МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ISSN: 2307-3322 (Print)
ISSN: 2664-6153 (Online)

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія

ПРАВО

Випуск 92

— Частина 1 —

Ужгород, 2025

Журнал включенно до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Бєлов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бєлова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;
Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);
Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Жежихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);
Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);
Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 13 від 29.12.2025 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: ***https://visnyk-juris-uzhnu.com/***

ISSN: 2307-3322 (Print)
ISSN: 2664-6153 (Online)

© Ужгородський національний університет, 2025
© Ідея дизайну обкладинки належить проф. Бисазі Ю.М.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

Балтакса І.В. ПОНЯТТЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДИТИНИ,
ЯКА ПОСТРАЖДАЛА ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ ТА ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ..... 15

Васильчук Є.О., Джолос С.В., Брайченко С.М. ЛІВИЙ РАДИКАЛІЗМ
ТА ЙОГО НЕЛЕГАЛЬНІ ФОРМИ:
ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....21

Вовк О.Й. СФЕРА ВІЙСЬКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ
РЕСПУБЛІКИ ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ)..... 28

Вовк Ю.Є. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ УРЯДУ
В ПЕРІОД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.....39

Гаращенко В.В. ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ:
ЗАХІДНА ДОКТРИНА ТА СУДОВА ПРАКТИКА..... 45

Гончаров М.В., Гончаров А.В. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ
ЩОДО ПОНЯТТЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ..... 53

Горбачова К.М. ДЕРЖАВА ЯК МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД
ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА..... 59

Грін О.О. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК ПОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ АВСТРІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ В ПЕРІОД КОНСТИТУЦІЙНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ (1861–1867 РОКИ)..... 65

Гутів Б.І. ВИБОРИ КОШОВОГО ОТАМАНА
ЯК ІНСТИТУТ КОЗАЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ:
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ..... 74

Дундукова Л.В., Ляшук Р.М. ДО ПИТАННЯ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО
РЕГУЛЮВАННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ.....81

Захарчин Н.Г. ПРАВОВІ ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ..... 87

Кіска Т.М. МІСЦЕ СУДОВОЇ ВЛАДИ В СИСТЕМІ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ..... 92

Ладиченко В.В., Мозолюк-Боднар Л.М. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ
ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ..... 99

Лазарєв В.В. СУЧАСНИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС ЩОДО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ
«ПРАВНИЧА ТЕРМІНОЛОГІЯ»..... 107

Мельник А.І. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТИРИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ В ГАЛИЧИНІ
У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918-1939 РР.):
ДО ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНИХ МЕТАМОРФОЗ ВАСИЛЯ ПАНЕЙКА..... 113

Переш І.Є., Пеца Д.Д., Щока С.В. РОЛЬ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА
У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ..... 121

Савинський С.М. ГЕНЕЗА ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ:
ВІД СВІТОВИХ СТАНДАРТІВ ДО ДОКТРИНИ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ.....128

Сидоренко О.О., Зубарєва Я.Ю. ЗАКОННІСТЬ ЯК БАЗОВИЙ ПРИНЦИП
ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ..... 133

Скоморовський В.Б., Степаненко Н.В. УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД РОЗВИТКУ
НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
У СФЕРІ ІНТЕРНЕТ-ПРАВОПОРУШЕНЬ.....138

Скоморовський В.Б. ФОРМАЛІЗАЦІЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ НОРМ ПРАВА
В ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ У СВІТЛІ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ.....145

Ярошенко О.А., Соколова І.О. ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ
ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ:
РОЛЬ ПЛАТФОРМИ «ДІЯ» ТА ЕЛЕКТРОННОГО СУДУ.....151

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Ареф'єв М.Д. ОСОБЛИВОСТІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
В ГІРСЬКИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ:
ДОСВІД РЕСПУБЛІКИ ХОРВАТІЇ..... 157

Баймуратов М.О., Кофман Б.Я., Єфремова Н.В. МУНІЦИПАЛЬНА АНТИКОРУПЦІЙНА
ПОЛІТИКА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ТА ВИЗНАЧЕННЯ
РОЛІ І ЗНАЧЕННЯ В РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ.....166

Бакун В.І. ПИТАННЯ ЛЕГІТИМНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ
ТА ЗДІЙСНЕННЯ НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ ТА ФРАНЦІЇ..... 175

Бойчук В.С. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДІТЕЙ,
ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД ВІЙНИ.....181

Гришко Л.М. ОКРЕМІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО
СТАТУСУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ.....187

Гудзь Л.В., Гудзь Т.І. ГАРМОНІЗАЦІЯ ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ
НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ З ПРАВОМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....194

Дешко Л.М. ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРЕДСТАВНИКА ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ
В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ ТА ПРЕДСТАВНИКА ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ
В КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДІ УКРАЇНИ:
ЕВОЛЮЦІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....200

Джабі Г.З. КОНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ
У СФЕРІ ТРУДОВИХ ПРАВ І ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
В МОДЕЛІ ДЕРЖАВИ ЗАГАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ І НОРМАТИВНИЙ АНАЛІЗ..... 207

Журба О.О. ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ ПЕРЕСУВАННЯ
В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ ГРОМАДЯН ТРЕТІХ ДЕРЖАВ..... 214

Казарян Е.Г. РОЛЬ УПОВНОВАЖЕНОГО
ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ
У БОРОТЬБІ З МОВОЮ ВОРОЖНЕЧІ В ЦИФРОВОМУ ПРОСТОРІ..... 219

Ковальчук О.Б. ГОЛОСУВАННЯ ЗА АНТИДЕРЖАВНИЙ ЗАКОНОПРОЕКТ: ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НАРОДНОГО ДЕПУТАТА УКРАЇНИ.....225

Кудрявцева О.М. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИВЧЕННЯ ДІТЬМИ-МІГРАНТАМИ МОВИ, ЯКОЮ ЗДІЙСНЮЄТЬСЯ ВИКЛАДАННЯ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В НІМЕЧЧИНІ, ПОЛЬЩІ ТА ФРАНЦІЇ.....230

Монастирський М.В. ПОСЛІДОВНІСТЬ ПРОВЕДЕННЯ ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ ВИБОРІВ І РЕФЕРЕНДУМУ ПРО ВСТУП ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....238

Нітченко А.Г., Кальян А.В. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ ВНАСЛІДОК НЕПРАВОМІРНОГО ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....246

Остафійчук Л.А. СУДОВИЙ ДІАЛОГ ЩОДО КОНСТИТУЦІЙНОСТІ ОБМЕЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ГРОМАДЯН, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВНАСЛІДОК ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОЗИЦІЙ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ.....255

Панкевич І.М. ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....267

Солодан К.В., Мойсей Г.Г. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ПРАВА НА ЗАБУТТЯ В ЦИФРОВУ ЕПОХУ.....274

Черняк Є.В. ПОВЕРНЕННЯ ДИТИНИ ДО УКРАЇНИ ЯК ДО ДЕРЖАВИ, В ЯКІЙ ТРИВАЄ ВІЙНА: ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ РІШЕННЯ ФЕДЕРАЛЬНОГО КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ НІМЕЧЧИНИ..... 279

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Ахундова З.А. ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ СВІДКА У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....286

Бабенко Г.О. ІНТЕГРАЦІЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС: ДОКТРИНАЛЬНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ.....294

Бевза Д.О. ЮРИДИЧНО-ФАКТИЧНІ ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ПРАВА ДОВІРЧОЇ ВЛАСНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ.....300

Безула Е.М., Левченко О.О., Білоус Т.Й. ОФОРМЛЕННЯ МАЙНА НА НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗДІЙСНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ПРОБЛЕМНИЙ АСПЕКТ ВИКОНАННЯ ЦИВІЛЬНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ..... 306

Бігунець Р.Р. ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТІВ НАРОДЖЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....314

Болокан І.В., Мишко Д.О. НЕДІЙСНІСТЬ ІПОТЕЧНОГО ДОГОВОРУ У ВИПАДКУ ПЕРЕДАННЯ В ІПОТЕКУ МАЙНА, ЩО ПЕРЕБУВАЄ У СПІЛЬНІЙ СУМІСНІЙ ВЛАСНОСТІ, БЕЗ НОТАРІАЛЬНО ПОСВІДЧЕНОЇ ЗГОДИ УСІХ СПІВВЛАСНИКІВ.....319

Гаєвський А.В. НОВЕЛИ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ОКРЕМИХ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ ФОРМ У ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД ТА ОБ'ЄДНАНЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ» ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СФЕРУ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ..... 326

Глущенко А.В. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ І ЗАХИСТ ПРАВ НА ЗЕМЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ КОМУНАЛЬНОЇ ФОРМИ ВЛАСНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ МИРНОГО ВОЛОДІННЯ ТА ЕКСПРОПРІАЦІЇ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО І МІЖНАРОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА..... 332

Горецький О.В. ЕВОЛЮЦІЯ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ..... 348

Гриценюк В.О. ПРАВОВА ОХОРОНА МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ТВОРІВ: ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ..... 354

Гулак О.В., Піддубний О.Ю., Калмикова О.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОНВЕРСІЇ ОБОРОННОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ У ПЕРІОД ПІСЛЯ ВОЄННОГО СТАНУ ЧЕРЕЗ МОДЕЛЬ ТЕХНОЛОГІЧНОГО ПАРКУ..... 361

Денисяк Н.М. ДОГОВОРИ БУДІВЕЛЬНОГО ПІДРЯДУ В СИСТЕМІ РЕЧОВИХ ПРАВ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО..... 368

Донець А.Г. ЩОДО ПИТАННЯ ПРИРОДИ ТА ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИВАТНИХ ВІДНОСИН В ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ..... 374

Дубовик В.В. ВИЗНАЧЕННЯ МОМЕНТУ НАБУТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА МАЙНО ЗА НАБУВАЛЬНОЮ ДАВНІСТЮ..... 382

Задорожна А.В., Васянович Д.О. МІЖ ТВОРЧІСТЮ ТА АЛГОРИТМАМИ: ЯК ЗАХИСТИТИ ПРАВА АВТОРІВ В ЕПОХУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ..... 388

Зленко С.М. ПРИМУС ЯК ЦИВІЛЬНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ГАРАНТІЯ: ДЕКЛАРОВАНА МЕТА І РЕАЛЬНА ДІЄВІСТЬ..... 395

Ільїна А.О. МАЙНОВІ ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ПОДРУЖЖЯ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ..... 402

Клипа О.П., ДИСТАНЦІЙНЕ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ: ЦИВІЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ..... 408

Кочина О.С., Тимченко З.М. ПРОБЛЕМИ ГАРМОНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ ІЗ ЗАКОНОДАВСТВОМ ЄС..... 413

Курило В.І., Гориславська І.В., Адамович О.В. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЗА ДОГОВОРОМ ЗЕМЕЛЬНОГО СЕРВІТУТУ НА ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНКАХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ..... 419

Кучерявенко О.В. СПАДКОВІ ПРАВА В УКРАЇНІ ТА ЄС: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ..... 426

Лефтерова О.І. ВИЗНАЧЕННЯ ПОХОДЖЕННЯ ДИТИНИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ: ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ..... 431

Литвиненко Є.В., Голоха А.Р. ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ
ДЛЯ ГЕНЕРАЦІЇ УНІКАЛЬНИХ ТВОРІВ:
ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....439

Логінова М.В. ПРОБЛЕМИ ДОТРИМАННЯ РОЗУМНОСТІ СТРОКІВ
У СПРАВАХ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ..... 445

Лук'янченко Д.В. ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ДОКТРИНИ ГЛАСНОСТІ
В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....450

Маковій В.П. ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ
У СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....456

Мироненко В.С. МІЖНАРОДНЕ УСИНОВЛЕННЯ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....464

Наумчук О.А. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОХОРОНА АВТОРСЬКИХ ПРАВ:
РЕГУЛЮВАННЯ І ПРАКТИКА.....470

Нестеренко В.О. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЗБРОЇ ЯК ОБ'ЄКТА ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ.....476

Парасюк М.В. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ
ПРИМУСОВОГО ВІДЧУЖЕННЯ МАЙНА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ:
ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ВЛАСНОСТІ ТА МЕХАНІЗМИ КОМПЕНСАЦІЇ.....481

Печерова Н.Г. ОСОБЛИВОСТІ УМОВ ТА МЕЖ СТЯГНЕННЯ ДОХОДУ,
ОТРИМАНОГО ПОРУШНИКОМ СУМІЖНИХ ПРАВ, СТЯГНЕННЯ КОМПЕНСАЦІЇ
АБО ВИПЛАТИ СПРАВЕДЛИВОЇ ВИНАГОРОДИ У ЗВ'ЯЗКУ З ПОРУШЕННЯМ
ДОГОВІРНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З РОЗПОРЯДЖАННЯ МАЙНОВИМИ ПРАВАМИ
НА ОБ'ЄКТИ СУМІЖНИХ ПРАВ.....487

Попова С.О. ІНСТИТУТ ДІЛОВОЇ РЕПУТАЦІЇ
ЯК ПРИВАТНО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ.....495

Приз О.О., ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТУ ДОВІРЧОЇ ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ
У ПРАВОВОМУ МЕХАНІЗМІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУБ'ЄКТІВ АГРОБІЗНЕСУ.....501

Рішко Є.П., Заборовський В.В. ІНСТИТУТ ТРЕТІХ ОСІБ
У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ТА ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ.....507

Рожнов О.В. ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ ПРАВОМ НА ПОДАННЯ ЗАЯВИ
ПРО ВІДКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВІ ПРО НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ.....517

Савулій В.О. ПРИВАТНОПРАВОВІ ВІДНОСИНИ З УПРАВЛІННЯ АКТИВАМИ,
НА ЯКІ НАКЛАДЕНО АРЕШТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ
ЧИ У СПРАВІ ПРО ВИЗНАННЯ НЕОБҐРУНТОВАНИМИ АКТИВІВ.....524

Серпак О.В. ЗАОЧНИЙ РОЗГЛЯД СПРАВИ:
ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЧАСУ..... 530

Сокалюк В.П. ДОВЕДЕННЯ І ДОКАЗУВАННЯ В СПРАВІ ЗА ПОЗОВОМ МОНАХИНІ
НА ЇЇ ПРОЖИВАННЯ В МОНАСТИРІ ПІСЛЯ ПРИПИНЕННЯ ЧЕРНЕЧОГО СТАТУСУ
(У КОНТЕКСТІ ЗВЕРНЕННЯ ВЕРХОВНОГО СУДУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ
З ПРАВ ЛЮДИНИ ЗА КОНСУЛЬТАТИВНИМ ВИСНОВКОМ)..... 538

Сорока І.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН
У ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД..... 546

Корчовий В.А. ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ ЗАХИСТУ АВТОРСЬКИХ ПРАВ:
ЦИФРОВИЙ ВОДЯНИЙ ЗНАК ТА ЕЛЕКТРОННИЙ ЦИФРОВИЙ ПІДПИС..... 553

Устименко О.А. УМОВИ ЗАРАХУВАННЯ ЗУСТРІЧНИХ ОДНОРІДНИХ ВИМОГ
У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ДОГОВІРНОМУ ПРАВІ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... 559

Фарзієва Н.М. ВИМОГИ ДО ПОЗОВНОЇ ЗАЯВИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН..... 565

Фурса С.Я., Фурса Є.І. НЕРУХОМІСТЬ – РІЧ ЧИ МАЙНО:
ПРОБЛЕМИ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ
ПРОЄКТУ ОНОВЛЕНОГО ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ..... 573

Ходак С.М. ВПЛИВ ВОЄННИХ ДІЙ НА ВИКОНАННЯ МІЖНАРОДНИХ
КОМЕРЦІЙНИХ КОНТРАКТІВ (ФОРС-МАЖОР, ІСТОТНА ЗМІНА ОБСТАВИН)..... 581

Черевко П.П. ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОЗДАТНОСТІ
ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ..... 586

Чернявська О.С. ВИСНОВОК ЕКСПЕРТА
ЯК ЗАСІБ ДОКАЗУВАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ..... 595

Шимко А.Р. РЕАЛІЗАЦІЯ СУДОВОЇ ДИСКРЕЦІЇ
ЩОДО ЗМЕНШЕННЯ РОЗМІРУ НЕУСТОЙКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 602

CONTENTS

SECTION 1. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Baltaksa I.V. THE CONCEPT OF THE LEGAL STATUS OF A CHILD WHO HAS SUFFERED AS A RESULT OF WAR AND ARMED CONFLICT..... 15

Vasylchuk Ye.O., Dzholos S.V., Braichenko S.M. THE LEFT-WING RADICALISM AND ITS ILLEGAL FORMS: THE POLITICAL AND LEGAL ASPECT..... 21

Vovk O.Y. THE SPHERE OF MILITARY LEGISLATION OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC OF THE DIRECTORY ERA (HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS)..... 28

Vovk Yu.E. FEATURES OF THE PROCESS OF GOVERNMENT FORMATION DURING THE PERIOD OF THE CENTRAL RADA..... 39

Harashchenko V.V. PERSONAL DATA PROTECTION: WESTERN LEGAL DOCTRINE AND JUDICIAL PRACTICE..... 45

Honcharov A.V., Honcharov M.V. DIRECTIONS FOR IMPROVING SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION IN UKRAINE: MAIN DIRECTIONS OF SCIENTIFIC RESEARCH..... 53

Horbachova K.M. THE STATE AS A MECHANISM FOR ENSURING HUMAN AND CIVIL RIGHTS AND FREEDOMS..... 59

Hrin O.O. STATE AND LEGAL DEVELOPMENT OF THE POST-REVOLUTIONARY AUSTRIAN EMPIRE DURING THE PERIOD OF CONSTITUTIONAL EXPERIMENTS (1861–1867)..... 65

Hutiv B.I. THE ELECTION OF THE KOSHOVYI OTAMAN AS AN INSTITUTION OF COSSACK DEMOCRACY: A HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS..... 74

Dundukova L.V., Liashuk R.M. ON IMPROVING THE LEGAL FRAMEWORK FOR SCIENTIFIC RESEARCH IN UKRAINE..... 81

Zakharchyn N.G. LEGAL FOUNDATIONS OF ENVIRONMENTAL POLICY IN INTERWAR POLAND..... 87

Kiska T.M. THE PLACE OF THE JUDICIARY IN THE SYSTEM OF CHECKS AND BALANCES: THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS..... 92

Ladychenko V.V., Mozoliuk-Bodnar L.M. CURRENT ISSUES OF IMPLEMENTING EUROPEAN STANDARDS IN THE FIELD OF LEGAL LIABILITY..... 99

Lazariev V.V. CONTEMPORARY SCIENTIFIC DISCOURSE ON UNDERSTANDING THE CONCEPT OF 'LEGAL TERMINOLOGY'..... 107

Melnyk A.I. FOREIGN POLICY ORIENTATIONS OF STATE FORMATION IN UKRAINIAN POLITICAL AND LEGAL THOUGHT IN GALICIA IN THE INTERWAR PERIOD (1918–1939): TO THE PROBLEM OF POLITICAL METAMORPHOSES OF VASYL PANEIKO..... 113

Peresh I.E., Peca D.D., Shchoka S.V. THE ROLE OF CUSTOMARY LAW IN THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN STATEHOOD..... 121

Savynskyi S.M. THE GENESIS OF THE PRINCIPLE OF LEGAL CERTAINTY:
FROM GLOBAL STANDARDS TO THE DOCTRINE
OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE.....128

Sydorenko O.O., Zubarieva Y.Y. LEGALITY AS A BASIC PRINCIPLE
OF THE FUNCTIONING OF THE LEGAL SYSTEM.....133

Skomorovsky V.B., Stepanenko N.V. UKRAINIAN EXPERIENCE
IN DEVELOPING SCIENTIFIC APPROACHES TO THE INSTITUTION
OF LEGAL LIABILITY IN THE FIELD OF INTERNET OFFENSES.....138

Skomorovskyi V.B. FORMALIZATION OF CIVIL PROCEDURAL NORMS
OF LAW IN LEGAL SCIENCE IN THE LIGHT OF MODERN SCIENTIFIC APPROACHES.....145

Yaroshenko O.A., Sokolova I.O. DIGITAL TRANSFORMATION
OF UKRAINE'S LEGAL SYSTEM:
THE ROLE OF THE DIYA PLATFORM AND ELECTRONIC COURTS.....151

SECTION 2. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Arefiev M.D. PECULIARITIES OF LOCAL SELF-GOVERNMENT
IN MOUNTAINOUS SETTLEMENTS:
THE EXPERIENCE OF THE REPUBLIC OF CROATIA..... 157

Baymuratov M.O., Kofman B.Y., Yefremova N.V. MUNICIPAL ANTI-CORRUPTION POLICY:
CONCEPTUAL APPROACHES TO UNDERSTANDING THE ESSENCE
AND DETERMINING THE ROLE AND SIGNIFICANCE IN THE DEVELOPMENT
OF THE TERRITORIAL COMMUNITY.....166

Bakun V.I. ISSUES OF LEGITIMACY OF IMPLEMENTATION
AND IMPLEMENTATION OF DEMOCRACY IN UKRAINE AND FRANCE..... 175

Boichuk V.S. FEATURES OF THE LEGAL STATUS OF CHILDREN AFFECTED BY WAR..... 181

Hryshko L.M. CERTAIN ISSUES OF THE FORMATION OF THE CONSTITUTIONAL
AND LEGAL STATUS OF THE HEAD OF STATE IN UKRAINE AND IN THE WORLDWIDE..... 187

Gudz L.V., Gudz T.I. HARMONISATION OF UKRAINIAN ELECTORAL LEGISLATION
AT THE LOCAL LEVEL WITH EUROPEAN UNION LAW..... 194

Deshko L.M. LEGAL STATUS OF THE REPRESENTATIVE OF THE PRESIDENT OF UKRAINE
IN THE AUTONOMOUS REPUBLIC OF CRIMEA AND THE REPRESENTATIVE
OF THE PRESIDENT OF UKRAINE IN THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE:
EVOLUTION OF REGULATORY AND LEGAL REGULATION.....200

Jabi G.Z. CONSTITUTIONAL FOUNDATIONS AND CONTEMPORARY CHALLENGES
IN THE FIELD OF LABOR RIGHTS AND SOCIAL SECURITY RIGHTS
IN THE WELFARE STATE MODEL:
A COMPARATIVE AND NORMATIVE ANALYSIS..... 207

Zhurba O.O. LEGAL BASIS FOR REGULATING THE MOVEMENT
OF THIRD-COUNTRY NATIONALS WITHIN THE EUROPEAN UNION.....214

Kazarian E.G. THE ROLE OF THE UKRAINIAN PARLIAMENT COMMISSIONER
FOR HUMAN RIGHTS IN COMBATING HATE SPEECH IN THE DIGITAL SPACE.....219

Kovalchuk O.B. VOTING FOR AN ANTI-STATE BILL:
RESPONSIBILITY OF A PEOPLE'S DEPUTY OF UKRAINE..... 225

Kudriavtseva O.M. LEGAL REGULATION OF LEARNING
BY MIGRANT CHILDREN THE LANGUAGE OF INSTRUCTION
IN GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS
IN GERMANY, POLAND AND FRANCE.....230

Monastyrskyi M.V. THE SEQUENCE OF HOLDING THE FIRST POST-WAR ELECTIONS
AND THE REFERENDUM ON JOINING THE EUROPEAN UNION:
A CONSTITUTIONAL ANALYSIS.....238

Nitchenko A.H., Kalian A.V. LIABILITY FOR VIOLATIONS
OF CONSTITUTIONAL HUMAN RIGHTS IN UKRAINE RESULTING
FROM THE UNLAWFUL USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE..... 246

Ostafiichuk L.A. JUDICIAL DIALOGUE ON THE CONSTITUTIONALITY
OF LIMITING SOCIAL GUARANTEES FOR CITIZENS AFFECTED
BY THE CHORNOBYL DISASTER: EVOLUTION OF THE CASE LAW
OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE.....255

Pankevych I.M. EUROPEANIZATION OF THE ELECTORAL LEGISLATION OF UKRAINE:
CHALLENGES AND PROSPECTS.....267

Solodan K.V., Moisei H.G. EUROPEAN STANDARDS OF THE RIGHT
TO BE FORGOTTEN IN THE DIGITAL AGE..... 274

Cherniak I.V. THE RETURN OF A CHILD TO UKRAINE AS THE STATE IN WAR:
A LOOK THROUGH THE PRISM OF THE DECISION
OF THE FEDERAL CONSTITUTIONAL COURT OF GERMANY.....279

**SECTION 3. CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW;
INTERNATIONAL PRIVATE LAW**

Akhundova Z.A. PROCEDURAL FEATURES OF WITNESS PARTICIPATION
IN CIVIL PROCEEDINGS:
A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS..... 286

Babenko H.O. INTEGRATION OF ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION
INTO CIVIL PROCEDURE:
DOCTRINAL AND PRACTICAL ASPECTS.....294

Bevza D.O. LEGAL AND FACTUAL GROUNDS FOR THE EMERGENCE OF THE RIGHT
OF TRUST OWNERSHIP IN CIVIL LAW..... 300

Bezula E.M., Levchenko O.O., Bilous T.Y. REGISTRATION OF PROPERTY FOR MINORS
AS A TOOL FOR EXERCISING CIVIL RIGHTS AND A PROBLEMATIC ASPECT
OFF FULFILLING CIVIL DUTIES.....306

Bihunets R.R. ESTABLISHING THE FACTS OF BIRTH
UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE.....314

Bolokan I.V., Myshko D.O. INVALIDITY OF A MORTGAGE AGREEMENT IN CASES
WHERE PROPERTY HELD IN JOINT OWNERSHIP IS TRANSFERRED
INTO MORTGAGE WITHOUT THE NOTARISED CONSENT OF ALL CO-OWNERS.....319

Haievskyi A.V. AMENDMENTS OF THE LAW OF UKRAINE "ON THE SPECIFICS OF REGULATING THE ACTIVITIES OF LEGAL ENTITIES OF CERTAIN ORGANIZATIONAL AND LEGAL FORMS DURING THE TRANSITION PERIOD AND ASSOCIATIONS OF LEGAL ENTITIES" AND ITS IMPACT ON PUBLIC PROCUREMENT..... 326

Glushchenko A.V. THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AND THE PROTECTION OF RIGHTS TO LAND PLOTS OF COMMUNAL OWNERSHIP: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF PEACEFUL ENJOYMENT AND EXPROPRIATION OF PRIVATE PROPERTY IN THE CONTEXT OF NATIONAL AND INTERNATIONAL LEGISLATION..... 332

Goretsky O.V. EVOLUTION OF LEGISLATIVE REGULATION OF ACCESS TO JUSTICE IN CIVIL CASES..... 348

Hrytseniuk V.O. LEGAL PROTECTION OF MULTIMEDIA WORKS: GENERAL PRINCIPLES..... 354

Hulak O.V., Piddubnyi O.Y., Kalmykova O.V. LEGAL REGULATION OF THE CONVERSION OF THE DEFENSE INDUSTRY IN THE POST-MARTIAL LAW PERIOD THROUGH THE TECHNOLOGY PARK MODEL..... 361

Denysiak N.M. CONSTRUCTION CONTRACTS WITHIN THE SYSTEM OF REAL RIGHTS TO IMMOVABLE PROPERTY..... 368

Donets A.H. REGARDING THE NATURE AND CHARACTERISTICS OF LEGAL REGULATION OF PRIVATE RELATIONS IN THE DIGITAL ENVIRONMENT..... 374

Dubovyk V.V. DETERMINING THE MOMENT OF ACQUIRING TITLE BY ACQUISITIVE PRESCRIPTION..... 382

Zadorozhna A.V., Vasianovych D.O. BETWEEN CREATIVITY AND ALGORITHMS: HOW TO PROTECT AUTHORS' RIGHTS IN THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE..... 388

Zlenko S.M. COERCION AS A CIVIL PROCEDURAL GUARANTEE: DECLARED GOAL AND REAL EFFECTIVENESS..... 395

Ilina A.O. PROPERTY RIGHTS AND OBLIGATIONS OF SPOUSES: MODERN TRENDS..... 402

Klypa O.P. REMOTE JUSTICE IN UKRAINE: CIVIL PROCEDURAL CONTEXT OF IMPLEMENTATION AND DEVELOPMENT PROSPECTS..... 408

Kochyna O.S., Tymchenko Z.M. PROBLEMS OF HARMONIZATION OF UKRAINIAN LEGISLATION IN THE FIELD OF CONSUMER PROTECTION WITH EU LEGISLATION..... 413

Kurylo V.I., Horislavska I.V., Adamovych O.V. FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF RIGHTS UNDER A LAND SERVITUDE AGREEMENT ON AGRICULTURAL LAND PLOTS..... 419

Kucheryavenko O.V. INHERITANCE LAW IN UKRAINE AND THE EU: A COMPARATIVE ANALYSIS..... 426

Lefterova O.I. DETERMINATION OF A CHILD'S ORIGIN IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE: THE IMPACT OF INTERNATIONAL CHILD RIGHTS STANDARDS..... 431

Lytvynenko Ye.V., Holokha A.R. USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TO GENERATE UNIQUE WORKS: PROBLEMS OF LEGAL REGULATION.....439

Lohinova M.V. PROBLEMS OF OBSERVING REASONABLE TIME LIMITS IN CASES CONCERNING THE DETERMINATION OF A CHILD'S PLACE OF RESIDENCE.....445

Lukyanchenko D.V. FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE DOCTRINE OF OPENNESS IN EUROPEAN CIVIL PROCEEDINGS: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS.....450

Makovii V.P. FEATURES OF MILITARY PERSONNEL PARTICIPATION IN INHERITANCE LEGAL RELATIONS UNDER MARTIAL LAW.....456

Myronenko V.S. INTERNATIONAL ADOPTION UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE.....464

Naumchuk O.A. INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF COPYRIGHT: REGULATION AND PRACTICE.....470

Nesterenko V.O. LEGAL REGIME OF WEAPONS AS OBJECT OF CIVIL RIGHTS.....476

Parasyuk M.V. CIVIL-LEGAL CONSEQUENCES OF FORCED ALIENATION OF PROPERTY DURING MARTIAL LAW IN UKRAINE: RESTRICTIONS ON PROPERTY RIGHTS AND COMPENSATION MECHANISMS.....481

Pecherova N.H. FEATURES OF THE CONDITIONS AND LIMITS OF RECOVERY OF INCOME RECEIVED BY THE INFRINGER OF RELATED RIGHTS, RECOVERY OF COMPENSATION OR PAYMENT OF FAIR REMUNERATION IN CONNECTION WITH THE VIOLATION OF THE CONTRACTUAL OBLIGATION TO DISPOSE OF PROPERTY RIGHTS TO OBJECTS OF RELATED RIGHTS.....487

Popova S.O. THE INSTITUTE OF BUSINESS REPUTATION AS A PRIVATE LAW CATEGORY IN THE CONTEXT OF DIGITALISATION.....495

Pryz O.O. THE EVOLUTION OF THE INSTITUTION OF FIDUCIARY SECURED OWNERSHIP IN THE LEGAL MECHANISM OF THE FUNCTIONING OF AGRIBUSINESS ENTITIES.....501

Rishko Y.P., Zaborovskyy V.V. THE INSTITUTE OF THIRD PARTIES IN CIVIL PROCEDURE IN UKRAINE: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS AND PROBLEMS OF LAW ENFORCEMENT.....507

Rozhnov O.V. ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS IN FILING AN APPLICATION TO OPEN INSOLVENCY PROCEEDINGS.....517

Savulii V.O. PRIVATE LAW RELATIONS ON ASSETS MANAGEMENT SEIZED WITHIN CRIMINAL PROCEEDINGS OR IN CASES ON ADMITTING ASSETS AS UNFOUNDED.....524

Serpak O.V. DEFAULT PROCEEDINGS: THEORETICAL AND PRACTICAL PROBLEMS THROUGH THE PRISM OF TIME.....530

Sokaliuk V.P. EVIDENCE AND SUBSTANTIATION IN THE CASE OF A NUN'S CLAIM FOR HER RESIDENCE IN A MONASTERY AFTER THE TERMINATION OF HER MONASTIC STATUS (IN THE CONTEXT OF THE SUPREME COURT'S APPEAL TO THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS FOR AN ADVISORY OPINION).....538

Soroka I.O. LEGAL REGULATION OF ECONOMIC RELATIONS
DURING THE TRANSITION PERIOD.....546

Korchovyi V.A. TECHNICAL MEANS OF COPYRIGHT PROTECTION:
DIGITAL WATERMARK AND ELECTRONIC DIGITAL SIGNATURE.....553

Ustymenko O.A. CONDITIONS OF SET-OFF IN EUROPEAN CONTRACT LAW:
COMPARATIVE LAW ASPECT.....559

Farziyeva N.M. REQUIREMENTS FOR A STATEMENT OF CLAIM IN CIVIL PROCEDURE:
A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF FOREIGN LEGISLATION.....565

Fursa S.Ya., Fursa Ye.I. REAL ESTATE – A THING OR PROPERTY:
PROBLEMS OF THE CONCEPTUAL APPARATUS OF THE DRAFT
OF THE UPDATED CIVIL CODE OF UKRAINE.....573

Khodak S.M. THE IMPACT OF MILITARY ACTIONS ON THE PERFORMANCE
OF INTERNATIONAL COMMERCIAL CONTRACTS
(FORCE MAJEURE, IMPOSSIBILITY OF PERFORMANCE)..... 581

Cherevko P.P. PROBLEMS OF DETERMINING THE LEGAL CAPACITY
OF A LEGAL ENTITY IN THE CIVIL LAW OF UKRAINE.....586

Cherniavska O.S. EXPERT OPINION AS A MEAN OF PROVING IN CIVIL PROCEEDING
OF UKRAINE.....595

Shymko A.R. IMPLEMENTATION OF JUDICIAL DISCRETION REGARDING
THE REDUCTION OF THE PENALTY AMOUNT UNDER MARTIAL LAW..... 602

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК 340.12:342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.1

ПОНЯТТЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДИТИНИ, ЯКА ПОСТРАЖДАЛА ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ ТА ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Балтакса І.В.,
аспірант кафедри теорії держави та права
Навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-7252-6835

Балтакса І.В. Поняття правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

У статті визначено та обґрунтовано поняття правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Правовий статус особи не є сталим і стабільним, він динамічно змінюється і трансформується в залежності від юридично значущих обставин. Загальний правовий статус дитини – це комплексний і динамічний правовий інститут, який закріплює становище дитини як члена суспільства та спеціального суб'єкта правовідносин та включає правосуб'єктність, систему прав, свобод та обов'язків, гарантії їх реалізації та ін.

Дитина є не просто носієм загального правового статусу людини, а є особливим суб'єктом правовідносин, статус якого модифікується у зв'язку з віковими особливостями, потребою в особливому захисті та забезпеченні найкращих інтересів дитини.

Дитина є носієм загального правового статусу. Однак якщо внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів дитина отримала фізичні чи психологічні травми – її правове і фактичне становище негативно трансформується, тому вона отримує право на спеціальний правовий статус. Дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів знаходиться у більш вразливому становищі, її права та свободи порушені, а гарантії її правового захисту не досягли своєї мети. Враховуючи ці обставини, суспільство і держава мають вжити заходів щодо вирівнювання, збалансування фактичного становища постраждалої дитини, зокрема через додаткові правові та соціальні механізми. Правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів має компенсаційний, пільговий відновлювальний характер.

Визначено правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів як позасудовий засіб захисту прав і свобод дитини, спеціальний пільговий правовий статус, що передбачає додаткові права, свободи, гарантії соціального захисту для неповнолітніх осіб, які постраждали через один або декілька законодавчо визнаних наслідків воєнних дій і збройних конфліктів.

Ключові слова: правовий статус, правового статус особи, правовий статус дитини, воєнні дії та збройний конфлікт, правовий статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Baltaksa I.V. The concept of the legal status of a child who has suffered as a result of war and armed conflict.

The article defines and substantiates the concept of the legal status of a child who has suffered as a result of hostilities and armed conflicts.

The legal status of a person is not permanent and stable, it dynamically changes and transforms depending on legally significant circumstances. The general legal status of a child is a complex and dynamic legal institution that establishes the position of a child as a member of society and a special subject of legal relations and includes legal personality, a system of rights, freedoms and obligations, guarantees of their implementation, etc.

A child is not just a bearer of the general legal status of a person, but is a special subject of legal relations, the status of which is modified in connection with age characteristics, the need for special protection and ensuring the best interests of the child.

A child is a bearer of general legal status. However, if as a result of hostilities and armed conflicts a child has received physical or psychological injuries, his legal and factual situation is negatively transformed, therefore he receives the right to a special legal status. A child who has suffered as a result of hostilities and armed conflicts is in a more vulnerable position, his rights and freedoms are violated, and the guarantees of his legal protection have not achieved their goal. Given these circumstances, society and the state must take measures to equalize and balance the factual situation of the affected child, in particular through additional legal and social mechanisms. The legal status of a child who has suffered as a result of hostilities and armed conflicts is of a compensatory, preferential restorative nature.

The legal status of a child who has suffered as a result of hostilities and armed conflicts has been defined as an extrajudicial means of protecting the rights and freedoms of the child, a special preferential legal status that provides for additional rights, freedoms, and guarantees of social protection for minors who have suffered as a result of one or more legally recognized consequences of hostilities and armed conflicts.

Key words: legal status, legal status of a person, legal status of a child, hostilities and armed conflict, legal status of a child who has suffered as a result of hostilities and armed conflicts.

Постановка проблеми. Правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів застосовується як засіб забезпечення прав і свобод постраждалої дитини з 2017 року. Але в правовій літературі досі не вироблено цілісної його концепції, що включала б поняття, сутність, ознаки, принципи і функції такого статусу.

Дослідження правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, має здійснюватися комплексно, із застосуванням міждисциплінарного підходу. Першочерговим завданням є досягнення термінологічної точності та визначеності, оскільки саме теоретична правова наука збагачує галузеві дослідження, формуючи методологічні основи аналізу правового статусу таких дітей. Саме через теоретичне осмислення можливо виробити узгоджені підходи до розуміння категорії «дитина, постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» як особливого суб'єкта правовідносин, що потребує підвищеного рівня правового, соціального та гуманітарного захисту.

Метою дослідження є визначення та обґрунтування поняття правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Стан опрацювання проблематики. Теорію правового статусу людини і громадянина розкривали у своїх працях такі вітчизняні дослідники, як: Г. Задорожня, О. Зайчук, В. Котюк, Н. Крестовська, І. Литвин, С. Лисенков, Н. Ортинська, М. Орзіх, Н. Оніщенко, А. Панчишин, П. Рабінович, Н. Шаптала, М. Щирба, А. Шульга, Н. Якимчук та ін. Правовий статус дитини став предметом дослідження таких вчених, як: О. Аврамова, І. Бандурка, О. Бутько, І. Волошина, І. Жаровська, Я. Загребельна, Л. Кадегроб, П. Карпова, О. Китайка, Я. Костенко, О. Львова, В. Мосійчук, Г. Нікітіна-Дудікова, Н. Найман, А. Резнік, М. Ригіна, С. Саблук, О. Синєгубов, С. Сунєгіна, В. Чорна, І. Швець, О. Юхта та ін. Окремі аспекти забезпечення прав та інтересів дитини в умовах збройного конфлікту та воєнного стану вивчали: Л. Амелічева, Ю. Белуга, І. Березівська, Б. Василюк, І. Грицай, О. Кривов'яз, О. Кхасварі, О. Лапка, І. Малишко, А. Мусієнко, Л. Наливайко, Ц. Оганісян, Н. Омпольська, Ю. Пивовар, Н. Степаненко, Г. Сіромська, В. Тарнавська, А. Хоменко, В. Шатіло, І. Щебет та ін. При цьому, у вітчизняній правовій науці відсутні концептуальні дослідження, присвячені поняттю такого правового статусу.

Виклад основного матеріалу. У сучасній теорії права проблема розуміння правового статусу особистості залишається предметом активних наукових дискусій, що підтверджується наявністю значної кількості різних за змістом підходів до її розуміння. Множинність варіантів інтерпретації «правового статусу» доводить високий рівень актуальності та складності цієї проблематики.

З іншого боку, відсутність єдності серед науковців породжує низку термінологічних неточностей у використанні суміжних понять, таких як: «правове становище», «правове положення», «правовий модус», «правовий стан», «юридичний статус» тощо. Це ускладнює процес теоретичного осмислення похідних від «правового статусу» категорій, зокрема й «правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів».

Розкриття складного, спеціального поняття «правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» потребує послідовного уточнення категорій, які визначають його зміст: «статус», «правовий статус», «правовий статус дитини» та ін.

Поняття «статус» походить від латинського «status» (стан, становище) і означає:

положення, стан кого-небудь чи чого-небудь [1, с. 634];

правове становище, певний стан чогось [2];

сукупність прав, привілеїв, моральних норм і обов'язків індивіда чи соціальної групи, що пов'язана з виконанням певної соціальної ролі, яка постає як динамічний аспект, спосіб реалізації соціального статусу [3, с. 354].

Поняття «статус» вказує на положення частіше суб'єкта, згідно з тими ознаками і властивостями, які притаманні йому.

Соціальний статус – соціальне положення індивіда або соціальної групи в суспільстві. Соціальні статуси характеризують об'єктивні позиції індивідів в соціальній структурі суспільства, групах, інститутах [4]. Правовий статут, як вид соціального, також визначає становище суб'єкта у соціальній системі, однак лише у тій її частині, яка регулюється правом [5, с. 19]. У найбільш узагальненому вигляді правовий статус особи визначається як юридичне закріплення становища особи в суспільстві. В основі правового статусу лежить фактичний соціальний статус, тобто реальне становище людини в конкретній системі суспільних відносин [6, с. 280]. Н. Шаптала та Г. Задорожня вказують, що правовий статус особи – це юридично закріплене становище особи як соціального суб'єкта в суспільстві, тобто це сукупність прав та обов'язків особи, які визначені та гарантовані Конституцією і законами України, іншими нормативно-правовими актами, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [7, с. 45]. Схожу думку поділяють й інші вчені.

В. Котюк, зауважує, що правовий статус – це сукупність юридичних прав, свобод та обов'язків особи, які закріплені в чинному законодавстві й становлять соціально допустимі та необхідні потенційні можливості особи мати суб'єктивні права й обов'язки, реалізувати їх у системі суспільних відносин [8, с. 100-102]. Н. Оніщенко та О. Зайчук визначають його як систему законодавчо встановлених та гарантованих державою прав, свобод, законних інтересів і обов'язків суб'єкта суспільних відносин [9, с. 366]. С. Лисенков розуміє правовий статус як сукупність закріплених у чинному законодавстві прав, свобод та обов'язків, а також гарантій їх реалізації [10, с. 258]. Загалом у теорії права наявний широкий і вузький підходи до розуміння правового статусу особи.

Правовий статус особистості є головним фактором, що визначає її місце в системі різноманітних зв'язків, які залучають людину до процесу соціального спілкування [11, с. 126]. Правовий статус людини висвітлює проблеми ролі та значення людини у суспільстві, її ролі у правовідносинах, у суспільній діяльності та соціальному розвитку, ілюструє взаємодію та взаємовплив у парадигмі системи «людина – держава – суспільство». Як динамічна категорія правової реальності правовий статус виступає найважливішим способом ефективного задоволення потреб та інтересів кожної людини [12, с. 29]. Правовий статус суб'єкта права прямо і безпосередньо випливає з норм об'єктивного права. Правовому статусу, закріпленому у законодавстві державою за суб'єктом суспільних відносин, притаманна визначеність, певна стабільність і стійкість, а також те, що він може зазнавати трансформації за умови зміни ролі та положення самого суб'єкта в системі галузевих правовідносин [13, с. 12]. Правовий статус особи не є сталим і стабільним, він динамічно змінюється і трансформується в залежності від юридично значущих обставин.

Дитина як специфічний суб'єкт права потребує спеціального правового захисту через своє вразливе становище та обмежену фактичну можливість самозахисту. Звідси в системі правового регулювання виникла потреба виокремити її власний правовий статус.

Правовий статус дитини слід розглядати як ядро нормативно-правового вираження основних засад у взаємовідносинах особистості і держави, оскільки у ньому ці засади повинні бути представлені у найчистішому, бездоганному вигляді і втілювати найвищі цінності людського суспіль-

ства: віру і моральність. [14, с. 146]. Дитина найуразливіша особистість у суспільстві, яка потребує високих стандартів державного захисту і дієвих гарантій

Правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття (ч. 1 ст. 6 Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 р.; ст. 34 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р.; ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р.; ст. 2 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21 листопада 1992 р.).

Термін «дитина» використовують під час тлумачення правового статусу особи, яка не досягла віку 18-ти років. Дитина користується всіма правами та свободами людини, а також має визначені законодавством обов'язки [15, с. 89]. Дитина є особистістю в різних її варіантах: людина, громадянин, іноземець, особа без громадянства тощо, крім цього, правовідносини, у яких вона бере участь, варіативні, урегульовані різними галузями [14, с. 143]. Національний підхід правового окреслення правового статусу дитини в цілому відповідає міжнародній практиці.

І. Волошина пропонує під конституційно-правовим статусом дитини розуміти юридично закріплене становище дитини в суспільстві та державі, яке регулюється та охороняється системою норм і принципів права, що викладаються в Конституції України, міжнародних та інших конституційно-правових актах, і складається із правосуб'єктності, принципів, прав, свобод та обов'язків, а також гарантій їх реалізації [16, с. 206]. Л. Кадегроб акцентує, що особливістю конституційно-правового статусу дитини є те, що остання є спеціальним суб'єктом правовідносин, статус якого витікає з правового статусу людини і громадянина з урахуванням установлених вікових обмежень. Конституційно-правовий статус дитини це – юридично за кріплене в нормах Конституції України положення дитини як члена суспільства та спеціального суб'єкта правовідносин, яке визначається системою прав, свобод, обов'язків та відповідальності дитини, виконання та захист яких забезпечується та гарантується державою [17, с. 19]. Я. Костенко розуміє його як юридично закріплене становище дитини в суспільстві, яке визначається системою принципів і норм, які містяться в Конституції України, міжнародних актах та інших нормативно-правових актах і захищають права, свободи й обов'язки дитини, а також гарантії їх реалізації та відповідальність [18, с. 57]. О. Юхта пропонує розуміти правовий статус дитини як комплексний, динамічний правовий інституту, що охоплює права, свободи та їх гарантії, обов'язки та юридичну відповідальність, дозволяє забезпечити єдність юридичної практики та належний захист дитини як члена суспільства [19, с. 76]. Отже, загальний правовий статус дитини – це комплексний і динамічний правовий інститут, який закріплює становище дитини як члена суспільства та спеціального суб'єкта правовідносин та включає правосуб'єктність, систему прав, свобод та обов'язків, гарантії їх реалізації та ін. Дитина є не просто носієм загального правового статусу людини, а є особливим суб'єктом правовідносин, статус якого модифікується у зв'язку з віковими особливостями, потребою в особливому захисті та забезпеченні найкращих інтересів дитини.

Відповідно простежується широкий та вузький підходи до розуміння правового статусу дитини, за аналогією з правовим статусом особи. Однак, М. Ригіна зауважує, що розуміння категорії «правовий статус дитини» у вузькому та широкому значеннях однаковою мірою є правильними, оскільки перша з них була теоретичною першоосновою для подальшого поглибленого з'ясування складових елементів «правового статусу дитини», котра у процесі свого зростання об'єктивно ставала суб'єктом правових відносин, що регулюються правовими нормами окремої галузі права тієї держави, громадянином якої є ця дитина. У результаті цього, виникала потреба інтерпретації терміну «правовий статус дитини» саме у широкому значенні, що охоплює не лише права та свободи (певною мірою, зважаючи на вік дитини, її обов'язки), правоздатність, дієздатність, гарантії забезпечення здійснення цих прав, громадянство [20, с. 17]. Крім того, виокремлення широкого та вузького підходів до розуміння правового статусу дитини має недостатнє практичне значення та ускладнює теоретизацію спеціальних правових статусів дитини.

Розуміння змісту правового статусу дитини дозволяє застосувати відповідні висновки для осмислення сутності спеціального правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Правовий статус є правовою конструкцією, сформованою безпосередньо для моделювання правових можливостей та правових зв'язків абстрактного суб'єкта права [13, с. 16]. Щодо конструювання правового статусу дитини, то виразно простежується особливий, спеціальний підхід.

В Законі України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р., діти, які потребують особливого захисту держави поділені на такі категорії:

- дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах (ст. 23-1);
- дитина-сирота, дитина, позбавлена батьківського піклування, безпритульна дитина (ст. 24);
- дитина, яка перебуває під опікою чи піклуванням, у дитячих будинках сімейного типу і прийомних сім'ях (ст. 25);
- дитина з інвалідністю, дитина з порушеннями розумового або фізичного розвитку (ст. 26);
- дитина, уражена ВІЛ-інфекцією, дитина хвора на інші невиліковні та тяжкі хвороби (ст. 29);
- дитина, яка перебуває у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, дитина яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів (ст. 30-1);
- дитина, яка постраждала від сексуального насильства або стала його свідком (очевидцем) (ст. 30-2);
- дитина-біженець, дитина, яка потребує додаткового або тимчасового захисту (ст. 31);
- незаконно переміщена дитина (ст. 32);
- дитина, яка перебуває в спеціальних навчально-виховних закладах для неповнолітніх, яка потребує особливих умов виховання (ст. 34) та ін. [21]. Однак не кожна вказана категорія вразливих дітей забезпечується захистом через надання спеціального правового статусу, у зв'язку з відповідно необхідним обсягом захисту. Проте, Закон в ст. 30-1 чітко визначає, що дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів має право на отримання відповідного статусу. Це ж стосується і гарантування дитині суміжного, спеціального правового статусу внутрішньо переміщеної особи.

Сформовані в Законі правові статуси та правові положення дітей співвідносяться з загальним правовим статусом дитини [22; 23]. Правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів має як загальні ознаки та властивості правового статусу дитини, так і власні специфічні особливості.

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного дослідження слід наголосити, що правовий статус дитини є складною, динамічною категорією, яка поєднує загальні права, свободи та обов'язки особи з особливими гарантіями, обумовленими віковими та соціальними особливостями.

Встановлено, що дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, потребує спеціального правового статусу, який забезпечує підвищений рівень правового та соціального захисту. Закон України «Про охорону дитинства» визначає цю категорію дітей та закріплює основні гарантії їх підтримки.

Спеціальний правовий статус таких дітей має розглядатися як складова загального статусу дитини, що включає додаткові права та механізми допомоги, спрямовані на відновлення порушених прав, психологічну реабілітацію та інтеграцію в суспільство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничук. Київ, 1974. 826 с. URL: https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2018/04/B2.pdf.
2. Етимологічний словник української мови: у 7 т. Т. 1: А-Г / Ред. кол.: О.С. Мельничук (гол. ред.), І.К. Білодід, В.Т. Коломієць, О.Б. Ткаченко. К.: Наукова думка, 1982. 632 с. URL: http://litopys.org.ua/djvu/etymolog_slovnyk.htm.
3. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посібник. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В.М. Литвин. К.: Вища школа, 2002. 430 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_istorichna_nauka/e_dzherela_istorichna_nauka.pdf.
4. Єнін М Н., Кухта М.П. Соціальний статус. *Велика українська енциклопедія.* URL: https://vue.gov.ua/Соціальний статус.
5. Литвин І.І. Сутність поняття правового статусу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2016. № 38 (1). С. 18–21. URL: https://visnyk-jurisuzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.38-1.pdf.
6. Осауленко О.І. Загальна теорія держави і права: навч. посібник. К.: Істина, 2007. 336 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/bitstreams/1e8e4e79-b312-4b67-925e-a8072aa98064/ download.
7. Шаптала Н.К., Задорожня Г.В. Конституційне право України: навч. посібник. Дніпропетровськ: ТОВ «Лізунов Прес», 2012. 72 с. URL: http://www. library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=1595443.

8. Котюк В.О. Теорія права: навч. посібник. К.: Вентурі, 1996. 208 с. URL: https://ek.nlu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_01/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=IBIS&P21DBN=IBIS&S21STN=1&S21REF=5&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=10&S21ALL=(%3C.%3EA=%D0%9A%D0%BE%D1%82%D1%8E%D0%BA,%20%D0%92.%20%D0%9E.$%3C.%3E%29.
9. Оніщенко Н.М., Зайчук О.В. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2008. 688 с. URL: https://ru.scribd.com/document/474387072/B0-2006.
10. Лисенков С Л. Загальна теорія держави і права: навч. посібник. К.: Юрисконсульт, 2006. 355 с. URL: https://www.navs.edu.ua/files/kafedru/tdp/ navch_pos_tdp.pdf.
11. Афанасьева М.В., Бальній Ю.Ю., Батан Ю.Д. та ін. Конституційне право України: прагматичний курс: навч. посібник. Одеса: Юридична література, 2017. 256 с. URL: https://www.academia.edu/39814665/81.
12. Ортинська Н.В. Правовий статус людини: до проблем теоретичного розуміння. *Право і безпека.* 2016. № 3 (62). С. 28-32. URL: https://oaji.net/pdf.html?n=2016/2258-1481281691.pdf.
13. Якимчук Н. Поняття «правовий статус», «правове положення», «правовий модус» та «правовий режим»: теоретико-правовий аналіз. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 3. С. 11-18. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Visnyk_Natsionalnoi_akademii_prokuratury_Ukra/2013_N3_31.pdf?
14. Саблук С.А. Окремі аспекти правового статусу дитини. *Університетські наукові записки.* 2005. № 3. С. 143-147. URL: http://old.univer.km.ua/visnyk/815.pdf.
15. Нікітіна-Дудікова Г.Ю. Правовий статус дитини, потерпілої від злочину проти статевої свободи та статевої недоторканості. *Ûridična psihologìâ*. 2020. № 2 (27). С. 87–94. URL: https://psychped.navs.edu.ua/index.php/psychped/article/download/1368/1367. DOI: https://doi.org/ 10.33270/03202702.87.
16. Волошина І. В. Конституційно-правовий статус дитини в Україні: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2016. 237 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/items/e25db602-f817-49cc-be50-d8f29e973bfb.
17. Кадегроб Л.О. Конституційно-правовий статус дитини в Україні: поняття та особливості. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова. Правознавство*. 2018. № 23 (1). С. 15–21. URL: https://journals.visnyk-onu.od.ua/index.php/law/article/view/67/64. DOI: https://doi.org/10.18524/2304-1587.2018.1(32).134229.
18. Костенко Я.В. Правовий статус дитини в національному законодавстві. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 1. С. 55–60. URL: http://apnl.dnu.in.ua/ 1_2018/14.pdf.
19. Юхта О.Г. Теоретико-правовий аналіз концептуального поняття «правовий статус дитини». *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 12. С. 71–76. URL: http://library-service.com.ua:8080/kvdbuy/Document Description?docid=KvDBUY.BibRecord.145994.
20. Ригіна М.О. Проблема інтерпретації терміну «правовий статус дитини»: теоретико-правовий аспект. *Право та державне управління*. 2017. № 3 (28). С. 12–19. URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2017/4.pdf.
21. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 30. Ст. 142. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14/ed20010426.
22. Наливайко Л.Р. Захист прав і свобод осіб, які постраждали від війни: проблеми та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 32–35. URL: http://lsej.org.ua/6_2024/8.pdf. DOI: https://doi.org/10.32782/ 2524-0374/2024-6/6.
23. Наливайко Л.Р. Правовий статус дитини, яка постраждала від війни. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 8. С. 77–81. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/ article/view/310765/301975. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.11.

УДК 340.12 : 343.3 : 343.917 : 329.78
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.2

ЛІВИЙ РАДИКАЛІЗМ ТА ЙОГО НЕЛЕГАЛЬНІ ФОРМИ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Васильчук Є.О.,
доктор політичних наук,
доцент кафедри фінансового моніторингу та підприємництва
Черкаського державного бізнес-коледжу
ORCID: 0000-0002-7119-5971
e-mail: vasilchuk220384@gmail.com

Джолос С.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
ORCID: 0000-0002-0001-5523
e-mail: debofor@gmail.com

Брайченко С.М.,
кандидат юридичних наук, доцент, незалежний дослідник
ORCID: 0000-0002-4429-0770
e-mail: bsnchk@i.ua

Васильчук Є.О., Джолос С.В., Брайченко С.М. Лівий радикалізм та його нелегальні форми: політико-правовий аспект.

Стаття присвячена політико-правовим аспектам лівого радикалізму та його нелегальних форм.

Виявлено, що політичний радикалізм – це суспільна ідеологія та політична практика, що прагне швидкого здійснення докорінних змін у багатьох сферах суспільного життя із використанням різних методів, у т.ч. протиправних і насильницьких.

З'ясовано, що фундамент ідеології політичного радикалізму заклав Ж.Ж. Руссо, який у середині XVIII ст. за допомогою теорії природного права і суспільного договору обґрунтував теорію народного суверенітету, право народу на управління державою і навіть т.зв. «право на повстання», тобто надзвичайно радикальні і навіть революційні ідеї, особливо для часів абсолютної монархії і традиційного суспільства.

Вказано, що з часів Ж.Ж. Руссо політичний радикалізм значно розвинувся і трансформувався. Зауважено, що, у межах цієї праці важливу роль відіграє поділ радикалізму на правий і лівий, при цьому основну увагу приділено останньому.

Зазначено, що рівень радикалізму у сучасному українському суспільстві є вельми високим; при цьому, попри ту обставину, що все більших масштабів набуває саме правий радикалізм, а лівий радикалізм поступово втрачає свої позиції, прояви останнього все одно залишаються вельми помітними.

Наведено основні нелегальні форми лівого радикалізму у сучасній Україні, зокрема такі, як: а) проведення незаконних масових заходів (мітингів, демонстрацій тощо); б) організація навчально-тренувальних таборів для радикалів; в) руйнування культурно-історичних споруд; г) розміщення фотографій та персональних даних політичних опонентів у публічному доступі; ґ) учинення дій, що завдають безпосередньої шкоди інтересам людини, суспільства й держави тощо.

Вказано, що досвід історії та сучасності свідчить, що радикалізм, за самою своєю сутністю, таїть у собі значну загрозу для правопорядку, національної безпеки, конституційного ладу, життя і здоров'я громадян та інших значних суспільних цінностей. Наголошено, що держава має вживати

комплексних заходів для недопущення сплеску злочинності, якими би гаслами остання не прикривалася; при цьому, важлива роль належить превентивним, припиняючим та ретрибутивним заходам, здійснюваним правоохоронними органами держави відповідно до чинного законодавства для захисту правопорядку, суспільства і держави від протиправних посягань.

Ключові слова: ліві, праві, радикалізм, політичний радикалізм, лівий радикалізм, правий радикалізм, правопорядок, держава, правоохоронні органи, юридична відповідальність.

Vasylchuk Ye.O., Dzholos S.V., Braichenko S.M. The left-wing radicalism and its illegal forms: the political and legal aspect.

The article is devoted to the political and legal aspects of the left-wing radicalism and its illegal forms.

It has been established that political radicalism is a social ideology and political practice aimed at the rapid implementation of fundamental changes in various spheres of public life through the use of different methods, including unlawful and violent ones.

It has been determined that the foundations of the ideology of political radicalism were laid by Jean-Jacques Rousseau, who, in the mid-18th century, through the theory of natural law and the social contract, substantiated the doctrine of popular sovereignty, the right of the people to govern the state, and even the so-called "right to rebellion." These were exceptionally radical and even revolutionary ideas, especially for the era of absolute monarchy and traditional society.

It is noted that since the time of Jean-Jacques Rousseau, political radicalism has significantly developed and transformed. It is emphasized that within the framework of this study, an important role is played by the division of radicalism into right-wing and left-wing forms, with the primary focus placed on the latter.

It is noted that the level of radicalism in contemporary Ukrainian society remains quite high. Despite the fact that right-wing radicalism has been gaining increasing momentum, while left-wing radicalism has been gradually losing its influence, the manifestations of the latter still remain rather noticeable.

The main illegal forms of left-wing radicalism in contemporary Ukraine are identified, including the following: a) organization and conduct of illegal mass events (rallies, demonstrations, etc.); b) establishment of training camps for radicals; c) destruction of cultural and historical monuments or sites; d) publication of photographs and personal data of political opponents in open access; e) actions that cause direct harm to the interests of the individual, society, and the state, among others.

It is noted that both historical and contemporary experience demonstrate that radicalism, by its very nature, poses a significant threat to law and order, national security, the constitutional system, the life and health of citizens, and other fundamental social values. It is emphasized that the state must undertake comprehensive measures to prevent any surge in criminal activity, regardless of the slogans under which it may be disguised. In this context, an important role belongs to preventive, suppressive, and retributive measures implemented by the state's law enforcement agencies in accordance with current legislation, aimed at protecting law and order, society, and the state from unlawful encroachments.

Key words: the left-wing forces, the right-wing forces, radicalism, political radicalism, left-wing radicalism, right-wing radicalism, law and order, the state, law enforcement agencies, legal responsibility.

Постановка проблеми. Загальні закономірності розвитку державо-правових явищ дають підстави стверджувати, що політичний радикалізм є достатньо поширеним явищем як в сучасності, так і в історичній ретроспективі. Водночас, у зв'язку з істотною еволюцією політичної системи суспільства в ході розгортання історичного процесу, трансформується і політичний радикалізм, набуваючи все нових рис, форм та обрисів. Таким чином, з'ясування сутності сучасного політичного радикалізму як суспільної ідеології та політичної практики, що вимагає надзвичайно швидких докорінних змін основних засад суспільного життя за допомогою використання найрізноманітніших, у т.ч. і протиправних та насильницьких методів, є вельми важливим теоретичним і практичним завданням сучасної політико-правової науки.

Аналіз досліджень і публікацій. Слід сказати, що досліджуваної проблематики торкалися праці багатьох мислителів, серед яких, насамперед, слід згадати таких дослідників, як: О.П. Голобуцький, Г.Г. Демиденко, С.В. Джолос, Ю.С. Кононенко, Б. Кухта, М.І. Мельник, О.В. Петришин, Ж.Ж. Руссо, М.І. Хавронюк та ін.

Формулювання цілей статті. Разом із тим, певні аспекти досліджуваної проблематики залишилися поза увагою дослідників, тож у межах цієї статті ми плануємо вирішити такі основні **завдання**: а) визначити основні засади політичного радикалізму як такого; б) вказати на основні тенденції розвитку сучасного політичного радикалізму в Україні; в) розкрити основні риси, прояви і нелегальні форми сучасного лівого радикалізму; г) означити основні засади реакції держави на діяння радикалів тощо.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, варто зауважити, що політичний радикалізм – це характеристика певної політичної партії, об'єднання, які у програмах вимагають глибоких системних змін правлячого режиму, готові використовувати різні методи для досягнення нових цілей, що мали б замінити застарілі; при цьому, політичний радикалізм передбачає докорінне вирішення різних проблем чи питань міжнародної та внутрішньої політики, а крайньою його формою є революційний шлях, що передбачає зміну політичної системи і політичного режиму за дуже короткий час [1, с. 368-369]. Тож, невипадково, прийнято вважати, що фундамент ідеології політичного радикалізму заклав відомий французький просвітник Ж.Ж. Руссо (1712-1778), котрий, використовуючи теорію природного права і суспільного договору, обґрунтував теорію народного суверенітету і навіть право на повстання [2; 3, с. 104-105].

Разом із тим, варто зауважити, що якщо в умовах традиційного суспільства й абсолютної монархії XVIII ст. народний суверенітет, право народу на управління державою і т.зв. «право на повстання» вважалися вельми радикальними ідеями, то зараз вони є доволі звичною практикою, а політичний радикалізм набуває все нових і нових форм.

Комплексний аналіз стану громадської безпеки доводить, що на рубежі XX – XXI ст. політичний радикалізм став буденною реальністю в Україні. Його вияви спостерігаються в пропаганді насильства, політизованому хуліганстві з боку активістів деяких громадських об'єднань, агресивному ставленні до інакодумства тощо. Особливу стурбованість викликає схильність окремих радикально налаштованих осіб до екстремістської й терористичної діяльності. Така деструктивна політична активність створює значні ризики для стабільного функціонування соціально-політичних інститутів та безпеки сучасного українського суспільства.

Сьогодні в радикальному політичному таборі спостерігається реорганізація та перегрупування сил. Маргінальні спільноти прагнуть суттєво зміцнити організаційний напрямок своєї діяльності, позбутися неформального статусу «чайних клубів», «фіктивних організацій» або субкультурних «гуртків за інтересами» і заявити свої претензії на владу та суспільні ресурси. Задля цього їхні керівники й неформальні лідери намагаються переглянути тактику своєї діяльності, оновити політичний реквізит, використовувати сучасні форми соціального камуфляжу для посилення ефективності агітації, пропаганди та вербувальної активності серед цільових аудиторій. За таких умов стиснена пружина радикалізму прагне набрати новий потенціал для того, щоб завдати чергового удару по інтересах особи, суспільства й Української держави.

Порівнюючи можливості різних флангів радикального політичного табору, потрібно зазначити, що політичний клімат в Україні зараз є несприятливим для лівих радикалів. Стратегічна ініціатива в суспільному житті перехоплена в них ультраправими.

Лівий, а особливо ліворадикальний, рух загалом, без урахування атрибутивних, ідеологічних і діяльнісних відмінностей його суб'єктів, суттєво здрібнів. Значна кількість малочисельних партій, маргінальних спільнот і групок, які нещадно критикували та відкрито ворогували одна з одною, не змогли досягнути єдності й консолідації для здобуття влади. У лівацькому таборі спостерігається ідейна криза, найбільш яскраві, соціально орієнтовані, «антикапіталістичні» гасла перехоплені ультраправими опонентами, багато активістів цих спільнот вимушено «вкраплені» в інші, більш помірковані політичні об'єднання й організації. Можливості стати масовими рухами виявилися для лівих радикалів нереалізованими. Через це в науково-експертних колах і в масовій свідомості переважають невиправдано оптимістичні думки про те, що ліві радикали є «каліфами на годину», вони втратили свій вплив серед населення, а тому не становлять суттєвої загрози та не варті належної уваги. Однак потенціал ліворадикальних сил є ще не вичерпаним.

Соціально-економічні катаклізми, тривала політична нестабільність, хвилеподібне зростання злочинності формують постійне відчуття невпевненості в завтрашньому дні та зневіру найбільш соціально незахищених прошарків населення у швидкому поліпшенні загальної ситуації в країні. Політичні сили, що «грають у лівизну», можуть отримати новий імпульс і шанс для свого реваншу. Отже, актуальність досліджуваної проблеми не зменшується.

Для розуміння питомої ваги в суспільстві й політичного потенціалу радикалів доцільно розглянути нелегальні лівацькі форми громадського активізму. Аналіз подібних явищ дає змогу виокремити певні найбільш популярні напрямки нелегальної протестної активності лівих радикалів, що розгорнули свою діяльність в Україні мало не з перших днів її незалежності, адже ще початку 1992 р. ВКПБ разом з ідейно спорідненими організаціями проводила пікети за відродження сталінської моделі суспільства та СРСР, збирання коштів для Придністровської Молдавської Республіки, «антимітинг» 24 серпня 1992 року, що закінчився сутичкою, незаконне пікетування Луганської облдержадміністрації на початку 1993 р. та ін. [4].

Проведення незаконних масових заходів (мітингів, демонстрацій тощо). Активісти окремих ліворадикальних організацій демонстративно уникають будь-яких контактів з органами державної влади та їхніми посадовими особами. Через це вони інколи проводять вуличні акції без завчасного інформування, що викликає симетричну реакцію з боку правоохоронних органів. Згодом задокументовані факти вуличних ексцесів поширюються через ліворадикальні сайти й популярні соціальні мережі з коментарями безпосередніх учасників цих подій або осіб, які їм співчувають. В інших випадках незаконні вуличні заходи лівих радикалів супроводжуються сутичками з ультраправими активістами, які так само використовують участь у подібних ексцесах для власної популяризації.

Так, у 2015 р. АСТ виступила проти примусової мобілізації на території України, а також проти намагань влади прикривати війною «закручування гайок» у сфері політичних свобод і демонтажу елементів соціальної держави. 1 травня 2015 р. активістами АСТ і дружніх ліворадикальних спільнот було проведено незаконний антивоєнний мітинг під гаслами «Проти знецінення життя» та «Війна нічого не спише» [5].

Організація навчально-тренувальних таборів. Програма навчання в цих таборах передбачає проведення для активістів занять із політичної теорії, відпрацювання тактик поведінки під час масових заходів, зіткнень із працівниками правоохоронних органів або ультраправими активістами.

Наприклад, анархістами з РКАС було організовано анархо-синдикалістський антифа-рух, для того щоб протистояти ультраправим активістам. У 2000 р. у відповідь на погрози з боку правих радикалів РКАС проводить 9 травня антифашистський патруль. Для цього було створено «Чорну гвардію РКАС», члени якої проходили регулярні тренування. Відтак часто траплялися зіткнення на вулицях, організовані анархо-синдикалістськими «чорногвардійцями» [6].

Щоб протидіяти вуличній агресії ультраправих, члени АСТ налагодили співпрацю з деякими спортивними ініціативами та створили «Пролетарську культурно-спортивну асоціацію» для проведення тренувань із регбі та бойових мистецтв [7].

Руйнування культурно-історичних споруд. Об'єктом агресії ліворадикальних активістів зазвичай стають меморіальні споруди або символічні знаки, які вшановують пам'ять політичних діячів, близьких до праворадикального табору. Такі нелегальні заходи мають здебільшого агітаційно-пропагандистське значення. Повідомлення про них на умовах анонімності поширюються на підконтрольних інформаційних ресурсах для привернення уваги до діяльності конкретної лівацької спільноти.

Так, у червні 2017 р. інтернет-спільнота анархістів «Чорна веселка» сповістила про те, що анархістська група «Махновські діти» закидала фарбою мурал із гетьманом П. Скоропадським. На думку невідомих анархістів, ця акція була проведена через те, що «гетьман Скоропадський грабував український народ». Під дописом було розміщено гасло «Вище, вище чорний стяг! Скоропадський – кат трудяг!» [8].

Розміщення фотографій та персональних даних політичних опонентів у публічному доступі. Для залякування активістів із протилежного політичного табору ліві радикали на наявних інформаційних ресурсах іноді практикують поширення фотографій і текстової інформації, яка стосується осіб, чия діяльність містить загрозу для лівацьких спільнот. Можливість коментування таких інформаційних повідомлень спричинює накопичення агресії, спрямованої проти конкретних осіб, яка в окремих випадках може бути реалізована найбільш непримиренно налаштованими ліворадикальними активістами.

Учинення дій, що завдають безпосередньої шкоди інтересам людини, суспільства й держави. Такі вчинки є аномальними у вітчизняному ліворадикальному середовищі. Прикладом може слугувати вищенаведена «справа одеських комсомольців», коли активістами декількох лівацьких груп було створено стійке злочинне угруповання для задоволення їхніх матеріальних інтересів.

Свою злочинну діяльність вони камуфлювали необхідністю радикальних політичних перетворень, хоча фактично вона являла собою звичайний бандитизм.

У 1999 р. активісти НБП захопили вежу Матроського клубу в місті Севастополі на знак протесту «проти дискримінації російського населення в Криму». Вони вивісили партійний прапор, транспарант «Севастополь – російське місто» та розкидали провокаційні листівки «Кучмо, вдавишся Севастополем!». За участь у цій акції були засуджені п'ятнадцять осіб, які провели у в'язниці п'ять місяців [9].

У листопаді 2014 р., напередодні парламентських виборів у Молдові, було затримано активістів «Боротьби» за підозрою в підготовці масових заворушень проти правої правлячої коаліції [10].

Як бачимо, «асортимент» практик протестної активності лівих радикалів є досить широким. Їхня переважна більшість має ненасильницький характер і спрямовується на задоволення художньо-естетичних запитів активістів лівацьких спільнот. Найрадикальніші з них в окремих випадках здатні переходити від виголошення агресивних гасел до їхнього практичного втілення. Через це час від часу виникають вуличні ексцеси, що супроводжуються виявами хуліганства й груповими порушеннями громадського порядку.

Проте загальна питома вага лівих радикалів у суспільно-політичному житті України є незначною. Лівацькі спільноти суттєво здрібніли, значна кількість їхніх активістів у міру дорослішання відійшли від активної політичної діяльності, а інші розчинилися в близькоспоріднених рухах і організаціях або, використовуючи накопичений досвід, намагаються реалізувати його в більш поміркованих, респектабельних політичних силах. Чимало ліворадикальних спільнот виявилися «соціальною фікцією». Їхні активісти через відсутність ідейно-політичних «герметичних перегородок» вільно циркулювали під різноманітними політичними вивісками, впливаючи на своїх прихильників лише провокаційними епатажними гаслами й закликами. Деякі з ліворадикальних організацій не витримали випробування грошима. Так, розпад «Організації марксистів» значною мірою був спричинений приховуванням її керівництвом від активістів грошової допомоги, отриманої від Лівої партії Швеції [11].

Водночас поглиблення кризових ситуацій в українському суспільстві може активізувати ліворадикальний «вірус», що тимчасово дрімає. Це може призвести до катастрофічних спалахів політичного насильства або непередбачуваних вуличних ексцесів. З огляду на це, вивчення діяльності таких спільнот зберігатиме свою актуальність і надалі.

У зв'язку з вищевикладеним, враховуючи, наскільки значну загрозу являє собою політичний радикалізм (особливо революційний) для національної безпеки, громадського порядку, життя і здоров'я громадян, конституційного ладу і правопорядку загалом [12], варто наголосити на святому обов'язку держави захистити суспільство від протиправних діянь радикалів, для чого правоохоронні органи держави повинні застосовувати весь наявний у них арсенал законних інструментів для припинення протиправних діянь радикалів та притягнення винних до юридичної відповідальності згідно з законодавством.

Враховуючи те, що діяльність окремих спільнот, угруповань чи організацій, які проявляють радикальні тенденції, часто супроводжується вчиненням суспільно небезпечних діянь, вітчизняне законодавство містить розгалужену систему норм для протидії таким явищам.

Системний аналіз судової практики та положень Особливої частини КК України дає змогу класифікувати злочини, пов'язані з радикальною діяльністю, на кілька груп за об'єктом посягання.

До першої групи належать злочини проти основ національної безпеки. Ключове місце тут посідає стаття 109 КК України, яка передбачає відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади. Ця норма охоплює найбільш небезпечні форми політичного радикалізму. Поряд з нею знаходиться стаття 110 КК України (Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України). В умовах війни радикалізм нерідко трансформується у пряму співпрацю з ворогом, що кваліфікується за статтею 111 (Державна зрада) або статтею 111-1 (Колабораційна діяльність), Стаття 111-2 (Пособництво державі-агресору), коли ідеологічні переконання стають мотивом для допомоги державі-агресору [13; 14].

Другу групу становлять злочини проти громадської безпеки та громадського порядку. Це відображає перехід від радикальної ідеології до активних насильницьких дій. Сюди слід віднести:

1. Статтю 294 КК України (Масові заворушення);
2. Статтю 295 КК України (Заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку);

3. Статтю 341 КК України (Захоплення державних або громадських будівель чи споруд), що є характерним методом дій під час протестних акцій;

4. Статтю 260 КК України (Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань) [13; 14].

5. Статтю 258 КК України (Терористичний акт). Цю статтю слід виокремити. Не зважаючи на те, тероризм нерідко є наслідком радикалізації, юридично він відрізняється від екстремізму специфічною метою – порушенням громадської безпеки та залякуванням населення для впливу на прийняття рішень органами влади [15].

Третю групу формують злочини, що посягають на конституційні принципи рівноправності громадян. Важливим інструментом тут є стаття 161 КК України, що передбачає відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їхньої расової, національної належності, релігійних переконань тощо. Також сюди відносяться стаття 436-1 (пропаганда тоталітарних режимів) та стаття 436-2 (виправдовування збройної агресії РФ), які окреслюють межі допустимого політичного плюралізму [13; 14].

Окрім кримінально-правового аспекту, правопорушення, пов'язані з проявами екстремізму, можуть кваліфікуватись як адміністративні (наприклад, ст. 173 КУпАП – Дрібне хуліганство, або ж ст. 173-3 КУпАП – Виготовлення та пропаганда георгіївської (гвардійської) стрічки тощо), що дає можливість застосовувати заходи впливу на ранніх етапах [16].

Також важливим є конституційний контроль: стаття 37 Конституції України прямо забороняє діяльність партій та організацій, дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності, незаконне захоплення влади чи пропаганду насильства [17].

Таким чином, чинне законодавство пропонує достатньо інструментів для реагування на радикальні виклики. Проте боротьба з цими явищами не повинна обмежуватися лише каральними заходами. Необхідна комплексна державна політика, що включає активні превентивні заходи: освітні програми, контрпропаганду в медіа та соціальні проєкти, спрямовані на моніторинг і запобігання радикалізації суспільства ще до моменту вчинення злочину.

Таким чином, підсумовуючи викладене, слід сказати, що у результаті проведеного дослідження при дійшли таких основних **висновків**:

1. Політичний радикалізм – це суспільна ідеологія та політична практика, що прагне швидкого здійснення докорінних змін у багатьох сферах суспільного життя із використанням різних методів, у т.ч. протиправних і насильницьких.

2. Фундамент ідеології політичного радикалізму заклав Ж.Ж. Руссо, який у середині XVIII ст. за допомогою теорії природного права і суспільного договору обґрунтував теорію народного суверенітету, право народу на управління державою і навіть т.зв. «право на повстання», тобто надзвичайно радикальні і навіть революційні ідеї, особливо для часів абсолютної монархії і традиційного суспільства.

3. З часів Ж.Ж. Руссо політичний радикалізм значно розвинувся і трансформувався. Водночас, у межах цієї праці важливу роль відіграє поділ радикалізму на правий і лівий, при цьому основну увагу приділено останньому.

4. Варто визнати, що рівень радикалізму у сучасному українському суспільстві є вельми високим. При цьому, попри ту обставину, що все більших масштабів набуває саме правий радикалізм, а лівий радикалізм поступово втрачає свої позиції, прояви останнього все одно залишаються гідними уваги.

5. До числа основних досить поширених нелегальних форм лівого радикалізму слід віднести насамперед такі: а) проведення незаконних масових заходів (мітингів, демонстрацій тощо); б) організація навчально-тренувальних таборів для радикалів; в) руйнування культурно-історичних споруд; г) розміщення фотографій та персональних даних політичних опонентів у публічному доступі; ґ) учинення дій, що завдають безпосередньої шкоди інтересам людини, суспільства й держави тощо.

6. Як свідчить досвід історії та сучасності, радикалізм, за самою своєю сутністю, таїть у собі значну загрозу для правопорядку, національної безпеки, конституційного ладу, життя і здоров'я громадян та інших значних суспільних цінностей. Тож, держава має вживати комплексних заходів для недопущення сплеску злочинності, якими би гаслами вона не прикривалася. При цьому, важлива роль належить превентивним, припиняючим і ретрибутивним заходам, здійснюваним правоохоронними органами держави згідно з законом для захисту правопорядку, суспільства і держави від протиправних посягань.

Перспективним напрямком подальшої розробки цієї проблематики слід вважати дослідження інших форм і видів політичного радикалізму, зокрема легальних проявів лівого радикалізму, сутності, єства та проявів правого радикалізму, а також основних засад реакції держави на діяння радикалів для забезпечення порядку і безпеки суспільства тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кухта Б. Радикалізм політичний / Політична наука: словник: категорії, поняття і терміни / за ред. Б. Кухти. Львів: Кальварія, 2003. С. 368-369.
2. Руссо Ж.Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / Український переклад з французької та коментарі О. Хома. Київ : Port-Royal, 2001. 349 с.
3. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. : проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. 256 с.
4. Голобуцький О.П. Політичні партії України / О.П. Голобуцький та ін.; ред. В.М. Якушик; Національний університет «Києво-Могилянська академія», Центр суспільно-політичних досліджень. Київ: Кобза, 1996. 144 с.
5. Анархо-першотравень закінчився сутичкою з «автономними націоналістами» (2015). URL: https://www.youtube.com/watch?v=oaQScY8RxKw (дата звернення: 02.11.2025).
6. Махновці наших днів. Репортаж з епіцентру українського анархізму (2014). URL: http://xpress.sumy.ua/articles/3187/#box_comments/ (дата звернення: 02.11.2015).
7. Що таке Автономна спілка трудящих? (2011). URL: http://avtonomia.net/about/ (дата звернення: 02.11.2025).
8. Анархістська група «Махновські діти» закидала фарбою мурал з Скоропадським (2016). URL: https://www.facebook.com/blackrainboworg/photos/a.790035317731055. 1073741827.790010661066854/1115045275230056/?type=3 (дата звернення: 02.11.2025).
9. 1999. Захоплення Вежі моряків. Севастопіль (2005). URL: http://artprotest.org/cgi-bin/news.pl?id=3331 (дата звернення: 02.11.2005).
10. ЗМІ повідомили імена затриманих у РМ громадян Росії та України (2014). URL: https://newsmaker.md/rus/novosti/smi-soobshchili-imena-zaderzhannyh-v-rm-grazhdan-rossii-i-ukrainy-4274/ (дата звернення: 02.11.2025).
11. Від дрібних шахраїв до вбивць. Нарис про політичну еволюцію сталіністів на прикладі організації «Боротьба» (2014). URL: https://www.nihilist.li/2014/06/19/ot-melkih-moshennikov-do-ubijts-ocherk-o-politicheskoj-e-volyutsii-stalinistov-na-primere-organizatsii-borot-ba/ (дата звернення: 02.11.2025).
12. Кононенко Ю.С., Джолос С.В. Держава і революції : монографія. Черкаси: Видавець О.М. Третяков, 2022. 316 с.
13. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р.№ 2341-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 25-26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 27.11.2025).
14. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 12-те видання, перероблене та доповнене. Київ: Дакор, 2023. 1376 с.
15. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 25. Ст. 180. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15 (дата звернення: 27.11.2025).
16. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10 (дата звернення: 27.11.2025).
17. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 27.11.2025).

УДК 340.15
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.3

СФЕРА ВІЙСЬКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ)

Вовк О.Й.,
кандидат юридичних, доцент,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-0094-6106
e-mail: v0902@ukr.net

Вовк О.Й. Сфера військового законодавства Української Народної Республіки доби Директорії (історико-правовий аналіз).

Стаття присвячена авторському дослідженню системі актів військового законодавства Української Народної Республіки доби правління Директорії, встановлюється їх загальний і спеціальний поділ за видами та інститутами правового регулювання суспільно-політичних відносин у воєнній сфері. Робота здійснена зі застосуванням світоглядних, загальнонаукових, спеціально та конкретно-наукових методах пізнання – з яких перевага надається історико-правовому методу, що характеризує значимість норм вітчизняного військового законодавства кінця 1918 – протягом 1920 років.

Зазначено, що законодавча діяльність Директорії як найвищого органу влади УНР, в тому числі у воєнній сфері, характеризується трьома періодами знаходження при владі в Україні: 1) повстанській (15 листопада – 14 грудня 1918 року; 2) самопроголошення (15 грудня 1918 – 21 січня 1919 років); 3) легітимності (28 січня 1919 – кінець 1920 років). Визначено, що під військовим законодавства УНР доби Директорії потрібно розуміти – сукупність юридичних актів, у яких закріплені норми, що регулюють правові відносини у воєнній сфері, військовому будівництві і функціонуванні збройних сил держави. Вказано, що до джерел військового права УНР Директорії можна віднести: революційні правові звичаї; нормативними актами бувшої імперії та Тимчасового уряду, універсали та закони УНР доби Центральної Ради, правові акти Гетьманату, норми військового права УНР Директорії, міжнародно-правові договори з іноземними державами, оперативні накази і розпорядженнями військового командування Української армії УНР вищого рівня, судова практика воєнних трибуналів тощо.

Встановлено, що до суб'єктів законодавчої ініціативи у воєнній сфері УНР Директорії відносились Директорія УНР, Рада Народних міністрів, міністерство військових справ, Головний Отаман С. Петлюра, Штаб Української армії тощо, які вносили на розгляд наступні види правових актів: закони, накази, звернення, декларації відозви тощо.

Проаналізовано правові інститути, що охоплювалися сферою військового законодавства УНР Директорії, до яких відносились: інститут забезпечення воєнної безпеки держави; інститут проходження військової служби та виконання військового обов'язку; інститут демократичного державного та цивільного контролю збройних сил УНР; інститут протидії інформаційної небезпеки у воєнній сфері; інститут матеріального та фінансового забезпечення функціонування збройних сил; інститут захисту цивільного населення під час збройних дій; інститут юридичної відповідальності військовослужбовців тощо.

Пропонується у висновку звернути увагу в наступних перспективних дослідженнях з даного періоду на порівнянні особливостей юридичного оформлення мілітарних реформ в новоутворених державах, що виникли на просторі Європи після Першої Світової війни поряд з УНР.

Ключові слова: законодавство, Директорія, правові акти, інститути, воєнна сфера, збройні сили, військове будівництво.

Vovk O.Y. The sphere of military legislation of the Ukrainian People's Republic of the Directory era (historical and legal analysis).

The article is devoted to the author's study of the system of acts of military legislation of the Ukrainian People's Republic of the Directory era, their general and special division is established by types and institutions of legal regulation of socio-political relations in the military sphere. The work was carried out using worldview, general scientific, special and specific scientific methods of cognition – of which the historical and legal method is preferred, which characterizes the significance of the norms of domestic military legislation of the end of 1918 – during the 1920s.

It is noted that the legislative activity of the Directory as the highest authority of the UNR, including in the military sphere, is characterized by three periods of being in power in Ukraine: 1) insurgent (November 15 – December 14, 1918; 2) self-proclaimed (December 15, 1918 – January 21, 1919); 3) legitimacy (January 28, 1919 – the end of 1920). It is determined that the military legislation of the UNR of the Directory era should be understood as a set of legal acts that enshrine the norms regulating legal relations in the military sphere, military construction and functioning of the state's armed forces. It is indicated that the sources of the military law of the UNR Directory include: revolutionary legal customs; regulatory acts of the former empire and the Provisional Government, universals and laws of the UNR of the time of the Central Rada, legal acts of the Hetmanate, norms of military law of the UNR Directory, international legal treaties with foreign states, operational orders and orders of the military command of the Ukrainian Army of the UNR of higher level, judicial practice of military tribunals, etc.

It was established that the subjects of legislative initiative in the military sphere of the UNR Directory included the UNR Directory, the Council of People's Ministers, the Ministry of Military Affairs, Chief Ataman S. Petliura, the Headquarters of the Ukrainian Army, etc., which submitted the following types of legal acts for consideration: laws, orders, appeals, declarations of recall, etc.

The legal institutions covered by the military legislation of the UNR Directory were analyzed, which included: the institution of ensuring the military security of the state; the institution of military service and fulfilment of military duty; institute of democratic state and civil control of the armed forces of the UNR; institute of counteraction to information danger in the military sphere; institute of material and financial support for the functioning of the armed forces; institute of protection of the civilian population during armed actions; institute of legal responsibility of military personnel, etc.

It is proposed in the conclusion to pay attention in the following prospective studies of this period to the comparison of the features of the legal registration of military reforms in the newly formed states that emerged in Europe after the First World War alongside the UNR.

Key words: legislation, Directory, legal acts, institutions, military sphere, armed forces, military construction.

Постановка проблеми. Протягом воєнного стану та повномасштабної війни в нинішній Україні об'єктивно зазнають змін положення військового законодавства, що регулюють відносини у сфері військового будівництва та воєнної організації задля зміцнення обороноздатності держави. Безумовно даний процес удосконалення воєнної справи повинен відбуватися з урахуванням позитивного міжнародного юридичного досвіду та на основі вітчизняних правових традицій, що постійно збагачувались за довгу еволюцію їх формування, одним з періодів якої була доба реального правління Директорії Української Народної Республіки (грудень 1918 – листопад 1920 рр.), коли в оперативному порядку здійснювалось упорядкування воєнної організації як сукупності органів державної влади й військових підрозділів, які поставали на основі актів тогочасного законодавства.

Мета дослідження даної роботи полягає в історико-правовому аналізі визначальних інститутів та видів норм військового законодавства Української Народної Республіки доби Директорії на сучасному науковому рівні для встановлення його суспільного значення у розвитку правової системи України.

Стан опрацювання проблематики. Новочасна актуальність обраної теми позначається в тому, що хоча за попередні десятиріччя значна кількість творчих опрацювань була в основному присвячена загальному розвитку військової справи вітчизняної історії національного державотворення доби Директорії Української Народної Республіки у працях таких науковців як І. Бойко, О. Бойко, Я. Вікторська, П. Гай-Нижник, Я. Грицак, С. Губський, Ю. Каліберда, Є. Коновалець, В. Капелюшний, М. Ковальчук, М. Копиленко, О. Копиленко, М. Кравчук, І. Кушко, М. Лит-

вин, С. Литвин, І. Логвиненко, Ж. Мина, О. Мироненко, К. Науменко, О. Новікова, Г. Осташко, В. Панафідін, А. Пелещишин, Я. Садовий, В. Сальський, В. Сергійчук, В. Сідак, В. Скоморовський, В. Солдатенко, Л. Радченко, В. Смолій, М. Стопчак, І. Терлюк, Я. Тинченко, Н. Чупрінова, П. Шандрук, М. Шаповал, В. Шульгін, А. Харук, І. Хома, П. Христюк, тощо, однак поза все доцільно вказати, що в історико-правовому сенсі, аналіз окремих категорій військового законодавства зокрема не здійснювався. Крім того потрібно відзначити, що в наш час найбільш вагомим збірником законодавчих пам'яток з даної теми є двотомна робота «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.» (Київ, 2006 р.), у якій зосереджено значний комплекс документальних матеріалів вищих органів влади та управління Української Народної Республіки доби Директорії (УНР Директорії) включаючи ті, які безпосередньо відносились до джерел військового права.

Виклад основного матеріалу. Реформування державних органів влади взагалі та розбудова збройних сил зокрема Української Народної Республіки періоду правління Директорії з кінця 1918 року і до кінця 1920 року супроводжувалась їх юридичним оформленням на основі нових правових актів. Законодавча діяльність Директорії як найвищого органу влади УНР, в тому числі у воєнній сфері, характеризується трьома періодами: 1) повстанській (15 листопада – 14 грудня 1918 року; 2) самопроголошення (15 грудня 1918 – 21 січня 1919 років); 3) легітимності (28 січня 1919 – кінець 1920 років). Дійсно, Трудовий конгрес України (проходив 23–28 І. 1919 р.) як тимчасовий вищий законодавчий орган УНР, що був скликаний Директорією з метою організації влади та визначення форми державного правління після повалення гетьмана П. Скоропадського [1, с. 881] своїм Універсалом 28 січня 1919 року проголосив: «Вся вища влада на Україні, .на час перерви засідань Трудового Конгресу, має належати Директорії, котра доповнюється представником од Наддністрянської України (Галичини, Буковини і Угорської України), акт з'єднання з якою затверджено на першім засіданні Конгресу 24 сього січня» [2, с. 110], маючи на увазі делегування Директорії законодавчої та військової влади, тим паче, що одним з директорів став' Головний отаман Українських Республіканських військ С.В. Петлюра, який обіймала цю посаду з листопада 1918 року (з листопада 1920 року – Головний отаман військ і Флоту УНР). До отримання легітимних повноважень Директорія як повстанський та революційний орган прийняла активну участь у формуванні збройних загонів для воєнних дій проти гетьмана П. Скоропадського, видаючи нормативні акти у вигляді відозв, універсалів, повідомлень тощо, які мали здебільшого політичну декларативну форму та наказів, що стосувалися військової справи про мобілізацію до війська, постачання, військово-польових судів тощо. Так за Наказом Директорії про мобілізацію до лав армії УНП від 27 листопада 1918 року встановлювалися наступні вимоги: « 1. Всім громадянам, що перейшли військову муштру у всіх родах зброї і у флоті, здатним носити зброю, від 20 до 35 років включно, а старшинам до 43 років, негайно стати в ряди армії Української Народної Республіки для захисту здобутків революції та боротьби з гетьманом і гетьманським поміщицьким правительством. … 2. На протязі 24 годин від часу оголошення цього всім громадянам, підлеглим мобілізації, явитися до пунктів своїх призовних участків, для чого коменданти, комкори та військові начальники повинні негайно утворити прийомні комісії в складі: представника військової влади, лікаря представника місцевого самоврядування… 8. Хто спізниться з явкою у призначений строк, той буде покараний по присуду військового польового суду. 9. Призову до війська підлягають люди здорові перечислених років, окрім полонених, що повернулись з полону за останні два місяці тощо» [3, с. 385-386]. Другий революційний період становлення влади та управління в галузі нормотворчості характерний ухваленням Радою Народних міністрів Тимчасового закону «Про силу законів, про порядок утворення законів та про форми і порядок їх оголошення» від 26 грудня 1918 року, в якому насамперед вказувалось: «Всі закони і постанови, які мали силу на території України до 4 грудня 1918 р., оскільки вони не скасовані законами або постановами нового уряду Української Народної Республіки, залишаються в силі і надалі, як закони і постанови Української Народної Республіки» [3, с. 395], тобто всі попередні правові акти прийняті в УНР за правління Центральної Рали, які встояли під час Гетьманату, залишались чинними. Надалі даний закон закріплював порядок ухвалення нових актів законодавства та вказував на наступні основні стадії їх проходження: по-перше, законопроєкти розроблюються в відповідних міністерствах, в державній канцелярії або в окремих відомствах та вносяться до Ради Народних Міністрів; по-друге, при розгляді законопроєктів в Раді Народних Міністрів постанови останньої виносяться більшістю голосів членів Ради; при рівності голосів голос того, хто головує, дає пе-

ревагу; по-третє, текст закону підписує голова Ради Міністрів і той міністр або голова окремого відомства, яким законопроєкт було внесено на розгляд Раді; по-четверте, підписані впорядковані законопроєкти представляються державним секретарем на затвердження Директорією; по-п'яте, затвердження Директорією закону, який ухвалено Радої Міністрів, відбувається власноручним підписом голови Директорії або його заступника та не менш од двох членів; по-шосте, затверджений Директорією законопроєкт набуває силу закону й надсилається для оголошення у Віснику Ради Народних Міністрів; по-сьоме, закони оголошуються в тій формі, як їх затверджено Директорією, але в іменуванні закону зноситься, що його ухвалено Радо Народних Міністрів [3, с. 396], саме узаконений порядок ухвалення, всіх правових актів взагалі та військових безпосередньо, пройшов випробування до легітимізації Директорії, був схвалений Трудовим Конгресом. Третій легітимний період законодавчої діяльності УНР Директорії відзначений ухваленням Радою Народних Міністрів (утворена 26 грудня 1918 р.) на чолі з С. Остапенком Тимчасового закону про порядок внесення й затвердження законів в Українській Народній Республіці. від 14 лютого 1919 р. По-перше, відповідно до даного закону було створено у складі Ради Народних Міністрів менший колегіальний орган – Кабінет Міністрів [4, с. 9], до якого входили – голова кабінету та міністри закордонних справ, народного господарства, земельних справ, внутрішніх справ, фінансів та військових справ. По-друге, цей новий закон встановлював зміни у стадіях та порядку прийняття актів законодавства, а саме: 1) проєкти законів та постанов ухвалюються Кабінетом Народних Міністрів або Радою Народних Міністрів; 2) остаточно редагуються державною канцелярією; 3) підписуються головою Кабінету Народних Міністрів та відповідним міністром або керуючим міністерством; 4) докладаються Директорії УНР головою Кабінету Народних міністрів і державним секретарем; 5) після письмового затвердження Директорією проєкту закону чи постанови відбувається посвідчення державного секретаря. По-третє, у пункті 7 даного закону зазначається: «В надзвичайних випадках закони і постанови можуть видаватися безпосередньо Директорією без попередньої ухвали Кабінету чи Ради Народних Міністрів. В цьому випадку ці закони і постанови посвідчуються керуючим справами Директорії і передаються до державної канцелярії для опублікування» [3, с. 477], що на наш погляд сприяло швидкому та оперативному прийняттю актів військового законодавства. Наприкінці правління Директорії УНР ухвалюється Радою Народних Міністрів та затверджується Головою Директорії Закон «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» від 12 листопада 1920 року, у розділ третьому якого під назвою «Законодавство в Українській Народній Республіці» закріплюється оновлений порядок прийняття нормативних актів в таких параграфах: «5. Українська Народна Республіка управляється на точній основі законів, у відповідний спосіб виданих; 6. Законопроєкти відповідних Міністерств, по ухвалі їх Радою Народніх Міністрів подаються на розгляд Державної Народньої Ради через її Президію; 7. Внесені в Державну Народну Раду законопроєкти або ухвалюються нею самою, або передаються нею на остаточне розв'язання Ради Народніх Міністрів; 8. Проєкти законів, ухвалених Державною Народною Радою або Радою Народніх Міністрів (згідно § 7) за належними підписами, тощо» [5, с. 86]. Крім того даний закон декретував вибори глави держави на випадок смерті або добровільної відставки попереднього, мав діяти до моменту утворення нового представницького органу суверенної України та став одним з юридичних актів, що склали правову основу функціонування уряду УНР в екзилі, який в своїй діяльності крім всього іншого займався підготовкою проєктів збірників законодавства.

Переходячи впритул до конкретного висвітлення воєнної теми взагалі потрібно усвідомити сучасне поняття військового законодавства під яким визначають – систему правових актів, у яких закріплені норми, що регулюють відносини в галузі військового будівництва і діяльності воєнної організації держави [6]. Автор вважає, що дану дефініцію військового законодавства слід екстраполювати на добу національно-державного відродження 1917-1921 років для визначення аналогічної галузі правової системи УНР Директорії, сферою якої було охоплено сукупність правових актів, що регулювали суспільні відносини пов'язані з воєнною службою та оборонною безпекою держави. По суті під військовим законодавства УНР доби Директорії потрібно розуміти – сукупність юридичних актів, у яких закріплені юридичні норми, що регулюють правові відносини у воєнній сфері держави, військовому будівництві і функціонуванні її збройних сил. Вітчизняні правові акти воєнної сфери за способом зовнішнього вираження були одним з видів джерел військового права УНР Директорії разом з революційними правовими звичаями; нормативними актами бувшої імперії та Тимчасового уряду, універсалами та законами УНР доби Центральної

Ради, нормативно-правовими актами Гетьманату, міжнародно-правовими договорами з іноземними державами, оперативними наказами і розпорядженнями військового командування, судовою практикою воєнних трибуналів тощо. За своїм відношенням до військової справи і воєнної організації акти законодавства УНР Директорії видавались у вигляді повідомлень, наказів, постанов, законів, тимчасові законів, відозв, привітань, звернень, нот, конвенцій, циркулярів, листів, універсалів, оповіщень, декретів тощо – всього більше мілітарних правових пам'яток. Найчастіше з них видавались владою накази, закони та постанови, наприклад: Наказ Головного отамана С. Петлюри війську Української Народної Республіки від. 16 січня 1919 року; Закон про Державний інспекторат у військових частинах та інституціях Української Народної Республіки від 12 травня 1919 року; Постанова про асигнування 3.000.000 гривень для військового та торговельного мореплавання на Півдні України від 14 квітня 1920 року тощо.

Згідно законодавства УНР Директорії право законодавчої ініціативи як стадії юридичної процедури визначалось у змозі зазначеним органам влади на внесення до законодавчої установи офіційної пропозиції про ухвалення, зміну або скасування актів законодавства. Найвпливовішим суб'єктом права законодавчої ініціативи стосовно воєнної сфери, насамперед стала Директорія УНР, саме за її ініціативою були внесені на розгляд наступні правові акти військового характеру: І. Повстанського періоду Директорії – Наказ Директорії' «Про мобілізацію до лав армії УНР» 27.11.1918 р., Наказ Директорії «Про утворення комісій постачання» 30.11.1918р. тощо за підписами Голови Директорії В. Винниченка та членів С. Петлюри, Ф. Швеця, О. Андрієвського; ІІ. Самопроголошеного періоду – Декрет Директорії УНР «Про утворення управління преси та інформації» 31.12.1918 р., затвердженого Головою Директорії В. Винниченком та членами А. Макаренком, С. Петлюрою, Ф. Швецом тощо; ІІІ. Легітимного періоду – Відозва Директорії та уряду УНР «До народу України з приводу подальшої діяльності уряду і армії у боротьбі за державність» 2.12.1919 р, засвідчена Головою Директорії Отаманом С. Петлюрою та членами уряду. До правових актів підготовлених, розглянутих та ухвалених за ініціативою особисто Радою Народних Міністрів УНР, норми яких також у правовому відношенні стосувалися військового будівництва, належали: Тимчасовий закон Ради Народних Міністрів про силу законів, про порядок утворення законів та про форми і порядок їх оголошення 26.12.1918 р. завізований Головою Радою Народних Міністрів і Державним секретарем, Відозва уряду УНР «До українського народу із закликом встати до рішучого бою» 31.05.1919 р. підписана Головою Ради Народних міністрів Б. Мартосом та членами уряду включно з в.о. народного міністра військових справ Г. Сиротенка, Наказ уряду УНР селянам «Про організацію місцевої самооборони проти грабіжників і дезертирів з Червоної армії» 11.06.1919 р. за підписом Голови Ради Народних Міністрів та Державного секретаря, Декларація правительства УНР. № 359. 2.06.1920 р. підписом ухвалена Головою Ради Народних Міністрів В. Прокоповичем та 14-міністрами разом з військовим міністром Генерального штабу В. Сильським і в.о. державного секретаря В. Оніхімовським тощо. З тогочасних пам'яток права видно, що військове міністерство також здійснювало розробку проєктів законодавчих актів та передавало їх на затвердження Ради Народних Міністрів, наприклад: Закон «Про заклик військових до дійсної служби 13.01.1919 р. з підписом Голови Ради Народних Міністрів В. Чеховського та військового міністра Отамана О. Грекова, Закон «Про Державний інспекторат у військових частинах та інституціях Української Народної Республіки» 13.05.1919 р. тощо, тобто до суб'єктів законодавчої ініціативи також безумовно відносилось народне міністерство військових справ УНР Директорії. Разом з військовим міністерством до ініціативних суб'єктів з нормотворчості стояло морське міністерство, у відомстві якого були воєнно-морські сили Другої УНР, про що засвідчують наступні акти: Закон «Про ухвалу та переведення в життя тимчасового закону про військовий фльот Української Народної Республіки» 25.01.1919 р., Тимчасовий закон «Про фльот Української Народної Республіки». 25.01.1919 р., підписи морських міністрів під текстом яких свідчать про підготовку їх проєктів займалося відповідне міністерство. Окремі військові правові акти розроблялися за ініціативою Головного Отамана С. Петлюри та ухвалювалися ним особисто, серед яких можна відзначити: Наказ Головної команди військ Української Народної Республіки «Про заведення військової цензури» 26.01.1919 р., Наказ Головної команди військ Української Народної Республіки «Про заборону самочинних реквізицій у населення. 12.02.1919 р., Наказ Головної команди військ УНР «Про боротьбу з дезертирами і провокаторами» 31.03.1919 р., Відозва Головного отамана С. Петлюри «До українських військ, спрямована проти погромних дій» 27.08.1919 р. тощо. Зі Звернення уряду УНР «До народу України з приводу оголошення війни Денікіну» 24.09.1919 р.

вбачається, що до суб'єктів законодавчої ініціативи та нормотворчості можна віднести Президента Української Національної Ради ЗО УНР Є. Петрушевича, підпис якого поряд з підписами Голови Директорії Головного отамана С. Петлюри та членів Директорії й уряду стоять під цим політично важливим документом. З документів теж видно, що воєнний Штаб Української армії за своєю ініціативою видавав локально оперативні накази, директиви, розпорядження, повідомлення, відозви збройним силам, а саме: «Повідомлення з штабу Українських республіканських військ. 17.11.1918 р., «Звернення штабу Головного отамана до воїнів Української армії» 7.09.1919 р. з підписами Головний отамана, начальника штабу та отаман квартирмейстера штаб, які також можна віднести до джерел військового права УНР Директорії.

Потрібно відзначити, що загальний рівень збройних сил УНР доби правління Директорії відзначався, з однієї сторони належною боєздатністю воєнних формувань, з іншої вони потребувала реформування в той час коли держава знаходилася у перманентному стані війни з декількома ворожими арміями. Так науковці зазначають що піднявши повстання проти гетьмана П. Скоропадського Директорія УНР, на відміну від УНР Центральної Ради, не мала жодних сумнівів відносно того, чи потрібні збройні сили, здатні боронити її незалежність, однак, як і в багатьох інших випадках, проблеми виникли тоді, коли треба було визначити концепцію формування української армії. Досліджувалось декілька різновидів, а саме від набору вояків-добровольців до побудови регулярних збройних сил. У результаті з усіх можливих варіантів було обрано найпростіший – масову мобілізацію [7, с. 161], тобто призов до армії та флоту під час оголошення воєнного стану чоловіків-резервістів визначеного віку.

Військове законодавство, на основі якого відбувалось будівництво збройних сил в УНР Директорії, доцільно характеризувати за відповідними інститутами (ланками) права або законодавства як базових груп, відносно відокремлених від інших і пов'язаних між собою правових норм. Автор підтримує висновок, що досліджуючи важливість співвідношення системи права і системи законодавства, галузі права і галузі законодавства, потрібно звертати увагу на їх взаємообумовленість, а саме на той аспект, що галузь права може розвиватися і функціонувати лише за наявності правового, достатнього та якісного масиву актів законодавства, які регламентують певну сферу суспільних відносин. Тому помилковим видається як повне ототожнення військового права і військового законодавства, так і їх повне протиставлення, адже їх сутність полягає у системних зв'язках змісту та форм [8, с. 57]. Крім того автор погоджується з судженням науковців про те, що військове законодавство явище динамічне, особливо в умовах воєнного стану, а тому орієнтоване на ефективне регулювання правовідносин, які виникають у військовій сфері з урахуванням практичних потреб й особливостей різних категорій військовослужбовців [9, с. 52], саме тому в даній статті мається на меті аналіз норм та інститутів військового законодавства УНР грудня 1919 – листопада 1920 років.. Ми схильні до дефініції про те, що інститут як самостійна складова військового законодавства правової системи УНР Директорії – це впорядкована сукупність правових актів, що призначені для регулювання конкретних військово-правових відносин протягом тривалого як мирного так і воєнного часу.

Важливу групу актів військового законодавства УНР Директорії складають ті, норми яких забезпечували воєнну безпеку держави. Взагалі на думку науковців воєнна безпека обіймає сукупність заходів для забезпечення і сприяння готовності особи, суспільства і держави до застереження і відбою мілітарних загроз через створення і стабільного функціонування військової організації, здійснення мобілізаційної підготовки економіки і населення [10, с. 37], включаючи як захід законодавчу діяльність. До законодавства в найширшому його значені [11, с. 499] стосовно воєнної безпеки потрібно віднести наступні акти: Закон про ухвалу та переведення в життя тимчасового закону про військовий фльот Української Народної Республіки від 25 січня 1919 року; Закон про ухвалу та переведення в життя тимчасового закону про військовий фльот Української Народної Республіки від 25 січня 1919 року; Закон про мобілізацію старшин та урядовців-учителів 17 лютого 1919 року; Звернення уряду УНР до народу України з приводу оголошення війни Денікіну від 24 вересня 1919 року; Закон про мобілізацію для поповнення армії звільнених від ворога повітах УНР від 14 вересня 1920 року тощо. Так згідно Закону про оголошення військового стану та стану облоги на Україні від 24 січня 1919 року було встановлено: «1. Всю територію Української Народної Республіки оголосити на військовому стані; 2. Залишити Київську губернію на стані облоги; 3. Поширити стан облоги на губернії Чернігівську та Полтавську; 4. Надати військовому міністру право обмежувати та зносити цілком як на деяких частинах території Укра-

їнської Народної Республіки, так і на всій її території, як військовий стан, так і стан облоги. …» [3, с. 57], тобто інститут правового забезпечення воєнної безпеки об'єднував правові акти протидії зовнішній військовій небезпеці.

Наступний інститут військового законодавства УНР Директорії уявляється той, що акумулював правові акти відносно проходження військової служби**,** яка характеризувалась специфікою виконуваних задач і функцій, а саме: Постанова про звільнення від мобілізації деяких урядових осіб судового відомства від 9 січня 1919 року; Закон про заклик військових до дійсної служби від 13 січня 1919 року; Постанова про прийом в Дієву армію Української Народної Республіки охотників від 18 січня 1919 року; Закон про утворення посади Наказного отамана Народної Республіканської армії та про обсяг прав і обов'язків Головного отамана, Наказного отамана і військового міністра від 24 лютого 1919 року; Закон про скасування посади Наказного отамана Народної Республіканської армії, про верховну головну команду її та про Військову раду від 19 липня 1919 року; Закон про встановлення «Статуту Державного інспекторату Армії Української Народної Республіки» від 15 вересня 1919 року; Постанова про звільнення від мобілізації деяких урядових осіб судового відомства від 2 жовтня 1919 року тощо. Прикладом документів даного правового інституту є Закон про досрочний призив молоді для укомплектування старшинського складу армії та про відкриття юнацьких військових шкіл від 24 січня 1919 року, де закріплено наступне: «І. Для укомплектування старшинського складу армії Українське Народної Республіки в найкоротший час негайно відчинити юнацькі (військові) школи всіх родів війська з прискореним курсом. ІІ. В ці школи прийняти всіх бажаючих молодих людей і козаків, котрі задовольняють таким умовам: 1) громадяни Української Народної Республіки; 2) з освітою не нижче 2-х класових міністерських шкіл або вищих початкових; 3) здоров'ям відповідають умовам особливої інструкції; 4) не молодші од 20 і не старші од 30 років, хлопці і жонаті [3, с. 450]. Також за час правління Директорії УНР було ухвалено та вступило в силу ряд військових статутів: Дисциплінарний статут Армії УНР, затверджений Головним Отаманом 21.01.1919 р.; Скорочений Дисциплінарний статут Армії УНР (12 пунктів.), введений наказом Головної Команди Військ УНР від 24.05.1919 р.; Муштровий статут для піхоти від 23.06.1919 р.; Статут залогової служби від 10.07.1919 р.; Тимчасовий Статут внутрішньої служби від 30.07.1919 р.; Військовий карний статут від 07.07.1919 р. [12, с. 33], себто вказані як приклад звичайні та спеціальні закони, постанови, статути регламентували своїми положеннями порядок перебування громадян у збройних силах під час виконання військового обов'язку.

Правові акти, норми яких вміщували в собі інспектування збройних сил УНР складали ще один інститут військового законодавства, а з них найбільш типовими є: Закон про Державний інспекторат у військових частинах та інституціях Української Народної Республіки від13 травня 1919 року; Закон про встановлення цивільних прифронтових комісаріатів уряду УНР при штабах армій, дивізій та рівних з ними військових груп від 25 червня 1920 року; Закон про Цивільне управління при Головній команді Військ УНР від 23 вересня 1920 року тощо. Так , Положення про Державний інспекторат у військових частинах та інституціях Української Народної Республіки 13.05.1919 р. у пункті шостому вказує на завданням державного інспекторату є: «а) стежити за своєчасним і точним виконанням всіх наказів центральної військової влади, перестерігати і в пні винищувати демагогічність, саботаж, розпусту, пияцтво, мародерство, грабіжництво та недбале відношення до служби, а також за тим, щоб не було господарських зловживань в частинах та інституціях; б) стежити за політичним настроєм козаків і старшин і вживати всіх заходів, аби військові частини та інституції були щиро демократичні і національно виховані. ...» [3, с. 526], тобто в даному інституті зосереджені постанови демократичного державного і цивільного контролю збройних сил Батьківщини..

Наступна ланка (інститут) комплексної галузі військового законодавства УНР Директорії характеризується сукупністю правових норм проти інформаційної небезпеки наприклад: Постанова Директорії про заборону агітації проти Української Народної Республіки від. 26 листопада 1918 року; Наказ Головного командування військ Української Народної Республіки про заборону антиурядової агітації від 8 грудня 1918 року: Декрет Директорії УНР про утворення управління преси та інформації, від 31 грудня 1918 року; Відозва Директорії та уряду УНР до народу України з приводу подальшої діяльності уряду і армії у боротьбі за державність від 2 грудня 1919 року тощо. Наприклад, Наказ Головної команди військ Української Народної Республіки про заведення військової цензури 26.01.1919 р. встановив: «З метою охорони державного порядку і громадсько-

го спокою у формі тимчасового і надзвичайного правила приказую завести військову цензуру для всіх періодичних видань, листків і брошур, які появляються на території У НР» [3, с. 464], цебто переважно в даних актах зафіксовані правові засоби протидії ворожій інформаційній агітації, наприклад таких як військова цензура.

Особливого виокремлюється правовий інститут матеріального та фінансового забезпечення функціонування збройних сил УНР з наступними наказами, постановами, законами: Наказ Директорії про утворення комісій постачання від ЗО листопада 1918 р Тимчасовий закон про фльот Української Народної Республіки. № 238. 25 січня 1919 року; Постанова про асигнування 5.000.000 (п'яти мільйонів) корон в рахунок військового фонду на утримання Стрілецької бригади в Чехії від 5 квітня 1920 року; Постанова про асигнування 3.000.000 гривень для військового та торговельного мореплавання на Півдні України від 14 квітня 1920 року; Постанова про асигнування 300.000 гривень контр-адміралу Михайлу (Петроградському від 14 квітня 1920 року; Постанова про асигнування авансу в чотири мільйони гривень військовому міністру на утримання охорони при Головному отаманові військ Української Народної Республіки від19 травня 1920 року тощо. Для прикладу можна привести Закон про встановлення підводної натуральної повинності для формування військових транспортів 23. 08. 1919 р., в якому зазначається: «По вимозі військової влади і в зазначений нею речинець населення кожної волості зобов'язане поставити в розпорядження начальника етапно-транспортної частини головного начальника постачання Дієвої армії по 20 парокінних цілком справних запряжених здоровими кіньми підвід при 20 погонщиках. Розподіл цієї повинності між населенням кожної волості та вживання заходів щодо її виконання покладається на волосних і сільських комісарів за допомогою військової влади та волосної народної управи [33, с. 563],тобто в даних правових актах йдеться про військовий кошторис вітчизняних армії та флоту.

Окремий структурний підрозділ військового законодавства УНР складається з правових актів захисту цивільного населення під час збройних конфліктів (військових дій), серед яких виділяються: Наказ Головної команди військ Української Народної Республіки про заборону самочинних реквізицій у населення від 12 лютого 1919 року; Наказ уряду УНР селянам про організацію місцевої самооборони проти грабіжників і дезертирів з Червоної армії від 11 червня 1919 року; Відозва Головного отамана С. Петлюри до українських військ, спрямована проти погромних дій від 27 серпня 1919 року; Відозва Головного отамана С. Петлюри до селянства про здачу зброї від 10 вересня 1919 року; Звернення Головного отамана військ УНР Симона Петлюри «До повстанців» від 7 травня 1920 року Наказ командування армії УНР про боротьбу з протиєврейською погромною агітацією від 7 липня 1920 року тощо. Прикладом даної категорії може бути – Наказ головного отамана військ УНР С. Петлюри про наведення порядку на звільнених від ворога територіях. 21 08. 1920 р., в якому категорично вимагається: «Кожне село, кожна волость, кожний хутір не чекайте, поки прийде стала влада, а відразу ставте над собою голову, старшину або старосту. Людину розумну і чесну. На кожних десять дворів ставте десяцького чи сторожа, щоби охоронятись від злодіїв та грабіжників! Хай охороняє лад, хай бережуть державне й громадське майно: ґуральні, цукроварні, фабрики та заводи. Ніщо не мусить загинути – ні зброя, ні машини, ні коні, ні інші речі» [33, с. 663], саме в цьому та інших наведених документах ішлося про правовий захист мирного населення під час війни офіційно ухваленими актами законодавства УНР.

Нарешті не менш важливою складовою комплексного військового законодавства УНР Директорії був інститут юридичної відповідальності військовослужбовців який, показаний наприклад наступним правовими пам'ятками: Наказ Головного отамана Українських Республіканських військ С. Петлюри про утворення військово-польових судів від 22 листопада 1918 року; Тимчасова постанова про утворення та формування військової жандармерії' Української Народної Республіки від14 березня 1920 року; Закон про зміни і доповнення законів про організацію військових судових інституцій та їх компетенцію. Інструкція начальникам військових частин від 21 квітня 1920 року тощо. Так в Наказ Головної команди військ УНР про боротьбу з дезертирами і провокаторами 31. 03. 1919 р. крім усього іншого було вказано: «Коли серед заарештованих будуть попадатися новобранці – таких слід негайно перепроваджувати в призначені для них місця; дезертирів же передавати в розпорядження повітових комендантів, які в залежності вини їх повинні чи відправляти їх [у] свої військові частини, чи віддавати їх до судової відповідальності надзвичайних військових судів» [3, с. 512], тобто йдеться про альтернативне покарання за скоєння військовослужбовцями злочинної дії вже під час проходження служби в армії. Види покарання за військові

правопорушення визначалися санкціями вказаними вище Дисциплінарним статутом Армії УНР від 21 січня 1919 року, Скороченим Дисциплінарним статутом Армії УНР від 2 травня 1919 року та Військовим карним статутом від 7 липня1919 року, які були підготовлені воєнними фахівцями Генерального Штабу Армії УНР. Саме за час своєї діяльності в Києві Генеральний Штаб видав кілька воєнно-наукових праць і всі головніші військові статути, а після його залишення вся оперативна діяльність перейшла до Штабу Дійової Армії та штабів військових частин. Штаб Дійової Армії працював самостійно і лише в важливіших операціях рішення приймав головний отаман С. Петлюра [13, 1181], однак все більше відчувалась недостатність воєнних теоретиків.

Порівнюючи правові пам'ятки військового законодавства Української Народної Республіки доби Директорії та Західноукраїнської Народної Республіки можна зазначити, що в останній, інститут правового забезпечення процесу прийняття рішень під час планування та ведення операцій, представлений документально набагато ширше [14, с. 14], та воно і не дивно, багато архівних оперативних документів через постійні бойові дії та неодноразові переїзди уряду УНР зникли, або знаходиться у закордонних архівах недослідженою.

Через ці та інші вже політичні причини у творчих роботах вітчизняних авторів військове будівництво в УНР Директорії оцінюється по різному. Так ще перший Голова Директорії та політичний діяч В. Винниченко досить критично охарактеризував у своїй праці «Відродження нації» (Київ-Відень, 1920) перші кроки його соратників в розбудові збройних сил наполягаючи при цьому на необхідності організації революційної й соціалістичної армії, без якої, як він вказував, «… ніякі наші гасла і декрети не могли бути здійсненими», та вніс проект організації старшинських шкіл, в які приймались би свідомі політично й соціально українські робітники й селяни – до випусків з цих шкіл, офіцерів призначати з унтер-офіцерів, а крім усього ввести в армію інститут політичних комісарів [15, с. 186]. Як зазначають науковці, що така точка зору, характерна для В. Винниченка, не була притаманна Головному Отаманові військ УНР С. Петлюрі – він, як людина хоча і не військова за фахом, але така, що мала вже певний досвід у вирішенні військово-організаційних проблем, розумів важливість для війська наявності у ньому кваліфікованих військових фахівців [16, с. 226], та історія показала, що зазначений підхід Голови Директорії був би можливим у тривалий мирний час. На наш погляд проведення мобілізаційного призову чоловіків під час оголошення воєнного стану, які вже мали бойовий досвід на полях І Світової війни повинен був сприяти у формуванні професійної армії. Крім юридичного закріплення мобілізації до армії УНР проводились різноманітні заходи: було сформоване вище військове командування; з метою перевірки особистого складу армії було проведено роботу щодо з'ясування відношення посадових осіб до відродження УНР [17, с. 95], а це були невідкладні оперативні дії, особливо важливі для підвищення рівня управління збройних сил та підняття його морального духу.

Не піддається сумніву, що вагомі причини тих проблем, які постануть перед Директорією, було закладено саме на першому етапі її діяльності: нескоординованість дій, політична конкуренція, брак належних умов для проведення мобілізації та великий наплив мас до військ, при яких український уряд був у складній ситуації: та не мав союзників і підтримки [18, с. 43], але не всі питання залишились не вирішеними. Все ж таки поряд з відсутністю професійних командних кадрів, слабкою матеріально-технічною базою, відсутністю твердої влади на місцях та частими політичними суперечками, керівництву Директорії вдалося досягнути певних успіхів, які полягали у запровадженні системи основних військових статутів; врегулюванні питання мобілізації шляхом прийняття законів «Про мобілізацію» та «Заклик військових до дійсної служби»; військових звань, соціальної та матеріальної забезпеченості військових [19, с. 26], і все це у відносно короткий час з листопада 1918 року до весни 1919 року.

Військове будівництво стосувалось не тільки армії, але і флоту та контролю над виконанням військової служби. На початок березня 1919 р. було створене Морське відомство УНР, відповідальне за розбудову Військово-Морських Сил. Важливим було впровадження в цій системі служби інспекцій військ, яка контролювала функціонування того чи іншого роду збройних сил [20]. З вказаних вище документів видно, що велика увага приділялась оснащенню всіх родів військ. Збройні сили Директорії в цей період складалися з піхоти, кінноти, артилерії (легка, важка, гірська, піша і кінна), технічних військ (сапери, понтонери, залізничні самохідні формації); панцерних сил (панцерні самоходи і потяги) та авіації [20], а в подальшому планувалось значно упорядкувати воєнну сферу матеріально-технічного постачання військ. Потрібно погодитись з твердженням, що як показав час, весь подальший перебіг української революції після весни 1919 р.

– це історія калейдоскопічної зміни урядів, відчайдушних спроб досягти на фронті нових перемог після все частіших військових поразок, розпачливих пошуків союзників та безуспішних намагань одержати визнання серед тих держав, які на мирній конференції у Парижі вершили долю післявоєнної Європи [21, с. 103], включаючи як буття ЗУНР так і Східної України де протягом кінця 1920 – початку 1921 років продовжував не вщухати повстанський рух, учасниками якого були також бувші вояки армії та флоту УНР.

Висновки. Попередньо провівши в основній частині статті історико-правовий аналіз маємо спроможність прийти до наступних головних висновків. По-перше, пропонується визначити види військово-правових актів УНР, завдання яких полягало у здійсненні правового регулювання суспільних відносин у воєнній сфері, за суб'єктами законодавчої ініціативи, що були підготовлені та внесені: Директорією УНР – накази, декрети, відозви; Радою Народних міністрів УНР – тимчасові закони, накази, відозви, декларації; військовим міністерством УНР – закони, тимчасові закони; Головним отаманом С. Петлюрою – накази, відозви, звернення; Президента УНРади ЗО УНР Є. Петрушевича разом з Головою Директорії –звернення; воєнного Штабу Української Армії – звернення тощо. По-друге, само собою напрошується розуміння, що для логічного сприйняття правової бази воєнної сфери Української Народної Республіки доби Директорії, галузь військового законодавства доцільно поділяти на такі окремі ланки: правовий інститут забезпечення воєнної безпеки держави; правовий інститут проходження військової служби та виконання військового обов'язку; правовий інститут демократичного державного та цивільного контролю збройних сил УНР; правовий інститут протидії інформаційній небезпеці у воєнній сфері; правовий інститут матеріального та фінансового забезпечення функціонування збройних сил Батьківщини; правовий інститут захисту цивільного населення під час збройних дій; правовий інститут юридичної відповідальності військовослужбовців тощо. Надалі в історико-правових дослідженнях пропонується звернути увагу на особливості юридичного оформлення мілітарних реформ в новоутворених державах, які поряд з УНР виникли на просторі Європи після Першої Світової війни, а саме Польщі, Чехословаччини та Угорщини з метою порівняльного вивчення історичного зарубіжного досвіду розвитку військового законодавства та реформування збройних сил і військово-промислового комплексу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Довідник з історії з історії України (А-Я): посібник для навчальних закладів. За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-е вид. доопр., допов. Київ: Генеза, 2002. 1136 с.
2. Конституційні акти України. 1917-1920: невідомі конституції України. [Д.Б. Яневський, В.І. Крюков]; наук. ред. і упоряд.: Ю.Д. Прилюк, В.Ф. Жмир. Київ: Філософська і соціальна думка, 1992. 269 с.
3. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах. Том 2. Упоряд. В. Верстюк (керівник) та інші. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 744 с.
4. Кушко І.С. Структура та повноваження Ради Народних Міністрів у системі органів публічного управління доби Директорії Української народної республіки. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Публічне управління та адміністрування. Том 33 (72) № 3. 2022. С. 7–12. URL::https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2022/3_2022/2.pdf (дата звернення: 17. 11. 2025)
5. Хрестоматія з історії держави і права України: Том 2. Лютий 1917 р. – 1996 р. Навч. посіб. для юридич. вищих навч. закл. та фак.. У 2-х томах. В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький. За ред. В.Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре, 1997. 800 с.
6. Військове законодавство. Енциклопедія сучасної України: сайт. Електрон. текст та зображув. дані. 2017. URL: http:// https://esu.com.ua/article-34472 (дата звернення: 17.11.2025).
7. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917-1920: Навч. посібник. Київ: Либідь, 1997. 208 с.
8. Військове право: підручник. За ред. І.М. Коропатніка, І.М. Шопіної. Київ: Алерта, 2019. 648 с.
9. Микулець В.Ю. Сучасне поняття військового законодавства та його систематизація. Інноваційні дослідження та перспективи розвитку науки і техніки у XXI столітті: Зб. тез доп.

учасників Міжнар. наук.-практ. конф. до 30-річчя Приват. вищ. навч. закл. «Міжнар. економ.-гуманітар. ун-т ім. акад. Степана Дем'янчука» (м. Рівне, 19 жовтня 2023 р.). Рівне: ВПНЗ «МЕГУ», 2023. Ч 2. С. 51–52. URL: https://dspace.megu.edu.ua:8443/jspui/bitstream/123456789/4426/1 (дата звернення: 17. 11. 2025)

10. Ліпкан В.А. Ліпкан О.С, Яковенко О.О. Національна і міжнародна безпека у визначеннях та поняттях. Київ: Текст, 2006. 256 с.
11. Шемшученко Ю.С. Законодавство. Юридична енциклопедія: В 6 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1999. Т. 2: Д – Й. 741 с.
12. Шульгін В. Систематизація військового законодавства України. Історико-правові аспекти *Адміністративне право і процес*. № 4 (31). 2020. С. 27-43. URL: https://dspace.megu.edu.ua:8443/jspui/bitstream/123456789/4426/1 (дата звернення: 17.11.2025)
13. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Кн. 2. Голов. ред: Володимир Кубійович і Зенон Кузеля. Мюнхен; Нью-Йорк: «Молоде життя», Наукове товариство імені Шевченка у Європі. 1949. Репринтне відтворення видання 1949 року. Київ. Т. 2. 1995. С. 801-1230.
14. Вовк О.Й. Військове законодавство Західноукраїнської Народної Республіки ()історико-правовий аналіз). *Київський юридичний журнал*. Видавничий дім «Гельветика». № 6 / 2024. С. 5–17. URL: https://journals.fpk.kyiv.ua/index.php/kyivlawjournal/article/view/58/53 (дата звернення 17. 11. 2025)
15. Винниченко В. Відродження Нації: історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]. Частина ІІІ. Київ; Відень: Видавництво «Дзвін». [З друкарні Христофа Райсера Синів], 1920. 535 с.
16. Бєлік А.В. Військове будівництво в період Директорії УНР. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2012, вип. XXXII. С. 222–227. URL: https://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/32/belik.pdf (дата звернення 19. 11. 2025)
17. Кравчук М. Держава та армія УНР в добу Директорії та їх правове закріплення. *Evropský politický a právní diskurz*. – 2018. – Sv. 5, Vyd. 6. – C. 88-96. URL: https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2018/2018-5-6/15.pdf (дата звернення 19. 11. 2025)
18. Мина Ж.В. Формування, склад і стратегічне становище збройних сил Директорії УНР у період із листопада 1918 р. до початку грудня 1918 р. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. Том 32 (71). № 1, 2021. С. 40–44. URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/1_2021/9.pdf (дата звернення 19.11.2025)
19. Скоморовський В.Б. Вікторська Я.В. Організаційно-правові основи розбудови армії директорії УНР (1918-1920 рр.). *Legal Bulletin.* 2023. № 3(9). С. 22–27. URL: https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/article/view/395/339 (дата звернення 19.11.2025)
20. Збройні сили Директорії. URL: https://www.psdinfo.pro/post (дата звернення: 17.11.2025).
21. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. 2-ге вид. Київ :Ґенеза, 2000. 249 с.

УДК 342.518
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.4

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ УРЯДУ В ПЕРІОД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Вовк Ю.Є.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри богослов'я та гуманітарних дисциплін
Навчально-наукового інституту права
та гуманітарних наук
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0000-0002-2102-8120
e-mail: vovk22@yahoo.com

Вовк Ю.Є. Особливості процесу становлення Уряду в період Центральної Ради.

У статті досліджується процес становлення Уряду в період Центральної Ради. Зазначається, що на початку існування Центральної Ради створено Генеральний секретаріат, який не наділено урядовими функціями. Його статус загалом належним чином не визначено.

Становлення Генерального секретаріату, а також і самої Центральної Ради відбувалось в складних умовах. Наголошується, що не було можливості в силу об'єктивних обставин провести вибори загальнонаціонального представницького органу влади. В умовах що склались складно виявилось сформувати органи влади і в цілому забезпечити функціонування державного апарату.

Загалом процес відновлення української державності та становлення органів влади в значній мірі був пов'язаний з військовим протистоянням та не бажанням Тимчасового уряду Росії, а в подальшому і Уряду Радянської Росії визнавати саме право українців на створення власної держави.

Попри складні умови що склались, важливим було налагодження діяльності вищих органів влади. Організаційну структуру Генерального секретаріату визначено лише в загальних рисах.

Зазначається, що попри часткове визнання Генерального секретаріату Тимчасовим урядом Росії, не визначено територію, на яку поширювалась юрисдикція Генерального секретаріату. Не виділено відповідні кошти на його функціонування, не було належного приміщення та достатньої кількості працівників.

Акцентується увага на тому, що Генеральний секретаріат не наділено реальною владою. Тимчасовий уряд був схильний в цілому до ліквідації Центральної Ради і Генерального секретаріату, але у зв'язку з значною підтримкою останніх населенням, а також в силу обставин, що склались в Росії не мав можливості це зробити.

Зазначається, що до часу прийняття ІІІ Універсалу діяльність Генерального секретаріату мала загалом пропагандистський характер. Лише після припинення існування Тимчасового уряду Генеральний секретаріат поступово ставав дійсно Урядом України.

Період з часу утворення Генерального секретаріату і до проголошення ІІІ Універсалу – це період становлення майбутнього Уряду України, який попри певні недоліки, що мали місце відіграв суттєву роль в подальших подіях, пов'язаних з становленням української державності.

Ключові слова: Уряд, Генеральний секретаріат, Центральна Рада, повноваження, влада, державність, компетенція, статус.

Vovk Yu.E. Features of the process of Government formation during the period of the Central Rada.

The article examines the process of establishing the government during the period of the Central Rada. It notes that at the beginning of the Central Rada's existence, a General Secretariat was created, which was not vested with governmental functions. Its status was generally not properly defined.

The formation of the General Secretariat, as well as the Central Rada itself, took place under difficult conditions. It is emphasized that, due to objective circumstances, it was not possible to hold elections for a nationwide representative body of power. Under the circumstances, it was difficult to form government bodies and ensure the functioning of the state apparatus as a whole.

In general, the process of restoring Ukrainian statehood and establishing government bodies was largely linked to military confrontation and the unwillingness of the Provisional Government of Russia, and later the Government of Soviet Russia, to recognize the right of Ukrainians to create their own state.

Despite the difficult conditions, it was important to establish the activities of the highest authorities. The organizational structure of the General Secretariat was defined only in general terms.

It is noted that despite the partial recognition of the General Secretariat by the Provisional Government of Russia, the territory over which the General Secretariat's jurisdiction extended was not defined. No funds were allocated for its operation, and there were no suitable premises or sufficient staff.

It is emphasized that the General Secretariat was not vested with real power. The Provisional Government was generally inclined to liquidate the Central Rada and the General Secretariat, but due to the significant support of the latter by the population, as well as the circumstances that had developed in Russia, it was unable to do so.

It is noted that until the adoption of the Third Universal, the activities of the General Secretariat were mainly propaganda in nature. Only after the Provisional Government ceased to exist did the General Secretariat gradually become the actual Government of Ukraine.

The period from the establishment of the General Secretariat to the proclamation of the Third Universal was a period of formation of the future Government of Ukraine, which, despite certain shortcomings, played a significant role in further events related to the establishment of Ukrainian statehood.

Key words: Government, General Secretariat, Central Council, powers, authority, statehood, competence, status.

Постановка проблеми. В історії українського державотворення помітне місце займає період Центральної Ради. В цей час у складній зовнішньополітичній та внутрішньополітичній ситуації відбулося відновлення української державності.

Події Першої світової війни, загострення соціальних і національних суперечностей, революційні події, а також інші фактори призвели згодом до розпаду Російської імперії. Внаслідок цього українці, а також інші народи, що проживали на її території, отримали можливість утворити власні держави.

Важливим фактором, який сприяв утвердженню та відновленню української державності було налагодження діяльності вищих органів влади. Необхідно було насамперед сформувати Уряд, як центральний виконавчий орган влади, від ефективної діяльності якого залежало існування всієї вертикалі виконавчої влади та існування держави в цілому і вирішення ряду важливих питань що виникали.

Однією з особливостей процесу становлення Уряду в період Центральної Ради була відсутність загальнонаціонального, представницького органу державної влади, обраного більшістю населення шляхом проведення загальнонаціональних демократичних виборів. Обрання представницького органу державної влади надало б можливість сформувати легітимний Уряд.

Ще однією суттєвою особливістю було те, що процес відновлення української державності значною мірою був пов'язаний з військовим протистоянням та небажанням Тимчасового уряду Росії, а в подальшому й Уряду Радянської Росії визнавати право українців на створення власної держави.

В умовах що склалися складно було сформувати органи державної влади, налагодити їх діяльність і в цілому забезпечити функціонування державного апарату.

Стан опрацювання проблематики. Функціонування Уряду в період Центральної Ради досліджувалося в працях С. Благовісного, В. Верстюка, С. Кульчицького, М. Ковальчука, В. Солдатенка, В. Смолія, О. Мироненка, О. Копиленка, Р. Пирога, В. Ткаченка, Л. Яковлєва та ін. Однак в працях сучасних вчених здебільшого зазначається про те, що Генеральний секретаріат був наділений урядовими функціями з початку свого існування. Проте дане твердження вважаємо не в повній мірі обґрунтованим.

Метою дослідження є з'ясувати особливості процесу становлення Уряду в період Центральної Ради, на початковому етапі діяльності. Доцільно розглянути насамперед, обставини, в яких відбувалося його становлення і формування.

Виклад основного матеріалу. Першим Урядом, утвореним на території України, був Уряд періоду Центральної Ради – Генеральний секретаріат. В юридичній літературі, численних наукових публікаціях, дисертаційних дослідженнях, присвячених Центральній Раді, здебільшого прийнято вважати, що Генеральний секретаріат був наділений урядовими функціями фактично з початку свого існування.

Але на нашу думку, аналіз прийнятих документів, фактичні дані і події, які відбувалися, дають підстави стверджувати, що Генеральний секретаріат з початку свого утворення і впродовж практично всього 1917 року, за винятком листопада і грудня місяця, не був наділений урядовими функціями і не був Урядом як органом державної влади. Фактично в цей період часу в складних умовах відбувався процес становлення Уряду

Питання щодо утворення Уряду в Україні постало ще напередодні прийняття І Універсалу Центральної Ради. Так зокрема, на одному з засідань президії Центральної Ради, яке відбулося на початку червня 1917 року, один з провідних членів ЦК УПСР – П. Христюк запропонував створити Уряд України [1, с. 77] Однак на думку більшості членів фракції есерів і есдеків дана пропозиція була надто радикальною. У зв'язку з цим вона була відхилена.

Але згодом, з ініціативою створення Уряду виступив інший впливовий діяч ЦК УПСР – І. Мазєвський. Уряд пропонувалося очолити М. Грушевському. Проте не виступаючи проти самої ідеї утворення Уряду, голова Центральної Ради висловився за необхідність продовження своєї роботи в Центральній Раді.

Після проголошення І Універсалу, комітет Центральної Ради на засіданні, яке відбулося 15 червня 1917 року «ухвалив організувати Генеральний секретаріат Української Центральної ради, який має завідувати справами внутрішніми , фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнаціональними і іншими в межах України і виконувати всі постанови Центральної Ради, які цих справ торкаються» [2, с. 105] . Генеральним секретарем призначено В. Винниченка. Було визначено також персональний склад нового органу.

Статус Генерального секретаріату з самого початку не був чітко визначений. На одному з засідань V сесії Центральної Ради, яке відбулося 23 червня 1917 року М. Грушевський доповів присутнім про створення Генерального секретаріату. Більшість присутніх підтримали саму ідею створення Генерального секретаріату і у своїх виступах називали його Урядом. Зокрема М. Ковалевський у своєму виступі наголошував, що « Генеральний секретаріат являється дитиною революції, котра у нас відбувається, фракція с.-р. вважає його чинним Урядом, який повинен організувати Україну і вести її до кращого життя» [3, с. 116] На його думку в даний час революції не можливо визначити сферу компетенції Генерального секретаріату, вона буде визначена в подальшому.

З виступом О. Ковалевського не погодився О. Шульгин, який у свою чергу зазначив, що в сучасних умовах оголошувати Генеральний секретаріат Урядом є передчасним.

Після виступів присутніх було ухвалено рішення про відкладення голосування резолюції до оголошення декларації Генерального секретаріату. Декларація у свою чергу була оголошена на засіданні Центральної Ради, що відбулося 26 червня 1917 року.

На наступний день Декларацію Генерального секретаріату опубліковано в пресі. Даний документ був досить недосконалим і нечітким. В ньому лише в загальних рисах визначено організаційну структуру Генерального секретаріату. Зазначалося, що «…інститут Генерального секретаріату має охоплювати всі потреби українського народу. Згідно з цими потребами, поділено роботу між окремими секретарями: по внутрішніх справах, фінансових, судових, продовольчих, земельних, освітніх, міжнаціональних, праці, доріг, військових, торгу, промисловості» [4, с. 2]. Досить лаконічно зазначено чим саме повинні займатись ті чи інші секретарства. А щодо таких секретарств як: торгівлі, праці, шляхів і промисловості – взагалі не було зазначено чим саме вони повинні займатись.

На недосконалості даного документу наголошував також згодом і М. Грушевський. Незважаючи на недосконаліть Декларації, сам факт її оприлюднення, декларування в цілому наміру запровадити автономію України і утворити власні органи управління вплинули на Тимчасовий уряд Росії, який після переговорів з Центральною Радою фактично визнав Генеральний секретаріат. Але попри певне визнання Генерального секретаріату не було визначено територію, на яку поширювалась його юрисдикція.

В ІІ Універсалі, який був прийнятий 3 липня 1917 року Генеральний секретаріат визначався як «носій найвищої крайової влади Тимчасового уряду на Україні»[5, арк.10-11]. Поряд з цим, в

тексті Універсалу також не було визначено територію, на яку поширювалась юрисдикція Генерального секретаріату.

Не було її визначено і в Статуті Генерального секретаріату, затвердженому Малою радою 16 липня 1917 року. Згідно з документом, Генеральний секретаріат проголошувався «вищим краєвим органом управління на Україні» [6, арк. 10]. Він повинен був формуватися Центральною Радою і затверджуватись Тимчасовим урядом. Досить важливим положенням було те, що свої повноваження він повинен був здійснювати « через всі урядові органи на Україні», які у свою чергу мали «підпорядковуватись Генеральному секретаріату» [7, арк. 11].

Таким чином було намагання підпорядкувати практично всю вертикаль виконавчої влади в Україні Генеральному секретаріату. І в такому випадку він отримав би статус дійсно вищого виконавчого органу влади. Але при цьому значним недоліком стала невизначеність в даному документі, а також в інших документах, виданих раніше, власне території самої України.

У випадку затвердження Статуту Генерального секретаріату Тимчасовим урядом, він не міг бути застосованим на практиці без додаткового визначення іншим документом території на яку поширювалась сфера компетенції Генерального секретаріату. Статут не влаштовував в цілому Тимчасовий уряд і у зв'язку з цим було затверджена «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» .

Інструкція значно обмежила повноваження Генерального секретаріату, який визначався як вищий орган влади Тимчасового уряду. Зменшувалась кількість генеральних секретарів. Його повноваження не поширювались на всі етнографічні українські землі, на яких українці становили більшість населення, а лише на Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, Чернігівську губернії за винятком Мглинського, Суражського, Стародубківського і Новозибківського повітів.

Згідно з пунктом 4 Інструкції Генеральний секретаріат повинен був розробляти і подавати на затвердження Тимчасовому уряду «проекти, що торкаються життя краю і його врядування» [8, с. 1]. Дані проекти, перед їх поданням могли бути обговорені на засіданні Центральної Ради.

По справах, які стосувались діяльності визначених Інструкцією секретарств, місцеві органи влади повинні були звертатися до Генерального секретаріату, який у свою чергу звертався до Тимчасового уряду і згодом мав передавати розпорядження і накази останнього місцевим органам влади. В Петрограді запроваджувалась посада комісара по українських справах.

Таким чином Генеральний секретаріат перетворювався фактично на проміжну інстанцію між Петроградом і місцевими органами влади і не був наділений реальною владою. Тимчасовий уряд був схильний в цілому до ліквідації Центральної Ради і Генерального секретаріату, але у зв'язку з значною підтримкою останніх населенням, а також в силу обставин, що склалися в Росії – не мав можливості це зробити.

У свою чергу Генеральний секретаріат не мав можливості і рішучості підпорядкувати собі виконавчі органи влади. Діяльність Генерального секретаріату в більшій мірі мала пропагандистський, а не реальний характер.

Фактично до жовтневого перевороту в Росії Генеральний секретаріат займався переважно внутрішньо організаційною роботою, вирішувались різноманітні другорядні питання

Органи державної влади в Україні не підпорядковувались Генеральному секретаріату. Про не підпорядкування органів державної влади Тимчасового уряду Центральній Раді і Генеральному секретаріату наголошував 29 жовтня 1917 року на відкритті VII сесії Центральної ради М. Грушевський. Зокрема він зазначав, що Центральна Рада і Генеральний секретаріат мали значні перешкоди в організації діяльності з боку «місцевих органів центрального Уряду, які й досі не підпорядковані Центральній Раді і Секретаріатові» [9, с. 371].

Тимчасовий уряд, не будучи зацікавленим в існуванні Генерального секретаріату, не здійснював належне його фінансування. Зокрема М. Грушевський на відкритті сесії також наголошував, що практично всі кошти з Національного фонду, який складався з добровільних пожертв українців, були витрачені на утримання Генерального секретаріату. І у зв'язку з відсутністю коштів не було можливості скликати сесію раніше.

Після жовтневого перевороту в Петрограді ситуація в Україні змінилась. Оскільки не існувало вже Тимчасового уряду і центральної влади, місцеві органи влади в Україні поступово підпорядковувались Центральній Раді і Генеральному секретаріату.

В повідомленні Центральної Ради від 1 листопада 1917 року зазначалося, що з огляду на обставини, що склалися, Центральна рада переходить «до організації найвищої краєвої влади на

Україні в повному складі» . Склад Генерального секретаріату поповнювався п'ятьма новими генеральними комісарами, особлива роль при цьому відводилась генеральному комісару військових справ.

2 листопада 1917 року генеральний комісар військових справ С. Петлюра зробив заяву про вступ на посаду, в якій наголосив, що в своїй діяльності буде керуватись загальною політикою, що проводиться Центральною Радою і вказівками Генерального секретаріату.

Отримавши вищу військову владу в Україні, С. Петлюра зазначав при цьому, що не «вважає можливим торкатися розпоряджень, які відносяться до компетенції головнокомандуючих фронтами, де вся повнота влади повинна належати головнокомандуючим цими фронтами» [10, с. 1]. У свою чергу всі розпорядження, які стосуються тилу, повинні іти виключно від генерального військового комісаріату через командуючих підпорядкованих округів або їх уповноважених. Накази, які йшли від осіб, не уповноважених Генеральним комісаріатом, не підлягали виконанню.

Таким чином було зроблено спробу підпорядкувати військові частини, які знаходились в Україні (за винятком фронтових), безпосередньо Генеральному секретаріату, який отримав би при цьому реальні владні повноваження. Даний вибір, зважаючи на ситуацію, був не випадковим.

Компетенція Генерального секретаріату поширювалась також на Херсонську, Харківську, Катеринославську і Таврійську (без Криму) губернії, в яких українці становили більшість. Дані губернії включались до складу території єдиної України.

Після повалення Тимчасового уряду, видання «Відозви Генерального секретаріату до громадян, урядових і громадських установ», проголошення ІІІ Універсалу, прийняття інших документів і вжиття реальних, хоч і не завжди дієвих і ефективних кроків щодо налагодження функціонування державного апарату, Генеральний секретаріат поступово ставав дійсно Урядом України. Поступово формувалась вертикаль влади, в якій Генеральний секретаріат був вищим колегіальним виконавчим органом влади держави.

І хоч сформована вертикаль влади не була дієвою і ефективною, але все ж таки на відміну від попереднього періоду вона функціонувала. Центральна Рада і Генеральний секретаріат, по-суті заповнили той вакуум влади в Україні, що склався після повалення Тимчасового уряду.

Центральна Рада стала законодавчим органом влади, а Генеральний секретаріат Урядом держави саме після проголошення ІІІ Універсалу. Адже на початку свого існування, Генеральний секретаріат крім правової невизначеності, відсутності коштів для функціонування, відсутності управлінських кадрів і відповідної управлінської вертикалі – не мав навіть власного приміщення і вимушений був розташовуватись в одній будівлі з Центральною Радою по вулиці Володимирській, 54.

Після проголошення ІІІ Універсалу розпочався також процес налагодження міжнародних контактів і визнання УНР

Висновки. Таким чином процес становлення Уряду в період Центральної Ради тривав з березня 1917 року до листопада 1917 року. На даному етапі Генеральний секретаріат хоч і вважався формально Урядом, проте урядовими функціями не був наділений. Його існування в значній мірі залежало від позиції Тимчасового уряду, а також від внутрішньополітичної та зовнішньополітичної ситуації загалом.

Лише після проголошення ІІІ Універсалу Генеральний секретаріат набув статусу Уряду і мав можливість сформувати відповідну вертикаль органів виконавчої влади та впливати загалом на ситуацію в Українській Народній Республіці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. Прага, 1921. Т1. 152 с.
2. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в двох томах. Том 1. 4 березня – 9 грудня 1917 року. Київ: Наукова думка, 1996. 588 с.
3. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в двох томах. Том 1. 4 березня – 9 грудня 1917 року. Київ: Наукова думка, 1996. 588 с.
4. Вісти з Української Центральної ради. 1917. № 10. Червень/
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОУ). Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 10–11.

6. ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10.
7. ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 11.
8. Нова Рада. 1917. № 107. серпень.
9. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в двох томах. Том 1. 4 березня – 9 грудня 1917 року. Київ: Наукова думка, 1996. 588 с.
10. Робітнича газета. 1917. 4 листопада.

УДК 340.12:342.9:004.9(4)(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.5

ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ: ЗАХІДНА ДОКТРИНА ТА СУДОВА ПРАКТИКА

Гаращенко В.В.,
аспірант відділу теорії держави і права,
Інститут держави і права ім. В.М. Корецького
ORCID: 0009-0004-8389-0869
e-mail: V.V.Harashchenko@gmail.com

Гаращенко В.В. Захист персональних даних: західна доктрина та судова практика.

Стаття присвячена теоретико-правовому аналізу становлення та розвитку доктрини захисту персональних даних у західній правовій думці. У роботі обґрунтовується, що право на захист персональних даних еволюціонувало від галузевого інституту інформаційного чи конституційного права до самостійної міждисциплінарної категорії загальної теорії права, яка відображає трансформацію уявлень про природу приватності, автономію особи та позитивні обов'язки держави в цифрову епоху.

Проаналізовано основні етапи формування доктрини – від концепції інформаційного самовизначення Спіроса Сімітіса та інституційного підходу Вольфґанґа Гоффманна-Рієма до сучасних теорій екстериторіальності (Крістофер Кунер, Лі А. Байгрейв) і етико-технологічної відповідальності (Джованні Сартор, Ліліан Едвардс). Особливу увагу приділено тому, як ці ідеї вплинули на формування нормативної моделі Загального регламенту ЄС про захист даних (GDPR) та правових механізмів забезпечення інформаційної автономії особи.

Судова практика Суду ЄС, ЄСПЛ та Верховного Суду розглядається як емпіричне підґрунтя перевірки доктринальних положень, а не як самостійний предмет дослідження. Вона виступає своєрідним індикатором життєздатності теоретичних конструкцій, відповідність реаліям цифрового суспільства та викликам технологічного розвитку. Рішення судів відображають процес практичної конкретизації загальнотеоретичних принципів – пропорційності, легітимності, добросовісності та балансу між публічними й приватними інтересами. Через призму цих рішень простежується, як абстрактні доктринальні концепти набувають нормативного змісту, трансформуючись у правові стандарти поведінки держави, бізнесу та індивіда. Таким чином, судова практика стає важливим механізмом верифікації теоретико-правових ідей, сприяючи їх еволюції та адаптації до динаміки цифрової епохи.

У статті доведено, що захист персональних даних у цифровому суспільстві стає не лише інструментом охорони приватності, а й маркером рівня розвитку правової держави. Автор підкреслює, що розвиток цифрових технологій висуває перед теорією права нові методологічні завдання – осмислення феноменів цифрових прав людини, алгоритмічної етики та інформаційної автономії як категорій, що визначають нову парадигму праворозуміння у XXI столітті.

Ключові слова: персональні дані, GDPR, інформаційне самовизначення, пропорційність, судова практика, цифрова епоха, теорія права.

Harashchenko V.V. Personal data protection: western legal doctrine and judicial practice.

The article offers a theoretical and legal analysis of the formation and development of the doctrine of personal data protection in Western legal thought. It substantiates that the right to personal data protection has evolved from a sectoral institution of information or constitutional law into an independent interdisciplinary category of the general theory of law, reflecting the transformation of ideas about privacy, individual autonomy, and the state's positive obligations in the digital age.

The study traces the main stages in the development of this doctrine – from Spiros Simitis's concept of informational self-determination and Wolfgang Hoffmann-Riem's institutional approach to contemporary theories of extraterritoriality (Christopher Kuner, Lee A. Bygrave) and ethical-

technological responsibility (Giovanni Sartor, Lilian Edwards). Particular attention is given to how these theoretical ideas influenced the normative model of the EU General Data Protection Regulation (GDPR) and the legal mechanisms for ensuring an individual's informational autonomy.

The case law of the Court of Justice of the European Union (CJEU), the European Court of Human Rights (ECtHR), and the Supreme Court of Ukraine is considered as empirical evidence for testing doctrinal provisions rather than as a separate object of study. Judicial decisions act as indicators of the viability of theoretical constructs and their conformity to the realities of digital society and technological progress. Through these decisions, abstract doctrinal concepts acquire normative content, transforming into legal standards that regulate the behavior of the state, business, and individuals. Thus, judicial practice functions as a mechanism for verifying and refining theoretical and legal ideas, promoting their adaptation to the dynamics of the digital era.

The article concludes that personal data protection in the digital society is not merely a tool for safeguarding privacy but also a marker of the maturity of the rule of law. The author emphasizes that the rapid development of digital technologies poses new methodological challenges for legal theory – rethinking the phenomena of digital human rights, algorithmic ethics, and informational autonomy as categories that define a new paradigm of legal understanding in the twenty-first century.

Key words: personal data, GDPR, informational self-determination, proportionality, judicial practice, digital age, legal theory.

Постановка проблеми. У сучасній теорії держави і права захист персональних даних виходить за межі суто технічного чи інформаційного регулювання і набуває системного, державно-правового осмислення. У цифрову епоху, коли дані стають новою формою влади, а їх контроль – елементом суверенітету, держава зобов'язана забезпечити баланс між приватністю особи, публічними інтересами та вимогами національної безпеки. З точки зору теорії права, ця проблема відображає трансформацію фундаментальних прав і свобод у цифровому середовищі: від права на приватність – до права на інформаційне самовизначення, а також еволюцію публічно-правових обов'язків держави у сфері цифрового управління. Захист персональних даних стає ключовим індикатором правової держави, адже визначає рівень гарантування гідності, свободи волевиявлення та обмеження втручання держави й приватних структур у сферу особистого життя.

Метою дослідження є аналіз впливу цифрових технологій на безпеку персональних даних, визначення ключових міжнародних стандартів та окреслення викликів, що постають перед національними правовими системами, зокрема Україною, у контексті транскордонної цифрової взаємодії. Також дослідження спрямоване на виявлення зв'язку між теоретичними концепціями інформаційного самовизначення та їхнім практичним втіленням у судовій практиці ЄС, ЄСПЛ і Верховного Суду.

Стан опрацювання проблематики. Проблема правового захисту персональних даних досліджувалася як зарубіжними, так і українськими вченими. Серед класичних праць західної правової доктрини варто виокремити дослідження Спіроса Сімітіса [1] та Вольфганга Гоффманна-Рієма [2], що заклали підґрунтя для формування європейської моделі права на інформаційне самовизначення. У центрі сучасної наукової дискусії перебувають питання екстериторіальної дії Загального регламенту про захист даних (GDPR) (Christopher Kuner [3], Lee A. Bygrave [4], Maria Helen Murphy [5]) та виклики, пов'язані з цифровим суверенітетом.

Аспекти впливу GDPR на глобальні цифрові ринки активно аналізуються американськими дослідниками, зокрема Деніелом Солове (Daniel J. Solove) та Полом М. Шварцом (Paul M. Schwartz) [6]. Значний внесок у розвиток теорії та практики захисту даних здійснили такі вчені, як Гелен Ніссенбаум [7], Вудро Харцог [8], Андреас Фріч [9], Даніель Беме та Крістоф Штеффен, які досліджують взаємозв'язок між технологіями, нормативним регулюванням і правами особи в цифрову епоху.

Вивчення західної правової доктрини у сфері захисту персональних даних є особливо актуальним для України, яка перебуває на шляху європейської інтеграції. Врахування положень, принципів і практики імплементації GDPR є необхідною умовою для ефективної адаптації національного законодавства до правових стандартів Європейського Союзу. Водночас в українському дискурсі відчутна потреба в глибокому теоретичному осмисленні концептуального апарату цифрових прав, балансу між правом на приватність і публічним інтересом, а також правових обмежень у сфері національної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Захист персональних даних є одним із ключових напрямів розвитку сучасного міжнародного права та європейської інтеграції. Система правового регулювання цієї сфери є багаторівневою і включає як міжнародні угоди, так і вторинне законодавство ЄС. Основними віхами його розвитку стали Конвенція Ради Європи № 108 [10] та GDPR [11], які встановили базові принципи законності, пропорційності, безпеки та справедливості обробки персональної інформації. Європейський суд з прав людини і Суд ЄС у своїй практиці формують стандарти, що забезпечують баланс між правом на приватність та публічним інтересом. Верховний Суд поступово адаптує ці підходи, розтлумачуючи право на захист даних у світлі міжнародних зобов'язань та національної безпеки. Судова практика підтверджує легітимність використання біометричних технологій, визначає межі згоди на обробку даних та розмежовує приватно- і публічно-правові аспекти цифрової ідентифікації.

Вагомий внесок у формування концепції права на інформаційне самовизначення та його взаємозв'язок із конституційними правами особи зробили такі дослідники, як Спірос Сімітіс (Spiros Simitis) та Вольфганг Гоффманн-Рієм (Wolfgang Hoffmann-Riem). Їхні праці стали теоретичним підґрунтям європейської моделі захисту персональних даних**,** яка отримала міжнародне нормативне закріплення у Конвенції Ради Європи № 108 «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» (1981 р.), модернізованій згодом відповідно до вимог цифрової епохи.

Один із засновників сучасної доктрини захисту персональних даних Спірос Сімітіс зазначав, що ефективна система захисту персональних даних має ґрунтуватися на трьох ключових засадах. По-перше, інституційних гарантіях**,** які передбачають створення незалежних наглядових органів, відповідальних за контроль дотримання законодавства у сфері персональних даних. По-друге, міжнародному регулюванні, що сприяє уніфікації стандартів захисту персональних даних на наднаціональному рівні. По-третє, демократичному вимірі приватності**,** який забезпечує збереження свободи особистості в умовах цифрового суспільства та слугує фундаментом демократичних інститутів.

Ідея Спіроса Сімітіса щодо «інституційного захисту» індивідуальних прав знайшла своє нормативне відображення в Загальному регламенті ЄС із захисту даних (GDPR, Регламент ЄС 2016/679)**,** який закріпив принцип незалежності органів, відповідальних за захист персональних даних. На думку Сімітіса, держава має не лише реагувати на факти порушення приватності, а й несе позитивний обов'язок щодо активного запобігання таким порушенням. Цей підхід згодом підтримали дослідники Джованні Сартор і Ліліан Едвардс**,** які акцентують увагу на необхідності посилення державного контролю за алгоритмічними процесами та забезпечення захисту особи від непрозорого втручання штучного інтелекту**.**

Таким чином, ідеї Спіроса Сімітіса та Вольфґанґа Гоффманна-Рієма заклали підвалини сучасної європейської моделі захисту персональних даних, яка поєднує демократичні цінності, верховенство права та виклики технологічного розвитку. Сформована на цих засадах доктрина стала теоретичним підґрунтям для формування міжнародних стандартів захисту приватності, зокрема в межах Загального регламенту ЄС про захист даних (GDPR), що визначив новий глобальний стандарт у сфері обробки персональної інформації.

Побудовані на ідеях Спіроса Сімітіса та Вольфґанґа Гоффманна-Рієма концепції стали підґрунтям для подальшого розвитку європейської правової доктрини захисту персональних даних. Їхні напрацювання заклали основи для нового покоління дослідників, які переосмислили проблематику захисту даних крізь призму конституційно-правового та міждисциплінарного підходів.

До представників цієї сучасної доктринальної школи належать Орла Лінскі, Пол де Герт, Вагеліс Папаконстантіну та Лі А. Байгрейв. Зазначені автори розвинули концепцію Сімітіса, перенісши акцент дослідження із загального права на приватність на право на захист персональних даних – як фундаментального права, закріпленого у статті 8 Хартії основних прав Європейського Союзу.

Орла Лінскі у своїх працях розглядає захист персональних даних як самостійне фундаментальне право, що має власну структуру, мету та зміст, відмінну від традиційного права на приватність. Пол де Герт підкреслює, що реалізація цього права вимагає досягнення пропорційного балансу між приватними інтересами особи та легітимними цілями суспільства.

Зазначені доктринальні положення авторів знайшли своє відображення у судовій практиці. Так, у справі № 757/22027/22-ц Верховний Суд (у спорі між фізичною особою і АТ КБ «ПриватБанк»

про захист персональних даних) підтвердив правомірність відмови банку у виконанні вимоги позивача щодо знищення його персональних даних. Суд встановив, що відповідно до ст. 15 Закону України «Про захист персональних даних», дані підлягають знищенню, якщо інше не передбачено законом. Водночас ст. 8 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» зобов'язує суб'єктів первинного фінансового моніторингу, зокрема банки, зберігати інформацію та документи, що стосуються ділових відносин із клієнтом, не менше п'яти років після їх припинення. Верховний Суд дійшов висновку, що дії банку, спрямовані на збереження даних упродовж цього строку, відповідають вимогам законодавства, оскільки вони мають легітимну мету – забезпечення національної безпеки шляхом запобігання та протидії фінансуванню тероризму і легалізації злочинних доходів.

Таким чином, судова практика демонструє, що вимоги публічного інтересу, пов'язані з питаннями міжнародної безпеки та фінансового моніторингу, можуть законодавчо обмежувати право особи на знищення своїх персональних даних, за умови дотримання принципу пропорційності [12].

Зазначена справа є прикладом реалізації принципу пропорційності, про який писав Пол де Герт, наголошуючи, що реалізація права на захист персональних даних потребує збалансування приватних інтересів особи та легітимних цілей суспільства.

Судова практика Європейського Союзу відображає сучасні тенденції розвитку європейського права захисту персональних даних та акцентує увагу на пошуку оптимального балансу між фундаментальним правом на приватність, економічними інтересами суб'єктів господарювання та ефективністю наглядових механізмів, передбачених Регламентом (ЄС) 2016/679 (GDPR). Показовою у цьому контексті є справа *Meta Platforms Ireland v European Data Protection Board* (T-319/24, Загальний суд, 29 квітня 2025 року), у якій розглядалося питання дійсності згоди користувачів у межах бізнес-моделі «consent or pay». Суд відхилив позов компанії Meta, проте наголосив на ключовому значенні принципів добровільності, поінформованості та конкретності згоди, які становлять основу тлумачення статей 4(11) та 7 GDPR [13].

Це рішення демонструє горизонтальну дію (*Drittwirkung*) фундаментального права на захист персональних даних, про яку писала Орла Лінскі. Під горизонтальною дією розуміється, що зазначене право зобов'язує не лише державні органи, а й приватні суб'єкти господарювання дотримуватися стандартів захисту персональних даних та поважати право користувачів на приватність у межах договірних чи комерційних відносин. У справі *Meta* Суд ЄС, по суті, втрутився у приватні комерційні відносини компанії з метою забезпечення належного виконання фундаментального права на захист даних. Було встановлено, що навіть у межах моделі *«consent or pay»* згода користувача на обробку персональних даних має відповідати найвищим стандартам, гарантованим статтею 8 Хартії основних прав Європейського Союзу.

Таким чином, це рішення підтвердило, що право на захист персональних даних має пряму (горизонтальну) дію (*horizontal effect*) і є непорушним у правовідносинах між приватними суб'єктами. При цьому економічні інтереси компаній не можуть автоматично набувати пріоритету над фундаментальними правами особистості.

Відповідно до підходів, яких дотримуються Орла Лінскі та Полде Герта, захист персональних даних є фундаментальним та універсальним правом, що має транскордонний характер. В умовах глобалізації інформаційних потоків і зростання впливу транснаціональних технологічних корпорацій, дослідники зосереджують увагу на механізмах забезпечення ефективного дотримання цього права, особливо за відсутності єдиного міжнародного органу, відповідального за регулювання процесів обробки персональних даних.

Дослідження Лінскі та де Герта формують теоретичну основу для розуміння глобального виміру права на захист персональних даних. Проте подальший розвиток ця концепція отримала у працях Крістофера Кунера та Лі А. Байгрейва, які розвинули ідею «екстериторіальності» права на захист даних, розглядаючи GDPR як нормативну систему глобальної дії, що встановлює єдиний стандарт для суб'єктів обробки інформації незалежно від їх юрисдикційної приналежності. Такий підхід став основою сучасного правозастосування Суду ЄС у справах, пов'язаних із міжнародними передаваннями даних та контролем за діяльністю цифрових платформ.

Ідеї Крістофера Кунера та Лі А. Байгрейва щодо екстериторіальності права на захист персональних даних отримали практичне втілення у прецедентній практиці Суду Європейського Со-

юзу. Суд послідовно розвиває концепцію глобальної дії європейського права, яка закріплює за GDPR статус універсального стандарту у сфері обробки та передавання персональних даних.

У справі *Schrems v Data Protection Commissioner* (C-362/14, 2015) Суд ЄС визнав недійсним механізм Safe Harbour, який регулював передавання персональних даних з ЄС до США. Суд дійшов висновку, що правова система США не забезпечує «еквівалентного рівня захисту» персональних даних громадян ЄС, що становить порушення статей 7, 8 та 47 Хартії основоположних прав ЄС. Це рішення стало ключовим у підтвердженні екстериторіального впливу GDPR та його пріоритету над національними правовими режимами третіх країн [14].

У подальшому рішенні *Data Protection Commissioner v Facebook Ireland Ltd and Maximillian Schrems* (C-311/18, 2020) Суд скасував дію механізму Privacy Shield, посилаючись на аналогічні міркування щодо недостатності рівня захисту персональних даних у США. Рішення остаточно закріпило доктрину глобальної дії GDPR, яку розробив Кунер, згідно з якою будь-які міжнародні трансфери даних мають відповідати стандартам, встановленим законодавством ЄС, незалежно від територіальної юрисдикції отримувача даних [15].

У справі *Bindl v European Commission* (T-354/22, 2023) Суд уперше детально розглянув питання забезпечення адекватного рівня захисту при внутрішньоєвропейському передаванні персональних даних. Суд підкреслив, що навіть інституції Європейського Союзу повинні дотримуватися принципів GDPR, забезпечуючи прозорість і дотримання принципу мінімізації даних, відповідно до статті 5(1)(c) GDPR, яка вимагає, щоб персональні дані були належними, доречними та обмеженими тим, що є необхідним для досягнення цілей обробки. Це рішення демонструє складність практичної імплементації концепції «адекватності», сформульованої Байгрейвом, яка вимагає не лише територіальної, але й інституційної оцінки рівня захисту [16].

Таким чином, аналіз судової практики свідчить, що Суд ЄС поступово утверджує концепцію глобального правового стандарту захисту персональних даних, який виходить за межі територіальної юрисдикції ЄС. Ця тенденція узгоджується з доктриною екстериторіальності, розробленою Кунером і Байгрейвом, та формує нову парадигму міжнародного правового регулювання у цифровому просторі.

Розвиток концепцій глобальної юрисдикції (Крістофер Кунер) та принципу адекватності захисту при транскордонній передачі даних (Лі А. Байгрейв) засвідчує поступовий вихід права Європейського Союзу (ЄС) за межі традиційного територіального виміру. Окреслена тенденція свідчить про формування універсальної архітектури захисту персональної інформації, у межах якої ЄС претендує на встановлення глобальних стандартів цифрової етики та відповідальності.

Паралельно з глобалізацією процесу обробки даних постає інший, більш докорінний виклик – технологічна еволюція, що змінює способи збирання, аналізу та використання персональної інформації. Якщо Кунер і Байгрейв зосереджували увагу на необхідності контролю за просторовим переміщенням даних, то сучасні дослідники – Джованні Сартор, Ліліан Едвардс і Спірос Сімітіс – зосереджують увагу на контролі за використанням даних у часі та цифрових середовищах. На цьому етапі доктринальний дискурс переходить до питань технологічної адаптації права та позитивних зобов'язань держави у забезпеченні ефективного захисту даних. Йдеться вже не лише про заборони чи обмеження (негативні зобов'язання), але й про активні дії держави – створення інституційних, технічних та етичних механізмів, здатних гарантувати реальний контроль над інформаційними процесами в умовах: штучного інтелекту (ШІ); алгоритмічного аналізу; автоматизованого прийняття рішень.

З огляду на те, що алгоритми, біометричні технології та автоматизовані системи набувають вирішального значення у визначенні обсягу та характеру обробки персональних даних, право в сучасній цифровій екосистемі має невідкладно адаптуватися до цих технологічних реалій. Зазначена тенденція знайшла своє відображення у доктринальних розробках Джованні Сартора та Ліліан Едвардс, які обґрунтовують концепцію етико-технологічної відповідальності. Джованні Сартор розглядає *GDPR* не лише як нормативний акт, а як інструмент етичного контролю за автоматизованими рішеннями, що впливають на права людини. Вчений наголошує, що принцип прозорості та людського контролю є ключовими передумовами збереження людської гідності у цифровому середовищі. Разом з тим, Ліліан Едвардс, пропонує динамічну класифікацію чутливих даних, зазначаючи, що категорії персональної інформації мають розширюватися відповідно до технологічних новацій – зокрема, у сфері штучного інтелекту, Big Data та біометрії.

Вищезазначені теоретичні розробки знайшли своє практичне втілення у судовій практиці, що демонструє функціональність і життєздатність сучасних доктринальних підходів. Так, у справах № 420/26651/23 [17] та № 420/14124/23 [18] Верховний Суд підкреслив, що використання Єдиного державного демографічного реєстру (ЄДДР) та біометричних ідентифікаторів є законним і відповідає принципам цифрової ідентифікації та державній політиці у сфері обробки персональних даних. Ці рішення ефективно окреслюють межі права особи на альтернативні форми ідентифікації, підтверджуючи легітимність біометричних технологій у процесі видачі паспортів. Таким чином, судова практика демонструє спробу держави знайти баланс між правом на приватність та державними потребами у сфері цифрової безпеки.

Європейський суд з прав людини у справі *Cracò v. Italy* (№ 30782/18) встановив порушення права на повагу до приватного життя через відсутність належної анонімізації медичних даних у судових реєстрах. Це рішення наочно ілюструє доктрину позитивних зобов'язань, яку ще у 1970-х роках сформулював Спірос Сімітіс, наголошуючи на активному обов'язку держави забезпечувати інформаційну безпеку громадян [19].

Суд Європейського Союзу у справі *Lindenapotheke* (C-21/23) кваліфікував дані про онлайн-замовлення лікарських засобів як дані про стан здоров'я, тим самим розширивши зміст поняття чутливих даних. Це рішення узгоджується з доктриною цифрової етики Ліліан Едвардс, яка вимагає гнучкого й адаптивного тлумачення правових категорій у добу алгоритмічного управління [20].

Таким чином, сучасна правова доктрина й судова практика конвергують у спільному напрямі: право на захист персональних даних перетворюється на динамічну, багаторівневу систему, що поєднує конституційні принципи, глобальні стандарти та технологічну еволюцію. Це свідчить про перехід від реактивної моделі правового регулювання (орієнтованої на заборони *post factum*) до превентивної, етико-орієнтованої парадигми, здатної забезпечити ефективний захист особистості у цифрову епоху.

Висновки. Еволюція доктрини та судової практики захисту персональних даних у праві Європейського Союзу демонструє системний перехід від класичного розуміння приватності до сучасної концепції права на інформаційне самовизначення як самостійного фундаментального права. Така трансформація відображає глибинні зрушення в правовій системі, спричинені цифровізацією суспільних відносин, і має концептуальне значення для теорії держави і права, оскільки засвідчує перехід від індивідуалістичної до інтегративної моделі захисту прав людини, де держава виступає активним гарантом інформаційної безпеки особи.

У межах європейської правової доктрини виокремлюються три провідні напрями розвитку права на захист даних. Правоцентричний підхід (Орла Лінскі, Пол де Герт) утверджує його як фундаментальне і горизонтальне право, що вимагає дотримання принципу пропорційності у співвідношенні приватних і публічних інтересів. Інституційно-глобальний підхід (Спірос Сімітіс, Крістофер Кунер, Лі А. Байгрейв) наголошує на необхідності створення незалежних наглядових органів і розвиває ідею екстериторіальної дії європейського права як універсального стандарту захисту даних. Етико-технологічний напрям (Джованні Сартор, Ліліан Едвардс) формує концепцію державних позитивних зобов'язань щодо забезпечення етичного використання цифрових технологій і штучного інтелекту.

Судова практика ЄС і ЄСПЛ надала цим доктринальним положенням нормативної конкретизації. Рішення Суду ЄС у справах *Schrems I*, *Schrems II* та *Meta Platforms Ireland v. EDPB* утвердили принцип реальної згоди суб'єкта даних і контроль за транскордонними потоками інформації, тоді як рішення ЄСПЛ у справі *Cracò v. Italy* розвинуло концепцію позитивних зобов'язань держави щодо активного захисту приватності. Верховний Суд у справах № 420/26651/23 та № 420/14124/23 сформулював національний стандарт пропорційності між правом на приватність і потребами цифрової безпеки, тим самим забезпечивши поступову інтеграцію європейських стандартів у вітчизняне правозастосування.

З огляду на це, в Україні доцільно посилити інституційні засади захисту персональних даних шляхом створення незалежного наглядового органу; утвердити принцип пропорційності як універсальний критерій допустимості обмеження приватності; а також розробити правові та етичні засади використання штучного інтелекту відповідно до актів ЄС (*AI Act*, *Digital Governance Act*). Реалізація цих кроків сприятиме не лише гармонізації українського законодавства з європейським правом, а й зміцненню сучасної парадигми теорії права, у межах якої інформаційна автономія особи та державна відповідальність за цифрову безпеку постають взаємодоповнювальними елементами правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Spiros Simitis. Revisiting Sensitive Data. Strasbourg: Council of Europe, 1999. URL: https://rm.coe.int/16806845af%3E.
2. Гоффманн-Ріем В. *Legal Technology / Computational Law: Preconditions, Opportunities and Risks* / Wolfgang Hoffmann-Riem. URL: https://journalcrcl.org/crcl/article/view/7/3.
3. Кунер К. *Transborder Data Flows and Data Privacy Law* / C. Kuner. – Oxford: Oxford University Press, 2017. URL: https://www.researchgate.net/publication/ 259994485_Transborder_Data_Flows_and_Data_Privacy_Law.
4. Байгрейв Л. *Data Protection Law: Approaching its Rationale, Logic and Limits* / L.A. Bygrave. Oxford: Oxford University Press, 2020. URL: https://www.researchgate.net/publication/220668128_Data_Protection_Law_Approaching_its_Rationale_Logic_and_Limits_by_L_A_Bygrave.
5. Murphy M.H. Assessing the Implications of Schrems II for EU–US Data Flow. International & Comparative Law Quarterly, Vol. 71, Issue 1, 2022, pp. 245-262. DOI: 10.1017/S0020589321000348. URL: https://www.researchgate.net/publication/355085299_ ASSESSING_THE_IMPLICATIONS_OF_SCHREMS_II_FOR_EU-US_DATA_FLOW.
6. Solove, D.J., & Schwartz, P.M. (2014). *Reconciling personal information in the United States and European Union*. California Law Review, 102(4), 877–916. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2271442.
7. Nissenbaum H. Privacy in Context: Technology, Policy, and the Integrity of Social Life / H. Nissenbaum. Stanford: Stanford University Press, 2010). Джулі Е. Коен (Cohen J.E. Configuring the Networked Citizen / J. E. Cohen.2012. URL: https://scholarship.law.georgetown.edu/cgi/ viewcontent.cgi?article=1826&context=facpub.
8. Hartzog W. Privacy's Blueprint: The Battle to Control the Design of New Technologies / W. Hartzog. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2018.), Омер Тене (Tene O. Privacy in the Age of Big Data: A Time for Big Decisions / O. Tene. 2012. URL: https://www.researchgate.net/publication/259892061_Privacy_in_the_Age_of_Big_Data_A_Time_for_Big_Decisions.
9. Фріч А. Privacy Control Patterns for Compliant Application of GDPR. 2019. 9 с. URL: https://www.researchgate.net/publication/335210733_Privacy_Control_Patterns_for_Compliant_Application_of_GDPR.
10. Конвенція Ради Європи № 108 «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» (1981 р.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326.
11. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних) / Європейський Парламент і Рада ЄС. URL: https://gdpr-text.com/uk.
12. Постанова Верховного Суду від 29 листопада 2023 року у справі № 757/22027/22-ц (провадження № 61-13409св23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115423807.
13. General Court of the European Union (T 319/24, Meta Platforms Ireland Ltd v European Data Protection Board), Постанова (Десята палата) від 29 квітня 2025 р. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=298762&pageIndex=0&doclang=en&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=200344
14. Court of Justice of the European Union (CJEU), Case C-362/14, *Maximillian Schrems v Data Protection Commissioner*, Judgment of 6 October 2015. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=169195&doclang=EN.
15. Court of Justice of the European Union (CJEU), Case C-311/18, *Data Protection Commissioner v Facebook Ireland Ltd and Maximillian Schrems*, Judgment of 16 July 2020. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=228677&doclang=EN.
16. General Court of the European Union (T 354/22, Thomas Bindl v European Commission), Ухвала від 8 січня 2025 р. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/ document.jsf?docid=294090&doclang=EN.
17. Постанова Верховного Суду від 06 лютого 2025 року у справі № 420/26651/23 (провадження № К/990/16336/24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125011966.
18. Постанова Верховного Суду від 06 лютого 2025 року у справі № 420/14124/23 (провадження № К/990/15489/24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125011971.

19. Cracò v Italy (№ 30782/18) European Court of Human Rights, Judgment of 13 June 2024. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2230782/18%22]}.
20. Lindenapotheke (C 21/23) Court of Justice of the European Union, Judgment of 4 October 2024. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=290696& pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=2925415.

УДК 34.01
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.6

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ ЩОДО ПОНЯТТЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

Гончаров М.В.,
доктор філософії
ORCID: 0000-0003-4452-1652
e-mail: goncharovnik@ukr.net

Гончаров А.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності і приватного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0000-0002-2430-2789
e-mail: goncharov-82@ukr.net

Гончаров М.В., Гончаров А.В. Деякі аспекти досліджень наукових поглядів щодо поняття інформаційної безпеки.

Стаття присвячена комплексному дослідженню теоретико-правових підходів до визначення поняття інформаційної безпеки та аналізу особливостей її формування у вітчизняній науковій традиції. Актуальність теми обумовлена зростанням кількості інформаційних загроз, спрямованих як на морально-психологічний стан суспільства, так і на функціонування ключових сфер державного управління, що посилює потребу у формуванні ефективної системи захисту інформаційного простору України. Заначено, що інформаційна безпека є невід'ємною складовою національної безпеки та важливим чинником підтримання стабільності державності, забезпечення правомірного володіння й використання інформаційних ресурсів та запобігання деструктивним інформаційним впливам.

У роботі проаналізовано наукові праці українських дослідників, які сформували сучасне уявлення про зміст і структуру інформаційної безпеки. Зазначається, що за понад три десятиліття незалежності вітчизняна наука накопичила значний теоретичний та практичний матеріал, однак єдина узгоджена концепція інформаційної безпеки досі не вироблена.

Здійснено порівняльний аналіз різних підходів: від розуміння інформаційної безпеки як стану захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави – до її трактування як системи правових, технічних і організаційних заходів, спрямованих на підтримання функціонування інформаційно-комунікаційної інфраструктури. Акцентується увага на розбіжностях у визначенні змістових елементів поняття, наявності надмірно широких або, навпаки, звужених підходів, що ускладнює формування чіткої категоріальної бази.

Особливе місце відведено критиці окремих наукових дефініцій, які використовують надто загальні або публіцистичні терміни, що не дозволяють повноцінно розкрити правову природу інформаційної безпеки. Проаналізовано концепції, що включають до сфери інформаційної безпеки організаційні та інфраструктурні елементи, а також ті, що концентруються на стані інформаційних ресурсів і рівні їх захищеності від несанкціонованого доступу, знищення чи модифікації.

У підсумку зроблено висновок, що більшість наукових підходів так чи інакше зводяться до характеристики інформаційної безпеки як здатності системи забезпечувати режим захищеності інформаційного середовища. Підкреслюється необхідність оновлення нормативно-правових механізмів, удосконалення організаційних структур управління інформаційною сферою та підвищення професійної підготовки фахівців для забезпечення стійкого функціонування цієї системи.

Ключові слова: інформаційна безпека України, забезпечення інформаційної безпеки, національна безпека, державне управління, державна інформаційна політика, захист інформаційного простору.

Honcharov A.V., Honcharov M.V. Directions for improving social protection of the population in Ukraine: main directions of scientific research.

The article is devoted to a comprehensive study of theoretical and legal approaches to defining the concept of information security and analyzing the features of its formation in the domestic scientific tradition. The relevance of the topic is due to the increase in the number of information threats aimed at both the moral and psychological state of society and the functioning of key areas of public administration, which increases the need to form an effective system for protecting the information space of Ukraine. It is noted that information security is an integral part of national security and an important factor in maintaining the stability of statehood, ensuring the lawful possession and use of information resources and preventing destructive information influences.

The paper analyzes the scientific works of Ukrainian researchers who have formed a modern understanding of the content and structure of information security. It is noted that over more than three decades of independence, domestic science has accumulated significant theoretical and practical material, however, a single agreed concept of information security has not yet been developed.

A comparative analysis of various approaches has been carried out: from understanding information security as a state of protection of vital interests of an individual, society and the state to its interpretation as a system of legal, technical and organizational measures aimed at maintaining the functioning of the information and communication infrastructure. Attention is focused on differences in defining the content elements of the concept, the presence of excessively broad or, conversely, narrow approaches, which complicates the formation of a clear categorical base.

A special place is given to criticism of individual scientific definitions that use too general or journalistic terms that do not allow fully revealing the legal nature of information security. Concepts that include organizational and infrastructural elements in the sphere of information security, as well as those that focus on the state of information resources and the level of their protection from unauthorized access, destruction or modification, have been analyzed.

As a result, it is concluded that most scientific approaches, in one way or another, are reduced to the characterization of information security as the ability of the system to ensure the security regime of the information environment. The need to update regulatory and legal mechanisms, improve organizational structures of information sphere management and improve professional training of specialists to ensure the sustainable functioning of this system is emphasized.

Key words: information security of Ukraine, ensuring information security, national security, public administration, public information policy, protection of information space.

Постановка проблеми. Дослідження проблем у сфері організації та провадження заходів з захисту інформаційного поля України набуває надважливого значення. Як складова національної безпеки держави, сфера інформації справляє потужний вплив на всі сторони функціонування суспільства. Саме тому інформаційну безпеку держави ми визначаємо як матеріальне підґрунтя морального здоров'я української нації і підсистем життєзабезпечення, яке потребує посиленої уваги та постійного контролю з боку органів, наділених необхідним обсягом повноважень. У зв'язку з цим заходи, спрямовані на підтримання належного рівня інформаційної безпеки, мають тривати безперервно, своєчасно і ефективно реагувати на будь-які прояви недружнього чи зловмисного втручання в моральний клімат чи матеріальну площину вітчизняного державного будівництва.

Оцінюючи стан інформаційної захищеності України за весь період незалежності, необхідно зазначити, що науковці і практики внесли значний вклад в розбудову інструментів ефективної протидії спробам завдати шкоди суспільству і державі у всіх відомих формах несанкціонованого втручання в економіку, науку, сферу управління, військову справу, суспільну свідомість.

Розглядаючи інформаційну безпеку держави як цілісну систему захисту відомостей незалежно від форми, в якій вони зберігаються, ми вирізняємо основні загрози цієї сфери, серед яких чільне місце займає протиправне оприлюднення, несанкціоноване використання, руйнування, знищення і зміна легітимних записів у державних чи інших реєстрах, які маються в електронній формі, і захищені законом від зловмисного втручання.

Стан опрацювання проблематики. Стан опрацювання цієї проблематики. Вивченню даного питання приділяли увагу багато науковців та дослідників: Біленчук П.Д., Білько С.С., Гнатюк С.Л., Григорчук М.В., Дзьобань О.П., Довгань О.Д., Золотар О.О., Косілова О.І., Кудін С.В., Ліпкан В.А., Логінов О.В., Новицька Н.Б., Ткачук Т.Ю., Тихомиров О.О., Француз. А.Й., Цимбалюк В.С., Шевченко А.Є., Ярема О.Г. та інші.

Метою цієї роботи є розгляд основних наукових підходів до визначення поняття інформаційної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Вітчизняні науковці не полишали поза увагою проблеми, пов'язані з організацією сфери інформаційної безпеки України. Такі тенденції започатковані в 90-і роки минулого століття, проте мали, в основному, узагальнюючий характер у межах організації заходів у сфері захисту національних інтересів, позбавлення України статусу імпортозалежної держави як в технологічній сфері, так і на інших напрямках міжнародного співробітництва.

Понад три десятиліття Української незалежності характеризуються інтенсивним дослідженням цієї галузі. Науковим розвідкам з даної проблематики притаманна широка осяжність висвітлення питань інформаційної безпеки. Водночас відзначається відсутність єдиної наукової концепції інформаційної безпеки, що говорить про недостатній рівень теоретико-практичної розробленості теми.

Загальна тематика досліджень на напрямку використання інформаційних технологій в науковій літературі представлена технологічними і гуманітарними пропозиціями щодо вирішення проблем на напрямах забезпечення інформаційної безпеки. Поряд з здійсненням технологічних заходів, що передбачає програмно-технічне супроводження процесів функціонування інформаційної безпеки, гуманітарний підхід визначає інформаційну безпеку як міждисциплінарну складову наукового знання, виокремлюючи юридичні, соціологічні і психологічні аспекти зазначеного соціально-правового явища.

Спрямування державної політики щодо питань, пов'язаних з організацією і проведенням заходів у сфері налагодження ефективного застосування інструментів інформаційної безпеки з позицій економіко-правового змісту, спонукало до всебічного глибинного наукового дослідження особливостей загально-методологічних основ функціонування цілісного процесу інформаційної безпеки. Таке завдання потребувало виведення закономірностей розвитку інформаційної сфери як основи матеріального і морального аспектів життєдіяльності суспільства, розроблення шляхів і способів використання інструментів інформаційної сфери з метою реалізації основних соціально-політичних завдань України, серед яких європейський вектор розвитку та набуття членства в НАТО. При цьому головним елементом парадигми інформаційної безпеки, на наше переконання, виступає інформаційний гуманізм, що покликаний гарантувати повномірну захищеність об'єктів інтелектуального надбання.

Слід зауважити, що поняття «інформаційна безпека» широко використовується в наукових публікаціях, навчальній і публіцистичній літературі, в нормативних документах різного рівня.

Водночас, вектор нашого дослідження вимагає здійснити авторський теоретико-правовий аналіз оприлюдненого наукового доробку на напрямку визначення основних якісних елементів, змісту і сутності ємнісного міждисциплінарного поняття, яким є інформаційна безпека держави. У контексті вищесказаного наводимо наукові погляди та підходи до тлумачення феномену «інформаційна безпека».

У контексті зазначеного вище наводимо судження Г.М. Сащука, який визначає інформаційну безпеку країни як «стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави від зовнішніх і внутрішніх загроз» [1]. Свої висновки науковець обґрунтовує особливостями сучасного стану правового регулювання відносин в Україні, робить акцент на недостатній визначеності і не сформованості системи цінностей та інтересів суспільства, вказує на те, що існує низка невідповідностей між бажаннями та інтересами різних соціальних груп і професійних спільнот. Така ситуація, на думку науковця, призводить до політичної і соціальної нестабільності.

В.С. Цимбалюк та А.В. Бабінська вважають, що «під інформаційною безпекою України слід розуміти стан захищеності її національних інтересів в інформаційній сфері, що визначаються сукупністю збалансованих інтересів особи, суспільства та держави [2].

Л.О. Кочубей [3, с. 221-222] при дефініції інформаційної безпеки, окрім загальних елементів, які ми зустрічаємо у визначеннях цитованих вище науковців, звертається до морально-психологічних аспектів, а саме «…деструктивних думок і дій, що призводять до негативних відхилень на шляху стійкого прогресивного розвитку названих суб'єктів».

Оцінюючи правове і логічне наповнення наведеного наукового розуміння сутності поняття «інформаційна безпека», уважаємо доцільним внести авторське розуміння вкладених термінів, що його пояснюють. На наш погляд, аналізована дефініція не в повній мірі розкриває сутність поняття «інформаційна безпека», оскільки використані базові елементи (деструктивні думки, негативні відхилення), що відтворюють внутрішню будову цього економіко-правового явища, мають превалюючий літературно-публіцистичний зміст, що не може позиціонуватися як достатнє пояснення складних економіко-правових явищ.

Дещо інші підходи до оцінки змісту і ролі інформаційної безпеки в структурі національної безпеки держави зустрічаються в науковому доробку С.С. Єсімова [4, с. 75]. Характеризуючи інститут інформаційної безпеки в системі інформаційного права, науковець включає до сфери його впливу всі сфери життя суспільства, які регулюються організаційними, правовими, технічними інструментами, що відповідають за забезпечення інформаційно-комунікаційного комплексу держави. Говориться про систему інформаційних ресурсів, інформаційно-комунікаційну інфраструктуру, ринок інформаційної продукції та послуг, систему масової освіти, підготовку кадрів для цієї сфери тощо.

Позитивно оцінюючи наукові здобутки С.С. Єсімова, уважаємо за доцільне висловити авторське критичне ставлення до оприлюдненого розуміння поняття «інформаційна безпека». Перше, що знижує враження від аналізованого визначення, є надмірне нагромадження структурних елементів сфери суспільного життя в одному узагальненні. Такий підхід надто розмиває межі цілісного інформаційного середовища, невиправдано поділяючи на окремі складові. Більше того, застосовуючи спосіб подріблення цілісного інституту «інформаційна безпека», науковець фактично покладає себе в залежність соціально-філософських понять, перелік яких є невичерпним.

На нашу думку, презентоване С.С. Єсімовим визначення поняття «інформаційна безпека» не повністю відповідає основним критеріям, якими можна пояснити поняття, тобто лаконічності, дотримання логічного змісту, послідовності обґрунтування і вирізнення відмінних ознак тощо.

Для надання нашій розвідці необхідного рівня науковості звертаємося до інших, представлених у значній кількості визначень поняття «інформаційна безпека».

Інформаційна безпека, на думку Б.О. Кормича, «виступає як захищеність встановлених законом правил, за якими відбуваються інформаційні процеси в державі, що забезпечують гарантовані Конституцією умови існування і розвитку людини, всього суспільства та держави [5, с. 89].

Колектив науковців (І. Громико і Т. Саханчук) висловлюються про те, що «інформаційна безпека України – це захищеність державних інтересів, за якої забезпечується запобігання, виявлення і нейтралізація внутрішніх і зовнішніх інформаційних загроз, збереження інформаційного суверенітету держави і безпечний розвиток міжнародного інформаційного співробітництва» [6, с. 130–134].

В.С. Цимбалюк розуміє інформаційну безпеку «як стан інформації, в якому забезпечується збереження визначених політикою безпеки властивостей інформації» [7, с. 204].

На думку Р.А. Калюжного, інформаційна безпека – це вид соціальних інформаційних правовідносин щодо створення, підтримки, охорони та захисту бажаних для людини, суспільства і держави безпечних умов життєдіяльності» [8, с. 234–244].

С.Ф. Гуцу вважає, що інформаційна безпека – «це стан захищеності потреб в інформації особи, суспільства й держави, при якому забезпечується їхнє існування та прогресивний розвиток незалежно від наявності внутрішніх і зовнішніх інформаційних загроз» [9, с. 35].

А.О. Нашинець-Наумова висловлюється про те, що «інформаційну безпеку України можна інтерпретувати як сукупність життєво важливих умов функціонування суб'єктів (людини, суспільства, держави) в інформаційній сфері та суб'єктивних (правових політичних, інформаційних наукових, оперативно-розшукових) можливостей їх усвідомлення й контролю» [10, с. 4].

Н.С. Грабар [11] інформаційну безпеку розглядає крізь призму її захищеності від несанкціонованого втручання, знищення і перетворення, а також створення умов, за яких буде досягнуто достатнього рівня захищеності інформаційних ресурсів, що виключає порушення їх нормального функціонування.

О.П. Дзьобань, О.Г. Данільян, та М.І. Панов висловлюють думку про те, що «інформаційна безпека – це безпека об'єкта від інформаційних загроз або негативних впливів, пов'язаних з інформацією, на нерозголошення даних про той чи інший об'єкт, що є державною таємницею» [12, с. 165].

Висновки. У зв'язку з наведеним вище зауважимо, що більшість з представлених дефініцій поняття «інформаційна безпека» певним чином виокремлюють складові механізму цього юридичного явища, застосовуючи такі характеристики, як «здатність захистити», «стан захищеності» тощо, тобто акцентують увагу на потенційній здатності управнених суб'єктів на забезпечення достатньо захищеного режиму для передавання і обміну інформацією.

Пізнавальний досвід вивчення правової реальності засвідчує про те, що для розвитку сфери інформаційної безпеки як частини суспільного життя важливого значення набувають не лише результати наукових розвідок, а й організаційні напрямки, які заохочують до пошуків найбільш оптимальних шляхів для їх досягнення.

Ґрунтуючись на проаналізованих наукових матеріалах, наводимо авторське визначення поняття «інформаційна безпека», яку розуміємо як діалектичну єдність всіх складових суспільного життя, якими забезпечується правомірне володіння, користування і поширення відомостей з різним рівнем доступу. Ефективна реалізація стратегічних пріоритетів, основних засад і завдань з боку держави у галузі інформаційної безпеки вимагає оновлення нормативно-правових механізмів, удосконалення організаційних підходів до управління сферою інформаційної безпеки, її належного кадрового забезпечення на умовах залучення до роботи високоінтелектуальних, патріотично налаштованих спеціалістів. Таке завдання уможливлюється виконанням комплексу законодавчих і практичних заходів, спрямованих на усунення суперечностей, неврегульованості, конфлікту інтересів між суб'єктами-учасниками сфери передавання і володіння інформаційними ресурсами, а також за умови подолання корупційних проявів на всіх рівнях державного управління.

Тому, при удосконаленні стратегії національної безпеки, можливому розробленні доктрини з питань комплексного забезпечення всіх складових цього юридичного явища, важливим елементом являється інформаційна безпека держави, яка є інструментом захисту національних інтересів в інформаційній сфері.

Отже, інформаційна безпека – це такий стан захищеності правовими інструментами інформаційного середовища, при якому мінімізуються будь які прояви протиправного заволодіння, використання чи розпоряджання інформацією з порушеннями встановленого порядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сащук Г. Інформаційна безпека в системі забезпечення національної безпеки. URL: http://troubleshooter.com.ua/ru/inform-bezopasnost/52-informatsijna-bezpeka-v-sistemi-zabezpechennya-natsionalnoji-bezpeki.
2. Цимбалюк В.С., Бабінська А.В. Правове регулювання інформаційної безпеки в Україні: проблеми теорії та практики. URL: http://applaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-8-2014/item/284-pravove-rehulyuvannya-informatsiynoyi-bezpeky-v-ukrayiniproblemy-teoriyi-ta-praktyky-tsymbaliuk-v-s-baby.
3. Кочубей Л.О. Інформаційна безпека держави: інструменти захисту українського інформаційного поля (на прикладі особливостей інформаційно-комунікаційних технологій у сучасному Донбасі. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса. 2015. Вип. 3. С. 220–237. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2015_3_10.
4. Єсімов С.С. Шляхи удосконалення нормативно-правового регулювання в сфері інформаційної безпеки. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2013. Вип. 11. С. 73–76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzlubp_2013_11_21.
5. Кормич Б.А. Інформаційна безпека: організаційно-правові основи: навчальний посібник. Київ: Кондор, 2004. 382 с.
6. Громико І., Саханчук Т. Державна домінантність визначення інформаційної безпеки України в умовах протидії загрозам. *Право України*. 2008. № 8. С. 130–134.
7. Цимбалюк В.С. Інформаційне право (основи теорії і практики): монографія. Київ: Освіта України, 2010. 388 с.
8. Калюжний Р.А. Інформаційне право України: концептуальні основи формування. *Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України*. 2001. №3 (6). С. 234–244.
9. Гуцу С.Ф. Правові основи інформаційної діяльності: навч. посібник. Харків: Нац. Аерокосм. Ун-т «Харк. авіац. ін-т», 2009. 48 с.

10. Нашинець-Наумова А.Ю. Інформаційна безпека: питання правового регулювання: монографія. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 168 с.
11. Грабар Н.С. Інформаційна безпека в умовах становлення глобального інформаційного суспільства. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2019. № 7. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1461.
12. Данильян О.Г., Дзьобань О.П., Панов М.І. Національна безпека України: структура та напрямки реалізації: [навчальний посібник]. Харків: Фоліо, 2002. 285 с.

УДК 340.115:342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.7

ДЕРЖАВА ЯК МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Горбачова К.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри приватного права та соціального забезпечення,
Сумський національний аграрний університет
ORCID: 0000-0002-5940-6350
e-mail: krasota_999@ukr.net

Горбачова К.М. Держава як механізм забезпечення прав та свобод людини і громадянина.
В даній статті пропонується новий підхід до розгляду проблеми організаційно-правового забезпечення прав людини і громадянина. Метою даної статті став аналіз підходів до забезпечення прав і свобод людини і громадянина в сучасному суспільстві, а завданням – визначення суб'єктів, на яких в сучасних умовах має бути покладений обов'язок забезпечення прав та свобод людини і громадянина.

Авторка досліджує забезпечення прав та свобод людини через механізм держави, який має економічну, політичну та охоронну складові. Економічну складову як основи забезпечення держави є її фінансові та майнові ресурси, оскільки тільки економічно сильна держава може ефективно захистити права людей, які проживають на її території. Політична складова визначається через вибір керівництва держави напрямку державного управління і підтримання тих чи інших цінностей, що виливається у втілення на території держави демократичного, тоталітарного, авторитарного чи ліберального політичного режиму. Охоронна складова державного механізму забезпечення прав та інтересів людини і громадянина об'єктивується у створенні системи уповноважених органів та інституцій, в компетенцію яких входять повноваження, направлені на охорону та захист прав та свобод людини.

Виявлено, що названі складові є забезпечувальною основою для втілення державних гарантій для прав та свобод людини на її території. Сама держава виступає зобов'язаним суб'єктом відносно до суб'єкта-носія прав та свобод. Людина як суб'єкт носій права-вимоги пред'являє публічну вимогу до держави як зобов'язаного суб'єкта. Можливість пред'явити таку вимогу заснована на природньому праві людини вимагати від держави забезпечити їй охорону та захист. Причому, охорона та захист, що пропонується державою і, яку має право вимагати людина мають різний ступінь інтенсивності та якості.

В ході дослідження було виявлено, що права-вимоги є рамками поведінки людини і мають чотири основних прояви: претензії (або права), привілеї (або свободи), повноваження та імунітети. Названі права-вимоги можна реалізувати тільки в рамках соціальної взаємодії із іншими людьми носіями подібних прав. Правила узгодження прав людини між членами суспільства встановлює держава.

Ключові слова: права людини, свободи людини, претензія, привілеї, імунітет, повноваження, право вимоги.

Horbachova K.M. The state as a mechanism for ensuring human and civil rights and freedoms.
This article proposes a new approach to considering the problem of organizational and legal protection of human and civil rights. The purpose of this article is to analyze approaches to ensuring human and civil rights and freedoms in modern society, and its task is to identify the entities that should be responsible for ensuring human and civil rights and freedoms in modern conditions.

The author examines the protection of human rights and freedoms through the mechanism of the state, which has economic, political, and security components. The economic component as the basis for state protection is its financial and property resources, since only an economically strong state can

effectively protect the rights of people living on its territory. The political component is determined by the choice of the state leadership regarding the direction of state governance and the maintenance of certain values, which results in the implementation of a democratic, totalitarian, authoritarian, or liberal political regime on the territory of the state. The protective component of the state mechanism for ensuring the rights and interests of individuals and citizens is objectified in the creation of a system of authorized bodies and institutions whose competence includes powers aimed at protecting and defending human rights and freedoms.

It has been found that these components are the basis for the implementation of state guarantees for human rights and freedoms on its territory. The state itself acts as an obligated entity in relation to the entity that is the bearer of rights and freedoms. As the bearer of rights and freedoms, a person makes a public demand on the state as the obligated entity. The ability to make such a demand is based on the natural right of a person to demand that the state provide them with protection and defense. Moreover, the protection and security offered by the state and which a person has the right to demand vary in intensity and quality.

The study found that rights-demands are the framework for human behavior and have four main manifestations: claims (or rights), privileges (or freedoms), powers, and immunities. These rights-demands can only be realized within the framework of social interaction with other people who have similar rights. The rules for coordinating human rights among members of society are established by the state.

Key words: human rights, human freedoms, claim, privileges, immunity, powers, right of demand.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток нашої цивілізації свідчить про її постійну зміну і про кристалізацію фундаментальних положень, на основі яких він здійснюється. Таких фундаментальних положень є значна кількість, і вони проявляються у різних сферах. Разом з цим, з нашої точки зору найбільш вагомими саме для стабільного розвитку є ті, що стосуються співжиття людей як в індивідуальному, так і в глобальному масштабах. На сьогодні, головними положеннями, які є факторами розвитку сучасного суспільства є інститут прав та свобод людини і громадянина.

Саме на основі цього інституту світ, після Другої світової війни, отримав значний поштовх у своєму розвитку. Саме права людини стали тією основою, яка об'єднала велику кількість націй і народів у прагненні знайти спільну мову при врегулюванні різного роду протиріч.

Разом з цим, сучасна ситуація в світі, а саме неспровокована агресивна війна рф проти України, терористичний напад 7 жовтня 2023 року представників ХАМАС та інших воєнізованих угруповань на жителів Ізраїлю, результатом чого стало поява великої кількості жертв, поставили ряд питань, відповідь на які має стати фундаментом для створення майбутньої моделі співжиття в сучасному світі. І одним з таких питань є питання про те, хто має забезпечувати права і свободи людини і громадянина.

Враховуючи зазначене **метою нашої розвідки** є аналіз підходів до забезпечення прав і свобод людини і громадянина в сучасному суспільстві, а **завданням** – сформулювати позицію, відповідно до якої виокремити суб'єктів, на яких в сучасних умовах має бути покладений обов'язок забезпечення прав та свобод людини і громадянина.

Аналіз наукових публікацій. Аналіз інституту прав людини як фундаменту стабільного розвитку суспільства є досить складним об'єктом і вимагає уваги не лише до самого інституту прав людини, а й до механізмів забезпечення його функціонування. Також враховуючи те, що права людини і громадянина реалізуються в рамках існуючого правопорядку конкретної держави, при їх дослідженні слід звернути увагу на механізм держави та його особливості.

В рамках нашої розвідки ми спирались на праці, які висвітлювали питання як функціонування держави, так і механізм забезпечення прав людини. Серед перших варто вказати роботи таких вітчизняних дослідників як: О.В. Зайчук [9], В.Ф. Сіренко [21], О.М. Лощихін [13], О. Косілова [12], А. Колодій [10, 11], В. Сімутін [20]. У своїх роботах вчені звертали увагу як на сам інститут держави, так і на функції та механізми держави.

Питання пов'язані з правами людини і їх характеристикою під різними кутами зору, були в центрі уваги значної кількості дослідників. Одні з них звертали увагу на генезу прав людини [11, 14, 18], інші – на класифікацію прав людини [15, 17], ще інші на їх правове регулювання [19]. Тема прав людини і громадянина була також в центрі уваги і зарубіжних дослідників [1, 2, 3, 4, 5].

Методологічною основою статті є комплексне поєднання філософських (законів діалектики та метафізики), загальнонаукових (прийомів логічного методу, системного та структурно-функціонального методів) та спеціально-юридичних методів дослідження, а також принципів об'єктивності та історизму.

Виклад основного матеріалу. Виявлення механізмів забезпечення прав людини і громадянина вимагає від нас звернути увагу на природу прав людини і громадянина і на цій основі виділити їх особливості як фундаменту моделі співжиття в сучасному суспільстві.

В найбільш загальному розумінні права людини сприймаються як комплекс природних і непорушних свобод і юридичних можливостей, обумовлених фактом існування людини в цивілізованому суспільстві. При цьому право виступає мірою свободи людини, а його змістом є можливість узгодити свободу окремої людини зі свободою інших членів суспільства.

Права людини реалізуються в рамках соціальної взаємодії і об'єктивуються у відносинах прав людини.

Характеризуючи права людини як рамки поведінки і як зміст відносин, ми маємо вказати, що вони мають чотири основні прояви, а саме: претензії (або права), привілеї (або свободи), повноваження та імунітети. Якщо коротко їх охарактеризувати, то привілей – це «право» вчинити чи не вчинити дію, наприклад, керувати автомобілем чи отримати доступ до свого житла; претензія – це «право» вимагати від іншого вчинити чи не вчиняти певну дію; повноваження та імунітети означають «право» змінювати наші привілеї та вимоги самим і гарантію на те, що вони не будуть змінені кимось іншим [3]. Останні у повсякденному житті називаються правами і досить чітко можуть бути проілюстровані правом на вільне вираження думок. Право на вільне вираження думки, можна найточніше сформулювати як привілей висловлювати свою думку, що протиставлене у вимозі до інших носіїв обов'язків, щоб вони не втручалися. Ця характеристика є найбільш узагальненою і нейтральною відносно суспільства і до того середовища, в рамках якого реалізуються дані права [3]. Таким чином, природа прав людини в своїй основі є правовими вимогами різного ступеня інтенсивності та якості. При цьому, в сучасній юриспруденції існує узгоджена позиція, відповідно до якої право вимоги має регулювати те, що носій обов'язків повинен здійснити [1].

Для нашого дослідження такі твердження є важливими, оскільки дають можливість усвідомити залежність існування прав людини від зовнішніх факторів, які є гарантією їх реалізації.

Як свідчить аналіз практики суспільних відноси, існування прав людини, як права вимоги є можливим тільки в рамках певного соціуму і тільки за рахунок їх сприйняття цим соціумом [6]. Це пояснюється тим, що носій таких прав має пред'явити їх назагал, висунувши претензію зобов'язаному суб'єкту. Здійснюючи спроби виявити зобов'язаного суб'єкта, щодо якого висуваються пред'явлені права-вимоги, ми стикаємось з проблемою його об'єктивації в зовнішньому світі. Виникнення цієї проблеми пов'язане з тим, що в сучасному світі суспільство як організована сукупність людей, об'єднаних спільними інтересами, відносинами та культурою має декілька проявів, зокрема у формі народу, нації та держави.

Не вдаючись у подробиці особливостей об'єктивації суспільства в тій чи іншій формі, ми лише зазначимо, що, з нашої точки зору, в сучасному світі, найбільш ефективною формою суспільства, яка дозволяє максимально захищати права та інтереси його членів є держава.

Аналіз наукової та навчальної літератури дає можливість говорити, що на сучасному етапі розвитку нашого суспільства державу варто сприймати як територіальну організацію політичної влади, що існує на основі певної соціальної бази, виступає як офіційний представник усього суспільства і забезпечує з допомогою спеціального апарату реалізацію своєї політики [7].

Спираючись на зазначене сприйняття варто підкреслити, що держава виступає як організація всього суспільства. При цьому вона виступає у внутрішніх та зовнішніх відносинах в інтересах всього населення країни, яке вона повинна репрезентувати і обслуговувати. Саме від імені держави ухвалюються ті рішення, які, маючи загальнообов'язковий характер, спрямовані на реалізацію і захист прав усіх громадян, проведення соціальної політики як загальносуспільної політики [7].

Виступаючи від імені всього населення, держава виконує покладені на неї функції завдяки своєму механізмові, який в структурно-функціональному плані слід сприймати як систему органів державної влади (апарат держави) та інших основних інститутів держави, а саме: елементи економічної інфраструктури (грошова система, фінансова система, податкова система, митна система, банківська система тощо); політична система (система органів державної влади, виборча система, система оборони і національної безпеки, система законодавства, правова система тощо);

організаційно-культурна (духовна) основа держави (система освіти та виховання, система науки і культури тощо); соціальна система (система охорони здоровся, система соціального захисту тощо); охоронна система, яка забезпечує безпеку функціонування всіх вищезгаданих соціальних систем, спрямована на захист від злочинних зазіхань і на відновлення порушених прав різних суб'єктів права [16].

Аналіз зазначеного сприйняття дає нам можливість виділити основні складові елементів механізму держави, які відіграють вирішальну роль при забезпечення прав і свобод людини і громадянина. З нашої точки зору до таких складових механізму держави варто віднести: економічну складову, яка є матеріальною основою забезпечення прав і свобод людини і громадянина; політичну складову, яка є ідеологічною основою забезпечення прав і свобод людини і громадянина; охоронну складову, яка є забезпечувальною основою прав та інтересів людини і громадянина.

Говорячи про економічну складову функціонування механізму держави, слід звернути увагу на те, що вона являє собою сукупність однорідних напрямків діяльності держави у сфері регулювання розвитку економіки країни в оптимальному режим [22]. Економічна складова механізму держави передбачає ефективну реалізацію нею економічної функції, що об'єктивується у економічній діяльності держави.

Економічна діяльність держави має загальний характер. Вона здійснюється в масштабах усієї країни і всіх ланок державного механізму: органами законодавчої, виконавчої і судової влади [13]. Основною метою реалізації економічної діяльності держави є забезпечення економічного зростання, стабільності, повної зайнятості та соціальної справедливості, а також захист економічної безпеки країни.

Економічна діяльність держави як елемент її механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина має системний характер і реалізується через економічну політику держави як форму реалізації державою власної суверенної економічної влади та відповідних функцій, що організаційно інституціалізовані в особливий тип діяльності, яка складається з формування та здійснення офіційно затвердженого алгоритму застосування правових засобів державного впливу на зміст, структуру та динаміку внутрішньо- та зовнішньоекономічних відносин, на макроекономічні властивості ринкової рівноваги, шляхом відповідної корекції змісту правового господарського порядку з метою досягнення програмно визначених кількісних та якісних властивостей функціонування національної економічної системи, забезпечення економічного народовладдя та суверенітету України [8].

Реалізація економічної політики в своїй основі має головну мету – примноження фінансового та майнового ресурсу держави як матеріальної основи виконання нею своїх функцій. В сучасному світі універсальними матеріальними ресурсами держави є фінансові ресурси, оскільки саме вони можуть бути використані нею як всередині держави, так і ззовні. Чим більше фінансових ресурсів має держава, тим більше можливостей у забезпеченні прав та інтересів людини і громадянина вона має.

Реалізація економічної політики прямо залежить від політичної складової, а саме від тієї політики яку держава реалізує на власній території. В найбільш загальному значенні політика держави – це система заходів, яка спрямована на формування, підтримку та поширення певних цінностей, поглядів і переконань, що забезпечують єдність суспільства та підтримку державного курсу.

Залежно від спрямування, цілей та інтенсивності впливу на підконтрольних суб'єктів державна політика може мати демократичний, тоталітарний, авторитарний та ліберальний характер. Вибір тієї чи іншої політики в державі залежить від цілого ряду факторів, головним з яких є схильність керівництва держави до підтримання в управлінні тих чи інших цінностей та основ функціонування суспільства. При цьому, якщо в основу функціонування держави покладені принципи людиноцентризму, то всі її ресурси спрямовуються на ефективне забезпечення прав та інтересів людини і громадянина. Якщо ж в основу функціонування держави покладені принципи пріоритету інтересів держави (діючої влади) над інтересами людини і громадянина – в такій державі забезпечення прав та інтересів людини і громадянина знаходяться на низькому рівні.

Охоронна складова державного механізму забезпечення прав та інтересів людини і громадянина об'єктивується у створенні системи уповноважених органів та інституцій, в компетенцію яких входять повноваження, направлені як на забезпечення існування держави в цілому, так і на стабільне функціонування правового порядку встановленого на території держави. Зазначена система уповноважених органів та інституцій включає в себе: а) збройні сили держави; б) правоохоронну систему; в) судову систему.

В рамках динамічної характеристики держави як механізму забезпечення прав та свобод людини і громадянина варто вказати на ту основу, в рамках якої вона функціонує. Як показує аналіз практики реалізації державою свої функції, ця діяльність здійснюється через систему уповноважених державою органів. Функціонування цих органів здійснюється на основі повноважень, положень і приписів, що закріплені в системі актів об'єктивованих в законодавстві держави.

Таким чином, підсумовуючи викладене можемо зробити наступні **висновки.**

Права людини – це комплекс природних та непорушних свобод і юридичних можливостей, обумовлених фактом існування людини в цивілізованому суспільстві. Право виступає мірою свободи людини, а його змістом є можливість узгодити свободу окремої людини зі свободою інших членів суспільства. Права людини реалізуються в рамках соціальної взаємодії і об'єктивуються у відносинах прав людини.

Права людини як рамки поведінки і як відносини в своїй основі мають чотири основні прояви, а саме: претензії (або права), привілеї (або свободи), повноваження та імунітети. Природа прав людини в своїй основі є правами- вимогами різного ступеня інтенсивності та якості.

Існування прав людини як прав-вимог є можливим тільки в рамках певного соціуму і тільки за рахунок їх сприйняття цим соціумом. Це пояснюється тим, що носій таких прав має їх пред'явити назагал, висунувши претензію зобов'язаному суб'єкту. Таким зобов'язаним суб'єктом є держава, що функціонує через свій механізм. Складовими елементами механізму держави, які відіграють вирішальну роль при забезпечення прав і свобод людини і громадянина є: економічна складова, яка є матеріальною основою забезпечення прав і свобод людини і громадянина; політична складова, яка є ідеологічною основою забезпечення прав і свобод людини і громадянина; охоронна складова, яка є забезпечувальною основою прав та інтересів людини і громадянина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Duarte d'Almeida. Fundamental Legal Concepts: The Hohfeldian Framework. (2016) 11. *Philosophy Compass*. P.p. 551–572. https://doi.org/10.1111/phc3.12342.
2. Margot E. Salomon & Stephen P. Marks. Global Responsibility for Human Rights: World Poverty and the Development of International Law. Oxford, 2007; online edn, Oxford Academic, 2009. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199284429.001.0001.
3. Sreenivasan G. A Hybrid Theory of Claim-Rights. *Oxford Journal of Legal Studies.* Vol. 25. Iss. 2. 2005. Pp. 257–274. https://doi.org/10.1093/ojls/gqi013.
4. Vandenhole W. De-Growth and Sustainable Development: Rethinking Human Rights Law and Poverty Alleviation. *The Law and Development Review.* 2018. Vol. 11 (2). P.p. 647-675. https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.1515/ldr-2018-0033/html?srsltid= AfmBOoo4H134n3GvImbNFOyQRPCm9G7yJVHCJljw2hA9tDSXamHrbe6H.
5. Wellman C. Solidarity, the Individual and Human Rights. *Human Rights Quarterly*. Vol. 22 (3). 2000. P.p. 639-657. https://dx.doi.org/10.1353/hrq.2000.0040.
6. Бабін Б.В. Права людини та громадянське суспільство: навч. посіб. / Б.В. Бабін, А.В. Ковбан. Одеса: Фенікс, 2014. 320 с.
7. Загальна теорія держави і права: підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін./ За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка; д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
8. Задихайло Д. Економічна політика держави в системі правового і законодавчого забезпечення. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 3 (74). 2013. С. 214–221. https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6432/1/Zaduxaylo_214.pdf.
9. Зайчук О.В. *Теорія держави і права*. Академічний курс / О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
10. Колодій А. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка. 1999. 384 с.
11. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 332 с.
12. Косілова О.. Механізм правової держави: принципи функціонування, тенденції розвитку в сучасній Україні. *Інформація і право*. № 1 (16). 2016. С. 92–101. https://doi.org/10.37750/2616-6798.2016.1(16).272853.

13. Лощихін О.М. Економічна функція сучасної держави. Теоретико-правові аспекти: монографія. Київ: Юридична думка, 2008. 368 с.
14. Маложон О. Генезис прав людини в історії політико-правової думки світу та України. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* 2015. № 3. С. 48–53. https://journals.uran.ua/visnyknakkkim/article/view/138456.
15. Мушак Н.Б. Концептуальні підходи до класифікації прав людини в умовах глобалізаційних процесів. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2011. № 2. С. 298–301. https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/39/2-2011-pdf.
16. Пікуля Т.О. Правоохоронні органи України в механізмі держави: монографія. Тернопіль: Астон, 2005. 200 с.
17. Пушкіна О.В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення. Київ: Логос, 2006. 416 с.
18. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина. Київ: Атіка, 2004. 464 с.
19. Радзієвська В. Права людини нового покоління та їх міжнародно-правове регулювання. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2010. С. 65–70. http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/-Nvknuvs/2010_5/radzivsa.html.
20. Сімутін В. Інститути держави як складові елементи механізму сучасної держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. Вип. 27, т. 1. 2014. С. 54–57. http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_27%281%29__15.
21. Сіренко В.Ф. Інтереси і влада: монографія. Київ: Оріяни, 2006. 536 с.
22. Сухонос В.В. Теорія держави і права: навчальний посібник. Суми: Університетська книга, 2005. 536 с.

УДК 340.15(436)»1861/1867»
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.8

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК ПОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПЕРІОД КОНСТИТУЦІЙНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ (1861–1867 РОКИ)

Грін О.О.,
старший викладач кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0004-2249-7895

Грін О.О. Державно-правовий розвиток пореволюційної Австрійської імперії в період конституційних експериментів (1861–1867 роки).

У статті досліджено державно-правовий розвиток пореволюційної Австрійської імперії в період конституційних експериментів 60-х років XIX століття. Проаналізовано, що чиновницька система неоабсолютизму відзначалася надзвичайною енергійністю та розмаїттям реформ внутрішнього врядування. Стверджується, що з початком її кризи імперська влада започатковує серію конституційних експериментів. Констатовано, що особливе значення на шляху повернення до конституціоналізму мали Жовтневий диплом від 20.10.1860 р. та Лютневий патент від 26.02. 1861 року. Показано прогресивну роль Жовтневого диплому, який відновлював права корінних земель, висловлюючи згоду монарха на перехід від централізації до федералізму. Констатовано, що цей акт створював Імперську раду (Reichsrath), яка хоча фактично і перетворювалася на загальнодержавний парламент, але законодавчою владою не наділялась. Стверджується, що справжнім парламентом Рейхсрат став після ухвалення Лютневого патенту. Охарактеризовано його правову природу, поділ влади між імператором, парламентом та урядом, розподіл компетенції між центральною владою та імперським представництвом в коронних землях. Констатовано, що бюрократичний апарат продовжував приймати більшість важливих політичних рішень. Відзначено, що законодавство часто приймалось у формі адміністративних указів, які повністю обходили парламентський процес. Показано дискусію депутатів на Державних зборах Угорщини 1865 р. по формуванню вимог, на яких можливий компроміс з Австрією. Досконально проаналізовано політико-правові погляди А. Добрянського, О. Духновича та греко-католицького духовенства «Угорської Русі» на національне питання протягом вказаного періоду. Констатовано, що позиція Л. Кошута, запропонована ним у вигляді створення «Дунайської федерації», була певною альтернативою вирішення національного питання в Угорщині. Визначено, що у сфері захисту прав людини Австрія поступово ставала на шлях правової держави, водночас, процес формування конституціоналізму в 1861 – 1865 роках тимчасово призупинився. Проаналізовано погляди А. Добрянського на національне питання в Австрійській імперії під час його повторного обрання до угорського парламенту в 1865 р. та зміну його позиції безпосередньо перед утворенням дуалістичної Австро – Угорської держави. Констатовано вирішальний вплив поразки Австрії у війні з Пруссією та діяльності угорської опозиції на чолі з Ф. Деяком у створенні Австро-Угорської монархії. Запрооновано власні висновки з проаналізованого матеріалу.

Ключові слова: австрославізм, автономний округ, Австро-Угорська імперія, адміністративний указ, Воєводство Рутенія, Дунайська федерація, Державні збори, Габсбурги, греко-католицька церква, дуалізм, державно-правовий розвиток, Імперська рада (Рейхстаг), Добрянський, Духнович, Жовтневий диплом, Лютневий патент, ландтаг, неоабсолютизм, експеримент, національне питання, повіт, режим, коронна земля, кантон, конституційний акт, консисторія, централізація, федералізм, унія.

Hrin O.O. State and legal development of the post-revolutionary Austrian Empire during the period of constitutional experiments (1861–1867).

The article examines the state and legal development of the post-revolutionary Austrian Empire during the period of constitutional experiments of the 60s of the 19th century. It is analyzed that the bureaucratic system of neo-absolutism was distinguished by extraordinary energy and variety of internal governance reforms. It is argued that with the beginning of its crisis, the imperial government initiated a series of constitutional experiments. It is stated that the October Diploma of 10/20/1860 and the February Patent of 02/26/1861 were of particular importance on the path to returning to constitutionalism. The progressive role of the October Diploma, which restored the rights of indigenous lands, expressing the monarch's consent to the transition from centralization to federalism, is shown. It is stated that this act created the Imperial Council (Reichsrath), which, although it was actually transformed into a national parliament, was not endowed with legislative power. It is argued that the Reichsrat became a real parliament after the adoption of the February Patent. Its legal nature, the division of power between the emperor, parliament and government, the division of competence between the central government and the imperial representation in the crown lands are characterized. It is stated that the bureaucratic apparatus continued to make most of the important political decisions. It is noted that legislation was often adopted in the form of administrative decrees that completely bypassed the parliamentary process. The discussion of deputies at the Hungarian National Assembly of 1865 on the formation of demands on which a compromise with Austria was possible is shown. The political and legal views of A. Dobryansky, O. Dukhnovych and the Greek Catholic clergy of "Hungarian Rus" on the national question during the specified period are thoroughly analyzed. It is stated that the position of L. Kossuth, proposed by him in the form of the creation of the "Danube Federation", was a certain alternative to solving the national question in Hungary. It is determined that in the sphere of human rights protection Austria gradually embarked on the path of a legal state, at the same time, the process of forming constitutionalism in 1861-1865 was temporarily suspended. The views of A. Dobryansky on the national question in the Austrian Empire during his re-election to the Hungarian parliament in 1865 and the change in his position immediately before the formation of the dualistic Austro-Hungarian state are analyzed. The decisive influence of Austria's defeat in the war with Prussia and the activities of the Hungarian opposition led by F. Dejak in the creation of the Austro-Hungarian monarchy is stated. Own conclusions are proposed from the analyzed material.

Key words: Austro-Slavism, autonomous district, Austro-Hungarian Empire, administrative decree, Voivodeship of Ruthenia, Danube Federation, State Assembly, Habsburgs, Greek Catholic Church, dualism, state and legal development, Imperial Council (Reichstag), Dobryansky, Dukhnovych, October Diploma, February Patent, Landtag, neo-absolutism, experiment, national question, county, regime, crown land, canton, constitutional act, consistory, centralization, federalism, union.

Постановка проблеми. Досвід управління Австрійською імперією в період конституційних експериментів 1861–1867 років може бути корисним для функціонування центральних органів державної влади України в умовах кризових ситуацій, викликаних сучасною війною. Необхідно врахувати як позитивні, так і негативні аспекти управління, такі як роздробленість адміністративного устрою та боротьбу за національні права, що призвели до утворення дуалістичної Австро – Угорської імперії в 1867 році. Потрібно створювати єдину систему державного управління та уникати помилок, які були допущені в Австрійській імперії, що не мала єдності в національному питанні.

Стан опрацювання проблеми. Проблематику державно-правового розвитку пореволюційної Австрійської імперії в період конституційних експериментів (1861–1867 роки) досліджували такі науковці як: В. Ванечек, Т. Ісламов, В. Кульчицький, С. Кан, І. Коломієць, І. Мельнікова, Х. Моряк-Протопопова, М. Никифорак, Е. Прістер, А. Пушкаш, М. Рейді, І. Терлюк, А. Тейлор, Б. Тищик, І. Трайнін, С. Федака, Е. Цьолнер, В. Шандор, В. Шушарін та ін.

Визнаючи цінність наукових праць, змушені констатувати, що існує незавершеність наукових розробок вказаної проблематики в історико-правовій науці.

Метою статті є аналіз юридичних актів, що характеризували державно-правовий розвиток пореволюційної Австрійської імперії в період конституційних експериментів (1861–1867 роки).

Виклад основного матеріалу. Період 1849 -1859 років в історії Австрії увійшов до літератури під назвою «неоабсолютизм» [1, с. 368]. Верхня межа цього періоду очевидно пов'язана

з відставкою уряду А. Баха (серпень 1859 р.), який метою свого уряду вважав централізацію та онімечування. Е. Цьольнер вважає, що неоабсолютизм, незважаючи на деякі слабкості, під деяким кутом зору вигідно відрізнявся від статичного іммобільного доберезневого режиму. Він відзначався надзвичайною енергійністю. Розмаїті реформи стосувалися внутрішнього врядування. У межах територіального адміністрування повіти було поділено на політичні та судові; межі повітів, враховуючи ідеї Кромеризького конституційного проекту, допасовувалися до мовних, національних кордонів [1, с. 388]. Тепер, – продовжує автор, – управителі громад не обиралися, а призначалися у Відні. Залежна від уряду та земельних управ бюрократія тримала в своїх руках і місцеву адміністрацію. Чиновницька система 50-х років була суттєво краще відрегульована, аніж доберезнева, її співробітники відзначались працьовитістю, непідкупністю та добре усвідомлювали свій обов'язок [1, с. 388]. Найвдалішою реформою неоабсолютистського режиму, на нашу думку, була реорганізація і оновлення освітньої системи під керівництвом міністра освіти графа Лео Тун-Гогенштайна.

Період відносного спокою завершився навесні 1859 р. з початком військових дій в Італії. Австрійські війська під особистим командуванням імператора Франца Йосифа 24.06.1859 р. потерпіли нищівну поразку в битві поблизу Сольферіно, і за Цюріхським мирним договором Австрія була змушена звільнити Ломбардію [2, с. 53]. Ці події викликали незадоволення в Угорщині. Країною ширились чутки про незалежність Угорського королівства населення ухилялось від сплати податків, служби в армії, виконання судових рішень [3, с. 203]. Крім того, у квітні 1859 р. Австрійський національний банк збанкрутував. Банкіри відмовились кредитувати непідзвітного монарха. А. Ротшильд висловився прямо: «Немає конституції – немає грошей». Міністр фінансів К. Людвіг фон Брук пішов далі. Він писав, що абсолютистський експеримент не виправдав очікувань і не зміг використати енергію Австрійської імперії. Централізацію слід «охолодити» і запровадити «здорову, міцну конституцію», але не таку, яка б відроджувала античні порядки минулого [4, с. 326].

Все це призвело до глибокої кризи неоабсолютистського режиму. Імперська влада започаткувала серію конституційних експериментів. Франц Йосиф I негайно відправив у відставку міністра А. Баха, що був уособленням режиму, а на його місце призначив намісника в Галичині польського аристократа А. Голуховського. Цим обманним маневром цісар хотів продемонструвати, що допускає на найвищі державні посади і представників нацменшин [5, с. 148]. У 1860 р., коли фінансова криза почала досягати дореволюційного рівня, необхідність повернення до конституціоналізму стала очевидною. Особливе значення на цьому шляху мали цісарский диплом від 20.10.1860 р. та цісарський патент від 26.02.1861 року [6, с. 274]. Францу Йосифу I довелося йти на поступки вищому середньому класу, що прагнув брати участь в управлінні державою. Випадково прокоментувавши матері, що «тепер у нас буде трохи парламентаризму», він реанімував стару інституцію, імперську раду або рейхсрат, наповнивши її своїми аристократичними приятелями в надії, що її приймуть за парламент [4, с. 326 - 327]. 5.03. 1860 р. імператорським указом було скликано у Відні розширену імператорську раду. Водночас було розпущено ландтаги, що викликало сильний опір національних меншин.

20.10.1860 р. під впливом нового прем'єр-міністра А. Голуховського Франц Йосиф видав конституційний акт, відомий як Жовтневий диплом. Імператор проголосив, що причиною його видання «виявилася потреба міцнішого сконцентрування урядової влади в краях монархії» для «публічного добра і безпеки монархії» [2, с. 53]. Жовтневий диплом 1860 р. (його авторство належить А. Голуховському) підтвердив дію Прагматичної санкції як конституційної основи держави та відновлював права корінних земель, висловлюючи згоду монарха на перехід від централізації до федералізму, тобто «до такого порядку, який відповідав усвідомленню історичної особливості кожної із земель при збереженні їх нерозчленованого союзу» [7, с. 344]. Він створював імперську раду (Reichsrath) зі 100 членів із дорадчими функціями в господарських і фінансових справах. Законодавчою владою цей орган практично не був наділений, хоча формально перетворювався у загальнодержавний парламент. На думку В. Шандора, «на його основі мали діяти всі краєві сойми «Краєвий Сойм» (Landtag), користуючись своїми конституційними правами, а в імперіальній думі «Державна Рада» (Reichsrath) куди мали висилати всі сойми своїх представників, мали спільно вирішувати діла цілої імперії» [8, с. 134].

Жовтневим дипломом 1860 р. Франц Йосиф I відмовлявся від своїх необмежених прав і ліквідовував абсолютизм. Проте С. Федака вважає, що «про те, якою мала бути реформована імперія в

указі говорилось дуже туманно. Імператор допускав як її централістську, так і федеративну форму» [5, с. 148]. Цей нормативно-правовий акт, з одного боку, викликав сильне невдоволення в австро-німецької і угорської еліти, а з іншого – його схвально прийняли представники слов'янських народів. Жовтневим дипломом для Угорщини було передбачено деякі привілеї: 1) скасовано поділ королівства на кілька автономних округів, не пов'язаних між собою; 2) відновлено права угорської мови. Вони свідчили про перші кроки у напрямі перетворення Австрії у федеративну державу. Однак федералізація управління, як виявилось, стосувалась лише Угорщини (16.01.1861 р. це підтвердив спеціальний цісарський рескрипт) [6, с. 274]. Слід погодитися з думкою дослідників про те, що одним з найважливіших положень диплома можна вважати пункт, у якому йшлося про участь крайових сеймів в ухваленні законів [2, с. 53]. Проте цей документ не було впроваджено в життя. Невдовзі Віднем принцип федералізму було замінено принципом централізації.

Законодавчі функції парламенту залишалися під питанням. Новий міністр фінансів Ігнац фон Пленер пояснював Францу Йосифу, що фінансова стабільність може бути забезпечена лише тоді, коли Національний банк буде звільнений від втручання уряду, а запозичення будуть контролюватися справді представницькими інституціями [4, с. 327]. А. Голуховський пішов у відставку і у такий спосіб висловив свою незгоду з підготовкою нового конституційного закону (ухваленого у лютому 1861 року) за яким Австрія залишалась централізованою монархією. На місце А. Голуховського призначили А. Шмерлінга, який у своїй роботі був орієнтований на підтримку німецького народу і централізму [2, с. 54]. Справжнім парламентом Рейхсрат став 26.02. 1861 р., коли під тиском ліберальної спільноти було ухвалено Лютневий патент, яким парламенту надавалися законодавчі функції. Згідно цього конституційного акту імперська рада стала двопалатною і складалася з Палати панів та Палати депутатів. Члени верхньої палати призначались імператором. До нижньої палати депутатів (до 1867 р. – 343 особи) делегували ландтаги коронних земель [9]. Функції парламенту було розділено на дві секції – «Велику» і «Малу». Перша вирішувала питання,що стосувалися імперії (включно з Королівством Угорським) загалом. Друга займалась регіональною проблематикою. У свою чергу імператор володів правом вето на рішення імперської ради а також видавав «надзвичайні постанови» в перервах між її сесіями [9].

Лютневий патент 1861 р. передбачав існування монархії як єдиної держави з центральним урядом, якому підпорядковувались і землі угорської корони. Він містив «Основний закон про імперське представництво» та земельні статути і положення про сеймові вибори. Нові правила встановлювали цензи представників від ландтагів, розширюючи право голосу приблизно до чверті дорослого чоловічого населення та запроваджуючи складну процедуру голосування, яка віддавала перевагу німецькомовному населенню [4, с. 327]. Враховуючи вищенаведене, угорці вирішили бойкотувати вибори до нового парламенту та хотіли відмовитись від сплати податків. Це змусило уряд домовлятись з послами інших країв (наприклад, українські посли в обмін на підтримку урядових рішень у Державній раді нарешті домоглися видання 23.03. 1862 р. імператорського наказу про відкриття на юридичному факультеті Львівського університету двох кафедр з українською мовою навчання [2, с. 54].

Лютневий патент зберіг владу імператора над армією та зовнішньою політикою. Однак, найважливішим було те, що імператор продовжував призначати уряд, а міністри були відповідальні та підзвітні йому. Франц Йосиф І постійно призначав на посади в міністерства перевірених бюрократів, а не фахових політиків. Він в будь-якому разі цінував фаховість більше, ніж політичні переконання. Таким чином, бюрократичний апарат все ще приймав більшість важливих політичних рішень. Окрім того, законодавство часто приймалося у формі адміністративних указів, які повністю обходили парламентських процес. Таким чином, бюрократичний абсолютизм поступився місцем не правлінню демократичних інститутів, а бюрократичному конституціоналізму [4, с. 328].

Угорщина одностайно відкинула Лютневий патент. Комітатські збори та муніципалітети приймали резолюції, в яких оголошували його незаконним та попереджали, що любий угорець, який буде приймати участь у роботі рейхсрата, буде вважатися зрадником батьківщини. Під час виборів депутатів Державних зборів Угорщини обирався тільки той, хто стояв на позиціях відновлення конституції 1848 року. Один з лідерів угорської опозиції Ф. Деяк виклав цю позицію наступним чином: Угорщина готова домовитися з династією та Австрією на основі відновлення конституції 1848 р., і тільки після цього можуть бути змінені ті її положення, які протирічать єдності імперії; необхідно визнати абсолютну рівність Угорщини з Австрією, без чого імперія не може бути

збережена, і будь-яка спроба ігнорувати цей факт зустріне рішучий супротив угорської нації [10, с. 212-213]. Радикально налаштовані депутати Державних зборів на чолі з К. Тісою пропонували оформити цю позицію у вигляді рішення (резолюції), а Ф. Деяк – у вигляді петиції. Пропозиція Деяка в якій парламент домагався персональної унії з Австрією пройшла 5.06.1861 р. 155 голосами проти 152 «однак цісар зажадав щоби перед тим переведено ревізію законів з 1848 року» [11, с. 49]. Саме в цей час загострилися відносини між Віднем і Будапештом. Австрійський уряд ввів у дію «конституцію міністра А. Шмерлінга», згідно з якою законодавча влада в монархії залишалась в компетенції австрійського парламенту, представники ж народів могли тільки вносити свої «пропозиції» [5, с. 149]. Державні збори Угорщини відхилили як Жовтневий диплом, так і Лютневий патент, заявивши про небажання Угорщини приймати участь у роботі рейхсрату. У відповідь 22.08. 1861 р. імператор розпустив Державні збори. Знову було ліквідовано комітатське самоуправління, комітатами почали керувати імператорські комісари, в Угорщині вводився військовий стан.

Становище віденського уряду було вигідним для закарпатських русинів. У березні 1861 р. проходили перші після революції вибори до місцевих представництв, у тому числі і до Державних зборів Угорщини. До останніх було обрано А. Добрянського від Маковицького округу в Шариші, Ю. Маркуша від Березнянського та О. Шерегелі від Бичківського округів. О. Духнович відкрито визнавав, що А. Добрянський переміг на Маковиці тільки завдяки агітації там О. Павловича [5, с. 148-149]. Виборці його округу віддали за нього 613 голосів проти 242, які отримав проугорський адвокат Й. Якович [11, с. 50]. В Галичині активне громадське життя дало можливість обратися до імперського парламенту 61 депутату. Окрім віденського «Вісника для русинів австрійської держави», який духовно пов'язував галицьких і закарпатських русинів (в 50-х роках безоплатними кореспондентами якого були О. Духнович, М. Нодь, В. Добрянський, М. Бешкидт, Т. Гавриш, І. Добе, Ч. Маковицький, Т. Фесторій, О. Татранський, Л. Йоанник та ін. [11, с. 18]), почала виходити нова львівська газета «Слово», яка на початку 60-х років виступила політичним майданчиком для висловлення позицій з національного питання, захисту закарпатських русинів від мадяризації та нападів на греко-католицьку церкву. Зокрема 16 (28) 1861 р. вона надрукувала лист О. Духновича до Я. Головацького з якого дізнаємося про його погляди на національне питання. У листі О. Духнович пише про те, що в Національних зборах Угорщини «воюють Славяне і Румуни, то може й Русинам, не бажаючим сего, дістанеться окрушина» [11, с. 52]. Далі русинський будитель зауважує, що «в Галичині є конституція бодай на папері, а на Закарпатській Русі навіть того нема, бо німецькі закони знесено, а нових не ухвалено» [11, с. 52]. В іншій частині листа О. Духнович пророче заявляє: «Закон про народности не згадує імен Русинів, бо останні не внесли до сойму ніякого прошеня. У нас «скудость любви и приверженности кь народности». Коли закарпатські Русини не отрясуться із сих пороков, не підуть на зустріч намірам Ад. Добрянського, що хоче їх «якь Іозуе вь землю обітованную привести», що прийде Немезіс з бичем, плетеним із лискавиць та зітре їх з лиця землі із проклоном народа та местью неба» [11, с. 52]. Державні збори Угорщини, писав О. Духнович, не вирішили питання про «народности, через що симпатії Славян до Мадярів опали, а Серби надіються на Відень» [11, с.52]. Духнович почав сумніватися у правильності виключної орієнтації на Відень. Він вважав за краще шукати згоди з Будапештом, за що й висловився у «Віснику» [5, с. 150]. Будитель заперечував сепаратистський характер національного руху в краї, бажаючи тільки «федеративного братерства».

В таких умовах А. Добрянський ще перед виборами добре розумів, що він і його група не можуть бути обрані без співробітництва з греко-католицьким духовенством. Тому у свою передвиборчу програму він включив питання збереження церковних податків а також державну допомогу греко-католицькій церкві. Проте ця програма не могла бути викладена обраним депутатом А. Добрянським тому, що в квітні 1861 р. на першому засіданні Державних зборів Угорщини її мандатна комісія відразу оголосила його мандат недійсним через розбіжності в політичних позиціях з шовіністичною частиною депутатів. Депутат Народі (Narody) підняв питання про «легітимність обрання Добрянського». Після проведення дебатів з цього питання 2.04.1861 р. була прийнята пропозиція лідера опозиції Ф. Деяка: «Угорський парламент проголосив автономію Угорської Русі ілегальною справою, а мандат Адольфа Добрянського неважним» [12, с. 73–75]. Незабаром угорський парламент, який став в опозицію до Габсбургів, було розпущено. У відповідь А. Добрянський видав у Відні на німецькій мові підготовлений ним виступ у формі брошури « Промова депутата угорського сейму А. Добрянського до питання про адресу». У першій части-

ні промови автор аналізує правовий статус Угорщини щодо інших частин Габсбурзької імперії. На підставі нормативних джерел А. Добрянський доводить, що Угорщина так само як і Чехія перебуває з Австрією не в персональній, а в реальній унії (тоді у випадку переривання династії Габсбургів вони обидві знову стали б самостійно виборними королівствами) [13, с. 1139]. У своїй програмі він наполягав на поділі Угорщини в дусі австрославізму на п'ять автономних округів : німецько-угорський, сербський, румунський, словацький та руський. Кожний округ повинен мати свій представницький орган та депутатів як в загальноугорському парламенті, так і в загальноімперському рейхсраті. Відстоюючи право кожного округу на встановлення своєї національної мови в якості основної мови адміністрації та школи (при деякому обмеженні інтересів національних меншин або «островів»), А. Добрянський вважав, що угорська мова може бути визнана єдиною мовою загального парламенту та центральних державних органів Угорщини [14, с. 153].

Національна програма щодо території закарпатських русинів, розроблена А. Добрянським у цьому документі включала наступні вимоги обмеженої територіальної автономії: 1. Виділення русинських комітатів в особливу автономну територію – «Воєводство Рутенія» зі своїм «конгресом» і адміністрацією, що складається з чиновників русинів. 2. Надання певної кількості місць у вищих державних закладах Угорщини русинам, виходячи з тієї відсоткової долі, яку вони займають щодо всього населення країни. 3. Заснування самостійного «руського» архієпископства та встановлення виборності вищих духовних осіб у відповідності з правилами східно-християнської церкви. 4. Забезпечення розвитку національної культури, викладання в школах на рідній мові та визнання рівноправності русинської мови [15, с. 163-164]. Добрянський, знаючи, що угорські націоналісти воліють не визнавати природних прав меншин (які реально складали більшість), посилаючись на історичне право угорського народу, зупиняється на багаточисельних історичних даних, які доводять, що ці меншини мали права, і що їх поступово відбирала угорська влада. Зокрема він посилається на історичні документи, віднайдені ним в Лелеському монастирі (в Земплині), що доводили історичне право русинів на автономію, якою вони ніби користувались ще в часи королів династії Арпадів. Добрянський порівнював панування угорців з гнітом, який тяжів над Індією та Ірландією, сміло заявляв на адресу угорських шовіністів, які вважали себе привілейованою нацією, що їх панування не довговічне через спільність інтересів угорських національностей [16, с. 77]. Нарешті А. Добрянський вимагав надання кожному народу і кожній церкві Угорщини права щорічного скликання своїх з'їздів для обговорення національних, шкільних і церковних справ, «незалежно від кордонів округу» [14, с. 154]. Буквальне тлумачення цього документу дозволяє стверджувати, що в ньому містяться принципи екстериторіальної культурно-національної автономії у поєднанні з вимогами обмеженої територіальної автономії.

В жовтні 1861 р. Добрянський розіслав циркуляр духовенству з питання про національність, в якому пропонував не змішувати національність з віросповіданням і дав можливість, таким чином, неугорським народам захищати свої національні права. Циркуляр викликав обурення угорських правлячих кіл. З цього приводу А. Добрянського двічі викликали до Відня для дачі пояснень. Обидва рази його діяльність була визнана такою, яка відповідає закону [16, с. 78]. Невдоволення угорський властей було засновано на звичаї, що закон, який захищає хоча б в якійсь мірі рівноправність народів, що населяють Угорщину, дійсний тільки для угорської нації, бо всі інші народи є «угорцями русинської чи будь-якої іншої мови» [16, с. 78]. У 1868 р. А. Добрянський, розвиваючи свої ідеї про звільнення греко-католицької церкви краю від католицького впливу, на засіданні угорського парламенту висуне програму церковної реформи в «Угорській Русі» [17, с. 268].

Свої програми з національного питання також висунуло духовенство Мараморошського і Ужанського комітатів. «Мараморошські русини» вимагали: 1) створення національних округів на основі національного принципу; 2) провідних урядовців округів має вибирати населення, інші вищі урядовці також повинні обиратися населенням; 3) створення можливостей для розвитку рідної народної мови; 4) невтручання уряду у справи народної мови та її вільний розвиток у церкві; 5) створення відповідних установ для плекання рідної мови [18, с. 135]. Ширші вимоги висувало ужанське духовенство (І.Пастелій, А. Попович, І. Раковський), програма якого була опублікована під псевдонімом «Унгварець». Крім вищевказаних вони ставили питання також про «руський сейм», в компетенцію якого входили б питання церковного, освітнього і громадського характеру [5, с. 148]. Мукачівська єпархія підтримала національну програму А. Добрянського і намагалася показати, що вона, стоячи на сторожі національних і народних прав русинів, йде далі Добрянського в «автономістських» вимогах. Консисторія Мукачівської греко-католицької церкви обговорю-

вала в 1862 р. програму А. Добрянського і внесла до неї наступні поправки: 1) замість «Воєводсво Рутенія» було запропоновано русинську автономну територію назвати «Князівство рутенське» на чолі з особливим губернатором або керівником краю; 2) створити суди, «незалежні від політичного управління»; 3) питання про виборність греко-католицьких єпископів передати на розсуд імператора; 4) в округах, де русини складають меншість населення, число чиновників з їх середовища повинно відповідати відсотку «рутенів» серед всього населення; 5) забезпечити представництво русинів в судах, придворній канцелярії, намісницьких радах та міністерствах [13, с. 154]. На нашу думку, наведені поправки консисторії до проекту А. Добрянського не розширювали, а навпаки, звужували його програму хоча б тому, що питання виборності єпископа (питання церковної автономії) та усунення католицького засилля ставилося в залежність від волі імператора.

Після розпуску угорського парламенту, обраного в 1861 р., в Угорщині було встановлено так званий «тимчасовий стан» («Provisorium»). В травні 1862 р. Л. Кошут запропонував альтернативне (відмінне від концепції Ф. Деяка – О.Г.) вирішення угорського питання, яке полягало у створенні «Дунайської федерації». Навчені гірким досвідом братовбивчої війни з румунами і слов'янами, Кошут з однодумцями взяв курс на національне примирення. Однак його готовність йти на певні поступки в національному питанні неугорським народам королівства не означала відмови від ідеї угорської гегемонії в багатонаціональній Угорщині. План Дунайської федерації Л. Кошута полягав у наступному: 1) Угорщина, Румунія та Сербія вступають в федерацію («державний союз»), зберігаючи повний суверенітет у внутрішніх справах; 2) спільна оборона, зовнішня торгівля, митні справи координуються спеціально призначеною виконавчою радою, яка почергово засідає в Пешті, Белграді та Бухаресті; 3) Хорватія – Славонія отримує право на самовизначення, спірні з Угорщиною територіальні питання вирішуються шляхом плебісциту; 4) народний референдум повинен також вирішити долю Трансільванії після повалення влади династії Габсбургів; 5) південні області Угорщини, населені сербами, отримують автономію [10, с. 213-214]. З нашої точки зору це була певна альтернатива. Такої кардинальної програми вирішення національного питання в той період не висувала жодна політична група неугорських народів Угорщини. Ми переконані, що навіть часткова реалізація цього плану, без сумніву, задала б інший вектор розвитку міжнаціональних відносин у цьому регіоні. Ідеї Кошута, навіть з точки зору його колег (Ф. Деяк, Й. Етвеш, К. Тіса, Р. Белькреді та ін.), які знаходилися в опозиції до австрійського імператорського двору, здавалися надто радикальними.

Незважаючи на встановлення «тимчасового стану» в Угорщині, віденська влада продовжувала реформи ліберального характеру. 27.10.1862 р. було прийнято закон «Про охорону особистої свободи». Згідно з його положеннями, поліцейська влада у випадку законного затримання особи була зобов'язана впродовж 48 годин або звільнити заарештованого, або представити належним органам; заборонено обмежувати будь-чию свободу, а держава за кожен арешт, проведений з порушенням закону, мала відшкодовувати збитки потерпілому. Також 28.10.1862 р. ухвалено закон «Про охорону житла», за яким не допускалось проникнення у житло без відповідного рішення суду [2, с. 54]. 17.12.1862 р. було прийнято закон «Про пресу», який надавав право видавати газети і журнали фактично всім громадянам імперії. Обумовлювалося, що кожен видавець зобов'язаний надсилати періодичне видання в органи безпеки краю не пізніше як за 24 години до виходу у світ. Щоправда, влада мала право конфіскувати окремі статті або номери газет із політичних мотивів [19, с. 306]. Вважаємо, що встановивши в законах чіткі межі та обмеження для призупинення дій органів влади проти деяких прав і свобод людини, Австрія поступово ставала на шлях правової держави.

Водночас, з точки зору формування конституціоналізму, цей процес призупинився через те, що в період з 1861 р. по 1865 р. парламент по суті зберігся тільки для збереження видимості конституційного устрою та для затвердження бюджетів імперії. У 1863 р. Рейхсрат покинули чехи і польські посли, що повністю паралізувало його роботу. Таким чином спроби реформ провалилися, що в 1865 р. визнав і сам Франц Йосиф I, скасувавши конституційний акт 1860 р. та призупинивши діяльність парламенту.

За свідченням джерел А. Добрянський у той період користувався «особливою довірою» імператора та покровительством ерцгерцога Альбрехта – намісника Угорщини. Декілька представників словацької та русинської інтелігенції, зокрема брат А. Добрянського, К. Добрянський, Негребецький та Долинай, були призначені жупанами і віце-жупанами комітатів Угорщини [14, с. 155]. Австрійський уряд заявляв про свою готовність покращити положення малих народів Угорського

королівства. У 1863 р. А. Добрянський отримав австрійський титул гофрата, а невдовзі 3.06.1864 р. імператорським наказом його було призначено радником – доповідачем угорської придворної канцелярії у Відні [20, с. 227]. Намісницьку канцелярію в Будапешті було ліквідовано. До введення дуалізму (1867 р.) і утворення відповідного міністерства в Будапешті, канцелярія була вищим урядовим органом для Угорщини.

Після повторного обрання до угорського парламенту в 1865 році від Шариського комітата, А. Добрянський продовжував добиватися здійснення своєї національної програми. Виступаючи з парламентської трибуни в 1866 р. проти політики централізації державного управління та поглинання неугорських народів Угорщини, він визнаючи непорушність діючої конституції, вимагав надання більшої незалежності комітатам, створеним на основі «народного принципу» з метою, щоб в подальшому вони набули прав швейцарських кантонів. Верховним законодавчим органом Угорщини, на думку Добрянського, повинен бути союзний парламент з забезпеченням у ньому пропорційного представництва незалежних кантонів [14, с. 155-156]. Ці п'ять автономних кантонів, які самоуправлялися за допомогою своїх сеймів, мали підпорядковуватись загальнодержавному рейстагу. Відстоюючи в своєму меморандумі право русинів Закарпаття на автономію, він заявляв, що якщо угорський сейм не піде на зустріч цим законним вимогам, то русини «вимушені будуть шукати собі нову вітчизну» [14, с. 157]. Такі погрози панівні кола Угорщини розцінили як черговий прояв «русинського панславізма». Якщо до цього віденська влада з підкресленою увагою ставилась до А. Добрянського та підтримувала його проекти «національної перебудови» Угорщини, то в 1866 р., коли на порядок денний стало питання про утворення «двоцентрової» австро-угорської держави, його виступи вже не відповідали планам віденської влади. В цей період А. Добрянський відступає від своїх вимог федеративного принципу побудови державного устрою Угорщини та адміністративно-територіальної автономії, обмежуючись висуванням проектів поміркованої культурно-національної автономії. У 1867 р. він вийшов у відставку і після закінчення строку депутатських повноважень (1868 р.) присвятив себе громадсько-політичній діяльності. «Угорська Русь» на той момент перестала юридично підпорядковуватись Відню і вся влада над нею перейшла в руки Пештського уряду. Як зазначив В. Вернадський, «той рік (1866 – О.Г.) складає знову зовсім новий перелом в історії Угорської Русі і перелом сумний» [21, с. 55].

Основним завданням сформованого в червні 1865 р. уряду Р. Белькреді була підготовка угоди з Угорщиною. Ще 16.04.1865 р. Ф. Деяк опублікував знамениту «пасхальну статтю» в якій оголосив про готовність Угорщини погодитись на угоду, якщо їй буде дозволено жити за власними законами. В червні 1866 р. обговорення тексту угоди, в основі якої лежав проект Деяка, було перервано війною з Пруссією. В результаті цієї війни Австрія втратила своє значення на міжнародній арені та потрапила під німецьку сферу впливу. 26.07.1866 р. було підписано перемир'я, за яким вона назавжди відмовлялась від втручання у німецькі справи, визнавала керівну роль Пруссії в Німеччині та зобов'язувалась виплатити воєнну контрибуцію у розмірі 20 млн талерів [10, с. 215]. Ці умови були підтверджені Празьким договором від 23.08.1866 року. Через день після його підписання відновилися австро-угорські переговори про угоду. 21.12.1867 р. досягнуту угоду було оформлено у вигляді двох окремих законів: австрійського «Про спільні справи земель австрійської монархії і про порядок їхнього вирішення» й угорського «Про спільні справи земель угорської корони і про порядок їхнього вирішення» [2, с. 55]. Згідно з цим законом, Австро-Угорська монархія складалася з двох цілком незалежних союзних держав – Австрії (офіційна назва – землі, представлені у Державній раді чи Ціслейтанія) та королівства Угорщини (землі Корони Святого Стефана або ж Транслейтанія), які мали самостійний внутрішній устрій.

Висновки. Таким чином, утворенням дуалістичної держави Австро-Угорської імперії завершилися революційні та національні перетворення в Угорщині 1848-1949 років. Криза 60-х років XIX ст. пройшла без руйнівних потрясінь і була оформлена компромісом еліт двох найсильніших націй. Виділивши їх, угода зробила неможливим позитивне вирішення національного питання в самій Угорщині, перетворивши в майбутньому, зокрема, румунів та сербів на її ворогів. Національним меншинам було відмовлено у праві на самовизначення, хоча формально у 19 параграфі «Основного державного закону» проголошувалося право кожного народу на захист, розвиток своєї національності й мови. На жаль, прогресивне за формою законодавство Австро-Угорщини у сфері міжнаціональних відносин, залишилося лише на папері. Згодом, у 1918 році це стало однією з головних причин розпаду імперії, і великих потрясінь у житті кожного народу, який пов'язав з нею свою долю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цьольнер Е. Історія Австрії. Львів, 2001. 712 с.
2. Моряк-Протопопова Х. М. Галицьке намісництво: створення структура і реальність. Дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів 2013. 262 с.
3. История Венгрии: 3 т. [ред. кол.: Т. М. Исламов, А. Й. Пушкаш, В. Л. Шушарин]. М., 1971. Т.2. 1972. 600 с.
4. Рейді М. Габсбурги. Злет і занепад володарів світу / пер. з англ. О. Кулаков. К., 2025. 448 с.
5. Федака С. Історія України: Серія 3. Модерна історія: Том 10: Імперська доба 1764–1914. Ужгород, 2022. 232 с.
6. Никифорак М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.). Чернівці, 2004. 384 с.
7. Ванечек В. История государства и права Чехословакии. М., 1981. 503 с.
8. Шандор В. Закарпаття: історично-правний нарис від IX ст. до 1920. Нью Йорк, 1992. 292 с.
9. «Імперська рада». Українська вікіпедія. URL: http: // uk. wikipedia. Org
10. Исламов Т.М., Пушкаш А.И., Шуширин В.П. Краткая история Венгрии. М., 1991. 608 с.
11. Александр Духнович і Галичина. Студія дра Кирила Студинського проф. унів. у Львові. Відбитка із «Наукового Зборника» Товариства «Просвіта» в Ужгороді за рік 1924. Ужгородь, 1924. 76 с.
12. Трайнин И. Ф. Национальные противоречия в Австро – Венгрии и ее распад: монография. М., 1947. 308 с.
13. Ф. Аристовь. А.И. Добрянскій. Карпатскій свьть. Ужгородь, 1931. Годь IV. Ч. 1 -2. С. 1131–1144, 1190-1192, 1225-1230.
14. Коломиец И. Г. Очерки по истории Закарпатья. Часть вторая. Социально – экономические отношения, национально-политическое и культурное движение в Закарпатье в XIX веке. Томск 1959. 245 с.
15. Лелекач М. Нові причинки до політичної діяльності А. Добрянського Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Світлій пам'яті о. каноніка і протоєрея Д-ра Василя Гаджеги. Річник XIII–XIV. (за Р. 1937-38) Ужгородь, 1938. С. 160–164.
16. Добош С. Адольф Иванович Добрянский: очерк жизни и деятельности. Братислава, 1956. 165 с.
17. Коломиец И.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия. Том второй. Томск, 1962. 677 с.
18. Шандор В. Закарпаття: історично - правний нарис від IX ст. до 1920. Нью Йорк, 1992. 292 с.
19. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: Навчальний посібник. К., 2011. 944 с.
20. Галас В., Переш І. Політико-правові ідеї А. Добрянського та його боротьба за єдність слов'янського світу. Ідеї слов'янської єдності та суспільна думка на Закарпатті в XIX–XX ст. Доповіді наукового семінару, присвяченого 150 – річчю Слов'янського з'їзду в Празі. Ужгород, 1999. С. 224–232.
21. Мазурок О., Пеняк П., Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську Русь. Ужгород, 2003. 94 с.

УДК 340.1:[342.8:352.07-057.36](477)»15/17»(09)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.9

ВИБОРИ КОШОВОГО ОТАМАНА ЯК ІНСТИТУТ КОЗАЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Гутів Б.І.,
доктор філософії в галузі знань «Право»,
доцент кафедри історії держави,
права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-8535-3590
e-mail: bohdan.gutiv@lnu.edu.ua

Гутів Б.І. Вибори кошового отамана як інститут козацької демократії: історико-правовий аналіз.

У статті досліджено історико-правову природу, генезу та еволюційні етапи формування інституту виборності кошового отамана. Автором встановлено, що становлення цього інституту було невід'ємно пов'язане з розвитком козацького самоврядування, яке ґрунтувалося на поєднанні військової організації, звичаєвого права та механізмів прямої демократії. На основі широкого кола юридичних, історичних джерел та сучасної історіографії досліджено, що кошовий отаман виконував багатопрофільні функції – військові, адміністративні, судові та дипломатичні, – однак його повноваження залишалися обмеженими нормами звичаєвого права, авторитетом громади та підзвітністю загальній Військовій раді.

З'ясовано, що у XVI–XVII ст. виборність кошового мала яскраво виражений республіканський характер: отаман обирався щорічно, міг бути усунутим достроково, а всі важливі рішення ухвалювалися лише на раді за участі всього товариства. Автором обґрунтовано, що саме виборність виступала основним правовим інструментом контролю за владою, запобігала концентрації повноважень у руках однієї особи та забезпечувала баланс між військовою дисципліною і демократичними традиціями. Показано, що козацька виборча процедура мала не лише політичний, а й глибокий правовий зміст, оскільки розглядалася спільнотою як акт, що породжує правові наслідки й визначає легітимність отаманської влади.

Разом із тим досліджено трансформаційні процеси XVIII ст., які засвідчили поступове звуження демократичних засад козацького управління. Автором встановлено, що у цей період відбулася концентрація влади в руках старшинської верхівки, посилення олігархічних тенденцій, поява практики «безсмінного» отаманства та фактичне відходження від щорічності виборів. Особлива увага приділена політичній діяльності Петра Калнишевського, у правління якого, як з'ясовано, проявилися риси авторитарного керівництва, що засвідчували поступовий перехід від колегіальної системи до персоналістської моделі влади.

У статті доведено, що зазначені процеси були наслідком внутрішніх соціально-економічних змін, тиску зовнішніх політичних чинників та прагнення старшини закріпити власний вплив у структурі управління. Показано, що, попри такі зміни, ідея виборності та обмеженості влади залишалася важливою складовою козацької політичної культури та правової традиції.

Ключові слова: Кошовий отаман; глава держави; Запорозька Січ; козацьке самоврядування; звичаєве право; Військова рада; козацька старшина.

Hutiv B.I. The election of the koshovyi otaman as an institution of cossack democracy: a historical and legal analysis

The article examines the historical and legal nature, genesis, and evolutionary stages of the formation of the institution of electing the Koshovyi Otaman. The author establishes that the development of this institution was inseparably connected with the evolution of Cossack self-government, which was based

on the combination of military organization, customary law, and mechanisms of direct democracy. Based on a wide range of legal and historical sources as well as modern historiography, it is demonstrated that the Koshovyi Otaman performed multiple functions – military, administrative, judicial, and diplomatic – yet his powers remained limited by norms of customary law, the authority of the community, and accountability to the General Military Council.

It is clarified that in the 16th–17th centuries the elective nature of the otaman's authority had an explicitly republican character: the otaman was elected annually, could be removed before the end of his term, and all important decisions were adopted exclusively at the council with the participation of the entire Cossack community. The author substantiates that the electoral principle served as the main legal instrument for controlling power, preventing the concentration of authority in the hands of a single individual, and ensuring balance between military discipline and democratic traditions. It is shown that the Cossack electoral procedure had not only a political but also a profound legal meaning, as it was perceived by the community as an act that generated legal consequences and defined the legitimacy of the otaman's authority.

Furthermore, the article investigates the transformational processes of the 18th century, which testify to the gradual narrowing of democratic foundations within Cossack governance. The author establishes that this period saw the concentration of power in the hands of the senior Cossack elite, the strengthening of oligarchic tendencies, the emergence of the practice of a "permanent" otamanship, and the actual abandonment of annual elections. Particular attention is devoted to the political activity of Petro Kalnyshevskyi, during whose tenure, as clarified, features of authoritarian leadership became evident, demonstrating the progressive shift from a collegial system toward a personalistic model of governance.

The article proves that these processes were the result of internal socio-economic changes, external political pressures, and the senior officers' desire to consolidate their influence within the administrative structure. It is shown that, despite these shifts, the ideas of electoral legitimacy and limitations on power remained important elements of Cossack political culture and legal tradition.

Key words: Koshovyi Otaman; head of state; Zaporizhian Sich; Cossack self-government; customary law; General Military Council; Cossack senior officers.

Постановка проблеми. Феномен виборності кошового отамана є одним із найхарактерніших елементів політико-правової культури Запорозької Січі. На відміну від монархічних або спадкових моделей влади, що панували в більшості європейських держав тієї епохи, запорозьке право ґрунтувалося на ідеї колективної волі, прямої демократії та безумовної підконтрольності керівника військово-адміністративної організації загальній раді товариства. Саме тому вибори кошового отамана виступають ключем до розуміння правової природи козацького самоврядування, його механізмів стримувань і противаг, ролі громади та вкорінених традицій корпоративного управління.

Процедура обрання отамана не обмежувалася лише актом голосування. Вона включала складну звичаєву підготовку, ритуальні дії, оцінку моральних, військових та управлінських якостей кандидата, а також обов'язкове схвалення з боку всього товариства. Саме ця багатоскладова система забезпечувала неперервність влади при збереженні її колегіально-демократичного характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання становлення, природи та функцій владних інститутів українського козацтва досліджувалися широким колом українських учених, серед яких фундаментальні праці В. Антоновича, Д. Яворницького, В. Голобуцького, В. Щербатюка, Ю. Сокура, Ю. Орищенка, О. Зайцева, В. Семенова, В. Смолія, В. Степанкова, Б. Сушинського. Персонологічні аспекти влади висвітлено в роботах Ю. Шовкуна й у збірнику «Петро Калнишевський та його доба», а також у праці І. Коляди та Є. Биби про Івана Сірка. Доповнюють картину дослідження Ю. Мицика щодо дипломатичної діяльності старшини, праця Г. Коцура про соціально-економічні чинники розвитку Січі, монографія М. Кириченка про політичний устрій XVIII ст. та праці М. Бедрія і Ф. Кокошка, які розкривають звичаєво-правові засади функціонування козацької влади.

Метою статті є комплексне історико-правове дослідження інституту виборності кошового отамана як фундаментального елементу політичної та правової системи Запорозької Січі. У рамках цієї мети здійснюється аналіз звичаєво-правових засад процедури обрання, з'ясування реального

обсягу владних повноважень кошового отамана, виявлення механізмів обмеження його влади та форм контролю з боку козацької громади, а також простеження трансформації виборчої системи упродовж XVI–XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Як слушно зазначає В. Антонович, провідна ідея нації може найширше і найкраще виявлятися під час самостійного життя нації [1, с. 17]. Саме козацтво стало виявом природного прагнення українського народу до самоврядування, оборони своєї землі та віри. У межах Запорозької Січі вперше за довгий час з'явилася форма самостійного життя, у якій українці мали власний військово-адміністративний устрій, демократичні вибори кошового отамана та старшини, власні закони, символіку та традиції. Саме тут "провідна ідея нації" – ідея свободи, рівності, гідності та спільної відповідальності – набула реального державотворчого змісту.

Процес українського правотворення відбувався безперервно та має тисячолітні традиції. Важливу нішу в ньому зайняла Запорозька Січ. Наукові пошуки засвідчують дієвість її правової системи. Подальші дослідження дедалі більше обґрунтовуватимуть, що навіть за відсутності в деякі періоди української національної держави розвиток права в українських землях не припинявся, а у свідомості населення зберігалися праводержавницькі традиції [2, с. 53].

Проблема появи та формування українського козацтва і донині є дискусійною як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Як зазначав В. Смолій, причини, що зумовили це явище, мали комплексний характер. До них належать економічні, політичні, військово-стратегічні чинники [3].

Інтенсивний процес «покозачення» українських громад відбувся у другій половині XV та на початку XVI ст., переважно серед тих, хто був незадоволений ситуацією в польсько-литовській державі. Це становило загрозу для польського уряду. На нових землях, особливо в Наддніпрянщині, утворилася особлива козацька спільнота. Козаки об'єднувалися в громади і вирішували всі важливі питання на загальних радах. Соціальний та національний склад козацтва був досить різноманітним. Зокрема, у 1552–1554 рр. український магнат Дмитро Вишневецький (відомий як Байда) об'єднав окремі групи козаків і створив Запорозьку Січ на острові Мала Хортиця. Ця унікальна військова формація поділялася на 38 військових підрозділів, відомих як курені [4, с. 84].

Ця військово-політична структура, що діяла в XIV-XVIII століттях, поєднувала принципи прямої демократії, звичаєвого права та суворої військової дисципліни, створюючи самобутню модель самоврядування, яка вирізнялася на тлі тогочасних європейських і сусідніх державних систем [5, с. 23]. За словами М. Слабченка, суверенність Запоріжжя виразно виявлялася у стосунках його людности до своїх Вольностів. Саме поняття «Вольности» значило волю козацтва розпоряджатися землею, встановляти відносини користання нею, і права власності, на яку належало тільки козацтву. Запоріжжя було військовою державою, що в своєму житті керувалася військовим правом, поза межами здійснювала його так само, як і всяка інша держава, обмежено, приневолена вважати на право тої держави, що не припускала «во внутренняя своя» інших прав [6, с. 148].

Запорізька січ у своєму складі, мало два поділи – військовий і територіальний. У військовому відношенні запорізька громада поділялась на тридцять вісім куренів; в територіальному – спершу на п'ять, а потім на вісім паланок [с. 157]. Запорозькими козаками була створена чітка структура державних інституцій, що мала ознаки поділу на законодавчу, виконавчу та судову гілки влади. Така система органів державної влади була взята за основу Б.Хмельницьким під час формування новоствореної української держави. Розвиток господарського життя на землях запорожців у XVII та особливо у XVIII ст. вимагав існування відповідних органів управління. Такими органами і стали державні інституції, що були створені запорозькими козаками [8, с. 5-6].

Адміністративне й військове управління краєм зосереджувалось в руках старшини, яка виходила з середовища заможного козацтва. Старшина поділялась на кошову, або військову, паланкову, військових служителів і курінних отаманів. До складу військової старшини входили кошовий отаман, писар, суддя і осавул [9, с. 71].

Найвищою посадовою особою був кошовий отаман. Б. Сушинський зазначає, що це козацький офіцер, який, по суті, був комендантом Запорізької Січі [10]. Як глава держави він був головним військовим, цивільним, судовим і навіть духовним начальником Запорожжя. Кошовий отаман відав військовим скарбом, репрезентував військо у відносинах з урядами інших країн, призначав похідну, наказну й паланкову старшину, затверджував судові вироки. Кошовому отаманові належало право остаточного вирішення питань, пов'язаних з прийомом козака до товариства та звільненням його з війська, а також з розподілом за куренями земель, річок, угідь, царського жалування, провіанту, військових прибутків і здобичі тощо [11, с. 155].

Проте, як справедливо стверджує М. Бедрій, навіть кошовий отаман, який зосереджував у своїх руках військову, адміністративну, судову та духовну владу, не міг завадити січовій демократії, оскільки цьому перешкоджали такі традиції, як щорічне переобрання кошового отамана та діяльність представницького органу козацтва – загальної військової ради. На рівні паланок і куренів також діяла козацька рада [12, с. 80]. О. Субтельний зазначає, що у військовий час кошовий діяв як необмежений диктатор, в мирний він був «конституційним володарем» [13, с. 174]

Отож, в усіх найважливіших справах кошовий не міг самовільно приймати рішення. Ці питання розглядалися і приймалися по них рішення на раді – «як громада скаже на раді, так він мусив робити». [14, с. 51] Це підтверджується і тим, що без загальної ради всього запорозького війська кошовий отаман не міг і нічого не мав права здійснювати самостійно. Він не мав навіть права особисто розпечатувати листи на Січ, що були надіслані на його ім'я [13, с. 174]. Д. Яворницький зазначає, що основними чинниками що обмежували владу кошового були звіт, час і рада. Кожен кошовий складав річний звіт перед військовою радою, а за виявлені зловживання міг бути усунутий або навіть покараний смертю [14, с. 139].

Найближчим помічником кошового отамана в справах адміністративного управління був військовий писар, який керував військовою канцелярією. Другий помічник кошового отамана, військовий суддя, керував судовими справами, а на випадок відсутності кошового отамана виконував його обов'язки [9, с. 71].

Ключова звичаєва засада влади кошового – виборність. Кошовий обирався загальною військовою радою з числа досвідчених козаків, часто – колишніх старшин, які мали авторитет [15]. Хоча найавторитетніші козацькі лідери ставали очільниками Запорозького Коша на кілька термінів (зокрема, декілька разів обіймали посаду кошового отамани Іван Сірко, Іван Малашевич, Іван Білицький, Данило Гладкий, Василь Григорович, Яким Ігнатович, Григорій Федоров та Петро Калнишевський) [16, с. 66]. Саме це було беззаперечною гарантією козацької демократії за звичаєвим правом. На рівні паланок і куренів теж були ради, де кожен козак мав право голосу. Ці інститути козацького права були успадковані від вервного права, де віча як демократичні зібрання існували на рівні держави, окремих князівств, міст і сіл [12, с. 80].

Основою виборності кошового отамана був козацький звичай, що виступав фактично єдиним фундаментом політичної організації Січі. Виборні процедури не фіксувалися у письмових статутах, але функціонували як стійка форма правового регулювання, вироблена практикою та передана поколіннями. Саме ця риса робила вибори не лише політичним актом, але й правовою дією – визнаною, обов'язковою та такою, що породжувала правові наслідки.

Виборність кошового тісно пов'язувалася із правом козацької спільноти на самоуправління. Будь-яка спроба зовнішньої влади втрутитися у вибори отамана розцінювалась як посягання на козацькі вольності: «Ніхто не має права призначати нам, козакам, отамана! Кого захочемо, того й оберемо!» [17]

Отже, правовий статус отамана визначався принципом щорічної виборності – після завершення терміну його повноважень громада могла знову обрати або відхилити кандидатуру. Військова рада виконувала функцію своєрідного парламенту, який мав право контролю та навіть суду над кошовим. Таким чином, влада отамана мала республіканський характер, що виявлялося у рівновазі між владою і свободою, між наказом і порадою, між персональною відповідальністю та колегіальністю управління.

Саме ця система народоправства, спадкоємна від давньоруських вічових традицій, створювала дієвий механізм контролю над владою. Саме завдяки цьому Запорозька Січ зберегла демократичний характер і не перетворилася на військову диктатуру, незважаючи на військовий устрій і сувору дисципліну [2, с. 54].

Справді, демократичний принцип виборності на загальних («чорних») радах своїх старшин з часом розвинувся в ніким і нічим не обмежуване всевладдя (а відтак і свавілля) мас. Адже обране керівництво «християнської козацької республіки», по суті, було заручником доброї чи злої волі, хвилинного спалаху позитивних або ж негативних емоцій козацького загалу і постійно відчувало над собою загрозу втрати не лише посади, а й самого життя [18, с. 19].

У збірнику «Петро Калинишевський та його доба» процес виборів кошового отамана описується наступним чином: «26 грудня, на другий день Різдва, на Січі відбувалася загальна військова рада, де, за усталеною церемонією, формально підтверджувалися повноваження старої старшини на новий строк. Калнишевський вийшов на середину січового майдану, побажав товариству ща-

сливого свята і за звичаєм запитав: «А що, братчики, будемо робити?». Згідно зі звичаєм, козаки мусили тоді назвати імена тих, кого вони хотіли бачити кошовим отаманом і старшиною, котрі порядкували б Кошем упродовж нового року [19, с. 29].

В. Голубицький зазначає, що коли рада вимагала переобрання, старшини клали на землю свої шапки і познаки влади та, дякуючи за виявлене раніше довір'я, покидали коло. Ті, кого обирали, за звичаєм двічі відмовлялися від познак влади і приймали їх тільки після третього запрошення. При цьому новообраному кошовому отаману козаки тут же клали на голову землю, яку жменями брали просто з-під ніг, «хоч би й багнюка на той час трапилась» Так обиралася вища, тобто військова старшина – кошовий отаман. Курінні ж отамани обиралися не на військових, а на курінних радах [20, с. 171].

Французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який безпосередньо спостерігав за організацією козацького управління, описував процедуру орання кошового отамана наступним чином: «Коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого… Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь… далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити всім… і що завжди готовий покласти своє життя за своїх батьків» [21, с. 164]. Таким чином, демократичний виборчий ритуал виступав гарантією рівності всіх козаків перед владою і засвідчував відсутність спадкової чи станової монополії на керівництво.

Отамана вибирали на один рік, якщо він в чомусь провинився, то рада скидала його і до року, а коли справлявся зі своїми обов'язками, то міг бути обраний на наступний термін [13, с. 51]. Як приклад можна навести одного з найславетніших кошових отаманів Івана Сірка. Оскільки у запорозькому товаристві він мав заслужений авторитет і пошану козаки дванадцять разів поспіль (а в цілому 15 разів) [22, с. 3] обирали його своїм кошовим отаманом. Проте його й дуже часто позбавляли посади кошового, після чого знову і знову звертались до нього з проханням очолити їхнє товариство, стати їхнім командиром на час воєнного походу [23, с. 9, 12]. Тобто ми бачимо, що правовий механізм виборності працював наскільки, наскільки військові та політичні здібності того чи іншого кошового відповідали потребам спільноти. У правовому вимірі це означає, що влада кошового була договірною, відкличною, невідчужуваною та суворо обмеженою волею Ради, а сам отаман виступав не верховним правителем, а «першим серед рівних», наділеним владою лише на час і для виконання визначених завдань.

У політичному вимірі виборність влади кошового було тим чинником, принципово відрізняло її від імперської моделі. Сам факт самостійного обрання Калнишевського на отаманство без згоди імператриці Катерини II викликав обурення у російських урядовців і став формальним приводом для звинувачень у нелояльності. Проте для запорожців цей акт мав символічне значення – він засвідчував суверенне право Війська Запорозького на власне самоврядування [24, с. 25].

Разом із тим, М. Кириченко підкреслює, що впродовж XVIII ст. ця система зазнала істотної трансформації. «Політичний устрій Запоріжжя переживав процес розгублення демократичних принципів і повільний перехід до абсолютистських форм» — зазначає дослідник. Процес цей виявився насамперед у намаганні замінити виборного кошового на «безсмінного», тобто такого, що зберігав владу без часових обмежень. Збереження демократичної процедури обрання залишалося лише зовнішньою формою, «бутафорією», тоді як реальна влада переходила до рук заможної старшини – військової, курінної та паланкової, що утворювала вузьку отаманську корпорацію [25, с. 156].

У цьому контексті Кириченко наводить промовисті документи XVIII ст. Так, у 1756 р. кошовий Григорій Лантух повідомляв графу Разумовського, що курінні отамани постановили «опреділяемьіхь в Кошевне отамани не только в годь или в два, либо в три… но и по 10 и боліе в томь званій безь смінн бить». Отже, козацьке керівництво фактично вимагало ліквідувати щорічність виборів, властиву давнім демократичним традиціям Січі, і встановити постійне, майже спадкове отаманство. Цей процес означав олігархізацію влади й втрату рівноправності між усіма членами війська, що, на думку автора, знаменувало завершення демократичного етапу розвитку запорозької політичної системи [25, с. 156].

Найвищого прояву ця тенденція досягла в часи кошівства Петра Калнишевського (1765–1775). Кириченко прямо називає його урядування «часом диктатури Калнишевського, який у своїй діяльності спирався на міцну групу великої запорізької буржуазії – отаманську корпорацію». Таким чином, кошовий перетворився на фактичного володаря Січі, обмеженого лише інтересами еконо-

мічно сильного шару старшини. Влада Калнишевського, з погляду Кириченка, мала авторитарний характер, що поєднував військову дисципліну з рисами станової монархії в мініатюрі. Це був перехід від колегіальної системи управління до одноосібного керівництва [25, с. 157].

Висновки. Виборність кошового отамана була не лише політичним актом, а ключовою звичаєво-правовою нормою, яка забезпечувала демократичний характер влади у Запорозькій Січі. Упродовж XVI–XVII ст. виборчі процедури виступали ефективним механізмом контролю над керівництвом, гарантували відсутність спадкової влади, обмежували можливості зловживання та створювали систему рівноваги між індивідуальною владою та колективним управлінням.

Кошовий отаман, попри значний обсяг військових, адміністративних і судових повноважень, залишався представником громади і був залежним від довіри Військової ради, яка могла переобрати його чи усунути в будь-який момент. Саме це формувало республіканський характер влади й забезпечувало сталий баланс між авторитетом та підзвітністю.

Водночас дослідження показують, що у XVIII ст. відбулися суттєві зміни: звуження демократичних засад, накопичення влади у руках старшинської верхівки та поява форм «безсмінного» отаманства. Кульмінацією цих процесів стало посилення особистої влади Петра Калнишевського, що демонструє поступову трансформацію політичної системи від колегіального управління до авторитарної моделі.

Таким чином, виборність кошового отамана була складним, багатовимірним інститутом, який у різні періоди розвитку Січі поєднував елементи прямої демократії, військової дисципліни та корпоративного самоврядування. Її аналіз дає змогу глибше зрозуміти правову систему козацької державності та традиції українського народоправства, які стали однією з основ модерного українського конституціоналізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні / післям. М.Ф. Слабошпицького ; коммент. О.Д. Василюк, І.Б. Гирича. Київ : Дніпро, 1991. 238 с. URL: https://spadok.org.ua/books/prokozacki-chasy-na-ukraini.pdf.
2. Щербатюк В.М., Сокур Ю.В., Орищенко Ю.В. Козацьке право Запорозької Січі в контексті українського правотворення. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2020. № 1 (114). С. 53–62. DOI: https://doi.org/10.33270/01201141.53.
3. Історія держави і права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О.М. Бандурка, М.Ю. Бурдін, О.М. Головко [та ін.]; за ред. О.М. Бандурки. Харків: Майдан, 2018. 616 с.
4. Історія держави і права України: навч. посіб. / В. Боняк, Д. Селіхов, Ю. Завгородня [та ін.]. Дніпро: ДДУВС, 2024. 208 с.
5. Зайцев О.М. Правовий устрій та порядок Запорізької Січі як унікальне явище української історії. Tavriis'kyi naukovyi visnyk. 2025. № 3. С. 23–28. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2025/3_2025/3_2025.pdf#page=31.
6. Соціально-правова організація Січі Запорізької. Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. 1927. Вип. 3. С. 203–340.
7. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю.І. Шевчука; вст. ст. С.В. Кульчицького. Київ: Либідь, 1991. 512 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0007560.
8. Семенов В.М. Особливості управлінських інституцій Запорозької Січі. Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. Харків : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2006. № 3 (30). С. 188–195.
9. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 415 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0000255.
10. Сушинський Б. І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX століть: іст. есе: наук.-літ. вид.: у 2 т. Т. 1, кн. 1–2. 2-ге вид., доповн. Одеса: ВМВ, 2004. 591 с.
11. Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред.), Т. Чухліб (упоряд.), О. Гуржій, В. Матях, А. Сокульський, В. Степанков; НАН України, Ін-т історії України; Наук.-дослід. ін-т козацтва. Київ–Запоріжжя, 1998. 252 с.

12. Бедрій М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.) *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2015. Вип. 61. С. 78–86. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Vlnu_yu_2015_61_14.
13. Шовкун Ю.І. Політико-адміністративна, господарська, благодійна та військова діяльність П. Калнишевського: дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Переяслав-Хмельницький, 2008. 188 с.
14. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / пер. з рос. І.І. Сварника; упоряд., іл. О.М. Апанович; худож. В.М. Дозорець. Львів : Світ, 1990. 319 с.
15. Кокошко Ф.І. Історико-правовий аспект розвитку звичаєвого права. Судово-психологічна експертиза. *Застосування поліграфа та спеціальних знань в юридичній практиці: електрон. журн.* 2018. № 6 (17). URL: https://salo.li/75e568A.
16. Єфремова О.П. Еволюція правового регулювання конкурсного відбору в системі державної служби України (кінець XV – початок XX століття). *Науковий вісник Сіверщини*. Серія: Право. 2017. № 1 (1). С. 64–71. URL: http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/itstream/123456789/5052/1/%D0%95%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%83%20%D0%B2%20%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%96%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%B8.pdf.
17. Сушинський Б.І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX століть: іст. есе: наук.-літ. вид.: у 2 т. Т. 2, кн. 1–2. 2-ге вид., доповн. Одеса: ВМВ, 2004. 591 с.
18. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: Альтернативи, 1997. 368 с.
19. Петро Калнишевський та його доба: документи та матеріали / упоряд. В. Грибовський, В. Мільчев, І. Синяк. Київ, 2009. 432 с.
20. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ : Вища школа, 1994. 539 с.
21. Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. Київ: Наук. думка ; Кембрідж (Мас.): Укр. наук. ін-т, 1990. 256 с.
22. Мицик Ю. З джерел до секретної місії Василя Іскрицького 1682 року. Україна в Центрально-Східній Європі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 5. С. 558–580.
23. Коляда І.А., Биба Є.В. Отаман Іван Сірко / І.А. Коляда, Є.В. Биба; худож.-оформлювач О.Г. Жуков. Харків: Фоліо, 2012. 121 с.ї.
24. Коцур Г. Економічний розвиток Запоріжжя періоду Нової Січі: українська історіографія (1991–2016 рр.) *Часопис української історії.* 2016. Вип. 34. С. 19–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ChasUkr_2016_34_5.
25. Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя XVIII ст. Харків: Вид-во Факел, 1931. 186 с.

УДК 340.1:001.89(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.10

ДО ПИТАННЯ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

Дундукова Л.В.,
слухач курсу денного навчання
факультету професійної освіти та лідерства,
Національна академія Державної прикордонної
служби України імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0009-0000-8962-2735
e-mail: tr_lucia@ukr.net

Ляшук Р.М.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності,
Національна академія Державної прикордонної
служби України імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0003-0137-0989
e-mail: 7roman@ukr.net

Дундукова Л.В., Ляшук Р.М. До питання удосконалення правового регулювання наукових досліджень в Україні.

У цій науковій статті досліджується законодавство, що регулює наукову діяльність в Україні, зокрема, у контексті національного розвитку та європейської інтеграції. Наукова діяльність розглядається як багатогранне соціально-правове явище, з`ясовуються її конституційні та правові основи, а також механізми фінансування. Разом із тим висвітлюються фундаментальні принципи академічної свободи, доброчесності, відкритості та підзвітності науковців. Основний акцент робиться на захисті авторських прав учених та необхідності узгодження українського законодавства з міжнародними та європейськими стандартами. Увага також приділяється створенню умов для ефективної реалізації наукового потенціалу в умовах воєнного стану. Розглядаються підходи до розбудови національної системи стимулювання інновацій та підтримки молодих учених.

Розглядаються сучасні виклики, зокрема ті, що виникають у зв`язку із цифровізацією, загрозами безпеці та монетизацією наукових досягнень. У цьому контексті підкреслюється, що стрімкий розвиток цифрових технологій не лише відкриває нові можливості для наукових комунікацій і міжнародної співпраці, а й формує низку ризиків, пов'язаних із захистом персональних даних дослідників, кіберзагрозами, а також із необхідністю забезпечення збереження інтелектуальної власності в умовах відкритого доступу до наукової інформації.

Наведено рекомендації щодо вдосконалення законодавства, що ґрунтуються на принципах Європейської хартії дослідників, судовій практиці Європейського суду з прав людини та практиці, яка спостерігається в державах-членах Європейського Союзу.

У цьому контексті розглядається також питання адаптації українських наукових стандартів до європейських вимог щодо фінансування, оцінювання результативності та забезпечення прозорості дослідницьких процесів.

Результати цього дослідження висвітлюють існуючі проблеми та потенційні шляхи вдосконалення правової бази відповідно до європейського досвіду з метою регулювання наукової діяльності та захисту інтелектуальної власності.

Запропоновані висновки можуть слугувати аналітичною основою для подальших досліджень щодо вдосконалення нормативно-правового забезпечення у сфері науки.

Ключові слова: правове регулювання, наукова діяльність, академічна доброчесність, інтелектуальна власність, фінансування науки, європейська інтеграція, цифровізація, національна безпека.

Dundukova L.V., Liashuk R.M. On improving the legal framework for scientific research in Ukraine.

This scholarly article examines the legislation governing scientific activity in Ukraine, focusing on its impact on national development and European integration. Scientific activity is regarded as a complex social and legal phenomenon, with its constitutional and legal bases and funding mechanisms highlighted. The study emphasizes core principles such as academic freedom, integrity, transparency, and researcher accountability. It also underscores the importance of protecting authors' rights and aligning Ukrainian legislation with international and European standards. Considerable attention is given to creating conditions that support the practical realization of scientific potential under martial law. Additionally, the article explores strategies to strengthen the national innovation system and support emerging researchers.

The study further explores modern challenges, especially those linked to digitalization, security concerns, and the commercialization of scientific breakthroughs. It highlights that the rapid growth of digital technologies not only provides new opportunities for scientific communication and international collaboration but also poses risks, including protecting researchers' personal data, combating cyber threats, and safeguarding intellectual property in an open environment for scientific information.

The article provides recommendations for improving legislation based on the principles of the European Charter for Researchers, along with case law from the European Court of Human Rights and practices observed within EU Member States. In this context, the study also explores how Ukrainian scientific standards are being aligned with European requirements concerning funding, performance evaluation, and transparency in research procedures.

The study's findings identify current issues and recommend strengthening the legal framework by incorporating European experiences in regulating scientific activities and protecting intellectual property. The conclusions can serve as a foundation for future research aimed at improving the regulatory system in the scientific field.

Key words: legal regulation, scientific activity, academic integrity, intellectual property, research funding, European integration, digitalization, national security.

Постановка проблеми. Наукове законодавство України потребує реформування в контексті європейського досвіду. Угода про асоціацію між Україною та ЄС, підписана у 2014 році, зобов'язує нашу державу розвивати наукову політику на засадах Європейської хартії дослідників (European Charter for Researchers) та Кодексу поведінки щодо найму наукових працівників (Code of Conduct for the Recruitment of Researchers) [1].

Питання правового регулювання наукових досліджень набуло особливої актуальності та має практичне значення, адже це не просто система юридичних норм, що визначають порядок організації та проведення наукових досліджень, а й соціально-правовий механізм, спрямований на забезпечення всебічного розвитку інтелектуального потенціалу держави, додержання етичних принципів під час організації та проведення науково-дослідної роботи, справедливий розподіл результатів інтелектуальної діяльності тощо.

В Україні формуються сучасні правові й наукові підходи, які базуються на переосмисленні ролі науки в суспільстві, поєднанні правових механізмів із інноваційними підходами до управління науковою сферою та впровадженні європейських стандартів дослідницької діяльності. Якщо раніше наука розглядалася лише як стаття бюджетних видатків, то сьогодні вона стала стратегічним ресурсом для інноваційного розвитку. Разом із тим існує низка актуальних проблем, які стримують розвиток. Це недостатнє фінансування наукових проєктів, низький рівень правового захисту науковців, складні бюрократичні процедури, пов'язані з реалізацією грантових проєктів, а також відсутність дієвих механізмів для впровадження наукових розробок.

Метою статті є дослідження законодавчих актів, етичних та управлінських підходів до організації наукової діяльності, а також здійснення комплексного аналізу системи правового регулювання наукової діяльності в Україні, визначення проблемних аспектів і розробка напрямів удосконалення.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми правового регулювання науки є предметом дослідження багатьох українських і зарубіжних вчених, які досліджували питання правової природи свободи наукової творчості, співвідношення публічного та приватного інтересу в науці, а також роль держави як гаранта реалізації академічних прав і свобод науковців. Зокрема, окремі аспекти та орієнтири у процесі подолання кризи академічної доброчесності в Україні висвітлено у працях І.І. Драч [2], а також у низці офіційних матеріалів МОН. Незважаючи на велику кількість джерел, переважна більшість наукових робіт присвячена аналізу окремих елементів правового забезпечення науки – наприклад, лише фінансуванню, або лише доброчесності, або лише інтелектуальній власності.

Важливим питанням також є національна безпека держави, особливо в умовах повномасштабної агресії рф, де наукові дослідження відіграють ключову роль у зміцненні обороноздатності країни. У контексті сучасних гібридних загроз стратегічного значення набувають дослідження в галузях оборони, кібербезпеки, охорони державного кордону та розвитку штучного інтелекту, що, зокрема, висвітлено у працях К.Л. Бугайчук, І.М. Дороніна, А.Л. Правдюк.

У свою чергу, правове регулювання повинно враховувати низку специфічних вимог, зокрема щодо забезпечення конфіденційності інформації, охорони державної таємниці та захисту персональних даних. Такий підхід є ключовим для збереження національних інтересів і запобігання витоку критично важливої інформації.

Матеріали та методи. Методологічну основу дослідження становить поєднання загальнонаукових і спеціально-правових методів, що забезпечили комплексний і міждисциплінарний підхід до аналізу правового регулювання наукової діяльності. Такий підхід дозволив врахувати не лише юридичні аспекти, а й соціальні, етичні, управлінські й міжнародні чинники, що впливають на функціонування наукової сфери.

Діалектичний метод застосовувався для аналізу розвитку правового регулювання науки в динаміці суспільних змін, з урахуванням трансформації інститутів науки та права в умовах демократизації, глобалізації та війни. Він дав змогу дослідити суперечності між свободою наукової творчості й публічними інтересами (наприклад, безпекою або моральними обмеженнями).

Системно-структурний метод дозволив розглянути правове регулювання науки як цілісної правової підсистеми, яка поєднує норми конституційного, адміністративного, трудового, цивільного, міжнародного та інформаційного права. Особливу увагу приділено взаємодії правових інститутів, процедур і суб'єктів у рамках єдиного нормативно-інституційного механізму.

Порівняльно-правовий метод застосовано для аналізу аналогій і розбіжностей між українським законодавством та правом Європейського Союзу, зокрема у сфері академічної мобільності, захисту прав дослідників, фінансування науки, регулювання грантів і дослідницької етики. Це дозволило сформулювати практичні рекомендації щодо гармонізації українського права із європейськими стандартами.

Історико-правовий метод використано для простеження еволюції нормативного забезпечення науки в Україні – від радянської централізованої моделі до сучасного правового плюралізму. Вивчено ключові законодавчі акти, концепції та реформаторські етапи (зокрема період після підписання Угоди про асоціацію з ЄС).

Формально-логічний метод сприяв точному визначенню основних понять – «наукова діяльність», «правове регулювання науки», «академічна доброчесність», «правовий статус науковця» тощо. Це дозволило вибудувати послідовну термінологічну базу, що унеможливлює тлумачення з суперечностями.

Аналітико-емпіричний метод застосовано для вивчення реального стану правозастосування у сфері науки. Проаналізовано судову практику (зокрема щодо академічної доброчесності, авторських прав, комерціалізації результатів досліджень), результати опитувань науковців і статистику державного фінансування науки. Цей метод дозволив виявити прогалини в нормативній базі, неефективність окремих процедур та проблеми реалізації законодавства на практиці.

Таким чином, використання наведених методів забезпечило глибоке, багатоаспектне дослідження, яке враховує синергію правових, соціальних, інституційних і міжнародних факторів, що впливають на функціонування та розвиток наукової сфери в Україні.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання охоплює широке коло питань, а саме: визначення статусу науковців та установ, механізми фінансування, оцінку ефективності, етичні аспекти досліджень та впровадження розробок у практику. Сьогодні це комплексна правова

підсистема, яка поєднує елементи адміністративного, цивільного, трудового, інформаційного та міжнародного права.

Відповідно до статті 54 Конституції України, кожному гарантується свобода наукової та технічної творчості, а держава має сприяти розвитку науки та охороні інтелектуальної власності [3]. Це фундаментальна основа для формування всієї системи правового регулювання.

Реалізація конституційного права на свободу науки забезпечується через низку взаємопов'язаних інструментів. Основу правового регулювання становить Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [4], який визначає основні принципи функціонування наукової сфери, механізми фінансування досліджень, систему управління наукою та принципи державної політики в науковій сфері, а також закріплює правовий статус науковців, автономію наукових установ і створює підґрунтя для розвитку інновацій. Важливим також є Закон України «Про охорону прав на винаходи» [5], з численними змінами, безпосередньо пов'язаний із захистом результатів досліджень, що є ключовим для академічної доброчесності та стимулювання інновацій. Ці законодавчі акти забезпечують гарантії академічної свободи, рівного доступу до наукової діяльності та захисту результатів інтелектуальної праці.

Важливим елементом підтримки є державні інституції, зокрема Національний фонд досліджень України, який забезпечує фінансування на конкурсній основі. Варто зазначити, що на 2026 рік фонд має запланований бюджет у розмірі 7,3 мільярда гривень, що свідчить про зростаючу увагу держави до розвитку науки [6].

Не менш важливою є система правових гарантій інтелектуальної власності, яка дозволяє науковцям захищати авторські права на свої розробки, отримувати патенти та ліцензії, а також реалізовувати результати досліджень на комерційній основі.

Крім того, соціальні гарантії, такі як стипендії, присвоєння наукових звань і державні премії, слугують додатковими стимулами для вчених. Вони визнають цінність наукової праці не лише у сфері теоретичних досліджень, а й у сфері їх практичного застосування.

Окрему увагу варто приділити етичним кодексам, які регламентують поведінку науковців. В умовах глобалізації та інтеграції у світовий науковий простір, дотримання принципів академічної доброчесності, відкритості, поваги до інтелектуальної власності – є не просто вимогою, а нормою професійної етики.

Судова практика щодо академічної доброчесності, авторського права та незаконного використання результатів досліджень поступово створює прецеденти, що конкретизують конституційні положення.

Наприклад, рішення українських судів про позбавлення наукових ступенів через доведені факти академічного плагіату демонструють, що свобода наукової діяльності не є абсолютною і вимагає високого рівня відповідальності. Такі рішення не лише забезпечують дотримання принципів академічної доброчесності, а й формують правозастосовчу практику, яка конкретизує конституційні положення щодо науки. Це важливий сигнал для наукової спільноти про неприпустимість порушення етичних норм і зловживання правами, гарантованими державою.

Показовим у практиці забезпечення академічної доброчесності є рішення Київського окружного адміністративного суду (2021 р.) [7], яке визнало правомірним наказ Міністерства освіти і науки України (далі – МОН) щодо позбавлення наукового ступеня через виявлення академічного плагіату. Це один із перших успішних прикладів, який підтвердив формування судової практики, спрямованої на підвищення довіри до системи наукової атестації. Таким чином, держава демонструє рішучість у боротьбі з недоброчесністю і дає чіткий сигнал науковій спільноті щодо неминучості відповідальності.

Реалізація політики підтримки науки здійснюється через функціонування спеціалізованих органів.

Національний фонд досліджень України – це орган, який фінансує наукові проєкти на конкурсній основі, зокрема за участі міжнародних експертів.

Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації – координує державну політику у сфері інновацій.

Національна академія наук України та галузеві академії – забезпечують стратегічний розвиток науки в ключових напрямах.

Захист авторських прав на наукові праці, результати досліджень і технічні розробки забезпечується положеннями Цивільного кодексу України [8] та спеціальним законодавством про інте-

лектуальну власність. Українське законодавство створює умови для офіційної реєстрації патентів, укладання ліцензійних угод і договорів про передачу прав інтелектуальної власності, що дозволяє науковцям юридично захищати результати своєї праці. Разом із тим передбачена кримінальна відповідальність за порушення авторських прав.

У сучасному науковому просторі дедалі більше значення мають етичні стандарти. Більшість університетів ухвалили Кодекси академічної доброчесності, що містять вимоги до чесності, об'єктивності, уникнення плагіату, фальсифікації результатів, подвійного публікування тощо. Відповідні органи внутрішнього контролю (наприклад, комісії з академічної доброчесності) здійснюють розгляд заяв про порушення, приймають рішення щодо анулювання дипломів, скасування присуджених ступенів або розірвання контрактів.

На сьогодні в українському науковому середовищі спостерігається дефіцит міждисциплінарних та комплексних підходів до правового регулювання науки, які б цілісно охоплювали всі аспекти правового регулювання наукової діяльності, включаючи етичні, безпекові, цифрові, європейські та інституційні виміри. Заповнення цієї прогалини можливе через поєднання теоретичних засад, прикладних механізмів правозастосування, міжнародного досвіду, а також аналізу актуальної судової практики у сфері науки. Такий підхід є особливо важливим у період масштабних трансформацій та глобальних викликів.

Реалізація цих завдань потребує спрямування на удосконалення правового регулювання з урахуванням європейського досвіду та національних пріоритетів.

Розробка Кодексу цифрової етики у науці. У документі слід передбачити норми щодо етичного використання штучного інтелекту у дослідженнях, захисту персональних даних, а також запобігання кіберзагрозам.

Збільшення фінансування безпекових досліджень до 15% від загального наукового бюджету. Особливу увагу слід приділити напрямкам кібербезпеки, оборонних технологій та захисту державного кордону.

Запровадження обов'язкового міждисциплінарного аудиту для грантових проєктів, з метою посилення міжгалузевої співпраці у сфері науки, інновацій та технологій, із залученням фахівців у галузях права, етики, інформаційних технологій та національної безпеки, за аналогією зі стандартами програми Horizon Europe [9].

Висновки. Отже, правове регулювання наукової діяльності в Україні є динамічною системою, що поєднує конституційні гарантії, законодавчі норми, міжнародні стандарти та етичні принципи. Від централізованої радянської моделі воно еволюціонувало до відкритої демократичної системи, орієнтованої на інтеграцію з ЄС. Подальший розвиток вимагає кодифікації законодавства, підвищення фінансування, цифрової модернізації та зміцнення академічної доброчесності.

Нормативно-правова база наукової діяльності України сформувалася як складна, багаторівнева система, що включає конституційні, законодавчі, підзаконні та міжнародні норми. Вона забезпечує загальну стабільність правового режиму науки, але потребує подальшої модернізації, гармонізації з європейським правом і цифрової трансформації. Ефективне управління науковою сферою можливе лише за умов тісної взаємодії держави, академічної спільноти й приватного сектору, що відповідає сучасним концепціям «трикутника знань» (наука – освіта – інновації).

Перспективи майбутніх досліджень пов'язані з розробкою правового забезпечення інновацій в економіці, механізмів комерціалізації результатів досліджень і правового захисту науки в умовах національної безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міністерство освіти і науки України. Європейська хартія дослідників та Кодекс працевлаштування наукових працівників. URL: https://mon.gov.ua/nauka/nauka-2/reforma-nauki/evropeyska-khartiya-doslidnikiv-ta-kodeks-pratsevlashtuvannya-naukovikh-pratsivnikiv (дата звернення: 19.10.2025).
2. Драч І.І. Дослідницька доброчесність в університетах: аналіз досвіду Великої Британії та України 2020. URL: https://ul-journal.org/index.php/journal/article/view/110 (дата звернення: 19.10.2025).
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 19.10.2025).

4. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text (дата звернення: 19.10.2025).
5. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15.12.1993 № 3687-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text (дата звернення: 19.10.2025).
6. Міністерство освіти і науки України. Уряд передбачив 7,3 млрд грн на науку в проєкті держбюджету 2026. URL: https://mon.gov.ua/news/uriad-peredbachyv-73-mlrd-hrn-na-nauku-v-proiekti-derzhbiudzhetu-2026 (дата звернення: 19.10.2025).
7. Рішення Окружного адміністративного суду м. Києва від 05 квітня 2021 року у справі № 640/23574/20. URL: https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/96013267 (дата звернення: 19.10.2025).
8. Цивільний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 19.10.2025).
9. Офіс Горизонт Європа в Україні. URL: https://horizon-europe.org.ua/en/heo-in-ua/(дата звернення: 19.10.2025).

УДК 34(3/9)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.11

ПРАВОВІ ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ

Захарчин Н.Г.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри права та інформаційної діяльності
Національного лісотехнічного університету України
ORCID: 0000-0003-3000-2595

Захарчин Н.Г. Правові основи екологічної політики міжвоєнної Польщі.

В статті розглядаються передумови та створення правового поля природоохоронної галузі Другої Речі Посполитої. Зазначається, що законодавчі ініціативи у сфері охорони природи були постійними протягом усього міжвоєнного періоду. Законодавцями прийнято значну кількість актів, спрямованих на збереження природних ресурсів. З проголошенням незалежності Польської республіки перед державотворцями постало глобальне завдання – уніфікація законодавства територій, які увійшли до її складу. Ці процеси мали вплив і на вибудовування екологічної політики молодої держави. В статті окреслюються два етапи формування законодавчої бази природоохоронної галузі. Перший етап – від 1918 до 1934 р. – підготовчий. На цьому етапі першим законодавчим актом, що містив орієнтовний перелік природних об'єктів, які вимагають охорони, став Декрет Регентської Ради від 31 жовтня 1918 р.

Розкриваючи подальший хід законотворчої роботи, авторка аналізує окремі акти, які стали основою природоохоронної політики міжвоєнної Польщі. Зокрема, Розпорядження Міністерства релігій та народної освіти «Про охорону деяких пам'яток природи», Постанову Ради міністрів щодо охорони та використання лісів тощо. У роботі розкриваються інституційні основи природоохоронної діяльності Другої Речі Посполитої – створення Комісії з охорони природи (1919), Державної ради з охорони природи (1925) тощо.

Другий етап розпочався у 1934 р. із виданням Закону «Про охорону природи». Висвітлюється основний зміст акту, показується його рамковий характер. Закон містив перелік об'єктів, які підлягають охороні, визначав систему управління природоохоронної галузі. Один з розділів акту був присвячений питанням відшкодування, вилучення природоохоронних об'єктів та праву їх викупу тощо. Зазначається, що не зважаючи на фундаментальну роботу по створенню цього рамкового документу, Закон містив суттєві недоліки. Не було реалізовано його положення щодо створення у майбутньому Фонду охорони природи та природоохоронної служби. У практичній площині не було завершено роботу над створенням національних парків, що декларувалося у Законі 1934 р.

Ключові слова: природоохоронне законодавство, політика, охорона природи, Друга Річ Посполита.

Zakharchyn N.G. Legal foundations of environmental policy in interwar Poland.

The paper examines the preconditions and creation of the legal framework for the environmental protection sector of the Second Polish Republic. It notes that legislative initiatives in the field of nature protection have been known throughout Poland's history. A significant number of acts aimed at preserving natural resources were adopted. With the declaration of independence of the Polish Republic, the state builders faced a global issue – the unification of the legislation of the territories that became part of it. These processes also influenced the development of the environmental policy of the young state. The article highlights two stages in the development of the legislative framework for the environmental protection sector. The first stage, from 1918 to 1934, was preparatory. At this stage, the first legislative act containing an approximate list of natural objects requiring protection was the Decree of the Regency Council of 31 October 1918. Describing the further course of legislative work, the author analyzes individual acts that became the foundation of environmental protection activities in interwar

Poland. In particular, the Order of the Ministry of Religion and Public Education 'On the Protection of Certain Natural Monuments,' the Resolution of the Council of Ministers on the Protection and Use of Forests, etc. The work reveals the institutional foundations of nature protection activities in the Second Polish Republic – the creation of the Commission for Nature Protection (1919) and the State Council for Nature Protection (1925). The second stage began in 1934 with the publication of the Law 'On Nature Protection'. The article highlights the main content of the act and shows its general nature. The law contained a list of objects subject to protection and defined the management system for the nature protection sector. One of the sections of the act was devoted to issues of compensation, seizure of nature protection objects and the right to redeem them, etc. It is noted that despite the fundamental work done to create this framework document, the law had significant shortcomings. Its provisions on the future creation of a Nature Protection Fund and a nature protection service were not implemented. In practical terms, the work on the creation of national parks, as declared in the 1934 law, was not completed.

Key words: environmental legislation, nature protection, policy, Second Polish Republic.

Постановка проблеми. Екологічні проблеми, які стоять сьогодні перед світовими акторами, загострюються на тлі воєнних дій в Україні. Війна посилює кліматичну кризу. Після вторгнення у лютому 2022 р. сотні екологічно чутливих об'єктів серед яких промислові та військові об'єкти, об'єкти атомної, гідроенергетики, інфраструктурні водні об'єкти, а також природоохоронні території, стали заручниками повномасштабних військових дій. Важливим завданням післявоєнного часу стане відновлення екологічного балансу. Поряд із практичним застосуванням відновлювального ресурсу, постане питання його нормативного форматування. Відтак історичний досвід становлення екологічного та природоохоронного законодавства як в Україні, так і у сусідніх державах, зокрема, Польській республіці, вбачається повчальним та корисним для наукового розгляду.

Мета дослідження полягає в узагальненні та комплексному аналізі джерел природоохоронного законодавства міжвоєнної Польщі та безпосередньої практики правозастосування.

Стан опрацювання проблематики. Питанням становлення законодавчих основ природоохоронної галузі Другої Речі Посполитої займались переважно польські дослідники. Серед останніх досліджень виділимо праці Вольтер Е., Солона Є., Особки П., Стельмащака Є. Проблему охорони довкілля та природоохоронні інституції міжвоєнної Галичини розглядала українська дослідниця Гайдукевич О. Також вивчав нормативно-правову базу охорони культурної спадщини в міжвоєнній Польщі Гаврилюк О. Однак, в українському науковому просторі немає праць, спеціально присвячених правовим основам екологічної політики міжвоєнної Польщі.

Виклад основного матеріалу. Вважається, що діяльність щодо охорони навколишнього середовища у Польщі сягає корінням початків польської державності [1; 2, s. 167]. Протягом століть було прийнято чимало різних за видом і рангом правових актів, спрямованих на охорону природи. Вони стосувалися головним чином охорони зникаючих видів тварин і рослин, протидії забрудненню води і повітря або охорони польських лісів [1, s. 21-27].

З проголошенням Другої Речі Посполитої значно активізувався законодавчий процес у природоохоронній сфері. Першим законодавчим актом, що містив орієнтовний перелік природних об'єктів, які вимагають охорони, став Декрет Регентської Ради від 31 жовтня 1918 р. [3]. Стаття 12 Декрету містила перелік нерухомих пам'яток, до яких, з-поміж інших, законодавець відносив «печери, городища (так звані шведські гори та окопи), кургани, могили, насипи (...)», сади та площі, які оточували пам'ятки, «декоративні сади та старі алеї кладовищ і придорожні алеї; старі та величні дерева, що оточують замки, церкви, каплиці, статуї, кладовища тощо» [3]. Їх заборонялось руйнувати та завдавати будь-якої шкоди без попереднього дозволу відповідного органу охорони пам'яток (ст. 13). Таким виконавчим та розпорядчим органом влади ставало Міністерство релігійних віросповідань і народної освіти (ст. 2). Міністерство також було уповноваженим щодо призначення спеціальних консерваторів, які мали здійснювати «діяльність, пов'язану з опікою над пам'ятками» (ст. 3). У разі порушення особою норм збереження чи охорони пам'яток (у т. ч. і природних) декретом визначалась каральна санкція. Стаття 34 Декрету передбачала покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 3 місяців. У разі знищення пам'ятки або зменшення її вартості внаслідок пошкодження – передбачався штраф, що дорівнював вартості знищеного або пошкодженого об'єкта [3].

Вересневим розпорядженням Міністерство визначило перелік природних об'єктів Речі Посполитої, які «забороняється знищувати, пошкоджувати або вивозити з країни» [4]. Деякі дослідники вважають, що правова основа цього розпорядження була доволі сумнівною, оскільки, була відсут-

ня законодавча основа та не визначена компетентність Міністерства [5, s. 28]. Природні об'єкти поділялись на геологічні зразки, ландшафтні утворення, рослини та тварини. Зазначалось, що перелік пам'яток природи, що потребують охорони, буде у майбутньому доповнюватися. Також розпорядження не обмежувало спеціальні правові норми щодо охорони пам'яток природи, які діяли у окремих регіонах держави.

Особливе значення у природоохоронній політиці міжвоєнної Польщі надавалося лісовій галузі. У грудні 1918 р. Рада Міністрів Другої Речі Посполитої постановила, що усі ліси, включаючи приватні, переходять під обов'язковий нагляд і контроль призначених Міністерством сільського господарства і державних ресурсів органів охорони лісів [6]. Відповідно до Декрету щодо організації органів з охорони лісів, до їх складу входили головний та окружний інспектор, комісар та підкомісар, допоміжні службовці та гайові. В Декреті визначались обов'язки та функції кожного із службовців у сфері охорони лісових масивів Польщі [7]. Створювалась також Головна комісія охорони лісів, яку мав очолити головний інспектор.

Солон Є. зазначає, що Постанова та Декрет стали тимчасовими рішеннями, оскільки вже у 1927 р. видано Розпорядження про управління недержавними лісами, а рік по тому – Розпорядження про управління державними лісами [5, s. 33]. У документах також фіксувались ознаки та характеристики лісових масивів, що потребують охорони. Особливо це стосувалося недержавних лісів. Визначалась процедура визнання лісів, як таких, що потребують охорони. Зокрема, ст. 20 Розпорядження про управління недержавними лісами визначала, що «визнання лісу таким, що потребує охорони або позбавлення його цього статусу відбувається на підставі рішення відповідного органу влади», яке мало бути опубліковано у офіційному віснику воєводства. Також, у лісах, що потребують охорони, «лісове господарство не може бути змінено на інший вид використання» (ст. 21) [8]. У разі незаконної зміни винні мали бути покарані штрафом у розмірі 10 злотих за кожен ар залісненої землі, на якій лісове господарство було замінено на інший вид використання, або арештом на строк до 6 тижнів (с. 38). [8]. Водночас, Розпорядження про управління державними лісами виокремлювало також особливості їх освоєння – «ліси, що підлягають охороні, повинні бути освоєні у спосіб, що забезпечує їх збереження» (ст. 9) [9].

За незаконні дії щодо лісів, які підлягали охороні з недержавних фондів, передбачалась адміністративна відповідальність. Винні у незаконній вирубці дерев, викорчовуванні дерев, пнів у лісах, які підлягали охороні, каралися штрафом у розмірі від чотирикратної до восьмикратної вартості зрубаних або викорчуваних об'єктів, або арештом на строк до 6 тижнів (ст. 43) [8]. Винні у випасанні худоби у лісах з охоронним статусом, каралися штрафом до 100 злотих або арештом до 3 тижнів (ст. 46) [8].

Щодо інституційного становлення системи природоохоронної галузі у цей період, то вже у грудні 1919 р. з ініціативи Міністерства релігійних віросповідань і народної освіти була створена спеціальна Комісія з охорони природи, на першому засіданні якої було вирішено «домагатися прийняття фундаментального парламентського акту про охорону пам'яток природи в Польщі, обговорювалися найважливіші принципи, на яких має базуватися цей акт» тощо [5, s. 24-25]. Один з членів Комісії, Ян Павліковскі писав, що у своїй роботі Комісія «повинна керуватися думкою, що охорона природи може бути належним чином здійснена лише тоді, коли вона проникне як ідея серед широких мас і знайде свою основу у почутті любові до рідної землі» [10, s. 11]. У 1925 р. Комісія була переформатована у Державну раду з охорони природи, яка функціонувала до прийняття основного природоохоронного законодавчого акту міжвоєнної Польщі у 1934 р. – Закону «Про охорону природи». Один із розробників акту, Ян Павліковскі назвав його «найважливішим актом, що увінчує всю роботу» у природоохоронній сфері міжвоєнної Польщі [11].

Перша стаття цього системного природоохоронного акту містила вичерпний перелік об'єктів, які підлягають охороні. До них відносились: земля, її топографія та утворення, печери, стоячі та проточні води, водоспади, береги цих вод, тварини, рослини, мінерали, скам'янілості – як види, угруповання, так і окремі екземпляри, збереження яких відповідає суспільним інтересам з наукових, естетичних, історичних чи меморіальних причин, або через певні особливості ландшафту, та які державні органи визнали такими, що підлягають охороні. [12]. Також Міністр релігій та народної освіти міг за потреби та після консультацій з Державною радою з охорони природи доповнювати наявний список охоронних об'єктів (ст. 8). Законодавець визначав сутність охорони природи, залежно від типу та мети (ст. 2), зазначаючи, що обмеження стосуються усіх власників об'єктів природи, що підлягають охороні.

В районах з «особливо гарним ландшафтом» передбачалось створення національних парків (ст. 9).

Окремі статті Закону присвячувались системі управління у природоохоронній галузі. Так, головною управлінською одиницею визначалось Міністерство релігій та народної освіти, яке за погодженням з Міністром сільського господарства та аграрних реформ призначало фахові органи загальної адміністрації. Вони у свою чергу складались з спеціально призначених охоронців природи (*konserwator przyrody*), обсяг повноважень яких визначався міністром релігій та народної освіти (ст. 12).

Міністрові також належав обов'язок створювати Державну Раду з охорони природи, до сфер діяльності якої з поміж іншого належало надання пропозицій та висновків щодо розпоряджень, законопроектів і постанов, надання висновків щодо кандидатів на посаду охоронців природи (ст. 13). Фінансування усіх передбачених Законом інституцій та напрямків діяльності мав здійснювати спеціально створений Фонд охорони природи (ст. 15).

Один з розділів був присвячений питанням відшкодування, вилучення природоохоронних об'єктів та праву їх викупу. Відшкодування здійснювалось за рахунок Казначейства чи вказаного Фонду власникам, які зазнали фактичної майнової шкоди через дії щодо охорони природи (ст. 17). На важливість природоохоронної діяльності вказувала стаття щодо вилучення об'єктів, що підлягають охороні. Так, фактично обмеження майнових прав або повне позбавлення майнових прав відбувалось на підставі «загальних положень про вилучення для суспільних потреб» (ст. 19).

Закон «Про охорону природи» передбачав покарання для порушників: «хто навмисно порушує заборони або приписи, видані на підставі цього закону, підлягає покаранню у вигляді арешту на строк до 6 тижнів і штрафу до 3000 злотих, або одному з цих покарань» (ст. 23). Окрім цього правопорушник був зобов'язаний відновити первісний стан природного середовища, що було пошкоджено та відшкодувати державі витрати на відновлення. У випадку неможливості відновлення – відшкодувати шкоду, заподіяну «суспільним інтересам» (ст. 28).

У другій половині 30-х рр. відбувалось законодавче оформлення та удосконалення Закону «Про охорону природи» 1934 р. Так, у 1936 р. Розпорядженням Міністра релігій та народної освіти створюється Державна Рада з охорони природи [13], а у 1937 р. Комітети охорони природи у Кракові, Львові, Познані, Варшаві та Вільно. Метою діяльності комітетів була «популяризація ідей охорони природи серед суспільства та підтримка дій органів влади, державних і місцевих органів та установ, а також громадських організацій у сфері охорони природи» [14].

Незважаючи на названі кроки в удосконаленні природоохоронного законодавства, не всі положення Закону про охорону природи були реалізовані. Зокрема, не було створено Фонд охорони природи та природоохоронні служби. Не було завершено роботу над створенням національних парків на основі цього закону [5, s. 32].

Сучасна польська дослідниця, Анна Тарновска, порівнюючи Закон 1934 р. із сучасним польським природоохоронним законодавством зазначає, що він містив 34 «лаконічні» статті, і виглядав як «законодавчий нарис» [15, s. 77].

У другій пол. 1930-х рр. з'являються нові концептуальні підходи до розуміння природоохоронного законодавства. Закон 1934 р. став розглядатися як такий, що не мав такого комплексного характеру, як очікувалося, і не охоплював багатьох складових природоохоронної політики держави [15, с. 76].

Характеризуючи природоохоронне законодавство Польщі, доктор Ян Новак у 1939 р. зазначав, що потрібно, щоб: «охорона природи не обмежувалася лише мертвою буквою закону, а фактично реалізовувалася в житті, не слід покладати весь тягар на плечі адміністративних органів, а паралельно з діями державних органів та установ має співпрацювати все суспільство, яке повинно зрозуміти цю ідею, прийняти її та реалізувати в житті!» [16, s. 23].

Висновки. У 20-30 рр. XX століття Друга Річ Посполита проходила етап систематизації та уніфікації законодавства. Цей процес торкнувся і природоохоронної галузі, яка так і не отримала концептуального та систематизованого законодавчого акту. Комплексний аналіз джерел права дає змогу стверджувати, що еволюція законодавства у цій галузі проходила від початкового етапу – затвердження Декрету Регентської Ради 1918 р. до головного законодавчого акту у природоохоронній сфері – Закону про охорону природи 1934 р. Останній слід розглядати як основний у сфері екологічної політики міжвоєнної Польщі. Щодо безпосередньої практики правозастосування, то необхідно зазначити, що не всі законодавчі ініціативи у природоохоронній сфері були втілені у

життя. У практичній площині не реалізована ініціатива створення Фонду охорони природи та природоохоронної служби, не завершено роботу над створенням національних парків. Таким чином, екологічна політика Другої Речі Посполитої базувалась на ряді рамкових законодавчих актів. Зміни у правовій базі екологічної політики міжвоєнної Польщі були призупинені Другою світовою війною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Patryk Mateusz Usiądek. Przyczynek do historii polskiego prawa ochrony środowiska – wybrane zagadnienia (DO 1918 R.). *Terroryzm wobec środowiska potencjalnym zagrożeniem współczesnych czasów – wybrane zagadnienia*. Olsztyn, 2017. S. 21–27. URL: https://wpia.uwm.edu.pl/czasopisma/sites/default/files/uploads/KPP-Monografie/3/25-31.pdf.
2. Ścibura, M. Ewolucja ustroju organów ochrony środowiska na ziemiach polskich. W: M. Krzymkowski, M. Gronowski, E. Plewa (red.), *Historia ustroju państwa polskiego. Wybrane zagadnienia.* 2023. S. 167–191. URL: https://open.icm.edu.pl/items/6c3fb5e2-43e0-4689-a724-8bf33835f4f4.
3. Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury. *Dziennik Ustaw.* 1918. Nr. 16. Poz. 36. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19180160036.
4. Rozporządzenie Ministerstwa W. R. i O. P. o ochronie niektórych zabytków przyrody. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej*. Poz. 3, № 10–11.
5. Solon J. Ewolucja przepisów regulujących ochronę przyrody i przestrzeni w dwudziestoleciu międzywojennym в кн. *Ochrona przyrody i krajobrazu w Polsce.* Biała Podlaska. 2025. S. 23–43.
6. Postanowienie Rady Ministrów w przedmiocie ochrony i użytkowania lasów. *Ďziennik Praw.* 1919. Nr. 3. Poz. 86. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id= WDU19190030086.
7. Dekret w przedmiocie organizacji urzędów ochrony lasów. *Ďziennik Praw*. 1919. Nr. 8. Poz. 117. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19190080117.
8. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 czerwca 1927 r. o zagospodarowaniu lasów, niestanowiących własności Państwa. *Dziennik Ustaw.* 1927. Nr. 57. Poz. 504. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19270570504.
9. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o zagospodarowaniu lasów państwowych. *Dziennik Ustaw.* 1928. Nr. 36. Poz. 336. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19280360336.
10. Do czytelników! *Ochrona przyrody organ faósthowej komisji ochrony przyrody*. Warszawa, 1920.
11. Pawlikowski J. Rozbudowa prawnych podstaw ochrony przyrody w Polsce URL: https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/842974/NDIGDRUK070501.pdf.
12. Ustawa z dnia 10 marca 1934 r. o ochronie przyrody. *Dziennik Ustaw.* 1934. Nr. 31. Poz. 274. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19340310274.
13. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 14 listopada 1936 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Rolnictwa i Reform Rolnych o Państwowej Radzie Ochrony Przyrody. *Dziennik Ustaw.* 1936. Nr. 94. Poz. 660. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19360940660.
14. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 25 lutego 1937 r. o Komitetach Ochrony Przyrody. *Dziennik Ustaw.* 1937. Nr. 27. Poz. 195. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19370270195
15. Tarnowska A. Rozwiązania instytucjonalne w zakresie ochrony przyrody w II RP. *Przegląd Prawa ochrony środowiska.* 2014. № 4. S. 57–81. DOI: https://doi.org/10.12775/PPOS.2014.042.
16. Nowak J. Prawne podstawy ochrony przyrody i pejzażu w Polsce. Współczesna *Myśl Prawnicza: miesięcznik Związku Zrzeszeń Młodych Prawników Rzeczypospolitej Polskiej*. 1939. Nr. 6. S. 1–23. URL: https://archive.org/details/jbc.bj.uj.edu.pl.NDIGCZAS015776_1939_006/page/18/mode/2up?q=ustawa+z+dnia+10+marca+1934+r+o+ochronie+przyrody

УДК 342.56:321.01
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.12

МІСЦЕ СУДОВОЇ ВЛАДИ В СИСТЕМІ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ

Кіска Т.М.,
аспірант кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0003-0114-0830

Кіска Т.М. Місце судової влади в системі стримувань і противаг: теоретико-правові засади.
У статті здійснено аналіз системи стримувань і противаг як фундаментального принципу організації державної влади та визначено місце і роль судової влади в механізмі забезпечення балансу між гілками влади. Обґрунтовано, що система стримувань і противаг є невід'ємним елементом концепції поділу державної влади та становить сукупність законодавчо закріплених повноважень, засобів, форм, методів і процедур, головним завданням яких є недопущення домінування однієї гілки влади над іншою та досягнення динамічної рівноваги між ними.

Досліджено окремі історико-правові передумови становлення системи стримувань і противаг та її еволюцію від елементарних форм обмеження влади у давніх цивілізаціях до сучасних конституційних механізмів. Встановлено, що механізм стримувань і противаг не є штучною теоретичною конструкцією, а становить органічне продовження соціальної сутності людини та її прагнення до справедливості у владних відносинах.

Визначено особливе місце судової влади в механізмі стримувань і противаг. Аргументовано, що судова влада виступає своєрідним гарантом рівноваги між законодавчою та виконавчою гілками влади, забезпечуючи безперервне функціонування всього державного механізму на засадах верховенства права. Проаналізовано специфічні риси судової влади, що відрізняють її від інших гілок, зокрема організаційну відокремленість, функції конституційного нагляду та судового контролю за законністю діяльності інших гілок державної влади.

Обґрунтовано, що незалежність та самостійність судової влади є фундаментальними передумовами ефективної реалізації нею стримуючої функції. Визначено гарантії такої незалежності, серед яких загальнообов'язковий характер судових рішень, юридична відповідальність за їх невиконання та неухильне дотримання законодавчих вимог щодо судових інституцій і процедур.

Акцентовано увагу на актуальності досліджуваної проблематики в умовах сучасних трансформаційних процесів в Україні, зумовлених євроінтеграційними прагненнями держави та необхідністю вдосконалення механізмів взаємодії між гілками влади. Наголошено, що будь-яка форма такої взаємодії має здійснюватися з обов'язковим дотриманням принципу незалежності судів та суддів, що є запорукою справедливості та безсторонності правосуддя, забезпечує належний рівень суспільної довіри до судової системи та сприяє утвердженню України як демократичної правової держави.

Ключові слова: система стримувань і противаг, судова влада, поділ влади, незалежність суду, конституційний контроль.

Kiska T.M. The place of the judiciary in the system of checks and balances: theoretical and legal foundations.
The article analyzes the system of checks and balances as a fundamental principle of the organization of state power and determines the place and role of the judiciary in the mechanism of ensuring the balance between the branches of power. It is substantiated that the system of checks and balances is an integral element of the concept of the separation of state power and constitutes a set of legislatively enshrined powers, means, forms, methods and procedures, the main task of which is to prevent the dominance of one branch of power over another and achieve a dynamic balance between them.

Some historical and legal prerequisites for the formation of the system of checks and balances and its evolution from elementary forms of limiting power in ancient civilizations to modern constitutional mechanisms are investigated. It is established that the mechanism of checks and balances is not an artificial theoretical construct, but is an organic continuation of the social essence of man and his desire for justice in power relations.

The special place of the judiciary in the mechanism of checks and balances is determined. It is argued that the judiciary acts as a kind of guarantor of balance between the legislative and executive branches of power, ensuring the continuous functioning of the entire state mechanism on the basis of the rule of law. The specific features of the judiciary that distinguish it from other branches are analyzed, in particular organizational separation, the functions of constitutional supervision and judicial control over the legality of the activities of other branches of state power.

It is substantiated that the independence and autonomy of the judiciary are fundamental prerequisites for its effective implementation of the deterrent function. Guarantees of such independence are determined, including the generally binding nature of judicial decisions, legal liability for their non-execution, and strict compliance with legislative requirements for judicial institutions and procedures.

The attention is focused on the relevance of the researched issues in the conditions of modern transformation processes in Ukraine, caused by the European integration aspirations of the state and the need to improve the mechanisms of interaction between the branches of power. It is emphasized that any form of such interaction must be carried out with mandatory observance of the principle of independence of courts and judges, which is a guarantee of fairness and impartiality of justice, ensures the proper level of public trust in the judicial system and contributes to the establishment of Ukraine as a democratic legal state.

Key words: system of checks and balances, judiciary, separation of powers, independence of the court, constitutional control.

Постановка проблеми. Дослідження форм та джерел права має надзвичайно важливе теоретичне та практичне значення, оскільки вони не лише надають зовнішнього вираження сутності й змісту права, а й визначають численні аспекти функціонування правової системи. Формування правової держави та розвиток громадянського суспільства безпосередньо залежать від здатності забезпечити належне правове регулювання суспільних відносин та захист законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Діяльність незалежної судової влади відіграє ключову роль у забезпеченні принципу верховенства права, а судові органи дедалі частіше розглядаються як балансуючий елемент, що виконує стабілізуючу функцію стосовно законодавчої та виконавчої гілок влади.

Характерною ознакою сучасного етапу державотворення в Україні є протиріччя між гілками державної влади, передусім у системі взаємовідносин Президента, парламенту та уряду. Така динаміка політичних процесів після ухвалення Конституції об'єктивно вимагає відповідного реагування та вдосконалення механізму стримувань і противаг. Актуальність цієї проблематики посилюється політичною незавершеністю та недостатнім рівнем розвитку демократичних інститутів в Україні, відсутністю чіткого взаємозв'язку між інтересами громадян, нації та держави, а також обмеженим впливом інституцій громадянського суспільства на органи публічної влади. У цьому контексті особливого значення набуває дослідження ролі судової влади як гаранта рівноваги в системі поділу влади.

Мета дослідження полягає у здійсненні аналізу окремих аспектів системи стримувань і противаг як фундаментального принципу організації державної влади та визначенні місця і ролі судової влади в механізмі забезпечення балансу між гілками влади в умовах сучасного конституційного розвитку України.

Стан опрацювання проблематики. Питання системи стримувань і противаг та ролі судової влади в механізмі поділу державної влади привертає значну увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників у галузі конституційного права, теорії держави і права та державного управління.

Теоретико-методологічні засади концепції поділу влади та системи стримувань і противаг розроблялися у працях класиків політико-правової думки, зокрема А. Шлезінгера, який обґрунтував алгоритм функціонування принципу поділу влад, спрямований на уникнення кризових проявів у діяльності державного механізму [3].

Питання доктринального оновлення Конституції України та перспектив конституційної реформи досліджував М. Оніщук, обґрунтовуючи необхідність вдосконалення системи стримувань

і противаг [6]. Комплексний аналіз системи стримувань і противаг у сфері державно-управлінських відносин здійснено колективом авторів під редакцією В. Ребкала, М. Логунової та В.Шахова [7]. Д.Пеца розглянув систему стримувань і противаг як суспільний феномен державно-правового розвитку, здійснивши історико-правовий аналіз її становлення [8]. І.ССало дослідив механізми стримувань і противаг у політичних системах країн ЄС та в Україні [9], а В.Образцова проаналізувала специфіку цього механізму у публічно-управлінських відносинах з точки зору теорії «принципал – агент» [10].

Значний внесок у дослідження ролі судової влади в механізмі стримувань і противаг належить В.Коцкулич, яка обґрунтувала доцільність відокремлення судової влади від інших гілок [11]. О.Лемак дослідив право на незалежний і безсторонній суд у контексті захисту прав людини й основоположних свобод [12]. Н. Малишкіна здійснила комплексний аналіз судової влади в системі стримувань та противаг, визначивши гарантії її функціонування та особливості взаємодії з іншими гілками влади [13]. М.Куцин розглянув судову владу в системі поділу влади у контексті її самостійності [14]. Монографічне дослідження судової влади в системі поділу влади здійснила Ю.Рємєскова, обґрунтувавши роль суду як гаранта рівноваги між гілками влади [17].

Виклад матеріалу дослідження. Дослідження форм (джерел) права має суттєве теоретичне та практичне значення, оскільки вони не лише надають зовнішнього вираження сутності й змісту права, а й визначають численні аспекти функціонування правової системи. Формування правової держави та розвиток громадянського суспільства безпосередньо залежать від здатності забезпечити належне правове регулювання майнових відносин та захист законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Сучасне правове регулювання цивільних відносин характеризується динамічним розвитком всіх галузей законодавства, застосуванням норм міжнародного права, а також поширенням механізмів саморегулювання.

Діяльність незалежної судової влади відіграє ключову роль у забезпеченні принципу верховенства права. Судові органи дедалі частіше розглядаються як балансуючий елемент, що виконує стабілізуючу функцію стосовно законодавчої та виконавчої гілок влади. Саме тому, зростання значення судової системи на сучасному етапі державотворення актуалізує необхідність переосмислення комплексу питань, пов'язаних із здійсненням правосуддя [1, с. 27].

Дослідження судової практики як джерела права невід'ємно пов'язане з осмисленням ролі та місця судової влади у системі державного механізму. Адже саме суди, здійснюючи правосуддя, не лише застосовують норми права, а й формують правові позиції, які набувають значення для подальшого правозастосування. Відтак питання про юридичну природу судової практики та її вплив на розвиток правової системи безпосередньо корелює з проблематикою функціонування судової влади як самостійної гілки державної влади.

Таким чином, дослідження судової практики як джерела права закономірно підводить нас до більш широкої проблематики – визначення місця та ролі судової влади в системі державного управління. Адже характер і значення судової практики безпосередньо залежать від того, яке місце посідає судова влада в конституційній архітектурі держави, якими повноваженнями вона наділена та наскільки реально забезпечена її незалежність від інших гілок влади.

Водночас осмислення функціонального призначення судової влади неможливе без звернення до фундаментальних засад організації державної влади, центральне місце серед яких належить принципу її поділу. Саме цей принцип визначає конституційно-правові межі діяльності кожної з гілок влади, механізми їх взаємодії та взаємного контролю. Відтак для повноцінного розуміння ролі судової влади та значення судової практики у правовій системі необхідно дослідити теоретичні засади концепції розподілу влад, її генезу та сучасне розуміння.

У зв'язку з цим доцільно розглянути доктринальні підходи до розуміння принципу поділу державної влади, його історичну еволюцію та особливості конституційного закріплення в сучасних демократичних державах, що дозволить сформувати належне теоретичне підґрунтя для подальшого аналізу місця судової влади в механізмі стримувань і противаг.

З теоретичної точки зору, відзначає Д.Бєлов, інституційний аналіз процесів «конституційного транзиту» має охоплювати щонайменше два ключові напрями дослідження. Перший стосується механізму становлення та формування інституційної системи держави, другий – змістовних характеристик, специфіки та результативності діяльності основних суб'єктів цієї системи у процесі суспільних перетворень в Україні. Зазначена проблематика є надзвичайно актуальною та потребує комплексного, системного дослідження із застосуванням синергетичного підходу та належного

методологічного інструментарію. Йдеться, власне, про формування такої інституційної конституційної системи, яка за своїм функціональним призначенням була б спроможна забезпечувати впорядковану в часовому та просторовому вимірах, узгоджену та цілеспрямовану діяльність усіх підсистем суспільства. У межах цієї системи має відбуватися коригування та стабілізація поведінки учасників трансформаційних процесів, а також відповідна адаптація їхнього світогляду до нових суспільно-політичних реалій [2, с. 301].

Західні вчені у сфері політології та права сформували теоретичну модель реалізації принципу поділу влади, спрямовану на запобігання кризовим явищам у функціонуванні державного механізму. Зокрема, А. Шлезінгер обґрунтовував, що забезпечення рівноваги та балансу між гілками влади досягається завдяки механізму стримувань і противаг, доповненому впливом органу конституційної юрисдикції, який здійснює конституційний контроль та офіційне тлумачення Основного Закону. Саме ця система, на думку вченого, забезпечує ефективне функціонування державного апарату, побудованого на засадах розподілу владних повноважень. При цьому єдина за своєю природою державна влада підлягає функціональному розмежуванню з метою досягнення оптимальної результативності діяльності державного механізму, який водночас має сприйматися як цілісна система [3, с. 9].

Характерною ознакою сучасного етапу державотворення, відзначає О.Прієшкіна, є протиріччя між гілками державної влади, передусім у системі взаємовідносин Президента, парламенту та уряду. Така динаміка політичних процесів після ухвалення Конституції об'єктивно вимагає відповідного реагування [4, с. 178]. У зв'язку з цим представники наукової спільноти та політичні діячі різних ідеологічних орієнтацій сформували консенсус щодо необхідності трансформації та оптимізації моделі організації державної влади. Ю. Шемшученко наголошує на безпосередньому взаємозв'язку проблем законодавчого регулювання з питаннями взаємодії владних інституцій, зазначаючи, що парламент має відігравати більш вагому роль у суспільному житті, зокрема формувати склад уряду та нести спільну з центральними органами виконавчої влади відповідальність за процеси державних перетворень [5].

Удосконалення механізму стримувань і противаг набуває особливої актуальності та практичної значущості. М. Оніщук обґрунтовує цю потребу незавершеністю політичних перетворень та недостатнім рівнем розвитку демократичних інститутів в Україні, відсутністю чіткого взаємозв'язку між інтересами громадян, нації та держави, з одного боку, і корпоративними цілями політичних партій – з іншого, а також обмеженим впливом інституцій громадянського суспільства на органи публічної влади [6].

Від моменту свого зародження державна влада та її функціональна реалізація стали потужним фактором забезпечення соціального порядку та поступального розвитку суспільства. В умовах традиційного (модерного) суспільства ефективна влада є безумовним носієм регулятивної функції, тоді як у постмодерному суспільстві вона відіграє визначальну роль у процесі вибору альтернативних політичних курсів та векторів суспільного розвитку. Здійснення державно-владної діяльності нерозривно пов'язане із соціальними умовами її функціонування, зокрема з необхідністю узгодження дій суб'єктів суспільного виробництва, а також забезпечення контролю за розподілом та використанням суспільних благ і цінностей [7, с. 4].

Здійснений Д.Пецою історико-правовий аналіз генезису системи стримувань і противаг дав підстави стверджувати, що: по-перше, людська спільнота із самого початку формування публічно-владних інституцій об'єктивно зумовлювала виникнення елементів обмеження влади. Це засвідчує, що механізм стримувань і противаг не є штучною теоретичною конструкцією, а становить органічне продовження соціальної сутності людини та її прагнення до справедливості у владних відносинах; по-друге, компоненти системи стримувань і противаг як сутнісна складова державного механізму є похідними від рівня суспільного розвитку на кожному історичному етапі. Еволюція від елементарних форм обмеження влади у давньосхідних цивілізаціях через демократичні механізми античності та станово-представницькі інституції Середньовіччя до сучасної системи конституційних стримувань свідчить про пряму залежність між рівнем демократизації суспільства та складністю механізмів балансування влади; по-третє, об'єктивною потребою суспільства є наявність механізмів публічної влади, які забезпечували б соціальну стабільність державного устрою. Елементи стримувань і противаг створюють умови для взаємного контролю органів влади та запобігання концентрації владних повноважень, а також уможливлюють демократичне коригування компетенцій владних інституцій. В умовах сучасних глобалізаційних процесів

ця система потребує постійного вдосконалення, зберігаючи свою роль гаранта демократичного розвитку та захисту прав людини [8, с. 96].

Принцип поділу влади, зазначає І. Сало, становить організаційно-правовий фундамент функціонування державної влади в сучасних демократичних країнах. Відповідно до цього принципу, державна влада структурується на основі розмежування законодавчої, виконавчої та судової гілок, кожна з яких є самостійною та незалежною. Водночас варто наголосити, що сучасні держави не лише забезпечують розмежування владних повноважень між гілками єдиної державної влади, а й приділяють суттєву увагу механізмам їх взаємодії. Ключовим інструментом практичної реалізації принципу поділу влади та забезпечення ефективної взаємодії між її гілками виступає система стримувань і противаг [9, с. 66].

Система стримувань і противаг є невід'ємною складовою концепції поділу державної влади як форми її організації. Сучасне розуміння принципу поділу влади та механізму стримувань і противаг визначає їх як базові елементи демократичного устрою та правової державності, що гарантують належний рівень політичних свобод і захист прав людини та громадянина. Рівень практичної реалізації цих принципів є індикатором зрілості демократичної держави та належить до ключових цінностей демократичного врядування [7, с. 8].

Становлення сучасного механізму стримувань і противаг зумовлене насамперед розширенням функцій держави у сфері регулювання суспільних процесів, ефективне здійснення яких неможливе без постійної взаємодії між гілками державної влади. За твердженням В.Образцової, запровадження принципу поділу державної влади, доповненого системою стримувань і противаг, спрямоване на формування такого інституційного механізму, який забезпечував би узгоджене функціонування всіх органів єдиної державної влади. Окремі дослідники, відзначає вчена, вказують на дуалістичний характер системи стримувань і противаг: з одного боку, вона сприяє співпраці та взаємній адаптації органів влади, з іншого – створює передумови для виникнення конфліктів, які зазвичай розв'язуються шляхом переговорів, досягнення домовленостей та пошуку компромісних рішень [10, с. 108].

Незалежність судової влади на думку В. Коцкулич, належить до визначальних ознак правової державності та сформованого громадянського суспільства. Правове значення судочинства виявляється у перетворенні народного суверенітету на особливу категорію із загальнонаціональним змістом. Місце судової гілки влади в механізмі стримувань і противаг розкривається через призму її законодавчо визначених функцій та способів їх практичної реалізації, першорядне місце серед яких посідають здійснення правосуддя та функція судового контролю [11, с. 390].

Автономність судової влади безпосередньо корелює з її незалежністю та самостійністю. Це, на думку О.Лемака, означає, що судові органи утворюють самодостатню систему установ, яка функціонує поза межами будь-яких інших державних структур. Проте таке відокремлення не означає ізольованості судів від законодавчої та виконавчої влади. Їх взаємодія з іншими гілками державної влади здійснюється на підставі законодавчих норм, що забезпечують незалежність судової системи як організаційно самостійного інституту. Гарантіями незалежності суду також слугують загальнообов'язковий характер судових рішень та юридична відповідальність за їх невиконання [12, с. 78].

З позиції конституційного статусу судова влада характеризується специфічними рисами, що відрізняють її від інших гілок влади як за сутнісними, так і за функціональними параметрами. Зокрема, на відміну від законодавчої та виконавчої влади, судова влада не зосереджена в єдиному органі, а реалізується сукупністю судових установ різних рівнів – від місцевих до вищих (верховних), які функціонують як цілісна система органів правосуддя в Україні. Крім того, судова влада наділена функціями конституційного нагляду та судового контролю за дотриманням законності у діяльності інших гілок державної влади [13, с. 39]. Пори цьому, слушною є позиція М. Куцина, який зазначає, що визначальною ознакою влади загалом та судової влади зокрема є неухильна відповідність судових інституцій та судових процедур вимогам закону [14, с. 156]. Адже будь-яке порушення порядку визначення судді у справі або недотримання процесуальних норм під час її розгляду ставить під сумнів справедливість та безсторонність судового рішення, що негативно позначається на рівні суспільної довіри до судової гілки влади [13, с. 40].

Аналізуючи роль судової влади у її взаємовідносинах з іншими гілками та механізми її впливу на них, варто підтримати й позицію Ю. Рємєскової, яка наголошує на необхідності врахування функціонального розподілу основних напрямів державної діяльності між вищими органами

влади. Судова влада при цьому виконує роль своєрідного «балансира», що забезпечує рівновагу між гілками влади та безперебійне функціонування системи стримувань і противаг на засадах верховенства права. При цьому будь-яка форма взаємодії між гілками влади має здійснюватися з обов'язковим дотриманням принципу незалежності судів та суддів [17, с. 39].

Висновки. Проведене нами дослідження дає підстави констатувати, що система стримувань і противаг є невід'ємним елементом концепції поділу державної влади та фундаментальною засадою функціонування сучасної демократичної держави. Ця система являє собою сукупність законодавчо закріплених повноважень, засобів, форм, методів та процедур, головним завданням яких є забезпечення реалізації принципу розподілу єдиної державної влади, недопущення домінування однієї гілки влади над іншою та досягнення динамічної рівноваги між ними. При цьому, становлення сучасного механізму стримувань і противаг зумовлене розширенням функцій держави у сфері регулювання суспільних процесів, ефективне здійснення яких неможливе без постійної взаємодії та взаємного контролю між гілками державної влади.

Судова влада посідає особливе місце в механізмі стримувань і противаг, виступаючи своєрідним гарантом рівноваги між законодавчою та виконавчою гілками влади. На відміну від інших гілок, судова влада не зосереджена в єдиному органі, а реалізується системою судових установ різних рівнів, які функціонують як цілісний організаційно відокремлений інститут. Ключовими функціями судової влади в системі стримувань і противаг є здійснення правосуддя, конституційний нагляд та судовий контроль за законністю діяльності інших гілок державної влади, що забезпечує безперервне функціонування всього державного механізму на засадах верховенства права.

Власне незалежність та самостійність судової влади є фундаментальними передумовами ефективної реалізації нею стримуючої функції у системі поділу влади. Гарантіями такої незалежності виступають організаційна відокремленість судів від інших державних структур, загальнообов'язковий характер судових рішень, юридична відповідальність за їх невиконання, а також неухильне дотримання законодавчих вимог щодо судових інституцій та процедур. Будь-яка взаємодія судової влади з іншими гілками має здійснюватися з обов'язковим дотриманням принципу незалежності судів та суддів, що є запорукою справедливості та безсторонності правосуддя і забезпечує належний рівень суспільної довіри до судової системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зміївська С.С. Судова практика як джерело формування й розвитку права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. Вип. 14. Т. 1. С. 27–28. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc14/part_1/10.pdf
2. Бєлов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2012. 496 с.
3. Schlesinger, A. The imperial presidency. N.Y., 1974. 189 p.
4. Прієшкіна О.В. Конституційний лад України та його роль у становленні та розвитку місцевого самоврядування : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2009. 499 с.
5. Шемшученко Ю. Юридичні підвалини парламентаризму в Україні. *Юридичний вісник України*. 2001. 1–7 берез.
6. Оніщук М.В. Доктрина оновленої Конституції України: реалії та перспективи. URL: http://www.minjust.gov.ua/0/16966
7. Система стримувань і противаг усфері державно-управлінських відносин: наук.-метод. рек. / авт. кол.: В.А. Ребкало, В.А. Шахов, Е.А. Афонін та ін.; за заг. ред. В.А. Ребкала, М.М. Логунової, В.А. Шахова. К.: НАДУ, 2008. 72 с.
8. Пеца Д.Д. Система стримувань і противаг як суспільний феномен державно-правового розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 91. Ч. 1. С. 92–96. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.13
9. Сало І.С. Механізми стримувань і противаг у політичних системах країн ЄС та в Україні. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 2 (11). С. 65–70.
10. Образцова В.В. Механізм стримувань та противаг у публічно-управлінських відносинах. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 20. С. 107–112. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/20_2018/23.pdf.

11. Коцкулич В.В. Роль незалежності судової влади в механізмі стримувань і противаг. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 6. С. 390-391URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/27447.
12. Лемак О.В. Право на незалежний і безсторонній суд у контексті захисту прав людини й основоположних свобод. *Конституційно-правові академічні студії*. 2015. Вип. 1. С. 78–88. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/kpac_2015_1_11.
13. Малишкіна Н.О. Судова влада в системі стримувань та противаг: гарантії функціонування і взаємодія з іншими гілками влади. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 143. С. 39–50. DOI: 10.21564/2414-990x.143.147311.
14. Куцин М. М. Судова влада в системі поділу влади у контексті її самостійності. *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.* 2006. Вип. 34. С. 153–159.
15. Громовчук М.В., Бєлов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3. 2022. С. 301–310. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/265072
16. Данко В.Й., Бєлов Д.М. Правові позиції Конституційного Суду України: аналіз правової доктрини. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 73(5). 2022. С. 174–182. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/268768.
17. Рємєскова Ю.О. Судова влада в системі поділу влади: *монографія*. Харків: Право, 2014. 192 с.

УДК 340.13: 341.242(4)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.13

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Ладиченко В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0002-7823-7572

Мозолюк-Боднар Л.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правових та інформаційних технологій,
Відокремлений структурний підрозділ закладу вищої освіти
«Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»,
Хмельницький інститут соціальних технологій
ORCID: 0000-0002-8200-5651

Ладиченко В.В., Мозолюк-Боднар Л.М. Актуальні проблеми імплементації європейських стандартів у сфері юридичної відповідальності.

Стаття присвячена дослідженню актуальних проблем імплементації європейських стандартів у сфері юридичної відповідальності в Україні в умовах інтенсивного євроінтеграційного процесу та викликів, пов'язаних із воєнним станом. Обґрунтовується, що попри суттєву гармонізацію законодавства з нормами Європейського Союзу і Ради Європи, практична реалізація ключових принципів – пропорційності покарання, верховенства права, презумпції невинуватості, ефективного судового захисту та заборони нелюдського поводження – залишається непослідовною. На основі аналізу сучасних наукових підходів, рішень Європейського суду з прав людини та рекомендацій Європейської комісії визначено низку системних перешкод: суперечності між нормою і практикою, інституційна нестабільність судової влади, нерівномірність правозастосування, недостатня підготовка фахівців та фрагментарність реформ.

У статті досліджено специфіку імплементації європейських стандартів у кримінальному, адміністративному, цивільному праві. Підкреслюється, що формальне наближення законодавства до права Європейського Союзу має супроводжуватися модернізацією інституцій, зміцненням незалежності суду, удосконаленням антикорупційних механізмів, забезпеченням належних ресурсів та підвищенням правової культури.

Зроблено висновок, що успішність імплементації європейських стандартів юридичної відповідальності залежить системних структурних змін, які поєднують оновлення законодавства з реальним підвищенням ефективності правозастосовної діяльності. Лише за умови комплексної трансформації державних інституцій, стабільного судового контролю та дотримання прав людини європейські стандарти можуть перетворитися з декларацій на дієвий механізм захисту прав людини.

Ключові слова: імплементація, європейські стандарти, юридична відповідальність, дієвість юридичної відповідальності, правозастосування, верховенство права, практика ЄСПЛ, Європейський Союз.

Ladychenko V.V., Mozoliuk-Bodnar L.M. Current issues of implementing European standards in the field of legal liability.

The article is devoted to the study of the current problems of implementing European standards in the field of legal liability in Ukraine in the context of the intensive European integration process and the challenges associated with martial law. It is argued that despite the significant harmonization

of legislation with the norms of the European Union and the Council of Europe, the practical implementation of key principles – proportionality of punishment, the rule of law, the presumption of innocence, effective judicial protection and the prohibition of inhuman treatment – remains inconsistent. Based on the analysis of modern scientific approaches, decisions of the European Court of Human Rights and recommendations of the European Commission, a number of systemic obstacles have been identified: contradictions between the norm and practice, institutional instability of the judiciary, uneven law enforcement, insufficient training of specialists and fragmentation of reforms. The article examines the specifics of the implementation of European standards in criminal, administrative and civil law. It is emphasized that the formal approximation of legislation to the law of the European Union should be accompanied by the modernization of institutions, strengthening the independence of the court, improving anti-corruption mechanisms, providing appropriate resources and improving legal culture.

It is concluded that the success of the implementation of European standards of legal responsibility depends on systemic structural changes that combine the updating of legislation with a real increase in the efficiency of law enforcement activities. Only under the condition of a comprehensive transformation of state institutions, stable judicial control and observance of human rights can European standards turn from declarations into an effective mechanism for the protection of human rights.

Key words: implementation, European standards, legal liability, effectiveness of legal liability, law enforcement, rule of law, ECHR practice, European Union.

Постановка проблеми. У сучасних умовах європейської інтеграції Україна взяла курс на гармонізацію свого законодавства та правозастосовної практики зі стандартами Європейського Союзу та Ради Європи. Важливим елементом цього процесу є імплементація європейських стандартів у сфері юридичної відповідальності, яка охоплює як кримінально-правові, так і адміністративні, цивільно-правові та дисциплінарні механізми. Однак, незважаючи на значний прогрес, існує низка системних проблем, що ускладнюють ефективне впровадження таких стандартів на національному рівні. По-перше, наявні суперечності між українським законодавством і вимогами, сформованими у практиці Європейського суду з прав людини, зокрема щодо принципів пропорційності, презумпції невинуватості, належної правової процедури та заборони нелюдського поводження. По-друге, зберігаються інституційні слабкості: перевантаженість судів, недостатня незалежність правоохоронних органів, нерівномірна підготовка правників у питаннях застосування європейських стандартів. По-третє, імплементація часто має формальний характер, коли зміни вносяться на рівні законів, але не знаходять реального втілення в повсякденній правозастосовній практиці.

Також існує конфлікт між традиційними репресивними підходами до юридичної відповідальності, що історично сформувалися в Україні та сучасною європейською моделлю, яка ґрунтується на пріоритеті прав людини, мінімізації втручання держави та гуманізації правосуддя. Нові виклики, зокрема пов'язані з цифровізацією та зростанням кількості транснаціональних правопорушень, ще більше ускладнюють інтеграцію української правової системи у загальноєвропейський правовий простір. Додатковим викликом стали умови воєнного стану, які потребують балансування між забезпеченням національної безпеки та дотриманням фундаментальних прав людини відповідно до міжнародних стандартів.

Таким чином, проблема імплементації європейських стандартів у сфері юридичної відповідальності залишається надзвичайно актуальною та потребує комплексного наукового аналізу, спрямованого на виявлення перешкод, оцінку сучасного стану реформ і визначення шляхів їх подальшої оптимізації.

Метою статті є комплексний аналіз актуальних проблем імплементації європейських стандартів у сфері юридичної відповідальності, особливо у контексті українського державотворення.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика імплементації європейських стандартів у сфері юридичної відповідальності привертає значну увагу вітчизняних та зарубіжних науковців, що зумовлено зростанням кількості міжнародних конфліктів та порушень прав людини. Ефективне впровадження цих стандартів визначає здатність держави забезпечувати верховенство права, захист прав людини та відповідність сучасним вимогам демократичного правосуддя. У наукових дослідженнях наголошується, що адаптація українського законодавства до європейських норм передбачає не лише формальне наближення нормативно-правової бази до ЄС, а й глибоку трансформацію інституційних механізмів, процедурних гарантій та практик застосування відповідальності.

Багато науковців підкреслюють, що однією з основних перешкод залишається розрив між нормою і практикою: навіть належним чином гармонізовані закони не завжди реалізуються через брак професійної підготовки, політичний тиск або недостатню незалежність судової влади. Так, Л. Москвич, досліджуючи незалежність судової влади, аналізує, які зміни потрібні, щоб закони відповідали європейським стандартам, підкреслюючи, що часто «європейські» норми формально прийняті, але не мають належного юридичного та інституційного забезпечення, що створює ризики для реального правосуддя [1, с. 179-195]. О. Москаленко, В. Микитюк детально аналізують «європейські стандарти правосуддя» (право на справедливий суд, доступ до правосуддя, виконання рішень тощо) і виклики, які виникають під час їх імплементації в українських умовах – особливо з огляду на війну [2, с. 9-12]. Це приклад наукової критики того, що формальні зміни часто не дають належного результату.

A. Babych, A. Berlach, M. Korniienko, R. Shchokin та V. Kolyukh оцінюють наскільки система адміністративного судочинства в Україні відповідає стандартам ЄС щодо прозорості, ефективності та доступності у справах публічно-правового характеру [3, с. 250-280]. Це важливо, бо адміністративна відповідальність – часто «точка перетину» європейських і національних стандартів. Водночас актуальні міжнародні дослідження засвідчують, що в умовах війни та масштабних реформ зростає потреба у прозорих механізмах правової відповідальності, здатних відповідати як вимогам ЄС, так і запитам українського суспільства щодо справедливості та ефективності державної влади.

У Звіті Єврокомісії 04.11. 2025 р. міститься детальна оцінка прогресу, досягнутого Україною на шляху до членства у Європейському Союзі та ключові рекомендації для подальшого євроінтеграційного руху. Україна досягла суттєвого прогресу у наближенні до ЄС – зокрема, в питаннях адаптації законодавства, боротьби з корупцією та реформ судової системи. Водночас Комісія наголошує: потрібно переходити від ситуативних рішень до системного, проактивного підходу, зокрема через розробку нової Антикорупційної стратегії на 2026–2030 рр. та реформи кримінального процесуального законодавства з метою запобігання зловживанням процесуальними правами [4]. Цей висновок узгоджується з окремими рекомендаціями стосовно розширення кола декларантів, посилення гарантій для викривачів, а також зміцнення інституційної спроможності антикорупційних органів.

На цьому тлі питання імплементації європейських стандартів стає не лише технічним аспектом євроінтеграції, а й важливим показником демократичної стійкості та готовності України до повноцінного членства в ЄС. У цьому контексті особливо актуальними залишаються дослідження, що аналізують проблеми антикорупційної відповідальності, дотримання прав людини, реформування судової системи та запровадження нових стандартів корпоративної й адміністративної відповідальності згідно з вимогами європейського права.

Виклад основного матеріалу. Європейська інтеграція України зумовлює необхідність глибокого реформування національної правової системи, ключовим елементом якого є імплементація європейських стандартів у сфері юридичної відповідальності та правосуддя. Цей процес виходить за межі формальної адаптації законодавства, передбачаючи трансформацію інституційної практики, правової культури та механізмів забезпечення верховенства права. Стандарти Ради Європи, Європейського Союзу та прецедентна практика Європейського суду з прав людини визначають високі вимоги щодо захисту прав людини, ефективності кримінального процесу, пропорційності юридичної відповідальності та гарантій справедливого суду. Україна офіційно взяла на себе зобов'язання впроваджувати ці вимоги, що стало особливо актуальним у контексті отримання статусу кандидата на членство в ЄС.

Європейські стандарти у сфері юридичної відповідальності базуються на таких ключових принципах: верховенство права, юридична визначеність, презумпція невинуватості, пропорційність покарання, заборона катувань та нелюдського поводження, забезпечення прав потерпілих, рівність сторін у процесі та ефективні засоби правового захисту, справедливість. На думку О. Мокаленко, В. Микитюка, європейські стандарти знаходять своє відображення у формалізованих нормативних актах – міжнародних договорах, рішеннях Європейського суду з прав людини, рекомендаціях Ради Європи, які закріплюють відповідні принципи та правила на рівні міжнародно-правових зобов'язань держав [1, с. 10].

Імплементація означає не лише формальне закріплення цих принципів у законодавстві України, а й адаптацію правозастосовної практики, адміністративних процедур і судової діяльності

відповідно до стандартів Ради Європи та ЄС [5, с. 152–163]. Імплементація – це широке, багаторівневе поняття, яке охоплює законодавчу, судову, правоохоронну, адміністративну, а також культурно-правову (звички, традиції, практику) трансформацію. Як відомо, часто законодавчі акти приймаються без урахування особливостей української правової культури, судової практики чи адміністративних ресурсів, що призводить до декларативності змін. Як наслідок, суперечності норм, низька ефективність застосування, юридична невизначеність.

У 2024–2025 роках Україна продемонструвала значний прогрес у напрямі гармонізації законодавства з ЄС. Зміни торкнулися кримінального законодавства, антикорупційної політики, адміністративної відповідальності та судової системи, що було визначено Європейською комісією як ключову вимогу під час переговорів щодо вступу України до ЄС.

Водночас, Європейські стандарти юридичної відповідальності передбачають чітку регламентацію складів правопорушень, пропорційність покарання, заборону свавільного переслідування та забезпечення ефективних процесуальних гарантій. Хоча, українське законодавство значною мірою узгоджується з європейськими вимогами, проте на практиці нерідко спостерігаються порушення процедур, надмірне застосування запобіжних заходів і слабкий контроль за дотриманням прав затриманих. До сучасних реформ у цій сфері належать: зміни до КПК щодо посилення процесуальних гарантій; впровадження електронного кримінального провадження; встановлення чіткіших стандартів відповідальності за катування та незаконне тримання під вартою; актуалізація інституту угод у кримінальному провадженні. Все це формально наближає українську практику до європейських стандартів, але «проблема їх виконання» на практиці залишається. Наприклад, навіть при наявності норм, порушення умов тримання під вартою, недостатній контроль, випадки свавільного застосування заходів – все ще фіксуються [6]. В питанні електронних доказів і доказів з цифрових джерел – є як просування вперед, так і нагальні проблеми із не розмежованістю електронного доказу від інших джерел доказів; недостатністю нормативно-правового регулювання використання копії електронних доказів, оригінали яких втрачено та інші проблеми, пов'язані з процедурами їх подачі/визнання, оцінки допустимості [7].

Гармонізація кримінального права (особливо у частині загальної частини, санкцій, складів злочинів) з європейськими стандартами також залишається ще предметом дискусій і потребує подальшої роботи [8]. Подальша імплементація європейських стандартів юридичної відповідальності неможлива без комплексного перегляду підходів до криміналізації та декриміналізації діянь, узгодження санкцій із принципом пропорційності та впровадження ефективних механізмів альтернативних видів покарань.

У контексті імплементації європейських стандартів у сфері юридичної відповідальності пробаційний нагляд в Україні розглядається як один із ключових інструментів гуманізації кримінальної політики та наближення її до практик держав ЄС. Запровадження пробації сприяє переходу від каральних підходів до моделей, орієнтованих на ресоціалізацію правопорушників, що відповідає європейським принципам пропорційності та мінімального втручання. Перші результати функціонування системи підтверджують її здатність зменшувати навантаження на установи виконання покарань і забезпечувати більш ефективний контроль за особами, які вчинили правопорушення невеликої тяжкості.

Водночас досвід країн Європейського Союзу, таких як Польща чи Велика Британія, демонструє важливість комплексного підходу до пробаційного нагляду, що включає якісну підготовку персоналу, розвинену систему соціальної підтримки та широке застосування альтернатив позбавленню волі. Наприклад, у Польщі, де сучасна система пробації діє з 1990-х років, рівень рецидиву серед осіб, охоплених пробаційним наглядом, становить лише 15–20%, що підтверджує ефективність європейських моделей [9].

Україна має потенціал адаптувати такі практики, зокрема шляхом упровадження електронного моніторингу та налагодження партнерств із громадськими організаціями, які забезпечують психологічну, соціальну та реінтеграційну підтримку правопорушників. Проте реалізація цих підходів стикається з низкою актуальних проблем: нестачею фінансування, обмеженими технічними ресурсами та потребою у професійній підготовці персоналу. Умови воєнного стану додатково ускладнюють модернізацію системи, що створює суттєві бар'єри для повної інтеграції європейських стандартів пробаційного нагляду в національну практику.

ЄСПЛ у низці рішень проти України фіксував порушення, пов'язані з катуваннями та неналежним розслідуванням скарг на жорстоке поводження (група справ по Kaverzin, Afanasyev, Belousov

та ін.), а також детальний опис системних недоліків та рекомендації щодо їх усунення [10]. Ці рішення й висновки чітко демонструють, що наявність норм недостатня без дієвих механізмів розслідування та підзвітності.

Отже, незважаючи на певну гармонізацію законів України із законодавством Європейського Союзу все ж багатьом нормам бракує детального процедурного забезпечення (електронні докази, стандарти розслідування катувань тощо). Прецеденти ЄСПЛ (Kaverzin та ін.) показують, що формальне визнання порушення потребує системних змін і контролю за виконанням рекомендацій.

Імплементація європейських стандартів у сфері протидії корупції та юридичної відповідальності залишається одним із ключових викликів для України на шляху інтеграції до Європейського Союзу. Попри значну гармонізацію законодавства з правовими нормами ЄС, на практиці зберігається низка структурних, інституційних і процедурних проблем, які ускладнюють ефективне застосування антикорупційних механізмів. Україна формально запровадила більшість інструментів, передбачених європейськими антикорупційними стандартами – криміналізацію корупційних правопорушень, незалежні антикорупційні органи, систему фінансового контролю, механізми прозорості та запобігання конфлікту інтересів. Однак реальне застосування цих норм стикається з труднощами, серед яких: вибірковість правозастосування; недостатній рівень доказової бази у кримінальних провадженнях; затягування судових процесів; часткове виконання рішень антикорупційних органів судами. Це суперечить ключовому принципу ЄС – невідворотності відповідальності. У цьому контексті слушною є позиція Я. Фокіна, який підкреслює необхідність прискорення імплементації Державної антикорупційної програми та встановлення дієвих санкцій за невиконання її положень. Водночас упровадження стратегічних документів ускладнюється браком кваліфікованих кадрів і фінансових ресурсів, що вимагає внесення відповідних коригувань. Отже, посилення боротьби з корупцією, удосконалення антикорупційних стратегій та підвищення відповідальності за порушення законодавства є ключовими передумовами євроінтеграційного поступу України [11, с. 284-285].

Важливо зауважити, що без незалежного та ефективного судочинства імплементація європейських стандартів юридичної відповідальності є неможливою. Основні перепони: незавершена реформа Вищої кваліфікаційної комісії суддів і Вищої ради правосуддя; недовіра суспільства до судової системи; затягування розгляду антикорупційних справ; недостатня спеціалізація суддів у корупційних провадженнях поза ВАКС. Крім цього, суди, слідчі органи, потребують додаткових ресурсів, підготовки та незалежних механізмів контролю аби стандарти працювали на практиці.

Європейські стандарти, зокрема Рекомендації CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи та практика ЄСПЛ, вимагають встановлення зрозумілих меж дисциплінарної відповідальності, чіткої відповідності між тяжкістю проступку та суворістю санкції, а також запобігання використанню дисциплінарних заходів як інструменту тиску [12]. В українській практиці ці вимоги часто виконуються непослідовно: у низці випадків застосовуються надмірно суворі стягнення за незначні порушення, тоді як у ситуаціях, що потребують серйозної реакції, призначаються м'які або символічні заходи. Додатковою проблемою є відсутність єдиного підходу до оцінки дисциплінарних проступків суддів, прокурорів та адвокатів, що призводить до непередбачуваності та нерівномірності правозастосування.

Сфера адміністративної відповідальності також демонструє необхідність глибшої гармонізації з правом ЄС. Застосування адміністративних санкцій у вітчизняній практиці часто характеризується широким дискреційним полем, недостатньою визначеністю складів правопорушень та нерівномірністю практики судів. В результаті один і той самий випадок може бути кваліфікований по-різному залежно від конкретного органу або навіть конкретної особи.

Проте, сучасне бачення адміністративної відповідальності виходить за межі традиційної каральної моделі та орієнтується на інтегративний підхід, у межах якого вона виконує не лише охоронну, а й регулятивну, превентивну, виховну та компенсаційну функції. Така концепція відповідає європейським вимогам до належного врядування та забезпечує баланс між публічними й приватними інтересами, що є ключовим у процесі наближення українського законодавства до норм ЄС.

У цих умовах адміністративна відповідальність поступово перетворюється на інструмент управлінського впливу, що демонструє відхід від підходу, за яким вона розглядалася як «останній елемент примусу». Натомість формується розуміння її як частини ширшої системи адміністративно-правових засобів, що функціонують у взаємодії з переконанням, превенцією та механізма-

ми правового стимулювання. Саме такий підхід дозволяє розкрити гуманістичну складову адміністративного примусу, який має забезпечувати правову культуру, відповідальність та стабільність управлінських відносин, узгоджених із європейськими принципами [13, с. 108].

Як зазначає Д.А. Козачук, О.Є. Панфілов, європейська модель адміністративної відповідальності ґрунтується на принципах пропорційності, індивідуалізації, верховенства права та гуманізації санкцій. Практика Європейського суду з прав людини визначає чіткі межі допустимого адміністративного втручання і формує стандарти, які мають бути інтегровані в українську правозастосовну систему. Науковці, вважають, що розробка нового Кодексу України про адміністративні проступки свідчить про крок до глибшої європеїзації інституту адміністративної відповідальності: документ містить положення про належне врядування, удосконалені процедури захисту прав людини, індивідуалізацію адміністративних санкцій, етичну відповідальність посадових осіб та враховує виклики цифрової трансформації.

Таким чином, Україна рухається від фрагментарних змін до системної модернізації адміністративно-деліктного законодавства відповідно до правових стандартів Європейського Союзу. Водночас актуальними залишаються проблеми повної імплементації європейських принципів, забезпечення інституційної спроможності та адаптації правозастосовної практики до вимог ЄС [13, с. 108].

Імплементація європейських стандартів у сфері цивільно-правових відносин в Україні є складним і тривалим процесом, що потребує одночасного оновлення законодавчої бази та зміни правосвідомості суспільства. Після укладення Угоди про асоціацію з ЄС та приєднання до багатосторонніх міжнародних документів (зокрема Гаазьких конвенцій), Україна взяла курс на приведення цивільного судочинства до принципів юридичної визначеності, справедливого суду, відкритості, незалежності суддів та доступності правосуддя. Проте імплементація стикається з рядом проблем: необхідністю гармонізації національних норм із динамічними європейськими моделями, складністю визначення процедурних етапів реформ, а також соціальними бар'єрами – невідповідністю ментальних очікувань населення швидким і радикальним змінам у правовій системі [14, с. 102-103].

Європейські стандарти, такі як відкритість і публічність процесу, незалежність суддів, доступність судочинства та розвиток альтернативних способів вирішення спорів (медіації), поступово впроваджуються у національне законодавство України – зокрема через реформу судової системи та ухвалення Закону «Про медіацію». Проте практика застосування цих стандартів ще формується, виявляючи прогалини та проблеми, що потребують подальшого вдосконалення. Отже, ключовими викликами є забезпечення реальної, а не декларативної дії принципів верховенства права, ефективного судового захисту та прозорості судових процедур, що визначає перспективний напрям майбутніх реформ та наукових досліджень [14, с. 106-107].

Україна суттєво просунулась у гармонізації законодавства у сфері інтелектуальної власності з нормами ЄС, проте імплементація стандартів юридичної відповідальності залишається неповною і фрагментарною. Ключові проблеми пов'язані з недостатньою ефективністю судового захисту, непередбачуваністю рішень, слабкими механізмами боротьби з цифровими порушеннями, відсутністю відповідальності онлайн-посередників, низьким рівнем підготовки правоохоронних органів, неврегульованістю діяльності інтернет-маркетплейсів. Для повної імплементації стандартів ЄС необхідне комплексне реформування – від оновлення законодавства до підвищення кваліфікації фахівців і створення спеціалізованих судових інституцій.

Аналіз судової практики у сфері інтелектуальної власності демонструє загальну тенденцію до зниження кількості справ за всіма категоріями. Водночас, у деяких випадках спостерігається незначне збільшення кримінальних та адміністративних проваджень на рівні місцевих судів. Так, за даними Центру моніторингу прав інтелектуальної власності UANIPIO, викладеними у звіті «Стан захисту прав інтелектуальної власності в Україні за 2024 рік», більшість комерційних спорів, які розглядали місцеві суди, стосувалися прав на торговельні марки (42%) та авторських і суміжних прав (40%). Значно рідше суди розглядали спори щодо винаходів, корисних моделей і промислових зразків (16%), а конфлікти щодо прав попереднього використання траплялися лише епізодично (2%). У судовій практиці простежується також еволюція підходів до визначення розміру компенсації. Найбільші труднощі виникають у справах, пов'язаних з авторським правом, де часто спостерігається суттєва різниця між сумами, які заявляють позивачі, та тими, що фактично присуджуються судами [15].

У підсумку імплементація європейських стандартів юридичної відповідальності потребує системного підходу, спрямованого не лише на оновлення законодавства, а й на реальне реформування інституцій, підвищення правової культури та формування стійких механізмів контролю за дотриманням прав людини. Без цих структурних змін гармонізація залишатиметься декларативною, а не практичною.

Висновки. Імплементація європейських стандартів у сфері юридичної відповідальності в Україні є важливим та водночас складним процесом, що потребує як оновлення законодавства, так і реального реформування правозастосовних інститутів. Попри значний прогрес у гармонізації норм кримінального, адміністративного та цивільного права з вимогами ЄС і Ради Європи, практична реалізація цих стандартів залишається непослідовною. Основними проблемами є вибірковість правозастосування, порушення процесуальних гарантій, нестача інституційної спроможності, а також недостатня ефективність судового контролю.

Європейські стандарти – пропорційність відповідальності, юридична визначеність, незалежність суду, заборона свавільного переслідування – формально закріплені в українських законах, однак не завжди забезпечуються на практиці. Особливо це помітно у сферах дисциплінарної відповідальності, антикорупційної діяльності та захисту прав інтелектуальної власності, де спостерігається непередбачуваність рішень, нерівномірність санкцій та низький рівень виконання норм.

Судова реформа, розвиток пробації, цифровізація процесуального права та модернізація адміністративно-деліктної системи демонструють рух України до європейської моделі правосуддя. Однак успішність імплементації безпосередньо залежить від незалежності судової влади, професійної компетентності правоохоронців і суддів, належного фінансування та сталих механізмів контролю за дотриманням прав людини.

Отже, Україна наблизилася до європейського правового простору у сфері юридичної відповідальності, але цей прогрес залишається фрагментарним. Реальна імплементація потребує комплексних структурних змін – від модернізації законодавства до зміцнення інституцій, підвищення якості правозастосування та формування культури верховенства права. Лише за таких умов європейські стандарти стануть не декларацією, а дієвим механізмом захисту прав людини та забезпечення справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Москвич Л.М. Посилення інституційної незалежності суду в системі євроінтеграційних кроків України. *Проблеми законності.* 2024. № 16. С. 179–195. DOI: https://doi.org/10.21564/2414-990X.162.284111.
2. Москаленко О.В, Микитюк В.О. Європейські стандарти правосуддя та виклики їх впровадження в Україні. *Журнал «Актуальні проблеми інноваційної економіки та права».* 2025. № 4. С. 9–12. DOI: https://doi.org/10.36887/2524-0455-2025-4-2.
3. Babych A., Berlach A., Korniienko M., Shchokin R., Kolyukh V. Adaptation of the Ukrainian Administrative Justice System to EU Requirements: Transparency, Efficiency and Accessibility in Public Law Disputes. *CERIDAP*. 2024. № 2. DOI: 10.13130/2723-9195/2024-2-36. URL: https://ceridap.eu/adaptation-of-the-ukrainian-administrative-justice-system-to-eu-requirements-transparency-efficiency-and-accessibility-in-public-law-disputes/ (дата звернення: 05.12.2025).
4. Звіт Єврокомісії 2025: оцінка прогресу України у сфері запобігання та боротьби з корупцією. URL: https://nazk.gov.ua/uk/novyny/zvit-evrokomisii-2025-otsinka-progresu-ukrainy-u-sferi-zapobigannya-ta-borotby-z-koruptsieyu/ (дата звернення: 05.12.2025).
5. Лісна І.С. Імплементація європейських правових норм у законодавство України. *Актуальні проблеми права: теорія і практика.* 2024. № 2(48). С. 152–163. DOI: https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-152-163.
6. Досягнення та виклики у сфері імплементації Європейської конвенції з прав людини в Україні обговорили під час XII Міжнародного форуму з практики ЄСПЛ. URL: https://court.gov.ua/archive/1696208/ (дата звернення: 05.12.2025).
7. Ангеленюк А.-М.Ю. Використання електронних доказів у кримінальному процесуальному праві України (проблемні питання). Використання електронних доказів у кримінальному процесуальному праві України (проблемні питання). *Науковий вісник Ужгородсько-*

го Національного Університету. 2023. Випуск 79: частина 2. С. 214–218. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.32.
8. Як завершити гармонізацію кримінального законодавства України з міжнародним кримінальним правом. URL: https://pravo.ua/iak-zavershyty-harmonizatsiiu-kryminalnoho-zakonodavstva-ukrainy-z-mizhnarodnym-kryminalnym-pravom/ (дата звернення: 05.12.2025).
9. Пробаційний нагляд як новий вид кримінального покарання в Україні: результати та виклики.URL: https://ms.ck.court.gov.ua/sud2313/pres-centr/publications/1788169 (дата звернення: 05.12.2025).
10. Справа «Каверзін проти України» (Заява № 23893/03). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_851#Text (дата звернення: 05.12.2025).
11. Фокін Я.Ф. Імплементація Європейських стандартів у правове поле України: секторальні реформи та виклики інтеграції в ЄС. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал.* 2025. Вип. 1(18). С. 280–287. DOI https://doi.org/10.33244/2617-4154.1(18).2025.280-287.
12. Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a38#Text (дата звернення: 05.12.2025).
13. Козачук Д.А., Панфілов О.Є. Адміністративна відповідальність у системі адміністративно-правових заходів впливу: сучасний вимір та європейські орієнтири. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія ПРАВО. 2025. Випуск 91: частина 3. С. 102–109. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.3.15.
14. Дегтяр Р.О., Печена Т.О. Імплементація Європейських стандартів правосуддя в цивільне судочинство України. *Нове українське право.* 2022. Випуск 6. Том 1. С. 101–108. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2022.6.1.13.
15. Стан захисту прав інтелектуальної власності в Україні: аналітичний звіт за 2024 рік від Центру спостереження IPR. URL: https://nipo.gov.ua/stan-zakhystu-prav-iv-v-ukraini/ (дата звернення: 05.12.2025).

УДК 340.113(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.14

СУЧАСНИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС ЩОДО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВНИЧА ТЕРМІНОЛОГІЯ»

Лазарєв В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави та права
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-9468-0497

Лазарєв В.В. Сучасний науковий дискурс щодо розуміння поняття «правнича термінологія».
У статті здійснено комплексне дослідження сучасних наукових підходів до розуміння поняття «правнича термінологія» як одного з ключових елементів мови права та правової системи держави. Актуальність теми зумовлена зростаючою роллю термінологічної визначеності у процесах правотворчості, тлумачення норм права та правозастосування, а також необхідністю забезпечення єдності та узгодженості юридичного понятійного апарату в умовах динамічного розвитку законодавства і правової науки.

У статті проаналізовано основні доктринальні підходи до визначення правничої термінології, що сформувалися у межах юридичної науки. Важливу роль приділено з'ясуванню сутнісних ознак правничих термінів, серед яких виокремлено однозначність, дефінітивність, системність, нормативну закріпленість і функціональну стабільність. Обґрунтовано, що правнича термінологія не зводиться до сукупності спеціалізованих слів, а виступає впорядкованою терміносистемою, що відображає структуру правових понять і забезпечує логічну цілісність правового регулювання.

У статті акцентовано увагу на взаємозв'язку правничої термінології з юридичною технікою та мовою законодавства, а також на її впливі на рівень правової визначеності та передбачуваності правозастосовної практики.

Зроблено висновок, що недостатня термінологічна узгодженість і відсутність єдиного підходу до розуміння правових понять негативно позначаються на якості нормативно-правових актів та ускладнюють процес тлумачення норм права та правозастосування. У зв'язку з цим, обґрунтовано необхідність подальших теоретико-методологічних досліджень правничої термінології, спрямованих на вдосконалення понятійного апарату юридичної науки та забезпечення стабільності правового регулювання. Також наголошено, що правнича термінологія та юридична термінологія – це синонімічні поняття, що позначають сукупність спеціальних слів та виразів, які використовуються правниками для опису понять, явищ та інститутів правової сфери, і є невід'ємною частиною мови права, що забезпечує точність і ясність у законодавстві та правових документах. Ці терміни фіксують специфіку державно-правових явищ, вимагають чітких визначень (дефініцій) і постійно еволюціонують.

Ключові слова: правнича мова, українська юридична термінологія, юридичний термін, правова термінологія, правова терміносистема, правовий термін, правові дефініції.

Lazariev V.V. Contemporary scientific discourse on understanding the concept of 'legal terminology'.
The article provides a comprehensive study of contemporary scientific approaches to understanding the concept of 'legal terminology' as one of the key elements of the language of law and the legal system of the state. The relevance of the topic is due to the growing role of terminological certainty in the processes of law-making, interpretation of legal norms and law enforcement, as well as the need to ensure the unity and consistency of the legal conceptual apparatus in the context of the dynamic development of legislation and legal science.

The article analyses the main doctrinal approaches to the definition of legal terminology that have been developed within legal science. An important role is given to clarifying the essential features of legal

terms, among which unambiguity, definiteness, systematicity, normative consolidation and functional stability are highlighted. It is argued that legal terminology is not limited to a set of specialised words, but acts as an orderly system of terms that reflects the structure of legal concepts and ensures the logical integrity of legal regulation.

The article focuses on the interconnection between legal terminology and legal technique and the language of legislation, as well as its impact on the level of legal certainty and predictability of law enforcement practice.

It concludes that insufficient terminological consistency and the lack of a unified approach to understanding legal concepts negatively affect the quality of normative legal acts and complicate the process of interpreting legal norms and law enforcement. In this regard, the need for further theoretical and methodological research on legal terminology aimed at improving the conceptual apparatus of legal science and ensuring the stability of legal regulation is justified. It is also emphasised that legal terminology and juridical terminology are synonymous concepts that denote a set of special words and expressions used by lawyers to describe concepts, phenomena and institutions in the legal sphere, and are an integral part of the language of law, ensuring accuracy and clarity in legislation and legal documents. These terms capture the specifics of state and legal phenomena, require clear definitions and are constantly evolving.

Key words: legal language, Ukrainian legal terminology, legal term, legal terminology, legal terminology system, legal term, legal definitions.

Постановка проблеми. Не викликає сумнівів важливість юридичних термінів, адже проблема юридичної термінології завжди була актуальною у правовій науці [1, с. 71], що зумовлено її безпосереднім впливом на якість правотворчої діяльності держави, ефективність правозастосування та рівень правової визначеності. Саме через призму правничої термінології відбувається закріплення правових понять, формування правових приписів. Водночас, на сьогодні, ми стикаємося з проблематикою, що пов'язана з термінологічною неузгодженістю, багатозначністю окремих юридичних понять, а також відсутністю єдиного підходу до їх розуміння. Це негативно впливає на стабільність правового регулювання у державі та ускладнює процес тлумачення правових норм. Зважаючи на це, особливої актуальності набуває наукове осмислення поняття «правнича термінологія».

Мета дослідження: комплексний аналіз сучасних наукових підходів до розуміння поняття «правнича термінологія»; визначення співвідношення понять «юридична термінологія», «правнича термінологія».

Стан опрацювання проблематики. Питання правничої термінології у своїх наукових доробках підіймали ряд вітчизняних дослідників. Зокрема, Н. Артикуца, Г. Власова, А. Гребенюк, Г. Довгополова, І. Дудаш, Б. Захаров, О. Пахомова, О. Петренко, П. Рабінович, К. Суховій, С. Толста, О. Хріщева, Л. Шевченко, Н. Шеремета, С. Шестакова, Н. Яцишин. Однак, на сьогодні, відсутнє комплексне наукове дослідження, у якому б було здійснено аналіз поняття «правнича термінологія» з урахуванням різних методологічних підходів до розуміння цього терміну.

Виклад основного матеріалу. Юридична термінологія виступає важливим елементом юридичної техніки, основним засобом конструювання правового тексту, інструментом вираження змісту правових понять. Доречно зазначено, що юридичні терміни як словесні визначення державно-правових понять, за допомогою яких виражається та закріплюється зміст нормативно-правових приписів держави, мають винятково велике значення при формулюванні правових приписів. Вони сприяють досягненню максимальної лаконічності тексту, його точності й ясності [2, с. 100]. Українська юридична термінологія сформувалася як система у процесі тривалого історичного розвитку. Пройшовши тривалий і складний шлях становлення, юридична термінологія на сьогодні є сформованою терміносистемою, що задовольняє комунікативні потреби правознавців і правозастосувачів [3, с. 114]. У цьому контексті, особливого значення набуває наукове осмислення поняття юридичної термінології, що зумовлює звернення до доктринальних визначень, запропонованих у фаховій літературі.

Одним із найбільш усталених у науковому обігу є підхід, відповідно до якого юридичний термін характеризується чіткістю змісту та функціональною стабільністю. Саме таку позицію обґрунтовує С. Толста, визначаючи юридичний термін як слово або словосполучення, що вживається в законодавстві і є узагальненим найменуванням юридичного поняття, має точний і визначений зміст, відрізняється змістовою однозначністю та функціональною стійкістю [4, с. 20].

Водночас, у монографії М. Любченко поняття юридичного терміну уточнюється і розширюється шляхом акцентування уваги на процесі набуття спеціалізованого значення лексичними одиницями внаслідок їх функціонування у сфері права. Так, авторка зазначає, що юридичний термін – це слово або словосполучення, яке виступає узагальненим найменуванням певного правового поняття або поняття, яке не є правовим, але в результаті функціонування у сфері юриспруденції набуває специфічних значеннєвих відтінків, вводиться в обіг представниками юридичної науки або законодавцем, характеризується емоційною нейтральністю та відносною стійкістю [5, с. 45].

Подальший аналіз цього підходу пов'язаний з акцентом на нормативних і функціональних вимогах до юридичних термінів, які вимагають єдиного вживання та чіткого визначення в юридичній сфері. У цьому контексті є слушною думка І. Онищука, який вважає, що юридичний термін – це слово (або словосполучення), що уніфіковано використовується в сфері правових відносин та з заданою суворою змістовною визначеністю, однозначністю, функціональною стійкістю визначає правове поняття. Визначення юридичного терміна встановлює такі вимоги: відповідність змісту юридичного терміна правовому поняттю; однозначність юридичного терміна; функціональна стійкість. Юридичні терміни виконують дві основні функції: називну (номінативну) та змістову (відображення змісту поняття) [6, с. 154].

Разом із тим, у межах лінгвістично орієнтованого підходу юридична термінологія розглядається як складова загальнонаціональної мовної системи, що дозволяє простежити її взаємодію з загальновживаною лексикою. У цьому зв'язку заслуговує на увагу позиція Б. Панченка, який зазначає, що юридична термінологія – це підсистема в межах загальної лексичної системи мови. Юридичний термін є одиницею термінологічної системи права, через яку входить до загального термінологічного фонду національної мови; розвивається та функціонує відповідно до законів загальнолітературної мови. Увесь юридичний термінологічний апарат функціонує не ізольовано, а в оточенні звичайних, загальнозрозумілих слів [7, с. 54].

Функціональний вимір юридичних термінів у наукових дослідженнях пов'язується не лише з їх системністю, а й із виконуваними ними завданнями у правовому регулюванні. Так, Г. Гергуль акцентує увагу на тому, що юридичні терміни – це словесні позначення правових понять. Такі терміни виконують дві основні функції: називну(номінативну) та змістову(відображення змісту поняття). Тобто, юридичний термін: по-перше, іменує правове поняття, а, по-друге, виражає зміст правового поняття [8, с. 294].

Водночас, у сучасній доктрині наголошується на необхідності нормативного закріплення юридичних термінів та наявності їх чітких дефініцій у правових джерелах. Зокрема, О. Лисенко під юридичним терміном розуміє слово або словосполучення, яке позначає спеціальне поняття правової сфери та має визначення (дефініцію) в юридичній літературі (законодавчі акти, термінологічні словники, наукові праці). Система нормативних юридичних термінів утворює термінологію законодавства [9, с. 140].

Розширюючи зазначений підхід, окремі дослідники звертають увагу на співвідношення понять «правова термінологія» та «правове термінознавство», що дозволяє глибше розкрити методологічні засади вивчення правничої мови. Таку позицію обґрунтовує Н. Степаненко, зазначаючи, що правова термінологія за своїм змістом становить сукупність правових термінів, що використовуються в юридичній мові, а також досліджує закономірності термінологічного наповнення та структури цієї мови. Однак часто поняття «правова термінологія» ототожнюють із «правовим термінознавством». При цьому правовий термін визначається як слово або словосполучення, що є узагальненою назвою певного правового поняття. Ці терміни застосовуються у мовах законотворчості, тлумачення закону, реалізації права, професійній юридичній мові та правознавчій науці [10, с. 143; 11, с. 511].

Подібного підходу дотримується і С. Шестакова, яка підкреслює, що правова термінологія – це сукупність правових термінів, які використовують в правничій мові, а також вчення про закономірності термінологічного наповнення і складу правничої мови (в останньому сенсі поняття «правова термінологія» ототожнюють із поняттям «правове термінознавство»). Правовий термін – слово чи словосполучення, що є узагальненим найменуванням певного правового поняття і що використовують у мовах правотворчості, правотлумачення, правозастосування, правореалізації, професійній правничій мові та у мові правничої науки [12].

Системний характер наведених підходів також знаходить своє відображення і у працях представників загальнотеоретичної юриспруденції. Зокрема, П. Рабінович та Т. Дудаш визначають

правовий термін як слово чи словосполучення, яке є узагальненим найменуванням певного правового поняття і яке використовують у мовах правотворчості, правотлумачення, правозастосування, правореалізації, професійній правничій мові та у мові правничої науки.

Правовим термінам властиві як загальномовні ознаки, притаманні усім термінам, так і ознаки спеціально-юридичні.

До ознак правового терміна належать:

1) однозначність – правовий термін має позначати лише одне правове поняття, а останньому має відповідати лише один правовий термін (щоправда, цей принцип стосується зазвичай тих правових термінів, котрі входять до складу однієї правової терміносистеми);

2) системність – будь-який правовий термін є елементом певної правової терміносистеми, що власне й робить його терміном; певне значення правового терміна зафіксоване і підтримується саме у цій системі;

3) дефінітивність – правовий термін, зазвичай, має своє визначення (правову дефініцію) – нормативно-правове (тобто формально обов'язкове, яке міститься в джерелах позитивного права або актах офіційного тлумачення) чи наукове (доктринальне);

4) сфера застосування правового терміна – мови правотворчості, правотлумачення, правозастосування, правореалізації, професійна правнича мова та мова правничої науки (правознавства) [13, с. 19].

На основі різних підходів до розуміння поняття «правнича термінологія» Г. Ус проаналізувала сутнісні характеристики цих термінів. Вона зазначила, що правнича термінологія – «це історично сформована сукупність термінів, яка виражає систему правових понять і призначена забезпечувати специфічні потреби спілкування у сфері законодавства, юридичної науки й практики»; «специфічна система (терміносистема) у складі лексичної системи літературної мови; «шар лексики, який обслуговує правознавство і пов'язана з юриспруденцією як наукою, фахом і галуззю професійної діяльності»; «сукупність позначень наукових і професійних понять певної галузі знань з їхніми відношеннями і взаємозв'язками та зв'язками з тією сферою знань, для позначення понятєвих елементів якої вони були створені або вжиті»; «сукупність термінів, співвідносних з професійною сферою діяльності та пов'язаних один з одним на понятєвому, лексико-семантичному, словотворчому та граматичному рівнях»; «сукупність термінів, яка виражає систему правових понять і призначена забезпечувати потреби спілкування у сфері юридичної науки і практики» [14, с. 45-46].

Отже, підходи до розуміння поняття «правнича термінологія» є динамічними й відображають різноманітні способи осмислення, номінації, визначення, класифікації правових явищ і категорій, шляхи еволюції правового знання, національномовні традиції термінотворення [15, с. 202], а також особливості взаємодії юридичної науки, нормотворчої техніки та правозастосування, що зумовлює багатовимірний характер до розуміння правничої термінології з урахуванням сучасних викликів розвитку правової системи.

Також слід зазначити, що огляд існуючих підходів до розуміння правничого терміну з позицій лінгвістики та юриспруденції підтверджує складний і багатогранний характер цього явища. Когнітивно-дискурсивний підхід до аналізу мовних одиниць взагалі й терміну зокрема дозволяє говорити про юридичний термін як слово або словосполучення, яке репрезентує фрагмент правової картини світу через вербалізацію когнітивної терміноструктури в межах юридичного дискурсу. Серед основних диференційних ознак юридичного терміну особливе місце посідає його співвіднесеність із когнітивною терміноструктурою правового дискурсу як системою правової комунікації [16, с. 30].

Висновки. Підбиваючи підсумки, маємо констатувати, що у вітчизняній науковій думці відсутній єдиний підхід до розуміння поняття «правнича термінологія». Натомість, українські дослідники оперують як терміном «правнича термінологія» так і терміном «юридична термінологія». На підставі проведеного дослідження, ми дійшли висновку, що поняття «правнича термінологія» та «юридична термінологія» – це синонімічні поняття, що позначають сукупність спеціальних слів та виразів, які використовуються правниками для опису понять, явищ та інститутів правової сфери, і є невід'ємною частиною мови права, що забезпечує точність і ясність у законодавстві та правових документах. Ці терміни фіксують специфіку державно-правових явищ, вимагають чітких визначень (дефініцій) і постійно еволюціонують.

Також варто окреслити, що правнича термінологія є невід'ємною частиною правової системи, а ефективність законодавства, якість нормативних актів та реалізація норм права безпосередньо

залежать від її впорядкованості та чіткості. Наукові доробки в цьому напрямі слід спрямовувати на поліпшення термінологічної узгодженості законодавства, розробку єдиних стандартів правничих понять та адаптацію термінологічної системи до сучасних викликів.

Термін «правнича термінологія» підкреслює його важливу роль у правовій системі. У традиційному розумінні термін вважається словом або групою слів, що узагальнює конкретне юридичне поняття та забезпечує його чіткість, точність і функціональну стабільність у правовій системі. Лінгвістичний підхід підкреслює взаємодію юридичних понять із загальною лінгвістичною системою і розглядає термін як підсистему національної мови, що функціонує в контексті загального літературного словника. Функціональний підхід зосереджується на функціях термінів, тоді як нормативний підхід встановлює необхідність закріплення термінів у законодавстві та надання чітких визначень.

Таким чином, юридична термінологія є не лише інструментом для формулювання правових понять, але й об'єктом систематичного наукового аналізу, що інтегрує різні теоретичні підходи для забезпечення чіткості, стабільності та ефективності мови права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ознамець Г.О. Джерела виникнення української юридичної термінології. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи*: матеріали XVI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 листоп. 2020 р.) / [редкол.: В.В. Чернєй, С.Д. Гусарєв, С.С. Чернявський та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 71–74. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3a07b127-da62-45d1-b4a0-487ffbed1f79/content (дата звернення: 12.12.2025).
2. Красницька А.В. Юридичні документи: техніка складання, оформлення та редагування: посібник. Київ: Парламентське вид-во, 2006. 528 с.
3. Красницька А.В., Посмітна В.В. Історія формування української юридичної термінології. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи*. Матеріали XII Всеукр. Наук.-практ. конф. (м. Київ, 30 листопада 2016 р.): у 2 ч. Київ: Нац. акад. внутр. справ. 2018. Ч. 1. С. 111–114.
4. Толста С.А. Правнича термінологія в законодавчих актах України: дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2006. 229 с. URL: https://enpuir.udu.edu.ua/entities/publication/fdbec515-fa47-4e8e-896f-677e65f63d68 (дата звернення: 12.12.2025).
5. Любченко М.І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види: монографія. Харків: ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ», 2015. 280 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/17318/1/Lubchenco_mon-2015.pdf. (дата звернення: 12.12.2025).
6. Онищук І.І. Термінологія та законодавчі дефініції у нормативно-правових актах. *Науково-інформаційний вісник.* 2012. № 6. С. 153-160. URL: https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/6-25-12.pdf (дата звернення: 12.12.2025).
7. Панченко Б.С. Юридичний термін як важливий засіб юридичної техніки. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи* : матеріали XII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 30 листоп. 2016 р.). / ред. кол.: Чернєй В.В., Гусарєв С.Д., Чернявський С.С. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 51–56.
8. Грегуль Г. Вимоги до юридичних термінів. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка": Проблеми української термінології*. 2008. № 620. С. 294–297. https://ena.lpnu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/4018240f-9be3-4f5c-89da-9d39a0b203f9/ content (дата звернення: 12.12.2025).
9. Лисенко О.А. Лінгвістичні аспекти юридичної термінології сучасного законодавства. *Нау кові записки Націо нального університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2022. Вип. 14(82). С. 139–142. URL: https://journals.oa.edu.ua/Philology/article/view/3594/3284 (дата звернення: 12.12.2025).
10. Степаненко Н.В. Особливості використання спеціалізованої термінології під час фор-малізації норм права в контексті юридичної техніки. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 4. Ч. 1. С. 141–146. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.22.
11. Юридична енциклопедія: у 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2003. Т. 5. 736 с.
12. Шестакова С.О. Особливості юридичної термінології як спеціалізованої системи правових понять. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філоло-*

гія. 2018. Вип. 33(1). С. 71–73. URL: https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/5932/1/Шестакова%20С.%20О.Особливості%20юридичної%20термінології.pdf (дата звернення: 12.12.2025).
13. Рабінович П.М., Дудаш Т.І. Правнича мова: основні складники (загальнотеоретична характеристика). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1(88). С. 17–29. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-17-29.pdf (дата звернення: 12.12.2025).
14. Ус Г.Г. Українська термінологія сімейного права: генеза і структурно-системна організація: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2019. 235 с. URL: http://hnpu.edu.ua/sites/default/files/files/2019/05/dis_Us_.pdf (дата звернення: 12.12.2025).
15. Сидор А.Р., Нанівський Р.С. Правнича термінологія та особливості її перекладу з англійської мови на українську. *Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія «Філологічні науки». Мовознавство*. 2018. № 9. С. 199–203. URL: http://ddpu-filolvisnyk.com.ua/uploads/arkhiv-nomerov/2018/NV_2018_9/46.pdf (дата звернення: 12.12.2025).
16. Матвєєва С. Юридичний термін у сучасному термінознавстві та юриспруденції. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 29. Т. 3. С. 27–31. URL: https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/551dce03-e31c-424b-8ad7-32cbb7c313c0/content (дата звернення: 12.12.2025).

УДК 929(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.15

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТИРИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ В ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918-1939 РР.): ДО ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНИХ МЕТАМОРФОЗ ВАСИЛЯ ПАНЕЙКА

Мельник А.І.,
адвокат, кандидат юридичних наук,
докторант кафедри історії держави,
права та політико-правових учень
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0009-0007-4977-3679
e-mail: melnyk0982@gmail.com

Мельник А.І. Зовнішньополітичні орієнтири державотворення в українській політико-правовій думці в Галичині у міжвоєнний період (1918-1939 рр.): до проблеми політичних метаморфоз Василя Панейка.

Стаття присвячена аналізу геополітичної парадигми української зовнішньої політики, яка активно формувалась в українській політико-правовій думці на етапі розбудови ЗУНР для визначення місця України у світовому політичному процесі. Показано, що пріоритетним завданням було формування концептуальних засад зовнішньої політики та організація дипломатичної служби. 9 листопада 1918 року був створений Державний секретаріат закордонних справ, який очолив член Української національно-Демократичної Партії Василь Панейко.

Досліджено, що від перших днів розбудови ЗУНР перед ним, як керівником відомства, постали два стрижневі зовнішньополітичні завдання: по-перше, забезпечити протидію полякам на міжнародній арені й довести світові, передусім державам-переможцям у війні, легітимність і правомірність утворення Західноукраїнської держави, а, по-друге, знайти союзників і допомогу в боротьбі проти Польщі. Наголошено, що в тогочасних реаліях міжнародних відносин уряду ЗУНР довелось змінювати зовнішньополітичний курс (виходячи із геополітичної та воєнної ситуації – А.М.) від пропаганди ідеї соборної Української Народної Республіки до самостійної й нейтральної Галицької республіки. Доведено, що дипломатична діяльність В. Панейка віддзеркалює складнощі періоду становлення ЗУНР і засвідчує, що його погляди на посту керівника Державного секретаріату закордонних справ, пройшли значну еволюцію. Найбільш зримо це проявилось на Мировій Конференції в Парижі, куди він виїхав за дорученням державного секретаріату і Національної Ради у Львові, щоби добиватися незалежності новоствореної української держави. Однак Антанта і США, попри те, що засуджували загарбницьку війну Польщі проти ЗУНР, вважали надійнішим і реальнішим бар'єром Польщу та Румунію.

Підкреслено, що за цих складних суспільно-політичних обставин, коли більшість європейських політиків не вірила у життєздатність незалежної української держави і перед загрозою поширення соціалістичних революції схилялась до думки, що Європі потрібна сильна Польща, яка зможе протистояти більшовицькій Росії, керманичі ЗУНР зосередили увагу дипломатичного відомства на об'єднанні етнічних українських земель в єдиній соборній державі та визнанні ЗУНР країнами Антанти та США і за їх сприяння припинити агресію з боку Польщі. Акцентовано, що урядам ЗУНР і УНР хоч і вдалося направити на Міжнародну конференцію в Парижі єдину делегацію, яка мала вирішити українське питання, обидві українські держави зберігали існуючі інституції влади, а їх керівники по-різному ставились до зовнішньої та внутрішньої політики.

Констатовано, що В. Панейко від імені уряду ЗУНР виступав за зміцнення суверенності західноукраїнської держави, тоді як принципово інших засад дотримувалася Директорія, яку в

середині лютого 1919 р. очолив С. Петлюра. Це засвідчувало різні підходи членів українських делегацій до результатів злуки ЗУНР і УНР і відповідно до позиції, яку вони займали на Міжнародній конференції у Парижі. Причина зміни курсу галицькими представниками полягала, передусім, у тому, що в Парижі стало очевидним небажання Заходу сприяти розв'язанню українського питання. З огляду на це, В. Панейко, який на перших порах був прихильником розв'язання українського питання з допомогою країн Антанти, розчарувавшись в їх упередженому ставленні до ЗУНР, спрямував свої погляди на федерацію з Росією.

Ключові слова: геополітична парадигма, українська зовнішня політика, Державний секретаріат закордонних справ, Міжнародна конференція в Парижі, країни Антанти, політичні метаморфози, В. Панейко.

Melnyk A.I. Foreign policy orientations of state formation in Ukrainian political and legal thought in Galicia in the interwar period (1918-1939): to the problem of political metamorphoses of Vasyl Paneiko.

The article is devoted to the analysis of the geopolitical paradigm of Ukrainian foreign policy, which was actively formed in Ukrainian political and legal thought at the stage of the development of the ZUNR to determine the place of Ukraine in the world political process. It is shown that the priority task was the formation of conceptual foundations of foreign policy and the organization of the diplomatic service. On November 9, 1918, the State Secretariat for Foreign Affairs was created, headed by a member of the Ukrainian National Democratic Party, Vasyl Paneiko.

It is studied that from the first days of the development of the Western Ukrainian People's Republic, as the head of the department, he faced two key foreign policy tasks: first, to provide opposition to the Poles in the international arena and to prove to the world, primarily to the victorious states in the war, the legitimacy and legality of the formation of the Western Ukrainian state, and, second, to find allies and assistance in the fight against Poland. It is emphasized that in the realities of international relations at that time, the government of the Western Ukrainian People's Republic had to change its foreign policy course (based on the geopolitical and military situation – A.M.) from the propaganda of the idea of a united Ukrainian People's Republic to an independent and neutral Galician republic. It is proven that the diplomatic activity of V. Paneiko reflects the difficulties of the period of the formation of the Western Ukrainian People's Republic and testifies that his views as the head of the State Secretariat for Foreign Affairs underwent a significant evolution. This was most clearly manifested at the Peace Conference in Paris, where he went on behalf of the State Secretariat and the National Council in Lviv to seek the independence of the newly created Ukrainian state. However, the Entente and the USA, despite condemning Poland's war of aggression against the ZUNR, considered Poland and Romania to be a more reliable and realistic barrier. It is emphasized that in these difficult socio-political circumstances, when the majority of European politicians did not believe in the viability of an independent Ukrainian state and, faced with the threat of the spread of socialist revolutions, were inclined to believe that Europe needed a strong Poland that could resist Bolshevik Russia, the leaders of the ZUNR focused the diplomatic department's attention on the unification of ethnic Ukrainian lands in a single united state and the recognition of the ZUNR by the Entente countries and the USA and, with their assistance, to stop aggression from Poland. It is emphasized that although the governments of the ZUNR and the UNR managed to send a single delegation to the International Conference in Paris, which was supposed to resolve the Ukrainian question, both Ukrainian states retained the existing institutions of power, and their leaders had different attitudes towards foreign and domestic policy.

It is stated that V. Paneiko, on behalf of the ZUNR government, advocated strengthening the sovereignty of the Western Ukrainian state, while the Directory, headed by S. Petliura in mid-February 1919, adhered to fundamentally different principles. This testified to the different approaches of the members of the Ukrainian delegations to the results of the unification of the ZUNR and the UNR and to the position they took at the International Conference in Paris. The reason for the change of course by the Galician representatives was, first of all, that in Paris the West's unwillingness to contribute to the resolution of the Ukrainian question became obvious. In view of this, V. Paneyko, who at first was a supporter of resolving the Ukrainian issue with the help of the Entente countries, disappointed in their biased attitude towards the ZUNR, turned his views towards federation with Russia.

Key words: geopolitical paradigm, Ukrainian foreign policy, State Secretariat for Foreign Affairs, International Conference in Paris, Entente countries, political metamorphoses, V. Paneyko.

Постановка проблеми. На етапі розбудови ЗУНР в умовах польсько-української війни, а відтак військово-дипломатичного протистояння з Польщею, було створено зовнішньо-політичне відомство – Державний секретаріат закордонних справ, покликаний захистити національні інтереси новоутвореної української держави. За цих складних геополітичних умов українська політико-правова думка була спрямована на формування концептуальних засад зовнішньої політики та організацію дипломатичної служби з метою виведення ЗУНР з міжнародної ізоляції шляхом переговорів. Діяльність українських дипломатів, зокрема, першого очільника Державного секретаріату закордонних справ В. Панейка, була спрямована на процес формування світоглядних орієнтацій галицьких українців, захист їх національних і соціально-економічних прав, обстоювання ідеї державності і соборності України. З огляду на це важливо висвітлити позитивні здобутки й об'єктивні та суб'єктивні причини невдач діяльності українських дипломатів з метою захисту і збереження державної незалежності. Адже розвиток української дипломатії на сучасному етапі не може здійснюватися успішно без вивчення та узагальнення історичного досвіду міжнародної діяльності України, її дипломатичної служби.

Стан опрацювання проблематики. В українській історіографії дане питання знайшло своє відображення у дослідженнях низки науковців, зокрема, І. Бойка, О. Вівчаренка, І. Гриника, І. Дацківа, М. Кобилецького, В. Кульчицького, М. Кравчука, І. Луцького, М. Литвина, Н. Литвин, І. Марціясь, К. Науменка, О. Павлишина, О. Павлюка, І. Соляра, Б. Тищика, Л. Федунишин та інших. Враховуючи наукове та практичне значення проблеми історіографічний доробок попередників, а також нові джерельні матеріали, автор поставив собі за **мету** дослідити зовнішні і внутрішні фактори, які визначали напрямки зовнішньополітичної орієнтації ЗУНР на етапі її становлення і суттєво впливали на розвиток та результати національно-визвольних змагань українського народу у 1917-1923 рр.

Виклад основного матеріалу. Формування концептуальних засад зовнішньої політики та організація дипломатичної служби було одним із пріоритетних напрямів діяльності уряду ЗУНР. Від вирішення цих ключових завдань значною мірою залежало забезпечення подальшого існування незалежної та суверенної Української держави. 9 листопада 1918 року був створений Державний секретаріат закордонних справ, першим очільником якого став член Української Національно-Демократичної Партії Василь Панейко [1, с. 23].

Зовнішньо-політичне відомство ЗУНР у статусі Державного секретаря зовнішніх справ очолювали також Лонгин Цегельський, Михайло Лозинський, Степан Витвицький, Кость Левицький. Загальне керівництво дипломатичною службою здійснював Президент ЗУНР Євген Петрушевич, який визначав зовнішню політику новопосталої держави і наголошував, що курс один – "Самостійність Західної України" [2]. Як слушно зазначає О. Павлюк, від перших днів розбудови держави президент Є. Петрушевич і В. Панейко мусили вирішувати два головні зовнішньополітичні завдання: по-перше, забезпечити протидію полякам на міжнародній арені й довести світові, передусім державам-переможцям у війні, легітимність і правомірність своїх кроків, спрямованих на утворення Західноукраїнської держави; по-друге, знайти союзників і допомогу в боротьбі проти Польщі [3, с. 359]. Пов'язано це було із закінченням польсько-української війни і початком дипломатичної боротьби еміграційного уряду ЗУНР за відновлення державної незалежності. У тогочасних реаліях міжнародних відносин уряду ЗУНР довелось змінювати зовнішньополітичний курс від пропаганди ідеї соборної Української Народної Республіки до самостійної й нейтральної Галицької республіки [4, с. 98].

Складнощі цього періоду віддзеркалює дипломатична діяльність В. Панейка, на плечі якого лягла розбудова структури Державного секретаріату закордонних справ та дипломатичних місій. Водночас його погляди на посту керівника зовнішньо-політичного відомства ЗУНР пройшли значну еволюцію: будучи на перших порах прихильником розв'язання українського питання з допомогою країн Антанти, він, розчарувавшись у їх упередженому ставленні до ЗУНР, спрямував свої погляди на федерацію з Росією [5, с. 47-54].

Політичні метаморфози В. Панейка особливо проявились на Мировій Конференції в Парижі, де він "за дорученням державного секретаріату і Національної Ради у Львові добивався державної незалежності ЗУНР у побідних держав, з огляду на те, що Польща пішла війною проти західно-української держави" [6, с. 3]. Конференція відкрилася 18 січня 1919 р. і тривала з перервами до 21 січня 1920 р. В її роботі взяли участь 27 держав, які воювали на боці Антанти і були залучені до вирішення проблем післявоєнного устрою Європи. Домінуючий вплив на діяльність керівних

органів конференції мали президенти Франції Ж. Клемансо та США В. Вільсон, прем'єр-міністри Великобританії Д. Ллойд Джордж та Італії В. Орландо, які склали Найвищу раду, або так звану "Раду чотирьох" [3, с. 369].

До врегулювання українсько-польських відносин В. Панейко намагався залучити американського президента В. Вільсона, сподіваючись скористатися суперечками між Великою Британією і США, з одного боку, та Францією, з іншого. Засвідчує це дипломатична нота, в якій очільник зовнішньо-політичного відомства ЗУНР зазначав, що "утворивши державу 9 листопада 1918 р. у Львові, ми визначили границю цієї держави тільки провізорчо, вичікуючи Вашого рішення, Пане Президенте, стараючися оминути захоплення навіть найменшого клаптика землі, який не був заселений українцями в переважній більшості, і дотримуючись справедливих принципів Ваших, Пане Президенте, у цих границях, Українська Національна Рада представляє державу і старається не допустити ніякого нелюдського вчинку, а притім не допускається насильного переступлення влади, яку вона має в руках…" [7, с. 171].

Мав надію В. Панейко і на допомогу Великої Британії. За його дорученням працівник державного секретаріату закордонних справ Є. Левицький надіслав 20 листопада 1918 р. міністру закордонних справ Англії Дж. Бальфуру ноту уряду ЗУНР, в якій йшлося про те, що новостворена українська держава може стати надійним форпостом західної цивілізації проти небезпеки з боку більшовизму, який має тенденцію розповсюджуватися на захід. Однак Антанта і США, попри те, що засуджували загарбницьку війну Польщі проти ЗУНР, вважали надійнішим і реальнішим бар'єром Польщу та Румунію [3, с. 116-117].

За складних суспільно-політичних обставин, коли більшість європейських політиків не вірила у життєздатність незалежної української держави і перед загрозою поширення соціалістичних революцій схилялась до думки, що Європі потрібна сильна Польща, яка зможе протистояти більшовицькій Росії [8, с. 102], керманичі ЗУНР зосередили увагу дипломатичного відомства на об'єднанні етнічних українських земель в єдиній соборній державі та визнанні ЗУНР країнами Антанти та США і за їх сприяння припинити агресію з боку Польщі [9, с. 382]. Правда, через суперечливі відносини між урядами УНР і ЗОУН прийняття цього історичного для українського народу рішення було непростим і болючим. По-перше, згубно впливала міжпартійна боротьба: поміркована партії Галичини вважали Директорію надто лівою та соціалістичною [10, с. 183]. По-друге, суперечності були пов'язані з різними міжнародними становищами двох українських держав, а, отже, з різними зовнішньополітичними пріоритетами [11]. Та все ж, після бурхливих переговорів у Фастові за участі керівників Директорії В. Винниченка, П. Андрієвського, Ф. Швеця та А. Макаренка та представників ЗУНР (Л. Цегельського та Д. Левицького) 30 листопада 1918 р розпочалась підготовка до об'єднання ЗУНР і УНР в одну державу.

Урочисте проголошення Злуки обох українських держав, як відомо, відбулось 22 січня 1919 року на Софійській площі в Києві відповідно до міжнародних стандартів [12]. На жаль, злука з УНР не виправдала сподівань очільників ЗУНР, бо й сама УНР не була визнана західними державами і також перебувала у стані війни [13]. До того ж обидві українські держави зберігали існуючі інституції влади, а їх керівники по-різному ставились до зовнішньої та внутрішньої політики. Власне, ця обставина, за словами М. Шаповала, стала "фатальною для всеукраїнської революції" [14, с. 251]. Незважаючи на те, що урядами ЗУНР і УНР вдалося направити на Міжнародну конференцію в Парижі єдину делегацію, яка мала вирішити українське питання, і було схвалено Інструкцію, згідно з якою усі рішення повинні були прийматися колегіально [15, с. 184], реальність виявилася іншою.

В. Панейко, який представляв ЗУНР, прагнув "вести самостійну галицьку закордонну політику та боронити інтереси Західної України, як окремої держави" [16, с. 163]. Це суперечило попереднім домовленостям з УНР, делегацію якої очолював Г. Сидоренко. Через подвійні стандарти дипломатичних відомств відносини між керівниками делегацій двох українських держав були напруженими. В. Панейко від імені уряду ЗУНР виступав за зміцнення суверенності західноукраїнської держави, тоді як принципово інших засад дотримувалася Директорія, яку в середині лютого 1919 р. очолив С. Петлюра. "Шлях до української державності, вважав він, стелиться через Київ, а не через Львів. Тільки тоді, коли Українська державність закріпиться на горах Дніпра і біля Чорного моря, тільки тоді можна думати, як про реальну річ, про збирання українських земель, захоплених сусідами. Інша політика – це мрії, нереальні комбінації, що призведуть до того, що ніякої України не буде" [17, с. 216].

Не сприймав позиції В. Панейка і М. Лозинський, голова Надзвичайної делегації ЗОУНР, який разом з Д. Вітовським та О. Кульчицьким 17 квітня 1919 р. прибув до Парижа у складі доповнюючої делегації УНР для вирішення питання припинення поляками воєнних дій та врегулювання територіальних суперечок. Однак стосунки між галицькими політиками, як згадував М. Лозинський, не склалися "одразу ж на першій нараді, яка була в день нашого приїзду в Сидоренка, Панейко привітав нас заявою, що наш приїзд се для нього "удар ножем ззаду" [18, с. 342]. М. Лозинський також зауважив, що "в самій делегації п. Панейко поставив справу так, що політика в справі Східної Галичини належить виключно до нього" [19].

Це дало підстави М. Лозинському дорікнути В. Панейку і С. Томашівському, що їм бракує соборницького підходу до української справи на Паризькій Мирній Конференції" [20, с. 115]. У відповідь С. Томашівський, побачивши документи новоприбулих делегатів з назвою "Західна Область УНР", іронічно промовив: "Ми тут докладаємо всіх сил, щоб переконати Мирову Конференцію, що ми є окрема держава, а Ви тут приходите з тим ідіотизмом!" [18, с. 342].

Як згадував пізніше М. Лозинський "боротьба йшла по таких лініях між головою делєґації Сидоренком і заступником голови делєґації Панейком, що стояв на тому, що він, Панейко, має право співрішати про всі справи, але Сидоренко і взагалі всі делєґати Директорії не повинні вмішуватися в галицькі справи..." [17, с. 215]. Відповідаючи на критику В. Панейка, М. Лозинський підкреслював: "Ціла акція п. Панейка в ціли ратування Східної Галичини від Польщі доказування, що Східна Галичина не є часть Української Народньої Республіки, тільки щось окреме від неї. Представникам держав Антанти він доказував, що тільки Східна Галичина доросла до державного життя і тільки вона з усіх українських земель не є заражена большевизмом, отже, тільки з неї можна утворити базу проти большевицької акції. Сим надіявся він осягнути признання Державного Секретаріяту як самостійного уряду Східної Галичини" [18, с. 342].

Заради справедливості треба зазначити, що М. Лозинський критично оцінював і діяльність делегації УНР. Згадуючи Міжнародну конференцію в Парижі він з прикрістю зазначав, що в плані закордонної політики відносини між урядами ЗУНР і УНР складалися так, що "…справа війни з Польщею за Східну Галичину і права на спадщину Австро-Угорщині були справою Західної Області, всі ж інші справи – справою цілої Української Народньої Республіки. Так як згідно правового становища УНР перебуває у війні з Польщею, бо остання зайняла західну частину УНР, визнано Брестським договором. То невідомо, чому згідно цього Директорія не оголосила війни Польщі. Коли де, то власне в закордонній політиці акти про з'єднання мали найбільше значінє і обов'язували обидва правительства при кожній нагоді маніфестувати волю народу творити одну державу. Тому справа компетенції обох правительств була їх внутрішньою справою, на зверх мали вони обов'язок виступати солідарно. Такий був мій погляд на закордонну політику в переходовій стадії від часу проголошення з'єднання до часу його здійснення і сей погляд я старався переводити в життя під час моєї управи закордонними справами Західної Області" [21, с. 72]. Та все ж, виконуючи доручення уряду ЗО УНР, М. Лозинський з перших днів перебування в Парижі намагався налагодити українсько-польські відносини, встановити особисті контакти з керівництвом польської делегації, що йшло в розріз із політичною лінією В. Панейка [8, с. 114].

Це засвідчувало принципово різні підходи провідних галицьких політиків, членів української делегації, до результатів злуки ЗУНР і УНР і відповідно до позиції, яку вони займали на Міжнародній конференції у Парижі: М. Лозинський і Д. Вітовський наполягали на якнайтіснішому союзі з УНР, тоді, як В. Панейко та С. Томашівський, прагнули зберегти у сфері зовнішньої політики якомога більше самостійності [22].

У травні 1919 р. В. Панейко і С. Томашівський без відома голови української делегації Г. Сидоренка заснували окреме бюро і фактично діяли самостійно. Коли ж їхня закулісна діяльність стала відомою решті членів української делегації і стала предметом обговорення на внутрішньому засіданні делегації, В. Панейко прямо заявив, що в галицькому питанні він "має право виступати сам і без делегації". Причина зміни курсу галицькими представниками полягала, передусім, у тому, що в Парижі стала очевидною безнадійність позитивного розв'язання українського питання [23, с. 226].

Власне, цим мотивував своє рішення В. Панейко, який у книзі "Зєдинені держави Східної Европи. Галичина й Україна супроти Польщі й Росії", наголошував, що "справи Виленської Литви і Східної Галичини, а за нею Холмщини, Волині й Білоруси говорять самі за себе… Ні за Литву, ні за західні українські й білоруські землі, ні за Східну Галичину антантські держави не тільки не

підуть війною на Польщу, тай не тільки її не збльокують хоч би бодай фінансово й економічно, але й навіть не показуватимуть виду готовности до рішучого акту" [24, с. 15].

Пересвідчившись у небажанні Заходу розв'язати українське питання, В. Панейко вирішив шукати вихід у порозумінні та федерації з більшовицькою Росією. Зміну своєї політичної позиції дипломат обгрунтував тим, що "вирвати Східну Галичину, визволити її нещасну українську людність і її верстат праці, землю, з під наїзду, може тільки оружна сила, яка зі сходу насунеться на Варшаву та на Збруч. Силу ту виставити і четвертим розбором Польщі звести сю паразитну державу до польських етноґрафічних границь може тільки державна й військова орґанізація, яка обійме землі між Чорним і Білим морем, будь вона відновлена на нових основах "російською" державою національностей, федерацією, конфедерацією чи під новою якоюсь формою звязаним – тісним і трівко забезпеченим союзом держав української, великоруської, литовської і инш. Се єдина дорога до визволення Східної Галичини. Иншої дороги нема. Хто каже инакше, той свідомо, або несвідомо дурить себе й инших, той говорить неправду або занімається пусканням мильних баньок»" [24, с. 17].

Отже, певною мірою можна погодитись з думкою І. Гриника, що В. Панейко з перших днів перебування на Паризькій мирній конференції обґрунтовував тезу про безальтернативну для західноукраїнського політикуму орієнтацію на Росію. Ця ж думка проходила наскрізною лінією у численних листах до Є. Петрушевича. Зокрема, у листі від 28 серпня 1919 р. заступник голови української місії відмовляв Є. Петрушевича від орієнтації на Польщу і Румунію [8, с. 128] і за його сприяння 19 грудня 1919 р. у Парижі утворив Український Національний Комітет (УНК), який орієнтувався на Росію. Це викликало невдоволення членів української делегації. Особливо гостро засудив створення УМК М. Лозинський, який у відкритому листі написав, що УНК був заснований В. Панейком, незважаючи на рішення УНРади у Відні від 9 грудня 1919 р. про необхідність дотримуватися тактики "сполучення всіх українських земель в одній самостійній і суверенній Українській державі" [25, с. 107].

На сторінках віденської "Волі" від 14 лютого 1920 р. М. Лозинський розкритикував діяльність В. Панейка на Паризькій мирній конференції: "Скрізь шукав пан Панейко рятунку для Східньої Галичини, навіть в кооперації з галицькими москвофілами, а тільки не в єдности з цілою Україною... В самій Делеґації п. Панейко поставив справу так, що політика в справі Східньої Галичини належить виключно до нього, до тої міри, що Делеґація не тільки не має права співрішати, але навіть радити, а навіть і знати, що він робить у цій справі. Коли основою політики Директорії була державна самостійність України п. Панейко користуючися становищем віце президента Делеґації Української Народньої Республіки, вів політику, яка в кінці завела його під прапор Денікіна... Договір галицької команди з Денікиним і все те, що наступило опісля показують: п. Панейко надає напрям цілій політиці Уряду Західньої Области Української Народньої Республіки" [25, с. 114]. Та все ж, на початку 1920 р., після поразки Добровольчої армії А. Денікіна під Новоросійськом, В. Панейко відмовився від співпраці з УНК, але русофільська позиція підірвала його авторитет серед галичан. Зрештою, і Є. Петрушевич, який прибув з України до Відня, очевидно, був не задоволений діяльністю В. Панейка, бо у травні 1920 р. сформував новий уряд, в якому для В. Панейка "портфеля" не знайшлося.

Висновки. На етапі розбудови ЗУНР в українській політико-правовій думці активно формувалась геополітична парадигма української зовнішньої політики для визначення місця України у світовому політичному процесі. Пов'язано це було із закінченням польсько-української війни і початком дипломатичної боротьби еміграційного уряду ЗУНР за відновлення державної незалежності. Формування концептуальних засад зовнішньої політики та організація дипломатичної служби мало забезпечити протидію полякам на міжнародній арені й довести світові, передусім державам-переможцям у війні, легітимність і правомірність своїх кроків, спрямованих на утворення Західноукраїнської держави і знайти союзників і допомогу в боротьбі проти зовнішніх ворогів. На жаль, країни Антанти і США, які утверджували післявоєнний устрій Європи, не вірили, що новостворена українська держава може стати надійним форпостом західної цивілізації. Перед загрозою поширення соціалістичних революцій вони стали на сторону Польщі, дозволивши їй анексувати етнічні українські землі в Галичині. Згубний вплив на процес відновлення української державності мала і неузгодженість дій зовнішньополітичних відомств ЗУНР і УНР, очільники яких працювали не консолідовано, і, навіть, ворогували між собою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: документи і матеріали: у 5 т. За ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ, 2001. Т. 1: Листопадова 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР / укладачі О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001 594 с.
2. Кобилецький М.М. Утворення ЗУНР, її державний механізм та діяльність (1918–1923 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.ю.н.:12.00.01. Львів, 1998. 22 с.
3. Павлюк, О. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920). Альтернативи, 2001. С. 314–397.
4. Литвин Н. Між Антантою та більшовицькою Росією: основні напрями зовнішньої політики ЗУНР у 1920–1923 рр. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 2012. Вип. 24. С. 97–102.
5. Шелухин С. Як будовано Українську соборність. В. Панейко на роботі в українській делегації на Мирову конференцію в Парижі 1919 р. Наша культура. 1936. № 1. С. 47–54.
6. Левицький К. Дипломатична діяльність З.У.Н.Р. (1918–1923). Літопис Червоної калини. 1938. Ч. 11. С. 3–4.
7. Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва і збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923. Т. 3. Скрентон: Укр. роб. союз, 1960. 212 с.
8. Гриник І. І. Громадсько-політична та публіцистична діяльність Василя Панейка у контексті суспільно-політичних процесів першої третини ХХ століття: … дис. канд іст наук. Івано-Франківськ.2014. 205 с.
9. Західно-Українська Народна Республіка. 1918−1923: історія / кер. автор. кол. й відп. Ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. 628 с.
10. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918-1929) : в 2 т. Ін-т політ. та етнонац. дослідж. НАН України, Прикарпат. ун-т ім. Василя Стефаника, Наук. т-во ім. Тараса Шевченка. Київ; Івано-Франківськ: Плай, 2002–2004. Т. 1 . 2002. 534 с.
11. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. The Ukrainian-Polich War 1918-1919. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Ін-т Схід.-Центр. Європи. Львів. 1998. 469 с.
12. ЦДАВО України. Ф.1429. Оп.1. Спр.5. Арк.3.
13. Тищик Б.Й. Західно Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. Львів: Тріада плюс,2004. 392 с.
14. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма Прага, 1928. С. 251.
15. Субтельний О. Україна. Історія. пер. з англ. Ю.І. Шевчук; вст. ст. С.В. Кульчицький. К.: Либідь, 1991. 512 с.
16. Цегельський Л. М. Від леґенд до правди: спомини про події в Україні звязані з Першим Листопадом 1918 р. Нью-Йорк; Філадельфія: Булава, 1960. 313 с.
17. Головченко В. Соборна Україна на міжнародній арені 1919 р.: надії і втрачені шанси. Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). К., 1999. С. 212–218.
18. Тищик Б. Становлення державності в Україні (1917–1922). Коломия, 2000. 262 с.
19. Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних еміграційних установ, організацій та осіб. Державний історичний архів вищих органів влади і управління України (ДІАВОВУ). Ф. 4465. Оп. 1 Спр. 581. Відкритий лист члена Української Національної Ради у Франції Лозинського М. до членів Ради про відношення відповідальних органів Західної області УНР до державної єдності і самостійності України, 16 арк.
20. Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів. Ф. 309. Оп. 1 Спр. 123. Листування з організаційними комітетами про проведення міжнародних наукових конгресів, з'їздів, конференцій тощо, 95 арк.
21. Представництво Західно-Української Народної Республіки в Німеччині 1920–1921 рік. Ф. 3698. Оп. 1 Спр. 8. Розпорошені документи − телеграми про взаємовідносини ЗУНР з Польщею за 1919 рік, 8 арк.
22. Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр.:… дис. докт. іст. наук. 07.00.01 – Чернівці. 2009. 474 с.

23. Соляр І. Панейко Василь. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Уряди. Постаті. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2009. 350 с.
24. Панейко В. Зєдинені держави Східної Европи. Галичина й Україна супроти Польщі й Росії / Василь Панейко. Відень, 1922. 82 с.
25. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії Української революції. 1917–1923. Київ–Львів, 1924. Т. 2. Кн. 5. 215 с.

УДК 340.141(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.16

РОЛЬ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Переш І.Є.,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-3485-7278

Пеца Д.Д.,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-5812-7907

Щока С.В.,
кандидат юридичних наук, асистент
кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-7165-2191

Переш І.Є., Пеца Д.Д., Щока С.В. Роль звичаєвого права у розвитку українського державотворення

У статті досліджено роль звичаєвого права у процесі формування та розвитку української державності. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення історико-правових засад становлення вітчизняної правової системи та з'ясування впливу звичаєвих норм на сучасне українське законодавство. Проблематика впливу звичаю на формування української державності залишається недостатньо дослідженою у вітчизняній юридичній науці.

Автор здійснює термінологічний аналіз понять «звичай», «правовий звичай» та «звичаєве право», обґрунтовуючи їх відмінності та взаємозв'язок. Встановлено, що правовим звичай стає лише за умови його санкціонування державою, тоді як звичаєве право охоплює ширшу систему норм, дотримання яких забезпечується суспільним авторитетом. Наголошено, що звичай як соціальний регулятор передував виникненню писаного права і став основою для формування перших нормативних актів.

Досліджено еволюцію звичаєвого права на українських землях у різні історичні періоди. Проаналізовано значення Руської Правди як першого кодифікованого джерела права, що ґрунтувалося на звичаєвих нормах. Особливу увагу приділено козацькій добі, коли звичаєве право регулювало військову, сімейну, кримінальну та цивільну сфери суспільних відносин. Охарактеризовано специфічні ознаки козацького звичаєвого права: усну форму передачі, обрядовість, суворість покарань. Окремі звичаї козацької доби, зокрема могорич як спосіб укладення договору, частково збереглися до сьогодення.

З'ясовано, що в радянський період правовий звичай як джерело права заперечувався. У сучасній Україні звичай визнається допоміжним джерелом права і застосовується для заповнення прогалин у законодавстві за умови несуперечності чинним нормативно-правовим актам. Виокремлено форми санкціонування звичаїв державою: фіксоване та відсильне. Проаналізовано сучасні прояви звичаєвого права: звичаї ділового обороту, торговельні звичаї, звичаї національних меншин та місцеві звичаї.

Зроблено висновок про те, що звичаєве право є фундаментом формування сучасної правової системи України та одним із факторів, що визначає її приналежність до романо-германської правової традиції.

Ключові слова: джерела права, звичаєве право, правовий звичай, українське державотворення, Руська Правда, козацьке право.

Peresh I.E., Peca D.D., Shchoka S.V. The role of customary law in the development of Ukrainian statehood

The article examines the role of customary law in the process of formation and development of Ukrainian statehood. The relevance of the study is due to the need to rethink the historical and legal foundations of the formation of the domestic legal system and to clarify the influence of customary norms on modern Ukrainian legislation. The issue of the influence of custom on the formation of Ukrainian statehood remains insufficiently studied in domestic legal science.

The author carries out a terminological analysis of the concepts of «custom», «legal custom» and «customary law», justifying their differences and interrelationships. It is established that custom becomes legal only if it is sanctioned by the state, while customary law encompasses a broader system of norms, compliance with which is ensured by public authority. It is emphasized that custom as a social regulator preceded the emergence of written law and became the basis for the formation of the first regulatory acts.

The evolution of customary law in Ukrainian lands in different historical periods is studied. The significance of Rus'ka Pravda as the first codified source of law based on customary norms is analyzed. Special attention is paid to the Cossack era, when customary law regulated the military, family, criminal and civil spheres of social relations. Specific features of Cossack customary law are characterized: oral form of transmission, ritual, severity of punishments. Certain customs of the Cossack era, in particular mogorich as a way of concluding a contract, have been partially preserved to the present day.

It is found that in the Soviet period, legal custom as a source of law was denied. In modern Ukraine, custom is recognized as an auxiliary source of law and is used to fill gaps in legislation provided that it does not contradict current regulatory legal acts. Forms of sanctioning customs by the state are distinguished: fixed and sent. Modern manifestations of customary law are analyzed: customs of business turnover, trade customs, customs of national minorities and local customs.

The conclusion is made that customary law is the foundation of the formation of the modern legal system of Ukraine and one of the factors determining its belonging to the Romano-Germanic legal tradition.

Key words: sources of law, customary law, legal custom, Ukrainian state formation, Ruska Pravda, Cossack law.

Постановка проблеми. Сьогоднішнє суспільство не можливо уявити без існування нормативно-правових актів, які регулюють правовідносини. Зараз акти законодавства відіграють настільки значну роль у суспільстві, що у разі скасування у суспільстві хоча б одного з них, почався б хаос у тій чи іншій сфері. Невід'ємної ролі нормативно-правових актів у суспільстві неможливо заперечити. Проте, якщо припустити відсутність нормативного регулювання певної сфери правовідносин, то можна ствердити, що вони будуть врегульовуватись звичаєвими нормами, принципами права або судовою практикою.

Тут варто наголосити, що у стародавньому суспільстві не існувало нормативно правових актів. Суспільні відносини врегульовувались усталеними правилами поведінки, які мали повторюваний характер. Тобто, відбувалось зародження звичаю як форми права. Досить довгий період він існував в усній формі і передавався з покоління в покоління, поки не набув настільки масштабного характеру, що почав потребувати письмового закріплення та санкціонування державою. Не всі звичаї визнавались державою, проте навіть не визнані звичаї продовжували своє існування. Різниця полягала лише в обов'язковості застосування.

На сьогодні в різних правових традиціях можна спостерігати різне значення звичаю у регулюванні суспільних відносин, незважаючи на те, що саме звичай становив початок розвитку права. Без його існування в суспільстві не можливо було б зараз уявити суспільні правовідносини. Проте, його роль не є такою значною, адже правовий звичай носить допоміжний характер і слугує для заповнення прогалин у законодавстві.

Стан дослідження. Звичаєвому праву приділяється досить велика увага на науково-доктринальному рівні. Вітчизняні науковці присвячують багато праць вивченню особливостей правового звичаю. Проте, влив звичаю на формування української державності є недостатньо дослідженим. Окремим аспектам вивченню цієї проблематики приділяли увагу такі вчені як: М.М. Бедрій, Л.Л. Богачова, І. Бойко, А.С. Бондарчук, Л.Л. Ковальчук, А.Ю. Кундій, В. Озель, С.Д. Рябенко, М.Ю. Рязанов, Н.Є. Толкачова.

Метою наукового дослідження є з'ясування впливу звичаю на розвиток українського права, роль звичаю у різні історичні періоди та місце звичаєвого права у сучасній системі права

Виклад основного матеріалу. Одним із найдавніших джерел права визначають звичай. Звичаї виникли в процесі формування самого суспільства, саме тоді коли виникла потреба урегульовувати відносини, що виникали. З повторюваністю виникнення правовідносин до них застосовували однакові способи вирішення. У суспільстві закладався механізм однакового реагування в однакових ситуаціях. Тобто, у первіснообщинній побудові суспільства єдиним джерелом регулювання відносин виступав звичай, який створювався через колективне прийняття.

Для подальшого аналізу значення звичаю як джерела формування українського права необхідно визначити термінологічні аспекти цього поняття. Для початку слід наголосити, що «звичай», «правовий звичай» та «звичаєве право» є різними правовими категоріями і мають різний зміст хоч і є взаємопов'язаними.

Якщо говорити про звичай, то варто його відносити більш до культурної та соціальної категорії, ніж до правової. Оскільки найчастіше під зовнішньою формою звичаю приховуються релігійні та моральні норми, які відображають еволюцію правової свідомості в період різних історичних етапів та різних регіонів. Якщо розглядати більш просте трактування звичаю, то можна сказати, що під ним розуміють правило поведінки, яке встановилось на основі багаторазового використання. Проте не завжди такі правила становили правовий характер, а отже і не всі потребували закріплення.

З потреби закріплення звичаїв почалось формування правового звичаю. Проте, на сьогоднішній час існують різні наукові підходи до визначення «правового звичаю» як теоретичного терміну. Наявні дефініції можна поділити на три групи: ті, які вказують на санкціонування звичаю державою; ті, які не закріплюють таке положення; ті, які вказують, що санкціонування державою є необов'язковою ознакою існування правового звичаю [1, с. 16].

В контексті розгляду правового звичаю варто перш за все зазначати, що така ознака як закріпленість державою повинна обов'язково проявлятися. Тільки санкціонування та гарантування державою робить звичай правовим. Отож виходячи з даного твердження, можна виокремити поняття, яке найбільш розкриватиме зміст правового звичаю. Правовим звичаєм вважають сукупність традицій, переконань та принципів права, які підтримуються з боку держави через імперативне або диспозитивне закріплення в законодавстві або є усталеною практикою у правозастосуванні [2, с. 202-203].

Деякі науковці стверджують, що звичай стає правовим тільки тоді, коли з'являється держава. Проте, це положення може довільно трактуватись. Тому постає необхідність уточнення такого твердження. Варто погодитись з тим, що тільки за наявності держави звичай може стати правовим, оскільки правового характеру йому може надати тільки держава. Проте, тут необхідно вказати, що не кожен звичай, який існує в суспільстві стає правовим. Держава, надаючи звичаю правового статусу виходить з його ролі у необхідності регулювання правовідносин [3, с. 26].

Звичаєве право є більш комплексним поняттям. Його варто розглядати як систему прав і обов'язків осіб, що сформувалися впродовж життя та закріплені у свідомості як правові норми, дотримання яких було обов'язковим і забезпечувалось впливом суспільного авторитету. Вони складалися побутово і саме суспільство визначало дотримуватись цих норм чи ні. Норми звичаєвого права розвиваються незалежно від закріплення законодавчою владою як загально обов'язкових. Для їх існування достатньо лише загальне переконання народу підкорятися таким нормам [4, с. 100].

Проаналізувавши дані правові категорії, можна наголосити на тому, що не всі звичаї можуть бути правовими, а звичаєве право формується із сукупності правових звичаїв, які мають важливе суспільне значення та звичаїв, які не є санкціоновані державою, але відіграють важливу роль у житті суспільства.

Розглядаючи історичний аспект становлення звичаєвого права, варто сказати, що першим етапом було виникнення самого звичаю у окремій групі людей. З часом поставала необхідність за-

кріпити певні звичаї на паперовому носії і зробити їх відомими більш широкому колу осіб, ніж певній групі у середині якої сформувалися ці звичаї. Відповідно з формування письмових норм права звичаї почали набувати матеріального змісту і почали охоронятися державою. Проте не всі звичаї потребували формального закріплення та не всі звичаї ставали загальнообов'язковими. Це пояснюється тим, що вже в той період державні утворення почали диференціювати звичаї. Необхідні звичаї для загального регулювання суспільного життя ставали правовими [5, с. 8].

Аналіз становлення звичаєвого права на території України необхідно розпочати з правової природи звичаю та становлення права на території Київської Русі. Саме в той період почалося закріплення правових та звичаєвих норм. Згодом із появою звичаю у правових актах розпочалося й утворення законодавчих норм.

Звичаї у Київські Русі формувалися суспільством в цілому під впливом історичних, культурних, релігійних та інших чинників. Вони становили основу соціального регулювання поведінки членів родових спільнот. У цей період звичай варто характеризувати як правовий, оскільки його дотримання забезпечувала держава та забезпечила його нормативне закріплення. За період Київської доби звичаєве право характеризувався як писане право. Одним з нормативно-правових актів такого писаного права виступала Руська Правда. ЇЇ ще називають тлумаченням свідомості населення та перетворення її у букву закону. Назва цього кодифікованого акта пішла від звичаю, оскільки на Русі звичай називали «правдою». Необхідно відмітити, що «правду» не відмежовували від поняття «закону» і надавали термінам однакове значення. Проте, в сучасності таке ототожнення втратило значення, оскільки ці три поняття мають різне правове значення і застосування. [5, с. 8–10; 6, с. 233].

На сьогоднішній день цілісний текст Руської Правди не зберігся, проте вона не втратила своє вагоме значення, адже започаткувала становлення українського кодифікованого права. Першою редакцією Руської Правди була Коротка Правда Ярослава Мудрого, яка базувалась на нормах звичаєвого права та регулювала суспільні відносини у сфері господарської діяльності, кримінального, цивільного, спадкового та сімейного права. Друга редакція Руської Правди була більш розширеною і доповнювала норми кримінального права, які закріплювалися в попередній редакції та містила норми судочинства. Існувала й третя редакція цього взводу звичаєвого права, проте через вибірковість викладених в ній положень не набула значного поширення [5, с. 11].

Важливе значення у положеннях Руської Правди відіграли звичаї, що стосувались власності. Деякі знайшли законодавче закріплення і в сучасності. Зокрема, до таких звичаїв можна віднести: відмежування законного і незаконного володіння набутим майном, перебування таких ділянок як водойми і пасовища у спільній власності громади, належність права власності на скарб тій особі, яка знайшла такий скарб. Також варто наголосити на поширеності у ті часи такого правового звичаю як забезпечення недоторканності майна самим власником. Частково цей звичай знайшов своє відображення сьогодні у Кримінальному законодавстві, а саме в контексті того, що у разі протиправного проникнення в житло, особа може захищати його всіма способами [6, с. 233–235].

Характерною рисою правового звичаю того часу виступало те, що його дотримання здійснювалося не державним примусом, на відміну від закону, а завдяки впливу і авторитету суспільної думи, яка й формувала ці норми [5, с. 9]. Необхідно відмітити, що ця ознака правового звичаю є характерною і в сучасності. Адже, зараз, звичай є тільки допоміжним нормативним регулятором і використовується тоді, коли відсутні законодавчі норми, які б могли застосовуватись з виникненням правовідносин.

Із завершенням доби Київської Русі звичаєве право не припинило розвиватись. Звичайно, воно продовжило своє існування і в період Великого князівства Литовського, проте більшість звичаєвих норм мало саме литовське походження. Більш вагоме значення вони почали відігравати в період існування козацтва. Попри існуючих звичаєвих норм почали утворюватись нові. Козацьке право було адаптоване до специфічних умов січового лицарства, тому мало такі характерні ознаки як: усну форму передачі, відсутність поділу на галузі, обрядовість, суворість покарань, поширеність смертної кари [7, с. 44].

У період козацької доби звичаї, що стосувались військової сфери та виборів становили невід'ємну частину правової системи. До прикладу, на Запорізькій Січі обирали кошового отамана шляхом вручення йому палиці. Проте, дати згоду одразу на таке рішення обраний, відповідно до звичаю не міг. Для того, щоб отримати цю посаду йому потрібно було спочатку двічі відмовитися і тільки з третього разу взяти палицю. Проте на цьому така обрядовість не закінчувалася. Кожен

козак, який брав участь у виборах повинен був підійти о отамана і посипати йому на голову пісок, землю та болото, для того щоб той завжди пам'ятав про своє просте козацьке походження. Після цього обраний кошовий отаман дякував і кланявся козацтву [4, с. 103].

Досить цікавим звичаєм було прийняття до козацтва. Перед тим як стати козаком, особа мала на місяць усамітнитись щоб перевірити свою витривалість. Також важливою умовою було прийняття православної віри.

Вагоме значення звичаєві норми відігравали в сімейному праві. Відповідно до козацького звичаю пропозицію укласти шлюб могла запропонувати і дівчина. Для цього вона приносила спечений хліб до хати нареченого і клала його на стіл. Якщо з нею ніхто не заговорив, то це означало відмову [4, с. 104].

Звичаєві норми використовуються і в кримінальному праві. Найбільше вони стосувались покарань. Козацьку добу можна охарактеризувати як таку, що мала найбільш суворі покарання. Одним з таких було прикуття до ганебного стовпа та биття прохожими винуватого дерев'яними кийками. Зважаючи на те, що віра у козаків посідала досить вагоме місце у їх повсякденному житті один з видів покарань передбачав: протягом трьох тижнів стояти перед входом до церкви і кожному хто туди приходив розповідати про свій злочин. За пияцтво під час несення військової служби козаків кидали за борт чайки. Після цього його життя залежало від вдачі. Також цікавим є звичай щодо особи, яку засуджували до страти. Уникнути страти такий козак міг лише за умови, якщо жінка брала його на поруки з подальшим одруженням [4, с. 104, 8, с. 2].

Варто згадати і про звичаєві норми, які виникали з цивільних правовідносин. Відомий звичай козацької доби який зберігся частково й до сьогоднішніх днів, проте не має закріплення є могорич. Після укладення вагомого договору сторони та свідки розпивали пляшку алкогольного напою. Договір вважався укладеним з моменту випиття пляшки і після цього змінити умови договору було неможливо [4, с. 104].

Досліджуючи козацьку добу, необхідно вказати і на те, що судочинство Запорізької Січі відбувалося за всіма нормами козацького звичаєвого права. Саме тоді судочинство почало розумітись як публічна влада джерелом якої є народ. За звичаями, усі члени козацької спільноти брали участь у судових процесах, що підкреслювало народний характер правосуддя [7, с. 45].

Звичаєвість таких дій варто пов'язувати з тим, що вони мали багаторазовий характер і сформувались колективно. У формуванні української державності такі звичаї відіграли важливу роль, оскільки завдяки їх функціонуванню розвивалась наша культура та правова свідомість. Хоч сьогодні більшість з цих звичаїв втратили своє значення з неможливістю застосування та видозмінились, вони становлять невід'ємну частину національної ідентичності.

Після Козацької доби розвиток звичаєвого права почав припинятись. Почалось вже формування законодавчих актів і їх дотримання. Звичаї відігравали значну роль лише у побутовому житті народу. Під час радянського періоду правовий звичай як джерело права заперечувався і не визнавався. Його існування припускалось лише у міжнародному праві, оскільки звичаєві норми вважалися застарілими і несумісними з ідеологією соціалістичної держави. Вчені радянського періоду акцентували увагу тільки на письмових нормативних актах як єдиному легітимному джерелі права.

Якщо говорити про сучасне українське право, то зараз звичаї слугують для заповнення прогалин законодавства. Існують дві форми санкціонування державою звичаєвих норм: фіксоване та відсильне. Фіксоване санкціонування передбачає оформлення звичаю у нормативно-правовому акті. Вже відсильне санкціонування можна охарактеризувати тим, що воно містить відсилку до звичаєвої норми, не зазначаючи зміст самого звичаю [9 с. 2].

На сьогодні законодавчо передбачено визнання правового звичаю як форми права, а саме: звичаїв ділового обороту, торговельних звичаїв, звичаїв національних меншин, місцевих звичаїв. Проте вважається недопустимим надання переваги цьому джерелу права перед нормами законодавства. Звичаї є більш сталим та сформованим правилом поведінки, ніж законодавство, яке адаптується під нові виклики сучасності, зважаючи на розвиток правовідносин. Це може становити перешкоду у регулюванні нових правовідносин звичаями, адже щоб він став звичаєм, необхідно, щоб ці правовідносини виникали вже декілька разів. Проте на ранніх етапах виникнення нових правовідносин, норми закону можуть ще не існувати, то для врегулювання таких відносин беруться до уваги принципи права, які є сталими.

Цивільним кодексом передбачено застосування в регулюванні цивільно-правових відносин звичаїв ділового обороту, але вони не повинні суперечити законодавству та договорам. Найбіль-

ше це проявляється в узгодженості ціни між продавцем і покупцем. Необхідно наголосити також на існуванні звичаїв національних меншин. До прикладу, допускається не записувати особу «по батькові» у свідоцтво про народження чи у документ, що посвідчує особу якщо це передбачено у національних традиціях. Також один із звичаїв є передбачено в особи не мати ідентифікаційного коду та не брати в руки зброю під час несення військової служби, якщо це суперечить релігійним переконанням. Одним з прикладів місцевого звичаю, закріпленого в Цивільному кодексі України є виникнення права власності на речі, зібрані плоди та впольованих тварин у лісі та водоймах. І це йде мова тільки про закріплені у законодавстві звичаї. Звичайно, якщо постає питання про використання норм звичаєвого права чи норм законодавства, то пріоритет надається нормам законодавства [9, с. 2-4].

Варто не забувати, що поряд з правовими звичаями продовжують існувати етичні, моральні, релігійні та корпоративні звичаї. Їхнє значення із розвитком суспільних відносин зменшилось. Проте, це не виключає того факту, що саме ці звичаї відіграли важливу роль у формуванні сьогоденного права.

Хоч на сьогоднішній день звичаєві норми трохи видозмінились, проте суть деяких не змінюється з часом. Основною умовою існування звичаїв та застосування їх у правовідносинах є несуперечність законодавству. З їх природи випливає неможливість окреслення чітких рамок застосування. Відповідно, на сьогодні, це створює колізії для регулювання однорідних відносин, які не є врегульовані нормами права. З цього можна сказати, що звичаї усувають прогалини в законодавстві, адже врегулювати всі суспільні відносини нормами закону не можливо, особливо в період стрімкого розвитку правовідносин. Оскільки, дослідивши дану тем з історично-правового боку можна відмітити, що виникненням норм права передує урегулювання суспільних відносин звичаєвою нормою [9, с. 5; 10, с. 13].

Висновки. Звичай можна вважати одним із перших форм існування права. Саме він став основою для виникнення інших джерел права. Проте, тут варто наголосити на існуванні різних видів звичаю: морального, етичного, релігійного, корпоративного, правового. Однак, тільки ті звичаї, які регулювали найважливіші суспільні відносини ставали правовими і закріплювалися джерелом права. Формування сучасного українського права відбулось саме на основі звичаєвого права.

В різні періоди розвитку української державності звичай відігравав різні значення у регулюванні правовідносин. В період існуванні на українських землях первісно-общинного ладу почалось формування звичаїв та впровадження їх у життя суспільства. В період Київської Русі звичаї почали набувати письмового характеру і були основними джерелами права держави. Своє відображення вони віднайшли у Руській Правді – першому систематизованому джерелі права українського народу. Другим піком розвитку звичаєвого права на українських землях можна вважати Козацьку добу. Оскільки, регулювання тодішніх правовідносин здійснювалось саме завдяки звичаєвому праву. Але з часом розвиток звичаю як джерела права почав занепадати. В радянський період взагалі відбулося його повне заперечення. Проте, в сучасній Україні можна спостерігати, що правовий звичай вважається одним із джерел права, на що є вказівка в основному джерелі права – законі. Його застосування відбувається в разі існування прогалини в законодавстві, проте він не повинен суперечити нормам права, які закріплені у нормативно-правових актах, що мають вищу юридичну силу.

Не можна оминути того факту, що сформованість норм права на звичаях також є одним з факторів, який визначає приналежність України до романо-германської традиції права. Оскільки саме ця правова система допускає таке джерело права як правовий звичай. Формування цієї правової системи, відповідно як і правової системи України відбувалось на нормах звичаєвого права. Тому на сьогодні не існує заперечення правового звичаю як форми права, хоч він відіграє і другорядну роль у застосуванні до правовідносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бедрій М.М. Сучасні підходи до визначення поняття правового звичаю. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2023. С. 15–19. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/287182.
2. Озель В. Звичай у системі права України. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 6. С. 201–205. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/06/41.pdf.

3. Богачова Л.Л., Ковальчук Д.Р., Кундій А.Ю. Правовий звичай як джерело права в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 4. 2021. С. 24-27. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/5.pdf.
4. Бедрій М.М. Норми українського звичаєвого права (історико-юридична характеристика). 2015. С. 100–105.
5. Бойко І. Руська Правда та її вплив на становлення і розвиток української правової традиції. *Вісник Львівського національного університету. Серія юридична.* 2022. Вип. 72. С. 3–16. URL: https://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/11672.
6. Рябенко С.Д. Звичай як джерело права власності в Київській Русі. *Наукові праці МАУП.* 2007. ВИП. 2(16). С. 231–236.
7. Рязанов М.Ю. Особливості права Запорізької Січі у правовій спадщині України. *Часопис Київського університету права.* 2021. № 2. С. 43–47. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/705.
8. Бондарчук А.С. Маловідомі козацькі звичаї. Вінницький національний університет. Матеріали конференції. С. 1–3. URL: file:///Users/a12345/Downloads/2103-7351-1-PB.pdf.
9. Толкачова Н.Є. Правовий звичай, узвичаєність, звичай ділового обороту – форми права сучасної України: проблеми застосування. С. 1-7. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/b7a9f016-3728-40fb-a330-f42949dfd51e/content.
10. Бедрій М.М. Право і звичай: проблема співвідношення та взаємодії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.* 2022. Вип. 72: ч. 1. С. 11–17. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/10/4.pdf.

УДК 340.11
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.17

ГЕНЕЗА ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ: ВІД СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ДО ДОКТРИНИ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Савинський С.М.,
аспірант Інституту держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України,
адвокат, керуючий партнер «SAVYNSKYI LAW OFFICE»
ORCID: 0009-0007-4251-2070

Савинський С.М. Генеза принципу правової визначеності: від світових стандартів до доктрини Конституційного Суду України.

У статті комплексно аналізується становлення генези принципу правової визначеності як фундаментальної складової верховенства права у контексті світових правових традицій та особливостями її імплементації в українську правову систему. Підкреслено, що хоча верховенство права закріплене в Конституції України, однак сам принцип правової визначеності формувався опосередковано – не через пряму конституційну норму, а завдяки еволюційному розвитку правової доктрини та поступовому розширенню його змісту в практиці Конституційного Суду України.

Окрема увага приділяється українській правовій традиції, передусім «Руській Правді», у якій уже були закладені елементи впорядкованості, передбачуваності та нормативної чіткості, що визначали межі поведінки учасників правовідносин. Також аналізуються доктринальні підходи XIX століття, які надали цьому принципу концептуальної завершеності та заклали основу для його подальшої інтеграції в міжнародну та українську правову думку.

Розкрито, що в сучасній Україні становлення принципу відбувалося переважно через рішення Конституційного Суду України. У рішенні 1997 року Конституційний Суд України уперше визначив правову визначеність як гарантію стабільності правового порядку й акцентував на забороні зворотної дії законів у часі. У рішенні 2001 року було підкреслено, що незворотність нормативно-правових актів є основою довіри громадян до держави та важливою умовою правової стабільності.

Після 2022 року швидкість і частота змін законодавства, а також порушення або скорочення vacatio legis актуалізували питання законних очікувань та передбачуваності правового регулювання. Особливо важливим в цьому питанні є рішення Конституційного Суду України від 21 січня 2025 року, яке чітко визнало необхідність встановлення належного перехідного періоду як умови реалізації правової визначеності та захисту суб'єктів права від правової невизначеності.

Зроблено висновок, що принцип правової визначеності пройшов тривалий шлях розвитку – від загальносвітових правових стандартів, сформованих у надрах античної та римської правових традицій, до сучасної української правової доктрини, де він набув самостійного змістовного наповнення. У процесі адаптації до національного правопорядку цей принцип трансформувався у ключовий інструмент забезпечення стабільності та передбачуваності правового регулювання, а також у важливий механізм зміцнення довіри громадян до держави. Його інтеграція в практику Конституційного Суду України надала принципу не лише теоретичного, а й реального регулятивного значення, перетворивши його на фундаментальну умову ефективного та послідовного функціонування правової системи.

Ключові слова: верховенство права, принцип права, правова визначеність, концепція, Конституційний Суд України, vacatio legis.

Savynskyi S.M. The genesis of the principle of legal certainty: from global standards to the doctrine of the Constitutional Court of Ukraine.

The article comprehensively analyses the genesis of the principle of legal certainty as a fundamental component of the rule of law in the context of global legal traditions and the peculiarities of its

implementation in the Ukrainian legal system. It is emphasised that although the rule of law is enshrined in the Constitution of Ukraine, the principle of legal certainty itself was formed through the evolutionary development of legal doctrine and the gradual expansion of its content in the practice of the Constitutional Court of Ukraine.

Particular attention is paid to the Ukrainian legal tradition, primarily the Ruska Pravda, which already contained elements of orderliness, predictability and normative clarity that defined the limits of behaviour of participants in legal relations. The doctrinal approaches of the 19th century, which gave this principle conceptual completeness and laid the foundation for its further integration into international and Ukrainian legal thought, are also analysed.

It is revealed that in modern Ukraine, the principle was established mainly through the decisions of the Constitutional Court of Ukraine. In its 1997 decision, the Constitutional Court of Ukraine defined legal certainty for the first time as a guarantee of the stability of the legal order and emphasised the prohibition of retroactive laws. In its 2001 decision, it was emphasised that the irreversibility of normative legal acts is the basis of citizens' trust in the state and an important condition for legal stability.

After 2022, the speed and frequency of changes in legislation, as well as violations or reductions in vacatio legis, brought to the fore the issues of legitimate expectations and the predictability of legal regulation. Particularly important in this regard is the decision of the Constitutional Court of Ukraine of 21 January 2025, which clearly recognised the need to establish an appropriate transition period as a condition for the implementation of legal certainty and the protection of legal subjects from legal uncertainty.

It was concluded that the principle of legal certainty has undergone a long process of development, during which it has acquired its own substantive content. In the process of adaptation to the national legal order, this principle has been transformed into a key instrument for ensuring the stability and predictability of legal regulation, as well as an important mechanism for strengthening citizens' trust in the state. Its integration into the practice of the Constitutional Court of Ukraine has given the principle not only theoretical but also real regulatory significance, transforming it into a fundamental condition for the effective and consistent functioning of the legal system.

Key words: rule of law, principle of law, legal certainty, concept, Constitutional Court of Ukraine, vacatio legis.

Постановка проблеми. Незважаючи на визнання принципу правової визначеності як ключової засади верховенства права, актуальною проблемою є глибоке дослідження його історичної генези та еволюції – від початкових уявлень про точність писаного закону до сучасної концепції, що гарантує передбачуваність та стабільність правового регулювання. В Україні проблема також полягає в тому, що, незважаючи на закріплення верховенства права у Конституції, сам принцип правової визначеності не має прямої конституційної фіксації, і його формування відбувалося еволюційно через доктринальні праці та судову практику Конституційного Суду України.

Методологічною основою для дослідження стали наукові праці вітчизняних і закордонних науковців. У якості теоретичного підґрунтя в дослідженні слугували напрацювання таких науковців Матвєєва Ю.І., Бруно Л., Панкратова В., Тоцький Б., Богатюк О., Козюбра М.І., Оніщенко Н.М., Кубко Є.Б. та інші.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз генези принципу правової визначеності, виявлення загальносвітових тенденцій його становлення, починаючи з античності, та дослідження відображення цих тенденцій у процесі формування та застосування принципу в правовій системі незалежної України, зокрема через призму практики Конституційного Суду України.

Стан опрацювання проблематики. Стан опрацювання проблематики принципу правової визначеності характеризується значним теоретичним і практичним наповненням. У науковій доктрині та практиці Конституційного Суду України цей принцип розглядається як фундаментальна складова верховенства права, що забезпечує стабільність і передбачуваність правового регулювання. Водночас, попри глибоке теоретичне опрацювання, залишається проблема його належної реалізації в умовах динамічних законодавчих змін, особливо після 2022 року, коли скорочення або відсутність vacatio legis спричинило прояви правової невизначеності та зниження довіри громадян до держави.

Виклад основного матеріалу. Принцип правової визначеності є основним компонентом верховенства права, який забезпечує стабільність, передбачуваність і ясність норм права. Після здобуття Україною незалежності цей принцип набув особливої значущості для правової системи

України, коли країна перейшла від тоталітарної системи до демократичної. Існування цього принципу бере початок з часів античності, але в Україні він пов'язаний з переходом правової системи від радянського спадку до європейських стандартів.

Правова визначеність розкривається як загальний принцип права, який забезпечує «легкість» з'ясування змісту права і гарантує змогу користуватися цим правом у разі його потреби. Ця засада може вживатися як у вузькому, так і в широкому значенні. У вузькому розумінні правова визначеність є вимогою чіткості, зрозумілості та однозначності правових норм, які за своїм змістом вважаються правилами до їх формулювання. Тобто вона стосується лише процесу правотворчості, а реалізація їх здебільшого залежить від рівня володіння суб'єктом нормотворчості юридичною технікою. У широкому значенні цю засаду можна розглядати як цілісність вимог до процесів правотворчості та правозастосування, які призначені забезпечити захист індивіда від ймовірних проблисків державного свавілля. [1, с. 284]

Концепція правової визначеності бере початок ще в Стародавніх Греції та Римі, де вперше звернули увагу на важливість точності та передбачуваності закону. Великий внесок у розвиток теорії правової визначеності як складової частини верховенства права вже у XIX ст. зробив Альберт Дайсі – класик обґрунтування теорії верховенства права. Зокрема, він підтримував думку, що закони мають бути доступними, зрозумілими, чіткими та зверненими у майбутнє. У праці «Introduction to the Study of the Law of the Constitution» А. Дайсі виділяє визначеність і передбачуваність закону як одну з ключових рис верховенства права. [2, с. 93]

У своїй роботі «Свобода та закон» Л. Бруно зробив значний внесок у структурування грецької концепції тлумачення правової визначеності, тому можна виділити кілька важливих елементів, які сприяли розвитку правової визначеності в його сучасній формі та змісті.

Етап визначеності як точності письмової формули (короткострокова модель) – початкова фаза формування правової визначеності, яка є притаманною грецькій та пізнішій континентальній традиції. Вона базується на ідеалі писаного закону, який протиставляється свавільним наказам тиранів. Ключова характеристика цієї моделі полягає в тому, що правова визначеність ототожнюється з точністю та пізнаваністю письмової формули. Закон має бути загальним, чітко сформульованим і заздалегідь опублікованим. Проте, як свідчить досвід давніх Афін, ця «короткострокова визначеність» (short-run certainty) страждала від нестабільності: незважаючи на те, що закон був пізнаваним, громадяни не могли бути впевнені, що чинний сьогодні закон буде чинним і завтра. У відповідь на цю нестабільність Афіни наприкінці V ст. до н. е. запровадили складну та жорстку процедуру регулювання законодавчих змін (реформа Тісамена). Законодавчі пропозиції ретельно перевірялися (nomotetai), а їхній ініціатор ніс відповідальність (включно з ризиком смертної кари чи штрафу) за серйозні недоліки або невідповідність чинному праву. Метою було забезпечити можливість передбачати наслідки своїх дій відповідно до законів майбутнього. [3]

Підсумовуючи цей етап, можна дійти висновку, що раннє розуміння правової визначеності у грецькій традиції було зосереджене на формальній чіткості та доступності закону, що мало забезпечувати його пізнаваність і протиставлятися свавіллю влади. Проте така «короткострокова визначеність» не гарантувала стабільності правопорядку. Саме тому виникла потреба у вдосконаленні механізмів законотворення, які б унеможливлювали часті та непередбачувані зміни правових норм. Реформа Тісамена стала свідченням поступового переходу від простого розуміння визначеності як точності письмової формули до більш складного уявлення про її стабільність і здатність забезпечувати передбачуваність правового регулювання.

Інший підхід до визначення можна простежити в Давньому Римі, в основі якої лежить довгострокова концепція закону. Відповідно до неї закон не міг бути змінений непередбачено та не залежав від стихійних дій сенаторів чи інших вищих посадових осіб. Тому в даному випадку закон діяв на тривалий час, що надавало йому стабільності, а населенню – упевненості в стійкості правових відносин, які врегульовувалися відповідним законом. Крім того, правова визначеність процесуальних норм полягала також у встановленні процесуальних строків – півдоби, тиждень, півтора року тощо. Визначились умови проведення судових засідань при відсутності однієї з сторін, встановлювалася відповідальність за неприбуття на судове засідання, умови примусового приведення відповідача до суду, умови поручительства як гарантії забезпечення явки відповідача до суду та відповідальність за перешкоджання прибуття до суду. [4, с. 7]

Важливим етапом формування принципу правової визначеності є створення кодифікованих Юстиніанівських збірників римського права, які відомі як «Corpus juris civilis». Дана кодифікація

слугувала упорядкуванням законів, які накопичились протягом тривалого часу, зокрема праць римських юристів та стала основою для створення єдиної правової системи. [4, с. 9]

У подальшому подібні тенденції кодифікації можна простежити й на українських землях. Як слушно зазначає науковиця Панкратова В., при висвітленні питання генезису принципу правової визначеності неможливо оминути увагою Руську Правду – визначальну пам'ятку Київської Русі. Цей збірник норм, побудований за казуальною системою, прагнув передбачити всі можливі життєві ситуації та визначав правове становище різних груп населення. Саме завдяки такому підходу забезпечувалася певна передбачуваність правового регулювання. Руська Правда справила вагомий вплив на подальші кодифікаційні пам'ятки, зокрема на Литовські статути 1529 р., 1566 р. і 1588 р., що закріпили спадкоємність і розвиток традиції правової визначеності на українських землях.[4, с. 13]

Разом із тим, як підкреслює Тоцький Б.А., розвиток принципу правової визначеності відбувався у різних державах по-різному. Реалізацію окремих його вимог можна простежити у Великій хартії вольностей 1215 р., у Декларації прав людини і громадянина 1789 р., а також у Пактах і Конституціях прав і вольностей Війська Запорозького 1710 р. (Конституції Пилипа Орлика). Водночас найповніший теоретичний і практичний розвиток цей принцип отримав у XX–XXI століттях. Важливу роль у цьому процесі відіграв Європейський суд з прав людини, який надав змістовне наповнення принципу правової визначеності, закріпивши його у своїй практиці як одну з фундаментальних гарантій верховенства права. [5, с. 60]

В українській правовій системі, де верховенство права закріплено в ст. 8 Конституції України 1996 р., формування принципу тісно пов'язане з державотворенням після проголошення незалежності 1991 р., євроінтеграцією та реформами. Попри відсутність прямої конституційної фіксації, принцип еволюціонував через доктринальні праці та судову практику КСУ, починаючи з 1997 р. Застосування цього принципу в Україні розпочалося з діяльності Конституційного Суду України, де він тлумачився як елемент верховенства права.

Аналіз практики Конституційного Суду України дає змогу стверджувати про формування підходу до розуміння принципу «правової визначеності» вперше у його рішенні від 13 травня 1997 р. №1-зп у справі щодо несумісності депутатського мандата. У рішенні принцип правової визначеності розглядається крізь призму загального принципу права, яка гарантує правову стабільність – принцип заборони зворотної дії у часі законів. Як зазначає Конституційний Суд України, що «закріплення принципу заборони зворотної дії законів у часі на конституційному рівні є гарантією стабільності суспільних відносин, породжуючи у громадян впевненість у тому, що їхнє існуюче становище не буде погіршене прийняттям більш пізнього закону». [6; 7, с. 39]

Висновки, викладені в рішенні Конституційного Суду України № 1-зп від 13 травня 1997 року, дозволяють стверджувати, що саме в цьому акті сформувалася правова позиція Суду стосовно принципу правової визначеності. Це сталося через встановлення «стабільності» та «правової певності» як ключових конституційних гарантій, які є основними характеристиками цього принципу. За словами Оксани Богатюк, вказане рішення Конституційного Суду України послужило прецедентом для розвитку доктрини правової визначеності в українській юриспруденції, забезпечивши комплексне тлумачення її сутності та юридичних наслідків. [7, с. 39]

Продовжуючи становлення підходів до визначення принципу правової визначеності у власній практиці та юридичних позиціях Конституційний Суд України у рішенні від 5 квітня 2001 р. No 3-рп/2001 у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (кон- ституційності) Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа про податки) наголосив, що «дія закону й іншого нормативно-правового акта не може поширюватися на правовідносини, які виникли й закінчилися до набуття чинності цим законом або іншим нормативно-правовим актом. Закріплення принципу незворотності дії в часі законів та інших нормативно-правових актів є гарантією безпеки людини й громадянина, довіри до держави». [7, с. 40; 8]

Подальші події, зокрема запровадження воєнного стану 24 лютого 2022 року, значно актуалізували значення цього принципу, оскільки законодавча діяльність у цей період відзначалася високою динамічністю та фрагментарністю. Прийняття значної кількості нормативно-правових актів у прискореному порядку без належного vacatio legis створювало ситуації, коли суб'єкти права не могли вчасно адаптувати свою поведінку до нових вимог. У сфері податкового регулювання така нестабільність особливо загострила проблему правової передбачуваності та законних очікувань платників податків, що стало підставою для звернень до Конституційного Суду України.

Яскравим прикладом еволюції підходів до принципу правової визначеності є рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 21 січня 2025 року № 3-р(II)/2025 у справі ТОВ «Геомакс-Ресурс», яким визнано неконституційним положення абз. 2 пп. 14.1.212 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України (редакція Закону № 71-VIII від 28 грудня 2014 р.), опублікованого 31 грудня 2014 р. з набранням чинності 1 січня 2015 р. Суд підкреслив, що vacatio legis тривалістю менше однієї доби позбавляє платників податків можливості адаптуватися до нових правил, чим порушуються статті 8, 42 та 57 Конституції України. У рішенні наголошено, що перехідні періоди є необхідним елементом забезпечення стабільності правового регулювання, а їх відсутність підриває довіру до держави та створює надмірні обмеження для підприємницької діяльності. [9]

Висновок. Принцип правової визначеності є фундаментальною засадою верховенства права, що гарантує ясність, стабільність та передбачуваність правових норм. Теоретично ця засада розкривається як вимога чіткості норм (у вузькому значенні), так і як механізм захисту індивіда від державного свавілля (у широкому значенні). Історична генеза принципу, починаючи з античності, демонструє еволюцію від «короткострокової моделі» (точності письмової формули) до «довгострокової концепції закону» (гарантії стабільності), традиція якої простежується через кодифікаційні пам'ятки, як-от Руська Правда.

В Україні, де принцип не має прямої конституційної фіксації, він набув особливого значення після 1991 року і еволюціонував через судову практику Конституційного Суду України (КСУ). З 1997 року КСУ закріпив його як гарантію правової стабільності та правової певності, пов'язану, зокрема, із забороною зворотної дії законів у часі. Сучасна практика КСУ підтверджує, що для дотримання принципу необхідне забезпечення належного перехідного періоду (vacatio legis), що є критично важливим для захисту конституційних прав громадян та їхньої довіри до держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Півоварова Д. Щодо принципу правової визначеності. Юридична осінь 2019 року: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. молодих уч., Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, м. Харків, 2019. С. 657.
2. Матвєєва Ю.І. Поняття та розуміння принципу правової визначеності. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2017. Т. 200. С. 93–97.
3. Bruno L. Freedom and the Law. 2008. 308 p. URL: https://oll.libertyfund.org/titles/kemp-freedom-and-the-law-lf-ed.
4. Панкратова В. Принцип правової визначеності: загальнотеоретична характеристика: монографія. м. Суми, 2016. С. 185.
5. Тоцький Б.А. Теоретичні засади принципу правової визначеності. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2014. № 7. С. 59–63. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc7/14.pdf (дата звернення 04.10.2025).
6. Про офіційне тлумачення статей 58, 78, 79, 81 Конституції України та статей 243-21, 243-22, 243-25 Цивільного процесуального кодексу України (у справі щодо несумісності депутатського мандата). Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-97#Text (дата звернення: 04.10.2025).
7. Bogatiuk O. Formation of the principle of legal certainty in the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine (On the example of decisions of the Constitutional Court of Ukraine for the period from 1996 to 2005). Aktual'ni problemi pravoznavstva. 2022. T. 1, № 2. C. 38–44. URL: https://doi.org/10.35774/app2022.02.038 (дата звернення: 05.10.2025).
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа про податки). Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-01#Text (дата звернення: 05.10.2025).
9. Рішення КСУ у справі за конституційною скаргою ТОВ „Геомакс-Ресурс" щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого припису абзацу другого підпункту 14.1.212 пункту 14.1 статті 14 ПК України в редакції ЗУ „Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи" від 28 грудня 2014 року № 71-VIII. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-25#Text (дата звернення: 05.10.2025).

УДК 340.11
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.18

ЗАКОННІСТЬ ЯК БАЗОВИЙ ПРИНЦИП ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Сидоренко О.О.,
кандидат юридичних наук, доцентка кафедри теорії та історії права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-4121-9183

Зубарєва Я.Ю.,
студентка Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0008-4074-7893

Сидоренко О.О., Зубарєва Я.Ю. Законність як базовий принцип функціонування правової системи.

У статті досліджено принцип законності як один із базових загальноправових принципів та необхідну умову функціонування правової системи й правової держави. Вказано, що цей принцип виступає фундаментом правопорядку, без якого неможливе існування демократичного суспільства. Здійснено спробу розкриття змісту принципу законності через аналіз доктринальних підходів вітчизняних науковців, сформульовано авторське визначення цього принципу та наголошено на його ролі у впорядкуванні суспільних відносин, запобіганні хаосу та свавіллю влади.

Показано взаємозв'язок принципу законності з принципом верховенства права, зокрема через конституційне закріплення вимог до поведінки приватних осіб і органів публічної влади та різні моделі правового регулювання для них.

Проаналізовано законодавче закріплення принципу законності в Конституції України, де підкреслено обов'язок громадян і посадових осіб дотримуватися законів, а також вимогу до органів державної влади й місцевого самоврядування діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією і законами України. Окрему увагу приділено тлумаченню законності у практиці Європейського суду з прав людини та в актах Венеційської комісії, що дозволило виокремити формальні та матеріальні аспекти вимоги «встановленості законом» та критерії якості закону, зокрема доступність, передбачуваність та чіткість окреслення меж дискреційних повноважень публічної влади.

Зазначено, що у розумінні ЄСПЛ поняття «закон» охоплює як норми писаного права, так і елементи неписаного права, а також підзаконні нормативні акти та внутрішні документи, що регулюють відповідні правовідносини, що розширює традиційне національне бачення законності. Такий підхід корелює з висновками Венеційської комісії 2011 року, яка, спираючись на концепцію Т. Бінгема, тлумачить верховенство права як вимогу до підпорядкування всіх осіб і владних інститутів законам та справедливому правосуддю.

Узагальнення доктринальних підходів, конституційних положень та міжнародних стандартів дозволило зробити висновок про ключове значення принципу законності для забезпечення балансу між свободою особи та недопущенням свавілля держави, а також для інтеграції України до європейського правового простору.

Ключові слова: принцип законності, верховенство права, правова система, Європейський суд з прав людини.

Sydorenko O.O., Zubarieva Y.Y. Legality as a basic principle of the functioning of the legal system.

The article examines the principle of legality as one of the basic general legal principles and a necessary condition for the functioning of the legal system and the rule of law. It is indicated that this

principle is the foundation of the rule of law, without which the existence of a democratic society is impossible. An attempt is made to reveal the content of the principle of legality through the analysis of doctrinal approaches of domestic scientists. The author's definition of this principle is formulated and its role in regulating social relations, preventing chaos and arbitrariness of power is emphasized.

The relationship of the principle of legality with the principle of the rule of law is shown, through the constitutional consolidation of requirements for the behavior of private individuals and public authorities and various models of legal regulation for them.

The legislative consolidation of the principle of legality in the Constitution of Ukraine is analyzed, which emphasizes the obligation of citizens and officials to comply with the laws, as well as the requirement for state authorities and local self-government bodies to act only on the basis, within the limits of their powers and in the manner provided for by the Constitution and laws of Ukraine. Special attention is paid to the interpretation of legality in the practice of the European Court of Human Rights and in the acts of the Venice Commission, which made it possible to distinguish the formal and material aspects of the requirement of "established by law" and the criteria for the quality of the law, in particular, accessibility, predictability and clarity of delineation of the limits of discretionary powers of public authorities.

It is noted that in the understanding of the ECHR, the concept of "law" encompasses both the norms of written law and elements of unwritten law, as well as subordinate normative acts and internal documents regulating relevant legal relations, which expands the traditional national vision of legality. This approach correlates with the conclusions of the Venice Commission in 2011, which, based on the concept of T. Bingham, interprets the rule of law as a requirement for the subordination of all persons and institutions of power to laws and fair justice.

The generalization of doctrinal approaches, constitutional provisions, and international standards allowed us to conclude that the principle of legality is of key importance for ensuring a balance between individual freedom and preventing state arbitrariness, as well as for Ukraine's integration into the European legal space.

Key words: principle of legality, rule of law, legal system, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Принцип законності – один з основоположних принципів права, без якого повноцінне функціонування системи права неможливе. Ця правова категорія спрямована на дотримання норм права і підтримку правопорядку всіма учасниками суспільних відносин. Тому для глибшого розуміння є важливим всебічний розгляд його сутності, методів закріплення в законодавстві та механізмів реалізації в державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження явища законності та обґрунтування її як принципу права зробили такі вчені, як С.В. Прийма, П.М. Рабінович, В.В. Копєйчиков, О.В. Зайчук, І.В. Геєць, А.М. Колодій, У.Б. Андрусів, О.Р. Шишка, Н.М. Петечел та О.А. Золотарьова.

Мета статті полягає в аналізі наукових підходів до розуміння принципу законності, формулюванні власного визначення принципу, з'ясуванні способів його закріплення в системі українського законодавства та особливостей реалізації у правозастосовній практиці ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. Правова система осердям регулювання суспільних відносин у будь-якій державі. Вона виступає головним механізмом упорядкування соціальних взаємодій, а її ефективне функціонування безпосередньо залежить від використання певних інструментів, серед яких провідне місце посідають принципи права.

Принципи права являють собою вихідні ідеї, що відображають сутність і зміст права, виражають її найважливіші закономірності та цінності. Принципи права є підґрунтям для створення і реалізації норм права, які в свою чергу знаходять письмове юридичне закріплення в статтях нормативно-правових актах різної юридичної сили – від законів до підзаконних актів. Принципам права властиві стабільність, універсальність і загальнообов'язковість, що робить їх надійним напрямом для розвитку законодавства і правозастосовчої практики.

Слушною є позиція О. В. Зайчука, який зазначав, що принципи відіграють роль орієнтирів у формуванні права. Зокрема, еволюція права походить від ідей до норм, потім через реалізацію норм – до суспільної практики. Саме починаючи з появи ідей, а ідея досить часто формується у вигляді правового принципу, принцип визначає, направляє розвиток права [1, с. 22]. У цьому контексті правовий принцип, будучи первинною формою вираження ідеї, детермінує подальший

вектор розвитку правової системи. Послідовний процес трансформації правових ідей у норми та їх подальша реалізація в суспільній практиці демонструє динамічний характер права та його здатність адаптуватися до змін у суспільному житті, зберігаючи при цьому основоположні цінності та принципи.

Більшість дослідників, що займаються вивченням проблеми систематизації принципів права, у своїх класифікаціях традиційно виокремлюють категорію загальних або загальноправових принципів. Загальноправові принципи мають універсальний характер і поширюються на всі галузі права, забезпечуючи єдність та узгодженість правової системи. Вони відображають найбільш фундаментальні цінності, що лежать в основі правопорядку, та виконують інтегративну функцію, об'єднуючи різноманітні правові норми в цілісну систему.

Так, І.В. Геєць характеризує загальні принципи права як спільні правові поняття, логічні правила, «технічні» принципи, які використовуються під час тлумачення і застосування права і наводить наступні приклади: рівний над рівним права не має; ніхто не може передати більше прав, ніж має; ніхто не може бути суддею у власній справі тощо [2, с. 12].

А.М. Колодій, у свою чергу, підкреслює, що загальноправові принципи права мають всезагальний характер і знаходять своє більш конкретне втілення у принципах кожної галузі [3, с. 43]. Це означає, що загальноправові принципи не існують ізольовано, а пронизують усю систему права, конкретизуючись та набуваючи специфічних форм вираження в різних галузях законодавства. Таким чином, принципи конституційного, цивільного, кримінального та інших галузей права є своєрідною проекцією загальноправових принципів на специфічні сфери правового регулювання, що забезпечує системність та внутрішню узгодженість національного законодавства.

Одним із загальноправових принципів є принцип законності без якого неможливо уявити існування правової держави та громадянського суспільства, оскільки його призначення полягає в запобіганні хаосу та безладу. Дотримання цього принципу зумовлює появу і збереження конституцій, законодавчих та інших нормативно-правових актів як обов'язкових регуляторів суспільних відносин. Адже створення писаних законів втрачає сенс, якщо їх ніхто не дотримується.

У науковій літературі поняття «законність» найчастіше розглядають як метод, принцип або режим. В рамках свого дослідження хотіла б зосередити увагу на визначенні законності саме як принципу.

Так, П.М. Рабінович, тлумачить принцип законності як діяльність, що спрямовує на виконання законів і здійснює її на підставі законів та в порядку, передбаченому ними [4, с. 89]. В.В. Копєйчиков інтерпретує принцип законності як здійснення всіх правових форм діяльності держави, функціонування громадського суспільства, громадян на основі й у відповідності з нормами права. природними правами та обов'язками людини [5]. На думку С. В. Прийми, принцип законності є одним із найважливіших принципів права, оскільки саме він покликаний забезпечити неухильне підкорення поведінки суб'єктів суспільних відносин вимогам правових актів [6].

Спробуємо надати власне визначення поняттю принципу законності шляхом узагальнення вищеописаних тлумачень. Так, принцип законності – це фундаментальний принцип права, що вимагає від усіх суб'єктів суспільних відносин здійснювати діяльність, дотримуючись нормативних приписів в передбаченому законом порядку і забезпечуючи реалізацію природних прав особистості.

Принцип законності в Україні закріплений у низці нормативно-правових актів, насамперед у Конституції України як основному законі держави. Так, відповідно до ст. 19 Конституції України, правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством [7]. Це положення встановлює принцип дозволеної поведінки для громадян та їх об'єднань: все, що прямо не заборонено законом, є дозволеним. Водночас ця ж стаття встановлює протилежний принцип для органів державної влади та місцевого самоврядування: вони зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, що запобігає свавіллю влади та захищає права громадян.

Крім того, цей принцип відображений у ст. 68 Конституції України, де зазначено, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей [7]. Дана норма встановлює конституційний обов'язок законослухняної поведінки, що поширюється на всіх осіб, які перебувають на території України, незалежно від їхнього громадянства, соціального статусу чи посадового становища. Неухиль-

не додержання законодавства означає не лише утримання від його порушення, але й активну реалізацію приписів закону, повагу до правопорядку та прав інших осіб.

Тісно пов'язаний із принципом законності – принцип верховенства права, закріплений у ст. 8 Конституції України, яка встановлює, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права, а Конституція має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і повинні відповідати їй [7]. Принцип верховенства права є ширшою категорією, що охоплює не лише формальне дотримання законів, а й визнання пріоритету прав людини, справедливості та правової визначеності. Верховенство права гарантує, що законність не зводиться до механічного виконання будь-яких законів, а передбачає їх відповідність правовим принципам та цінностям. Ці два принципи взаємодоповнюють один одного, створюючи цілісну систему правових гарантій.

Своє відображення принцип законності знаходить і в доповідях Венеційської комісії та в практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Венеційська комісія у березні 2011 року схвалила доповідь «Про верховенство права». У цьому документі значна увага була відведена концептуальному баченню британського правника Томаса Бінгема, який на той момент обіймав посаду голови Верховного суду Великої Британії. Т. Бінгем сформулював розуміння верховенства права так: «Усі особи та владні інститути в рамках держави, публічні чи приватні, повинні підкорятися публічно створеним законам, які набувають чинності загалом наперед і на основі яких публічно здійснюється правосуддя. Вони також повинні мати змогу користуватися благами цих законів» [8]. З цього випливає такий висновок: верховенство права реалізується через дотримання принципу законності всіма учасниками правовідносин. Іншими словами, верховенство права втілюється в конкретній поведінці суб'єктів, які визнають пріоритет права та діють відповідно до нього.

Погоджуюсь з позицією О.А. Золотарьової, яка підкреслює, що в цьому розумінні йдеться лише про правовий закон, тобто такий, що відображає природно-правові начала, відповідає міжнародно-правовим принципам, не обмежує права та свободи людини, не суперечить Конституції, відповідає потребам існуючих демократичних суспільних відносин, прийнятий у встановленому порядку [8].

ЄСПЛ надає ширшого тлумачення принципу законності порівняно з національним законодавством. Відповідно до його трактування, слово «закон» у виразі «встановлений законом» охоплює не тільки норми, які закріплені писаним правом, а й правила неписаного права [9, с. 19]. ЄСПЛ розглядають закон сутнісному значенні, що пов'язано особливостями англомовної юридичної термінології, де слово «law» може перекладатися з англійської мови в значенні не лише закону, а й права загалом [10]. Слід зауважити, що в розумінні Конвенції «закон» ще охоплює і нормативно-правові акти, прийняті уповноваженими суб'єктами нормотворення, і внутрішні документи затверджені на підприємствах, що регулюють відповідні трудові відносини.

У практиці ЄСПЛ законність є обов'язковою складовою верховенства права. Вимога законності має формальні (процедурні) та матеріальні аспекти (вимоги до якості закону) [11, с. 334].

Вимоги до якості закону, що випливають із практики ЄСПЛ, є наступні:

1. Доступність, точність, передбачуваність. Як приклад варто навести справу «Sunday Times» v. the United Kingdom» від 26.04.1979, де Суд пояснив, що вислів «встановлені законом» має два аспекта. Так, закон має бути «…в адекватній мірі доступним» – тобто, кожна особа повинна мати змогу отримати інформацію щодо того, які саме правові норми регулюють відповідну ситуацію. Окрім того, ці норми повинні бути сформульовані настільки чітко, щоб люди могли орієнтуватися у своїй поведінці: розуміти, які дії можуть мати правові наслідки, і при потребі отримати юридичну консультацію для цього.

2. Окреслення меж дискреційних повноважень державних органів влади. Верховенство права, за практикою ЄСПЛ, вимагає законодавчого чіткого визначення обсягу правового розсуду, порядку його застосування та наявності механізмів захисту від свавілля влади щодо прав, захищених Конвенцією. Тому будь-яке обмеження прав людини оцінюється саме за критерієм їхньої законності. Цю вимогу було порушено у справі «Сергій Волосюк проти України» від 12 березня 2009 року. Розглядаючи зазначену справу, Суд встановив, що чинне на той час законодавство України не забезпечувало достатньої правової визначеності щодо обсягу та порядку реалізації повноважень щодо перевірки кореспонденції осіб, взятих під варту. Відповідне втручання у права позивача не відповідало вимозі «згідно із законом».

Висновок. Принцип законності є фундаментальною основою правової системи кожної країни. Він нерозривно пов'язаний із принципом верховенства права та вимагає від усіх суб'єктів суспільних відносин діяти відповідно до норм права, дотримуючись конституційних приписів.

Конституційне закріплення принципу законності встановлює різні моделі регулювання для приватних осіб та органів публічної влади, що гарантує баланс між свободою особистості та запобіганням свавіллю держави. Практика ЄСПЛ та позиція Венеційської комісії розширює розуміння законності, вимагаючи не лише формального дотримання законів, а й забезпечення їх якості – доступності, передбачуваності та визначеності меж дискреційних повноважень влади.

Реалізація принципу законності є необхідною умовою побудови демократичного суспільства та інтеграції України до європейського правового простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зайчук О.В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права*. 2012. № 3. С. 22–28. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/de5ba8ec-76e0-4042-86f2-46ab9237dd92/content.
2. Геєць І.В. Місце принципів права в системі джерел права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 10–12. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-6/1.
3. Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. № 3. С. 42–46. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/ server/api/core/bitstreams/2103a1bb-8b7f-4b15-8bea-5fc9cf6f5bee/content.
4. Рабінович П.М. Основи теорії та філософії права : навч. посіб. Львів: Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с. URL: https://fpk.in.ua/ images/biblioteka/3fmb_finan/Rabinovych-theory_philosophy_prava_posibnik_2021.pdf.
5. Комаришин Н.С. Принцип законності: поняття, особливості. *Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти* : зб. тез доп. І Міжнар. науково-практ. конф. студентів і молодих вчен., 8–9 груд. 2006 р. / Наук. керівник О.В. Гетманцев. Суми, 2006. С. 49–51. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/ server/api/core/bitstreams/295b193e-a842-4ee3-9280-6f714b1f5db3/content.
6. Прийма С.В. Принципи права. *Загальна теорія права*: підручник / ред.: О.В. Петришин та ін. Харків, 2020. С. 189–205.
7. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 03.12.2025).
8. Золотарьова О.А. Співвідношення принципів верховенства права та законності в українському праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 654–658. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/152.
9. Андрусів У. Зміст принципу законності в прецедентній практиці ЄСПЛ. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. Vol. 2, no. 5. P. 18–24. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/2880.
10. Шишка О.Р. Концепт терміна «закон» у практиці ЄСПЛ. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України*: зб. наук. пр. V Міжнар. науково-практ. конф., м. Харків, 29 трав. 2020 р. С. 54–56.
11. Петечел Н.М. Реалізація принципу верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Т. 5, № 86. С. 331–335. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.48.

УДК 340.122:004.8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.19

УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД РОЗВИТКУ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СФЕРІ ІНТЕРНЕТ-ПРАВОПОРУШЕНЬ

Скоморовський В.Б.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії держави і права,
Університет економіки та права «КРОК»
ORCID: 0000-0002-1020-2322

Степаненко Н.В.,
доктор філософії в галузі «Право», доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
Університет економіки та права «КРОК»
ORCID: 0000-0001-6216-2206

Скоморовський В.Б., Степаненко Н.В. Український досвід розвитку наукових підходів до інституту юридичної відповідальності у сфері інтернет-правопорушень.

У статті проаналізовано стан наукових досліджень інституту юридичної відповідальності за правопорушення в мережі Інтернет. Оцінено еволюцію підходів до регулювання інтернет-відносин, визначено основні напрями вдосконалення законодавства та механізмів протидії комп'ютерним злочинам. Зокрема, досліджено проблему формування міжгалузевих правових відносин в умовах стрімкої інформатизації та поширення доступу до мережі Інтернет, що потребує спеціалізованих нормативних і практичних заходів.

Виявлено, що серед ключових аспектів правового регулювання важливе місце займають захист інформаційних ресурсів, гарантування прав осіб на доступ до персональних даних, баланс інтересів у суспільних інформаційних відносинах та протидія транснаціональним комп'ютерним злочинам. Акцентується увага на високій латентності правопорушень в Інтернеті, що вимагає застосування більш жорстких заходів правового реагування, детінізації таких правопорушень та удосконалення процедур документування протиправної діяльності.

Проаналізовано сучасні підходи до визначення місця вчинення злочинів міжнародного характеру з використанням комп'ютерних технологій, у тому числі розгляд Інтернету як окремого віртуального простору. Визначено потребу системного підходу до формування національної нормативної бази, уніфікації законодавства та врахування міжнародних стандартів, зокрема положень Європейської конвенції про кіберзлочинність.

Наголошено на важливості кодифікації національного інформаційного законодавства та інтеграції норм щодо правопорушень в Інтернеті в єдину систему для забезпечення функціональної самостійності інституту юридичної відповідальності. Узагальнено, що ефективне правове реагування на цифрові злочини потребує комплексного підходу, міжнародної координації та вдосконалення механізмів захисту прав і свобод користувачів у сучасному інформаційному суспільстві. Обґрунтовано необхідність розширення інструментарію превентивних заходів у сфері кібербезпеки, зокрема шляхом удосконалення процедур ідентифікації користувачів, запровадження ефективних механізмів взаємодії між державними органами та приватними суб'єктами цифрової інфраструктури, а також розвитку спеціалізованої експертної та технічної спроможності правоохоронних органів.

Ключові слова: юридична відповідальність, правопорушення, Інтернет, комп'ютерні злочини, кібербезпека, міжнародне співробітництво, права людини, кодифікація законодавства, інформаційні відносини.

Skomorovsky V.B., Stepanenko N.V. Ukrainian experience in developing scientific approaches to the institution of legal liability in the field of Internet offenses.

The article analyzes the state of scientific research on the institute of legal liability for offenses on the Internet. The evolution of approaches to regulating Internet relations is assessed, the main directions of improving legislation and mechanisms for combating computer crimes are identified. In particular, the problem of forming interdisciplinary legal relations in the conditions of rapid informatization and the spread of access to the Internet, which requires specialized regulatory and practical measures, is investigated.

It is revealed that among the key aspects of legal regulation, an important place is occupied by the protection of information resources, guaranteeing the rights of individuals to access personal data, the balance of interests in public information relations and combating transnational computer crimes. Attention is focused on the high latency of offenses on the Internet, which requires the application of more stringent legal response measures, de-shadowing of such offenses and improving procedures for documenting illegal activities.

The article analyzes modern approaches to determining the place of commission of international crimes using computer technologies, including consideration of the Internet as a separate virtual space. The need for a systematic approach to the formation of a national regulatory framework, unification of legislation and consideration of international standards, in particular the provisions of the European Convention on Cybercrime, is identified. The importance of codifying national information legislation and integrating norms on Internet offenses into a single system is emphasized to ensure the functional independence of the institution of legal liability. It is summarized that an effective legal response to digital crimes requires a comprehensive approach, international coordination and improvement of mechanisms for protecting the rights and freedoms of users in the modern information society. The need to expand the toolkit of preventive measures in the field of cybersecurity is substantiated, in particular by improving user identification procedures, introducing effective mechanisms for interaction between state bodies and private entities of digital infrastructure, as well as developing specialized expert and technical capacity of law enforcement agencies.

Key words: legal liability, offenses, Internet, computer crimes, cybersecurity, international cooperation, human rights, codification of legislation, information relations.

Постановка проблеми. Юридична відповідальність за правопорушення в Інтернеті ускладнюється швидким розвитком інформаційного простору та появою нових, часто транснаціональних, видів правопорушень, контроль над якими складний. Національне законодавство наразі є фрагментарним і не завжди враховує особливості інтернет-діяльності, такі як анонімність користувачів, труднощі визначення місця правопорушення та порушення прав інтелектуальної власності. Для ефективного регулювання необхідний системний підхід, узгодження норм із міжнародними стандартами та вдосконалення механізмів захисту прав і свобод користувачів у кіберпросторі.

Мета статті – проаналізувати стан наукових досліджень та законодавчого регулювання юридичної відповідальності за правопорушення в мережі Інтернет в Україні.

Стан опрацювання проблематики. За основу дослідження взяті роботи Калюжного Р., Гавловського В., Цимбалюка В., Антипова В., Гуцалюка М., Кравчука С., Храбана С., Ягодзінського С. та ін.

Виклад основного матеріалу. Попри те, що українська правова наука здебільшого представлена сучасними дослідженнями, вона має значний історичний досвід ґрунтовного вивчення питань інформаційного права. Зокрема, у статті Р. Калюжного, В. Гавловського та В. Цимбалюка «Питання концепції реформування інформаційного законодавства України» наголошується на складнощах розвитку інформаційних досліджень в Україні. Автори підкреслюють, що процес інформатизації спричинює формування складних міжгалузевих предметів суспільних відносин та відповідних об'єктів правового регулювання, що потребують особливої уваги та спеціалізованого підходу. Як приклад науковці наводять мережу Інтернет та пов'язані з нею ризики правопорушень. Вони також відзначають, що з огляду на перспективи стрімкого поширення доступу до Інтернету в Україні постане питання його регулювання як невід'ємного елементу функціонування сучасного суспільства. Серед пріоритетних напрямів автори визначили:

- забезпечення умов для розвитку та захисту різних форм власності на інформацію та інформаційні ресурси;

- організація та керівництво створенням та розвитком державних регіональних інформаційних систем і мереж, забезпечення їх сумісності та взаємодії в єдиному інформаційному просторі України;
- правове регулювання, спрямоване на створення умов для якісного та ефективного надання необхідної інформації громадянам, органам державної влади, органам місцевого самоврядування, державним та приватним організаціям, об'єднанням, використовуючи державні інформаційні ресурси та сучасні інформаційні технології;
- забезпечення балансу інтересів у суспільних інформаційних відносинах, зокрема в галузі національної безпеки, що включає інформаційну безпеку;
- гарантування реалізації конституційних прав осіб (приватних немайнових) на режим доступу до персональних даних – інформації про громадян та їх спільноти (організації) у контексті інформатизації державних органів управління;
- Створення дієвих юридичних механізмів для запобігання державному та недержавному зловживанню [1, с. 18].

Зрештою, піднята й висвітлена в публікації парадигма багато у чому залишається актуальною та не втрачає свого значення в контексті проблеми юридичної відповідальності за правопорушення в мережі Інтернет. В дечому запропоновані авторами напрямки перегукуються з положеннями Концепції Національної програми інформатизації, прийнятої Верховною Радою України 04.02.1998 [2].

В. Антипов у дослідженні «Види транснаціональних злочинів за класифікацією ООН та їх поширеність в Україні» відзначає, що відповідальність за «комп'ютерну злочинність» на порядку денному має бути жорсткішою за ряд звичних правопорушень [3, с. 77]. Автор зауважує на тому, що винесення класифікацією ООН «комп'ютерних злочинів» в окрему транснаціональну групу протиправних дій має віднайти відповідну реакцію з боку держав у вигляді еквівалентних законодавчих змін для протидії цим правопорушенням і формуванні спеціального правозастосування в частині юридичної відповідальності винних суб'єктів. Як взірець стимулу до трансформації поглядів до юридичної відповідальності за правопорушення в мережі Інтернет і механізми її застосування автор наводить крадіжку й інші форми посягання на інтелектуальну власність. Зокрема, за В. Антиповим поняття «крадіжка інтелектуальної власності» включає в себе порушення прав авторів і виконавців, а також незаконне використання знаків охорони авторського права і торгових марок. Спокусу незаконно відтворити захищені твори і продати їх дешевше або за ту ж ціну велике, особливо в країнах із нерозвиненою економікою. Обсяги збитків країн-виробників важко піддаються вимірюванню в грошовому вираженні. Тільки від нелегального використання програмного забезпечення, як підрахувала Асоціація американських видавців програмного забезпечення, збиток становить 7,5 млрд дол. в рік (дані актуальні на 2000 рік, відносно сьогодення ці показники менші у 40 разів). Підробку знаків охорони авторського права не можуть здійснити дрібні підприємства або підприємці-одинаки. Тут необхідні координація і налагоджена система збуту часто на транснаціональному рівні [3, с. 78].

Крізь призму кримінальних деліктів одну з перших спроб охарактеризувати специфіку юридичної відповідальності за правопорушення в мережі Інтернет зробив М. Гуцалюк. Вчений навів у статті основні «комп'ютерні правопорушення», серед яких названі: 1) несанкціонований доступ або доступ до мереж чи інформації з порушенням правил доступу; 2) незаконне перехоплення даних, їхнє акумулювання каналами збору й засобами комп'ютерної інформації; 3) пошкодження інформації, її модифікація чи трансформація з протиправною метою; 4) комп'ютерне шахрайство; 5) розповсюдження порнографічних матеріалів; 6) правопорушення в контексті захисту авторського права. Фактично, М. Гуцалюк при розгляді питання правопорушень в мережі Інтернет зупиняється переважно на тих протиправних діях, поширення яких прямо пропорційне роботі мережі Інтернет, не надаючи таким чином комплексної оцінки питанню юридичної відповідальності. Примітно, що науковець у матеріалі посилається на зміст указу Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Internet та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в України». Даний документ серед іншого в тодішніх умовах постановив такі принципові заходи для подальшої адаптації правової системи до масштабування мережі Інтернет, як: «1) вдосконалення правового регулювання діяльності суб'єктів інформаційних відносин, виробництва, використання, поширення та зберігання електронної інформаційної продукції, захисту прав на інтелектуальну власність, посилення відповідальності за порушення

встановленого порядку доступу до електронних інформаційних ресурсів всіх форм власності, за навмисне поширення комп'ютерних вірусів; 2) встановлення відповідальності за поширення через мережу Інтернет інформації, розповсюдження чи обнародування якої заборонено відповідно до законодавства, за навмисне поширення комп'ютерних вірусів, порушення встановленого порядку доступу до інформаційних ресурсів усіх форм власності» [5]. Це один із перших нормативно-правових актів, який окреслив такі принципові напрямки діяльності в контексті досліджуваного питання.

У теоретичному сенсі щодо проблеми методології юридичної відповідальності за правопорушення в мережі Інтернет свій вклад у 2003 році зробив С. Кравчук. Науковець констатував, що високий рівень латентності правопорушень, що скоєні за допомогою Інтернету, примушує опрацьовувати більш жорсткі та репресивні заходи до порушників з метою детінізації таких правопорушень і скорочення їхньої кількості. Як приклад С. Кравчук наводить ситуацію з професійного досвіду, коли у м. Хмельницький у 2003 році розслідувався ряд фактів втручання у комп'ютерні мережі більш ніж 40 клієнтів (здебільшого органів державної влади та державних установ) через одну з комп'ютерних фірм, котра надавала на той час Інтернет-послуги. Вірус проникав до систем, розсилався адресатам через пошту та інші налаштовані бездротові комунікації між пристроями, копіював дані. Вірус надсилав отримані файли зловмисникам, які використовували цю інформацію для подальших правопорушень, у тому числі щодо банківських і фінансових операцій. Власне цей випадок, на його погляд, є наочним свідченням неординарності правопорушень, що вчиняються у інфопросторі Інтернету.

В. Гавловський застерігав від непослідовного реформування та розширення інформаційного законодавства, у тому числі в контексті запобігання правопорушенням в рамках функціонування мережі Інтернет. Вчений підкреслює, що: «національне (державне, публічне) право України містить значний обсяг нормативних актів, таких як закони та підзаконні акти, які безпосередньо або опосередковано регулюють взаємовідносини у сфері інформації в суспільстві. На своєму початковому етапі розвитку воно було фрагментарним і реагувало на конкретні ситуації. При цьому проблемі правопорушень в новій інноваційній сфері уваги майже не приділялося» [7, с. 174]. В розрізі екстраполяризації методології встановлення юридичної відповідальності за правопорушення в мережі Інтернет автор наводить помилки у підході польських законодавців. У цій країні основним підходом до правового регулювання Інтернету (в тогочасних реаліях) є фрагментарний та ситуаційний метод, який розробляється по мірі усвідомлення проблем і подолання соціальної невизначеності в органах державної влади щодо потреби в юридичному врегулюванні і захисті окремих суспільних відносин у сфері інформації. Цей підхід є характерним для системи законотворення англосаксонської правової традиції, де недоліки або невизначеність конкретних норм уточнюються при виникненні суперечок на рівні судової практики (судових рішень та прецедентів) і тлумачень відомих юристів, які визнаються джерелами публічного права [7, с. 175].

Продовжуючи лінію значущості цілісного підходу до становлення й реалізації юридичної відповідальності за правопорушення в мережі Інтернет можна згадати статтю С. Храбана і С. Ягодзінського «Правове врегулювання в умовах інформаційного суспільства». Автори підсумовують, що імплементація міжнародних стандартів суворості й дієвості механізмів юридичної відповідальності за правопорушення в Інтернеті є необхідною умовою відносно європейського майбутнього України. Зокрема, науковці звертають увагу на наступне: вступ України до Європейського Співтовариства та підписання Європейської конвенції про кіберзлочинність у 2001 році потребують перегляду національного інформаційного законодавства. Конвенція визначає види комп'ютерних злочинів і механізми міжнародного співробітництва для їх протидії, а відсутність системності у регулюванні може ускладнити або зробити неможливим її застосування.

І. Петренко, консолідуючи питання правових порушень у сфері Інтернет-відносин, окреслив такі ключові аспекти підходу до встановлення особливої юридичної відповідальності за правопорушення в мережі Інтернет:

- правове регулювання мережі Інтернет повинно включати активну участь інтернет-спільноти;
- при розробці юридичної основи для виокремлення специфіки правової відповідальності за правопорушення в межах Інтернету необхідно вживати системний підхід, що охоплює всі аспекти інтернет-відносин;

- при створенні вітчизняної нормативної бази для Інтернету важливо враховувати досвід інших країн і сприяти уніфікації законодавства та практики правозастосування;
- пріоритетом у правовому регулюванні є розробка та прийняття міжнародних правових актів, які встановлюють загальні стандарти для мережі Інтернет та включають питання протидії зловживанням правом та деліктам в Інтернеті. Зокрема, важливо, щоб держава якнайшвидше визначила правові рамки, в яких має функціонувати Інтернет, оскільки це суттєво впливає на усю систему захисту прав і свобод в Інтернеті [8, с. 199].

І. Борисенко притримується думки про потребу розмежування правопорушень суто інформаційного характеру в мережі Інтернет з усіма іншими можливими видами правопорушень. При цьому науковець відзначає, що пріоритетним напрямом унормування питання юридичної відповідальності за правопорушення в мережі Інтернет є розширення інструментарію протидії посяганням на право інтелектуальної власності та форм самозахисту такого права [9, с. 198]. В якості прикладу наводяться положення ст. 20 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів та послуг» від 15 грудня 1993 року (в редакції від 16.05.2008 року): «порушенням прав власника свідоцтва вважається також використання без його згоди в доменних іменах знаків та позначень, вказаних у пункті 5 статті 16 цього Закону» [10].

В. Гурковський з приводу взаємозалежності юридичної відповідальності та збільшення у суспільстві доступу до мережі Інтернет констатує, що вступ до глобального інформаційного простору призводить до виникнення багатьох правових проблем, які в першу чергу повинні бути вирішені на національному рівні законодавства. На його думку, оскільки правопорушення в мережі Інтернет можуть транскордонно поширюватися та відбуватися дуже швидко, основними напрямами удосконалення законодавства є:

- включення в національне законодавство відповідних вимог, які дозволяють ідентифікувати всіх користувачів Інтернету та їх зв'язок;
- спрощення процедур документування протиправної діяльності у сфері кіберзлочинності для правоохоронних органів;
- встановлення додаткових вимог до постачальників телекомунікаційних послуг та суб'єктів, що надають послуги колективного доступу до Інтернету. Ці вимоги стосуються збереження даних про трафік на протязі періоду від 6 місяців до 3 років і забезпечення належного контролю за користувачами мережі Інтернет, включаючи відвідувачів пунктів колективного доступу.
- наявність можливості у державних інституціях блокувати шкідливий або протиправний контент у випадках, коли це необхідно [11, с. 57].

Слушно додати, що для підвищення ефективності заходів із протидії кіберзлочинності та кібертероризму в Україні повинні запроваджуватися сприятливі умови для правоохоронних органів у проведенні оперативно-розшукових, відповідних технічних заходів та інших видів документування протиправної діяльності. У правоохоронних органів не повинно існувати правових перешкод, пов'язаних з оперативним отриманням матеріалів для документуванням протиправної діяльності правопорушників.

О. Присяжнюк зазначає, що центральною проблемою, яка ускладнює застосування права в сфері регулювання мережі Інтернет, є анонімність користувачів мережі. Суб'єкт може здійснювати свою інформаційну діяльність з будь-якої точки світу, надсилаючи та отримуючи інформацію. Походження повідомлення може бути прихованим або зашифрованим. Споживач мережі може мати псевдонім або електронну ідентифікацію, відмінну від його реальної ідентифікації. Ця можливість користувачів мережі Інтернет використовувати віртуальний простір для створення бастіонів і територій, які дозволяють їм уникати законної юридичної відповідальності без остраху залишити зайвий слід чи бути виявленим компетентними правоохоронними органами.

К. Юртєва, аналізуючи проблематику визначення місця злочинів з використанням комп'ютерних технологій, підсумовує, що існує два основні вектори стосовно розв'язання проблеми подальшого регулювання Інтернету та юридичної відповідальності за злочини міжнародного характеру з використанням комп'ютерних технологій: за першим підходом пропонується пристосувати існуючі традиційні принципи кримінальної юрисдикції до злочинів, що вчиняються за використанням комп'ютерних технологій, в той час як другий підхід пропонує розглядати Інтернет як самостійний віртуальний простір, «кіберпростір», і розробити нові правила застосування кримінальної юрисдикції щодо злочинів, що у ньому вчиняються [12, с. 436]. Представники першого підходу вважають, що виникнення нової Інтернет-технології не автоматично

змінює правову доктрину кримінальної юрисдикції, і її можна застосовувати до злочинів міжнародного характеру, які використовують комп'ютерні технології. Наприклад, цей підхід, на думку вченої, витриманий у рамках Конвенції про кіберзлочинність 2001 року, яка визначила традиційну систему кримінальної юрисдикції для регулювання злочинів і встановила принципи територіальної та національної юрисдикції. На противагу цьому більш відповідним сучасним реаліям вважаємо другий підхід до регулювання правових відносин в мережі Інтернет, котрий представляє альтернативу традиційному підходу, базованому на географічних обмеженнях. Прихильники цього підходу пропонують розглядати місцем вчинення злочинів міжнародного характеру з використанням комп'ютерних технологій не географічну територію країни або інші територіальні межі, а власне сам кіберпростір. Об'єктивно дане твердження вимагає ремарки в тій частині, що обидва підходи мають певні переваги, однак не можуть універсально окреслювати всю сукупність ймовірних ситуацій.

В. Бутузов резюмує, що попри деякі кроки й позитивні зрушення в контексті виокремлення субінституту юридичної відповідальності відносно правопорушень, вчинених в мережі Інтернет, наше законодавство відверто не готове до всебічного забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів при динаміці збільшення кількості активних користувачів мережі Інтернет. Науковець підкреслює, що поширення використання мережі Інтернет на великій шкалі, при відсутності адміністративних обмежень в електронному просторі і майже безконтрольному потоку інформації, сприяє виникненню нових видів злочинів у цій галузі, які важко простежуються. Високотехнологічні злочини стають більш організованими і транснаціональними. Отже, широке впровадження комп'ютеризованих інформаційно-телекомунікаційних систем (автоматизованих комп'ютерних інформаційних систем) на міжнародному рівні створює численні нові проблеми, які потребують наукового дослідження і практичного вирішення.

В. Брижко визначаючи засади й методологію кодифікації інформаційного законодавства України, резюмує, що без об'єднання існуючих наразі в нормах закону положень про правопорушення, які скоюються через мережу Інтернет, отримати якийсь позитивний результат від акумуляції нормативного масиву буде неможливо. Тобто науковиця натякає на провідній ролі кодифікації нормативних актів шляхом консолідації відповідних положень, що обов'язково, але не обмежуючись, уможливить функціональну самостійність значимості особливих суспільних правовідносин, котрі перетікають в мережі Інтернет.

Висновки. Українська правова наука має значний досвід дослідження інформаційного права, проте юридична відповідальність за правопорушення в Інтернеті потребує подальшого розвитку та кодифікації законодавства. Інтернет створює нові міжгалузеві суспільні відносини та загрози, що вимагають спеціалізованого правового регулювання та міжнародного узгодження норм. Основними проблемами залишаються анонімність користувачів, транскордонний характер злочинів і потреба в ефективних механізмах запобігання та документування порушень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Калюжний Р., Гуцалюк М., Цимбалюк В. Питання концепції реформування інформаційного законодавства України. 2000. № 2. С. 17–21. URL: https://surl.li/buqbgj (дата звернення: 08.12.2025).
2. Концепція Національної програми інформатизації: Закон України № 75/98-ВР від 04.02.1998: станом на 01.01.2022. Верховна Рада України. URL: https://surl.li/wbowwm (дата звернення: 08.12.2025).
3. Антипов В.І. Види транснаціональних злочинів за класифікацією ООН та їх поширеність в Україні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2000. № 12 (2). С. 77–87. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/VKhnuvs_2000_12(2)__21.pdf (дата звернення: 08.12.2025).
4. Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Internet та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні: указ Президента України № 928/2000 від 31.07.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928/2000#Text (дата звернення: 08.12.2025).
5. BSA compliance solutions. Losses from illegal use of software. URL: https://cpl.thalesgroup.com/software-monetization/how-to-prevent-software-piracy (дата звернення: 08.12.2025).

6. Кравчук С.Й. Кравчук О.С. Основні проблеми та напрями протидії злочинності в сфері експлуатації електронно-обчислювальних систем. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 3-4. С. 300–303. URL: https://elar.khmnu.edu.ua/handle/123456789/2712 (дата звернення: 08.12.2025).
7. Гавловський В., Цимбалюк В., Кашпур В. Державно-правове регулювання соціальних інформаційних відносин. *Українське право*. 1998. № 1. С. 173–176. URL: https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/2aba5e82-6eb1-45af-89bb-94fc0679b253/content (дата звернення: 08.12.2025).
8. Петренко О.С. Інтернет як простір соціальних взаємодій: досвід різних груп користувачів. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.* Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2012. № 993, Вип. 29. С. 126–130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISD_2012_993_29_24 (дата звернення: 08.12.2025).
9. Борисенко І.Л. Особливості самозахисту прав інтелектуальної власності в глобальній мережі Інтернет. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 1. С. 197–201. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/items/5e1b5d5d-5398-4dad-b87c-ae5ab050e141 (дата звернення: 08.12.2025).
10. Про охорону прав на знаки для товарів та послуг: Закон України № 3689-XII від 15.12.1993: станом на 16.05.2008. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12/ed20080516#o176 (дата звернення: 08.12.2025).
11. Гурковський В.І. Правове регулювання розвитку інформаційного суспільства в Україні. *Інвестиції: практика та досвід.* 2010. № 12. С. 56-59. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/12_2010/17.pdf (дата звернення: 08.12.2025).
12. Юртаєва К.В. Визначення місця вчинення злочинів з використанням комп'ютерних технологій. *Форум права.* 2009. № 2. С. 434–451. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/FP_index.htm_2009_2_69.pdf (дата звернення: 08.12.2025).

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.20

ФОРМАЛІЗАЦІЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ НОРМ ПРАВА В ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ У СВІТЛІ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ

Скоморовський В.Б.,
доктор юридичних наук,
професор ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
ORCID: 0000-0002-1020-2322
e-mail: SkomorovskyVB@krok.edu.ua

Скоморовський В.Б. Формалізація цивільних процесуальних норм права в юридичній науці у світлі сучасних наукових підходів.

У статті аналізується формалізація цивільних процесуальних норм права в юридичній науці у світлі сучасних наукових підходів. Відзначається, що дана проблематика є важливою для вдосконалення законодавства та підвищення ефективності правозастосування, а наявні дослідження часто поєднують теоретичні напрацювання з практичними проблемами, такими як формулювання, систематизація та реалізація процесуальних норм, що сприяє кращому розумінню сутності цих норм, їх значення для справедливого судочинства та верховенства права. Наголошується, що формалізація цивільних процесуальних норм привертає увагу багатьох вчених, основні категорії, котрі розглядаються з досліджуваному контексті, включають формальну визначеність, формалізацію та юридичну техніку. Підкреслюється важливість чіткості та однозначності правових норм для захисту прав громадян. Констатується, що єдиний підхід щодо трактування терміна «формальна визначеність» на сьогоднішній день відсутній. Зауважується, що в сучасних підходах термін «формалізація» розуміється як процес надання формального вигляду, що включає заміну змістових термінів символами та формулами, в англомовних словниках формалізація має два основних значення: укладення угоди або створення офіційного документа, а також структуризація об'єктів через впровадження правил, в українській сучасній науці терміни «формалізувати» і «формалізуватися» акцентують на наданні сталого вигляду та процесі набуття формальності. Наголошується, що формалізація в праві визначається як упорядкування правової інформації, етимологічно «формалізація» може бути витлумачена як процес надання форми явищу та результат цього процесу. Наголошується, що дослідження юридичної техніки охоплює не лише норми, а й організацію правових джерел, таких як нормативно-правові акти. Аналізуються підходи вчених до визначення юридичної техніки, котрі розглядають дане поняття як сукупність засобів, методів і прийомів, що використовуються для розробки та реалізації правових норм, з метою підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин. Вказується на ефективність правового регулювання, правову визначеність і системність, які хоча й взаємопов'язані, залишаються автономними, і зосередження лише на ефективності може призвести до втрати інших важливих ознак права, правова визначеність повинна забезпечувати передбачуваність застосування норм права для кожної особи, що є основою правової безпеки в демократичній державі, а системність позитивного проявляється через цілісність, внутрішню узгодженість та структурну організованість.

Ключові слова: норма права, нормотворча техніка, правотворчість, формалізація права, юридична техніка, цивільний процес.

Skomorovskyi V.B. Formalization of civil procedural norms of law in legal science in the light of modern scientific approaches.

The article analyzes the formalization of civil procedural norms of law in legal science in the light of modern scientific approaches. It is noted that this issue is important for improving legislation and increasing the efficiency of law enforcement, and existing studies often combine theoretical developments with practical problems, such as the formulation, systematization and implementation of procedural

norms, which contributes to a better understanding of the essence of these norms, their significance for fair trial and the rule of law. It is emphasized that the formalization of civil procedural norms attracts the attention of many scientists, the main categories considered in the context of the study include formal certainty, formalization and legal technique. The importance of clarity and unambiguousness of legal norms for protecting citizens' rights is emphasized. It is stated that there is no single approach to interpreting the term «formal certainty» today. It is noted that in modern approaches the term «formalization» is understood as the process of giving a formal appearance, which includes replacing meaningful terms with symbols and formulas. In English-language dictionaries, formalization has two main meanings: concluding an agreement or creating an official document, as well as structuring objects through the introduction of rules. In modern Ukrainian science, the terms «formalize» and «formalize» emphasize giving a stable appearance and the process of acquiring formality. It is emphasized that the study of legal technique covers not only norms, but also the organization of legal sources, such as regulatory legal acts. The approaches of scientists to the definition of legal technique are analyzed, who consider this concept as a set of means, methods and techniques used to develop and implement legal norms in order to increase the effectiveness of legal regulation of social relations. The effectiveness of legal regulation, legal certainty and systematicity are indicated, which, although interconnected, remain autonomous, and focusing only on efficiency can lead to the loss of other important features of law, legal certainty should ensure the predictability of the application of legal norms for each person, which is the basis of legal security in a democratic state, and the systematicity of the positive is manifested through integrity, internal consistency and structural organization.

Key words: rule of law, norm-making technique, formalization of law, legal technique, civil process.

Постановка проблеми. Сучасний стан наукових досліджень, присвячених теоретико-правовим аспектам формалізації цивільних процесуальних норм, засвідчує підвищену активність у правничій науці. Ця проблематика має ключове значення для вдосконалення законодавства України та підвищення ефективності правозастосування. Наукові праці в цій сфері поєднують фундаментальні теоретичні підходи з аналізом практичних викликів, що виникають в процесах правотворчої та правозастосовної діяльності.

Зміни у суспільних відносинах, пов'язані із здійсненням цивільного судочинства, зумовлюють його подальший розвиток загалом і вдосконалення цивільних процесуальних норм зокрема. Це безпосередньо пов'язано з необхідністю дотримання правил юридичної техніки формалізації, що є передумовою забезпечення справедливого судочинства та зміцнення принципу верховенства права. У сучасних дослідженнях значна увага приділяється як методологічним аспектам формалізації цих норм, так і практичним завданням, зокрема гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами.

Окрема група наукових досліджень зосереджується на впливі юридичної техніки та правової термінології на точність, однозначність і передбачуваність процесуальних норм. Не менш важливими є праці, присвячені аналізу механізмів їх імплементації та адаптації до сучасних потреб суспільства, а також розробці інструментів, спрямованих на запобігання нечіткому чи некоректному застосуванню норм у правозастосовній практиці.

Мета дослідження. Метою цієї статті є проаналізувати сучасний стан наукового дослідження проблем формалізації цивільних процесуальних норм права у юридичній науці, розглянувши їх крізь призму актуальних теоретичних підходів.

Стан опрацювання проблематики. Досліджувана проблематика ставала об'єктом наукових зацікавлень значної кількості відомих учених, серед яких: А. Байбак, С. Бичкова, Н. Голубєва, Є. Еліна, П. Йолон, В. Лебеденко, Л. Макаренко, Д. Манько, Н. Петечел, Є. Романюк, О. Скакун, Є. Фурса, С. Фурса, Т. Цувіна, І. Шутак та інші. Водночас науковий інтерес до даної тематики постійно зростає, у зв'язку з чим постає потреба подальших комплексних напрацювань у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Проблематика формалізації цивільних процесуальних норм права в юридичній науці викликає на сьогодні неабиякий дослідницький інтерес з боку широкого кола науковців. Особливе значення при цьому приділяється таким категоріям як формальна визначеність, формалізація та юридична техніка. Так Є. Романюк розглядає формальну визначеність як сукупність вимог до законодавства, включаючи чіткість і однозначність приписів [11, с. 95]. Є. Еліна пов'язує формальну визначеність із принципом верховенства права, визначаючи її як характеристику, що забезпечує точні та прозорі правові норми для захисту прав і свобод індивідів

[4, с. 28]. А. Байбак виділяє дві форми прояву формальної визначеності: зовнішню та внутрішню формалізацію [3, с. 7]. О. Скакун визначає формальну визначеність як чіткість, однозначність та стислий виклад правових норм, що забезпечується правовими поняттями та юридичною технікою [12, с. 218]. Л. Макаренко підкреслює, що формальна визначеність є фундаментальною властивістю правової норми, акцентуючи на її формальному аспекті, без врахування логіко-юридичного змісту [7, с. 37].

Водночас запропоновані трактування не повністю розкривають сутність даного терміна, оскільки кожен учений аналізує його через призму своїх наукових пошуків. Це призводить до того, що акцент на точності та зрозумілості правових норм не охоплює всіх характеристик формальної визначеності в системному розрізі [1, с. 43]. Варто зазначити, що точність і зрозумілість є складовими ширшої категорії – правової визначеності, яка не є тотожною формальній визначеності. Між цими поняттями існує діалектичний зв'язок, характер і прояви якого залежать від контексту аналізу. Аналіз їх співвідношення дає підстави стверджувати, що формальна визначеність охоплює не лише правову визначеність, а й інші ключові властивості позитивного права, зокрема системність та ефективність.

У сучасній науковій літературі дослідники часто використовують термін "формалізація права" як синонім поняття "формальна визначеність". Водночас більшість авторів частково підтримують підходи, згідно з якими абсолютна визначеність законодавчих норм не завжди є позитивним явищем. Однак при цьому не завжди уточнюється, про який саме різновид визначеності йдеться – правову чи формальну визначеність права [17, с. 166].

Водночас можемо простежити певну системність у розумінні формалізації права, розглядаючи її через три основні напрямки: як діяльність уповноважених суб'єктів, спрямована на надання праву властивостей формальної визначеності – зокрема правової визначеності, системності та ефективності; як сукупність правил такої діяльності, що дозволяє тлумачити формалізацію як складову частину юридичної техніки; як результат зазначеної діяльності, що може бути розглянутий як синонім формальної визначеності права.

У сучасних наукових підходах термін "формалізація" найчастіше пов'язується з діяльністю пов'язаною з наділенням будь-чого формою. Також він тлумачиться як логічний метод, що передбачає заміну змістових термінів символами та формулами. В англомовних словниках формалізація має два основні значення: укладення угоди або створення офіційного документа, а також процес надання об'єктам чіткої структури шляхом упровадження правил. Визначення термінів "формалізувати" і "формалізуватися" в українській мові акцентують увагу на наданні сталого вигляду та процесі набуття форми відповідно [13, с. 1544].

Розуміння формалізації права має певний зв'язок із наведеними вище підходами, проте водночас характеризується значною подібністю до її трактування в математичній логіці. Однією з основних спільних рис є наявність другого, "парного" компонента – інтерпретації. У математичній логіці інтерпретацією позначають процес, зворотний до формалізації, що у правовій площині може бути еквівалентним тлумаченню права. Зазначене ілюструє, що формалізація в обох сферах невід'ємно пов'язана з процесом інтерпретації як етапом переведення формальної конструкції у змістовну площину.

В свою чергу термін "форма права" у юридичній теорії тісно пов'язаний із поняттям "джерело права" [18]. У науковій традиції джерело права визначається як офіційна форма закріплення правових норм, визнана та санкціонована державою. Відповідно, поняття "форма права" можна розглядати як тотожне терміну "джерело права", оскільки саме нормативно-правові акти та закріплені в них норми виступають безпосередніми джерелами права.

Таким чином, формалізацію права можна визначити як процес упорядкування правової інформації, пов'язаний із наданням їй певної форми – тобто приведенням до такого вигляду, який відповідає поняттю «джерело права». У свою чергу, трактування терміна "формалізація" вказують на акт створення домовленості або офіційного документа, а також на надання структурованості чи форми шляхом упровадження певних правил [5, с. 686]. Хоча ці визначення частково застосовні до правової сфери, жодне з них не охоплює всебічно поняття формування джерела права. Етимологічно слово "формалізація" може бути витлумачено як процес надання форми та як результат такого процесу [8, с. 19].

Разом із тим юридична техніка за сферами застосування поділяється дослідниками на правотворчу та правозастосовчу, що знаходить своє відображення також у поняттях юридичної тех-

ніки формалізації та юридичної техніки інтерпретації [18]. Такий підхід дає змогу узгодити поняття формалізації права із загальнонауковими традиціями, оскільки, як уже зазначалося вище, формалізація розуміється як процес, протилежний інтерпретації. Зазначене має важливе значення з погляду уникнення міжгалузевих непорозумінь, що сприяє кращому сприйняттю та глибшому розумінню досліджуваних правових категорій.

Водночас зміст діяльності, у якій застосовується юридична техніка, часто розуміється як "вироблення та реалізація юридичних норм". Проте слід зауважити, що юридична техніка охоплює не лише норми права, а й вищі рівні організації джерел права, такі як нормативно-правові акти. Науковці також пропонують інші підходи до визначення юридичної техніки. Зокрема вона розглядається як сукупність науково обґрунтованих і перевірених на практиці правил складання найдосконаліших за формою правових актів.

Вважаємо, що під час вивчення цього питання необхідно враховувати такі ключові аспекти, як правова визначеність, системність і ефективність права. І. Шутак розглядає юридичну техніку як галузь знань про правила ведення юридичної роботи та створення в її межах юридичних документів [16, с. 82], що видається цілком обґрунтованим. Водночас звуження її ролі лише до процесу створення документів потребує уточнення: юридичну техніку слід розуміти ширше – не лише як інструмент створення (формалізації), а й застосування (інтерпретації) права. При цьому вона стосується не тільки нормативних документів, а й безпосередньо правових норм, які ці документи містять. В. Лебеденко пропонує більш комплексний підхід до визначення юридичної техніки, розглядаючи її в більш широкому контексті. На його думку, юридична техніка є сукупністю правил, приписів, прийомів і способів реалізації діяльності щодо створення, систематизації та застосування нормативно-правових актів і юридично значущих документів відповідними уповноваженими суб'єктами – як фізичними, так і юридичними особами [6, с. 55].

У дослідженні формалізації як складової юридичної техніки необхідно також акцентувати на її значенні для розкриття змісту самої юридичної техніки. Цього можна досягнути шляхом вивчення наявних наукових підходів до визначення юридичної техніки. Так доволі часто в науці можна простежити, що юридична техніка визначається як сукупність засобів, методів і прийомів, що використовуються в юридичній діяльності для розробки та реалізації правових норм, спрямованих на підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин.

На наш погляд, важливо підкреслити, що ефективність правового регулювання не є єдиною метою застосування юридичної техніки. Її слід розглядати як одну з властивостей права, поряд із правовою визначеністю та системністю, яких право набуває завдяки дотриманню правил юридичної техніки формалізації.

Ці характеристики, хоча й тісно взаємопов'язані, залишаються самостійними. Надмірна концентрація лише на ефективності може призвести до втрати інших. Крім того, саме по собі досягнення високої ефективності правового регулювання видається неможливим без наявності у права таких рівнозначних складових формальної визначеності, як правова визначеність і системність.

Вважаємо за доцільне окремо акцентувати на правовій визначеності, що розглядається через наукові погляди та прецедентну практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). У своїй діяльності ЄСПЛ керується принципом правової визначеності, згідно з яким застосування норм права повинно бути передбачуваним для кожної особи [10, с. 334]. Кожна людина має право очікувати, що правові норми будуть застосовані до її конкретної ситуації на тих самих умовах, які діють для інших осіб у аналогічних обставинах. Порушення цього важливого принципу часто виникає через довільне трактування законодавства у процесі його практичної реалізації. Відповідно до принципу правової визначеності, громадяни повинні бути спроможні з упевненістю планувати свої дії, розуміючи їхні правові наслідки [15, с. 375].

Однак на думку ЄСПЛ, однієї лише чіткої поінформованості про можливі наслідки недостатньо. Людина повинна бути впевнена, що ці наслідки обов'язково настануть. Отже, одним із найважливіших завдань держави є створення умов для ефективного виконання правових норм шляхом запровадження результативних процесуальних механізмів. Поєднання чіткості та зрозумілості права зі спроможністю держави гарантувати його реальне виконання формує необхідний фундамент для правової визначеності. У свою чергу, це стає основою правової безпеки кожної людини в демократичній правовій державі.

Ключовими елементами правової визначеності є чіткість і зрозумілість, які можуть мати різні рівні прояву та не завжди гармонійно поєднуються в одній нормі. У випадку конфлікту між чіт-

кістю та зрозумілістю пріоритет часто надається чіткості, оскільки вона забезпечує можливість передбачити наслідки дій суб'єкта.

Рівень необхідної чіткості варіюється залежно від сфери правового регулювання: у публічно-правових відносинах вимоги є найвищими, тоді як у приватному та конституційному праві вони менш жорсткі. Для досягнення прогнозованості правозастосування важливо враховувати не лише окремі норми, а й правову систему в цілому, включаючи законодавство, судову практику та наукові підходи [2, с. 12]

Правова визначеність може розглядатися як властивість позитивного права, яка, з одного боку, охоплюється формальною визначеністю (у контексті юридичної техніки), а з іншого – передбачає її як необхідну умову для забезпечення можливості передбачення наслідків юридично значимих дій.

Системність позитивного права виявляється через його цілісність, внутрішню узгодженість і структурну організованість. При цьому внутрішня узгодженість безпосередньо пов'язана з формалізацією норм права, структурна організованість – із формалізацією нормативно-правових актів, тоді як цілісність частково залежить від обох рівнів.

Усі зазначені властивості права забезпечуються дотриманням відповідних правил юридичної техніки формалізації.

У науково-практичних коментарях до Цивільного процесуального кодексу України акцентується увага на порушеннях правил формалізації права, які безпосередньо впливають на його властивості системності. Мова йде зокрема про невідповідність статті 9 ЦПК міжнародним зобов'язанням України, зокрема щодо обов'язків, пов'язаних з ратифікацією Європейської хартії регіональних мов. Тобто існує невідповідність у розумінні, хто має оплачувати послуги перекладача, що призводить до практичних проблем у судовій практиці [9, с. 31].

Також виявлено неузгодженість між положеннями статей 9 та 10 ЦПК, що свідчить про недотримання правил формалізації відповідних норм. Це проявляється як у невідповідності норм актам вищої юридичної сили, так і в неузгодженості між нормами одного рівня. Важливим також є питання узгодження норм ЦПК з Цивільним кодексом України, що підкреслюють С.Я. Фурса та Є.І. Фурса, наголошуючи на необхідності реформування цивільного судочинства. Так автори вказують на приклади невдалої формалізації норм, зокрема частини 9 статті 265 ЦПК, яка суперечить принципу свободи договору, закріпленому в Цивільному кодексі. Вони пропонують, щоб суд лише визнавав правовідносини відповідними певній категорії договору, а не змушував сторони укладати договір, що підкреслює важливість гармонізації норм ЦК та ЦПК [14, с. 19].

Висновки. На підставі аналізу сучасного стану наукових досліджень проблем формалізації цивільних процесуальних норм права у юридичній науці, проведеного крізь призму актуальних теоретичних підходів, можна зробити наступні узагальнення.

1. Формалізацію цивільних процесуальних норм права доцільно розглядати у трьох взаємопов'язаних вимірах: як діяльність уповноважених суб'єктів, спрямовану на надання цивільним процесуальним нормам властивостей формальної визначеності – зокрема правової визначеності, системності та ефективності; як сукупність правил такої діяльності, що дозволяє тлумачити формалізацію як складову частину юридичної техніки; як результат зазначеної діяльності, що може бути розглянутий як синонім формальної визначеності права.

2. Дослідження проблем формалізації цивільних процесуальних норм права залишається актуальним напрямом розвитку юридичної науки. Це зумовлено як потребою у вдосконаленні законодавства, так і практичними прикладами недотримання вимог юридичної техніки при формалізації окремих норм. Такі випадки демонструють не лише теоретичне, а й прикладне значення подальшого поглиблення дослідження в зазначеному напрямку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адаскалиця К., Дідич Т. Стан наукового дослідження теоретико-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права у вітчизняній юридичній науці. *Legal Bulletin*. 2023. № 3(9). С. 40–49. https://doi.org/10.31732/2708-339X-2023-09-40-49.
2. Адаскалиця К.К. Правова визначеність як вимога до формалізації норми права. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія Право. 2024. Вип. 17(29). С. 10–18. https://doi.org/10.33098/2078-6670.2024.17.29.10-18.

3. Байбак А.Г. Правова (формальна) визначеність в системі властивостей і характеристик позитивного права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 2(23). Том 5, ч. 2. С. 3–8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2018_2%285.2%29__3.
4. Еліна Є.С. Співвідношення формальної визначеності та верховенства права. *Право і безпека*. 2021. № 1 (80). С. 28-34. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.03.
5. Йолон П.Ф. Формалізація. *Філософський енциклопедичний словник* / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. 742 с. URL: https://archive.org/details/ filosofskyi_entsyklop/page/686/mode/2up.
6. Лебеденко В.І. Юридична техніка: поняття, призначення, методологічні засади застосування. *Інформація і право*. 2014. № 2(11). С. 52–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Infpr_2014_2_13.
7. Макаренко Л.О. Теоретичні закономірності дії правових приписів. НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Дис… канд наук. Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. Київ 2004. 191 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0405U000375.
8. Манько Д.Г. Технології формалізації права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2013. № 5. С. 18–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_5_6.
9. Науково-практичний коментар. Цивільний процесуальний кодекс України. за заг. ред. Н.Ю. Голубєвої. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 840 с. URL: https://www.yakaboo.ua/ua/naukovo-praktichnij-komentar-civil-nij-procesual-nij-kodeks-ukraini.html?srsltid=AfmBOooSUecm8w8GFchslBYBwQjwnOxzxs4rk0bX-qBWoSkrwtPQSgDV.
10. Петечел Н.М. Реалізація принципу верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2024. Серія ПРАВО. Вип. 86. Ч. 5. С. 331-335. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.48.
11. Романюк Є.О. Формальна визначеність права, як підстава визначення меж людської свободи. *Молодий вчений*. 2014. № 5 (8). С. 95–98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2014_5%282%29__26.
12. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум. 2001. 656 с. URL: http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/687.
13. Формалізуватися. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (з додатками і доповнення). Головний редактор В.Т. Бусел. Ірпінь. ВТФ «Перун». 2005. 1728 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000728%5F13.
14. Цивільний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство. Монографія / за заг. ред. С.Я. Фурси, С.С. Бичкової. Київ: Алерта, 2023. 640 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=4850&download_id=1697&srsltid=AfmBOorU-hl7IOARf-I6IOLhJbHU0N0fB_j0z6nHABPjC8Espr22Ynrr.
15. Цувіна Т.А. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 373–379. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2019.66.
16. Шутак І. Юридична техніка як сфера наукових знань і навчальна дисципліна. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2013. № 3 (74). С. 81–86. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-81-86.pdf.
17. Шутак І.Д. Перенавантаження тексту нормативно правового акта надмірним використанням дефініцій. *Юридична техніка у правотворчості та правозастосуванні:* матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Івано-Франківськ, 10 груд. 2021 р.) / ЗВО «Університет Короля Данила»; Громадська організація «Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної техніки; за заг. ред. І. Д. Шутака; упоряд.: Л.М. Андрусів, О.О. Мейгеш. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2021. С. 162–168. URL: http://repository.ukd.edu.ua/handle/123456789/239.
18. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. Т. 6: Т – Я. 2004. 768 с. URL: https://kup.edu.ua/doc/juridichna-enciklopedija-v-6-t.-redkol.-ju.s.-shemshuchenko-vidp.-red.-ta-in.pdf.

УДК [340:004](477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.21

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ: РОЛЬ ПЛАТФОРМИ «ДІЯ» ТА ЕЛЕКТРОННОГО СУДУ

Ярошенко О.А.,
студент факультету адвокатури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0001-2918-3715
e-mail: atyarosh2008@gmail.com

Соколова І.О.,
кандидат юридичних наук,
асистентка кафедри теорії та історії права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-3659-7086
e-mail: irichka.g.85@gmail.com

Ярошенко О.А., Соколова І.О. Цифрова трансформація правової системи України: роль платформи «Дія» та електронного суду.

У статті здійснено ґрунтовне дослідження процесів цифрової трансформації правової системи України в контексті впровадження ключових інструментів електронного урядування – платформи «Дія» та системи електронного суду. Розкрито вплив цифрових технологій на реформування державного управління, адміністративного права та судочинства. Визначено, що цифровізація змінює не лише форми надання державних послуг, а й сутність правової взаємодії між громадянином і державою, сприяючи підвищенню прозорості, відкритості та підзвітності органів влади.

Проаналізовано юридичну природу цифрових документів, їх нормативне визнання в українському законодавстві та практичне застосування у правовідносинах. Особлива увага приділена інтеграції судових рішень у систему «Дія» та функціонуванню Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи як основи електронного судочинства. У статті окреслено переваги електронного правосуддя – зменшення строків розгляду справ, підвищення доступності судових процедур, мінімізацію корупційних ризиків, а також зазначено проблеми, що виникають у процесі цифровізації: технічні збої, кіберзагрози, захист персональних даних і цифрову нерівність серед населення.

Досліджено міжнародний досвід цифровізації правосуддя на прикладі Естонії, Великої Британії, Сінгапуру та Китаю. Порівняльний аналіз показує, що українська модель цифрового правосуддя розвивається у руслі глобальних тенденцій, але водночас має унікальні риси, зумовлені воєнними умовами та високими темпами впровадження інновацій. Досліджено роль цифрової компетентності суддів, адвокатів і прокурорів, необхідність оновлення освітніх програм та формування нової цифрової правової культури. Також, розглядається питання про те, що в умовах воєнного часу питання кібербезпеки та захисту судових даних стає невід'ємною складовою принципу верховенства права.Доведено, що платформа «Дія» та електронний суд формують фундамент цифрової держави, де технології поєднуються із цінностями законності, справедливості й прав людини, створюючи новий формат правової системи України.

Ключові слова: цифрова держава, платформа «Дія», ЄСІТС, електронний суд, цифровізація, верховенство права, юридична легітимність, кібербезпека, цифрова нерівність.

Yaroshenko O.A., Sokolova I.O. Digital transformation of Ukraine's legal system: the role of the Diya platform and electronic courts.

The article provides a thorough study of the processes of digital transformation of the Ukrainian legal system in the context of the implementation of key e-government tools – the Diya platform and

the e-court system. It reveals the impact of digital technologies on the reform of public administration, administrative law, and the judiciary. It is determined that digitalization changes not only the forms of public service delivery but also the essence of legal interaction between citizens and the state, contributing to greater transparency, openness, and accountability of public authorities.

The legal nature of digital documents, their regulatory recognition in Ukrainian legislation, and their practical application in legal relations are analyzed. Particular attention is paid to the integration of court decisions into the Diya system and the functioning of the Unified Judicial Information and Telecommunications System as the basis for electronic justice. The article outlines the advantages of electronic justice – reducing the time required to consider cases, increasing the accessibility of judicial procedures, and minimizing corruption risks – and identifies problems that arise in the process of digitization: technical failures, cyber threats, personal data protection, and digital inequality among the population.

The international experience of digitizing justice is examined using the examples of Estonia, Great Britain, Singapore, and China. A comparative analysis shows that the Ukrainian model of digital justice is developing in line with global trends, but at the same time has unique features due to the war conditions and the rapid pace of innovation. The role of digital competence of judges, lawyers, and prosecutors, the need to update educational programs, and the formation of a new digital legal culture are examined. Also, the issue of cybersecurity and the protection of court data becoming an integral part of the principle of the rule of law in wartime is considered. It has been proven that the Diya platform and the electronic court form the foundation of a digital state, where technology is combined with the values of legality, justice, and human rights, creating a new format for Ukraine's legal system.

Key words: digital state, Diya platform, ESITS, electronic court, digitization, rule of law, legal legitimacy, cybersecurity, digital inequality.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується активним упровадженням цифрових технологій у всі сфери державного управління, включно з правовою. Однак швидкість цифрової трансформації породжує низку правових, організаційних та етичних викликів. Попри успіхи у впровадженні платформи «Дія» та системи електронного суду, залишаються невирішеними питання нормативно-правового забезпечення електронних процедур, захисту персональних даних, кібербезпеки, а також гарантування права на справедливий суд у цифровому середовищі. Недостатня адаптація законодавства до нових технологічних реалій, нерівномірний рівень цифрової компетентності учасників правових відносин та загрози інформаційної безпеки створюють ризики для стабільності правової системи. У цьому контексті постає потреба у науковому аналізі впливу цифровізації на функціонування правосуддя, визначенні правових наслідків та шляхів забезпечення верховенства права в умовах цифрової держави.

Стан опрацювання цієї проблематики: Дослідженням проблем цифрової трансформації правової системи України займаються багато сучасних науковців, серед яких можна виділити: В.В. Маньгору, Ю.О. Михальчук, О.А. Теличко, В.А. Рекуна, М. Мелянчук, М.В. Коваліва, І.В. Красницького, С.В. Пєткова, С.С. Єсімова, В.В. Корецьку, О.І. Явного, Д. Богатчука та багато ін.

Мета статт:і проаналізувати сутність цифрової держави, вплив цифрових технологій на адміністративні та судові процедури, аналіз змін у правозастосуванні, проблем правового регулювання та дотримання принципу верховенства права в умовах цифровізації.

Виклад основного матеріалу. Цифрова трансформація є ключовою ознакою сучасного розвитку. Вона трансформує взаємодію між громадянином і державною владою, встановлюючи нові стандарти прозорості, доступності та підзвітності. Для України цифровізація стала не лише частиною модернізації, а стратегічним напрямом державної політики, одним із пріоритетів уряду, що змінює якість публічного управління і правосуддя. [9]

Створення Міністерства цифрової трансформації України у 2019 році започаткувало системну реформу, орієнтовану на створення «держави у смартфоні». Складовим елементом є платформа «Дія» – багатофункціональна система, яка об'єднує державні сервіси, цифрові документи, судові рішення і засоби комунікації між громадянином та владою. [13, с .148]

Завдяки платформі «Дія» стало можливим виконання понад ста адміністративних послуг онлайн. Громадяни можуть відкривати бізнес, реєструвати місце проживання, отримувати довідки, сертифікати та витяги з державних реєстрів, не звертаючись до установ. Це оновлення змінило правову природу адміністративних відносин, оскільки адміністративні акти тепер існують

у цифровому форматі. Це підштовхує до переосмислення адміністративної процедури, яка стає автоматизованою, дистанційною і мінімально бюрократичною. [13, с. 155]

Особливо важливою є юридична легітимність цифрових документів. Згідно із Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг» (2003 р.) [2] і Законом України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» (2017 р.) [3], електронні паспорти, водійські посвідчення, студентські квитки та інші документи, що доступні в «Дії», мають повну юридичну силу, що дозволяє їх використовувати у цивільних, господарських і судових справах. Проте перехід до цифрового документообігу потребує суттєвого оновлення процесуального законодавства, зокрема положень статті 100 Цивільного процесуального кодексу України щодо електронних доказів [19], оскільки цифрові документи не мають матеріального носія та потребують технічної перевірки автентичності. На відміну від паперових доказів, електронні відомості містять елементи електронної ідентифікації – кваліфікований електронний підпис, метадані та мітки часу, що визначають їхню достовірність і статус «оригіналу». Важливо зазначити, що український КЕП відповідає вимогам європейського регламенту eIDAS, що забезпечує його сумісність із міжнародними стандартами електронної ідентифікації та довірчих послуг. У разі відсутності таких атрибутів цифровий документ може бути визнаний копією, що вимагає додаткового підтвердження [13; 15]. Крім того, питання захисту інформації, яка міститься у цих документах, безпосередньо пов'язане з вимогами Закону України «Про захист персональних даних» (2010 р.) [7], адже порушення правил обробки або зберігання цифрових відомостей створює ризики підроблення, витоку інформації та втрати довіри до електронних доказів. Саме тому правозастосовна практика вимагає подальшої деталізації нормативних підходів до перевірки, оцінки та використання цифрових документів у судовому процесі, а також формування єдиних стандартів їхньої доказової сили.

З 2023 року громадяни можуть отримувати судові рішення у «Дії» [20]. Ці документи підписані кваліфікованим електронним підписом судді відповідно до Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», що забезпечує їм повну юридичну силу [3]. Це спрощує доступ до правосуддя, зменшує часові бар'єри і навантаження на суди. Цифровізація судового процесу є одним із найефективніших інструментів забезпечення права на справедливий суд, закріпленого у статті 6 Європейської конвенції про захист прав людини [8]. Оцифрування судових рішень також створює передумови для формування єдиної бази судової практики, що полегшує пошук рішень, сприяє уніфікації правозастосування та підвищує передбачуваність судової діяльності. У довгостроковій перспективі це здатне мінімізувати ризик судових помилок і зміцнити довіру громадян до правосуддя, про що свідчать дослідження сучасних українських правників у сфері цифровізації [13; 15].

Важливою складовою цифрового правосуддя став електронний суд, який є частиною Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС), затвердженої рішенням Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 р. Він дозволяє дистанційно подавати позови, брати участь у засіданнях через відеоконференцію, обмінюватися процесуальними документами і платити судові збори онлайн. Такі інструменти підвищують ефективність судових розглядів, зменшують корупційні ризики через автоматичний розподіл справ і сприяють прозорості судочинства [15, с. 39–41]. Однією з ключових переваг ЄСІТС є її інтегрованість з іншими державними реєстрами, що дозволяє швидко перевіряти відомості про учасників процесу та правовий статус об'єктів. Крім того, можливість цифрової участі у судовому процесі мінімізує необхідність особистої присутності в суді, що набуло особливої ваги під час воєнного стану. Актуальні наукові публікації підтверджують, що саме ця функція ЄСІТС забезпечила безперервність судочинства в умовах безпекових загроз [15].

Українська модель цифрового правосуддя розвивається у одночасно з міжнародними тенденціями. Естонія, вважається піонером цифрової держави, створила платформу e-Estonia, яка охоплює всі адміністративні та судові послуги, включно з електронним голосуванням. У Великій Британії запущено портал Gov.uk, що забезпечує централізований доступ до держпослуг, і впроваджено систему онлайн-судів відповідно до GDPR (General Data Protection Regulation, 2016) [16]. Сінгапур, у межах програми Smart Nation, активно застосовує штучний інтелект і великі дані у сфері управління містом і судочинства. Україна унікальна у поєднанні швидкості впровадження інновацій і стійкості у умовах війни, що робить її досвід надзвичайно цінним для міжнародної правової спільноти.

Показовим прикладом цифрової трансформації правової системи є Китай, який за останні десятиліття створив модель так званого «розумного суду» (Smart Court). Процес цифровізації судової системи КНР розпочався ще наприкінці 1990-х років і пройшов кілька етапів: від оцифрування судових документів до повної інтеграції великих даних, штучного інтелекту та блокчейну. Сьогодні в китайських судах діють електронні платформи для подання позовів, відеозасідань і дистанційного розгляду справ. Використання технології блокчейн забезпечує збереження цифрових доказів, а системи штучного інтелекту допомагають суддям у формуванні рішень і забезпечують єдність судової практики.[18]

Незважаючи на високі досягнення, цифрова трансформація стикається з викликами, які впливають на реалізацію верховенства права. У цифровому середовищі ключовим питанням є кібербезпека. Захист від кібератак – це не лише захист інформаційних ресурсів, а й гарантія законності судового процесу. Збої у роботі ЄСІТС або витік даних можуть поставити під сумнів легітимність судових рішень і порушити право на справедливий суд. У цьому контексті кібербезпека є частиною національної безпеки (згідно з Законом України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» (2017 р.)) [4] і гарантією стабільності правосуддя. [13, с. 152]

Важливою проблемою сучасного інформаційного суспільства є цифрова нерівність, яка проявляється у нерівномірному доступі громадян до інформаційно-комунікаційних технологій та можливостей їх використання. Частина населення, зокрема особи літнього віку, мешканці віддалених або малозабезпечених регіонів, стикаються з економічними, технічними та соціальними бар'єрами, що обмежують їх доступ до Інтернету та цифрових сервісів. Це не лише ускладнює реалізацію базових прав, а й поглиблює існуючі соціальні та економічні дисбаланси, створюючи нові виклики для забезпечення рівності можливостей. У сучасних умовах цифровізації державних послуг та правосуддя відсутність належного доступу до мережі або цифрових навичок призводить до фактичної дискримінації окремих груп населення, що суперечить принципу рівності перед законом, закріпленому у статті 24 Конституції України. Більше того, цифровий розрив має багаторівневий характер: він охоплює не лише фізичний доступ до Інтернету, але й рівень цифрової грамотності та здатність користуватися перевагами технологій у професійній та особистій сфері. Подолання цієї проблеми потребує комплексних заходів держави, спрямованих на розвиток цифрової інфраструктури, впровадження програм цифрової освіти та гарантування доступності онлайн-послуг для всіх громадян, адже лише за умови рівного доступу до цифрових ресурсів можлива реалізація конституційних прав і свобод у повному обсязі.[17, с. 69-70]

Ще одна проблема – адаптація правничої професії до нових реалій. Судді, адвокати, прокурори і службовці мають володіти цифровими навичками, розуміти ризики і можливості електронного правосуддя, знати питання захисту даних, кіберетики та цифрової доказової бази. Це потребує перегляду програм юридичної освіти, запровадження курсів із цифрового права, електронного документообігу і кібербезпеки.

Перспективи розвитку цифрового правосуддя в Україні пов'язані з комплексним упровадженням новітніх технологій та гармонізацією національного законодавства з європейськими стандартами. Одним із ключових напрямів є інтеграція штучного інтелекту для автоматизації рутинних процесів, аналізу судової практики та прогнозування рішень, що дозволить зменшити навантаження на суддів і підвищити ефективність розгляду справ. Важливим кроком стане впровадження технологій блокчейну для забезпечення незмінності цифрових доказів і прозорості судових процедур. Розширення функціоналу платформи «Дія» передбачає інтеграцію нових сервісів, зокрема можливість подання процесуальних документів, сплати судових зборів та отримання повідомлень про хід справи в режимі реального часу. Україна також має активізувати міжнародну співпрацю у цифровому просторі Європейського Союзу, що сприятиме впровадженню єдиних стандартів захисту персональних даних, кібербезпеки та електронної ідентифікації. Водночас розвиток цифрового правосуддя потребує створення нормативної бази для використання алгоритмів штучного інтелекту, запровадження етичних стандартів та механізмів контролю за їх застосуванням. Перспективним є формування єдиної цифрової екосистеми правосуддя, яка об'єднає суди, адвокатів, органи виконавчої влади та громадян у безпечному інформаційному середовищі. Впровадження інновацій має здійснюватися з дотриманням принципів верховенства права, правових гарантій і захисту прав людини, адже лише за цих умов цифровізація стане інструментом справедливості, а не ризиком для правової системи.[21, с. 16-18]

Висновки. У ході дослідження встановлено, що цифрова трансформація правової системи України, яка реалізована через платформу «Дія» та Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему, є визначальним чинником модернізації адміністративних і судових процедур. Доведено, що впровадження електронних сервісів забезпечує автоматизацію процесів, підвищення доступності правосуддя та прозорості державного управління, а також сприяє мінімізації корупційних ризиків навіть в умовах воєнного стану. Водночас виявлено низку проблем правового регулювання, серед яких: недостатня адаптація процесуального законодавства до електронних доказів, загрози кібербезпеці, захист персональних даних та цифрова нерівність.

Реалізація принципу верховенства права у цифровому середовищі потребує комплексного оновлення нормативної бази, підвищення цифрової компетентності правничих професій та формування нової правової культури. Перспективи розвитку полягають у гармонізації законодавства з європейськими стандартами, впровадженні технологій штучного інтелекту та блокчейну, а також створенні єдиної цифрової системи правосуддя. Таким чином, цифрові технології виступають не лише інструментом модернізації, а й основою трансформації правової системи України відповідно до принципів законності, справедливості та захисту прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 20.10.2025).
2. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15 (дата звернення: 20.10.2025).
3. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2155-19 (дата звернення: 20.10.2025).
4. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2163-19 (дата звернення: 20.10.2025).
5. Про публічні електронні реєстри: Закон України від 18.11.2021 № 1907-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1907-20 (дата звернення: 20.10.2025).
6. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17 (дата звернення: 20.10.2025).
7. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17 (дата звернення: 20.10.2025).
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 20.10.2025).
9. Міністерство цифрової трансформації України. URL: https://thedigital.gov.ua/news/technologies/tsifrova-transformatsiya-odin-z-prioritetiv-uryadu (дата звернення: 20.10.2025).
10. Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг Закон України від 15.07.2021 № 1689-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-20#Text (дата звернення: 20.10.2025).
11. Про схвалення Стратегії здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2030 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації Розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія, План, Заходи, Перелік від 17.11.2021 № 1467-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1467-2021-р#Text (дата звернення: 20.10.2025).
12. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи Вища рада правосуддя; Рішення, Положення від 17.08.2021 № 1845/0/15-21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text (дата звернення: 20.10.2025).
13. Маньгора В.В. Михальчук Ю.О. Використання цифрових технологій у праві: прспективи та виклики. Інформація і право. № 4(47) (2023). с. 147-158. DOI: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.4(47).291618. URL: http://il.ippi.org.ua/article/view/291618.
14. Теличко О.А Рекун В.А. Розвиток правової системи у цифрову епоху. Юридичний науковий електронний журнал № 1/2022 с.209-212 DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/53. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2022/53.pdf.

15. Мелянчук М. Цифровізація цивільного судочинства : новели та перспективи . *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Юридичні науки*. 1(129)/2025, с. 38–44. DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2195/2025/1.129-7. URL: https://legal.bulletin.knu.ua/uk/article/view/3639.
16. Ковалів М.В. Красницький І.В. Пєтков С.В. Єсімов С.С. Корецька В.В. Явний О.І. Правові засада електронної іденотифікації в Україні. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука».* Серія: «Юридичні науки». № 4 (74), 2024. с. 21-26. DOI: 10.25313/2520-2308-2024-4-9696. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/7808/1/Ковалів%201.pdf.
17. Давидова І., Токарева В. Цифрова нерівність та право на доступ до Інтернету. *Юридичний вісник,* 2024/6 с. 68-75. DOI: https://doi.org/10.32782/yuv.v6.2024.8. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v6_2024/10.pdf.
18. Lessons from China's Smart Court Reform? URL: https://iacajournal.org/articles/10.36745/ijca.679.
19. Цивільний процесуальний кодекс України ,Кодекс України; Кодекс, Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 20.10.2025).
20. Новини | Дія URL: https://diia.gov.ua/news/ukrayinci-mozhut-koristuvatisya-elektronnim-sudovim-rishennyam-u-diyi-zamist-paperovogo-dokumenta-nova-posluga-v-diyi (дата звернення: 20.10.2025).
21. Богатчук Д.П. «Перспективи правового регулювання застосування штучного інтелекту в системі правосуддя України». Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. Том 5 № 91 (2025), с. 14–20. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.2. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/344158/331802.

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 352:332.1(497.5)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.22

ОСОБЛИВОСТІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ГІРСЬКИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ: ДОСВІД РЕСПУБЛІКИ ХОРВАТІЯ

Ареф'єв М.Д.,
аспірант кафедри конституційного права
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка, Україна
ORCID: 0009-0000-1811-5365

Ареф'єв М.Д. Особливості місцевого самоврядування в гірських населених пунктах: досвід Республіки Хорватії

У статті досліджується хорватська модель місцевого самоврядування в гірських та пагорбово-гірських територіях як приклад асиметричної децентралізації, реалізованої через спеціальний територіальний режим без формальної зміни переліку повноважень муніципалітетів, міст і жупаній. На основі аналізу законодавства Республіки Хорватії (про місцеве і регіональне самоврядування, про регіональний розвиток, про пагорбово-гірські території, про фінансування одиниць місцевого і регіонального самоврядування), програмних документів (зокрема багаторічних програм розвитку пагорбово-гірських районів) та фіскальних практик підтримки розкрито інституційно-правові й фінансові засади функціонування громад у гірських регіонах. Окрему увагу приділено багатокритеріальному визначенню статусу пагорбово-гірської території (геоморфологічні, кліматичні, демографічні та інфраструктурні індикатори), взаємозв'язку географічних параметрів з індексом розвиненості та можливості «часткового» гірського статусу. Проаналізовано фіскально-інвестиційні інструменти: асиметричний розподіл надходжень від податку на доходи фізичних осіб (підвищена частка для громад і виділення інвестиційного «капітального кошика»), податкові стимули для бізнесу та їх трансформацію у програми дотацій і пільгового фінансування відповідно до правил Європейського Союзу про державну допомогу. Розкрито додаткові механізми підтримки: «гірську картку» як інструмент доступу до пільг, державний знак якості «Хорватський гірський продукт», компенсації громадам за природоохоронні обмеження, безвідсоткові позики для стабілізації бюджетів, а також соціально-демографічні та аграрні заходи (житлові програми і виплати районам з природними обмеженнями). Здійснено зіставлення хорватських підходів із викликами модернізації місцевого самоврядування у гірських населених пунктах України та обґрунтовано перехід від моделі «статусу гірських населених пунктів» до концепції «гірські території – гірські громади», що поєднує просторовий статус, індекс спроможності й спеціальні фінансово-правові інструменти інтегрованої гірської політики.

Ключові слова: місцеве самоврядування, гірські території, Республіка Хорватія, децентралізація, індекс розвиненості, гірська політика, фіскальні інструменти.

Arefiev M.D. Peculiarities of local self-government in mountainous settlements: the experience of the Republic of Croatia

The article examines the Croatian model of local self-government in mountain and hilly–mountain areas as an example of asymmetric decentralization implemented through a special territorial regime without formally changing the scope of powers of municipalities, cities, and counties (županije). Based on an analysis of the legislation of the Republic of Croatia (on local and regional self-government, on regional development, on hilly–mountain areas, and on financing of local and regional self-government units),

program documents (in particular, multiannual development programs for hilly–mountain areas), and fiscal support practices, the study reveals the institutional, legal, and financial foundations of community functioning in mountain regions. Particular attention is paid to the multi-criteria determination of the status of hilly–mountain areas (geomorphological, climatic, demographic, and infrastructural indicators), the interrelation between geographic parameters and the development index, and the possibility of a "partial" mountain status. The article analyzes fiscal and investment instruments, including the asymmetric distribution of personal income tax revenues (an increased share for local communities and the allocation of an investment "capital basket"), tax incentives for businesses and their transformation into grant and preferential financing programs in line with European Union state aid rules. Additional support mechanisms are outlined, such as the "mountain card" as an instrument for accessing benefits, the state quality label "Croatian Mountain Product," compensation to communities for nature protection restrictions, interest-free loans to stabilize local budgets, as well as socio-demographic and agricultural measures (housing programs and payments to areas with natural constraints). The Croatian approaches are compared with the challenges of modernizing local self-government in mountain settlements of Ukraine, and the transition from the model of the "status of mountain settlements" to the concept of "mountain territories – mountain communities" is substantiated, combining spatial status, a capacity index, and special financial and legal instruments of an integrated mountain policy.

Key words: local self-government, mountain areas, Republic of Croatia, decentralization, development index, mountain policy, fiscal instruments.

Постановка проблеми. Хорватська модель місцевого самоврядування є показовим прикладом поєднання класичної дворівневої системи (муніципалітети/ міста – жупанії) із спеціальним правовим режимом для гірських та пагорбово-гірських територій. Для України, де питання правового статусу гірських громад і механізмів їх підтримки залишається фрагментарно врегульованим, досвід Республіки Хорватія(далі – Хорватія) становить значний науково-практичний інтерес.

Метою статті є комплексний аналіз інституційно-правових та фінансових механізмів функціонування місцевого самоврядування в гірських регіонах Хорватії, зосереджений на взаємодії загального законодавства про місцеве самоврядування із спеціальним Законом «Про пагорбово-гірські території», а також окреслення потенційних уроків для модернізації місцевого самоврядування у гірських населених пунктах України.

Стан опрацювання проблематики. Питання організації та реформування місцевого й регіонального самоврядування у Хорватії посідають помітне місце в працях хорватських дослідників, зокрема І. Копріча, де виокремлено етапи розвитку хорватської локальної самоврядності, проаналізовано сегменти територіальної структури та «одиниці зі спеціальним статусом» [1], Д. Юрліни-Алібегович, С. Слієпчевич, Ж. Кордей-де Вілла, які досліджють фіскальні бар'єри децентралізації та асиметрію бюджетної спроможності громад [2], М. Шкариці, який систематизував в дослідженнях фрагментаційний вимір (муніципальні поділи, лобістські практики та чинники стабілізації мережі громад) [3] та інших. У вітчизняній літературі хорватський досвід розглядається в роботах М. Кошелюка [4], В. Кравціва, П. Жука [5], де аналізуються інструменти регіональної політики, просторового планування та гірської політики як орієнтир для трансформації української моделі місцевого самоврядування. Водночас спеціальних комплексних досліджень, присвячених саме функціонуванню місцевого самоврядування в гірських населених пунктах Хорватії та можливостям адаптації відповідних механізмів до умов українських гірських громад, поки що небагато, що й зумовлює актуальність запропонованого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Система місцевого самоврядування Хорватії побудована за дворівневим принципом:

- одиниці місцевого самоврядування – муніципалітети (općine) та міста (gradovi);
- одиниці регіонального самоврядування – жупанії (županije).

За офіційними даними Міністерства юстиції та державного управління Хорватії, у державі налічується 428 муніципалітетів і 127 міст (разом 555 одиниць місцевого рівня) та 20 жупаній; місто Загреб має особливий статус, поєднуючи функції міста і жупанії в одному суб'єкті [6].

Базові юридичні засади визначено Законом «Про місцеве і регіональне самоврядування» (Zakon o lokalnoj i područnoj (regionalnoj) samoupravi, NN 33/01 та наступні зміни) [7]. Закон закріплює, що муніципалітети та міста вирішують у межах власних повноважень справи місцевого значення, зокрема:

- просторове та містобудівне планування;

- житлово-комунальні послуги;
- соціальний захист;
- первинна медична допомога;
- початкова освіта;
- культура, фізична культура і спорт;
- захист довкілля;
- протипожежний та цивільний захист.

Жупанії – це одиниці регіонального самоврядування (фактично «повіти»/ «області»), які є проміжною ланкою між центральною владою та муніципалітетами й містами. Вони виконують завдання регіонального рівня – координують розвиток, здійснюють нагляд за законністю актів органів місцевого рівня, інтегрують регіональні програми розвитку тощо.

Фінансову основу місцевого самоврядування визначає Закон «Про фінансування одиниць місцевого і регіонального самоврядування» (Zakon o financiranju jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave) [8]. До доходів місцевих бюджетів належать:

- місцеві податки і збори;
- частка податку на доходи фізичних осіб;
- доходи від майна та концесій;
- трансферти та дотації, включно з механізмами горизонтального і вертикального вирівнювання.

Саме на цю «звичайну» модель компетенцій та фінансів накладається спеціальний режим державної політики для пагорбово-гірських територій.

Спеціальний правовий режим пагорбово-гірських територій. Ключовим нормативним актом, який вводить територіальну диференціацію, є Закон «Про пагорбово-гірські території» (Zakon o brdsko-planinskim područjima, NN 118/2018) [9]. Він не змінює конституційну модель місцевого самоврядування, а створює спеціальний режим підтримки територій із гірсько-пагорбовим рельєфом.

У законі закріплено, що пагорбово-гірські території є простором особливого інтересу держави, який перебуває під спеціальним правовим захистом і підтримкою з метою:

- демографічного відновлення;
- посилення економічної активності;
- раціонального використання природних ресурсів;
- збереження біорізноманіття та ландшафтів.

Документ прямо апелює до принципів рівності, сталого розвитку, недискримінації та участі мешканців у прийнятті рішень, що наближує його до сучасних європейських підходів до «територіально чутливого врядування» (territorially sensitive governance).

Географічні критерії та класифікація гірських громад. Закон виходить з того, що значні частини території країни належать до гірських та пагорбових зон. За даними Хорватської енциклопедії, пагорби та нижньогірські райони (200–500 м над рівнем моря) охоплюють близько 25,6% території, а власне гірські райони (вище 500 м) – понад 21%. Це простори з підвищеними висотами, крутим схилом, вираженою вертикальною розчленованістю рельєфу та специфічними ґрунтово-кліматичними умовами, що об'єктивно підвищує вартість інфраструктури й базових послуг [10].

Статус «пагорбово-гірської території» встановлюється на рівні місцевої громади. Рішення ухвалює Уряд Хорватії за пропозицією центрального органу виконавчої влади, відповідального за регіональний розвиток. Для відбору застосовується багатокритеріальний індекс, який включає:

- геоморфологічні показники (середня висота, крутість схилів, вертикальна розчленованість);
- кліматичні характеристики (тривалість опалювального періоду, інтенсивність снігового покриву);
- демографічні параметри (густота населення, природний і міграційний рух);
- інфраструктурні показники (доступність доріг, базових публічних послуг).

Індекс обчислюється у балах; порогове значення для надання статусу становить 2,5 бала за максимально можливої оцінки 6 балів.

Урядовим рішенням від 11 березня 2019 р. затверджено перелік одиниць місцевого самоврядування, які набули статусу пагорбово-гірських територій: 85 муніципалітетів і міст [11]. Частина громад має «частковий» гірський статус, коли лише частина території або населення підпадає

під спеціальний режим. Ця конструкція дуже подібна до української ситуації, коли окремі гірські села включені до «негірських» територіальних громад.

Цей закон тісно пов'язаний із «індексом розвиненості» (indeks razvijenosti), що обчислюється на основі доходу на душу населення, безробіття, демографічних показників тощо і використовується для класифікації одиниць місцевого самоврядування за групами розвитку [12]. Гірські території поділено на кілька груп за індексом розвиненості, розрахунок якого регулюється Законом «Про регіональний розвиток Республіки Хорватія» та відповідними підзаконними актами [13]:

- підтримувані території (найнижчі значення індексу);
- громади з нижньою частиною діапазону «вище середнього»;
- громади з верхньою частиною «вище середнього».

Від групи залежить інтенсивність державної допомоги та вимоги до співфінансування проєктів, що дозволяє поєднати географічний («гірський») та індексний («розвитковий») підходи.

Інструменти підтримки гірських громад: фінансові, економічні та соціальні механізми. З наведеного робимо висновок, що Закон «Про пагорбово-гірські території» функціонує у тісній зв'язці з:

Законом «Про місцеве і регіональне самоврядування»;

Законом «Про регіональний розвиток Республіки Хорватія»;

Законом «Про фінансування одиниць місцевого і регіонального самоврядування».

Спеціальний режим не змінює формально перелік повноважень органів місцевого самоврядування, але створює систему інструментів, які компенсують підвищені витрати життя та господарювання у горах і посилюють спроможність місцевих бюджетів до розвитку.

Серед фінансових інструментів особливо показовою є асиметрія в розподілі податку на доходи фізичних осіб. Для частини пагорбово-гірських та структурно слабких громад попередні редакції законодавства дозволяли зараховувати до 90% цього податку безпосередньо до місцевого бюджету і лише 10% – до бюджету жупанії. У чинній більш новій моделі 70,5% надходжень залишаються у бюджеті громади, а ще 10% формують окремий «капітальний кошик» для фінансування інвестицій у гірських територіях; решта спрямовується на регіональний рівень та до фондів вирівнювання [14,8]. Таким чином, частина доходів від податку на доходи фізичних осіб для гірських громад набуває чітко вираженого інвестиційного характеру і спрямовується на довгостроковий розвиток. До прикладу, в Україні після проведення реформи децентралізації, гарантією діяльності територіальних громад є 60% від податку на доходи фізичних осіб встановлених п. 1. ч. 1. статті 64 Бюджетного кодексу України [15]. А також додаткових 4% цього ж податку, якого з 2022 року додатково приймає Верховна рада України щороку, при розгляді законопроекту «Про Державний бюджет України» на відповідний рік [16, 17, 18, 19]. Жодних додаткових надходжень для фінансування інвестицій у гірських територіях немає.

Окремо для фізичних осіб, які постійно проживають у гірських районах, запроваджено підвищений неоподатковуваний мінімум (2 400 хорватських кун на місяць проти 1 800 кун для інших платників), що зменшує їхнє податкове навантаження і частково компенсує вищі витрати життя в горах. Це персоналізований соціально-фіскальний інструмент, який не збільшує доходи місцевих бюджетів, але впливає на привабливість проживання у гірських громадах.

Для суб'єктів господарювання, що інвестують у гірські громади, законодавство передбачало спеціальні знижені ставки податку на прибуток (7%, 3% або фактичне звільнення на визначений період залежно від обсягу інвестицій і кількості створених робочих місць), які згодом частково були замінені на систему цільових дотацій, програм підтримки та пільгового кредитування відповідно до вимог права Європейського Союзу щодо державної допомоги. Це свідчить про еволюцію від «жорстких» територіальних податкових пільг до більш гнучкої моделі державної допомоги, сумісної з європейськими правилами конкуренції.

Також Закон «Про пагорбово-гірські території» передбачає розроблення багаторічних Програм розвитку пагорбово-гірських територій, що затверджуються урядом [20]. У програмі визначаються:

- стратегічні цілі (демографічна стабілізація, розвиток інфраструктури, підтримка підприємництва, збереження довкілля);
- напрями підтримки (комунальна й соціальна інфраструктура, ліквідація наслідків природних лих, підготовка проєктно-технічної документації, розвиток місцевого бізнесу тощо);
- орієнтовні обсяги фінансування на кожен рік дії програми.

Наприклад, Програма розвитку пагорбово-гірських районів на 2022–2025 рр., ухвалена рішенням Уряду Хорватії NN 23/2022, передбачила такі обсяги фінансування:

• 2022 р. – 3,3 млн євро;
• 2023 р. – 2,0 млн євро;
• 2024 р. – 4,5 млн євро;
• 2025 р. – 5,0 млн євро [21, 22, 23, 24].

Заявниками можуть бути місцеві громади, що мають статус пагорбово-гірських територій, а також жупанії, якщо проєкт реалізується на території кількох громад. Це дає гірським муніципалітетам додатковий фінансовий ресурс для підготовки та реалізації інфраструктурних і соціально-економічних проєктів.

Окремим інструментом є «гірська картка» (gorska iskaznica) – публічний документ, що підтверджує право особи на пільги, передбачені законом «Про пагорбово-гірські території». Порядок її видачі визначається підзаконним актом Міністерства регіонального розвитку та фондів Європейського Союзу.

Гірська картка забезпечує, зокрема:

- пільгове користування громадським транспортом у межах внутрішньорегіональних (жупанійських) маршрутів;
- пріоритетний доступ до місцевих природних ресурсів (деревина, інші види сировини) для традиційних форм господарювання – лісокористування, ремесел, виробництва місцевої продукції.

Обсяг і конфігурація пільг диференціюються залежно від природних обмежень і потреб конкретної гірської території, а деталі конкретизуються в програмних документах і локальних актах органів місцевого самоврядування.

Закон заохочує органи місцевого самоврядування до застосування екологічних критеріїв у публічних закупівлях – пріоритет продукції з місцевої сировини, зменшення ресурсомісткості та викидів, підтримка коротких ланцюгів постачання. Це одночасно сприяє скороченню транспортних витрат і розвитку місцевого бізнесу.

Додатковий маркетинговий інструмент – програма «Хорватський гірський продукт» (Hrvatski gorski proizvod). Це державний знак якості, який присвоюється товарам, що виробляються на гірських територіях із використанням місцевої сировини та створенням доданої вартості [25]. Програма:

- підвищує видимість гірської продукції;
- акцентує територіальну ідентичність;
- створює конкурентну перевагу для виробників із гірських громад.

На нашу думку, це гарний приклад, як пожвавити та підвищити розвиток економіки у горах.

Важливим елементом є компенсації місцевим громадам за природоохоронні обмеження. Рішення Уряду Хорватії 2021 р. встановлює механізм передачі частини чистого доходу від продажу вхідних квитків до національних парків та інших заповідних територій до бюджетів відповідних громад. Для територій зі статусом підтримуваних частка може становити до 6 % чистого доходу установи за попередній рік; сума залежить від частки площі природоохоронного об'єкта в межах конкретної громади [26,27]. Це гарний приклад, який показує додатковий інструмент компенсації для гірських територій за обмеження пов'язанні із їх географічним розташування. Оскільки, у більшості гірських громад близько 50% їх території складають ліси, національні парки та заповідні території.

Паралельно Міністерство фінансів Хорватії застосовує механізми безвідсоткових позик для місцевих та регіональних органів у випадках падіння доходів чи надзвичайних ситуацій. Рішення 2025 р. регламентує порядок надання таких позик для забезпечення виконання зобов'язань та відновлення базових послуг [28,14]. З цього ми бачимо, що держава розуміє складність та непередбачуваність у діяльності гірських громад та створила додатковий інструмент їх підтримки у складний час.

Соціально-демографічний вимір політики підтримки гірських громад підсилює Закон «Про житлове забезпечення на територіях, що потребують допомоги» [29]. Він передбачає моделі найму та пільгового викупу державного житла, а також надання будівельних матеріалів для будівництва або ремонту власного житла на гірських територіях. Закон не створює універсального «права на житло» для кожного мешканця гір, але зобов'язує державу передбачати в програмах підтримку житлового забезпечення ключових категорій працівників (лікарі, вчителі, інженери-комунальники тощо). Це дозволяє, хоч якось, стимулювати спеціалістів переїжджати або залишатися у гірських регіонах та забезпечувати належну якість основних послуг у горах.

Окремий інструмент – виплати фермерам за природні обмеження, що входять до системи Спільної аграрної політики ЄС (Measure M13 – payments to areas with natural constraints) [30]. У хорватському Стратегічному плані Спільної аграрної політики ці виплати призначені для компенсації додаткових витрат агровиробництва у горах і не замінюють національні заходи Закону «Про пагорбово-гірські території», а доповнюють їх [31].

Хорватська модель демонструє, як асиметрична децентралізація може бути реалізована через спеціальний територіальний режим, не змінюючи формально перелік повноважень органів місцевого самоврядування. Загальний Закон «Про місцеве і регіональне самоврядування» встановлює єдині компетенції для всіх муніципалітетів і міст, тоді як Закон «Про пагорбово-гірські території» додає до них набір адресних інструментів для територій з ослабленими географічними, демографічними та економічними характеристиками.

Погоджуємося з позицією Дзвінчук Д.І. та Ігнатюк Н.Ю., що «при розробці планів розвитку територіальних громад необхідно враховувати географічні, кліматичні та інфраструктурні умови й найбільшим чином це стосується карпатських гірських сільських територіальних громад» [32].

Українські дослідники, що аналізують хорватський досвід регіонального розвитку (М. Кошелюк, В. Кравців, П. Жук), звертають увагу саме на таку конструкцію: гори не розглядаються лише як об'єкт «соціальних пільг», а як простір інтегрованої політики розвитку, де поєднуються заходи регіонального розвитку, аграрна політика, житлова підтримка, інструменти місцевого самоврядування та європейське фінансування [4]. Зокрема, В.Кравців та П.Жук зазначають «для України важливо використати досвід європейських країн(в тому числі і Хорватії) із застосуванням стратегії та механізмів, спрямованих на компенсацію впливу негативних умов гірських місцевостей через субсидіювання виробництва, інвестиційну допомогу, надання компенсацій виробникам, фінансове вирівнювання.» [5, с.59].

З іншого боку, в аналітичних документах OECD щодо збалансованого регіонального розвитку Хорватії наголошується, що виклик полягає не тільки у запровадженні спеціального режиму, а й у забезпеченні спроможності муніципалітетів використовувати доступні інструменти – готувати якісні проєкти, співфінансувати їх, координувати дії з жупаніями та державою [33]. Це близьке з українським реаліями та постійними дискусіями про «спроможність гірських громад» і необхідність поєднати правовий статус з реальними кадровими й фінансовими можливостями.

З огляду на наведене, хорватський досвід доцільно узагальнювати через взаємопов'язані компоненти, які формують "інструментальну асиметрію" для гірських територій:

системне вбудовування гірської політики у регіональний розвиток (а не суто соціально-компенсаторний підхід);

адресність підтримки через поєднання просторових критеріїв із індексною класифікацією розвитку;

фіскально-інвестиційні механізми, які формують стимул до розвитку та модернізації інфраструктури;

інструменти спроможності (проєктність, співфінансування, координація, людський капітал) як умова ефективного використання режиму;

узгодженість із європейськими політиками і правилами (державна допомога, фонди), що робить підтримку сталою й легітимною.

Відповідно, потенційні уроки для України можуть бути структуровані за такими напрямами.

Системність підходу. Хорватія вибудувала гірську політику не як окрему «соціальну надбавку», а як частину системи регіонального розвитку, зафіксованої в Законі про регіональний розвиток і доповненої спеціальним Законом про пагорбово-гірські території. Закон не змінює перелік повноважень органів місцевого самоврядування, але створює спеціальний режим підтримки гірських територій: статус громад визначається на основі багатокритеріального індексу, пов'язаного з геоморфологічними, демографічними та інфраструктурними показниками. Для України це аргумент на користь переходу від «закону про статус гірських населених пунктів» до комплексної моделі «гірські території – гірські громади», в якій просторовий статус поєднано з індексом розвитку.

Поєднання просторового та індексного підходів. Використання індексу розвиненості для класифікації гірських громад дозволяє уникати автоматичного «привілеювання» усіх гірських територій і спрямовувати посилену підтримку туди, де поєднуються гірські обмеження та низький рівень розвитку. Такий підхід може бути корисним для української дискусії про «індекс спроможності гірських громад», який враховував би не лише висотні параметри, а й бюджетну забезпеченість, доступність послуг, демографічну динаміку.

Фіскально-інвестиційний вимір гірської політики. Асиметричний розподіл податку на доходи фізичних осіб (підвищена частка для гірських громад та окремий «капітальний кошик»), підвищений неоподатковуваний мінімум для мешканців гірських територій, спеціальні режими оподаткування прибутку підприємств у горах та їхня подальша трансформація у систему дотацій, програм та пільгових кредитів формують цілісний фіскально-інвестиційний блок гірської політики. Для України це демонструє можливість поєднання інструментів дохідної бази місцевих бюджетів із цільовими фондами розвитку та стимулюванням приватних інвестицій у гірських громадах.

Ризики фрагментованості й слабкої спроможності. Досвід Хорватії попереджає: навіть за наявності розвиненого правового режиму гірські території можуть залишатися фінансово й кадрово слабкими, якщо не вирішено проблему надмірної фрагментованості громад та не запущені інструменти нарощування людського капіталу. Для України це аргумент на користь підтримки міжмуніципального співробітництва гірських громад, розроблення цільових програм зміцнення кадрового потенціалу (освіта, медицина, місцеве управління) та запровадження механізмів спільного виконання повноважень у найбільш «тонких» сферах (цивільний захист, медицина екстреної допомоги, утримання складної інфраструктури).

Європейський контекст. Хорватська практика показує, що спеціальне законодавство для гірських територій цілком сумісне з європейськими стандартами місцевого самоврядування та правом ЄС щодо державної допомоги. Навпаки, саме через гірську політику відбувається «приземлення» європейських інструментів – Спільної аграрної політики, фондів регіонального розвитку, екологічних програм – на конкретні території з природними обмеженнями. Для України, яка рухається шляхом євроінтеграції, це є додатковим аргументом на користь розроблення власної гірської політики в логіці сумісності з європейськими підходами.

Висновки. У цілому хорватський досвід засвідчує, що асиметрична децентралізація стосовно гірських територій доцільно реалізується не стільки через запровадження «особливих повноважень» гірських муніципалітетів, скільки через комплекс територіально орієнтованих фінансових та регуляторних інструментів, спрямованих на посилення їхньої спроможності ефективно реалізовувати вже наявні компетенції. Для України, яка перебуває в процесі модернізації механізмів місцевого самоврядування у гірських населених пунктах, цей досвід є важливим джерелом як конкретних правових рішень (закон про гірські території, індекс розвитку, рішення щодо класифікації громад), так і стратегічних підходів. Водночас він слугує переконливим аргументом на користь переходу від переважно соціально-компенсаторної моделі гірських пільг до інтегрованої гірської політики, у межах якої статус гірських територій і громад, індекс їхньої спроможності та спеціальні інструменти підтримки логічно поєднуються в системі місцевого самоврядування та регіонального розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Koprić, I. Stanje lokalne samouprave u Hrvatskoj (THE state of local self-government in Croatia). Hrvatska javna uprava / Hrvatska i komparativna javna uprava. 2010. God. 10, br. 3. Str. 665–681. URL: https://hrcak.srce.hr/135327.
2. Jurlina Alibegović, D.; Slijepčević, S.; Kordej-De Villa, Ž. Can Local Governments in Croatia Cope with more Responsibilities? Lex localis – Journal of Local Self-Government. 2013;11(3):471–495. DOI: https://doi.org/10.4335/11.3.471-495(2013).
3. Škarica, M. Process of local government fragmentation in Croatia: From a big-bang to a status quo. Miscellanea Geographica – Regional Studies on Development. 2021;25(1):46–53. DOI: https://doi.org/10.2478/mgrsd-2020-0043.
4. Кошелюк М. Регіональний розвиток у Хорватії: можливості для України. Аналітичний матеріал. Портал «Децентралізація». URL: https://decentralization.gov.ua/news/19974.
5. Кравців В., Жук П. та ін. Гірська політика: європейський досвід для України: наукова доповідь. Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2017. URL: http://ird.gov.ua/irdp/e20170502.pdf.
6. Ministarstvo pravosuđa i uprave RH. Popis županija, gradova i općina. URL: https://mpudt.gov.hr/o-ministarstvu/ustrojstvo/uprava-za-politicki-sustav-i-opcu-upravu/lokalna-i-podrucna-regionalna-samouprava/popis-zupanija-gradova-i-opcina/22319.

7. Zakon o lokalnoj i područnoj (regionalnoj) samoupravi (Закон Хорватії «Про місцеве і регіональне самоврядування»). Narodne novine, 33/2001 URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2001_04_33_569.html.
8. Zakon o financiranju jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave (Закон Хорватії «Про фінансування одиниць місцевого і регіонального самоврядування»). URL: https://www.zakon.hr/z/411/zakon-o-financiranju-jedinica-lokalne-i-podrucne-%28regionalne%29-samouprave.
9. Zakon o brdsko-planinskim područjima (Закон Хорватії «Про пагорбово-гірські території»). Narodne novine, 118/2018. URL: https://www.zakon.hr/z/754/zakon-o-brdsko-planinskim-podrucjima.
10. Hrvatska (država). Hrvatska enciklopedija. Вступний розділ про географічну структуру території (дані про частку пагорбових і гірських районів). URL: https://www.enciklopedija.hr/clanak/hrvatska-drzava.
11. Odluka o obuhvatu i razvrstavanju jedinica lokalne samouprave koje stječu status brdsko-planinskog područja (Рішення Уряду Хорватії від 11.03.2019 р.). Narodne novine, 24/2019. URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_03_24_484.html.
12. Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije. Indeks razvijenosti jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave. URL: https://razvoj.gov.hr/o-ministarstvu/regionalni-razvoj/indeks-razvijenosti/112.
13. Zakon o regionalnom razvoju Republike Hrvatske. Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova EU. URL: https://razvoj.gov.hr/pristup-informacijama/zakoni-i-ostali-propisi/uprava-za-regionalni-razvoj-3133/3133.
14. Ministarstvo financija RH. Fiskalno izravnanje i potpora likvidnosti proračuna jedinica lokalne samouprave. URL: https://mfin.gov.hr/istaknute-teme/lokalna-samouprava/fiskalno-izravnanje/202.
15. Бюджетний кодекс України, № 2456-VI від 08.07.2010 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#n1012.
16. Закон України «Про Державний бюджету України на 2022 рік», № 1928-IX від 02.12.2021 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1928-20#Text.
17. Закон України «Про Державний бюджету України на 2023 рік», № 2710-IX від 03.11.2022 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20#Text.
18. Закон України «Про Державний бюджету України на 2024 рік», № 3460-IX від 09.11.2023 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text.
19. Закон України «Про Державний бюджету України на 2025 рік», № 4059-IX від 19.11.2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20#Text.
20. Program razvoja brdsko-planinskih područja za razdoblje 2022.–2025. Odluka Vlade RH, Narodne novine, 23/2022. URL: https://www.zakon.hr/c/podzakonski-propis/51670/nn-23-2022-%2825.2.2022.%29%2C-odluka-o-donosenju-programa-razvoja-brdsko-planinskih-podrucja-za-razdoblje-2022.-%E2%80%93-2025.
21. Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije. Program podrške brdsko-planinskim područjima 2022. – URL: https://razvoj.gov.hr/o-ministarstvu/djelokrug-1939/nacionalni-programi-417/arhiva-programa/program-podrske-brdsko-planinskim-podrucjima-2022/4833.
22. Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije. Program podrške brdsko-planinskim područjima 2023. – URL: https://razvoj.gov.hr/o-ministarstvu/djelokrug-1939/nacionalni-programi-417/arhiva-programa/program-podrske-brdsko-planinskim-podrucjima-2023/5279.
23. Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije. Program podrške brdsko-planinskim područjima 2024. – URL: https://razvoj.gov.hr/o-ministarstvu/djelokrug-1939/nacionalni-programi-417/program-podrske-brdsko-planinskim-podrucjima-2024/5490.
24. Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije. Program podrške brdsko-planinskim područjima 2025. – URL: https://razvoj.gov.hr/o-ministarstvu/djelokrug-1939/nacionalni-programi-417/program-podrske-brdsko-planinskim-podrucjima-2025/5788.
25. Hrvatski gorski proizvod. Program označavanja proizvoda s brdsko-planinskih područja. Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova EU. 2023.–2025. URL: https://razvoj.gov.hr/UserDocsImages/O%20ministarstvu/Pristup%20informacijama/Planovi%20i%20izvje%C5%A1%C4%87a/Obrazlo%C5%BEenje%20posebnog%20dijela%20financijskog%20plana%202023.-2025._24_1_2023.pdf.

26. Odluka o određivanju područja c prirodnim ili ostalim posebnim ograničenjima. Narodne novine, 27/2023. URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/ 2023_03_27_453.html.
27. Odluka o udjelu u neto prihodima od ulaznica za zaštićena područja (Рішення Уряду Хорватії про частку чистого доходу від квитків до природоохоронних територій). Narodne novine, 43/2021. URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2021_04_43_836.html.
28. Odluka o davanju beskamatnih zajmova jedinicama lokalne i područne (regionalne) samouprave u 2025. Narodne novine, 25/2025. URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/full/2025_02_25_228.html.
29. Zakon o stambenom zbrinjavanju na potpomognutim područjima. Narodne novine, 106/2018. URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2018_11_106_2057.html.
30. Ruralni razvoj RH. Mjera M13 – Plaćanja područjima s prirodnim ograničenjima. URL: https://ruralnirazvoj.hr/mjera/m13.
31. European Commission. CAP in my country – Croatia. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/cap-my-country/cap-strategic-plans/croatia_en.
32. Дзвінчук Д.І., Ігнатюк Н.О. Особливості розвитку гірських територіальних громад України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Публічне управління та адміністрування. 2024. Т. 35 (74). № 1. С. 125–130. DOI: https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2024.2/21.
33. OECD. Towards Balanced Regional Development in Croatia. OECD Publishing. Повний аналітичний звіт (Component 7). URL: https://www.oecd.org/en/publications/towards-balanced-regional-development-in-croatia_3c0779cf-en/full-report/component-7.html.

УДК 328.185:352
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.23

МУНІЦИПАЛЬНА АНТИКОРУПЦІЙНА ПОЛІТИКА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ТА ВИЗНАЧЕННЯ РОЛІ І ЗНАЧЕННЯ В РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ

Баймуратов М.О.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри політичних наук та права,
Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського,
Заслужений діяч науки і техніки України,
академік Української академії наук,
ORCID: 0000-0002-4131-1070
e-mail: baymuratov@ukr.net

Кофман Б.Я.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри політичних наук та права,
Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського,
Заслужений юрист України,
ORCID: 0000-0001-8121-5190
e-mail: kofmanboris@ukr.net

Єфремова Н.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави і права,
Національний університет «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0003-0497-2619
e-mail: efremova_natalia@ukr.net

Баймуратов М.О., Кофман Б.Я., Єфремова Н.В. Муніципальна антикорупційна політика: концептуальні підходи до розуміння сутності та визначення ролі і значення в розвитку територіальної громади.

У статті проаналізовано концептуальні підходи до розуміння сутності муніципальної антикорупційної політики та визначення її ролі і значення в розвитку територіальної громади. Встановлено, що антикорупційна політика органів МСВ (муніципальна антикорупційна політика) в Україні є невід'ємною частиною загальної державної антикорупційної політики, що регламентується, регулюється та здійснюється низкою нормативно-правових актів, зокрема Конституцією України, Законом України «Про запобігання корупції» та Законом України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія)». Доводиться, що антикорупційна політика органів МСВ (муніципальна антикорупційна політика) в Україні спрямована на створення ефективної системи запобігання та протидії корупції на місцевому рівні, усунення причин і умов її виникнення.

Аргументовано, що антикорупційна політика органів МСВ (муніципальна антикорупційна політика) в її онтологічному розумінні характеризується суттєвими локальними пріоритетами, бо скерована на супроводження і забезпечення самоврядних процесів, що реалізуються в умовах місцевого самоврядування та в межах територіальної локальної людської спільноти

(громади) та детермінована перспективами стабільного та сталого існування і функціонування такої спільноти.

Констатовано, що основоположними елементами антикорупційної політики органів МСВ (муніципальної антикорупційної політики) виступають: антикорупційна експертиза, запобігання конфлікту інтересів, фінансовий контроль та декларування, прозорість та доступ до інформації, співпраця з НАЗК.

Вказано, що незважаючи на наявність законодавчої бази, органи МСВ стикаються з певними проблемами при реалізації своєї антикорупційної політики, зокрема: а) недостатнім матеріальним та ресурсним забезпеченням уповноважених осіб; б) складнощами в опануванні всього багатоаспектного спектру профільного законодавства для проведення повноцінної антикорупційної експертизи; в) перманентно існуюча потреба у подальшому підвищенні рівня розуміння ознак корупційних правопорушень серед муніципальних службовців; г) реалізація антикорупційної політики на місцевому рівні вимагає постійного вдосконалення механізмів, навчання кадрів та залучення громадськості (муніципальних активістів, інституцій громадянського суспільства, міжнародних інституцій тощо).

Ключові слова: антикорупційна політика в органах місцевого самоврядування, муніципальна антикорупційна політика, місцеве самоврядування, територіальна громада, конфлікт інтересів в місцевому самоврядуванні, публічна влада, антикорупційна експертиза в місцевому самоврядуванні.

Baymuratov M.O., Kofman B.Y., Yefremova N.V. Municipal anti-corruption policy: conceptual approaches to understanding the essence and determining the role and significance in the development of the territorial community.

The article analyzes conceptual approaches to understanding the essence of municipal anti-corruption policy and determining its role and significance in the development of the territorial community.

It is established that the anti-corruption policy of the municipal anti-corruption bodies (municipal anti-corruption policy) in Ukraine is an integral part of the general state anti-corruption policy, which is regulated, regulated and implemented by a number of regulatory legal acts, in particular the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine «On Prevention of Corruption» and the Law of Ukraine «On the Principles of State Anti-Corruption Policy in Ukraine (Anti-Corruption Strategy)».

It is proved that the anti-corruption policy of the municipal anti-corruption bodies (municipal anti-corruption policy) in Ukraine is aimed at creating an effective system of preventing and combating corruption at the local level, eliminating the causes and conditions of its occurrence.

It is argued that the anti-corruption policy of the local self-government bodies (municipal anti-corruption policy) in its ontological sense is characterized by significant local priorities, since it is aimed at supporting and ensuring self-government processes that are implemented in the conditions of local self-government and within the territorial local human community (community) and is determined by the prospects for a stable and sustainable existence and functioning of such a community.

It is stated that the fundamental elements of the anti-corruption policy of the local self-government bodies (municipal anti-corruption policy) are: anti-corruption expertise, prevention of conflict of interest, financial control and declaration, transparency and access to information, cooperation with the NACP.

It is indicated that despite the presence of a legislative framework, the local self-government bodies face certain problems in implementing their anti-corruption policy, in particular: a) insufficient material and resource support for authorized persons; b) difficulties in mastering the entire multifaceted spectrum of profile legislation for conducting a full-fledged anti-corruption examination; c) a permanently existing need to further increase the level of understanding of the signs of corruption offenses among municipal employees; d) the implementation of anti-corruption policy at the local level requires constant improvement of mechanisms, training of personnel and involvement of the public (municipal activists, civil society institutions, international institutions, etc.).

Key words: anti-corruption policy in local government bodies, municipal anti-corruption policy, local government, territorial community, conflict of interest in local government, public authority, anti-corruption examination in local government.

Постановка проблеми. Становлення, розвиток і вдосконалення системи місцевого самоврядування (далі – МСВ) в Україні виступає магістральним напрямом розвитку феноменології демокра-

тичної правової державності, в основі якої лежить визнання, легалізація і пріоритет прав, свобод і обов'язків прав людини перед правами держави і суспільства. На практиці наведені права, свободи і обов'язки людини формуються, проявляються і реалізуються на локальному рівні соціуму саме в умовах МСВ, в межах територіальної локальної людської спільноти (територіальної громади) / далі – ТГ/, – звідси кожен член громади: а) незалежно від свого правового стану (громадянство, іноземство /іноземне громадянство, апатридство/, біженство тощо) (*нормативно-станова складова* – авт.), б) виступає жителем відповідної території конкретної держави (*просторово-рефлексивна складова* – авт.) і в) через зазначений механізм прав, свобод і обов'язків людини (*біхевіористична складова* – авт.), г) користується наведеними можливостями для реалізації своїх екзистенційних інтересів (*застосовно-екзистенційна складова* – авт.), г') застосовуючи можливості локальної демократії (*самоврядна складова* – авт.), і д) проходячи в таких умовах свій життєвий цикл (*вітальна складова* – авт.), а також е) одночасно цикл існування і функціонування груп людини та її асоціацій через формування, існування та діяльність інституцій локального громадянського суспільства або самозайнятості і самореалізації (*локально-реалізаційна складова* – авт.).

Наведені засадничі настанови зазвичай реалізуються в умовах ординарного існування і функціонування державності, тобто в умовах миру, – але треба усвідомлювати і розуміти, що вони набувають особливого стратегічно-методологічного та організаційно-процесуального значення в умовах екстраординарного існування і функціонування державності, тобто в умовах воєнного стану, війни або кризових явищ іншої соціальної природи (екологічні та техногенні катастрофи тощо).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значний внесок у вивчення цієї проблеми зробили насамперед, вчені – представники науки адміністративного права, серед яких О.М. Бандурка, В.Б. Авер'янов, В.М. Гаращук, Л.В. Коваль, Т.О. Коломоєц, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, Д.М. Лук'янець, Н.П. Матюхін, Н.Р. Нижник, О.І. Остапенко, І.М. Пахомов, В.П. Пєтков, М.І. Мельник, Є.В. Невмержицька та інші, а також фахівці з теорії держави і права – О.В. Зайчук, П.М. Рабінович, Н.М. Оніщенко, О.Ф. Скакун та інші. В останні роки, внаслідок активізації в державі муніципальної реформи, через використання на начальному етапі механізмів фінансової децентралізації, – профільна проблематика почала досліджуватись вченими-представниками науки конституційного та муніципального права, серед яких М.О. Баймуратов, М.М. Баймуратов, О.В. Батанов, Д.О. Бобровник, О.О. Боярський, Ю.О. Волошин, Б.Я. Кофман, А.В. Левенець, І.Г. Посторонка, Р.М. Хван та інші, але знаходиться тільки на начальному етапі свого осмислення, розуміння та доктринального супроводження і забезпечення.

Тому **метою статті** є дослідження концептуальних підходів до розуміння сутності муніципальної антикорупційної політики та визначення її ролі і значення в розвитку територіальної громади.

Виклад основного матеріалу. Хоча Україна і знаходиться на шляху пошуку національної моделі МСВ, – все ж є зрозумілим, що вона однозначно обрала шлях європейського розвитку локальної демократії, а це, своєю чергою, обґрунтовує запозичення і застосування муніципальних європейських цінностей, становлення системи муніципальних європейських прав і свобод людини, її груп та асоціацій, а також основоположних засад муніципальної європейської культури, що виступають іманентною елементною базою таких цінностей та напряму сприяють формуванню у населення-членів ТГ європейської свідомості (правосвідомості) (розуміння та «поглиблення» у поведінково-діяльнісні засади європейського муніципалізму через побудову відповідної локальної атитюдно-габітусної системи) та європейської психології (відповідного поведінково-діяльнісного дискурсу). Саме тому в муніципальній європейській культурі моральні та нормативні правила гармонійного, сталого та стабільного спілкування та співіснування людей в локальному соціуму, формування в ньому системи екзистенційних індивідуально-групових та колективних інтерсуб'єктивних пріоритетів в умовах суворого дотримання принципу законності, виступають основоположними і характерологічними рисами.

Отже, на думку заступника Міністра розвитку громад та територій В'ячеслава Негоди, яку він висловив під час круглого столу «Разом з Україною: механізми взаємодії органів місцевої та регіональної влади у воєнний час» у червні 2022 року, – «Гартування місцевого самоврядування України, яке сьогодні працює в умовах воєнного стану, перетворить його на якісний взірець майбутнього місцевого самоврядування Європи» [1]. Одним з морально-нормативних пропілеїв локального соціуму, тобто стовпів його організації, існування та функціонування, на якому має будуватись майбутнє українського місцевого самоврядування, – є повна системна нетерпимість

до проявів корупції, що передбачає активну участь органів місцевого самоврядування в державній антикорупційній політиці.

Корупція, на основі визначення Штучного інтелекту [2] (далі – ШІ), – це зловживання службовим становищем або владою для отримання особистої вигоди у вигляді грошей, майна чи послуг (*суб'єктивний фактор* – авт.). Це суспільне явище, яке охоплює як державний (тобто, всі рівні публічної влади, включаючи й рівень публічної самоврядної (муніципальної) влади – авт.), так і приватний сектор (тобто, життєві ситуації в яких приймають участь людина, її групи та асоціації, включаючи структури громадянського суспільства, в т. ч. й підприємницькі структури – у їх взаємному зв'язку між собою та з структурами публічної влади – авт.), а також побутові ситуації, де особи використовують свої повноваження або можливості для неправомірної вигоди для себе чи інших осіб (*суб'єктно-предметний фактор* – авт.).

Отже, ключовими аспектами корупції, що демонструють її характерологію, виступають: А) *Зловживання владою*: особа, яка має службові повноваження (зазвичай, посадові особи та службові особи органів публічної влади, включаючи й органи публічної самоврядної (муніципальної) влади, використовує їх не для виконання обов'язків, а для особистого збагачення. Б) *Неправомірна вигода*: ця вигода може бути матеріальною (гроші, майно, послуги) або нематеріальною (пільги, переваги). В) *Сфера поширення*: корупція може проявлятися у великій політиці, державному і муніципальному управлінні, приватному бізнесі, а також у побутових ситуаціях (наприклад, хабарі в лікарнях чи школах).

На думку вітчизняного дослідника В.В. Щегорцова, необхідність невідкладного подолання корупції обумовлюється тим, що вона за ефектом «ланцюгової реакції» породжує цілий спектр інших системних проблем: загрожує верховенству права, моралі суспільства, стабільності демократичних процесів, підриває основи державного управління, порушує принципи рівності та соціальної справедливості, породжує латентну монополізацію ринку й підриває правові основи вільної, добросовісної конкуренції, призводить до перекосів в оптимальному поєднанні методів адміністративного регулювання й ринкового саморегулювання на всіх рівнях влади та управління [3]. Отже, можна констатувати, що корупція суттєво загрожує не тільки державному управлінню, а й місцевому самоврядуванню, тобто саме тому визначальному соціально-нормативному простору, де людина здійснює свій життєвий цикл, а її групи та асоціації – своє існування, функціонування, розвиток та вдосконалення.

Яскравим прикладом такого висновку є, наприклад, те, що за результатами соціологічного опитування «Корупція в Україні 2021: розуміння, сприйняття, поширеність», проведеного Національним агентством з питань запобігання корупції (НАЗК), Антикорупційною ініціативою ЄС (EUACI) та компанією InfoSapiens, з корупцією в державних та комунальних закладах України, зокрема охорони здоров'я, стикалися 44,5% респондентів, що очевидно і однозначно вказує на високу корупціогенність усієї сфери в цілому [4]. Вважаємо, що аналогічні статистичні дані є притаманними іншим сферам державного та комунального господарства. Саме тому, важливим є дослідження особливостей як механізму реалізації функцій МСВ, як одного з суб'єктів, що реалізує державну антикорупційну політику, так й організаційних і організаційно-правових форм антикорупційної діяльності, що використовують органи МСВ для покращення якості боротьби з корупцією як на локальному, так й регіональному рівнях соціуму в різних сферах буття людини, її груп та асоціацій.

ШІ, узагальнюючи розуміння антикорупційної політики органів місцевого самоврядування [5] (або муніципальної антикорупційної політики у більш точнішому, сучасному європейському розумінні – *розрядка наша* – М.Б., Б.К., Н.Є.) в Україні, визначає її наступним чином: по-перше, це сукупність заходів для запобігання та протидії корупції (*організаційно-управлінський критерій* – авт.), по-друге, вона включає розробку та виконання антикорупційних програм (*програмно-реалізаційний критерій* – авт.), по-третє, також відповідальність за створення ефективної системи запобігання конфлікту інтересів (*превентивно-антиколізійний критерій* – авт.).

Варто зазначити, що такий підхід характеризує профільну політику у більш вузькому розумінні, акцентуючи увагу лише на управлінському, організаційно-формалізованому аспектах та феномені відповідальності щодо створення ефективної системи запобігання конфлікту інтересів.

Своєю чергою, саме феноменологія муніципальної антикорупційної політики як такої, визначається ШІ [6] з більш конкретною та розширеною ідентифікацією, з вказівкою на низку характерологічних критеріїв, а саме: по-перше, як комплекс заходів, спрямованих на запобігання та

протидію корупції на місцевому рівні (*просторово-профільний критерій* – авт.), по-друге, він включає правові, економічні, освітні та організаційні аспекти (*структурно-визначальний критерій* – авт.), по-третє, зміст профільної політики полягає в усуненні причин корупції (*змістовно-діяльнісний критерій* – авт.), по-четверте, форми реалізації профільної політики включають антикорупційну експертизу, навчання, моніторинг та запровадження прозорих процедур (*інструментально-технологічний критерій* – авт.).

Звідси змістовне навантаження муніципальної антикорупційної політики включає до себе низку поведінково-діяльнісних елементів, а саме:

А) *Правова діяльність*: розробка та впровадження антикорупційних програм, що відповідають законодавству (*організаційна та організаційно-правова діяльність* – авт.);

Б) *Економічні заходи*: створення прозорих умов для проведення закупівель, уникнення конфлікту інтересів та забезпечення ефективного використання бюджетних коштів (*діяльність щодо дотримання економічної дисципліни* – авт.);

В) *Освітня та виховна діяльність*: підвищення рівня антикорупційної культури серед посадовців та мешканців, проведення інформаційних кампаній (*ідеологічно-виховна діяльність* – авт.);

Г) *Організаційні заходи*: створення ефективних механізмів контролю, призначення відповідальних осіб та забезпечення підзвітності (*контрольно-технологічна діяльність* – авт.).

До організаційних та організаційно-правових форм реалізації муніципальної антикорупційної політики відносяться наступні:

А) *Антикорупційна експертиза*: аналіз проєктів нормативно-правових актів, що розробляються органами МСВ в межах локальної нормотворчості, та таких, що вже діють та є чинними, на наявність корупціогенних положень (тобто, йдеться про розгляд, дослідження та аналіз фахівцем-експертом певних питань, справ, явищ чи об'єктів (в нашому випадку, проєктів та вже чинних нормативно-правових актів), що потребують спеціальних знань – метою експертизи є надання правильного висновку або оцінки щодо предмета дослідження для вирішення справи).

Б) *Навчання та підвищення кваліфікації*: регулярне навчання муніципальних службовців (посадових осіб органів МСВ та інших категорій муніципальних службовців) щодо запобігання корупції (тобто, йдеться про процес поглиблення знань, удосконалення умінь та навичок у наведених вище суб'єктів, для підтримки або розширення професійної компетентності на основі раніше здобутої освіти та досвіду /це може включати курси, семінари, стажування та інші форми навчання, спрямовані на набуття нових або оновлення існуючих професійних компетенцій/ з метою удосконалення професійних навичок, поглиблення, розширення та оновлення знань для ефективної роботи в сучасних умовах локальної демократії). Великого значення набуває відповідна правова освіта жителів-членів ТГ в сфері антикорупційної політики, що є органічною та складовою частиною правової освіти держави, що організується, проводиться, координується, реалізується та фінансується відповідними органами публічної влади, включаючи й органи публічної самоврядної (муніципальної) влади (тобто, органи МСВ), причому за рахунок як коштів державного бюджету, так й місцевих бюджетів, розпорядниками яких виступають як місцеві органи виконавчої влади, так й органи МСВ.

В) *Публічна звітність*: забезпечення прозорості діяльності органів МСВ через публікацію звітів, даних про закупівлі та бюджет (тобто, йдеться про один з видів бухгалтерської звітності, який передбачає щорічне, або інше періодичне надання інформації про діяльність органу МСВ або його структурних підрозділів, включаючи й муніципальні підприємства, – зовнішнім користувачам у вигляді балансів, звітів про фінансові результати та інших документів – причому, ця звітність надається з метою забезпечення прозорості та інформування про фінансовий стан, результати діяльності та рух коштів в контекстуалізації надання повної, правдивої та неупередженої інформації про фінансовий стан, результати діяльності та рух грошових коштів органів МСВ для прийняття рішень зовнішніми сторонами, такими як інвестори, кредитори та інші).

Г) *Етичні норми*: впровадження етичних кодексів для муніципальних посадовців та службовців (тобто, йдеться про систему правил, цінностей та принципів, які регулюють взаємодію людей в суспільстві та ґрунтуються на моралі – саме вони визначають, що є правильним та неправильним, і включають у себе такі аспекти, як повага до інших, чесність, відповідальність, ввічливість та толерантність, причому «золоте правило етики» – «не роби іншим того, чого не бажаєш собі», виступає одним з фундаментальних принципів.

Г') *Система запобігання та реагування на корупційну поведінку в ординарних умовах*: створення ефективних організаційних та організаційно-правових механізмів для виявлення, докумен-

тування та реагування на корупційні правопорушення (тобто, йдеться про комплексну муніципальну систему, що, по-перше, зазвичай виступає органічною частиною аналогічної державної системи; по-друге, включає органи управління, сили, засоби та заходи, спрямовані на запобігання виникненню профільної антисоціальної поведінки, а також на захист населення-членів ТГ, їх груп та асоціацій від їх наслідків, – ба більше, по-третє, до її завдань належить розробка нормативів, забезпечення готовності до конкретних дій профільного спрямування, антикорупційного навчання населення, моніторинг та прогнозування, а також безпосереднє реагування на виникнення профільної ситуації).

Д) *Система комунікаційної взаємодії:* створення профільної системи контактів органів МСВ з уповноваженими державними та муніципальними суб'єктами (зокрема йдеться про те, що органи МСВ зобов'язані (для обласних рад, Київської та Севастопольської міських рад) або можуть ініціативно приймати антикорупційні програми та співпрацювати з уповноваженими органами у цій сфері, такими як НАЗК).

Антикорупційна політика органів МСВ (муніципальна антикорупційна політика) в Україні володіє низкою ідентифікаційних ознак, а саме вона:

– виступає органічною та іманентною складовою частиною антикорупційної політики держави (*інтеграційно-елементна ознака* – авт.);

– формується за рахунок регламентації, регулювання на законодавчому рівні, а також її деталізації та конкретизації на підзаконному рівні у нормативно-правових актах виконавчої влади та органів місцевого самоврядування (*нормативно-джерельна ознака* – авт.);

– напряму торкається стану законності в межах відповідної територіальної локальної людської спільноти (територіальної громади) (*суб'єктно- основоположна ознака* – авт.);

– реалізується в умовах локальної демократії, що існує у вигляді місцевого самоврядування (*самоврядно-статусна ознака* – авт.);

– напряму торкається локального екзистенційно-територіального простору, тобто простору в якому людина здійснює свій життєвий цикл, а її групи та асоціації своє існування, функціонування, розвиток та вдосконалення (*просторово-територіальна ознака* – авт.);

– реалізується відповідними управлінськими структурами публічної самоврядної (муніципальної) влади (*суб'єктно-управлінська ознака* – авт.);

– реалізується за активну участь і сприяння самих жителів-членів територіальної громади та інституцій локального громадянського суспільства (*активно-допоміжна ознака* – авт.);

– за своїм змістом та суттю виступає як комплекс заходів, що скеровані на запобігання (превенцію) корупційним діям та протидію їм в діяльності органів місцевого самоврядування (*превенційно-змістовна ознака* – авт.);

– складається з сукупності відповідних заходів, що включають в собі відповідні дії уповноважених суб'єктів антикорупційної політики та знаходять своє закріплення у їх функціях та компетенційних повноваженнях (для органів місцевого самоврядування – авт.), а також у профільних правах і обов'язках інших суб'єктів антикорупційної політики (для фізичних осіб, їх груп та асоціацій, включаючи й інституції локального громадянського суспільства – авт.) (*компетентно-профілююча ознака* – авт.);

– у структурному розумінні, власне як діяльність органів місцевого самоврядування у профільній сфері, складається з системного комплексу їх організаційної та організаційно-правової діяльності, що реалізується у відповідних формах, передбачених, насамперед, нормативно-правовими актами, а також особистим розсудом посадових осіб і службовців органів місцевого самоврядування (*структурно-діяльнісна ознака* – авт.);

– торкається системного комплексу поведінки та дій людини, її груп та асоціацій, що детерміновані та органічно пов'язані з їх екзистенційними інтересами, – тобто існує інтеграційний зв'язок як з modus vivendi (спосіб існування), так й з modus operandi (спосіб діяльності) наведених суб'єктів (*поведінково-діяльнісна ознака* – авт.).

– у розумінні визначення телеологічних домінант виступає могутнім організаційно-нормативним засобом обмеження свавілля локально-регіональних еліт за рахунок чітко визначених ознак корупційних діянь, що визнані на законодавчому рівні як правопорушення, – для їх недопущення, превенції та ліквідації (*елітарно-управлінська ознака* – авт.);

– несе в собі відповідну інформаційну складову щодо усвідомлення і розуміння належної поведінки органів публічної влади щодо виконання своїх компетенційних повноважень, а також

людини-жителя і одночасно члена ТГ, щодо його належної поведінки антикорупційної спрямованості у різних життєвих ситуацій, що виникають в процесі здійснення ним життєвого циклу – така ж поведінково-діяльнісна настанова напряму торкається й поведінки груп і асоціацій людей (*антикорупційно-інформаційна ознака* – авт.);

– містить в собі відповідні гуманітарні та технологічно-процесуальні цінності, в яких закріплюються параметральні ознаки антикорупційної поведінки органів публічної влади, а також людини, її груп та асоціацій, що існують та функціонують на локальному рівні соціуму у вигляді відповідних поведінково-діяльнісних концептів, алгоритмів, атитюдів, габітусів, у підсумку патернів тощо – відповідно до настанов державної антикорупційної політики та міжнародно-правових зобов'язань держави (*аксіологічно-настановочна ознака* – авт.);

– об'єднує навколо себе та на основі своїх принципів всіх суб'єктів профільної політики, створюючи комунікативну систему індивідуально-групової, колективної взаємодії у антикорупційній сфері відповідно до принципу законності та чинного законодавства (*комунікативно-профілююча ознака* – авт.);

– містить в собі відповідну кількість конкретних антикорупційних заходів організаційної та організаційно-правової спрямованості, що повинні реалізовуватися органами публічної влади в їх повсякденній компетентній діяльності, що підкреслює цілісне сприйняття та емоційно-експресивне супроводження профільної політики, а також її суттєву роль та стратегічне значення в стабільному, сталому та передбаченому існуванні та функціонуванні ТГ та її жителів-членів в межах законності та чинного законодавства (*наративно-конотаційна ознака* – авт.);

– відображає загальні інтереси та телеологічні пріоритети, що мають значення для всіх жителів-членів ТГ, бо детермінують її стабільне, стале, оптимальне існування і функціонування в межах демократичної правової держави (*загально-інтерсуб'єктивна ознака* – авт.);

– у темпоральному розумінні вона діє на весь період існування та реалізації державної антикорупційної політики, як її органічна, – але відносно автономна частина, яка може у перспективі зазнавати відповідні зміни, доповнення, а також більш суттєві трансформації, виходячи з об'єктивно-суб'єктивних потреб існування і функціонування ТГ, в контекстуалізації її розвитку і вдосконалення (*темпорально-релевантна ознака* – авт.);

– у розумінні існування і виконання відповідних зобов'язань антикорупційної спрямованості органами публічної влади, включаючи насамперед й органи МСВ, вона може бути репрезентованою як система облігаторних зобов'язань профільної спрямованості, що володіє відповідним управлінським потенціалом та компетентним кадровим складом, передбачає реалізацію відповідної організаційної та організаційно-правової діяльності, у перспективі розрахована на досягнення передбаченого соціального результату (*нормативно-облігаторна ознака* – авт.);

– у розумінні вирішення антикорупційних настанов, що засновані на чинному антикорупційному законодавстві держави, в контексті реалізації профільної політики, органи публічної влади держави: а) створюють відповідні організаційно-поведінкові та нормативно-діяльнісні підвалини у вигляді відповідних алгоритмів, б) що базуються на соціальній ітерації (повторюванні в межах локального соціуму форм соціальної поведінки та дій) та в) передбачають виконання або відповідного завершеного системного алгоритму (системний комплекс поведінки + дії антикорупційного спрямування), або профільного гештальту (незавершеної дії профільного спрямування) (*ітераційно-діяльнісна ознака* – авт.).

У наведеному вище параметрально-ознаковому аспекті представляють практичний інтерес основні аспекти антикорупційної політики місцевого самоврядування, до яких можна віднести наступні:

А) *Прийняття антикорупційних програм*: органи МСВ зобов'язані розробляти та приймати власні антикорупційні програми відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року [7], що враховують відповідні локально-характерологічні особливості існування та функціонування ТГ, а також людини-жителя цієї громади, її груп та її асоціацій.

Б) *Нормативно-правова база*: органи МСВ в обов'язковому порядку керуються загальнонаціональним антикорупційним законодавством (Конституція України 1996 року [8], Закон України «Про запобігання корупції» та Закон України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні на 2021-2025 роки (Антикорупційна стратегія на 2021-2025 роки)» від 20 червня 2022 року [9]), а також розробляють власні внутрішні (локальні) акти для його реалізації, – тобто, йдеться про активізації локальної нормотворчості профільної спрямованості через організацію,

супроводження і забезпечення нормопроєктної діяльності та наступної послідовної нормотворчості в сфері антикорупційної діяльності.

В) *Уповноважені особи*: в органах МСВ передбачені посади уповноважених осіб з питань запобігання та виявлення корупції, які відповідають за реалізацію антикорупційних заходів, надання консультацій та контроль за дотриманням законодавства, – тобто, йдеться про створення структурної організації профільної спрямованості, що очолюється та керується посадовою особою органу МСВ, яка є відповідальною за розробку організаційних та організаційно-правових заходів профільного характеру, включаючи консультативну діяльність та здійснення контролю за дотриманням антикорупційного законодавства.

Г) *Оцінка корупційних ризиків*: органи МСВ зобов'язані проводити періодичну оцінку корупційних ризиків у своїй діяльності та розробляти заходи для їх усунення, – тобто, йдеться про цілеспрямовану процесуальну діяльність (процес), що включає відповідні стадії, – а) визначення, б) аналіз та в) оцінку потенційної ймовірності вчинення корупційних правопорушень та їх наслідків у діяльності установи з головною метою – виявити та проаналізувати чинники, які створюють корупційну небезпеку, оцінити ефективність існуючих заходів протидії та визначити пріоритети для подальшої роботи з запобігання корупції.

Г') *Запобігання та врегулювання конфлікту інтересів*: Ключова роль у цьому питанні покладається на антикорупційних уповноважених, які відповідають за створення системи запобігання, своєчасного виявлення та врегулювання конфлікту інтересів, враховуючи пріоритет і значимість локальних інтересів, що проявляються в процесі формування (особливо в умовах формування об'єднаних ТГ), становлення, функціонування і розвитку ТГ, а також існування людини-жителя і одночасно члена ТГ, а також її груп та асоціацій, а також їх відповідність та «співзвучність» інтересам держави.

Д) *Моніторинг та координація*: йдеться про стратегічну роль і значення Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК), що здійснює моніторинг, координацію та оцінку ефективності виконання антикорупційної стратегії, а також надає методичну допомогу органам МСВ – отже, саме тут стратегічно важливим виступає формування системи позитивної комунікативної взаємодії між НАЗК та органами МСВ в профільній сфері, а також розвиток, не дивлячись на сутнісно-субординаційний характер відносин зазначених органів, системи взаємних зв'язків, що базуються на компетентності наведених органів, усвідомлені і розумінні локальних особливостей існування і функціонування ТГ, виходячи з їх географічних, історичних, демографічних, національних, релігійних та інших особливостей, потенціалу людського капіталу, ресурсів територіальної спільноти тощо.

Е) *Оптимізація повноважень*: Стратегія передбачає системну оптимізацію функцій МСВ для зменшення надмірних повноважень та усунення дублювання функцій – йдеться не тільки про наведені процеси, а й про побудову якісно нової системи компетенційно-функціональних відносин між органами публічної влади, що базується на врахуванні екзистенційних інтересів громади, а також людини-жителя, її груп та асоціацій, а також потенційних можливостях розвитку території, на якій існує та функціонує громада.

Є) *Співпраця з іншими органами*: органи МСВ, що одночасно виступають органами публічної самоврядної (муніципальної) влади, повинні взаємодіяти з іншими органами публічної влади, включаючи органи МСВ та органи публічної державної влади та міжнародними міжурядовими та неурядовими організаціями для обміну інформацією та координації зусиль у боротьбі з корупцією.

Висновки. Резюмуючи положення, що викладені вище, можна дійти наступних висновків:

– антикорупційна політика органів МСВ (муніципальна антикорупційна політика) в Україні є невід'ємною частиною загальної державної антикорупційної політики, що регламентується, регулюється та здійснюється низкою нормативно-правових актів, зокрема Конституцією України, Законом України «Про запобігання корупції» та Законом України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія)»;

– антикорупційна політика органів МСВ (муніципальна антикорупційна політика) в Україні спрямована на створення ефективної системи запобігання та протидії корупції на місцевому рівні, усунення причин і умов її виникнення;

– антикорупційна політика органів МСВ (муніципальна антикорупційна політика) в її онтологічному розумінні характеризується суттєвими локальними пріоритетами, бо скерована на су-

проводження і забезпечення самоврядних процесів, що реалізуються в умовах місцевого самоврядування та в межах територіальної локальної людської спільноти (громади) та детермінована перспективами стабільного та сталого існування і функціонування такої спільноти;

– основоположними елементами антикорупційної політики органів МСВ (муніципальної антикорупційної політики) виступають: антикорупційна експертиза, запобігання конфлікту інтересів, фінансовий контроль та декларування, прозорість та доступ до інформації, співпраця з НАЗК;

– незважаючи на наявність законодавчої бази, органи МСВ стикаються з певними проблемами при реалізації своєї антикорупційної політики, зокрема: а) недостатнім матеріальним та ресурсним забезпеченням уповноважених осіб; б) складнощами в опануванні всього багатоаспектного спектру профільного законодавства для проведення повноцінної антикорупційної експертизи; в) перманентно існуюча потреба у подальшому підвищенні рівня розуміння ознак корупційних правопорушень серед муніципальних службовців; г) реалізація антикорупційної політики на місцевому рівні вимагає постійного вдосконалення механізмів, навчання кадрів та залучення громадськості (муніципальних активістів, інституцій громадянського суспільства, міжнародних інституцій тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Негода В. Місцеве самоврядування України стане взірцевим для Європи. Україна обов'язково втілить всі завдання децентралізації. URL: https://decentralization.gov.ua/news/15186.
2. Корупція. Штучний інтелект. URL: https://www.google.com/search?q= chrome&ie=UTF-8.
3. Щегорцова В.М. Шляхи запобігання і протидії корупції в органах публічного управління України. Державне будівництво. 2012. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeBu_2012_2_40.pdf.
4. Корупція в Україні 2021: розуміння, сприйняття, поширеність. Звіт за результатами опитування населення та бізнесу. Київ, 2022. 86 с. URL:https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/1009488299966710444 nacp.report_ info_sapiens_2021_ukr_final_.pdf
5. Антикорупційна політика органів місцевого самоврядування в Україні. Штучний інтелект. URL: https://www.google.com/search?q=&sclient=gws-wiz-serp.
6. Муніципальна антикорупційна політика. Штучний інтелект. URL: https://www.google.com/search?qlcrp=EgZjaHJvbWUqCQgEEEUYOxjCAzIJCAAQRRg7GMIDMgkIARBFGDsYwgMyCQgCEEUYOxjCAzIJCAMQRRg7GMIDMgkIBBBFGDsYwgMyCQgFEEUYOxjCAzIJCAYQRRg7GMIDMgkIBxBFGDsYwgPSAQo1MjkyN2owajE1qAIIsAIB&sourceid=chrome&ie=UTF-8.
7. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2014. № 49. Ст. 2056.
8. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
9. Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки (Антикорупційна стратегія на 2021-2025 роки): Закон України від 20 червня 2022 року. URL: *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

УДК 342.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.24

ПИТАННЯ ЛЕГІТИМНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗДІЙСНЕННЯ НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ ТА ФРАНЦІЇ

Бакун В.І.,
аспірант кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0004-3393-6558
e-mail: bakun.volodymyr9999@gmail.com

Бакун В.І. Питання легітимності реалізації та здійснення народовладдя в Україні та Франції.

Народний суверенітет – це фундаментальна концепція, заснована на ідеї, що політична влада походить від народу. У демократії це поняття є одним із стовпів легітимності інституцій. Вона проявляється у праві громадян активно брати участь у прийнятті рішень, які їх торкаються, зокрема через голосування та громадянську активність. Важливість народного суверенітету полягає в його ролі захисника фундаментальних прав, що гарантує, що кожен голос має значення у процесі прийняття рішень. У світі, що постійно змінюється, народний суверенітет стикається з низкою сучасних викликів, які можуть вплинути на захист фундаментальних прав. Серед них – зростання популізму, дезінформації та підрив довіри до демократичних інституцій. Це може призвести до зниження участі громадян і маніпуляцій демократичними процесами. Тоді стає надзвичайно важливо знайти способи посилити участь громадян і забезпечити, щоб фундаментальні права залишалися в центрі політичних практик.

Справді, участь громадян – це не лише право, а й обов'язок перед громадою. Ця динаміка сприяє виникненню більш справедливого та рівного суспільства, де керовані також є правителями. Однак реалізація цієї концепції не позбавлена своїх викликів. Соціальна нерівність і політична маніпуляція можуть заважати справжньому вираженню народної волі. Ця стаття має на меті дослідити різні аспекти народного суверенітету, його наслідки та важливість для збереження прав людини. Ідея народного суверенітету відіграла надзвичайно важливу роль у розвитку суспільства, у формуванні демократичних засад політичного життя різних країн. Лише за постійної взаємодії представницької форми у всіх її видах із безпосередніми інститутами здійснення народовладдя може реалізовуватися перманентна легітимізація делегованої влади, двосторонній зв'язок поміж народом та його представниками, забезпечуватися стан масової політичної участі.

Легітимність народовляння вимагає постійної роботи над її природою, різноманіттям, комплементарністю з іншими легітимностями. Це вимагає постійних змін відповідно до розвитку суспільства та соціальних проблем, а також конструктивного діалогу у соціальних політичних пропозиціях.

Ключові слова: народовладдя, верховенство права, демократичні засади, легітимність

Bakun V.I. Issues of Legitimacy of Implementation and Implementation of Democracy in Ukraine and France.

Popular sovereignty is a fundamental concept based on the idea that political power comes from the people. In a democracy, this concept is one of the pillars of the legitimacy of institutions. It is manifested in the right of citizens to actively participate in decision-making that affects them, in particular through voting and civic activism. The importance of popular sovereignty lies in its role as a defender of fundamental rights, ensuring that every vote counts in the decision-making process. In an ever-changing world, popular sovereignty faces a number of modern challenges that can affect the protection of fundamental rights. Among them are the growth of populism, disinformation, and the erosion of trust in democratic institutions. This can lead to a decrease in citizen participation and manipulation of democratic processes. It then becomes crucial to find ways to increase citizen participation and ensure that fundamental rights remain at the center of political practices.

Indeed, citizen participation is not only a right, but also a duty to the community. This dynamic contributes to the emergence of a more just and equal society, where the governed are also the rulers. However, the implementation of this concept is not without its challenges. Social inequality and political manipulation can interfere with the true expression of the popular will. This article aims to explore various aspects of popular sovereignty, its implications and importance for the preservation of human rights. The idea of popular sovereignty played an extremely important role in the development of society, in the formation of democratic foundations of the political life of different countries. Only with constant interaction of the representative form in all its forms with the direct institutions of the exercise of democracy can permanent legitimization of delegated power, two-way communication between the people and its representatives be realized, and the state of mass political participation can be ensured.

The legitimacy of nationhood requires constant work on its nature, diversity, and complementarity with other forms of legitimacy. This requires constant change in line with the development of society and social problems, as well as constructive dialogue on social policy proposals.

Key words: democracy, rule of law, democratic principles, legitimacy

Постановка проблеми. Державне урядування та місцеве самоврядування діють успішно саме за наявності розбудованих інституцій прямої демократії. Сьогодні практика застосування загальних форм безпосередньої демократії значно випереджає теоретичні напрацювання у цій сфері. Саме це питання є обсяжне, а водночас існує велика кількість прогалин і суперечностей у можливості конституційного закріплення нових форм безпосередньої демократії, особливо у судочинстві. Поняття суверенітету набирає потужного відтворення в суспільній дискусії у відповідь на глобалізацію.

Метою дослідження є здійснення аналізу поглядів вчених, що стали базою для обґрунтування легітимності реалізації здійснення народовладдя в Україні та Франції.

Ступінь дослідження. Серед найбільш актуальних авторів цієї течії можна навести Роберт А. Даль та Бенджамін Барбер, Джона Бернхейма, Ернеста Калленбаха, А. Барнетта і Пітера Карті, Барбару Гудвін або, у французькому полі, І. Сінтомера, А. Левада, Б. Матьє, Д. Руссо.

Виклад основного матеріалу. Принцип народовладдя закріплено в конституціях таких демократичних країн, як: Франція (стаття 3), Італія (стаття 1), Німеччина (стаття 20). Відповідні конституційні норми більш детально відображено в інших законодавчих актах, спрямованих на виконання цих норм.

Стаття 5 Конституції України також закріплює принцип народовладдя. Проте нормативне закріплення народовладдя, навіть на рівні Основного Закону держави, не завжди свідчить про реальну владу народу. Це, на жаль, має місце й в українських реаліях. З огляду на вищевикладене, важливим є вивчення саме рівня дієвості конкретних форм здійснення народовладдя як показника реального рівня демократії в державі.

Ще Ж.-Ж. Руссо вважав головними властивостями народного суверенітету невідчужуваність, неподільність, адже суверенітет не може бути представлений з тієї ж самої причини, з якої він не може бути відчужений. Дж. Локк зазначав, що «хто б не володів законодавчою або верховною владою у будь-якій державі, він зобов'язаний правити відповідно до встановлених постійних законів, що виголошені народом». У своїй промові 1863 року Авраам Лінкольн зазначив: «…що влада народу, від народу, для народу, не зникне з Землі» [10], таким чином наголошуючи на принципах рівності, демократії та народовладдя.

Як зазначає О.О. Кутафін, поряд з народовладдям демократизм України знаходить своє вираження в політичному різноманітті, місцевому самоврядуванні і свободі особистості [11, с. 160].

Л.М. Шипілов розглядає форми безпосереднього народовладдя як пряме владне воле виявлення народу, яке тягне за собою юридичні наслідки із суспільно значущих питань [13]. В.Ф. Погорілко зазначає, що пряме наро довладдя, як і будь-яка влада, здійснюється в певних формах, які становлять, як правило, способи волевиявлення народу з метою здійснення суспільних функцій, що мають правові наслідки.

На думку Е. Даунса, управління державою може вважатися демократичним, якщо воно здійснюється з урахуванням восьми умов. Серед таких автор зазначає: по-перше, обрання органів влади; по-друге, незмінність часових інтервалів між електоральними циклами; по-третє, загальний характер виборів; по-четверте, дотримання принципу «один виборець – один голос»; по-п'яте, право партії, що перемогла на формування уряду; по-шосте, відмова від насильницького захо-

плення влади; по-сьоме, відсутність переслідувань опозиційних партій; по-восьме, багатопартійність у виборчому процесі.

Легальність влади визначається як юридичне обґрунтування влади, відповідність дій держав них органів існуючому в країні законодавству. Проте можна дійти висновку, що це є завузьким підходом до визначення поняття. Легальність, що перекладається з латини як «законність», відіграє більш ширшу роль в демократично-організованому суспільстві, аніж здається на перший погляд. Право на всіх стадіях свого існування об'єктивно детерміноване народом. Будучи соціальним витвором, характеризується своєю матеріальною обумовленістю [12, с. 84].

Важливою складовою народовладдя є забезпечення реалізації громадянами своїх виборчих прав. Фактично, саме ситуація із тим, як реалізуються активне і пасивне виборче право, є одним із ключових індикаторів того, наскільки та чи інша політико-правова система відображає принципи народовладдя. Очевидно, що наявність невиправданих бар'єрів, які перешкоджають громадянам вільно обирати та бути обраними, свідчить про недотримання базових принципів народовладдя, незважаючи на те, наскільки детально ці принципи регламентовані законодавчими актами.

Поняття легітимності нині широко використовується в різних сферах і з різними аспектами. Вона стала «концепцією перехрестя», що стосується або політичного та управлінського реєстру, або різних сфер, включно з соціальною та професійною.

Отже, легітимність, яка має бути фундаментальною, є складною, навіть полемічною:

Дехто вважав це виключно законом, тоді як інші вважали це вищим за легальність і визначали існування спільних символічних норм, що дозволяють членам суспільства взаємодіяти. Отже, існує розмежування між формальною легітимністю та соціальною легітимністю; формальна легітимність – це закон, юридичний аспект політичної організації; соціальна легітимність об'єднує громадян на основі сильної колективної ідентичності та спільних інтересів;

Дехто згадує, що легітимність нав'язується різними способами: через традиції, статус, знання, експертизу, переконання... І внаслідок цього інші вважають, що ця множинність легітимності розчиняє ідею абсолютної легітимності на користь релятивізму;

Нарешті, деякі замислюються, наскільки твердження легітимності не підтримує застарілу модель. «Промови легітимації» були б своєрідним відчайдушним закликом.

Роздуми про легітимність змінювалися з часом, вони проходили різними шляхами і ставали складнішими; Він досі перебуває на стадії будівництва. Ця стаття також має на меті надати синтетичне бачення. Спочатку вона згадує концепцію легітимності, її еволюцію, а потім зосередиться на її контурах у політичному та соціальному вимірах.

Термін «легітимність» – що походить від lex, law, письмове право – походить від латинського legitimus, закріпленого законами, відповідно до законів. Словник філософських понять визначає його як те, що «відповідає не лише законам, а й моралі та розуму». І словник Літтре відхиляє його: «якість легітимної влади, легітимних повноважень, що стосуються закону; якість того, що є легітимним, за умовами, передбаченими законом; якість того, що ґрунтується на справедливості, на розумі».

Різні уявлення про легітимність змінювалися одна за одною і збагачувалися. З соціологічної точки зору валідність і ефективність легітимного порядку базуються на соціальних механізмах. Соціологічні внески численні, і ми згадаємо лише деякі з них: Вебера, Габермаса, Бурдьє, Болтанського та Тевено.

Як зазначила Елен Гатцфельд, соціолог Макс Вебер [5] розрізняє три основи легітимності: 1) раціональний характер, заснований на вірі в законність і праві давати директиви тим, хто має її здійснити (юридичне домінування); 2) традиційний характер, заснований на вірі в традиції, дійсні завжди, і на легітимності тих, хто покликаний його здійснювати (традиційне панування); 3) харизматичний характер, заснований на підкоренні зразковій цінності людини (харизматичне домінування);

Ю. Габермас виступає проти зведення легітимності до законності, проти емпіризму, проти рішення рішення і відкриває шлях до комунікативної етики [3].

Соціології марксистського або критичного натхнення – Маркс, Бурдьє та його школа – засуджують фундаментальну довільність усіх форм легітимності, показуючи, що вони, перш за все, пов'язані з здійсненням і виправданням влади;

Нещодавно Лоран Тевено та Люк Болтанський також відновили роздуми про легітимність, визначивши шість принципів легітимізації людських дій [4].

У соціології організацій влада і влада охоплюються у понятті легітимності. «Немає влади без легітимності, тобто без прийняття виконавцем домінування, яке здійснює діяльність, надана формальною владою» [7].

Коротко кажучи, як нагадує нам Амін Маалуф, «легітимність – це те, що дозволяє людям і окремим особам прийняти, без надмірних обмежень, авторитет інституції, уособленої людьми і яку вважають носієм спільних цінностей» [1]. Щодо поняття легітимації, воно має на меті описати процес, за допомогою якого індивіди визнають легітимність влади, інституцій, поведінки, дискурсів, використання тощо.

З появою верховенства права та розвитком сучасних демократій вимога легітимації пов'язана з вимогою законності, оскільки влада соціалізується через встановлення інститутів і законів. Законність і легітимність – це два відповідні полюси політичного життя. Якщо законність – це характер будь-якої дії, що відповідає закону, то політична легітимність – це характер рішення, прийнятого або згідно з письмовими законами – закони виражають цінності суспільства та демократичний вибір – або представниками народу, які голосують від їхнього імені, згідно з принципом демократії: «Закон – це вираження загальної волі», і згідно з принципом рівності «закон однаковий для всіх». Таким чином, визнається політична легітимність як таку, що визначає і керує колективними діями та використовує засоби для забезпечення певного ступеня конкретизації.

Отже, державна політика може охоплювати два основні аспекти процесу соціальної легітимації: з одного боку, співвиробництво між правителями та керованими, що характеризується урядовою розробкою сфер, осей і стратегій втручання, а також врахуванням конкретних бачень і прагнень керованих; з іншого боку, згода щодо актуальності розроблених політик і їх привласнення населенням. Державна політика є більш легітимною і доречною, якщо її формулюють на екзистенційних проблемах останнього. Отже, немає політики без легітимності, немає влади, яка рано чи пізно уникне потреби виправдання.

Однак політична легітимність переосмислюється через нинішню політичну кризу, що стосується її символічної та матеріальної здатності до дій. Вона має великі труднощі з нав'язуванням своїх цілей і спирається на процедурні правила та гнучку координацію програм.

П'єр Розанваллон діагностує ослаблення «двох основних способів розуміння легітимності: легітимності, що походить із соціального визнання влади та легітимності як адекватності норми чи цінностей [...]. Ці дві перетинаючі форми легітимності – процесуальна та суттєва – вийшли за межі доказів» [9]. У своєму курсі він розглядає, що типологія, яка розрізняє легітимність як продукт соціального визнання та легітимність як адекватність норми, поступається легітимності неупередженості, рефлексивності та близькості [8].

Більше немає достатнього консенсусу довіри. Однак довіра сприяє обміну, участі та громадянській активності; вона є «редуктором соціальної складності» за Нікласом Луманом [6]. Різні дослідження відзначають дефіцит державних політик і показують три негативні наслідки: відсутність знань про процеси консультацій із громадськістю; ослаблення регуляторної ролі держави та державних органів; короткострокова перспектива, яка сприяє впровадженню елементів фінансової прибутковості в державне управління на шкоду соціальній меті та економічному мисленню.

Наразі дається відповідь – це управління, тобто пошук певної проблеми, найбільш відповідного регуляторного простору та адаптація державної політики до траєкторій і потреб населення. Враховуючи легітимність ролі недержавних акторів і узгодження місцевого рівня з іншими рівнями управління, це має бути постійною динамікою, вектором політичного плюралізму, що втілює соціальну плюралізм, а вже не технічним і інструментальним баченням демократії. Проте це прагнення до інновацій надто часто співіснує з прагненням зміцнити традиційні методи втручання держави.

Окрім соціальної легітимності, визнаної Конституцією, у Франції та загалом у західному світі демократії еволюціонували до більшої участі громадян у прийнятті рішень. Їхня мета – зміцнити демократичну легітимність. Крім того, методи консультацій, засновані на здатності громадян дебатувати та формувати думку, були протестовані та використані для підтримки громадського прийняття рішень.

Партисипативні механізми поступово набули значного значення у розробці, проведенні та оцінці державної політики, а також реагують на тенденцію в нашому суспільстві: «всі експерти». Таким чином, участь громадян у місцевому прийнятті рішень значно посилилася з початку 1990-х років і закріплена в законодавчих текстах. Залучення громадян до управління містом – це так звана «партисипативна демократія» (районні ради, громадські майстерні, місцеві референдуми,

партисипативний муніципальний бюджет тощо). Що стосується участі громадян у національному суспільному житті, вона застосовується різними способами (запити на висновки, Генеральні штати, громадська конференція, національні комітети користувачів тощо). Ця «співробота» відповідає реальній вимогі громадян у контексті недовіри до політичних дій.

У законах від 2 січня 2002 року та 4 березня 2002 року забезпечили легітимність участі та представництва користувачів у соціальних, медичних та соціальних питаннях. Ці закони відновили повагу користувачів, їхнє право висловлюватися у повсякденному функціонуванні організацій і вимагають взаємного визнання їхньої легітимності між професіоналами та користувачами. Незважаючи на нову легітимність користувачів в інституціях, надану «зверху», можливість втілення їхньої «щоденної» легітимності на практиці все ж залишається під сумнівом. Багато людей свідчать про свої труднощі у захисті своєї точки зору і відчувають, що їх не слухають. Вони відчувають тягар професійної експертизи – медичної, управлінської чи адміністративної – і стикаються з професіоналами та менеджерами, які давно знають один одного і надто багато працюють на імпліцитах. У радах суспільного життя вони надто часто висловлюють сумніви щодо своєї легітимності, щоб мати змогу говорити від імені користувачів [2].

Попереду ще багато роботи над професійним визнанням легітимності користувачів. Для професіоналів це означає повагу до їхніх турбот, які виходять за межі «об'єктивних» рамок інституцій чи сфери професійної практики і є ширшими, охоплюючи багато аспектів їхнього повсякденного життя. Вона передбачає домінування у складному взаємозв'язку між експертизою та спільним рішенням, і вимагає, щоб робота з користувачами враховувала їхню ситуацію, життєвий хід, їхні можливості та внесок у спільну розробку відповідей. У ширшому сенсі це питання визнання легітимності участі користувачів у соціальних питаннях, зміцнення їхньої легітимності для критичного ставлення під сумнів державної політики, демонстрації її проблем, а також впливу на неї та участі у її розвитку, підтримки у формуванні їхнього колективного голосу.

Сьогодні панує криза легітимності. Легітимність дедалі більше перетворюється на процес випробувань, вона розпадається на множину доказів, які потрібно надати відповідно до різноманіття акторів і ситуацій. Крім того, поняття загального інтересу викликає певний скептицизм. Це відчуття посилюється зростанням адміністративного управління. Поширення регуляторних текстів більше не може встигати за складністю суспільного життя. Коротко кажучи, легітимність стала крихкою реальністю; Це залежить від контексту – культури, сектору, організації зокрема – і особливо від характеристик особи, яка це приписує. Чи дозволимо ми легітимності зламатися, чи відкриємо нові основи легітимності, метаморфози легітимності?

З одного боку, йдеться не про відмову від будь-яких претензій на власну легітимність, а в кращому розумінні та діях у «співіснування» легітимності:

- ✓ легітимність демократичної, законодавчої та соціальної політики;
- ✓ легітимність громадян;
- ✓ інституційної, соціально-технічної та легітимності впровадження;
- ✓ професійна легітимність із соціально-педагогічно-етичною метою.

Підсумовуючи, народовладдя - це фундаментальна концепція, яка тісно пов'язує фундаментальні права з активною участю громадян у процесі прийняття рішень. Вона підкреслює важливість сильного голосу громадян та їхньої сильної участі у здоровій демократії. У цьому контексті надзвичайно важливо забезпечити, щоб кожна людина була поінформована і здатна захищати свої сильні права, тим самим зміцнюючи демократичну структуру нашого суспільства. Нарешті, сильний захист фундаментальних прав має бути і правом, і колективною відповідальністю, створюючи середовище, де сильний суверенітет – це не лише теоретичний принцип, а жива і динамічна реальність, що служить усім.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Amin Maalouf, Le dérèglement du monde, Paris, Grasset, 2009.
2. Axel Honneth, La lutte pour la reconnaissance, Paris, Cerf, 2000.
3. Jürgen Habermas, Raison et légitimité. Problèmes de légitimation dans le capitalisme avancé, Paris, Payot, 1978.
4. Laurent Thévenot, Luc Boltanski, De la justification. Les économies de la grandeur, Paris, Gallimard, 1991.

5. Max Weber, Le savant et le politique, Paris, Éditions 10/18, 2002.
6. Niklas Luhmann, La confiance, un mécanisme de réduction de la complexité sociale, Paris, Economica, 2006.
7. Philippe Bernoux, La sociologie des entreprises, Paris, Le Seuil, 1995.
8. Pierre Rosanvallon, « Les métamorphoses de la légitimité », Paris, Collège de France, 2007-2008.
9. Pierre Rosanvallon, La légitimité démocratique : impartialité, réflexivité, proximité, Paris, Le Seuil, 2008.
10. Transcript of Cornell University's Copy of President Lincoln's speech at Gettysburg on November 19, 1863 URL: https://rmc.library.cornell.edu/gettysburg/good_cause/transcript.htm
11. Нагорняк Т., Пачос Ю., Полторак В. Громадянська освіта як інструмент формування культури участі в контексті реалізації реального народовладдя в Україні. Evropský politický a právní diskurz. 2020. Vol. 7. Iss. 2. P. 159–167. URL: https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2020/2020-7-2/23.pdf.
12. Різник С.В. Верховенство Конституції: від ідеї до реалізації. Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник присвячений пам'яті Віктора Мусіяки / Центр Разумкова. Київ: «Заповіт», 2020. С. 82–92.
13. Шипілов Л.М. Народовладдя як основа демократичної держави: монографія. Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків: ФІНН, 2009. 216 с.

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.25

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДІТЕЙ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД ВІЙНИ

Бойчук В.С.,
здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти
ННІ права Державний податковий університет
ORCID: 0009-0006-1012-0921
e-mail: boichuk.valeriia24.09@gmail.com

Бойчук В.С., Особливості правового статусу дітей, які постраждали від війни.

Вказується, в умовах триваючої збройної агресії російської федерації проти України проблематика правового статусу дітей набуває надзвичайної гостроти. Діти становлять найбільш уразливу категорію населення, а їхній фізичний та психологічний стан безпосередньо визначає перспективи розвитку суспільства. Попри існування розгалуженої системи національних та міжнародних нормативно-правових актів, забезпечення прав дітей в умовах воєнного стану пов'язане зі значними труднощами та викликами.

Стаття присвячена комплексному дослідженню особливостей правового статусу дітей, які постраждали внаслідок війни та перебувають у зоні воєнного конфлікту в Україні. У роботі аналізується, як національні та міжнародні нормативно-правові акти, включно з Конвенцією ООН про права дитини, законодавством України та постановами Кабінету Міністрів, регулюють права дітей, що зазнали фізичного, психологічного або соціального впливу воєнних дій. Особлива увага приділяється внутрішньо переміщеним дітям, а також тим, хто втратив батьківське піклування, і визначаються специфічні гарантії їхнього захисту, відновлення прав та забезпечення належних умов життя.

У статті висвітлюються основні загрози порушення прав дітей у воєнний час, такі як незаконна депортація, вербування та використання дітей у військових цілях, перешкоджання у наданні гуманітарної допомоги, обмеження доступу до освіти та медичних послуг, а також психологічний тиск і ризики для здоров'я та розвитку. Проаналізовано механізми надання спеціального статусу дітей, які постраждали від війни, та практичні інструменти забезпечення їх соціальної, медичної, психологічної підтримки, зокрема Постанову Кабінету Міністрів України №268 [8] і сучасні зміни до неї, що дозволяють інтегрувати дітей у безпечне та стабільне соціальне середовище.

Окремо підкреслюється, що правовий статус таких дітей має особливу актуальність, оскільки включає додаткові гарантії захисту, відновлення порушених прав, забезпечення безпечних умов життя, доступ до освіти, медичних та соціальних послуг і інтеграції у суспільство. Визначено, що ефективне застосування як національних, так і міжнародних стандартів є ключовим для комплексного захисту та підтримки цієї вразливої категорії, а також для відновлення їхнього фізичного, психологічного та соціального благополуччя в умовах триваючої військової агресії.

Ключові слова: діти, правовий статус, внутрішньо переміщені особи, воєнний стан, соціальний захист, захист прав дитини, відновлення прав, спеціальний статус дітей.

Boichuk V.S., Features of the Legal Status of Children Affected by War

It is indicated that in the conditions of the ongoing armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, the issue of the legal status of children is becoming extremely acute. Children constitute the most vulnerable category of the population, and their physical and psychological condition directly determines the prospects for the development of society. Despite the existence of an extensive system of national and international regulatory legal acts, ensuring the rights of children in conditions of martial law is associated with significant difficulties and challenges.

The article is dedicated to a comprehensive study of the peculiarities of the legal status of children affected by war and residing in conflict zones in Ukraine. The study analyzes how national and interna-

tional legal frameworks, including the UN Convention on the Rights of the Child, Ukrainian legislation, and Cabinet of Ministers' resolutions, regulate the rights of children who have experienced physical, psychological, or social impacts of armed conflict. Special attention is given to internally displaced children, as well as those who have lost parental care, and the study identifies specific guarantees for their protection, restoration of rights, and provision of adequate living conditions.

The article highlights the main threats to children's rights during wartime, including illegal deportation, recruitment and use of children for military purposes, obstruction of humanitarian assistance, restricted access to education and healthcare, as well as psychological pressure and risks to health and development. The mechanisms for granting special status to children affected by war are analyzed, along with practical tools for providing social, medical, and psychological support, including the Cabinet of Ministers of Ukraine Resolution No. 268 [7] and its recent amendments, which facilitate the integration of children into safe and stable social environments.

It is emphasized that the legal status of such children has particular relevance, as it includes additional protection guarantees, the restoration of violated rights, the provision of safe living conditions, access to education, medical and social services, and societal integration. The effective application of both national and international standards is identified as crucial for the comprehensive protection and support of this vulnerable category, as well as for the restoration of their physical, psychological, and social well-being amid ongoing military aggression.

Key words: children, legal status, internally displaced persons, martial law, social protection, child rights protection, restoration of rights, special status of children.

Постановка проблеми. У сучасних умовах збройної агресії росії проти України питання правового статусу дітей набуває особливої актуальності. Діти є найбільш вразливою соціальною групою, і їхнє фізичне та психологічне благополуччя безпосередньо впливає на майбутнє суспільства. Незважаючи на наявність національних та міжнародних нормативно-правових актів, захист прав дітей у умовах воєнного стану стикається з численними викликами.

Метою статті є всебічний аналіз правового статусу дітей в Україні в умовах воєнного стану та виявлення ефективних механізмів їхнього захисту.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового статусу дітей під час воєнного стану вивчалося рядом українських дослідників: Балтакса І., Дришлюк О., Котелайчук С., Наливайко Л., Панчишин А., Тарасенко Л. та інші. Це підкреслює важливість комплексного вивчення цієї проблеми та висвітлення її на загал.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні поняття правового статусу закріплене не лише на теоретичному рівні, а й у низці нормативно-правових актів України, що свідчить про його практичну значущість.

А.В. Панчишин пропонує доктринальне визначення правового статусу як багатоаспектної, комплексної, універсальної категорії, що має чітку стабільну структуру та встановлює характер і принципи взаємодії суб'єктів суспільних відносин між собою, а також шляхом визначення прав, обов'язків та гарантій їх реалізації визначає місце суб'єкта в системі правовідносин. При цьому, до структури правового статусу автор відносить правові норми, що визначають статус; основні права, свободи, законні інтереси та обов'язки; правосуб'єктність; правові принципи; громадянство; гарантії прав і свобод; юридичну відповідальність; правовідносини загального типу [12, с. 95-96].

На нашу думку, підхід А.В. Панчишина є достатньо ґрунтовним і комплексним, адже він охоплює як формально-правові елементи (норми, права, обов'язки, гарантії), так і соціально-правові аспекти (громадянство, принципи, відповідальність), що дозволяє розглядати правовий статус не лише як набір прав та обов'язків, а як цілісну систему взаємодії особи з державою та суспільством.

У сучасній юридичній науці термін «правовий статус» вважається одним із ключових і водночас багатозначних, адже кожен дослідник і практик тлумачить його крізь призму власного підходу до розуміння права. Незважаючи на те, що ця категорія не є новою, з часом вона набула системного використання як у наукових працях, так і в законодавстві.

У правничій науці поширено розуміння правового статусу дитини як невід'ємної частини загального правового статусу особистості. Такий підхід підкреслює універсальність прав і свобод людини, поширюючи їх і на дітей, водночас враховуючи їхню особливу вразливість та специфічні потреби.

Ця концепція базується на усвідомленні того, що діти, попри свій вік та обмежену дієздатність, є повноцінними суб'єктами права, які володіють усією повнотою основних прав і свобод, притаманних кожній людині. Проте, їхній статус доповнюється специфічними гарантіями та механізмами захисту, що зумовлені їхнім фізичним та психологічним розвитком, залежністю від дорослих та необхідністю особливого піклування. Це виражається у праві на особливий захист, освіту, розвиток, які є адаптованими до вікових потреб.

Та все ж особливість правового статусу дитини в таких умовах полягає в тому, що законодавство передбачає не лише загальні гарантії прав, а й спеціальний підхід до захисту дітей, які безпосередньо постраждали від війни.

Зокрема, Законом України «Про охорону дитинства» [3] визначено категорію дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. До них належать діти, які отримали тілесні ушкодження, зазнали психологічного або сексуального насильства, були викрадені чи примусово переміщені, втратили батьків, або були залучені до участі у збройних формуваннях.

Правовий статус дитини в Україні ґрунтується на фундаментальних засадах, що визначені як національним законодавством, так і міжнародними нормативно-правовими актами. Конституція України [1], як Основний Закон держави, виступає головним охоронцем прав дитинства, гарантуючи рівність дітей у їхніх правах незалежно від походження чи статусу народження, а також категорично забороняючи будь-яке насильство над дитиною та її експлуатацію. Ці положення формують базис для побудови системи захисту дітей у мирний час.

Український дослідник С. П. Котелайчук дотримується досить широкого трактування правового статусу дитини, в якому вбачає сукупність : а) прав і свобод дитини – тобто можливості діяти певним чином для задоволення своїх потреб; б) обов'язків і відповідальності за їх невиконання чи порушення; в) гарантій забезпечення прав і свобод [11, с. 25-26].

У національному законодавстві України термін «дитина» вживається широко та має схожі визначення у різних нормативно-правових актах. Як правило, під цим поняттям мається на увазі особа, яка не досягла 18-річного віку. Наприклад, Закони України «Про охорону дитинства» [3] визначає дитину як особу віком до 18 років, якщо інше не передбачено чинним законодавством, згідно з яким особа може набути повноліття раніше.

У Законі України «Про протидію торгівлі людьми» [2] визначення дещо спрощене визначення: дитиною вважається будь-яка фізична особа, якій не виповнилось 18 років. Найбільш лаконічне формулювання терміну подано у Законі України «Про громадянство України» [4] , де дитина – це особа до досягнення повноліття, тобто до 18 років.

В умовах воєнного стану правовий статус дитини набуває особливої актуальності, оскільки саме діти є найбільш вразливою соціальною групою, яка гостро реагує на порушення основних прав і свобод. На практиці, в умовах збройного конфлікту, забезпечення прав ускладнюється – через нестачу ресурсів, порушення гуманітарного права та цілеспрямовані дії агресора проти цивільного населення.

Під час воєнного стану правовий статус дитини зазнав певних змін, зумовлених потребою в додатковому захисті. Хоча стаття 64 Конституції України [1] дозволяє обмеження деяких прав і свобод, це не стосується фундаментальних гарантій, таких як право на життя та право не піддаватися катуванню. Ці норми є критично важливими для захисту дітей, особливо в зоні бойових дій. Воєнний стан також вимагає посилення захисту дитини через спеціальні заходи. Це включає евакуацію та тимчасове переміщення дітей із небезпечних регіонів, надання медичного та психологічного супроводу тим, хто постраждав від війни.

Отже введення воєнного стану в Україні призвело до виникнення низки нових правових реалій для дітей. Обмеження конституційних прав та свобод, що можуть бути застосовані під час воєнного стану, безпосередньо впливають на дітей.

Згідно з законодавством України, усі діти, які зазнали негативного впливу війни, мають право на отримання статусу дитини, що постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів (ст. 30 Закону України «Про охорону дитинства») [3].

Попри існування міжнародних норм, що зобов'язують держав учасниць захищати дітей в умовах збройних конфліктів, дії росії в Україні є кричущим прикладом систематичного порушення цих зобов'язань. Воєнні дії росії призводять до жахливих злочинів проти українських дітей, включаючи викрадення, незаконне позбавлення волі та утримання в заручниках. Особливо цинічним є використання дітей у військових цілях, що є грубим порушенням міжнародного права. Ці

дії не лише руйнують життя окремих дітей та їхніх сімей, а й підривають основи міжнародного порядку.

З початку повномасштабної збройної агресії росії більш як 270 тис. дітей отримали статус дитини, яка постраждала від війни, а загалом уже понад 313 тис. дітей мають цей статус [9]. Він надає можливість і доступ до соціального захисту, оздоровлення, психологічної підтримки. Однак у законодавстві були певні прогалини, тому відповідний статус можна було отримати за місцем реєстрації як внутрішньо переміщена особа, тобто він надавався дітям-переселенцям. Проте через війну також постраждали й інші діти, наприклад ті, хто зазнав каліцтв через ракетні обстріли, отримав інвалідність чи був депортований. Тепер це питання врегульовано.

З метою системного підходу до цієї категорії дітей Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову №268 від 5 квітня 2017 року «Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» [7].

У зазначеній Постанові було вперше на нормативному рівні закріплено правовий статус дитини, яка постраждала від воєнних дій та збройних конфліктів. Наявність такого статусу надає дітям доступ до спеціальних соціальних гарантій, спрямованих на їх реабілітацію, відновлення та інтеграцію у суспільство. Фактично, йдеться про створення окремої правової категорії дітей, права яких потребують особливого захисту держави у зв'язку з воєнною травматизацією.

Відповідно до Порядку [7], статус надається дітям, які внаслідок бойових дій отримали поранення чи інші тілесні ушкодження, зазнали психологічного насильства, були викрадені або незаконно вивезені за межі України, втратили батьків чи залишилися без батьківського піклування, а також були змушені покинути місце постійного проживання через воєнні дії.

Відповідно до останніх змін, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 1 вересня 2025 р. № 1065 [8], отримати статус внутрішньо переміщеної особи можуть також діти, батьки яких (або один із батьків), опікуни, піклувальники чи інші законні представники зникли безвісти або загинули (померли) унаслідок поранень, контузій чи інших каліцтв, отриманих під час збройного конфлікту, незалежно від того, чи він відбувався на території України, чи за її межами.

Надання відповідного статусу забезпечує дітям доступ до комплексу соціальних прав і гарантій, зокрема безоплатної медичної допомоги та необхідних лікарських засобів, психологічної підтримки й реабілітаційних послуг, першочергового забезпечення місцями у закладах оздоровлення та відпочинку, пріоритетного права на житло й інші соціальні послуги, а також можливості отримання матеріальної допомоги від держави та міжнародних організацій.

У подальшому, після початку повномасштабної війни у 2022 році, значення Постанови №268 [7] істотно зросло. З огляду на масовий характер порушень прав дітей та примусове переміщення тисяч неповнолітніх, саме ця правова конструкція стала основою для фіксації фактів порушення прав дітей, збору статистичних даних і розробки нових механізмів державної допомоги.

Відповідно через військову агресію та окупаційні дії значно зросла кількість внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО), серед яких велика частка – це діти.

Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [5] визначає, що внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті чи з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

Це визначення поширюється і на дітей. Вони є такими ж повноправними суб'єктами внутрішнього переміщення, як і дорослі, однак їхній правовий статус має певні особливості. Дитина не може самостійно приймати рішення про зміну місця проживання, тому її статус внутрішньо переміщеної особи пов'язаний зі статусом батьків або законних представників.

Враховуючи закріплені у Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [5] гарантії, можна виокремити низку основних прав, які мають фундаментальне значення для забезпечення належних умов життя та розвитку дітей, що належать до категорії внутрішньо переміщених осіб. Вони охоплюють як загальні права, гарантовані кожному громадянинові України, так і спеціальні гарантії, які безпосередньо спрямовані на врахування особливих потреб дітей-ВПО. Саме поєднання цих прав дозволяє створити правовий механізм, здатний

забезпечити комплексний захист та інтеграцію внутрішньо переміщених дітей у нове соціальне середовище.

Попри наявність розгалуженої системи міжнародних і національних нормативно-правових актів, що регулюють захист дітей у період збройних конфліктів, права мільйонів дітей у всьому світі продовжують порушуватись.

Особливу небезпеку становить поширення ідеологічних та виховних практик, які передбачають нав'язування дітям спотвореного світогляду. На окупованих територіях масове знищення українських навчальних видань та заміна їх російськими підручниками, що містять пропагандистські матеріали, спрямовані на легітимізацію агресії проти України

Ще однією трагічною практикою стала незаконна депортація та примусове переміщення українських дітей з окупованих територій на територію росії. Значна частина таких дітей була передана у російські родини на виховання, що прямо порушує норми міжнародного гуманітарного права та Римського статуту Міжнародного кримінального суду [10], який відносить такі дії до воєнних злочинів

Президент України Володимир Зеленський підписав Закон України «Про внесення зміни до статті 438 Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за незаконне переміщення, депортацію, невиправдану затримку репатріації дитини, вербування та використання дитини у військових цілях, яким встановлюється відповідальність за незаконне переміщення дітей іноземними державами, їх депортацію, а також невиправдану затримку репатріації» [6]. Документ передбачає також кримінальну відповідальність за вербування та використання дітей у військових цілях представниками інших держав.

Закон спрямований на посилення правового захисту українських дітей, які опинилися у зоні ризику через збройний конфлікт. На нашу думку, ухвалення цього нормативного акту значно полегшує роботу правоохоронних органів щодо притягнення до відповідальності конкретних осіб, включно з російськими посадовцями та іншими особами, причетними до злочинів проти дітей України.

Таким чином, правовий статус дітей характеризується подвійністю: з одного боку, існує розвинена система нормативно-правових гарантій їхніх прав, закріплена у національному та міжнародному праві; з іншого боку, реальний механізм їх реалізації фактично заблокований внаслідок збройної агресії та окупаційної політики росії. Це зумовлює потребу у подальшому вдосконаленні правового регулювання, активнішій співпраці з міжнародними організаціями та розробці дієвих механізмів повернення незаконно депортованих дітей в Україну.

Висновки. Правовий статус дітей, які постраждали внаслідок війни, передбачає підвищений рівень захисту та підтримки. Вони мають доступ до медичної, психологічної та соціальної допомоги, реабілітаційних послуг та освітніх програм, що сприяють відновленню фізичного та психоемоційного стану. Законодавство України встановлює окремий правовий статус для цієї категорії дітей, що дозволяє забезпечити спеціальні соціальні та правові гарантії, включно з правом на захист та відновлення порушених прав.

Правовий статус дітей враховує специфіку воєнного стану та підвищену загрозу для життя та здоров'я. Це включає евакуацію та тимчасове переміщення у безпечні регіони, надання соціальної та гуманітарної допомоги, а також пріоритетний доступ до освіти та медичного обслуговування. Комплексне застосування міжнародних і національних норм забезпечує ефективний захист, підтримку та інтеграцію дітей, постраждалих від війни, у суспільство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР/ Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. №30.Ст.141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 08.12.2025).
2. Про протидію торгівлі людьми : Закон України від 20 вересня 2011 р. № 3739-VI / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 19–20. Ст. 173. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17 (дата звернення: 08.12.2025).
3. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 30. Ст. 142. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 08.12.2025).

4. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р. № 2235-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 13. Ст. 65. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text.
5. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 року №1706-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2015, № 1, ст. 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text (дата звернення: 08.12.2025).
6. Про внесення зміни до статті 438 Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за незаконне переміщення, депортацію, невиправдану затримку репатріації дитини, вербування та використання дитини у військових цілях: Закон України від 17 червня 2025 р. № 4499-IX / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2025. № 41. Ст. 183. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4499-20#Text.
7. Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 р. № 268 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#Text.
8. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 р. № 268: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 вересня 2025 р. № 1065 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1065-2025-%D0%BF#Text.
9. Про затвердження форми індивідуального плану заходів з повернення депортованої або примусово переміщеної дитини внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України: Наказ Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 3 липня 2024 р. № 183 / Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1003-24#Text.
10. Бірюкова М.В., Калагін Ю.А., Коваліско Н.В. та ін. Біженці та внутрішньо переміщені особи України на шляхах війни: кроки незламності: монографія / за ред. М.В. Бірюкової. Львів: СПОЛОМ, 2023. 380 с.
11. Коталейчук С.П. Теоретико-правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як один із основних напрямків діяльності міліції : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2004.
12. Панчишин А.В. Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус». *Часопис Київського університету права.* 2010. № 2. С. 95–98. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/23529.

УДК 342.511
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.26

ОКРЕМІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

Гришко Л.М.,
кандидат юридичних наук, старший дослідник,
завідувач сектором муніципального права
та місцевого самоврядування
НДІ державного будівництва
та місцевого самоврядування НАПрН України
ORCID: 0000-0003-0347-1118

Гришко Л.М. Окремі питання становлення конституційно-правового статусу Глави держави в Україні та світі.

Актуальність теми дослідження окремих питань становлення та розвитку конституційно-правового статусу Глави держави в Україні та світі надзвичайно висока, особливо в контексті сучасних політичних процесів, реформування влади в Україні та євроінтеграційних прагнень. Порівняльний аналіз світового досвіду дозволяє виявити найбільш дієві механізми функціонування інституту Глави держави, а також уникнення помилок, що є необхідним науковим підґрунтям для подальшого вдосконалення конституційно-правового статусу Глави держави в Україні, забезпечення його відповідності принципам демократії та ефективного функціонування всього державного механізму.

В статті проаналізовано еволюцію інституту Глави держави, починаючи від історичних моделей (монархія, президентство в класичних республіках) до сучасних змішаних, парламентських і президентських форм правління.

Встановлено, що в Україні формування інституту Президента розпочалося ще в XIX столітті та супроводжувалося відповідними дискусіями щодо сприяння оптимізації балансу влади. А також виявлено основні етапи конституційного закріплення та трансформації повноважень Президента України.

У статті доведено, що, незважаючи на значні відмінності у формі правління, сучасні конституційні моделі Глави держави в демократичних країнах світу об'єднані принципами верховенства права, стримувань і противаг, та легітимації влади через народний суверенітет.

Також в статті звертається увага на те, що незавершена конституційна реформа в Україні вимагає перегляду інституту Президента в аспекті децентралізації. Навколо статусу Президента України залишається багато невирішених питань. Наприклад, навіть реформа децентралізації не була завершена, оскільки виникали суперечки щодо механізму контролю за діяльність органів місцевого самоврядування.

Встановлено тенденції до посилення або обмеження президентської влади, що корелюють із політичною культурою та рівнем демократичного розвитку країни. Доведено необхідність подальшої гармонізації конституційно-правового статусу Глави держави в Україні з європейськими стандартами.

Для дослідження теми окремих питань становлення та розвитку конституційно-правового статусу Глави держави було застосовано історико-генетичний метод для дослідження виникнення, формування та послідовного розвитку правових інститутів, повноважень та функцій Глави держави в Україні та світі у хронологічному порядку; а також порівняльно-правовий метод для оцінки впливу світового конституційного досвіду на формування української моделі та для подальшого аналізу можливих шляхів реформування у зв'язку з євроінтеграційними процесами.

Ключові слова: Глава держави, апарат Президента, інститут Президентства, державотворення, конституційно-правовий статус, історичне становлення, законодавче закріплення.

Hryshko L.M. Certain issues of the formation of the constitutional and legal status of the Head of state in Ukraine and in the worldwide.

The relevance of researching specific issues related to the formation and development of the constitutional and legal status of the Head of State in Ukraine and worldwide is extremely high, especially in the context of contemporary political processes, government reform in Ukraine, and European integration aspirations. A comparative analysis of global experience allows us to identify the most effective mechanisms for the functioning of the institution of the Head of State, as well as to avoid mistakes, which is a necessary scientific basis for further improving the constitutional and legal status of the Head of State in Ukraine, ensuring its compliance with the principles of democracy and the effective functioning of the entire state mechanism.

The article analyses the evolution of the institution of Head of State, starting with historical models (monarchy, presidency in classical republics) to modern mixed, parliamentary and presidential forms of government.

It has been established that in Ukraine, the formation of the institution of the President began in the 19th century and was accompanied by discussions on promoting the optimisation of the balance of power. The main stages of the constitutional consolidation and transformation of the powers of the President of Ukraine have also been identified.

The article proves that, despite significant differences in the form of government, modern constitutional models of the Head of State in democratic countries around the world are united by the principles of the rule of law, checks and balances, and the legitimisation of power through popular sovereignty.

The article also draws attention to the fact that the incomplete constitutional reform in Ukraine requires a review of the institution of the President in terms of decentralisation. Many unresolved issues remain surrounding the status of the President of Ukraine. For example, even the decentralisation reform has not been completed due to disputes over the mechanism for controlling the activities of local self-government bodies.

Trends towards strengthening or limiting presidential power have been identified, which correlate with the political culture and level of democratic development of the country. The need for further harmonisation of the constitutional and legal status of the Head of State in Ukraine with European standards has been proven.

To study specific issues related to the formation and development of the constitutional and legal status of the Head of State, a historical-genetic method was used to examine the emergence, formation and sequential development of legal institutions, powers and functions of the Head of State in Ukraine and worldwide in chronological order; as well as a comparative legal method to assess the impact of global constitutional experience on the formation of the Ukrainian model and for further analysis of possible ways of reforming it in connection with European integration processes.

Key words: Head of state, presidential administration, institution of the presidency, statehood, constitutional and legal status, historical development, legislative consolidation.

Постановка проблеми. Конституційно-правовий статус глави держави є ключовим елементом форми правління та визначає баланс влад у державі. В умовах сучасних викликів порівняльний аналіз еволюції інституту Президента дозволяє виявити універсальні тенденції та національні особливості, оцінити ефективність парламентських, президентських і напівпрезидентських моделей, виробити рекомендації для вдосконалення Конституції України, а також зрозуміти, як історичні травми (колоніалізм, тоталітаризм, декомунізація та ін.) впливають на сучасний дизайн інституту глави держави.

Об'єктом дослідження виступають конституційно-правові відносини, що виникають у процесі встановлення, функціонування та зміни статусу глави держави.

Предмет дослідження складають історико-правові закономірності та тенденції еволюції конституційно-правового статусу глави держави в Україні та світі у порівняльно-правовому вимірі.

Мета дослідження полягає у дослідженні історичних етапів, факторів та закономірностей становлення і розвитку конституційно-правового статусу глави держави в Україні та світі для обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення інституту Президента в Україні в післявоєнний період.

Стан опрацювання проблематики питання інституту Президента в Україні включає напрацювання вчених, які присвячені становленню, повноваженням, ролі та місцю інституту президента у політичній системі.

Контекст історії становлення інституту Президента в Україні покладено в основу праць таких науковців, як С. Агафонова [1], А. Войчука [2], Б. Дем'яненко [3], В. Литвина [4], І. Старківа [5], В. Шатіло [6] та інших.

Політико-правовий статус і повноваження Президента в Україні стали предметом дослідженнь таких вчених, як О. Зозулі [7], В. Мельниченко [8], В. Погорілко [9] та інших.

У порівняльно-правовому та порівняльно-політологічному вимірі питання інституту Президента були предметом дослідження таких вчених, як Ю. Барабаша [10], О. Дудник [11], Д. Мазур [12], С. Серьогіної [13], В. Сухоноса [14] та інших.

Місце та роль Президента у системі державної влади (системі державного правління) стали предметом наукових досліджень таких науковців, як С. Серьогіної [15], В. Шатіло [16], Н. Жук [17] та інших.

Попри значний інтерес науковців до питання статусу Президента України, в контексті історичного впливу все ще залишаються питання для подальшого дослідження історії становлення саме конституційно-правового статусу глави держави. Розгляд саме такої проблематики у контексті становлення інституту президентства в Україні служить ключовим вектором дослідження подальшого розвитку інституту Президента України в період післявоєнного відновлення.

Виклад основного матеріалу.

Інститут Президентства у сучасному його розумінні вперше був оформлений Конституцією Сполучених Штатів Америки у 1787 році. В. Сухонос цей етап становлення правителя називає конституційним [14, с. 58]. Однак «батьки-засновники» американської Конституції, не зважаючи на негативне ставлення до державного ладу тодішньої Англії, при моделюванні інституту Президентства орієнтувалися саме на британську політико-правову практику і концепцію «розподілу влад». Однаково побоюючись анархії і монархії, делегати Філадельфійського конвенту розглянули низку пропозицій, перш ніж прийняти остаточне рішення про єдиного Президента із значними повноваженнями. Конституція США закріпила статус Президента як певний гібрид англійського монарха і прем'єр-міністра, який уособлює державу в цілому і водночас визнається главою виконавчої влади. При цьому слід зазначити, що сама Конституція США не використовує термін «глава держави», обмежуючись терміном «Президент Сполучених Штатів Америки» [18, с. 18-19].

У конституційному законодавстві термін «Глава держави» вперше застосований у французькій Хартії від 4 червня 1814 року, в якій проголошувалося: «Король – верховний глава держави, розпоряджається збройними силами сухопутними і морськими, оголошує війну, укладає договори про мир, союз і торгівлю, призначає на державні посади і створює регламенти і ордонанси, необхідні для виконання законів і для безпеки держави» [18, с. 19].

У німецькій державно-правовій практиці термін «Глава держави» вперше зафіксований у проекті Вюртемберзької конституції, запропонованому 3 березня 1817 року королем Вільгельмом I становому представництву. У параграфі 4 цього проекту проголошувалося: «Король – глава держави, поєднує в собі всі права державної влади і здійснює їх згідно з визначенням, встановленим Конституцією». У подальшому положення, що «король – глава держави» отримало закріплення майже у всіх німецьких конституціях і знайшло закріплення у конституційному законодавстві багатьох європейських держав [18, с. 19-20].

Згодом термін «Глава держави» почав поширюватися і на Президента республіки, ставши загальною назвою для одноосібних органів державної влади, що уособлювали державу в цілому. Для визначення статусу конституційного монарха поряд з терміном «носій державної влади» почав застосовуватися термін «глава виконавчої влади», оскільки монарх за цієї форми правління визнавався як одноосібний орган, якому належить вся повнота виконавчої влади. Оскільки Президент у президентській республіці виконував у сфері виконавчої діяльності ті ж повноваження, що й конституційний монарх, то термін «глава виконавчої влади» був поширений і на нього. Так поступово сформувалися уявлення про інституцію Глави держави [18, с. 21].

Інститут Президентства після його заснування у США почав поширюватися в усьому світі. Першими після США почали встановлювати президентську систему правління країни Латинської Америки. Вже у першій половині XIX століття у багатьох південноамериканських країнах була введена посада Президента. Першими європейськими країнами, де була запроваджена посада Президента як Глави держави, стали у 1848 році дві республіки – Франція і Швейцарія [18 с. 21-22].

Окремої уваги заслуговують Об'єднанні Арабські Емірати (далі – ОАЕ), де крім інших суттєвих відмінностей статусу глави держави, посада глави держави має на зву «Президент». Главу

держави ОАЕ обирає на 5 років Верховна рада емірів – вищий орган влади, куди входять 7 еміратів, що і складають цю федеративну державу. Рада обирає зі свого складу Президента, який очолює Раду та його заступника строком на той же строк з правом переобрання. За традицією, главою держави обирається Емір Абу-Дабі, а його заступником – Емір Дубаї. Оскільки за конституцією ОАЕ президент може обиратися повторно без будь-яких обмежень, то фактично емір Абу-Дабу весь час переобирається. Одні правознавці називають таку форму правління «виборною» монархією, проте не усі погоджуються з цим, оскільки саме словосполучення «виборна монархія» суперечить існуючій класифікації форм правління. Тобто про виборну монархію можна говорити лише у разі дотримання демократичних принципів виборчого процесу, яка вже, однак, перестає бути монархією [19, с. 129-130].

Із представленого огляду стає зрозумілим, що у державному механізмі з'явився новий інститут – інститут Президентства, що мав особливе значення, зумовлене його місцем і роллю у вирішенні проблем державотворення і правотворення; інститут що змінюється і новелізується під впливом відповідних чинників що відбуваються в країні і світі.

Запровадження ж інституту Президентства в Україні було продиктоване історичним прагненням українських етнічних земель до демократичних перетворень і було зафіксовано ще в середині XIX століття.

У середині та наприкінці XIX століття в громадсько-політичних колах української інтелігенції виник національно-державницький напрям політико-правової думки, представники якого першими спробували підготувати проекти Конституції України та регламентувати суть посади глави держави в Україні з урахуванням її державно-історичних традицій. Ідея запровадження інституту Президентства в політико-правовій думці України виникла в часи існування Кирило-Мефодіївського братства (1845–1847 рр.), члени якого виступили за побудову слов'янської спілки християнських республік, на чолі кожної з яких (у тому числі України) мали стояти обрані на певний фіксований термін всенародними зборами Президент (як Глава держави) та Сейм (як Парламент) [4, с. 7].

Наступним щаблем обґрунтування посади Президента і її необхідності для України стали напрацювання М. Драгоманова, в яких було аргументовано, що Президент – політично відповідальний інститут влади, за яким зосереджені функції обнародування, нагляду за виконанням, а також переслідування за порушення законів, прийнятих парламентом. Не менше важливими виявились думки І. Франка, який виступаючи за республіканську форму правління, обґрунтовував ідею виборного глави держави, котрий служить своєму народу [4, с. 7].

Проблема обґрунтування інституту виборного Президентства також висвічувалась і в діяльності перших українських політичних партій наприкінці XIX – початку XX ст. Це виявлено у програмах Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії соціалістів-федералістів, Української партії соціалістів-революціонерів тощо, які виступали за трансформацію тогочасної Російської імперії у федеративну республіку на чолі з виборним у Парламенті чи призначуваним в Уряді Президентом [4, с. 7].

Політико-правова думка України періоду середини XIX – початку XX ст. зосередилась на виборі між президентською і парламентською моделлю республіканізму, а відповідно – між посадою всенародного виборного на фіксований термін Президента як водночас Глави держави і Глави виконавчої влади і посадою виборного парламентом на фіксований термін Президента як виняткова Глави держави [4, с. 8].

Вперше ж на практиці в межах сучасної України було апробовано інститут українського президентства 29 квітня 1918 року, коли першим Президентом УНР було обрано М. Грушевського. Хоча з огляду на прийняту тоді ж 29 квітня 1918 року Конституцію УНР, яка передбачала посаду Президента та регламентувала порядок його обрання, президенство М. Грушевського не всі історики, політологи та інші вчені визнають легітимним, а тому вважають першим президентом УНР А. Лівицького, який обіймав посаду Президента двічі – в 1926–1948 та 1948–1954 рр.

Становлення сучасного інституту Президента в Україні необхідно розглядати у тісному взаємозв'язку з процесами, які виникали у державно-правовій сфері в Радянському Союзі, так як до проголошення незалежності Україна була радянською республікою, що характеризувалася повновладдям рад як представницьких органів державної влади. Саме після запровадження посади Президента в СРСР почали запроваджуватися аналогічні посади у союзних республіках колишнього Радянського Союзу, ще до їх виходу зі складу СРСР [20, с.54-55].

У липні 1991 року Законом Української РСР «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» було засновано посаду Президента Української РСР. Президент був визнаний як найвища посадова особа і глава виконавчої влади, а у лютому 1992 відповідно до внесених змін до Конституції Президент став главою держави [20, с. 55].

Конституційно-правовий статус Глави держави визначає обсяг його повноважень щодо забезпечення єдності та стійкості системи державної влади, її ефективного функціонування в умовах поділу на три самостійні галузі: законодавчу, виконавчу та судову. Президент має забезпечити таке положення, за якого всі органи державної влади виконуватимуть власні конституційні обов'язки в межах своєї компетенції. Активна координуюча роль Президента знаходить здійснення як у системі стримувань і противаг, які забезпечують баланс повноважень органів державної влади, й у взаємовідносинах між державними органами влади й виконавчими органами влади. Будучи юридично дистанційним від усіх гілок влади, Президент бере участь у нормотворчості, здійснює управління, наділений повноваженнями координації гілок влади задля уникнення чи, принаймні, мінімізації конфліктів, здійснює нагляд щодо конституційності як гарант Конституції України. Порядок та механізм реалізації цих повноважень Президента конкретизовано у положеннях Конституції України та законів України [21, с. 10].

Конституційно-правовий статус президентів в США і Федеративній Республіці Німеччина відображає глибинні особливості відповідних політичних систем держав. У США статус Президента полягає в концентрації виконавчої влади в руках однієї особи з широкими дискреційними повноваженнями, що забезпечує гнучкість, але вимагає жорстких механізмів стримування і противаг. У Федеративній Республіці Німеччина – це балансована модель, де повноваження президента істотно звужено, проте функціонує інститут «сильного» канцлера, яка дозволяє уникати персоналізованого управління. Враховуючи український контекст, доцільним видається не механічне копіювання однієї з моделей, а запозичення елементів, які гарантують як стабільність, так і відповідальність глави держави.

Незавершена конституційна реформа в Україні вимагає перегляду інституту президента в аспекті децентралізації. Навколо статусу Президента України залишається багато невирішених питань. Наприклад, навіть реформа децентралізації не була завершена, оскільки виникали суперечки щодо механізму контролю за діяльність органів місцевого самоврядування. Проєкт Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» (реєстр. № 2217а) передбачалося, що Президент України зупиняє дію відповідного акта з одночасним зверненням до Конституційного Суду України. Також передбачалося, що Президент України призначатиме тимчасового державного уповноваженого, який сприятиме здійсненню місцевого самоврядування до обрання нових органів/посадових осіб [22]. У 2007–2015 рр. хронологію конституційного процесу визначають переважно дії, пов'язані з підготовкою проєктів змін до Конституції України в частині форми правління, організації державної влади, адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування. Характеристика основних проєктів внесення змін до Конституції України 1996 р. щодо реформування територіальної організації влади 2001–2014 рр. тісно пов'язана з питаннями форми правління та місця Президента України в системі органів державної влади, де представлені позиції коливаються від надання переважаючих повноважень або Президенту України або Кабінету Міністрів України [23, с. 29-33]. Історія яскраво демонструє причини таких коливань, оскільки для демократизації має пройти достатньо часу, щоб попередні політико-правові практики деактуалізувалися і забулися.

Висновки. Інститут глави держави є невід'ємною складовою механізму здійснення влади у всіх сучасних державах. Главою держави прийнято називати офіційну особу, яка посідає, зазвичай, формально найвище місце у ієрархії державних інституцій і здійснює верховне представництво країни у внутрішньополітичному житті та у взаємовідносинах з іншими державами. Проте, кожна держава на конституційно-правовому рівні віддзеркалює певні історично обумовлені особливості даного інституту.

Сучасний конституційно-правовий статус Президента України характеризується обмеженням імперативного впливу та збереженням ключових прерогатив у сфері оборони, зовнішньої політики та національної безпеки.

Перспективи вдосконалення конституційно-правового статусу Глави держави в Україні пов'язані з подальшою децентралізацією влади, посиленням парламентського контролю, імплемента-

цією європейських стандартів, забезпеченням незворотності демократичних змін, навіть в умовах дії режиму воєнного стану.

Історія конституційно-правового статусу Президента України – це пошук балансу між сильною виконавчою владою та демократичними обмеженнями і саме дослідження історії становлення конституційно-правового регулювання статусу Глави держави в Україні є необхідним для подальшого аналізу можливих шляхів реформування інституту Глави держави у зв'язку з євроінтеграційними процесами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агафонов С. Історичний розвиток інституту глави держави в Україні. *Право України*. 2001. № 7. С. 102–105. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/publ/REF-0000030363 (дата звернення: 10.11.2025).
2. Войчук А. Заснування та становлення інституту президента в Україні. *European political and law discourse*. 2019. Vol. 6. Issue 3. P. 54–60. URL: https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2019/2019-6-3/09.pdf (дата звернення: 10.11.2025).
3. Дем'яненко Б. Генезис інституту президентства в Україні: попередні підсумки президентської каденції В. Ющенка. *Сучасна українська політика: політика і політологія.* Зб. наук. пр. 2010. Вип. 19. С. 24–38. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/ api/core/ bitstreams/807dd046-d4d3-43e5-bb15-21a1aac648a4/content (дата звернення: 10.11.2025).
4. Литвин В. Еволюція інституту президентства в політичній історії України: становлення, повноваження, роль і місце у системі правління. *Politeja. Pismo Wydzialu Studiow Miçdzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellonskiego w Krakowie.* 2014. С. 22. URL: https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/ukr.presid_ua.pdf (дата звернення: 10.11.2025).
5. Старків І.М.. Історико-правові витоки інституту президентства в Україні та світі. *Форум права.* 2012-4. С. 859–864. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/ bitstreams/f953682f-068e-4f3c-a027-59333679edd1/content (дата звернення: 10.11.2025).
6. Шатило. В. Інститут глави держави: його місце в українському конституціоналізмі XIX – поч. XX ст. *Віче.* 1999. Вип. 10. С. 137–144.
7. Зозуля О.І. Конституційне регулювання правового статусу Президента України як глави держави. *Університетські наукові записки*. 2009. С. 42–48. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=3iLfx4AAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=3iLfx4AAAAAJ:lSLTfruPkqcC (дата звернення: 10.11.2025).
8. Мельниченко В.І. Інститут Президента в Україні: стан та перспективи розвитку. *Право України*. Вип. 12. 2009. С. 18–29. URL: https://j.twirpx.link/file/3697159/ (дата звернення: 10.11.2025).
9. Погорілко В. Теоретичні проблеми конституційного статусу Президента України. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика. *Монографія* ред. В.Ф. Погорілко, вид. *Інститут держави і права ім. В.М. Коретського НАН України*. Київ. 2003. С. 304–349.
10. Барабаш Ю. Президентська влада у змішаних республіках: окремі питання теорії та практики. *Право України.* 2014. вип. 8. С. 67–76. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/7059/1/Barabash_67.pdf (дата звернення: 10.11.2025).
11. Дуднік О. Трансформація інституту Президента в країнах СНД (2005–2006 р.). *Політичний менеджмент.* 2007, С. 214–227. URL: https://ipiend.gov.ua/publication/politychnyj-menedzhment-spetsvypusk-2007/ (дата звернення: 10.11.2025).
12. Мазур Д.В. Акти правотворчості президента в республіках зі змішаною формою правління (загальнотеоретичний аспект): автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2007. 23 с. URL: https://dspace.univd.edu.ua/items/e3fcbb75-24af-4a2f-8a58-525540eb9f8d/full (дата звернення: 10.11.2025).
13. Серьогіна С.Г. Теоретико-правові та організаційні засади функціонування інституту Президента в Україні: *монографія. Вид. Ксилон.* Харків. 2001. С. 280. URL: https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=x1maSWwAAAAJ&citation_for_view=x1maSWwAAAAJ:u5HHmVD_uO8C (дата звернення: 10.11.2025).
14. Сухонос В.В. Інститут глави держави в конституційному праві: *монографія. Суми ДВНЗ «УАБС НБУ»,* 2011. 339 с. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/758f52a4-6272-491e-a928-9cc9b2e4107c/conten t (дата звернення: 10.11.2025).

15. Серьогіна С.Г. Оптимізація статусу Президента як ключова ланка конституційної реформи України. *Право України.* Вип. 6. 2009. С. 23–28. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/pravoukr-2009-6-pravoukr_2009_6.pdf (дата звернення: 10.11.2025).
16. Шатіло В. Інститут Президенства в системі державної влади України. *Український центр політичного менеджменту*. Київ 2004. С. 146–158. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%A8%D0%B0%D1%82%D1%96%D0%BB%D0%BE%20%D0%92$ (дата звернення: 10.11.2025).
17. Жук Н. Парламент, Президент, Уряд: через взаємостримування до рівноваги. *Монографія. Вид. ВУД*. Харків. 2007. 242 с. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=IQoQxjwAAAAJ&citation_for_view=IQoQxjwAAAAJ:u5HHmVD_uO8C (дата звернення: 10.11.2025).
18. Бєлов Д.М., Бисага Ю.М. Досвід конституційно-правового регулювання інституту президента в зарубіжних країнах. *Монографія.* Ужгород: Ліра, 2007. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/93b69c3b-86b8-473d-92b7-d4887b91f12e/content (дата звернення: 10.11.2025).
19. Гришко Л.М. Державний лад монархій Арабського Сходу в умовах модернізації: дисертація...к.ю.н.: 12.00.02. Харків 2013. 240 с. URL: https://www.academia.edu/ 43460256/%D0%93%A1_20_%D1%81 (дата звернення: 10.11.2025).
20. Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР: Закон України від 05.07.1991 р. № 1293-XII. Редакція 07.05.2022. *Сайт Верховної Ради України – Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1293-12#Text (дата звернення: 10.11.2025).
21. Михайлова О.О. Президент як важливий інститут державного управління : *автореф.* дип. роботи на здобуття освітнього ступеня «магістр»: спец. 281 «Публічне управління та адміністрування». ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв, 2021. 12 с. URL: https://krs.chmnu.edu.ua/jspui/handle/123456789/2035 (дата звернення: 10.11.2025).
22. Проєкт Закону про внесення змін до конституції України (щодо децентралізації влади). URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812 (дата звернення: 10.11.2025).
23. Конституційно-правове забезпечення реформи децентралізації влади: вітчизняний та зарубіжний досвід / Петришин О.В., Серьогіна С.Г., Бодрова І.І., Лялюк О.Ю., Закоморна К.О., Чиркін А.С, Муртіщева А.О., Гришко Л.М. Х.: *Право.* 2020. Вип. 25. 236 с. DOI: https://doi.org/10.31359/978-966-998-108-0.

УДК 342.8(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.27

ГАРМОНІЗАЦІЯ ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ З ПРАВОМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Гудзь Л.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
ORCID: 0000-0002-2064-014X
e-mail: l.v.gudz@karazin.ua

Гудзь Т.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного
і міжнародного права та прав людини
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-6950-6136
e-mail: tetyana1522@ukr.net

Гудзь Л.В., Гудзь Т.І. Гармонізація виборчого законодавства України на місцевому рівні з правом Європейського Союзу.

У статті проаналізовано основні нормативно-правові акти Європейського Союзу щодо організації та проведення місцевих виборів, а також досвід окремих держав-членів ЄС щодо їх імплементації та визначено основні напрями реформування виборчого законодавства України в процесі її євроінтеграції.

Наголошено, що для України, яка обрала курс на вступ до ЄС і вже має статус країни-кандидата, узгодження виборчого законодавства з європейськими нормами є необхідною умовою подальшої інтеграції. Доведено, що запровадження виборчих прав для громадян держав-членів ЄС на місцевому рівні стане реальним кроком у включенні України до правового та політичного простору ЄС і підтвердить її прихильність європейським демократичним стандартам.

Визначено, що основним актом, який регулює участь громадян ЄС у місцевих виборах у країнах-членах, громадянами якої вони не є, є Директива 94/80/ЕС. Розкрито, що вона встановлює порядок реалізації права голосу та балотування для громадян ЄС, які проживають у державі, громадянами якої вони не є, а також передбачає можливість запровадження державам певних винятків. Акцентовано на праві держав обмежувати доступ іноземців до керівних посад, запроваджувати мінімальний строк проживання у разі значної частки виборців-іноземців, а також відмовляти у праві балотування особам, позбавленим цього права у своїй державі походження.

Обґрунтовано, що гармонізація виборчого законодавства України з нормами ЄС є невід'ємною частиною її євроінтеграційного руху, однак у післявоєнних умовах потребуватиме ретельного врахування національних пріоритетів і безпекових викликів. Підкреслено необхідність того, що удосконалення законодавства передбачало збалансовані обмеження щодо доступу громадян ЄС до керівних посад, чітке визначення критеріїв їх постійного проживання, ефективний обмін інформацією між державами, регулювання впливу іноземних виборців у демографічно чутливих громадах та зміцнення кіберзахисту виборчих процесів. Зроблено висновок, що Україна повинна виробити таку модель імплементації європейських стандартів, яка поєднуватиме відповідність праву ЄС із гарантуванням державного суверенітету та стійкого розвитку місцевого самоврядування.

Ключові слова: вибори, виборче законодавство, місцеві (муніципальні вибори), міжнародні виборчі стандарти, право ЄС.

Gudz L.V., Gudz T.I. Harmonisation of Ukrainian electoral legislation at the local level with European Union law.

The article analyses the main regulatory and legal acts of the European Union concerning the organisation and conduct of local elections, as well as the experience of individual EU member states in their implementation, and identifies the main directions for reforming Ukraine's electoral legislation in the process of its European integration.

It was emphasised that for Ukraine, which has chosen a course towards EU membership and already has candidate country status, harmonising its electoral legislation with European standards is a necessary condition for further integration. It has been proven that introducing voting rights for citizens of EU Member States at the local level would be a significant step towards Ukraine's integration into the EU's legal and political space, thereby confirming its commitment to European democratic standards.

It has been determined that Directive 94/80/EC is the primary act regulating the participation of EU citizens in local elections in member states where they are not citizens. It has been revealed that this establishes the procedure for exercising the right to vote and stand for election for EU citizens residing in a country where they are not citizens, and also provides for the possibility of certain exceptions being introduced by states. Emphasis is placed on the right of states to restrict foreigners' access to leadership positions, to introduce a minimum period of residence in the case of a significant proportion of foreign voters, and to deny the right to stand for election to persons who have been deprived of this right in their country of origin.

It has been argued that harmonisation of Ukraine's electoral legislation with EU standards is an integral part of its European integration process, but in the post-war context, it will require careful consideration of national priorities and security challenges. It is emphasised that the improvement of legislation should provide for balanced restrictions on EU citizens' access to leadership positions, a clear definition of the criteria for their permanent residence, effective exchange of information between states, regulation of the influence of foreign voters in demographically sensitive communities, and strengthening of cyber protection of electoral processes. It was concluded that Ukraine should develop a model for implementing European standards that combines compliance with EU law with the guarantee of state sovereignty and the sustainable development of local self-government.

Key words: elections, electoral legislation, local (municipal elections), international electoral standards, EU law.

Постановка проблеми. Гармонізація виборчого законодавства України з правом Європейського Союзу на місцевих виборах є важливим етапом євроінтеграційного курсу нашої держави. Однією з ключових засад громадянства ЄС є право громадян Європейського Союзу голосувати й бути обраними на місцевих виборах у будь-якій країні їх постійного проживання. Таке право закріплене правом ЄС та підтверджене практикою держав-членів.

Для України, яка обрала шлях вступу до ЄС і вже отримала статус держави-кандидата на членство, гармонізація виборчого законодавства з цими нормами постає обов'язковим елементом виконання майбутніх зобов'язань. Надання громадянам держав-членів ЄС виборчих прав на місцевому рівні стане практичним кроком у напрямку інтеграції України до правового та політичного простору Європейського Союзу, а також підтвердженням відданості європейським демократичним стандартам.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі нормативно-правових актів Європейського Союзу щодо організації та проведення місцевих виборів та обґрунтуванні необхідних напрямів реформування виборчого законодавства України в процесі її євроінтеграції.

Стан опрацювання проблематики. В Україні дослідження проблем безпосередньої демократії та народовладдя, гармонізації національного виборчого законодавства з міжнародними виборчими стандартами та правом Європейського Союзу залишаються об'єктом уваги численних вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема у галузях конституційного права, міжнародного публічного права та політології. Вагомий внесок у вивчення цих питань зробили такі дослідники, як: М. Баймуратов, О. Батанов, О. Бакумов, Ю. Барабаш, О. Бандурка, М. Козюбра, В. Кравченко, Ю. Ключковський, Д. Ковриженко, О. Марцеляк, Н. Мяловицька, В. Погорілко, С. Серьогіна, О. Совгиря, В. Серьогін, М. Ставнійчук, Ю. Тодика, О. Тодика, В. Шаповал та інші.

Виклад основного матеріалу. Відновлення держави, зміни у структурі населення, поява нових громад та активне повернення громадян посилюють потребу залучення всіх, хто проживає й

працює на благо України, до реалізації місцевої політики. Забезпечення виборчих прав резидентів-європейців сприятиме підвищенню демократичної легітимності органів місцевого самоврядування, зміцненню довіри до інституцій та формуванню спільної відповідальності за відбудову територій.

Зміна української нормативної бази вимагає системного підходу. Передусім, стаття 70 Конституції України на сьогодні обмежує право голосу лише громадянами України [1], що формально унеможливлює участь іноземців у місцевому самоврядуванні. Крім того, відповідно до частини першої статті 193 Виборчого кодексу України [2] право бути кандидатом на місцевих виборах належить лише громадянину України, який має право голосу. Тому узгодження українського законодавства з європейськими вимогами неминуче передбачатиме внесення змін до Основного Закону із чіткими гарантіями безпеки, збереженням суверенітету та виключенням будь-якого впливу держави-агресора. Після конституційного врегулювання необхідним стане приведення норм Виборчого кодексу України та інших законів у відповідність до директив ЄС щодо умов голосування, реєстрації виборців, строків проживання, процедур і контролю.

Отже, адаптація виборчого законодавства України на місцевому рівні з правом Європейського Союзу це не лише підготовка до вступу в ЄС, а й стратегічний крок у напрямі демократичної модернізації держави. Вона посилює європейську ідентичність України, підтримує розвиток інклюзивного самоврядування та інтегрує нашу державу у спільний політичний простір Європейського Союзу. Враховуючи перспективи відновлення країни після збройної агресії, такі зміни набувають особливої актуальності й мають розглядатися як частина комплексної повоєнної трансформації виборчого законодавства України на місцевому рівні в напрямі її європейського майбутнього. З огляду на це, постає потреба окреслити правові засади участі громадян Європейського Союзу у місцевих виборах та визначити можливості їх імплементації в Україні.

Основу правової участі громадян ЄС у місцевих виборах складають наступні нормативні акти Європейського Союзу: стаття 22 Договору про функціонування Європейського Союзу (Treaty on the Functioning of the European Union, TFEU) [3]; стаття 40 Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу (Charter of Fundamental Rights of the European Union) [4]; Директива 94/80/ЕС (Council Directive) [5].

Відповідно до статті 22 Договору про функціонування Європейського Союзу кожному громадянину Європейського Союзу, який проживає в іншій державі-членові, надається право голосу та право балотуватися на місцевих (муніципальних) виборах у державі проживання «на тих самих умовах, що для національних громадян» цієї держави. Аналогічною за змістом є стаття 40 Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу відповідно до якої задекларовано право кожного громадянина ЄС «на голосування та балотування на муніципальних виборах» в державі-члені, де він проживає, за тих же умов, що й національні виборці.

19 грудня 1994 року Рада Європейського Союзу ухвалила Директиву 94/80/ЕС, яка встановлює детальні правила, за яких громадяни ЄС, які проживають в державі-члені, громадянами якої вони не є, можуть реалізовувати право голосу та право бути кандидатом на місцевих виборах.

Згідно з цією Директивою, такі особи мають право голосу та право бути кандидатами на виборні посади до органів місцевого самоврядування на тих самих умовах, що й громадяни держави-члена проживання. Також вони повинні бути включені до виборчих списків за умови подання відповідних документів, як це передбачено для національних виборців.

Водночас зазначеною Директивою встановлено певні винятки: держава може обмежити право громадян інших держав-членів обіймати вищі місцеві посади (наприклад, міського голови та інших керівних посад органів місцевого самоврядування); якщо частка виборців-іноземців (громадян інших держав-членів) перевищує 20% у загальному виборчому корпусі, держава може встановити мінімальний строк проживання для надання права голосу або балотування для таких осіб. Директива також допускає, що держава-член на підставі окремого рішення може позбавити громадян ЄС права балотуватися на місцевих виборах у разі, якщо їм уже було відмовлено у праві висування в кандидати відповідно до законодавства їхньої держави походження – іншої держави-члена, громадянами якої вони є.

Досвід країн-членів Європейського Союзу у впровадженні норм щодо участі громадян у місцевих виборах демонструє різноманітні моделі адаптації національного законодавства до стандартів ЄС. У Бельгії громадяни інших держав-членів ЄС можуть брати участь у муніципальних виборах як виборці та як кандидати на виборні посади, але на відміну від громадян Бельгії, вони

повинні самостійно зареєструватися. Однак на керівні або вищі виборні посади місцевого самоврядування можуть балотуватися лише громадяни Бельгії [6].

У Фінляндії громадяни інших країн-членів ЄС мають право голосу і право балотуватися на муніципальних (міських, комунальних) виборах за умов, що вони зареєстровані як мешканці відповідного муніципалітету. За останніми даними, під час муніципальних виборів 2025 року серед загальної кількості виборців були також іноземці, що свідчить про реальну участь «мобільних громадян» у виборчому процесі [7].

Швеція – одна з країн, де громадяни ЄС автоматично включаються до виборчих списків для муніципальних виборів після реєстрації як резидентів. На практиці це означає, що процес голосування для них майже не відрізняється від громадян – мінімум бар'єрів для участі [6].

Люксембург історично врегулював питання великої частки іноземців серед мешканців: коли майже третина населення не були громадянами Люксембургу, країна впровадила вимогу тривалого проживання перед участю у виборах. Згодом вимога тривалого проживання (5 років) була скасована, і залишилася лише норма щодо балотування на виборну посаду – проживання в тому самому муніципалітеті протягом шести місяців [8].

Досить цікавим є приклад Латвії, де відповідно до інформації про місцеві вибори 2025 року мобільні громадяни ЄС, які бажали взяти участь у муніципальних виборах, повинні були бути зареєстровані у Державному реєстрі населення та в Реєстрі виборців не пізніше ніж за 90 днів до дня виборів. Право голосу також могло бути надано особам, які володіли нерухомістю у відповідній територіальній громаді, навіть якщо місце їх реєстрації могло бути іншим. Тобто такий механізм дав можливість врахувати не лише місце проживання виборця, а й інтереси власників нерухомості, які мали реальні соціальні та економічні зв'язки з територіальною громадою [9].

Польща імплементувала мінімальний набір положень Директиви 94/80/ЕС, передбачених для громадян ЄС. Громадяни ЄС, які не є громадянами Польщі, мають право голосувати та право бути кандидатом на муніципальних виборах – за умови, що вони постійно проживають у відповідній гміні (муніципалітеті) і включені до виборчого реєстру. Для внесення до виборчого реєстру таким особам потрібно подати заяву до місцевого муніципального офісу разом із документами, що підтверджують постійне місце проживання та посвідченням особи [10].

Водночас для громадян ЄС у Польщі існують і певні обмеження: вони не мають право бути кандидатами на посаду мера або голови муніципалітету; не мають права голосу у виборах до органів вищого рівня адміністративного поділу – як-то районні ради (powiat) чи воєводські збори (województwo) [11]. На наш погляд, саме модель Польщі може бути корисною для України, оскільки вона забезпечує гнучкість, враховує інтереси резидентів-іноземців і водночас захищає національні інтереси держави.

Порівняльні моделі надання виборчих прав на місцевому рівні у державах Європейського Союзу дають підстави для формування підходів, релевантних і для України. Після завершення російсько-української війни наша держава також матиме специфічні виклики щодо впровадження таких положень, що вимагатиме системного підходу до модернізації виборчого законодавства.

По-перше, необхідно забезпечити баланс між правами «мобільних громадян» ЄС та захистом національних інтересів України. Це питання виживання країни в умовах загрози політичного та інформаційного впливу з боку ворожих держав, а також можливого зростання кількості іноземних громадян, залучених до відбудови країни. Тому, на нашу думку, необхідно внести зміни до Конституції України та передбачити можливість реалізації активного і пасивного виборчого права на місцевих виборах для громадян ЄС. Не менш важливо закріпити у Виборчому кодексі України перелік виборних посад органів місцевого самоврядування, на які зможуть балотуватися виключно громадяни України. Також доцільно передбачити механізми додаткової перевірки кандидатів, які є громадянами ЄС, і встановити перехідні положення для територій з посиленими безпековими викликами (наприклад, прифронтових територій).

По-друге, необхідно врегулювати в національному законодавстві статус «постійного проживання» для громадян Європейського Союзу, а саме створити єдиний цифровий реєстр резидентів, який буде інтегрований з демографічним реєстром. Встановити мінімальний ценз осілості для громадян ЄС (наприклад 1 рік) та передбачити можливість локальних обмежень у місцевих громадах з критично високою часткою іноземних виборців.

По-третє, оскільки Директива ЄС передбачає можливість обмежувати «мобільних громадян» Європейського Союзу у виборчих правах у разі, якщо відповідні заборони існують в державі їх

громадянства, то необхідно створити механізм міждержавної верифікації цих обмежень через консульські установи та судові органи. Також слід удосконалити виборчий реєстр і синхронізувати його з системами ЄС (ECRIS, e-Justice). Доцільно визначити у Законі України «Про державний реєстр виборців» підстави і процедури відмови в реєстрації кандидатів – громадян ЄС.

Очевидно, що повоєнна Україна матиме значні демографічні втрати, особливо у прифронтових областях. Тому, на наш погляд, необхідно запровадити моніторинг співвідношення громадян України та громадян ЄС у громадах серед виборців, а також передбачити можливість застосувати спеціальні регіональні моделі виборів у перехідний період і до відновлення демографічного балансу.

По-четверте, система виборчих реєстрів має відповідати європейським стандартам захисту персональних даних (GDPR) і запобігати можливому маніпулюванню інформацією щодо іноземних громадян. Тому необхідно вдосконалювати нормативно-правову базу у сфері кіберзахисту виборчих процесів, впроваджувати аудит безпеки електронних реєстрів за участю експертів ЄС і забезпечити кримінальну відповідальність за спроби зовнішнього втручання у реєстри виборців.

Висновки. Гармонізація українського виборчого законодавства з правом ЄС є необхідною складовою євроінтеграційного курсу нашої держави. Водночас процес його гармонізації у повоєнних умовах вимагатиме врахування національних інтересів та безпекових ризиків. На наш погляд, ключовими напрямами подальшого удосконалення українського законодавства мають стати: запровадження виважених обмежень щодо доступу громадян ЄС до керівних посад місцевого самоврядування; правове визначення умов постійного проживання громадян ЄС та запобігання можливим зловживанням виборчими правами; налагодження міждержавного обміну інформацією про виборчі обмеження та судові рішення; забезпечення пропорційного впливу іноземних виборців у громадах з урахуванням демографічних чинників; зміцнення кібербезпеки та інформаційної стійкості виборчої інфраструктури.

У такий спосіб у процесі імплементації стандартів ЄС Україна має сформувати модель, яка не лише відповідатиме праву Європейського Союзу, а й забезпечуватиме захист державного суверенітету та сталий розвиток місцевого самоврядування у післявоєнний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. (із змін). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 11.12.2025).
2. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 року № 396-IX (із змін). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text (дата звернення: 11.12.2025).
3. Treaty on the Functioning of the European Union. Article 22. European Union: сайт. URL: EUR-Lex – 12016E022 – EN – EUR-Lex (дата звернення: 11.12.2025).
4. Charter of Fundamental Rights of the European Union. Article 40. European Union: сайт. URL: Article 40 – Right to vote and to stand as a candidate at municipal elections European Union Agency for Fundamental Rights (дата звернення: 11.12.2025).
5. Council Directive 94/80/EC of 19 December 1994 laying down detailed arrangements for the exercise of the right to vote and to stand as a candidate in municipal elections by citizens of the Union residing in a Member State of which they are not nationals. European Union: сайт. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31994L0080 (дата звернення: 11.12.2025).
6. Municipal elections. Youreurope: сайт. URL: Municipal elections – Your Europe (дата звернення: 11.12.2025).
7. Election time: Finland's foreign residents cast their votes in county and municipal elections. this is Finland: сайт. URL: Election time: Finland's foreign residents cast their votes in county and municipal elections – thisisFINLAND (дата звернення: 11.12.2025).
8. Election conditions. Elections.public.lu: сайт. URL: Election conditions – Electoral system – Official elections website of the Grand Duchy of Luxembourg (дата звернення: 11.12.2025).
9. 2025 Latvian municipal elections. Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/2025_Latvian_municipal_elections (дата звернення: 11.12.2025).
10. Possibility for EU citizens entitled to exercise their electoral rights in the Republic of Poland to register as voters in elections to the European Parliament, municipal councils, and in the elec-

tions of municipality mayors. Ministry of the Interior and Administration, Republic of Poland: сайт. URL: Possibility for EU citizens entitled to exercise their electoral rights in the Republic of Poland to register as voters in elections to the European Parliament, municipal councils and in the elections of municipality mayors – Ministry of the Interior and Administration – Gov.pl website (дата звернення: 11.12.2025).

11. Voting rights for foreigners – for or against? The analysis of the process of granting voting rights to third country nationals – selected examples from across the EU. Warsaw: The Institute of Sociology of the University of Warsaw, October 2014. URL: voting-rights-for-foreigners-study-report.pdf (дата звернення: 11.12.2025).

УДК 342.3+342.5+342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.28

ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРЕДСТАВНИКА ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ ТА ПРЕДСТАВНИКА ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДІ УКРАЇНИ: ЕВОЛЮЦІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Дешко Л.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-5720-4459

Дешко Л.М. Правовий статус Представника Президента України в Автономній Республіці Крим та Представника Президента України в Конституційному Суді України: еволюція нормативно-правового регулювання.

У статті досліджено еволюцію нормативно-правового закріплення інституту Представника Президента України в Автономній Республіці Крим та Представника Президента України в Конституційному Суді України. Виділено особливості правового статусу Представника, що був закріплений в Законах України «Про Представника Президента України», «Про Представника Президента України в Криму», «Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим». Проаналізовано Укази Президента України, якими затверджувались Положення про Представника Президента України в Конституційному Суді України, виділено ключові зміни, що вносилися до них, встановлено їх правові наслідки.

Встановлено, що інститут Представника Президента України пройшов еволюцію від глави місцевої державної адміністрації відповідно в області, містах Києві, Севастополі, районі, районі міст Києва і Севастополя до Представника Президента України як глави держави, гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору. Інститут Представника Президента України в Автономній Республіці Крим пройшов еволюцію від формального встановлення інституту Представництва Президента України в Криму (1992 рік) до деталізації повноважень і процедур, пов'язаних із координацією та контролем (2000 рік). Інститут Представника Президента України в Конституційному Суді України пройшов еволюцію від формалізованої посадової моделі (1998 рік) до реструктуризації (2007 рік) і далі до більш персоналізованої форми делегування повноважень (2013 рік).

Проаналізована модель Представника Президента України в Конституційному Суді України, яка була запроваджена з 2013 року. Встановлено, що її запровадження посилило персональну відповідальність та легітимацію Представника Президента України в Конституційному Суді України, але паралельно створило потребу в додаткових гарантіях для збереження балансу між ефективним представництвом Президента України та незалежністю конституційного судочинства, підвищенні ефективності та прозорості процедур при тимчасовому делегуванні виконання обов'язків Представника Президента України в Конституційному Суді України.

Запропоновано уточнити в Положенні про Представника Президента України в Конституційному Суді України процедуру тимчасового делегування повноважень, критерії несумісності, етичні й стандарти поведінки Представника Президента України під час виступів у Конституційному Суді України.

Ключові слова: система стримувань і противаг, гілки влади, гарантії прав і свобод людини і громадянина, захист прав і свобод людини і громадянина, Президент України, Представник

Президента України, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, Автономна Республіка Крим, державне управління, суд, Конституційний Суд України, конституційне судочинство, делегування виконання обов'язків.

Deshko L.M. Legal status of the Representative of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea and the Representative of the President of Ukraine in the Constitutional Court of Ukraine: evolution of regulatory and legal regulation.

The article examines the evolution of the regulatory and legal consolidation of the institution of the Representative of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea and the Representative of the President of Ukraine in the Constitutional Court of Ukraine. The features of the legal status of the Representative, which was enshrined in the Laws of Ukraine "On the Representative of the President of Ukraine", "On the Representative of the President of Ukraine in Crimea", "On the Representation of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea" are highlighted. The Decrees of the President of Ukraine, which approved the Regulations on the Representative of the President of Ukraine in the Constitutional Court of Ukraine, are analyzed, the key changes made to them are highlighted, and their legal consequences are established.

It has been established that the institution of the Representative of the President of Ukraine has evolved from the head of the local state administration in the region, the cities of Kyiv, Sevastopol, district, district of the cities of Kyiv and Sevastopol to the Representative of the President of Ukraine as the head of state, the guarantor of state sovereignty, territorial integrity of Ukraine, observance of the Constitution of Ukraine, human and citizen rights and freedoms, and the implementation of the state's strategic course towards Ukraine's full membership in the European Union and the North Atlantic Treaty Organization. The institution of the Representative of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea has evolved from the formal establishment of the institution of the Representation of the President of Ukraine in Crimea (1992) to the detailing of powers and procedures related to coordination and control (2000). The institution of the Representative of the President of Ukraine in the Constitutional Court of Ukraine has evolved from a formalized position model (1998) to restructuring (2007) and then to a more personalized form of delegation of powers (2013).

The model of the Representative of the President of Ukraine in the Constitutional Court of Ukraine, which has been introduced since 2013, has been analyzed. It has been established that its introduction has strengthened the personal responsibility and legitimization of the Representative of the President of Ukraine in the Constitutional Court of Ukraine, but at the same time created a need for additional guarantees to maintain the balance between the effective representation of the President of Ukraine and the independence of constitutional justice, increasing the efficiency and transparency of procedures for the temporary delegation of the duties of the Representative of the President of Ukraine in the Constitutional Court of Ukraine.

It is proposed to clarify in the Regulation on the Representative of the President of Ukraine in the Constitutional Court of Ukraine the procedure for temporary delegation of powers, incompatibility criteria, and ethical and behavioral standards of the Representative of the President of Ukraine during speeches in the Constitutional Court of Ukraine.

Key words: system of checks and balances, branches of government, guarantees of human and civil rights and freedoms, protection of human and civil rights and freedoms, President of Ukraine, Representative of the President of Ukraine, state authorities, local self-government bodies, Autonomous Republic of Crimea, state administration, court, Constitutional Court of Ukraine, constitutional proceedings, delegation of duties.

Постановка проблеми. В Конституції України закріплено систему стримувань і противаг. Президент України не входить до жодної з гілок влади – ні до виконавчої, ні до законодавчої, ні до судової, а є главою держави і виступає від її імені, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору (ст. 102 Конституції України) [1]. Зі ст. 106 Конституції України випливає, що Президент України забезпечує узгоджене функціонування органів державної влади України, не лише очолює державу, а виконує і інтеграційну функцію, спрямовану на координацію діяльності законодавчої, виконавчої влади та місцевого самоврядування.

В парламентсько-президентській республіці взаємодія Президента з іншими органами влади має бути юридично збалансованою, позбавленою «політичного забарвлення», інституційно офомленою. Представник Президента України є саме тим інструментом, який дозволяє здійснювати таку взаємодію.

В умовах еволюції України як правової демократичної соціальної держави, воєнних викликів [2-3], інтеграції України з ЄС питання ефективної взаємодії між Президентом України та іншими гілками державної влади не втрачає актуальності. Інститут представників Президента України є однією з ключових ланок в системі державного управління адже покликаний забезпечити функціональну єдність політичної системи, запобігати інституційним конфліктам, сприяти реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина. Його ефективність, безумовно, залежить від ефективності правового регулювання, дотримання політичної нейтральності та обов'язкової підзвітності перед суспільством.

Вище викладене свідчить про актуальність та доцільність дослідження питання еволюції правового регулювання діяльності Представників Президента України.

Стан опрацювання проблематики. В Україні одним з перших дослідників конституційно-правового статусу Президента України і, в тому числі, питань ролі представників Президента України в забезпеченні ефективності виконавчої влади, є В. Борецький («Конституційно-правовий статус Президента України», 1996 рік) [4]. Войчук А. досліджувалось питання заснування та становлення інституту президента в Україні [5], а Данилюк Ю. – конституційно-правові аспекти інституту глави держави [6]. Інститут президентства в Україні та в Угорщині досліджувався Телліс С. [7]. Розподіл владних повноважень Президента України та роль апарату Президента України у забезпеченні системи стримувань і противаг аналізувалось в працях О. Скрипнюка, Ю. Шемшученко [8].

Водночас, розвиток суспільних відносин, окупація частини територій України росією, дія в України правового режиму надзвичайного стану, європейська інтеграція України спонукають до поглиблення наукових досліджень з тематики правового статусу представника Президента України та наукового обгрунтування пропозицій щодо вдосконалення ефективності правового регулювання діяльності представників Президента України.

Мета цієї статті – виділити особливості еволюції правового регулювання статусу Представника Президента України в Автономній Республіці Крим та Представника Президента України в Конституційному Суді України та запропонувати напрями вдосконалення чинного законодавства України.

Особливості еволюції правового регулювання статусу Представника Президента України в Верховній Раді України та Представника Президента України в Кабінеті Міністрів України будуть досліджені в іншій науковій статті.

Виклад основного матеріалу. В 1991 році Україна відновила свою незалежність. 5 березня 1992 р. було ухвалено Закон України «Про Представника Президента України», відповідно до якого Представник Президента України є главою місцевої державної адміністрації відповідно в області, містах Києві, Севастополі, районі, районі міст Києва і Севастополя [9]. Призначення представників здійснювалось на строк повноважень Президента України, але Представники Президента України в областях, містах Києві і Севастополі призначалися та звільнялися з посади Президентом України і йому підпорядковуються, а Представники Президента України в районах, районах міст Києва і Севастополя призначалися і звільнялися з посади Президентом України за поданням Представника Президента України в області, містах Києві і Севастополі, Представники Президента України в областях, містах Києві і Севастополі, районах, районах міст Києва і Севастополя призначалися після погодження їх кандидатур з відповідними Радами народних депутатів (ст. 2 Закон України «Про Представника Президента України») [9].

В ст. 2 цього закону йшлося, що пропозиції щодо кандидатур Представника Президента України розглядаються на пленарних засіданнях Ради і за результатами розгляду Радою приймається рішення, а в разі відхилення Радою запропонованої кандидатури для погодження вноситься інша або повторно та сама кандидатура [9]. Якщо ж у двотижневий строк після надходження пропозиції щодо кандидатури засідання Ради не відбулося або Радою не прийнято будь-якого рішення з цього питання, Президент України мав право призначити свого Представника на власний вибір [9].

Таким чином, не в підзаконному нормативно-правовому акті, а акті Парламенту України – Законі України «Про Представника Президента України» – вперше було закріплено наявність серед

органів державної влади незалежної України Представника Президента України, визначено його правовий статус. Представник Президента України не був так званим арбітром між гілками державної влади, а відносився до виконавчої гілки державної влади.

17 грудня 1992 р. було прийнято інший акт Парламенту України – Закон України «Про Представництво Президента України в Республіці Крим» (втратив чинність 18 квітня 2000 р.) [10]. Ця дата вважається датою створення цього представництва Президента України. Відповідно до ст. 1 цього закону Представництво Президента України в Республіці Крим було органом державної виконавчої влади України по здійсненню повноважень, передбачених Конституцією України цим Законом, іншими законодавчими актами України, в Республіці Крим [10].

Тобто, по-перше, при набранні чинності вище згаданим законом України вперше було створено такий орган державної влади (виконавчої) як «Представництво Президента в Республіці Крим». По-друге, підкреслимо, що як і відповідно до Закону України «Про Представника Президента України» Представник Президента України не був так званим «арбітром» між гілками державної влади в Криму, а відносився до однієї з гілок державної влади – виконавчої. 31 березня 1994 року відповідно до Указу Президента України №119/94 було утворено Представництво Президента України в Республіці Крим [10].

Представники Президента України в регіонах були скасовані як окремий інститут у 1994 р. В юридичній літературі неодноразово вчені висловлювали думку, що де-факто їхні функції перейшли до голів обласних державних адміністрацій – вони діють як «представники глави держави» у регіонах, координують діяльність органів виконавчої влади та взаємодіють із органами місцевого самоврядування.

В 1996 р. набрала чинності Конституція України. Відповідно до її норм Президент України – глава держави, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина [1]. Тобто, Президент України не відносився до жодної з гілок державної влади. В ст. 139 Конституції України було закріплено норми права, відповідно до яких в Автономній Республіці Крим діє Представництво Президента України, статус якого визначається законом [1]. Необхідним стало приведення законодавства України у відповідність до конституційних норм. Вище згадані конституційні норми стали основою для перегляду конституційно-правового статусу Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим.

2 березня 2000 р. Парламентом України було прийнято Закон України «Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим», який визначив Представництво як державний орган, утворений відповідно до Конституції України з метою сприяння виконанню в Автономній Республіці Крим повноважень, покладених на Президента України [11]. Відповідно, оскільки Президент України не входив до жодної з гілок державної влади, то Представник Президента України не відносився ні до виконавчої, ні тим більше до законодавчої чи судової гілки влади. Новий Закон розширив і конкретизував повноваження Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим у порівнянні з попереднім, деталізував організаційну підлеглість, порядок взаємодії з центральними органами виконавчої влади.

Так, на відміну від попереднього закону, в якому йшлося про сприяння Представництва Президента України в Криму в реалізації повноважень Президента України в регіоні, координацію функціонування органів виконавчої влади на місцях, то в новому законі йшлося про координацію діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади в Автономній Республіці Крим, контролі за відповідністю нормативних актів Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України щоб, в тому числі, не відбувалось порушення принципу верховенства права, а також йшлося про забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, забезпечення правового порядку тощо. Новий закон також розширив коло засобів в для сприяння виконанню в Автономній Республіці Крим повноважень, покладених на Президента України.

Тобто, відбувся перехід від формального встановлення інституту Представництва Президента України в Криму (1992 рік) до деталізації повноважень і процедур, пов'язаних із координацією та контролем (2000 рік).

22 травня 1998 року Указом Президента України № 504/98 було затверджено Положення про Постійного представника Президента України у Конституційному Суді України [12]. Постійний представник Президента України у Конституційному Суді України (далі – Постійний представник) є посадовою особою, уповноваженою Президентом України представляти Президента України у Конституційному Суді України як суб'єкта права на конституційне подання з питань при-

йняття рішень та дачі висновків Конституційним Судом України (п. 1 Положення) [12]. Фактично, ця посадова особа прирівнювалась до посади заступника Глави Адміністрації Президента. Також було закріплено право Представника брати участь у підготовці і провадженні у справах в Конституційному Суді України без додаткового спеціального рішення Президента України.

27 липня 2007 року Указом Президента України № 667/2007 було затверджено нове Положення про Представника Президента України в Конституційному Суді України [13], а попередній Указ Президента України №504/98 визнано таким, що втратив чинність. В новому Указі Президента України більше акценту було зроблено на організаційно-процедурні аспекти.

27 квітня 2010 р. Указом Президента України № 571/2010 було внесення техніко-організаційні зміни до Положення: уточнення про те, що Представником є за посадою один із перших заступників Глави Адміністрації Президента України [14]. Тобто було конкретизовано, що ця посада належить конкретно до апарату Президента України.

4 січня 2013 р. було прийнято Указ Президента № 3/2013, який визначив Представника як особу, яку уповноважує Президент України представляти його як суб'єкта права на конституційне подання на постійній основі, уточнено процедури призначення, звільнення, мову щодо актів і доручень Президента України, зазначено про важливість інформаційно-аналітичного забезпечення [15]. Тобто акцентувалося не як в попередньому указі на посаді як такій, а на уповноваженні Президента України, моделі, відповідно до якої постійний характер представництва поєднувався з персональною підставою делегування повноважень. Перехід від моделі, яка передбачала посадовий критерій, до моделі, яка передбачає «уповноваження на постійній основі особи» дав Президенту України більше свободи у виборі конкретного представника: саме Президент України надає повноваження і лише Президент України їх може відкликати. Така модель, з одного боку, посилила принцип персональної політичної відповідальності Представника перед Главою держави, а з іншого боку – породила питання щодо балансу між незалежністю Конституційного Суду України (6 суддів призначає Президент України) та представництвом політичного інтересу Президента України в Конституційному Суді України.

Також замість конструкції «актами Президента України, Кабінету Міністрів України» було використано конструкцію «актів і доручень Президента України, актів Кабінету Міністрів України». Тобто, «доручення Президента України» були закріплені як окреме джерело повноважень. що юридично підкреслює роль індивідуальних доручень Президента як джерела повноважень Представника. З одного боку це формалізувало практику делегування завдань, а з іншого свідчить, що Представник виконує не лише функцію юридичного представництва Президента України в Конституційному Суді України, а й виконує доручення політичного і адміністративного характеру. Також з новел була і така, як наявність вимоги до організаційного інформаційно-аналітичного забезпечення, а не лише як раніше організаційного забезпечення. Це свідчить про посилення ролі Представництва не лише як «процесуального агента», а й як саме центру збору правової та аналітичної інформації для формування позиції Президента України.

В цілому в усіх Положеннях про Представника Президента України в Конституційному Суді України підкреслювалась можливість представника брати участь у підготовці та провадженні у справах в Конституційному Суді України без додаткового спеціального рішення Президента України, а також виступати від імені Президента України як суб'єкта подання. Однак Указом Президента України №3/2013 від 4 січня 2013 р. було уточнено, що Представник є саме уповноваженою особою Президента України представляти Президента України саме як суб'єкта права на конституційне подання, що формально зміцнило процесуальну легітимацію дій Представника: він не лише «допоміжний» учасник, а формальний носій прав Президента України у відповідному провадженні.

На еволюцію правового статусу Представника Президента України в Конституційному Суді України вплинув також і Закон України «Про Конституційний Суд України». Так, відповідно до статті 39 Закону України «Про Конституційний Суд України» (в редакції 2017 р.), у конституційному провадженні Президент України може діяти особисто або через свого представника. В редакції закону від 20 серпня 2023 р. норм права, в яких би було зазначено «Представник Президента України» – немає. Закон оперує поняттями «представник суб'єкта права на конституційне подання», «представник суб'єкта права на конституційне звернення».

Із практики в Україні відомі ситуації, коли виконання обов'язків Представника Президента України в Конституційному Суді України тимчасово делегувалось іншим посадовцям (за дорученнями чи указами), або частково припинялась дія певних положень для конкретних проце-

суальних дій (у періоди політичної напруги). Такі ситуації вкотре демонструють, що природа інституту Представника Президента України є політико-правовою і необхідним є забезпечення існування в Україні прозорих процедур при делегуванні.

Висновки.

1. Інститут Представника Президента України пройшов еволюцію від глави місцевої державної адміністрації відповідно в області, містах Києві, Севастополі, районі, районі міст Києва і Севастополя до Представника Президента України як глави держави, гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору.

2. Інститут Представника Президента України в Автономній Республіці Крим пройшов еволюцію від формального встановлення інституту Представництва Президента України в Криму (1992 рік) до деталізації повноважень і процедур, пов'язаних із координацією та контролем (2000 рік).

3. Інститут Представника Президента України в Конституційному Суді України пройшов еволюцію від формалізованої посадової моделі (1998 рік) до реструктуризації (2007 рік) і далі до більш персоналізованої форми делегування повноважень (2013 рік). З 2013 року Представник Президента України в Конституційному Суді України уповноважується Президентом України представляти його як суб'єкта права на конституційне подання; джерелами повноважень Представника є акти і доручення Президента України; посилено інформаційно-аналітичне забезпечення; Представництво є центром збору правової та аналітичної інформації для формування позиції Президента України. Запровадження такої моделі посилило персональну відповідальність та легітимацію Представника Президента України в Конституційному Суді України, але паралельно створило потребу в додаткових гарантіях для збереження балансу між ефективним представництвом Президента України та незалежністю конституційного судочинства (6 суддів Конституційного Суду України призначає Президент України), підвищенні ефективності та прозорості процедур при тимчасовому делегуванні виконання обов'язків Представника Президента України в Конституційному Суді України.

Доцільно уточнити в Положенні про Представника Президента України в Конституційному Суді України процедуру тимчасового делегування повноважень, критерії несумісності, етичні й стандарти поведінки Представника Президента України під час виступів у Конституційному Суді України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Васильченко О.П., Дешко Л.М., Лотюк О.С. Співвідношення конституційно-правової та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2024. Випуск 85: частина 1. С. 181–187. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.24
3. Deshko L., Vasylchenko O., Lotiuk O. Crime an Tatar National-Territorial Autonomy: Reg ulatory and Legal Guarantees of the Rights and Freedoms for the Indigenous Peoples of Ukraine. Visegrad Journal on Human Rights. 2022. № 3. P. 24–28. URL: https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2023/01/Visegrad_3_2022.pdf.
4. Борецький В.І. Конституційно-правовий статус Президента України. К., 1996. 300 с.
5. Войчук А.Ю. Заснування та становлення інституту президента в Україні. European Political and Law Discourse. 2019. Т 6. Вип. 3. С. 54–60. URL: https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2019/2019-6-3/09.pdf.
6. Данилюк Ю.В. Конституційно-правові аспекти інституту глави держави: вітчизняний та зарубіжний досвід. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2015. № 4. С. 21–26. URL: https://instzak.com/journal.
7. Телліс С. Інститут президентства в Україні та в Угорщині: теоретико-правовий порівняльний аналіз : дис. на здобуття ступеня доктора філософії (PhD); спеціальність 081 «Право». Університет економіки та права «КРОК», Київ, 2021. 203 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0822U100752.

8. Скрипнюк О. В., Шемшученко Ю. С. Конституційне право України : академ. курс: підруч. для студ. ВНЗ / О.В. Скрипнюк ; відп. ред. Ю.С. Шемшученко. К. : Ін Юре, 2010. 672 с.
9. Про Представника Президента України Закон України від 5 березня 1992 р. URL: https://zakononline.ua/documents/show/150522___527429.
10. Про Представництво Президента України в Республіці Крим: Закон України від 17 грудня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1524-14.
11. Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим: Закон України від 2 березня 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1524-14.
12. Про Положення про Постійного представника Президента України у Конституційному Суді України: Указ Президента України від 22 травня 1998 року № 504/98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/98#Text.
13. Про Положення про Постійного представника Президента України у Конституційному Суді України: Указ Президента України від 27 липня 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/667/2007#Text.
14. Про Положення про Постійного представника Президента України у Конституційному Суді України: Указ Президента України від 27 квітня 2010 р. № 571/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3/2013#Text.
15. Про Положення про Постійного представника Президента України у Конституційному Суді України: Указ Президента України від 4 січня 2013 р. № 3/2013. URL: https://www.president.gov.ua/documents/32013-14916.

UDC 342.734.096
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.29

CONSTITUTIONAL FOUNDATIONS AND CONTEMPORARY CHALLENGES IN THE FIELD OF LABOR RIGHTS AND SOCIAL SECURITY RIGHTS IN THE WELFARE STATE MODEL: A COMPARATIVE AND NORMATIVE ANALYSIS

Jabi G.Z.,
PhD in Juridical Sciences, Senior Lecturer,
Department of Constitutional Law,
Faculty of Law, Baku State University
ORCID: 0000-0002-6875-3485
e-mail: gulshanjabi@bsu.edu.az

Jabi G.Z. Constitutional foundations and contemporary challenges in the field of labor rights and social security rights in the welfare state model: a comparative and normative analysis.

In the presented article, the author examines a set of constitutional and legal issues related to the regulation of labor rights and the right to social security. The author demonstrates that, at the current stage of development of capitalist relations, these rights acquire particular significance, and their full realization and protection become key elements in ensuring social justice. At the same time, the author establishes that the effective functioning of both state and municipal bodies plays a decisive role in guaranteeing the practical implementation of labor and social rights of citizens.

The author investigates that, when determining the duration of annual leave, it is necessary to clearly distinguish it from other components encompassed by the right to rest. Based on an analysis of the relevant norms, the author demonstrates that leave should be calculated in working days rather than calendar days, as such a method of calculation more accurately reflects the nature and purpose of the institution of annual paid leave.

Given the existing differences in the labor legislation of various states concerning the method for calculating leave duration, the author establishes that incorporating the provision on calculating leave in working days into international legal instruments may contribute to the unification of approaches and to the enhancement of worker protection at the global level.

In the course of the study, the author demonstrates that, under contemporary capitalism, issues of ensuring labor rights and social security rights must be placed under strengthened state supervision. Simultaneously, a continuous modernization of protective mechanisms is required in order to prevent a recurrence of the violations characteristic of classical capitalism, when the absence of developed legal institutions led to significant social imbalances and serious infringements of human rights.

The analysis of modern scholarly research conducted by the author shows that states around the world continue to attach priority importance to labor and social rights, implementing consistent reforms in these areas. In doing so, it is demonstrated that contemporary legal approaches differ substantially from those of past centuries, as they are oriented toward protecting individual interests and ensuring social well-being.

In conclusion, the author substantiates that the regulation of labor rights and social security rights must be carried out not only through domestic legal mechanisms but also at the international level. According to the author, the establishment of international responsibility for mass or large-scale violations will become an important instrument for enhancing the effectiveness of global mechanisms for the protection and enforcement of socio-labor rights.

Key words: labor law, social security law, constitution, social justice, constitutional guarantees, international labor standards, social protection mechanisms, municipal social policy, local self-government, demographic challenges, pension reform, social development programs, social rights implementation, global social security reforms.

Джабі Г.З. Конституційні основи та сучасні виклики у сфері трудових прав і права соціального забезпечення в моделі держави загального добробуту: порівняльний і нормативний аналіз.

У представленій статті автором досліджено комплекс конституційно-правових проблем, пов'язаних із регулюванням трудових прав та права на соціальне забезпечення. Автором доведено, що в умовах сучасного етапу розвитку капіталістичних відносин ці права набувають особливого значення, а їх повноцінна реалізація та захист стають ключовими елементами забезпечення соціальної справедливості. При цьому автором встановлено, що ефективна діяльність як державних, так і муніципальних органів відіграє вирішальну роль у забезпеченні фактичного здійснення трудових та соціальних прав громадян.

Автором досліджено, що при визначенні тривалості щорічної відпустки необхідно чітко розмежовувати її від інших складових права на відпочинок. На основі аналізу відповідних норм автором доведено, що розрахунок відпустки повинен здійснюватися у робочих днях, а не у календарних, оскільки таке обчислення більш повно відповідає природі та призначенню інституту щорічної оплачуваної відпустки.

Враховуючи існуючі відмінності в трудовому законодавстві різних держав щодо порядку обчислення тривалості відпустки, автором встановлено, що включення положення про розрахунок відпустки у робочих днях до міжнародно-правових актів може сприяти уніфікації підходів та підвищенню рівня захисту працівників на глобальному рівні.

У ході дослідження автором доведено, що в умовах сучасного капіталізму питання забезпечення трудових прав та прав на соціальне забезпечення повинні перебувати під посиленим контролем держави. Одночасно необхідна постійна модернізація механізмів захисту, щоб виключити можливість повторення порушень, характерних для епохи класичного капіталізму, коли відсутність розвинених правових інститутів призводила до суттєвих соціальних дисбалансів та серйозних порушень прав людини.

Аналіз сучасних наукових досліджень, проведений автором, показує, що держави у всьому світі продовжують приділяти пріоритетну увагу питанням трудових та соціальних прав, здійснюючи послідовні реформи у цих сферах. Таким чином доведено, що сучасні правові підходи суттєво відрізняються від уявлень минулих століть, оскільки орієнтовані на захист інтересів особи та забезпечення соціального благополуччя.

На завершення автором обґрунтовано, що регулювання трудових прав та прав на соціальне забезпечення має здійснюватися не лише через внутрішні правові механізми, але й на міжнародному рівні. Установлення міжнародної відповідальності за масові та масштабні порушення, на думку автора, стане важливим інструментом підвищення ефективності глобальних механізмів забезпечення та захисту соціально-трудових прав.

Ключові слова: трудове право, право на соціальне забезпечення, конституція, соціальна справедливість, конституційні гарантії, міжнародні трудові стандарти, механізми соціального захисту, муніципальна соціальна політика, місцеве самоврядування, демографічні виклики, пенсійна реформа, програми соціального розвитку, реалізація соціальних прав, глобальні реформи системи соціального забезпечення.

Statement of the problem. Despite the formal recognition of labor rights and social security within national constitutions and international legal instruments, the substantive realization of these rights remains a persistent challenge in contemporary governance. Legal codification alone is insufficient to guarantee access to adequate income, social protection, and equitable working conditions, particularly in the context of rapidly changing labor markets, demographic shifts, and globalization. While international norms and domestic legislation establish the framework for social protection, significant gaps remain in implementation, enforcement, and harmonization, leaving individuals vulnerable to economic insecurity, exploitation, and social marginalization.

The problem is further compounded by structural and administrative limitations: decentralized governance structures, uneven institutional capacities, and regulatory ambiguities can undermine the effective delivery of labor protections and social security measures. In particular, inconsistencies in policies such as leave entitlements, pension coverage, and social benefit calculation highlight the tension between legal formalism and substantive social justice. Moreover, evolving labor markets—characterized by informal employment, irregular work patterns, and cross-border mobility—pose additional challenges to the adequacy and universality of social protection systems.

This situation underscores a critical need for an integrated, multi-level approach that combines domestic legal reform, institutional capacity-building, and harmonized international standards. Ensuring the effective protection of labor and social rights requires not only codified entitlements but also operational mechanisms capable of translating normative principles into practical outcomes, including enforceable regulations, transparent administrative processes, and accountable governance structures. The central research problem, therefore, lies in identifying how legal, institutional, and normative frameworks can be effectively aligned to secure comprehensive, equitable, and sustainable social protection in contemporary societies.

Purpose of the study. This study critically examines the relationship between labor rights and social security within the framework of social justice, focusing on legal and institutional mechanisms that ensure their effective implementation. It analyzes how constitutional provisions, domestic legislation, and international standards collectively support labor protections, social security entitlements, and equitable socio-economic outcomes, highlighting the role of multi-level governance in ensuring accessibility and responsiveness. The research also addresses contemporary challenges, including coverage gaps, demographic shifts, labor market changes, and regulatory inconsistencies, while exploring innovative policy solutions. By integrating comparative and theoretical perspectives, the study aims to clarify how labor and social security law jointly promote human dignity, equality, and social cohesion, and to provide recommendations for adaptive, rights-based social protection systems aligned with national and international frameworks.

State of Research. Contemporary research indicates that constitutional or statutory recognition of labor rights and social security is only an initial step toward social justice; effective protection requires institutional mechanisms that translate normative guarantees into enforceable obligations (Esping-Andersen, 1990; Deakin & Wilkinson, 2005). Welfare state theory conceptualizes social protection as an integrated system linking labor regulation, social insurance, and public services, with labor rights and social security functioning as interdependent elements that balance efficiency and equity (Pierson, 2001; Titmuss, 1974). Legal scholarship emphasizes that neither labor law—addressing structural inequalities—nor social security law—mitigating life-cycle risks—can achieve their objectives in isolation [3; 6]. International standards from the ILO, UN, and Council of Europe further guide domestic reforms and harmonization in response to globalization and labor mobility [4; 6]. Constitutional innovations, such as those in Azerbaijan, elevate socio-economic objectives to fundamental values, reinforcing legislative and judicial commitments. Contemporary challenges, including demographic aging, informal employment, technological change, and gaps in paid leave, underscore the need for adaptive, decentralized, and accountable frameworks [6; 7; 8; 11]. Overall, scholars agree that effective social protection requires a coordinated, multi-level system integrating constitutional principles, legislation, administration, and international standards to reconcile economic development with human dignity, equality, and social cohesion.

Presentation of the main material. Recognition of labor rights and social security, while foundational, represents only a preliminary step toward social justice. Effective protection requires comprehensive legal frameworks that transform normative guarantees into enforceable standards, procedural safeguards, and accountable practices. Social justice depends on operational mechanisms—regulatory norms, judicial oversight, and administrative systems—that prevent violations, address inequities, and sustain social cohesion. International instruments such as ILO conventions and the European Social Charter emphasize harmonization between domestic legislation and global standards, mitigating systemic gaps and vulnerabilities. Multi-level governance further enhances social protection, with local institutions delivering context-sensitive programs, provided legal clarity, sufficient resources, and accountability mechanisms are in place.

Ultimately, the effective protection of labor and social rights requires a holistic understanding that transcends formal legal recognition. It necessitates the integration of normative, administrative, and socio-economic strategies that collectively safeguard individual dignity, promote equality of opportunity, and prevent social marginalization. Expanding the discourse to include both domestic and international perspectives allows policymakers and scholars to identify best practices, anticipate emerging challenges, and strengthen the resilience of social protection systems in an increasingly interconnected world [4, p. 45; 5, p. 21].

The Preamble to the Constitution of the Republic of Azerbaijan (1995) exemplifies a rights-based approach to social justice by embedding labor rights, social security, and human welfare as core constitutional values [1]. It emphasizes justice, freedom, and security, situating human dignity and

a decent standard of living at the center of governance while promoting intergenerational equity. By elevating socio-economic objectives to constitutional principles, Azerbaijan establishes a normative benchmark guiding legislation, administration, and judicial interpretation, ensuring that labor protections and social safety nets align with both domestic and international standards. This approach reflects a global trend of integrating economic rights, labor protections, and social security within a comprehensive constitutional framework, supporting the operationalization of abstract social justice principles into enforceable policies.

International literature conceptualizes the welfare state as a multidimensional socio-economic model designed to ensure that individuals have access to adequate income levels and that their essential social, cultural, and physiological needs are met through structured institutional mechanisms [9, p. 37; 10, p. 66]. This conceptualization emphasizes that the welfare state is not merely a system of financial transfers or minimal social assistance, but a comprehensive framework that integrates social protection, labor regulation, and public service provision into a coherent policy regime aimed at promoting individual well-being and social cohesion.

Although the welfare state functions within market-based economies, it seeks to reconcile the pursuit of economic efficiency with the broader public interest. Its objectives are multidimensional, encompassing both material and structural dimensions of social justice. These include guaranteeing a minimum standard of living for all citizens, fostering equitable distribution of income and wealth, ensuring the sustainable provision of public goods and services, mitigating regional and social disparities, and stabilizing economic fluctuations to prevent systemic shocks that disproportionately affect vulnerable [5, p. 27]. Furthermore, the welfare state aspires to secure broad civil freedoms, participatory opportunities, and equality of access, thereby embedding normative values of justice and fairness within economic and social policies.

The interdependence of social security and labor rights forms a central pillar of welfare state theory. Social rights—such as access to housing, healthcare, education, and meaningful employment—are not merely discretionary benefits but are considered essential preconditions for human development, societal stability, and the effective functioning of democratic institutions [4, p. 68]. Labor law, in this context, regulates the relations between employers and employees, ensuring fair treatment, safe working conditions, and mechanisms for dispute resolution, while social security law establishes entitlements that protect individuals against major life risks such as illness, unemployment, disability, and old age. Together, these legal instruments operationalize the principle of social justice, translating abstract rights into enforceable standards and creating a social environment in which individuals can participate fully in economic and civic life.

Moreover, contemporary scholarship highlights that the welfare state operates dynamically, adapting to social, demographic, and economic transformations. The expansion of labor markets, the ageing of populations, technological change, and globalization require that social protection mechanisms remain flexible, responsive, and capable of addressing emerging vulnerabilities. By integrating labor and social security protections within a unified framework, welfare states are able to promote both social inclusion and economic resilience, ensuring that the benefits of economic growth are equitably distributed and that the risks associated with market volatility are mitigated [9, p. 42; 10, p. 68].

In sum, the welfare state constitutes a legally and institutionally structured model aimed at achieving a balance between economic productivity and social equity. Its comprehensive approach underscores that labor rights and social security are mutually reinforcing: secure and fair working conditions enhance social stability, while robust social protection systems ensure that individuals are able to maintain an adequate standard of living throughout the life course. Consequently, the welfare state embodies both normative and practical commitments to social justice, providing a foundational paradigm for modern governance in an increasingly complex and interdependent global environment.

Within this broader socio-legal framework, labor law and social security law function as mutually reinforcing and complementary instruments, each addressing distinct yet interrelated dimensions of social protection. Labor law primarily regulates employment relations, setting legally enforceable standards that safeguard employees' rights, including remuneration, working hours, occupational safety, non-discrimination, and collective bargaining, in both public and private sectors [6, p. 15]. By providing these guarantees, labor law ensures that employment relationships are equitable, transparent, and conducive to the professional development of workers. Moreover, it functions as a preventative mechanism, reducing the likelihood of exploitative practices and labor-related disputes that could undermine social stability.

Social security law, in contrast, provides a protective framework against major social risks such as illness, disability, unemployment, old age, and loss of income, while establishing the obligations of state institutions to deliver benefits and services. It encompasses pensions, unemployment insurance, healthcare access, family allowances, and other forms of social assistance [3, p. 112]. By securing these entitlements, social security law creates a buffer against economic uncertainty and social vulnerability, thereby complementing the protective functions of labor law. Collectively, these legal regimes aim to construct an environment in which individuals can participate fully in the labor market, develop professionally, and maintain adequate living standards throughout their lifetimes.

In democratic governance systems, the implementation of social security measures is increasingly decentralized, involving both central authorities and local self-government institutions. Municipal governments frequently design, manage, and evaluate social protection programs tailored to the specific needs of local communities, ranging from employment support services to targeted financial assistance and social infrastructure projects. Such decentralization allows for responsiveness to community-specific circumstances while fostering citizen engagement and accountability [11, p. 43]. At the same time, national governments retain responsibility for setting overarching policy frameworks, establishing eligibility criteria, ensuring consistency with international standards, and providing funding mechanisms that enable municipalities to fulfill their mandates effectively.

For developing states in particular, strengthening the capacity of municipal authorities to design, implement, and monitor local social programs is critical. This requires not only institutional competence and sufficient financial resources but also mechanisms that ensure transparency, equitable access, and inclusive participation by all segments of society, including marginalized or vulnerable groups [8, p. 56]. Effective integration of local and national systems can enhance social cohesion, prevent exclusion, and create a comprehensive safety net that combines preventive, protective, and developmental dimensions.

Furthermore, academic literature emphasizes that the interaction between labor law and social security law is essential for achieving sustainable social outcomes. Labor protections alone are insufficient if workers are exposed to unforeseen social risks, while social security programs are less effective if labor markets fail to provide stable employment and enforceable rights. By operating in tandem, these legal regimes establish a dual mechanism that not only secures economic stability for individuals and families but also fosters equitable social development, supporting the broader objectives of justice, human dignity, and sustainable governance.

Another significant dimension of social rights is the right to rest, which is explicitly recognized in national constitutions, labor legislation, and international instruments, reflecting the fundamental importance of work-life balance in ensuring human dignity and social equity. Under Azerbaijani labor law, employees are guaranteed a minimum of 21 calendar days of paid annual leave, alongside daily, weekly, and public holiday rest periods. Legal scholars argue, however, that to uphold the principles of social justice and to preserve the protective function of paid leave, it is more appropriate to calculate annual leave in working days rather than calendar days. This distinction is crucial because calendar days include weekends and public holidays, which are already designated rest periods, and counting them as part of paid leave effectively diminishes the entitlement intended to provide actual recovery time for employees [2, p. 18; 6, p. 72;]. By emphasizing working-day calculations, labor law not only secures the substantive right to rest but also reinforces the broader normative objective of social protection.

The lack of precise legal norms, both at domestic and international levels, regarding the computation of leave creates potential for inconsistent application and interpretation. Such ambiguity can be exploited, either deliberately or inadvertently, by employers or policymakers who may prioritize economic efficiency over workers' welfare. The influence of lobbying and regulatory capture further exacerbates this risk, potentially producing legal provisions that favor employers at the expense of employees and thereby undermining the integrity of labor rights and social security protections [4, p. 112]. Consequently, the establishment of clear, harmonized international standards for leave calculation is essential to prevent the erosion of these rights and to ensure consistent implementation across jurisdictions.

Beyond rest entitlements, states worldwide confront a spectrum of challenges in the sphere of social security, irrespective of their economic, cultural, or demographic contexts. Rapid population aging, gaps in coverage for informal or precarious workers, and the need to provide protection across all stages of the life cycle necessitate adaptive policy responses. Simultaneously, labor markets are evolving at an accelerated pace, driven by technological innovation, globalization, and shifts in employment patterns, creating new forms of risk that social security systems must accommodate [7, p. 11; 9, p. 57].

Governments have responded to these challenges through both legislative reform and enhanced program administration. Recent global trends indicate a dual focus: achieving financial sustainability of social security systems while simultaneously expanding access and adequacy of benefits. Legal reforms have included recalibration of pension formulas, extension of contribution credits, periodic adjustment of benefit levels, and the introduction of mechanisms supporting workers with incomplete employment histories. Specific examples include countries such as Algeria, Argentina, Lithuania, Malaysia, Mexico, and Uzbekistan, which have revised minimum pension entitlements, updated reference earning periods, and established mandatory benefit recalculation schedules to preserve purchasing power and ensure fairness. In parallel, nations including Albania, Belgium, and Ireland have instituted policies recognizing childrearing and long-term caregiving periods for pension eligibility, thereby preventing vulnerable groups from losing critical entitlements due to caregiving responsibilities [7, p. 14].

Global reforms highlight that social security systems must be inclusive, adaptive, and capable of addressing demographic shifts, labor market changes, and socio-economic vulnerabilities. These developments underscore the interdependence of labor rights and social protection, as fair remuneration, adequate rest, and employment safeguards are inseparable from pensions, social insurance, and welfare provisions. Effective realization of these rights requires a coherent, multi-dimensional framework integrating domestic legislation and international standards. To address coverage gaps, many states have introduced mechanisms such as purchase of missing contribution years, proportional pension schemes, and portability provisions that enable seamless transfer of entitlements across sectors. For example, Argentina has developed programs enabling workers to buy back missed contribution periods, thereby preserving eligibility for full pension benefits, while Peru has expanded its proportional pension schemes to accommodate informal and irregular workers. Similarly, Saudi Arabia and the United Arab Emirates have introduced regulatory frameworks that facilitate portability of pension rights, allowing employees who transition between sectors or jurisdictions to retain their accumulated benefits without penalization (ISSA, 2020, p. 18). These policy innovations exemplify a global trend toward modernizing social security frameworks, ensuring their adaptability to dynamic labor markets, demographic shifts, and broader socio-economic transformations.

Across these varied national experiences, a discernible pattern emerges: governments worldwide increasingly recognize labor rights and social security as foundational priorities of social policy. Legislative reforms are frequently accompanied by enhanced enforcement mechanisms, administrative improvements, and the establishment of normative frameworks that reflect contemporary societal demands. These measures not only address immediate social protection needs but also seek to institutionalize long-term mechanisms for equitable labor relations and social security provision. In this context, the interconnection between domestic and international frameworks becomes particularly salient. National legislation, while essential, cannot by itself guarantee comprehensive protection of labor and social security rights, especially in an era of globalized labor markets, cross-border employment, and transnational economic integration.

Consequently, harmonization of international norms is indispensable. The articulation of clear international obligations, including mechanisms to address violations of labor and social security rights, ensures that states adhere to universally recognized standards while reducing disparities in implementation. A scholar emphasize that such a dual framework—integrating national enforcement with international accountability—enhances both consistency and effectiveness of social protection (Deakin & Wilkinson, 2005, p. 89; ILO, 2019, p. 19). Furthermore, international guidelines contribute to establishing a common understanding of rights, procedures, and enforcement standards, thereby facilitating comparative evaluation, promoting best practices, and minimizing exploitation arising from regulatory gaps.

Ultimately, the evolution of social security and labor rights frameworks demonstrates the necessity of a multi-layered approach, in which domestic reforms and international legal instruments complement one another. By combining adaptive national policies with globally recognized standards, states can ensure the protection of individuals against economic vulnerability, support lifelong access to social benefits, and uphold the broader principles of social justice, equity, and human dignity. This integrated approach underscores the increasingly complex yet indispensable role of legal, institutional, and normative frameworks in sustaining inclusive and resilient social protection systems in the contemporary era.

Conclusion. The foregoing analysis demonstrates that the recognition of labor rights and social security within legal and policy frameworks constitutes a foundational, yet insufficient, condition for achieving substantive social justice. While constitutional guarantees, statutory provisions, and international instruments provide the formal basis for these rights, their effective realization requires the

establishment of comprehensive regulatory systems, robust enforcement mechanisms, and institutional structures capable of translating normative principles into tangible protections. The Azerbaijani constitutional model illustrates this approach by embedding social welfare objectives, labor protections, and intergenerational equity within the highest legal framework, thereby operationalizing abstract rights into actionable policy imperatives.

The welfare state, as conceptualized in international scholarship, functions as a multidimensional framework that integrates labor law, social security, and public service provision to ensure equitable income distribution, social inclusion, and protection against major life risks. Labor law and social security law operate as complementary instruments: the former secures fair and safe working conditions, while the latter provides protections against economic vulnerabilities such as illness, unemployment, and old age. The interaction between these regimes is essential for sustaining economic stability, social cohesion, and individual well-being.

Contemporary challenges-including population aging, labor market volatility, informal employment, and socio-economic disparities-highlight the necessity of adaptive and inclusive social protection systems. Global reforms demonstrate that effective social security frameworks must be flexible, comprehensive, and responsive to emerging risks, while national policies must be harmonized with international standards to ensure consistency and universality of protections. Mechanisms such as proportional pensions, contribution buybacks, and portability of benefits exemplify innovative approaches that reconcile domestic needs with global best practices, ensuring that social protection systems remain resilient and equitable.

Ultimately, the analysis underscores that the protection of labor rights and social security requires a multi-layered governance approach, combining domestic legislative action, local administrative implementation, and international normative oversight. Only through such an integrated framework can states secure the substantive realization of social justice, uphold human dignity, and promote sustainable socio-economic development. This holistic perspective affirms that labor rights and social security are not isolated policy concerns but essential pillars of modern governance, indispensable for fostering equitable, resilient, and inclusive societies in a rapidly globalizing world.

REFERENCES:

1. Constitution of the Republic of Azerbaijan. Baku, 1995. Preamble. URL: https://e-qanun.az/framework/897.
2. Council of Europe. European Social Charter (Revised), 2004. Article 2. URL: https://e-qanun.az/framework/5409.
3. Davies, P. Employment Law. Sweet & Maxwell, 2017.
4. Deakin, S., & Wilkinson, F. The Law of the Labour Market: Industrialization, Employment, and Legal Evolution. Oxford University Press, 2005. URL: https://www.researchgate.net/publication/37155400_The_Law_of_the_Labour_Market_Industrialization_Employment_and_Legal_Evolution.
5. Esping-Andersen, G. The Three Worlds of Welfare Capitalism. Princeton University Press, 1990. URL: https://pagotto.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/05/the-three-worlds-of-welfare-capitalism-1990.pdf.
6. International Labour Organization (ILO). World Social Protection Report, 2019. URL:https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40dgreports/%40dcomm/%40publ/documents/publication/wcms_604882.pdf.
7. International Social Security Association (ISSA). Social Security Reforms Worldwide, 2020. URL: https://www.issa.int/analysis/global-overview-social-security-reforms-2023-2025.
8. OECD. Social Policy Reviews, 2020. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2020/03/how-s-life-2020_b547d82c/9870c393-en.pdf.
9. Pierson, P. Dismantling the Welfare State? Cambridge University Press, 1994. URL: https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/095892879500500408.
10. Titmuss, R.M. The Social Division of Welfare. Allen & Unwin, 1974. URL: https://www.researchgate.net/publication/365235936_2_-_The_Social_Division_of_Welfare.
11. United Nations. Local Governance and Social Services, 2015. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/az/3.pdf.

УДК: 341.231.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.30

LEGAL BASIS FOR REGULATING THE MOVEMENT OF THIRD-COUNTRY NATIONALS WITHIN THE EUROPEAN UNION

Zhurba O.O.,
Postgraduate student at the V.M. Koretsky Institute of State and Law
ORCID: 0009-0000-8959-819X
e-mail: osokorksasha@gmail.com

Zhurba O.O. Legal basis for regulating the movement of third-country nationals within the European Union.

This article examines the legal mechanisms for regulating the migration of third-country nationals within the European Union, focusing on international legal norms and European standards. Globalization, changes in the composition of the EU Member States and the growth of migration flows create new challenges that require flexible and balanced approaches to migration management. The social, economic and humanitarian aspects of migration are considered, including its impact on the standard of living of the population, access to employment and education, security and respect for human rights and freedoms. Particular attention is paid to how a balance can be maintained between the effectiveness of migration control and compliance with the principles of humanity, proportionality and non-discrimination. These principles are particularly important in the context of the digitalization of border control and the automation of decision-making processes. The article emphasizes the legal status of third-country nationals as subjects of international law with the right to social integration and the protection of fundamental rights. Modern technologies for border control are analyzed, including the automated ETIAS and EES systems. While these systems improve the accuracy of forecasting migration flows, they also call into question compliance with international standards, in particular the principles of non-discrimination and proportionality. The importance of transparent complaint mechanisms and codes of ethics for the use of algorithms in migration management is emphasized. Particular attention is paid to the social rights of migrants, their integration into the labor market and humane return procedures. The reform of the Single Work Permit Directive, which harmonizes national legislation with international employment standards, and proposals for a common return system that guarantees respect for human rights and prohibits collective expulsions are discussed.

The practical significance of this article lies in the development of recommendations for improving EU migration policy, developing transparent and humane control and integration procedures that comply with international legal obligations and guarantee the protection of the rights and freedoms of each migrant.

Key words: legal principles, third-country nationals, European Union, migration policy, social integration, human rights.

Журба О.О. Правові засади регулювання пересування в Європейському Союзі громадян третіх держав.

У цій статті розглядаються правові механізми регулювання міграції громадян третіх країн у межах Європейського Союзу, зосереджуючись на міжнародно-правових нормах та європейських стандартах. Глобалізація, зміна складу держав-членів ЄС та зростання міграційних потоків створюють нові виклики, що вимагають гнучких та збалансованих підходів до управління міграцією. Розглянуто соціальні, економічні та гуманітарні аспекти міграції, включаючи її вплив на рівень життя населення, доступ до працевлаштування та освіти, безпеку та повагу до прав і свобод людини. Особлива увага приділяється тому, як можна підтримувати баланс між ефективністю міграційного контролю та дотриманням принципів гуманності, пропорційності та недискримінації. Ці принципи особливо важливі в контексті цифровізації прикордонного контролю та автоматизації процесів прийняття рішень.

У статті наголошується на правовому статусі громадян третіх країн як суб'єктів міжнародного права з правом на соціальну інтеграцію та захист основних прав. Аналізуються сучасні технології прикордонного контролю, включаючи автоматизовані системи ETIAS та EES. Хоча ці системи покращують точність прогнозування міграційних потоків, вони також ставлять під сумнів дотримання міжнародних стандартів, зокрема принципів недискримінації та пропорційності. Підкреслюється важливість прозорих механізмів розгляду скарг та етичних кодексів використання алгоритмів в управлінні міграцією. Особлива увага приділяється соціальним правам мігрантів, їх інтеграції на ринок праці та гуманним процедурам повернення. Обговорюється реформа Директиви про єдиний дозвіл на роботу, яка гармонізує національне законодавство з міжнародними стандартами зайнятості, та пропозиції щодо спільної системи повернення, яка гарантує повагу до прав людини та заборону колективних вислань.

Практичне значення цієї статті полягає в розробці рекомендацій щодо вдосконалення міграційної політики ЄС, розробки прозорих та гуманних процедур контролю та інтеграції, які відповідають міжнародно-правовим зобов'язанням та гарантують захист прав та свобод кожного мігранта.

Ключові слова: правові засади, громадяни третіх держав, Європейський Союз, міграційна політика, соціальна інтеграція, права людини.

Relevance of the study. In the current state of international relations, characterized by large-scale military conflicts, primarily the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, the problem of the displacement of large numbers of people to safer regions takes on particular legal, humanitarian, and political significance. Finding itself at the center of a global migration crisis, the European Union was forced to activate legal instruments and procedures to respond to the unprecedented mass influx of displaced persons, primarily citizens of Ukraine. This created the conditions for a profound transformation of the mechanisms of legal regulation in the field of migration, which manifested itself in a change in approaches to the application of both EU secondary law and adapted national provisions of Member States.

Numerous studies have attempted to analyze, both directly and indirectly, the phenomenon of legal regulation of migration processes in the European Union from the perspective of an interdisciplinary combination of migration law, international humanitarian law, EU law, and administrative law. A summary of these studies suggests that there is no single, universally accepted approach to understanding the legal mechanism of crisis migration and temporary protection in the context of a mass influx of displaced persons.

However, despite increased research attention to this issue, certain aspects of it remain insufficiently studied. Scientific literature provides limited coverage of the comparative legal dimension of the implementation of temporary protection in EU member states, taking into account their institutional, administrative, and social contexts.

Analysis of recent studies and publications. Contemporary research on the legal framework for the migration of third-country nationals to the European Union reveals a significant renewal of academic discourse on the subject. This is largely due to the rapid pace of digitization of migration management processes, reforms of key directives, and changes in the role of third countries in the socio-economic development of the EU. In their article, L. Gugliotti and A. Elbi [1] formulated one of the most controversial theses in contemporary science, namely that there is a gradual transfer of decision-making powers in the field of border control from people to automated systems. The publication by D. Costacopoulou [2] examines the socio-legal integration of third-country nationals, viewing them not only as objects of regulation, but also as a potential resource for the socio-economic development of the EU. The article by M. Manfredi [3] analyzes the fragmentation of third-country nationals' access to social benefits in EU countries. Of particular interest is the article by P. Melin [4] on the reform of the Single Permit Directive. The range of topics is complemented by a study by A. Palhadsingh [5], which analyzes the proposed common EU system for the return of third-country nationals. Overall, the publications reviewed demonstrate that the current academic discourse on the regulation of third-country nationals' migration in the EU is interdisciplinary and combines legal, technological, and socio-economic perspectives. All scholars emphasize the need to strike a balance between security, human rights, and labor market requirements, which will determine the strategic guidelines for the development of the European Union's migration policy in the coming years.

Objective. The main objective of this article is to examine the legal basis for regulating the movement of third-country nationals in the European Union, taking into account global changes.

Research results. The regulation of migration processes of third-country nationals within the European Union is a complex legal phenomenon at the intersection of international law, EU law, and the national legal systems of member states. The main objective of EU policy in this area is to ensure a balance between the sovereignty of member states, effective management of migration flows, and compliance with international legal standards, including human rights guarantees, principles of humanity, and the obligations of states under international treaties [1].

The EU's institutional mechanism for regulating migration is characterized by close interaction between the political, legislative, and executive levels, complemented by a network of specialized agencies capable of providing both strategic planning and rapid response to challenges related to population displacement as a result of international armed conflicts. Its effectiveness depends on the coordination of all institutions, the speed of decision-making, and the ability to combine legal obligations enshrined in founding treaties and secondary legislation with the realities of the humanitarian and security situation at the EU's external borders.

The European Union's institutional mechanism for regulating migration flows resulting from military action is based on multi-level coordination between supranational governing bodies, intergovernmental structures, specialized agencies, and working groups.

At the strategic level, the key coordinating role is played by the European Council, which provides political guidance in response to migration challenges, sets priorities, and approves political statements that form the basis for the development of legislative initiatives.

Third-country nationals are considered full subjects of international law and are entitled to protection of their fundamental rights, including the right to life, freedom of movement, access to work, and social services. EU Member States, in turn, are obliged to ensure the implementation of these rights in accordance with international law, in particular the provisions of the European Convention on Human Rights and other international instruments establishing standards for the humane treatment of migrants. [2].

Third-country nationals are considered subjects of international law and are entitled to protection of their fundamental rights, including the right to life, freedom of movement, access to work, and access to social services. Modern technologies, in particular automated border control systems such as ETIAS and EES, make it possible to improve the effectiveness of forecasting and managing migration flows. At the same time, the use of algorithms in decisions regarding migrants carries the risk of violating the principles of non-discrimination and proportionality, which are fundamental norms of international law [1, p. 569]. Therefore, international law requires the development of transparent appeal procedures that ensure compliance with the principles of fairness and humanity.

The social rights of migrants in the EU remain one of the most important issues in international law. Fragmented access to social services leads to inequality and may contradict the obligation of states to treat all subjects of law equally [3]. Recognizing the social rights of migrants as an integral part of the international legal order emphasizes the legal and moral responsibility of member states for social justice.

The integration of third-country nationals into the labor market is a central aspect of the international legal order. The reform of the Single Permit Directive aims to protect the rights of migrant workers and align national legislation with international employment standards [4]. Compliance with international standards, including those of the International Labour Organization (ILO), contributes to labour market stability and creates a legal basis for the social integration of migrants.

The procedures for returning third-country nationals are also subject to clear international legal provisions. The common return system is designed to ensure the effectiveness of measures in conjunction with respect for human rights, in particular the prohibition of collective expulsions, the proportionality of measures, and access to legal assistance [5, p. 111]. The implementation of these rules guarantees the humanity and legitimacy of the migration policies of Member States and complies with international standards.

An issue of unauthorized movement deserves special attention, when a refugee, after registering in one country, leaves for another without permission. As a general rule under Article 11 of Directive 2001/55/EU, the state in which a person has temporary protection is obliged to take them back if they find themselves in the territory of another member state without permission. However, in the situation with Ukraine, EU states have agreed not to apply this rule strictly. In fact, a flexible approach was agreed

at the Council level: Ukrainians were allowed a certain freedom in choosing their country of residence in order to distribute the burden between states and take humanitarian circumstances into account. In order to control movement and prevent abuse, the EU actively uses instruments of cooperation between police and migration authorities. The Schengen Information System (SIS) plays an important role as a pan-European database for the exchange of information on wanted persons, refusals of entry, missing persons, etc.

An important feature of temporary protection status is that it grants the right to work without special permission. This fundamentally distinguishes it from asylum seeker status, which often involves a period during which employment is prohibited. With access to the labor market, Ukrainian refugees were able to quickly become self-sufficient and integrate into their host communities. According to the European Commission, hundreds of thousands of Ukrainians found employment in EU countries, especially those with labor markets open to foreign workers (e.g., Poland, the Czech Republic, and Germany). To simplify the recognition of their qualifications, the EU and national governments introduced simplified procedures for the recognition of diplomas, language courses, and training. This is part of broader integration measures aimed at gradually transitioning Ukrainians from temporarily protected persons to full participants in the economic and social life of their host countries.

One of the key freedoms that Ukrainian citizens actually enjoyed during the mass displacement was the ability to move freely within the Schengen area. The Schengen area abolishes border controls between most EU member states, allowing persons who have legally entered the territory of one of these countries to travel further without undergoing additional checks at internal borders. For Ukrainians, this meant that once they arrived in, for example, Poland or Hungary, they could continue on to other EU countries where they had family or other ties without having to obtain new visas. Ukrainian citizens with biometric passports or other documents granting visa-free entry automatically acquired the right to travel within the Schengen area for up to 90 days after crossing the external border. This allowed many displaced families to reach the countries where they wanted to exercise their rights to protection—for example, Germany, Italy, or the Czech Republic—and reunite there with relatives or acquaintances who could provide support.

Comprehensive regulation of migration processes involving third-country nationals requires the harmonization of digital technologies with international legal norms. This includes the development of ethical recommendations on the use of algorithms in decisions concerning migrants, as well as the development of mechanisms to monitor the compliance of these systems with international standards. At the same time, the participating state is obliged to ensure compliance with the principles of humanity, human rights, and social justice, which are central principles of international law.

A balanced approach to regulating the migration of third-country nationals involves integrating digital technologies with international legal norms and social integration mechanisms. Transparent algorithmic systems, equal access to social and labor rights, and adaptation programs create conditions for a safe and humane environment in which migrants' rights are protected and the participating state fulfills its international obligations.

Conclusions. Thus, regulating the migration of third-country nationals within the European Union is a complex international legal issue that requires simultaneous consideration of human rights, humanity, and effective migration management. Ensuring a balance between the sovereignty of member states, the social integration of migrants, and compliance with international human rights standards is a central task of modern migration policy. The use of digital technologies and automated control systems must be complemented by transparent complaint mechanisms and ethical standards of application, and the guarantee of social and labour rights of third-country nationals must remain an integral part of the legal framework. This approach creates the conditions for the development of a humane, fair, and sustainable migration policy that complies with the international legal obligations of Member States and guarantees the protection of the rights and freedoms of every migrant.

REFERENCES:

1. Gugliotta L., Elbi A. Will AI "Subtly" Take Over Decision-making in the EU Border and Migration Context? *European Papers*, 2024. Vol. 9, № 2. P. 567–589. URL: https://www.europeanpapers.eu/system/files/pdf_version/EP_eJ_2024_3_SS1_6_Lorenzo_Gugliotta_Abdullah_Elbi_00797.pdf (дата звернення: 17.11.2025).

2. Kostakopoulou D. Third Country Nationals in the EU: From Invisible Others to Potential Key Players in the European Integration Process. *Columbia Journal of European Law*, 2024. Vol. 30, № 2. P. 45–68. URL: https://cjel.law.columbia.edu/print/2024/third-country-nationals-in-the-eu-from-invisible-others-to-potential-key-players-in-the-european-integration-process/ (дата звернення: 16.11.2025).
3. Manfredi M. Access to Social Benefits for Third-country Nationals in the European Union: Between Fragmentation and Equal Treatment. *European Journal of Social Security*, 2025. Vol. 27, № 1. P. 12–29. URL: https://www.europeanpapers.eu/e-journal/access-social-benefits-third-country-nationals-european-union-between-fragmentation-equal-treatment (дата звернення: 16.11.2025).
4. Melin P. The Recast Single Permit Directive: an assessment of its (re)design and implications for third-country nationals. *Journal of Immigration and Asylum Law,* 2024. Vol. 38, № 3. P. 201–220. DOI: https://doi.org/10.1007/s12027-025-00823-1 (дата звернення: 17.11.2025).
5. Pahladsingh A. Proposal for a Common Return System: Legal requirements and fundamental-rights challenges in returning third-country nationals. *European Public Law*, 2025. Vol. 31, № 1. P. 101-119. DOI: https://doi.org/10.1007/s12027-025-00854-8 (дата звернення: 17.11.2025).

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.31

РОЛЬ УПОВНОВАЖЕНОГО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ У БОРОТЬБІ З МОВОЮ ВОРОЖНЕЧІ В ЦИФРОВОМУ ПРОСТОРІ

Казарян Е.Г.,
доктор філософії у галузі права
старший викладач кафедри конституційного
та адміністративного права і процесу
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
ORCID: 0000-0002-7353-2599

Казарян Е.Г. Роль Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у боротьбі з мовою ворожнечі в цифровому просторі.

У статті досліджується роль Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений) у протидії мові ворожнечі в цифровому середовищі в умовах зростаючої діджиталізації та стрімкої трансформації онлайн-комунікації. Мова ворожнечі, що поширюється через соціальні мережі, онлайн-медіа та цифрові платформи, створює зростаючі ризики для прав людини, демократичної стабільності та інформаційної безпеки, особливо в контексті триваючого збройного конфлікту, коли ворожі наративи й маніпулятивні технології посилюють нетерпимість і суспільну поляризацію. У дослідженні підкреслюється, що, попри наявні антидискримінаційні норми, в Україні відсутнє узгоджене правове визначення мови ворожнечі та послідовний механізм правозастосування, що істотно обмежує ефективність превентивних і захисних заходів. Європейські стандарти – зокрема Рекомендація CM/Rec(2022)16, Загальна політична рекомендація № 15 та Кодекс поведінки щодо протидії незаконній мові ворожнечі онлайн у межах Регламенту про цифрові послуги – наголошують на потребі систематичного моніторингу, швидкого реагування платформ та освітніх ініціатив. У статті оцінено чинні повноваження й діяльність Уповноваженого, включаючи моніторинг цифрових медіа, взаємодію з державними органами та онлайн-платформами, ініціювання правових дій і проведення просвітницьких кампаній у партнерстві з громадянським суспільством та міжнародними організаціями. Особливу увагу приділено проблемам розмежування свободи вираження поглядів і дискримінаційної риторики, складності модерації онлайн-контенту та відсутності деталізованої статистичної звітності щодо проявів мови ворожнечі. У дослідженні обґрунтовується необхідність посилення інституційної спроможності Уповноваженого шляхом удосконалення інструментів моніторингу, уточнення законодавчих дефініцій, розширення співпраці з цифровими платформами та інтеграції європейських стандартів для підвищення ефективності національної системи запобігання, виявлення та реагування на мову ворожнечі у цифровій сфері, а також розроблення узгоджених аналітичних механізмів для підтримки політик, заснованих на доказах.

Ключові слова: мова ворожнечі, Уповноважений, цифрові права, дискримінація, онлайн-платформи, парламентський контроль.

Kazarian E.G. The role of the Ukrainian Parliament Commissioner for human rights in combating hate speech in the digital space.

The article examines the role of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights in countering hate speech in the digital environment amid growing digitalization and the rapid transformation of online communication. Hate speech disseminated through social networks, online media, and digital platforms poses increasing risks to human rights, democratic stability, and information security, especially in the context of the ongoing armed conflict, where hostile narratives and manipulative technologies amplify intolerance and societal polarization. The study highlights that despite existing anti-discrimination norms, Ukraine lacks a coherent legal definition of hate speech

and a consistent enforcement framework, which significantly limits the effectiveness of preventive and protective mechanisms. European standards – particularly Recommendation CM/Rec(2022)16, General Policy Recommendation No. 15, and the Code of Conduct on Countering Illegal Hate Speech Online within the Digital Services Act – underline the need for systematic monitoring, rapid platform response, and educational initiatives. The article assesses the current powers and activities of the Commissioner, including monitoring of digital media, cooperation with state bodies and online platforms, initiating legal actions, and conducting awareness-raising campaigns in partnership with civil society and international organizations. Special attention is given to challenges in distinguishing between freedom of expression and discriminatory rhetoric, the complexity of online content moderation, and the lack of detailed statistical reporting on manifestations of hate speech. The study argues for strengthening the institutional capacity of the Commissioner through enhanced monitoring tools, clearer legislative definitions, cooperation with digital platforms, and integration of European standards to improve the national system of preventing, detecting, and responding to hate speech in the digital sphere, as well as developing coordinated analytical mechanisms to support evidence-based policymaking.

Key words: hate speech, Ukrainian Parliament Commissioner for human rights, digital rights, discrimination, online platforms, parliamentary oversight.

Постановка проблеми. У контексті глобальної цифровізації та трансформації комунікаційного середовища явище мови ворожнечі набуває масштабного поширення, насамперед через соціальні мережі, онлайн-медіа та цифрові платформи. Це зумовлює суттєве посилення ризиків порушення прав людини, підриву демократичних інститутів та дестабілізації суспільних відносин. Попри позитивні тенденції у сфері забезпечення рівності та недискримінації, зокрема підвищення позиції України у 2024 році до 35-го місця у рейтингу «Індекс верховенства права» [1], проблематика мови ворожнечі залишається нормативно та інституційно недостатньо врегульованою.

В умовах триваючого воєнного конфлікту мова ворожнечі використовується як інструмент маніпуляції, поширення неправдивих та ворожих наративів, які сприяють формуванню упередженості та нетерпимості у суспільстві, що посилює загрози інформаційній безпеці держави та цифровим правам громадян. За таких обставин особливо актуальним постає дослідження ролі та функціональних можливостей Уповноваженого як ключового суб'єкта моніторингу, превенції, захисту та ініціювання нормативних змін у сфері протидії мові ворожнечі в цифровому просторі. Зазначені чинники обумовлюють необхідність формування комплексного теоретико-правового підходу до удосконалення механізмів запобігання, виявлення та реагування на прояви мови ворожнечі, а також посилення інституційної спроможності органів парламентського контролю у сфері прав людини.

Мета дослідження – визначити особливості ролі Уповноваженого у боротьбі з мовою ворожнечі в цифровому просторі.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика мови ворожнечі досліджується у працях вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема Д. Брауна, Н. Четті, С. Алатура, С. Даниленка та інших. Науковці наголошують на впливі соціальних мереж на формування ворожих наративів, використанні технологій маніпуляції, особливо дипфейків, а також на складності відмежування свободи слова від дискримінаційної риторики. Однак, попри значну кількість наукових праць, залишається нерозкритою проблема інтеграції європейських стандартів протидії мові ворожнечі у діяльність Уповноваженого.

Виклад основного матеріалу. Європейські стандарти до подолання мови ворожнечі пропонують комплексний механізм, який передбачає правове регулювання, саморегуляцію медіа, освітні кампанії, а також диференціацію проявів мови ворожнечі залежно від ступеня суспільної небезпечності. Так, Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи CM/Rec(2022)16 окреслює комплексні заходи для запобігання та реагування на мову ворожнечі та акцентує на необхідності моніторингу саме інтернет-простору, як найбільшому середовищу поширення дискримінаційних повідомлень [2]. Проте станом на сьогодні в Україні ця рекомендація застосовується лише частково.

Не менш важливими є положення Загальнополітичної рекомендації № 15 Європейської комісії проти расизму та нетерпимості, яка акцентує на необхідності поєднання правового регулювання з освітніми ініціативами, спрямованими на формування мовної толерантності, критичного мислення та поваги до різноманіття [3]. Саме освітні та просвітницькі кампанії, інтегровані у про-

грами закладів освіти, можуть стати ефективним інструментом профілактики поширення мови ворожнечі.

У 2025 році Європейська комісія інтегрувала «Кодекс поведінки щодо протидії незаконній мові ненависті в Інтернеті +» до положень Закону про цифрові послуги (Digital Services Act). Кодекс зобов'язує онлайн-платформи швидко реагувати на повідомлення про незаконну мову ворожнечі – зокрема, оцінювати контент протягом 24 годин і видаляти його за необхідності. До Кодексу вже приєдналися провідні платформи, серед яких Dailymotion, Facebook, Instagram, LinkedIn, Microsoft, Snapchat, Rakuten Viber, TikTok, Twitch, X і YouTube. Крім того, компанії мають створити мережу «моніторингових репортерів» – громадських або державних організацій, які перевірятимуть, як платформи виконують свої зобов'язання. Цей крок має посилити відповідальність платформ і підвищити захист користувачів від проявів цифрової ненависті [4].

Мова ворожнечі в Інтернеті часто є неоднозначною та залежною від контексту, що ускладнює її виявлення, регулювання та протидію. Це особливо важливо для України, де у національному законодавстві бракує чіткого визначення терміну «мова ворожнечі». Попри існування положень щодо заборони дискримінації, зокрема в Конституції України, Кримінальному кодексі України (ст. 161), Законі України «Про медіа» (ст. 36), а також Кодексі України про адміністративні правопорушення, правозастосовна практика демонструє відсутність стабільності й послідовності, що знижує ефективність правового регулювання у сфері протидії мові ворожнечі.

Кіберпростір став новою сферою реалізації прав людини, де свобода вираження поєднується з ризиками приниження, дискримінації та психологічного тиску. Онлайнова мова ворожнечі є особливо небезпечною, адже за відсутності належного реагування вона швидко поширюється. Інтернет значно спрощує створення й розповсюдження таких висловлювань: якщо офлайн це здебільшого роблять політики та медіа, то у цифровому середовищі кожен користувач може стати джерелом агресивного контенту, часто – анонімно. На це, зокрема, звертав увагу Спеціальний доповідач ООН Ла Рю [5].

Розуміння природи мови ворожнечі є необхідним для формування релевантних заходів протидії. Під мовою ворожнечі А. Браун розглядає будь-які текстові чи усні висловлювання, що містять дискримінаційні або насильницькі прояви щодо осіб, які належать до певної раси, етносу, національності, релігії, мають певну сексуальну орієнтацію або гендерну ідентичність [6, с. 428]. У свою чергу, Н. Четті та С. Алатур пропонують класифікацію мови ненависті на три основні групи: гендерну, релігійну та расову, акцентуючи на різних типах упереджень, що лежать в основі цих проявів [7, с. 108–118].

У своїх дослідженнях С.І. Даниленко та К.Ю. Убийконь відзначають, що соціальні мережі стали головним середовищем поширення ворожих наративів. Масштаб негативного впливу посилюють технології маніпуляції, зокрема дипфейки, які ускладнюють відмежування фактів від дезінформації. Такий контент часто є провокативним, емоційним і конфліктогенним, що сприяє його вірусному поширенню. Подібні явища особливо загострилися в умовах гібридних конфліктів, зокрема після повномасштабного вторгнення Росії в Україну [8, с. 29].

Згідно зі ст. 36 Закону України «Про медіа» на території України в медіа та на платформах спільного доступу до відео забороняється поширювати висловлювання, що розпалюють ненависть, ворожнечу чи жорстокість, підбурюють до дискримінації чи утисків стосовно окремих осіб чи груп осіб за ознакою етнічного чи соціального походження, громадянства, національності, раси, релігії та вірувань або за іншими ознаками [9]. Як наголошує А. Олейник мова ворожнечі у соціальних мережах має амбівалентний характер: вона може бути як способом самовираження, так і закликом до агресії, що шкодить ментальному та фізичному здоров'ю користувачів [10, с. 119].

Хоча українське законодавство не містить окремої статті, яка б прямо встановлювала кримінальну відповідальність за мову ворожнечі, що закликає до насильства, у таких випадках може застосовуватися ст. 161 КК України, що передбачає відповідальність за порушення рівноправності громадян за різними ознаками. На практиці кримінальне провадження щодо мови ворожнечі, яка пропагує насильство, ініціюється доволі рідко [11, с. 24].

У цьому контексті особливої уваги набуває діяльність Уповноваженого. Його контроль за дотриманням конституційних прав і свобод, охоплює й цифровий вимір реалізації прав людини. Однак практика боротьби з мовою ворожнечі стикається з низкою викликів, зокрема в частині визначення меж між свободою слова та неприпустимою дискримінаційною риторикою.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні, а також захист прав кожної особи в межах юрисдикції держави здійснює Уповноважений [12]. Уповноважений є відповідальним за збирання інформації щодо випадків проявів мови ворожнечі. У щорічній доповіді Уповноважений приділяє окрему увагу питанням протидії дискримінації, однак документ не містить деталізованої статистики за видами проявів мови ворожнечі, обмежуючись лише наведенням окремих прикладів таких інцидентів. Моніторинг дотримання принципу рівності прав і свобод у різних сферах суспільного життя, а також контроль за вжиттям уповноваженими органами заходів для запобігання і реагування на прояви мови ворожнечі здійснюється Секретаріатом Уповноваженого на постійній основі.

Станом на сьогодні, в Україні ще відсутній цілісний підхід до регулювання мови ворожнечі онлайн з боку Уповноваженого. Цілком очевидно, що діяльність Уповноваженого має розширюватися з урахуванням актуальних загроз цифрового середовища. Йдеться не лише про реагування на звернення громадян, але й про системний моніторинг контенту, взаємодію з платформами та сприяння впровадженню етичних алгоритмів модерації.

Разом із тим, попри відсутність комплексного регуляторного підходу, Уповноважений уже здійснює комплексну превентивну, моніторингову та просвітницьку діяльність, спрямовану на запобігання будь-яким проявам дискримінації та мови ворожнечі. Інституція активно залучається до круглих столів, конференцій, навчальних курсів і семінарів у співпраці з організаціями громадянського суспільства та міжнародними структурами, зокрема Радою Європи. У межах Плану дій для України «Стійкість, відновлення та відбудова» (2023–2026) співробітники Офісу Уповноваженого пройшли навчання щодо застосування європейських стандартів у сфері запобігання дискримінації та протидії мові ворожнечі, ознайомилися з практикою Європейського суду з прав людини, положеннями Рекомендацій щодо протидії мові ворожнечі та роллю Європейської комісії проти расизму та нетерпимості у формуванні національної політики рівності [13].

Окрім освітньо-просвітницької діяльності, важливе місце у роботі Уповноваженого посідає реалізація функцій парламентського контролю. У межах здійснення таких повноважень Уповноважений регулярно направляє звернення до органів державної влади та суб'єктів медіа з вимогою запобігати поширенню мови ворожнечі. Така практика має превентивний характер і сприяє зміцненню інституційної спроможності держави у сфері захисту прав людини.

Реалізуючи свої повноваження, Уповноважений забезпечує моніторинг цифрового медіапростору та вживає заходів реагування у разі виявлення проявів мови ворожнечі, зокрема за ознаками національної належності, релігійних переконань, сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності.

Однак практична реалізація таких реагувань нерідко стикається з системними труднощами правозастосування. Попри суспільну увагу до небезпечного контенту, навіть переданого правоохоронним органам, провадження нерідко закриваються через відсутність чітких правових критеріїв для встановлення складу правопорушення. Показовим є випадок із відео на YouTube, яке містило ознаки розпалювання релігійної та національної ворожнечі. Уповноважений звернувся до Національної ради з питань телебачення і радіомовлення та Національної поліції. Національної ради з питань телебачення і радіомовлення повідомила, що направила запит до YouTube щодо його видалення або блокування в Україні, однак відео залишилося доступним. Поліція відкрила кримінальне провадження за ч. 1 ст. 161 КК України, але пізніше його було закрито через відсутність складу кримінального правопорушення [14, с. 285].

Подібні проблеми виявляються і в інших справах, що перебувають у центрі уваги Уповноваженого. Так, Офіс Уповноваженого отримав звернення від представників національної меншини щодо можливого розпалювання національної ворожнечі та приниження національної честі й гідності. Йдеться про публікацію на сайті інформагентства «УНІАН» під заголовком «Брати по нещастю. Шлях Азербайджану, яким йде Україна», у якій автор висловив твердження, здатні сформувати у читачів уявлення про причетність окремих представників меншини до російської збройної агресії. За результатами розгляду звернення Уповноваженим було відкрито провадження та відповідно до викладених у зверненні обставин правоохоронцями внесено відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань за ч. 1 ст. 161 КК України [15].

У сукупності наведені приклади дозволяють зробити висновок, що діяльність Уповноваженого поєднує превентивні, просвітницькі та оперативні механізми, спрямовані на формування толе-

рантного, інклюзивного суспільства, протидію дискримінації та мінімізацію ризиків поширення мови ворожнечі, зокрема у цифровому просторі.

Водночас ефективність такої діяльності значною мірою залежить від наявності належних аналітичних інструментів. Дослідження онлайнової мови ворожнечі ускладнюється специфікою цифрового простору, де вона поширюється. Вивчення цього явища потребує застосування методів аналізу великих масивів даних – цифрових слідів людської активності, які опиняються у відкритому доступі в мережі [16, с. 59]. Отримання та опрацювання таких даних можливі лише за допомогою спеціалізованих інструментів, що дозволяють збирати та обробляти різні типи інтернет-контенту: тексти, зображення, відео, аудіо тощо.

Вищевикладене свідчить про потребу інституційного посилення ролі Уповноваженого у контексті цифрових прав, зокрема через:

– створення системи моніторингу мови ворожнечі в інтернеті;

– розробку спеціалізованих методичних рекомендацій для представників медіа;

– ініціювання змін до законодавства щодо дефініції «мова ворожнечі»;

– активне співробітництво з платформами (YouTube, Facebook, TikTok) для видалення контенту, що містить дискримінаційні елементи;

– освітні кампанії для підвищення медіаграмотності.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що Уповноважений відіграє ключову роль у системі протидії мові ворожнечі в цифровому просторі як суб'єкт парламентського контролю, моніторингу, превенції та реагування. Діяльність Уповноваженого охоплює збір і аналіз інформації про випадки дискримінації, реагування на звернення громадян, взаємодію з органами державної влади, правоохоронними органами та суб'єктами медіа, а також здійснення просвітницьких і навчальних заходів із питань недискримінації.

Водночас встановлено, що наявні механізми реалізації повноважень Уповноваженого у цифровому середовищі не мають системного характеру. Зокрема, відсутність постійного структурованого моніторингу онлайнової мови ворожнечі, обмежена співпраця з глобальними цифровими платформами та недостатня інтеграція європейських стандартів стримують інституційну спроможність ефективно протидіяти поширенню ворожих наративів.

Таким чином, досягнення ефективної протидії мові ворожнечі в цифровому просторі можливе лише за умови поєднання правових, інституційних і просвітницьких інструментів, у межах яких Уповноважений має виступати центральним координуючим суб'єктом у системі захисту прав людини, адаптуючи традиційні інструменти парламентського контролю до умов цифрового середовища. Перспективи подальших наукових досліджень пов'язані з розробленням комплексної моделі парламентського контролю за дотриманням цифрових прав і вдосконаленням національного законодавства з урахуванням європейських стандартів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ukraine. *World justice project:* [website]. URL: https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/country/2024/Ukraine/Fundamental%20Rights.
2. Recommendation CM/Rec(2022)16 of the Committee of Ministers to member States on combating hate speech on 20 May 2022. URL: https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%220900001680a67955%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}.
3. Загальнополітична рекомендація ЄКРН № 15: протидія мові ворожнечі. Страсбург, 08 грудня 2015 р. 69 с. URL: https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-15-on-hate-speech-ukrainian-tran/1680a11674.
4. Commission welcomes the integration of the revised Code of conduct on countering illegal hate speech online into the Digital Services Act. *European Commission:* [website]. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_25_300.
5. La Rue F. Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression: UN Doc. A / 67 / 357 of 4 June 2012. 19 p. URL: https://www.refworld.org/reference/themreport/unhrc/2012/en/87407.
6. Brown A. What is hate speech? Part 1: The Myth of Hate. *Law and Philosophy.* 2017. Vol. 36. № 4. P. 419–468. DOI: https://doi.org/10.1007/s10982-017-9297-1. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s10982-017-9297-1.

7. Chetty N., Alathur S. Hate speech review in the context of online social networks. *Aggression and Violent Behavior.* 2018. Vol. 40. P. 108–118. DOI: https://doi.org/10.1016/j.avb.2018.05.003. URL: https://cilvektiesibas.org.lv/media/record/ docs/2021/12/15/chetty-article.pdf.
8. Даниленко С.І., Убийконь К.Ю. Мова ворожнечі у месенджері Telegram та соціальній мережі TikTok: форми прояву під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну. *Регіональні студії.* 2024. № 39. С. 22–20. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-6170/2024.39.3. URL: http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/39/5.pdf.
9. Про медіа: Закон України від 13 груд. 2022 р. № 2849-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text.
10. Олейник А. Етичні феномени соціальних мереж: мова ворожнечі, кіберненависть та кібербулінг. *Вісник Львівського університету.* 2022. Вип. 42. С. 118–124. DOI: https://doi.org/10.30970/PPS.2022.42.15. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/ 42_2022/15.pdf.
11. Казарян Е.Г. Поняття та особливості мови ворожнечі. *X Юридичні могилянські читання – 2024 :* матеріали X всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 28 квіт. 2024 р.). Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2024. С. 22–26. URL: https://chmnu.edu.ua/wp-content/uploads/Mogilyanski_chitannya_-_2024.pdf.
12. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 груд. 1997 р. № 776/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text.
13. Сприяння рівності та боротьба з мовою ворожнечі: навчальний курс Ради Європи для працівників Офісу Омбудсмана. *Омбудсман України.* URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/spriyannya-rivnosti-ta-borotba-z-movoyu-vorozhnechi-navchalnij-kurs-radi-yevropi-dlya-pracivnikiv-ofisu-ombudsmana.
14. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2024 рік. 2025. 550 с. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/18.06.2025%20Щорічна_доповідь_Уповноваженого_у_2024_році-%20виправлена.pdf.
15. Омбудсман вкотре наголошує на неприпустимості прояву мови ворожнечі, зокрема, за національною ознакою. *Омбудсман України*. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/ombudsman-vkotre-nagoloshuye-na-nepripustimosti-proyavu-movi-vorozhnechi-zokrema-za-nacionalnoyu-oznakoyu.
16. Кислова О.М. Великі дані в контексті дослідження проблем сучасного суспільства. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.* 2019. № 42. С. 59–68. DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6521-2019-42-06. URL: https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/14869/13894.

УДК 342.53
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.32

ГОЛОСУВАННЯ ЗА АНТИДЕРЖАВНИЙ ЗАКОНОПРОЕКТ: ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НАРОДНОГО ДЕПУТАТА УКРАЇНИ

Ковальчук О.Б.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-науковий інститут права,
психології та інноваційної освіти
Національний університет «Львівська політехніка»,
заслужена юристка України,
ORCID: 0000-0001-5547-1625
e-mail: olena.b.kovalchuk@lpnu.ua

Ковальчук О.Б. Голосування за антидержавний законопроект: відповідальність народного депутата України.

Стаття присвячена питанню необхідності запровадження відповідальності народного депутата України за внесення та голосування за антидержавний законопроект на конституційному та законодавчому рівні.

Розглянуто чинне законодавство України, яке гарантує діяльність народного депутата України, думки фахівців щодо визначення поняття та можливості обмеження парламентського індемнітету, а також приклади зарубіжного досвіду застосування індемнітету, в тому числі складові змісту правовідносин політичної відповідальності депутатів Європарламенту та політичної відповідальності народного депутата України.

Під антидержавними законопроектами пропонується розглядати законопроекти, положення яких спрямовані на: зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади; зміну меж території або державного кордону України; порушення порядку, встановленого Конституцією України; шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України; надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України та інше.

Вважається за необхідне запровадити кримінальну відповідальність у двох випадках. Перший – коли суб'єкт законодавчої ініціативи вносить явно антидержавний законопроект на розгляд парламенту, другий – коли первинна редакція законопроекту може не містити антидержавні положення, проте в процесі розгляду до нього були внесені антидержавні положення та поставлені на голосування. Тоді народний депутат України несе кримінальну відповідальність за голосування за антидержавний законопроект. Видається, що лише запровадження кримінальної відповідальності за внесення чи голосування за антидержавний законопроект може покласти край свавіллю, яке відбувається в парламенті, починаючи з 1991 року, а особливо в умовах збройної агресії рф проти нашої держави та відновить довіру громадян до законодавчого органу України, зміцнить Український народ у спільній боротьбі за перемогу над внутрішнім та зовнішнім ворогом.

Ключові слова: відповідальність, народний депутат України, індемнітет, антидержавний законопроект, голосування.

Kovalchuk O.B. Voting for an anti-state bill: responsibility of a people's deputy of Ukraine.

The article is devoted to the issue of the need to introduce the responsibility of a people's deputy of Ukraine for introducing and voting for an anti-state bill at the constitutional and legislative levels.

The current legislation of Ukraine, which guarantees the activities of a people's deputy of Ukraine, the opinions of experts on the definition of the concept and the possibility of limiting parliamentary

indemnity, as well as examples of foreign experience in the application of indemnity, including the components of the content of legal relations of political responsibility of deputies of the European Parliament and the political responsibility of a people's deputy of Ukraine, are considered.

Under anti-state bills, it is proposed to consider bills whose provisions are aimed at: changing or overthrowing the constitutional order or seizing state power; changing the boundaries of the territory or state border of Ukraine; violating the order established by the Constitution of Ukraine; harm to the sovereignty, territorial integrity and inviolability, defense capability, state, economic or information security of Ukraine; providing assistance to a foreign state, foreign organization or their representatives in carrying out subversive activities against Ukraine, etc.

It is considered necessary to introduce criminal liability in two cases. The first is when the subject of the legislative initiative submits a clearly anti-state bill for consideration by the parliament, the second is when the initial version of the bill may not contain anti-state provisions, but during the consideration process anti-state provisions were introduced into it and put to a vote. Then the People's Deputy of Ukraine bears criminal liability for voting for the anti-state bill. It seems that only the introduction of criminal liability for introducing or voting for an anti-state bill can put an end to the arbitrariness that has been taking place in the parliament since 1991, especially in the context of the armed aggression of the Russian Federation against our state, and will restore citizens' trust in the legislative body of Ukraine, strengthen the Ukrainian people in the joint struggle for victory over the internal and external enemy.

Key words: responsibility, people's deputy of Ukraine, indemnity, anti-state bill, voting.

Постановка проблеми. В умовах збройної агресії рф проти України досить гостро постає питання унеможливлення внесення та голосування народним депутатом України за антидержавний законопроект та запровадження відповідальності за таке голосування.

Стан опрацювання проблематики. Питання відповідальності народних депутатів України розглядали вчені-конституціоналісти, політологи, фахівці з державного управління, зокрема: Н.В. Горейко, В.А. Гошовська, А.А. Коваленко, І.О. Кресіна, О.О. Майданник, Н.О. Максіменцева, Г.М. Малкіна, Ю.П. Мельник, В.В. Олійник, В.С. Олійник, О.М. Стойко, А.Д. Тарасова, М.М. Тищенко, Д.Ю. Чабанюк, Д.І. Червінська, А.О. Шумний, І. С. Щебетун та інші, однак поставлена проблема потребує подальших наукових досліджень.

Метою дослідження є розгляд питання необхідності запровадження відповідальності народного депутата України за внесення та голосування за антидержавний законопроект на конституційному та законодавчому рівні.

Виклад основного матеріалу. На рівні Конституції України визначено текст присяги перед вступом на посаду народного депутата України, в якому депутат присягає на вірність Україні та зобов'язується усіма своїми діями боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників (стаття 79) [1].

Закон України «Про статус народного депутата України» передбачає, що при виконанні своїх повноважень народний депутат керується Конституцією України, законами України та загальновизнаними нормами моралі. Держава гарантує народному депутату забезпечення необхідними умовами для здійснення ним депутатських повноважень [2].

Серед основних гарантій діяльності народних депутатів України: непорушність повноважень народного депутата України; відповідальність за невиконання законних вимог народного депутата України; відповідальність за посягання на честь, гідність народного депутата України та вплив на нього, членів його сім'ї та родичів, помічників-консультантів народного депутата України [2].

Встановлена кримінальна відповідальність за: посягання на життя народного депутата України (стаття 112 Кримінального кодексу України); незаконний вплив у будь-якій формі на народного депутата України, з метою перешкодити виконанню ним службових обов'язків або добитися прийняття незаконних рішень (стаття 344); погрозу вбивством, заподіяння шкоди здоров'ю, знищення або пошкодження майна, а також викрадення або позбавлення волі щодо народного депутата України (стаття 346); невиконання службовою особою законних вимог народного депутата України, створення штучних перешкод у роботі, надання завідомо неправдивої інформації (стаття 351) [3].

Стаття 80 Конституції України передбачає, що народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за

винятком відповідальності за образу чи наклеп [1]. Положення цієї статті в юридичній літературі розглядається, як індемнітет.

Так, під парламентським індемнітетом розуміють – 1) привілей депутатів парламенту, що полягає в їх невідповідальності. Означає заборону переслідування депутата за будь-які дії, вчинені ним під час виконання депутатських обов'язків (промову в парламенті, голосування, участь у комісіях та інше – індивідуальний характер). Ніхто, зокрема й сам парламент, не може притягнути депутата до відповідальності за ці дії навіть після того, як він перестав бути членом парламенту; 2) винагорода депутатів за парламентську діяльність, зокрема покриття витрат на резиденцію, листування, поїздки та інше [4, с. 24].

Світовий досвід застосування індемнітету є досить різноманітним: він може поширюватись тільки на висловлення в парламенті або його органах; поширюватись тільки на висловлення в залі засідань парламенту або парламентських комітетах. Також нормативними актами може не бути передбачено, які саме дії захищаються індемнітетом. Дія індемнітету може бути поширена на публічні виступи депутатів – будь то участь у виборчому процесі, передвиборча агітація, дебати (пов'язані з політичною діяльністю), засоби масової інформації та інше [4, с. 25–26].

Згідно з п. 1 ст. 46 Основного закону ФРН депутат не може бути підданий переслідуванню в судовому або службовому порядку чи інакше притягнутий до відповідальності поза Бундестагом за своє голосування або висловлювання у Бундестазі або в одному з його комітетів. У ст. 26 Конституції Франції вказано, що жоден член Парламенту не може піддаватися переслідуванню, розшуку, арешту за висловлені думки або за голосування при виконанні ним своїх функцій [5, с. 21].

Аналіз норм чинного законодавства ЄС дозволяє виокремити наступні складові змісту правовідносин політичної відповідальності депутатів Європарламенту. До них можна віднести: 1) встановлення вимог до належної поведінки парламентарів, поваги один до одного, заборону висловлювань, що можуть образити чи протирічать нормам належної поведінки, створення Консультативного комітету Європарламенту; 2) визначення правил щодо організації контактів з різними групами суспільства, встановлення зв'язків та налагодження комунікації; 3) фінансова прозорість діяльності депутатів, створення Бюро з метою контролю такої діяльності [6, с. 37–38].

Метою індемнітету є забезпечення незалежної позиції депутата з будь яких питань, що розглядаються в парламенті [7, с. 218].

Спільним для багатьох країн є обмеження депутатського індемнітету в аспекті того, що він не поширюється на випадки образи чи наклепу. Незважаючи на те, що звуження обсягу індемнітету не є поширеною практикою, його запровадження в деяких країнах пов'язане з необхідністю запобігати потенційно можливим зловживанням із боку депутатів. Можливість зняття індемнітету парламентаріїв передбачена законодавством Данії, Фінляндії, Чехії, Німеччини, Греції, Угорщини, Мальти, Нідерландів, Швейцарії, Великобританії.

Загальна процедура зняття індемнітету передбачає необхідність ініціативи від індивіда або компетентного органу, за поданням якої слідує прийняття рішення парламентом на підставі голосування. В Україні така процедура не передбачена законодавством, що є прогалиною, адже є практика зловживання парламентаріями наданими їм привілеями. Позитивним є закріплення того, що депутати несуть відповідальність за образу чи наклеп [7, с. 218].

М. М. Тищенко розглядає політичну відповідальність парламентаря не лише як вид юридичної чи соціальної відповідальності, а й як вид професійної й моральної (особистісної) відповідальності, що проявляється в разі наявності в особистості: по-перше, знань чинного законодавства і виконання його вимог; по-друге, професійної підготовки до роботи в представницьких органах влади, громадських та політичних організаціях; по-третє, високого рівня загальної культури, зокрема, морально-етичних якостей [8, с. 88].

Пріоритетним у цьому напрямі має стати постійна робота українського парламенту над удосконаленням чинного законодавства, яке регламентує власне його діяльність і сприяє посиленню політичної відповідальності парламентарів, що ґрунтується на системі цінностей, професійних знаннях, уміннях, навичках у сфері публічного управління, політології, права та високих моральних якостях [8, с. 91].

Враховуючи парламентсько-президентську форму правління слід звернути увагу, що діяльність очільників та членів керівних органів низки політичних партій, має виразний антиукраїнський характер, в умовах воєнного стану – антидержавний характер, а тому актуальним є питання їх заборони, що передбачає створення відповідної доказової бази. Аналіз програм політичних партій,

оновлення багатьох з яких відбулося після Революції Гідності, дає підстави стверджувати, що тільки частина з них відображає однозначно їх ставлення до російсько-української війни. Натомість у більшості програм партій позиції щодо війни не висловлено. Тобто кваліфікація діяльності партії як такої, чия діяльність створює небезпеку для демократичного ладу, державного суверенітету й територіальної цілісності України, та на думку І.О. Кресіної, О.М. Стойко, А.А. Коваленка має доповнюватися засудженням її уповноважених осіб за вчинення відповідних дій [9, с. 147-148].

Зміни у чинному законодавстві України, зумовлені прийняттям Закону України від 03 травня 2022 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій», надають правові інструменти для заборони проросійських партій в Україні, що становлять загрозу національній безпеці, державному суверенітету та територіальній цілісності держави [10].

Слушною є думка О. Майданник, що депутатська діяльність – це завжди свідома, цілеспрямована діяльність щодо виконання завдань, функцій, повноважень, покладених законодавством на депутата. Коли депутат несумлінно здійснює свої права та обов'язки, він тим самим порушує свободу інших суб'єктів, виявляє неповагу до права, ігнорує його загальне призначення [11, с. 5].

Як бачимо в Україні на конституційному та законодавчому рівнях значною мірою гарантується діяльність народного депутата України. А як бути у випадку, коли депутат вносить на розгляд парламенту законопроекти антидержавного спрямування та, більше того, голосує за такий закон.

Кримінальний кодекс України в статті 364^{-2} встановлює лише відповідальність за умисне здійснення народним депутатом України на пленарному засіданні Верховної Ради України голосування замість іншого народного депутата України (неособисте голосування) [3].

Кримінальний кодекс України містить відповідальність за: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (стаття 109); умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій (стаття 110); діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України (стаття 111) [3].

Однак, народний депутат України захищений конституційною нормою від відповідальності за внесення та голосування за антидержавні законопроекти. При цьому не вважається достатнім політична відповідальність (не обрання на наступних виборах такого депутата) чи навіть запровадження відкликання народного депутата України, що є вкрай необхідним.

Поряд з розглянутим питанням необхідно також враховувати, що право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України крім народних депутатів України також належить Президентові України та Кабінету Міністрів України.

Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади, повинен забезпечувати державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України [1]. Таким чином існує ймовірність внесення на розгляд парламенту антидержавного законопроекту не лише народним депутатом України, а також Президентом України чи Кабінетом Міністрів України.

Нажаль, Україна має досвід прийняття «диктаторських законів» 2014 року – пакет законів, ухвалених 16 січня 2014 року парламентською більшістю Верховної Ради України з грубим порушенням регламенту, без використання системи «Рада» (підняттям рук) та обговорення. Був спрямований на обмеження прав та свобод громадян і розширення можливостей влади для протидії протестувальникам. Представники громадянського суспільства фактично визнавалися «екстремістами» та «іноземними агентами». Роль голови лічильної комісії виконував представник фракції Партії регіонів України В. Олійник. Було проголошено, що за них проголосувало 239 депутатів. Голова ВР України В. Рибак, підписуючи «законопроекти» в день їх прийняття, також порушив регламент [12].

В результаті частина народних депутатів, які голосували за диктаторські закони, знову були обрані до парламенту та зайняли керівні посади у комітетах Верховної Ради України [13], що є неприпустимим.

Антидержавними законопроектами можна вважати законопроекти, положення яких спрямовані на: зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади; зміну меж території або державного кордону України; порушення порядку, встановленого Конституцією України; шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України; надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України та інше.

Висновки. Отже, вважається за необхідне запровадити кримінальну відповідальність у двох випадках. Перший – коли суб'єкт законодавчої ініціативи вносить явно антидержавний законопроект на розгляд парламенту, другий – коли первинна редакція законопроекту може не містити антидержавні положення, проте в процесі розгляду до нього були внесені антидержавні положення та поставлені на голосування. Тоді народний депутат України несе кримінальну відповідальність за голосування за антидержавний законопроект. Лише запровадження кримінальної відповідальності за внесення чи голосування за антидержавний законопроект може покласти край свавіллю, яке відбувається в парламенті, починаючи з 1991 року, а особливо в умовах збройної агресії рф проти нашої держави та відновить довіру громадян до законодавчого органу України, зміцнить Український народ у спільній боротьбі за перемогу над внутрішнім та зовнішнім ворогом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України (1996, 28 червня). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 14.12.2025).
2. Про статус народного депутата України (1992, 17 листопада): Закон України № 2790-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12#Text (дата звернення: 14.12.2025).
3. Кримінальний кодекс України (2001, 05 квітня): Кодекс України № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 14.12.2025).
4. Тарасова А.Д., Червінська Д.І. Депутатський імунітет та індемнітет: український і зарубіжний досвід. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-5/4. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 5. С. 24–27.
5. Олійник В.С., Олійник В.В., Шумний А.О., Чабанюк Д.Ю. Проблеми конституційно-правового забезпечення недоторканності народних депутатів: зарубіжний досвід та українські реалії. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-4-3. *Право і суспільство.* 2019. № 4. С. 17–28.
6. Максіменцева Н.О. Політична відповідальність депутата парламенту як елемент політичної безпеки: досвід ЄС. DOI https://doi.org/10.32782/39221427. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2023. № 1. С. 35–40.
7. Щебетун І.С., Горейко Н.В. До питання про депутатську недоторканість. DOI https://doi.org/10.32837/npnuola.v28i29.736. *Наукові праці НУ ОЮА.* 2021. Том XXVIII. С. 215–220.
8. Тищенко М.М. Відповідальність народних депутатів України: політико-правовий аспект. DOI https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-2.15. *Науковий журнал «Політикус»*. 2021. Випуск 2. С. 87–92.
9. Кресіна І.О., Стойко О.М., Коваленко А.А. Відповідальність політичних партій за антидержавну діяльність. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. DOI: 10.33663/1563-3349-2022-91-140. 2022. Вип. 91. С. 140-153.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій (2022, 03 травня): Закон України № 2243-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2243-20#n38 (дата звернення: 14.12.2025).
11. Майданник О. Конституційно-правовий імунітет народного депутата України: проблеми та перспективи. *Юридична Україна.* 2015. № 4-5. С. 4–8.
12. Падалка С.С. Диктаторські закони 2014. Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1: А–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2021. 773 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=dyktatorski_zakony_2014 (дата звернення: 14.12.2025).
13. Саліженко О. Річниця «диктаторських законів»: яка доля нардепів, які їх ухвалили? *Рух ЧЕСНО.* 17 січня 2023 р. URL: https://www.chesno.org/post/5474/ (дата звернення: 14.12.2025).

UDC 342.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.33

LEGAL REGULATION OF THE STUDY OF THE LANGUAGE OF INSTRUCTION IN GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS IN GERMANY, POLAND AND FRANCE BY MIGRANT CHILDREN

Kudriavtseva O.M.,
Candidate of Law Sciences, Associate Professor,
Department of Constitutional Law,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID: 0000-0002-5875-9146
e-mail: o.m.kudriavtseva@gmail.com

Kudriavtseva O.M. Legal regulation of learning by migrant children the language of instruction in general secondary education institutions in Germany, Poland and France.

The scientific article analyzes the legal regulation of learning by migrant children the language of instruction in general secondary education institutions in Germany, Poland and France. It is substantiated that the language competence of a "migrant student" in the legal systems of the indicated states is not considered a prerequisite for access to education, but is legally transformed into the subject of the positive obligation of the state to eliminate actual barriers to the realization of the right to education. All three states, Germany, Poland, France, proceed from the same basic principle: a child's lack of proficiency in the language of instruction at school, or proficiency in it at a level insufficient for the educational process, cannot be a basis for restricting or postponing the realization of the right to education.

Based on the analysis of constitutional provisions, laws on education, and subordinate regulations, it was established that Germany has a language integration model in which the obligation of German as the language of instruction is combined with a legal requirement for the states to provide intensive and individual language support within the school system. Poland has an integration model based on the consolidation of the right of foreign children to free education and additional Polish language classes, which ensures rapid adaptation to the educational process in conditions of mass migration. The French model is centralized, in which the language integration of migrant students is institutionalized through nationwide mechanisms for specialized French language training and the gradual inclusion of children in regular classes.

It has been proven that all three models have in common the recognition of language support as an integral element of guaranteeing equal access to education and implementing the principle of the best interests of the child, in accordance with the UN Convention on the Rights of the Child.

It is established that the differences between the models are due to the peculiarities of the state system, the degree of centralization of educational policy and the legal traditions of migrant integration. It is concluded that effective legal regulation of learning the language of instruction by migrants consists in transferring the burden of linguistic adaptation from the child to the state as the bearer of positive obligations in the field of ensuring the right to education.

Key words: right to education, migrant children, language of instruction, linguistic integration, positive obligations of the state, international human rights standards, legal regulation.

Кудрявцева О.М. Правове регулювання вивчення дітьми-мігрантами мови, якою здійснюється викладання в закладах загальної середньої освіти в Німеччині, Польщі та Франції.

В науковій статті проведено аналіз правового регулювання вивчення дітьми-мігрантами мови, якою здійснюється викладання в закладах загальної середньої освіти Німеччини, Польщі та Франції. Обґрунтовано, що мовна компетентність «учня-мігранта» в правопорядках зазначених держав не розглядається як передумова доступу до освіти, а юридично трансформується у предмет позитивного обов'язку держави щодо усунення фактичних бар'єрів у реалізації права на

освіту. Всі три держави, Німеччина, Польща, Франція, виходять з однакового базового принципу: не володіння дитиною мовою викладання в школі, або володіння нею на рівні, не достатньому для навчального процесу, не може бути підставою для обмеження чи відтермінування реалізації права на освіту.

На основі аналізу норм конституцій Німеччини, Польщі, Франції, законів про освіту, підзаконних нормативно-правових актів встановлено, що в Німеччині діє модель мовної інтеграції, в якій обов'язковість німецької мови як мови навчання поєднується з правовою вимогою до земель забезпечувати інтенсивну та індивідуальну мовну підтримку в межах шкільної системи. У Польщі діє інтеграційна модель, заснована на закріпленні права дітей-іноземців на безоплатну освіту та додаткові заняття з польської мови, що забезпечує швидку адаптацію до навчального процесу за умов масових міграцій. Французька модель є централізованою, в ній мовна інтеграція учнів-мігрантів інституціоналізована через загальнонаціональні механізми спеціалізованого навчання французької мови та поступового включення дітей до регулярних класів.

Доведено, що спільним для всіх трьох моделей є визнання мовної підтримки невід'ємним елементом гарантування рівності доступу до освіти та реалізації принципу найкращих інтересів дитини, відповідно до Конвенції ООН про права дитини.

Встановлено, що відмінності між моделями зумовлені особливостями державного устрою, ступенем централізації освітньої політики та правовими традиціями інтеграції мігрантів. Зроблено висновок, що ефективне правове регулювання вивчення мови навчання мігрантами полягає у перенесенні тягаря мовної адаптації з дитини на державу як носія позитивних зобов'язань у сфері забезпечення права на освіту.

Ключові слова: право на освіту, діти-мігранти, мова навчання, мовна інтеграція, позитивні обов'язки держави, міжнародні стандарти прав людини, правове регулювання.

Formulation of the problem.

Due to the mass displacement of the population caused by the full-scale war in Ukraine since February 2022, in EU Member States, in particular, Germany, France, and Poland, there has been an urgent need to adapt national legal regulations on education to ensure the child's right to education and effective integration. In particular, in Germany, as of the beginning of 2025, about 227,000 children and adolescents from Ukraine were studying in schools [1], in Poland the estimate varies between 134,000–152,000 schoolchildren [2], in France as of December 2022 there were over 19,236 students from Ukraine, however, centralized quarterly records are less detailed compared to Germany and Poland [3]. This indicates the relevance of a comparative legal analysis of the legal regulation of the study of languages taught in Germany, Poland, and France in order to identify the means by which these states ensure the fulfillment of their international obligations to ensure the child's right to education and non-discrimination. For Ukraine, such a study has both theoretical and practical significance, since the state is currently developing a set of instruments to ensure the right to education of children – citizens of Ukraine, who arrive on the territory of Ukraine from the territory occupied by Russia, or arrive from the territory of Russia, where they were deported or forcibly. These children have undergone Russification, not individually do not speak or speak the Ukrainian language at a level insufficient for study.

The state of development of this problem.

In the article Vasylchenko O.P., Deshko L.M., Lotyuk O.S. "Ensuring the acquisition of general secondary education by persons with special educational needs in wartime conditions: novelties of Ukrainian legislation" provides a comprehensive analysis of novelties of the national legislation of Ukraine in the field of ensuring the right to general secondary education in martial law conditions, with an emphasis on vulnerable groups of education seekers, in particular persons with special educational needs [4]. The authors argue that the right to education in wartime conditions is transformed from a formally guaranteed right into a right that requires active positive actions of the state, including the adaptation of educational procedures, forms of teaching and communication tools. Although the subject of the study is inclusive education, the approaches proposed by the authors to the interpretation of the positive obligations of the state, the principle of equality and non-discrimination are universal in nature and directly correlate with the problems of language adaptation of migrant children, for whom the language barrier also acts as a systemic obstacle to the realization of the right to education.

In the article Deshko L. «The right to education and the principle of equality: from an idea in the works of Professor Hersch Lauterpacht to enshrining in the Universal Declaration of Human Rights»

the evolution of the idea of the right to education through the prism of the principle of equality is traced – from the doctrinal developments of G. Lauterpacht to its enshrining in the Universal Declaration of Human Rights of 1948 [5]. The author argues that equality in access to education cannot be reduced to formal equality before the law, but requires material fulfillment through the elimination of actual barriers, including linguistic, social and cultural. This concept is methodologically significant for the analysis of models of linguistic integration of migrants in the education systems of European states, as it allows interpreting the state's obligation to ensure the study of the language of instruction as a manifestation of the implementation of material equality in the sphere of education.

Article by Olshevsky I.P. «The role of the decisions of the European Court of Human Rights in improving national mechanisms for ensuring the right to education in the member states of the Council of Europe» is devoted to the analysis of the practice of the European Court of Human Rights as a source of development of national mechanisms for guaranteeing the right to education [6]. The author shows that the Court consistently considers the right to education as «practical and effective», and not theoretical or illusory, which requires states to eliminate indirect forms of discrimination. In this context, the decisions of the ECHR on access to education for persons in a vulnerable position create a legal basis for assessing language requirements in schools as a potential restriction of the right to education if the state does not provide adequate mechanisms for language support.

In the study of Borislavska O.M. «State language and constitutional identity of Ukraine: the nature of relationships» the constitutional and legal nature of the state language as an element of constitutional identity and a symbol of state sovereignty [7]. The author argues that the state language performs an integrative function, but its establishment must occur in a manner compatible with the principles of human rights and non-discrimination. These conclusions are of direct importance for the analysis of legal models of language policy in education, as they allow conceptualizing the tension between the mandatory nature of the language of instruction and the need to create adaptation mechanisms for persons who do not speak it.

A similar issue is considered in a broader theoretical dimension by Slinko T., Tkachenko E. in the article "Guaranteeing constitutional national identity by constitutional control bodies", which examines the role of constitutional jurisdiction bodies in protecting national identity, including the language component [8]. The authors argue that constitutional identity is not a static category and must be consistent with international human rights standards. This approach is relevant for the study of educational language policy, as it allows us to consider the requirement of teaching in the state language not in isolation, but in the context of the balance between the sovereign powers of the state and its international legal obligations to protect the right to education. Taken together, the analyzed works form a holistic scientific basis for the study of the legal regulation of learning the language of instruction by migrants, combining the approaches of constitutional law, international human rights protection and educational law. They allow us to substantiate the key thesis that language policy in education should be considered not exclusively as an instrument of national identity, but as a legally regulated mechanism for implementing the principle of equality and the positive obligations of the state in the field of ensuring the right to education.

The purpose of this article – to identify the features of the model of legal regulation of the study by migrant children of the language taught in general secondary education institutions in Germany, Poland and France.

Presenting main material.

The German model of legal regulation of the study of the language of instruction in schools by migrants consists of the norms of the Basic Law of Germany, federal legislation, and the legislation of the states. It is characterized by the absence of a single codified act for migrants and at the same time the presence of a system of interrelated norms that ensure the mandatory study of German as a language of instruction while maintaining individual mechanisms of language support.

The constitutional basis of regulation is the Basic Law of the Federal Republic of Germany, which, on the one hand, does not establish a subjective "right to education", but guarantees state supervision of the school system (Article 7 of the Grundgesetz) and the principle of equality before the law (Article 3 of the Grundgesetz), which in legal practice is interpreted as a prohibition of discrimination on linguistic or national grounds in access to compulsory school education [9].

On this basis, the Federal Constitutional Court has repeatedly emphasized that disabled children who are legally in the territory of Germany are subject to the state laws on compulsory school education on

an equal basis with German citizens, and language barriers cannot be a reason for refusing to enroll in school. Key provisions on the organization of language training for migrant students are contained in the school laws of individual states. Thus, the School Law of the state of North Rhine-Westphalia explicitly stipulates the obligation of schools to provide "language support for students with a migrant background" in order to ensure their full participation in the educational process (§ 2, § 36 Schulgesetz NRW) [10]. Similar provisions are contained in the Schulgesetz Baden-Württemberg (§ 1, § 14) [11] and the Schulgesetz Berlin (§ 3, § 15) [12]. A characteristic feature is that the language of instruction is defined as German, but the state legislation at the same time obliges school authorities to create additional tools for its acquisition by children for whom it is not their native language.

Decisions and recommendations, which, although not having the force of law, actually define uniform standards of educational policy in all states. Of key importance is the decision "Integration durch Bildung" of October 25, 2007 (in subsequent editions), which for the first time systematically enshrined the approach according to which the acquisition of the German language is considered a central condition for educational integration, and language support is considered a cross-cutting task for the entire school, and not just for preparatory classes [13]. After 2015, due to the sharp increase in the number of refugee children, special recommendations were adopted for the education of "neu zugewanderte Kinder und Jugendliche" (newly arrived children and youth), which provide for the creation of so-called preparatory or "welcome" classes (Vorbereitungs- or Willkommensklassen) with intensive study of the German language with the subsequent integration of students into regular classes [14]. An important feature of the legal framework is the clear distinction between school language education and integration courses for adult migrants. The latter are regulated by the Residence Act (Aufenthaltsgesetz), in particular § 44, which establishes the right and in some cases the obligation to attend integration courses in the German language and orientation in the legal system of the Federal Republic of Germany [15]. These courses do not apply to school-age children, which emphasizes the autonomy of the educational sphere and the priority of school mechanisms for linguistic integration. At the same time, the Asylum Act (Asylgesetz) and the acts adopted to implement it indirectly affect access to school, determining the legal status of the child and the territorial competence of the states regarding the organization of education [16].

In the context of its international obligations, Germany has consistently integrated the provisions of the UN Convention on the Rights of the Child, in particular Articles 28 and 29, as reflected in the official reports of the Federal Government to the UN Committee on the Rights of the Child [17]. This is reflected in the requirement that language measures do not lead to segregation or a reduction in educational standards for migrant children, but on the contrary, ensure that they have equal opportunities in the general education system.

Thus, the peculiarity of the German model of legal regulation of learning the language of instruction by migrants lies in the combination of the obligation of German as the language of instruction with the legally enshrined obligation of the state to provide individualized, intensive and institutionally supported language assistance within the school system. The federal nature of education allows the states to adapt language support tools to local needs. As a result, the German model is not reduced to an assimilation requirement of "language proficiency for access to education", but functions as a legal mechanism for integration through education, in which mastering the language of instruction is both a child's right and a state's duty.

The legal regulation of migrants' learning of the language of instruction in Polish schools is distinguished by its universality, inclusiveness and adaptive mechanisms, formed in response to the state's obligation to guarantee the right to education and at the same time ensure effective socio-cultural integration. In the Polish legal system, the key regulatory document that establishes general rules for education, including language requirements for non-Polish citizens, is the "Law on Education" (Ustawa – Prawo oświatowe) of 14 December 2016 [18].

This law ensures the right to education in public schools on equal terms with Polish citizens for all school-age children, regardless of citizenship, which also covers migrant children, including those who arrived from Ukraine after 24 February 2022, under temporary protection of the EU (Temporary Protection Directive implemented in Poland by the Law of 12 March 2022 on assistance to citizens of Ukraine) [19].

Under the conditions provided for by law, linguistic support for migrants in education is provided through a number of legislative and regulatory mechanisms, in particular through additional classes in Polish as a language of instruction, preparatory classes (classes préparatoires / godziny języka polskiego)

and compensatory lessons that allow children to adapt to the Polish educational program. According to the education system defined in Articles 165 and 166 of the Act on Education Law, non-Polish-speaking students who do not have sufficient knowledge of Polish to successfully study in a regular class are entitled to free additional Polish language lessons organized by a school or local government and lasting up to 24 months [18]. The Regulation of the Minister of National Education of 23 August 2017 on the education of persons who are not Polish citizens details this mechanism, in particular regarding the organization of preparatory classes and the minimum number of hours of Polish language per week [20]. According to this Regulation, preparatory classes may include at least six hours of Polish language per week as part of a course adapted to the needs of students who do not have sufficient knowledge of Polish.

These measures are complemented by the right to participate in compensatory lessons in other subjects, which ensure the elimination of gaps in knowledge due to differences in the curricula of the country of origin and Poland, as well as the possibility of using the support of teaching assistants who speak the language of the student's country of origin, a tool designed to facilitate communication and learning in the field of cultural differences [21]. In addition, the legislation provides that migrants have equal access to learning foreign languages, which is an important component of the integration process and the formation of key competences in a multilingual Europe [22].

Along with general education legislation, the right to education and linguistic support is also confirmed by Poland's international legal obligations, in particular Article 70 of the Constitution of the Republic of Poland, which guarantees the right to education without discrimination and which is universally accessible to all persons residing in the country, including migrants and asylum seekers.

It is important to emphasize that the main emphasis in the Polish model of legal regulation is not on compulsory proficiency in Polish for access to school, but on guaranteeing the right to education with simultaneous support in language acquisition as a key element of integration into the educational process. This is also reflected in the practical additional norms established by the law of March 12, 2022 on supporting citizens of Ukraine, which allocate additional funding for local authorities to implement educational tasks, including language support and the involvement of pedagogical assistants [19]. Such measures strengthen the mechanism for implementing language policy in schools, facilitating access to education for migrant children and reducing the risks of social isolation.

In view of the above, the Polish model of legal regulation of the study of the language of instruction by migrants is characterized by a comprehensive approach that combines universal access to education, the state's obligation to create favorable conditions for mastering the Polish language, adaptive educational mechanisms (preparatory and compensatory classes), as well as support for cultural diversity through the possibility of studying the native language as an additional one. This approach is aimed at minimizing barriers to access to education, strengthening the integration potential of education for migrants and at the same time maintaining national standards of education in Poland. The French model of legal regulation of the study of the language of instruction by migrants in schools is based on a combination of the constitutional principle of equal access to education, a unitary organization of the education system and clearly institutionalized mechanisms of linguistic adaptation, integrated into the national policy of school integration of foreigners. Unlike federal models, in France, key rules are set at the national level, and local education authorities implement them within the framework of certain ministerial regulations.

The regulatory framework is the French Education Code (Code de l'éducation), which enshrines the fundamental principle of compulsory and free school education for all children residing in the territory of the Republic, regardless of citizenship or migration status. According to Article L111-1 of the Code de l'éducation, the right to education is guaranteed to every child, and the state's educational policy is aimed at ensuring equality of opportunity and integration into the republican community, which in legal doctrine is interpreted as the state's obligation to eliminate language barriers that impede access to education [23]. Articles L131-1 and L131-6 of the same Code establish the compulsory nature of school education for children aged 3 to 16, including foreign children, which automatically extends to them the requirements and guarantees regarding language support [23].

The central element of the French model is the administrative-legal mechanism for adapted education for students who do not have a sufficient command of French, enshrined in the by-laws of the Ministry of National Education. The basic document is Circular No. 2012-141 of 2 October 2012 "Organisation de la scolarité des élèves allophones nouvellement arrivés", which introduced the legal category of élèves allophones nouvellement arrivés (newly arrived allophone students) and established the obligation of public schools to provide them with specialized instruction in French as the language of schooling

(français langue de scolarisation) [24]. A legal feature of the French approach is that proficiency in French is not a prerequisite for access to school, but, on the contrary, is considered as an outcome of the educational process. This provision is confirmed by subsequent circulars of the Ministry of Education, in particular Circular No. 2014-088 of 9 July 2014, which details the role of academic centers in the school adaptation and integration of migrant children [25]. In the context of the mass arrival of children from Ukraine after 2022, France adapted the already existing regulatory model without creating a separate "emergency" regime for language education. This is reflected in the official explanations of the Ministry of National Education on the admission and education of Ukrainian children, which explicitly state that they are subject to the general education regime for élèves allophones, with the possibility of studying in Unités pédagogiques pour élèves allophones arrivants and receiving individualized language support. Thus, the temporary protection granted in accordance with EU law did not change the logic of linguistic integration, but only activated the already existing legal and institutional mechanisms. Language support for migrant students is a tool for implementing the principle of the best interests of the child, and not a discretionary measure of educational policy.

Thus, the French model of legal regulation of learning the language of instruction by migrants is characterized by unitarity, regulatory centralization and clear administrative institutionalization of language support. Its key feature is the recognition of the French language as an integral element of republican integration with the simultaneous legal obligation of the state to ensure that every child has the opportunity to master it within the framework of school education. Linguistic integration in France is not a condition for admission to school, but functions as a purposeful public-legal mechanism for the implementation of the right to education, reflecting the assimilation-integration, but human rights-oriented model of the state's educational policy.

Based on the comparative legal analysis of the legal regulation of learning the language of instruction by migrants in schools in Germany, Poland and France, it was found that in all three countries independent but conceptually related legal models have been formed, united by a common goal – ensuring real access of a migrant child to the right to education by eliminating the language barrier, but different institutionally, with different implementation mechanisms and the ratio of integration and unification. In Germany, a model operates, which is based on a combination of constitutional principles of equality and state supervision of education with the autonomy of the states in regulating school issues. The absence of a single federal law dedicated to the linguistic integration of migrant students is compensated by an extensive system of state Schulgesetze and the coordinating role of the Kultusministerkonferenz. A characteristic feature is that German is recognized as a mandatory language of instruction, but its mastery is not a prerequisite for admission to school, but is ensured through the legal obligation of the state to organize preparatory and integration language programs. Thus, the German model demonstrates the legal concept of "integration through education", where language support is an element of equality of educational opportunities, and not a tool of selection.

The Polish model, unlike the German one, was formed within the framework of a unitary state with decentralized education management and has a clear legislative basis in the Law «Prawo oświatowe». Its key feature is the direct normative recognition of the right of foreign children to education on equal terms with Polish citizens, including the right to free additional Polish language classes and training in preparatory classes. The Polish legal model is distinguished by a high level of normative specification of language support (specified terms, minimum number of hours, organizational forms), which has especially intensified after 2022 due to the mass arrival of children from Ukraine. At the same time, this model traces a pragmatic integration approach aimed not at assimilation, but at rapid adaptation to the educational process while preserving the possibilities of cultural and linguistic identity. The French model is characterized by a high degree of normative centralization and administrative institutionalization. It is based on the Education Code and an extensive system of ministerial circulars. Its defining feature is the consolidation of the special status of élèves allophones nouvellement arrivés and the functioning of UPE2A and CASNAV as mandatory elements of state education policy. The French model most consistently implements the assimilation-integration concept, within which the French language is considered a key tool for the inclusion of a child in the republican space, but at the same time the state assumes a full legal obligation to ensure the conditions for its mastery within the school system.

Conclusions.

All three states, Germany, Poland, France, proceed from the same basic principle: the linguistic incompetence of a migrant child cannot be a reason for restricting or postponing the exercise of

the right to education. At the same time, the differences between the models are manifested in the way this principle is legally mediated: in Germany – through federative normative multi-level and recommendatory standards, in Poland – through detailed legislative regulation and adaptation tools, in France – through centralized administrative and legal management of linguistic integration.

From the standpoint of legal science, these models demonstrate different options for the balance between the right of the state to determine the language of instruction and the positive obligation to ensure the effective implementation of the child's right to education in accordance with international standards, in particular the UN Convention on the Rights of the Child. A comparative analysis allows us to conclude that the most effective from the point of view of human rights logic are those legal mechanisms that transform the requirement of proficiency in the language of instruction from a formal condition into an institutionally guaranteed process, the responsibility for which rests with the state, and not with the migrant child or his or her family.

REFERENCES:

1. Geflüchtete Kinder/Jugendliche aus der Ukraine an deutschen Schulen. URL: https://www.kmk.org/dokumentation-statistik/statistik/schulstatistik/gefluechtete-kinderjugedliche-aus-der-ukraine.html?utm.
2. Refugee students from Ukraine in Polish schools. What has changed in the 2024/2025 school year? URL: https://ceo.org.pl/wp-content/uploads/2025/01/Enrollment-report_10.2024_ CEO_ UNICEF_ENG.pdf?utm.
3. Accueil et scolarisation des enfants Ukrainiens. URL: https://www.education.gouv.fr/accueil-et-scolarisation-des-enfants-ukrainiens-340790.
4. Vasylchenko O.P., Deshko L.M., Lotyuk O.S. Ensuring the acquisition of general secondary education by persons with special educational needs in wartime conditions: novelties of Ukrainian legislation. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law.* Volume 1. № 91. С. 164-171. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.23.
5. Deshko L. The right to education and the principle of equality: from an idea in the works of Professor Hersch Lauterpacht to enshrining in the Universal Declaration of Human Rights. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law*. 2023. Випуск 80. Ч. 2. С. 296-300. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.2.48.
6. Olshevsky I.P. The role of the decisions of the European Court of Human Rights in improving national mechanisms for ensuring the right to education in the member states of the Council of Europe. *Our Law*. 2025. No. 2. P. 229-233. https://doi.org/10.71404/NP.2025.2.34.
7. Borislavska O.M. State language and constitutional identity of Ukraine: the nature of relationships. *Ukrainian Journal of Constitutional Law*. 2023. No. 3. P. 3-15. https://doi.org/10.30970/jcl.3.2023.1.
8. Slinko T., Tkachenko E. Guaranteeing constitutional national identity by bodies of constitutional control. *Law of Ukraine*. 2023. No. 7. P. 70-84. https://doi.org/10.33498/louu-2023-07-070.
9. Basic Law for the Federal Republic of Germany. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/index.html.
10. Geltende Gesetze und Verordnungen. URL: https://recht.nrw.de/lmi/owa/br_text_ anzeigen?v_id=10000000000000000325.
11. URL: https://www.landesrecht-bw.de/perma?d=jlr-SchulGBWV14P1.
12. Schulgesetz für das Land Berlin. URL: https://gesetze.berlin.de/perma?d=jlr-SchulGBEpP3.
13. Informationen der Länder für Geflüchtete aus der Ukraine. URL: https://www.kmk.org/dokumentation-statistik/beschluesse-und-empfehlungen.html.
14. The Standing Conference of the Ministers of Education and Cultural Affairs. URL: https://www.kmk.org/themen/allgemeinbildende-schulen/zugewanderte-kinder-und-jugendliche.html.
15. Act on the Residence, Economic Activity and Integration of Foreigners in the Federal Territory. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/aufenthg_2004.
16. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/asylg_1992.
17. URL: https://www.bundesregierung.de.
18. Temporary protection for foreigners. https://www.gov.pl/web/ochrona-en/education?utm.
19. Poland: the country's response to the crisis in Ukraine. URL: https://www.cedefop.europa.eu/en/news/poland-countrys-response-crisis-ukraine?utm.

20. The Language Rights of Ukrainian Minors Enjoying Temporary Protection in Poland in the Field of Education. URL: https://ceemr.uw.edu.pl/vol-14-no-1-2025/articles/language-rights-ukrainian-minors-enjoying-temporary-protection-poland?utm.
21. Information on education in the Polish educational system for people arriving from abroad. URL: https://policki.pl/wp-content/uploads/2022/07/ Education.pdf?utm_source=chatgpt.com.
22. Poland Supports Ukrainian Language in Schools as Second Foreign Language. URL: https://mezha.net/eng/bukvy/poland-supports-ukrainian-language-in-schools-as-second-foreign-language.
23. Code de l'éducation. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/ LEGITEXT000006071191.
24. Organisation de la scolarité des élèves allophones nouvellement arrivés. URL: https://www.education.gouv.fr/bo/12/Hebdo37/MENE1234231C.htm.
25. Circular No. 2014-088 of July 9, 2014. URL: https://www.education.gouv.fr/les-casnav-11640.

УДК 342.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.34

ПОСЛІДОВНІСТЬ ПРОВЕДЕННЯ ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ ВИБОРІВ І РЕФЕРЕНДУМУ ПРО ВСТУП ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Монастирський М.В.,
здобувач наукового ступеня доктора філософії з права
ORCID: 0009-0009-6295-1286
e-mail: mirekcom6@gmail.com

Монастирський М. В. Послідовність проведення перших повоєнних виборів і референдуму про вступ до Європейського Союзу: конституційно-правовий аналіз.

Вказується, в умовах дії режиму воєнного стану в Україні не відбулися заплановані парламентські вибори 2023 року, президентські вибори 2024 року та місцеві вибори 2025 року. Позачергові вибори протягом цього періоду також не проводилися. Отже, стаття присвячена актуальній темі перших повоєнних виборів в Україні.

Предметом дослідження обрано послідовність проведення виборів.

Встановлено, в період воєнного стану не були проведені чергові парламентські вибори 2023 року, чергові президентські вибори 2024 року та чергові місцеві вибори 2025 року; усі вибори мають бути проведені після воєнного стану для відновлення виборчих циклів; послідовність проведення виборів наразі не визначена і обговорюється.

Спростована поширена думка, що перші повоєнні вибори не можуть бути черговими або позачерговими; доводиться, що наступні парламентські вибори будуть тими парламентськими виборами, які мали відбутися в 2023 році, але не відбулися через правовий режим воєнного стану на підставі статті 83 Конституції України; аналогічно щодо наступних президентських і місцевих виборів.

Доведена нелогічність ідеї прийняття спеціального закону для перших повоєнних виборів. Вказано на відсутність зв'язку ідеї з виборчим правом.

Обґрунтовано, що голосування виборців на виборах і голосування виборців на референдумі є одним правом голосу. Відповідно проблема визначена як послідовність проведення перших повоєнних виборів і референдуму про вступ до Європейської Союзу.

Визначено список критеріїв для порівняльного аналізу проблеми: воля народу до голосування, конфліктність голосування, простота голосування, зрозумілість голосування, організованість голосування.

З'ясовано: 1) воля народу до голосування на виборах в існуючих умовах відсутня; воля до голосування на референдумі про вступ до ЄС сформувалася саме в умовах війни; 2) за критерієм конфліктності вибори визнаються небезпечними для проведення під час воєнного стану; стосовно референдуму такі дані відсутні; 3) референдум є найпростішою формою голосування: не є ні черговим, ні позачерговим; не є необхідним забезпечувати пасивне виборче право тощо.

Зроблено висновок про першочерговість проведення референдуму про вступ України до Європейського Союзу.

Ключові слова: повоєнні вибори, референдум, виборче право, право голосу, воєнний стан, черговість виборів.

Monastyrskyi M.V. The sequence of holding the first post-war elections and the referendum on joining the European Union: a constitutional analysis.

It is indicated that under the martial law regime in Ukraine, the planned parliamentary elections of 2023, presidential elections of 2024 and local elections of 2025 did not take place. Early elections were also not held during this period. Therefore, the article is devoted to the topical topic of the first post-war elections in Ukraine. The subject of the study was the sequence of elections.

It was established that the regular parliamentary elections of 2023, the regular presidential elections of 2024 and the regular local elections of 2025 were not held during the period of martial law; all elections should be held after martial law to resume the election cycles; the sequence of elections has not yet been determined and is being discussed.

The widespread opinion that the first post-war elections cannot be regular or extraordinary is refuted; it is proved that the next parliamentary elections will be the parliamentary elections that were supposed to be held in 2023, but did not take place due to the legal regime of martial law on the basis of Article 83 of the Constitution of Ukraine; similarly for the next presidential and local elections.

The illogicality of the idea of adopting a special law for the first post-war elections is proven. The lack of connection of the idea with electoral law is indicated.

It is substantiated that voting in elections and voting in a referendum are one right to vote. Accordingly, the problem is defined as the sequence of holding the first post-war elections and a referendum on joining the European Union.

A list of criteria for a comparative analysis of the problem is determined: the will of the people to vote, the conflict of voting, the simplicity of voting, the clarity of voting, the organization of voting.

It is found out: 1) the will of the people to vote in elections under existing conditions is absent; the will to vote in a referendum on joining the EU was formed precisely in wartime; 2) according to the conflict criterion, elections are recognized as dangerous to hold during martial law; there is no such data regarding a referendum; 3) a referendum is the simplest form of voting: it is neither regular nor extraordinary; it is not necessary to provide passive suffrage, etc.

A conclusion is made about the priority of holding a referendum on Ukraine's accession to the European Union.

Key words: post-war elections, referendum, suffrage, voting rights, martial law, order of elections.

Постановка проблеми. За період чинного воєнного стану в Україні не проводилися чергові парламентські вибори 2023 р., чергові президентські вибори 2024 р. і чергові місцеві вибори 2025 р. Позачергові вибори не проводилися також.

Державним органом управління виборами в Україні є Центральна виборча комісія (далі – ЦВК, або Комісія). ЦВК активно готується до проведення усіх виборів після завершення воєнного стану, про що постійно інформує пресслужба Комісії через офіційний веб-портал. Наприклад, нещодавно, 17 листопада Комісія вкотре нагадала, що «попри неможливість проведення виборів під час воєнного стану, ЦВК продовжує систематичну і послідовну підготовку до них» [1]. Як правило, в повідомленнях ЦВК усі ці вибори разом називаються першими повоєнними.

Судячи зі звітів ЦВК за 2023 [2] та 2024 [3] роки послідовність проведення перших повоєнних виборів мала другорядне значення. Проблема набула актуальності у 2025 р. після інтерв'ю голови ЦВК Олега Діденко 31 березня [4]. Тоді, на пряме питання журналіста щодо послідовності проведення чергових президентських і парламентських виборів по завершенні воєнного стану, пан Діденко відповів, що згідно чинного законодавства спочатку мали би відбутися парламентські вибори, а президентські потім.

Однак із думкою голови ЦВК категорично не погодився Андрій Магера, у минулому член Комісії та заступник голови ЦВК (2007-2018), а нині член неурядової аналітичної організації «Центр політико-правових реформ». 28 травня на публічному заході, присвяченому обговоренню необхідності перегляду виборчого законодавства для проведення перших повоєнних виборів пан Магера заявив буквально наступне: «моя особиста точка зору як експерта, варто спочатку проводити президентські вибори» [5, хв. 28]. Ба більше, він висловив переконання у неможливості визначити послідовність проведення перших повоєнних президентських і парламентських виборів за допомогою чинного законодавства тому, що Конституція України передбачає такі вибори лише у якості чергових або позачергових, а, на його думку, ці вибори будуть іншими, «післячерговими»: тобто такими, які не передбачені ні Конституцією України, ні спеціальним виборчим законодавством, а тому потребуватимуть нового закону для їх врегулювання; повоєнні місцеві вибори теж названі ним «післячерговими» [5, хв. 22-24].

Ідею законодавчої невизначеності перших повоєнних виборів майже одразу підтримав Голова Верховної Ради України Руслан Стефанчук. Спікер парламенту в інтерв'ю 18 червня навів свої міркування: «Це будуть унікальні вибори, таких в Україні ще не було. Вони не підпадають під жодні вибори, які визначені в Конституції, тому що це не строкові і не дострокові <…> скоріше

всього, [вони] будуть називатися строкові вибори, які проведені після завершення воєнного стану» [6, хв. 18-19]. Р . Стефанчук анонсував підготовку до прийняття парламентом спеціального закону, який, зокрема, визначить назву цих виборів, а також порядок їх проведення: чи вони будуть проводитися разом, чи окремо, а якщо окремо, то які перші [6, хв. 19-22]. «Це буде просто «одноразовий» закон, який дасть можливість провести ці вибори, а потім «перескочити» на нормальну систему, яка визначена в Конституції та Виборчому кодексі» [6, хв. 19], - пояснив голова законодавчого органу України місце нового закону в законодавчій системі України. Таким чином, проблема послідовності проведення перших повоєнних виборів набула вагомого політичного значення.

У 2025 році питання перших повоєнних виборів в Україні піднімалося на міжнародному рівні у зв'язку з ініціативою Президента США Дональда Трампа завершити війну проти України. Так, 20 листопада США передали Україні свій «мирний план з 28 пунктів», пункт 25 якого передбачав проведення виборів в Україні через 100 днів після підписання угоди з агресором про припинення війни; 23 листопада в Женеві (Швейцарія) почалися переговори щодо «мирного плану» між Україною та США; 30 листопада переговори продовжилися у Флориді (США). У цей день американське видання «The Wall Street Journal» повідомило про успішне обговорення графіку проведення виборів в Україні [7]. Попри те, що наступного дня українське видання «Бабель» заперечило це [8], досі ніхто не спростував анонсовану спікером українського парламенту підготовку окремого закону щодо графіку проведення цих виборів. Отже, *політичне* рішення проблеми послідовності проведення перших повоєнних виборів знаходиться на порядку денному в Україні.

Стан опрацювання проблематики. О. В. Скрипнюк і О. В. Марцеляк є одними з небагатьох науковців-правників, які з інтересом досліджують тему перших повоєнних виборів в Україні. Юристи поділяють думки А. Магери та Р. Стефанчука щодо конституційної невизначеності цих виборів і необхідності регулювання послідовності їх проведення окремим законом. Вони вважають за краще назвати цей новий вид виборів «першими повоєнними виборами» [9, с. 252]. Дослідники проблеми не запропонували свій варіант послідовності проведення виборів, а дійшли наступного красномовного висновку: «В цьому ж аспекті також слід вказати на те, що іншим чином, окрім як спеціальним законом, встановити належний порядок проведення окремого виду виборів не вдасться» [9, с. 252]. На жаль, автори такого висновку не пояснили, звідки беруть впевненість, що знайти правильне *юридичне* рішення проблеми здатні народні депутати чинного складу Верховної Ради. Отже, можна припустити, що О. В. Скрипнюк і О. В. Марцеляк насправді розраховують на *політичне* рішення керівництва держави.

18 вересня 2025 р. під час круглого столу «Майбутні вибори в Україні: виклики, загрози та перспективи» тема послідовності проведення повоєнних виборів була запропонована до обговорення як одна з поміж інших організатором заходу громадською організацією «Аналітичний центр "Об'єднана Україна"» (дата реєстрації юридичної особи: 04.07.22); зауважимо, захід проводився в приміщенні прес-центру державної організації Українська національна інформаційна агенція «Укрінформ», Запрошені учасники зустрічі виявили різне ставлення до проблеми (далі в хронологічному порядку). Галина Зеленько з Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України висловилася проти проведення виборів одночасно навіть в один рік; черговість проведення виборів залишила без уваги [10, хв. 37]. Ірина Павленко з Національного інституту стратегічних досліджень проігнорувала проблему взагалі [10, хв. 46]. Віталій Кулик, директор Центру досліджень проблем громадянського суспільства теж ігнорував [10, хв. 55]. Експерт з економічних питань і міжнародної торгівлі Олег Саркіц теж не виявив інтересу [10, хв. 64]. Добре відомий в Україні політолог Володимир Фесенко, директор Центру політичних досліджень «Пента», навпаки, підтримав важливість обговорення послідовності проведення перших повоєнних виборів : «На мій погляд, де є проблема, про яку ми ще нічого не сказали - а проблема дуже серйозна - це послідовність виборів. … Які вибори раніше? Насправді це дуже серйозна річ <…> поки що установка така: спочатку президентські, потім парламентські, а місцеві вибори або разом з парламентськими , або пізніше <…> Я би не виключав варіант, щоб усі вибори пройшли одночасно» [10, хв. 79-80]. Політолог Валерій Гончарук теж переконував у необхідності одночасного проведення президентських і парламентських виборів: «Зведення виборів президента і парламенту – це треба зробити» [10, хв. 86]. Ігор Чаленко, голова Центру аналізу і стратегій розмірковував про вибори президента під час воєнного стану, а не після [10, хв. 90]. Політолог Олексій Якубін не пропонував своє бачення послідовності проведення виборів, а лише зауважив, що проведення

президентських виборів першими несе в собі ризик найбільш жорсткого протистояння і розколу в суспільстві [10, хв. 98]. Політолог Олексій Буряченко однозначно підтримав варіант проведення першими виборів президента [10, хв. 107]. Підсумовуючи підкреслимо, що проблему обговорювали політологи, а не спеціалісти з конституційного права.

Відома в Україні своєю активністю та компетенцією з усіх без виключення виборчих питань громадська організація «ОПОРА» теж висловлювала думки щодо послідовності проведення загальнодержавних і місцевих виборів по завершенні воєнного стану [11]. Однак, слід визнати, думка організації не є думкою виборця**,** а тому не варта уваги.

Натомість цінною є позиція громадянина та виборця Сергія Стерненка, відомого в Україні військового волонтера та блогера (більше 2 млн. підписників на YouTube [12]). Пан Стерненко є противником як проведення, так і підготовки до проведення виборів у будь-який послідовності поки триває війна проти України. Показовою є реакція С. Стерненка на заяву Президента України Володимира Зеленського від 9 грудня щодо підготовки до проведення виборів президента *під час воєнного стану*: «Моя особиста думка така, що вибори, будь-які вибори, під час такої великої, інтенсивної війни, яка відбувається зараз, це смертельно небезпечно для нашої країни» [12, хв. 5]. Раніше, 16 вересня, тобто на наступний день після ухвалення урядом проєкту бюджету на 2026 рік і за кілька днів до того круглого столу в приміщенні «Укрінформ», С. Стерненко розкритикував проєкт бюджету за підготовку до виборів [13]. Громадянська позиція С. Стерненка зрозуміла, однак вона знаходиться на політичному полі, а не на ниві правової науки.

Таким чином, юридичне розв'язання гострої політичної проблеми на даний момент відсутнє.

Відповідно, **метою** здійсненого конституційно-правового аналізу проблеми послідовності проведення перших повоєнних виборів в Україні є пошук правильного *юридичного* розв'язання.

Виклад основного матеріалу. І. Спільна думка А. Магери, Р. Стефанчука, О. В. Скрипнюка і О. В. Марцеляка щодо законодавчої невизначеності перших повоєнних виборів і необхідності прийняття спеціального закону для встановлення порядку проведення цих виборів є найбільш схожою на правильну юридичну думку з кількох причин: а) для її пояснення були використані юридичні терміни «виборче законодавство», «чергові та позачергові вибори», «Конституція України» тощо; б) її пояснювали спеціалісти з підтвердженою юридичною кваліфікацією; в) в ній простежується спроба юридичного обґрунтування необхідності прийняття окремого закону по графіку проведення цих виборів через подолання законодавчої прогалини. Беззаперечно, спільна думка юристів є думкою юридичною, але її науковий статус є лише гіпотезою, яку ще слід довести. На наш погляд, ця гіпотеза має такі недоліки: 1) вона суперечить Конституції України; 2) вона є нелогічною; 3) вона не відповідає універсальній науковій категорії часу; 4) вона не має під собою правових підстав.

1) невідповідність Конституції. Автори гіпотези стверджують, що Конституція України передбачає лише чергові (строкові) та позачергові (дострокові) вибори Верховної Ради та Президента, а перші повоєнні вибори як окремий вид виборів не передбачає. Отже, автори гіпотези самі стверджують, що їх ідея не відповідає Конституції України.

Замість того відповідає Конституції України інше твердження, що наступні вибори Верховної Ради України X скликання будуть черговими або позачерговими, а наступні вибори 7-го Президента України теж будуть черговими або позачерговими. Отже, перші повоєнні вибори насправді не є законодавчо невизначеними, як стверджується в гіпотезі.

Автори гіпотези самі позбавили її правової визначеності і нормативно-правової обгрунтованості, коли заявили, що перші повоєнні вибори є новим видом виборів, який не передбачений українським законодавством. На нашу думку, автори гіпотези могли би спробувати пошукати нормативно-правове обґрунтування своєї ідеї в законодавствах інших країн або міжнародному праві;

2) нелогічність гіпотези. Автори гіпотези, яка очевидно не узгоджується з нормами чинного законодавства, відмовилися від доведення істинності висунутого припущення, а дійшли логічно хибного висновку про необхідність прийняття закону для гіпотетично нового виду виборів.

На перший погляд, теза «якщо є новий вид виборів, то є достатня підстава для прийняття нового закону» може здаватися логічною, тому що вона обгрунтовує необхідність прийняття закону для подолання законодавчої прогалини, а законодавчі прогалини, як добре відомо, долаються законодавчими актами. Однак, не слід забувати, що в даному випадку новий вид виборів є лише гіпотезою без конституційного підґрунтя.

Наведена теза має логічну форму умовного судження «якщо А, то В», яке складається з двох частин: антецеденту («новий вид виборів»), і консеквенту («новий закон»). Згідно відомих правил логіки, істинність антецеденту є достатньою підставою для істинності консеквенту, тобто поява нового виду виборів є достатньою підставою для прийняття відповідного закону. Проте в даному випадку антецедент є гіпотезою, а не юридичним фактом, тому в строго науковому значені гіпотеза має наступний вигляд: «Якщо підтвердиться припущення, що перші повоєнні вибори не можуть бути ні черговими, ні позачерговими, тільки тоді виникне необхідність прийняття нового закону для регулювання порядку проведення нового виду виборів». Таким чином, є нелогічним твердження про необхідність прийняття нового виборчого закону для перших повоєнних виборів на підставі припущення нового виду виборів.

Крім того, було б логічною помилкою думати, що прийняття нового закону, який визначить послідовність проведення перших повоєнних виборів як нового виду виборів, підтвердить істинність гіпотези. Така помилка відома під латинською назвою circulus in demonstrando.

Насправді, логічних помилок навколо цієї гіпотези допущено більше. Наведемо ще одну. Пан Магера, як відомо, стверджував у своєму виступі, що перші повоєнні вибори не є черговими та не є позачерговими, а є новим видом «післячергових» виборів [5, хв. 22]; новий вид означає, що Конституція України не передбачає «післячергових» виборів. Разом із тим, одну хвилину пізніше ним було сказано наступне: «Відтак виникає питання, хто буде призначати «післячергові» вибори? Відносно президентських виборів все дуже зрозуміло: є пункт 7 статті 85 Конституції - Верховна Рада призначає будь-який вид виборів Президента України, немає значення, який це. Щодо парламентських виборів <…> на мою думку, очевидно, слід в законі визначити дату проведення цих виборів і встановити, що ЦВК оголошує про початок проведення «післячергових» виборів. Десь аналогічний підхід можна буде застосувати до місцевих виборів» [5, хв. 23].

Допущено протиріччя. Стверджується, що пункт 7 статті 85 Конституції передбачає призначення Верховною Радою нового виду «післячергових» виборів Президента; одночасно стверджується, що «післячергові» вибори є новим видом виборів, який Конституція України не передбачає. Отже, наведена думка є логічно хибною;

3) час є відносним, а не абсолютним. Це довів А. Ейнштейн на початку ХХ століття, чим перевернув уявлення про Всесвіт. Хоча час є фундаментальною категорією науки фізики, він також є універсальною науковою категорію, тобто і для юристів також час є відносним, а не абсолютним.

На нашу думку, нелогічна і неконституційна ідея перших повоєнних виборів як окремого виду виборів виникає через сприйняття часу як абсолютної, а не відносної міри усього. Візьмемо, наприклад, чергові парламентські вибори. Відомо, що чергові вибори Верховної Ради Х скликання мали відбутися в останню неділю жовтня 2023 року, згідно статті 77 Конституції. Відомо також, що вибори не відбулися через воєнний стан, згідно статті 83 Конституції. Текст конституційної норми: «У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану» [14, ч. 4, ст. 83]. Отже, маємо юридичні факти і можемо переходити до часової інтерпретації в двох варіантах.

Варіант відносності часу. Відповідно до статті 83 Конституції, період воєнного стану є часовим періодом, який не сумісний із проведенням чергових парламентських виборів: час чергових парламентських виборів зупиняється поки плине час воєнного стану. Якщо чергові парламентські вибори 2023 року не проводилися ЦВК на підставі статті 83, то ЦВК орієнтується на годинник, якій показує час воєнного стану: поки плине час воєнного стану, час проведення виборів зупиняється. Отже, ЦВК визначає проводити чи не проводити чергові вибори парламенту Х скликання *відносно часу воєнного стану,* як це визначено статтею 83.

Варіант абсолютного часу. Найкраще його пояснює А. Магера: «Тепер відносно самих післявоєнних виборів <…> черговими виборами ми їх назвати не можемо, якщо вони не відбуваються у терміни - не у строки, а у терміни визначені Конституцією. Це своєрідний спосіб як неможливо двічі увійти у ту саму воду: цей час минув безповоротно і ніколи більше не повернеться <…> Що в цьому разі ми можемо говорити? Я думаю, ми можемо говорити про «післячергові» вибори, тому що вони відбуваються після того терміну, коли вони мали би відбутися як чергові» [5, хв. 21-22]. Дозволимо собі зауважити, що пан Магера говорить про «терміни, визначені Конституцією», тобто пояснює черговість проведення парламентських виборів після воєнного стану статтею 77, а

не 83, тому що, як було вище зазначено в юридичних фактах, стаття 77 встановлює час чергових виборів, а стаття 83 не встановлює черговість виборів, а зупиняє проведення чергових парламентських виборів на час воєнного стану. Отже, пан Магера в своїх міркування про черговість парламентських виборів не врахував ключову 83 статтю.

Таким чином, розуміючи статтю 83 Конституції в категорії відносного часу, доходимо висновку, що перші повоєнні парламентські вибори можуть бути черговими або позачерговими, як то визначено Конституцією для будь-яких парламентських виборів;

4) безпідставність висунутої гіпотези. Згідно відомих правил науки, висування будь-якої гіпотези має бути обґрунтованим. Специфікою юридичних гіпотез є *правове* обґрунтування.

Гіпотеза про юридичну невизначеність перших повоєнних виборів має на меті прийняття так званого «одноразового» закону для визначення виду цих виборів і порядку їх проведення, тобто гіпотеза передбачає вплив на діяльність законодавчого органу України - парламенту. Отже, вимога правового обґрунтування є не тільки академічною, а й конституційною, згідно статей першої, третьої, восьмої. Пригадаємо, Україна є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою [14, ст. 1]. В Україні визнається і діє принцип верховенства права [14, п. 1, ст. 8]; «верховенство права – це панування права в суспільстві» [15]. Зміст і спрямованість діяльності держави визначають права і свободи людини та їх гарантії [14, п. 2, ст. 3]. Проте наведена гіпотеза не має під собою правових підстав, тому що автори гіпотези не пояснюють, яким чином Конституція України, передбачаючи чергові та позачергові вибори, порушує виборчі права українців на перших виборах після воєнного стану.

Завершуючи аналіз ідеї юридичної невизначеності перших повоєнних виборів, доходимо висновку, що вона має суттєві недоліки, які не сумісні з вимогами до наукової гіпотези. На нашу думку, поясненням появи такої гіпотези в публічному просторі може бути те, що в Україні існує *політичний* запит на ручне управління послідовністю проведення наступних виборів.

ІІ. Далі слід з'ясувати, яка *юридично* правильна послідовність проведення усіх виборів, які не проводилися в Україні через правовий режим воєнного стану.

В наукових дослідженнях правильний висновок гарантується методологією. Вважаємо доцільним використати метод, який обґрунтував М. В. Монастирський в публікації «Дистанційне голосування українських громадян за кордоном на перших повоєнних виборах і референдумі про вступ України до Європейського Союзу» [16, с. 310], оскільки такий методологічний підхід до проблеми гарантує наукову новизну результату дослідження. М. В. Монастирський довів, що голосування виборців на перших повоєнних виборах і голосування виборців на референдумі про вступ до Європейського Союзу (далі - ЄС) є одним виборчим правом, а тому обидва різновиди голосування мають знаходитися в спільному дискурсі.

Таким чином, відповідно до обраної методології, проблема порядку, або графіку, проведення перших повоєнних виборів в Україні, є неправильним формулюванням проблеми. Навпроти, юридично правильною є проблема послідовності проведення перших повоєнних виборів і референдуму про вступ до ЄС.

Критерії, за допомогою яких буде визначатися послідовність проведення голосування на виборах і референдумі про вступ до ЄС, вже існують: вони були сформовані під час згаданої дискусії за круглим столом в приміщенні «Укрінформ» 18 вересня. Голосування має бути простим, зрозумілим, організованим. Такі критерії виніс в заключне слово модератор зустрічі Ігор Попов, народний депутат VIII скликання та співавтор Виборчого кодексу України: «Коли прийде час виборів, щоб ми їх зробили максимально простими, зрозумілими, організованими. Щоб ми цю виборчу кризу пройшли як можливість для держави, а не як додаткову проблему, з якою потім розгрібати дуже довго» [10, хв. 123]. Враховуючи зміст дискусії мова йде не тільки про виборців, але й про ЦВК, тобто перше повоєнне голосування має бути простим, зрозумілим, організованим для державного органу проведення голосування також.

Є ще одна вимога, про яку І. Попов прямо не сказав у заключному слові, але про яку попереджав майже кожен учасник дискусії. Лаконічно висловився О. Якубін: «Давайте не забувати, що будь-які вибори - це завжди конфлікт» [10, хв. 104]. Розкол суспільства під час виборів є найбільшою загрозою їх проведення в умовах теперішньої війни. Пригадаємо, що саме політична боротьба під час виборчого процесу з неминучою поляризацією і ворожнечею в середині суспільства була однією з причин припинення виборчих циклів на час воєнного стану в Україні. Отже, конфліктність голосування є об'єктивним критерій оцінки.

Перелічені критерії конфліктності, простоти, зрозумілості, організованості голосування відповідають запиту експертного середовища в Україні. Однак головний запит на голосування в Україні формує Український народ. Юридичною підставою головного критерію служить Основний Закон, згідно якого: Україна є демократичною державою [14, ст. 1] і є республікою [14, п. 1, ст. 5]; Український народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади [14, п. 2, ст. 5]; волевиявлення суверена здійснюється голосуванням на виборах і референдумі [14, ст. 69-70]. Отже, воля народу до голосування під час війни є найголовнішим конституційно-правовим критерієм.

Таким чином, нами отримано достатній список критеріїв як для першого аналізу проблеми, а також визначено порядок їх застосування: першочерговим критерієм оцінки голосування є воля народу; наступним - конфліктність; в останню чергу - простота, зрозумілість, організованість.

Загальновідомим є ставлення українських громадян до виборів зараз - народ не хоче. Про це постійно говорять, посилаючись на дані соціології. Наприклад, на згаданому раніше заході за участі А. Магери інший учасник, заступник голови ЦВК Сергій Дубовик, констатував: «суспільство збурюють будь-які згадки про вибори» [5, хв. 9].

Соціологічні дані по референдуму про вступ країни до ЄС станом на осінь 2024 року вивчав М. В. Монастирський і дійшов висновку, що війна сформувала волю політичної української нації до участі в референдумі: за різними даними від 68% до 88% виборців готові підтримати вступ до ЄС [17, с. 241].

Виходячи з доступних даних, конституційно-правова оцінка за критерієм волі народу до голосування наступна: Український народ прагне демократичного голосування в умовах війни; народ не проявляє волі до голосування у формі виборів; воля народу до голосування на референдумі про вступ до ЄС є соціологічним фактом.

Наступним критерієм оцінки є конфліктність. Не має сумнівів, що відповідно до критерію конфліктності наразі вибори проводити вкрай небажано. Не буде зайвим повторити слова С. Стерненка: «Це смертельно небезпечно для країни». З іншої сторони, конфліктність референдуму про вступ до ЄС є невідомою. Ми не маємо даних об'єктивного аналізу щодо ставлення українського виборця до проведення такого референдуму замість повоєнних виборів.

Наступними критеріями оцінки є простота, зрозумілість, організованість. На нашу думку, в даному випадку жодні вибори не можуть конкурувати з референдумом за першість. Наприклад, аналізована нами проблема юридичної визначеності перших повоєнних виборів не стосується референдуму про вступ до ЄС. Інша проблема перших повоєнних виборів, яка обговорювалася на всіх згаданих заходах і яка одночасно не є проблемою референдуму, це забезпечення пасивного виборчого права.

Референдум є найпростішим голосуванням. Отже, згідно принципу простоти, він має відбутися першим. Однак ЦВК може мати своє бачення оцінки послідовності проведення перших повоєнних виборів і референдуму про вступ до ЄС.

Висновки. Проблема послідовності проведення перших повоєнних виборів в Україні є значно ширшою в конституційно-правовому аспекті, ніж здається в політичному контексті. Відповідно до конституційних приписів голосування виборців по завершенню чинного воєнного стану є голосуванням на виборах і референдумі про вступ країни до ЄС.

Порівняльний аналіз двох конституційних форм волевиявлення народу за критеріями: волі народу до голосування, конфліктності голосування, простоти голосування, зрозумілості голосування, організованості голосування - доводить пріоритетність референдуму над виборами. Хоча і суперечить політичному запиту на проведення першими виборів президента Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Центральна виборча комісія: офіційний веб-сайт. 17.11.2025. URL: https://www.cvk.gov.ua/novini/predstavniki-tsvk-doluchilisya-do-ekspertnogo-obgovorennya-na-polyah-pa-obsye-pidgotovki-povoiennih-viboriv.html (дата звернення 13.12.2025).
2. Звіт Центральної виборчої комісії за 2023 рік / Центральна виборча комісія: офіційний веб-сайт. 2024. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/Zvit-CVK_2023.pdf (дата звернення: 13.12.2025).
3. Звіт Центральної виборчої комісії за 2024 рік / Центральна виборча комісія: офіційний веб-сайт. 2025. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2025/02/Zvit-CVK_2024.pdf (дата звернення: 13.12.2025).

4. Повоєнні вибори не місце для експериментів. *Українська правда*. 31.03.2025 р. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2025/03/31/7505271/ (дата звернення 13.12.2025).
5. Як організувати перші повоєнні вибори в Україні? *Український медіа-центр*. 28.05.2025 URL: https://www.youtube.com/watch?v=aiAoA6Z_ex8 (дата звернення: 13.12.2025).
6. Стефанчук Р. – про вибори, війну. *РБК-Україна*. 18.06.2025. URL: https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2023/07/ifes-ukraine-ocv-technical-assessment-report-d1-ukr-april-2023-v7-1.pdf (дата звернення: 13.12.2025).
7. На переговорах у Флориді обговорюють графіки виборів в Україні. *Європейська правда*. 30.11.2025. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/11/30/7226027/ (дата звернення: 13.12.2025).
8. Делегації США та України не обговорювали питання виборів. *Бабель*. 1.12.2025 URL: https://babel.ua/news/123428-delegaciji-ssha-ta-ukrajini-ne-obgovoryuvali-pitannya-viboriv-ta-obminu-teritoriy-na-zustrichi-u-floridi-dzherela-babelya (дата звернення: 13.12.2025).
9. Скрипнюк О.В., Марцеляк О.В. Сучасні проблеми виборчого процесу в Україні: кореляція з міжнародними стандартами та виклики повоєнного часу. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне* правознавство. 2025. № 4. С. 249–258. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.41 (дата звернення: 13.12.2025).
10. Майбутні вибори в Україні : виклики, загрози, перспективи. *Ukrinform Press Center*. 18.09.2023. URL: https://www.youtube.com/watch?v=AiLal_Zz7x4 (дата звернення: 13.12.2025).
11. ОПОРА: офіційний веб-сайт. URL: https://oporaua.org/vybory/yak-golosuvati-viyskovosluzhbovcyam-ta-ukrayincyam-za-kordonom-shho-proponuye-onovlena-dorozhnya-karta-povoyennih-viboriv-25704 (дата звернення: 13.12.2025).
12. Скоро будуть вибори? *STERNENKO*. 10.12.2025. URL: https://www.youtube.com/watch?v=rJk2KIRZfQ8 (дата звернення: 13.12.2025).
13. Кінець війни буде за місяць, а вибори за два. *STERNENKO*. 16.09.2025. URL: https://www.youtube.com/watch?v=QFcCaKhQXyM (дата звернення: 13.12.2025).
14. Конституція України: Основний Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%92%D0%BE%D1%94%D0%BD%D0%BD#Text (дата звернення: 13.12.2025).
15. Конституційний Суд України: офіційний веб-сайт. URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava (дата звернення: 13.12.2025).
16. Монастирський М.В. Дистанційне голосування українських громадян за кордоном на перших повоєнних виборах і референдумі про вступ України до Європейського Союзу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. № 90. С. 308–313. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.40 (дата звернення: 13.12.2025).
17. Монастирський М.В. Вступ України до Європейського Союзу в умовах воєнного стану: питання національного референдуму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. № 89. С. 240–246. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.33 (дата звернення: 13.12.2025).

УДК 242.9.03:342.7:004.8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.35

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ ВНАСЛІДОК НЕПРАВОМІРНОГО ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Нітченко А.Г.
кандидатка історичних наук, доцент,
доцентка кафедри правоохоронної діяльності
та загальноправових дисциплін,
Національний університет «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-2141-8137
e-mail: nitalla2014@gmail.com

Кальян А.В.
здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
зі спеціальності 081 «Право»,
Національний університет «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0009-0001-2514-7055
e-mail: anastasiiakalian@gmail.com

Нітченко А.Г., Кальян А.В. Відповідальність за порушення конституційних прав людини в Україні внаслідок неправомірного використання штучного інтелекту.

Стаття присвячена комплексному аналізу правової відповідальності за порушення конституційних прав людини в Україні, що виникають у зв'язку з неправомірним використанням штучного інтелекту. У роботі окреслено головні ризики, спричинені стрімким поширенням технологій штучного інтелекту в умовах воєнного стану, зокрема у сферах охорони авторських прав, захисту персональних даних, інтелектуальної власності, а також цифрової безпеки. На підставі аналізу чинного національного законодавства встановлено відсутність спеціалізованих правових норм, які б комплексно регламентували застосування штучного інтелекту в юридичній практиці, а також виявлено недостатню адаптацію існуючих правових механізмів до новітніх цифрових загроз. З'ясовано, що положення ЦКУ, КУпАП, ККУ та Закону України «Про авторське право і суміжні права» не забезпечують ефективного механізму захисту прав осіб у разі порушень, вчинених із застосуванням технологій штучного інтелекту.

Здійснено класифікацію учасників правовідносин, залучених до правопорушень із використанням штучного інтелекту, на умовно «невинних постраждалих» і «маргінально налаштованих правопорушників», що дає змогу глибше осмислити питання суб'єктивної сторони вини та меж юридичної відповідальності. Розглянуто знакові приклади з міжнародної практики, зокрема кейси у США, Бразилії, країнах ЄС, а також рішення ЄСПЛ. Проаналізовано інциденти, пов'язані з генерацією фейкових судових рішень, deepfake-контенту та недобросовісним використанням результатів штучного інтелекту в офіційній діяльності. Особливу увагу приділено справі Верховного Суду України щодо процесуального зловживання через посилання на Chat GPT як джерело судового тлумачення. Окремо розглянуто концептуальні документи Ради Європи, етичні хартії CEPEJ, проєкт європейського закону про штучний інтелект, а також рекомендації українських органів щодо відповідального використання алгоритмічних систем.

У підсумку обґрунтовано першочергову потребу в імплементації в українське законодавство чітких дефініцій, юридичних стандартів та норм відповідальності, що прямо регламентують використання штучного інтелекту у контексті реалізації й захисту конституційних прав людини, з урахуванням європейського досвіду, викликів національної безпеки та вимог цифрової епохи.

Ключові слова: штучний інтелект, конституційні права людини, інтелектуальна власність, юридична відповідальність, національна безпека.

Nitchenko A.H., Kalian A.V. Liability for violations of constitutional human rights in Ukraine resulting from the unlawful use of artificial intelligence.

The article is devoted to a comprehensive analysis of legal liability for violations of constitutional human rights in Ukraine arising from the unlawful use of artificial intelligence. The study outlines the main risks generated by the rapid spread of AI technologies under conditions of martial law, in particular in the fields of copyright protection, personal data protection, intellectual property, and digital security. Based on an analysis of current national legislation, the authors establish the absence of specialised legal norms that would comprehensively regulate the use of artificial intelligence in legal practice, as well as the insufficient adaptation of existing legal mechanisms to emerging digital threats. It is demonstrated that the provisions of the Civil Code of Ukraine, the Code of Ukraine on Administrative Offences, the Criminal Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" do not ensure an effective mechanism for the protection of individuals' rights in cases of violations committed through the use of AI technologies.

The article proposes a classification of participants in legal relations involved in offences committed with the use of artificial intelligence into conditionally "innocent victims" and "marginally oriented offenders", which makes it possible to gain deeper insight into the subjective element of fault and the limits of legal liability. Landmark examples from international practice are examined, in particular cases in the United States, Brazil, EU Member States, as well as judgments of the European Court of Human Rights. The analysis covers incidents related to the generation of fake judicial decisions, deepfake content and the bad-faith use of AI-generated results in official activities. Particular attention is paid to a case of the Supreme Court of Ukraine concerning procedural abuse through reference to ChatGPT as a source of judicial interpretation. The article separately considers conceptual documents of the Council of Europe, CEPEJ ethical charters, the draft European Artificial Intelligence Act, as well as recommendations of Ukrainian authorities on the responsible use of algorithmic systems.

In conclusion, the article substantiates the urgent need to implement into Ukrainian legislation clear definitions, legal standards and rules on liability that directly regulate the use of artificial intelligence in the context of the exercise and protection of constitutional human rights, taking into account European experience, national security challenges and the demands of the digital era.

Key words: artificial intelligence, constitutional human rights, intellectual property, legal liability, national security.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної війни, що триває в Україні, питання захисту конституційних прав і свобод людини набувають не лише стратегічного, а й екзистенційного значення для держави та суспільства. Конституція України чітко закріплює фундаментальні гарантії вільного доступу до всебічного розвитку та захисту результатів творчої, інтелектуальної діяльності, включаючи, відповідно, авторське право та право інтелектуальної власності. Ці норми є наріжним каменем правової системи, оскільки забезпечують право кожного на власний розвиток та належне розпорядження плодами свого розуму. Проте реалії сьогодення свідчать, що дотримання цих конституційних положень опинилося під серйозною загрозою, адже чинне законодавство виявилося не готовим повною мірою гарантувати належний захист творчої та інтелектуальної діяльності від ризиків, пов'язаних із неконтрольованим використанням штучного інтелекту (далі – ШІ). На сьогодні у законодавстві існує суттєва прогалина щодо спеціального регулювання ШІ. Через це значний масив правовідносин, пов'язаних із його використанням, залишається у стані правової невизначеності, що ускладнює розмежування правомірної та протиправної поведінки.

Метою дослідження є визначення особливостей правового забезпечення конституційних прав людини в умовах використання ШІ, виявлення прогалин у механізмах юридичної відповідальності за їх порушення в Україні, а також розробка пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства з урахуванням міжнародного досвіду.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика перспектив використання ШІ, особливостей забезпечення конституційних прав людини в умовах цифрової трансформації та захисту персональних даних була предметом наукових досліджень В.І. Андріяш, Ю.І. Тюрі, Є.В. Литвиненко, І.В. Басистої, Ж.В. Удовенко, О.С. Дяковського, Н.Т. Головацького, М.Ю. Блохіна та інші.

Виклад основного матеріалу. У Конституції України міститься низка статей, котрі регулюють порядок вільного доступу кожної людини до інтелектуального розвитку і захист результатів, у яких втілюється такий розвиток.

Зокрема, статтею 23 Конституції України передбачено, що усі люди мають право на вільний розвиток власної особистості за умов відсутності порушень прав і свобод інших людей, при цьому людина має обов'язки перед суспільством, котрі забезпечують їй вільний та всебічний розвиток. Разом з цим, статтею 54 Конституції України передбачено, що держава гарантує громадянам свободу художньої, літературної, наукової та технічної творчості, захист авторських прав, моральних та матеріальних інтересів, котрі виникають через різні види інтелектуальної діяльності, а також захист інтелектуальної власності. При цьому кожен громадянин має право на результати такої діяльності, тому ніхто не може поширювати чи використовувати їх без його згоди, окрім передбачених законодавством винятків. На рівні з цими статтями цей перелік доповнює ст. 41 Конституції, що закріплює: кожна людина має право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю, а також результатами своєї творчої та інтелектуальної діяльності [1].

Дотримання вищезгаданих конституційних норм нині постало перед серйозними викликами. Конституційні гарантії свободи творчості та захисту інтелектуальної власності виявилися вразливими перед стрімким розвитком систем ШІ. Оскільки ШІ функціонує на основі автоматизованих алгоритмів обробки даних, часто ігноруючи права авторів контенту, виникає ситуація правової невизначеності. Це створює ризики неконтрольованого використання результатів інтелектуальної діяльності, що потребує негайного законодавчого реагування.

Передумовою для цього має стати уніфікація термінології. Для кращого розуміння поняття ШІ слід звернутися до визначень, запропонованих правовою доктриною. Так, Ю.І. Тюрі вважає, що слід чітко розмежовувати поняття інтелекту та ШІ. Поняття інтелекту на сьогодні не має єдиної законодавчо визначеної дефініції, тому в науковій літературі виокремлюють кілька його розумінь: по-перше, інтелект розглядають як сталу структуру розумових здібностей індивіда; по-друге, як здатність до розв'язання проблем та самопізнання; по-третє, як запас знань та життєвий досвід, проявлені в інтегральному середовищі мозку; по-четверте, як здатність людини й тварини пізнавати самих себе та довкілля за допомогою розуму і мислення.

Спираючись на наведені тлумачення доцільно сформулювати визначення ШІ. Зокрема, Ю.І. Тюрі визначає його як машинний інтелект, котрий здатний моделювати алгоритм дій імітуючи людське сприйняття. При цьому дослідниця зауважує, що варто розмежовувати також і поняття ШІ та штучного розуму, бо ШІ є лише можливістю системи автономного підбору найбільш оптимального варіанту вирішення задачі, тоді як штучним розумом передбачено синтез суті запропонованих варіантів, а також можливість брати на себе відповідальність за прийняте рішення [2, с. 55-56]. А от В.І. Андріяш стверджує, що ШІ це лише система для збільшення об'ємів даних, оптимізації обчислювальних потужностей та вдосконалення алгоритмів і засобів зберігання даних [3, с. 12].

Отже, ШІ – це не те саме, що інтелект людини, тому до нього не можна застосовувати ті ж права (або навпаки).

Ми вважаємо, що в умовах стрімкого розвитку технологій формулювати єдине універсальне визначення поняття «ШІ» є недоцільним. Це зумовлено тим, що даний термін охоплює надто широкий спектр явищ: від окремої галузі науки до конкретної технічної системи, що діє на основі правил робототехніки або ж складного процесу автоматизованих математичних обчислень без участі людини. Тому наразі варто сконцентруватися виключно на чіткому розподілі таких систем заради визначення ліній їх розмежування, на основі чого у майбутньому, пройшовши довгий шлях досліджень з урахуванням інновацій, можна буде зробити відповідні висновки. У межах цього дослідження доцільно зосередитися на аналізі програмного забезпечення з ШІ, яке знаходиться у відкритому доступі та може бути використане широким колом осіб. Таким цифровим інструментом (програмним продуктам), на нашу думку, можна дати наступне визначення: це комп'ютерні програми, котрі за допомогою попередньо встановленого кодування, доступного для загального користування, здатні вирішувати примітивні логічні завдання користувача у сфері техніки, графіки та логіки з особливою увагою на процеси аналізу відкритих даних.

Варто зауважити, що таке сучасне розуміння ШІ як доступного цифрового продукту сформувалося не одразу, а стало результатом тривалої технічної еволюції. Процеси використання ШІ вперше у світі стали можливими у середині XX століття в Японії, коли відбулося впровадження роботів у автовиробництво, тому вже у 2015 році (майже через 100 років) Японія була першою країною світу, що запровадила «Нову стратегію роботів» («New Robot Strategy»). В цій Стратегії було зазначено, що ШІ – це технології, необхідні для надання роботу можливості думати та діяти

як людина. Враховуючи глобальні тенденції розвитку технологій, подібні процеси відбувалися і в Європі. Так, Європейський Союз у 2017 році затвердив Резолюцію Європейського парламенту «Норми цивільного права з робототехніки 2015/2013», де містилося схоже розуміння ШІ у тісному зв'язку з поняттям «робототехніка». Хоча такий акт не є загальнообов'язковим, це основний орієнтир для української спільноти у сфері подальших законодавчих напрацювань щодо регулювання виробництва роботів та безпілотних систем на основі ШІ.

Ще одним важливим європейським актом у цій сфері є «Рекомендації Комітету Міністрів державам-членам щодо впливу алгоритмічних систем на права людини» (2020 р.), в яких міститься детальна регламентація використання ШІ в комунікаціях, охороні здоров'я, економіці, освіті, транспорті, сферах адміністрування та управління, а також розподілі ресурсів. У Рекомендаціях також надано визначення «алгоритмічних систем» як основи функціонування систем ШІ, що діють шляхом застосування методів математичної оптимізації та здійснюють очищення, сортування, класифікацію, об'єднання, виведення, вибір і визначення пріоритетності даних залежно від завдання.

Якщо порівнювати міжнародний досвід з вітчизняними реаліями, стає очевидним, що національна правова система поки не встигає за темпами технологічного прогресу. Наразі в українському законодавстві відсутнє спеціальне правове регулювання притягнення до відповідальності осіб, котрі неправомірно використовують ШІ. Жодним чином це питання прямо не врегульоване ні в Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), ні в Кримінальному кодексі України (далі – ККУ), оскільки вони не містять кваліфікуючих ознак вчинення правопорушення з використанням систем ШІ, ні в інших законах чи спеціальних підзаконних нормативно-правових актах.

Втім, певні кроки у напрямку формування державної політики вже зроблені. Концепція розвитку ШІ в Україні, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р, була одним із перших актів, що торкнулися питання діяльності ШІ. В ній містяться принципи, мета і завдання розвитку технологій ШІ як одного з напрямів, що є найбільш пріоритетним у наукових дослідженнях України, правове регулювання та загальна етика використання ШІ, виокремлений конкретний список проблем із ШІ, які потребують розв'язання (як от, недостатній рівень якості вищої освіти та освітніх програм, спрямованих на підготовку спеціалістів у галузі ШІ в закладах вищої освіти, недосконаліть механізмів прийняття управлінських рішень у публічній сфері, забюрократизованість системи надання адміністративних послуг, обмеженість доступу до інформації та її низька якість тощо). Окрім стратегічних принципів та завдань, цей акт вперше офіційно закріпив у державній політиці поняття ШІ як організованої сукупності інформаційних технологій, застосування якої дозволяє виконати комплексні складні завдання через використання системи наукових методів досліджень, алгоритмів обробки даних, самостійно створених чи отриманих під час роботи, а також визначити спосіб досягнення поставлених завдань, створити і використовувати власні бази знань чи алгоритми роботи з інформацією, моделі прийняття рішень [4].

Окрім загальних питань, Концепція розвитку ШІ в Україні містить невеликий розділ «Правосуддя», який виокремлює чіткий список завдань, котрі необхідно виконати у сфері судової влади, щоб прибрати перешкоди, як от: впровадження загальнонаціональних консультативних програм, винесення судових рішень у справах незначної складності ШІ тощо [4].

Однак, якщо вийти за межі декларативних цілей у сфері правосуддя і глибше проаналізувати саму природу ШІ, описану в цьому документі, ми неминуче повертаємося до розуміння, що напрацювання ШІ часто видаються за власні результати творчої чи інтелектуальної праці. Тому необхідно аналізувати українське законодавство саме під кутом права інтелектуальної власності.

Базовим нормативним підгрунтям у цій сфері є Цивільний кодекс України (далі – ЦКУ). Поняття права інтелектуальної власності міститься у ч. 1 ст. 418 ЦКУ: це право людини на результати її творчої, інтелектуальної діяльності чи інший об'єкт на який поширюється право інтелектуальної власності, котрий визначений законом чи безпосередньо цим Кодексом. Таке право складають особисті немайнові та майнові права (ч. 2 ст. 418 ЦКУ) [5]. І саме такі права перебувають в «зоні ураження» ШІ.

З 1 січня 2023 в Україні діє Закон України «Про авторське право і суміжні права», він запроваджує режим «sui generis» (права особливого роду) для того аби захистити неоригінальні твори, створені комп'ютерними програмами [6]. Згідно зі ст. 33 цього Закону неоригінальним об'єктом,

згенерованим комп'ютерною програмою, є об'єкт, котрий відрізняється від існуючих подібних об'єктів і утворений у результаті функціонування програми без безпосередньої творчої участі фізичної особи. Натомість об'єкти, створені за участю людини (де програма є лише інструментом), залишаються оригінальними.

Застосовуючи ці норми до практики, стає зрозуміло, що результат взаємодії користувача з генеративними моделями на кшталт Chat GPT кваліфікується законодавством саме як неоригінальний об'єкт. Це створює специфічний правовий режим: на такий контент поширюються виключно майнові права, тоді як особисті немайнові права не виникають. Тут виникає колізія щодо суб'єктів відповідальності та власності. Згідно з ч. 2 ст. 33 Закону, суб'єктами права «sui generis» є особи, що є власниками комп'ютерних програм, автори таких програм або особи, які мають відповідні ліцензійні повноваження. Може скластися враження, що всі картинки чи тексти, згенеровані ШІ, належать розробникам і є їхньою немайновою власністю або інших осіб, що мають майнові права на них. Тому ідеї схеми чи малюнку, запропоновані Chat GPT, фактично належать творцю такого ШІ. Однак ч. 3 цієї ж статті уточнює, що особисті немайнові права на такі об'єкти не виникають взагалі. Тому, навіть та інформація, котру ШІ генерує сам, без участі людини, відповідно до законодавства на інтелектуальному рівні нікому не належить, що розмиває межі відповідальності за її зміст.

Особливо гострою є проблема відповідальності у випадку плагіату. Законодавством передбачено, що якщо комп'ютерна програма згенерувала неоригінальний об'єкт на основі творів, авторське право на яке вже зареєстроване, режим «sui generis» діє виключно у разі дотримання прав авторів первинних творів [6]. Тобто, якщо ШІ створив текст, порушивши чиїсь авторські права, користувач, який поширює цей текст, автоматично стає порушником ст. 54 та ст.41 Конституції України, навіть не підозрюючи про це. Це підтверджує тезу про необхідність перегляду механізмів відповідальності, адже чинний Закон перекладає ризики недосконалості алгоритмів на кінцевого «користувача».

Незважаючи на цю прогалину в адаптації законодавства під специфіку ШІ, загальні норми щодо притягнення до відповідальності в законодавстві України за порушення права інтелектуальної власності/авторського права наявні та чітко регламентовані. Так, відповідно до ст. 431 ЦКУ: порушення права інтелектуальної власності (його невизнання чи посягання на нього) тягне за собою передбачену цим Кодексом, іншими законами чи договорами юридичну відповідальність [5]. Згідно зі ст. 512 КУпАП незаконне використання об'єкта права інтелектуальної власності чи інше умисне порушення такого права тягне за собою накладення штрафу із конфіскацією незаконно виготовленої продукції, матеріалів, призначених для її виготовлення, обладнання [7].

Натомість ККУ регулює порушення інтелектуальної власності вибірково, охоплюючи лише сферу засобів індивідуалізації. Зокрема, ч. 1 ст. 229 ККУ передбачено: незаконне використання фірмового найменування, знака для послуг та товарів, кваліфікованого зазначення походження товару, інші умисні порушення прав на ці об'єкти (якщо це завдало матеріальної шкоди у значному розмірі) карається штрафом [8].

Отже, правова кваліфікація дій, вчинених безпосередньо із застосуванням систем ШІ, наразі відсутня в нормативно-правових актах, а існуючих механізмів покарання лише за порушення права інтелектуальної власності, на нашу думку, недостатньо. Законодавче визначення особливостей протиправної діяльності з використанням ШІ є першочерговим завданням. Адже за відсутності чітких норм виявлення правопорушень залежить виключно від суб'єктивного сприйняття ситуації людиною, що не дозволяє ефективно захищати права третіх осіб. Саме тому національне законодавство необхідно доповнити конкретними нормами, в яких чітко міститиметься вказівка на застосування ШІ як кваліфікуючої ознаки або обтяжуючої обставини. Це дозволить ввести відповідальність за нові загрози, які є специфічними для ШІ.

Поки ж сфера публічного управління стикається з низкою проблем, породжених правовим вакуумом: неконтрольоване використання мобільними сервісами на основі ШІ баз даних (ШІ сам може прив'язувати будь-яку інформацію, котра наявна у відкритому доступі до відповіді на запит користувача); висока ймовірність неналежного виконання службових обов'язків посадовими особами (зокрема, підготовка стратегічних документів за допомогою ШІ); загальне зниження рівня цифрової безпеки тощо [3, с. 14].

Масштабність цих проблем зумовлена широкою доступністю та популярністю генеративних систем. Найвідоміші ШІ світу (Chat GPT, Gemini, Claude 3, Llama 3, DeepSeek R1, Grok, Mistral,

BERT, Grammarly, Bard Google (великі мовні моделі); Microsoft Copilot (генеративний помічник); Midjourney, Notion AI, DALL-E 3, Stable Diffusion, Leonardo.Ai (генератори зображень); Canva Magic Design, Adobe Firefly (генератори шаблонів/дизайнів); AlphaFold (спеціалізований ШІ)) щоденно знаходяться в активному використанні українців. Статистичні дані за 2025 рік демонструють, що близько 60% українців хоча б раз користувалися ШІ [9]. Серед них, як ми вважаємо, однозначно є люди, котрі виконують функції держави, правоохоронці, юристи тощо. Якщо ці люди використовують Chat GPT в роботі, отже, вони вносять і певні державні дані до цієї системи, що створює пряму загрозу порушення ст. 32 Конституції України (право на невтручання в особисте життя) та ст. 17 (інформаційна безпека держави).

Особливо небезпечними є випадки несанкціонованого витоку даних. Наприклад, у 2023 році Chat GPT зазнав масштабних збоїв, спричинених хакерською атакою групи «Anonymous Sudan». Немає гарантій, що інформація внесена особами, уповноваженими на виконання функцій держави чи правоохоронцями не була відкрита та розповсюджена за окрему плату країні-агресору, з якою наразі Україна знаходиться у стані війни.

Водночас ризики виникають і для пересічних громадян. Сьогодні користувачі ШІ, реалізуючи своє конституційне право на свободу інтелектуальної та творчої діяльності, часто самі не підозрюють, що стають заручниками збоїв автоматичних кодів, наслідками яких є несанкціоноване використання ШІ захищеного авторським правом контенту, що призводить до вчинення плагіату.

На нашу думку, такі ситуації утворюють умовний поділ людей на дві групи: «невинних постраждалих» та «маргинально налаштованих правопорушників». До першої групи належать особи, чиї дані були використані без дозволу. Сюди ж входять ті користувачі, котрі не розуміли або не могли бути здатними зрозуміти, що система ШІ в певний період часу відмовляється виконувати їх нібито прості завдання, результат яких мав бути унікальним і міг би бути використаний ними як власний. Натомість, отриманий результат був запозичений із вже наявних напрацювань творчої чи інтелектуальної діяльності та не був видозмінений. Тобто, умовно, це жертви «казусу» – ситуації, хід подій в межах якої абсолютно не залежить від бажання суб'єкта. Друга група – це «маргінально налаштовані правопорушники». Це ті особи, котрі, можливо, і не і не розуміли вказаних ризиків, але свідомо бажали отримати результат співпраці із ШІ, незважаючи на джерела з якими він працює, виключно для задоволення власної мети. Саме тому, група «невинних постраждалих» зазвичай є потерпілим у провадженнях щодо розслідувань вказаних правопорушень, толі як «маргинально налаштовані правопорушники» зазвичай є безпосередніми суб'єктами таких правопорушень.

Складність ідентифікації цих суб'єктів та доведення їхньої вини яскраво ілюструється міжнародною судовою практикою. Практика застосування авторського права до згенерованого ШІ контенту є суперечливою. Наприклад, у США у 2023 році виник судовий спір щодо прав інтелектуальної власності на схожі зображення згенеровані ШІ для позивача і відповідача, що використовувалися в їхніх навчальних матеріалах. Суть спору полягала в тому, що обидві сторони вимагали визнати право власності на візуально схожі твори, хоча вони не були зареєстровані в Бюро з авторського права США. У результаті суд зобов'язав учасників процесу довести своє право через точну ідентифікацію згенерованих об'єктів, а також вимагав доказів, що генеративні моделі використовують саме захищені зображення, а не лише математичні моделі їхньої схожості.

У січні 2024 року газета «The New York Times» подала позов проти «OpenAI» та «Microsoft» через порушення авторських прав, бо, на думку газети, саме їх матеріали та виразний стиль було використано у ШІ, розроблених вказаними компаніями.

У Бразилії у 2024 році міська рада міста Порту-Алегрі затвердила законопроєкт, створений його автором за допомогою ШІ, до того ж, помилковість прийнятого рішення було виявлено лише з часом.

Окремої уваги вимагають ситуації, що порушують честь, гідність та право на повагу до приватного життя (ст. 28, 32 Конституції України). Яскравим прикладом стало створення неправомірних зображень виконавиці Тейлор Свіфт у США, коли її обличчя за допомогою ШІ було підставлено до оголеного тіла поширене на веб-ресурсах. У контексті українського законодавства залишається не до кінця зрозумілим, до якого саме виду юридичної відповідальності (адміністративної чи кримінальної) слід притягувати осіб за такі дії.

Виклики породжені розвитком ШІ, виходять за межі захисту особистих прав і безпосередньо впливають на цілісність правової системи. Під таким кутом слід виокремити, що окремою вели-

кою проблемою у правничій, зокрема, судовій сфері України є генерація ШІ вигаданих нормативних актів та правових позицій судів, зокрема, і Верховного Суду. Це створює пряму загрозу для правосуддя, оскільки підриває довіру до офіційних джерел та ускладнює роботу юристів.

Тому ми і досі стикаємося із ситуаціями, котрі є абсурдно необґрунтованими, але трапляються через відсутнє їх правове регулювання. Так, Касаційний Господарський Суд у складі Верховного Суду у постанові по справі № 925/200/22 у 2024 році виніс рішення в якому зазначив, що учасник судового процесу, який подав заяву про роз'яснення постанови (право на роз'яснення якої не передбачено ст. 245 Господарського процесуального кодексу України), а також апелювання до згенерованої Chat GPT позиції у відповідях зловживає процесуальними правами і виявляє неповагу до суддів Верховного Суду та судової системи України загалом. У цій справі представник позивача посилався на відповіді, надані йому Chat GPT та просив Верховний Суд роз'яснити поняття «добровільне зобов'язання», адже ШІ надав йому інше визначення, ніж судді у своєму рішенні. Суддями було зроблено висновок про те, що ця заява є очевидно безпідставною, необґрунтованою, не відповідає завданням господарського судочинства і є зловживанням процесуальним правом [10].

Звісно суд може застосувати до такого учасника правовідносин заходи процесуального примусу (штраф) за зловживання процесуальними праваим згідно зі ст. 135 Господарського процесуального кодексу України. Проте відсутність спеціального законодавства щодо ШІ не дозволяє кваліфікувати саме використання генеративних моделей як окремий склад правопорушення, залишаючи подібні випадки виключно в площині загальних процесуальних зловживань

Оскільки виявлені прогалини є спільними для більшості правових систем, за основу протидії цим випадкам необхідно буде взяти міжнародну практику. Зокрема, до прикладу, результати «Хіросімського процесу ШІ» (міжурядового форуму), що проходив у травні 2023 року між представниками США, Японії та Європейського Союзу. Найважливішим досягненням такого форуму стало виділення необхідності маркування усіх даних, розроблених ШІ, а також впровадження відповідальності за неправомірне використання даних ШІ у повсякденному та професійному житті. У цьому ж контексті слід враховувати і досвід створення європейського закону «Про штучний інтелект» [11, с. 21-30].

Окремо ці загальноєвропейські принципи знайшли своє втілення у вузькоспеціалізованих актах для сфери правосуддя. Такі положення закріпили досягнення європейської «Етичної хартії про використання штучного інтелекту в судовій системі» («CEPEJ», 2018 р.), що була призначена для приватних осіб та держави і створена для регулювання процесу обробки судових рішень із дотриманням принципів поваги до основних прав людини (впровадження ШІ з дотриманням конвенційних прав), недискримінації (запобігання ризику знущань як між групами, так і між окремими особами), якості та безпеки (використання безпечних джерел у технологічному середовищі), прозорості, справедливості та неупередженості (санкціонування зовнішнього аудиту, використання «прозорих» юридичних методів обробки), контролю користувача (поінформованість учасника судового провадження про те, що рішення по його справі за його ж вибором може бути оброблене ШІ). Все це було зроблено для розвитку прецедентного права і альтернативних способів вирішення спорів.

Крім того, необхідно звернути увагу і на досвід безпосередньо Європейського суду з прав людини, який все частіше стикається із необхідністю розширення переліку прав людини та доповнення його такими поняттями як «право бути забутим», «право на перенесення даних» тощо, і прикладає максимум зусиль для вирішення цих проблем [12, с. 371].

Ми вважаємо, що для запобігання подібним ситуаціям, описаним вище, варто звернути увагу на європейський досвід вирішення питання безпечної обробки даних та повноцінно впровадити GDPR (Загальний регламент щодо захисту даних). На нашу думку, цей регламент є набагато дієвішим ніж канадська система AIDA (законопроєкт, що включає впровадження системи захисту персональних даних на основі доступу канадських інноваційних систем ШІ до управління цифровою політикою держави), яка наразі також активно імплементується державами.

Також важливо розширити вищезгадану українську Концепцію розвитку ШІ в Україні (схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р). Це лід зробити не лише за допомогою Дорожньої карти з регулювання ШІ в Україні (затвердженої Міністерством цифрової трансформації України у 2023 р.). Ця Дорожня карта передбачає у період з 2023 по 2025 рік підготовку бізнесу до регулювання справ ШІ, а з 2025 року – регуляторний процес імплементації європейського закону «Про штучний інтелект» в українське законодавство. Варто наголосити,

що при цьому питання про відповідальність самого ШІ за завдані ним збитки досі залишається дискусійним. Тому, зважаючи на міжнародний досвід, необхідно доповнити Концепцію окремими законами. Це надасть можливість не лише бізнесу, а й самій державі впроваджувати безпечне середовище ШІ з чітким правовим регулюванням на випадок виникнення неблагонадійних ситуацій [13, с. 46-47].

Варто зазначити, що хоча окремі закони щодо ШІ поки відсутні, певні кроки у напрямку правової адаптації вже здійснені. Як от, Рекомендації щодо відповідального використання ШІ: питання права інтелектуальної власності (2024 р.) – спільний проєкт Міністерства цифрової трансформації України, Міністерства економіки України, IP-офісу, Асоціації правників України, Асоціації «IT Ukraine», Центру демократії та верховенства права та ще низки розробників, і котрий є, фактично, доповненням до Закону України «Про авторське право і суміжні права». Зазначені Рекомендації призначені для відновлення балансу між дотриманням прав інтелектуальної власності та випробуванням можливостей інновацій загалом (впровадження відповідних водяних знаків, хешування (алгоритму створення унікального ідентифікатора), впровадження об'єктів права AI-input та AI-outputs, обмеження використання даних на певному етапі життєвого циклу ШІ, блокчейн-технологій, технологій відбитків контенту, шифрування, технічного обмеження веб-скрейпінгу та парсингу (видів обмеження індексації веб-сканерів до даних)) [14, с. 18-23].

Показово, що навіть самі генеративні системи ШІ , наприклад Chat GPT, визначають серед ключових ризиків порушень конституційних прав людини такі загрози, як порушення права на приватність, дискримінацію, порушення права на доступ до справедливого судочинства, порушення права на свободу слова та самовираження. Ця самосвідомість системи щодо ризиків лише підтверджує критичну необхідність якнайшвидшого законодавчого регулювання з боку держави.

Висновки. Отже, можна зазначити, що українська правова база у сфері регулювання ШІ, попри наявність важливих концептуальних і галузевих документів, ще не набула ознак цілісної та системно узгодженої структури, демонструючи елементи фрагментарності у ключових аспектах. Хоча такі акти, як Концепція розвитку ШІ в Україні (2020), Закон України «Про авторське право і суміжні права» (2022), Дорожня карта з регулювання ШІ (2023), а також Рекомендації щодо відповідального використання ШІ: питання права інтелектуальної власності (2024), закладають важливі основи для розвитку та правового розуміння ШІ, вони не завжди забезпечують вичерпне регулювання всіх аспектів користування, управління та розпорядження ШІ і результатами співпраці з ним.

Зокрема, існуючі нормативно-правові акти, включно з КУпАП та ККУ, потребують додаткової деталізації для встановлення більш конкретних норм щодо застосування, управління та розпорядження ШІ, а також, чіткої конкретизації меж сфери застосування заходів відповідальності за порушення конституційних прав людини через неправомірне використання ШІ.

Саме тому правовий вакуум створює пряму загрозу як особистим немайновим правам (наприклад, неврегульованість відповідальності за створення та поширення діпфейків, що порушує честь, гідність та право на повагу до приватного життя – ст. 28, 32 Конституції України), так і цілісності правосуддя.

Таким чином, для досягнення правової визначеності у цій динамічній сфері є бажаним або прийняття окремого комплексного закону про ШІ, або більш послідовне внесення термінології («штучний інтелект») та відповідних норм у чинне законодавство. Це також дозволить ввести чітке розмежування суб'єктів, ідентифікуючи «невинних постраждалих» та « маргинально налаштованих правопорушників», що є критично важливим для належної кваліфікації правопорушень.

Тому законодавцям слід першочергово звернути увагу на ризики, пов'язані з відсутністю правового регулювання у даній сфері, особливо в умовах воєнного стану, що загострює негативність наслідків несанкціонованого витоку інформації з джерел, які піддаються обробці системами ШІ. Нагадаємо, що інформація піддається обробці хмарними системами ШІ, зокрема великими мовними моделями (Chat GPT, Gemini, Claude 3, Llama 3, Grok, Mistral, BERT), генеративними сервісами (Midjourney, DALL-E 3, Stable Diffusion, Adobe Firefly) та іншими інструментами (Microsoft Copilot, Grammarly, AlphaFold). Оскільки ці інструменти активно використовуються особами, уповноваженими на виконання функцій держави, правоохоронцями та юристами, які мають доступ до конфіденційних даних, виникає негайна потреба у запровадженні чітких протоколів використання таких інструментів та визначення персональної відповідальності за несанкціонований витік даних.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР в редакції від 01.01.2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254/80#Text.
2. Тюря Ю.І. Аналіз філософсько-правових підходів до визначення поняття «штучний інтелект». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія «Юриспруденція». 2022. № 56. С. 54–58. DOI https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.56.12.
3. Андріяш В.І. Штучний інтелект: перспективи використання у публічному управлінні. *Технології доброчесного використання штучного інтелекту у сфері освіти і науки:* матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Одеса, 31 липня – 10 вересня 2023 р. Одеса, 2023. С. 12–14.
4. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 р. № 1556-р в редакції від 29.12.2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text.
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV в редакції від 09.04.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
6. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX в редакції від 15.11.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text.
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 01.10.1996 р. № 8073[1]-X в редакції від 17.04.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text.
8. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III в редакції від 07.06.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
9. Штучним інтелектом користуються близько 60% українців: які задачі делегують – опитування. Веб-сайт Marketer. URL: https://surl.li/iokrmb.
10. Апелювання до «позиції» системи штучного інтелекту «ChatGPT» у заяві про роз'яснення постанови суду касаційної інстанції є виявом неповаги до суддів та зловживанням процесуальними правами. Офіційний веб-сайт Судова влада України. URL: https://surl.li/gbwdpe.
11. Басиста І.В., Удовенко Ж.В., Кулинич М.-М.А. Огляд тенденцій щодо штучного інтелекту та його перспективність для процесуальних рішень у перебігу кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2024. № 81 (3). С. 19–38. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.3.
12. Литвиненко Є.В., Скоблик М.О. Особливості забезпечення прав людини в умовах цифрової трансформації. *«Аналітично-порівняльне правознавство».* 2024. № 3. С. 369–373. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.63.
13. Блохін М.Ю. General data protection regulation (gdpr) як потенційне джерело вдосконалення вітчизняного законодавства у сфері захисту персональних даних. *Часопис цивілістики.* 2021. № 42. С. 44–48. DOI https://doi.org/10.32837/chc.v0i42.434.
14. Рекомендації щодо відповідального використання ШІ: питання права інтелектуальної власності: Листопад 2024. URL: https://surl.li/xjgkax.

УДК 342.565.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.36

СУДОВИЙ ДІАЛОГ ЩОДО КОНСТИТУЦІЙНОСТІ ОБМЕЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ГРОМАДЯН, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВНАСЛІДОК ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОЗИЦІЙ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Остафійчук Л.А.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри процесуального права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0003-4882-1038

Остафійчук Л.А. Судовий діалог щодо конституційності обмеження соціальних гарантій громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: еволюція позицій Конституційного Суду України.

У статті розглянуто питання конституційності обмеження соціальних гарантій громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, крізь призму динамічного судового діалогу між судами загальної юрисдикції, Конституційним Судом України та Європейським судом з прав людини. Розкрито еволюцію аргументів, якими ці судові інституції обґрунтовували межі допустимого втручання держави у соціальні права, встановлені спеціальним Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». Доведено, що рішення Конституційного Суду України 2002–2008 рр. започаткували доктрину жорсткого захисту соціальних гарантій громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, на основі якої суди загальної юрисдикції здійснювали захист цієї категорії громадян. Разом з тим, з'ясовано, що рішення Конституційного Суду України 2011–2012 рр. у сфері захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, були орієнтовані на підходи Європейського суду з прав людини щодо «меж розсуду держави» в соціальній сфері, і спричинили зміну акцентів: судовий діалог змістився у бік визнання можливості коригування соціальних виплат за умови пропорційності та недоторканності сутнісного змісту права. Встановлено, що після 2018 року судовий діалог знову змінив вектор: Конституційний Суд України відновив традиційний підхід, підкресливши неприпустимість звуження соціальних гарантій спеціальним категоріям громадян через бюджетні закони та підзаконні акти. Цей новий етап діалогу сформував для судів загальної юрисдикції більш визначені орієнтири щодо пріоритетності Конституції України та спеціального закону.

У статті зроблено висновок, що у сфері захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, судовий діалог є багатовимірним: Конституційний Суд України – Європейський суд з прав людини – національні суди загальної юрисдикції – органи законодавчої влади – органи виконавчої влади. Цей діалог виявляє напруження між: гарантійною природою соціальних прав, бюджетними обмеженнями та обмеженням, зумовленими воєнним станом; верховенством права та дискрецією Кабінету Міністрів України; стабільністю конституційних стандартів та гнучкістю підходів Європейського суду з прав людини. Конституційний судовий діалог у цій сфері продовжується і на сучасному етапі: зокрема, стаття 45 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» відтворює вже відомі українському суспільству колізії, які є предметом нових справ Конституційного Суду України та будуть предметом нових наукових досліджень.

Ключові слова: Конституційний Суд, Європейський суд з прав людини, судочинство, судові діалоги, права людини, справедливий суд, рішення суду, обґрунтування судового рішення.

Ostafiichuk L.A. Judicial dialogue on the constitutionality of limiting social guarantees for citizens affected by the Chornobyl disaster: evolution of the case law of the Constitutional Court of Ukraine..

The article examines the constitutionality of limiting social guarantees for citizens affected by the Chornobyl disaster through the lens of a dynamic judicial dialogue among courts of general jurisdiction, the Constitutional Court of Ukraine, and the European Court of Human Rights. It reveals the evolution of the arguments used by these judicial institutions to justify the permissible scope of state interference with social rights established by the special Law of Ukraine «On the Status and Social Protection of Citizens Affected by the Chornobyl Disaster.» The study demonstrates that the Constitutional Court of Ukraine's decisions of 2002–2008 laid the foundation for a doctrine of strict protection of social guarantees for this category of citizens, which guided courts of general jurisdiction in their adjudication. At the same time, it is shown that the Constitutional Court's decisions of 2011–2012 shifted toward the European Court of Human Rights' approaches regarding the "margin of appreciation" in the social sphere, resulting in a change of emphasis: judicial dialogue began to accept the possibility of adjusting social benefits, provided proportionality is maintained and the essential content of the right remains intact.

It is further established that after 2018 the judicial dialogue shifted once more: the Constitutional Court of Ukraine restored its traditional approach, emphasizing the inadmissibility of narrowing social guarantees for special categories of citizens through budget laws and subordinate legislation. This renewed phase of judicial dialogue provided courts of general jurisdiction with clearer guidance regarding the primacy of the Constitution of Ukraine and the special law.

The article concludes that in the field of protecting citizens affected by the Chornobyl disaster, judicial dialogue is multidimensional, involving the Constitutional Court of Ukraine, the European Court of Human Rights, national courts of general jurisdiction, and legislative and executive authorities. This dialogue reflects tensions between: the protective nature of social rights, budgetary constraints, and restrictions arising from martial law; the rule of law and the discretion of the Cabinet of Ministers of Ukraine; the stability of constitutional standards and the flexibility of the European Court of Human Rights' approaches. The constitutional judicial dialogue in this field continues today: for instance, Article 45 of the Law of Ukraine «On the State Budget of Ukraine for 2025» reproduces controversies long familiar to Ukrainian society, which are now the subject of new cases before the Constitutional Court of Ukraine and will undoubtedly generate further scholarly analysis.

Key words: Constitutional Court, European Court of Human Rights, judiciary, judicial dialogues, human rights, fair trial, court decision, reasoning of judicial decisions.

Постановка проблеми. Друга половина XX століття сформувала нову парадигму прав людини у конституційній теорії, що ґрунтувалася на ідеях соціальної справедливості, солідаризму та позитивних зобов'язань держави. Унаслідок цього каталог загальновизнаних прав був розширений соціальними правами, які почали виокремлюватися або в окремих статтях, або у спеціальних розділах конституцій.

Однак у державах, що пережили техногенні катастрофи чи інші надзвичайні події, реалізація соціальних прав набула особливої складності. В Україні проблема соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, залишається особливо гострою, оскільки їх права мають соціальну, екологічну та реабілітаційну природу і потребують підвищеного стандарту гарантування.

Попри наявність сталої конституційної доктрини, у практиці національних судів та законодавчої діяльності періодично виникають ситуації, коли соціальні гарантії громадян, постраждалих від Чорнобильської катастрофи, обмежуються через бюджетні закони або підзаконні акти Кабінету Міністрів України. Це створює конфлікт правових позицій і демонструє, що механізм забезпечення соціальних прав громадян, постраждалих від Чорнобильської катастрофи, залишається невирішеним у контексті як внутрішньої правової системи, так і стандартів Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Саме тому виникає широкий судовий діалог між різними рівнями юрисдикцій: Конституційним Судом України, який послідовно підкреслює неприпустимість звуження змісту й обсягу соціальних прав; судами загальної юрисдикції, які намагаються знайти баланс між законом, бюджетними обмеженнями та конституційними гарантіями; Європейським судом з прав людини,

який вказує на допустимість зміни соціальних виплат за умови дотримання принципів законності, передбачуваності й пропорційності.

Отже, проблема вимагає комплексного аналізу та осмислення мультирівневого судового діалогу щодо обсягу та меж захисту соціальних прав громадян, постраждалих від Чорнобильської катастрофи, що є ключовим для забезпечення верховенства права й виконання державою своїх конституційних зобов'язань.

Метою статті є дослідження судового діалогу Конституційного Суду України з Європейським судом з прав людини та судами загальної юрисдикції у справах щодо захисту конституційних соціальних гарантій громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика конституційного судового діалогу досліджувалася у працях В.В. Гордєєва, А.В. Ватаманюка, Н.В. Стецика, О.В. Щербанюк та ін. Питання взаємодії між законом та розсудом, правовим принципом та державною політикою у справах щодо захисту соціальних чи інших позитивних прав розглянуто у праці С.М. Чиркіна. Особливості забезпечення соціальних прав осіб, постраждалих від наслідків Чорнобильської катастрофи, розкрито у працях С.А. Глущенко і К.Р. Резворович. Разом із тим, судовий діалог Конституційного Суду України з Європейським судом з прав людини та судами загальної юрисдикції у справах щодо захисту конституційних соціальних гарантій громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи досліджено не було.

Виклад основного матеріалу. З метою економії бюджетних коштів, дія положень законодавчих актів України у частині надання пільг, компенсацій і гарантій, які фінансуються з бюджетів усіх рівнів, неодноразово зупинялася Законами України про Державний бюджет України на відповідний бюджетний рік. Такі положення щоразу були предметом перевірки на відповідність Конституції України і Конституційний Суд України (далі – КСУ) неодмінно наголошував, що це призводить до порушення конституційних прав значної кількості громадян України.

Рішенням КСУ від 20 березня 2002 року № 5-рп/2002 «визнано такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), положення статті 58 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» щодо зупинення дії положень законодавчих актів України частині надання пільг, компенсацій і гарантій, які фінансуються з бюджетів усіх рівнів, та положення статті 60 цього Закону в частині зупинення дії окремих положень Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» (далі – Закон № 796-XII), визначених статтею 24 Закону України «Про Державний бюджет України на 1999 рік» [1]. Приймаючи це рішення КСУ зазначив, що соціальні пільги, компенсації та гарантії є важливою частиною права громадян на достатній життєвий рівень. Тому їх не можна звужувати новими законами чи змінами до чинних (стаття 22 Конституції). Обмеження таких прав можливе лише у разі запровадження надзвичайного стану в порядку, передбаченому Конституцією України.

Рішенням КСУ від 17 березня 2004 року № 7-рп/2004 визнано неконституційними положення частин третьої, четвертої статті 59 Закону України «Про Державний бюджет України на 2003 рік», які обмежували надання передбачених законами пільг військовослужбовцям та іншим працівникам правоохоронних органів залежно від їхніх доходів і встановлювали, що сума доходів разом із пільгами не може перевищувати прожитковий мінімум. У рішенні КСУ підкреслив, що «визначений законами України відповідно до положень статті 17 Конституції України комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на забезпечення соціального захисту цих категорій осіб, зумовлений не їх непрацездатністю або відсутністю достатніх засобів для існування (стаття 46 Конституції України, а особливістю професійних обов'язків, пов'язаних з ризиком для життя та здоров'я, певним обмеженням конституційних прав і свобод, у тому числі права заробляти матеріальні блага для забезпечення собі і своїй сім'ї рівня життя, вищого за прожитковий мінімум» [2].

Рішенням КСУ від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005 визнано неконституційними положення абзацу четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 року № 1058-IV та положення частин четвертої, п'ятої статті 43 Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 року № 2262-XII в редакції Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України» від 25 березня 2005 року № 2505-IV.

У цьому рішенні КСУ зазначив, що «закріплені статтею 22 Конституції України права і свободи не є вичерпними, гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Зміст прав і свобод людини – це умови і засоби, які визначають матеріальні та духовні можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування і розвитку. Обсяг прав людини – це кількісні показники відповідних можливостей, які характеризують його множинність, величину, інтенсивність і ступінь прояву та виражені у певних одиницях виміру. Звуження змісту прав і свобод означає зменшення ознак, змістовних характеристик можливостей людини, які відображаються відповідними правами та свободами, тобто якісних характеристик права. Звуження обсягу прав і свобод – це зменшення кола суб'єктів, розміру території, часу, розміру або кількості благ чи будь-яких інших кількісно вимірюваних показників використання прав і свобод, тобто їх кількісної характеристики» [3].

Таким чином, у цьому рішенні КСУ сформулював одне з ключових тлумачень принципу недопустимості звуження змісту та обсягу конституційних прав і свобод та вивів чіткі критерії, за якими можна визначити, чи порушує новий закон або зміна до закону права людини: звуження змісту права – це погіршення його якісних характеристик; звуження обсягу – це зменшення кількісних можливостей реалізації права. Ця позиція КСУ фактично встановила конституційний бар'єр проти спроб звузити соціальні гарантії, пільг чи інших прав громадян звичайними законами, в тому числі й законами про бюджет на відповідний рік.

Вже у рішенні від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007, у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої статті 56, частини другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 71, статей 98, 101, 103, 111 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» (справа про соціальні гарантії громадян), КСУ вказав, що, незважаючи на прийняті раніше рішення КСУ, «ревізія законами про Державний бюджет України пільг, компенсацій і гарантій, яку започатковано у 1995 році, набула системного характеру» [4]. КСУ підкреслив, що Закон «Про Державний бюджет України» має спеціальний, чітко окреслений Конституцією України та Бюджетним кодексом України предмет регулювання – визначення доходів і видатків держави на відповідний рік. Його призначення полягає не у зміні чи зупиненні дії інших законів, а у забезпеченні фінансових умов для реалізації вже встановлених державою соціальних зобов'язань. Оскільки бюджетний закон не може втручатися в регулювання прав, пільг, компенсацій чи гарантій, визначених іншими законами, КСУ дійшов висновку, що практика зупинення чи зміни цих прав через закон про державний бюджет на відповідний календарний рік суперечить принципам верховенства права, поділу влади та соціальної держави.

КСУ висновував, що «Верховна Рада України не повноважна при прийнятті закону про Державний бюджет України включати до нього положення про внесення змін до чинних законів України, зупиняти дію окремих законів України та/або будь-яким чином змінювати визначене іншими законами України правове регулювання суспільних відносин» [4].

В результаті, у рішенні від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007, КСУ сформулював ще одне ключове положення щодо практичного застосування цього рішення КСУ місцевими загальними судами як преюдиційного при розгляді ними позовів у зв'язку з правовідносинами, які виникли наслідок дії положень статей законів, що визнані цим рішенням неконституційними.

22 травня 2008 року КСУ розглядалася справа № 1-28/2008 (10-рп/2008) щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України).

У цій справі КСУ висновував, що «Конституція України у статті 92 визначила сфери, зокрема бюджетну, які мають врегульовуватися виключно законом. Закон ро Держбюджет є основним фінансовим документом держави. Через своє спеціальне призначення цей закон не повинен регулювати відносини в інших сферах суспільного життя. Конституція України не надає закону про Держбюджет вищої юридичної сили стосовно інших законів. Законом про Держбюджет не можна вносити зміни до інших законів, зупиняти їх дію чи скасовувати їх, оскільки з об'єктивних причин це створює протиріччя у законодавстві, і як наслідок – скасування та обмеження прав і свобод людини і громадянина. У разі необхідності зупинення дії законів, внесення до них змін

і доповнень, визнання їх нечинними мають використовуватися окремі закони.» [5]. Це рішення КСУ також визначив як преюдиційне для місцевих загальних судів при розгляді ними позовів у зв'язку з правовідносинами, які виникли наслідок дії положень статей законів, що визнані цим рішенням неконституційними.

Рішенням Конституційного Суду України від 22 травня 2008 року №10-рп/2008 серед інших були визнані такими, що не відповідають Конституції України положення п. 28 розділу 2 внесення змін до деяких законодавчих актів України Закону України «Про державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2007 року щодо внесення змін до Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи», що спричинило першу масову хвилю позовів осіб, які постраждали від Чорнобильської катастрофи. Суди загальної юрисдикції обґрунтовували свої рішення ч. 3 ст. 67 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» (в редакції 31 жовтня 2006 року), згідно якої у разі збільшення розміру прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, визначеного законом, – підвищується розмір пенсії, визначений відповідно до статті 54 цього Закону, а також розмір додаткової пенсії за шкоду, заподіяну здоров'ю, особам, віднесеним до 1, 2, 3, 4 категорій, та розмір щомісячної компенсації сім'ям за втрату годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи. Перерахунок такої пенсії здійснюється з дня встановлення нового розміру прожиткового мінімуму.

Шукаючи інші шляхи економії на соціальних виплатах Верховна Рада України приймає Закон України від 23.12.2010 №2857-17 «Про Державний бюджет України на 2011 рік», яким надає Кабінету Міністрів України право визначати порядок та розміри соціальних виплат, передбаченими законами, які зазначені у пункті 4 розділу VII «Прикінцеві положення», змінювати розміри соціальних виплат залежно від наявного фінансового ресурсу бюджету Пенсійного фонду України на 2011 рік. Далі, Уряд приймає постанову від 06.07.2011 №745 «Про встановлення деяких розмірів виплат, що фінансуються за рахунок коштів державного бюджету», якою встановлюються інші розміри виплат, що фінансуються за рахунок коштів державного бюджету, аніж було визначено Законом № 796-XII, без внесення відповідних змін до його норм, та постанову від 23.11.2011 № 1210 «Про підвищення рівня соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». І фактично замість проголошеного в назві «підвищення» постановою Уряду було суттєво зменшено рівень соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Крім того, Кабінет Міністрів України постановив Пенсійному фонду України забезпечити здійснення перерахунку пенсій, призначених особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи до набрання чинності цією постановою, за матеріалами пенсійних справ. В результаті, Пенсійний фонд України припинив виконувати рішення місцевих загальних судів, оскільки змінилося нормативно-правове регулювання і «припинив існувати предмет спору, який був на час розгляду справи».

26 грудня 2011 року КСУ розглядає справу № 20-рп/2011 (№ 1-42/2011) щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» та відходить від позицій КСУ, висловлених у власних попередніх рішеннях. В основу свого рішення КСУ закладає принцип пропорційності між соціальним захистом громадян та збалансованості бюджету держави як основи її стійкості. Для обґрунтування такої позиції КСУ посилається на рішення Європейського суду з прав людини «від 9 жовтня 1979 року у справі «Ейрі проти Ірландії», згідно якого ЄСПЛ констатував, що здійснення соціально-економічних прав людини значною мірою залежить від становища в державах, особливо фінансового. Такі положення поширюються й на питання допустимості зменшення соціальних виплат, про що зазначено в рішенні цього суду у справі «Кйартан Асмундсон проти Ісландії» від 12 жовтня 2004 року» [6]. Отже, висновував КСУ, зміна механізму нарахування певних видів соціальних виплат та допомоги є конституційно допустимою до тих меж, за якими ставиться під сумнів сама сутність змісту права на соціальний захист. Тому, оспорювані положення Закону (2857-17) КСУ визнав такими, що не суперечать статтям 8, 21, 22, 46, 48, 64 Конституції України.

25 січня 2012 року КСУ розглядає справу № 1-11/2012 (№ 3-рп/2012) за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України «щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частини першої статті 17, частини третьої статті 22, статей 46, 48, частини першої, третьої статті

95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116 Конституції України, а також положень статті 6, частини другої статті 19, частини другої статті 95, частини першої статті 117, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України у взаємозв'язку з положеннями пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в аспекті таких питань:

– чи повноважна держава встановлювати зміст та обсяг соціальних виплат залежно від її соціально-економічних можливостей;

– чи має право держава змінювати порядок і розміри існуючих соціальних виплат та допомоги, які фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України;

– чи є обов'язковими для застосування судами України нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України з питань соціального захисту громадян, видані на виконання вимог Бюджетного кодексу України, закону про Державний бюджет України на відповідний рік та інших законів України» [7].

У підсумку, КСУ дано тлумачення, що нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України під час вирішення справ про соціальний захист підлягають застосуванню тоді, коли вони видані у межах його компетенції на основі і на виконання Бюджетного кодексу України, закону про Державний бюджет України на відповідний рік та інших законів України. Відповідно суди отримали пряму «вказівку» на основі принципу законності застосовувати також і «нормативно-правових актів відповідних органів державної влади, виданих на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, в тому числі нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, виданих у межах його компетенції, на основі і на виконання Бюджетного кодексу України, закону про Державний бюджет України на відповідний рік та інших законів України» [7].

У справі «Великода проти України» (2012 р.) за скаргою заявниці, учасниці ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, Європейський суд з прав людини перевірив на відповідність Конвенції правомірність того, що розмір її пенсії, установленої судовим рішенням у 2010 році, був зменшений Урядом на підставі нового законодавчого регулювання Законом України «Про Державний бюджет на 2011 рік». ЄСПЛ визнав її заяву неприйнятною з таких підстав: 1) пенсійне законодавство може змінюватися, і жодне судове рішення не гарантує незмінності майбутніх виплат; 2) стаття 1 Першого протоколу не зобов'язує державу встановлювати чи зберігати певні соціальні виплати, але якщо закон надає особі право на них, це може вважатися майновим правом лише доки норма діє; 3) право на соціальну виплату є «майном» лише тоді, коли його існування достатньо встановлене; у цій справі через законодавчі зміни такого встановленого права не було; 4) навіть якби було втручання, воно має бути законним, легітимним і пропорційним. ЄСПЛ визнав, що держава має широкий розсуд у сфері соціальної політики та може змінювати розміри виплат, якщо це відбувається для суспільного інтересу; 5) законодавчі зміни були прийняті законно, були доступними та передбачуваними; передача уряду повноважень визначати розмір пільг не суперечила Конвенції; 6) зменшення пенсії було пов'язане з економічними труднощами, і ЄСПЛ не побачив, що це поклало на заявницю надмірний тягар чи було непропорційним. Отже, ЄСПЛ визнав, що зменшення пенсії було законним, передбачуваним, обумовленим економічною необхідністю й не порушило статті 1 Першого протоколу [8, с. 67-69].

Водночас, слід враховувати особливість дії в часі закону про Державний бюджет України на відповідний рік, згідно якої нормативно-правовий акт Кабінету Міністрів України, виданий на його виконання, також діє у межах бюджетного року. (п. 2 постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України від 16 березня 2012 р. № 4 «Про судову практику вирішення адміністративними судами спорів, що виникають у зв'язку із застосуванням статей 39, 48, 50, 52, 54 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» [9]).

Частиною 3 Прикінцевих положень Закону України «Про Державний бюджет на 2012 рік» від 22.12.2011 № 4282-VI установлено, що у 2012 році норми і положення статей 20, 21, 22, 23, 30, 31, 37, 39, 48, 50, 51, 52 та 54 Закону № 796-XII, – застосовуються у порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України виходячи з наявних фінансових ресурсів Державного бюджету України та бюджету Пенсійного фонду України на 2012 рік [10].

Частиною 4 Прикінцевих положень Закону України «Про Державний бюджет на 2013 рік» від 06.12.2012 № 5515-VI установлено, що у 2013 році норми і положення статей 20, 21, 22, 23, 30, 31, 37, 39, 48, 50, 51, 52 та 54 Закону № 796-XII,– застосовуються у порядку та розмірах, встановле-

них Кабінетом Міністрів України виходячи з наявних фінансових ресурсів Державного бюджету України та бюджету Пенсійного фонду України на 2013 рік [11].

З 01.01.2014 року Законом України від 16.01.2014 р. № 719-VII «Про Державний бюджет України на 2014 рік» також не передбачено змін чи обмежень для застосування розмірів основної та додаткової пенсій, встановлених ст.ст. 50,54 Закону № 796-XII [12]. Законом України від 31.07.2014 № 1622-VII «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2014 рік», який набрав чинності 03.08.2014, розділ Прикінцеві положення Закону №719-VII доповнено пунктом 6-7, яким, зокрема, встановлено, що норми і положення ст. 20-23, 30, 31, 37, 39, 48, 50-52, 54 Закону № 796-XII застосовуються у порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України виходячи з наявних фінансових ресурсів Державного бюджету України та бюджету Пенсійного фонду України на 2014 рік [13].

Тобто цими Законами України було надано право Кабінету Міністрів України встановлювати розміри соціальних виплат, які відповідно до законодавства визначаються залежно від розміру мінімальної заробітної плати, в абсолютних сумах у межах асигнувань, передбачених за відповідними бюджетними програмами Пенсійного фонду України на 2012 рік, 2013 рік та 2014 рік. Однак, Кабінетом Міністрів України у відповідних роках таке право використано не було, а тому вказані норми не підлягали застосуванню під час визначення розміру виплат, передбачених статтями 50 та 54 Закону № 796-XII, у 2012, 2013, 2014 роках.

Слід зауважити, що постанова Уряду від 23.11.2011 № 1210 «Про підвищення рівня соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» не була прийнята на підставі і на виконання Бюджетного кодексу України, інших законів України, в тому числі Закону про Державний бюджет України на відповідний рік, відповідно й не могла містити посилань на відповідні бюджетні програми Пенсійного фонду України на 2012, 2013 та 2014 роки.

Тому, правові висновки, викладені у постановах Верховного Суду від 21.02.2018 р. у справі № 619/2262/17, від 19.06.2018 р. у справі № 344/14522/17 та ін. [14, 15] про те, що у 2012, 2013, 2014 роках існувала постанова Кабінету Міністрів України про порядок та розміри застосування норм і положень ст. 20-23, 30, 31, 37, 39, 48, 50-52, 54 Закону №796-XII – не були підтверджені жодною із постанов Уряду. Проте, правова позиція Верховного Суду в цих та подібних справах змінена не була. Заглядаючи вперед, зауважимо, що пізніше Велика Палата Верховного Суду в постанові від 18 березня 2020 року у справі № 240/4937/18 (провадження № 11-150заі19) визнала обґрунтованими доводи про те, що рішення КСУ від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012 не надавало права Кабінету Міністрів України зменшувати розмір виплати пільг, компенсацій і гарантій, установлених Законом № 796-XII, а Кабінет Міністрів України має право регулювали порядок та розміри соціальних виплат та допомоги, які фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України, відповідно до Конституції та законів України лише у разі, якщо законом прямо не передбачено розмір таких виплат [16]. Проте, значна частина позовів осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, вже була розглянута, а рішення у таких справах набули статусу остаточних.

Вже 17 липня 2018 року КСУ розглянув справу № 1-11/2018(3830/15) за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпунктів 2-7, 12 та 14 пункту 4 розділу І Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII. У рішенні КСУ вказав, що «передбачені оспорюваними положеннями зміни до Закону № 796, які стосуються обмеження чи скасування пільг, компенсацій і гарантій, призвели до звуження прав осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, зниження рівня їх соціального забезпечення». КСУ наголосив, що «комплекс заходів у вигляді пільг, компенсацій і гарантій, передбачених Законом № 796 (до внесення змін Законом № 76), слід сприймати як один із основних засобів реалізації державою закріпленого у статті 16 Конституції України обов'язку щодо подолання наслідків Чорнобильської катастрофи та збереження генофонду Українського народу. Обмеження чи скасування Законом № 76 пільг, компенсацій і гарантій, установлених Законом № 796, фактично є відмовою держави від її зобов'язань, передбачених статтею 16 Конституції України, у тому числі, щодо соціального захисту осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» [17]. Таким чином, з прийняттям цього рішення КСУ, «ручне» керування Урядом розмірів соціальних виплат особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи було зупинене, а соціальні конституційні гарантії чорнобильців поновлені.

25 квітня 2019 року КСУ розглянув справу № 3-14/2019(402/19, 1737/19) за конституційними скаргами Скрипки Анатолія Володимировича та Бобиря Олексія Яковича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» та дійшов висновку, що «положення частини третьої статті 59 Закону щодо визначення розміру відшкодування заподіяної внаслідок ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС шкоди при обчисленні пенсії виходячи з п'ятикратного розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня відповідного року, що поширюються лише на категорію військовослужбовців, які брали участь у ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи під час проходження дійсної строкової служби і внаслідок цього стали особами з інвалідністю, є такими, що суперечать Конституції України» і мають поширюватися на осіб, які брали участь у військових зборах з ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, нарівні із солдатами «дійсної строкової» військової служби [18].

У рішенні КСУ від 7 квітня 2021 року № 1-р(II)/2021 у справі за конституційною скаргою громадянина України Дяченка Олександра Миколайовича та інших громадян України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 13 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII, КСУ наголосив, що «держава може змінювати законодавче регулювання у сфері соціального захисту осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, проте в разі зміни такого регулювання вона не повинна вдаватися до обмежень, що порушують сутність їх індивідуальних прав, а досягнутий рівень соціального захисту має бути збережено. Проте держава в особі Кабінету Міністрів України визначила у Порядку мінімальні розміри державної пенсії за інвалідністю, що настала внаслідок каліцтва чи захворювання, і пенсії у зв'язку з втратою годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи у розмірах істотно менших, ніж їх було гарантовано Законом № 796-XII у редакції Закону № 230/96-ВР, знівелювавши саму сутність визначених статтями 3, 16, 50 Конституції України прав та гарантій, що фактично є недодержанням державою свого позитивного обов'язку забезпечувати цю категорію осіб гарантованим рівнем соціального захисту». В результаті, КСУ визнав «такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною), частину третю статті 54 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року № 796-XII у редакції Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII щодо уповноваження Верховною Радою України Кабінету Міністрів України визначати своїми актами мінімальні розміри пенсії за інвалідністю, що настала внаслідок каліцтва чи захворювання, і пенсії у зв'язку з втратою годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи» [19].

У рішенні від 20 березня 2024 року № 2-р(II)/2024 у справі за конституційною скаргою Атаманчука Василя Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів статті 2 Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 року № 3668-VI, першого речення частини третьої статті 67 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року № 796-XII (щодо гарантованого рівня соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи) КСУ «дійшов висновку, що запроваджене обмеження максимального розміру пенсії (з урахуванням надбавок, підвищень, додаткової пенсії, цільової грошової допомоги, пенсії за особливі заслуги перед Україною, індексації та інших доплат до пенсії, установлених законодавством, крім доплати до надбавок окремим категоріям осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною) осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, призвело до порушення сутності конституційних гарантій щодо забезпечення соціального захисту цих осіб, що є порушенням зобов'язань держави, які випливають зі змісту статей 3, 16, 50 Конституції України в їх взаємозв'язку» [20].

Отже, проведеним дослідженням встановлено, що з одного боку Конституція України гарантує спеціальний соціальний захист громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, а з іншого – через органи спеціальної компетенції (Кабінет Міністрів України, органи Пенсійного фонду України), або ж шляхом прийняття законів Про Державний бюджет, – фактично унеможливлює або ускладнює реалізацію цих гарантій.

Крайнім прикладом цього є стаття 45 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік», згідно якої у 2025 році на період дії воєнного стану в Україні «доплата непрацюючим

пенсіонерам, які постійно проживають у зоні безумовного (обов'язкового) відселення та в зоні гарантованого добровільного відселення, встановлюється за умови, що такі особи проживали або працювали у зоні безумовного (обов'язкового) відселення або в зоні гарантованого добровільного відселення, станом на 26 квітня 1986 року чи у період з 26 квітня 1986 року до 1 січня 1993 року, у зв'язку з чим особі надано статус особи, яка постраждала внаслідок Чорнобильської катастрофи. Доплата за проживання на зазначених територіях встановлюється у розмірі 2361 гривня. Доплата не встановлюється особам, які після аварії на Чорнобильській АЕС змінили місце проживання за межі цих зон і в подальшому повернулися, або зареєструвалися там після аварії на Чорнобильській АЕС. Виплата доплати за проживання у таких зонах припиняється після залишення особою місця постійного проживання на зазначених територіях та реєстрації за їх межами. Пенсійний фонд України зобов'язаний забезпечити звіряння відомостей про місце проживання одержувачів доплати за проживання у таких зонах із відомостями Єдиного державного демографічного реєстру та інших державних реєстрів для продовження чи припинення виплат і приведення розмірів таких доплат та пенсійних виплат у відповідність до цієї статті» [21]. На наше переконання, подібну норму ми побачимо й в наступному Законі про Державний бюджет України на 2026 рік.

Водночас, зазначимо, що 18 вересня 2025 року КСУ об'єднав справи № 3-101/2025(205/25), № 3-108/2025(216/25) та № 3-114/2025(226/25) за конституційними скаргами Денисової Світлани Федорівни, Волкової Тетяни Іванівни, Невмержицького Павла Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 45 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» стосовно доплат непрацюючим пенсіонерам, які проживають у зонах відселення після Чорнобильської катастрофи в одне конституційне провадження [22] та перейшов до закритої частини розгляду цієї справи. Вважаємо, що у підсумку кількість конституційних скарг щодо цього питання збільшиться, а при прийнятті рішення КСУ має врахувати таке:

1. Пунктом 6 рішення від 17.07.2018 № 6-р/2018 КСУ визначено, що рівень соціального захисту осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, має бути таким, щоб забезпечувати їм гідне життя, і не повинен залежати від майнового стану їх сімей. Обмеження чи скасування пільг для осіб, на яких поширюється дія Закону № 796, без відповідної рівноцінної їх заміни чи компенсації є порушенням зобов'язань держави щодо забезпечення соціального захисту цієї категорії осіб. У разі зміни правового регулювання набуті такими особами права на пільги, компенсації і гарантії повинні бути збережені із забезпеченням можливості їх реалізації або запроваджені рівноцінні чи більш сприятливі умови соціального захисту. Тому, встановлення ст. 45 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» додаткових «умов» для отримання «доплати за проживання» на зазначених територіях не відповідає статті 16 Конституції України.

2. Стаття 45 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» визначає питання отримання «доплати за проживання» на забруднених територіях внаслідок аварії на ЧАЕС, проте стаття 39 Закону № 796-XII (у редакції, що діяла до 01.01.2015 в частині, яка не змінена Законом № 987-VIII) не містить цього поняття, а визначає питання виплати «підвищення пенсії непрацюючим пенсіонерам, які проживають на цих територіях», що не одне й те саме.

3. Стаття 45 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» не припиняє та не зупиняє дію статті 39 Закону № 796-XII на 2025 рік. До статті 39 Закону № 796-XII жодні зміни чи доповнення законодавцем не внесені.

4. Загалом, нормою статті 45 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» встановлено ще одну додаткову доплату у розмірі 2361 грн. за проживання непрацюючими пенсіонерами, які постійно проживають у зоні гарантованого добровільного відселення, у зв'язку з чим їм надано статус особи, яка постраждала внаслідок Чорнобильської катастрофи.

5. Закон України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» не містить навіть безпосереднього посилання на Закон №796-XII, для того, щоб органи Пенсійного фонду України мали право застосовувати норму статті 45 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» по відношенню саме до ст. 39 Закону №796-XII та самостійно, без жодних правових підстав, припиняти виплати підвищення до пенсії непрацюючим пенсіонерам, які проживають на забруднених територіях внаслідок аварії на ЧАЕС, згідно статті 39 Закону №796-XII.

6. Відповідно до пункту 3 частини першої статті 11 Закону № 796-XII до потерпілих від Чорнобильської катастрофи належать особи, які постійно проживають або постійно працюють чи постійно навчаються у зонах безумовного (обов`язкового) та гарантованого добровільного відселення за умови, що вони станом на 1 січня 1993 року прожили або відпрацювали чи постійно

навчалися у зоні безумовного (обов`язкового) відселення не менше двох років, а у зоні гарантованого добровільного відселення – не менше трьох років. Частиною третьою статті 65 Закону № 796-XII обумовлено, що єдиними документами, які підтверджують статус громадян, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, та надають право користуватися пільгами, встановленими цим Законом, є посвідчення «Учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС» та «Потерпілий від Чорнобильської катастрофи». Такий висновок щодо застосування норм права викладений Верховним Судом у постанові від 26.07.2023 у справі № 460/2589/20 [23]. Таким чином, питання проживання особи у зонах безумовного (обов`язкового) чи гарантованого добровільного відселення станом на 01.01.1993 року вирішувалось при наданні такій особі статусу потерпілої особи.

Висновки. Проведене дослідження показує, що Конституційний Суд України системно виступає проти звуження Законами про Державний бюджет на відповідний рік конституційних соціальних гарантій громадян. У низці рішень (2002, 2004, 2005, 2007, 2008) Конституційний Суд України створив конституційну доктрину неприпустимості бюджетної «ревізії» прав громадян, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Однак у 2011–2012 рр. на основі рішень Європейського суду з прав людини у справах «Ейрі проти Ірландії» та «Кйартан Асмундсон проти Ісландії» Конституційний Суд України змінив підхід, визнавши пріоритет принципу пропорційності між соціальними правами та фінансовими можливостями держави.

У справі «Великода проти України» Європейський суд з прав людини підтримав гнучкий підхід держави до соціальних виплат громадянам, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, та фактично легітимізував бюджетні обмеження, що вплинуло на подальшу практику українських судів загальної юрисдикції. Конфлікт стандартів між ранніми рішеннями Конституційного Суду України та практикою Європейського суду з прав людини сприяв появі суперечливих рішень судів загальної юрисдикції на національному рівні.

Діалог між Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції виявив структурну проблему: рішення судів Конституційного Суду України є преюдиційними, але тривалий час не виконувалися ні органами влади, ні судами.

Конституційний Суд України неодноразово встановлював, що бюджетний закон не може обмежувати гарантовані Конституцією України соціальні права; що набуті права громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи мають бути збережені, а Кабінет Міністрів України не може самостійно встановлювати або зменшувати розміри соціальних виплат, якщо вони визначені законом.

Однак суди загальної юрисдикції застосовували постанови Кабінету Міністрів України, прийняті поза межами повноважень, що призвело до: порушення принципу верховенства права, фрагментації судової практики, масових судових спорів. Отже, між Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції фактично виник асиметричний діалог, у якому ранні позиції Конституційного Суду України взагалі не враховувалися при прийнятті судових рішень.

З 2018 року Конституційний Суд України повертається до більш жорстких стандартів захисту соціальних прав громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, відновлюючи власну earlier доктрину.

Нові спори щодо ст. 45 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» відображають черговий виток судового діалогу, в якому Конституційний Суд України має визначити межі допустимих бюджетних обмежень у період воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 58, 60 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пунктів 2, 3, 4, 5, 8, 9 частини першої статті 58 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» і підпункту 1 пункту 1 Закону України «Про деякі заходи щодо економії бюджетних коштів» (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) від 20 березня 2002 року № 5-рп/2002. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-02#Text.

2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин третьої, четвертої статті 59 Закону України «Про Державний бюджет України на 2003 рік» (справа про соціальний захист військовослужбовців та працівників правоохоронних органів) від 17 березня 2004 року № 7-рп/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-04#Text.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України «Про статус суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05#Text.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої статті 56, частини другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 71, статей 98, 101, 103, 111 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» (справа про соціальні гарантії громадян) від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0a6p710-07#Text.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3 розділу III Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» і 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 67 розділу I, пунктів 1-4, 6-22, 24-100 розділу II Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) від 22 травня 2008 року № 10-рп/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-08#Text.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11#Text
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text.
8. Бадида А.Ю. Соціальна держава в умовах глобалізації: монографія. Ужгород: РІК- У, 2019. 200с. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b01df211-c8b7-452c-b1f7-474e4a0591c3/content.
9. Про судову практику вирішення адміністративними судами спорів, що виникають у зв'язку із застосуванням статей 39, 48, 50, 52, 54 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»: постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 16.03.2012 № 4. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004760-12#Text.
10. Про Державний бюджет на 2012 рік: Закон України від 22.12.2011 № 4282-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4282-17#Text.

11. Про Державний бюджет на 2013 рік: Закон України від 06.12.2012 № 5515-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5515-17/sp:max100#Text.
12. Про Державний бюджет України на 2014 рік: Закон України від 16.01.2014 № 719-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/719-18#Text
13. Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2014 рік: Закон України від 31.07.2014 № 1622-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1622-18#Text.
14. Постанова Верховного Суду від 21.02.2018 р. у справі № 619/2262/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106190696.
15. Постанова Верховного Суду від 19.06.2018 р. у справі № 344/14522/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74820849.
16. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 березня 2020 року у справі № 240/4937/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88952401.
17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпунктів 2-7, 12 та 14 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII від 17 липня 2018 року № 6-р/2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-18#Text.
18. Рішення Конституційного Суду України за конституційними скаргами Скрипки Анатолія Володимировича та Бобиря Олексія Яковича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 25 квітня 2019 року № 1-р(II)/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-19#Text.
19. Рішення Конституційного Суду України за конституційною скаргою громадянина України Дяченка Олександра Миколайовича та інших громадян України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 13 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII від 7 квітня 2021 року № 1-р(II)/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-21#Text.
20. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Атаманчука Василя Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів статті 2 Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 року № 3668-VI, першого речення частини третьої статті 67 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року № 796-XII (щодо гарантованого рівня соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи) від 20 березня 2024 року № 2-р(II)/2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-24#Text.
21. Про Державний бюджет України на 2025 рік: Закон від 19.11.2024 № 4059-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20#n168.
22. Ухвала Великої Палати Конституційного Суду України про об'єднання конституційних проваджень у справі за конституційною скаргою Денисової Світлани Федорівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 45 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік», у справі за конституційною скаргою Волкової Тетяни Іванівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) частин першої, другої статті 45 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» та у справі за конституційною скаргою Невмержицького Павла Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частин першої, другої статті 45 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» від 18 вересня 2025 року № 2-уп/2025. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02u710-25#Text.
23. Постанова Верховного Суду від 26.07.2023 у справі №460/2589/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112441811.

УДК 342.8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.37

ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Панкевич І.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та галузевих дисциплін
Національного університету водного господарства
та природокористування

Панкевич І.М. Європеїзація виборчого законодавства України: виклики та перспективи.
У статті досліджено проблему європеїзації виборчого законодавства України. Розвиток сучасних держав є неможливим без їхньої участі у глобалізаційних процесах, наслідком яких є зближення різних держав, створення суспільства, яке сповідує спільні цінності. Прикладом успішних глобалізаційних процесів на європейському континенті є створення Європейського Союзу. Шлях України до членства у ньому є доволі довгим та тернистим, а європейська інтеграція України зумовлює, серед іншого, потребу приведення українського законодавства у відповідність з європейськими стандартами. Важливим кроком на цьому шляху стало внесення змін до Конституції України, які закріпили норми щодо стратегічного курсу України на членство в Європейському Союзі та НАТО.

Повномасштабна російсько-українська війна та введення в Україні воєнного стану відсунули питання проведення виборів на задній план. Проте після закінчення війни в Україні виникне необхідність проведення усіх видів виборів: президентських, парламентських та місцевих. У державах–членах Європейського Союзу, крім зазначених видів виборів, проводяться також вибори до Європейського парламенту. Відповідна специфіка має місце й щодо участі у місцевих виборах в державах ЄС іноземців, які постійно проживають в одній з країн Європейського Союзу, але є громадянами іншої держави–члена ЄС.

Українське суспільство значно консолідувалося щодо напряму подальшого інтеграційного розвитку країни, дійшовши консенсусу щодо розуміння того, що членство в Європейському Союзі є історичною можливістю відірватися від російського вектора розвитку. Право Європейського Союзу, при здійсненні певних виборчих прав, наголошує на принципі недискримінації між особами з національним громадянством та європейськими виборцями. Тому вступ України до Європейського Союзу вимагатиме внесення змін до низки законодавчих актів, передусім до Виборчого кодексу України, зокрема до його Книги четвертої, яка регулює проведення місцевих виборів в Україні. Наступним кроком на шляху європеїзації виборчого законодавства України стане доповнення Виборчого кодексу України Книгою п'ятою, яка регулюватиме вибори до Європейського парламенту. Адже, гармонізуючи своє національне законодавство із правом ЄС, законодавець повинен буде врегулювати проблему участі громадян України та іноземців у виборах до Європейського парламенту та участі у місцевих виборах громадян держав-членів Європейського Союзу, які постійно проживають в Україні, але не мають громадянства України.

Ключові слова: вибори, виборче законодавство, голосування, електоральна участь, глобалізація, європеїзація, Європейський парламент, місцеві вибори.

Pankevych I.M. Europeanization of the electoral legislation of Ukraine: challenges and prospects.
The article examines the issue of Europeanization of the electoral legislation of Ukraine. The development of modern states is impossible without their participation in globalization processes, the result of which is the rapprochement of different states, the creation of a society that professes common values. An example of successful globalization processes on the European continent is the creation of the European Union. Ukraine's path to membership in it is quite long and thorny, and Ukraine's

European integration determines, among other things, the need to bring Ukrainian legislation into line with European standards. An important step on this path was the amendments to the Constitution of Ukraine, which established the norms regarding Ukrain's strategic course towards membership in the European Union and NATO.

The full-scale russian-Ukrainian war and the introduction of national law in Ukraine have pushed the issue of holding elections to the background. However, after the end of the war in Ukraine, there will be a need to hold all types of elections: presidential, parliamentary and local. In the member states of the European Union, in addition to the above types of elections, elections to the European Parliament are also held. The corresponding specificity also applies to the participation in local elections in EU countries of foreigners who permanently reside in one of the European Union countries, but are citizens of another EU member state.

Ukrainian society has significantly consolidated its position on the direction of the country's further integration development, reaching a consensus on the understanding that membership in the European Union is a historic opportunity to break away from the russian vector of development. European Union law, in the exercise of certain electoral rights, emphasizes the principle of non-discrimination between nationals and European voters. Therefore, Ukraine's accession to the European Union will require amendments to a number of legislative acts, primarily to the Electoral Code of Ukraine, in particular to its Book Four, which regulates the conduct of local elections in Ukraine. The next step towards the Europeanization of Ukraine's electoral legislation will be the addition of Book Five to the Electoral Code of Ukraine, which will regulate elections to the European Parliament. Indeed, by harmonizing its national legislation with EU law, the legislator will have to resolve the issue of participation of citizens of Ukraine and foreigners in elections to the European Parliament and participation in local elections of citizens of European Union member states who permanently reside in Ukraine but do not have Ukrainian citizenship.

Key words: elections, electoral process, voting, electoral participation, globalization, Europeanization, European Parliament, local elections.

Постановка проблеми. Розвиток сучасних держав є неможливим без їхньої участі у глобалізаційних процесах, наслідком яких є зближення різних держав, створення суспільства, яке сповідує спільні цінності. Прикладом успішних глобалізаційних процесів на європейському континенті є створення Європейського Союзу. Шлях України до членства у ньому є доволі довгим та тернистим, а європейська інтеграція України зумовлює, серед іншого, потребу приведення українського законодавства у відповідність з європейськими стандартами. Важливим кроком на цьому шляху стало внесення змін до Конституції України [1], які закріпили норми щодо стратегічного курсу України на членство в Європейському Союзі та НАТО. Вступ України до Європейського Союзу також вимагатиме внесення змін до низки законодавчих актів, які регулюють виборчий процес, передусім до Виборчого кодексу України [2].

Повномасштабна російсько-українська війна та введення в Україні воєнного стану відсунули питання проведення виборів на задній план. Проте на фоні останніх перемовин між Україною та Сполученими Штатами Америки щодо припинення війни в Україні від американських партнерів все частіше лунають заклики щодо проведення президентських виборів в Україні. Таку необхідність не заперечує й українська влада. Зокрема нещодавно, 10 грудня 2025 року, коментуючи відповідну заяву президента США Дональда Трампа, глава української держави Володимир Зеленський зазначив, що готовий провести вибори протягом двох-трьох найближчих місяців, якщо США та Європа забезпечать безпеку в країні для їх проведення [3]. Після закінчення війни в Україні виникне необхідність проведення усіх видів виборів: президентських, парламентських та місцевих. Проте у державах–членах Європейського Союзу, крім зазначених видів виборів, проводяться також вибори до Європейського парламенту. Відповідна специфіка має місце й щодо участі у місцевих виборах в державах ЄС іноземців, які постійно проживають в одній з країн Європейського Союзу, але є громадянами іншої країни–члена ЄС. Оскільки перспектива членства України в Європейському Союзі, незважаючи на триваючу на сьогодні війну, набуває реальних обрисів, то логічним буде припустити, що свого часу українському парламенту доведеться «ліквідовувати» й цю законодавчу прогалину.

Метою дослідження є аналіз можливостей застосування та практичного впровадження в Україні європейського досвіду щодо участі у виборах до Європейського парламенту та участі у

місцевих виборах іноземців, які є громадянами однієї країни ЄС, але постійно проживають на території іншої держави–члена Європейського Союзу. На підставі проведеного аналізу буде сформульовано пропозиції щодо приведення українського виборчого законодавства у відповідність до європейських стандартів.

Стан опрацювання проблеми. Підготовка до підписання Угоди про асоціацію між ЄС та Україною була розпочата у 2012 році, але українська влада припинила її 21 листопада 2013 року, за часів правління тодішнього президента України Віктора Януковича. Як глава держави, він брав участь у саміті ЄС у Вільнюсі 28-29 листопада 2013 року, де планувалося підписання вищезгаданої Угоди про асоціацію, але цього не сталося. Рішення про відмову від її підписання призвело до початку Євромайдану та до усунення Януковича з посади внаслідок Революції Гідності у лютому 2014 року. 21 лютого 2019 року до Конституції України було внесено зміни, які закріпили норми щодо стратегічного курсу України на членство в Європейському Союзі та НАТО, що містяться в преамбулі Основного Закону, трьох статтях та перехідних положеннях [4]. Політичну частину Угоди про асоціацію підписав Прем'єр-міністр України Арсеній Яценюк 21 березня 2014 року [5], а 27 червня 2014 року п'ятий Президент України Петро Порошенко підписав економічну частину Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Між підписанням Угоди про асоціацію та членством країни в Європейському Союзі можуть пройти десятиліття. Прикладом такого довготривалого «євроочікування» є, зокрема, Туреччина. Якщо вести мову про українські перспективи щодо питання європейської інтеграції, то тут важливо датою є 24 лютого 2022 року, коли не тільки почалося російське повномасштабне вторгнення, але й новий етап розвитку української державності. Після початку російсько-української війни дискусія щодо досягнення Україною європейських стандартів для поглиблення інтеграційних процесів з Європейським Союзом не лише продовжилася, а й набула нового реального змісту. Адже до цього належність України до європейського цивілізаційного простору піддавалася сумніву не лише росією, але й багатьма європейськими державами. Якщо говорити про політичні еліти в Україні, то тут після початку повномасштабної війни та заборони низки проросійських партій відбулися суттєві зміни, а кількість противників європейського вибору в Україні значно зменшилася. Одним із наслідків російського повномасштабного вторгнення стало те, що українська влада 28 лютого 2022 року подала заявку на вступ до ЄС, а підтримка вступу до Європейського Союзу серед українських громадян зросла до рекордних 91%. У перші дні повномасштабної російсько-української війни підтримка вступу до ЄС зросла з 68% до 86%, досягнувши 91% наприкінці березня – абсолютний рекорд за всі роки опитувань [6]. Президентка Європейської Комісії Урсула фон дер Ляєн у виступі на Братиславському форумі глобальної безпеки 2 червня 2022 року заявила, що Європейський Союз прагне підтримувати Україну на її шляху до ЄС, назвавши це його «історичним обов'язком» [7].

23 червня 2022 року лідери 27 країн-членів Європейського Союзу вирішили надати Україні статус кандидата на членство в ЄС [8]. Це стало результатом багаторічної роботи та початком нового етапу розвитку правової системи України, головною особливістю якого стане значна трансформація майже всіх сфер правового регулювання в Україні з метою їх узгодження зі стандартами ЄС. Безсумнівно, що до нормативно-правових актів, які потребують європеїзації, належить й виборче законодавство України, зокрема у розрізі правового регулювання участі іноземців – громадян країн ЄС, у місцевих виборах, а також, у перспективі, участі іноземців, які проживають в Україні, у виборах до Європейського парламенту. Необхідно зазначити, що проблема надання виборчих прав в Україні іноземцям на сьогодні практично «випала» з поля зору вітчизняних науковців. Деякі її аспекти розглядали у своїх наукових дослідженнях Я. Журавель, О. Мережко, О. Радишевська, М. Савчин, Ю. Тодика. Проблему участі іноземців у місцевих виборах вивчав також автор цього наукового дослідження [9]. Проте вона стосувалася можливості участі у місцевих виборах іноземців без «прив'язки» до громадянства держави–члена Європейського Союзу. Це мало місце до початку триваючої вже майже чотири роки повномасштабної російсько-української війни, і вже тоді ми зробили висновок, що надання такої можливості іноземцям може негативно вплинути на забезпечення інтересів національної безпеки України. Що стосується участі, у разі вступу України до ЄС, іноземців, які проживають в Україні, у виборах до Європейського парламенту, то ця проблема взагалі не розглядалася вітчизняними науковцями. Таким чином, актуальність нашого наукового дослідження не викликає сумніву.

Виклад основного матеріалу. Поширення виборчих прав на іноземців, які проживають у відповідних територіальних одиницях держави протягом певного періоду часу (зазвичай не менше

п’яти років), є загальноєвропейською тенденцією. Однак українське виборче законодавство ніколи не передбачало і досі не передбачає можливості надання активного та пасивного виборчого права на місцевих виборах іноземцям та особам без громадянства. Навіть у чинному Виборчому кодексі України від 19 грудня 2019 року [2], незважаючи на те, що він був прийнятий після підписання Угоди про асоціацію [5], про можливість такого голосування не йдеться. Стаття 7 Розділу II Кодексу, яка стосується основних принципів виборчого права, прямо зазначає, що вибори в Україні є загальними. Право голосу мають громадяни України, яким на день голосування виповнилося 18 років [2]. Тому принцип загального виборчого права не застосовується до іноземців, які легально проживають в Україні та мають громадянство ЄС. У цьому полягає принципова відмінність норм українського законодавства від законодавства держав-членів Європейського Союзу, що регулює процес місцевих виборів. Кодекс належної практики у виборчих питаннях Венеціанської комісії [10] рекомендує державам-членам Ради Європи забезпечити іноземцям, які проживають на певній території довше встановленого періоду, право голосу на місцевих виборах. 31 жовтня 1995 року Верховна Рада України прийняла закон про приєднання до Статуту Ради Європи [11], а 9 листопада того ж року Україну було прийнято до Ради Європи, проте зазначені рекомендації Венеціанської комісії досі невиконані. Щодо встановлення вимоги проживання на певній території слід зауважити, що деякі країни передбачають доволі низький необхідний термін проживання на певній території. Наприклад, у Франції для голосування у всіх видах виборів потрібно проживати в даному виборчому окрузі не менше шести місяців, а в Новій Зеландії – не менше трьох місяців. Однак на практиці багато європейських країн, які не є членами Європейського Союзу, не надають права голосу іноземцям або ускладнюють цю процедуру, що підтверджується відповідним висновком Венеціанської комісії [12].

Вступ держави до Європейського Союзу означає, що її громадяни отримують статус громадян ЄС, який надає їм спеціальні виборчі права. До них належить право голосу у виборах до Європейського парламенту та органів місцевого самоврядування, яке громадяни ЄС можуть здійснювати не лише у країні свого походження, але й, якщо вони постійно проживають в іншій країні ЄС, у країні свого проживання. Вступ України до Європейського Союзу означатиме, що Україна також буде зобов’язана забезпечити здійснення цих виборчих прав особами, які не є громадянами України, але є громадянами інших держав-членів ЄС, що проживають в Україні. Тобто виникне необхідність внести зміни до законодавства України, що регулює виборчий процес. Розглянемо найважливіші нормативні акти ЄС, які регулюють зазначене питання, зобов’язання, які вони накладають на державу-члена, та, хоча й у загальних рисах, сформулюємо пропозицію змін, які необхідно буде внести у чинне законодавство України. Стаття 20(1) Договору про функціонування Європейського Союзу проголошує: «Встановлюється громадянство Союзу. Кожна особа, яка має громадянство держави-члена, є громадянином Союзу. Громадянство Союзу доповнює, а не замінює національне громадянство» [13]. Громадянство ЄС не є незалежним. Воно тісно пов’язане з національним громадянством держави-члена ЄС і набувається та втрачається разом з набуттям та втратою національного громадянства, відповідно до норм національного законодавства держави-члена. Законодавство ЄС надає своїм громадянам відповідні виборчі права: 1) право голосувати та бути кандидатом на місцевих виборах у державі-члені ЄС, де вони проживають (стаття 22(1) Договору); 2) право голосувати та бути кандидатом на виборах до Європейського Парламенту в державі-члені, де вони проживають (стаття 22(2) Договору). Нормативні акти Договору були розроблені в директивах Ради ЄС: 1) Директиві 94/80/ЄС від 19 грудня 1994 року, що встановлює детальний порядок здійснення права голосувати та бути кандидатом на місцевих виборах громадянами Союзу, які проживають у державі-члені, громадянами якої вони не є [14]; 2) Директиві 93/109/ЄС від 6 грудня 1993 року, що встановлює детальний порядок здійснення права голосу та балотування на виборах до Європейського парламенту громадянами Союзу, які проживають у державі-члені, громадянами якої вони не є [15].

Найважливішим принципом, що випливає з аналізу вищезазначених норм ЄС, є загальний принцип недискримінації між громадянами інших держав-членів ЄС та їхніми власними громадянами. Відповідно, європейські виборці повинні здійснювати ці виборчі права «на тих самих підставах», що й громадяни держави-члена ЄС, в якій вони проживають. Слід зазначити, що згідно із законодавством ЄС, європейські виборці можуть скористатися своїм правом голосу в країні проживання, якщо вони цього бажають. Однак, якщо голосування є обов’язковим у державі-члені, виборці, зареєстровані у списку виборців, також зобов’язані голосувати. Дер-

жава-член може вимагати від виборців пред'явлення дійсного документа, що посвідчує особу, з офіційним підтвердженням їхнього громадянства та адреси в державі-члені проживання. Виборці, зареєстровані у списку виборців у країні свого проживання, залишаються у списку виборців на тих самих умовах, що й громадяни цієї країни, доки їх не буде з нього виключено, якщо вони більше не відповідають вимогам для голосування. Крім того, виборці, зареєстровані у списку виборців за власним бажанням, можуть бути виключені зі списку, якщо вони цього бажають, а у разі виникнення спорів вони можуть звернутися до засобів правового захисту на тих самих умовах, що й виборці цієї країни.

Необхідно зазначити, що зволікання українського законодавця з виконанням, серед іншого, рекомендацій Венеціанської комісії щодо забезпечення права голосу на місцевих виборах для іноземців, які проживають у країні, має підстави для цього. Серед держав – спадкоємців колишнього Радянського Союзу Україна є однією з держав, яка запровадила у своєму національному законодавстві так званий «нульовий» принцип громадянства. Він, згідно зі статтею 3 Закону України «Про громадянство», охоплює: 1) усіх громадян колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) постійно проживали на території України; 2) осіб, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного чи соціального походження, майнового стану, місця проживання, мови чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 року) проживали в Україні та не були громадянами інших держав; 3) осіб, які прибули до України на постійне проживання після 13 листопада 1991 року, та в яких до паспорта громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України було внесено запис «громадянин України», а також діти цих осіб, які прибули до України разом з батьками та на момент прибуття не досягли повноліття, якщо ці особи подали заяви про оформлення громадянства України; 4) осіб, які набули громадянства України відповідно до законодавства України та міжнародних договорів України [16]. Наслідки такого надмірно ліберального підходу до питання набуття громадянства виявилися трагічними під час російського «бліцкригу» в Криму у 2014 році, коли серед громадян України з'явилася значна кількість російських колаборантів, у тому числі й серед працівників українських спецслужб та армії. За своєю суттю вони залишалися так званими радянськими людьми, які лише формально стали громадянами України. Ця ситуація, хоча й у значно меншій мірі, має місце після початку повномасштабної російсько-української війни. До цього часу не врегульовано в Україні й питання участі у місцевих виборах великої кількості громадян інших колишніх радянських республік (Вірменії, Азербайджану, Білорусі, Грузії, Молдови та ін.), які постійно проживають в Україні та не мають права голосу (у тому числі й на місцевих виборах). Зважаючи на масштаби триваючої значно довше, ніж повномасштабна російська агресія, гібридної війни, український законодавець керується у цьому питанні насамперед інтересами національної безпеки. Водночас зрозумілим є й те, що майбутній вступ України до Європейського Союзу потребуватиме внесення суттєвих змін до чинного виборчого законодавства, зокрема щодо забезпечення права голосу в тій мірі, що вимагається законодавством ЄС, для громадян інших держав-членів ЄС, які постійно проживають в Україні.

Висновки. Українське суспільство значно консолідувалося щодо напрямку подальшого інтеграційного розвитку держави, дійшовши консенсусу щодо розуміння того, що членство в Європейському Союзі є історичною можливістю відірватися від російського вектора розвитку. Важливим у контексті реалізації європейського вектора розвитку є дотримання принципу плюралізму, що означає, у тому числі, можливість електоральної участі іноземців. Право Європейського Союзу, при здійсненні певних виборчих прав, наголошує на принципі недискримінації між особами з національним громадянством та європейськими виборцями. Тому після вступу до Європейського Союзу перед українським законодавцем постане низка викликів. Передусім, йдеться про необхідність внесення змін та доповнень до Виборчого кодексу України, зокрема до його Книги четвертої, яка регулює проведення місцевих виборів в Україні. Адже членство в Європейському Союзі вимагатиме приведення національного законодавства у відповідність з європейськими стандартами у частині можливості участі у місцевих виборах іноземців – громадян інших держав–членів ЄС. Як зазначалося вище, незважаючи на те, що з 1995 року Україна є членом іншої високоповажної міжнародної організації – Ради Європи, вона протягом багатьох років ігнорує рекомендації Кодексу належної практики у виборчих питаннях Венеціанської комісії державам-членам Ради Європи щодо забезпечення іноземцям, які проживають на певній території довше встановленого

періоду, права голосу на місцевих виборах. До проблеми участі у місцевих виборах іноземців український законодавець підходить дуже обережно, керуючись інтересами національної безпеки. Проте, вступаючи до ЄС, він буде змушений її врегулювати, принаймні щодо участі у місцевих виборах іноземців – громадян інших держав Європейського Союзу.

Наступним кроком на шляху європеїзації виборчого законодавства України стане доповнення Виборчого кодексу України Книгою п'ятою, яка регулюватиме вибори до Європейського парламенту. На сьогодні вибори до Європарламенту у державах–членах регулюються національним законодавством кожної держави, яка самостійно приймає рішення щодо порядку проведення виборів, але застосовує ті ж демократичні правила: рівність, пропорційність та таємне голосування. При цьому держава-член ЄС приймає рішення щодо виборчого порогу для політичних партій: від його відсутності, наприклад, у Німеччині, до 4 % - в Швеції та 5 % - у Польщі. На наш погляд, у виборах до Європарламенту в Україні доцільно буде встановити виборчий поріг для політичних партій на рівні 5%, як на сьогодні це має місце у парламентських виборах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
2. Виборчий кодекс України: від 19.12.2019 № 396-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text.
3. Трамп закликав Україну провести вибори і припустив, хто переможе. URL: https://prozoro.net.ua/ua/2025/12/10/tramp-zaklikav-ukrayinu-provesti-vibori-i-pripustiv-hto-peremozhe/?utm_medium=referral&utm_source=idealmedia&utm_campaign=ua.prozoro.net.ua&utm_term=1297894&utm_content=11912798.
4. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#n2.
5. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_a11#Text.
6. 91% українців підтримують вступ до ЄС – рекордний показник. URL: https://kurs.if.ua/91-ukrayincziv-pidtrymuyut-vstup-do-yes-rekordnyj-pokaznyk.
7. Це історичний обов'язок ЄС – підтримати вступ України. URL: https://ubn.news/uk/ce-istorichnij-obovyazok-yes-pidtrima.
8. Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-otrimala-status-kandidata-na-chlenstvo-v-yes.
9. Pankevych I. Praktyki pseudowyborcze jako zagrożenia i wyzwania dla bezpieczeństwa w Europie Środkowo-Wschodniej. *Bezpieczeństwo państwa w świetle zagrożeń i nowych wyzwań.* Red. Naukowa: P. Majdan, A. Mróz-Jagiełło, A. Zagórska. Warszawa 2018, s. 86–99.
10. Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія). Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та пояснювальна доповідь, ухвалені Венеціанською комісією на 52–й сесії (Венеція, 18–19 жовтня 2002 р.). *Вибори та демократія*. – 2006. – № 4 (10).
11. Закон України «Про приєднання України до Статуту Ради Європи». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398/95-%D0%B2%D1%80#Text.
12. Opinion № 300/2004 of European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) on the Law for the election of local public administration authorities in Romania, Adopted by the Council for Democratic Elections at its 11th meeting. – Strasbourg, 4 janvier 2005. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2004)040-e.
13. Договір про функціонування Європейського Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.
14. Council Directive 94/80/EC of 19 December 1994 laying down detailed arrangements for the exercise of the right to vote and to stand as a candidate in municipal elections by citizens of the Union residing in a Member State of which they are not nationals. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:01994L0080-20130701.

15. Council Directive 93/109/EC of 6 December 1993 laying down detailed arrangements for the exercise of the right to vote and stand as a candidate in elections to the European Parliament for citizens of the Union residing in a Member State of which they are not nationals. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1993/109/oj/eng.
16. Закон України «Про громадянство України»: Закон України від 18.01.2001 р. (станом на 10 жовтня 2025 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.38

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ПРАВА НА ЗАБУТТЯ В ЦИФРОВУ ЕПОХУ

Солодан К.В.,
доктор філософії (з права),
асистент кафедри публічного права,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0002-2872-5332
e-mail: k.solodan@chnu.edu.ua

Мойсей Г.Г.,
асистент кафедри процесуального права
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
ORCID 0000-0002-7233-4945
e-mail: g.moisei@chnu.edu.ua

Солодан К.В., Мойсей Г.Г. Європейські стандарти права на забуття в цифрову епоху.
Дослідження присвячене вивченню проблематики європейських стандартів права людини на забуття в цифрову епоху. Автори наголошують, що інтенсивна цифровізація суспільних відносин, широке використання мережі Інтернет та масове впровадження технологій штучного інтелекту спричинили суттєву трансформацію механізмів реалізації та захисту фундаментальних прав людини. У сучасному правовому полі право на забуття виступає одним із найбільш обговорюваних цифрових прав. Його призначення полягає у забезпеченні контролю особи над власними персональними даними та мінімізації потенційних негативних наслідків їх необмеженого поширення в мережі Інтернет. У контексті євроінтеграційних процесів виникає нагальна потреба в комплексному науковому дослідженні європейських стандартів реалізації права на забуття. Автори досліджують правову природу права на забуття як ключової складової цифрових прав людини, розмежовуючи широке та вузьке розуміння останніх у науковій доктрині.

Фокус уваги у дослідженні зосереджено на нормативному закріпленні права на забуття у статті 17 Загального регламенту про захист даних (GDPR) та визначній ролі прецедентної практики Суду ЄС, зокрема рішення 2014 року у справі *Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González*, яке поставило початок для правового закріплення обов'язку пошукових систем видаляти персональні дані за запитом особи.

Автори аналізують виклики, які створює штучний інтелект. В статті наголошується, що стрімкий розвиток Великих мовних моделей (LLMs), таких як GPT-4, ставить під загрозу ефективність реалізації права на забуття. Оскільки генеративний ШІ навчається на масивах даних і запам'ятовують закономірності, а не просто зберігають записи, вилучення інформації про конкретну особу без повного перенавчання моделі стає технічно недосяжним та фінансово нерентабельним. Подальший розвиток регулювання має бути сфокусований на формуванні механізмів, які забезпечать справедливість, підзвітність та прозорість контролерів даних відповідно до статті 17 GDPR, щоб узгодити захист фундаментальних прав особи з технологічними реаліями систем ШІ.

Ключові слова: цифрові права, права людини, право на забуття, право бути забутим, GDPR.

Solodan K.V., Moisei H.G. European standards of the right to be forgotten in the digital age.
The study focuses on examining the European standards for the right to be forgotten in the digital age. The authors highlight that the rapid digitalization of social interactions, the widespread use of the Internet, and the widespread adoption of artificial intelligence technologies have caused a significant change in how fundamental human rights are implemented and protected. In the current legal environment, the right to be forgotten is one of the most discussed digital rights. Its purpose is

to ensure that individuals have control over their personal data and to minimize the potential negative consequences of unrestricted dissemination on the Internet. In the context of European integration processes, there is an urgent need for comprehensive scientific research on European standards for implementing the right to be forgotten. The authors analyze the legal nature of the right to be forgotten as a fundamental aspect of digital human rights, differentiating between broad and narrow interpretations of this concept in academic doctrine.

The study focuses on the legal recognition of the right to be forgotten in Article 17 of the General Data Protection Regulation (GDPR) and highlights the important role of case law f the Court of Justice of the European Union, especially the 2014 judgment in Google Spain SL, Google Inc. v. Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González. This case established the legal basis for the obligation of search engines to delete personal data upon the request of the individual.

The authors analyze the challenges posed by artificial intelligence. The article emphasizes that the rapid development of large language models (LLMs), such as GPT-4, threatens the effective implementation of the right to be forgotten. Since generative AI learns from data sets and memorizes patterns rather than simply storing records, removing information about a specific person without completely retraining the model becomes technically unfeasible and financially unviable. Further regulatory development should focus on establishing mechanisms that ensure fairness, accountability, and transparency of data controllers in accordance with Article 17 of the GDPR to reconcile the protection of fundamental rights with the technological realities of AI systems.

Key words: digital rights, human rights, right to be forgotten, GDPR.

Постановка проблеми. Стрімка цифровізація суспільних відносин, активне використання мережі Інтернет, а також масове впровадження технологій штучного інтелекту істотно трансформували механізми реалізації та захисту прав людини. Одним із найбільш дискусійних цифрових прав у сучасному європейському правопорядку є право на забуття, яке покликане забезпечити контроль особи над своїми персональними даними та мінімізувати негативні наслідки їх необмеженого поширення у цифровому середовищі. В контексті євроінтеграції, комплексного наукового дослідження потребують європейські стандарти права на забуття.

Метою дослідження є вивчення проблематики європейських стандартів права людини на забуття в цифрову епоху.

Стан опрацювання проблематики. Проблема права людини на забуття перебуває на етапі активного дослідження як українськими, так і іноземними науковцями. Вказане питання розроблялося такими дослідниками, як Ю. Ремінська, О. Калітенко, О. Яворська, В. Буга, П. Рабінович, Я. Мельник, Р. Волкер, Р. Вебер та інші. Проте європейські стандарти права на забуття в цифрову епоху потребують подальшого наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу. Термін «цифрові права людини» у науковій доктрині тлумачиться неоднозначно. У широкому розумінні до цифрових прав людини відносять сукупність прав, що виникають у зв'язку з використанням цифрових технологій і пристроїв, зокрема права на доступ до них, їх застосування, створення та поширення цифрового контенту, користування комп'ютерами й іншими електронними засобами, а також доступ до та використання комунікаційних мереж, передусім мережі Інтернет. У вузькому значенні під цифровими правами людини розуміють базові, фундаментальні права, що пов'язані з використанням мережі Інтернет та/або реалізуються в її межах за допомогою спеціальних технічних засобів (комп'ютерів, смартфонів тощо). До них належать, зокрема, право на доступ до Інтернету, свобода вираження поглядів у цифровому середовищі, право на приватність і захист персональних даних, право на свободу та особисту безпеку онлайн, використання електронних інструментів демократії, право на цифрове самовизначення та право на забуття [9].

Європейські регулятори виходять з того, що в сучасному світі, де Інтернет фіксує все і нічого не забуває, усі громадяни стикаються з проблемою неможливості «втекти від свого минулого». Раніше ця складність стосувалася лише засуджених злочинців. Анонсуючи нове право бути забутим, європейські політики особливо наголосили на підлітках, які можуть оприлюднити компрометуючу інформацію, про що пізніше шкодуватимуть. Головний принцип цього права був сформульований наступним чином: «Якщо особа більше не бажає, щоб її персональні дані оброблялися чи зберігалися контролером даних, і якщо відсутні законні підстави для їх подальшого зберігання, ці дані повинні бути видалені з системи контролера» [2].

Схвалюючи нове право, чиновники намагалися применшити його можливий вплив на свободу слова. Зокрема, було підкреслено, що право бути забутим не може зводитися до права на повне стирання історії. Наприклад, у статті на Atlantic.com під заголовком «Чому журналісти не повинні боятися європейського «права бути забутим»» Джон Гендель зазначив: хоча початкові пропозиції рік тому «потенційно дозволили б людям видаляти будь-які цифрові посилання – з публічних записів, журналістики чи соціальних мереж, – які вони вважали недоречними та невтішними» [3], уряди запропонували вужче визначення даних, які підлягають видаленню: а саме персональні дані, які люди надали самі. Джон Гендель вважає, що це положення є ключовим, оскільки нова редакція наполягає на тому, щоб користувачі контролювали особисто дані, які вони розміщують в Інтернеті, а не посилання в медіа чи інших джерелах [2].

Практика Суду ЄС та ЄСПЛ стала вирішальною у формуванні та встановленні меж права на забуття. Хоча право на стирання даних існувало в статті 12 Директиви про захист даних ще з 1995 року, широке обговорення та осмислення концепції «бути забутим в Інтернеті» розпочалося лише у 2014 році. Це сталося після знакового рішення Суду ЄС у справі *Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González* [4]. Ключові положення цього рішення згодом були розвинуті та закріплені в Загальному регламенті про захист даних (GDPR) 2016/679 [10].

У згаданій справі право на забуття розглядалось як складова права на приватність суб'єктів персональних даних у зв'язку з діяльністю інтернет-пошукових систем та розглядом запитів щодо вилучення інформації з результатів пошуку. У цьому рішенні Суд здійснив тлумачення чинної на той момент системи захисту персональних даних крізь призму основоположних прав, закріплених у статті 7 (право на повагу до приватного і сімейного життя) та статті 8 (право на захист персональних даних) Хартії основних прав Європейського Союзу [7].

Після формування у прецедентній практиці європейських судів право на забуття було чітко інституціолізоване на нормативному рівні шляхом його закріплення у статті 17 Загального регламенту про захист даних (GDPR) [12], що передбачає «право на видалення (право на забуття)». Відповідно до статті 17(1) GDPR фізична особа має право звернутися до контролера з вимогою видалити її персональні дані, зокрема у випадках, коли вони втратили актуальність для цілей збирання чи подальшої обробки, коли суб'єкт даних відкликає раніше надану згоду або коли обробка персональних даних здійснювалася незаконно. У взаємозв'язку з правом на видалення «право на забуття» поширює свою дію й на інші ситуації, окрім публікації особистої інформації в медіа чи операторами пошукових систем, охоплюючи, зокрема, вимоги щодо вилучення персональних даних із публічних реєстрів після закінчення визначеного строку [7].

Як і Директива 95/46/ЕС, що передувала прийняттю GDPR [12], Загальний регламент про захист даних покладає на держави-члени ЄС обов'язок передбачити в національному праві «винятки або відступи» щодо обробки персональних даних, яка здійснюється з журналістською метою, у тій мірі, в якій це необхідно для узгодження права на захист персональних даних зі свободою вираження поглядів і правом на інформацію.

Право бути забутим, закріплене в статті 17 Загального регламенту про захист даних (GDPR) [12], є потужним механізмом захисту прав, але його застосування не є абсолютним, оскільки підлягає низці суттєвих обмежень. Насамперед, існують технічні обмеження, оскільки повне стирання інформації після її публікації в Інтернеті є практично недосяжним: дані можуть бути кешовані, архівно збережені або репліковані на ресурсах, що знаходяться поза контролем окремого контролера. Крім того, діють юрисдикційні обмеження, оскільки сфера застосування GDPR має територіальні рамки, що підтверджено рішенням Європейського суду 2019 року, яке обмежило зобов'язання пошукових систем застосовувати право на забуття доменами Європейського Союзу, дозволяючи збереження результатів на неєвропейських доменах. На практиці, доведення суб'єктом даних того, що його інформація втратила актуальність або є надмірною, є суб'єктивним і складним процесом. З боку бізнесу (контролерів даних) реалізація права вимагає розв'язання складних завдань, що включають розробку систем для точної ідентифікації, відстеження та видалення даних у складних середовищах, із належним документуванням процесу. Усі ці обмеження підкреслюють, що право на забуття є актом балансування, а не абсолютним правом, вимагаючи оцінки пропорційності між приватністю особи та іншими легітимними суспільними інтересами [5].

Відповідно до частини 3 статті 17 GDPR [12] право на забуття може бути обмежене у п'яти випадках, а саме коли обробка даних є необхідною для: реалізації свободи вираження поглядів і до-

ступу до інформації; виконання правового обов'язку або завдання, що здійснюється в суспільних інтересах чи в межах офіційних повноважень контролера; захисту суспільного інтересу у сфері охорони здоров'я; досягнення цілей суспільного інтересу, наукових чи історичних досліджень або статистики; а також для встановлення, здійснення чи захисту правових вимог [11].

Такі обмеження спрямовані на забезпечення справедливого балансу між правом на приватність і захист персональних даних та іншими важливими публічними інтересами [11].

Реалізувати право на доступ до інформації у пошукових системах досить просто: користувач вводить ключові слова. Незважаючи на технологічний розвиток, пошукові системи, як і раніше, індексують інформацію, забезпечуючи легкий доступ до неї через стандартні запити. Проте ситуація кардинально інша у великих мовних моделях (LLMs). Тут вкрай складно встановити, які саме персональні дані були використані для навчання і як вони пов'язані з конкретними особами. Суб'єкти даних мають обмежені можливості для перевірки своїх даних у LLM: або переглядати оригінальні навчальні дані (які часто є конфіденційними чи не розкриваються), або запитувати саму модель. Великі мовні моделі (LLMs) та інші генеративні системи ШІ функціонують завдяки масштабному навчанню на загальнодоступних даних, і їхня ефективність залежить від постійних оновлень. Головний виклик полягає в тому, що навіть після видалення конкретних персональних даних, моделі зберігають вивчені патерни, що унеможливлює справжнє «стирання» інформації. Експерти у сфері ШІ стверджують, що для того, щоб гарантовано вилучити дані окремої особи, модель необхідно перенавчати повністю, що є вкрай не практичним і фінансово витратним рішенням [8].

Масштабне використання та поширення систем ШІ унеможливлює ефективне застосування процедур видалення інформації. Як приклад, GPT-4 від OpenAI оперує 1,8 трильйона параметрів і працює з навчальним набором обсягом понад петабайт, який безперервно використовується для виявлення закономірностей. Ця циклічність робить практично нереальним гарантувати видалення конкретних персональних даних. Ситуацію ускладнює те, що згенеровані ШІ результати, засновані на особистих даних, часто розповсюджуються нерегульовано та без контролю, що фактично перекреслює можливість реалізації «права на забуття». Навіть якщо припустити, що індивідуальні дані можна було б вилучити, відстежити кожен продукт, створений на їхній основі, і забезпечити його видалення всіма кінцевими користувачами є малоймовірним завданням [1].

Для зменшення критики, пов'язаної з браком прозорості, компанія Google публікує актуальні дані про відсоток виконаних запитів на видалення посилань. Згідно з її Звітом про прозорість, з 28 травня 2014 року по 30 листопада 2019 року пошукова система отримала 867 550 запитів на видалення, які стосувалися 3 438 963 унікальних URL-адрес з веб-сторінки пошукової видачі. У результаті було видалено приблизно 44,4% від загальної кількості запитів. Однак цей звіт є неповним, оскільки не містить інформації про джерела запитів, тип контенту, якого вони стосувалися, а також не надає аналізу правових підстав для видалення (наприклад, «незаконна обробка» або «неадекватність/надмірність даних»). Також відсутні дані щодо запитів, пов'язаних із відкликанням згоди суб'єктом даних. Таким чином, Google приватизував процес ухвалення рішень щодо реагування на запити про право бути забутим [6].

В умовах посилення регулювання щодо онлайн-посередників та відсутності єдиної думки стосовно обробки інформації в мережі, настав час для кардинального перегляду того, як застосовується тест балансування в рамках права на забуття. Разом із новими законодавчими вимогами, які стосуються справедливості, підзвітності та прозорості контролерів даних, а також із загрозою значних штрафів від національних органів захисту даних за порушення GDPR, наразі сформовано суттєвий обсяг нормативної бази щодо статті 17 GDPR [6].

Висновок. Таким чином, право на забуття є європейським стандартом захисту персональних даних та ключовою складовою цифрових прав людини. Його нормативне закріплення у статті 17 Загального регламенту про захист даних (GDPR) надає фізичним особам право вимагати видалення їхніх даних за відсутності законних підстав для подальшої обробки. Проте, право на забуття не є абсолютним і функціонує як спосіб балансування між правом на приватність і захист даних та іншими легітимними публічними інтересами, зокрема свободою вираження поглядів та доступом до інформації. Його ефективна реалізація ускладнюється технічними обмеженнями, оскільки повне стирання інформації в мережі є практично недосяжним, а також юрисдикційними рамками застосування GDPR.

Ключовим викликом для застосування європейських стандартів права на забуття в умовах сучасної цифрової епохи є розвиток Великих мовних моделей та інших систем штучного інтелекту. Їхня функціональність, заснована на масштабному навчанні, призводить до збереження вивчених патернів, що робить практично неможливим гарантоване вилучення індивідуальних персональних даних без повного, непрактичного перенавчання моделі. Подальший розвиток регулювання має бути сфокусований на формуванні механізмів, які забезпечать справедливість, підзвітність та прозорість контролерів даних відповідно до статті 17 GDPR, щоб узгодити захист фундаментальних прав особи з технологічними реаліями систем ШІ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Higa H., Bedikian S., Costa L. *The Right to Be Forgotten Is Dead: Data Lives Forever in AI.* TechPolicy.Press. 20.05.2025. URL: https://www.techpolicy.press/the-right-to-be-forgotten-is-dead-data-lives-forever-in-ai.
2. Jeffrey Rosen. The Right to Be Forgotten. URL: https://www.stanfordlawreview.org/online/privacy-paradox-the-right-to-be-forgotten.
3. John Hendel. Why Journalists Shouldn't Fear Europe's 'Right to Be Forgotten. Atlantic. Jan. 25, 2012. URL: http://www.theatlantic.com/technology/archive/2012/01/ why-journalists-shouldnt-fear-europes-right-to-be-forgotten/251955.
4. Judgment of the Court (Grand Chamber), 13 May 2014. Google Spain SL and Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62012CJ0131.
5. Kevin Yun. Right to be Forgotten: Deleting Your Digital Past. URL: https://complydog.com/blog/right-to-be-forgotten.
6. Leiser Mark. 'Private jurisprudence' and the right to be forgotten balancing test. Computer Law & Security Review. 2020. URL: https://www.researchgate.net/publication/ 343984277_'Private_jurisprudence'_and_the_right_to_be_forgotten_balancing_test.
7. Right to be forgotten ECtHR and CJEU Case-Law. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/right-to-be-forgotten.
8. Zhang D., Finckenberg-Broman P., Hoang T., Pan S., Xing Z., Staples M., Xu X. Right to be forgotten in the era of large language models: implications, challenges, and solutions. AI and Ethics**.** 2025. Vol. 5. P. 2445–2454. DOI: 10.1007/s43681-024-00573-9.
9. Марцеляк С.М. Цифрове право на забуття як гарантія конституційних прав людини і громадянина в Україні. Юридичні аспекти протидії сучасним загрозам сталому розвитку: тези доповідей XV Міжнародної науковопрактичної конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (Харків, 07 червня 2024 року). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2024. 312 с. URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/nauka/ repozitary/Konferentsiia_07-06-2024_Zbirka_tez.pdf#page=139.
10. Садовська Д.І. Особливості реалізації права на забуття в контексті рішень Суду ЄС та ЄСПЛ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету:* серія: Право / голов. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород, 2024. Т. 1. Вип. 83. С. 238–243. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/309100/300651.
11. Яворська О.С. Реалізація права на забуття у онлайн-архівах: практика ЄСПЛ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія ПРАВО. 2024. Вип. 86: ч. 2. С. 286-290. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/320340/310916.
12. Загальний регламент про захист даних (GDPR). URL: https://gdpr-text.com/uk.

УДК 342.41:342.7–053.2(477:430)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.39

ПОВЕРНЕННЯ ДИТИНИ ДО УКРАЇНИ ЯК ДО ДЕРЖАВИ, В ЯКІЙ ТРИВАЄ ВІЙНА: ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ РІШЕННЯ ФЕДЕРАЛЬНОГО КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ НІМЕЧЧИНИ

Черняк Є.В.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного права ННІ права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-3524-3024
e-mail: ievgchern@univ.kiev.ua

Черняк Є.В. Повернення дитини до України як до держави, в якій триває війна: погляд крізь призму рішення Федерального Конституційного Суду Німеччини.

Стаття присвячена аналізу Рішення Федерального Конституційного Суду Німеччини від 23 квітня 2024 року у справі про повернення до України дитини, яку мати вивезла до Німеччини на початку повномасштабного російського вторгнення і, всупереч бажанню батька дитини, відмовляється повертати до України. Це рішення органу конституційної юстиції Німеччини є важливим не лише тому, що ілюструє вирішення таких процесуальних питань, як підстави для звернення із конституційною скаргою, особливості представництва інтересів дитини і визнання конституційної скарги неприйнятною, але й тому, що обставини справи, в якій його було ухвалено, на жаль, є типовими для численних справ, які розглядаються у національних судах держав-членів Європейського Союзу і, зокрема, Німеччини. Правові питання, які порушуються у цих справах, змусили суддів шукати відповіді у належній практиці застосування низки міжнародних договорів, і у тому числі Гаазької конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 року (надалі – Гаазька конвенція 1980) [1].

У Рішенні від 23 квітня 2024 року Федеральний Конституційний Суд апелює до норми статті 13 (1) (b) цієї конвенції («серйозний ризик того, що повернення поставить дитину під загрозу заподіяння фізичної або психічної шкоди або іншим шляхом створить для дитини нетерпиму обстановку») і констатує «деякі конституційні сумніви» щодо оскаржуваного рішення Вищого регіонального суду Кельну від 17 липня 2023 року. Останній зобов'язав мати повернути дитину до України, оскільки вона не змогла довести того, що вся територія України і, зокрема, та її частина, де проживає позивач, охоплена військовими діями; звіти преси та інформація від Федерального Міністерства закордонних справ не дають підстав для таких припущень щодо всієї держави. Відповідачка подала конституційну скаргу на рішення Вищого регіонального суду Кельна. Федеральний Конституційний Суд відхилив її з формальних підстав, однак зазначив, що рішення Вищого регіонального суду Кельна може порушувати батьківські права відповідачки, оскільки в рішенні не було ретельно враховано протилежні рішення інших вищих регіональних судів Німеччини за аналогічних обставин.

Ключові слова: конституційно-правовий статус дитини, воєнний стан, захист прав дитини в період збройного конфлікту та війни, конституційний суд.

Cherniak I.V. The return of a child to Ukraine as the state in war: a look through the prism of the decision of the Federal Constitutional Court of Germany

The article is devoted to the analysis of the Decision of the Federal Constitutional Court of 23 April 2024 in the case of the return of a child whom the mother took to Germany at the beginning of the full-scale Russian invasion and, contrary to the wishes of the child's father, refuses to return

to Ukraine. This decision of the Germany's Constitutional Court is important not only because it illustrates the resolution of certain procedural issues, namely: the grounds for filing a constitutional complaint, the specifics of representing the interests of a child, determination of the constitutional complaint as inadmissible, but also because the circumstances of the case in which it was delivered are, unfortunately, typical for numerous cases adjudicated in the national courts of the European Union Member States, particularly Germany. The legal issues raised in these cases forced the judges to seek answers in the relevant practice of application of a number of international treaties, including the Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction 1980 (hereinafter referred to as the 1980 Hague Convention) [1]. In its Decision of 23 April 2024, the Federal Constitutional Court refers to Article 13(1)(b) of the 1980 Hague Convention ('a grave risk that his or her return would expose the child to physical or psychological harm or otherwise place the child in an intolerable situation') and notes 'certain constitutional doubts' regarding the contested decision of the Higher Regional Court of Cologne of July 17, 2023. The latter ordered the mother to return the child to Ukraine, as she failed to prove that the entire territory of Ukraine and, in particular, the part where the claimant resided, was affected by artillery and air attacks; press reports and information from the Federal Foreign Office did not allow for any assumptions to be made for the entire country. The respondent filed a constitutional complaint against the Cologne Higher Regional Court's decision. The Federal Constitutional Court rejected it for formal reasons. However, in its decision the Federal Constitutional Court stated that the Cologne Higher Regional Court's decision could violate the respondent's parental rights because the decision did not carefully consider the differing decisions of other higher regional courts in similar circumstances.

Key words: constitutional and legal status of a child, martial law, protection of children's rights during armed conflict and war, constitutional court.

Постановка проблеми. З часу повномасштабного вторгнення Російської Федерації до України національні суди Німеччини розглянули десятки справ за позовами батьків-громадян України про повернення до України дітей, які були незаконно вивезені до Німеччини чи утримувані там в розумінні статті 3 Гаазької Конвенції 1980. І хоча частина цих судових справ завершилася ухваленням рішення про задоволення позову і повернення дитини до України або затвердженням мирової угоди між батьками, все-таки у більшості справ німецькі суди відмовляли українським батькам у задоволенні позову, оскільки не вважали поточну ситуацію в Україні безпечною. Для правового обґрунтування відмови у поверненні дитини до України суди застосовували норму пункту b) частини першої статті 13 Гаазької Конвенції 1980 року, яка передбачає наступне: *судовий або адміністративний орган запитуваної держави не зобов'язаний видавати розпорядження про повернення дитини, якщо особа, установа або інший орган, що заперечує проти її повернення, доведуть, що існує серйозний ризик того, що повернення поставить дитину під загрозу заподіяння фізичної або психічної шкоди або іншим шляхом створить для дитини нетерпиму обстановку*.

Враховуючи, що відповідно до Гаазької конвенції 1980 року дитину, яку було незаконно переміщено чи утримувано, має бути повернуто саме до держави, а не до конкретного місця її звичайного місця проживання, то серед головних питань, на які національні суди Німеччини давали відповідь при застосуванні вказаної правової норми конвенції і обґрунтування серйозності ризику заподіяння дитині шкоди у разі її повернення до України, було питання про територіальні масштаби війни, а саме: війна поширюється на всю територію України чи зонами військових (бойових) дій є лише частина України (зокрема, її схід і південь)? Аналіз Рішення від 17 липня 2023 у справі UF 100/23 дозволив дійти висновку, що означене питання піднімалось перед Федеральним Конституційним Судом Німеччини [2].

Отже, **метою** дослідження є правовий аналіз підходу, сформульованого у Рішенні Федерального Конституційного Суду Німеччини від 17 липня 2023 у справі UF 100/23 щодо розкриття змісту категорії «повернення дитини до держави, в якій триває війна» через пошук балансу між безпекою дитини, її правом на сім'ю та суверенним правом держави походження на захист своїх громадян.

Задля повноти та об'єктивності досягнення поставленої мети дослідження визначено такі **завдання:** а) аналіз рішень національних судів Німеччини, які передували постановленню вищевказаного Рішення Федерального Конституційного Суду; б) дослідження критеріїв, за якими збройний конфлікт у державі походження дитини може (або не може) автоматично виключати її

повернення; в) встановлення трансформації принципу «найкращих інтересів дитини» в умовах війни на прикладі сучасної юриспруденції, репрезентованої судовою практикою Німеччини.

Стан опрацювання проблематики. У сучасній науковій літературі, в якій з-поміж іншого висвітлюються гострі правові питання, породжені наслідками повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України, питанням захисту прав дітей приділена особлива увага. Наукове підґрунтя дослідження повернення дитини до України як держави, в якій триває війна, формується на перетині: а) української доктрини конституційного захисту дитини, у формуванні якої значним є внесок вітчизняних науковців О. Батанова, Ю. Барабаша, С. Головатого, О. Петришина, М. Савчина, В. Шатіла та ін., б) міжнародного приватного права, в межах якого системно досліджується Гаазька конвенція 1980, юрисдикція та вплив війни на визначення місця проживання дитини (зокрема, в працях І. Діковської, М. Вайнер, Н. Лоу, Ю. Черняк та ін.), в) зарубіжних досліджень питань збройних конфліктів та індивідуалізованої оцінки безпеки (К. Меллерс, Г. Ленсдаун, Е. Пітерс, Р. Шуз), г) практики конституційних судів. Дослідження судової практики як судових органів України, так і зарубіжних держав, включно з органами конституційного правосуддя, є юридично обов'язковим для забезпечення реального повернення українських дітей. Судова практика є тим інструментом, який не лише покликаний запобігти перетворенню будь-якого механізму повернення у декларативний, але і забезпечити на практиці реалізацію висновків, що фіксуються у згаданих міжнародних звітах. Досліджувана у статті судова практика Німеччини яскраво демонструє, що існує ризик неоднозначного застосування «винятків» з Гаазької конвенції 1980 через інтерпретацію війни в Україні як автоматичної підстави для відмови від повернення.

Особливої уваги заслуговує той факт, що не лише в наукових статтях, але і в звітах Організації Об'єднаних Націй, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, дослідженнях неурядових організацій відображено питання депортації, примусових як переміщення дітей, так і їх всиновлення, переходу опіки, воєнних злочинів проти дітей, системної русифікації/«індоктринації», втрати ідентичності (документів), мобілізації/вербування, освіти в умовах війни, мінної небезпеки, психічного здоров'я, доступу до правосуддя і репарацій та інші питання, релевантні до жахливих наслідків війни, що її веде Російська Федерація проти України [3]. Задокументовані, проаналізовані у зазначеній бібліографії системні виклики, у тому числі у сферах переміщення дітей та зміни їх статусу, породжені агресією Російської Федерації на території України, безпосередньо перетинаються з механізмами Гаазької конвенції 1980.

Виклад основного матеріалу. Першим Вищим регіональним судом у Німеччині, який підтримав рішення місцевого суду про відмову в задоволенні позову українського батька до матері про повернення дитини до України саме відповідно до статті 13 (1) (b) Гаазької конвенції 1980, став Вищий регіональний суд Штутгарта. 13 жовтня 2022 року цей суд ухвалив рішення у справі 17 UF 186/22 за позовом батька до матері про повернення дочки з Німеччини до України (м. Одеса) в порядку Гаазької конвенції 2008, за апеляційною скаргою позивача на рішення місцевого сімейного суду Штутгарту від 30 серпня 2022 року [4]. Сторони цієї справи – розлучене українське подружжя, які мають спільні права опіки щодо дочки, і проживали в Одесі. 2 березня 2022 мати виїхала разом з дитиною, без згоди батька, до Німеччини. Вона заперечувала проти заявлених позивачем вимог про повернення дитини до України, оскільки вважала, що повернення дитини до держави, в якій триває війна, є вкрай небезпечним, і неможливо визначити, як довго в Україні триватиме війна. Натомість батько наголошував на тому, що частина території України є безпечною, і пропонував, щоб дитина і мати у разі повернення до України проживали у її західній частині, задля цього він винайняв квартири у м. Львові та м. Хмельницькому. 30 серпня 2022 року місцевий суд ухвалив рішення про відмову в позові, вказавши, що про повернення дитини не може йтися, оскільки в Україні триває збройний конфлікт і це активізує застосування статті 13 (1) (b) Гаазької конвенції 1980. Вищий регіональний суд Штутгарта, який розглядав цю справу за апеляційною скаргою батька, погодився з висновком місцевого суду про те, що вся територія України з 24 лютого 2022 року оцінюється як зона бойових дій. Заслуговує на увагу той факт, що основним джерелом інформації для суду про безпекову ситуацію в Україні були поточні прес-релізи. Так, зіславшись на новинний веб-сайт національного мовника Німеччини www.tagesschau.de, суд вказав у мотивувальній частині рішення про те, що з початку військового конфлікту в Україні російські війська використовували велику кількість ракет та іншої артилерійської зброї великої дальності, яка вразила не лише східну, але й західну Україну. Також суд відтворив у тексті свого рішення попередження, оприлюднене Федеральним Міністерством закордонних справ стосовно небезпеки

подорожей до України. У підсумку суд виснував, що загальний розвиток конфлікту не дає можливості спрогнозувати, які райони і які цілі – в тому числі на заході України та на півдні України, включно з Одесою, буде уражено в майбутньому, і наразі немає реальних перспектив мирного завершення війни, навпаки, має місце тенденція до подальшої ескалації конфлікту.

Це рішення Вищого регіонального суду Штутгарта від 13 жовтня 2022 року стало зразковим і його мотиви були відтворені іншими регіональними судами Німеччини у подібних справах за позовами батьків про повернення дітей до України: Вищим регіональним судом Хамма [5], Вищим регіональним судом Єни [6], [7] та Вищим регіональним судом Мюнхена [8].

Іншу позицію у питанні про те, чи поширюється передбачений статтею 13 (1) (b) серйозний ризик фізичної і психічної шкоди здоров'ю дитини у разі її повернення до України, на всю її територію чи лише на певну частину, і, відповідно, чи є допустимим за певних умов задоволення позову про повернення до України, проголосив Вищий регіональний суд Кельна у рішенні від 17 липня 2023 року у справі UF 100/23 [9]. Відступивши від практики попередніх судових рішень, Вищий регіональний суд Кельна виклав інше тлумачення цієї норми конвенції у контексті війни в Україні. І в подальшому позиція суду і стала предметом оцінки у Федеральному Конституційному Суді.

Суть (фактичні обставини) справи. У 2016 році у громадян України, які перебували у шлюбі, народився син. Після розлучення батьків у 2018 році син залишився проживати з мамою, і батьки не змогли досягти домовленості щодо участі кожного з них у вихованні дитини. На початку повномасштабної війни в Україні у 2022 році мати виїхала разом із дитиною з України до Німеччини, без відома батька. Лише у вересні 2022 року батько через соціальні мережі дізнався про їхнє місцезнаходження у Німеччині. Такі дії матері стали підставою пред'явленого батьком у лютому 2023 року позову до компетентного місцевого суду Німеччини про повернення дитини до України відповідно до Гаазької конвенції 1980 року. У позові батько акцентував увагу на тому, що район, в якому він проживає, є безпечним, оскільки з часу повномасштабного вторгнення Російської Федерації до України там не було жодних воєнних дій, що підтверджується у тому числі заявами місцевої військової цивільної адміністрації та Міністерства юстиції України. Крім того, він вказував, що системи протиповітряної оборони є достатніми для захисту країни.

Під час розгляду справи місцевий суд Німеччини заслухав думку дитини – хлопець заявив, що не хоче повертатися в Україну і що він боїться, тому що триває війна і зруйновано багато будинків. Служба у справах дітей, яка у цій справі мала статус третьої особи, надала німецькому суду висновок про те, що не може наполягати на поверненні дитини до зони бойових дій.

Місцевий суд Німеччини, хоча і встановив факт незаконного утримування дитини, проте відмовив у її поверненні до України, застосувавши норму статті 13 (1) (b) Гаазької конвенції 1980. Своє рішення суд мотивував наявністю виняткових обставин, які матимуть місце у разі повернення дитини до держави, «в якій триває міжнародний конфлікт або громадянська війна», і при цьому підкреслив, що така небезпека стосується всієї території України.

Рішення Вищого регіонального суду Кельну. Рішенням від 17 липня 2023 року Вищий регіональний суд Кельну скасував рішення місцевого суду і не лише зобов'язав мати повернути дитину в Україну не пізніше 7 серпня 2023 року, але також встановив низку санкцій, які підлягають застосуванню у разі невиконання відповідачкою зобов'язання, а саме: штраф у розмірі до 25 000 євро або, якщо мати неспроможна його сплатити, – арешт строком до шести місяців. Обґрунтовуючи свою позицію, Вищий регіональний суд Кельну насамперед констатував, що для застосування статті 13 (1) (b) Гаазької Конвенції 1980 необхідно встановити наявність трьох ознак визначеного нею «серйозного ризику»: 1) серйозність, 2) конкретність і 3) поточність. Крім того, суд звернув увагу на те, що відповідно до конвенції повернення дитини відбуватиметься не до певного місця, а до держави в цілому, тому і спричинені війною ризики, які призводять до презумпції дотримання вимог статті 13 (1) (b) конвенції, повинні стосуватися всієї держави.

Надалі коротко викладемо основні тези мотивувальної частини рішення Вищого регіонального суду Кельну від 17 липня 2023 року:

– *територіальна зосередженість військових дій.* Україна, з її територією понад 600 000 км^2, посідає друге місце в Європі за цим показником. Конфлікт наразі зосереджений на півдні та сході України, в той час як вся держава страждає від артилерійських та повітряних обстрілів, під час яких не виключено, що цивільна інфраструктура та житлові будинки буде уражено.

– критичне ставлення до оцінки подій Федеральним Міністерством закордонних справ Німеччини. Той факт, що внутрішні органи влади Німеччини застерігають від поїздок до України, не означає автоматично, що дитина не зможе жити там.

– врахування інформації, наданої місцевою військовою адміністрацією. Згідно з інформацією, наданою місцевою військовою адміністрацією 1 червня 2023 року, частина України, в якій проживає батько, не є зоною активного конфлікту.

– тягар доказування стороною, яка вчинила незаконне переміщення дитини. Мати не надала доказів на підтвердження протилежних висновків. Її посилання на те, що в регіоні часто лунають сирени повітряної тривоги, не були оцінені судом як такі, що є достатніми для висновку про наявність надзвичайно високого ризику для найкращих інтересів дитини.

Мати дитини (відповідачка у справі) виконала рішення Вищого регіонального суду Кельну від 17 липня 2023 року і повернула дитину до України, проте через 3 місяці знову повернулася до Німеччини і звернулася до Федерального Конституційного Суду із конституційною скаргою на це рішення суду від свого імені та від імені дитини.

Коротке резюме Рішення Федерального Конституційного Суду. Відповідно до статті 92 Закону Федеративної Республіки Німеччина «Про Федеральний Конституційний Суд» конституційна скарга повинна бути обґрунтованою і містити визначення того, які основні права, як стверджується, було порушено при розгляді конкретної справи і яким нормам Конституції оскаржуване судове рішення суперечить [10].

Конституційна скарга, про яку йдеться, була подана матір'ю як від свого імені, так і від імені дитини, у зв'язку з тим, що Вищий регіональний суд Кельна порушив, на думку заявниці, статтю 6 Основного закону Німеччини, яка визначає, що шлюб і сім'я перебувають під особливим захистом держави; догляд за дітьми та їхнє виховання є природним правом батьків і їхнім головним обов'язком, вони здійснюються під наглядом держави; діти можуть бути розлучені із сім'єю всупереч волі осіб, уповноважених на їх виховання, лише на підставі закону, якщо останні не справляються зі своїми обов'язками або якщо існує загроза, що діти з інших причин можуть залишитися без догляду [11].

Неприйнятність конституційної скарги, відмова у передачі її для розгляду по суті. Перша передумова неприйнятності конституційної скарги пов'язана із питанням про допустимість її подання самою дитиною або від її імені одним з батьків. З цього приводу Федеральний Конституційний Суд визначив, що дитина 2016 року народження внаслідок свого віку не може бути стороною конституційного провадження і, отже, не вправі самостійно звернутися до суду із конституційною скаргою (п. 13). Також Суд заперечив право матері дитини за обставин справи самостійно (без погодження з батьком дитини) подавати конституційну скаргу від імені дитини, оскільки відповідно до ухвалених українськими судами рішень батьківські права та обов'язки щодо дитини рівною мірою мають обоє батьків. Друга обставина неприйнятності скарги обумовлена тим, що на час ухвалення Федеральним Конституційним Судом рішення щодо конституційної скарги мати вже виконала оскаржуване нею рішення Вищого регіонального суду Кельну, повернула дитину до України, і таким чином, «вже не є обмеженою дією цього рішення суду» (п. 18). Зазначене, як виснував Федеральний Конституційний Суд, вказує на сумніви щодо наявності у неї законного інтересу у тому, щоб провадження за конституційною скаргою було відкрито (п. 14).

Деякі конституційні сумніви щодо оскаржуваного рішення суду про зобов'язання повернути дитину до України. Федеральний Конституційний Суд постановив, що з точки зору найкращих інтересів дитини ті обґрунтування, які навів Вищий регіональний суд Кельна на відхилення наявності серйозного ризику завдання дитині фізичної або психологічної шкоди у разі повернення до України, не є такими, що демонструють належне і всебічне застосування статті 13 (1) (b) Гаазької конвенції 1980. Отже, що саме, на думку Федерального Конституційного Суду, повинен був зробити регіональний суд задля належного врахування найкращих інтересів дитини? По-перше, потрібно було уважно вивчити практику інших регіональних судів щодо застосування концепції серйозного ризику до ситуації в Україні; по-друге, – врахувати практику ЄСПЛ щодо тлумачення і застосування статті 8 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року при вирішенні цієї категорії справ (п. 29-32).

Федеральний Конституційний Суд підкреслив, що оскаржуване рішення Високого регіонального суду Кельна суперечить актуальній оприлюдненій практиці інших судів Німеччини тієї самої інстанції, відповідно до якої ситуація в Україні оцінюється як така, що вся держава є зоною бойових

дій і через це існує ризик завдання шкоди найвищим законним інтересам дитини, її життю, а отже, повернення дитини в Україну не є можливим. При розгляді конкретної справ суд може дійти висновку, протилежного до загальної практики, однак це вимагає ретельного аналізу ситуації (п. 30).

Федеральний Конституційний Суд звернув увагу на необхідність оцінки позиції всіх учасників справи. Так, Суд постановив, що для нього не є очевидним, що при розгляді справи суди попередніх інстанцій врахували побажання дитини та рекомендації, надані органом опіки та піклування, який презюмував існування серйозного ризику завдання шкоди заявнику (дитині) у разі повернення в Україну. Натомість, як зазначив Суд, Вищий регіональний суд Кельна обмежився міркуваннями про те, що батько буде супроводжувати дитину до держави походження і повинен запобігти ризику серйозної психічної шкоди дитині в результаті її повернення. Отже, Вищий регіональний суд Кельна не зробив жодної іншої, більш глибокої заяви щодо конкретних небезпек, які можуть мати місце в результаті повернення дитини до держави, в якій, як йому відомо і як зазначено у протоколах судових слухань справи, триває війна. Швидше за все, виснував Федеральний Конституційний Суд, цього недостатньо для застосування ст. 13 (1) (b) Гаазької конвенції 1980 у спосіб, що відповідає інтересам дитини.

Висновки. Рішення Федерального Конституційного Суду від 17 липня 2023 у справі UF 100/23 дає однозначні відповіді на процесуальні питання щодо підстав звернення до конституційного суду і представництва інтересів дитини. По-перше, той факт, що заявниця на момент подання конституційної скарги вже фактично виконала рішення суду, яке вона оскаржує, вказує на відсутність у неї законного інтересу як необхідної передумови для визнання конституційної скарги прийнятною. По-друге, малолітня дитина, в силу свого віку, не може самостійно звертатися до Федерального Конституційного Суду, а при визначенні повноважень матері дитини на подання конституційної скарги у тому числі від імені дитини Суд зважає на принцип рівності батьків у правах щодо дитини та на ухвалені українськими судами рішення, за якими обоє батьків беруть участь у її вихованні. Що ж стосується оцінки Федеральним Конституційним Судом практики застосування норми статті 13 (1) (b) Гаазької конвенції 1980 у справах про повернення до України дітей, вивезених до Німеччини під час війни, то Суд так і не надав конкретної відповіді на питання про те, чи варто національним судам задовольняти позови чи застосовувати виняток для відмови у поверненні, передбачений статтею 13 (1) (b). Усі проаналізовані вище рішення національних судів Німеччини підкреслюють, що оцінка застосування статті 13(1)(b) Гаазької конвенції повинна ґрунтуватися на поточній ситуації в кризових регіонах. Відповідно, кожне рішення суду вимагає обґрунтування безпекової ситуації в Україні на основі джерел інформації, доступних судам. Як наслідок, актуальними залишаються питання про те, як оцінити загальну безпекову ситуацію в країні, що перебуває у стані війни, і які джерела інформації є належними і допустимими доказами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction (concluded 25 October 1980). URL: https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/full-text/?cid=24.
2. Federal Constitutional Court 1st Senate 2nd Chamber 23/04/2024. BVerfG, Nichtannahmebeschluss vom 23. April 2024 . 1 BvR 1595/23. URL: https://dejure.org/dienste/vernetzung/rechtsprechung?Gericht=BVerfG&Datum=23.04.2024&Aktenzeichen=1%20BvR%201595/23.
3. Див. дет.: Cross-Pollinated: Russia's Systemic Policy of Destroying Children's Ukrainian Identity / Special Report by the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights on the Observance of Children's Rights in the Context of Armed Aggression against Ukraine. *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини*: офіц. сайт. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Special%20Report%20_CROSS-POLLINATED_.pdf ; The Summary Report of the United Nations Children's Fund (UNICEF) "Life for children during the war", February 2024. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/media/43126/file/The%20summary%20report%20of%20the%20Survey%20of%20Ukrainian%20parents%2B%2B.pdf.pdf; The impact of the armed conflict and occupation on children's rights in Ukraine: United Nations Human Rights. Office of the High Commissioner. 22 February 2022 – 31 December 2024. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/form/2025-03-21-ohchr-report-children-s-rights-in-ukraine.pdf; Ukrainian Child Rights Network – Non-return of children:

Ukraine in the face of the greatest challenge (2024). *Українська мережа за права дитини: неурядова організація.* URL: https://childrights.org.ua/wp-content/uploads/2024/09/nonreturn_of_children_ ukraine_in_the_face_of_the_greatest_challenge.pdf *та ін.*

4. Рішення Вищого регіонального суду Штуттгарта (палата у сімейних справах) від 13 жовтня 2022 року у справі 17 UF 186/22. – OLG Stuttgart, Beschl. vom 13.10.2022 – 17 UF 186/22.
5. Рішення Вищого регіонального суду Хамма від 18 січня 2023 року у справі 11 UF 220/22. – OLG Hamm, Beschl. vom 18.01.2023 – 11 UF 200/22.
6. Рішення Вищого регіонального суду Єни від 4 квітня 2023 року у справі 1 UF 54/23. – OLG Jena, Beschl. vom 4.04.2023 – 1 UF 54/23.
7. Рішення Вищого регіонального суду Єни від 6 лютого 2024 року у справі 3 UF 426/23. – OLG Jena, Beschl. vom 6.02.2024 – 3 UF 426/23.
8. Рішення Вищого регіонального суду Мюнхена від 18 червня 2025 року у справі 12 UF 539/25. – OLG Munchen, Beschl. vom 18.06.2025 – 12 UF 539/25.
9. Рішення Вищого регіонального суду Кельна від 17 липня 2023 року у справі UF 100/23. – OLG , Köln, Beschl. vom 17.07.2023 – 21 UF 100/23.
10. Act on the Federal Constitutional Court (Bundesverfassungsgerichtsgesetz – BVerfGG) in the version of 11 August 1993, last amended by Article 1 of the Act of 20 December 2024. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bverfgg/englisch_bverfgg.html.
11. Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина від 23 травня 1949 р., останні зміни внесено 19 грудня 2022 р. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/grundgesetz_uk.pdf.

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

UDC: 347.943
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.40

PROCEDURAL FEATURES OF WITNESS PARTICIPATION IN CIVIL PROCEEDINGS: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

Akhundova Z.A.,
PhD in Law, Senior Lecturer,
Department of Public International Law,
Baku State University
ORCID: 0009-0002-3206-1740
e-mail: azaaliyev28@gmail.com

Akhundova Z.A. Procedural features of witness participation in civil proceedings: a comparative legal analysis.

This study provides a comprehensive comparative legal analysis of the status, rights, and obligations of witnesses in civil proceedings within the legal systems of the Republic of Azerbaijan, the Republic of Turkey, the Federal Republic of Germany, and the United States of America, and also examines the procedural specificities of obtaining evidence abroad under the 1970 Hague Evidence Convention. The author has investigated the classification of participants in civil procedural relations, the established legal nature of a witness's duty to cooperate with the court, mechanisms that have proven effective in ensuring the truthfulness and reliability of testimony, as well as the limits of permissible grounds for refusing to testify. It has been clarified that different jurisdictions conceptualize the role of the witness and strive to ensure a balance between the procedural requirements of the court and the substantive rights and interests of the parties.

It has been established that, in the legal system of the Republic of Azerbaijan, the procedural framework governing witness participation is regulated through clearly defined obligations, including compulsory attendance, truthful testimony, and the application of statutory sanctions in the event of unjustified absence or refusal to testify. The author has investigated legislative provisions concerning the conduct of witness examination, including mandatory warnings about criminal liability for knowingly providing false information, which has been demonstrated to underscore the evidentiary significance of witness statements.

The characteristics of the Turkish approach have been identified in comparison with the other jurisdictions analyzed, notably a broad range of grounds allowing a witness to refuse testimony. These grounds extend beyond close familial relationships to include various personal, property-related, and professional circumstances, thus providing witnesses with a wider protective framework. Moreover, the author has examined the formalized procedure for oath-taking prior to examination, reflecting the traditionally recognized moral and legal solemnity associated with giving testimony.

The German civil procedure has been studied as demonstrating an even broader recognition of protected relationships and interests. In addition to legally established family ties, German law recognizes factual familial relationships, close emotional bonds, and economic dependence as legitimate grounds for refusing to testify. It has been demonstrated that this approach emphasizes the protection of witness autonomy and personal integrity, even if such protections may limit the evidentiary potential available to the parties or the court.

The study supports the view that the American model, grounded in the Federal Rules of Civil Procedure and the Federal Rules of Evidence, establishes a clearly defined structure for the examination of witnesses.

The system provides for a distinction between direct, cross-, redirect, and recross-examination, with each stage regulated by studied rules concerning the scope and permissible methods of questioning. This adversarial model has been demonstrated to be effective in maximizing the reliability of testimony, allowing each party to challenge the accuracy and credibility of evidence through structured procedural safeguards.

Finally, the mechanisms established under the 1970 Hague Convention for obtaining international witness testimony have been examined. It has been demonstrated that the Convention is recognized as an effective instrument for facilitating judicial cooperation, harmonizing procedures for obtaining evidence abroad, and ensuring respect for the procedural autonomy of both the requesting and executing states. It has been established that the interaction between national procedural norms and international cooperation instruments reflects the growing significance of transnational evidence-gathering in contemporary civil litigation.

Key words: civil proceedings, witnesses, testimony, interrogation of a witness, refusal to testify, oath of a witness, direct examination, cross-examination, forced attendance, procedural guarantees, letter of request.

Ахундова З.А. Процесуальні особливості участі свідка у цивільному процесі: порівняльно-правовий аналіз.

Дане дослідження пропонує всебічний порівняльно-правовий аналіз статусу, прав і обов'язків свідків у цивільному судочинстві в правових системах Республіки Азербайджан, Туреччини, Німеччини та Сполучених Штатів Америки, а також розглядає процедурні особливості отримання доказів за кордоном відповідно до Гаазької конвенції про доказування 1970 року. У роботі досліджено класифікацію учасників цивільних процесуальних відносин, встановлений правовий характер обов'язку свідка співпрацювати з судом, механізми, що довели свою ефективність у забезпеченні правдивості та надійності показань, а також межі допустимих підстав для відмови від дачі свідчень. Уточнено, що різні юрисдикції концептуалізують роль свідка та забезпечуть баланс між процесуальними потребами суду та матеріальними правами й інтересами сторін.

Встановлено, що у правовій системі Республіки Азербайджан процедурні межі участі свідків регламентовані через чітко визначені обов'язки, включно з обов'язковою явкою, правдивими показаннями та застосуванням передбачених законом санкцій у разі необґрунтованої неявки або відмови від дачі свідчень. При цьому законодавство також містить положення щодо проведення допиту, зокрема обов'язкові попередження про кримінальну відповідальність за свідоме надання неправдивої інформації, що підкреслює доведену доказову значущість свідчень.

Визначені характерні риси турецького підходу у порівняні з проаналізованими, серед яких широкий перелік підстав для відмови свідка від дачі показань. Ці підстави виходять за межі близьких родинних зв'язків і охоплюють різноманітні особисті, майнові та професійні обставини, забезпечуючи свідкам ширшу захисну рамку. Крім того, турецька система встановлює строгий та формалізований порядок прийняття присяги перед допитом, що відображає традиційно визнану моральну та правову урочистість акту дачі показань.

Досліджено німецьке цивільне судочинство, яке демонструє ще ширше визнання захищених відносин і інтересів. Окрім законодавчо встановлених сімейних зв'язків, німецьке право визнає фактичні родинні відносини, тісні емоційні зв'язки та економічну залежність як законні підстави для відмови від дачі свідчень. Такий підхід підкреслює сильну орієнтацію на захист автономії та особистої цілісності свідка, навіть якщо ці гарантії можуть обмежувати доказовий потенціал сторін або суду.

Підтримано точку зору, за якою американська модель, що ґрунтується на Федеральних правилах цивільного судочинства та Федеральних правилах доказів, встановлює чітку структуру проведення допиту свідків. Система передбачає розмежування прямих, перехресних, повторних та повторно-перехресних допитів, при цьому кожен етап регулюється дослідженими правилами щодо обсягу та допустимих методів опитування. Ця змагальна модель довела свою ефективність у максимальному забезпеченні надійності свідчень, дозволяючи кожній стороні перевіряти точність і достовірність показань через структуровані процесуальні гарантії.

Розглянуто механізми, встановлені Гаазькою конвенцією 1970 року, для отримання міжнародних свідчень. Доведено, що Конвенція визнана ефективним інструментом сприяння судовому співробітництву, гармонізації процедур отримання доказів за кордоном та забезпечення поваги

до процесуальної автономії як держави, що запитує, так і держави, що виконує. Встановлено, що взаємодія між національними процесуальними нормами та інструментами міжнародного співробітництва демонструє зростаюче значення транскордонного отримання доказів у сучасному цивільному судочинстві.

Ключові слова: цивільне судочинство, свідки, свідчення, допит свідка, відмова від дачі показань, присяга свідка, прямий допит, перехресний допит, примусовий привід, процесуальні гарантії, судове доручення.

Statement of the problem. The key problem of the study lies in the absence of a harmonized and uniform approach to regulating the participation of witnesses in civil proceedings across different legal systems. This imbalance manifests in significant variations in the legal status of witnesses, the scope of their procedural rights and obligations, the mechanisms of compulsory attendance and measures of liability, as well as substantial differences in oath-taking procedures, the structure of direct and cross-examination, and the permissible grounds for refusal to testify.

Additional challenges arise due to insufficient normative clarity regarding certain elements of the procedural mechanism. In particular, the legislation of the Republic of Azerbaijan lacks legal instruments to ensure the mandatory participation of interpreters and experts, which limits the court's ability to effectively gather evidence. Moreover, the scope of the powers of the executing state's court in obtaining witness testimony under the 1970 Hague Convention remains uncertain, indicating gaps and insufficient regulation of key issues in both national and international procedural frameworks.

Significant differences between the national legal systems of Azerbaijan, Turkey, Germany, France, and the United States concerning the regulation of the status and participation of witnesses in civil proceedings, coupled with fragmented regulation of international evidence-gathering procedures, create the need for the development and scholarly justification of optimal models of procedural regulation. The heterogeneity of approaches complicates effective interaction between legal systems, hinders the implementation of international legal assistance, and necessitates the formulation of conceptual criteria that ensure the coherence of national norms with international standards.

Purpose of the study. The aim of the study is to conduct a comprehensive comparative-legal analysis of the legal position of witnesses in the civil procedure of Azerbaijan, Turkey, Germany, France, and the United States, as well as the specifics of obtaining international witness testimony under the 1970 Hague Convention, in order to identify key similarities and differences and to determine the most effective mechanisms for ensuring the reliability and procedural consistency of witness testimony.

State of Research. The institution of witness testimony is extensively regulated in the national legislation of the states under consideration. However, regulation is not uniform. Despite the existence of a substantial body of norms, significant differences between legal systems persist, and certain mechanisms (for example, those concerning experts and interpreters) remain unregulated. At the international level, the 1970 Hague Convention contains a number of general, incompletely developed provisions, leaving room for interpretative variation by national authorities.

Legal doctrine emphasizes the importance of the institution of witness testimony; however, there is no universal regulatory model, and each legal system develops its own approach based on its traditions and procedural principles. International practice demonstrates a diversity of mechanisms, while issues regarding the scope of the executing court's powers and the possibility of posing additional questions remain subject to debate.

Thus, the current state of scholarly and normative development can be characterized as fragmented and non-unified, necessitating further comparative-legal research to identify an optimal procedural framework.

Presentation of the main material. All subjects of civil procedural relations, based on the nature of their authority and legal status, are divided into three main categories. The first group comprises the court. It should be noted that the concept of "court" as a subject of civil procedural relations includes not only the judicial authority as an institution but also the judicial panel hearing the civil case and representing the court itself. The second group consists of the parties to the case, including the plaintiff and the defendant, as well as third parties. The final group comprises other participants in the judicial process—judge's assistants, courtroom secretaries, bailiffs, witnesses, experts, legal experts, interpreters, and specialists. Unlike the parties to the case, these other participants have no interest in the merits of the civil dispute [3, p. 33–34].

The list of persons participating in the case is established by Article 46 of the Civil Procedure Code of the Republic of Azerbaijan (hereinafter CPC AR). According to this provision, participants include the parties, third persons, applicants, interested persons, as well as public associations, state bodies, and other entities authorised to apply to the court for the protection of violated or disputed rights.

Alongside the persons participating in the case, the subjects of civil procedural relations include individuals who assist in the administration of justice. Unlike the former, they do not possess a substantive or procedural legal interest in the outcome of the dispute. The absence of legal interest presupposes their procedural objectivity, although a subjective, factual interest may arise during the hearing. However, such an interest has no legal significance and does not affect their ability to participate in determining the outcome of the case.

According to Article 61 CPC AR, witnesses are among those who assist the administration of justice. It should be emphasized that witness testimony is one of the most common and significant means of establishing facts relevant to the correct resolution of a civil case. A witness is a participant whose main function is to provide truthful testimony regarding facts known to him. Witness testimony is one of the most important sources of evidence, enabling the court to establish the presence or absence of circumstances supporting the parties' claims and objections, as well as other facts relevant to the resolution of the case [4, p. 132].

Under Article 62.1 CPC AR, the court may summon and examine as a witness any person who is aware of facts relevant to the case. The principal obligations of a witness, prescribed by Articles 62.2 and 62.3 CPC AR, include appearing in court, reporting all facts known to him, providing truthful testimony, and answering questions posed by the court and parties [1].

Unlike the legislation of the Republic of Azerbaijan, Turkish law provides more lenient financial measures of liability for witnesses properly summoned to court but failing to appear without a valid excuse. According to Article 245 of the Turkish Code of Civil Procedure, such a witness is subject to compulsory appearance and may also be required to compensate expenses caused by his absence and pay a disciplinary fine of up to 500 Turkish Liras (approximately 12 USD). If the witness subsequently provides a justified excuse, the expenses and fine are annulled [2]. Furthermore, refusal to answer questions or to take the oath may result in up to two weeks' detention.

A comparative analysis of the legal regulation of witness status in civil procedure demonstrates substantial differences among states regarding obligations, liability, and grounds for refusal to testify. The legislation of the Republic of Azerbaijan focuses on the duty of the witness to appear in court and provide truthful testimony, enforcing non-appearance through fines and compulsory appearance. However, the regulation of interpreters and specialists is insufficiently detailed, creating a gap in the legal framework. Thus, Article 186 CPC AR provides for a fine of up to 110 AZN (approximately 65 USD) for non-appearance of a witness, expert, or specialist without a valid excuse, and in cases of repeated unjustified non-appearance, witnesses are subject to compulsory appearance [1]. At the same time, although Article 186.2 CPC AR provides a mechanism for compulsory appearance of a witness, similar measures for interpreters and specialists remain unregulated. This issue therefore requires further legislative clarification.

The French system is characterized by strict financial sanctions for non-appearance or refusal to testify, creating a strong incentive for witnesses to attend and ensuring the significance of their testimony. Article 207 of the French Code of Civil Procedure stipulates that absent witnesses may be summoned at their own expense if their testimony is deemed necessary. Witnesses who fail to appear, or who refuse without valid grounds to testify or take the oath, may be fined up to 10,000 euros (approximately 11,500 USD). A person who proves that he was unable to appear on the appointed date may be exempted from fines and expenses [5].

Turkish civil procedure combines coercive measures with robust safeguards for witness rights. Although fines and compulsory appearance are provided, the law also establishes detailed grounds for refusal to testify. Article 247 of the Turkish Code of Civil Procedure obliges a witness to appear but allows refusal to testify if statutory grounds exist. Articles 248 and 249 divide such grounds into two groups. The first includes personal and family ties: the spouse or former spouse of a party, fiancé(e), ancestors and descendants of the witness or spouse, adopted persons, blood or marital relatives up to the third degree, and guardians or wards. The second category includes instances where questions concern legally protected information (state or professional secrets), or where testimony may cause serious material harm or affect the honour and reputation of the witness or his close relations [2].

Thus, the legislator creates a balanced mechanism: when personal, property-related, or status-based reasons exist, the witness may refuse to testify, but must justify the refusal and provide supporting evidence, after which the court evaluates its legitimacy.

Of particular interest is the German approach, which expands the grounds for refusal by recognizing broader personal circumstances (such as de facto cohabitation or engagement) and financial dependence of the witness on a party. This allows for objective consideration of possible impacts on the witness's impartiality and free will (Sections 383 and 384 of the German Code of Civil Procedure) [6]. In the national legislation of the Republic of Azerbaijan, such circumstances are not treated as grounds for exemption from the duty to testify.

In terms of financial dependence, German law recognizes situations in which a witness is materially dependent on a party to the proceedings. Such dependence constitutes sufficient grounds for refusal to testify, as it may objectively influence the witness's impartiality and freedom of will.

Overall, it can be concluded that Turkish legislation combines elements of witness protection with mechanisms of coercion, ensuring a balance between the interests of the court and the rights of participants. The Azerbaijani approach focuses primarily on sanctions and compulsory measures, whereas the French model emphasizes financial responsibility, creating incentives for appearance. These differences demonstrate that effective regulation of witness testimony requires a comprehensive approach that considers the personal and legal interests of participants, as well as ensures the prompt and fair adjudication of civil cases.

The procedure for examining witnesses during judicial proceedings is regulated by Article 195 of the Civil Procedure Code of the Republic of Azerbaijan (CPC AR). In accordance with this provision, each witness is examined individually, without the presence of other witnesses. At the initial stage, the presiding judge ascertains the nature of the witness's relationship with the parties to the proceedings and invites the witness to present everything personally known regarding the facts of the case. Thereafter, the witness is cautioned about criminal liability for refusal to testify and for providing knowingly false information, as stipulated in Article 62.4 CPC AR [1].

Pursuant to Article 194 CPC AR, prior to the commencement of testimony, the presiding judge must establish the witness's identity, explain his or her procedural rights and obligations, and warn of liability for unjustified refusal to testify and for giving knowingly false testimony. After these explanations are provided, the witness confirms them by signature, which is recorded in a separate protocol and attached to the minutes of the court hearing. In German civil procedure, however, the approach differs in certain respects. Under §395 of the German Code of Civil Procedure, the judge warns the witness, prior to questioning, of the obligation to provide truthful information [6]. A distinctive feature of the German model is that the oath, if deemed necessary, is administered after the testimony has been given, thereby serving as an ex post confirmation of its truthfulness.

The legislator of the Republic of Turkey employs a different framework. In Turkish civil procedure, the oath is administered before the examination begins, underscoring its preventive function and aiming to ensure good-faith conduct by the witness from the outset. According to Article 258 of the Turkish Code of Civil Procedure, all present, including the judge, stand during the administration of the oath. The judge addresses the witness with the question: "Do you swear that the answers you give to the questions addressed to you as a witness will be truthful, and that you will not conceal any information, based on your honor, good faith, and all values and beliefs sacred to you?" The witness responds: "I swear that I will answer the questions truthfully, without concealing anything, based on my honor, good faith, and all values and beliefs sacred to me." At that moment, the oath is considered administered [2].

In the United States, the procedure for administering an oath to a witness is governed by the Federal Rules of Evidence (FRE). Rule 603 requires that every witness, prior to giving testimony, must affirm a commitment to tell the truth through an oath or solemn affirmation. No specific formula is prescribed, allowing for consideration of various religious and cultural backgrounds. The essential requirement remains that the form employed must exert a morally binding effect on the witness and ensure awareness of the responsibility for truthful testimony [8]. Despite the procedural flexibility, the obligation to take an oath serves as a universal mechanism for securing the reliability of witness testimony and upholding the principle of truthfulness in the process.

Norms regulating the participation of witnesses and the procedure for their examination in U.S. civil proceedings are enshrined in the Federal Rules of Civil Procedure (FRCP) [9], adopted by the Supreme Court pursuant to the authority granted by the Rules Enabling Act [11]. Under Rule 43(a),

unless otherwise provided by federal law or specific rules, witness testimony is presented orally in open court, reflecting the principle of the immediacy of evidence [9]. This provision codifies the principle of direct presentation of evidence.

In Azerbaijani civil procedure, the examination of witnesses follows a structured sequence: questions are initially posed by the party who called the witness, followed by questions from the other participants in the proceedings. The judge may intervene at any point to clarify information or guide the examination, and if necessary, may summon the witness again or conduct a confrontation to resolve contradictions. The comparative analysis thus reveals a shared fundamental objective—ensuring truthful testimony, while demonstrating differences in the procedural organization of examination and oath-taking.

In U.S. civil procedure, the first stage of witness examination, known as *direct examination*, is conducted by the party that called the witness. This sequence is directly established in Rule 611 of the Federal Rules of Evidence, applied in conjunction with the Federal Rules of Civil Procedure [8].

Rule 43(a) FRCP allows exceptions to the general requirement of in-court oral testimony [9]. The court may permit an examination outside the courtroom when substantial obstacles exist, such as health conditions, security risks, significant distance, or other objective difficulties. However, real-time audio or video transmission to the courtroom remains mandatory, ensuring adherence to the principles of openness and adversarial proceedings.

Comparative analysis of different legal systems demonstrates that the institution of witness testimony is a universal mechanism for ensuring the reliability of judicial proceedings, yet the procedural means of its implementation vary substantially. The Azerbaijani model provides detailed regulation of examination and places particular emphasis on warnings of liability. In Germany, the oath is administered after testimony, giving it a confirmatory effect. In Turkey, the oath functions as a preventive measure, intended to instill good-faith behavior before testimony begins. The American system exhibits procedural flexibility while preserving the principles of immediacy, adversarial process, and transparency, including the possibility of obtaining remote testimony. Despite these differences, all models aim to ensure truthful and procedurally admissible witness testimony, relying on a formalized oath procedure, clarification of obligations, and clear procedural safeguards.

In civil procedure, examination traditionally consists of two stages: direct and cross-examination. Direct examination is conducted by the party that called the witness and is aimed at eliciting information supporting its position. Thereafter, the opposing party may conduct cross-examination, the purpose of which is to verify, clarify, or reveal inconsistencies in the testimony. Cross-examination is limited to the scope of the direct examination. This means that questions may address only those issues previously raised. For example, if the direct examination concerned the appearance of a vehicle involved in a traffic accident, it would be impermissible to expand the cross-examination to include questions about the driver's pre-accident behavior if that aspect had not been previously addressed. This model ensures a structured process and prevents arbitrary expansion of the subject matter under review.

International regulation of witness examination is based on the 1970 Hague Convention, under which the executing state applies its own procedural rules. At the same time, it may follow specific requests from the foreign court concerning the method or manner of obtaining testimony, provided such requests do not conflict with its domestic law or create procedural or practical obstacles. Article 9 of the Convention explicitly establishes this balance between the autonomy of national procedural regulation and respect for the foreign court's request. Letters rogatory must be executed without undue delay [7].

A telling example can be found in English judicial practice, particularly in «*J. Barber and Sons v. Lloyds Underwriters*» (1986), where the court refused to admit a videotaped witness examination at the trial stage [10]. The significance of this decision goes beyond the specific dispute, as it illustrates the fundamental commitment of the English justice system to strict adherence to procedural norms established in national legislation and court rules. The court explicitly noted that, despite the potential technological advantages of video recording, its use as a full-fledged substitute for in-person testimony could not be deemed permissible in the absence of clear statutory regulation.

This precedent thus underscored the traditional position of English procedural law, which places particular emphasis on the immediacy of judicial examination of evidence and the judge's direct observation of a witness's demeanor and reactions. Any departure from the classical model of oral proceedings—including the introduction of technical recording methods—requires prior legislative authorization setting out the conditions, limits, and legal effect of such evidentiary procedures.

The ruling in «*J. Barber and Sons v. Lloyds Underwriters*» serves as an illustration of a broader principle: courts are not empowered to expand the range of procedural instruments on their own initiative when such instruments implicate fundamental guarantees of adversarial proceedings and the immediacy of evidence assessment. The refusal to admit the videotaped testimony was based not on technical or practical considerations, but on the fact that the relevant procedural mechanism was absent from the existing law, and its introduction would require formal regulation by the legislature or higher judicial authorities.

Analysis of the Hague Convention shows that it does not provide a direct answer to whether the executing state's court may ask additional questions beyond those included in the foreign court's request, leaving the matter to national legislation. The Convention also permits the presence of a judge from the requesting state during the examination, provided domestic law of the executing state allows this. Overall, international practice demonstrates diverse approaches to witness participation in civil proceedings. The most effective method is considered to be the preliminary explanation of criminal liability for false testimony and obtaining confirmation from the witness of readiness to provide truthful information, which reduces the risk of distortion and facilitates subsequent assessment of evidentiary reliability

Conclusion. A comparative analysis of the legal status of witnesses and the mechanisms of their participation in civil proceedings across various legal systems demonstrates a multiplicity of approaches to regulating their duties, liabilities, and grounds for refusal to testify. The Azerbaijani model is characterized predominantly by an imperative method of legal regulation: the legislator places primary emphasis on the obligations of witnesses and the application of sanctions for their violation, while issues concerning the liability of other actors assisting the administration of justice remain insufficiently elaborated and require further normative clarification. Turkish legislation, by contrast, offers a more balanced mechanism that combines procedural coercive measures with a developed system of lawful grounds for refusing to testify, thereby ensuring both the protection of the witness and the effectiveness of judicial proceedings. The French model demonstrates the predominance of strict financial sanctions as a means of ensuring appearance and truthful testimony, whereas the German system provides an expanded list of circumstances that may objectively affect a witness's impartiality, including personal and financial ties to the parties.

A comparison of national regulatory approaches allows the conclusion that no universal model for governing the status of witnesses exists; however, each legal solution seeks to achieve an optimal balance between the interests of justice and the need to respect human rights. The effectiveness of regulation in this sphere is ensured through a combination of procedural safeguards, liability mechanisms, and consideration of individual circumstances that may influence the completeness and reliability of testimony. As a result, the institutional design of the witness's status in civil proceedings performs a key function: ensuring fair, objective, and comprehensive adjudication. This underscores the necessity of further improving national legislation in light of international trends and best comparative-legal practices.

The conducted analysis shows that the institution of witness testimony retains its fundamental purpose, ensuring the reliability and completeness of judicial fact-finding, across different legal systems, although the mechanisms for its implementation vary significantly depending on national procedural traditions. The Azerbaijani model is marked by detailed formalization of examination procedures and heightened emphasis on warnings regarding liability, aimed at strengthening witness discipline. The German approach, which provides for the oath to be administered after the testimony is given, imparts to it the character of an ex post confirmation of truthfulness. In contrast, in Turkey the oath serves a preventive function, shaping an orientation toward truthfulness before questioning begins. The American system demonstrates procedural flexibility and adaptability to practical circumstances while maintaining the key principles of immediacy, adversarial process, and publicity, including through the use of remote technologies.

A comparison of European and Anglo-Saxon approaches, as well as international mechanisms established by the 1970 Hague Convention, shows that no universal procedural standard for witness examination exists. Nevertheless, the requirement to ensure conditions minimizing the risk of distortion of testimony remains common to all systems. The effectiveness of the procedure increases when clear procedural guarantees are combined with ethical-legal mechanisms (such as the oath and formal warnings) and with the court's ability to actively oversee the completeness and coherence of the

examination. Taken together, these elements allow the institution of witness testimony to be regarded as a key component of the law of evidence, the development of which is directed toward enhancing the quality of judicial proceedings and ensuring fairness in law enforcement.

REFERENCES:

1. Civil Procedure Code of the Republic of Azerbaijan. Adopted by the Law of the Republic of Azerbaijan of 28 December 1999 No. 780-IQ "On the Approval of the Civil Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, Its Entry into Force, and Issues of Legal Regulation Related Thereto." URL: https://e-qanun.az/framework/46945.
2. Turkish Code of Civil Procedure. URL: https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/ 1.5.6100.pdf.
3. Husarov, K. V., Zhushman, M. V., Kravtsov, S. O., et al. *Civil Procedure: A Study Guide for 3rd- and 4th-Year Undergraduate Students, Summer 2022.* Edited by Prof. K. V. Husarov. Kharkiv: TOV "Oberih", 2020, 229 p., pp. 33–34.
4. Kucher, V. O. (ed.). *Civil Procedure of Ukraine: Textbook.* Lviv: Lviv State University of Internal Affairs, 2016, 768 p., p. 132.
5. French Code of Civil Procedure (Code de procédure civile). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006070716/LEGISCTA000006181677.
6. German Code of Civil Procedure (Zivilprozessordnung). Code of Civil Procedure as promulgated on 5 December 2005 (Federal Law Gazette, BGBl.). English version available at URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_zpo/englisch_zpo.html.
7. Convention of 18 March 1970 on the Taking of Evidence Abroad in Civil or Commercial Matters (Hague Evidence Convention). URL: https://www.hcch.net/en/instruments/ conventions/full-text/?cid=82.
8. Federal Rules of Evidence. December 1, 2024. URL: https://www.uscourts.gov/sites/default/files/2025-02/federal-rules-of-evidence-dec-1-2024_0.pdf.
9. Federal Rules of Civil Procedure. 2024 Edition. Rule 43 – Taking Testimony. URL: https://www.federalrulesofcivilprocedure.org/frcp/title-vi-trials/rule-43-taking-testimony.
10. Queen's Bench Division. *J. Barber & Sons v. Lloyd's Underwriters and Others***.** Authoritative version: [1987] Q.B. 103; judgment delivered on 3 April 1986. URL: https://www.uniset.ca/lloydata/css/1987QB103.html.
11. The Rules Enabling Act, 28 U.S.C. §§ 2071–2077. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/USCODE-2011-title28/pdf/USCODE-2011-title28-partV-chap131-sec2071.pdf.

УДК 347.9:347.918
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.41

ІНТЕГРАЦІЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС: ДОКТРИНАЛЬНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Бабенко Г.О.,
адвокатка,
кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри права та публічного управління
ПрАТ «ПВНЗ «Запорізький інститут економіки
та інформаційних технологій»
ORCID: 0000-0001-9305-0901

Бабенко Г.О. Інтеграція альтернативних способів вирішення спорів у цивільний процес: доктринальні та практичні аспекти.

Наукова стаття присвячена теоретичим та практичним аспектам інтеграції альтернативних способів вирішення спорів у цивільний процес. Актуальність дослідження зумовлена низкою системних викликів, перед якими постала система правосуддя України: перевантаження судів, тривалі строки розгляду справ, проблеми з виконанням судових рішень, а також нагальна потреба у підвищенні ефективності захисту цивільних прав та інтересів бізнесу в умовах воєнного часу та повоєнного відновлення. Ці чинники вимагають перегляду традиційної змагально-імперативної моделі цивільного судочинства та пошуку альтернативних, гнучких та оперативних механізмів, здатних забезпечити якісний доступ до правосуддя. Метою дослідження є аналіз доктринальних засад та визначення основних практичних механізмів інтеграції АВС у цивільний процес для підвищення його ефективності, розвантаження судів та забезпечення якісного захисту прав в умовах сучасних викликів.

У дослідженні проаналізовано сутність концепції АВС, яка пропонує диспозитивну, орієнтовану на консенсус альтернативу судовому розгляду. Наголошено, що АВС, ґрунтуючись на принципах добровільності та конфіденційності, переводить врегулювання спору з парадигми «перемога-поразка» (win-lose) імперативного судового рішення до моделі «взаємовигідного рішення» (win-win). Це сприяє підвищенню рівня задоволеності сторін та, що критично важливо, добровільності виконання досягнутих угод. Розглянуто різні форми АВС, включаючи базові (медіація, арбітраж, переговори) та гібридні, а також зовнішню та присудову моделі інтеграції АВС.

Встановлено, що хоча чинне законодавство України вже закріпило основні форми АВС (арбітраж, медіація, врегулювання спору за участю судді), практичне використання АВС досі є обмеженим через низький рівень обізнаності громадян та юристів, а також недостатню системну інтеграцію у судову практику. Сформульовано комплекс пропозицій для реалізації потенціалу АВС та його інтеграції: запровадження механізму «обов'язкової інформаційної сесії/спроби медіації» у ЦПК України для окремих категорій спорів, невиконання якого має бути підставою для залишення позову без руху (за аналогією з європейською практикою); перегляд системи судових витрат: запровадження фінансових стимулів, зокрема повернення судового збору у разі успішного завершення справи через АВС на ранніх стадіях, а також можливість покладання витрат на сторону, яка необґрунтовано відмовилася від медіації; поступова інтеграція через правові експерименти та пілотні програми, особливо у сфері сімейних та комерційних спорів, для адаптації АВС до національного правового середовища; підвищення професійної культури правничої спільноти: Впровадження обов'язкових курсів з переговорного процесу та АВС для суддів та адвокатів, а також активне інформування клієнтів про переваги позасудового врегулювання; розвиток онлайн-вирішення спорів (ODR) для підвищення доступності та оперативності АВС в умовах воєнного часу.

Ключові слова: альтернативне вирішення спорів (АВС), арбітраж, медіація, цивільний процес, ефективність, судовий звхист

Babenko H.O. Integration of alternative dispute resolution into civil procedure: doctrinal and practical aspects.

The scientific article is devoted to the theoretical and practical aspects of integrating alternative dispute resolution methods into the civil process. The relevance of the study is due to a number of systemic challenges faced by the Ukrainian justice system: overloading of courts, long terms of consideration of cases, problems with the execution of court decisions, as well as the urgent need to increase the effectiveness of the protection of civil rights and business interests in wartime and post-war reconstruction. These factors require a revision of the traditional adversarial-imperative model of civil proceedings and the search for alternative, flexible and operational mechanisms capable of ensuring high-quality access to justice. The purpose of the study is to analyze the doctrinal principles and determine the main practical mechanisms for integrating ADR into the civil process to increase its effectiveness, relieve the burden on the courts and ensure high-quality protection of rights in the face of modern challenges. The study analyzes the essence of the ADR concept, which offers a dispositive, consensus-oriented alternative to judicial proceedings. It is emphasized that ADR, based on the principles of voluntariness and confidentiality, transfers dispute resolution from the "win-lose" paradigm of a mandatory court decision to the "win-win" model. This contributes to increasing the level of satisfaction of the parties and, critically important, the voluntariness of the implementation of the agreements reached. Various forms of ADR are considered, including basic (mediation, arbitration, negotiations) and hybrid, as well as external and judicial models of ADR integration. It is established that although the current legislation of Ukraine has already established the main forms of ADR (arbitration, mediation, dispute resolution with the participation of a judge), the practical use of ADR is still limited due to the low level of awareness of citizens and lawyers, as well as insufficient systemic integration into judicial practice. A set of proposals has been formulated to realize the potential of ADR and its integration: introduction of a mechanism of "mandatory information session/attempt at mediation" in the CPC of Ukraine for certain categories of disputes, failure to comply with which should be grounds for leaving the claim without progress (by analogy with European practice); revision of the system of court costs: introduction of financial incentives, in particular, refund of court fees in case of successful completion of the case through ADR at the early stages, as well as the possibility of imposing costs on the party that unreasonably refused mediation; gradual integration through legal experiments and pilot programs, especially in the field of family and commercial disputes, to adapt ADR to the national legal environment; improvement of the professional culture of the legal community: introduction of mandatory courses on the negotiation process and ADR for judges and lawyers, as well as active information to clients about the advantages of out-of-court settlement; development of online dispute resolution (ODR) to increase the accessibility and efficiency of ADR in wartime conditions.

Key words: alternative dispute resolution (ADR), arbitration, mediation, civil process, efficiency, judicial review

Постановка проблеми. Необхідність підвищення ефективності захисту цивільних прав та інтересів фізичних осіб та бізнесу в умовах викликів воєнного часу та повоєнного відновлення, триваюча судова реформа, що відбувається у руслі євроінтеграційних прагнень нашої країни та інші чинники, пов'язані з перевантаженням судів, тривалими строками розгляду справ у цивільному процесі та проблемою виконання судових рішень зумовлюють актуальність звернення до перегляду традиційної моделі цивільного судочинства, сфокусованої на змагальності та імперативності судового рішення, що не завжди відповідає сучасним викликам. Як зазначають автори навчального посібника, присвяченого альтернативним способам вирішення цивільних спорів за законодавством України, «перехід України до ринкових відносин, правове регулювання останніх новим законодавством відкривають можливості для використання недержавних форм вирішення конфліктів, які істотно розвантажують державну судову систему. Це альтернатива державному правосуддю і тому в науці їх називають альтернативними формами (способами, методами, процедурами) вирішення спорів і конфліктів (англ. Alternative Dispute Resolution, ADR). Розвивається також онлайн-вирішення спорів (англ. Online Dispute Resolution, ODR). Суб'єкти правовідносин більше зацікавлені у гнучких, оперативних формах урегулювання розбіжностей, ніж у тривалій, дорогій судовій процедурі» [1, с. 6].

Слід констатувати, що на доктринальному рівні відбувається дослідження та розробка нових концепцій, що поєднують публічно-правові гарантії судового захисту з диспозитивними елемен-

тами позасудового врегулювання (медіація, арбітраж, переговори тощо), та дозволяють знайти механізм уникнення та мінімізації суперечностей між засадами цивільного процесу та принципами альтернативного вирішення цивільних спорів, які орієнтовані на пошук взаємоприйнятного рішення, а не лише на встановлення правоти однієї зі сторін, що значно підвищує рівень добровільного виконання досягнутих угод і задоволеності сторін результатом, на відміну від імперативного судового рішення. Отже, актуальні практичні аспекти дослідження обраної теми пов'язані з аналізом застосування чинного законодавства та виробленні пропозицій для його вдосконалення, а також щодо стимулювання сторін та розвитку професійної культури правничої спільноти у напрямі більш активного використання альтернативного вирішення спорів у цивільних справах.

Відповідно **метою цієї наукової статті** можна визначити дослідження доктринальних засад та визначення основних практичних механізмів інтеграції альтернативного вирішення спорів у цивільний процес з метою підвищення його ефективності, розвантаження судів та забезпечення якісного захисту прав в умовах сучасних викликів.

Стан опрацювання проблематики. Доктринальні дослідження у сфері інтеграції альтернативних способів вирішення спорів у цивільний процес, які здійснювалися у працях вчених – правників та юристів-практиків, зокрема таких як Верба-Сидор О., Воробель У., Грабар Н., Дутко А., Юркевич Ю., Любченко Я., Фідря Ю., Швецова Л., Кирдан Б., Прущак В., Розумна М. та ін., свідчать про актуальність обраної тематики та становлять джерельну базу для наукового пошуку за обраною тематикою, разом з тим потребують подальшого наукового аналізу та розвитку.

Виклад основного матеріалу. Альтернативне вирішення спорів (офіційна абревіатура українською – АВС, англійською – ADR, Alternative dispute resolution) є узагальнюючим терміном, який застосовується до великої кількості процедур вирішення спорів/конфліктів в позасудовому порядку. Також в європейських країнах застосовуються терміни «Ефективного розв'язання спорів» (EDR – Effective dispute resolution) та «Дружне розв'язання спорів» (Amicable dispute resolution) [2, с.57]. Вони виступають альтернативою державному судочинству, засновані лише на досягненні компромісу між сторонами (переговори, посередництво, примирення) з можливістю моделювання власного способу вирішення спору. Основними ознаками АВС є наступні: а) недержавний характер; б) договірне застосування; в) універсальність; г) правовий характер; д) гнучкість; е) конфіденційність [3]. На сьогодні в науці не існує однозначного визначення поняття «альтернативне вирішення спору», а також відсутній єдиний погляд на системи способів вирішення спорів, приходить до висновку Б.Кирдан, та пропонує під АВС розуміти сукупність прийомів та способів процедури врегулювання спору (конфлікту), які використовуються за взаємним волевиявленням сторін, у результаті чого укладається взаємоприйнятний договір [4, с. 36].

Своєю чергою, під АВС у вузькому значенні, Л. Швецова розуміє систему неформальних позасудових процедур, спрямованих на вирішення або врегулювання спорів (конфліктів) без залучення державних юрисдикційних органів, що існують як альтернатива судовій формі захисту, та наводить як поширену та усталену класифікацію таких процедур, залежно від того, які функції виконує нейтральна третя особа або особи, які беруть участь в окремих способах альтернативного вирішення спорів, на наступні: квазісудові або змагальні (наприклад, третейські суди (арбітражі), інститут приватного судді (private judge, rent-a judge); консенсуальні або примирні (наприклад: медіація, консиліація); дорадчо-консультативні (спрощений суд присяжних (summary jury trial), незалежна оцінка фактів (neutral expert fact-finding), попередня нейтральна оцінка (early neutral evaluation) та комбіновані (гібридні, змішані) [2, с. 59].

Систематизуючи висловлені науковцями-юристами думки, Ю. Фідря пропонує розділити АВС на три основні групи: базові, похідні та гібридні. Базовим, на її думку, можна вважати ті АВС, що є історично первинними, вважаються основними та найбільш розповсюдженими, а саме медіація та арбітраж, а також переговори, оскільки вони є не лише самостійною процедурою, а й лежать, як правило, в основі будь-якого іншого способу АВС. До похідних, які виникли в процесі еволюції АВС та розширення його форм, на думку науковиці, варто віднести, зокрема, такі АВС, як доарбітражне врегулювання, попередня оцінка нейтральної сторони, незалежний висновок експерта, примирення, спрощений суд присяжних, міні-суд, омбудсмен та ін. Оскільки елементи зазначених вище основних АВС комбінуються у самостійні варіанти, то доречно виділити ще одну групу – гібридні АВС, якими, як вбачається, є медіація-арбітраж (мед-арб) та арбітраж-медіація (арб-мед), а також можуть бути інші можливі комбінації різних способів АВС [5, с.245].

Аналізуючи роль АВС у підвищенні ефективності системи правосуддя, правники акцентують

увагу передусім на перевагах зменшення витрат і часу, а також на підвищенні рівня довіри до правової системи [6]. Підкреслемо, це не просто розвантаження судів, а якісне підвищення рівня задоволеності сторін та добровільності виконання досягнутих домовленостей. Дозволяючи сторонам самостійно визначити юридичну долю свого спору, ми фактично переосмислюємо традиційну, змагально-імперативну модель цивільного судочинства у напрямі переходу від установок «win-lose» (перемога-поразка) судового рішення до «win-win» (взаємовигідне рішення) угоди. Концепція альтернативного вирішення спорів пропонує диспозитивну, орієнтовану на консенсус альтернативу, знімаючи суперечності між публічно-правовими гарантіями судового захисту та принципом диспозитивності сторін.

В основі реалізації концепції АВС лежать принципи добровільності, конфіденційності, нейтральності посередника та диспозитивності сторін. Своєю чергою, цивільно-процесуальне законодавство теж містить положення, що корелюються із зазначеними вище засадами АВС, зокрема, принцип диспозитивності, надання сторонам права розпоряджатися своїми правами та засобами захисту, примирення сторін та можливість укладення мирової угоди на будь-якій стадії процесу. Інтеграція АВС передбачає не заміну, а доповнення судового захисту, створюючи багатоступеневу систему врегулювання спорів.

Враховуючи ступінь інтеграції сфери позасудових процедур із судочинством, залежно від зв'язку із судовим провадженням, у більшості держав паралельно розвиваються одночасно дві моделі АВС: зовнішня та присудова. Перша модель зводиться до існування зовнішніх, позасудових способів вирішення спорів, що функціонує незалежно та відокремлено від судів. Натомість друга модель передбачає існування способів вирішення спорів, що функціонують при суді та можуть надаватися як у центрі, що знаходиться при суді, так і самим персоналом суду або навіть суддями [7].

Оцінюючи чинний стан інтеграції АВС у вітчизняний цивільний процес на практичному рівні можемо прийти до висновку, що переважна частина громадян або взагалі не обізнана про існування позасудових механізмів вирішення спорів, або надає перевагу судовому розгляду, а практика застосування альтернативних способів вирішення спорів досі не охоплює увесь спектр відомих у світі позасудових методів врегулювання приватно-правових конфліктів. Основними стримуючими чинниками розвитку АВС в Україні, на думку Я.Любченка, є менталітет українського суспільства (досить високий ступінь взаємної недовіри), недосконаліть законодавства, пасивність судів, низький рівень правової культури, слабке висвітлення даної тематики в засобах масової інформації, відсутність широкої роз'яснювальної роботи щодо переваг АВС [3]. Зауважимо, що певну роль відіграє і належність національної правової системи до континентальної правової сім'ї. Так, порівнюючи розвиток АВС у країнах англо-американської (Common Law) та континентальної (Civil Law) правових традицій, науковці аналізують низку викликів, пов'язані з інтеграцією АВС у країни континентального права через культурний та економічний опір [8].

Натомість на рівні національного законодавчого врегулювання можемо говорити про закріплення таких форм АВС як: арбітраж, а саме третейське судочинство та міжнародний арбітраж, що встановлюється Законами «Про третейські суди» від 11 травня 2004 р. та «Про міжнародний комерційний арбітраж» 24 лютого 1994 року, примирні комісії та трудовий арбітраж, що застосовуються для вирішення трудових спорів та регулюються Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 року та медіація.

Остання порівняно нещодавно отримала законодавче закріплення на рівні спеціального Закону України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 року, положеннями якого визначено правові засади, порядок проведення та принципи процедури, а також статус медіатора. Згідно вказаного Закону медіацією визнається позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів. Взагалі медіація визнається одним із провідних способів позасудового вирішення спорів у приватному праві, як на національному, так і на міжнародному рівні [9; 10] та має значний потенціал у розвантаженні судової системи та підвищенні ефективності доступу по правосуддя [11].

До способів АВС у цивільному процесі в Україні також можна віднести врегулювання спору за участю судді, запроваджений у ЦПК України у 2017 році. В.Прущак у своїй дисертаційній роботі характеризує його як «переговорний, структурований та конфіденційний процес, в якому сторони спору намагаються самостійно, на добровільній основі вступити у перемовини за підтримки

нейтрального неупередженого посередника – судді, який за допомогою власних професійних навичок та знань спрямовує сторони до мирного врегулювання спору» [12, с. 4]

Подальший розвиток АВС в Україні потребує сучасного правового регулювання, приходить до висновку Я. Любченко та зауважує, що удосконалення законодавства має здійснюватися на усіх рівнях нормативно-правового регулювання – кодекси, закони та інші акти але спочатку слід розробити та прийняти концепцію розвитку АВС в Україні. Найбільш доцільним науковцю видається прийняття окремих законів щодо різних видів АВС. Такий шлях обрали більшість зарубіжних держав (Австрія, Угорщина, Норвегія, Швеція, Чехія, Швейцарія та ін.), обгрунтовує вчений та підкреслює, що орієнтація на інтеграцію в ЄС зумовлює необхідність забезпечення відповідності національної правової системи стандартам європейської спільноти загалом та створення справді ефективного механізму захисту прав та свобод людини і громадянина зокрема, а також формування в Україні дієвої системи АВС [3].

Висновки. Таким чином, інтеграція альтернативного вирішення спорів (АВС) являє собою не просто механізм розвантаження судів, а якісне переосмислення моделі цивільного судочинства – від змагального підходу «перемога-поразка» до консенсусного підходу «взаємовигідне рішення». Концепція АВС, що ґрунтується на принципах добровільності та диспозитивності, гармонійно доповнює чинні засади цивільно-процесуального законодавства, надаючи сторонам ширші можливості для самостійного визначення юридичної долі спору. Впровадження АВС створює багатоступеневу, гнучку систему врегулювання спорів, підвищуючи довіру до правової системи та рівень задоволеності сторін.

Узагальнюючи і систематизуючи висловлені у юридичних джерелах пропозиції та фахові думки, а також накопичений практичний досвід у досліджуваній сфері пропонуємо основним напрямом запровадження механізму поступової інтеграції АВС у цивільний процес визначити проведення правових експериментів та пілотних програм. Цей підхід дозволить оцінити ефективність та адаптувати моделі АВС до національної правової системи. Зокрема, це могли бути сімейні спори (розлучення, поділ майна, визначення місця проживання дитини). Цілком обгрунтовано вважається, що через високий рівень емоційної напруги та необхідність збереження відносин між сторонами, ці категорії спорів є ідеальною основою для застосування АВС, особливо такого різновиду, як медіація.

На основі аналогії з європейською практикою, пропонується доповнити Цивільний процесуальний кодекс України нормою, яка вимагатиме від позивача у визначених категоріях спорів надання суду доказів проходження індивідуальної консультації з фахівцем щодо сутності та переваг АВС або спроби їх провести провести (фіксованої за формою, наприклад, письмове запрошення до медіації). Невиконання цієї вимоги можна визначити як підставу для залишення позовної заяви без руху, стимулюючи таким чином сторони до обізнаності щодо АВС.

Також слушними є пропозиції щодо запровадження фінансових стимулів, зокрема, повернення судового збору (повне або часткове повернення сплаченого судового збору у разі успішного завершення справи мировою угодою або медіацією до початку розгляду справи по суті), що сприяло би мотивації сторін до укладення угоди на досудовій або ранній судовій стадії а також встановлення можливості покладання судових витрат (включно з обґрунтованими витратами на медіатора) на сторону, яка необґрунтовано ухилилася або відмовилася від медіації, якщо така відмова призвела до необхідності тривалого та складного судового розгляду, що слугувало би попередженням зловживання правом на судовий захист.

Слід також наголосити на необхідності підвищення професійної культури правничої спільноти, зокрема навчання адвокатів та суддів, впровадження обов'язкових курсів, тренінгів та підвищення кваліфікації для з питань переговорного процесу, медіації та інших форм АВС задля забезпечення компетентності суддівського корпус у направленні справ до АВС та адвокатів у використанні відповідних навичок щодо позусудового вирішення спорів для досягнення інтересів клієнта. Важливим є також більш активна участь юристів у активному інформуванні клієнтів про переваги АВС як пріоритетного способу вирішення спору.

В умовах воєнного часу та логістичних обмежень особливої актуальності набуває розвиток онлайн АВС (так званих Online Dispute Resolution (ODR). Використання електронних засобів (наприклад, відеоконференції в медіації) сприяло б доступності та оперативності АВС, тим більше що досвід провадження електронного суду в Україні створює технологічну платформу для інтеграції ODR-процедур, більш детальне дослідження яких і можна визначити в якості напрямів подальших наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України: навчальний посібник / Верба-Сидор О.Б., Воробель У.Б., Грабар Н.М., Дутко А.О., Юркевич Ю.М.; за ред. канд. юрид. наук, доц. О.Б. Верби-Сидор. Львів: Львівській державний університет справ, 2021. 416 с.
2. Швецова Л. Альтернативні способи вирішення спорів. *Вісник Національної асоціації адвокатів України.* 2024. № 1-2 (98). С. 57–65. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/ news/ vidannya/2024-03-01-vidannya-v-snik-1-2-2024_65 e1a9d65d65e.pdf.
3. Любченко Я.П. Альтернативні способи вирішення правових спорів: теоретико-правовий аспект: дис. … канд. юр. наук : Харків, 2018. 249 с.
4. Кирдан Б. Деякі аспекти альтернативного вирішення спорів (конфліктів) в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. № 1. С. 35–40. DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.1.6.
5. Фідря Ю.О. Альтернативні способи вирішення спорів: теоретичні та практичні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*, 2024. Серія ПРАВО. Випуск 86: частина 2. С. 242–247. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.37.
6. Settling Out of Court: How Effective is Alternative Dispute Resolution? URL: https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/9d98236d-7672-57bc-a609-85be10c4b959.
7. Barbieri G.L. Alternative dispute resolution center manual : guide for practitioners on establishing and managing ADR centers. Investment Climate Advisory Services. Washington DC; World Bank, 2011. P. 6. Цит. за : Швецова Л. Альтернативні способи вирішення спорів. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2024. № 1-2 (98). С. 57-58. URL: https://unba.org.ua/publications/8920-al-ternativni-sposobi-
8. Jean-Marie Kamatali Transplanting an ADR-Centric Model of Dispute Resolution From the Anglo-American Legal System to the Civil Law System. URL: https://moritzlaw.osu.edu/sites/default/files/2022-08/9%20Kamatali%20Publication%2 0Final%20269-320.pdf.
9. Розумна М. Актуальні проблеми та перспективи розвитку альтернативних способів урегулювання спорів в Україні: онлайн-медіація та посередництво. *Підприємництво, господарство та право*. 2020. № 9. С. 147–152. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.9.26
10. Ana Gurieli The Importance of Mediation in the Process of Resolving International Private Disputes. Law and world. 2023 (No25) Volume 9; Issue 1; Page No. 102–109. https://doi.org/10.36475/9.1.9.
11. Бабенко Г.О. Потенціал медіації у розвантаженні судової системи та підвищенні ефективності доступу по правосуддя. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*, Серія ПРАВО. 2025. Випуск 90: частина 5. С. 9-14. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.1
12. Прущак В. Є. Врегулювання спору за участю судді у цивільному судочинстві України: дис. ... канд. юрид. наук (доктор фідософії): 12.00.03. Одеса, 2020. 185 с.

УДК 347.2:347.4:340.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.42

ЮРИДИЧНО-ФАКТИЧНІ ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ПРАВА ДОВІРЧОЇ ВЛАСНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Бевза Д.О.,
аспірант кафедри приватного права,
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0002-4723-2496
e-mail: bevza_d@univer.km.ua

Бевза Д.О. Юридично-фактичні підстави виникнення права довірчої власності у цивільному праві.

Статтю присвячено комплексному аналізу юридично-фактичних підстав виникнення права довірчої власності у цивільному праві України з урахуванням історичних передумов формування цього інституту та особливостей його сучасного нормативного закріплення. Обґрунтовується, що довірча власність не є органічно притаманною класичній континентальній правовій традиції, а її імплементація в українське цивільне право відбулася шляхом правової акультурації англо-американської моделі trust, що зумовило низку доктринальних і практичних проблем.

У статті проаналізовано еволюцію підходів законодавця до розуміння довірчої власності – від її сприйняття як особливого виду права власності до закріплення як способу забезпечення виконання зобов'язань. Особливу увагу приділено розкриттю складного юридичного складу виникнення права довірчої власності, який включає укладення договору, передачу майна довірчому власнику та державну реєстрацію права у випадках, передбачених законом. Обґрунтовано, що зазначені юридичні факти мають різну правову природу та функціональне навантаження залежно від об'єкта довірчої власності – рухомого чи нерухомого майна.

Обґрунтовується теза про те, що виникнення довірчої власності не може бути зведене до традиційної моделі переходу права власності, оскільки воно характеризується специфічним правовим титулом, обмеженим обсягом правомочностей довірчого власника та функціонально зумовленим характером реалізації речового права. Визначено, що довірча власність характеризується фідуціарним, цільовим та обмеженим характером реалізації правомочностей довірчого власника, що підтверджується як положеннями цивільного законодавства, так і правовими позиціями Верховного Суду.

Зроблено висновок, що чітке визначення та доктринальне осмислення юридичних фактів виникнення права довірчої власності є необхідною передумовою забезпечення єдності правозастосовної практики, правильного вирішення цивільно-правових спорів та збереження балансу інтересів учасників цивільного обороту. Підсумовано можливістю дієвої імплементації інституту довірчої власності у нормативну, а згодом, і практичну правові площини.

Ключові слова: довірча власність, право власності, речові права, перехід права власності, юридичні факти, забезпечення виконання зобов'язань.

Bevza D.O. Legal and factual grounds for the emergence of the right of trust ownership in civil law.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legal and factual grounds for the emergence of the right of trust ownership in the civil law of Ukraine, taking into account the historical prerequisites for the formation of this institution and the specific features of its modern statutory regulation. It is substantiated that trust ownership is not organically inherent in the classical continental legal tradition, and its implementation in Ukrainian civil law occurred through the legal acculturation of the Anglo-American trust model, which has led to a number of doctrinal and practical problems.

The article analyzes the evolution of legislative approaches to understanding trust ownership – from its perception as a special type of ownership right to its consolidation as a means of securing the

performance of obligations. Particular attention is paid to the disclosure of the complex legal structure underlying the emergence of the right of trust ownership, which includes the conclusion of a contract, the transfer of property to the trust owner, and state registration of the right in cases provided for by law. It is substantiated that these legal facts differ in their legal nature and functional significance depending on the object of trust ownership, whether movable or immovable property.

The author argues that the emergence of trust ownership cannot be reduced to the traditional model of transfer of ownership rights, since it is characterized by a specific legal title, a limited scope of powers of the trust owner, and a functionally conditioned manner of exercising proprietary rights. It is determined that trust ownership is characterized by a fiduciary, purpose-oriented, and limited nature of the exercise of the trust owner's powers, which is confirmed both by the provisions of civil legislation and by the legal positions of the Supreme Court.

It is concluded that a clear definition and doctrinal understanding of the legal facts giving rise to the right of trust ownership are a necessary prerequisite for ensuring the uniformity of law enforcement practice, the proper resolution of civil disputes, and the maintenance of a balance of interests among participants in civil circulation. The article summarizes the possibility of effective implementation of the institution of trust ownership in the regulatory framework and, subsequently, in practical legal application.

Key words: trust ownership, right of ownership, proprietary rights, transfer of ownership, legal facts, securing the performance of obligations.

Постановка проблеми. Історично інститут довірчої власності не був притаманний класичній континентальній моделі цивільного права, на засадах якої формувалася правова система України. Його витоки пов'язані передусім з англо-американською правовою традицією, у межах якої конструкція trust розвивалася як самостійний інструмент регулювання майнових відносин, що поєднував елементи речового та зобов'язального права. У країнах романо-германської правової сім'ї спроби імплементації подібних правових механізмів тривалий час наштовхувалися на доктринальний спротив, зумовлений класичним уявленням про неподільність та абсолютність права власності.

У вітчизняному цивільному праві ідея довірчої власності тривалий час залишалася поза межами системного наукового осмислення. На початкових етапах розвитку цивільного законодавства України вона не отримала ані чіткого нормативного закріплення, ані належного доктринального обґрунтування. Практичні спроби відтворення окремих елементів довірчої власності здійснювалися опосередковано – насамперед через використання конструкції договору управління майном, яка, однак, не забезпечувала формування особливого речового титулу та не відображала специфіки довірчої власності як самостійного правового інституту.

Суттєві зміни у підходах до розуміння довірчої власності були зумовлені оновленням цивільного законодавства України, у межах якого законодавець закріпив її як окремий правовий феномен. Сучасна редакція цивільного законодавства чітко окреслила функціональну подвійність довірчої власності: з одного боку – як особливого різновиду речового права, а з іншого – як способу забезпечення виконання зобов'язань. Така подвійність зумовила появу нових правових моделей її застосування та актуалізувала необхідність їх доктринального переосмислення.

У цьому контексті особливої наукової та практичної значущості набуває проблема юридичних та фактичних підстав появи права довірчої власності, що тісно пов'язане із явищами «виникнення довірчої власності» та «перехід права власності». У правозастосовній практиці ці явища нерідко ототожнюються з огляду на спільний зовнішній критерій – зміну суб'єкта речового права. Водночас така формальна подібність не враховує принципових концептуальних відмінностей між ними, що проявляються у природі правового титулу, обсязі та характері правомочностей, цільовому призначенні майна, а також у межах реалізації прав довірчого власника. Ігнорування цих аспектів призводить до помилкового застосування норм цивільного законодавства, неоднакового вирішення спорів та порушення балансу інтересів учасників цивільного обороту.

Метою дослідження є окреслення юридично-фактичних підстав виникнення права довірчої власності у цивільному праві.

Стан опрацювання проблематики. Стан наукового розроблення сталих позицій щодо юридично-фактичних підстав виникнення права довірчої власності в системі правової доктрини перебуває на етапі формування. Окремі аспекти цього інституту стали предметом наукових дискусій у

працях провідних вчених-цивілістів, зокрема В.І. Борисової, Г.В. Буяджи, О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, Р.А. Майданика, І.В. Спасибо-Фатєєвої та ін. Разом із тим, більшість наукових досліджень зосереджені або на аналізі довірчої власності як самостійного правового явища, або на класичній конструкції переходу права власності, що унеможливлює формування цілісної концепції щодо підстав виникнення права довірчої власності.

Відсутність уніфікованих доктринальних критеріїв взаємозв'язку виникнення довірчої власності із переходом права власності негативно впливає як на рівень теоретичного осмислення відповідних правових конструкцій, так і на практику їх застосування, що зумовлює потребу в подальших комплексних дослідженнях у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Від свого початку модель права довірчої власності в Україні розвивалася як вид права власності. У зв'язку з цим у Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) наявні норми, які звучать наступним чином: «особливим видом права власності є право довірчої власності, яке виникає внаслідок закону або договору» (частина друга статті 316); «договір управління майном може засвідчувати виникнення в управителя права довірчої власності на отримане в управління майно» (частина друга статті 1029) [1].

Через значний проміжок часу та практичної стагнації даної моделі у 2019 році шляхом внесення змін було сформовано в законодавстві право довірчої власності ще як спосіб забезпечення виконання зобов'язання. В цьому контексті слід звернутися до частини другої статті 597[1] ЦК України, відповідно до якої «право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язань слід розуміти як різновид права власності на майно, за яким кредитор, який отримав майно у довірчу власність (довірчий власник), не має права самостійно відчужувати таке майно, крім як для звернення стягнення на нього, а також викупу його для суспільних потреб у порядку, встановленому законом» [1].

Характерною особливістю довірчої власності в українському цивільному праві є її складний юридичний склад, що включає декілька взаємопов'язаних юридичних фактів [2, с. 175]. Такий правовий режим характеризується цільовим призначенням та використовується переважно у сфері забезпечення виконання зобов'язань, що підкреслюється як у законодавстві, так і в доктринальних дослідженнях. Сукупність юридичних фактів, що спричиняє виникнення довірчої власності, охоплює: укладення договору; передачу майна довірчому власнику; державну реєстрацію права (у випадках, визначених законом).

1. Укладення договору як первинний юридичний факт виникнення довірчої власності.

Укладення договору становить основну юридичну передумову встановлення довірчої власності. Відповідно до статті 597[3] ЦК України довірча власність виникає на підставі договору, укладеного у письмовій формі, а щодо нерухомого майна, неподільного об'єкту незавершеного будівництва, майбутнього об'єкту нерухомості – ще й нотаріально посвідченого [1]. Зміст договору визначає правовий режим майна, коло повноважень засновника довірчої власності, довірчого власника та вигодонабувача, умови здійснення правомочностей, а також підстави для припинення довірчої власності [3, с. 218].

Довірча власність найчастіше виникає з договорів забезпечення виконання зобов'язання, зокрема у кредитних правовідносинах. У літературі підкреслюється, що така конструкція є альтернативою класичній іпотеці й дозволяє кредитору більш ефективно реалізовувати забезпечувальну функцію [4, с. 283]. Проте у деяких ситуаціях договір управління майном також допускає встановлення довірчої власності як форми реалізації управлінських повноважень.

Таким чином, укладення договору є фундаментальним юридичним фактом, який започатковує виникнення правовідносин довірчої власності та визначає їх цільову спрямованість.

2. Передача майна довірчому власнику як проміжний чи альтернативний юридичний факт.

Наступним елементом юридичного складу є фактична або юридично оформлена передача майна довірчому власнику. Частина третя статті 597[1] ЦК України передбачає, що «з моменту встановлення довірчої власності право власності особи, яка передала своє майно у довірчу власність, припиняється» [1], натомість виникає новий речовий титул – довірча власність. Передача майна забезпечує реальний перехід контролю над річчю та є необхідною умовою виникнення права довірчої власності в особи.

Передача має подвійну правову природу:

юридичну – через оформлення відповідного правочину;

фактичну – через зміну володіння річчю.

Передача майна як юридичний факт у механізмі довірчої власності відіграє роль матеріального підґрунтя для переходу правомочностей і створює можливість для їх реалізації довірчим власником на практиці, а не лише на папері [5, с. 159].

3. Державна реєстрація як завершальний юридичний факт виникнення довірчої власності.

Третім елементом юридичного складу, необхідним для виникнення довірчої власності на нерухоме майно, об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості є державна реєстрація відповідного права. Згідно з вимогами Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» державна реєстрація права власності та інших речових прав проводиться на підставі, зокрема, договору, яким встановлюється довірча власність на нерухоме майно, об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості, та акта приймання-передачі нерухомого майна, яке є об'єктом довірчої власності [6].

Реєстрація забезпечує публічність та достовірність речового права, а також захист інтересів третіх осіб. У доктрині наголошується, що саме реєстрація завершує юридичний склад виникнення довірчої власності та перетворює внутрішню волю сторін на юридично значущий факт, визнаний державою [7, с. 306].

Для рухомого майна державна реєстрація не є обов'язковою, якщо інше не встановлено законом або договором – у таких випадках право довірчої власності виникає з моменту передачі майна або підписання договору.

Тому довірча власність є консенсуальною (в тому числі, з огляду на фідуціарний характер інституту), якщо:

– виникає на підставі укладення договору;
– передача майна або реєстрація є лише технічними діями;
– правові наслідки можуть наставати починаючи з моменту досягнення згоди.

В той же час, довірча власність має реальний характер (в тому числі, з огляду на потребу у публічній достовірності права та забезпечувальну функцію довірчої власності, що вимагає формалізованості), якщо:

– право виникає лише після вчинення додаткової юридичної дії – передання речі або державної реєстрації;
– договір є лише *titulus*, а реєстрація – *modus* набуття права.

Описуючи в цілому сучасну концепцію довірчої власності на нерухомість можна ствердити реальний характер останньої, тоді як описуючи цю ж концепцію щодо рухомого майна, то вона може носити консенсуальний характер. Цей підхід також має значення для встановлення особи, яка несе ризик випадкової загибелі або пошкодження речі та вважається найбільш узгодженим з природою речових прав та практикою реєстраційних дій.

У цивільному праві під класичною передачею права власності розуміють перехід речового титулу від відчужувача до набувача на підставі укладеного договору або іншого юридичного факту, що спричиняє набуття власником повного обсягу правомочностей щодо речі: володіння, користування та розпорядження. Зміст і обсяг прав набувача визначаються як загальною правовою природою права власності, так і умовами конкретного договору, який є підставою набуття речового права [8, с. 22, 24], тоді як фактичне набуття прав забезпечується юридичною дією чи процедурою.

Особливістю передачі права власності є те, що набувач отримує необмежений титул, тобто такий, що не містить додаткових умов чи цільових обмежень, на відміну від обмежених речових прав або довірчої власності, у яких обсяг реалізації правомочностей може бути звужений договором або законом. У звичайному переході права власності відбувається повна зміна суб'єкта правової влади над річчю [2, с. 353].

Саме тому класична передача права власності розглядається як базова правова конструкція, з основами якої порівнюються обмежені речові права та інші інститути, зокрема довірча власність, у якій набувач (довірчий власник) реалізує не всі, а лише функціонально необхідні правомочності (довірчий власник має право володіння, користування і розпорядження майном лише в обсязі, необхідному для досягнення мети довірчої власності).

У доктрині підкреслюється, що довірчий власник не є власником у звичайному цивілістичному розумінні, оскільки не виступає суб'єктом повної «владної» компетенції над майном, а здійснює управління річчю у межах встановленого законом або договором функціонального призначення. Таку позицію послідовно підтримує І.В. Спасибо-Фатєєва, яка вказує, що довірча власність від-

значається подвійністю інтересів: юридичний титул формально належить довірчому власнику, але економічна користь залишається за вигодонабувачем [7, с. 304-305].

Зокрема, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 5 червня 2019 року (справа № 755/12638/15) суд встановив, що довірча власність є речовим правом, але з «обмеженим цільовим характером»: довірчий власник здійснює право власності лише для досягнення визначеної мети в інтересах конкретних осіб [9].

Ключовою відмінністю є й те, що правомочність розпорядження, яка у звичайного власника має абсолютний характер, у довірчого власника може бути реалізована лише за умовами договору або вимогами закону. Наприклад, у випадку довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язання (стаття 597^8 ЦК України), довірчий власник може відчужити майно лише у разі невиконання боржником зобов'язання, і навіть тоді – з обов'язком передати надлишок вирученого боржнику [1]. Це свідчить про похідний, залежний характер титулу, що суттєво відрізняє довірчу власність від звичної моделі.

Попри істотні концептуальні відмінності між класичним переходом права власності та виникненням довірчої власності, обидва інститути мають спільну рису: зміна суб'єкта речового права. У кожному з випадків відбувається передання титулу від первісного власника до іншої особи – набувача або довірчого власника. Внаслідок цього право на річ переходить до нового суб'єкта, що формально набуває статусу власника та здобуває відповідний обсяг правомочностей. Саме ця ознака зумовлює поширені непорозуміння у практиці, де довірчу власність інколи помилково ототожнюють зі звичайною моделлю відчуження, хоча їх правова природа істотно різниться. Таким чином, подібність обмежується лише формальною ознакою – зміною титульного суб'єкта, без ототожнення змісту та мети правовідносин.

Велика Палата Верховного Суду у своїй правовій позиції наголошує, що довірча власність є речовим правом [9], а не різновидом обтяження чи забезпечувального зобов'язання. Отже, довірчий власник стає повноцінним суб'єктом речового права, хоч і таким, повноваження якого обмежені договором або законом.

Відповідно до концепції правової акультурації основ довірчої власності, однією з ключових рис цього інституту в англо-американській правовій сім'ї є децентралізований підхід до права власності та його «розщеплення». У такій моделі право не сприймається як монолітне й абсолютне; навпаки, воно конструюється як набір окремих повноважень, зміст і обсяг яких можуть відрізнятися залежно від правового статусу та нормативного регулювання правомочностей кожного учасника відносин.

Втім, подібне уявлення про поділ права власності у довірчих відносинах носить ілюзорний характер, оскільки не є фактичним розщепленням правомочностей. Усі ключові елементи змісту права власності – володіння, користування та розпорядження – зосереджуються у довірчого власника. Правомочності ж засновника довірчої власності та вигодонабувача не становлять самостійних елементів речового права, а є похідними від права довірчої власності, яке зберігається за довірчим власником, хоча й обмежується змістом договору або вимогами закону [10, с. 68].

Крім того, досі не визначені можливості виникнення права довірчої власності поза межами договірних конструкцій, зокрема на підставі рішення суду та заповіту.

Виникнення права довірчої власності на підставі рішення суду ґрунтується на загальних положеннях цивільного права щодо підстав набуття права власності. Наприклад, у справах щодо захисту майнових прав неповнолітніх або недієздатних осіб, поділу майна з необхідністю тимчасового управління, забезпечення інтересів кредиторів є доцільним такий інструмент. В цьому випадку рішення суду замінює волевиявлення засновника довірчої власності, а довірчий власник набуває титул власника для досягнення визначеної судом мети.

В свою чергу, поєднання положень спадкового права, зокрема норм про управління спадщиною, та загальних засад довірчої власності дозволяє стверджувати, що заповідач вправі встановити довірчий характер власності на майно шляхом покладення на спадкоємця або іншу особу обов'язку управляти майном в інтересах визначеного бенефіціара. У такому разі виникнення довірчої власності зумовлюється сукупністю юридичних фактів, серед яких ключове значення мають складення заповіту, смерть заповідача та прийняття спадщини.

Висновки. Таким чином, юридично момент переходу права власності й момент виникнення права довірчої власності збігаються. Проте їх функціональне призначення різне. Перехід права власності означає зміну суб'єкта речового права. Виникнення довірчої власності означає встановлення особливого правового режиму, який передбачає:

– обмеженість правомочностей довірчого власника;
– фідуціарний характер правового зв'язку між засновником довірчої власності та довірчим власником;
– наявність обов'язку повернення майна;
– заборону чи обмеження розпорядження майном з власної ініціативи;
– використання майна лише в цілях, передбачених договором.

У зв'язку з чим такі правовідносини характеризуються спеціальною фідуціарною трансформацією права власності, а правомочності власника не лише обмежені, але й спрямовані «назад» до засновника довірчої власності або визначеного ним вигодонабувача, що відрізняє довірчу власність від будь-якого іншого речового права.

Тому виникнення довірчої власності є ширшим за змістом явищем, що включає, але не обмежується фактом переходу права власності. Перехід права власності є юридично необхідною умовою виникнення довірчої власності, але не визначає її зміст. На сучасному етапі розвитку українського законодавства внутрішній правопорядок готовий до дієвого впровадження довірчої власності та розширення підстав її виникнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV. База даних «Законодавство України». URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 18.11.2025).
2. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн., Д.В. Боброва, О.В. Дзера, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. К.: Юрінком Інтер, 1999. 856 с. UR : https://law.sspu.edu.ua/files/documents/books/library/34/bobrova.pdf (дата звернення: 18.11.2025).
3. Ільків О.В. Договір як підстава виникнення права довірчої власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 217-219. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/51. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/53.pdf (дата звернення: 20.11.2025).
4. Яворська О.С. Право довірчої власності: пан або пропав : матеріали XVIII міжнар. наук.-практ. конф. «Цивільне право України: нові виклики і перспективи розвитку», присвяч. 98-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (Харків, 28 лют. 2020 р.). Харків: Право, 2020. С. 283-286. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SBORNIKI_2020/Sb_Maslov_2020.pdf#page=283 (дата звернення: 25.11.2025).
5. Буяджи Г.В. Довірча власність і трастоподібні конструкції: імплементація міжнародних стандартів у цивільне право України : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук: 12.00.03. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2018. 604 с.
6. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 № 1952-IV. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15 (дата звернення: 18.11.2025).
7. Цивільне право : підручник: у 2 т., В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бєгова та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Х.: Право. 2011. Т. 2. 525 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/CPU_2.pdf (дата звернення: 25.11.2025).
8. Майданик Р. Довірча власність і фідуція: місце і перспективи в системі права України. *Право України*. 2011. № 5. С. 18-28. URL: https://pravoua.com.ua/ storage/files/magazines/files/pravoukr-2011-5-pravoukr_2011_5.pdf (дата звернення: 20.11.2025).
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05 червня 2019 року (справа № 755/12638/15). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82308714 (дата звернення: 18.11.2025).
10. Бевза Д. О. Правова акультурація основ довірчої власності англо-американської правової сім'ї в законодавство України. *Часопис цивілістики*. 2024. № 55. С. 65-71. DOI: https://doi.org/10.32782/chc.v055.2024.11. URL: http://clj.nuoua.od.ua/archive/55/13.pdf (дата звернення: 27.11.2025).

УДК 347.1.2.
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.43

ОФОРМЛЕННЯ МАЙНА НА НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗДІЙСНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ПРОБЛЕМНИЙ АСПЕКТ ВИКОНАННЯ ЦИВІЛЬНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ

Безула Е.М.,
здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
групи ПБС-24-2 Навчально-наукового інституту права
ДВНЗ «Державний податковий університет»
ORCID: 0009-0007-7772-5666

Левченко О.О.,
здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
групи ПБС-24-2 Навчально-наукового інституту права
ДВНЗ «Державний податковий університет»
ORCID: 0009-0003-1416-273X

Білоус Т.Й.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Державний податковий університет»
ORCID: 0000-0003-1255-5129

Безула Е.М., Левченко О.О., Білоус Т.Й. Оформлення майна на неповнолітніх осіб як інструмент здійснення цивільних прав та проблемний аспект виконання цивільних обов'язків.

У статті досліджено правову природу оформлення майна на неповнолітніх осіб як специфічного інструменту здійснення їх цивільних прав та водночас проблемного аспекту виконання цивільних обов'язків. Встановлено, що у сучасному цивільному праві України неповнолітні визнаються повноцінними суб'єктами цивільних правовідносин, здатними набувати майнові права, володіти та користуватися майном у межах, визначених законом. Доведено, що оформлення майна на неповнолітніх осіб широко використовується батьками та іншими законними представниками з метою захисту майнових інтересів дитини, збереження активів, мінімізації ризиків їх втрати, а також довгострокового планування матеріального забезпечення неповнолітніх. Обґрунтовано, що така практика має превентивний характер і спрямована на забезпечення стабільного майнового становища дитини у майбутньому.

Водночас доведено, що обмежена цивільна дієздатність неповнолітніх зумовлює неможливість самостійного здійснення ними повного обсягу правомочностей власника, насамперед щодо розпорядження майном. Встановлено, що виконання цивільних обов'язків, пов'язаних із володінням або користуванням таким майном, у практичній площині покладається на законних представників, що породжує низку правових колізій. Проаналізовано суперечність між формальним правом власності неповнолітнього та реальною відповідальністю за утримання майна, виконання договірних зобов'язань і відшкодування можливих збитків. Доведено, що відсутність чіткого законодавчого розмежування обов'язків між власником-неповнолітнім та його представниками негативно впливає на стабільність цивільного обороту.

Особливу увагу у статті приділено проблемам погодження правочинів щодо майна неповнолітніх, оцінки їх доцільності органами опіки та піклування, а також забезпечення балансу між інтересами дитини та інтересами її законних представників. Встановлено, що на практиці діяльність зазначених органів не завжди є послідовною та уніфікованою, що створює ризики зловживань або надмірного втручання у сферу приватних прав. Доведено необхідність удосконалення критеріїв

оцінки правочинів з урахуванням принципу найкращих інтересів дитини. Зроблено висновок, що оформлення майна на неповнолітніх осіб є ефективним механізмом реалізації цивільних прав, однак потребує подальшого вдосконалення нормативного регулювання, спрямованого на чітке визначення механізмів виконання цивільних обов'язків та меж відповідальності законних представників.

Ключові слова: майно, неповнолітні особи, правочин, цивільні правовідносини.

Bezula E.M., Levchenko O.O., Bilous T.Y. Registration of property for minors as a tool for exercising civil rights and a problematic aspect off fulfilling civil duties.

The article examines the legal nature of registering property in the name of minors as a specific instrument for the exercise of their civil rights and, at the same time, as a problematic aspect of the performance of civil obligations. It is established that in modern Ukrainian civil law minors are recognized as full participants in civil legal relations, capable of acquiring property rights, owning and using property within the limits defined by law. It is substantiated that the registration of property in the name of minors is widely used by parents and other legal representatives for the purpose of protecting the child's property interests, preserving assets, minimizing the risks of their loss, as well as long-term planning of the material support of minors.

At the same time, it is proven that the limited civil capacity of minors determines their inability to independently exercise the full scope of the owner's powers, primarily with regard to the disposal of property. It is established that the performance of civil obligations related to the ownership or use of such property is in fact imposed on legal representatives, which gives rise to a number of legal conflicts. In particular, the contradiction between the formal ownership right of a minor and the actual responsibility for property maintenance, fulfillment of contractual obligations, and compensation for possible damages is analyzed.

Special attention is paid to the problems of approving transactions concerning the property of minors, assessing their expediency by guardianship and trusteeship authorities, as well as ensuring a balance between the interests of the child and the interests of his or her legal representatives. It is concluded that the registration of property in the name of minors is an effective mechanism for the exercise of civil rights; however, it requires further improvement of legal regulation aimed at clearly defining the mechanisms for the performance of civil obligations and the limits of liability of legal representatives.

Key words: property, minors, transaction, civil legal relations.

Постановка проблеми. Передача майна дитині створює права, але породжує нові обов'язки. Водночас обмежена цивільна дієздатність неповнолітніх зумовлює неможливість самостійного здійснення ними повного обсягу прав власника, що породжує суперечність між формальним закріпленням права власності та фактичним виконанням пов'язаних із ним цивільних обов'язків.

Чинне законодавство покладає ключову роль у цих правовідносинах на законних представників, однак не завжди чітко визначає межі їх повноважень та відповідальності, що спричиняє правову невизначеність і колізії у правозастосовній практиці. У зв'язку з цим актуалізується потреба наукового осмислення оформлення майна на неповнолітніх як інструменту здійснення цивільних прав і водночас проблемного аспекту виконання цивільних обов'язків.

Мета дослідження полягає у комплексному науково-правовому аналізі правових наслідків оформлення майна на неповнолітніх осіб, з'ясуванні особливостей здійснення ними цивільних прав та виконання пов'язаних із цим цивільних обов'язків, а також виявленні й систематизації проблем правового регулювання відповідних цивільно-правових відносин з метою обґрунтування напрямів їх удосконалення.

Стан опрацювання проблематики. Ця тема досліджена вченими фрагментарно, переважно в контексті опіки та цивільної дієздатності. Окремі аспекти майнових прав неповнолітніх і участі законних представників у цивільних правовідносинах розглядалися у працях таких науковців, як О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова, В.В. Спасибо-Фатєєва, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, С.Я. Фурса, Р.О. Стефанчук, О.В. Майданик та інших.

Виклад основного матеріалу. Почнемо з того, що цивільна правосуб'єктність неповнолітніх осіб є базовою передумовою їх участі у цивільному обороті та реалізації належним їх прав. Вона складається з двох взаємопов'язаних елементів – правоздатності та дієздатності, які у сукупності визначають можливість особи бути носієм цивільних прав і обов'язків, а також самостійно

їх здійснювати. Відповідно до статті 25 Цивільного кодексу України – цивільна правоздатність фізичної особи виникає з моменту її народження і припиняється зі смертю, тобто неповнолітня особа від народження може бути власником майна, набувати майнові права, мати обов'язки та бути стороною цивільних правовідносин [1, ст. 25].

Однак обсяг цивільної дієздатності неповнолітніх є обмеженим і залежить від віку. ЦКУ розрізняє часткову дієздатність неповнолітніх віком від 14 до 18 років. Згідно зі статтею 31 ЦКУ малолітні особи мають право самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини, а всі інші – через своїх батьків/усиновлювачів/опікунів. Натомість стаття 32 ЦКУ визначає, що неповнолітні у віці від 14 до 18 років мають право самостійно розпоряджатись своїм заробітком, стипендією, іншими доходами, здійснювати права інтелектуальної власності на результати своєї творчої діяльності, а також можуть за згодою батьків укладати інші правочини [1, ст. 31, 32; 5; 6].

У контексті оформлення майна особливого значення набуває питання набутої здатності неповнолітніх. Вони можуть стати власниками майна на підставі різних юридичних фактів – спадкування, дарування, придбання через законних представників або за рішенням суду. Водночас неповнолітній не несе повної майнової відповідальності за своїми зобов'язаннями, а отже, у випадках, коли майно оформлюється на нього з метою уникнення стягнення чи відповідальності дорослої особи, виникає правова колізія між формальною законністю правочину і фактичним зловживанням правом [1, ст. 13, 32; 5].

Варто також відзначити, що цивільне законодавство встановлює розширення дієздатності неповнолітніх – наприклад, через шлюб або рішення суду (стаття 35 ЦКУ). Але, така можливість не усуває ризиків використання неповнолітнього як формального власника у схемах ухилення від виконання обов'язків [1, ст. 35].

Звісно є різні механізми набуття права власності неповнолітніми особами. Це може здійснюватися через: дарування, спадкування, купівля-продаж через законних представників та одержання майна за судовим рішенням чи з дозволу органів опіки/піклування [1, ст. 32, 242; 2, ст. 177]. Як вже зазначено раніше, неповнолітні особи у віці від 14 до 18 років відповідно до статей 31-33 ЦКУ володіють неповною цивільною дієздатністю, однак можуть бути самостійними носіями права власності. Право власності неповнолітніх виникає на загальних підставах, визначеними статтями 328-335 ЦКУ, але з урахуванням спеціальних обмежень щодо їх участі у правочинах [1, ст. 31-33, 328-335].

Дарування: згідно зі статтями 717-724 ЦКУ, дарування є безоплатним правочином, за яким право власності переходить від дарувальника до обдарованого. Якщо обдарованим є неповнолітній, прийняття дарунка відбувається через його законних представників. Згода органу опіки не вимагається, якщо правочин не створює для дитини обов'язків. У випадку дарування нерухомого або іншого цінного майна, нотаріус зобов'язаний перевірити дотримання інтересів неповнолітнього, а органи опіки мають право перевіряти такі операції на предмет фіктивності. Право власності виникає у момент прийняття дарунка [1, ст. 717-724].

Спадкування: відповідно до статей 1216-1218, 1268-1270 ЦКУ, неповнолітні можуть успадковувати майно як за законом, так і за заповітом. Прийняття спадщини здійснюється їхніми законними представниками з урахуванням інтересів дитини. Якщо спадкове майно пов'язане з боргами або зобов'язаннями, потрібна згода органу опіки. Набуте у спадок майно належить дитині на праві власності, а розпорядженнями ними обмежується положеннями статті 177 Сімейного кодексу України – будь-яке відчуження або передача в оренду потребує дозволу органів опіки [1, ст. 1216-1218, 1268-1270; 2, ст. 177].

Купівля-продаж через законних представників: згідно з ч. 2 ст. 32 ЦКУ, неповнолітні можуть укладати правочини лише за згодою своїх представників. При купівлі-продажу майна від імені дитини діють батьки або піклувальники. Якщо предметом договору є нерухомість, транспорт або інше цінне майно, правочин підлягає обов'язковому погодженню органу опіки та піклування. Такий дозвіл є гарантією того, що угода відповідає інтересам неповнолітнього, а не спрямована на уникнення боргових зобов'язань дорослих осіб. Укладення договору без відповідного дозволу тягне ризик визнання його недійсним за ст. 215 ЦКУ [1, ст. 32, 215].

Судовий дозвіл: судовий механізм застосовується у випадках, коли орган опіки відмовляє у згоді на правочин, але батьки або піклувальники вважають, що угода відповідає інтересам дитини. Суд, керуючись статтями 203, 242, 293 ЦПК України, оцінює доцільність правочину, перевіряє його зміст і може надати дозвіл на вчинення дії. Таким чином, судовий дозвіл виступає додатко-

вою гарантією захисту майнових прав неповнолітнього та забезпечення законності правочинів, пов'язаних з його майном [1, ст. 203, 242, 293].

Інші способи: до менш поширених, але законних підстав належить набуття власності внаслідок створення результатів праці (ст. 423 ЦКУ), одержання доходів, стипендій, пенсій, а також унаслідок знаходження, набуття безхазяйного майна або скарбу (ст. 335-343 ЦКУ). У таких випадках майно належить неповнолітньому без обмежень, але розпоряджатись ним можна лише через представників [1, ст. 423, 335-343].

В цілому, правові механізми набуття неповнолітніми права власності поєднують приватно-правову свободу з елементами державного контролю. Головною умовою їх дійсності є дотримання принципу захисту інтересів дитини, що реалізується через інститут представництва, участь органів опіки та можливості судового втручання.

Оформлення майна на неповнолітніх осіб є поширеним інструментом реалізації цивільних прав батьків і формою захисту інтересів сім'ї. Згідно зі статтею 177 СКУ, батьки управляють майном дитини виключно в її інтересах і лише за згодою органу опіки та піклування можуть відчужувати чи обтяжувати це майно. Таким чином, оформлення майна на неповнолітнього є не лише способом набуття власності, а й реалізації батьківських обов'язків щодо матеріального забезпечення дитини. Основні напрями позитивного використання цього інституту можна звести до трьох пунктів: [2, ст. 177]

Забезпечення дитини майном: реєстрація житла, земельної ділянки або транспортного засобу на ім'я дитини гарантує їй стабільність та захист від недобросовісних дій дорослих. Таке оформлення запобігає відчуженню чи поділу цього майна під час розірвання шлюбу, що прямо кореспондує з обов'язком батьків дбати про житлові умови неповнолітнього (ст. 150 СКУ) [2, ст. 150]

Передача сімейного майна у спадок: оформлення власності на дитину під час життя спадкодавця спрощує спадковий перехід і зберігає цілісність родинного майна. Механізми дарування чи спільної власності використовуються як превентивні інструменти спадкового планування, передбачені статтями 717-724 та 1216-1218 ЦКУ [1, ст. 717-724, 1216-1218]

Соціальна та правозахисна функція: оформлення майна на неповнолітнього відповідає конституційному принципу захисту дитинства (ст. 51 Конституції України) і виконує роль соціального запобіжника у кризових сімейних ситуаціях. Судова практика підтверджує, що майно, зареєстроване за неповнолітнім, не підлягає поділу при розлученні, навіть якщо придбане коштом одного з батьків, а дитина зберігає право користування ним як власник або співвласник [3, ст. 51].

У цивільному обороті оформлення майна на неповнолітніх поєднує інтереси дитини та батьків: дитина отримує майнову гарантію майбутнього, а батьки в свою чергу – інструмент забезпечення стабільності родини. Водночас, така практика вимагає добросовісності, оскільки формальне переоформлення власності без реальної передачі контролю чи з метою уникнення виконання зобов'язань (боргів, поділу спільного майна, аліментів) має ознаки удаваного правочину згідно зі статтею 235 ЦКУ. У таких випадках суди визнають правочини недійсними, повертаючи майно до фактичного власника, що свідчить про тонку межу між законною реалізацією цивільних прав та зловживання ними [1, ст. 235; 4; 7].

Позитивна соціально-правова роль оформлення майна на неповнолітніх полягає у зміцненні їхньої майнової самостійності та збереженні сімейного майна. Ефективність цього механізму залежить від якісної роботи органів опіки, нотаріального контролю та добросовісності батьків, які повинні діяти виключно в інтересах дитини.

Оформлення майна на неповнолітніх в Україні традиційно слугує захисту інтересів дітей, проте водночас стало інструментом зловживань. Дорослі нерідко використовують обмежену дієздатність дітей для уникнення відповідальності, приховування активів чи маніпуляцій правочинами. Відсутність чітких законодавчих запобіжників, нерівномірна судова практика та слабкий контроль органів опіки створюють умови, за яких майнові права дітей можуть використовуватися всупереч їхнім інтересам.

Поширеним механізмом зловживань є переоформлення майна на неповнолітніх для уникнення стягнення чи відповідальності. Дорослі використовують презумпцію недоторканності майна дитини, хоча фактично самі ним користуються. У результаті неповнолітній стає лише номінальним власником без реального контролю над своїми активами.

Ще одним видом зловживань є використання батьками або опікунами своїх повноважень для укладення правочинів від імені дитини з вигодою для себе. Це може проявлятися у сумнівних

договорах оренди, безоплатного користування чи відчуження майна за заниженою ціною. Часто органи опіки формально схвалюють такі дії, не оцінюючи їхніх реальних наслідків для неповнолітнього, що створює умови для недобросовісних практик.

Менш очевидним видом зловживань є використання неповнолітніх для податкової чи фінансової оптимізації. Дорослі оформлюють активи на дітей, оскільки щодо такого майна перевірки менш імовірні, а сама дитина не може нести відповідальність за зобов'язання. Хоча спеціальних податкових пільг для неповнолітніх немає, наявні прогалини дозволяють дорослим уникати відповідальності, використовуючи дітей як формальних власників.

Ще одна форма зловживань проявляється у заплутуванні спадкових або сімейно-майнових правовідносин. Наприклад, майно може оформлюватися на дитину з прихованою метою «вивести» актив із майнової спільності подружжя або створити штучні перепони для іншого з батьків у майнових спорах після розлучення. Таким чином, неповнолітній перетворюється на інструмент протистояння між дорослими, а його майнові права стають заручниками їхніх конфліктів.

У найбільш ризикованих випадках оформлення майна на дітей може використовуватися і в кримінальних схемах, зокрема для відмивання коштів, зберігання незаконних активів або уникнення фінансового моніторингу.

Ключова вразливість системи полягає в розриві між формальними правами дитини та фактичним контролем дорослих над майном. Це створює умови для зловживань, коли активами керують «в тіні», використовуючи дитину лише як прикриття. Усунення проблеми потребує реального контролю: незалежного аналізу правочинів органами опіки, можливості судового оскарження третіми особами та додаткових перевірок при зміні статусу майна неповнолітнього.

Ефективним заходом був би обов'язковий аудит великих правочинів за участю неповнолітніх та створення єдиного реєстру рішень органів опіки. Це підкреслює актуальність дослідження проблеми фіктивних правочинів, пов'язаних із ухиленням дорослих від зобов'язань, приховуванням активів або уникненням відповідальності перед кредиторами.

Фіктивні правочини у таких ситуаціях характеризуються тим, що формально оформлюються на неповнолітню особу, однак сторони не мають наміру створювати юридичні наслідки, які випливають з такого правочину. Зазвичай фактичним розпорядником майна залишається доросла особа (батько, родич або навіть третя особа), що використовує статус дитини як «захисний екран» від юридичних ризиків. У таких випадках правочин може бути визнаний недійсним через відсутність реального наміру, тобто невідповідність внутрішньої волі сторін їхній зовнішній поведінці [1, ст. 234].

Удавані дії мають іншу природу: тут сторони насправді укладають один правочин, але намагаються замаскувати його іншим, зазвичай менш підконтрольним або формально безпечнішим. Наприклад, батьки можуть оформити дарування квартири неповнолітній дитині, але фактично переслідують мету убезпечити майно від арешту чи стягнення за власними боргами. Хоча за формою це – перехід права власності до дитини, за змістом правочин слугує прикриттям іншої операції, спрямованої на приховування активів. Такі правочини можуть бути визнані удаваними та недійсними через невідповідність їхньої правової форми фактичному змісту [1, ст. 235].

Юридичні наслідки недійсності фіктивних та удаваних правочинів щодо неповнолітніх мають подвійний характер. З одного боку, вони спрямовані на відновлення правового порядку та усунення неправомірного переміщення майна, що несе за собою позитивні наслідки. З іншого – суди мають враховувати принцип найкращих інтересів дитини, щоб не допустити негативних наслідків для неповнолітньої особи, яка часто не усвідомлює зміст операцій, що проводяться від її імені. Це питання дозволяє застерегти та в певному сенсі допомогти неповнолітній особі та її представникам вчинити правильні дії та забезпечити позивні юридичні наслідки. Проте, виникають певні проблеми щодо виконання цивільних обов'язків у випадках фіктивного набуття майна неповнолітніми. У подібних схемах реальними розпорядниками майна здебільшого є дорослі, тоді як неповнолітній лише формально виступає власником. Це створює проблему визначення того, чи може на нього бути покладено обов'язки, пов'язані з майном, якщо він фактично не виявляв волі до укладення правочину, а його участь була формальною [7].

Складним є виконання обов'язків щодо утримання майна, комунальних платежів та відповідальності за зобов'язаннями, оскільки неповнолітні не мають повної дієздатності. Ці обов'язки виконують законні представники, які інколи використовують фіктивні схеми, створюючи конфлікт між інтересами дитини та дорослих. Внаслідок цього кредитори чи контрагенти не можуть

ефективно реалізувати свої права щодо майна, штучно «схованого» за статусом неповнолітнього.

Проблеми посилюються у випадках, коли правочин визнається недійсним. Під загрозою опиняється неповнолітня особа, яка не виявляла бажання потенційно відповідати своїм зобов'язанням. Виникає питання реституції – чи може неповнолітній бути зобов'язаний повернути майно або інше отримане за фіктивним правочином. Судова практика виходить із принципу найкращих інтересів дитини, як правило, не покладаючи на неї негативних наслідків, а спрямовуючи їх на дорослих, які фактично контролювали правочин [8].

Ще однією проблемою є обмеження щодо стягнення на майно неповнолітніх. Захист дітей створює «щит», яким дорослі інколи прикриваються, приховуючи активи. Для зменшення зловживань потрібне чітке розмежування відповідальності між дитиною та дорослими, а також удосконалення механізмів перевірки правочинів за участю неповнолітніх.

Тепер розглянемо судову практику щодо спорів, пов'язаних з оформленням майна на неповнолітніх осіб, демонструє стійку тенденцію до пріоритетного захисту прав та інтересів дитини у будь-яких правочинах, що стосуються нерухомого чи рухомого майна. Законодавство України передбачає, що дитина має право власності на майно, набуте нею за законом або на підставі правочинів, а управління цим майном здійснюють батьки чи опікуни відповідно до вимог Цивільного кодексу України [12]. Будь-які дії щодо відчуження, обтяження, дарування чи іншого виду розпорядження майном, яке належить дитині або в якому вона проживає, можливі лише за умови отримання попереднього дозволу органу опіки та піклування. Відсутність такого дозволу вважається істотним порушенням, що часто стає підставою для визнання правочинів недійсними у судовому порядку. А при умові, що батьки чи опікуни неповнолітнього не враховують цей момент навмисним чи ненавмисним чином, як наслідок правочин вважатиметься недійсним [1, ст. 215; 2, ст. 177; 11].

У практиці українських судів найбільш поширеними є спори щодо дарування або продажу житла, в якому зареєстровані чи проживають неповнолітні, а також щодо відчуження майна, набутого дитиною за спадщиною чи у результаті сімейних правовідносин. Суд при розгляді таких справ насамперед оцінює не лише правомірність дій батьків, а й можливі наслідки для дитини: чи не погіршуються житлові умови, чи не позбавляється вона частки у майні, чи не звужується коло її майнових прав. У ряді рішень Верховний Суд підкреслив, що навіть якщо правочин формально укладений батьками, але його результат може негативно вплинути на дитину, він підлягає оспорюванню. Водночас суди також зазначають, що не кожна угода, пов'язана з майном, автоматично порушує інтереси неповнолітнього: важливим є реальний вплив правочину на життєві умови дитини [9].

Прикладом є практика, у якій суд визнавав дійсним договір дарування, якщо він не створював загроз для майнових прав дітей, наприклад, не позбавляв їх права проживання [9]. Натомість у справах, де відчуження житла відбувалося без дозволу органу опіки, а в квартирі були зареєстровані неповнолітні, суди, як правило, відмовляли у задоволенні вимог сторін, посилаючись на те, що інтереси дитини мають перевагу перед інтересами власників часток [10]. Окрему категорію становлять спори щодо примусової реалізації житла, коли в ньому проживають діти: у таких випадках судова практика схиляється до того, що наявність реєстрації неповнолітніх сама по собі не блокує виконання судових рішень, але зобов'язує виконавчі органи додатково враховувати стандарти захисту прав дитини [12].

Які ж є шляхи вдосконалення правового регулювання участі неповнолітніх у цивільних відносинах?

Одним із ключових напрямів удосконалення є підвищення рівня правової самостійності неповнолітніх у сферах, де вони фактично здійснюють певну економічну діяльність, зокрема щодо дрібних побутових правочинів, цифрових сервісів, підробітку чи участі у творчих та підприємницьких ініціативах. Такий підхід відповідає загальному принципу розвитку автономності дитини та сприяє її інтеграції у правове середовище сучасного суспільства. Аналогічні підходи простежуються й у міжнародних документах, наприклад, у тлумаченні положень Конвенції ООН про права дитини щодо участі дітей у правовідносинах [13].

Важливим напрямом вдосконалення є покращення процедури надання згоди органів опіки та піклування щодо правочинів з майном неповнолітніх. Нині ця процедура часто формальна, бюрократична й різниться між громадами. Запровадження єдиного стандарту оцінки ризиків для прав дитини та цифровізація процесу зменшили б корупцію й підвищили прозорість. Також до-

цільно встановити обов'язкове мотивування рішень органів опіки з чітким поясненням, як правочин вплине на майнові чи житлові інтереси дитини.

Окремої уваги потребує захист прав дітей у сфері цифрових правочинів. Оскільки неповнолітні активно користуються онлайн-платформами, законодавство має чітко визначати межі їхньої дієздатності в інтернеті, правила укладення електронних договорів та відповідальність за них. Потрібні й ефективні механізми захисту від недобросовісних практик, зокрема маніпулятивної реклами та онлайн-покупок без згоди батьків. Актуальність цього питання зростає через збільшення кількості відповідних спорів.

Перспективним напрямом є посилення ролі суду в контролі за правочинами неповнолітніх, зокрема можливість швидко звертатися по дозвіл у випадках безпідставної відмови чи затягування з боку органу опіки. Це сприятиме більш збалансованому захисту інтересів дитини та прав батьків.

Важливо також розвивати правову освіту дітей. Підвищення їхньої обізнаності щодо власних прав зменшить кількість спорів у майбутньому. Запровадження практичних занять із правової грамотності та співпраця зі шкільними юридичними проєктами допоможуть формувати свідоме правове мислення та підготують молодь до відповідальної участі в цивільних правовідносинах.

Висновки. Оформлення майна на неповнолітніх є способом реалізації їхніх цивільних прав і виконання батьківського обов'язку щодо матеріального забезпечення. Діти можуть набувати майно через спадкування, дарування, правочини через представників або за рішенням суду. Водночас вони не несуть повної майнової відповідальності, тому використання їх як формальних власників для ухилення дорослих від стягнення створює ризики зловживання правом. Будь-яке відчуження чи обтяження майна неповнолітніх можливе лише за дозволом органу опіки та піклування; порушення цієї вимоги робить правочин недійсним. Система набуття дітьми права власності поєднує приватну автономію з державним контролем, що покликаний запобігати використанню дітей для приховування активів. Оформлення майна на неповнолітніх виконує три функції: забезпечення дитини майновою базою, збереження сімейних активів і захист у кризових ситуаціях. Проте для запобігання фіктивним правочинам необхідний посилений контроль і чітке розмежування прав та обов'язків дітей і їхніх представників.Ефективність цієї моделі залежить від законності правочинів і добросовісності батьків. Подальший розвиток регулювання потребує уніфікації процедур дозволів органів опіки, цифровізації контролю та підвищення правової грамотності, що забезпечить реальний захист інтересів дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: https://share.google/uHglCdh1BPBaRtmPD].
2. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135. URL: https://share.google/8bZHLvx7EiUqYqeFO].
3. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80].
4. Постанова Верховного Суду від 22.06.2021 р. у справі № 372/499/17 (Щодо визначення меж правосуб'єктності неповнолітніх та добросовісності при здійсненні майнових прав). URL: https://share.google/txIJfHonnkV7kkARc].
5. Кузнєцова Н.С., Підопригора О.А. Цивільне право України: Загальна частина. – К.: Юрінком Інтер, 2020. 480 с. URL: https://share.google/EEdT9DE93hSjygoSc].
6. Сібільова Н.В. Цивільна дієздатність неповнолітніх осіб у контексті захисту їхніх майнових прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2023. № 5. С. 48–52. URL: https://share.google/1eELClNJr1PRFbeql].
7. Боброва О.В. Зловживання цивільними правами: теоретико-правова характеристика та практика застосування. Харків: Право, 2021. 212 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua.
8. Науковий висновок щодо застосування інституту недійсності правочину (щодо фраудаторних та фіктивних правочинів). URL: https://share.google/LCLRnn39mr9j05tsC.
9. Верховний Суд, Постанова Великої Палати від 28.03.2019 у справі № 495/5379/16-ц – офіційний огляд судової практики. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/sud_pract/2022_09_06_Oglyad_KCS_daruv.pdf.

10. Судові рішення щодо відчуження майна неповнолітніх та дозволів органу опіки – приклад справи № 641/7974/18 (2020 р.). URL: https://notarigor.km.ua/sudova-praktyka-shchodo-dozvolu-orhanu-opiky-ta-pikluvannia-na-ukladennia-pravochynu.
11. Приклад рішень щодо недійсності правочинів без дозволу органу опіки та піклування. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/66579493.
12. Нормативні положення щодо майна неповнолітніх: Цивільний кодекс України – ст. 31–177. Коментарі правників щодо управління майном дітей. URL: https://ualaw.org/pytannya-prodazhu-zhytla-yakym-volodiye-nepovnolitnij.
13. Конвенція ООН про права дитини, 1989. URL: https://www.unicef.org/child-rights-convention.

УДК 347
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.44

ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТІВ НАРОДЖЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Бігунець Р.Р.,
аспірант кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0003-4678-543X
e-mai: lroman.bihunets@uzhnu.edu.ua

Бігунець Р.Р. Встановлення фактів народження в умовах воєнного стану в Україні.
У статті досліджено судову практику та з'ясовано особливості встановлення фактів народження в умовах воєнного стану в Україні. Зауважено на імплементації міжнародних підходів та стандартів, що реєстрація народження забезпечує офіційний облік існування особи та визнання її перед законом, є основним засобом надання правової визначеності для людини.

Війна в Україні зумовила як внесення змін до процесуального законодавства, так і прийняття спеціальних актів, які б враховували ризики та особливості розгляду справ щодо встановлення факту народження особи на тимчасово окупованих територіях України. До прийняття вказаних законодавчих норм спостерігалася різна судова практика, зокрема, одні суди визнавали документи, видані органами, що фактично функціонують на тимчасово окупованих територіях (наприклад, медичні довідки), належними та допустимими доказами і ухвалювали рішення про задоволення заяв, тоді як інші суди відмовляли у визнанні таких документів, посилаючись на їх недійсність.

Доведено, що у тих випадках, коли нема змоги скористатися адміністративними процедурами реєстрації факту народження, необхідне звернення до суду. Справи про встановлення факту народження або смерті розглядаються в порядку окремого провадження.

Аналіз судової практики показав, що особлива увага приділена умовам допустимості звернення до суду. Встановлення факту народження або смерті допускається за наявності двох ключових передумов: по-перше, відповідний факт повинен мати для заявника юридичне значення, тобто від нього повинно залежати виникнення, зміна чи припинення суб'єктивних прав та обов'язків; по-друге, має бути доведена об'єктивна неможливість отримання або відновлення документа про реєстрацію такого факту в установленому законом адміністративному порядку.

Зауважено, що в умовах війни вкрай важливою є наявність ефективних процесуальних гарантій оперативності розгляду такої категорії справ, відповідно до яких суд зобов'язаний розглядати відповідні заяви невідкладно з моменту їх надходження, а ухвалене рішення підлягає негайному виконанню, незалежно від подання апеляційної скарги. Крім того, у таких категоріях справ надзвичайно важливо приділяти увагу наявності належної доказової бази. Верховний Суд зауважує на можливості прийняття будь-яких належних та допустимих доказів, зокрема письмових документів, медичних довідок, витягів з лікарняних журналів, довідок від органів місцевої влади, документів військових адміністрацій та військових частин, службових рапортів, фото- та відеоматеріалів, а також показань свідків тощо.

Ключові слова: юридичний факт, народження, дитина, державна реєстрація, окреме провадження, рішення суду.

Bihunets R.R. Establishing the facts of birth under martial law in Ukraine.
The article examines judicial practice and clarifies the features of establishing the facts of birth under martial law in Ukraine. It is noted that the implementation of international approaches and standards, that birth registration provides official registration of the existence of a person and its recognition before the law, is the main means of providing legal certainty for a person.

The war in Ukraine led to both amendments to procedural legislation and the adoption of special acts that would take into account the risks and peculiarities of considering cases regarding the establishment

of the fact of birth of a person in the temporarily occupied territories of Ukraine. Before the adoption of the specified legislative norms, different judicial practice was observed, in particular, some courts recognized documents issued by bodies that actually function in the temporarily occupied territories (for example, medical certificates) as proper and admissible evidence and made decisions to satisfy the applications, while other courts refused to recognize such documents, referring to their invalidity.

It is proved that in cases where it is not possible to use the administrative procedures for registering the fact of birth, it is necessary to apply to the court. Cases of establishing the fact of birth or death are considered in the order of separate proceedings.

Analysis of judicial practice has shown that special attention is paid to the conditions for the admissibility of an appeal to the court. Establishing the fact of birth or death is allowed if there are two key prerequisites: first, the relevant fact must have legal significance for the applicant, that is, the emergence, change or termination of subjective rights and obligations must depend on it; second, the objective impossibility of obtaining or restoring a document on the registration of such a fact in the administrative procedure established by law must be proven.

It was noted that in wartime conditions, it is extremely important to have effective procedural guarantees for the efficiency of consideration of such a category of cases, according to which the court is obliged to consider the relevant applications immediately from the moment they are received, and the decision made is subject to immediate execution, regardless of the filing of an appeal. In addition, in such categories of cases, it is extremely important to pay attention to the availability of an adequate evidentiary base. The Supreme Court notes the possibility of accepting any appropriate and admissible evidence, including written documents, medical certificates, extracts from hospital journals, certificates from local authorities, documents from military administrations and military units, service reports, photo and video materials, as well as witness statements, etc.

Key words: legal fact, birth, child, state registration, separate proceedings, court decision.

Постановка проблеми. Запровадження воєнного стану в Україні зумовили масштабні зміни у правовому регулюванні суспільних відносин, а в умовах тимчасової окупації окремих територій та ускладнення діяльності органів державної влади особливої ваги набуває питання формування чіткого, ефективного та доступного правового механізму встановлення факту народження особи. Відсутність належної процесуальної визначеності або складність судових процедур у цій категорії справ може суттєво ускладнювати реалізацію основоположних прав людини, зокрема права на громадянство, соціальний захист та інші юридично значущі права. У зв'язку з цим нагальною є потреба у забезпеченні такого правового регулювання, яке б унеможливлювало виникнення істотних перешкод під час звернення до суду та гарантувало ефективний судовий захист прав особи.

Мета дослідження: на основі аналізу судової практики з'ясувати особливості встановлення фактів народження в умовах воєнного стану в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти та особливості встановлення юридичних фактів народження досліджувала О.А. Явор при загальному концептуальному аналізі сімейних юридичних фактів, з актуалізацією на позиції, що саме юридичні факти зумовлюють відмінності сімейних правовідносин [1, с. 602]. Крім того, ряд вчених аналізували юридичні факти у процесі дослідження різних сімейних правовідносин (В.І. Борисова, В.А. Ватрас, І.В. Жилінкова, В.Я. Калакура, В.О. Кожевникова, Л.В. Красицька, М.В. Менджул, З.В. Ромовська, О.І. Сафончик, В.І. Труба. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, В.М. Чернега, Г.В. Чурпіта та інші), проте вони не були ключовими у таких дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. UNICEF наголошує на праві кожної людини бути визнаною перед законом особою, як це закріплено у статті 6 Загальної декларації прав людини. На разі необхідно посилити доступ до правової ідентифікації, що відповідає Порядку денному сталого розвитку до 2030 року [2], яким встановлено мету в межах Цілі сталого розвитку 16.9 «до 2030 року забезпечити юридичне визнання особи для всіх, в тому числі реєстрацію народження». Як реєстрація актів цивільного стану, так і реєстрація народження, забезпечує офіційний облік існування особи та визнання її перед законом, це є основним засобом надання правової визначеності для особи.

Процесуальні особливості розгляду справ щодо встановлення факту народження особи на тимчасово окупованих територіях України вперше були законодавчо закріплені у Цивільному процесуальному кодексі України у редакції від 4 лютого 2016 року [3]. Подальша деталізація від-

повідного правового механізму була здійснена шляхом ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи в умовах воєнного чи надзвичайного стану та на тимчасово окупованих територіях» від 1 липня 2022 року [4]. Важливу роль у правозастосуванні відіграє також Наказ, яким затверджено офіційний перелік територій, на яких ведуться бойові дії або які перебувають у тимчасовій окупації російською федерацією [5]. Наявність такого нормативно визначеного переліку суттєво спрощує реалізацію права особи на судовий захист, оскільки усуває необхідність доведення заявником факту неможливості здійснення органами державної влади своїх повноважень на відповідних територіях.

Ми підтримуємо позицію В.В. Гансецької, що «внесені до ЦПК України зміни є своєчасними та обґрунтованими, оскільки до їх запровадження судова практика у справах цієї категорії характеризувалася неоднорідністю. Зокрема, одні суди визнавали документи, видані органами, що фактично функціонують на тимчасово окупованих територіях (наприклад, медичні довідки), належними та допустимими доказами і ухвалювали рішення про задоволення заяв, тоді як інші суди відмовляли у визнанні таких документів, посилаючись на їх недійсність, що призводило до відмов у задоволенні відповідних вимог» [6, с. 107].

Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» будь-які органи, а також посадова/службова особа, яка створена/виконує обов'язки на тимчасово окупованих територіях у такий спосіб, який не передбачений законом, є незаконною, а видані акти є недійсними і не можуть створювати правових наслідків. При цьому законодавець передбачив виняток щодо документів, які підтверджують факт народження/смерті/реєстрації (розірвання) шлюбу особи на тимчасово окупованій території, так як вони можуть бути використані для подальшої державної реєстрації відповідного акту цивільного стану [7]. При цьому до 21 квітня 2022 року законодавство виходило з підходу, за яким будь-який документ, виданий окупаційними органами, визнавався абсолютно недійсним без визначення винятків.

Законодавством встановлено чіткий строк для проведення державної реєстрації народження (не пізніше одного місяця з дня появи дитини на світ, а у випадку мертвонародження реєстраційні дії здійснюються впродовж трьох днів) на підставі офіційних документів, що підтверджують факт народження. Якщо пологи відбулися поза межами закладу охорони здоров'я, відповідний документ видається тим медичним закладом, який здійснив огляд матері та дитини, а за відсутності такого огляду також медичною консультаційною комісією. Якщо ж документи медичного закладу або медичної консультаційної комісії відсутні, підставою для проведення державної реєстрації стає судове рішення про встановлення факту народження. Особливий порядок передбачений для реєстрації дітей, яких не забрали з пологових будинків, підкинутих або знайдених дітей. У таких випадках реєстраційні дії здійснюються на підставі письмової заяви представника органу опіки та піклування, а відомості про ім'я, прізвище та по батькові дитини, а також про її батьків визначаються за рішенням відповідного органу опіки [8].

Якщо дитина досягла віку одного року або більше і раніше не була зареєстрована, державна реєстрація здійснюється за місцем її проживання за заявою батьків або інших уповноважених осіб за наявності підтвердних документів про народження, перебування під медичним наглядом та довідки з місця проживання. У разі досягнення шістнадцятирічного віку реєстрація народження може бути здійснена за особистою заявою самої особи за умови пред'явлення паспорта громадянина України.

У випадку не можливості скористання адміністративними процедурами реєстрації факту народження, необхідне звернення до суду. Справи про встановлення факту народження або смерті розглядаються в порядку окремого провадження, оскільки цей вид судочинства призначений для підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, які мають значення для реалізації та охорони прав і законних інтересів особи. Згідно з пунктом 7 частини першої статті 315 ЦПК України суд розглядає справи про встановлення юридичних фактів, зокрема фактів народження та смерті, у випадках, коли їх неможливо підтвердити в адміністративному порядку.

З початком повномасштабної війни був здійснений суддею Верховного Суду Ігорем Гулейковим аналіз судової практики у справах про встановлення фактів народження особи в умовах воєнного стану/на тимчасово окупованій території України, оскільки державна реєстрація народження є однією з базових юридичних гарантій правосуб'єктності фізичної особи. При дослі-

дженні зауважено, що вказані правовідносини мають конституційне підґрунтя та ґрунтуються на положеннях міжнародних актів, зокрема Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Конвенції ООН про права дитини. Водночас воєнні дії, тимчасова окупація територій, знищення інфраструктури та обмежений доступ до органів державної реєстрації актів цивільного стану істотно ускладнили або зробили неможливою реалізацію цих прав у загальному адміністративному порядку [9].

Особлива увага приділяється умовам допустимості звернення до суду. Встановлення факту народження або смерті допускається за наявності двох ключових передумов: по-перше, відповідний факт повинен мати для заявника юридичне значення, тобто від нього повинно залежати виникнення, зміна чи припинення суб'єктивних прав та обов'язків; по-друге, має бути доведена об'єктивна неможливість отримання або відновлення документа про реєстрацію такого факту в установленому законом адміністративному порядку. Водночас підкреслюється, що у разі виникнення спору про право така заява не може розглядатися в порядку окремого провадження [10].

Під час розгляду справ про встановлення фактів народження або смерті на тимчасово окупованих територіях необхідно враховувати правові позиції Європейського суду з прав людини, сформульовані, зокрема, у рішеннях у справах «Loizidou v. Turkey» та «Cyprus v. Turkey». У цих рішеннях ЄСПЛ наголосив, що першочерговим завданням держав-учасниць Конвенції «залишається забезпечення ефективного захисту прав людини на всій території, навіть у випадках, коли її частина перебуває під ефективним контролем іншої держави. Зазначена практика є розвитком так званого «намібійського винятку», сформульованого у Консультативному висновку Міжнародного суду ООН, який допускає можливість визнання окремих актів, виданих органами фактично існуючої, але невизнаної на міжнародному рівні влади, з метою захисту прав мешканців відповідної території» [11]. Сутність «намібійського винятку» полягає у тому, що повне ігнорування актів окупаційної влади завдає найбільшої шкоди саме цивільному населенню. Тому недійсність не може безумовно поширюватися на документи, що посвідчують базові юридичні факти, зокрема реєстрацію народження, смерті або шлюбу. ЄСПЛ у справі «Cyprus v. Turkey» підкреслив, що з огляду на інтереси осіб, які проживають на окупованих територіях, треті держави та міжнародні інституції, зокрема суди, не можуть повністю ігнорувати діяльність органів, які фактично функціонують на таких територіях. Водночас використання таких документів у правовому обігу не означає автоматичного визнання легітимності окупаційної влади або створених нею органів [12].

В умовах війни вкрай важливою є наявність ефективних процесуальних гарантій оперативності розгляду такої категорії справ, відповідно до яких суд зобов'язаний розглядати відповідні заяви невідкладно з моменту їх надходження, а ухвалене рішення підлягає негайному виконанню, незалежно від подання апеляційної скарги. Така імперативність обумовлена високою соціальною значущістю прав, які реалізуються на підставі цього рішення, зокрема правом на громадянство, соціальне забезпечення, медичну допомогу, освіту тощо.

Верховний Суд чітко визначив коло суб'єктів звернення у справах про встановлення факту народження, зокрема заявниками можуть бути батьки дитини, усиновлювачі, опікуни, піклувальники, родичі або інші законні представники. Підкреслюється, що коло заявників тлумачиться розширено з урахуванням реальних життєвих обставин, які склалися внаслідок війни [13].

Крім того, у таких категоріях справ надзвичайно важливо приділяти увагу наявності належної доказової бази. Верховний Суд зауважує на можливості прийняття будь-яких належних та допустимих доказів, зокрема письмових документів, медичних довідок, витягів з лікарняних журналів, довідок від органів місцевої влади, документів військових адміністрацій та військових частин, службових рапортів, фото- та відеоматеріалів, а також показань свідків [14]. Такий підхід свідчить про відмову від формального підходу до доказування та орієнтацію на реальні можливості осіб, які перебувають у надзвичайних умовах.

При розгляді справ про встановлення фактів народження особи в умовах воєнного стану/на тимчасово окупованій території України вимоги до змісту судового рішення у справах про встановлення юридичних фактів. Зокрема, рішення повинно містити чітке зазначення дати і місця народження, відомості про батьків дитини, а також інші ідентифікаційні дані. Таке рішення виступає безпосередньою підставою для проведення державної реєстрації актів цивільного стану в органах ДРАЦС та подальшої видачі відповідних свідоцтв українського зразка.

Висновки. Таким чином, судове рішення у справах про встановлення факту народження або смерті має ґрунтуватися на принципі повного, всебічного й об'єктивного дослідження всіх пода-

них доказів у їх сукупності. При цьому суди можуть враховувати документи, видані органами та установами, що фактично діють на тимчасово окупованих територіях, як виняток із загального правила їх недійсності, за умови оцінки таких документів разом з іншими доказами. Заяви про встановлення фактів народження можуть подаватися з різною правовою метою, зокрема для підтвердження родинних зв'язків, оформлення спадкових прав, соціальних виплат тощо. Залежно від мети звернення змінюється і суб'єктний склад учасників справи, а також можливість відмови у відкритті провадження за наявності спору про право.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Явор О. Юридичні факти в сімейному праві: теоретико-прикладний аспект. Юридичні факти в системі правового регулювання : матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26 лист. 2015 р.). Київ, 2015. С. 601–606. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/9497/1/YVOR_601_606.pdf.
2. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. URL: https://docs.un.org/en/A/RES/70/1.
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи в умовах воєнного чи надзвичайного стану та на тимчасово окупованих територіях: Закон України від 01.07.2022 № 2345-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2345-20#Text.
5. Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією: Наказ Мінрозвитку громад та територ. від 28.02.2025 № 376. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0380-25#Text.
6. Гансецька В. Правовий аналіз справ щодо встановлення факту народження або смерті на тимчасово окупованих територіях України. Молодий вчений. 2023. № 11 (123). С. 105–110. https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-11-123-9.
7. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text.
8. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 01.07.2010 № 2398-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text.
9. Гулейков Ігор. Встановлення фактів народження або смерті особи в умовах воєнного стану або на тимчасово окупованій території України. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_Vstanovl_faktuv_narodj.pdf.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи в умовах воєнного чи надзвичайного стану та на тимчасово окупованих територіях: Закон України від 01.07.2022 № 2345-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2345-20#Text.
11. Case of Loizidou v. Turkey (Application no. 15318/89), 18 December 1996. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58007%22]}.
12. Case of Cyprus v. Turkey (Application no. 25781/94), 10 May 2001. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-59454%22]}.
13. Постанова Верховного Суду від 29.01.2020 року у справі № 243/385/19ц. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=87298089&red=10000301ec9bddf8901a9411d79c59a0c349c9&d=5.
14. Постанова Верховного Суду від 12.05.2021 року у справі № 220/1582/20. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=97005354&red=100003ad422b6f1f5b4b90c29bf71fb3834f33&d=5.

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.45

НЕДІЙСНІСТЬ ІПОТЕЧНОГО ДОГОВОРУ У ВИПАДКУ ПЕРЕДАННЯ В ІПОТЕКУ МАЙНА, ЩО ПЕРЕБУВАЄ У СПІЛЬНІЙ СУМІСНІЙ ВЛАСНОСТІ, БЕЗ НОТАРІАЛЬНО ПОСВІДЧЕНОЇ ЗГОДИ УСІХ СПІВВЛАСНИКІВ

Болокан І.В.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права
Запорізького національного університету
ORCID: 0000-0003-1868-7552
e-mail: innabolokani@gmail.com

Мишко Д.О.
аспірант кафедри цивільного права
Запорізького національного університету
ORCID: 0009-0004-9037-3210

Болокан І.В., Мишко Д.О. Недійсність іпотечного договору у випадку передання в іпотеку майна, що перебуває у спільній сумісній власності, без нотаріально посвідченої згоди усіх співвласників.

У статті здійснено комплексний науковий аналіз застосування інституту недійсності цивільно-правових договорів при укладенні іпотечного договору щодо нерухомого майна, яке перебуває у спільній сумісній власності, без нотаріально посвідченої згоди усіх співвласників. Обґрунтовується теза про особливу роль правового інституту недійсності як способу охорони принципу непорушності права приватної власності та реагування на порушення імперативних вимог законодавства.

Зазначено, що передання в іпотеку нерухомого майна, яке перебуває у спільній сумісній власності, не лише обмежує можливість співвласників розпоряджатись належним їм майном, але й створює ризик примусового відчудження майна, переданого в іпотеку, що у своїй сукупності обумовлює та виправдовує підвищені вимоги до об'єктивізації волевиявлення усіх співвласників такого майна. Аргументовано, що відсутність нотаріально посвідченої згоди іншого зі співвласників нерухомого майна свідчить про дефект повноважень особи, яка вчиняє правочин, а не про відсутність її цивільної дієздатності. Доведено недоцільність застосування положень ч. 2 та ч. 3 ст. 203 ЦК України до таких правовідносин.

Обґрунтовано, що передання спільного сумісного майна в іпотеку без нотаріально посвідченої згоди іншого зі співвласників істотно звужує зміст права власності та створює реальну загрозу втрати майна. Зроблено висновок, що імперативна вимога щодо нотаріального посвідчення згоди всіх співвласників майна на його передання в іпотеку має безальтернативний характер, а її недодержання є самостійною підставою для визнання іпотечного договору недійсним.

Особливу увагу приділено еволюції судової практики та зміні акцентів у правозастосуванні – від безумовного визнання іпотечних договорів, укладених без нотаріально посвідченої згоди усіх співвласників майна, недійсними до оцінки добросовісності контрагента за такими іпотечними договорами. Критично оцінено підхід, за яким презумпція згоди співвласника тлумачиться на користь добросовісного набувача, оскільки такий підхід фактично нівелює законодавчо встановлений механізм об'єктивізації волі співвласників і підриває гарантії захисту права власності.

Ключові слова: недійсність цивільно-правових договорів, іпотечний договір, спільна сумісна власність, нотаріально-посвідчена згода.

Bolokan I.V., Myshko D.O. Invalidity of a mortgage agreement in cases where property held in joint ownership is transferred into mortgage without the notarised consent of all co-owners.

The article provides a comprehensive scholarly analysis of the application of the institute of invalidity of civil law contracts in cases where a mortgage agreement is concluded in respect of immovable property held in joint joint ownership without the notarised consent of all co-owners. The authors substantiate the thesis that the legal institute of invalidity plays a special role as a means of safeguarding the principle of inviolability of private property rights and as a legal response to violations of mandatory statutory requirements.

It is noted that the transfer into mortgage of immovable property held in joint joint ownership not only restricts the ability of co-owners to dispose of the property belonging to them, but also creates a risk of compulsory alienation of the mortgaged property. Taken together, these circumstances justify and necessitate enhanced requirements for the objectification of the will of all co-owners of such property. It is argued that the absence of notarised consent of another co-owner of immovable property indicates a defect in the authority of the person entering into the transaction, rather than a lack of that person's civil legal capacity. The impracticability of applying Parts 2 and 3 of Article 203 of the Civil Code of Ukraine to such legal relations is demonstrated.

The article further substantiates that the transfer of jointly owned property into mortgage without the notarised consent of another co-owner significantly narrows the content of the ownership right and creates a real threat of loss of property. It is concluded that the mandatory requirement for notarisation of the consent of all co-owners to the transfer of property into mortgage is of an unconditional nature, and non-compliance with this requirement constitutes an independent ground for declaring the mortgage agreement invalid.

Particular attention is paid to the evolution of judicial practice and shifts in law enforcement approaches – from the unconditional recognition of mortgage agreements concluded without the notarised consent of all co-owners as invalid, to an assessment of the good faith of the counterparty under such mortgage agreements. The approach whereby the presumption of consent of a co-owner is interpreted in favour of a good-faith acquirer is critically assessed, as such an approach effectively neutralises the legislatively established mechanism for objectifying the will of co-owners and undermines guarantees for the protection of property rights.

Key words: invalidity of civil law contracts, mortgage agreement, joint joint ownership, notarised consent.

Постановка проблеми. Правовий інститут недійсності цивільно-правових договорів є фундаментальним у системі цивільного права. Саме за допомогою конструкції недійсності здійснюється правовий вплив на поведінку учасників цивільного обороту у разі порушення ними при укладенні цивільно-правових договорів імперативних вимог закону, що висувається до договору.

Особливого значення правовий інститут недійсності цивільно-правових договорів набуває у контексті іпотечних правовідносин в яких обов'язок іпотекодавця забезпечується нерухомим майном, що перебуває у спільній сумісній власності. У таких випадках іпотечний договір укладається за умов множинності суб'єктів, яким належить нерухоме майно на праві власності, що зумовлює підвищенні вимоги до об'єктивізації волевиявлення співвласників нерухомого майна.

Законодавцем встановлено імперативну вимогу отримання нотаріально посвідченої згоди усіх співвласників при переданні в іпотеку нерухомого майна, що перебуває у спільній сумісній власності. Проте відсутність єдиного підходу до правових наслідків недодержання вказаної вимоги свідчить про дискусійність застосування конструкції недійсності щодо таких договорів.

Перенесення акценту з імперативних вимог закону щодо отримання нотаріально посвідченої згоди на оцінку добросовісності контрагента за іпотечним договором фактично змінює функціональне призначення правового інституту недійсності цивільно-правових договорів. У такому випадку конструкція недійсності вже не є безумовною та безкомпромісною реакцією на втручання у сферу дії принципу непорушності приватної власності, а набуває рис факультативного способу захисту, застосування якого залежить не від наявності порушення правомочностей власника нерухомого майна, а від оцінки дій контрагента за іпотечним договором через призму їх добросовісності.

Вищезазначене обумовлює необхідність наукового аналізу застосування інституту недійсності щодо іпотечного договору в якому виконання іподекодавцем своїх зобов'язань забезпечується не-

рухомим майном, що перебуває у спільній сумісній власності та передане в іпотеку за відсутності нотаріально посвідченої згоди усіх співвласників.

Метою дослідження є визначення особливостей застосування правового інституту недійсності цивільно-правових договорів в механізмі регулювання іпотечних правовідносин, пов'язаних з переданням в іпотеку нерухомого майна, що перебуває у спільній сумісній власності за умови невиконання імперативних вимог щодо отримання від всіх співвласників майна нотаріально посвідченої згоди на укладення іпотечного договору.

Стан опрацювання проблематики. Правовий інститут недійсності цивільно-правових договорів неодноразово ставав предметом наукових досліджень вітчизняної цивілістичної доктрини, в тому числі в аспекті підстав і правових наслідків недійсності. Правовому значенню відсутності нотаріально посвідченої згоди усіх співвласників нерухомого майна на передачу такого майна в іпотеку в контексті застосування інституту недійсності присвячені, в тій чи іншій мірі, праці Л.В. Сіщук, В.В. Стратійчук, В.С. Гопанчук, В.І. Бірюкова, І.Ф. Севрюкової, Ю.Ю. Опанащук та інших науковців, водночас відсутність сталості у правозастосуванні, що обумовлена наявністю відступів Великою Палатою Верховного Суду (далі – ВП ВС) від раніше сформованих правових позицій, зумовлює актуальність подальших наукових пошуків у вказаній сфері.

Виклад основного матеріалу. Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) у ст.ст. 324-327 виокремлює такі види права власності як власність українського народу, приватна власність, державна власність та комунальна власність [1]. Непорушність права приватної власності закріплена в ч. 4 ст. 41 Конституції України [2]. В залежності від кількості суб'єктів, що мають право власності на один і той самий об'єкт прийнято виокремлювати індивідуальне право власності та право спільної власності [3, с.254], яке поділяється на право спільної часткової та спільної сумісної власності. Під спільною сумісною власністю згідно з ч. 1 ст. 368 ЦК України слід розуміти спільну власність двох або більше осіб без визначення часток кожного з них у праві власності. Найбільш поширеною у суспільстві сферою функціонування інституту спільної сумісної власності є майнові правовідносини подружжя, оскільки в силу положень ст. 60 СК України та ч. 3 ст. 368 ЦК України набуте подружжям за час шлюбу майно є їх спільною сумісною власністю.

Механізм реалізації права спільної сумісної власності набирає особливої актуальності у сфері іпотечних відносин, зокрема при укладенні іпотечного договору. Так, в силу вимог ч. 2 ст. 369 ЦК України розпоряджання майном, що є у спільній сумісній власності, здійснюється за згодою всіх співвласників, а згода співвласників на вчинення правочину щодо розпорядження спільним майном, який підлягає нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, має бути висловлена письмово і нотаріально посвідчена [1].

Норма аналогічного змісту, однак в контексті шлюбних відносин, закріплена також і в абз. 2 ч. 3 ст. 65 СК України, за якою для укладення одним із подружжя договорів, які потребують нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, а також договорів стосовно цінного майна, згода другого з подружжя має бути подана письмово і така згода має бути нотаріально засвідчена [4].

Оскільки відповідно до ст. 18 Закону України «Про іпотеку» іпотечний договір укладається в письмовій формі та підлягає нотаріальному посвідченню [5], а відтак, якщо предметом такого договору є нерухоме майно, що перебуває у спільній сумісній власності, то згода іншого зі співвласників на укладення такого іпотечного договору в силу лише вимог абз. 3 ч. 2 ст. 369 ЦК України та абз. 2 ч. 3 ст. 65 СК України (для подружжя) повинна бути висловлена в письмовій формі та посвідчена нотаріусом.

На необхідності об'єктивізації волевиявлення всіх співвласників майна наголошено і в ст. 578 ЦК України, за якою передача у заставу майна, що належить особам на праві спільної власності, можлива лише за наявності згоди на це співвласників такого майна, а для такого різновиду застави як іпотека, передача майна, що перебуває у спільній власності, згода всіх співвласників повинна бути нотаріально посвідчена, як того вимагає норма ч. 2 ст. 6 Закону України «Про іпотеку».

Необхідність отримання нотаріально посвідченої згоди всіх співвласників майна встановлена також і на підзаконному рівні, а саме у положеннях Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженому Наказом Міністерства юстиції України 22.02.2012 № 296/5, у п. 5.22 якого передбачено, що майно, яке перебуває у спільній власності, може бути передано в заставу тільки за згодою всіх співвласників, а згода на передачу майна в іпотеку має бути нотаріально оформленою [6].

Якщо обов'язковість згоди іншого зі співвласників нерухомого майна на укладення іпотечного договору є законодавчою визначеним імперативним приписом та знайшла своє відображення і в доктринальній площині, зокрема у працях В.В. Стратійчук [7, с. 99, 151] та Л.В. Сіщук [8, с. 139], то однозначна відповідь на питання про наслідки недотримання вказаної вимоги щодо отримання нотаріально посвідченої згоди наразі відсутня.

За усталеним правилом, встановленим в ч. 1 ст. 203, ч. 1 ст. 215 ЦК України, недодержання сторонами в момент вчинення правочину вимог ЦК України та інших актів цивільного законодавства є самостійною підставою визнання правочину недійсним.

В.І. Бірюков за результатам дослідження судової практики доходить висновку, що укладення іпотечного договору без нотаріально посвідченої згоди всіх співвласників майна свідчить про порушення його форми і відповідно до ч. 4 ст. 369, ст. 215 ЦК України надає іншому зі співвласників право оскаржити договір з підстав його недійсності [9, с. 37].

Абсолютно логічним на думку В.В. Стратійчук та В.С. Гопанчук є висновок про те, що у разі, якщо предмет іпотеки передано іпотекодержателю без згоди всіх співвласників (у випадку наявності таких), то цей договір може бути визнаний судом недійсним, оскільки порушує права та інтереси однієї зі сторін, яка є співвласником [10, с. 65].

Як зазначає І.Ф. Севрюкова, укладення іпотечного договору за відсутності нотаріально завіреної згоди є порушенням прав іншого з подружжя та контрагента за договором та відповідно до ч. 4 ст. 369, ст. 215 ЦК України іншому зі співвласників надається право визнати такий договір недійсним [11, с. 336].

Аналогічної думки з цього приводу дотримується Ю.Ю. Опанащук, який з посиланням на Ю.О. Пилипенко зауважує, що за умови встановлення режиму спільної сумісної власності на майно в разі замовчування про цей факт відчужувачем (титульним власником) в момент укладення правочину, для укладення якого вимагається згода співвласника, подібний правочин може бути визнаний недійсним з підстав, передбачених ст. 203 ЦК України [12, с. 143].

Вказаний підхід про можливість визнання недійсним правочину, зокрема договору іпотеки, укладеного за відсутності нотаріально завіреної згоди іншого зі співвласників (другого з подружжя) підтриманий ВП ВС у постанові у справі № 372/504/17 від 21.11.2018 [13]. Так, вирішуючи поставлений перед судом юридичний спір, ВП ВС дійшла висновку про те, що відсутність нотаріально посвідченої згоди іншого зі співвласників (другого з подружжя) на укладення договору іпотеки позбавляє співвласника, який вчинив правочин, необхідних повноважень на укладення договору про розпорядження спільним майном, а укладення такого договору свідчить про порушення його форми і відповідно до ч. 4 ст. 369, ст 215 ЦК України надає іншому зі співвласників (другому з подружжя) право оскаржити договір з підстав його недійсності.

Ми поділяємо застосований ВП ВС у постанові від 21.11.2018 у справі № 372/504/17 підхід до наслідків неотримання згоди іншого зі співвласників нерухомого майна на укладення договору іпотеки у вигляді недійсності такого договору, вважаємо його цілком виваженим, таким, що узгоджується з механізмом реалізації власником своїх правомочностей щодо власності та спрямованим на забезпечення непорушності права власності.

Хоча право власності не є абсолютним і може зазнавати обмежень, а будь-яке втручання у право власності має ґрунтуватися на законі, мати правомірну мету та бути домірним [14], фундаментальний постулат права власності, визначений в ч. 1 ст. 319 ЦК України щодо володіння, користування та розпорядження власником своїм майном на власний розсуд, є незмінним. Цей постулат є вираженням недоторканності правомочностей власника, що визначають зміст права власності як такого. В контексті ж права спільної сумісної власності вказаний постулат не втрачає свого регулятивного впливу, однак такий вплив повинен здійснюватися з врахуванням множинності суб'єктів, які є носіями такого права власності. Цілком слушною є думка С.В. Кравцова про те, що у відносинах спільної власності жодний із суб'єктів не наділений окремим, індивідуальним правом власності, а натомість існує єдине право власності на річ, що належить одночасно та спільно декільком особам [15, с. 25-26]. При реалізації права спільної сумісної власності співвласники повинні узгоджувати свою поведінку щодо спільного об'єкта власності, а така одностороння розпорядча дія як укладення договору іпотеки без отримання нотаріально завіреної згоди іншого зі співвласників прямо нівелює принцип недоторканності права власності та є проявом втручання в сферу реалізації правомочностей власника, адже доля всього майна вирішується одноосібно суб'єктом, який діє поза межами його повноважень.

Попри те, що укладення договору іпотеки без згоди іншого зі співвласників вже саме по собі порушує право співвласника на прийняття рішення про те чи передавати чи не передавати об'єкт нерухомості в іпотеку, вказане також невідворотно впливає і на правовий статус самого об'єкта нерухомості. Так, в силу імперативних приписів Закону України «Про іпотеку» предмет іпотеки вже не можна вільно продати, подарувати, передати в лізинг чи користування або іншим чином розпорядитись ним без згоди на це іпотекодержателя. Обмежується також і режим використання такого майна, зокрема реалізація права на здійснення капітального ремонту іпотечного майна поставлена у залежність від отримання згоди іпотекодержателя на здійснення такого ремонту. Іпотека також передбачає потенційну можливість реалізації об'єкта нерухомості при зверненні стягнення на такий предмет іпотеки внаслідок невиконання чи неналежного виконання взятих на себе іпотекодавцем обов'язків. Отже, окрім наявності дефекту повноважень у співвласника відсутність згоди іншого зі співвласників істотно звужує зміст права власності та створює реальну загрозу втрати такого майна за невиконання обов'язків, згоди на покладення на себе яких співвласник не давав.

Таким чином, на нашу думку, іпотечний договір, укладений за відсутності нотаріально посвідченої згоди іншого зі співвласників, може бути визнаний недійсним на підставі ч. 1 ст. 215, ч. 4 ст. 369 ЦК України у зв'язку з недодержанням вимог, встановлених в ч. 1 ст. 203 ЦК України, що має прояв в суперечності змісту такого правочину абз. 3 ч. 2 ст. 369 ЦК України та ч. 2 ст. 6 Закону України «Про іпотеку». Якщо виконання іпотеки забезпечується нерухомим майном, що перебуває у спільній сумісній власності подружжя, додатково застосуванню підлягають положення ч. 2 ст. 65 та абз. 2 ч. 3 ст. 65 СК України.

Посилання в такій ситуації на ч. 2 ст. 203 ЦК України вважаємо не доцільним, оскільки відсутність нотаріальної згоди іншого зі співвласників у особи, яка вчиняє правочин, не впливає на обсяг цивільної дієздатності такої особи, так як застосований у ЦК України підхід до розмежування цивільної дієздатності заснований на віковому критерії: часткова, неповна, повна цивільна дієздатність (ст.ст. 31, 32, 34 ЦК України) та здатності до усвідомлення значення своїх дій та (або) керування ними (фактично мова йде про стан здоров'я фізичної особи): обмежена цивільна дієздатність та недієздатність (ст.ст. 36, 39 ЦК України). Хоча як повноваження, так і цивільна дієздатність пов'язані з правами та обов'язками, проте використання терміну «повноваження» у цивільному праві більш характерне при здійсненні представницької діяльності, оскільки за допомогою терміну «повноваження» окреслюється коло дозволеної поведінки уповноваженого суб'єкта з реалізації конкретно визначених завдань. Термін «цивільна дієздатність» означає саму можливість набувати права та реалізовувати обов'язки, які не є конкретно визначеними, а тому цей термін є більш загальним по відношенню до терміну «повноваження». Отже, на нашу думку, відсутність повноважень на укладення іпотечного договору через відсутність нотаріально посвідченої згоди іншого зі співвласників не свідчить про відсутність цивільної дієздатності у особи, яка укладає такий договір та положення ч. 2 ст. 203 ЦК України у такому разі не застосовуються.

Неправильним також є і застосування у вказаній ситуації приписів ч. 3 ст. 203 ЦК України, оскільки при укладенні такого іпотечного договору інший співвласник (другий з подружжя) не є учасником правочину, в той час як визнання цивільно-правового договору на підставі положень вказаної статті залежить від оцінки характеристик волевиявлення та внутрішньої волі саме учасника правочину, яким співвласник не є.

Акцент уваги в питанні визнання недійсним іпотечного договору, укладеного за відсутності нотаріально посвідченої згоди іншого зі співвласників (другого з подружжя), ВП ВС у постанові від 29.06.2021 у справі № 916/2813/18 [16] зміщено на добросовісність контрагента такого договору. На підставі аналізу норм, викладених в п. 6 ст. 3, абз. 3 ч. 2 ст. 369 ЦК України та ч. 2 ст. 65 СК України в їх взаємозв'язку, ВП ВС виснувала, що презумпція розпорядження спільним майном одним з подружжя за згодою другого з подружжя встановлена саме на користь добросовісного набувача прав на таке майно, а тому укладення одним з подружжя договору щодо розпорядження спільним майном без згоди другого з подружжя може бути підставою для визнання такого договору недійсним лише в тому разі, якщо суд встановить, що третя особа (контрагент за таким договором) діяла недобросовісно, зокрема знала чи за обставинами справи не могла не знати про те, що майно належить подружжю на праві спільної сумісної власності і що той з подружжя, хто укладає договір, не отримав згоди на це другого з подружжя.

Однак, на нашу думку, такий підхід до питання недійсності іпотечного договору за відсутності нотаріально посвідченої згоди іншого зі співвласників не позбавлений низки слабких сторін.

Дійсно, положення абз. 2 ч. 2 ст. 369 ЦК України та ч. 2 ст. 65 СК України передбачають презумпцію згоди співвласника на укладення договору щодо розпорядження об'єктом спільної сумісної власності. На нашу думку, вказане не застосовується до випадків, коли договір підлягає нотаріальному посвідченню (зокрема іпотечний договір) та/або державній реєстрації, так як згода співвласника повинна мати свій матеріальний вираз у письмовій нотаріально посвідченій формі. Необхідність отримання такої нотаріально посвідченої письмової згоди нівелює саму конструкцію презумпції, оскільки неможливо припускати (допоки не буде доведено зворотне), що згода була надана, якщо закон вимагає матеріалізувати такого згоду у письмову форму, яка повинна бути нотаріально посвідчена.

Суперечливим також видається і встановлення суб'єкту, який є вигодоотримувачем вказаної презумпції. Запропонований ВП ВС підхід передбачає, що презумпція згоди сформована на користь добросовісного набувача, однак ані абз. 2 ч. 2 ст. 369 ЦК України, ані ч. 2 ст. 65 СК України не містять в собі будь-яких згадок про набувача та його добросовісність. Вказані правові норми містять в собі виключно презумпцію наявності повноважень у особи, яка укладає договір щодо розпорядження об'єктом спільної сумісної власності, однак жодним чином не стосуються добросовісності контрагента за таким договором. Застосоване ВП ВС у постанові від 29.06.2021 у справі № 916/2813/18 тлумачення вказаної презумпції лежить радше в площині легітимації правомірності факту набуття майна добросовісним контрагентом та меншою мірою сконцентроване на повноваженнях особи при укладенні договору. Добросовісність як засада цивільного законодавства стосується всіх учасників цивільно-правових відносин та має загальний характер, а застосований ВП ВС підхід набуває рис вибіркової процесуальної прихильності до набувача, оскільки витісняє з під охорони принципу добросовісності співвласника майна, який не надавав згоди на укладення іпотечного договору та покладає на такого співвласника надмірний тягар обмеження правомочностей власника за відсутності волевиявлення щодо передання спільної сумісної нерухомості в іпотеку.

Висновки. За результатами проведеного аналізу та наведених аргументів вважаємо, що укладення іпотечного договору, виконання якого забезпечується нерухомим майном, що перебуває у спільній сумісній власності, без нотаріально посвідченої згоди іншого зі співвласників суперечить імперативним вимогам абз. 3 ч. 2 ст. 369 ЦК України, абз. 2 ч. 3 ст. 65 СК України (якщо це майно подружжя), ч. 2 ст. 6 Закону України «Про іпотеку» та нівелює принцип непорушності права власності, проголошений в ч. 4 ст. 41 Конституції України. Обов'язок отримання нотаріально посвідченої згоди іншого зі співвласників має безальтернативний характер, а відсутність такої згоди свідчить про відсутність у особи, яка укладає іпотечний договір, необхідного обсягу повноважень на розпорядження об'єктом спільної сумісної власності. Передача спільного сумісного майна в іпотеку істотно впливає на зміст права власності, оскільки призводить до тривалого обмеження можливості розпорядження та користування майном, а також створює загрозу можливого примусового відчуження майна у разі невиконання чи неналежного виконання обов'язків за іпотечним договором. Недодержання встановленого законом порядку об'єктивізації волі іншого зі співвласників при передачі в іпотеку нерухомого майна, що перебуває у спільній сумісній власності, є самостійною підставою для порушення питання про недійсність такого іпотечного договору на підставі ч. 1 ст. 215, ч. 4 ст. 369 ЦК України, ч. 2 ст. 65 СК України (якщо це майно подружжя) у зв'язку з недодержанням вимог, встановлених в ч. 1 ст. 203 ЦК України, а саме суперечності іпотечного договору положенням абз. 3 ч. 2 ст. 369 ЦК України, абз. 2 ч. 3 ст. 65 СК України (якщо це майно подружжя) та ч. 2 ст. 6 Закону України «Про іпотеку». Спрямування на користь добросовісного набувача дії презумпції розпорядження спільним майном одним з подружжя за згодою другого з подружжя фактично легітимізує відсутність нотаріально посвідченої згоди, оскільки її негативні наслідки нівелюються лише самим фактом наявності добросовісного набувача.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

3. Харитонова О.І. До питання про характеристику права державної власності. *Актуальні проблеми держави та права*. 2007. Вип 33. С. 253–259. URl: http://www.apdp.in.ua/v33/49.pdf (дата звернення 13.12.2025).
4. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.
5. Про іпотеку: Закон України від 05.06.2003. № 898-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 38. Ст. 313.
6. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5. *Офіційний вісник України*. 2012. № 17. Стор. 66. Стаття. 632.
7. Стратійчук В.В. Іпотека в цивільному праві України: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 216 с.
8. Сіщук Л.В. Визнання договору іпотеки недійсним. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2019. Вип 49. С. 134-144. URl: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2019_49_16 (дата звернення 13.12.2025).
9. Бірюков В.І. Іпотека без згоди. *Нотаріат України*. 2019. № 3 (34). С. 36-37. URl: https://journal.npu.ua/wp-content/uploads/2019/10/NU-3-2019.pdf (дата звернення 13.12.2025).
10. Стратійчук В.В., Гопанчук В.С. Вирішення іпотечних спорів за законодавством України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 62–67. URl: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/2/13.pdf (дата звернення 13.12.2025).
11. Севрюкова І.Ф. Проблеми визначення основних засад (принципів) правового регулювання іпотечних відносин у цивільному законодавстві України. *Альманах права*. 2023. Вип. 14. С. 331–338. DOI: https://doi.org/10.33663/2524-017X-2023-14-331-338. URl: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001437404 (дата звернення 13.12.2025).
12. Опанащук Ю.Ю. Правові наслідки недодержання вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину: дис. ... докт. філ. : 081. Київ, 2023. 197 с.
13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21.11.2018 у справі № 372/504/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78215412 (дата звернення 13.12.2025).
14. Рішення Конституційного суду України від 16.11.2022 у справі № 3-270/2019(6302/19). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-22#Text (дата звернення 13.12.2025).
15. Кравцов С.В. Поняття, правова природа та підстави виникнення права спільної власності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 5 (14). С. 25-28. URl: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v5_2016/8.pdf (дата звернення 13.12.2025).
16. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29.06.2021 у справі № 916/2813/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98531899 (дата звернення 13.12.2025).

УДК 346.27:351.82
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.46

НОВЕЛИ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ОКРЕМИХ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ ФОРМ У ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД ТА ОБ'ЄДНАНЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ» ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СФЕРУ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

Гаєвський А.В.,
аспірант Київського університету права
Національної академії наук України
ORCID: 0009-0001-0822-6747,
e-mail: haievskyi@gmail.com

Гаєвський А.В. Новели Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» та його вплив на сферу публічних закупівель.

У статті розглянуто ключові положення Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 9 січня 2025 року № 4196-IX та проаналізовано його вплив на сферу публічних закупівель. Автор звертає увагу на особливість цього Закону як першого нормативного акта, дія якого обмежена перехідним трирічним періодом. Зазначено, що Закон передбачає поступове приведення організаційно-правових форм державних і комунальних підприємств у відповідність до нових вимог, а також визначає різні строки набрання чинності окремих його положень.

Особливу увагу приділено аналізу правових наслідків скасування Господарського кодексу України, що зумовило необхідність переосмислення регулювання господарських відносин виключно через норми Цивільного кодексу. Підкреслено, що одним із найсуттєвіших нововведень є зміна підходу до визначення штрафних санкцій і пені за прострочення грошових зобов'язань: Законом встановлено максимальний рівень пені, який не може бути перевищений навіть за домовленістю сторін. Така імперативна норма звужує межі договірної свободи, але водночас уніфікує підходи до застосування відповідальності у сфері публічних і приватних закупівель.

Досліджено також нові обов'язки господарських товариств, які не є замовниками у розумінні Закону України «Про публічні закупівлі». Господарські товариства зобов'язані здійснювати закупівлі відповідно до внутрішнього положення, оприлюднювати оголошення про закупівлі та звіти про укладені договори. Зазначено, що така вимога підвищує рівень прозорості, однак містить елементи правової невизначеності, зокрема щодо етапів оприлюднення інформації про закупівлю.

Автор робить висновок, що встановлення різних строків введення аналогічних положень для державних і комунальних суб'єктів має на меті поступову адаптацію до нових вимог і запобігання правовим колізіям. Такий підхід розглядається як перехідний етап до більш комплексного реформування сфери публічних закупівель, спрямованого на уніфікацію правил закупівель, підвищення прозорості та стабільності договірних відносин.

У підсумку підкреслюється, що Закон № 4196-IX є важливим етапом трансформації українського господарського законодавства, який поєднує скасування застарілих підходів із формуванням нових принципів правового регулювання діяльності юридичних осіб та системи публічних закупівель у перехідний період.

Ключові слова: штрафні санкції, пеня за прострочення, договірні зобов'язання, перехідний період, публічні закупівлі, договірні відносини.

Haievskyi A.V. Amendments of the Law of Ukraine "On the specifics of regulating the activities of legal entities of certain organizational and legal forms during the transition period and associations of legal entities" and its impact on public procurement.

The article examines the key provisions of the Law of Ukraine "On the Specifics of Regulating the Activities of Legal Entities of Certain Organizational and Legal Forms during the Transitional Period and Associations of Legal Entities" dated January 9, 2025, No. 4196-IX, and analyzes its impact on the field of public procurement. The author emphasizes the uniqueness of this Law as the first normative act limited by a three-year transitional period. It provides for the gradual adaptation of state and municipal enterprises to new legal requirements and defines different terms for the entry into force of its provisions.

Particular attention is paid to the legal consequences of repealing the Commercial Code of Ukraine, which necessitated the rethinking of the regulation of economic relations exclusively within the framework of the Civil Code. One of the most significant innovations is the change in the approach to determining penalties and interest for delayed monetary obligations: the Law sets a maximum level of penalty that cannot be exceeded even by mutual agreement of the parties. This imperative rule narrows contractual freedom but, at the same time, unifies the application of liability measures in both public and private procurement.

The study also highlights the new obligations of business entities that are not contracting authorities under the Law of Ukraine "On Public Procurement." Such entities must carry out procurement in accordance with internal regulations and publish procurement announcements and reports on concluded contracts. This requirement increases transparency but also introduces elements of legal uncertainty, particularly regarding the stages of information disclosure.

The author concludes that the establishment of different implementation timelines for state and municipal entities aims to ensure gradual adaptation to new requirements and prevent legal conflicts. This approach serves as a transitional step toward more comprehensive reform of the public procurement system, focused on unifying rules, enhancing transparency, and ensuring contractual stability.

In summary, Law No. 4196-IX is an important stage in the transformation of Ukrainian commercial legislation, combining the abolition of outdated approaches with the development of new principles for regulating the activities of legal entities and the public procurement system during the transitional period.

Key words: penalties, late payment interest, contractual obligations, transition period, public procurement, contractual relations.

Постановка проблеми. Зі вступом в дію Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 9 січня 2025 р. № 4196-IX (далі – Закон) [1] створюються інші та незвичні для більшості підходи до функціонування суб'єктів господарювання. Відбувається перехід від застарілих норм регулювання до більш осучаснених. Такі перетворення усталених норм потребують глибокого переосмислення та аналізу низки правових інститутів. Одним із них, на який впливають такі зміни, є інститут публічних закупівель – насамперед через укладення та виконання договорів за участю юридичних осіб різних організаційно-правових форм, а також через запровадження нових обов'язків для товариств, які не є замовниками у розумінні Закону України «Про публічні закупівлі».

Об'єктом даної роботи є правове регулювання діяльності юридичних осіб у зв'язку зі скасуванням Господарського кодексу України та запровадженням нового законодавчого підходу, а також його вплив на сферу публічних закупівель.

Мета даної роботи полягає у здійсненні комплексного аналізу та дослідження нововведень, передбачених Законом, з'ясування їх змісту та їхнього впливу на діяльність суб'єктів, які беруть участь у сфері публічних закупівель. Особлива увага приділяється тому, як нові положення можуть позначитися на правовому статусі учасників та практиці укладення договорів у сфері закупівель.

У процесі підготовки даної роботи було застосовано низку загальнонаукових методів дослідження, зокрема юридико-правовий аналіз нових законодавчих актів національного законодавства та порівняльний аналіз, що у поєднанні дозволило досягти поставленої мети роботи.

Стан опрацювання проблематики у процесі дослідження були проаналізовані нормативно правові акти, що визначають правові засади діяльності юридичних осіб у перехідний період, а

також напрацювання, присвячені реформуванню організаційно-правових форм юридичних осіб, трансформації господарського законодавства та узгодженню приватноправових і публічно-правових механізмів регулювання. У цьому контексті проаналізовано позиції таких дослідників, як В. Щербина та І.С. Похиленко. Розгляд цих праць дав можливість визначити актуальні наукові підходи до тлумачення реформ, що стосуються скасування Господарського кодексу України, зміни статусу юридичних осіб публічного сектору та оновлення загальної системи правового регулювання. Сукупність нормативних та наукових джерел дозволила сформувати комплексне розуміння сучасного стану проблематики та виявити напрями, що потребують подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. В офіційній інформації, оприлюдненій на сайті Верховної Ради України, зазначено, що положення прийнятого Закону спрямовані на удосконалення корпоративного управління в юридичних особах, заснованих на державній і комунальній власності, на підвищення інвестиційної привабливості країни, запровадження ефективних механізмів контролю за використанням об'єктів державної та комунальної власності, а також на усунення суперечностей між Цивільним кодексом України та актами спеціального законодавства. [2] У подальшому дослідженні розглянемо, наскільки ці цілі можуть бути реалізовані на практиці.

При здійсненні аналізу Закону важливо розпочати з його назви. Щербина В. у своєму дослідженні, з яким ми в цілому погоджуємось, зазначає, що назва Закону особлива вже тим, що це перший в Україні закон, дія якого розрахована на перехідний період, хоча ухвалення законів на певний період (крім законів про Державний бюджет України) Конституцією України не передбачено. Втому числі і закони з дією їхніх норм «у перехідний період» не передбачені ані чинним законодавством, ані Законом України від 24.08.2023 № 3354-IX «Про правотворчу діяльність». Водночас у прийнятому Законі визначено, що особливості регулювання діяльності юридичних осіб запроваджуються на перехідний період, під яким розуміється трирічний строк – з 28 серпня 2025 року до 28 серпня 2028 року. [3]

Не зважаючи на те, що Закон набрав чинності 28 лютого 2025 року, його введення в дію відтерміновано на шість місяців – з 28 серпня 2025 року. Саме з цієї дати й розпочинається трирічний перехідний період, який закінчується 28 серпня 2028 року. Протягом цього часу організаційно-правові форми підприємств, передусім державних та комунальних, а також правові режими управління державним і комунальним майном, мають бути приведені у відповідність до вимог Закону.

Водночас, самим Законом встановлено й інші строки введення окремих його положень у дію. Зокрема, відповідно до статті 17 Закону передбачено:

- Пунктом 1 статті 17 Закону передбачено, що частина друга статті 13, яка встановлює заборону на внесення змін до відомостей про державні та комунальні підприємства в Єдиному державному реєстрі (крім випадків ліквідації, зміни керівника, передачі майна до Фонду держмайна чи відкриття провадження у справі про банкрутство), набирає чинності через три роки та шість місяців після набрання чинності Законом.
- Пунктом 1 статті 17 Закону передбачено, що пункт 4 статті 17, який встановлює незастосування штрафу у 7% вартості простроченого зобов'язання до виконавців державних оборонних контрактів у період воєнного стану, діє з моменту набрання чинності самим Законом.
- Пунктом 5 статті 17 Закону передбачено, що положення частини сьомої статті 9^{-2} частини третьої статті 9^{-6} Закону України «Про управління об'єктами державної власності», в які вносяться зміни цим Законом і якими передбачено обов'язок державних унітарних підприємств та господарських товариств (із державною часткою понад 50%) оприлюднювати інформацію про свою діяльність на власних веб-сторінках, вводяться в дію через три роки з дня набрання чинності Закону.

Обов'язково слід акцентувати увагу на скасуванні Господарського кодексу України, який, відповідно до тієї ж статті 17 Закону, втратив чинність з дня введення в дію Закону, що кардинально змінює підходи до регулювання господарських відносин, залишаючи без спеціального нормативного регулювання низку важливих питань, зокрема правовий статус суб'єктів господарювання, договірні відносини та функціонування державного сектору економіки. Це створює ризик правової невизначеності, оскільки багато спеціальних норм, що регулювали господарську діяльність, залишаються без належної заміни. Зокрема, постають питання щодо регулювання господарських договорів. Юридична невизначеність у сфері договірних відносин може призвести до зростання судових спорів і правових колізій, що ускладнить ведення бізнесу в умовах воєнного стану та економічної нестабільності. [4]

Одним з блоків, на який потрібно звернути увагу, є те, що прийняття Закону стало поштовхом до переосмислення низки усталених інститутів приватного права. Зокрема, однією з новел є внесення змін до Цивільного кодексу України у частині регулювання штрафних санкцій, в тому числі і за прострочення виконання грошових зобов'язань.

Оскільки, у зв'язку із скасуванням Господарського кодексу України постало питання належного регулювання штрафних санкцій у договірних відносинах лише на основі норм Цивільного кодексу України, а Законом внесено відносно незначну кількість змін до нього (Цивільного кодексу України), слід провести комплексний розгляд даного питання, позаяк воно істотно впливає на механізм застосування санкцій без специфіки господарського права.

Раніше господарські правовідносини в частині застосування штрафних санкцій мали вищу свободу договірного регулювання. Зокрема, ст. 231 ч. 4 Господарського кодексу України передбачала, що у разі, якщо розмір штрафних санкцій законом не визначено, вони застосовувалися в розмірі, передбаченому договором. При цьому розмір санкцій (штрафу та пені) міг встановлюватися у відсотковому відношенні до суми невиконаної частини зобов'язання, у фіксованій грошовій сумі, у відсотковому відношенні до всієї суми зобов'язання незалежно від ступеня його виконання чи у кратному розмірі до вартості товарів (робіт, послуг). [5] Натомість, аналізуючи норми законодавства, що регулюють нарахування штрафних санкцій після скасування Господарського кодексу України, приходимо до висновку про те, що нині діють лише положення ст. 549 ЦКУ, які закріплюють, що штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання, а пенею – неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення. [6]

Отже, порівнюючи скасовані та нині діючі норми щодо застосування штрафних санкцій, приходимо до розуміння, що законодавцем виключено можливість застосування у договірних відносинах санкцій у фіксованій грошовій сумі, що свідчить про свідоме звуження договірної свободи та встановлення юридично обов'язкових (імперативних) норм і принципів, спрямованих на обмеження способів визначення розміру відповідальності.

Таким чином, Законом внесені зміни до ст. 549 Цивільного кодексу України, а саме: розширено частину третю у частині регулювання штрафних санкцій за прострочення виконання фінансових (грошових) зобов'язань. У новій редакції прямо передбачено, що якщо договором не передбачено інше, боржник, у разі прострочення виконання грошового зобов'язання, зобов'язаний на вимогу кредитора сплатити пеню у розмірі подвійної облікової ставки Національного банку України, чинної протягом відповідного періоду прострочення. При цьому договором сторони можуть встановити менший розмір пені.

Тобто, ми розуміємо, що законодавець чітко визначив максимально допустимий рівень пені за прострочення виконання грошових зобов'язань. На це прямо вказує останнє речення відповідної норми, згідно з яким сторони договору можуть встановити лише менший, але не більший розмір пені. Це суттєво відрізняється від підходу, закріпленого у статті 551 Цивільного кодексу України, де допускається збільшення розміру неустойки за домовленістю сторін, якщо таке збільшення не заборонено законом. А це означає, що свобода договору у цій частині істотно обмежена, а положення частини третьої статті 549 ЦК України мають імперативний характер: відтепер суб'єкти господарювання більше не можуть погоджувати застосування більш жорстких, підвищених санкцій у разі порушення грошових зобов'язань. Виходячи з цього, умови про застосування більшого розміру пені, ніж дозволено законом, в договорах, укладених після набрання чинності Законом, мають вважатись нікчемними.

Водночас необхідно враховувати загальний принцип права – закон не має зворотної дії у часі (ст. 58 Конституції України). Це означає, що договори, укладені до моменту набрання чинності новими положеннями Закону щодо обмежень встановлення максимального розміру пені, в яких були визначені інші (вищі) розміри пені, залишаються чинними й не потребують обов'язкового внесення змін. Сторони таких договорів продовжують виконувати їх відповідно до умов, погоджених на момент підписання. [7]

У сфері як державних так і приватних закупівель це матиме практичний наслідок у вигляді уніфікації підходів до визначення штрафних санкцій за прострочення грошових зобов'язань. Така уніфікація обмежить можливості для маніпуляцій з боку учасників закупівельних процедур під час висування вимог щодо «дзеркальності» договірних умов, особливо в частині відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язань, які мають різний рівень співвідношення можливих наслідків за невиконання таких зобов'язань.

Запроваджене обмеження покликане забезпечити більшу передбачуваність для бізнесу, адже тепер підприємства чітко усвідомлюватимуть граничний рівень пені, який може бути нарахований та стягнутий за прострочення виконання грошових зобов'язань.

До особливостей, на які слід звернути увагу при здійсненні закупівель, варто віднести те, що Законом запроваджено два нові, змістовно подібні режими регулювання закупівель для господарських товариств, які не є замовниками у розумінні Закону України «Про публічні закупівлі».

Внесено зміни до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», доповнивши статтю 60 новою частиною 11. Віднині нововведена норма поширюється на господарські товариства, які не є замовниками у розумінні Закону «Про публічні закупівлі», у статутному капіталі яких понад 50 % акцій (часток) належать територіальній громаді або іншій юридичній особі, що належить більш ніж на 50 % територіальній громаді та зобов'язує:

– здійснювати закупівлі відповідно до затвердженого внутрішнього положення, яке оприлюднюється на власному веб-сайті такого господарського товариства;

– публікувати оголошення про закупівлю на веб-сайті товариства у порядку та строки, визначені внутрішнім положенням;

– оприлюднювати на веб-порталі уповноваженого органу звіт про укладений договір та зміни його істотних умов із зазначенням визначених реквізитів;

– керівник господарського товариства несе відповідальність за дотримання порядку здійснення закупівель, установленого законодавством та внутрішніми документами. [8]

Аналогічна, навіть ідентична, норма внесена Законом до Закону України «Про управління об'єктами державної власності», доповнивши його новими статтями; 9^1 – 9^{10}. Частина третя статті 9^6 встановлює аналогічний порядок для господарських товариств, у статутному капіталі яких понад 50% акцій (часток) належить державі або юридичній особі, яка також більш ніж на 50% належить державі, які не є замовниками у розумінні Закону «Про публічні закупівлі», та точно так само зобов'язані здійснювати закупівлі товарів, робіт і послуг відповідно до внутрішнього положення про закупівлі, яке як і в попередньо згаданій новій нормі, має бути затверджене уповноваженим органом товариства та оприлюднене на власному офіційному веб-сайті такого товариства. [9]

Варто зазначити, що норма, відповідно до якої господарське товариство оприлюднює на власному веб-сайті оголошення про здійснення закупівлі в порядку та строки, визначені положенням товариства про закупівлі, не містить достатньої визначеності щодо стадії закупівлі, на якій саме має відбуватися таке оприлюднення. Зокрема, не є очевидним, чи йдеться про обов'язок інформування про намір розпочати закупівлю (тобто на етапі ініціювання та оголошення торгів), чи лише про повідомлення щодо факту її здійснення (після укладення договору або завершення процедури). Така невизначеність може породжувати ризики різнотлумачення та ускладнювати формування єдиної практики, що, в свою чергу, суперечить принципам прозорості та передбачуваності правового регулювання у сфері закупівель.

Отже ми бачимо, що Законом здійснено розмежування часових параметрів введення в дію однотипних нововведень, а саме: норма, закріплена у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні», набирає чинності одночасно з набранням чинності самим Законом, тоді як зміни до Закону України «Про управління об'єктами державної власності» щодо оприлюднення інформації про діяльність державних унітарних підприємств та господарських товариств з державною часткою, вводяться в дію лише через три роки з дня набрання чинності Законом.

Встановлення Законом різних строків імплементації однотипних положень, для відповідних суб'єктів господарювання, розглядається як свідомий крок законодавця, спрямований на поступове запровадження нових обов'язків для таких суб'єктів. Такий підхід має забезпечити час на адаптацію, оптимізацію та внутрішню реорганізацію (за потреби) як для суб'єктів господарювання, так і для напрацювання дієвих норм контролю за виконанням нових вимог, визначення ефективних механізмів нагляду та внесення коректив до правового регулювання після отримання практичного досвіду їх застосування для законодавця.

Можемо припустити, що це є першим підготовчим кроком до поступового системного переходу: від підприємств, які наразі не відносяться до категорії замовників у розумінні Закону «Про публічні закупівлі», до поетапного включення їх до числа суб'єктів, на яких поширюватиметься повний комплекс вимог закупівельного законодавства України.

Висновки. Прийняття Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 9 січня 2025 року № 4196-IX ознаменувало початок якісно нового етапу розвитку національного законодавства.

Скасування Господарського кодексу України та відмова від низки усталених підходів зумовили потребу в оновленні правового регулювання, зокрема у сфері публічних закупівель.

По-перше, законодавець істотно обмежив інструменти договірної свободи у частині визначення штрафних санкцій, закріпивши імперативні правила щодо пені за прострочення грошових зобов'язань. Це з одного боку підвищує рівень передбачуваності та захисту боржників, але з іншого – зменшує гнучкість договірних механізмів у сфері закупівель.

По-друге, встановлення нових вимог для господарських товариств, що не є замовниками у розумінні Закону «Про публічні закупівлі», створює додаткові гарантії прозорості та відкритості при здійсненні закупівель відповідно до власних положень, які мають бути опубліковані, однак водночас породжує низку правових невизначеностей, зокрема щодо порядку та строків оприлюднення інформації про закупівлі.

По-третє, відтермінування введення окремих положень у дію, свідчить про прагнення законодавця забезпечити адаптацію як суб'єктам господарювання, так і органам державної влади. Такий підхід дозволяє уникнути різких правових колізій, але потребує подальшого моніторингу та уточнення окремих норм.

У підсумку, новий Закон задає вектор на посилення прозорості та уніфікацію договірних практик, однак водночас ставить перед науковцями та практиками завдання з пошуку оптимальних механізмів поєднання стабільності правового регулювання з потребами сучасного ринку. Подальші дослідження мають бути спрямовані на вироблення практичних рекомендацій щодо удосконалення інституту публічних закупівель у нових правових умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від від 9 січня 2025 р. № 4196-IX// Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-IX.
2. Прес-служба Апарату Верховної Ради України. Верховна Рада ухвалила Закон про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. 28.02.2025. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/259311.html.
3. Щербина, В. (2025). Правове регулювання діяльності суб'єктів господарювання в перехідний період. *Economics and Law*, 76(1), 18–24. https://doi.org/10.15407/econlaw.2025. 01.018.
4. Похиленко І.С. Новели Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: виклики та наслідки. Фінансова політика : теоретичні та практичні аспекти юридичної науки. Збалансування приватних прав та публічного інтересу в умовах воєнного стану : збірник тез VII Міжнародної науково-практичної конференції, Ірпінь, 3 квітня 2025 / Державний податковий університет. Ірпінь: ДПУ, 2025. С. 164–166. URL: https://repositary.knuba.edu.ua/handle/123456789/15712.
5. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV (втратив чинність) // Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15.
6. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
7. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.
8. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр.
9. Закон України «Про управління об'єктами державної власності» від 21 вересня 2006 року № 185-V. Офіційне інтернет-представництво Президента України / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16.

УДК 347.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.47

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ І ЗАХИСТ ПРАВ НА ЗЕМЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ КОМУНАЛЬНОЇ ФОРМИ ВЛАСНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ МИРНОГО ВОЛОДІННЯ ТА ЕКСПРОПРІАЦІЇ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО І МІЖНАРОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Глущенко А.В.,
заступник начальника відділу судової роботи
юридичного управління
Департаменту земельних ресурсів виконавчого органу
Київської міської ради
Київської міської державної адміністрації
ORCID: 0009-0006-6517-525X
e-mail: 231965@ukr.net

Глущенко А.В. Європейський суд з прав людини і захист прав на земельні ділянки комунальної форми власності: теоретичні та практичні аспекти мирного володіння та експропріації приватної власності в контексті національного і міжнародного законодавства.

У зазначеній статті здійснено аналіз підходів Європейського суду з прав людини до захисту права мирного володіння майном у контексті земельних ділянок комунальної форми власності. Дослідження проведено шлхом співвідношення національного регулювання земельних правовідносин та міжнародних стандартів, сформованих практикою застосування статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Особлива увага приділяється питанням, що стосуються меж втручання держави у право власності, критеріям законності та пропорційності експропріаційних заходів, а також специфіці земель комунальної форми власності, які поєднують у собі приватноправову та публічно-правову природу.

У роботі виокремлено коло ключових проблем, що виникають у національній судовій практиці у справах, пов'язаних із витребуванням територіальними громадами земель, незаконно вибутих з їх володіння. Акцент зроблено на колізіях між положеннями Земельного кодексу України, Цивільного кодексу України, Конституції України та практикою Верховного Суду щодо захисту земель комунальної форми власності, які ускладнюють ефективну реалізацію права на судовий захист.

Окремо проаналізовано, як національні механізми експропріації та повернення земельних ділянок співвідносяться з міжнародними стандартами щодо допустимості втручання у право власності та необхідності забезпечення «справедливого балансу» між приватними і публічними інтересами.

Разом з цим, дослідження також зосереджене на аналізі практики ЄСПЛ щодо втручань у право власності, де Суд розглядає експропріацію, реституцію та втручання заради суспільного інтересу як інститути, що потребують особливо уважного дотримання критерію справедливого балансу.

Висновки статті ґрунтуються більше на тому, що в Україні досі не сформовано усталеної моделі застосування принципу пропорційності у земельних спорах, а отже існує гостра потреба у нормативному переосмисленні підходів до експропріації, повернення земель комунальної власності та судового контролю за такими втручаннями.

Запропоновано напрями законодавчих змін, які покликані забезпечити відповідність української моделі регулювання земельних відносин критеріям ЄСПЛ щодо передбачуваності права, пропорційності та ефективного захисту мирного володіння майном.

Ключові слова: мирне володіння майном; комунальна власність; право власності; перехід прав на землю; експропріація; суспільна необхідність; пропорційність втручання; добросовісний набувач; забудова без відведення землі; самочинне будівництво; баланс публічних і приватних інтересів; стандарти ЄСПЛ; правовий режим нерухомості; правова визначеність; правові колізії щодо землекористування.

Glushchenko A.V. The European Court of Human Rights and the protection of rights to land plots of communal ownership: theoretical and practical aspects of peaceful enjoyment and expropriation of private property in the context of national and international legislation.

This article provides a comprehensive analysis of the approaches of the European Court of Human Rights to the protection of the right to peaceful enjoyment of possessions in the context of land plots held in communal ownership. The research is conducted through an examination of the interplay between national regulation of land relations and international standards established by the case law under Article 1 of Protocol No. 1 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

Particular attention is given to issues concerning the limits of state interference with property rights, the criteria of lawfulness and proportionality in expropriation measures, as well as the unique nature of land held in communal ownership, which combines elements of both private and public law.

The article identifies key challenges arising in national judicial practice concerning claims initiated by territorial communities seeking to reclaim land plots that have unlawfully left communal ownership. Emphasis is placed on conflicts between the provisions of the Land Code of Ukraine, the Civil Code of Ukraine, the Constitution of Ukraine, and the case law of the Supreme Court regarding the protection of communal land, all of which complicate the effective exercise of the right to judicial protection.

The analysis separately examines how national mechanisms of expropriation and restitution of land plots correspond to international standards governing permissible interference with property rights and the need to maintain a "fair balance" between private and public interests.

In addition, the research focuses on the ECtHR's practice concerning interference with property rights, where the Court evaluates expropriation, restitution, and public-interest-driven measures as institutions requiring particularly scrupulous adherence to the criterion of fair balance.

The conclusions emphasize that Ukraine has yet to develop a consistent model for applying the principle of proportionality in land-related disputes. Consequently, there is an urgent need for a normative reassessment of approaches to expropriation, the restitution of communal land, and judicial oversight of such interferences. The article proposes directions for legislative reform aimed at aligning Ukraine's system of land-law regulation with the ECtHR standards of legal predictability, proportionality, and effective protection of peaceful enjoyment of possessions.

Key words: peaceful enjoyment of possessions; communal ownership; property rights; transfer of land rights; expropriation; public necessity; proportionality of interference; bona fide acquirer; construction without allocated land; spontaneous construction; balance of public and private interests; ECtHR standards; legal regime of immovable property; legal certainty; land-use conflicts.

Постановка проблеми. Правове регулювання користування та набуття прав на земельні ділянки комунальної форми власності залишається одним із найменш узгоджених сегментів українського земельного та цивільного законодавства. Особливо гостро проблема проявляється у ситуаціях, коли фізична або юридична особа набуває право власності на будівлю чи інший об'єкт нерухомості, розташований на землі територіальної громади, але права на саму земельну ділянку не були належним чином оформлені або передані.

Виникає колізія між фактичним здійсненням правомочностей власника об'єкта нерухомості та публічно-правовим режимом земель комунальної власності, що не допускає автоматичного переходу права власності на земельну ділянку поза межами процедур, встановлених статтею 120 Земельного кодексу України і водночас зобов'язує орган місцевого самоврядування передати земельну ділянку у власність або користування набувачу в порядку, встановленому цим Кодексом.

У таких правовідносинах зіштовхуються два різних виміри захисту права власності:

- право приватного власника на мирне володіння майном, гарантоване статтею 41 Конституції України та статтею 1 Першого протоколу до Конвенції;
- право територіальної громади як суб'єкта публічної власності на збереження, використання та розпорядження земельними ресурсами відповідно до закону.

Проблема ускладняються тим, що національна судова практика не виробила єдиної позиції щодо того, чи може особа, яка отримує у власність об'єкт нерухомого майна (будівлю), що знаходиться на земельній ділянці комунальної форми власності без належного відведення останньої, посилатися на гарантії мирного володіння майном у розумінні ЄСПЛ. Одні судові рішення визнають такі гарантії за приватною особою, інші – ставлять публічний інтерес громади вище, допускаючи можливість фактичного позбавлення особи можливості користуватись об'єктом нерухомості без компенсації.

Водночас практика Європейського суду з прав людини наголошує на необхідності забезпечення «справедливого балансу» між суспільною необхідністю втручання та інтересами приватної особи. Однак у випадку земель комунальної власності цей баланс в Україні часто порушується через недосконаліть процедур, суперечливість нормативної бази та відсутність чіткого механізму відмежування прав на землю і прав на розміщений на ній об'єкт.

Таким чином, проблема полягає у відсутності узгодженої моделі правового захисту як приватного власника будівлі, так і територіальної громади як власника землі, що створює ризики експропріації, юридичної невизначеності та масових спорів щодо земельних ділянок.

Мета дослідження. комплексний аналіз правових засад та механізмів захисту права на мирне володіння земельними ділянками комунальної форми власності, а також розробка теоретичних і практичних рекомендацій для вдосконалення національного законодавства з урахуванням прецедентної практики Європейського суду з прав людини щодо конфліктів між органами місцевого самоврядування та фізичними особами.

Стан опрацювання проблематики. Порушене питання, яке стосується природи та специфіки комунальної власності на землю, її конституційні підстави, а також труднощі, пов'язані з її реалізацією аналізувались низкою дослідників, зокрема: Лисанець О.С., Багай Н.О., Дремлюга К.О., Бачур Б.С., Орел Л.В., Коваленко Т.О., Дивак Т.В., Майданик Н.І., Гринько С.В. та інші.

Хоча й існує велика база наукових і практико-правових досліджень у галузі землеволодіння та земельного права в Україні загалом – специфічний конфлікт, пов'язаний із приватною власністю на нерухомість на комунальній землі, – залишається недостатньо дослідженим. Праці, які торкаються теми, переважно окреслюють загальні підходи, але рідко – детально аналізують проблеми, що виникають саме із «розшаруванням» власності на землю і об'єкт. Інтеграція стандартів ЄСПЛ та механізмів національного права у таких випадках залишається переважно теоретичною, без глибокого емпіричного чи судового аналізу.

Виклад основного матеріалу. Правовий режим земель комунальної форми власності посідає особливе місце у системі національного земельного законодавства, оскільки поєднує елементи публічного інтересу територіальної громади та приватноправові можливості використання земельних ділянок для обслуговування об'єктів нерухомості. В межах таких правовідносин ключовим залишається питання: яким чином співвідносяться гарантії непорушності права приватної власності на об'єкт нерухомості та обов'язок додержання встановленого законом порядку набуття і реалізації прав на земельну ділянку, на якій цей об'єкт розташований. Адже навіть за умов належного набуття права власності на будівлю чи іншу споруду приватна особа, у певних випадках, не набуває автоматичного права на землю, якщо вона перебуває у комунальній формі власності та не була передана у встановлений законом спосіб.

У цьому аспекті вважаємо, що виникає глибинна колізія між трьома фундаментальними галузями права:

- **земельним правом**, яке визначає режим земель комунальної власності та вимагає проходження процедури відведення або переходу прав на відповідну ділянку;
- **цивільним правом**, що гарантує власникові повний комплекс правомочностей – володіння, користування та розпорядження майном;
- **конституційним правом**, яке закріплює непорушність права приватної власності та передбачувані межі державного втручання у це право.

Така багатогранність породжує ситуації, в яких власник нерухомості фактично здійснює володіння об'єктом, але юридично позбавлений можливості повноцінно реалізувати своє право, оскільки земельна ділянка не передана йому у власність чи користування, попри очевидну функціональну єдність з будівлею.

Нормативне підґрунтя регулювання земельних відносин в Україні ґрунтується на конституційній моделі організації публічної влади та спеціальному законодавстві у сфері земельного устрою.

Земельний кодекс України визначає, що система правовідносин у сфері використання, володіння та розпорядження землею формується під безпосереднім впливом Конституції України, а також прийнятих на її виконання нормативно-правових актів, що забезпечують комплексне, узгоджене врегулювання повноважень суб'єктів земельних прав та гарантій їх реалізації. Конституційна природа місцевого самоврядування як окремого рівня публічної влади зумовлює специфічний статус територіальної громади у сфері управління та розпорядження землями комунальної власності. Основний Закон визначає, що місцеве самоврядування є правом жителів відповідної адміністративно-територіальної одиниці самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України, здійснюючи це як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування – сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Така модель передбачає, що саме територіальна громада має первинне право на володіння та управління землями, що становлять матеріальну основу її самостійності, а органи місцевого самоврядування діють як представники цього колективного суб'єкта, реалізуючи від його імені повноваження щодо формування та зміни правового режиму земельних ділянок [1].

У відповідності до частини першої Закону України «Про місцеве самоврядування Україні», місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [4].

Пункт 34 частини першої статті 26 вказаного Закону передбачає, що виключно на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради вирішуються такі питання, зокрема, щодо вирішення відповідно до закону питань регулювання земельних відносин [4].

Узгодження положень земельного законодавства з конституційними нормами забезпечує системність та ієрархічність регулювання, у межах яких органи місцевого самоврядування зобов'язані діяти виключно на підставі та у спосіб, передбачені законом, а права фізичних і юридичних осіб у сфері землекористування повинні бути реалізовані з урахуванням балансу приватних та публічних інтересів. Саме тому регулювання земель комунальної власності не може розглядатися ізольовано, оскільки його зміст деталізований конституційними принципами децентралізації, самостійності територіальних громад та гарантій захисту права власності, які становлять основу взаємодії держави, громади та приватних осіб у земельних відносинах. Земельні відносини регулюються Конституцією України, Земельним кодексом України (далі – ЗК України), а також прийнятими відповідно до них нормативно-правовими актами [3].

Порядок виникнення у громадян та юридичних осіб прав на земельні ділянки державної чи комунальної форми власності законодавець пов'язує з прийняттям компетентного рішення органом публічної влади. ЗК України в статті 116 встановлює, що громадяни та юридичні особи набувають права власності та права користування земельними ділянками із земель державної або комунальної власності за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування в межах їх повноважень, визначених цим Кодексом або за результатами аукціону [3].

З огляду на необхідність деталізації процедурного механізму реалізації земельних прав у межах міста Києва як столиці держави, Київська міська рада прийняла рішення від 20.04.2017 № 241/2463, яким затвердила Порядок набуття прав на землю із земель комунальної власності територіальної громади міста Києва (далі – Порядок). Зазначений Порядок розроблено з метою врегулювання процедури реалізації прав на землю фізичними та юридичними особами із земель комунальної власності територіальної громади міста Києва, а також встановлює комплексний механізм, який спрямований на забезпечення правової визначеності, прозорості та контрольованості у сфері розпорядження земельними ресурсами столиці [7]. Його конструкція передбачає послідовність процедурних стадій, кожна з яких має забезпечити відповідність рішень вимогам земельного, містобудівного та адміністративного законодавства.

Щоб зрозуміти сутність порушеного питання, є необхідність короткого аналізу зазначеної процедури для подальшої можливості візуалізувати вищевикладене.

Першим етапом в отриманні земельної ділянки коммунальної форми власності, відповідно до Порядку, є звернення зацікавленої особи з клопотанням про надання дозволу на розроблення проєкту землеустрою щодо відведення земельної ділянки, до якого додаються графічні матеріали, відомості про орієнтовні межі ділянки та інші документи [7].

У випадках, коли ЗК України дозволяє розробляти проєкт землеустрою без прийняття окремого рішення ради, заявник подає повідомлення про намір розробити проєкт, після чого Департамент земельних ресурсів виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації), як структурний підрозділ виконавчого органу КМР (КМДА), протягом десяти днів надає заявнику завдання на проєктування – документ, який визначає текстові та графічні параметри майбутньої ділянки [7].

Щоб зрозуміти зміст поняття «проєкт землеустрою», доцільно буде розглянути його тлумачення в нормі статті 1 Закону України «Про землеустрій», де визначено, що останній – сукупність економічних, проектних і технічних документів щодо обґрунтування заходів з використання та охорони земель, які передбачається здійснити за таким проектом [8].

Надалі, хочеться виділити окрему групу процедур, які становлять собою виготовлення технічної документації із землеустрою, яка застосовується у випадках, коли земельна ділянка не формується заново, а відбувається уточнення її меж, поділ чи об'єднання ділянок, або визначення меж частини ділянки, на яку поширюється сервітут чи суборенда. Підставою для розробки такої документації є резолюція Київського міського голови або секретаря ради, що виконує роль дозволу на її виготовлення. Після її виготовлення, документація із землеустрою проходить систему погоджень відповідно до статей 186 та 186-1 ЗК України, а за необхідності – державну експертизу [3].

На цьому етапі уповноважені органи здійснюють перевірку відповідності документації вимогам містобудівного законодавства, екологічним нормам, режимам охоронних зон та іншим правовим обмеженням. Саме погоджувальна стадія дозволяє виявити та попередити можливі конфлікти між намірами заявника і публічним інтересом територіальної громади, забезпечуючи дотримання принципів раціонального землекористування, охорони земель та узгодженості з містобудівною документацією столиці (генеральний план розвитку м. Києва, детальний план території Києва і так далі).

Після проходження погоджень документація подається до Київської міської ради для її затвердження, що становить ключовий етап процедури. Затвердження проєкту землеустрою визначає межі, площу, цільове призначення ділянки та робить можливим прийняття індивідуального рішення про передачу земельної ділянки. Рішення про затвердження документації не створює речового права, на землю проте є обов'язковою умовою для наступного правовстановлювального акту. Рішення про передачу земельної ділянки у власність або користування ухвалюється на пленарному засіданні Київської міської ради з урахуванням висновків профільних комісій, насамперед комісії з питань архітектури, містобудування та земельних відносин. Прийнятий акт передається до приймальні Київради з земельних питань, де здійснюється фіксація відомостей у міському земельному кадастрі та повідомлення заявника.

Остаточним етапом виступає державна реєстрація речового права відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно» [6]. Саме з моменту такої реєстрації право власності, оренди чи користування земельною ділянкою вважається таким, що виникло, тоді як рішення Київської міської ради та документація із землеустрою становлять лише підстави для його реєстрації.

Узагальнюючи, Порядок 2017 року формує поетапність переходу від наміру заявника – через стадії ініціювання, розроблення та погодження документації із землеустрою, її затвердження, до прийняття рішення про передачу ділянки та державної реєстрації речового права. Така конструкція забезпечує послідовне врегулювання земельних відносин у столиці, поєднуючи публічний інтерес територіальної громади та права приватних осіб, і гарантує дотримання принципів прозорості, передбачуваності та законності у сфері землекористування.

Розглянемо на прикладі, коли суб'єкти приватного права (фізичні або юридичні особи) набувають право власності на об'єкт нерухомого майна, який розміщується на земельній ділянці комунальної форми власності. Підстави виникнення такого права можуть бути різноманітними: укладення правочинів (зокрема договорів купівлі-продажу, дарування, міни, спадкування), набуття об'єкта на підставі судового рішення, приватизація окремих категорій майна, а також виникнення права власності в силу закону, наприклад у результаті завершення самочинного будівництва та його подальшої легалізації. Найчастіші випадки, у відповідності до судової практики останніх років – це набуття права власності на підставі технічної інвентаризації майна, іншими словами – технічний паспорт.

Станом на сьогодення, технічний паспорт може виготовити будь-яка компанія, яка має відповідну ліцензію та сертифікованого інженера, а також Комунальне підприємство Київської міської ради «Київське міське бюро технічної інвентаризації». Треба розуміти, що замовник будь-якого будівництва – фізична чи юридична особа, яка має у власності чи користуванні одну чи декілька земельних ділянок або у власності чи управлінні будівлю/споруду і має намір щодо виконання підготовчих та/або будівельних робіт [5].

Після проведення відповідної інвентаризації на самочинно збудований об'єкт нерухомого майна, особа, з метою легалізації останнього, звертається до державного реєстратора (приватного нотаріуса) для проведення відповідної реєстрації в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. Вслід за вчиненням зазначених дій, зацікавлена особа звертається до приймальні органу місцевого самоврядування з метою ініціації процедури отримання земельної ділянки під її власником об'єкта нерухомого майна.

Така логіка є природньою: без оформленого речового права на земельну ділянку власник будівлі не може повною мірою реалізувати правомочності володіння, користування та розпорядження майном, передбачені статтею 317 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [2].

Саме тому після державної реєстрації права власності на об'єкт нерухомості – незалежно від того, чи виникло це право на підставі правочину, за результатами технічної інвентаризації, чи внаслідок іншого узаконення самочинного будівництва– подальшим логічним етапом майже завжди стає ініціювання процедури відведення земельної ділянки.

Однак, у таких випадках виникає ключова юридична колізія: за загальним правилом земельні ділянки державної і комунальної власності можуть передаватися у власність чи користування виключно на конкурентних засадах, шляхом проведення земельних торгів, про які йдеться мова в частині першій статті 134 та статті 135 ЗК України.

У відповідності до вказаних статей земельні ділянки державної чи комунальної власності продаються або передаються в користування (оренду, суперфіцій, емфітевзис) окремими лотами на конкурентних засадах (на земельних торгах). Лише виключення, прямо визначені частиною другою статті 134 ЗК України, дозволяють уникнути конкурентної процедури. Одним із таких виняткiв є саме розташування на земельній ділянці об'єкта нерухомого майна, що перебуває у приватній власності [3].

Тобто законодавець визнає, що власник будівлі має право претендувати на земельну ділянку без земельних торгів, оскільки торги щодо сформованої ділянки під існуючим об'єктом є неможливими. Саме на цю норму – абзац перший частини другої статті 134 ЗКУ – і спираються заявники, звертаючись до органів місцевого самоврядування з метою отримання рішення про відведення земельної ділянки.

Таким чином, набуття права власності на об'єкт нерухомості фактично створює юридичний механізм обходу конкурентних процедур щодо землі, який сам по собі не є незаконним, оскільки прямо передбачений законом, проте створює підґрунтя для зловживань, особливо у випадках самочинного будівництва або штучного створення об'єктів нерухомості з метою подальшого отримання земельної ділянки поза торгами.

Ситуація ускладнюється також тим, що стаття 120 ЗК України закріплює загальний принцип слідування земельної ділянки за об'єктом нерухомості, передбачаючи перехід прав на землю до нового власника будівлі [3].

На перший погляд, ця норма створює враження автоматичності переходу прав на земельну ділянку, адже закон формулює імператив: при переході права власності на будівлю до набувача переходить право користування (чи інше речове право), яке мав попередній землекористувач. Однак застосування цього принципу на практиці потребує існування сформованої земельної ділянки з кадастровим номером та наявності у попереднього власника будівлі оформленого речового права на землю.

Але, частиною одинадцятою статті 120 ЗК України передбачено, що якщо об'єкт нерухомого майна (жилий будинок (крім багатоквартирного), інша будівля або споруда), об'єкт незавершеного будівництва розміщений на земельній ділянці державної або комунальної власності, що не перебуває у користуванні, набувач такого об'єкта нерухомого майна зобов'язаний протягом 30 днів з дня державної реєстрації права власності на такий об'єкт звернутися до відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування із заявою про передачу йому у власність або користування земельної ділянки, на якій розміщений такий об'єкт, що належить йому на пра-

ві власності [3]. Власник нерухомого майна має право користування земельною ділянкою, на якій воно розташоване. Ніхто інший, окрім власника об`єкта нерухомості, не може претендувати на земельну ділянку, оскільки вона зайнята об`єктом нерухомого майна.

Аналогічну правову позицію викладено Верховним Судом у постанові від 15.12.2021 у справі № 924/856/20 (також у постанові Верховного Суду у складі судової палати для розгляду справ щодо земельних відносин та права власності Касаційного господарського суду від 05.08.2022 року у справі №922/2060/22) [27].

Внесення зазначених змін у ЗК України, безсумнівно, є позитивним явищем з погляду формування єдиного підходу до розуміння законодавства. Однак навіть таке формування статті 120 ЗК України не дає можливості вирішити низки важливих практичних питань, які можуть виникати під час переходу прав на землю до конкретного набувача [28]. При цьому позиція законодавця щодо переходу права власності на земельну ділянку під час придбання об'єкта нерухомості є більш-менш зрозумілою. У договорі відчуження об'єкта нерухомості достатньо передбачити характеристики земельної ділянки, на якій знаходиться такий об'єкт, та вказати власника цієї ділянки, який здійснює її передачу одночасно з відчуженням об'єкта нерухомості. У цьому разі договір відчуження об'єкта нерухомості буде підставою для видачі новому власнику державного акта на право власності на землю. На жаль, законодавство не конретизує, яким сааме чином відбувається перехід права власності на земельну ділянку в разі придбання будівлі (споруди), розміщеної на ній [28].

Варто також звернути увагу, що згідно Постанови Великої Палати Верховного Суду від 04.12.2018 у справі № 910/18560/16 (аналогічний висновок міститься у постанові Верховного Суду України від 22.06.2021 у справі № 200/606/18), в якій наголошено на принципі superficies solo cedit (збудоване на поверхні слідує за землею). Принцип єдності юридичної долі земельної ділянки та розташованої на ній будівлі або споруди, який хоча безпосередньо і не закріплений у загальному вигляді в законі, тим не менш знаходить свій вияв у правилах статті 120 ЗК України, статті 377 ЦК України, інших положеннях законодавства [21].

Тобто, земельна ділянка слідує за нерухомим майном, яке придбаває особа, якщо інший спосіб переходу прав на земельну ділянку не визначено умовами договору чи приписами законодавства (Постанова Верховного Суду від 20.01.2021 у справі № 318/1274/18) [22].

Разом з цим, частиною першою та другою статті 376 ЦК України визначено, що житловий будинок, будівля, споруда, інше нерухоме майно вважаються самочинним будівництвом, якщо вони збудовані або будуються на земельній ділянці, що не була відведена для цієї мети, або без відповідного документа, який дає право виконувати будівельні роботи чи належно затвердженого проекту, або з істотними порушеннями будівельних норм і правил. Особа, яка здійснила або здійснює самочинне будівництво нерухомого майна, не набуває права власності на нього [2].

У підсумку формується складний правовий механізм: з одного боку, статті 120 та 134 ЗК України створюють законний інструментарій для правонаступництва земельних прав (та об'єкта нерухомого майна – будівлі) у разі належно оформлених прав попереднього власника та передбачають можливість позаконкурентного набуття земельної ділянки новим власником об'єкта нерухомості, який розміщений на землі комунальної форми власності.

З іншого боку, стаття 376 ЦК України встановлює суворі обмеження щодо об'єктів самочинного будівництва, позбавляючи таких осіб будь-яких речових прав на незаконно зведені споруди та, відповідно, унеможливлюючи їх доступ до механізмів позаконкурентного отримання земельних ділянок.

Таким чином, законодавча конструкція одночасно створює законні способи оформлення земельних прав для добросовісних набувачів і водночас блокує можливість використання незаконно створених об'єктів як підстави для отримання земельної ділянки.

Уявімо наступну ситуацію, за якої орган місцевого самоврядування як власник земельної ділянки звертається до суду з позовом про знесення об'єкта, збудованого без належним чином оформленого права на землю. Підставою для такого звернення є положення частини четвертої статті 376 ЦК України, яка передбачає, що якщо власник земельної ділянки заперечує проти визнання права власності на самочинно збудоване нерухоме майно або якщо таке будівництво порушує права інших осіб, відповідний об'єкт підлягає знесенню особою, яка здійснила самочинне будівництво, або за її рахунок [2]. Предметом доказування у таких категоріях справ традиційно виступає наявність сукупності ознак самочинного будівництва, передбачених вказаною статтею

ЦК України, серед яких ключове значення має не лише відсутність правовстановлювальних документів на земельну ділянку, а й відсутність повного комплекту містобудівної документації, без якої будівництво не може вважатися законним.

Особливу доказову вагу має відсутність містобудівних умов та обмежень – документа, що містить комплекс планувальних та архітектурних вимог до проектування і будівництва щодо поверховості та щільності забудови земельної ділянки, відступів будинків і споруд від червоних ліній, меж земельної ділянки, її благоустрою та озеленення, інші вимоги до об'єктів будівництва, встановлені законодавством та містобудівною документацією [5]. У комплексі з відсутністю рішення про відведення земельної ділянки чи надання її у користування, така ситуація формує достатній обсяг доказів для задоволення позову про знесення об'єкта як такого, що побудований з істотними дефектами та порушує права власника – територіальної громади.

Окрім того, частина перша статті 391 ЦК України надає власнику майна можливість вимагати усунення будь-яких перешкод у здійсненні правомочностей користування та розпорядження власним майном, що включає і вимогу щодо усунення незаконної забудови на його землі [2]. Однак практичне застосування цих норм у контексті земель комунальної форми власності містить значну кількість складних правових нюансів. Насамперед виникає питання про характер набуття особою прав щодо самочинно збудованого об'єкта – чи діяла вона недобросовісно, усвідомлюючи незаконність будівництва, чи, навпаки, вважала себе добросовісним набувачем, покладаючись на видані технічні документи, відомості з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, реєстраційні записи і так далі.

Довести недобросовісність у таких спорах є надзвичайно складно, оскільки суди виходять із презумпції добросовісності набувача, що випливає з загальних засад цивільного законодавства. Навіть у разі, коли будівництво відбулося без належних дозвільних документів, суди часто змушені враховувати юридичну значущість принципу мирного володіння майном, гарантованого статтею 41 Конституції України, статтею 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та 321 ЦК України.

Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Стаття 1 Першого протоколу має свою власну структуру: «…ця стаття містить три окремі норми. Перша норма, яка має загальний характер, проголошує принцип мирного володіння майном; друга норма стосується випадків позбавлення майна і підпорядковує його певним умовам – вона міститься в другому реченні частини першої. Третя норма визнає, що держави мають право, зокрема, контролювати використання майна, відповідно до загальних інтересів, шляхом запровадження законів, які вони вважають необхідними для забезпечення такої мети; ця норма міститься в частині другій. Перед тим як з'ясувати, чи було дотримано першу норму, Суд повинен встановити застосовність у цій справі решти двох норм..» (рішення «Спорронг і Льоннрот проти Швеції» від 23.09.1982) [10].

Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності [1]. За усталеною практикою Європейського суду з прав людини, будь-яке втручання держави у право власності – включно із знесенням будинку або обмеженням його використання – повинно відповідати критеріям законності, легітимної мети та пропорційності (справедливого балансу між суспільним інтересом і правами приватної особи) [11].

Українські суди дедалі частіше застосовують ці стандарти під час оцінки вимог органу місцевого самоврядування про знесення об'єкта.

Дилема також загострюється, коли особа вже встигла не лише звести будівлю, а й фактично проживати у ній протягом тривалого часу. У таких випадках суди схиляються до висновку, що знесення житлового будинку становитиме надмірне і непропорційне втручання у право особи на житло та мирне володіння своїм майном.

Варто також наголосити на тому, що існує низка європейської практика щодо порушеного питання.

Показовим є рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) від 02.12.2010 «Кривіцька та Кривіцький проти України» (заява № 30856/03), де було зазначено, що втручання у право на житло та майно є непропорційним, якщо воно не супроводжується суворою необхідністю, не переслідує вагомої суспільної мети або порушує баланс між приватними та публічними інтересами [12].

Аналогічний підхід послідовно простежується також у інших справах ЄСПЛ, який наголошує, що будь-яке втручання держави у право приватної особи на майно повинно не лише ґрунтуватися на легітимній меті та відповідати загальному інтересу, але й супроводжуватися ретельним дотриманням принципу пропорційності.

Ця вимога виражена у понятті «справедливий баланс», який має бути встановлений між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основоположних прав особи. Завдання досягти цього балансу відображено у структурі статті 1 Першого протоколу до Конвенції в цілому. У кожній справі, що стосується стверджуваного порушення цієї статті, Суд повинен, таким чином, встановити, чи було покладено на відповідну особу непропорційний та надмірний тягар внаслідок втручання держави (аналогічний висновок викладено у рішенні по справі «Хуттен-Чапска проти Польщі» (заява № 35014/97), пункт 167; рішення у справі «Зеленчук і Цицюра проти України» (заяви № 846/16 та № 1075/16), п. 101).

На противагу вищевикладеному, є правова позиція національних судів, яка викладена у Постанові Великої Палати Верховного Суду від 02.11.2021 у справі № 925/1351/19: «Велика Палата Верховного Суду відзначає, що предметом регулювання статті 1 Першого протоколу є втручання держави у право на мирне володіння майном [25].

У практиці ЄСПЛ, а саме у рішенні по справі «Спорронг і Льоннрот проти Швеції» від 23.09.1982 (аналогічні висновки у справах ЄСПЛ, а саме: «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» від 21.02.1986, «Щокін проти України» від 14.10.2010, «Сєрков проти України» від 07.07.2011, «Колишній король Греції та інші проти Греції» від 23.11.2000, «Булвес» АД проти Болгарії» від 22.01.2009, «Трегубенко проти України» від 02.11.2004, «East/West Alliance Limited» проти України» від 23.01.2014) напрацьовано три критерії, які слід оцінювати, аналізуючи сумісність втручання в право особи на мирне володіння майном з гарантіями статті 1 Першого протоколу, а саме: чи можна вважати втручання законним; чи переслідує воно «суспільний», «публічний» інтерес; чи такий захід (втручання в право на мирне володіння майном) є пропорційним визначеним цілям [16]. Втручання є виправданим, якщо воно здійснюється з метою задоволення суспільного, публічного інтересу, за наявності об`єктивної необхідності у формі суспільного, публічного, загального інтересу, який може включати інтерес держави, окремих регіонів, громад чи сфер людської діяльності.

Критерій пропорційності передбачає, що втручання в право власності буде розглядатися як порушення статті 1 Першого протоколу, якщо не було дотримано справедливої рівноваги (балансу) між інтересами держави (суспільства), пов`язаними із втручанням, та інтересами особи, яка так чи інакше страждає від втручання. «Справедлива рівновага» передбачає наявність розумного співвідношення (обґрунтованої пропорційності) між метою, що ставиться для досягнення, та засобами, які використовуються. Необхідний баланс не буде дотримано, якщо особа несе «індивідуальний і надмірний тягар» [25]. При цьому ЄСПЛ у питаннях оцінки пропорційності, як і в питаннях наявності суспільного, публічного інтересу, визнає за державою досить широку «сферу розсуду», за винятком випадків, коли такий «розсуд» не ґрунтується на розумних підставах.

Водночас, повертаючись до питання проведення законності державної реєстрації права власності на об'єкти нерухомого майна (будівлі) за фізичними або юридичними особами, які знаходяться на земельних ділянках комунальної форми власності, то ЄСПЛ має власні підходи до вирішення порушених питань. Потреба держави виправити власні процедурні недоліки або «помилки минулого» не може ставати підставою для непропорційного втручання у вже набуте право особи, яка діяла добросовісно, покладаючись на очевидну легітимність рішень або дій уповноважених органів. Ця доктрина послідовно закріплена у практиці ЄСПЛ, який у рішенні «Пінкова та Пінк проти Чеської Республіки» (заява № 36548/97), пункт 58, а також у рішенні «Рисовський проти України» (заява № 29979/04), пункт 71, прямо вказав, що інтерес держави у відновленні правопорядку не може поглинати право приватної особи на мирне володіння майном, якщо саме держава створила умови для виникнення спірної ситуації [12].

Тобто, ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що органи державної влади, які не впроваджують або не дотримуються власних адміністративних процедур, не повинні отримувати вигоду з власного неправомірного чи недбалого інституційного поводження. Цей висновок виразно сформульовано у рішенні «Лелас проти Хорватії» (Lelas v. Croatia) (заява № 55555/08), пункт 74, де Суд наголосив: жоден орган публічної влади не може уникнути наслідків власної бездіяльності або помилок, перекладаючи негативні наслідки на фізичну особу, яка діяла в межах правового поля [15].

У цьому контексті особливої ваги набуває інститут державної реєстрації речових прав. Державний реєстратор – незалежно від того, здійснює він повноваження як нотаріус чи посадова особа відповідного органу – є втіленням держави у сфері відображення та підтвердження правового статусу майна (права). У відповідності до пункту 1 частини першої статті 2 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень – офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно, обтяжень таких прав шляхом внесення відповідних відомостей до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно [6].

Відтак, будь-яка помилка державного реєстратора є не особистою помилкою конкретної посадової особи, а помилкою держави як цілісного суб'єкта публічної влади, яка несе конституційний обов'язок забезпечувати правову визначеність, стабільність правовідносин і захист довіри громадян до органів влади.

Однак, звернемо увагу на національну судову практику, зокрема, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 07.04.2020 у справі № 916/2791/13, висновки в якій аналогічні висновкам, викладеним у постановах від 23.06.2020 у справі № 680/214/16 та від 20.07.2022 у справі № 923/196/20, зазначено, зокрема, що аналіз положень законодавчих актів дозволяє стверджувати, що державна реєстрація визначає лише момент, після якого виникає право власності, за наявності інших юридичних фактів, передбачених законом як необхідних для виникнення права власності. Реєстрація права власності на самочинне будівництво за особою, що здійснила самочинне будівництво, у силу положень законодавства не змінює правовий режим такого будівництва, як самочинного [23]. Навіть у випадку якщо буде встановлено, що суб`єкт державної реєстрації прав правомірно прийняв рішення про державну реєстрацію права (зокрема, для державної реєстрації подані всі необхідні документи, які вимагаються відповідно до закону, та відсутні встановлені законом підстави для відмови в державній реєстрації права), то це не є перешкодою для задоволення позову про знесення майна.

Вказана позиція повністю узгоджується у постановах Великої Палати Верховного суду від 29.05.2019 у справі № 367/2022/15-ц, від 22.08.2018 № 925/1265/16, від 04.08.2018 у справі № 915/127/18 [24].

Повертаючись до нашої проблематики, коли особа набуває право власності на самочинно зведений або фактично існуючий об'єкт нерухомості на земельній ділянці комунальної власності, ключовим є те, що держава через державного реєстратора визнає існування такого права у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. Якщо пізніше орган місцевого самоврядування стверджує, що споруда є самочинною або зведеною з порушеннями, виникає питання: чи може держава ставити під сумнів власні дії, на які особа покладалася добросовісно?

Практика ЄСПЛ свідчить, що відповідь у більшості випадків – негативна. Держава, визнавши право, не може, без надзвичайно вагомих підстав та без ретельної пропорційності, ставити власну помилку в основу позбавлення особи майна або створення для неї обтяжливих наслідків. Адже саме вона, держава, була суб'єктом влади та контролю й несла обов'язок упередити виникнення правового дефекту.

Принцип належного урядування підкреслює те, що між людиною та державою повинні бути вибудовані саме публічно-сервісні відносини, у яких інституції та процеси служать всім членам суспільства.

Таким чином, доктрина відповідальності держави за власні адміністративні помилки прямо впливає на оцінку дій органів місцевого самоврядування у спорах щодо самочинного будівництва, оскільки питання «вини держави» та її процедурної недбалості стає невід'ємним елементом пропорційності втручання у право власності, який застосовується ЄСПЛ.

Як висновок, на нашу думку, механізм захисту прав територіальної громади шляхом знесенням об'єктів самочинного будівництва не призводить до непропорційності втручання у права осіб, оскільки захист землі, яка на праві власності належить територіальній громаді міста Києва, створення належних умов для реалізації прав громадян і забезпечення населенню доступу до землі, превалюють над індивідуальними правами окремих осіб.

Разом з цим, у світлі вказаної низки європейської практики, особливої уваги заслуговує питання відшкодування шкоди, яку особа зазнала через «помилки» держави.

ЄСПЛ у рішенні «Шмакова проти України» (заява № 70445/13), на яке посилається Верховний Суд у постановах від 22.05.2024 у справі № 521/17063/18, від 08.05.2024 у справі № 461/7888/21,

від 22.05.2024 у справі № 761/10951/20, та від 15.05.2024 у справі № 754/58/22, наголосив, що позбавлення особи її майна без надання компенсації, «обґрунтовано пов'язаної з його вартістю», у принципі несумісне з вимогою «справедливого балансу» [17].

Суд зазначив, що у контексті скасування прав, помилково визнаних державними органами, принцип належного урядування покладає на державу обов'язок не лише оперативно виправляти власні помилки, але й забезпечувати надання адекватної компенсації добросовісним власникам [17].

Така ж позиція відображена у рішенні «Кривенький проти України» (заява № 43768/07), пункт 45, в якій Суд підкреслив, що держава не може усувати наслідки своїх неправильних дій за рахунок приватної особи, яка обґрунтовано довіряла легітимності дій державного органу [18].

У цьому контексті постає наступне цілком логічне питання: якщо орган місцевого самоврядування ініціює звернення до суду про знесення майна або усунення перешкод у користуванні власною земельною ділянкою, а суд доходить висновку про самочинність будівництва (стаття 376 ЦК України) та водночас визнає втручання у право мирного володіння майном непропорційним, чи повинна держава компенсувати добросовісному набувачеві вартість такого об'єкта нерухомості? Адже з позицій ЄСПЛ – зокрема у зазначених вище справах «Пінкова та Пінк проти Чеської Республіки» (заява № 36548/97), «Рисовський проти України» (заява № 29979/04), «Ґаші проти Хорватії» (заява № 32457/05), [19] «Трго проти Хорватії» (заява № 35298/04) [20] – саме держава несе ризик процедурних та адміністративних помилок, у тому числі й у сфері державної реєстрації речових прав [14].

Однак, питання компенсації за об'єкт нерухомого майна у випадку визнання його самочинним або таким, що підлягає знесенню, виходить за межі предмету цього дослідження.

Воно потребує окремого комплексного аналізу, що включав би в себе співвідношення між статтею 376 ЦК України, положеннями статті 1 Першого протоколу, принципом належного урядування та наявною українською судовою практикою щодо добросовісних набувачів. У той же час, аналіз усталених правових позицій Верховного Суду України свідчить також про чітку й послідовну доктрину щодо правової природи самочинного будівництва та наслідків вчинення відповідних дій.

Як вже зазначалось раніше, у відповідності до статті 376 ЦК України, об'єкт нерухомості визнається самочинно збудованим за наявності хоча б однієї з таких ознак: зведення на земельній ділянці, що не була відведена для цієї мети; здійснення будівництва без документа, який дає право на виконання будівельних робіт; або зведення з істотними порушеннями будівельних норм і правил.

Верховний Суд у своїх постановах неодноразово підкреслював автономність кожної з цих підстав: достатність навіть однієї ознаки для кваліфікації об'єкта як самочинного підтверджено у постановах від 18.02.2019 у справі № 308/5988/17-ц та від 20.03.2019 у справі № 202/3520/16-ц.

Важливим елементом правового режиму самочинного будівництва є відсутність у такого об'єкта цивільно-правових властивостей речі, здатної бути предметом права власності. Особа, яка здійснила самочинне будівництво, не набуває права власності на нього, незалежно від обставин зведення

Цю позицію Верховний Суд послідовно відтворив, зокрема у постановах від 10.05.2018 у справі № 910/15993/16 та від 23.06.2020 у справі № 680/214/16-ц. Послідовність такої практики та позиції підтверджена й в інших рішеннях Верховного Суду України.

Узагальнюючи вказану національну практику, можна сформулювати кілька ключових висновків:

- самочинність будівництва встановлюється на підставі однієї з ознак, перелічених у частині першій статті 376 ЦК України; доведення умислу чи недобросовісності забудовника не вимагається.
- право власності на самочинне будівництво не виникає, незалежно від факту державної реєстрації чи наявності технічної документації.
- орган місцевого самоврядування має право пред'являти позови про знесення об'єктів та повернення земельної ділянки територіальній громаді.
- знесення є допустимим способом захисту права власності громади, якщо земельна ділянка використовувалася без правовстановлюючих документів, що відповідає приписам статті 212 ЗК України.

Додатково до вищевикладеного, звертаємо увагу на пункт 2 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30.03.2012 № 6 «Про практику застосування судами статті 376 Цивільного кодексу України (про правовий режим самочинного будівництва)», де визначено, що самочинним вважається будівництво житлового будинку, будівлі, споруди, іншого нерухомого майна, якщо вони збудовані (будуються) на земельній ділянці, що не була відведена особі, яка здійснює будівництво; або відведена не для цієї мети; або без відповідного документа, який дає право виконувати будівельні роботи, чи належно затвердженого проекту; або з істотним порушенням будівельних норм і правил [9].

Але, як наприклад зазначав Верховний Суд України у постанові від 28.09.2021 у справі № 910/10932/17, від 06.09.2021 у справі № 465/7206/18, від 17.08.2018 у справі № 820/3183/16, від 31.07.2018 у справі № 813/6426/14, від 06.03.2019 у справі № 814/2645/15, від 15.05.2019 № 813/6423/14, що знесення самочинного будівництва є крайньою мірою, яка передбачена законом і є можливою лише тоді, коли використано усі передбачені законодавством України заходи щодо реагування та притягнення винної особи до відповідальності та коли неможлива перебудова об`єкта нерухомості чи особа відмовляється від здійснення такої перебудови. Крім того, ЄСПЛ у справі «Іванова і Черкезов проти Болгарії» (заява № 46577/15) також підтвердив вищевикладені твердження щодо знесення майна.

На наше переконання, першочерговим напрямом удосконалення земельного законодавства має стати доктринальне та нормативне уточнення механізму переходу прав на земельну ділянку у випадку набуття права власності на об'єкт нерухомого майна, передбаченого статтею 120 ЗК України. Нинішня редакція проблемної статті ґрунтується на презумпції правомірності розміщення об'єктів нерухомості на землі та фактично виходить із того, що кожний об'єкт створюється на земельній ділянці, правовий режим якої відповідає вимогам законодавства.

Таке припущення видається надто оптимістичним в умовах поширених практик самочинного будівництва, використання земель без титулу, а також численних реєстраційних помилок та зловживань. У цьому контексті видається необхідним законодавче закріплення спеціального превентивного механізму контролю, який має передувати державній реєстрації права власності на об'єкт нерухомості, розташований на земельній ділянці державної або комунальної власності.

Йдеться, насамперед, про законодавче встановлення обов'язку державного реєстратора здійснювати комплексну перевірку правового титулу заявника на земельну ділянку, включно з:

- перевіркою наявності у заявника або у попереднього власника об'єкта належним чином оформленого речового права на земельну ділянку (власність, оренда, суперфіцій, постійне користування тощо);
- перевіркою наявності рішення компетентного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування про відведення заявнику земельної ділянки, якщо об'єкт зведений або заявляється до реєстрації на землі, яка на момент звернення належить до державної або комунальної форми власності;
- перевіркою відповідності цільового призначення земельної ділянки характеру об'єкта нерухомості, який заявляється до реєстрації;
- перевіркою даних Державного земельного кадастру щодо меж, кадастрового номера та правового режиму відповідної ділянки.

Запровадження такого механізму дозволить припинити практику, за якої технічний паспорт або інші документи технічного характеру фактично використовуються як інструмент створення первинного права власності на об'єкт, побудований без права на землю. Крім того, перевірка наявності рішення про відведення земельної ділянки органу місцевого самоврядування унеможливить реєстрацію об'єктів, що фактично зведені на землях територіальної громади без її згоди.

Друге вирішення проблеми прямо випливає з першої пропозиції, оскільки навіть за умови законодавчого посилення обов'язків державного реєстратора, збереження нинішньої ролі технічного паспорта як фактичної «точки входу» до державної реєстрації прав на нерухоме майно залишатиме відкритим шлях для зловживань.

Технічний паспорт за своєю природою є документом, який містить детальну технічну інформацію про об'єкт нерухомості (будинок, квартиру тощо). Для нерухомості він створюється на основі технічної інвентаризації і включає план, площу, опис конструкцій та інженерних систем. Однак у чинній правозастосовній практиці технічна інвентаризація стала універсальним інструментом легалізації самочинного будівництва, що дозволяє особі без правового титулу на землю

створювати об'єкти нерухомості та реєструвати на них право власності, навіть за відсутності дозвільних документів на виконання будівельних робіт або документів про прийняття об'єкта в експлуатацію. Власне, наявність технічного паспорта нині нерідко сприймається державними реєстраторами як достатня підстава для внесення запису до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, що суперечить як змісту статті 120 ЗК України, так і імперативним приписам статті 376 ЦК України. Саме ця можливість – подавати виключно технічний паспорт як «правовстановлюючий документ» – і створює найбільш небезпечну правову колізію.

З огляду на це, доцільним є законодавче встановлення прямої заборони використання технічного паспорта як самостійної підстави для державної реєстрації права власності на об'єкт нерухомого майна, розташований на земельній ділянці державної або комунальної власності. Така заборона має бути закріплена як у Законі України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», так і у підзаконних нормативно-правових актах.

Третє вирішення проблеми також органічно випливає з попередніх пропозицій, адже навіть за умов посилення контролю державних реєстраторів і мінімізації можливостей для легалізації самочинного будівництва шляхом подання технічного паспорта, залишається група випадків, коли особа об'єктивно могла діяти добросовісно, покладаючись на законність дій, зокрема, державних органів.

Ігнорування цього фактору створювало б ризик порушення принципу справедливої рівноваги, закріпленого у статті 1 Першого протоколу до Конвенції, та могло б призводити до надмірного тягаря для особи.

З огляду на ці стандарти, доцільним є впровадження механізму охоронних заходів, які дозволяли б захистити інтереси добросовісних набувачів без узаконення самочинного будівництва та без порушення публічного інтересу територіальної громади.

Передусім, необхідно законодавчо визначити критерії добросовісності особи, яка придбала об'єкт, збудований на земельній ділянці державної або комунальної власності. Зокрема, такими критеріями можуть бути:

- наявність рішення державного реєстратора про державну реєстрацію права власності та відсутність у реєстрі обтяжень чи заборон;
- наявність правочину купівлі-продажу, укладеного в нотаріальній формі, при якому нотаріус не виявив підстав для відмови;
- відсутність повноважень та можливостей у покупця перевіряти містобудівні умови, цільове призначення земельної ділянки або законність будівництва, оскільки ці питання перебувають у сфері відповідальності органів влади.

У таких випадках, відповідно до зазначеної вище практики ЄСПЛ, ризик помилки держави не може перекладатися на добросовісного набувача, а держава не має права виправляти власні процедурні дефекти шляхом покладання надмірного тягаря на приватну особу.

Разом з тим, виходячи з наведених критеріїв, слід зауважити, що само по собі ствердження особи про «добросовісність» не може бути безумовною та автоматичною підставою для застосування охоронних механізмів. Адже нерідко трапляються ситуації, коли набувач формально підпадає під ознаки добросовісного – у Державному реєстрі речових прав відсутні обтяження чи заборони, нотаріус посвідчив правочин, а державний реєстратор зареєстрував право власності – однак сукупність інших фактичних даних свідчить про те, що набувач не міг не знати про незаконність способу створення або розміщення об'єкта нерухомості. З огляду на судову практику Верховного Суду та ЄСПЛ, добросовісність не є абстрактною категорією, а оцінюється у контексті поведінки особи, доступних їй відомостей та об'єктивних обставин.

Так, навіть за відсутності будь-яких застережень у реєстрі, набувач не може вважатися добросовісним, якщо:

- придбаний об'єкт розташований на землі, яка не є сформованою (відсутній факт присвоєного кадастрового номера);
- об'єкт не має повної будівельної документації (довідка про присвоєння поштової адреси уповноваженим органом, декларації про готовність об'єкта до експлуатації, містобудівні умови та обмеження тощо) [5];
- будівля має ознаки тимчасової споруди, не відповідає вимогам ДБН або за своїми характеристиками очевидно була споруджена без проектної документації;
- набувач здійснив придбання за ціною, що суттєво нижча за ринкову, що саме по собі може свідчити про усвідомлення ним незаконності стану об'єкта.

Таким чином, з'являється категорія так званої «фіктивної добросовісності» «недобросовісності», коли особа начебто покладається на відомості у державному реєстрі, але за всіма доступними їй життєвими, правовими і фактичними індикаторами мала можливість – і повинна була – усвідомлювати неможливість оформлення права приватної власності на нього. Відповідно до висновку, який міститься у постанові Великої Палати Верховного суду від 12.09.2023 у справі № 910/8413/21, а саме: «...немає жодних підстав вважати, що перед тим, як вчиняти правочини, спрямовані на придбання майна, у Відповідача були перешкоди ознайомитися із зазначеними вище вимогами законодавства та зробити висновки щодо режиму цього об'єкта та неможливості набуття на нього права приватної власності» [26].

Тобто, Верховний Суд України застосовує об'єктивні критерії визначення добросовісності набувача майна, одним з яких – є можливість ознайомитися з вимогами законодавства.

При цьому, такі «об'єктивні» обставини як державна реєстрація, інформація з державних реєстрів, рішення суду, також можуть бути спростовані. Відтак, у таких випадках покладання надмірного тягаря на державу було б необґрунтованим, а застосування механізмів компенсації чи узаконення – недоречним, оскільки це суперечило б принципам справедливості, рівності сторін та належного урядування.

Висновки. Узагальнюючи проведене дослідження, можна дійти висновку, що правовий режим земель комунальної власності та порядок набуття прав на них у разі переходу права власності на об'єкт нерухомого майна перебувають у площині системної взаємодії приватного та публічного інтересів. Норми статей 120 і 134 ЗК України створюють передбачений законом механізм неконкурентного переходу прав на земельну ділянку, що забезпечує реалізацію принципу єдності юридичної долі земельної ділянки та розташованої на ній нерухомості. Водночас стаття 376 ЦК України встановлює імперативний обов'язок держави протидіяти легалізації самочинного будівництва, а практика національних судів підтверджує, що право власності на самочинно зведений об'єкт не виникає незалежно від обсягу правомочності або добросовісності особи.

Ця колізія між автоматичністю переходу прав на землю та неможливістю існування самочинного будівництва створює складну правову конструкцію, у якій необхідно забезпечити дотримання конституційних принципів, зокрема непорушності права власності та обов'язку органів місцевого самоврядування охороняти землю як об'єкт комунальної власності.

Додаткову складність формує необхідність дотримання європейських стандартів захисту права мирного володіння майном, оскільки будь-яке втручання держави повинно відповідати критеріям законності, легітимної мети та пропорційності.

У такому контексті запропоновані механізми вирішення проблеми – підвищення ролі державного реєстратора як первинного контролюючого суб'єкта, посилення містобудівної та земельної узгодженості об'єктів нерухомості, а також запровадження охоронних механізмів для дійсно добросовісних набувачів – дозволяють сформувати збалансовану модель, яка унеможливлює легалізацію самочинного будівництва, але водночас забезпечує захист осіб, що постраждали внаслідок помилок держави.

Такий комплексний підхід є необхідною умовою для формування сучасної, ефективної та справедливої системи регулювання земельних відносин у великих містах, зокрема в Києві, де конфлікт між приватним та публічним інтересом проявляється найбільш гостро.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 11.12.2025).
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 11.12.2025).
3. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text (дата звернення: 11.12.2025).
4. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text (дата звернення: 11.12.2025).

5. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 № 3038-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2011. № 34. Ст. 343. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text (дата звернення: 11.12.2025).
6. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 № 1952-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 51. Ст. 553. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#n191 (дата звернення: 11.12.2025).
7. Про завтредження Порядку набуття прав на землю із земель комуанльної власності у місті Києві: рішення Київської міської ради від 20.04.2017 № 241/2463 URL: https://kmr.ligazakon.net/document/mr170626$2017_04_20 (дата звернення: 11.12.2025).
8. Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 № 858-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 282. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text (дата звернення: 11.12.2025).
9. Про практику застосування судами статті 376 Цивільного кодексу України (про правовий режим самочинного будівництва): Постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30.03.2012 № 6 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0006740-12#Text (дата звернення: 11.12.2025).
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 04.11.1950). *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 11.12.2025).
11. Європейський суд з прав людини. European Court of Human Rights. HUDOC. веб-сайт. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22documentcollectionid2%22: [%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]} (дата звернення: 11.12.2025).
12. Справа Кривіцька та Кривіцький проти України. *Європейський суд з прав людини. European Court of Human Rights. HUDOC*. від 02.12.2010. Заява № 30856/03. Страсбург.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_774#Text (дата звернення: 11.12.2025).
13. Справа Пінкова та Пінк проти Чеської Республіки. *Європейський суд з прав людини. European Court of Human Rights. HUDOC*. від 05.11.2002. Заява № 36548/97. Страсбург.URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-60726%22]} (дата звернення: 11.12.2025).
14. Справа Рисовський проти України. *Європейський суд з прав людини. European Court of Human Rights. HUDOC*. від 20.10.2011. Заява № 29979/04. Страсбург. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_854#Text (дата звернення: 11.12.2025).
15. Справа Лелас проти Хорватії. *Європейський суд з прав людини. European Court of Human Rights. HUDOC*. від 20.05.2010. Заява № 55555/08. Страсбург. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-98827%22]} (дата звернення: 11.12.2025).
16. Справа Спорронґ і Льоннрот проти Швеції. *Європейський суд з прав людини. European Court of Human Rights. HUDOC*. від 23.09.1982. Заяви № 7151/75 та № 7152/75. Страсбург. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_098#Text (дата звернення: 11.12.2025).
17. Справа Шмакова проти України. *Європейський суд з прав людини. European Court of Human Rights. HUDOC*. від 11.01.2024. Заява № 70445/13. Страсбург. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_j26#Text (дата звернення: 11.12.2025).
18. Справа Кривенький проти України. *Європейський суд з прав людини. European Court of Human Rights. HUDOC*. від 16.02.2017. Заява № 43768/07. Страсбург. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d48#Text (дата звернення: 11.12.2025).
19. Справа Ґаші проти Хорватії. *Європейський суд з прав людини. European Court of Human Rights. HUDOC*. від 13.12.2007. Заява № 32457/05. Страсбург. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-84005%22]} (дата звернення: 11.12.2025).
20. Справа Трґо проти Хорватії. *Європейський суд з прав людини. European Court of Human Rights. HUDOC*. від 11.06.2009. Заява № 35298/04. Страсбург. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-92999%22]} (дата звернення: 11.12.2025).
21. Постанова Верховного Суду України від 04.12.2018, судова справа № 910/18560/16. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80427441 (дата звернення: 11.12.2025).
22. Постанова Верховного Суду України від 20.01.2021, судова справа № 318/1274/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94362778 (дата звернення: 11.12.2025).

23. Постанова Верховного Суду України від 07.04.2020, судова справа № 916/2791/13. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80427441 (дата звернення: 11.12.2025).
24. Постанова Верховного Суду України від 04.08.2018, судова справа № 915/127/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80427441 (дата звернення: 11.12.2025).
25. Постанова Верховного Суду України від 02.11.2021, судова справа № 925/1351/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80427441 (дата звернення: 11.12.2025).
26. Постанова Верховного Суду України від 12.09.2023, судова справа № 910/8413/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80427441 (дата звернення: 11.12.2025).
27. Постанова Верховного Суду України від 15.12.2021, судова справа № 924/856/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102147570 (дата звернення: 11.12.2025).
28. Лисанець О.С. Особливості правового регулювання набуття прав на землю за умови придбання будівлі чи споруди. *Порівняльно-аналітичне право*.2016. № 6. С. 140–142. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/13310/1/Lisanec_140-142.pdf (дата звернення: 11.12.2025).

УДК 347.91
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.48

ЕВОЛЮЦІЯ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ

Горецький О.В.,
адвокат,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри публічного та міжнародного права
Київського національного університету
імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0009-0009-9079-0002
e-mail: gena29-78@ukr.net

Горецький О.В. Еволюція законодавчого регулювання доступності правосуддя у цивільних справах.

Ця наукова праця присвячена історичному дослідженню проблем доступності правосуддя у цивільних справах. Автор простежує витоки уявлень про вирішення конфліктів до звичаїв стародавніх народів. Аналізується зміст положень «Руської Правди», яка передбачала можливість захисту прав, а також елементи, що підтверджують доступність (наприклад, різноманітність судів, публічність та відкритість розгляду справи, захист широкого кола осіб). Наголошується на змагальному характері процесу того часу. Відзначаються суттєві обмеження доступності, пов'язані із соціальним статусом, фінансовими витратами, застосуванням судів Божих та територіальними обмеженнями розшуку.

Статут Великого князівства Литовського 1588 року прагнув гарантувати справедливе вирішення суперечок, закріплюючи рівність перед законом, письмове право і право на представництво. Водночас, Статут передбачав значні судові витрати, складність процедур для малоосвічених верств населення, короткі строки давності та станові привілеї, які впливали на цінність свідчень і розміри компенсацій. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року детально описують компетенції судів, процедури подання позовів та апеляцій, а також процесуальні гарантії, такі як право на представництво (включно з безкоштовним повіреним для незаможних і неписьменних), дотримання розумних строків та право відведення судді. Проте зберігалися станова нерівність та дискримінаційні норми для «іновірців».

Статут цивільного судочинства 1864 року розглядається як проривний етап у розвитку доступності судового захисту завдяки проголошенню рівності всіх перед законом, створенню мирових судів та появі інституту присяжних повірених. Вказується, що ці досягнення частково нівелювали контрреформи 1880–1890-х років.

Австрійський цивільний процесуальний кодекс 1895 року прагнув відмовитися від надмірного формалізму і запровадив право бідності для громадян, які не мають можливості оплатити судові витрати. Проблеми доступності, однак, зберігалися через високу вартість судового розгляду та обмеження у використанні української мови в судах, незважаючи на формальні гарантії. Радянський період характеризується ідеологічними настановами, а також обмеженням принципів диспозитивності та змагальності. Новий етап розпочався після здобуття Україною незалежності, метою якого стало пристосування цивільної процесуальної форми до ринкових відносин та новелізація законодавства (включаючи нову редакцію ЦПК у 2017 році).

Ключові слова: доступність правосуддя, цивільне судочинство, змагальний характер процесу, станові привілеї, судові витрати, право бідності, Руська Правда, Статут Великого князівства Литовського, «Права, за якими судиться малоросійський народ», Судова реформа 1864 року, Австрійський цивільний процесуальний кодекс 1895 року.

Goretsky O.V. Evolution of legislative regulation of access to justice in civil cases.

This scientific work is devoted to the historical study of the problems of access to justice in civil cases. The author traces the origins of ideas about conflict resolution to the customs of ancient peoples. The content of the provisions of the «Russkaya Pravda» is analyzed, which provided for the possibility of protecting rights, as well as elements confirming accessibility (for example, the diversity of courts, publicity and openness of the case, protection of a wide range of persons). The adversarial nature of the process of that time is emphasized. Significant limitations on accessibility associated with social status, financial costs, the use of God's courts and territorial restrictions on the search are noted.

The Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1588 sought to guarantee a fair resolution of disputes, enshrining equality before the law, written law and the right to representation. At the same time, the Statute provided for significant legal costs, the complexity of procedures for the poorly educated segments of the population, short statutes of limitations, and class privileges that affected the value of testimony and the amount of compensation. The "Rights by which the Little Russian People are judged" of 1743 describe in detail the competences of the courts, the procedures for filing claims and appeals, as well as procedural guarantees, such as the right to representation (including free counsel for the poor and illiterate), compliance with reasonable deadlines, and the right to challenge a judge. However, class inequality and discriminatory norms for "non-believers" were preserved.

The 1864 Statute of Civil Procedure is considered a breakthrough in the development of accessibility to judicial protection due to the proclamation of equality of all before the law, the creation of justices of the peace, and the emergence of the institution of sworn counsel. It is indicated that these achievements were partially leveled by the counter-reforms of the 1880s–1890s.

The Austrian Code of Civil Procedure of 1895 sought to abandon excessive formalism and introduced the right of poverty for citizens who were unable to pay court costs. Accessibility problems, however, persisted due to the high cost of litigation and restrictions on the use of the Ukrainian language in courts, despite formal guarantees. The Soviet period is characterized by ideological guidelines, as well as restrictions on the principles of dispositivity and adversarialism. A new stage began after Ukraine gained independence, the purpose of which was to adapt the civil procedural form to market relations and to update legislation (including the new edition of the Code of Civil Procedure in 2017).

Key words: access to justice, civil proceedings, adversarial nature of the process, class privileges, legal expenses, poverty law, Ruska Pravda, Statute of the Grand Duchy of Lithuania, «Rights by which the Little Russian people are judged», Judicial Reform of 1864, Austrian Code of Civil Procedure of 1895.

Постановка проблеми. Особливе значення в ході дослідження теоретико-прикладних проблем доступності правосуддя у цивільних справах має історико-правовий метод вивчення. Виявлення та характеристика ключових етапів становлення судової влади та правосуддя у цивільних справах – одне з актуальних завдань сучасної вітчизняної юридичної та історичної науки.

Мета дослідження – простежити за еволюцією законодавчого регулювання доступності правосуддя у цивільних справах.

Стан опрацювання проблематики. До численних історичних аспектів розвитку вітчизняного цивільного судочинства зверталися Ю.В. Білоусов, С.С. Бичкова, Н.Л. Бондаренко-Зелінська, О.В. Гетманцев, І.О. Ізарова, В.В. Комаров, В.А. Кройтор, Ю.Д. Притика, Н.Ю. Сакара, Д.В. Слинько, Г.П. Тимченко, М. М. Ясинок, Т.А. Цувіна та інші.

Виклад основного матеріалу. Витоки початкових уявлень щодо можливих форм розгляду правових конфліктів, як правило, прийнято пов'язувати зі звичаями стародавніх народів. Дійсно, будучи одним з перших джерел права, звичаї закріплювали ті правила поведінки, які були звичними в силу своєї повторюваності та доцільності. Таким чином формувалася схвальна модель поведінки в різних життєвих ситуаціях. У цьому сенсі значення звичаїв для цивільного процесуального права складно переоцінити. На відміну від інших сфер людської діяльності, в цивільному процесі переважно звичаї визначили перші процедури розгляду та вирішення спірних цивільних справ. Характер поведінки учасників судового процесу й суду, точніше сказати, ступінь їх активності при здійсненні доказової діяльності і сьогодні є однією з головних відмінних рис змагальної моделі (типу) цивільного судочинства.

Трохи пізніше, укорінена суспільна практика вирішення спорів була покладена в основу перших законодавчих пам'яток права, які представляли собою, фактично, збірники звичаєвого права.

Руська Правда – вітчизняна законодавча пам'ятка, датована, ймовірно, XI століттям. В силу цих обставин, очевидний авторський дослідницький інтерес, спрямований на з'ясування змісту тих положень Руської Правди, які, хоча і опосередковано, але вже мають безпосереднє відношення до ведення цивільного судочинства. Зазначимо, що джерело права, яке розглядається, ще не містило будь-яких чітких вказівок щодо порядку вирішення спорів, взагалі не знало поділу на кримінальний і цивільний процеси, проте передбачало можливість захисту належного особі права шляхом самозахисту і самоуправства [1, с. 41]. Що стосується зародження первісних уявлень про доступність правосуддя, не можна не відзначити, що вже в період існування Київської Русі зустрічаються як елементи, що підтверджують тезу про доступність судового захисту, так і законодавчі положення, що констатують досить значні процесуальні обмеження на шляху отримання захисту порушеного права.

Зокрема, до числа факторів, що позитивно впливають на доступність судового захисту, можна віднести, передусім, різноманітність судових органів – функціонували князівські, церковні та доменіальні суди. Громадське управління також користувалося правом самосуду. Князь виступав як вища судова інстанція, і до нього могли звертатися у випадках образи (ст. 52 Розширеної редакції Руської Правди (за Троїцьким списком другої половини XIV століття).

Важливо звернути увагу й на таку характеристику раннього судового процесу як публічність і відкритість судового розгляду та вирішення спірних справ, що також забезпечувало доступність судового захисту. Як відомо, розгляд справи у той час проводився прилюдно, а судові рішення виносилися в усній формі. Така гласність сприяла прозорості та зрозумілості цих процедур для населення. Руська Правда передбачала, крім усього іншого, і захист широкого кола осіб. Закуп, якого образив пан, мав право звернутися до суду, який повинен був дати йому правоту (ст. 42 Розширеної редакції Руської Правди).

У контексті проблематики, що розглядається необхідно підкреслити змагальний характер судового процесу та активну участь громадян. За Руською Правдою позивач або потерпілий самостійно проводив дізнання та попереднє слідство, за сприяння найближчих родичів і громадськості. Це вказує на те, що тягар збору доказів і просування справи лежав в основному на приватній особі. Для цього періоду характерним є саме панування змагального процесу – сторони спору самі активно брали участь у поданні своїх аргументів і доказів, а суд виступав скоріше як пасивний арбітр, який спостерігав лише за дотриманням процесуальних правил.

Аналізуючи процедури свідчення та принесення присяги за Руською Правдою, відзначимо участь громадян в якості свідків. В угодах, таких як надання грошей у борг, зерна «во просоп» або меду «в настав», була необхідна присутність «послухів» (людей, які чули умови договору), щоб підтвердити умови угоди (ст. 46 Розширеної редакції Руської Правди). При купівлі краденого на торгу, щоб уникнути подальших позовів, необхідно було поставити свідками купівлі двох вільних людей або митника (ст. 32 Розширеної редакції Руської Правди). Руська Правда знала також і «видоків» – свідків факту, тоді як «послухи» могли свідчити про репутацію або почуте. У комерційних спорах, якщо купець заперечував привласнення грошей, він повинен був сам принести присягу («роту»), і «послухи» в цьому випадку були не потрібні (ст. 44 Розширеної редакції Руської Правди). За присягу також стягувалися «уроки ротні» (ст. 101 Розширеної редакції Руської Правди).

Поряд з вищеперерахованими характеристиками цивільного процесу в період, що досліджується можна виділити низку положень, які свідчать про обмежений доступ до судового захисту.

По-перше, роль судових органів була практично зведена до контролю за дотриманням сторонами процесуальних правил і обрядів (форм), а також до отримання мит. Судові органи лише «допомагали» сторонам.

По-друге, доступність судового захисту істотно залежала від соціального статусу: холоп не міг виступати в суді в якості свідка, хоча позивач міг посилатися на його слова і вимагати випробування залізом (ст. 81 Розширеної редакції Руської Правди).

По-третє, судові збори та витрати. За ведення судочинства стягувалися «судові мита», а також винагороди князівським слугам (ст. 82 Розширеної редакції Руської Правди). Ці судові збори могли бути значною перешкодою для малозабезпечених верст населення.

По-четверте, за відсутності «послухів» або серйозних обвинуваченнях, застосовувалися ордалії (випробування розпеченим залізом або водою, жереб). Ці методи встановлення судової істини, крім своєї очевидної небезпеки, не забезпечували об'єктивного правосуддя.

Нарешті, територіальні обмеження «зводу». Процедура розшуку вкраденого майна не здійснювалася в «чужу землю» (сусіднє князівство або волость, що не підпорядковувалася місту, де сталася крадіжка) (ст. 35 Розширеної редакції Руської Правди). У таких випадках позивач отримував лише знайдене майно, а покупець краденого втрачав свої гроші, що обмежувало захист порушеного права.

З огляду на викладене, правомірно констатувати, що хоча Руська Правда надавала базові можливості для звернення до суду та захисту своїх прав, особливо для вільних громадян, вона також мала істотні обмеження, пов'язані з соціальним статусом, економічним становищем, засобами доказування і територіальними особливостями, що знижувало загальну та безумовну доступність судового захисту.

Переходячи до наступного етапу розвитку національного цивільного судочинства, необхідно підкреслити вплив Руської Правди на юридичні акти пізніших історичних періодів, і передусім, на процесуальне законодавство Великого князівства Литовського та часів національно-визвольного руху українського народу (Гетьманщини). Це робить слушним постановку питання про високий ступінь наступності процесуального порядку розгляду та вирішення спірних цивільних справ. Досить сказати, що Статути Великого князівства Литовського діяли на величезній за нинішніми мірками території, що включала в себе всю територію сучасної Білорусі, Литви, частину України, східних воєводств Польщі та ряду західних областей рф аж до середини XIX століття. Тобто, майже три століття.

Статут Великого князівства Литовського 1588 року прагнув гарантувати впорядковане і справедливе вирішення спорів для всіх жителів князівства, бодай і з явними привілеями для шляхти. Закріплюючи рівність перед законом і письмове право, право на судовий розгляд і захист від свавілля, процедури ініціації цивільної справи і процесуальні строки, засоби доказування, право на представництво і юридичну допомогу для окремих категорій населення, систему оскарження, проте третій Статут містив і перешкоди на шляху до судового захисту.

Так, дарма що передбачалася допомога для бідних, судові витрати, такі як «пересуд» (плата суду за присуджену суму) і штрафи, могли бути значними (Артикул 5 Розділу 4 «Про суддів і суди»). Застави («зарука») могли досягати 10 тисяч копійок (Артикул 25 Розділу 1). Незважаючи на проголошення рівності, закон передбачав велику кількість положень, що відображали станові привілеї та відмінності в правовому статусі. Наприклад, цінність свідчень і види присяг могли залежати від соціального становища (Артикул 31 Розділу 11). Також були відмінності в розмірі «головщини» (кровного викупу) і «навезки» (відшкодування за збитки) (Артикул 2, 3 Розділу 12).

Окрім того, судові процедури того часу були досить складними та вимагали глибокого знання законодавства, що нерідко було складним для малоосвічених верств населення. Існували обмежені строки давності для подання позовів у різних справах, пропуск яких призводив до втрати права на судовий захист (Артикул 5 Розділу 6). Принаймні Статут Великого князівства Литовського 1588 року прагнув забезпечити справедливість «де б її не знайти», фізична присутність на суді, особливо на Вальному сеймі, могла бути обтяжливою через великі відстані [2, с. 160, 161, 189, 190, 239, 240, 278, 279, 289, 290].

У ході історичного дослідження проблем доступності правосуддя у цивільних справах, не можна обійти увагою одну з найвидатніших пам'яток національної правової культури – «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року. Кажучи про процесуальні гарантії доступності судового захисту, варто зазначити, що «Права, за якими судиться малоросійський народ» досить докладно описували компетенцію судів, детально регламентували питання підсудності, строки проведення судових засідань, процедури подання позовів і апеляцій, судових доказів, винесення рішень тощо.

Зокрема, закріплювалося право на представництво. Неписьменні та прості люди могли доручати іншим представляти свої інтереси в суді. Для вдів, неповнолітніх сиріт, незаможних, неграмотних та недієздатних суд був зобов'язаний призначити безкоштовного повіреного. Передбачаючи процесуальні гарантії від затягування процесу, в Кодексі вказувалося на необхідність дотримання розумних строків явки до суду, щоб уникнути «тяганини і марного утримання». У деяких справах (незначних, між бідними, проти опікунів, про підробки, про кримінальні проступки) відстрочки не допускалися, щоб запобігти подальшим збиткам.

Існувала система апеляцій від нижчих судів до вищих, аж до монарха. Однак потрібно було дотримуватися ієрархії та спочатку звертатися до нижчого суду».

«Права, за якими судиться малоросійський народ» передбачали право заявити відвід судді за наявності обґрунтованих підозр у упередженості, і при доказуванні суддя відсторонювався від справи. Крім того, визначалися поважні причини для неявки до суду (хвороба, державна служба, перебування за кордоном, навчання, полон, стихійні лиха, безперервні напади), які могли виправдати пропуск строку давності або неявку, а також правила для незаможних боржників. Незважаючи на надані процесуальні права, дослідники прямо вказують на «непорядок у судах Гетьманщини, збільшення випадків хабарництва та зловживань, що значно погіршувало становище» і було істотною перешкодою для забезпечення доступності та справедливості судового захисту. Більш того, Кодекс містив і окремі норми, які можуть бути ознакою обмеження доступу до суду. Так, норми Кодексу передбачали: необхідність дотримання формальних процедур, подання письмових скарг, присяг, а також знання правил доказування; обмеження на примирення і нерівність для «іновірців»; розрізняли права і відповідальність залежно від станової приналежності [3, XIII, с. 81, 97, 100, 101, 110, 111, 112, 114, 116, 120, 121, 134, 163].

Наступною правовою пам'яткою законодавства та правничої думки, якій необхідно приділити належну дослідницьку увагу, є Статут цивільного судочинства 1864 року. Можна виділити такі основні аспекти реформування цивільного процесуального законодавства, які сприяли забезпеченню доступності судового захисту: проголошення рівності всіх перед законом; створення мировых судів; скорочення кількості судових інстанцій; принципи цивільного судочинства та спрощені судові процедури; інститут присяжних повірених, а пізніше – приватних повірених. До числа факторів, що знижували доступність судового захисту, варто віднести: волосні суди для селян. Їхні рішення часто вважалися остаточними та не могли бути оскаржені навіть у Сенаті; контрреформи 1880-х – 1890-х років – у 1889 році в багатьох губерніях була ліквідована мирова юстиція; застава при касаційному оскарженні. В цілому, СЦС 1864 року став проривним етапом у розвитку доступності судового захисту, заклавши основи сучасного правосуддя у цивільних справах та надавши громадянам значно більше прав і можливостей для захисту своїх інтересів у суді, ніж будь-коли раніше. Проте ці досягнення були частково нівельовані подальшими контрреформами та регіональними особливостями впровадження [4, с. 495].

Австрійський ЦПК 1895 року закріплював низку заходів і принципів, спрямованих на підвищення доступності судового захисту для громадян. Зокрема, австрійський законодавець прагнув зробити цивільне судочинство більш зрозумілим і швидким – передбачалася можливість розгляду справ навіть у нічний час, щоб скоротити строки; процес був орієнтований на вирішення спору в ході одного всебічно підготовленого усного судового засідання, що вимагало від сторін і суду зосередження процесуального матеріалу і дій на етапі підготовчого провадження. Крім того, в плані фінансової доступності для громадян, які не мали можливості оплатити судові витрати, існувало «право бідності». У Галичині впродовж усієї другої половини XIX століття гостро стояло питання встановлення меж витрат на судовий розгляд. Незаможність значної частини місцевого українського селянства ускладнювало захист їхніх матеріальних інтересів у судах. Міністерство юстиції зобов'язувало суди використовувати мову, якою було подано позов. Незважаючи на формальні гарантії, на практиці мали місце деякі обмеження у використанні української мови та численні порушення процесуальних прав українців та інших національностей. Судді-поляки іноді прикидалися, що не знають української, а використання української мови могло призвести до звинувачень у політичній ангажованості [5, с. 7, 8, 57, 58, 68, 69, 74, 101, 102, 105, 129, 133, 134, 152; 6, с. 14].

Характерними особливостями радянського періоду розвитку цивільного процесуального законодавства цього історичного етапу стало прийняття ЦПК УРСР в 1924, 1929 і 1963 роках XX століття. Але говорити про доступність судового захисту в цей час можна лише під досить специфічним кутом зору, беручи до уваги відомі ідеологічні установки та прагнення законодавця до проголошення декларативних цілей і цінностей, що в практичній площині не мають нічого спільного з приматом прав і свобод людини й громадянина.

З набуттям незалежності України розпочався новий етап становлення правосуддя у цивільних справах, специфікою якого стала новелізація цивільного процесуального законодавства, спроба пристосувати цивільну процесуальну форму до суспільних і ринкових відносин, які стрімко розвивалися у 90-ті роки минулого століття, прийняття нового ЦПК України та кардинальної зміни його редакції у 2017 році.

Висновки. Підводячи підсумки історичної частини вивчення проблем доступності правосуддя у цивільних справах, обґрунтованою видається авторська теза щодо постійного протиборства між

деклараваними гарантіями та практичними обмеженнями на шляху до судового захисту: для раннього періоду були властиві не тільки деякі елементи доступного судового захисту, а й перешкоди соціального та фінансового характеру на шляху до нього; ця тенденція отримала свій подальший розвиток у Статуті Великого князівства Литовського, що закріпили істотні станові привілеї; «Права, за якими судиться малоросійський народ», незважаючи на процесуальні гарантії прав сторін, зберегли станову нерівність й окремі дискримінаційні норми; демократичний прорив у плані доступу до судового захисту обумовлений судовою реформою середини XIX століття, прогресивні ідеї якої були все ж частково нівельовані контрреформами 1880–1890-х років; Австрійський ЦПК 1895 року прагнув відмовитися від надмірного формалізму судових правил і ввів «право бідності», але так і не вирішив проблеми з використанням української мови в судах і нестачею судових ресурсів; ідеологія як ключові характеристики радянського періоду. Історичний аналіз ще раз доводить, дарма що ідеї справедливого та доступного суду були практично завжди в центрі уваги вітчизняного законодавця (особливо з 1864 року), протягом століть станові, економічні, процедурні та ідеологічні перешкоди значно знижували загальну та безумовну доступність судового захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Падох Я. Суди і судовий процес старої України. Нарис історії. Записки наукового товариства ім. Шевченка. Том 209. Історично-філософічна секця. Правнича комісія ч. 5. Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто-Львів. 1990. 128 с.
2. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 1 / Уклад.: Ю.В. Білоусов, І.Р. Калаур, С.Д. Гринько та ін. / За ред. Р.О. Стефанчука та М.О. Стефанчука. К: Правова єдність, 2009. 1168 с.
3. Права, за якими судиться малоросійський народ / Відп. ред. та авт. передм. Ю.С. Шемшученко; Упорядн. та авт. нарису К.А. Вислобоков; Ред. кол.: О.М. Мироненко (голова), К.А. Вислобоков (відп. секретар), І.Б. Усенко, В.В. Цвєтков, Ю.С. Шемшученко. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К., 1997. 548 с.
4. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. Проект «Наукова книга» за редакцією Усенка, колективна монографія / В.С. Бігун, І.Й. Бойко, Т.І. Бондарук, К.А. Вислобоков, О.А. Гавриленко, Л.О. Зайцев, А.Ю. Іванова, О.О. Малишев, І.В. Музика, В.Т. Окіпнюк, Є.В. Ромінський, О.О. Самойленко, М.І. Сірий, І.Б. Усенко (керівник колективу), М.Д. Ходаківський, Л.В. Худояр, О.Н. Ярмиш, Київ, Науково-виробниче підприємство «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2014. 501 с.
5. Думич Х.М. Цивільне судочинство у Галичині за Австрійським Цивільним процесуальним кодексом 1895 р.: Дис. … канд. юрид. наук. Львів, 2016. 214 с.;
6. Кондратюк О.В. Судова система та судочинство в Галичині у складі Австро-Угорщини (1867–1918 рр.): Автореф. дис. … канд. юрид. наук. Львів, 2006. 22 с.

УДК 347.77/.78(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.49

ПРАВОВА ОХОРОНА МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ТВОРІВ: ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Гриценюк В.О.,
аспірант кафедри права інтелектуальної власності
та патентної юстиції
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0009-0006-3956-442X
e-mail: info@advocate.vg

Гриценюк В.О. Правова охорона мультимедійних творів: загальні засади.

У статті доведено, що мультимедійний твір – це комплексний, складний об'єкт, який є результатом інтелектуальної, творчої праці багатьох авторів та інших суб'єктів. Для його створення потрібен не лише простий підбір і розташування інформації та матеріалів (зокрема, база даних), а й складний багаторівневий процес, який має спільні риси зі створенням аудіовізуальних творів.

Мультимедійний твір виражений в електронній (цифровій) формі розглядається як об'єкт авторського права, що містить низку охоронюваних результатів інтелектуальної діяльності, таких як музичні твори, аудіовізуальні твори, літературні твори, твори образотворчого мистецтва, комп'ютерні програми та інші елементи. Завдяки використанню комп'ютерних пристроїв, мультимедійні твори функціонують у процесі взаємодії з користувачами, що підвищує їхню інтерактивність та залученість аудиторії. Ці твори відповідають усім основним критеріям охороноздатності, притаманним об'єктам авторського права, зокрема: творчий характер, новизна, оригінальність, унікальність (неповторність), авторська індивідуальність, відтворюваність та об'єктивна форма вираження.

Виявлено, що суспільні відносини щодо мультимедійних творів не врегульовані на належному рівні у вітчизняному законодавстві. На відміну від інших об'єктів авторського права і суміжних прав, чинне законодавство України не містить жодних норм, що стосуються мультимедійних творів. Ця правова прогалина є серйозною перешкодою для розвитку та захисту таких об'єктів, адже з розвитком техніки та технологій з'являється дедалі більше нових «складних комплексних об'єктів» у художній, мистецькій та технічній сферах.

Проаналізовано, що невизначеність правового режиму мультимедійних творів ускладнює створення ефективного механізму охорони, розпорядження правами та захисту прав на ці об'єкти. У зв'язку з цим виникає необхідність розробки спеціальних норм та законодавчих ініціатив, які б регулювали відносини у цій сфері, забезпечуючи правову захищеність для авторів і творців мультимедійних продуктів. Таким чином, актуальність питання правового врегулювання мультимедійних творів набуває особливої ваги, адже вона впливає на розвиток інноваційних технологій, збереження культурної спадщини та забезпечення справедливих умов для творчої діяльності в умовах сучасного інформаційного суспільства.

Ключові слова: інтелектуальна власність, авторське право, мультимедійний твір, охорона прав, захист прав.

Hrytseniuk V.O. Legal protection of multimedia works: general principles.

The article proves that a multimedia work is a complex, complex object that is the result of the intellectual, creative work of many authors and other subjects. Its creation requires not only a simple selection and arrangement of information and materials (in particular, a database), but also a complex multi-level process that has common features with the creation of audiovisual works.

A multimedia work expressed in electronic (digital) form is considered an object of copyright, containing a number of protected results of intellectual activity, such as musical works, audiovisual works, literary works, works of fine art, computer programs and other elements. Thanks to the use of

computer devices, multimedia works function in the process of interaction with users, which increases their interactivity and audience involvement. These works meet all the basic criteria for protection inherent in copyright objects, in particular: creative character, novelty, originality, uniqueness (unrepeatability), author's individuality, reproducibility and objective form of expression.

It was found that social relations regarding multimedia works are not regulated at the proper level in domestic legislation. Unlike other objects of copyright and related rights, the current legislation of Ukraine does not contain any norms relating to multimedia works. This legal gap is a serious obstacle to the development and protection of such objects, because with the development of technology and equipment, more and more new «complex complex objects» appear in the artistic, artistic and technical spheres.

It was analyzed that the uncertainty of the legal regime of multimedia works complicates the creation of an effective mechanism for the protection, disposal of rights and protection of rights to these objects. In this regard, there is a need to develop special norms and legislative initiatives that would regulate relations in this area, ensuring legal protection for authors and creators of multimedia products. Thus, the relevance of the issue of legal regulation of multimedia works acquires particular importance, as it affects the development of innovative technologies, the preservation of cultural heritage and the provision of fair conditions for creative activity in the conditions of a modern information society.

Key words: intellectual property, copyright, multimedia work, protection of rights, protection of rights.

Постановка проблеми. Право особи на захист є гарантованим Конституцією. Відповідно до ч. 1 ст. 20 ЦК України [1], реалізація цього права здійснюється за власним розсудом особи. Це означає, що правоволоділець може самостійно вирішувати, чи використовувати своє право на захист, а також обирати форму та способи відстоювання своїх порушених прав. Перегляд веб-ресурсів, їх збереження в пам'яті комп'ютера, копіювання текстових матеріалів, графічних зображень, звукових елементів, надання доступу до них широкому загалу, а також вільний експорт та імпорт таких об'єктів – усе це є використанням об'єктів авторського права.

Згідно з чинним законодавством, захист особистих немайнових і майнових прав суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав здійснюється у порядку, визначеному адміністративним, цивільним та кримінальним законодавством. Правоволодільці авторських і (або) суміжних прав мають можливість звернутися до суду та інших компетентних органів для захисту своїх прав у встановленому порядку [2].

Мультимедійні твори – це результат поєднання двох або більше категорій творів в одній формі. Найбільш прийнятною формою для такого об'єднання у сучасних умовах є цифрова. Якщо визнання мультимедійних творів об'єктами авторського права є безсумнівним, то визначення меж їх правової охорони викликає значні труднощі. Це пояснюється тим, що такі твори виникають унаслідок конвергенції різних охоронюваних об'єктів, що стала можливою завдяки сучасним інформаційним технологіям.

Традиційно авторське право поділяє об'єкти охорони на кілька груп, кожна з яких включає різні види творів. При цьому кожній групі може надаватися правова охорона різного обсягу. Такий поділ мав сенс, оскільки враховував особливості та якісні відмінності різних видів творів. Однак поява цифрових технологій зробила можливим перетворення будь-яких об'єктів авторсько-правової охорони у цифрову форму та їх «об'єднання» в рамках одного твору.

Разом із тим, правове регулювання суспільних відносин, пов'язаних із мультимедійними творами, залишається недостатньо врегульованим у національному законодавстві. На відміну від інших об'єктів авторського права і суміжних прав, чинні правові норми не містять спеціальних положень щодо мультимедійних творів. Проте з подальшим розвитком техніки та технологій з'явилася значна кількість нових складних комплексних об'єктів у художній, мистецькій і технічній сферах. Невизначеність правового статусу мультимедійних творів створює перешкоди для ефективного захисту, управління та розпоряджання правами на ці об'єкти.

Метою статті є аналіз основних засад правової охорони мультимедійних творів як новітніх об'єктів авторського права та визначення основних шляхів щодо захисту прав інтелектуальної власності у сфері мультимедіа.

Стан опрацювання проблематики. У контексті дослідження проблем інтелектуальної власності в Україні дане питання практично не отримало належного висвітлення. Водночас є наявни-

ми відповідні дослідження в сфері інформаційного права, ІТ-права. Наприклад, М.В. Гуцалюк звертав увагу на впровадження IDweb як важливу умову для забезпечення безпеки в Інтернеті. В. Бутузов, В. Гавловський, В. Голубєв, К. Зеров, Р. Калюжний, В. Цимбалюк акцентували увагу на необхідності створення відповідних організаційних структур у правоохоронних органах для виявлення та розслідування злочинів, пов'язаних із використанням мережі Інтернет. Питання ідентифікації користувачів соціальних мереж в Інтернеті досліджували С. Бартунов та А. Коршунов. Особливості ідентифікації кінцевих користувачів Інтернету в контексті авторського права також були темою досліджень іноземних авторів, серед яких можна виділити Tom Harding, David Goldschlag, Michael Reed, Paul Syverson, Michael Robert Filby та Michael Piatek.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі поширення об'єктів мультимедіа в різних сферах життєдіяльності призвело до виникнення досліджень цих об'єктів з точки зору різних галузей знань. Мультимедійні твори аналізуються як явище культури і жанр сучасного мистецтва. Це пояснюється тим, що в Інтернеті існує велика кількість веб-сайтів музеїв і галерей, які містять експозиції та виставки, а також надають можливість участі у віртуальних екскурсіях. Також активно розвиваються веб-сайти цифрових бібліотек і архівів. Безперечно, такі віртуальні складові Інтернету привертають увагу та інтерес користувачів до мистецтва, культури, літератури, історії тощо. Окрім того, мультимедійні твори використовуються в освітній сфері через спеціальні навчальні програми з метою вивчення певних навчальних дисциплін.

Мультимедійні твори є складними, комплексними об'єктами, які містять відповідні результати інтелектуальної діяльності. При цьому характерними ознаками мультимедійних творів є їх вираження в електронній (цифровій) формі, а також наявність особливої ролі користувача в їх функціонуванні. Отже, можна зробити висновок, що мультимедійний твір – це об'єкт авторського права, що виражений в електронній (цифровій) формі та містить низку охоронюваних результатів інтелектуальної діяльності (зокрема, музичних творів, аудіовізуальних творів, літературних творів, творів образотворчого мистецтва, комп'ютерних програм тощо) і функціонує в процесі взаємодії з користувачами за допомогою комп'ютерних пристроїв.

Захист авторського права здійснюється в межах відповідної форми захисту, під якою розуміється комплекс внутрішньо узгоджених засобів захисту суб'єктивних прав у рамках єдиного правового режиму, що реалізуються уповноваженими органами, а також самою уповноваженою особою (носієм права) [3].

Форми захисту авторських прав зазвичай класифікують на юрисдикційні та неюрисдикційні. Головна відмінність між цими формами полягає в тому, що в рамках юрисдикційної форми захисту особа, права якої на авторство були порушені, не визнані або оскаржені, звертається до суду або компетентних державних органів (в межах адміністративного порядку захисту). Для юрисдикційної форми захисту авторських прав характерний судовий захист. Спори, що стосуються захисту авторських прав на твори, розміщені в мережі Інтернет, можуть розглядатися як судами загальної юрисдикції, так і господарськими судами. Водночас, відповідно до ст. 31 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [4] було створено Вищий суд з питань інтелектуальної власності, який має виконувати функції суду першої інстанції та розглядати, зокрема, справи у спорах про права автора, включаючи спори щодо колективного управління майновими правами автора.

Ще одним із способів захисту авторських прав на твори, що розміщені в мережі Інтернет, є самозахист, оскільки він дозволяє оперативно реагувати на порушення [5]. Багато науковців зверталися до питання самозахисту прав, проте дослідження самозахисту авторських прав на твори, опубліковані в мережі Інтернет, ще не повністю висвітлене. Відповідно до ч. 1 ст. 19 Цивільного кодексу України, особа має право на самозахист своїх цивільних прав та прав інших осіб від порушень і протиправних посягань. Самозахист прав полягає у використанні особою засобів протидії, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства (ч. 1 ст. 19) [1]. Ця дефініція є певною мірою недосконалою, оскільки вона не містить вказівки на особу, яка здійснюватиме самозахист, а також не уточнює момент виникнення цього права та не дає тлумачення терміна «засіб протидії».

На наш погляд, проблеми реалізації права на захист авторських прав на твори в мережі Інтернет можна розглядати, зокрема, через питання 1) фіксації змісту веб-сторінки та 2) визначення особи-порушника авторських прав. Незалежно від того, яку форму та способи захисту використовує особа для реалізації свого права на захист, важливо забезпечити належну та допустиму дока-

зову базу. Цей висновок також є правильним щодо підтвердження факту порушення авторських прав на твори, розміщені в мережі Інтернет [6].

Реалізація збору та фіксації доказів у мережі Інтернет є основною проблемою захисту авторських прав, оскільки в цифровому середовищі обмін інформацією та використання творів відбувається значно швидше, ніж у традиційному. Від моменту порушення до моменту судового розгляду інформація на конкретній веб-сторінці може змінюватися кілька разів або така веб-сторінка може взагалі зникнути.

Основною метою фіксації порушення авторських прав є отримання належних і допустимих доказів, які можуть бути використані в суді. Проблема фіксації змісту веб-сторінки не є виключно процесуальним питанням. Порушення авторських прав не стосується лише відсутності веб-сторінки як комплексного явища, яке можна зафіксувати візуально, а охоплює розміщення окремого твору (творів) у цифровій формі в мережі Інтернет (такі твори можуть не бути безпосередньо на досліджуваних веб-сторінках, а бути, наприклад, частиною веб-банерів таргетингової реклами). Тому, для кваліфікації дій особи як порушення авторського права та визначення належного відповідача необхідно встановити, на якому сервері в мережі Інтернет даний твір завантажений і з якого сервера він подається до загального відома публіки або публічно сповіщається.

Це завдання досі не отримало належного вирішення в Україні, ані на рівні законодавчого регулювання, ані на рівні правозастосовної практики. Наприклад, в законодавстві не визначено перелік способів фіксації змісту веб-сторінок у мережі Інтернет, а також не вирішені інші питання. Однак аналіз норм законодавства та наукових поглядів дав підстави запропонувати таку класифікацію способів фіксації змісту веб-сторінки в мережі Інтернет, яка може бути корисною у процесі правозастосування.

Таким чином, за особою, яка здійснює фіксацію змісту сторінки в мережі Інтернет, можна розрізнити: фіксацію, що проводиться самостійно правоволодільцем (або його представником); фіксацію, яку виконують треті особи (нотаріуси, судові експерти, патентні повірені, постачальники посередницьких послуг); фіксацію, що здійснює суд. Згідно з характером фіксації, можна виділити такі способи: візуальні (при яких проводиться лише візуальний огляд зображення, яке відображається на екрані інформаційного пристрою) та технологічні.

Слід підкреслити, що авторські права порушує не стільки існування веб-сторінки, скільки розміщення в мережі Інтернет окремого твору (творів) у цифровому форматі. Такі твори можуть не бути безпосередньо на досліджуваних веб-сторінках, а бути частиною, наприклад, веб-банерів таргетингової реклами.

Візуальні способи фіксації не охоплюють огляд вихідного коду веб-сторінки, що є надзвичайно важливим для визначення, на якому саме веб-сайті відбувається використання твору (особливо у випадках хотлінкінгу, фреймінгу та використання спеціалізованих тегів інтернет-розмітки, таких як <embed>, <object>, <video>, <audio>, <iframe>). Ми вважаємо, що при фіксації змісту веб-сторінки в мережі Інтернет обов'язково необхідно аналізувати (або принаймні зберігати) вихідний код веб-сторінки. Саме за допомогою вихідного коду можна встановити, на якому веб-сайті розміщений відповідний твір, а отже – визначити належного відповідача.

Жоден з візуальних способів фіксації змісту веб-сторінок не може надати достовірного уявлення про те, що насправді розміщується (і чи розміщується) на цій веб-сторінці і чи не була вона модифікована, оскільки такий спосіб є лише відтворенням (останнім етапом використання твору в Інтернеті), яке виводиться на пристрій інформації, а не дослідженням її внутрішньої структури (що здатне підтвердити правомочність відтворення та публічного сповіщення твору).

Крім того, таке відтворення може суттєво варіюватися в залежності від програмного забезпечення, що використовується для фіксації, версії операційної системи, роздільної здатності пристрою виведення інформації (яка може мати адаптивний дизайн), регіональних обмежень доступу до веб-ресурсу за IP-адресою, а також обмежень доступу до веб-ресурсу в певні години доби тощо. Крім того, протокол огляду веб-сторінок нотаріусами не має змоги зафіксувати факт наявності та використання музичних і аудіовізуальних творів. Актуальною, відкритою та невирішеною проблемою реалізації права на захист залишається питання ідентифікації особи, що порушила авторські права на твори, розміщені в мережі Інтернет, тобто проблема визначення суб'єкта відповідного правовідношення, зокрема через призму відносної анонімності та використання «віртуальних особистостей» користувачів Інтернету [7].

Як зазначалося в науковій літературі, ця проблема є основним джерелом негативних явищ в Інтернеті. Проте, як справедливо зазначає Пастухов О.М., така анонімність не є специфічною

проблемою лише авторського права, а стосується всіх злочинів та деліктів, що вчиняються за допомогою мережі Інтернет [8, с. 57]: поширення творів порнографічного змісту, правовідносини, пов'язані з захистом від дифамації, боротьбою з тероризмом та проявами сепаратизму, що свідчить про системність цієї проблеми. Однак варто відзначити, що анонімність з'єднань не заважає здійсненню суспільно корисних дій (наприклад, правомірному поширенню творів).

В Україні можливість ідентифікації особи, яка порушила авторські права на твори, розміщені в мережі Інтернет, у межах цивільно-правового захисту передбачена в рамках судової форми захисту. Це регулюється відповідно до положень статей 116-119 Цивільного процесуального кодексу (ЦПК) та статей 110-112 Господарського процесуального кодексу (ГПК) України, що стосуються інституту забезпечення доказів. Згідно з частиною 1 статті 117 ЦПК і частиною 1 статті 111 ГПК України, в заяві про забезпечення доказів повинно бути зазначено: які докази потребують забезпечення, а також обставини, для доказування яких вони необхідні; обґрунтування необхідності забезпечення доказів [1]. Зазначений інститут зазвичай використовується в «доменних спорах» для визначення особи-реєстранта доменного імені. Проте, якщо веб-сайт знаходиться в доменній зоні .ua, для ідентифікації особи-реєстранта доменного імені достатньо переглянути поле «license» в WHOIS-сервісі. Значення цього поля відповідає номеру свідоцтва на знак для товарів та послуг (торговельної марки).

Водночас фізичні особи, які не є суб'єктами господарювання, зобов'язані розміщувати у вільному доступі на своїх веб-сайтах або в публічних базах даних записів про доменні імена (WHOIS) лише контактну інформацію власника веб-сайту та постачальника послуг хостингу, включаючи електронну адресу, номер телефону, за якими з ними можна оперативно зв'язатися [2, ч. 8 ст. 52-1]. За невиконання цих вимог передбачена адміністративна відповідальність відповідно до статті 164-17 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) [9].

При цьому власником веб-сайту вважається реєстрант відповідного доменного імені, через яке здійснюється доступ до веб-сайту, та (або) отримувач послуг хостингу [2, ст. 1] (якщо не встановлено інше). На нашу думку, такий підхід є виправданим, оскільки прирівнювати власника веб-сайту до реєстранта доменного імені є необачним, адже правова природа веб-сайту відноситься до авторського права, а делегування доменного імені – щодо договірних відносин із надання послуг; реєстрант доменного імені не обов'язково є тією ж особою, що й власник веб-сайту (наприклад, може бути укладений договір щодо користування доменним ім'ям).

Водночас необхідно розрізняти способи захисту цивільних прав і засоби захисту. Як зазначає Ромащенко І.О., на відміну від способів захисту прав, засоби захисту мають ширші межі застосування за національним законодавством України, оскільки відповідно до частини 5 статті 55 Конституції України кожен має право захищати свої права та свободи будь-якими не забороненими законом засобами від порушень і протиправних посягань. Інакше кажучи, положення Конституції України дають можливість застосовувати також засоби захисту, які не передбачені законом, але не заборонені ним [10, с. 37]. У доктрині також підкреслюється тлумачення засобів захисту в широкому розумінні, під якими розуміють знаряддя, інструментарій захисту [11, с. 66]; правові явища, що виражаються в інструментах (встановленнях) та діяннях (технологіях), завдяки яким задовольняються інтереси суб'єктів права та досягаються соціально корисні цілі.

Отже, «в широкому розумінні засоби захисту включають не лише дії, спрямовані на захист прав та інтересів, а й необхідні юридичні інструменти (наприклад, договори, заяви, норми права, принципи тощо)» [10, с. 40]. Способи захисту можуть бути встановлені актами цивільного законодавства, договором або самостійно визначені («сконструйовані») особою, що потребує захисту [12, с. 207]; такі способи обираються правоволодільцем на власний розсуд, виходячи з вимог закону та моральних засад суспільства [13, с. 27].

При розгляді способів захисту авторських прав доцільно підкреслити їх мету. Варто звернути увагу на твердження, що застосування способів захисту сприяє поновленню (визнанню) порушеного (оспорюваного) права інтелектуальної власності та впливу на правопорушника. Крім того, слушною є наукова позиція, що підкреслює важливість припинення правопорушення. Аналіз окремих способів захисту авторського права (зокрема – заборони та припинення дій, що створюють загрозу порушення авторського права) свідчить про можливість їх використання з метою попередження порушення авторських прав.

Крім того, частини 3 статті 245, частина 2 статті 246, частина 3 статті 247 Угоди про асоціацію та судова практика ЄС (щодо аналогічних положень статей 12-14 Директиви 2000/31/ЄС) підтвер-

джують, що судові заборони можуть бути застосовані як з метою припинення, так і попередження порушення. Наприклад, у рішенні CJEU у справі C-324/09 L'Oréal SA andOthers v eBayInternational AG andOthers було встановлено, що правоволодільці мають право вимагати від інформаційного посередника не лише вжиття заходів щодо припинення порушення на їх онлайн-майданчику, але й попередження подальших порушень того ж типу, за умови, що такі заборони будуть пропорційними, ефективними, переконливими та не створюватимуть бар'єрів для законної торгівлі [14].

Згідно з частинами 1 і 2 статті 230 Угоди про асоціацію, способи захисту авторського права: 1) мають бути добросовісними і справедливими; 2) не повинні бути надмірно складними чи дорогими або спричиняти необґрунтовані строки або невиправдані затримки; 3) мають бути ефективними, співрозмірними і стримуючими; 4) повинні застосовуватися таким чином, щоб уникнути створення перешкод законній торгівлі та забезпечити їх захист від зловживань [15].

Особливість авторсько-правових відносин щодо розміщення творів у мережі Інтернет полягає в існуванні значної ймовірності використання послуг постачальників посередницьких послуг (інтернет-посередників) особами, які порушують авторські права, для здійснення своєї неправомірної діяльності. У багатьох випадках саме постачальники посередницьких послуг мають кращі умови для припинення такої неправомірної діяльності кінцевих користувачів, зокрема через механізм обмеження доступу до певних веб-сайтів. Таким чином, стає зрозумілим, що окремі способи захисту (зокрема – судові заборони) доцільно адресувати не безпосередньо до особи – прямого порушника авторських прав, а до постачальника посередницьких послуг, можливість чого відображена у статті 238 Угоди.

У зв'язку з цим способи захисту авторських прав та інтересів пропонується розглядати як визначений законом механізм матеріально-правових засобів впливу, які можуть бути застосовані в межах юрисдикційної чи неюрисдикційної форм захисту у випадках невизнання, оспорювання, порушення або реальної загрози порушення авторських прав з метою припинення правопорушення, поновлення (визнання) порушеного (оспорюваного) авторського права, впливу на правопорушника чи постачальника посередницьких послуг, а також попередження подальших можливих порушень авторського права.

Висновки. Отже, у підсумку, можемо стверджувати, що мультимедійні твори – це комплекс текстової та графічної інформації, а також зображень, часто зі звуковим супроводом. Сучасні мультимедійні твори об'єднують багато традиційних об'єктів авторського права і суміжних прав. У контексті розвитку новітніх технологій, з'явилися нові об'єкти авторського права та суміжних прав із особливими, новими властивостями, що призвело до виникнення нових видів та способів їх використання, а також до появи нових виключних прав для творців, наприклад, права на доступ в інтерактивному режимі.

Проведене наукове дослідження дозволило сформулювати комплексне уявлення про правову природу мультимедійних творів та основні засади їх правової охорони в умовах сучасного цифрового середовища. Встановлено, що мультимедійний твір є складним інтегрованим об'єктом авторського права, який поєднує текстові, аудіовізуальні, музичні, графічні та програмні компоненти, що функціонують у цілісній структурі. Цифрова форма вираження та інтерактивний характер таких творів зумовлюють специфіку їх правового режиму, а також потребу у відповідному нормативному регулюванні.

Доведено, що чинне законодавство України не містить легального визначення мультимедійного твору та не враховує особливостей управління правами на комплексні цифрові об'єкти. Така правова невизначеність ускладнює реалізацію та захист авторських прав, породжує труднощі при ідентифікації порушників, фіксації цифрових доказів, визначенні відповідальності інформаційних посередників та застосуванні процесуальних інструментів у сфері Інтернет-правовідносин.

Також було з'ясовано, що наявні в національному праві способи і форми захисту авторських прав формально поширюються на мультимедійні твори, однак їх практична ефективність є недостатньою через специфіку цифрового середовища. Особливо проблемними залишаються: забезпечення доказів у мережі Інтернет, встановлення технічного джерела порушення, пошук належного відповідача та реалізація судових заборон щодо онлайн-порушень.

З огляду на європейські стандарти та положення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС обґрунтовано необхідність модернізації національної системи охорони та захисту прав інтелектуальної власності у сфері мультимедіа. До пріоритетних напрямів удосконалення законодавства слід віднести: закріплення на нормативному рівні визначення мультимедійного твору та вста-

новлення його правової природи; унормування особливостей правового режиму комплексних цифрових об'єктів, включаючи питання співавторства та розподілу прав між творцями окремих компонентів; визначення стандартів фіксації цифрових доказів і процесуальних механізмів їх допустимості; регламентацію відповідальності інтернет-посередників та впровадження дієвих процедур реагування на порушення авторських прав у мережі Інтернет; удосконалення системи санкцій і компенсацій з метою забезпечення превентивного та відновлювального ефекту; розширення допустимих винятків і обмежень авторського права в інтересах освіти, науки та культури, що відповідає суспільному призначенню мультимедійних продуктів.

Загалом результати дослідження підтверджують, що мультимедійні твори повністю відповідають критеріям охороноздатності об'єктів авторського права, а їх правова охорона повинна здійснюватися з урахуванням особливостей цифрового середовища та необхідності забезпечення балансу між правами творців і суспільними інтересами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
2. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text.
3. Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. К.: Алерта, 2017. 494 с.
4. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016р. № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text.
5. Зеров К.О. Самозахист авторського права на твори, розміщені в мережі Інтернет». *Часопис цивілістики*. Одеса, 2016. № 20.С. 211–220. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/ api/core/ bitstreams/a4d90e43-e6fb-4d9c-928c-0059aeaa369d/content.
6. Зеров К.О. Фіксація змісту веб-сторінки в мережі Інтернет як елемент здійснення права на захист авторських прав. *Адвокат*. Київ, 2015. № 2. С. 17–22. URL: https://www.slideshare.net/slideshow/ss-56176981/56176981.
7. Zerov K. Problems of identification of a copyright in fringer for work sposted on the Internet. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2016. № 3. P. 30–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpiv_2021_5_5.
8. Пастухов О.М. Авторське право у сфері функціонування всесвітньої інформаційної мережі Інтернет: дис. ... канд. юр. наук:12.00.03. Київ, 2002. 174 с.
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 01.10.1996 р. № 0731-X,URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text/
10. Ромащенко І.О. Зміна та припинення цивільного правовідношення як способи захисту цивільних прав: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.03. К., 2014. 257 с.
11. Антонюк О.І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.03. Харків, 2004. 212 с.
12. Цивільний Кодекс України: Науково-практичний коментар. Загальні положення/ За ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ФО-П Колісник А.А., 2010. Т. 1. 320 с.
13. Штефан А.С. Самозахист авторського права і суміжнихправ. Т*еорія і практика інтелектуальної власності.* 2010. № 3. С. 22–29. URL: http://www.ndiiv.org.ua/Files2/2010_3/shtefan_a.pdf.
14. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 12 July 2011. L'Oréal SA and Others v eBay International AG and Others. Case C-324/09. ECLI:EU:C:2011:474. URL: https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-324/09.
15. Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part URL: https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/ ?uri=CELEX%3A22014A0529%2801%29&qid=1740596769943.

УДК 347:355.69»36»
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.50

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОНВЕРСІЇ ОБОРОННОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ У ПЕРІОД ПІСЛЯ ВОЄННОГО СТАНУ ЧЕРЕЗ МОДЕЛЬ ТЕХНОЛОГІЧНОГО ПАРКУ

Гулак О.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного та фінансового права
Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0001-9004-0185
e-mail: lenagulac8118@ukr.net

Піддубний О.Ю.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного та господарського права
Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0003-4867-4613
e-mail: piddubnyi@outlook.com

Калмикова О.В.,
кандидат юридичних наук, професор,
доцент кафедри адміністративного та фінансового права
Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0003-2041-8925
e-mail: artolena11@ukr.net

Гулак О.В., Піддубний О.Ю., Калмикова О.В. Правове регулювання конверсії оборонної промисловості у період після воєнного стану через модель технологічного парку.

У статті досліджено правове забезпечення конверсії оборонно-промислового комплексу (ОПК) України у поствоєнний період (після скасування воєнного стану) через застосування моделі технологічного парку як інструменту структурної перебудови галузі. Актуальність теми зумовлена потребою сталого економічного відновлення, диверсифікації виробництва оборонних підприємств та їх інтеграції у цивільний і dual-use (подвійного призначення) сектори, а також зростанням ролі приватних виробників у виконанні державного оборонного замовлення.

Методологічну основу становлять аналіз і синтез, системний та порівняльно-правовий підходи, а також формально-юридичний метод для тлумачення норм, що регулюють інноваційну, промислову й оборонну політику, реформування підприємств ОПК, інвестиційну діяльність, експортний контроль та охорону прав інтелектуальної власності.

Обґрунтовано доцільність уточнення поняття ОПК як галузі економіки, що охоплює суб'єктів усіх форм власності, та виокремлення виробничого сектору оборонної економіки як ключового елемента забезпечення сил безпеки й оборони. Доведено, що технологічний парк є «м'яким» правовим механізмом конверсії: він дозволяє зберегти виробничо-науковий потенціал і переформатувати його у кероване середовище для трансферу технологій, комерціалізації розробок, запуску цивільних продуктів, регулювання доступу до технологій і документації, обігу об'єктів інтелектуальної власності та допуску резидентів до інфраструктури.

Сформульовано пропозиції щодо створення мережі спеціалізованих оборонно-технологічних парків як територій пріоритетного розвитку та платформ державно-приватного партнерства, орієнтованих на стандарти НАТО й міжнародні ланцюги кооперації. Обґрунтовано потребу вдосконалення механізмів залучення та захисту інвестицій (зокрема страхування воєнних ризиків), розширення можливостей створення спільних підприємств з іноземними партнерами,

поширення інвестиційних стимулів індустріальних парків на оборонний сектор, а також модернізації процедур експортного контролю.

Практичне значення результатів полягає у можливості їх використання у нормотворчій діяльності, під час розроблення державних програм відновлення й розвитку ОПК, а також у роботі органів публічної влади з планування конверсії, та у навчальному процесі з адміністративного і господарського права.

Ключові слова: воєнний стан, правове регулювання, інноваційна діяльність, економічна безпека, промислова політика, відновлення економіки.

Hulak O.V., Piddubnyi O.Y., Kalmykova O.V. Legal regulation of the conversion of the defense industry in the post-martial law period through the technology park model.

The article examines the legal support for the conversion of the defense-industrial complex (DIC) of Ukraine in the post-war period (after the abolition of martial law) through the application of the technology park model as a tool for structural restructuring of the industry. The relevance of the topic is due to the need for sustainable economic recovery, diversification of defense enterprises' production and their integration into the civilian and dual-use sectors, as well as the growing role of private manufacturers in the implementation of the state defense order.

The methodological basis is analysis and synthesis, systemic and comparative legal approaches, as well as the formal-legal method for interpreting the norms regulating innovation, industrial and defense policy, reform of defense-industrial complex enterprises, investment activities, export control and protection of intellectual property rights.

The feasibility of clarifying the concept of the DIC as a branch of the economy that encompasses entities of all forms of ownership, and the isolation of the production sector of the defense economy as a key element of providing security and defense forces is substantiated. It is proven that the technology park is a "soft" legal mechanism of conversion: it allows to preserve the production and scientific potential and reformat it into a managed environment for technology transfer, commercialization of developments, launch of civilian products, regulation of access to technologies and documentation, circulation of intellectual property objects and admission of residents to infrastructure.

Proposals are formulated for the creation of a network of specialized defense and technology parks as territories of priority development and platforms of public-private partnership, oriented towards NATO standards and international chains of cooperation. The need for improving mechanisms for attracting and protecting investments (in particular, insurance of military risks), expanding opportunities for creating joint ventures with foreign partners, extending investment incentives of industrial parks to the defense sector, as well as modernizing export control procedures is substantiated.

The practical significance of the results lies in the possibility of their use in regulatory activities, during the development of state programs for the restoration and development of the defense industry, as well as in the work of public authorities on conversion planning, and in the educational process in administrative and commercial law.

Key words: martial law, legal regulation, innovative activity, economic security, industrial policy, economic recovery.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія проти України спричинила глибоку кризу в промисловому секторі держави, завдавши значних матеріальних збитків та порушивши ланцюги постачання, ринки збуту й виробничі зв'язки. На промисловість припадає близько 10 % від загальної суми економічних втрат, що підкреслює її вразливість, але водночас і стратегічне значення для національної економіки. В умовах післявоєнного відновлення особливої уваги потребує конверсія оборонної промисловості – перехід підприємств від виробництва військової продукції до цивільного або подвійного призначення. Цей процес є ключовим для диверсифікації економіки, розвитку інновацій та забезпечення сталого зростання.

У контексті сучасних викликів постає необхідність створення ефективної правової моделі, яка б регулювала процес конверсії та сприяла інтеграції оборонних підприємств у систему інноваційного розвитку. Одним із перспективних інструментів у цьому напрямі є технологічні парки, здатні поєднати науковий потенціал, виробничі ресурси та державну підтримку. Саме через правове забезпечення функціонування таких структур держава може реалізувати політику поступового переходу від воєнної економіки до інноваційно-орієнтованої моделі розвитку.

За даними Міжнародної асоціації технологічних парків, такі технопарки – це організація, яка управляється спеціалістами, головною метою яких є збільшення добробуту місцевої спільноти за допомогою просування інноваційної культури, а також змагань інноваційного бізнесу та наукових організацій. Для досягнення цих цілей технопарк стимулює та керує потоками знань та технологій між університетами, науково-дослідними інститутами, компаніями, ринками. Він спрощує створення та зріст інноваційних компаній за допомогою інкубаційних процесів та процесів виведення нових компаній із існуючих фірм. Згідно з Законом України, прийнятим 16 червня 1999 року, технопарк визначається так: «технологічний парк – юридична особа або об'єднання на основі договору про спільну діяльність юридичних осіб (учасників), головним завданням яких є діяльність з виконання інвестиційних та інноваційних проектів, впровадження наукоємних розробок, високих технологій і виробництво конкурентоздатної на світових ринках продукції [1, с. 37].

Метою дослідження є визначення правових механізмів і нормативних засад здійснення конверсії оборонної промисловості з урахуванням потенціалу моделі технологічного парку, а також формування пропозицій щодо удосконалення законодавства у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Питання розвитку України та її оборонно-промислового комплексу опрацьоване у роботах таких вчених та науковців права як В. Мовчан, В. Винник, О. Кваші, А. Синякової, Н. Марченко, Т. Шестаковської та інших.

Виклад основного матеріалу. У Законі України «Про національну безпеку України» оборонно-промисловий комплекс визначається як сукупність органів державного управління, підприємств, наукових і виробничих організацій, що здійснюють розроблення, виготовлення, модернізацію та утилізацію продукції військового призначення, а також надають послуги в інтересах оборони, забезпечуючи оснащення сил безпеки й оборони. Крім того, до його функцій належить постачання товарів військового та подвійного призначення, а також участь у міжнародному військово-технічному співробітництві України з іншими державами [2, с. 2].

Водночас наведене у законі визначення не акцентує увагу на тому, що до складу оборонно-промислового комплексу входять не лише державні, а й приватні підприємства, роль яких у сучасних умовах суттєво зросла. Нині в Україні діє близько 100 приватних виробників оборонної продукції, які забезпечують понад половину державного оборонного замовлення (близько 60–70%).

З урахуванням цього доцільно уточнити поняття оборонно-промислового комплексу, визначивши його як галузь національної економіки, що об'єднує підприємства, установи та організації промисловості й науки всіх форм власності, які здійснюють розроблення, виробництво, модернізацію та утилізацію продукції військового призначення, надають послуги в інтересах оборони, а також беруть участь у зовнішньоекономічній діяльності, зокрема експорті й імпорті товарів військового та подвійного використання у межах військово-технічного співробітництва України з іноземними державами. Ключову функцію у виробництві та забезпеченні Збройних Сил України й інших військових формувань необхідною продукцією оборонного призначення виконує виробничий сектор оборонної економіки. Це – специфічна складова національної економіки, спрямована на задоволення воєнно-економічних потреб держави. До таких потреб належать виготовлення озброєння, боєприпасів, військової техніки, комплектуючих і матеріалів, а також виконання спеціалізованих робіт, надання послуг і здійснення зовнішньоекономічної діяльності у сфері військово-технічного співробітництва з іншими країнами [3, с. 4].

Важливу роль у розвитку ОПК відіграють технологічні парки, які виступають осередками інтеграції науки, бізнесу та виробництва. Створення оборонно-технологічних парків дозволить поєднати науковий потенціал університетів і дослідницьких центрів з виробничими можливостями підприємств, сприяти комерціалізації інновацій, швидкому впровадженню нових технологій у виробництво, а також залученню іноземних інвестицій. Такі парки можуть стати платформою для спільних проєктів у сфері безпілотних систем, кібербезпеки, радіоелектроніки, бронетехніки, логістичних рішень і штучного інтелекту. Вони також здатні забезпечити глибшу інтеграцію України у світові оборонно-технологічні ланцюги, водночас зберігаючи стратегічну автономію держави. Основне призначення технологічних парків полягає в тому, щоб системно вибудувати наукоємне виробництво: створити умови, за яких нові технології швидко народжуються, проходять шлях від ідеї до готового продукту та впроваджуються у практику, а фахівці мають стимули розкривати й розвивати свій творчий потенціал. Завдяки концентрації наукових, виробничих і фінансових можливостей технопарки фактично забезпечують повний інноваційний ланцюг – від

досліджень і розробок до масштабного промислового випуску високотехнологічної продукції, здатної конкурувати на світових ринках.

За своєю суттю технопарк є осередком економічної активності, де поєднуються ресурси університетів, науково-дослідних установ, промислових компаній і елементів інноваційної інфраструктури, причому взаємодія може відбуватися як на регіональному та національному рівнях, так і в міжнародному вимірі. Саме така "зв'язка" науки й виробництва в останні роки вважається однією з найрезультативніших організаційно-економічних моделей серед інноваційних структур, адже дозволяє перетворювати знання на комерційно життєздатні технології та продукти значно швидше й ефективніше.

Технологічні парки також розглядають як інструмент, що дає змогу найкраще використати критично важливий для сучасної конкурентоспроможності чинник – належне ресурсне забезпечення інновацій. У розвинених країнах державна підтримка розроблення й упровадження інновацій реалізується через механізми як прямої, так і опосередкованої дії: до непрямих відносять податкові стимули, фінансово-кредитні інструменти, амортизаційну політику та інші важелі, що створюють сприятливе середовище для інноваційної активності, тоді як прямі механізми передбачають цільове бюджетне фінансування досліджень, виконання державних програм на контрактній основі та участь держави у створенні спеціалізованих інноваційних структур – від технопарків і технополісів до бізнес-інкубаторів та інженерних центрів. Рівень результативності таких механізмів на загальнодержавному, корпоративному та мікрорівнях значною мірою визначає швидкість розвитку економіки на інноваційній основі.

В Україні вже сформовано мережу технологічних парків, яку нерідко наводять як приклад практичного втілення державної інноваційної політики. Розгортання цієї системи почалося у 2000 році з реєстрації технопарків на базі Інституту монокристалів та Інституту електрозварювання імені Є.О. Патона; у наступні роки були зареєстровані й інші проєкти, зокрема «Вуглемаш» (2001), «Напівпровідники», Інститут технічної теплофізики та «Укрінфотех» (2002), «Київська політехніка» і «Інтелектуальні інформаційні технології» (2003) та інші. Станом на вересень 2010 року в Україні було зареєстровано 12 технопарків, ще кілька проходили процедуру реєстрації. Водночас аналіз їх становлення свідчить, що темпи розвитку й функціонування з часом знизилися, хоча практичні результати роботи технопарків упродовж попередніх років підтверджували їхню доцільність та здатність пожвавлювати інноваційну діяльність.

Пошук оптимального балансу між викликами, що постали перед оборонно-промисловим комплексом України у війні на виснаження, та можливостями його стрімкого розвитку як у період бойових дій, так і після їх завершення, свідчить про нагальну потребу у створенні нової програми розвитку ОПК. Таку програму доцільно розробити спільно з Інститутом оборонного аналізу США, з метою перетворення оборонної галузі на рушійну силу інноваційного зростання економіки та зміцнення позицій України на світовому ринку озброєння, з одночасним витісненням РФ з його ключових сегментів [4, с. 10].

У цьому контексті створення мережі спеціалізованих оборонно-промислових технологічних парків має стати практичним інструментом реалізації державно-приватного партнерства. Такі технопарки можуть функціонувати як території пріоритетного розвитку, де концентруватимуться високотехнологічні виробництва, наукові лабораторії, навчальні центри та інноваційні стартапи. Вони забезпечать прискорене впровадження результатів наукових досліджень у виробництво, розвиток суміжних галузей і формування національних технологічних кластерів, орієнтованих на стандарти НАТО.

Для досягнення цих цілей необхідно відмовитися від застарілої моделі виробництва, що базується на замкненому циклі, і перейти до системи широкої міжнародної кооперації. Йдеться про розширення партнерських зв'язків із провідними світовими виробниками озброєння, налагодження спільних виробництв, активізацію військово-технічного співробітництва та поглиблення інтеграції України у глобальні технологічні ланцюги.

Важливим напрямом реформи має стати створення нової інституційної основи функціонування оборонно-промислового комплексу. Це включає реалізацію положень Закону України «Про особливості реформування підприємств оборонно-промислового комплексу державної форми власності», який передбачає корпоратизацію підприємств «Укроборонпрому», а також законодавче закріплення можливості створення спільних підприємств за участю іноземних партнерів. Необхідним є вдосконалення правового механізму залучення та захисту інвестицій, зокрема шля-

хом зняття обмежень на створення спільних підприємств з іноземними компаніями, розширення страхових інструментів для мінімізації військових ризиків та поширення дії інвестиційних стимулів, передбачених Законом України «Про індустріальні парки», на підприємства оборонного сектору [5, с. 3].

Ключовою умовою ефективного розвитку галузі є створення дієвих правових механізмів для реалізації державно-приватного партнерства. Таке партнерство має забезпечити поєднання державних інтересів національної безпеки з гнучкістю і технологічним потенціалом приватного сектору.

Подальша активізація міжнародного військово-технічного співробітництва є ще одним пріоритетом у розвитку ОПК. Вона передбачає розширення договірно-правової бази у сфері науково-технічної кооперації, спрощення процедур експортного контролю, впровадження електронного ліцензування експортно-імпортних операцій, а також зміцнення участі України в міжнародних режимах експортного контролю. Крім того, важливо стимулювати експорт оборонної продукції, диверсифікувати ринки збуту, просувати на зовнішніх ринках нові та модернізовані зразки озброєння, а також локалізувати виробництво іноземної техніки на території України.

Необхідним є також адаптація національної оборонної промисловості до стандартів НАТО та провідних західних виробників озброєнь, що забезпечить доступ до сучасних технологій, сприятиме участі у спільних кооперaційних проєктах та підвищить конкурентоспроможність українського ОПК у глобальному вимірі.

Реформування промисловості України після війни з Росією є одним із ключових чинників економічного відновлення держави. Воєнні дії призвели до значного руйнування промислових об’єктів, втрати виробничих потужностей та тимчасового припинення діяльності багатьох підприємств [6, с. 9].

Одним із першочергових напрямів реформування має стати модернізація та технічне оновлення виробничої бази. Це передбачає впровадження інноваційних технологій, підвищення продуктивності праці та оптимізацію виробничих процесів з метою підвищення їх ефективності.

Важливою умовою успішної трансформації є залучення іноземних інвестицій, що сприятиме розширенню експортного потенціалу, створенню нових робочих місць та розвитку конкурентоспроможного середовища. Одночасно необхідно переорієнтувати економіку з переважно експортної моделі на внутрішнє споживання, стимулюючи розвиток національного ринку, логістичної інфраструктури та малого й середнього бізнесу.

Суттєве значення має підвищення енергоефективності виробництва, що забезпечить зменшення витрат енергоресурсів і скорочення негативного впливу промисловості на довкілля.

Окрему роль у післявоєнній стратегії відіграє інвестиційна політика держави. Її реалізація має включати податкові стимули, зниження митних бар’єрів для стратегічних інвесторів, створення спеціальних фондів і програм підтримки промислових підприємств. Водночас слід забезпечити оновлення законодавства у сфері промислового виробництва, удосконалити механізми захисту прав інтелектуальної власності та підвищити рівень прозорості ведення бізнесу.

Не менш важливим аспектом є підвищення кваліфікації кадрів та формування нової генерації спеціалістів, здатних працювати з сучасними технологіями. Для цього потрібно розбудувати систему професійної освіти, запровадити дуальне навчання й залучати міжнародних експертів [7, с. 5].

Модель технологічного парку може стати юридично «м’яким» інструментом конверсії оборонної промисловості після припинення воєнного стану, оскільки дозволяє не руйнувати наявний виробничо-науковий потенціал, а переформатувати його в кероване середовище для комерціалізації розробок, технологічного трансферу та запуску нових цивільних і dual-use продуктів. У такому підході конверсія розуміється не лише як переорієнтація виробничих ліній, а як комплексна правова трансформація: зміна цілей використання активів, режимів доступу до технологій і документації, порядку взаємодії з інвесторами, правил обігу об’єктів інтелектуальної власності та допуску резидентів до інфраструктури підприємств оборонного комплексу.

Післявоєнна реформа промисловості має бути спрямована не лише на відновлення зруйнованих підприємств, а й на розвиток нових, інноваційних напрямів виробництва – зокрема у сфері «зеленої» економіки, екологічно чистих матеріалів, енергетики та високих технологій [8, с. 9].

Таким чином, комплексна модернізація промислового сектору з урахуванням інвестиційної привабливості, інноваційності та екологічної сталості стане основою для економічного відродження України та її інтеграції у глобальний ринок.

Висновки. Оборонно-промисловий комплекс України є однією з ключових складових системи національної безпеки та економіки держави. Його розвиток має стратегічне значення не лише для забезпечення обороноздатності, а й для формування інноваційної моделі економічного зростання.

Аналіз чинного законодавства засвідчує, що існуюче визначення ОПК потребує уточнення – насамперед, із урахуванням зростаючої ролі приватного сектору. Саме приватні підприємства сьогодні забезпечують значну частину державного оборонного замовлення, демонструючи високий виробничий потенціал і гнучкість в умовах війни.

Подальший розвиток галузі повинен ґрунтуватися на створенні сучасної інституційної основи, розширенні міжнародної кооперації, активізації військово-технічного співробітництва та залученні іноземних інвестицій. Перехід від замкненої моделі виробництва до відкритої системи партнерств із провідними світовими виробниками сприятиме технологічній модернізації, інтеграції у світові ринки та підвищенню конкурентоспроможності українського ОПК.

Необхідним кроком є також гармонізація національних стандартів із вимогами НАТО, впровадження інноваційних технологій і створення сприятливих умов для державно-приватного партнерства. Це дозволить поєднати державні інтереси національної безпеки з динамікою й ефективністю приватного бізнесу.

Післявоєнна відбудова промисловості України має відбуватися за принципами сталого розвитку, енергоефективності та інноваційності. Ключовими пріоритетами мають стати технічне оновлення виробничих потужностей, формування сприятливого інвестиційного клімату, розвиток внутрішнього ринку та підготовка висококваліфікованих кадрів. У цьому процесі технологічні парки можуть стати каталізатором післявоєнного промислового відродження. Їх діяльність дозволить зосередити ресурси на створенні нових промислових хабів, інтегрованих із системами освіти, науки та бізнесу, сприяти розвитку високотехнологічних галузей – від робототехніки до «зеленої» енергетики, забезпечуючи сталий розвиток економіки та її інноваційний потенціал.

Таким чином, реформа та модернізація оборонно-промислового комплексу здатні стати основою для економічного відродження України, посилення її оборонного потенціалу, інтеграції у світові виробничі ланцюги та зміцнення позицій держави як надійного партнера у сфері безпеки й технологій.

У післявоєнний період ключовою проблемою конверсії стане юридичне «перепрошивання» статусу оборонних активів: частина потужностей залишатиметься критичною для обороноздатності, тоді як інша – може бути інтегрована в економіку відновлення. У цьому контексті технопарк може виконати роль правового «буфера», який дозволяє поетапно змінювати функціональне призначення об'єктів, зберігаючи контроль держави над чутливими компонентами. Практично це означає необхідність чіткого нормативного розмежування між технологіями, що підлягають обмеженням, та тими, що можуть передаватися/ліцензуватися резидентам; визначення правил де-класифікації та перетворення технічної документації на комерційний актив; встановлення спеціальних умов оренди/користування виробничими площами й обладнанням із урахуванням режимності, відповідальності за доступ і страхування ризиків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1999, № 40, ст. 363. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/991-14#Text (дата звернення: 22.10.2025).
2. Про національну безпеку України: Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2018, № 31, ст. 241. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19/print (дата звернення: 22.10.2025).
3. Рік повномасштабної війни: РФ завдала збитків інфраструктурі України на $144 мільярда. *Економічна правда*. 23.03.2023. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2023/03/23/698344 (дата звернення: 22.10.2025).
4. Огляд впливу війни на промисловість України та прогноз перспектив в економіці. Український Союз Промисловців і Підприємців. 27.07.2022. URL: https://uspp.ua/news/actual/2018/ohliad-vplyvu-viiny-napromyslovist-ukrainy-ta-prohnoz-perspektyv-v-ekonomitsi (дата звернення: 22.10.2025).
5. Марченко Н., Шестаковська Т. Державне регулювання промисловістю України воєнного часу та перспективи її відновлення. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Київ.

Серія: Публічне управління та адміністрування, Том 34 (73) № 6 2023. DOI: https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2023.6/17.

6. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи "Розвиток військово-промислового комплексу". Липень 2022. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/ sites/1/recoveryrada/ua/development-of-the-military-industrial%20complex.pdf (дата звернення: 22.10.2025).
7. Шемаєв В., Онофрійчук А., Толок П. Стан та пріоритети розвитку оборонно-промислового комплексу України в умовах дії воєнного стану. *Journal of Scientific Papers "Social Development and Security",* Vol. 12, No. 4, 46–55. Харків, 2022. DOI: https://doi.org/10.33445/sds.2022.12.4.5.
8. Письменний О., Кречко С., Бестрюк А. Розвиток ОПК України в умовах війни та повоєнного відновлення. *Journal of Scientific Papers "Social Development and Security"*, Vol. 14, No. 2. Харків, 2024. DOI: https://doi.org/10.33445/sds.2024.14.2.8.

УДК 347.79:347.21
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.51

ДОГОВОРИ БУДІВЕЛЬНОГО ПІДРЯДУ В СИСТЕМІ РЕЧОВИХ ПРАВ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО

Денисяк Н.М.,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін та статистики
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID: 0000-0002-6806-5017

Денисяк Н.М. Договори будівельного підряду в системі речових прав на нерухоме майно.
Стаття присвячена аналізу доктринальних і законодавчих аспектів договорів будівельного підряду в контексті системи речових прав на нерухоме майно в Україні з акцентом на їх правову природу, момент виникнення права власності, реєстрацію та захист в умовах земельної реформи та цифровізації.

Проаналізовано ключові нормативно-правові акти, зокрема Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» та Закон України «Про інвестиційну діяльність», які визначають консенсуальний характер договору підряду, перехід права власності за актом приймання-передачі та обов'язковість державної реєстрації.

Акцентовано увагу на колізіях щодо моменту виникнення права власності на новостворений об'єкт, подвійної реєстрації (договору та права), відповідальності за дефекти та ризиків рейдерства.

Особливу увагу приділено доктринальним концепціям українських цивілістів, які еволюціонують від класичної моделі підряду до комплексної з урахуванням інвестиційного характеру, публічних інтересів і цифрових технологій.

Розглянуто механізми захисту речових прав, включаючи судове визнання права власності, гарантійні утримання, набувальну давність та протидію незаконному відчуженню.

Підкреслено прогалини в регулюванні, такі як неузгодженість норм ЦКУ та ГКУ, відсутність єдиної практики щодо самобуду, недостатня інтеграція реєстрів та бюрократичні бар'єри. У центрі дослідження – трансформація інституту підряду: уніфікація моменту реєстрації, спрощення процедур для інвесторів, адаптація до європейських стандартів захисту майнових прав.

Розглянуто судову практику Верховного Суду щодо перехідних положень, самобуду та визнання права власності за актом. На основі аналізу доктрини та законодавства стаття обґрунтовує необхідність внесення змін до ЦКУ щодо чіткого визначення моменту переходу права власності, автоматичної реєстрації за актом та посилення відповідальності забудовника.

Наголошено на важливості скорочення строків набувальної давності для добросовісних набувачів, запровадження електронного акту приймання-передачі та захисту прав інвесторів.

Зроблено висновок про те, що подальше вдосконалення правового регулювання договорів будівельного підряду є ключовим для стабільності майнового обігу, залучення інвестицій та євроінтеграції України, перетворюючи виклики реформ на можливості правової визначеності та економічного зростання.

Ключові слова: договір будівельного підряду, речові права, нерухоме майно, державна реєстрація, цивільне право, інвестиційна діяльність, набувальна давність, цифрова трансформація, цивільне законодавство, цивільні правовідносини.

Denysiak N.M. Construction contracts within the system of real rights to immovable property.
The article is devoted to the analysis of doctrinal and legislative aspects of construction contracts in the context of the system of real rights to immovable property in Ukraine, with an emphasis on their legal nature, the moment of emergence of ownership rights, registration and protection in the conditions of land reform and digitalization.

Key normative legal acts have been examined, which determine the consensual nature of the construction contract, the transfer of ownership rights upon the act of acceptance-transfer, and the mandatory state registration.

Special attention is paid to conflicts concerning the moment of emergence of ownership rights to a newly created object, double registration (of the contract and of the right), liability for defects and the risks of raiding.

Particular emphasis is placed on the doctrinal concepts of Ukrainian civil law scholars, which are evolving from the classical model of contract for work to a comprehensive model that takes into account the investment nature, public interests and digital technologies.

The mechanisms for protecting real rights are considered, including judicial recognition of ownership rights, warranty retentions, acquisitive prescription and counteraction to unlawful alienation.

Gaps in regulation are highlighted, such as inconsistency between the norms of the Civil Code and the Economic Code, the lack of uniform practice regarding unauthorized construction, insufficient integration of registries and bureaucratic barriers. At the centre of the study is the transformation of the institution of construction contracts: unification of the moment of registration, simplification of procedures for investors, adaptation to European standards of property rights protection.

The judicial practice of the Supreme Court regarding transitional provisions, unauthorized construction and recognition of ownership rights based on the acceptance-transfer act is examined. On the basis of the analysis of doctrine and legislation, the article substantiates the need to amend the Civil Code of Ukraine in order to clearly define the moment of transfer of ownership rights, automatic registration upon the act and strengthening the liability of the developer.

Emphasis is placed on the importance of shortening the periods of acquisitive prescription for bona fide acquirers, introducing an electronic acceptance-transfer act and protecting the rights of investors.

It is concluded that further improvement of the legal regulation of construction contracts is crucial for the stability of property turnover, attraction of investments and Ukraine's European integration, transforming the challenges of reforms into opportunities for legal certainty and economic growth.

Key words: construction contract, real rights, immovable property, state registration, civil law, investment activity, acquisitive prescription, digital transformation, civil legislation, civil legal relations.

Постановка проблеми. Договір будівельного підряду є одним із ключових інструментів цивільного обігу в сфері нерухомого майна, що забезпечує створення нових об'єктів та реалізацію інвестиційних проєктів. Відповідно до ст. 875 Цивільного кодексу України (ЦКУ), за договором будівельного підряду підрядник зобов'язується створити (збудувати) об'єкт нерухомості, а замовник – прийняти та оплатити його [1]. Проте, попри детальне регулювання (ЦКУ, Господарський кодекс України (ГКУ) [2], Закон України «Про інвестиційну діяльність», Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [3]), на практиці виникають численні колізії: неузгодженість моменту виникнення права власності та його реєстрації, проблеми кваліфікації договору як інвестиційного чи підрядного, ризики подвійного відчуження, а також недостатня адаптація норм до цифрових технологій.

Доктринальні підходи українських цивілістів пропонують різні трактування правової природи договору будівельного підряду – від класичної консенсуальної моделі (Р. Майданик, О. Дзера) до комплексної інвестиційно-підрядної конструкції з урахуванням публічних інтересів (В. Борисова, С. Фурса). Водночас бракує системного аналізу взаємозв'язку доктринальних концепцій із чинним законодавством, особливо в умовах реформування ринку нерухомості та цифровізації реєстраційних процедур.

Таким чином, актуальною є проблема теоретичного осмислення правової природи договору будівельного підряду крізь призму системи речових прав на нерухоме майно з метою виявлення прогалин і розробки пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання.

Метою даної роботи є аналіз доктринальних і законодавчих аспектів договору будівельного підряду в Україні з акцентом на його правову природу, механізми виникнення та захисту речових прав, а також визначення ключових теоретичних конструкцій і нормативних положень, що регулюють цей інститут, та оцінка викликів і перспектив їх розвитку в умовах земельної реформи, цифровізації та судової практики.

Стан опрацювання проблематики. Питання правової природи договору будівельного підряду, особливостей виникнення права власності, державної реєстрації та захисту досліджувалися

такими українськими вченими, як Р. Майданик, О. Дзера, В. Борисова, С. Фурса, І. Спасибо-Фатєєва та ін. У науковому дискурсі висвітлюються аспекти консенсуального характеру договору, моменту переходу права власності, колізійних норм щодо самобуду, механізмів набувальної давності, а також еволюції інституту підряду від радянської до сучасної ринкової моделі в умовах інвестиційних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі ст. 837 ЦК України, за договором підряду підрядник зобов'язується на власний ризик виконати певну роботу за завданням замовника, а замовник – прийняти результат роботи та оплатити його [1].

Договір підряду має дві ключові відмінні ознаки. По-перше, його предметом є створення або переробка (обробка, ремонт тощо) речі чи виконання іншої роботи з обов'язковим передаванням замовникові матеріального, об'єктивованого результату. На відміну від договорів про надання послуг, де результатом є сама діяльність (перевезення, зберігання, консультація тощо) і окремий об'єкт не виникає, при підряді разом із виготовленою чи переробленою річчю підрядник передає й право власності на неї (або інші права, передбачені договором). Саме ця ознака, як підкреслює В.В. Луць, є основним критерієм розмежування підряду і послуг [4, с. 142].

По-друге, підрядник несе ризик випадкової загибелі чи пошкодження предмета підряду або неможливості завершення роботи без вини сторін. У такому разі, відповідно до ч. 1 ст. 855 ЦК України, він втрачає право на оплату виконаної частини роботи та зобов'язаний відшкодувати замовникові завдані збитки (якщо матеріали надавалися замовником).

Як зауважує В.П. Янишин: «Слід зазначити, що на практиці застосовуються і більш ускладнені схеми підрядних відносин, які не врегульовані вітчизняним законодавством, але, на нашу думку, і не суперечать йому. Так, генеральний підрядник може укладати договір із замовником лише на виконання визначеної частини робіт, а замовник, обов'язково за згодою генерального підрядника, може вступати у договірні відносини з іншими виконавцями. Іншими словами, система генерального договору може існувати одночасно із системою прямих договорів. Відрізняються такі системи тим, що генеральний підрядних, як правило, виступає фактичним виконавцем робіт» [5].

І.А. Коваленко підкреслює, що серед численних видів підрядних договорів найбільш врегульованим і теоретично опрацьованим є будівельний підряд, що охоплює спорудження житлових, промислових, інфраструктурних та інших об'єктів. У сучасній практиці, зокрема зарубіжній, широкого поширення набули договори «під ключ» (turnkey contracts), за якими підрядник зобов'язується не лише звести об'єкт, а й повністю завершити всі внутрішні та пусконаладочні роботи, передавши замовникові готовий до експлуатації об'єкт нерухомості [6, с. 188].

Договір будівельного підряду є консенсуальним, двосторонньо зобов'язальним і оплатним (стаття 875 ЦКУ). Він належить до групи договорів про виконання робіт, але має специфіку, пов'язану з нерухомим майном як результатом виконання. На відміну від договору купівлі-продажу майбутньої речі (стаття 656 ЦКУ), підряд передбачає створення об'єкта за індивідуальним замовленням. Правова природа договору визначається його подвійною функцією: зобов'язально-правовою – створення об'єкта; речово-правовою – перехід права власності на новостворений об'єкт. Момент виникнення права власності на новостворений об'єкт є ключовим. Згідно зі статтею 331 ЦКУ, право власності на нову річ виникає з моменту її створення. Проте для нерухомості необхідна державна реєстрація (стаття 182 ЦКУ). Таким чином, існує розрив між фактичним і юридичним моментом виникнення права.

Практика свідчить про три основні моделі переходу права власності: за актом приймання-передачі (стаття 334 ЦКУ) з проблемою неузгодженості з реєстрацією; за договором (стаття 656 ЦКУ для майбутньої речі) з ризиком подвійного продажу; за рішенням суду (стаття 376 ЦКУ для самобуду) з тривалими судовими процедурами. Так, у постанові Великої Палати від 15 листопада 2023 року у справі № 916/1174/22 суд зазначив, що визнання права власності на самобуд можливе лише після реєстрації, якщо це не порушує прав інших осіб, з акцентом на акт як підставу для внесення до реєстру [7]. Аналогічно, постанова ВП ВС від 12 квітня 2023 року у справі № 511/2303/19 підтвердила, що самочинно збудоване нерухоме майно не є об'єктом права власності до моменту реєстрації, навіть за наявності акту [8]. У постанові КЦС ВС від 13 березня 2024 року у справі № 730/921/21 суд підкреслив, що для новоствореного об'єкта за договором підряду реєстрація є остаточним юридичним фактом, перевищуючи значення акту [9]. Ці позиції ілюструють еволюцію практики до реєстраційної моделі, що забезпечує правову визначеність.

Колізії правового регулювання проявляються у неузгодженості ЦКУ та ГКУ: ЦКУ визначає консенсуальний договір з переходом права за актом, ГКУ – реальний договір з переходом після оплати [2]. Також існує подвійна реєстрація: договору як обтяження та права власності як речового права. Для самобуду об'єкти, збудовані без дозволів, не підлягають реєстрації до узаконення (стаття 376 ЦКУ) [1].

Крім того, виникнення таких правових і економічних категорій, як електронний правочин, електронний підпис, електронний документ та електронна комерція, є свідченням глибокої трансформації суспільної свідомості та способів взаємодії між людьми.

Глобальний розвиток Інтернету кардинально змінив характер цивільного обороту: тепер укладення договору з контрагентом, що перебуває в іншому регіоні чи навіть на іншому континенті, відбувається миттєво і не потребує фізичної присутності сторін.

Ця нова реальність ставить перед цивільним правом принципово інші завдання: необхідно оперативно сформувати чітке, системне і технологічно адаптоване правове регулювання вже сформованих суспільних відносин.

Саме тому сьогодні існує нагальна потреба в ґрунтовному науковому аналізі, розробці та практичному впровадженні ефективних правових механізмів, які забезпечать стабільне і безпечне функціонування сфери електронної економічної діяльності.

Можна запропонувати певне вдосконалення положень ЦКУ, зокрема додати статтю 875-1 та викласти її в наступній редакції: «Право власності на об'єкт будівельного підряду виникає з моменту його державної реєстрації за актом приймання-передачі». На думку Ю.О. Борисової існують дві форми правочину – усна і письмова, способів же волевиявлення – безліч, тому п. 2 ч. 1 ст. 207 Цивільного кодексу України не передбачено вичерпного переліку технічних засобів зв'язку, за допомогою яких може вчинятися правочин. [10, с. 95]. Тобто можна запровадити електронний акт приймання-передачі через «Дію» з автоматичною реєстрацією, та скоротити строк набувальної давності для добросовісних набувачів до 5 років.

Дані пропозиції обумовлені стрімким проникненням електронних технологій у всі сфери суспільного життя, зокрема в торговельну діяльність, що спричинило появу якісно нового явища – електронної комерції. Основною перешкодою її повноцінного розвитку є не технічні обмеження, а прогалини, неузгодженість і подекуди повна відсутність належного правового регулювання відповідних відносин.

Оскільки цифрові технології дедалі більше стають невід'ємною частиною економічного базису та ключовим сполучним елементом між суб'єктами господарювання, створення сучасної, передбачуваної та ефективної правової бази набуває стратегічного значення для національної економіки. Така правова основа має відповідати кращим світовим практикам і принципам розвитку глобальних ринків електронних товарів та послуг, при цьому внутрішні норми повинні бути узгодженими між собою та не суперечити міжнародно-правовим стандартам.

О.В. Дзера та Н.С. Кузнєцова підкреслюють у своєму посібнику, що значний інтерес викликає проблема моменту переходу права власності на об'єкт незавершеного будівництва. Науковці у своїх спільних працях доходять висновку, що за договором будівельного підряду, укладеним до 2012 року (до набрання чинності новою редакцією ст. 331 ЦК України), право власності на незавершене будівництво виникає в замовника автоматично з моменту прийняття об'єкта за актом, навіть без держреєстрації [11]. Після 2012 року державна реєстрація стала конститутивною умовою виникнення права власності, що суттєво послабило позиції замовника у разі банкрутства підрядника [12].

Отже, договір будівельного підряду має подвійну правову природу – зобов'язально- та речово-правову; момент виникнення права власності на новостворений об'єкт потребує уніфікації – від акту до реєстрації; існують системні колізії між ЦКУ, ГКУ та спеціальними законами; судова практика ВС демонструє тенденцію до посилення ролі реєстрації як юридичного факту; пропозиції щодо цифровізації (електронний акт, інтеграція реєстрів) є необхідними для спрощення обігу. Таким чином, ефективне правове регулювання договорів будівельного підряду можливе лише за умови системного поєднання доктринальних, законодавчих і практичних підходів з акцентом на уніфікацію норм та цифровізацію процедур. Це стане запорукою реалізації конституційного права на власність та інвестиційної привабливості України.

Висновки. Проведене дослідження правової природи договорів будівельного підряду в системі речових прав на нерухоме майно дозволяє сформулювати низку узагальнених теоретичних

і практичних положень, які мають значення для подальшого розвитку цивільного законодавства України, судової практики та інвестиційного клімату.

По-перше, договір будівельного підряду має подвійну правову природу – зобов'язально-правову та речово-правову. З одного боку, він є класичним консенсуальним договором про виконання робіт (ст. 875 ЦКУ), що породжує взаємні зобов'язання сторін щодо створення об'єкта. З іншого – виконання договору безпосередньо пов'язане з виникненням, переходом і захистом речових прав на нерухомість, що виводить його за межі суто зобов'язального регулювання. Така дуалістичність зумовлює необхідність гармонізації норм зобов'язального та речового права, особливо в частині моменту переходу права власності.

По-друге, момент виникнення права власності на новостворений об'єкт залишається однією з найгостріших колізій українського законодавства. Формальне положення ст. 331 ЦКУ про виникнення права з моменту створення речі суперечить вимогам ст. 182 ЦКУ щодо обов'язкової державної реєстрації для нерухомості. Судова практика Верховного Суду послідовно схиляється до реєстраційної моделі, визнаючи юридичне значення права власності лише після внесення запису до Державного реєстру речових прав. Це створює правову визначеність, але водночас породжує ризики для добросовісних набувачів, які можуть втратити майно через бюрократичні затримки або зловживання з боку реєстрів.

По-третє, системні колізії між ЦКУ та ГКУ щодо кваліфікації договору (*консенсуальний vs реальний*) та моменту переходу права власності (*за актом vs після оплати*) призводять до неузгодженості судової практики та правової невизначеності. Особливо гостро це проявляється при кваліфікації договорів як інвестиційних, пайових чи змішаних. Відсутність єдиної законодавчої позиції щодо правової природи таких конструкцій ускладнює захист прав інвесторів і замовників.

По-четверте, проблема самобуду залишається невирішеною на доктринальному та нормативному рівнях. Незважаючи на положення ст. 376 ЦКУ, механізм узаконення самочинного будівництва є надмірно бюрократичним, тривалим і залежним від суб'єктивних рішень місцевих органів. Це створює передумови для корупції та рейдерських захоплень, особливо в умовах воєнного стану та масового відновлення інфраструктури.

По-п'яте, цифровізація реєстраційних процедур відкриває нові можливості, але водночас виявляє прогалини в законодавстві. Запровадження електронного акту приймання-передачі через портал «Дія», автоматична реєстрація права власності за результатами технічного обстеження та інтеграція Державного реєстру речових прав із будівельними дозволами могли б суттєво спростити обіг нерухомості. Проте наразі відсутні нормативні механізми для реалізації таких рішень, а також гарантії захисту від кіберзагроз і помилок у реєстрі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. №№ 40-44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 08.11.2025).
2. Господарський кодекс України: Закон України № 436-IV від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text (дата звернення: 08.11.2025).
3. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України № 1952-IV від 01.07.2004. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 51. Ст. 553. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text (дата звернення: 08.11.2025).
4. Луць В.В. Контракти у підприємницькій діяльності. К., 2001. 576 с. URL: http://books.zntu.edu.ua/book_info.pl?id=153824 (дата звернення: 08.11.2025).
5. Янишен В.П. До питання розмежування договорів підряду та договорів про надання послуг. Теорія і практика правознавства. 2013. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_15 (дата звернення: 08.11.2025).
6. Коваленко І.А. Договір підряду за законодавством України та законодавством ЄС. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університет. Серія ПРАВО.* 2023. Вип. 80. С. 185–190. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.27.
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 листопада 2023 року у справі № 916/1174/22. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/115377100 (дата звернення: 12.11.2025).

8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 квітня 2023 року у справі № 511/2303/19. URL: https://kma.court.gov.ua/sud4820/gromadyanam/1/samochunne_bydivnuctvo (дата звернення: 12.11.2025).
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 листопада 2023 р. у справі № 916/1174/22. URL: https://kma.court.gov.ua/sud4820/gromadyanam/1/samochunne_bydivnuctvo _gosp (дата звернення: 12.11.2025).
10. Борисова Ю. До проблеми входження електронної форми правочину в традиційну класифікацію форм правочину. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2011. Вип. 88. С. 93-95. URL: http://visnyk.law.knu.ua/images/pdf/88_2011.pdf (дата звернення: 12.11.2025).
11. Право власності в Україні: Навч. посіб. / За заг. ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. К., Юрінком Інтер, 2000. 816 с. URL: https://duikt.edu.ua/ua/lib/1/category/1512/view/947 (дата звернення: 12.11.2025).
12. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. 5-те вид., перероб. і доп. / За ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. К.: Юрінком Інтер, 2013. Т. 1. 832 с. URL: https://jurkniga.ua/contents/naukovo-praktichniy-komentar-tsivlnogo-kodeksu-ukrani-u-2-tomakh.pdf?srsltid=AfmBOoq5bKyXSGOXQ6bFIvq2p2R65vGb27rdzl-tasqG5_slMeK5ZDro (дата звернення: 12.11.2025).

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.52

ЩОДО ПИТАННЯ ПРИРОДИ ТА ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИВАТНИХ ВІДНОСИН В ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Донець А.Г.,
кандидат юридичних наук, доцент,
асистент кафедри цивільного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-3798-2311

Донець А.Г. Щодо питання природи та особливостей правового регулювання приватних відносин в цифровому середовищі.

Стаття присвячена дослідженню природи цифрового середовища як суспільного феномену та правової категорії, а також особливостей правового регулювання приватних відносин у цьому середовищі. На основі аналізу української доктрини та законодавства, зокрема Закону України «Про цифровий контент та цифрові послуги», досліджується еволюція поняття «цифрове середовище» від доктринального уявлення до його легально закріплення. Порівнюються правові категорії «цифрове середовище», «кіберпростір» та «метаверс» у національному праві та правовій доктрині, праві ЄС, США, Китаю та міжнародно-правовому дискурсі. Показано, що в міжнародному праві та праві ЄС домінує категорія «кіберпростір», зорієнтована переважно на публічно-правові (безпекові) аспекти, тоді як в українському праві цифрове середовище поступово стає базовою рамкою для регулювання приватноправових відносин щодо цифрових речей: цифрового контенту, цифрових послуг, і віртуальних активів. Окрему увагу приділено феномену метаверсу як спеціальному сегменту цифрового середовища з високим рівнем занурення та постійністю віртуальних просторів. Проаналізовано підходи ЄС, США та Китаю до регулювання цифрових платформ, кібербезпеки, даних і метаверсу, а також їхній вплив на моделі регулювання приватних відносин. Зазначається, що для України найперспективнішою є модель, яка поєднує європейський підхід до захисту прав людини й споживачів у цифровому середовищі з доктринальною розробкою конструкцій цифрових речей, цифрових прав та цифрової юрисдикції. Вказується на те, що існуюче легальне визначення «цифрового середовища» не в повній мірі відображає всю повноту та ознаки даного суспільно-правового феномену. Запропоновано перелік ознак, які притаманні цифровому середовищу як суспільно-правовому феномену та відображають особливості його природи, зокрема: соціально-технологічний характер, транскордонність (трансюрисдикційність), суб'єктно-орієнтований вимір, висока динамічність і технологічна зумовленість змін та інші. Наголошується на існуванні потреби в узгодженні нормативних і наукових підходів, подальшій системній модернізації цивільного законодавства та імплементації напрацювань концепції digital constitutionalism і цифрових прав у національний правопорядок.

Ключові слова: цифрове середовище, кіберпростір, метаверс, цифрові речі, цифровий контент, цифрові послуги, цифрові права, цифрова юрисдикція, правове регулювання.

Donets A.H. Regarding the nature and characteristics of legal regulation of private relations in the digital environment.

The article is devoted to the study of the nature of the digital environment as a social phenomenon and legal category, as well as the peculiarities of legal regulation of private relations in this environment. Based on an analysis of Ukrainian doctrine and legislation, in particular the Law of Ukraine "On Digital Content and Digital Services," the evolution of the concept of "digital environment" from a doctrinal idea to its legal consolidation is examined. The legal categories of "digital environment," "cyberspace," and "metaverse" are compared in national law and legal doctrine, EU law, US law, Chinese law,

and international legal discourse. It is shown that international law and EU law are dominated by the category of "cyberspace," which is focused primarily on public law (security) aspects, while in Ukrainian law, the digital environment is gradually becoming the basic framework for regulating private law relations regarding digital things: digital content, digital services, and virtual assets. Particular attention is paid to the phenomenon of the metaverse as a special segment of the digital environment with a high level of immersion and permanence of virtual spaces. The approaches of the EU, the US, and China to regulating digital platforms, cybersecurity, data, and the metaverse, as well as their impact on models for regulating private relations, have been analyzed. It is noted that the most promising model for Ukraine is one that combines the European approach to protecting human and consumer rights in the digital environment with the doctrinal development of digital objects, digital rights, and digital jurisdiction. It is pointed out that the existing legal definition of the "digital environment" does not fully reflect the entirety and characteristics of this socio-legal phenomenon. A list of characteristics inherent in the digital environment as a socio-legal phenomenon and reflecting the peculiarities of its nature is proposed, in particular: socio-technological nature, transborder (transjurisdictional) nature, subject-oriented dimension, high dynamism and technological determinism of changes, and others. The need to harmonize regulatory and scientific approaches, further systematic modernization of civil legislation, and implementation of the concept of digital constitutionalism and digital rights into the national legal order is emphasized.

Key words: digital environment, cyberspace, metaverse, digital things, digital content, digital services, digital rights, digital jurisdiction, legal regulation.

Постановка проблеми. Цифровізація суспільства та економіки зумовила появу нового виміру соціальної реальності, в межах якого класичні приватноправові інститути – договір, річ, право власності, делікт, інтелектуальна власність – набувають нових рис або піддаються суттєвій трансформації. Інтернет, цифрові платформи, хмарні сервіси, штучний інтелект, віртуальні активи та метаверс обумовлюють формування того, що все частіше позначається як «цифрове середовище».

Для українського права суттєвою подією стало внесення змін до Цивільного кодексу (далі – ЦК) [1], яким були запроваджені основи правового регулювання нового для вітчизняного права об'єкта цивільних прав – цифрової речі. Відтак, відповідно до ч. 1 ст. 179-1 «цифровою річчю є благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність». У цій же статті було надано описовий, невичерпний перелік об'єктів, які є цифровими речами. Це, зокрема, віртуальні активи та цифровий контент. Одначе увагу дослідників одразу привернуло до себе впровадження такої нової правової категорії, як «цифрове середовище». Саме з нею законодавець пов'язує існування та оборот вищезазначених цифрових речей, як об'єктів цивільних прав. Одразу постає питання про категоричність та абсолютність твердження про існування цифрової речі **виключно** у цифровому середовищі. Однак до вирішення цього питання вважаємо за необхідне приділити увагу самій новій категорії: дослідити її природу, визначити зміст та ознаки та проаналізувати особливості правового регулювання.

Одночасно із вищезазначеним внесенням змін до ЦК, було прийнято Закон України «Про цифровий контент та цифрові послуги» (надалі ЗУ «Про цифровий контент та цифрові послуги») [2]. Даний нормативно-правовий акт покликаний регулювати відносини між виконавцем та споживачем щодо надання цифрового контенту та/або цифрової послуги та за своєю суттю – є аналогом Закону України «Про захист прав споживачів» в цифровій галузі суспільних відносин. Отже дія його положень обмежена відповідними відносинами. Для нашого дослідження він цікавий тим, що містить, наразі, єдине легальне визначення поняття «цифрове середовище» в національному законодавстві. А враховуючи його розробку та прийняття паралельно та разом із згаданими змінами до ЦК, цілком логічним, є допускати можливість застосування такого визначення за аналогією і до інших, що найменше, цивільно-правових відносин. В п. 10 ч. 1 ст. 2 ЗУ «Про цифровий контент та цифрові послуги» цифрове середовище визначається, як «апаратне, програмне забезпечення та будь-яке мережеве підключення, що використовується з метою отримання доступу до цифрового контенту та/або цифрової послуги та забезпечує можливість їх використання споживачем»[2].

Одночасно в національному законодавстві закріплені визначення наступних феноменів правової дійсності: «кіберпростір» [3], «цифрове освітнє середовище» [4], «віртуальна електронна комунікаційна мережа» [5], «електронна комунікаційна мережа» [6], «електронна комунікаційна

система» [7], «електронне освітнє середовище» [8] та інші, які так чи інакше пересікаються з категорією «цифрове середовище».

Паралельно в міжнародному праві, праві ЄС, США та Китаю розвивається дискурс навколо використання наступних правових категорій, які мають аналогічний/схожий зміст та покликані визначити засади правового регулювання подібних суспільних відносин: «кіберпростір» (cyberspace), «онлайн/цифрове середовище» (online/digital environment) та «метаверс» (metaverse). [9–16]

Метою дослідження є з'ясування природи цифрового середовища як суспільного феномену та правової категорії, а також порівняльний аналіз категорій «цифрове середовище», «кіберпростір» і «метаверс» в українському праві, праві ЄС, США, Китаю та міжнародно-правовому дискурсі з акцентом на особливостях регулювання приватних відносин.

Методологічну основу дослідження становить поєднання: діалектичного методу, який дозволяє дослідити еволюцію правових категорій «цифрове середовище», «кіберпростір», «метаверс» та взаємодію технологічних і правових змін; формально-юридичного методу, застосованого для аналізу законодавства України, ЄС, США, Китаю, а також міжнародно-правових актів і доктринальних джерел; порівняльно-правового методу, за допомогою якого зіставляються підходи різних правових систем до дефініцій і регулятивних моделей цифрового середовища та споріднених категорій; системного підходу, що забезпечує розгляд цифрового середовища як комплексної системи взаємодії суб'єктів, об'єктів, інфраструктури та регуляторів та функціонального аналізу, який дозволяє виявити, як цифрове середовище впливає на функціонування класичних інститутів приватного права (договір, власність, делікт, права інтелектуальної власності).

Стан опрацювання проблематики: зважаючи на те, що зміни до національного цивільного законодавства, які обумовили появу категорії «цифрове середовище», відбулися відносно нещодавно, українська правова доктрина ще не встигла виробити усталеної позиції щодо питання правової природи даного феномену. Однак враховуючи швидкість та ґрунтовність, з якою цифрові технології впливають на усі сфери суспільного життя, зокрема й юриспруденцію, дослідження даної тематиці знаходить свого відображення у все більшій кількості робіт вітчизняних правників. Наразі цьому та дотичним питанням присвячені роботи І. Безклубого, А. Дворніченко, Т. Пікулі, Є. Мічуріна, М. Парасюка, С. Сліпченка та інших. Однак більшість з них зосереджується на окремих аспектах правового регулювання не приділяючи уваги визначенню правової природи та ознак цифрового середовища та його співвідношення зі спорідненими категоріями.

Виклад основного матеріалу. У сучасній українській правовій доктрині цифрове середовище розглядається як комплексна сфера взаємодії людини, даних, цифрових технологій та інфраструктури. А. Дворніченко зазначає, що воно «охоплює інтернет-простір, інформаційно-комунікаційні технології, електронну комерцію, соціальні мережі та інші форми взаємодії, які існують виключно онлайн». [17]. У філософсько-правовому вимірі Т. Пікуля пропонує розглядати цифрове середовище як простір життєдіяльності людини, де переплітаються правові, етичні та комунікативні стандарти, і, відповідно, механізм правового регулювання має враховувати міждисциплінарний характер цього простору [18]. Нарешті, І. Безклубий приходить до висновку, що «цифрове середовище – це соціально-технологічний простір, що містить забезпечені джерелами енергії комунікативно та інтегровано сумісні цифрові компоненти, завдяки яким суб'єкт має можливість здійснювати свої права в різних сферах життєдіяльності» [19].

В свою чергу, як вже зазначалось, нормативне визначення цифрового середовища в Законі України «Про цифровий контент та цифрові послуги» фіксує його як «апаратне, програмне забезпечення та будь-яке мережеве підключення, що використовується з метою отримання доступу до цифрового контенту та/або цифрової послуги та забезпечує можливість їх використання споживачем» [2].

Наявна колізія підходів до розуміння та визначення даної правової категорії. В той час, як науковці наполягають на суб'єктно орієнтованому підході (простір взаємодії та життєдіяльності), легальна дефініція акцентує значення даної категорії на її інфраструктурній складовій і споживчому вимірі, розглядаючи цифрове середовище як сукупність «умов», в яких реалізуються договори щодо цифрового контенту, цифрових послуг та інших цифрових речей, як об'єктів цивільних правовідносин.

Водночас? доктрина наповнює це поняття ширшим соціально-правовим змістом, включаючи приватні та публічні відносини, пов'язані з даними, платформами, штучним інтелектом, тощо.

В міжнародному праві базовою категорією є «кіберпростір» (cyberspace). Декларація Ради ЄС 2024 р. щодо застосування міжнародного права до кіберпростору підтверджує, що всі основні норми міжнародного права, включаючи Статут ООН, застосовуються до дій держав у кіберпросторі [9]. В свою чергу, кіберпростір визначається як «мережеве середовище взаємопов'язаних інформаційно-комунікаційних систем, фізичної інфраструктури та даних» (тут і далі – авторський переклад з англійської).

Звіт Sino-European Expert Working Group on the Application of International Law in Cyberspace (EWG-IL) пропонує розглядати кіберпростір як багаторівневий простір, де технічна інфраструктура, дані та людська взаємодія переплітаються з дією різних правопорядків (національних, договірних, внутрішніх режимів платформ) [13].

У праві ЄС, поряд із категорією «cyberspace» також використовується поняття «online/digital environment» (онлайн/цифрове середовище). Європейська декларація про цифрові права та принципи (Digital Decade) проголошує мету забезпечити безпечне, інклюзивне та справедливе цифрове середовище, в якому поважаються основні права, гарантується високий рівень захисту споживачів і надається сприяння справедливій конкуренції [14]. Digital Services Act (DSA) встановлює обов'язки для посередницьких сервісів та онлайн-платформ з метою створення «безпечного, передбачуваного та прозорого онлайн-середовища» [20].

В свою чергу, у праві США поняття «cyberspace» має технічне та безпекове забарвлення. NIST визначає кіберпростір як глобальний домен в інформаційному середовищі, що включає взаємопов'язані інформаційні системи та інфраструктури, зокрема Інтернет, телекомунікаційні мережі та вбудовані системи [10]. Cyberspace Solarium Commission у своєму підсумковому звіті розглядає кіберпростір як сферу, у якій США мають реалізовувати стратегію «багаторівневого стримування» (layered cyber deterrence), поєднуючи оборону, стримування противників і співпрацю з приватним сектором [11]. Спеціальних легальних визначень «online/digital environment» або «metaverse» у США немає; відповідні явища регулюються через сукупність галузевих актів у сфері захисту споживачів, фінансових послуг, захисту дітей онлайн, конкуренції, авторського права тощо. Аналітичні документи Конгресу США розглядають метаверс як комплекс технологій та практик, до яких застосовуються чинні правові режими, без створення окремого «метаверс-кодексу».

Китай вибудовує концепцію «кіберпростору» в рамках доктрини «кіберсуверенітету». У White Paper «China's Law-Based Cyberspace Governance in the New Era» наголошується, що КНР сформувала комплексну систему законів про кібербезпеку, безпеку даних та захист персональної інформації, спрямовану на всебічний контроль за кіберпростором [12]. Поняття «цифрового середовища» прямо не визначено, але фактично охоплюється ширшим дискурсом кіберпростору та цифрової економіки. Метаверс у китайських стратегічних документах розглядається як перспективний сектор цифрової економіки; державні плани передбачають розвиток XR-технологій, віртуальних виробництв, платформ метаверсу в межах чинних режимів кібербезпеки та контролю даних [12].

Як зазначалось вище, в українському праві також присутній термін «кіберпростір». Відповідно до положень Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» «кіберпростір – середовище (віртуальний простір), яке надає можливості для здійснення комунікацій та/або реалізації суспільних відносин, утворене в результаті функціонування сумісних (з'єднаних) комунікаційних систем та забезпечення електронних комунікацій з використанням мережі Інтернет та/або інших глобальних мереж передачі даних». [3] Як бачимо, дане визначення, хоча і міститься в нормативно-правовому акті публічно-правової спрямованості, однак наділяє поняття кіберпростору рисами суб'єктно орієнтованого підходу, паралельно наголошуючи на його технологічних та технічних умовах існування.

У роботах вітчизняних правників, присвячених цифровим правам людини, цифрове середовище розглядається як контекст реалізації та захисту цих прав, що потребує адаптації традиційних каталогів прав людини до умов цифрової епохи [21]. Дослідження в галузі метаверсу та цифрової юрисдикції пропонують бачити метаверс як спеціальний сегмент цифрового середовища, що може мати власні нормативні режими (цифрові кодекси, внутрішні суди, процедурні правила) [22–24].

Бачимо, що практично всі дослідники схиляються до висновків про те, що визначення цифрового середовища не може і не повинно зводитись лише до його технологічних та технічних умов, чинників та особливостей. Згідно переважної більшості тлумачних словників, само по собі значення терміну середовище визначається через сенси життєдіяльності, природнього та соціаль-

ного буття людини (живої істоти) [25; 26], зокрема і в якості користувача комп'ютерної програми [26].

В свою чергу оборот віртуальних активів, NFT-подібних об'єктів, внутрішньоігрових цінностей, розробка та існування елементів метаверсу, які поєднують елементи майнових прав, прав вимоги до платформи та прав інтелектуальної власності обумовлює появу та функціонування різноманітних суб'єктів такого обороту («продавців» та «покупців» благ). Різноманітних емітентів віртуальних активів, криптобірж та інших маркетплейсів, стримінгових сервісів та різнопланових метаверс-платформ, які діють виключно в межах цього новітнього феномену – цифрового середовища.

Отже, **цифрове середовище – це не лише «місце» існування цифрових речей, як його визначає ЦК, а й простір, в якому виникають та функціонують суспільні відносини у всіх своїх проявах, зокрема і правовому.**

У праві ЄС вони потрапляють під дію режимів регулювання криптоактивів, захисту споживачів, авторського права; у США – під фінансове, антимонопольне та споживче законодавство; у Китаї – до сфери контролю даних і платформ [11; 12; 20]. Як слушно зазначив М. Парасюк, цифровізація, виступаючи чинником прискореного суспільного розвитку, зумовила виникнення та інтенсивне зростання цифрової економіки, становлення інститутів цифрових прав, а також формування нової конфігурації соціальних відносин, що базуються на використанні соціальних мереж, мережі Інтернет та інших інформаційно-комунікаційних технологій. Завдяки новим цифровим технологіям формується нове середовище цивільно-правового регулювання, яке представляє технологічний фундамент для цивільно-правового регулювання цифрових прав, цифрового цивільного обороту, цифрових суб'єктів і об'єктів, формування нових цивільних правовідносин [27].

У доктрині ЄС це більш ширше осмислюється через концепцію «digital constitutionalism», яка виходить з потреби закріплення каталогу цифрових прав і принципів (право на доступ до Інтернету, цифрову рівність, прозорість алгоритмів, захист від свавільного блокування тощо) [15; 16]. Українські дослідження цифрових прав акцентують на інтеграції таких прав до системи прав людини [21].

Транскордонний характер цифрових послуг та метаверсу ускладнює застосування традиційних юрисдикційних прив'язок (місцезнаходження майна, місце виконання договору, громадянство сторін). У ЄС формується модель «екстериторіального цифрового суверенітету», коли до платформ застосовується європейське право, якщо їхні послуги спрямовані на користувачів у державах-членах, незалежно від юрисдикції реєстрації [13; 14; 20]. У США та Китаї домінують власні моделі контролю, прив'язані до стратегічних безпекових і економічних інтересів [11; 12].

Як вже зазначалось, у наукових працях, присвячених цифровій юрисдикції, пропонується розглядати цифрові платформи та метаверс як регулятивні простори з власними «цифровими кодексами» та процедурами вирішення спорів, які мають співвідноситися з державним правом за принципом субсидіарності [22; 23; 24]. Це ставить питання про те, в яких межах держава визнає й легітимує такі внутрішні юрисдикції і як забезпечується примусовість «цифрових рішень» у традиційних правопорядках.

Враховуючи все вище наведене, зробимо спробу визначити ознаки цифрового середовища, як суспільно-правового феномену.

1. Соціально-технологічний характер: цифрове середовище є не суто технічним конструктом, а соціально-технологічним простором, в якому технічні компоненти (апаратне, програмне забезпечення, мережі) поєднуються з людською діяльністю, комунікаціями та реалізацією суб'єктивних прав і обов'язків.

2. Цифрове середовище існує передусім у вигляді інформаційних процесів та цифрових даних, однак опосередковано ґрунтується на матеріальній інфраструктурі (сервери, обладнання, мережі), яка забезпечує можливість такого «цифрового буття».

3. Інфраструктура цифрового середовища виступає як сукупність взаємопов'язаних технічних і програмних компонентів та мережевих з'єднань, що створюють умови для доступу до цифрового контенту, цифрових послуг, віртуальних активів та інших цифрових об'єктів цивільних прав.

4. Суб'єктно-орієнтований вимір: цифрове середовище є простором життєдіяльності та взаємодії суб'єктів права (фізичних та юридичних осіб, публічних утворень), у межах якого здійснюється реалізація, набуття, зміна та припинення суб'єктивних прав і обов'язків.

5. У цифровому середовищі зосереджені різнорідні об'єкти правового регулювання – дані, віртуальні активи, цифровий контент, цифрові послуги, елементи метаверсу тощо, що зумовлює множинність правових режимів та способів правового регулювання.

6. Значна частина відносин у цифровому середовищі опосередковується діяльністю цифрових платформ та сервісів, які через свої «цифрові кодекси» (умови використання, політики модерації, алгоритми) формують специфічний рівень приватного регулювання, що співіснує з законодавством.

7. Транскордонність (трансюрисдикційність): цифрове середовище не обмежується кордонами окремої держави: взаємодія суб'єктів, обіг цифрових об'єктів та надання цифрових послуг відбуваються в умовах фактичної «розмитості» територіальних меж, що ускладнює застосування традиційних юрисдикційних та територіальних прив'язок.

8. Висока динамічність і технологічна зумовленість змін впливають на параметри цифрового середовища, його об'єкти та моделі взаємодії набагато швидше ніж на відносини у «звичайному» середовищі. Що потребує постійної адаптації норм права та гнучких механізмів регулювання.

Висновки. Результати даного дослідження засвідчують наявність кількох ключових тенденцій.

По-перше, українське право зробило важливий крок, закріпивши легальне визначення цифрового середовища у Законі «Про цифровий контент та цифрові послуги» [2], проте це визначення залишає поза увагою ширший соціально-правовий зміст цифрового середовища, який артикулюється в доктрині. Виникає потреба в узгодженні легального та доктринального підходів, зокрема через оновлення положень Цивільного кодексу України.

По-друге, порівняльний аналіз свідчить, що в праві ЄС цифрове/онлайн-середовище розглядається насамперед як простір реалізації прав людини, споживчого захисту та справедливої конкуренції, причому ключову роль відіграють наднаціональні регулятивні акти – DSA/DMA, GDPR, декларація про цифрові права, тощо. У США переважає секторальний підхід, орієнтований на підтримку інновацій та регулювання конкретних ризиків (захист споживачів, фінансові послуги, захист прав дітей). В свою чергу, Китай створює модель кіберсуверенітету та контрольованого розвитку цифрової індустрії. Для України, яка інтегрується в правовий простір ЄС, найбільш природною є адаптація європейської моделі з урахуванням національних особливостей та особливостей безпекових викликів.

По-третє, феномен метаверсу загострює питання цифрової юрисдикції: віртуальні простори з власними правилами, «внутрішніми судами» та економіками можуть функціонувати паралельно з державними правопорядками, створюючи конфлікти юрисдикцій та нові форми «приватної нормативності». Потенційна відповідь – побудова багаторівневої моделі, де традиційне право визнає субсидіарну роль «цифрових кодексів», але зберігає останнє слово у питаннях прав людини, публічного порядку та базових гарантій справедливого судочинства.

По-четверте, розвиток digital constitutionalism у ЄС та поява цифрових прав створюють концептуальні рамки для конституціоналізації українського цифрового середовища: йдеться не лише про формальне закріплення нових «цифрових прав», а й передусім про переосмислення меж юридичної влади платформ та сервісів, прозорості алгоритмів, захисту користувачів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав: Закон України від 10.08.2023 № 3320-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3320-20#Text (дата звернення: 14.11.2025).
2. Про цифровий контент та цифрові послуги: Закон України від 10.08.2023 № 3321-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text (дата звернення: 14.11.2025).
3. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII: станом на 19.10.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text (дата звернення: 14.11.2025).
4. Про затвердження Положення про дистанційну форму здобуття дошкільної освіти: Наказ МОН України від 26.06.2025 № 926: станом на 04.07.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0996-25#Text (дата звернення: 14.11.2025).
5. Про електронні комунікації: Закон України від 16.12.2020 № 1089-IX: станом на 31.10.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text (дата звернення: 14.11.2025).

6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угода від 27.06.2014: станом на 14.10.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 14.11.2025).
7. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України від 05.07.1994 № 80/94-ВР: станом на 20.04.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-вр#Text (дата звернення: 14.11.2025).
8. Деякі питання організації дистанційного навчання: Наказ МОН України від 08.09.2020 № 1115: станом на 28.10.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0941-20#Text (дата звернення: 14.11.2025).
9. Declaration by the European Union and its Member States on a Common Understanding of the Application of International Law to Cyberspace: 18.11.2024 № 15833/24. URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15833-2024-INIT/en/pdf (дата звернення: 14.11.2025).
10. Cyberspace – Glossary | CSRC. NIST Computer Security Resource Center. URL: https://csrc.nist.gov/glossary/term/cyberspace (дата звернення: 14.11.2025).
11. Cyberspace Solarium Commission. Final report. Washington, D.C., 2020. 182 p. URL: https://www.solarium.gov/report (дата звернення: 14.11.2025).
12. China's Law-Based Cyberspace Governance in the New Era. Beijing, 2023. 32 p. URL: https://english.www.gov.cn/archive/whitepaper/202303/16/content_WS6489542ec 6d0868f4e8dcd56.html (дата звернення: 14.11.2025).
13. Jurisdiction in Cyberspace / T. van Benthem et al. Geneva: Geneva Centre for Security Policy, 2024. 18 p. URL: https://www.gcsp.ch/sites/default/files/2025-01/EWG-IL_Partnered_Jurisdiction_2024-11%3Bdigital_v2.pdf (дата звернення: 14.11.2025).
14. European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade : 15.12.2022. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/european-declaration-digital-rights-and-principles (дата звернення: 14.11.2025).
15. Celeste E. Digital constitutionalism: a new systematic theorisation. *International Review of Law, Computers & Technology*. 2019. Vol. 33, № 1. P. 76–99. URL: https://doi.org/10.1080/13600869.2019.1562604 (дата звернення: 15.11.2025).
16. De Gregorio G., Radu R. Digital constitutionalism in the new era of Internet governance. *International Journal of Law and Information Technology*. 2022. Vol. 30, № 1. P. 68–87. URL: https://doi.org/10.1093/ijlit/eaac004 (дата звернення: 15.11.2025).
17. Дворніченко А. Цивільно-правові аспекти регулювання цифрового середовища. *Право України*. 2025. № 3. С. 137–150. ORCID ID: https://orcid.org/0009-0004-3576-7129.
18. Пікуля Т. Механізм правового регулювання цифрового середовища: філософсько-правовий аспект. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2025. № 15. С. 114–123. URL: https://doi.org/10.18523/2617-2607.2025.15.114-123 (дата звернення: 15.11.2025).
19. Bezklubyi I. Legal semantics of the concept of "digital environment". *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies.* 2024. № 127. P. 9–16. URL: https://doi.org/10.17721/1728-2195/2024/1.127-2 (дата звернення: 15.11.2025).
20. On a Single Market for Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act): Regulation (EU) 2022/2065 of 27.10.2022. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj (дата звернення: 15.11.2025).
21. Digital rights in the human rights system / K. I. Bieliakov et al. InterEULawEast: Journal for the International and European Law, *Economics and Market Integrations.* 2023. Vol. 10, № 1. P. 183–207. URL: https://doi.org/10.22598/iele.2023.10.1.10 (дата звернення: 15.11.2025).
22. Digitalization, Metaverse, Artificial Intelligence in the Context of Human and Individual Rights Protection in Ukraine and the World / eds.: O. Kostenko, O. Kharytonova, Ye. Kharytonov. Toronto: SciFormat Publishing Inc., 2025. URL: https://doi.org/10.69635/978-1-0690482-4-0 (дата звернення: 15.11.2025).
23. Zhuravlov D. Metaverse: The Digital Law of the Digital Age. Digitalization, Metaverse, Artificial Intelligence in the Context of Human and Individual Rights Protection in Ukraine and the World / eds.: O. Kostenko, O. Kharytonova, Ye. Kharytonov. Toronto: SciFormat Publishing Inc., 2025. P. 5–20. URL: https://doi.org/10.69635/978-1-0690482-4-0-ch1 (дата звернення: 15.11.2025).

24. Kostenko O. Digital Jurisdiction // *Metaverse Science, Society and Law*. 2025. Vol. 1, № 2. URL: https://doi.org/10.69635/mssl.2025.1.2.23 (дата звернення: 15.11.2025).
25. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наук. думка. URL: https://www.inmo.org.ua/sum.html (дата звернення: 15.11.2025).
26. Environment // Oxford Learner's Dictionary of Academic English / eds.: R. Duncan, D. Lea. Oxford: Oxford University Press, 2023. P. 1023. URL: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/academic/environment (дата звернення: 15.11.2025).
27. Парасюк М.В. Вплив цифрових технологій на цивільне право. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 201–204. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/46 (дата звернення: 15.11.2025).

УДК 347.232
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.53

ВИЗНАЧЕННЯ МОМЕНТУ НАБУТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА МАЙНО ЗА НАБУВАЛЬНОЮ ДАВНІСТЮ

Дубовик В.В.,
аспірант Інституту правотворчості
та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0009-0002-3164-7483
e-mail: dubovik.viktor@gmail.com

Дубовик В.В. Визначення моменту набуття права власності на майно за набувальною давністю.

У статті проаналізовано загальні положення щодо набуття права власності на майно за набувальною давністю та зроблено висновок, що для визначення моменту набуття права власності на майно за набувальною давністю важливе значення має правовий режим майна, зокрема, чи належить майно до нерухомого чи рухомого майна, чи є рухоме майно транспортним засобом або цінним папером.

Аргументовано, що моментом набуття права власності на нерухоме майно за набувальною давністю є момент державної реєстрації права власності на нерухоме майно в порядку, визначеному Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», на підставі рішення суду, що набрало законної сили, про визнання права власності на нерухоме майно за набувальною давністю. Моментом набуття права власності за набувальною давністю на рухомі речі, крім транспортних засобів і цінних паперів, є момент спливу п'ятирічного строку фактичного володіння чужим рухомим майном. Моментом набуття права власності за набувальною давністю на транспортні засоби і цінні папери є момент набрання законної сили судовим рішенням про визнання права власності на транспортні засоби і цінні папери за набувальною давністю.

Доведено, що моментом набуття права власності за набувальною давністю на рухомі речі, крім транспортних засобів і цінних паперів, якщо особа заволоділа рухомими речами на підставі договору з їхнім власником, який після закінчення строку договору не пред'явив вимоги про їхнє повернення, є момент спливу трьохрічного строку позовної давності та п'ятирічного строку фактичного володіння чужими рухомими речами з часу спливу позовної давності. Моментом набуття права власності за набувальною давністю на транспортні засоби і цінні папери, якщо особа заволоділа транспортними засобами і цінними паперами на підставі договору з їхнім власником, який після закінчення строку договору не пред'явив вимоги про їхнє повернення, є момент набрання законної сили судовим рішенням про визнання права власності на транспортні засоби і цінні папери за набувальною давністю.

Ключові слова: право власності, набуття права власності, момент набуття права власності, набувальна давність, позовна давність, нерухоме майно, рухомі речі, транспортні засоби, цінні папери, рішення суду.

Dubovyk V.V. Determining the moment of acquiring title by acquisitive prescription.

The author of the article has analyzed general provisions on acquiring title by acquisitive prescription and has concluded that the legal regime of property is important for determining the moment of acquiring title by acquisitive prescription, in particular, whether the property belongs to real estate or res mobiles, whether res mobiles are vehicles or securities.

It has been argued that the moment of acquiring title by acquisitive prescription is the moment of state registration of the right to ownership to real estate in accordance with the procedure established by the Law of Ukraine «On State Registration of Corporeal Rights to Real Estate and their Encumbrances», based on a court decision on declaration of title by acquisitive prescription that has entered into legal force. The

moment of acquiring title by acquisitive prescription to res mobiles, except for vehicles and securities, is the moment of the five-year period's expiration of actual possession of another's res mobiles. The moment of acquiring title by acquisitive prescription to vehicles and securities is the moment when a court decision on declaration of title to vehicles and securities by acquisitive prescription enters into legal force.

It has been proved that the moment of acquiring title by acquisitive prescription to res mobiles, except for vehicles and securities, if a person took possession of res mobiles on the basis of a contract with their owner, who did not make a claim for returning them after the expiration of the contract, is the moment of the three-year period's expiration of the period of prescription and the five-year period of actual possession of another's res mobiles from the time of the period of prescription's expiration. The moment of acquiring title by acquisitive prescription to vehicles and securities, if a person took possession of vehicles and securities on the basis of a contract with their owner, who did not make a claim for returning them after the expiration of the contract, is the moment when a court decision on declaration of title to vehicles and securities by acquisitive prescription entered into legal force.

Key words: right to ownership, acquisition of title, moment of acquiring title, acquisitive prescription, period of prescription, real estate, res mobiles, vehicles, securities, court decision.

Постановка проблеми. До первинних способів набуття права власності належить набуття права власності на майно за набувальною давністю.

Згідно з ч. 1 ст. 344 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року № 435-IV (далі – ЦК України) особа, яка добросовісно заволоділа чужим майном і продовжує відкрито, безперервно володіти нерухомим майном протягом десяти років або рухомим майном – протягом п'яти років, набуває право власності на це майно (набувальна давність), якщо інше не встановлено цим Кодексом. Набуття права власності на земельну ділянку за набувальною давністю регулюється законом. Право власності на нерухоме майно, що підлягає державній реєстрації, виникає за набувальною давністю з моменту державної реєстрації [1].

Громадяни, які добросовісно, відкрито і безперервно протягом п'ятнадцяти років користуються земельною ділянкою, але не мають документів, що засвідчують наявність у них прав на зазначену земельну ділянку, можуть звернутися до Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування з клопотанням про передачу такої земельної ділянки у їхню власність (ч. 1 ст. 119 Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III) [2].

Визначення моменту набуття права власності на майно за набувальною давністю є важливим з огляду на те, що це впливатиме, наприклад, на поділ спільного майна між подружжям, на можливість спадкування такого майна спадкоємцями за умови, що воно належало спадкодавцеві на праві власності тощо.

Метою дослідження є визначення моменту набуття права власності на майно за набувальною давністю.

Стан опрацювання проблематики. Проблемні питання набуття права власності на майно за набувальною давністю в українській цивільно-правовій науці досліджували такі вчені, як: Н.Б. Зубачик [3], В.П. Маковій [4], Т.В. Простибоженко [5], О.С. Стаценко [6] та інші. Проте розвиток суспільних відносин, зміни в їх правовому регулюванні ставлять перед цивілістичною наукою нові проблемні питання, які потребують свого вирішення, зокрема щодо визначення моменту набуття права власності на майно за набувальною давністю. Окремі аспекти визначення моменту набуття права власності на майно за набувальною давністю досліджувала І.В. Яремова [7].

Виклад основного матеріалу. В.П. Маковій розглядає набувальну давність як комплексну категорію у вузькому та широкому розумінні. У широкому розумінні – як цивільно-правовий інститут, у вузькому – як складний юридичний факт, що є підставою виникнення речового права. Як цивільно-правовий інститут, набувальна давність – це система цивільно-правових норм, які регулюють однорідні відносини з приводу визначення долі майна, що перебуває у кваліфікованому володінні певної особи протягом встановленого законом часу. Як юридичний факт, набувальна давність – це системна сукупність юридичних фактів (юридичний склад), що є підставою для виникнення речового права у певного суб'єкта цивільно-правових відносин [4, с. 190].

Варто погодитися з В.П. Маковієм, що за набувальною давністю виникає в особи речове права – право власності, причому для його виникнення, дійсно, необхідна сукупність юридичних фактів, аналіз яких буде здійснено далі в цьому дослідженні.

О.С. Стаценко виокремлює два аспекти набувальної давності: 1) давнісне володіння як фактичний стан (позиція) володільця майна щодо інших учасників цивільного обігу; 2) набувальна давність як складний юридичний факт, який обумовлює перехід права власності і тягне за собою правоутворюючі наслідки для фактичного володільця [6, с. 10]. Дійсно, до моменту виникнення в особи права власності на майно за набувальною давністю цим майном особа фактично незаконно володіє, хоча й добросовісно, відкрито, безперервно.

Н.Б. Зубачик зазначає, що «необхідно виділити такі умови набуття права власності на майно за набувальною давністю: добросовісність заволодіння майном, відкритість та безперервність володіння протягом встановленого законом строку. Водночас, володіння річчю як своєю власною, тобто використання речі у звичайний для володільця та для самої речі спосіб, охоплюється такою умовою, як відкритість володіння, а тому виділяти це в окрему умову немає підстав» [3, с. 102].

Вбачається, що відкритість володіння має визначатися як одна із умов набуття права власності на майно за набувальною давністю, зважаючи, що володіння річчю як своєю власною характеризує внутрішнє ставлення особи до речі, натомість, відкритість володіння – це ознака, яка має зовнішній вираз, її оцінюють сторонні особи щодо поведінки особи, яка добросовісно володіє чужою річчю.

Для визначення моменту набуття права власності на майно за набувальною давністю важливе значення має правовий режим майна, зокрема, чи належить майно до нерухомого чи рухомого майна, чи є рухоме майно транспортним засобом або цінним папером.

Як зазначалося раніше, право власності на нерухоме майно, що підлягає державній реєстрації, виникає за набувальною давністю з моменту державної реєстрації (абз. 3 ч. 1 ст. 344 ЦК України). Право власності за набувальною давністю на нерухоме майно, транспортні засоби, цінні папери набувається за рішенням суду (ч. 4 ст. 344 ЦК України) [1]. Аналіз цих законодавчих положень надає підстави для висновку, що моментом набуття права власності на нерухоме майно за набувальною давністю є момент державної реєстрації права власності на нерухоме майно в порядку, визначеному Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1 липня 2004 року № 1952-IV [8]. Такий висновок сприйнято в цивільно-правовій науці. На думку І. В. Яремової, «стосовно визначення моменту виникнення права власності на нерухоме майно за набувальною давністю, що підлягає державній реєстрації, то ним є момент державної реєстрації» [7, с. 162]. При цьому державній реєстрації права власності на нерухоме майно передує визнання права власності на нерухоме майно за набувальною давністю за рішенням суду.

У п. 9 постанови пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 07.02.2014 № 5 «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав» зазначається, що «при вирішенні спорів, пов'язаних із набуттям права власності за набувальною давністю, суди повинні враховувати, зокрема, таке: володіння є добросовісним, якщо особа при заволодінні чужим майном не знала і не могла знати про відсутність у неї підстав для набуття права власності; володіння визнається відкритим, якщо особа не приховувала факт знаходження майна в її володінні. Вжиття звичайних заходів щодо забезпечення охорони майна не свідчить про приховування цього майна; володіння визнається безперервним, якщо воно не переривалось протягом всього строку набувальної давності. У разі втрати не із своєї волі майна його давнісним володільцем та повернення цього майна протягом одного року або пред'явлення протягом цього строку позову про його витребування набувальна давність не переривається (частина третя статті 344 ЦК)» [9].

У постанові Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 16 квітня 2025 року в справі № 461/5075/23 зазначається, що «правовий інститут набувальної давності опосередковує один із первинних способів виникнення права власності, тобто це такий спосіб, відповідно до якого право власності на річ виникає вперше або незалежно від права попереднього власника на цю річ, воно ґрунтується не на попередній власності та відносинах правонаступництва, а на сукупності обставин, зазначених у частині першій статті 344 ЦК України, а саме: наявність суб'єкта, здатного набути у власність певний об'єкт; законність об'єкта володіння; добросовісність заволодіння чужим майном; відкритість володіння; безперервність володіння; сплив установлених строків володіння; відсутність норми закону про обмеження або заборону набуття права власності за набувальною давністю. Для окремих видів майна право власності за набувальною давністю виникає виключно на підставі рішення суду (юридична легітимація). Аналізуючи поняття добросовісності заволодіння майном як підстави для набуття права власності за набувальною давністю відповідно

до статті 344 ЦК України, слід виходити з того, що добросовісність як одна із загальних засад цивільного судочинства означає фактичну чесність суб'єктів у їх поведінці, прагнення сумлінно захистити свої цивільні права та забезпечити виконання цивільних обов'язків. При вирішенні спорів має значення факт добросовісності заявника саме на момент отримання ним майна (заволодіння майном), тобто на той початковий момент, який включається в повний давнісний строк володіння майном, визначений законом. Володілець майна в момент його заволодіння не знає (і не повинен знати) про неправомірність заволодіння майном. Крім того, позивач як володілець майна повинен бути впевнений у тому, що на це майно не претендують інші особи і він отримав це майно за таких обставин і з таких підстав, які є достатніми для отримання права власності на нього. Відтак, йдеться про добросовісне, але неправомірне, в тому числі безтитульне, заволодіння майном особою, яка в подальшому претендуватиме на набуття цього майна у власність за набувальною давністю» [10].

У правозастосовній практиці підтримано підхід щодо визначення добросовісності позивача на момент заволодіння майном як одного з найважливіших чинників для набуття права власності на майно за набувальною давністю. Так, у постанові Хмельницького апеляційного суду від 01 липня 2025 року в справі № 686/34472/24 зазначається, що «давність володіння могла вважатися добросовісною, якщо позивачка при заволодінні спірною часткою у квартирі не знала і не повинна була знати про відсутність у неї підстав для набуття права власності, однак таких обставин у справі судом не встановлено. Позивачка ОСОБА_1 достовірно знала про те, що власником квартири, в якій вона проживає, є відповідач, який не відмовлявся від свого права власності на належну йому квартиру. Факт сплати ОСОБА_1 комунальних платежів та утримання нерухомого майна не може бути самостійною підставою для визнання права власності на майно в порядку статті 344ЦК України. Також, сам по собі факт користування позивачкою цим майном не є підставою для виникнення у неї права власності за набувальною давністю» [11].

Спори щодо набуття права власності за набувальною давністю стають все більш розповсюдженими в судовій практиці. Зокрема Верховний Суд дотримується позиції, що службове житло, яке було надане працівникові у зв'язку з трудовими відносинами, не втрачає правового режиму службового житла після реорганізації установи, яка надавала службове житло працівникові, а члени сім'ї працівника внаслідок користування службовим житлом не мають підстав для набуття права власності на майно за набувальною давністю, оскільки користування таким житлом не може вважатися безтитульним [12].

У контексті набуття права власності на нерухоме майно за набувальною давністю виникає потреба в розмежуванні цієї підстави набуття права власності з набуттям права власності на безхазяйне нерухоме майно.

У Роз'ясненнях Міністерства юстиції України від 13.10.2011 «Деякі аспекти набуття права власності на об'єкти безхазяйного нерухомого майна» звертається увага на деякі відмінності двох інститутів набуття права власності за набувальною давністю і на безхазяйне нерухоме майно. По-перше, набуття права власності на нерухоме майно за набувальною давністю можливе і у разі існування відомостей про попереднього власника, що унеможливлює набуття права власності як на безхазяйну річ; по-друге, право власності на безхазяйне нерухоме майно набувається єдиним, чітко визначеним суб'єктом – відповідною територіальною громадою, а у разі набуття права власності за набувальною давністю – будь-яким суб'єктом цивільних правовідносин з урахуванням положень пункту 8 Прикінцевих та перехідних положень Цивільного кодексу України, відповідно до яких правила його статті 344 про набувальну давність в частині визнання права власності на нерухоме майно за правилами набувальної давності можливе не раніше 1 січня 2011 року [13].

Набуття права власності на майно за набувальною давністю необхідно розмежувати й з набуттям права власності на майно у порядку спадкування.

У листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16 травня 2013 року № 24-753/0/4-13 «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» у п. 3.3 зазначається, що «відповідно до змісту положень ст. 344 ЦК набуття права власності на майно за набувальною давністю є самостійною підставою набуття права власності. В зазначеному випадку право власності на нерухоме майно не переходить від спадкодавця до спадкоємця (ст. 1216 ЦК), а набувається за рішенням суду (ч. 4 ст. 344 ЦК). Отже, спори про набуття права власності за набувальною давністю не є спорами із спадкування, в тому числі й у випадках, коли особа заявляє про давність володіння (ч. 2 ст. 344 ЦК)» [14].

Якщо річ, подана на конкурс, не була подарована засновникові конкурсу або куплена ним, він може набути право власності на неї відповідно до статті 344 цього Кодексу (набувальна давність) (ч. 3 ст. 1157 ЦК України) [1]. Безхазяйні рухомі речі можуть набуватися у власність за набувальною давністю, крім випадків, встановлених статтями 336, 338, 341 і 343 цього Кодексу (ч. 3 ст. 335 ЦК України) [1].

Л.М. Баранова справедливо зазначає, що, як правило, право власності на рухомі речі виникає автоматично зі спливом строку фактичного володіння чужим майном, встановленого законом – п'ять років з моменту добросовісного заволодіння (ч. 1 ст. 344 ЦК України) або п'ять років з часу спливу позовної давності у випадку заволодіння майном на підставі договору з його власником, який після закінчення строку договору не пред'явив вимоги про його повернення (ч. 3 ст. 344 ЦК України). Розгляд справи в суді щодо набуття права власності на рухому річ є можливим за ініціативи попереднього власника або іншої заінтересованої особи в разі оспорювання або невизнання ними наявності в набувача умов для набуття права власності на рухоме майно за давністю володіння. Більш складна, формалізована процедура набуття права власності встановлена для нерухомого майна, а також для транспортних засобів та цінних паперів. Право власності за набувальною давністю на ці види майна потребує юридичної легітимації, тобто рішення суду [15, с. 174].

Аналіз правозастосовної практики свідчить, що спори про визнання права власності за набувальною давністю на автомобіль є різноманітними. У більшості своїй позивачі намагаються надати автомобілям, якими вони користуються після смерті їх власників, правовий режим майна, що належить їм на праві власності за набувальною давністю, за рішенням суду. Проте правовідносини, які виникають в реальній дійсності, не завжди є відносинами, що врегульовані ст. 344 ЦК України «Набувальна давність».

Якщо особа заволоділа майном на підставі договору з його власником, який після закінчення строку договору не пред'явив вимоги про його повернення, вона набуває право власності за набувальною давністю на нерухоме майно через п'ятнадцять, а на рухоме майно – через п'ять років з часу спливу позовної давності. Втрата не з своєї волі майна його володільцем не перериває набувальної давності у разі повернення майна протягом одного року або пред'явлення протягом цього строку позову про його витребування (ч. 3 ст. 344 ЦК України) [1].

У ЦК України прямо зазначається про те, що особа може заволодіти майном на підставі договору з його власником, відповідно, добросовісним буде і заволодіння таким майном після закінчення строку договору, якщо власник не пред'явив вимоги про повернення свого майна в межах позовної давності. Щодо позовної давності, то, на наш погляд, йдеться про застосування загальної позовної давності тривалістю у три роки, визначеної ст. 257 ЦК України.

Висновки. Таким чином, для визначення моменту набуття права власності на майно за набувальною давністю важливе значення має правовий режим майна, зокрема, чи належить майно до нерухомого чи рухомого майна, чи є рухоме майно транспортним засобом або цінним папером.

Якщо йдеться про добросовісне заволодіння чужим майном, то моментом набуття права власності на нерухоме майно за набувальною давністю є момент державної реєстрації права власності на нерухоме майно в порядку, визначеному Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1 липня 2004 року № 1952-IV, на підставі рішення суду, що набрало законної сили, про визнання права власності на нерухоме майно за набувальною давністю. Моментом набуття права власності за набувальною давністю на рухомі речі, крім транспортних засобів і цінних паперів, є момент спливу п'ятирічного строку фактичного володіння чужим рухомим майном. Моментом набуття права власності за набувальною давністю на транспортні засоби і цінні папери є момент набрання законної сили судовим рішенням про визнання права власності на транспортні засоби і цінні папери за набувальною давністю.

Моментом набуття права власності за набувальною давністю на рухомі речі, крім транспортних засобів і цінних паперів, якщо особа заволоділа рухомими речами на підставі договору з їхнім власником, який після закінчення строку договору не пред'явив вимоги про їхнє повернення, є момент спливу трьохрічного строку позовної давності та п'ятирічного строку фактичного володіння чужими рухомими речами з часу спливу позовної давності. Моментом набуття права власності за набувальною давністю на транспортні засоби і цінні папери, якщо особа заволоділа транспортними засобами і цінними паперами на підставі договору з їхнім власником, який після закінчення строку договору не пред'явив вимоги про їхнє повернення, є момент набрання закон-

ної сили судовим рішенням про визнання права власності на транспортні засоби і цінні папери за набувальною давністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 10.12.2025).
2. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text (дата звернення: 10.12.2025).
3. Зубачик Н.Б. Набуття права власності на підставі набувальної давності: дис. … д-ра філос.: 081 Право / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2021. 195 с.
4. Маковій В.П. Набувальна давність у цивільному праві: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Харківський нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2007. 214 с.
5. Простибоженко Т.В. Набувальна давність як підстава набуття права власності: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2013. 225 с.
6. Стаценко О.С. Набуття права власності на нерухоме майно за набувальною давністю: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2019. 205 с.
7. Яремова І.В. Визначення моменту набуття права власності за законодавством України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2015. 223 с.
8. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 1 липня 2004 року № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text (дата звернення: 10.12.2025).
9. Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав: постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 07.02.2014 № 5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-14#Text (дата звернення: 12.12.2025).
10. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 16 квітня 2025 року, судова справа № 461/5075/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126693699 (дата звернення: 12.12.2025).
11. Постанова Хмельницького апеляційного суду від 01 липня 2025 року, судова справа № 686/34472/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128630635 (дата звернення: 12.12.2025).
12. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 16 липня 2025 року, судова справа № 643/13004/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128993211 (дата звернення: 12.12.2025).
13. Деякі аспекти набуття права власності на об’єкти безхазяйного нерухомого майна: Роз’яснення Міністерства юстиції України від 13.10.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0065323-11#Text (дата звернення: 12.12.2025).
14. Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16 травня 2013 року № 24-753/0/4-13 «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13#Text (дата звернення: 12.12.2025).
15. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 3: Право власності та інші речові права / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2023. 808 с. (Серія «Коментарі та аналітика»).

УДК 347.77:004.8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.54

МІЖ ТВОРЧІСТЮ ТА АЛГОРИТМАМИ: ЯК ЗАХИСТИТИ ПРАВА АВТОРІВ В ЕПОХУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Задорожна А.В.,
здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
факультету прокуратури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;
ORCID: 0009-0003-1171-2708
e-mail: alia.2356.tyi@gmail.com

Васянович Д.О.,
здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
факультету прокуратури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;
ORCID 0009-0002-4651-1044
e-mail: daryna.vasianovych10@gmail.com

Задорожна А.В., Васянович Д.О. Між творчістю та алгоритмами: як захистити права авторів в епоху штучного інтелекту.

Статтю присвячено комплексному дослідженню проблем захисту прав авторів, чиї твори були використані у процесі машинного навчання, та у подальшій діяльності систем штучного інтелекту. Стрімкий розвиток технологій генеративного ШІ спричинив збільшення обсягів використання об'єктів авторського права без попереднього отримання згоди авторів, а також без належної компенсації за таке використання. У роботі проаналізовано основні виклики з якими стикаються суб'єкти, у зв'язку із масовим використанням їх творів у навчанні ШІ. Також визначено, яким чином ці проблеми впливають на сучасну систему авторського права, та її здатність забезпечити охорону і ефективний захист інтелектуальної власності. Особливу увагу приділено порівнянню підходів до вирішення цього питання у світі та Україні. Розглянуто сучасні законодавчі ініціативи США та Європейського Союзу, які вже зробили значні кроки до урегулювання цієї проблеми, і які пропонують спеціальні механізми регулювання доступу до таких даних, прозорості їх використання та забезпечення авторських прав. В національному контексті проводиться оцінка чинного національного законодавства, його відповідності європейським стандартам, а також перспектив удосконалення. Оцінюються виклики, пов'язані із недостатньою визначеністю норм щодо використання творів у навчанні ШІ. На основі цих досліджень виокремлено основні проблеми, що постають у сфері захисту авторського права: відсутність прозорості даних, складність отримання доказів використання творів серед великих масивів інформації, неможливість видалення даних з навченої моделі, неврегульованість належних механізмів отримання згоди, відсутність інструментів справедливої компенсації, транскордонна юрисдикція та колізія норм, відсутність сталої практики щодо алгоритму дій учасників. На основі проведеного аналізу, запропоновано можливі шляхи вирішення даної проблеми, виокремлені на основі трьох принципів: можливість отримання правовласниками справедливої винагороди; особисті права, пов'язані з твором мають бути захищені навіть після його переходу у суспільне надбання; добросовісність використання.

Ключові слова: авторські права, машинне навчання, правове регулювання, штучний інтелект, використання даних, результати інтелектуальної діяльності.

Zadorozhna A.V., Vasianovych D.O. Between creativity and algorithms: how to protect authors' rights in the age of artificial intelligence.

The article is devoted to a comprehensive study of the problems of protecting the rights of authors whose works have been used in the process of machine learning and in the further activities of artificial

intelligence systems. The rapid development of generative AI technologies has led to an increase in the use of copyrighted works without prior consent from the authors and without adequate compensation for such use. The article analyzes the main challenges faced by entities in connection with the extensive use of their works in AI training. It also identifies how these issues affect the current copyright system and its ability to ensure the protection and effective defense of intellectual property.

Particular attention is paid to comparing approaches to addressing this issue globally and in Ukraine. The article examines current legislative initiatives in the US and the European Union, which have already taken significant steps toward regulating this matter and which propose and develop specialized mechanisms to regulate access to such data, ensuring transparency of its use, and copyright protection. In the national context, an assessment is made of the current national legislation, its compliance with European standards, and prospects for improvement. The challenges associated with the lack of clarity in the rules governing the use of works in AI training are assessed.

Based on this research, the main problems arising in the field of copyright protection are identified: lack of data transparency, difficulty in obtaining evidence of the use of works among large amounts of information, inability to delete data from a trained model, lack of regulation of appropriate mechanisms for obtaining consent, the lack of fair compensation tools, cross-border jurisdiction and conflict of laws, and the lack of consistent practice regarding the algorithm of actions of participants.

Based on the analysis, possible solutions to this problem are proposed, based on three principles: the possibility for rights holders to receive fair remuneration; personal rights related to a work must be protected even after it has entered the public domain; and good faith use.

Key words: copyright, machine learning, legal regulation, artificial intelligence, data use, results of intellectual activity.

Постановка проблеми: В часи науково-технологічного прогресу в сучасному світі, штучний інтелект став невід'ємною його частиною, трансформуючи всі галузі, від медицини до освіти та розваг. Щоб ШІ працював ефективно, давав більш точні результати і більш актуальну інформацію, в систему періодично мають надходити матеріали, які він зможе використовувати. Адже розвиток моделей ШІ, зокрема глибокого навчання та генеративних систем, таких як GPT чи DALL-E, залежить саме від тренування на величезних масштабах даних. Проте значна частина з них – захищена авторським правом, а тому має особливий порядок поширення та використання. І тут постає велика кількість правових, етичних, а також економічних питань. Наразі існує багато наукових дискусій з приводу балансу між розвитком інновацій та захистом права інтелектуальної власності. А так як штучний інтелект продовжує стрімко розвиватися, то вирішення даної проблеми є як ніколи актуальним і важливим. Також, посилюють актуальність даної проблематики все нові й нові спори з приводу порушення компаніями прав авторів, при використанні об'єктів авторського права у навчанні ШІ. Наразі наявні такі гучні спори як: "The New York Times v. Open AI & Microsoft Inc.", "Authors Guild, Inc. v. Google, Inc.", "Google LLC v. Oracle America, Inc.", а також позов проти платформ Stability AI, Midjourney та DeviantArt. І чим швидше розвивається ШІ, тим більша кількість подібних спорів виникає [7].

Мета дослідження полягає в аналізі сучасного стану правового регулювання використання об'єктів авторського права у машинному навчанні, оцінці його ефективності, та знаходженні шляхів подолання наявних викликів та прогалин.

Стан опрацювання проблематики. Дана проблематика досліджується у працях Василенка Л., Дорошенка О., Тарасенка Л., Тарасенка А., Зерова К., Глотова С., та багато інших. У закордонній площині активно розвивають ці питання Алекс Ян, Анджела Хуюе Джан, Кетрін Лі, А. Федер Купер, Джеймс Гріммельманн, та інші. Також, не можна оминути увагою акти ЄС та США.

Виклад основного матеріалу. ШІ став головним двигуном інновацій і технічного прогресу. Він заполонив усі сфери нашого життя. Від генеративних моделей, які здатні створювати тексти, зображення та відео, до систем глибокого навчання, що з легкістю аналізують величезні масиви даних. Значна частина таких даних є об'єктами авторського права, зокрема: музичні та літературні твори, зображення й відео, аудіозаписи, наукові статті, програмні коди, тощо. Використання таких матеріалів без згоди власника створює велику кількість правових, етичних та економічних проблем, які є предметом гострих дискусій.

Доктрина авторського права сформувалася ще у XVIII столітті, коли Статут Анни вперше юридично закріпив права автора на контроль за копіюванням і використанням його твору. Проте з

часом система еволюціонувала разом із суспільством, приймаючи все нові й нові виклики та адаптуючись до нових технологій. Спочатку поява нових технологій ставала загрозою для авторів і їх прав, проте з'являлися нові способи їх гарантування і захисту, зокрема ліцензування, законодавчі зміни, договори та нові моделі монетизації. Так само як колись телебачення чи Інтернет, ШІ став новим викликом сьогодення. Ускладнює ситуацію те, що він не лише копіює інформацію – він на ній навчається. Завдяки цьому отримує здатність створювати похідні продукти, що ускладнює кваліфікацію таких дій як порушення, чи трансформацію.

Якщо розглядати технічну суть навчання, то вона полягає в аналізі статистичних закономірностей у даних. Тобто дані моделі запам'ятовують не окремі твори, а абстрактні патерни такі як стилі письма, кольорові гами, композиційні прийоми та гармонійні послідовності. Але варто зазначити, що такий процес був би неможливим, без масового збору даних з відкритих джерел. Серед таких є веб-сайти, цифрові бібліотеки, соціальні мережі.

"Як можливу правову підставу такого використання часто визначають fair use та fair dealing (залежно від юрисдикції). Проте можливість використання вказаних концептів часто є сумнівною через реальну мету створення відповідних систем штучного інтелекту та ту роль, яку відведено відповідним об'єктам авторського права при їх створенні. Зокрема, компанія, що створює генератор реалістичних зображень може використати безліч фото з мережі інтернет для навчання своєї моделі штучного інтелекту, і, таким чином, створити, по суті програмне рішення, яке буде конкурентним для фотографів, чиї фотографії були використані при навчанні відповідної моделі." – зазначає Тарасюк А.В. [6, с. 2].

У США fair use оцінюється за чотирма критеріями: мета (комерційна чи некомерційна), характер твору, обсяг використаного та вплив на ринок. Хоча для ШІ тренування є скоріше трансформацією поглинутої інформації, проте генерований контент може з легкістю конкурувати з оригіналами. Директива (EU) 2019/790 від 17 квітня 2019 року ввела два обов'язкові винятки для TDM (Text and Data Mining), що є ключовими для подальшого машинного навчання, де TDM – це автоматизований аналіз текстів, даних або інших об'єктів для виявлення закономірностей, тенденцій та кореляцій.

Зокрема ст. 3 згаданого документу передбачає обов'язковий виняток для наукових досліджень. Дослідницькі організацій та установи культурної спадщини можуть проводити наукові дослідження та інтелектуальний аналіз на творах або інших об'єктах, до яких вони мають законний доступ. Правовласники не можуть порушити цей виняток, і будь-які договірні заборони є недійсними (ст.7).

Стаття 4 даної Директиви передбачає, що будь-хто може копіювати та витягувати дані для TDM, якщо мають законний доступ. Правовласники ж наділяються правом зарезервувати права (opt-out), явно заборонивши таке використання. Проте таке резервування має бути належним чином висловлене, наприклад машинозчитувальними засобами у випадку контенту, опублікованого онлайн.

Такий opt-out механізм мав на меті захистити правовласників від масового скрапінгу даних ШІ-компаніями. Власники у свою чергу, отримали змогу блокувати дані індивідуально, створюючи фрагментований ринок.

Не менш важливим документом в історії ШІ і частково авторського права став AI Act ухвалений 13 березня 2024 року [11].

Він став першим комплексним законом, який регулював ШІ у світі. Найважливішим у контексті авторського права стало покладення на розробників обов'язку створювати та публікувати деталізоване та достатньо докладне summary про об'єкти авторського права, які були використані для навчання їх моделей. Завдяки цьому, правовласники отримали змогу дізнатися, чи були використані їх твори і якщо так, то чи законним було таке використання. Даний документ доповнює чинні норми авторського права ЄС. Він фактично посилює застосування правил, передбачених Директивою про TDM, вимагаючи від розробників генеративного ШІ дотримуватися правил. І якщо правовласник чітко заборонив використання свого контенту для TDM, то розробник не має права використовувати ці дані для навчання своєї моделі.

Незважаючи на спроби врегулювати дане питання, воно все ще залишається не унормованим повною мірою. Використання об'єктів авторського права у навчанні ШІ породило новий вид правовідносин пов'язаний із їх використанням у машинному навчанні. У рамках таких правовідносин виникає потреба у регулюванні й захисті прав авторів [6].

Проте захист порушених прав є складним і має багато проблем. Однією з них є складність доказування факту порушення. Одним із способів виявлення факту порушення є порівняння оригіналу та копії. Проте у машинному навчанні модель ШІ не зберігає оригінальні твори в незмінному вигляді. Дані копіюються тимчасово, потім обробляються і розчиняються у мільярдах параметрів нейромережі. І потім автор не може довести, що було використано саме його твір. Причиною всьому є технічна частина процесу тренування. Вона включає токенізацію, ембеддинги та градієнтний спуск, де оригінали трансформуються в абстрактні вектори. Моделі ШІ зберігають лише мізерну частку даних, на яких їх навчали. Тому витягти конкретний об'єкт авторського права – практично неможливо. Для того, щоб отримати такі дані, потрібно мати доступ до внутрішньої структури, яку компанії не розкривають. В такому випадку особа, яка вважає, що її права порушені, просто не може отримати достатньо доказів, щоб довести використання її творів. Наприклад, у справі Authors Guild v. Anthropic, позивачі не змогли довести використання конкретних книг, так як Anthropic надала тільки узагальнення датасетів. По ним було неможливо зрозуміти, які саме твори були використані. В ЄС, AI Act вимагає розкриття джерел, проте на практиці це обмежується метаданими.

Наступною з проблем є транскордонна юрисдикція та колізія норм. ШІ тренуються на глобальних даних, проте сервери розташовані в різних країнах. У справі Getty Images v. Stability AI дуже гарно ілюструються складнощі транскордонної юрисдикції в цифрову епоху. Getty Images звинуватила компанію-відповідача у несанкціонованому копіюванні мільйонів захищених авторським правом зображень для тренування ШІ, порушенні торговельних марок та баз даних. Машинне навчання відбувалось на серверах AWS у США, співробітники Stability AI – переважко за кордоном, а компанія зареєстрована в UK. Це створило "юрисдикційний вакуум". Що цікаво, позов було подано до суду у Великобританії та США. Під час судового процесу в UK компанія-позивачка відкликала попередні претензії щодо тренування та баз даних. Причиною стала неможливість довести достатній зв'язок із UK. І тут виникло багато проблемних моментів, так як у цих країнах по-різному регулюється це питання, і відповідно норми допустимого використання матеріалів також значно різняться. Копіювання було не фізичним, а цифровим. Тому важко визначити зв'язок з певною країною.

Ще однією з проблем є масштабність порушень і неефективність індивідуального захисту. При машинному навчанні використовуються мільйони творів, велика частина з яких є захищеними. Індивідуальний opt-out неефективний, так як правовласники не можуть перевірити вель інтернет. Більшість авторів навіть не знають про використання їхніх творів.

Не менш проблемним є неможливість видалення даних з навченої моделі. Навіть якщо порушення буде доведено, видалити саме конкретні дані технічно дуже складно. Алгоритми на кшталт SISA дозволяють часткове видалення. TDM є критично важливим для багатьох моделей, проте коли користувач відкликає свою згоду на використання даних, вони мають бути ефективно видалені з моделі. Проте варто зазначити, що в такому разі потрібно перенавчити модель з нуля без цих даних, а це дуже дорого і це тривалий процес. У свою чергу, алгоритми типу SISA є гарним вирішенням цієї проблеми, так як вони стратегічно обмежують вплив однієї точки даних на всю модель під час початкового навчання. Це відбувається шляхом поділу всього навчального набору даних на певну кількість незалежних, неспільних підмножин, які називаються шардами. І на кожному шарді незалежно навчається окрема модель. Потім кожен шард додатково поділяється на певну кількість послідовних нарізок, і навчання моделі відбувається покроково на цих нарізках. І для отримання остаточного прогнозу висновки всіх шардів об'єднуються. І в результаті отримують остаточну модель, яка навіть при розбитті зберігатиме високу точність. І вже коли надходить запит на видалення конкретної точки, то алгоритм визначає до якого шарда і нарізки вона належить [8]. І замість перенавчання всієї системи, достатньо перенавчити тільки одну модель і лише починаючи зі збереженої контрольної точки перед нарізкою. Проте наразі алгоритми типу SISA не є широко поширеними, тому проблема з видаленням окремого фрагменту все ще є не вирішеною.

Також, однією з актуальних проблем є відсутність сталої практики щодо алгоритму дій учасників. Одним з елементів захисту прав може бути використання процедури DMCA, проте це також може бути проблематичним. Однією з причин є новизна ШІ. Він вже не використовує метод копіювання, а піддає дані трансформації. Судова практика фрагментарна. Виникає багато транскордонних колізій, що ще більше ускладнює захист прав авторів. Щодо процедури DMCA,

то за нею правовласник подає DMCA-повідомлення (takedown notice) провайдеру, і він видаляє контент для уникнення відповідальності. Якщо розробник вважає претензію безпідставною, то він може подати counter-notice. Це швидко, доступно, і багато платформ дотримуються принципу екстериторіальності. Проте це не вирішує проблему остаточно. По-перше, таке видалення не стирає тренувальні дані, і через певний час дані можуть повернутися. По-друге, компенсація за використання даних відсутня. Штрафи чи роялті відсутні, а єдиним результатом є видалення. Ну і по-третє, тяжко довести порушення. Компанія може подати counter-notice, і довести використання твору в суді буде надзвичайно важко.

К. Зеров, зазначає, що «Згідно з українським законодавством дії з «тренування» систем штучного інтелекту можуть стосуватися права на відтворення твору – прямого чи опосередкованого виготовлення однієї або більше копій об'єкта авторського права та/або суміжних прав (або його частини) будь-яким способом та у будь-якій формі, у тому числі для тимчасового чи постійного зберігання в електронній (цифровій), оптичній або іншій формі, яку може зчитувати комп'ютер.» [4, с. 93]

Відповідно, будь-яке порушення авторського права повинно захищатися. Тому важливо розглянути, яким же чином автори можуть довести порушення своїх прав і захистити їх. Міжнародне авторське право грунтується на Бернській конвенції про охорону літературних та художніх творів, яка встановлює мінімальні стандарти захисту авторських прав без формальної реєстрації. Документом вимагається, щоб твори були захищені все життя автора та ще плюс 50 років, і забороняє незаконне відтворення. Тобто вважається порушенням використання творів для тренування моделей без дозволу [1]. Також, як вже зазначалося, Директива 2019/790 вводить винятки використання даних для TDM. Проте при цьому обов'язково мають бути дотримані вимоги щодо добросовісності використання. Але часто корпорації при тренуванні ШІ перевищують дозволені межі, порушуючи цим принципи визначені Директивою.

А. Гачкевич у своїй статті ""Synthetic Creativity" of Generative Artificial Intelligence Poses Challenges for Legal Protection of Copyright and Related Rights." виокремлює три основні принципи, що стосуються захисту авторів, які на його думку мають бути враховані при пошуку універсальних підходів на рівні міжнародних договорів, так як підходи різних держав до регулювання цих питань різняться [1, с. 46].

Першим принципом визначено важливість отримання правовласниками справедливої винагороди за комерційне використання результатів їх творчої діяльності. На нашу думку, даний принцип є фундаментальним елементом сучасної системи інтелектуальної власності. Він забезпечує баланс між суспільним інтересом та індивідуальними правами авторів. Крім того, перспектива бути нагородженим за свою творчу діяльність є дуже значущим стимулом для створення нових творів і розвитку нових концепцій. Тому забезпечення винагороди є важливим чинником для подальшого культурного та наукового розвитку не тільки окремих осіб, а суспільства в усьому світі. Також, значну роль відіграє етичний аспект, який не допускає використання результатів діяльності чужої праці, без відповідної компенсації. При недотриманні даного принципу виникає велика кількість проблем, зокрема: ослаблення творчих ринків, зменшення конкуренції і якості продуктів, монополізація індустрії великими фірмами-розробниками, послаблення наукового і культурного потенціалу багатьох країн. Проте, за впровадження даного принципу у правове регулювання авторського права на міжнародному рівні, цих проблем вдасться уникнути.

Другий принцип наголошує, що коли права власності закінчуються і твір або об'єкт суміжних прав переходить у суспільне надбання, то його використання є необмеженим. Проте особисті права, пов'язані з ним, залишаються чинними, і повинні бути захищені. Перехід у суспільне надбання, після закінчення строку охорони, забезпечує вільний доступ суспільства до культурних, наукових і творчих надбань, стимулює подальший розвиток мистецтва, освіти та інновацій. Водночас, збереження дії особистих немайнових прав автора – таких як право на авторство, право на захист від спотворення, на недоторканність твору, гарантує повагу до особи творця, його індивідуальності. Це вкотре підтверджує важливість дотримання балансу між інтересами суспільства на вільне використання твору, та автора – на визнання авторства та непорушення моральної цілісності твору. В результаті, забезпечується і культурний розвиток, і повага до творчої особистості.

Ці принципи нерозривно пов'язані з концепцією добросовісного використання, так як саме вона визначає умови, на яких твори можуть використовувати без дозволу правовласника для освітніх, наукових та інших суспільно важливих цілей. Відповідно до принципів fair use, про які

вже зазначалося вище, таке використання має відповідати чітко визначеним критеріям, Але вони рідко застосовуються у повному обсязі до некомерційних текстів, так як їх використання зазвичай не має на меті отримання прибутку і не порушує економічні інтереси автора. Таким чином, зберігається баланс, про який згадувалось вище.

Ще одним важливим кроком має бути встановлення механізмів ліцензування – тобто потрібно передбачити, що твори, які можуть бути використані для навчання ШІ, мають бути ліцензовані власниками, за умови оплати чи компенсації. Таким чином, автори отримають справедливе відшкодування за використання їх творів у машинному навчанні. Держави у свою чергу, мають забезпечити прозорість та доступність таких процедур, адаптацію до глобальних викликів сьогодення. Василенко Л.П. також наголошує на важливості створення ліцензійних механізмів для використання об'єктів авторського права у машинному навчанні [2, с. 71].

Одним із викликів є важкість доведення порушення авторських прав, так як ШІ створює контент, що часто дуже відрізняється від того, на якому був навчений, і є унікальним. У даному випадку для вирішення проблеми має бути реалізований цілий комплекс юридичних, технічних та організаційних механізмів. Розробники дуже рідко розкривають джерела тренувальних даних. Тому, на нашу думку, ефективним буде запровадження законодавчих вимог щодо обов'язкового документування походження використаних даних, зберігання метаданих, що можуть бути надані на запит автора чи уповноваженого на те органу, і в разі виникнення спору – надання звітів. Також, можливим є впровадження обов'язкового позначення використаних джерел на самому творі (водяні знаки, стенографічні маркери, тощо.), які нададуть можливість чітко і швидко ідентифікувати контент, і надалі використати їх як доказ. Не менш дієвим способом видається встановлення законодавчої вимоги зберігати історію обробки даних. Документування шляху кожного файлу від завантаження до використання у тренуванні створить історію руху даних, що надасть можливість легко встановити факт використання кожного твору.

У контексті України, яка прагне інтеграції до ЄС, дане питання є особливо важливим. Вона активно розвиває законодавство у сфері інтелектуальної власності, проте, наразі регулювання базується на загальних нормах авторського права, стратегічних документах, тощо. Тобто все ще немає спеціального закону, який би регулював використання об'єктів авторського права у машинному навчанні. Основним документом, який регулює це питання в Україні є Закон України "Про авторське та суміжні права" від 01.12.2022 року [5].

Він встановлює коло об'єктів, на які поширюється авторське право, а також захищає їх від несанкціонованого відтворення, поширення та адаптації. Згідно із ст.5, первинним суб'єктом авторського права є автор твору. Суб'єктами ж майнових авторських прав можуть бути інші фізичні або юридичні особи, до яких перейшли майнові права на твір на підставі правочину або договору [5, ст. 5]. Як бачимо, ШІ не визнається суб'єктом авторського права. Це означає, що права на контент, створений ним, належать людині (розробнику, користувачу), якщо він відповідає критеріям оригінальності. Тобто ШІ є інструментом, а не творцем. І відповідальність за порушення авторських прав також він не буде нести. Для того, щоб ШІ розвивався, а права авторів не були порушені, має бути здійснено не мало законодавчих змін. Зокрема, надалі потрібно детально і чітко встановити правовий режим "sui generis". Стаття 33 Закону України "Про авторське та суміжні права" визначає неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою як об'єкт, що відрізняється від існуючих подібних об'єктів та утворений у результаті функціонування комп'ютерної програми без безпосередньої участі фізичної особи у створенні цього об'єкта [5, ст. 33].

На думку О. Дорошенка та Л. Тарасенка, під іншими об'єктами, які вже існують та є подібними до згенерованого об'єкта, є як інші об'єкти, що згенеровано комп'ютерною програмою і є "неоригінальними", так і вже існуючі об'єкти авторського права та суміжних прав. "Безумовно, у разі спору, особливо такого, що вирішується у судовому порядку, факт відмінності (тобто новизни, умовної «оригінальності») слід буде доводити шляхом надання висновку судової експертизи. Лише судовий експерт має право визначити наявність/відсутність «відмінності» від інших об'єктів авторського права, суміжних прав, які вже існують на момент генерування. Фактично у цьому випадку проводимо аналогію з твором, що, як презюмується, створений творчою працею. Тому і обов'язок спростування відсутності відмінності від інших об'єктів буде покладено на опонента в судовому процесі (таким опонентом може бути як позивач у справі про захист своїх, наприклад, авторських прав, так і відповідач, який захищається від позову про припинення порушення прав на неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою)" [3, с. 90].

Таким чином, питання використання об'єктів авторського права у машинному навчанні потребує глобального підходу, дотримання балансу між інтересами авторів і суспільства, та гармонізації законодавства країн шляхом укладення договорів та імплементації положень таких загальних актів як Директива (EU) 2019/790, AI Act, та ін.

Висновки. З урахуванням вищезазначеного, задля належного захисту прав авторів, має бути удосконалено національне законодавство. Зокрема, запроваджено обов'язкову підзвітність розробників ШІ щодо використаних об'єктів для такого тренування, створення механізмів ліцензування, отримання згоди і компенсації авторам, гармонізація законодавства та адаптація його до нових викликів сьогодення. При удосконаленні законодавства обов'язково має бути дотримано рівновагу між захистом прав авторів і підтримкою розвитку інноваційних технологій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів: Конвенція Всесвіт. орг. інтелект. власності від 24.07.1971 : станом на 31 трав. 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text (дата звернення: 26.11.2025).
2. Василенко Л. Захист авторського права в контексті розвитку штучного інтелекту: національний та міжнародний аспект. *Право і суспільство*. 2025. № 2/2025. С. 66–72. URL: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.11 (дата звернення: 26.11.2025).
3. Дорошенко О., Тарасенко Л. Право sui generis на неоригінальні об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою: новели правового регулювання. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2023. № 3 (2023). С. 87–96. URL: https://doi.org/10.33731/32023.282325 (дата звернення: 26.11.2025).
4. Зеро К. Чи мріють системи генеративного штучного інтелекту про електричних овець? Поняття та умови охороноздатності об'єктів, згенерованих системами генеративного штучного інтелекту в Україні. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2023. No 4−5. С. 90−100. Посилання: https://drive.google.com/file/d/1w1rtL6ADlCM_u8FRWFSr KyjRRg2KoISt/view
5. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX: станом на 18 листоп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text (дата звернення: 26.11.2025).
6. Тарасюк А. Проблематика захисту авторських прав на об'єкти, що були використані при машинному навчанні. Авторська редакція: Матеріали VI Всеукр. науково-практ. конф. з міжнар. участю, м. Київ, 26 квіт. 2025 р. Київ, 2025. С. 1–7. URL: http://cpdcipr.kpi.ua/article/view/328222/317955 (дата звернення: 26.11.2025).
7. Artushevska A. Художниці подали позов проти Stability AI, Midjourney та DeviantArt. gamedev. URL: https://gamedev.dou.ua/news/ai-vs-artists-lawsuit/ (дата звернення: 26.11.2025).
8. Ganguly S. SISA machine unlearning algorithm. Medium. URL: https://medium.com/@souravganguly_32007/sisa-machine-unlearning-algorithm-08251a01868a (date of access: 26.11.2025).
9. Glotov S. Copyright v. artificial Intelligence: Machine learning is not a Copyright use of a Work. NON-GOVERNMENTALORGANIZATION"CIVIL LAW PLATFORM". 2025. Vol. 4, no. 1. P. 72–89. URL: https://doi.org/10.69724/2786-8834-2025-4-1-72-89 (date of access: 28.11.2025).
10. Hachkevych A. "Synthetic Creativity" of Generative Artificial Intelligence Poses Challenges for Legal Protection of Copyright and Related Rights. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2025. No. 3. P. 43–50. URL: https://doi.org/10.23939/law2025.47.043 (date of access: 28.11.2025).
11. REGULATION (EU) 2024/1689 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL: Regulation of 13.06.2024 no. 2024/1689. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32024R1689 (date of access: 26.11.2025).

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.55

ПРИМУС ЯК ЦИВІЛЬНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ГАРАНТІЯ: ДЕКЛАРОВАНА МЕТА І РЕАЛЬНА ДІЄВІТЬ

Зленко С.М.,
аспірант кафедри правосуддя та філософії
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0009-0005-4946-1021
e-mail: z.serhii@gmail.com

Зленко С.М. Примус як цивільна процесуальна гарантія: декларована мета і реальна дієвість.

У статті здійснено огляд наукових напрацювань щодо суті та правової природи процесуального примусу як правового інституту. Надана оцінка сучасного стану даного інституту в контексті його дієвості.

Зазначається, що фактична реальність під час відправлення правосуддя характеризується існуванням непоодиноких випадків демонстрації недобросовісності та несумлінності з боку учасників справи під час реалізації власних прав та виконання обов'язків, у зв'язку з чим у законі передбачені заходи процесуального примусу, як засоби протидії цьому. Ці процесуальні гарантії покликані забезпечити дотримання процесуального порядку вирішення спору і, як наслідок, сприяти виконанню завдання цивільного судочинства шляхом обмеження у тій чи іншій формі свободи певної особи-порушника, впливу на його свідомість та поведінку.

Одночасно автором підкреслюється, що судочинство не зводиться до обов'язкового застосування інституту процесуального примусу. Крім того, в ряді випадків, в контексті дієвості заходів примусу, спостерігається невідповідність форми меті, що у свою чергу породжує обґрунтовані сумніви у їх здатності попереджувати виникнення процесуальних ускладнень у ході здійснення судочинства або ж оперативно усувати наслідки таких ускладнень. Це дозволяє вести мову про декларативність інституту процесуального примусу у його сучасному форматі.

Констатується, що на забезпечення добросовісного виконання учасниками справи своїх процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами, унеможливлення створення протиправних перешкод у здійсненні судочинства можна спрямувати інші процесуальні засоби, оминаючи при цьому взаємодію у формі примусу з тією особою, в інтереси якої явно не входить об'єктивний розгляд справи.

Висловлена критична думка щодо доречності використання у даному контексті лінгвістичної конструкції «примус», оскільки останній в ряді випадків виконує каральну функцію, що не узгоджується з декларованою метою його існування.

Натомість автором запропоновано згрупувати у окремий інститут всі цивільні процесуальні правові засоби, об'єднані визначеною метою, з подальшим відображенням їх переліку в певному структурному елементі ЦПК (розділ, глава тощо).

Ключові слова: процесуальний примус, цивільний процес, процесуальні гарантії, завдання судочинства, ефективність, правовий засіб, зловживання правом.

Zlenko S.M. Coercion as a civil procedural guarantee: declared goal and real effectiveness.

The article reviews scientific developments on the essence and legal nature of procedural coercion as a legal institution. An assessment of the current state of this institution in the context of its effectiveness is provided.

It is noted that the actual reality during the administration of justice is characterized by the existence of frequent cases of demonstration of bad faith and dishonesty on the part of the participants in the case during the exercise of their own rights and the performance of their duties, in connection with which the law provides for measures of procedural coercion as a means of counteracting this. These procedural

guarantees are designed to ensure compliance with the procedural order of dispute resolution and, as a result, contribute to the fulfillment of the task of civil justice by restricting in one form or another the freedom of a certain offender, influencing his consciousness and behavior.

At the same time, the author emphasizes that judicial proceedings are not reduced to the mandatory application of the institute of procedural coercion. In addition, in a number of cases, in the context of the effectiveness of coercive measures, there is a discrepancy between the form and the purpose, which in turn raises reasonable doubts about their ability to prevent the emergence of procedural complications in the course of judicial proceedings or to promptly eliminate the consequences of such complications. This allows us to speak of the declarative nature of the institute of procedural coercion in its modern format.

It is stated that other procedural means can be used to ensure the conscientious performance by the participants in the case of their procedural duties, to stop the abuse of rights, and to prevent the creation of unlawful obstacles to the conduct of justice, while avoiding interaction in the form of coercion with a person whose interests clearly do not include an objective consideration of the case.

A critical opinion is expressed regarding the appropriateness of using the linguistic construction «coercion» in this context, since the latter in a number of cases performs a punitive function, which is inconsistent with the declared purpose of its existence.

Instead, the author proposed to group into a separate institution all civil procedural legal means united by a specific purpose, with the subsequent reflection of their list in a certain structural element of the Code of Civil Procedure of Ukraine (section, chapter, etc.).

Key words: procedural coercion, civil procedure, procedural guarantees, task of justice, effectiveness, legal mean, abuse of right.

Постановка проблеми. В ході здійснення своєї процесуальної діяльності суд апріорі орієнтований на виконання завдання цивільного судочинства, тобто на справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Однак, загальновідомим є те, що фактична реальність під час відправлення правосуддя характеризується існуванням непоодиноких випадків демонстрації недобросовісності та несумлінності з боку учасників справи під час реалізації власних прав та виконання обов'язків. Це, зазвичай, призводить до виникнення низки процесуальних ускладнень, створення перешкод у здійсненні судочинства, випадків зловживання правом або ж ігнорування процесуальних обов'язків.

Очевидно, що протидія переліченим явищам є однією із ключових задач, яку необхідно вирішити під час відправлення правосуддя, оскільки без цього під загрозою буде, власне, воно само в єдино допустимому форматі – справедливе.

Оскільки будь-який спір у тій або іншій мірі характеризується конфліктністю, його учасникам не завжди вдається «тримати» власну процесуальну поведінку в рамках встановлених правил. Відсутність процесуальної дисципліни, використання прийомів щодо обходу правових приписів, намагання ухилитись від виконання покладеного на учасника справи процесуального обов'язку ускладнює відправлення правосуддя та може негативно вплинути на його якість у підсумку.

Одним з інструментів протидії зазначеним негативним явищам реальності законодавцем визначено заходи процесуального примусу. Ці процесуальні гарантії покликані забезпечити дотримання процесуального порядку вирішення спору і, як наслідок, сприяти виконанню завдання цивільного судочинства шляхом обмеження у тій чи іншій формі свободи певної особи-порушника, впливу на його свідомість та поведінку.

Однак, зважаючи на сучасний стан правосуддя у цивільних справах та особливості суспільних реалій, в тому числі в частині стану суспільної правосвідомості, доречним видається поставити питання про актуальність інституту процесуального примусу у цивільному судочинстві в контексті його дієвості як процесуальної гарантії. Відтак, подальші наукові розвідки даного інституту як елементу системи процесуальних гарантій не втрачають своєї актуальності, а отже окреслений предмет становить безпосередній інтерес для дослідників.

Мета дослідження. Метою нашого дослідження є аналіз існуючих наукових напрацювань щодо суті та правової природи процесуального примусу як правового інституту, оцінка його сучасного стану на предмет дієвості, виявлення вад та формування авторської думки з цього приводу.

Стан опрацювання проблематики. Тематика процесуального примусу у цивільному судочинстві була предметом досліджень низки українських науковців, зокрема: В.О. Кучера, В.М. Парасюка, Р.А. Бориславського, К.В. Куцик, Л.А. Корунчак, М.О. Гетманцева, І.М. Лукіної, О.В. Рожнова, Ю.С. Суліковського, Ю.В. Іщенка та інших. Також питання процесуального примусу досліджувалось науковцями і в інших галузях процесуального права, зокрема, адміністративного і господарського (С.В. Осауленко, М.М. Сливка, Т.М. Слободяник, Г.М. Будурова та інші). Проте єдність з приводу даного питання у науковому середовищі все ще відсутня. Саме неоднозначність розуміння суті процесуального примусу та особливості його правової природи зумовлюють актуальність подальших наукових досліджень цього інституту.

Виклад основного матеріалу. При дослідженні окресленого питання видається слушним спершу торкнутись загального розуміння поняття «примус». З цього приводу у Великому тлумачному словнику сучасної української мови зазначено: «Примус – натиск із чийогось боку; зумовлена кимсь або чимсь необхідність діяти певним способом, незалежно від бажання; натиск, обумовлений законом.» [1, с. 1124].

У теорії ж права загалом під примусом розуміють конкретні засоби впливу, які пов'язані з обмеженням в тій чи іншій формі свободи особи [2, с. 66].

Примуси за юридичною природою вирізняються поміж інших правових інститутів відповідним арсеналом методів, спрямованих на беззаперечну дію на користь держави, за допомогою наявної можливості пригнічувати, гальмувати інтереси і мотиви антисоціальної та ін. поведінки, впливаючи психологічно, матеріально або фізично уповноваженими органами і посадовцями держави [3, с. 321].

Законодавець у ч. 1 ст. 143 ЦПК України заходами процесуального примусу визначив процесуальні дії, що вчиняються судом у визначених цим Кодексом випадках з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства [4].

Юридична наука також насичена напрацюваннями безпосередньо з питань процесуального примусу, які заслуговують на увагу в межах даного дослідження.

Вітчизняні науковці-правники В.О. Кучер, В.М. Парасюк, Р.А. Бориславський, досліджуючи правову природу заходів процесуального примусу в цивільному процесі, висловили думку, що такі заходи є формою цивільно-процесуальної відповідальності учасників процесу за невиконання процесуальних обов'язків [5, с. 12].

Працюючи також в цьому ж напрямку Л.А. Корунчак визначила, що процесуальний примус є різновидом примусу державного, має подвійну природу; правовий та примусовий характер; специфічну форму правозастосовної діяльності; застосовується спеціально уповноваженим державним органом; спрямований на встановлення та дотримання гомеостазу прав та інтересів учасників процесу [6, с. 162].

К.В. Куцик теж вважає процесуальний примус різновидом державного примусу, розцінює його як невід'ємну складову механізму цивільного процесуального регулювання [2, с. 68]. В ході дослідження заходів процесуального примусу в цивільному судочинстві науковиця запропонувала власні варіанти їх розуміння. Згідно одного з них заходи процесуального примусу в цивільному судочинстві – це встановлені законом процесуальні дії, що застосовуються судом до осіб, які порушують встановлені в суді правила або протиправно перешкоджають здійсненню цивільного судочинства, що не тягнуть для них негативних наслідків майнового характеру [2, с. 82]. Згідно іншого – цивільним процесуальним примусом є фізичний або моральний (психологічний) вплив держави на учасників цивільного процесу та інших осіб, присутніх у залі судового засідання, для забезпечення їх належної поведінки під час розгляду цивільної справи, який у вигляді встановлених законом правообмежень застосовується безпосередньо судом або за його дорученням іншими уповноваженими особами у випадках, коли авторитет закону та суду і переконання в необхідності виконання нормативних приписів виявляються недостатніми [7, с. 120].

В контексті наведеного додатково зазначимо, що характеризуючи державний примус загалом Ю.О. Ровинський відмічав його персоніфікованість. Науковець вважає, що державний примус являє собою зовнішній вплив на суб'єкта з метою примусити його виконувати правові приписи, не допустити нових порушень, виховати винну особу і оточуючих. Цілі, заради яких застосовують примус, досягаються шляхом впливу на моральну, майнову, організаційну та фізичну сферу кон-

кретного суб'єкта права [8, с. 37]. Ю.О. Ровинським державний примус було визначено як метод впливу держави на свідомість і поведінку осіб, на особу та майно суб'єктів правових відносин, з метою забезпечення належної реалізації права, попередження правопорушень, покарання та виправлення правопорушників, поновлення порушених прав, який застосовується державними органами відповідно до їхньої компетенції незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів [8, с. 37].

І.М. Лукіною було запропоновано вважати заходами процесуального примусу нормативно визначені способи впливу як майнового, так і немайнового характеру на учасників процесу, які скоїли процесуальні правопорушення. Підставою застосування заходів процесуального примусу є порушення встановлених у суді правил, у тому числі й тих, що встановлюються безпосередньо судом [9, с. 7].

О.В. Рожнов зазначає, що цивільний процесуальний примус – це сукупність передбачених ЦПК України заходів примусового впливу, які покликані забезпечити виконання обов'язків учасниками процесу та належне виконання завдань цивільного судочинства [10, с. 81]. В розвиток своїх міркувань названий дослідник одночасно зауважує, що процесуальний примус є широким поняття, яке включає різні за ступеню правові обмеження. Він повинен, по-перше, мати певні межі ефективності в механізмі правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин, тобто бути оптимальним за результатами свого правового впливу. По-друге, загальна направленість примусу повинна визначатися завданнями, які стоять перед судочинством (ст. 2 ЦПК України) [10, с. 81].

Підсумовуючи наведені наукові підходи можна відзначити безумовну слушність розуміння примусу процесуального як різновиду державного примусу. Разом з тим підкреслимо, що особливості правової природи цивільних процесуальних правовідносин наділяють його рядом специфічних властивостей.

Перш за все особливо важливою обставиною для розуміння суті інституту процесуального примусу є той факт, що його існування, а точніше його застосування не є самоціллю. Судочинство не зводиться до обов'язкового застосування такого інституту. За задумом його вжиття стає необхідним тоді, коли порушується нормальний рух процесу, виникає певний збій, усунути який шляхом застосування альтернативних не примусових засобів не видається можливим.

Передбачивши для невизначеного кола осіб, як учасників цивільних процесуальних правовідносин, широкі права, держава вважала, що такі права будуть використовуватись у відповідності до їх призначення. А діяльність відповідних суб'єктів буде, серед іншого, спрямована на недопущення використання власних суб'єктивних прав на шкоду законним інтересам інших осіб. Наслідки можливих випадків відхилення від такої моделі поведінки мають нейтралізовуватись або взагалі попереджуватись у цивільному процесі застосуванням примусу.

Отже, з урахуванням змісту ч. 1 ст. 143 ЦПК України процесуальний примус «вступає в гру» там де в недостатній мірі спрацювали як методи виховного характеру так і методи переконання, не зміг вплинути належним чином авторитет держави в особі суду, з метою:

спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил;

спонукання відповідних осіб до добросовісного виконання процесуальних обов'язків;

припинення зловживання правами;

запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства.

За задумом законодавця досягнення окреслених цілей має забезпечуватись шляхом застосування судом попередження; видалення із залу судового засідання; тимчасового вилучення доказів для дослідження судом; приводу; штрафу (ч. 1 ст. 144 ЦПК України).

Зауважимо, що до сьогоднішнього дня у науковому середовищі існують дві різні думки щодо того, чи варто розцінювати процесуальний примус як вид юридичної відповідальності. Це питання постає особливо актуально відносно такого виду примусу як штраф. І справді, чи можна тлумачити його інакше як санкцію за вчинене порушення закону?

Як відомо правопорушення може виражатись як у формі дії так і бездіяльності. Застосування ж заходів процесуального примусу можливе також як реакція на активність або ж пасивність певного суб'єкту. На нашу думку не вбачається можливим визначити принципові відмінності у даному випадку: штраф як вид юридичної відповідальності і штраф як вид процесуального примусу мають однакову правову природу, незважаючи на відмінність їх декларованої мети – каральної та спонукальної, відповідно.

Ми ж вважаємо за можливе приєднатись до висловленої Л.А. Корунчак та О.В. Рожновим думки про те, що заходи процесуального примусу мають бути оптимальними. Слушно наголошено, що процесуальний примус включає різні за ступенем правові обмеження, оскільки повинен мати певні межі ефективності в механізмі правового регулювання процесуальних правовідносин, щодо яких застосовується, бути оптимальним за результатами свого правового впливу [6, с. 164]. При цьому єдиним критерієм оптимальності може виступати здатність засобу забезпечити досягнення бажаного результату. У ситуації зі штрафом його спроможність здійснювати спонукаючий або ж попереджувальний вплив залишається під питанням. Так само його застосування навряд чи здатне полегшити і прискорити виконання завдання цивільного судочинства.

За приписами ч. 1 ст. 148 ЦПК України штраф може бути застосований судом у таких випадках:

1) невиконання процесуальних обов'язків, зокрема ухилення від вчинення дій, покладених судом на учасника судового процесу;

2) зловживання процесуальними правами, вчинення дій або допущення бездіяльності з метою перешкоджання судочинству;

3) неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин;

4) невиконання ухвали про забезпечення позову або доказів, ненадання копії відзиву на позов, апеляційну чи касаційну скаргу, відповіді на відзив, заперечення іншому учаснику справи у встановлений судом строк;

5) порушення заборон, встановлених частиною дев'ятою статті 203 цього Кодексу.

Під час здійснення судового контролю за виконанням судового рішення суд може стягнути в дохід державного бюджету з відповідача, боржника чи їх керівників (якщо відповідач, боржник є юридичною особою) штраф у сумі від двадцяти до сорока розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб [4].

Аналіз наведеного дозволяє зазначити, що у переважній більшості перелічених випадків законодавцем описано порушення закону, яке вже звершилось. Тобто, за великим рахунком, обґрунтованим видається ставити питання про настання юридичної відповідальності для особи-порушника. Разом з тим, накладення штрафу на особу не завжди сприятиме виконанню нею відповідного обов'язку, хоча ж саме в цьому і полягає мета заходів процесуального примусу. Якщо ж за допомогою певного заходу не вдається забезпечити ефект сприяння то і процесуальні ускладнення так само не вдасться ліквідувати. Як наслідок, загроза виконанню завдання цивільного судочинства не зникає. Збій у процесі відправлення правосуддя притягненням певної особи до юридичної відповідальності не усувається.

Таким чином, приходимо до висновку, що даний захід є формою цивільно-процесуальної відповідальності, а отже узгоджується із запропонованим В.О. Кучером, В.М. Парасюком, Р.А. Бориславським Ю.О. Ровинським баченням заходу процесуального примусу, оскільки він спрямований в першу чергу на покарання.

В той же час, сутність штрафу як заходу процесуального примусу іде в розріз із підходом, запропонованим К.В. Куцик, згідно якого не природним є для такого заходу породження для особи несприятливих наслідків майнового характеру. Вважаємо прийнятним для себе долучитися саме до такої позиції, оскільки погіршення майнового становища – це санкція за допущене порушення. Однак, декларована мета процесуального примусу є іншою.

Вбачається також невідповідність форми меті і щодо функціональності інших заходів процесуального примусу. Наприклад, є питання щодо співвідносності видалення із залу судового засідання із правом на судовий захист, правом бути почутим. Так само привід свідка не зможе забезпечити чи гарантувати виконання ним обов'язку щодо надання правдивих показань про відомі йому обставини.

Викладене дає підстави для сумнівів у здатності встановлених законом заходів процесуального примусу попереджувати виникнення процесуальних ускладнень у ході здійснення судочинства у цивільних справах і так само у здатності оперативно усунути наслідки таких ускладнень. За таких обставин складається враження про декларативність інституту процесуального примусу у його сучасному форматі.

Очевидно, що на забезпечення добросовісного виконання учасниками справи своїх процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами, унеможливлення створення протиправних

перешкод у здійсненні судочинства можна спрямувати інші процесуальні засоби, оминаючи при цьому взаємодію у формі примусу з тією особою, в інтереси якої явно не входить об'єктивний розгляд справи.

Спонукальний влив та виконання функції гарантування під час вирішення спору у судовому порядку забезпечують у більшій мірі інші засоби процесуального характеру, які позбавлені ознак примусовості, однак здатні ускладнити досягнення бажаного недобросовісним учасником справи і навпаки підвищити вірогідність успіху для дисциплінованої і сумлінної особи. Мова йде про такі засоби як: залишення заяви без руху або без розгляду, покладення судових витрат, розгляд справи за наявними доказами, додаткове витребовування у третіх осіб документів і відомостей з предмету спору, винесення окремої ухвали і т.п. Також доречним видається розглянути можливість запровадження у виняткових випадках такого засобу як відмова у задоволенні позову із подальшою забороною оскарження рішення суду першої інстанції у разі систематичного зловживання правом особою та/або встановлення факту умисного знищення нею доказів.

Життєздатним та прийнятним, з урахуванням змісту загальних засад цивільного судочинства, суті його завдання, видається правило: «Сумлінним бути безпечно і вигідно». Добросовісне користування правами та виконання обов'язків має стати необхідною умовою досягнення бажаного результату у спорі. І навпаки, недотримання приписів закону має виключати можливість отримання з цього зиску.

Підсумовуючи зазначимо, що загалом, на нашу думку, інститут процесуального примусу у сучасному форматі заслуговує також і критичної оцінки. Єдине завдання задля якого є виправданим існування саме такого «примусу» – це підтримання встановленого порядку під час судового розгляду та виконання встановлених у суді правил. В решті випадків такий «примус» бажаного ефекту не дає.

У зв'язку з цим слушною видається постановка питання про доречність використання взагалі у даному контексті лінгвістичної конструкції «примус». Фактично має місце ситуація, за якої у ряді випадків «примус» не примушує, а карає, що очевидно не узгоджується з декларованою метою його існування.

За таких обставин більш логічним, на наш погляд, виглядало б групування у окремий інститут всіх цивільних процесуальних правових засобів, об'єднаних визначеною метою, з подальшим відображенням їх переліку в певному структурному елементі ЦПК (розділ, глава тощо). При цьому, очевидно, варто уникати визначення примусовості як ключової ознаки-орієнтира для класифікації відповідних правових засобів.

Висновки. Подальші наукові дослідження з даної тематики видаються актуальними та затребуваними в умовах сучасності, оскільки питання гарантування у процесуальному праві, в тому числі щодо форм і способів його здійснення, є багатоаспектним та навіть подекуди контраверсійним.

В ході дослідження підкреслено, що існування інституту примусу у цивільному процесі, а точніше його застосування не є самоціллю. Відмічено також, що згідно класичного розуміння примус спрямовується на беззаперечну дію на користь держави, за допомогою наявної можливості пригнічувати, гальмувати інтереси і мотиви антисоціальної та іншої шкідливої поведінки. Одночасно, декларованою метою процесуального примусу у цивільному судочинстві визначено спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства.

Однак, в ряді випадків, в контексті дієвості заходів примусу, спостерігається невідповідність форми меті, що у свою чергу породжує обґрунтовані сумніви у їх здатності попереджувати виникнення процесуальних ускладнень у ході здійснення судочинства або ж оперативно усувати наслідки таких ускладнень. Це дозволяє вести мову про декларативність інституту процесуального примусу у його сучасному форматі.

Отже, видається слушним, з метою досягнення задекларованої для процесуального примусу мети, спрямувати на це інші процесуальні засоби, оминаючи при цьому взаємодію у формі примусу з тією особою, в інтереси якої явно не входить об'єктивний розгляд справи та справедливе вирішення спору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с. URL: https://archive.org/details/velykyislovnyk/mode/2up (дата звернення: 01.12.2025).
2. Куцик К.В. Заходи процесуального примусу в цивільному судочинстві : дис. … канд. юрид. наук (доктора філософії): 12.00.03. Київ, 2017. 187 с.
3. Мельник Я.Я. Гарантії реалізації цивільних процесуальних обов'язків учасниками цивільного процесу. *Особливості дії цивільних процесуальних обов'язків в Цивільному процесуальному праві України*: монографія / за ред. М.М. Ясинка. Київ: Алерта, 2014. С. 313–329.
4. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 05.12.2025).
5. Кучер В.О., Парасюк В.М., Бориславський Р.А. Правова природа заходів процесуального примусу в цивільному процесі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2023. № 2. С. 10—16. DOI: https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-2-2.
6. Корунчак Л.А. Заходи процесуального примусу в цивільному та господарському судочинстві: правова природа. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 3. С. 162–165. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/492 (дата звернення: 07.12.2025).
7. Куцик К.В. Щодо визначення поняття процесуального примусу в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО.* 2016. № 41. Том 1. С. 116-121. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/33743 (дата звернення: 07.12.2025).
8. Ровинський Ю.О. Поняття та види державного примусу. *Держава і право.* 2010. № 49. С. 35–41. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/34345 (дата звернення: 05.12.2025).
9. Лукіна І.М. Цивільна процесуальна відповідальність: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право»; Харків, 2011. 20 с.
10. Рожнов О.В. Заходи процесуального примусу. Підстави та порядок застосування заходів процесуального примусу. *Цивільний процес. Навч. посіб. для підготовки студентів 3-го та 4-го курсів бакалаврату* / за ред. К.В. Гусарова. Харків, 2022. С. 81–83. Електронне видання. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/civ_proc-22.pdf (дата звернення: 07.12.2025).

УДК 347.626.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.56

МАЙНОВІ ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ПОДРУЖЖЯ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Ільїна А.О.,
старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Інституту права та безпеки ОДУВС
ORCID: 0000-0001-6401-6990

Ільїна А.О. Майнові права та обов'язки подружжя: сучасні тенденції.

У статті досліджено сучасні трансформаційні процеси, що відбуваються у сфері правового регулювання майнових прав та обов'язків подружжя в умовах динамічної цифрової економіки, стрімкої транскордонної мобільності капіталу та кардинальної зміни соціально-рольових моделей сім'ї. Встановлено, що традиційні інститути сімейного права, які були засновані на патріархальній домінанті та домінуванні виключно матеріальних активів, виявилися об'єктивно неспроможними адекватно врегулювати відносини щодо нематеріальних, цифрових та транскордонних активів. Ця неспроможність особливо гостро проявляється у відсутності чітких компенсаційних механізмів для партнера, який інвестував час та зусилля у розвиток «людського капіталу» іншої сторони. Центральна проблема полягає у диспаритеті між юридичним принципом рівності часток та фактичною економічною нерівністю, що виникає внаслідок відсутності належної правової оцінки нефінансового внеску одного з партнерів.

Проведено комплексний аналіз ключових тенденцій, зокрема, домінуючого переходу від імперативного законного режиму спільної сумісної власності до договірної децентралізації. Обґрунтовано, що індивідуалізований шлюбний контракт еволюціонував у превентивний, інтегрований інструмент фінансового планування, який дозволяє створювати гібридні режими власності, чітко розмежовувати високоризикові та боргові зобов'язання, а також встановлювати гнучкі договірні аліментні зобов'язання inter partes на умовах компенсації. Детально розглянуто необхідність радикального розширення об'єкта власності шляхом включення інтелектуальної власності, корпоративних прав та, особливо, криптовалютних активів. Особлива увага приділена необхідності розмежування активного приросту вартості бізнесу (внаслідок спільних зусиль) від пасивного (ринкові фактори), що вимагає залучення вузькопрофільних фінансових експертів та інтердисциплінарної експертизи для їхньої точної оцінки та справедливого поділу.

Акцентовано увагу на застосуванні концепції «людського капіталу» та юридичній валідації рівноцінності нефінансової праці (догляд, домашнє господарство). Доведено, що невизнання цієї праці прямо призводить до майнової асиметрії подружжя. На основі аналізу практики виокремлено механізми економічної реабілітації (наприклад, фінансування перекваліфікації) та компенсації інвестицій у професійну кваліфікацію партнера, що є необхідною умовою відновлення економічної рівноваги.

Зроблено висновок, що ефективність захисту майнових прав вимагає посилення публічно-правового контролю за умовами шлюбних договорів на предмет їхньої кабальності та нерівності, а також пріоритетного розвитку медіації як більш гнучкого та конфіденційного способу вирішення складних сімейних спорів.

Ключові слова: майнові права подружжя, шлюбний договір, спільна власність, нематеріальні активи, цифрові активи, криптовалюта, людський капітал, егалітарність.

Ilina A.O. Property rights and obligations of spouses: modern trends.

The article examines the contemporary transformative processes occurring in the legal regulation of property rights and obligations of spouses amidst a dynamic digital economy, accelerated cross-border capital mobility, and fundamental changes in family socio-role models. It is established that traditional family law institutions, which were founded on patriarchal dominance and the prevalence

of exclusively tangible assets, have proven objectively incapable of adequately regulating relations concerning intangible, digital, and cross-border assets. This inadequacy is particularly acute in the absence of clear compensation mechanisms for the partner who invested time and effort in developing the «human capital» of the other party. The core problem lies in the disparity between the legal principle of equal shares and the actual economic inequality that arises from the lack of proper legal valuation of one partner's non-financial contribution.

A comprehensive analysis of key trends is conducted, specifically the dominant shift from the imperative statutory regime of joint marital property to contractual decentralization. It is substantiated that the individualized marriage contract has evolved into a preventive, integrated financial planning instrument that allows for the creation of hybrid property regimes, the clear delimitation of high-risk and debt obligations, and the establishment of flexible contractual alimony obligations inter partes based on compensation terms. The necessity of a radical expansion of the property object is examined in detail, including intellectual property, corporate rights, and, specifically, cryptocurrency assets. Special attention is paid to the need to differentiate between the active growth in business value (resulting from joint efforts) and passive growth (market factors), which necessitates the involvement of highly specialized financial experts and interdisciplinary expertise for accurate valuation and equitable division.

Particular focus is given to the application of the «human capital» concept and the legal validation of the equal value of non-financial labor (caregiving, housekeeping). It is proven that the non-recognition of this labor directly leads to spousal property asymmetry. Based on practice analysis, mechanisms for economic rehabilitation (e.g., financing professional retraining) and compensation for investments in a partner's professional qualifications are highlighted as essential prerequisites for restoring economic equilibrium.

It is concluded that the effectiveness of protecting property rights requires the strengthening of public-legal control over the terms of marriage contracts regarding their unconscionability and inequality, as well as the priority development of mediation as a more flexible and confidential means of resolving complex family disputes.

Key words: spousal property rights, marriage contract, joint ownership, intangible assets, digital assets, cryptocurrency, human capital, egalitarianism.

Постановка проблеми. Традиційні інститути сімейного права, що регулюють майнові відносини подружжя, зіткнулися з низкою екзистенційних викликів, зумовлених стрімкою цифровізацією економіки, транскордонною мобільністю капіталу та кардинальною зміною соціально-рольових моделей сім'ї. Норми, які були сформовані в умовах домінування матеріальних активів (нерухомість, транспорт, побутові предмети) та патріархального устрою, де нефінансова праця однієї зі сторін (догляд за дітьми та домашнє господарство) не отримувала належної економічної валідації, виявилися об'єктивно неспроможними адекватно врегулювати сучасні відносини. Ця неспроможність особливо гостро проявляється у сфері нематеріальних активів, таких як інтелектуальна власність, корпоративні права, стартапи, високоризикові інвестиції та, особливо, криптовалюти, які часто виводяться з-під традиційного режиму спільної сумісної власності через складність їхньої ідентифікації та оцінки.

Критична проблема полягає у диспаритеті між юридичним принципом рівності часток та фактичною економічною нерівністю, що виникає внаслідок розірвання шлюбу. Партнер, який присвятив себе розвитку «людського капіталу» іншої сторони (фінансуючи освіту, забезпечуючи тил для кар'єрного зростання) або жертвуючи власною професійною кваліфікацією заради сім'ї, часто залишається без справедливої компенсації за свій економічний внесок, оскільки законний режим майна традиційно зосереджений лише на фіскально-вимірюваних доходах [1]. З огляду на це, існує нагальна потреба у реконцептуалізації законного режиму, який має відійти від жорсткої універсальності до гнучкого, індивідуалізованого та договірного регулювання, що здатне врахувати ці складні немайнові та економічні внески. Крім того, зростаюча кількість транскордонних шлюбів та фактичних співжиттів загострює колізійні проблеми та вимагає розробки уніфікованих механізмів превентивного правового захисту для забезпечення правової визначеності та запобігання соціальній несправедливості. Особливої гостроти та катастрофічної непередбачуваності проблематика набула в умовах повномасштабної військової агресії, яка створила унікальні правові виклики, пов'язані з втратою спільного майна внаслідок бойових дій, зміною правового статусу одного з партнерів (військовослужбовець, зниклий безвісти) та появою нових підстав для поділу

майна, набутого під час воєнного стану. Вирішення цієї багатоаспектної проблеми є критично важливим для модернізації сімейного права.

Метою цього дослідження є здійснення комплексного системного аналізу сучасних тенденцій у сфері майнових прав та обов'язків подружжя, ідентифікація ключових правових інновацій та визначення найбільш ефективних механізмів забезпечення економічної справедливості та правової визначеності в умовах сучасних трансформаційних суспільних процесів.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика майнових прав подружжя завжди перебувала у полі зору вітчизняних та зарубіжних науковців-цивілістів та сімейно-правознавців. Значний внесок у розвиток класичної доктрини спільної сумісної власності та договірних відносин подружжя зробили такі видатні українські вчені, як В.І. Борисова, І.В. Жилінкова, З.В. Ромовська, Є.О. Харитонов та Ю.С. Червоний. Їхні класичні праці були зосереджені на тлумаченні законного режиму, правовій природі шлюбного договору та процедурах поділу традиційних матеріальних активів.

Однак, сучасні тенденції, що охоплюють питання людського капіталу, нематеріальних активів та колізійного права у шлюбних відносинах, є відносно новими для ґрунтовного наукового аналізу, що поглиблює їхню проблематизацію. Хоча окремі аспекти договірного регулювання та захисту прав у фактичному співжитті детально висвітлені у наукових публікаціях, системний, інтегрований аналіз, що охоплює інтердисциплінарний вимір (економіка, право, соціологія) та проблематику цифрових активів і економічної реабілітації, є недостатнім. Це обґрунтовує необхідність цього дослідження як спроби цілісного осмислення динаміки інституту, що здатен поєднати класичні доктринальні засади із потребами сучасної реальності.

Виклад основного матеріалу. Інститут майнових прав та обов'язків подружжя нині переживає етап докорінної реформації, відображаючи глибинні зміни у структурі сім'ї, економічних відносинах та суспільному сприйнятті гендерних ролей. Сучасна доктрина і практика категорично відходять від архаїчної моделі, заснованої на патріархальній домінанті та жорсткій фіскальній уніфікації, на користь парадигми егалітарного партнерства, де центральною віссю є договірна свобода, принцип економічної справедливості та захист вразливих партнерів. Актуальність цієї проблематики безпрецедентно зростає через необхідність правової адаптації до складних, часто віртуальних, активів та багатовекторності сімейних моделей. Крім того, критичним фактором стало запровадження правового режиму воєнного стану [2; 3; 4], що вимагає негайного доктринального осмислення щодо правового режиму фінансової допомоги, отриманої від держави або міжнародних організацій (якщо це є спільним чи особистим майном), а також компенсаційних механізмів за спільне майно, знищене внаслідок збройної агресії.

Ключова тенденція полягає у домінантному переході від імперативного до диспозитивного регулювання, забезпеченому інструментарієм шлюбного договору (контракту) [5]. Його роль еволюціонувала від постфактум-інструменту поділу майна до превентивного, інтегрованого механізму фінансового та майнового планування. Сучасний контракт є вкрай гнучким, дозволяючи подружжю створювати індивідуалізовані, гібридні режими власності, що є його визначальною характеристикою. Наприклад, партнери можуть застосовувати режим роздільної власності щодо доходів, отриманих від професійної чи підприємницької діяльності, забезпечуючи їхню повну фінансову автономію, але при цьому встановлювати режим спільної часткової власності щодо набутої нерухомості, придбаної для спільного проживання. Важливим аспектом є регламентація управління активами, що належали одному з подружжя до шлюбу, але які внаслідок спільних зусиль або капітальних інвестицій іншого партнера, набули значної додаткової вартості (як-от, реконструкція успадкованого житла). Контракт визначає порядок розподілу цієї приростової вартості, мінімізуючи спори про «поліпшення» особистого майна. Надзвичайно гостро стоїть питання регулювання ризиків та боргових зобов'язань [6, с. 251-252]. Контракт забезпечує чітке розмежування особистих боргів (наприклад, азартні ігри, ризиковані інвестиції, що не принесли вигоди сім'ї) від спільних зобов'язань (іпотека, кредити на придбання спільного майна), що є критично важливим для захисту невинного партнера від фінансової відповідальності за дії іншого. Також, шлюбний договір активно використовується для встановлення договірних аліментних зобов'язань inter partes після розірвання шлюбу [7, с. 405], дозволяючи партнерам відійти від загальних законних норм щодо розміру та тривалості утримання, встановлюючи його на основі принципу справедливої компенсації за економічні втрати, понесені в інтересах сім'ї чи кар'єри іншого. Договірна свобода тут слугує інструментом підвищення фінансової передбачуваності та зменшення залежності від суб'єктивного судового тлумачення.

Паралельно з цим, судова та правозастосовна практика зіткнулася з необхідністю радикального розширення поняття спільно набутого майна з огляду на трансформацію структури світової економіки. Обмеження сфери спільного майна лише матеріальними активами є анахронізмом. Сучасна юриспруденція активно включає до нього нематеріальні активи, що мають комерційну цінність. Це охоплює інтелектуальну власність у широкому сенсі: патенти, торгові марки, об'єкти авторського права (літературні твори, музика, програмне забезпечення), створені або суттєво доопрацьовані під час шлюбу. Особливу складність викликає оцінка корпоративних прав та вартості бізнесу. Суди змушені заглиблюватися у фінансовий аналіз, щоб розмежувати пасивне зростання вартості (зумовлене зовнішніми ринковими факторами) від активного зростання, яке є результатом спільної праці, вкладення спільного капіталу або нефінансової підтримки партнера. Для цього залучаються вузькопрофільні економісти, що свідчить про інтердисциплінарний характер сучасних сімейних майнових спорів [8]. Додатковим викликом є врегулювання питань, пов'язаних із криптовалютними активами та іншими децентралізованими фінансовими інструментами, які потребують спеціальних норм для їхнього виявлення, оцінки та поділу, що часто виходить за межі традиційного сімейного права.

Фундаментальне соціальне та правове зрушення полягає у застосуванні концепції «людського капіталу» (human capital) та юридичному визнанні рівноцінності нефінансового внеску. Сучасне вітчизняне законодавство констатує, що праця з ведення домашнього господарства, догляду та виховання дітей, а також забезпечення емоційної та організаційної підтримки є економічно еквівалентною зовнішньому фінансовому забезпеченню сім'ї [5]. Ця позиція ґрунтується на розумінні, що створення стабільного тилу є необхідною умовою для максимізації професійного та фінансового успіху партнера. Це має прямий вплив на поділ майна, гарантуючи рівні частки партнеру, який був економічно слабшим у шлюбі, але чий внесок у сімейний добробут був функціонально не меншим. У випадках інвестицій у професійну кваліфікацію (здобуття дорогої освіти), суди активно розробляють механізми компенсації інвестицій у «людський капітал», які можуть виражатися у встановленні спеціальних виплат, що не лише відшкодовують витрачені кошти, але й надають партнеру частку у потенційному збільшеному доході іншого, що є реалізацією принципу розподільчої справедливості.

Надзвичайно актуальним залишається питання правового режиму фактичного співжиття (фактичного шлюбу), популярність якого сьогодні зростає, особливо серед поколінь, які цінують гнучкість відносин. Хоча більшість юрисдикцій не надає цим відносинам автоматичного режиму спільної сумісної власності, як у зареєстрованому шлюбі, сучасна тенденція полягає у можливості застосування норм про спільну часткову власність або цивільного права про спільну діяльність [5; 9]. Це вимагає від партнера, який претендує на частку в майні, доведення спільного наміру щодо майна та інтеграції фінансів (спільні рахунки, спільне погашення кредитів, єдиний бюджет, що підтверджується транзакціями та свідченнями). Складність доказування у суді, де часто доводиться надавати непрямі докази, робить цей процес обтяжливим. Це, своєю чергою, стимулює попит на договори про спільне проживання (domestic partnership agreements) [10], які є превентивним засобом фіксації майнових прав та обов'язків, дозволяючи партнерам самостійно створити правовий режим, аналогічний шлюбному контракту, без формальної реєстрації відносин.

Важливим виміром сучасних майнових відносин подружжя є необхідність правового реагування на процеси глобалізації та транскордонної міграції капіталу. Подружжя дедалі частіше володіє активами в різних юрисдикціях (наприклад, нерухомість в одній країні, банківські рахунки в іншій, інвестиції у третій), що створює колізійні проблеми при поділі майна. Виникає питання про застосовне право: право країни реєстрації шлюбу, право країни проживання на момент придбання активу або право країни, де розташований актив (lex rei sitae) [11]. Сучасна тенденція вимагає від законодавців уніфікації колізійних норм та посилення ролі автономії волі у шлюбному контракті для визначення застосовного права, щоб уникнути ситуацій «правового туризму» та хаотичного застосування різних режимів власності до єдиного сімейного майнового комплексу.

Іншою актуальною проблемою, що визначає сучасні тенденції, є захист особистих даних та цифрова власність. Розширення поняття майна до нематеріальних активів вимагає чіткого врегулювання питань щодо прав на цифрові активи (профілі у соціальних мережах, накопичені «ігрові» цінності, домени, електронні книги, криптовалютні гаманці). Хоча більшість із них не мають прямої грошової оцінки у традиційному сенсі, вони можуть мати значну інформаційну або репутаційну цінність. Тенденція тут полягає у розробці спеціальних норм, які б розмежовували

майнові права (наприклад, на доступ до фінансових даних) від особистих немайнових прав (наприклад, на конфіденційність листування), навіть після розлучення, забезпечуючи захист приватності партнера, чий профіль чи дані були спільно використовувані.

Сучасна практика також акцентує увагу на механізмах «економічної реабілітації» партнера, який зазнав значних економічних втрат внаслідок шлюбу. Це особливо стосується випадків, коли один із подружжя був змушений перервати кар'єру або відмовитися від підвищення кваліфікації для догляду за спільними дітьми чи хворим членом сім'ї. Нова тенденція полягає у встановленні судами не просто аліментів на утримання, а компенсаційних виплат, спрямованих на відновлення трудового потенціалу (оплата курсів перекваліфікації, додаткової освіти, фінансування стажувань), що є проявом соціальної відповідальності права та його наміру нівелювати економічні наслідки нерівності сімейних ролей.

Аналізуючи сучасні тенденції, необхідно також виділити зростання попиту на медіацію та альтернативні способи вирішення спорів (ADR) у майнових питаннях. Збільшення складності активів (бізнеси, інвестиційні портфелі, нематеріальні права) та емоційної напруги у процесі розлучення робить традиційний судовий процес малоефективним. Тенденція полягає у посиленні ролі кваліфікованих фінансових медіаторів, які допомагають подружжю досягти консенсусу щодо оцінки та розподілу складного майна. Це дозволяє забезпечити більш гнучке, вигідніше та конфіденційне вирішення спору, ніж жорстке рішення суду, засноване виключно на нормах права.

Нарешті, слід відзначити тенденцію до посилення публічно-правового контролю за укладенням шлюбних договорів, незважаючи на принцип договірної свободи. Це стосується захисту від явної несправедливості (кабальності) умов договору, коли одна зі сторін, користуючись своїм домінуючим фінансовим становищем або юридичною неграмотністю іншої, включає умови, що суттєво погіршують матеріальне становище останньої [12]. Сучасні правові системи впроваджують механізми судового контролю (judicial review) та нотаріальної перевірки для забезпечення того, щоб обидва партнери отримали незалежну юридичну консультацію і повністю усвідомлювали наслідки підписання контракту, що є важливим запобіжником проти використання договірної свободи як інструменту економічної експлуатації.

Висновки. Проведений системний аналіз засвідчує, що інститут майнових прав та обов'язків подружжя перебуває на критичному етапі трансформації, ключовим вектором якої є перехід від імперативного фіскального універсалізму до договірної децентралізації та принципу економічної егалітарності. Домінуюча тенденція полягає у пріоритеті індивідуалізованого шлюбного контракту як багатофункціонального інструменту, що забезпечує гнучке управління активами, превентивне розмежування боргових зобов'язань та мінімізацію ризиків, посилюючи тим самим правову автономію партнерів. Ця динаміка супроводжується радикальним розширенням об'єкта власності, що виходить за межі матеріальних речей і включає нематеріальні, цифрові та транскордонні активи (зокрема, інтелектуальну власність, корпоративні права, криптовалютні активи). Це вимагає від правозастосування інтердисциплінарної експертизи для адекватної та справедливої оцінки їхньої приналежності та вартості.

Фундаментальним досягненням сучасної юриспруденції є юридична валідація нефінансової праці та застосування концепції «людського капіталу». Це є визнанням того, що нефінансовий внесок (догляд, ведення господарства) є економічно еквівалентним зовнішньому фінансовому забезпеченню. На цій основі запроваджуються механізми компенсації інвестицій у кваліфікацію партнера та економічної реабілітації, що слугує засобом запобігання неоснованому збагаченню та відновленням економічної рівноваги після розірвання шлюбу. При цьому зростаюча кількість фактичних співжиттів вимагає від доктрини та практики чіткого визначення критеріїв доказування спільного наміру щодо майна. Також, виняткового значення набуває нагальна потреба врегулювання питань поділу та компенсації за втрачене майно подружжя, яке перебувало у зоні бойових дій або окупації, що є принципово новим викликом для сімейно-правової доктрини. Потреба у колізійній адаптації норм для врегулювання майнових відносин у транскордонних шлюбах стає критично важливою. З метою забезпечення балансу між договірною свободою і справедливістю, посилюється публічно-правовий контроль (judicial review) за умовами шлюбних контрактів на предмет їхньої кабальності, а також зростає роль медіації та альтернативних способів вирішення спорів, які забезпечують конфіденційне та більш гнучке врегулювання складних майнових конфліктів.

Таким чином, модернізація сімейного законодавства має бути спрямована на вдосконалення механізмів оцінки нефінансового внеску та забезпечення ефективного захисту економічно слаб-

шого партнера в умовах динамічної цифрової економіки. Це вимагає від українського законодавця не лише імплементації напрацювань європейських доктрин щодо оцінки нематеріальних активів, але й посилення норм, що стимулюють превентивне договірне регулювання.

Подальше дослідження може бути здійснене у напрямку розробки уніфікованих методик оцінки та поділу корпоративних прав, нематеріальних активів і криптовалют, а також уніфікації колізійних норм для транскордонних сімейних спорів та визначення стандартів компенсаційних виплат у разі руйнування «людського капіталу» одного з партнерів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Swennen F. Property Relations reports by jurisdiction. Update – Belgium. 2021. URL: https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Belgium-Swennen.pdf
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2015, № 28, ст. 250. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 29.09.2025).
3. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. Указ затверджено Законом № 2102-IX від 24.02.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення: 29.09.2025).
4. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24.02.2022 № 2102-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text (дата звернення: 28.09.2025).
5. Сімейний кодекс України: Кодекс України; Кодекс, Закон від 10.01.2002 № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2002, № 21-22, ст. 135. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/conv#n463 (дата звернення: 01.10.2025).
6. Фляжнікова Я.В. Шлюбний договір в Україні: переваги та недоліки. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* 2024. Вип. 86(2). С. 248–252. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/40-1.pdf
7. Карпенко Р., Піскун Д. Проблематика виконання аліментних зобов'язань та стягнення аліментів на дитину за чинним сімейним законодавством України. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти: *матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції* (ДДУВС, 11.03.2022). 2022. С. 405-407. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/9536/1/200.pdf
8. Постанова КЦС ВС від 14 серпня 2024 року в справі № 522/3974/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121351896 (дата звернення: 11.10.2025).
9. Цивільний кодекс України: Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, №№ 40-44, ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 11.10.2025).
10. Domestic Partnership Agreement. University of Illinois Springfield. 2016. URL: https://www.uis.edu/sites/default/files/2021-05/Domestic-Partnership-Agreement-2016.pdf
11. The lex rei sitae rule. *Nunzia Barra.* 2020. URL: https://studiolegalebarra.com/2020/01/the-lex-rei-sitae-rule (дата звернення: 11.10.2025).
12. Постанова КЦС ВС від 10 травня 2022 року у справі № 755/5802/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104258375 (дата звернення: 11.10.2025).

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.57

ДИСТАНЦІЙНЕ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ: ЦИВІЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Клипа О.П.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін
та судочинства
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0000-0002-5876-6012

Клипа О.П. Дистанційне правосуддя в Україні: цивільно-процесуальний контекст реалізації та перспективи розвитку.

У статті здійснено комплексний аналіз сучасного стану дистанційного правосуддя в Україні з акцентом на цивільно-процесуальний контекст його запровадження, функціонування та подальшої еволюції. Розкрито сутність цифрової трансформації судочинства, зокрема впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, можливостей електронного кабінету, онлайн подання процесуальних документів, фіксації процесуальних дій та проведення судових засідань у режимі відеоконференції. Наголошено на тому, що дистанційні інструменти здатні забезпечити підвищення оперативності, доступності та ефективності розгляду справ, однак потребують належних процесуальних гарантій для повного дотримання принципів змагальності, рівності сторін і справедливого судового розгляду.

У роботі проаналізовано ключові ризики та виклики, пов'язані з технічною надійністю систем, захистом персональних даних, автентифікацією учасників процесу, можливістю зловживань та неоднозначністю правозастосовної практики. Досліджено позиції науковців та актуальні тенденції розвитку судової практики щодо застосування дистанційних форм участі у процесі. Обґрунтовано необхідність подальшого посилення нормативної бази, стандартизації технічних вимог, цифрової рівності учасників процесу та удосконалення гарантій доступу до правосуддя в умовах цифровізації.

Обґрунтовано висновок, що дистанційне правосуддя є перспективним напрямом розвитку української судової системи, здатним суттєво модернізувати механізми здійснення цивільного судочинства, за умови належного балансування між інноваційністю, безпекою та процесуальною справедливістю. Водночас для повноцінної та ефективної реалізації дистанційного правосуддя необхідно подолати низку системних викликів. Серед них – нерівномірний рівень цифрової грамотності населення, технічна нестабільність окремих електронних сервісів, загрози інформаційній безпеці та ризики порушення конфіденційності персональних даних. Важливим є також нормативне забезпечення гарантій автентифікації особи учасника процесу та достовірності електронних доказів, адже саме ці елементи є основою процесуальної легітимності судового розгляду.

Ключові слова. Дистанційне правосуддя, електронне судочинство, цивільний процес, реалізація процесуальних прав, перспективи розвитку.

Klypa O.P. Remote justice in Ukraine: civil procedural context of implementation and development prospects.

The article provides a comprehensive analysis of the current state of remote justice in Ukraine with an emphasis on the civil procedural context of its introduction, functioning, and further evolution. The essence of the digital transformation of judicial proceedings is revealed, in particular, the implementation of the Unified Judicial Information and Telecommunications System, the capabilities of the electronic

office, online submission of procedural documents, recording of procedural actions, and holding court sessions via video conference. It is emphasized that remote tools can increase the efficiency, accessibility, and effectiveness of case processing, but require appropriate procedural guarantees to fully comply with the principles of adversarial proceedings, equality of arms, and fair trial.

The paper analyzes key risks and challenges related to the technical reliability of systems, protection of personal data, authentication of participants in the process, the possibility of abuse and ambiguity of law enforcement practice. The positions of scientists and current trends in the development of judicial practice regarding the use of remote forms of participation in the process are studied. The need for further strengthening of the regulatory framework, standardization of technical requirements, digital equality of participants in the process and improvement of guarantees of access to justice in the conditions of digitalization is substantiated.

It is concluded that remote justice is a promising direction in the development of the Ukrainian judicial system, capable of significantly modernizing the mechanisms of civil justice, provided that there is a proper balance between innovation, security, and procedural fairness. At the same time, for the full and effective implementation of remote justice, it is necessary to overcome a number of systemic challenges. Among them are the uneven level of digital literacy of the population, the technical instability of certain electronic services, threats to information security, and risks of violating the confidentiality of personal data. It is also important to ensure regulatory guarantees for the authentication of the identity of a participant in the process and the reliability of electronic evidence, as these elements are the basis of the procedural legitimacy of the trial.

Key words. Remote justice, electronic justice, civil process, implementation of procedural rights, development prospects.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток суспільних відносин, прискорення процесів цифровізації та виклики, пов'язані з глобальними кризовими явищами (зокрема, пандемія COVID-19, правовий режим воєнного стану), вимагають від системи правосуддя в Україні оперативного та ефективного реагування.

Одним із ключових інструментів забезпечення доступності та безперервності правосуддя в умовах цих викликів стало дистанційне правосуддя, яке реалізується переважно через механізми відеоконференцзв'язку в цивільному процесі. Незважаючи на його законодавче закріплення та активне впровадження, повноцінна та безперебійна реалізація дистанційного правосуддя в цивільно-процесуальному контексті стикається з низкою теоретичних (недостатня розробленість концептуальних основ та єдиного доктринального розуміння сутності «дистанційного правосуддя» як самостійної форми, його співвідношення з принципами гласності, безпосередності та усності судового процесу), нормативно-правових (необхідність деталізації та уніфікації норм Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК України) та підзаконних актів, що регулюють технічні, організаційні та процесуальні аспекти проведення судових засідань у режимі відеоконференції, включаючи ідентифікацію учасників, забезпечення якості доказів та процесуальних гарантій) та практичних (неоднаковий рівень технічного оснащення судів та учасників процесу, що створює ризики порушення принципу рівності та доступу до правосуддя; забезпечення належного рівня захисту персональних даних та конфіденційної інформації в умовах дистанційної комунікації) проблем.

Таким чином, очевидна необхідність критичного аналізу сучасного стану впровадження дистанційного правосуддя у цивільному процесі, виявлення системних прогалин та розробки науково обґрунтованих пропозицій щодо його вдосконалення, що є ключовим для перспектив розвитку ефективної, доступної та цифрової судової системи в Україні.

Метою дослідження є комплексний теоретико-прикладний аналіз сутності, механізмів реалізації та проблем функціонування дистанційного правосуддя у цивільному судочинстві України, а також розробка пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення чинного цивільного процесуального законодавства та практики його застосування для забезпечення ефективності, доступності та сталості судового захисту прав в умовах цифрової трансформації.

Стан опрацювання проблематики. Сучасний стан опрацювання проблематики дистанційного правосуддя в цивільно-процесуальному контексті в Україні характеризується високою актуальністю, динамічним розвитком та незавершеністю доктринального осмислення.

Дослідженням питань цифровізації правосуддя, електронного судочинства та дистанційного розгляду справ у цивільному процесі, реформування процесуального законодавства, в тому числі

в контексті цифрового судочинства та електронного доказування, оптимізації судочинства, забезпечення доступу до правосуддя та впровадження нових технологій, забезпечення прав учасників процесу в умовах дистанційного судового розгляду займалася низка відомих українських вчених-цивілістів, зокрема С.В. Дяченко, М.В. Карандась, О.В. Коваль, В.В. Комаров, О.В. Музиченко, Д.М. Сібільов, І.Ю. Татулич, О.І. Харитонова, А.І. Чорна та інші.

Виклад основного матеріалу. Формування електронного судочинства та віддалених форматів участі у процесуальних діях зумовлене як загальносвітовими цифровими процесами, так і специфічними викликами, спричиненими воєнним станом, релокацією громадян, небезпекою переміщення до судових установ та потребою забезпечити безперервність судового розгляду. У цьому контексті дистанційні процедури стали важливим елементом гарантування права на справедливий суд та реалізації процесуальних прав учасників справи.

Одним із основних напрямів упровадження дистанційного правосуддя стало створення та розвиток Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС), призначеної для електронного обміну документами, подання заяв і скарг, отримання процесуальних рішень, фіксації участі в судових засіданнях шляхом відеозв'язку [1]. Запровадження підсистем «Електронний кабінет», «Електронний суд», «Відеоконференція» визначило новий формат комунікації між судом та учасниками процесу, що відзначається більшою гнучкістю, швидкістю та економічністю порівняно з традиційною паперовою моделлю.

У цивільному процесуальному законодавстві дистанційне правосуддя закріплено у положеннях ЦПК України щодо здійснення судових засідань у режимі відеоконференції, електронного подання доказів та процесуальних документів, надсилання судових повісток і рішень через електронну адресу, зазначену в ЄСІТС [2]. Разом з тим, нормативна база досі залишається фрагментарною, оскільки законодавець передбачив можливість дистанційної участі, але не деталізував певні процедурні аспекти, що створює підґрунтя для неоднозначного застосування норм на практиці. Проблемним є питання автентифікації учасників, оскільки наявні інструменти ідентифікації (наприклад, електронний підпис) не завжди є доступними для всіх громадян, особливо під час воєнного стану та переміщення значної частини населення.

Окремого аналізу потребує питання допустимості та належності електронних доказів. Чинна редакція ЦПК України визначає електронні докази як будь-яку інформацію в цифровій формі, проте в судовій практиці нерідко виникають сумніви щодо їх цілісності, достовірності, джерела походження та способу фіксації [2]. Відсутність уніфікованих стандартів перевірки електронних доказів створює ризик їх різного тлумачення судами різних юрисдикцій. Тому актуальною є розробка комплексних методичних рекомендацій та законодавчих норм, спрямованих на уніфікацію вимог до електронних доказів, їх подання, зберігання та верифікації.

Сучасні науковці серед ключових недоліків використання електронних доказів у цивільному процесі виділяють підвищені ризики втрати або пошкодження даних унаслідок технічних збоїв чи шкідливих програм, а також потребу в посиленому захисті інформації від несанкціонованого втручання та фальсифікації [3, с. 149].

Як зазначає Камайко А. Ю., електронні докази поступово перетворюються на провідне джерело інформації, що підтверджується практикою технологічно розвинутих держав. У подальшому значення електронних засобів доказування в Україні й надалі зростатиме [4, с. 129].

Грабар Н.М. визначає електронні докази як отриману законним шляхом інформацію в електронній формі, що містить відомості про обставини справи та подається до суду у встановленому порядку для захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав [5, с. 140].

Важливим елементом дистанційного правосуддя є проведення судових засідань у режимі відеоконференції. З одного боку, це забезпечує реальну можливість ухвалення справедливих рішень у ситуаціях, коли особистий прихід до суду обмежений. З іншого — відеоконференційний формат створює ряд процесуальних викликів: фіксація технічних збоїв, підтвердження особи учасника, забезпечення конфіденційності та недопущення стороннього впливу на перебіг розгляду. Нерідко суди стикаються з необхідністю оцінки доказів, отриманих у засіданнях, де мали місце технічні труднощі, що ускладнює встановлення фактичних обставин справи та може впливати на легітимність судового рішення.

Водночас, практика Верховного Суду засвідчує загальне позитивне ставлення до дистанційних форматів судочинства. Суд неодноразово зазначав, що участь у засіданні в режимі відеоконференції є повноцінною формою реалізації процесуальних прав і не може бути підставою для обмеження доступу до правосуддя [6].

В постанові Верховного Суду від 15.06.2022 у справі № 523/6789/21 Верховний Суд підтвердив, що суди нижчих інстанцій повинні надати можливість участі у судовому засіданні дистанційно, якщо заявник подав відповідну заяву у встановленому законом порядку [7]. Однак практика також підкреслює необхідність дотримання технічних вимог та процедурних гарантій, без яких дистанційне провадження може порушувати принципи рівності сторін, безпосередності та змагальності.

Виникає також потреба узгодження дистанційного правосуддя з основоположними принципами цивільного процесу. Так, Шминдрук О.Ф. наголошує, що відповідно до принципу пропорційності враховуються конкретні обставини справи, зокрема відсутність доступу до комп'ютера або інтернету та інші фактори, що могли перешкодити доступу до рішення [8, с. 45].

Зокрема, принцип безпосередності вимагає особистої участі сторін у процесі, а нові цифрові інструменти дозволяють реалізувати його у віддаленій формі. Питання полягає у визначенні меж такої віддаленості та можливості повноцінного сприйняття доказів через екран. Принцип відкритості судового розгляду також потребує адаптації, адже проведення онлайн-засідань потребує врегулювання доступу третіх осіб, забезпечення захисту персональних даних, встановлення порядку відеофіксації та поширення інформації. Ряд науковців справедливо наголошує, що використання сучасних інформаційних технологій у судочинстві забезпечує електронний формат процесу, удосконалює адміністративні процедури, гарантує безперешкодний доступ до правосуддя та сприяє своєчасному розгляду справ [9, с. 143].

Попри наявність викликів, дистанційне правосуддя відкриває низку перспектив для модернізації судової системи. До найбільш значущих можна віднести: підвищення оперативності розгляду справ, зменшення навантаження на суди, економію часу та ресурсів учасників процесу, забезпечення доступу до правосуддя для осіб, які проживають у віддалених регіонах або перебувають за кордоном. Тож, правова доктрина звертає увагу на те, що інформаційні технології забезпечують реалізацію та дотримання встановлених принципів і стандартів, зокрема принципу доступності правосуддя, є запорукою майбутнього розвитку судового процесу [10, с. 340].

Ґрунтуючись на нормативно-правовій основі та науково-теоретичних розробках правової доктрини, концептуально можна виокремити напрямки вдосконалення реалізації дистанційного правосуддя, зокрема:

1. Комплексне вдосконалення процесуального регулювання дистанційних форм участі в судовому розгляді. Необхідно внести системні зміни до ЦПК України з метою більш чіткого, деталізованого та однозначного врегулювання порядку здійснення дистанційного судочинства. Йдеться про закріплення в окремій главі або розділі норм, які б визначали:

– порядок подання та розгляду клопотань про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції;

– процедуру автентифікації особи учасників справи під час дистанційного засідання;

– санкції за зловживання процесуальними правами під час онлайн-участі в судовому процесі.

2. Розбудова захищеної, стабільної та уніфікованої цифрової інфраструктури судової системи.

Для повноцінного функціонування дистанційного правосуддя необхідно модернізувати та уніфікувати технічні платформи судової влади (зокрема ЄСІТС та систему відеоконференцзв'язку судів). Пріоритетом має бути:

– забезпечення стабільності роботи сервісів навіть при високому навантаженні;

– інтеграція із державними реєстрами для автоматичної ідентифікації осіб;

– впровадження багаторівневих протоколів кібербезпеки для захисту персональних даних, комунікацій та електронних доказів.

3. Формування цифрової правової культури учасників цивільного процесу.

Поряд із правовими і технічними змінами, важливим напрямом удосконалення є підвищення рівня цифрової грамотності як працівників суду, так і учасників процесу. Для цього доцільно:

– запровадити системні навчальні програми для суддів та працівників апаратів судів щодо використання електронних інструментів;

– розробити безкоштовні інформаційні курси для громадян (у форматі відеоінструкцій, посібників, онлайн-семінарів);

– впровадити єдині стандарти цифрової етики й поведінки в дистанційному судовому засіданні.

Висновки. Дистанційне правосуддя у цивільному судочинстві України є важливим елементом модернізації судової системи, що сприяє підвищенню доступності та оперативності судового захисту прав учасників процесу в умовах цифрової трансформації.

Аналіз чинного цивільного процесуального законодавства показав, що хоча законодавство передбачає можливість використання дистанційних технологій (електронна подача документів, проведення засідань у режимі відеоконференції, електронні повідомлення), відсутність чітких та уніфікованих процедур щодо ідентифікації учасників, захисту персональних даних і забезпечення автентичності електронних документів призводить до неоднозначного тлумачення норм і ускладнює їх застосування в судовій практиці. Це створює правову невизначеність, яка негативно впливає на оперативність і якість здійснення дистанційного правосуддя.

Основними проблемами функціонування дистанційного правосуддя є технічні складнощі, нерівність учасників процесу у доступі до цифрових ресурсів, а також недосконаліть нормативно-правового забезпечення процедур електронного документообігу, ідентифікації та захисту даних.

Запропоновані у дослідженні рекомендації щодо вдосконалення цивільного процесуального законодавства, зокрема щодо комплексного вдосконалення процесуального регулювання дистанційних форм участі в судовому розгляді, розбудови захищеної, стабільної та уніфікованої цифрової інфраструктури судової системи, формування цифрової правової культури учасників цивільного процесу, можуть сприяти сталому розвитку дистанційного правосуддя та підвищенню ефективності цивільного судочинства.

Впровадження комплексних заходів, зокрема вдосконалення нормативно-правової бази, забезпечення сучасною технічною інфраструктурою судів, навчання суддів та учасників процесу цифровим навичкам, а також посилення заходів з кібербезпеки, сприятиме підвищенню якості та оперативності судових послуг. Це, у свою чергу, сприятиме зміцненню довіри громадян до судової системи, забезпеченню стабільності судового процесу та ефективності захисту прав в умовах цифрової трансформації України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Рішення Вищої ради правосуддя від 17 серпня 2021 року № 1845/0/15-21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#top.
2. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
3. Дяченко С.В. Шевчук В.Р. Електронні засоби доказування в цивільному процесі. *Правова держава.* 2021. Вип. 42. С. 145–153. URL: http://pd.onu.edu.ua/article/view/ 232417/235541.
4. Камайко А.Ю. Місце електронних засобів доказування та окремі питання їх використання в цивільному процесі. *Право та інновації.* 2015. Вип. 2 (10). С. 127–132. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/9914.
5. Грабар Н.М. Окремі питання збирання та фіксації електронних доказів у цивільному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. Вип. 4. С. 139-141. URL: http://lsej.org.ua/4_2023/32.pdf.
6. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 09 червня 2021 року № 521/14321/19, провадження № 61-11753св20. URL: https://ips.ligazakon.net/document/C020129.
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 08 червня 2023 року справа № 824/85/21, провадження № 61-13038ав22. URL: https://iplex.com.ua/doc.
8. Шминдрук О.Ф., Балагур Ю.С. Забезпечення права на доступ до правосуддя в умовах диджиталізації цивільного судочинства. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія Право.* 2024. Вип. № 2(26). С. 43–47. https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/pdf.
9. Олійничук О., Олійничук Р., Колесніков А. Електронне правосуддя як елемент сучасної системи судочинства. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. Вип. 3 (27). С. 141–147. URL: file:///C:/Users/olena/Downloads/admin,+3-2021-141-147.pdf.
10. Ніколенко Л.М. Електронне правосуддя як спосіб підвищення ефективності судового розгляду. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету Серія Право*. 2022. Вип. 71. С. 338–341. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/08/58.pdf.

УДК 347:341
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.58

ПРОБЛЕМИ ГАРМОНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ ІЗ ЗАКОНОДАВСТВОМ ЄС

Кочина О.С.,
кандидат юридичних наук, доцент;
доцент кафедри публічного та приватного права,
Національний університет «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-5625-8703

Тимченко З.М.,
студент юридичного факультету,
Національний університет «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0009-0001-1732-5245

Кочина О.С., Тимченко З.М. Проблеми гармонізації українського законодавства у сфері захисту прав споживачів із законодавством ЄС.

Статтю присвячено комплексному аналізу проблем гармонізації українського законодавства у сфері захисту прав споживачів із законодавством Європейського Союзу в умовах реалізації євроінтеграційного курсу України. Обґрунтовано, що захист прав споживачів у праві ЄС є однією з ключових соціально-економічних цінностей, тісно пов'язаних із функціонуванням внутрішнього ринку, забезпеченням добросовісної конкуренції та високого рівня безпеки товарів і послуг. Проаналізовано доктринальні підходи до поняття гармонізації законодавства у праві ЄС, а також основні нормативно-правові акти Союзу у сфері захисту прав споживачів, зокрема директиви щодо прав споживачів, недобросовісних комерційних практик, оманливої реклами, продажу товарів і представницьких дій для захисту колективних інтересів споживачів.

Досліджено стан відповідності чинного законодавства України європейським стандартам у сфері споживчого права. Встановлено, що Закон України «Про захист прав споживачів» 1991 року значною мірою не відповідає сучасним умовам цифрового ринку та не забезпечує належного рівня захисту прав споживачів у сфері електронної комерції. Окрему увагу приділено проблемам інституційного характеру, зокрема фрагментарності повноважень органів державного нагляду, недостатньому розвитку позасудових механізмів вирішення споживчих спорів, а також низькому рівню поінформованості споживачів щодо наявних способів захисту їхніх прав.

Проаналізовано позитивні приклади гармонізації національного законодавства з правом ЄС, зокрема прийняття Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції», який імплементує підходи Директиви 85/374/ЄС. Окремо розглянуто новий Закон України «Про захист прав споживачів» 2023 року як важливий крок до впровадження європейської моделі правового регулювання у сфері захисту прав споживачів. Водночас акцентовано увагу на проблемі відтермінування його набрання чинності у зв'язку з дією воєнного стану, що уповільнює практичну реалізацію нових правових механізмів.

Зроблено висновок, що подальша гармонізація українського законодавства з правом Європейського Союзу потребує системного оновлення нормативної бази, посилення інституційної спроможності органів державного контролю, розвитку альтернативних способів вирішення споживчих спорів та формування ефективної споживчої політики, орієнтованої на європейські стандарти захисту прав споживачів.

Ключові слова: гармонізація законодавства; захист прав споживачів; споживча політика; електронна комерція; колективний захист інтересів споживачів; відповідальність за дефектну продукцію.

Kochyna O.S., Tymchenko Z.M. Problems of harmonization of Ukrainian legislation in the field of consumer protection with EU legislation.

The article provides a comprehensive analysis of the challenges related to harmonizing Ukrainian consumer protection legislation with the legal framework of the European Union in the context of Ukraine's European integration course. It is substantiated that consumer protection in EU law constitutes one of the key socio-economic values, closely linked to the functioning of the internal market, the promotion of fair competition, and the maintenance of a high level of safety for goods and services. The study examines doctrinal approaches to the concept of legislative harmonization in EU law, as well as the main EU legal acts in the field of consumer protection, including directives on consumer rights, unfair commercial practices, misleading advertising, the sale of goods, and representative actions for the protection of collective consumer interests.

The degree of compliance of current Ukrainian legislation with European standards in the field of consumer law is analyzed. It is established that the Law of Ukraine "On Consumer Protection" of 1991 largely fails to meet the requirements of the modern digital market and does not ensure an adequate level of consumer protection in the field of electronic commerce. Particular attention is paid to institutional challenges, including the fragmentation of powers of state supervisory authorities, the insufficient development of alternative dispute resolution mechanisms for consumer disputes, and the low level of consumer awareness regarding available means of protecting their rights.

Positive examples of harmonization of national legislation with EU law are analyzed, in particular the adoption of the Law of Ukraine "On Liability for Damage Caused by Defective Products," which implements the approaches of Directive 85/374/EEC. The new Law of Ukraine "On Consumer Protection" of 2023 is considered as an important step toward the introduction of a European model of legal regulation in the field of consumer protection. At the same time, emphasis is placed on the postponement of its entry into force due to the imposition of martial law, which slows down the practical implementation of new legal mechanisms.

It is concluded that further harmonization of Ukrainian legislation with the law of the European Union requires a systematic renewal of the regulatory framework, strengthening the institutional capacity of state supervisory bodies, the development of alternative consumer dispute resolution mechanisms, and the formation of an effective consumer policy oriented toward European standards of consumer protection.

Key words: harmonization of legislation; consumer protection; consumer policy; electronic commerce; collective protection of consumer interests; liability for defective products.

Постановка проблеми. Україна, декларуючи стратегічний курс на європейську інтеграцію, зобов'язалася гармонізувати національне законодавство у сфері захисту прав споживачів із нормами Європейського Союзу. Однак цей процес виявився складним та багатогранним, оскільки українська нормативно-правова база формувалася в умовах тривалих соціально-економічних трансформацій і містить значну кількість застарілих положень. Це створює розрив між сучасними європейськими стандартами та реальними інструментами захисту споживача в Україні.

Водночас правозастосовна практика демонструє, що навіть у разі формального наближення законодавства до європейських директив та регламентів, існує нестача ефективних механізмів контролю, належного врядування та інституційної спроможності. Недостатня координація між органами державної влади, обмежені ресурси уповноважених установ і низький рівень обізнаності споживачів створюють додаткові бар'єри для реалізації їхніх прав.

Крім того, бізнес-середовище не завжди готове до впровадження високих стандартів споживчої безпеки та прозорості, яких вимагає європейська модель. Це спричиняє конфлікти інтересів, затримує імплементацію нових норм і знижує загальний рівень довіри до ринку. Отже, проблема гармонізації законодавства України із законодавством ЄС у сфері захисту прав споживачів полягає не лише в адаптації нормативних актів, а й у необхідності комплексного реформування інституційних, управлінських та освітніх підходів.

Метою дослідження є виявлення недоліків українського законодавства у сфері захисту прав споживачів порівняно з правом ЄС, визначення напрямів гармонізації національних норм із європейськими стандартами.

Стан опрацювання. Низка вчених України вивчали питання проблеми гармонізації українського законодавства у сфері захисту прав споживачів із законодавством ЄС, зокрема: Алексеєв І.Г., Валько Л.А., Парасюк М.В., Пікуля Т.О., Ромовська З.В., Святоцький О.Д., Сокур Т.А., Тимченко Л.Д. тощо.

Виклад основного матеріалу. Теоретичне обґрунтування процесу гармонізації законодавства вимагає звернення до доктринальних підходів, сформованих у праві Європейського Союзу, де гармонізація розглядається як один із ключових інструментів правової інтеграції. З точки зору права ЄС, гармонізація законодавства у широкому розумінні визначається як заміна національної політики країн єдиною спільною політикою Союзу у відповідній сфері. У вузькому розумінні гармонізація у праві ЄС – це предметне наближення національних правових приписів до встановлених Союзом стандартів шляхом скасування відмінностей у національному законодавстві [1, с. 475]. На думку Т.А. Сокур, поняття «гармонізація» означає процес приведення законодавства у відповідність до норм права ЄС, що відбуваються в межах ЄС та є статутним обов'язком виключно держав-членів [2, с. 94].

Підвищення добробуту споживачів і забезпечення їхнього захисту є ключовими цінностями ЄС. До нормативної бази ЄС у сфері захисту прав споживачів відносяться установчі договори ЄС, Хартія основних прав Європейського Союзу (2000 р.), а також численні директиви та регламенти. Основними є наступні директиви: Директива 2011/83/ЄС про права споживачів, Директива 2005/29/ЄС стосовно недобросовісних комерційних практик бізнесу щодо споживачів на внутрішньому ринку, Директива 2006/114/ЄС про оманливу та порівняльну рекламу, Директива (ЄС) 2019/771 про деякі аспекти, що стосуються договорів про продаж товарів, Директива (ЄС) 2020/1828 про представницькі дії для захисту колективних інтересів споживачів.

Сукупність цих актів утворює комплексну систему, метою якої є не лише забезпечення належного рівня безпеки продукції, а й створення єдиного ринку з рівними умовами для споживачів у всіх державах-членах. У праві ЄС ключовим є принцип високого рівня захисту споживача як «слабшої сторони» договірних відносин, а також забезпечення рівних умов конкуренції на внутрішньому ринку. Саме тому значна частина директив передбачає детальні обов'язки щодо переддоговірного інформування, заборону недобросовісних практик та реальні засоби правового захисту, зокрема механізми колективного реагування.

Згідно ст. 415 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, «сторони співробітничають з метою забезпечення високого рівня захисту прав споживачів та досягнення сумісності між їхніми системами захисту прав споживачів» [3]. Зазначене положення має практичне значення, оскільки окреслює напрям державної політики України у сфері споживчого права як такої, що повинна бути сумісною з європейською моделлю не лише за змістом норм, а й за механізмами реалізації. Відповідно, гармонізація передбачає комплекс змін: законодавчих, інституційних та інформаційно-освітніх.

Наразі в Україні базовим актом у сфері захисту прав споживачів є Закон України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року №1023-XII, який неодноразово зазнавав змін і доповнень. Вчені вже тривалий час вказують на недоліки чинного Закону в контексті його невідповідності сучасним запитам суспільства та європейським стандартам. Так, Л.А. Валько відзначає, що законодавство України не враховує повною мірою специфіку цифрових товарів і послуг (постачання цифрового контенту, онлайн-сервіси), що є одним із ключових напрямів регулювання в ЄС. Це ускладнює імплементацію директив і регламентів ЄС у сфері цифрових послуг [4, с. 44-50]. Дійсно, проблема чинного регулювання полягає у його «аналоговій» логіці: багато норм були сформульовані з урахуванням класичної моделі офлайн-торгівлі та не охоплюють типові для цифрового ринку ситуації (маркетплейси, цифровий контент, автоматизовані сервіси, алгоритмічні рекомендації). Як наслідок, споживач фактично позбавляється частини гарантій, які у праві ЄС уже закріплені як стандарт, зокрема щодо прозорості інформації про продавця, умов повернення, гарантій, а також відповідальності платформ.

М.В. Парасюк звертає увагу на недостатній рівень захисту у питаннях інформації та прозорості для споживача в Україні (інформування про права, гарантії, умови договорів) порівняно зі стандартами ЄС [5, с. 101-104]. У країнах ЄС державна політика в цій сфері має освітній характер: створюються національні та європейські сайти, які розповсюджують інформацію про правові питання, а також проводяться рекламні кампанії. В Україні ж інформація для споживачів існує лише у вигляді консультацій, які проводить влада, а рівень довіри громадян до можливості захистити свої права залишається низьким.

Оскільки значна частина споживчих спорів є малозначними за ціною позову, але масовими за характером, ефективність системи захисту залежить від швидких та доступних процедур реагу-

вання. Європейська модель спрямована на те, щоб споживач міг відновити порушене право без надмірних витрат часу й коштів, що підсилює реальність гарантій, передбачених директивами. Натомість орієнтація виключно на адміністративні санкції не завжди забезпечує компенсацію шкоди споживачу та не створює достатньої превенції.

Інші вчені вбачають негативні моменти вітчизняного законодавства в обмеженні механізму колективного та позасудового захисту прав споживачів; фрагментарності повноважень між органами контролю й відсутність єдиного сучасного механізму ринкового нагляду у порівнянні з моделлю ЄС.

У Європейському Союзі працює ефективна система органів, які стежать за тим, щоб права споживачів дотримувалися. Особливо це відчувається через механізми вирішення спорів без суду (ADR) та онлайн-платформи для вирішення спорів (ODR). У Україні ж система контролю все ще переважно адміністративна, і зосереджена на покаранні порушників, а не на запобіганні порушенням та врегулюванні спорів без суду. Така система не забезпечує достатнього захисту прав споживачів та швидкого реагування на порушення.

Позитивним моментом, який свідчить про гармонізацію українського законодавства і права ЄС, є прийняття Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» від 19 травня 2011 року № 3390-VI. Вказаний Закон є майже повною імплементацією Директиви 85/374/ЄС «Про уніфікацію правових та адміністративних норм про відповідальність виробників за дефектну продукцію» від 25 липня 1985 року. Закон «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» діє одночасно з Законом «Про захист прав споживачів». Закон «Про захист прав споживачів» є загальним актом, а Закон «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» – спеціальним актом у визначеній сфері. Згідно з ч. 6 ст. 1 Закону «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» шкода – завдані внаслідок дефекту в продукції каліцтво, інше ушкодження здоров'я або смерть особи, пошкодження або знищення будь-якого об'єкта права власності, за винятком самої продукції, що має дефект [6]. Як бачимо, Закон «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» діє лише, якщо товар вибухнув, спричинив травму або смерть, завдав шкоди майну споживача.

Водночас вузька сфера застосування цього Закону демонструє потребу у комплекснішому підході до відповідальності суб'єктів ринку перед споживачем. У праві ЄС поряд із відповідальністю за дефектну продукцію розвивається також регулювання, спрямоване на забезпечення договірних прав споживача (належна якість, відповідність товару договору, ефективні способи захисту), що має бути відображено й у національному законодавстві через узгоджені механізми гарантій, ремонту, заміни або повернення товару.

З метою наближення українського законодавства до європейських стандартів, Верховною Радою України прийнято новий Закон України «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року № 3153-IX. Новий Закон чітко встановлює нові правила для сфер електронної комерції: введення поняття електронної торговельної платформи (маркетплейсу), створення «єдиного державного веб-порталу для споживачів у сфері електронної комерції» (Портал е-покупець) з реєстром перевірених продавців. Законом розширено права споживача щодо гарантійних зобов'язань, повернення та обміну товару, усунення недоліків: серед іншого передбачено електронну форму гарантійних документів, більш чіткі права у випадку придбання товару з недоліком. Закон запроваджує новий режим контролю і нагляду за захистом прав споживачів: розширюються повноваження компетентного органу, підвищується роль громадських об'єднань споживачів, регулюється позасудове врегулювання споживчих спорів. Закон імплементує підходи ЄС-орієнтованого права: гармонізує принципи, напрями політики захисту споживачів, вводить більш прозору інформацію про продавця та товар, стимули для підвищення рівня захисту споживача.

Вказані новації свідчать про намагання законодавця наблизити українську модель до стандартів ЄС, де відповідальність за прозорість інформації та безпеку транзакцій покладається не лише на продавця, а й на посередника/платформу в межах її функцій. Також важливим є посилення ролі громадських об'єднань споживачів, що загалом відповідає європейській тенденції розвитку представницьких механізмів захисту колективних інтересів.

Однак, новий Закон України «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року набере чинності не раніше дня припинення чи скасування воєнного стану. З цього правила є наступне

виключення: положення про Портал е-покупець, які набирають чинності з дня введення в експлуатацію Порталу е-покупець відповідним рішенням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері цифрової економіки, але не пізніше ніж через три роки з дня набрання чинності цим Законом. Після введення в експлуатацію Порталу е-покупець суб'єкти електронної комерції, що реалізують товари, виконують роботи, надають послуги з використанням інформаційно-комунікаційних систем, зобов'язані зареєструватися на Порталі е-покупець протягом шести місяців з дня введення його в експлуатацію [7].

Отже, аналіз чинного нормативного поля дозволяє стверджувати, що гармонізація у сфері захисту прав споживачів в Україні перебуває на етапі переходу від фрагментарного регулювання до системної, ЄС-орієнтованої моделі. Водночас ефективність майбутніх змін залежатиме не лише від формального набрання чинності новим законом, а й від здатності держави забезпечити реальне функціонування механізмів контролю, доступних способів захисту прав споживачів і належного рівня інформування громадян.

Висновки. Проведений аналіз свідчить, що чинне українське законодавство у сфері захисту прав споживачів має значні прогалини та недоліки порівняно з європейськими стандартами. Закон України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року вже не відповідає сучасним реаліям, особливо у сфері цифрових товарів і послуг, що підтверджується позиціями вітчизняних науковців. Недостатня увага до питань інформування споживачів, фрагментарність системи контролю та слабкий розвиток позасудових способів вирішення спорів ускладнюють ефективний захист прав громадян. У той же час прийняття спеціального Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» від 19 травня 2011 року стало важливим кроком на шляху гармонізації із законодавством ЄС, оскільки він упроваджує європейський підхід до компенсації шкоди, завданої небезпечною продукцією.

Гармонізація українського законодавства вимагає визначення правового статусу споживача в цифровому середовищі, узгодження термінології із правом ЄС та розширення позасудових механізмів захисту прав споживача. Прийнятий у 2023 році новий Закон «Про захист прав споживачів» демонструє прагнення України імплементувати сучасні європейські стандарти, однак його фактичне набрання чинності залежить від припинення воєнного стану. Впровадження нової моделі правового регулювання стане важливим кроком до створення ефективної, прозорої та орієнтованої на споживача системи захисту, що відповідатиме європейським підходам та підвищить рівень довіри громадян до ринку товарів і послуг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пікуля Т.О. Гармонізація законодавства в процесі переговорів про вступ України до Європейського Союзу. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. №8. С. 474–476. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2024/114.pdf (дата звернення 09.12.2025).
2. Сокур Т.А. Гармонізація та адаптація як інструменти правової інтеграції при взаємодії правових систем держав-членів з правопорядком ЄС і правовими системами країн – кандидатів. *Всеукраїнська науково-практична конференція 18 травня 2023 року.* Запоріжжя. Класичний приватний університет. С. 93–96. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/download/220/5185/17905-1?inline=1 (дата звернення 09.12.2025).
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: міжнар. договір від 21 берез. 2014 р. № 984_011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення 09.12.2025).
4. Валько Л.А. Гармонізація законодавства України та ЄС у сфері захисту прав споживачів цифрових послуг. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія Право. Випуск 86: частина 2. 2024. С. 44–50. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/320203/310793 (дата звернення 09.12.2025).
5. Парасюк М.В. Проблемні аспекти захисту прав споживачів в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія Право. Випуск 44. Том 1. 2017. С. 101–104. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/29f34e30-9075-4812-aeca-14a5922f7d01/content (дата звернення 09.12.2025).

6. Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції: Закон України від 19 травня 2011 р. № 3390-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 36. Ст. 422. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3390-17 (дата звернення 09.12.2025).
7. Про захист прав споживачів: Закон України від 10 червня 2023 року № 3153-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 78. Ст. 276. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20 (дата звернення 09.12.2025).

УДК: 347.2:332.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.59

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЗА ДОГОВОРОМ ЗЕМЕЛЬНОГО СЕРВІТУТУ НА ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНКАХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Курило В.І.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративного та фінансового права
Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0003-1268-801X
e-mail: finlaw_chair@nubip.edu.ua

Гориславська І.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного та господарського права
Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0002-1865-9132
e-mail: gorislavska_i@nubip.edu.ua

Адамович О.В.,
PhD, доцент кафедри цивільного та господарського права
Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0009-0005-8678-6060
e-mail: adamovych.oksana@nubip.edu.ua

Курило В.І., Гориславська І.В., Адамович О.В. Особливості реалізації прав за договором земельного сервітуту на земельних ділянках сільськогосподарського призначення.

Стаття присвячена дослідженню правових засад реалізації речових прав на чуже майно через інститут земельного сервітуту в умовах воєнного та поствоєнного відновлення України. У центрі уваги перебувають проблеми встановлення, зміни та припинення земельних сервітутів на землях сільськогосподарського призначення з урахуванням зростаючої потреби у відновленні критичної інфраструктури, будівництві інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, а також забезпеченні оборонних потреб держави. Особливу увагу приділено договору земельного сервітуту як найбільш гнучкому правовому інструменту, здатному забезпечити баланс між публічними інтересами та правами приватних власників земельних ділянок. Обґрунтовано, що на відміну від реквізиції чи примусового вилучення, сервітут не припиняє право власності, а встановлює пропорційне та функціонально обґрунтоване обтяження, мінімізуючи втручання у правомочності власника. На основі аналізу норм Цивільного та Земельного кодексів України, спеціального законодавства у сфері енергетики та електронних комунікацій, а також актуальної судової практики Верховного Суду досліджено проблеми договірного та примусового встановлення сервітутів, державної реєстрації таких прав, погодження документації із землеустрою та визначення меж охоронних зон. Значну увагу приділено питанням зловживання правом у відносинах щодо встановлення сервітутів, зокрема ухиленню користувачів від укладення договорів, що унеможливлює ефективну реалізацію речових прав власників земельних ділянок. Окремо проаналізовано специфіку реалізації речових прав у період дії воєнного стану, включно з поновленням договорів земельного сервітуту без внесення відомостей до державних реєстрів, а також необхідністю забезпечення законного доступу до земельних ділянок для потреб розмінування, розміщення військової техніки та зведення фортифікаційних споруд. Обґрунтовано потребу формування спеціального правового режиму реалізації речових прав у публічних інтересах оборони, який має поєднувати оперативність прийняття рішень із гарантіями компенсації збитків, відшкодування втрат сільськогосподарського

виробництва та відновлення земель. Зроблено висновок, що удосконалення договірної моделі земельного сервітуту є необхідною умовою забезпечення правової визначеності, ефективного землекористування та сталого відновлення інфраструктури в умовах воєнного та післявоєнного періодів.

Ключові слова: речові права, здійснення речових прав, договір земельного сервітуту, земельні ділянки сільськогосподарського призначення.

Kurylo V.I., Horislavska I.V., Adamovych O.V. Features of the implementation of rights under a land servitude agreement on agricultural land plots.

The article is devoted to the study of the legal foundations for the exercise of proprietary rights to another person's property through the institution of land servitude under the conditions of wartime and post-war recovery in Ukraine. The focus is placed on the issues of establishment, modification, and termination of land servitudes on agricultural land, taking into account the growing need to restore critical infrastructure, construct engineering and fortification facilities, and ensure the defense needs of the state. Particular attention is paid to the land servitude agreement as the most flexible legal instrument capable of ensuring a balance between public interests and the rights of private landowners. It is substantiated that, unlike requisition or compulsory expropriation, a servitude does not terminate ownership rights but establishes a proportional and functionally justified encumbrance, minimizing interference with the owner's powers. Based on the analysis of the provisions of the Civil Code and the Land Code of Ukraine, special legislation in the fields of energy and electronic communications, as well as the relevant case law of the Supreme Court, the article examines the problems of contractual and compulsory establishment of servitudes, state registration of such rights, approval of land management documentation, and determination of the boundaries of protection zones. Considerable attention is devoted to issues of abuse of rights in relations concerning the establishment of servitudes, in particular the avoidance by users of concluding servitude agreements, which makes the effective exercise of proprietary rights by landowners impossible. The article also separately analyzes the specifics of exercising proprietary rights during martial law, including the renewal of land servitude agreements without entering information into state registers, as well as the need to ensure lawful access to land plots for demining purposes, deployment of military equipment, and construction of fortification structures. The necessity of forming a special legal regime for the exercise of proprietary rights in the public interest of national defense is substantiated, which should combine the efficiency of decision-making with guarantees of compensation for damages, reimbursement of losses in agricultural production, and restoration of land. It is concluded that improving the contractual model of land servitude is a necessary condition for ensuring legal certainty, efficient land use, and sustainable infrastructure recovery in wartime and post-war periods.

Key words: property rights, exercise of property rights, land easement agreement, agricultural land plots.

Постановка проблеми. В умовах військового та поствоєнного відновлення, що характеризуються масовим руйнуванням критичної інфраструктури та необхідністю швидкого будівництва фортифікаційних споруд, існуюча доктрина та законодавство про земельний сервітут виявляються недостатньо гнучкими та оперативними. Договір земельного сервітуту є найбільш гнучким правовим інструментом для швидкого вирішення критичних викликів у період відбудови, оскільки він дозволяє балансувати публічні інтереси та право приватного власника. На відміну від реквізиції, сервітут не припиняє право власності, а лише обтяжує його, мінімізує «втручання» у правовмочності власника. Договірна форма, навіть у ситуаціях, де вона ініціюється державними чи комунальними підприємствами (публічний сервітут), дає можливість сторонам чітко визначити межі користування, а також погодити справедливий розмір компенсації та умови відновлення земельної ділянки сільськогосподарського призначення після завершення робіт.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз сучасних досліджень та опублікованих робіт показує затребуваність та активне дослідження обраної тематики. Зокрема, досліджували українські науковці, як Носік В.В. проводив порівняльний аналіз змісту права постійного користування землею з правом на користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб й іншими речовими правами [1], Харченко Г.Г. досліджував перехід речових прав за договором [2], Гудима М.М. здійснив аналіз конструкції речового договору [3], Карюк А.М. визначає, що

земельний сервітуту надає власнику можливість ефективно використовувати земельну ділянку, а також передбачає право на задоволення немайнових інтересів інших осіб, речове право яких на неї не пов'язане зі здійсненням майнових прав [4], Харитонова Т.Є. досліджує проблематику встановлення земельних сервітутів для потреб енергетики [5] та інші. Водночас, сьогодення потребує встановлення сервітутів для військових потреб, що вимагає чіткого правового регулювання для забезпечення законного доступу до земель та захисту прав землевласників.

Відтак, **метою даної статті є** комплексний аналіз особливостей реалізації прав за договором земельного сервітуту на земельних ділянках сільськогосподарського призначення на основі аналізу чинного законодавства, сучасної доктрини та актуальної судової практики.

Виклад основного матеріалу. У системі приватноправового регулювання речові права виступають фундаментальним інструментом забезпечення стабільності цивільного обороту та раціонального використання матеріальних ресурсів. Абсолютний характер речових прав зумовлює покладення на невизначене коло осіб обов'язку утримуватися від будь-яких дій, що перешкоджають реалізації належного суб'єкту панування над річчю. Особливе місце в системі речових прав займають речові права на чуже майно, сутність яких полягає у наданні певного обсягу правомочностей щодо речі особі, яка не є її власником. Таке обмежене панування дозволяє оптимально розподілити корисні властивості речі між власником та іншими суб'єктами, забезпечуючи баланс інтересів у сферах землекористування, агровиробництва, інфраструктурного розвитку та природокористування. Одне із важливих питань полягає у необхідності негайного встановлення (або примусового припинення) публічних сервітутів для відновлення енергомереж, газопроводів та транспортних шляхів в інтересах суспільної необхідності.

Реалізація речових прав може бути здійснена відповідно до Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) (ст. 402) [6] через вчинення правочину (договору), відповідно до закону, заповіту та за рішенням суду. Відповідно до ст. 404 ЦК України право користування чужою земельною ділянкою полягає у можливості проходу, проїзду через земельну ділянку, прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку і трубопроводів, забезпечення водопостачання, меліорації тощо. Право земельного сервітуту визначено і Земельним кодексом України (Глава 16) (далі – ЗК України) [7], як право власника або землекористуача земельної ділянки чи іншої заінтересованої особи на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками). Водночас, власники та користувачі земельних ділянок усіх форм власності, розташованих у масиві земель сільськогосподарського призначення, зобов'язані надавати право сервітуту для забезпечення проходу (проїзду) іншим власникам та користувачам земельних ділянок до належної їм на відповідному праві земельної ділянки (аб. 2 ч.6. ст. 37^1 ЗК України). Подібна норма передбачена і для забезпечення потреб у реалізації речового права постачальниками електронних комунікаційних мереж (ч. 5 ст. 75 ЗК України та Закон України «Про електронні комунікації» [8]. Отже, власники земель та землекористувачі зобов'язані забезпечити реалізацію публічного речового права. Судова практика обрала шлях обов'язкового встановлення того факту, чи були проведені належні спроби для укладення такого договору, перш ніж заінтересована сторона звернеться до суду із вимогою щодо встановлення сервітуту за допомогою винесення відповідного судового рішення [5, с. 241; 9]. Для потреб енергетики (ремонт енергетичної інфраструктури) було б доцільно врахувати думку науковців про встановлення на законодавчому рівні безоплатного сервітуту з вільним доступом до відповідних об'єктів без необхідності укладати договір земельного сервітуту [10, с. 55]. І хоча у 2021 році були внесені зміни до ЗК України [11] та передбачена норма про те, що «лінійні об'єкти енергетичної інфраструктури можуть розміщуватися на земельних ділянках усіх категорій земель без зміни їх цільового призначення, у тому числі за договорами сервітуту» ч. 4 ст. 76 ЗК України, залишається питання щодо погодження та затвердження документації із землеустрою, зокрема «технічна документація із землеустрою щодо встановлення меж частини земельної ділянки, на яку поширюється право суборенди, сервітуту, погоджується землевласником (у разі встановлення сервітуту щодо земельної ділянки, що не перебуває у користуванні, або у разі встановлення сервітуту щодо земельної ділянки, що перебуває у користуванні, – за договором з її власником) або землекористувачем (в інших випадках) і затверджується особою, яка набуває право суборенди, сервітуту» (ч. 4 ст. 186 ЗК України).

Не менш актуальним є питання щодо виділення та правового оформлення земельних ділянок на яких розміщуються об'єкти інженерної інфраструктури у межах окремої територіальної громади, декількох громад чи цілого регіону. Будівництво нових та реконструкція (відновлення після

бойових дій) таких об'єктів вимагає не лише окремих земельних ділянок, але й додаткових для облаштування охоронних зон [12].

Договір сервітуту забезпечує пропорційність обмежень та гарантує правову передбачуваність, що є критично важливим для залучення інвестицій у відновлення зруйнованої інфраструктури, зокрема шляхом спрощення взаємодії між приватними забудовниками та власниками землі. Досить обґрунтованою є позиція науковців щодо встановлення сервітутів на земельну ділянку на користь приватних землевласників можливе лише у договірному порядку, так як примусове встановлення у судовому порядку є порушенням права власності на земельні ділянки, виключенням називають – суспільні потреби (нині, це питання оборо здатності нашої країни) [13, с. 267-268; 14, с. 139]. Наука цивільного права договори про встановлення речового права, в тому числі і права користування чужим майном (сервітуту) поділяє на дві групи: прямі речові договори, що визначають порядок встановлення речового права, та змішані договори, де основною метою буде не встановлення речового права [15].

Договір земельного сервітуту підлягає державній реєстрації виходячи із норм Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [16] (ст. 4), а у період дії воєнного стану державній реєстрації підлягають також договори земельного сервітуту, які поновлені у цей період без внесення відомостей про це до Державного реєстру прав «у випадках, визначених підпунктом 1 пункту 27 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (у редакції, яка діяла до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель» [17]». Таку позицію підтримав Верховний Суд у постанові від 29.03.2023 р. у справі № 563/376/22-ц) [18]. Право на продовження договорів земельного сервітуту стосується усіх земель сільськогосподарського призначення (як державної, комунальної, так і приватної власності).

Іншим боком проблеми є небажання укладати договори земельних сервітутів користувачами, що обмежує реалізацію речових прав власника земельної ділянки. Прикладом є справа між Акціонерним товариством «Українська залізниця» (позивач) та ТОВ «Євротранстелеком» про встановлення з моменту набрання рішенням суду законної сили на користь ТОВ «Євротранстелеком» безстрокового оплатного земельного сервітуту та про зобов'язання ТОВ «Євротранстелеком» внести відомості про земельний сервітут до Державного земельного кадастру та Державного реєстру речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень у травні 2024 року. Позовні вимоги обґрунтовувались тим, що через земельну ділянку, яка перебуває в постійному користуванні позивача, відповідно до раніше укладених угод прокладені волоконно-оптичні лінії зв'язку (кабелі), що є власністю ТОВ «Євротрансетелком», проте відповідач не уклав договору земельного сервітуту, а користувався земельними ділянками. Натомість на неодноразові звернення позивача до відповідача про укладення договору про встановлення земельного сервітуту відповідач не відреагував. При цьому позивач вважав, що ненадання згоди на укладення договору про встановлення земельного сервітуту з боку відповідача та заперечення щодо його встановлення у судовому порядку порушує права АТ «Українська залізниця» на ефективне використання своєї власності та задоволення своїх потреб, зокрема, у зв'язку з невизначенням взаємних прав та обов'язків щодо користування земельною ділянкою і встановлених обмежень щодо наявності охоронних зон у межах прокладеного кабелю, необхідності сплати податку з урахуванням коефіцієнта індексації тощо [19]. Науковці визначають найпоширенішою формою зловживання правом дію особи з метою уникнення, ухилення від виконання своїх цивільних обов'язків, дії з метою перешкоджання чи блокування реалізації суб'єктивних цивільних прав кредиторів на їх захист та відновлення [20, с. 25]. Правова позиція Верховного суду України у постанові від 26.08.2025 р. у справі № 909/457/24 полягає також у тому, що метою сервітуту є задоволення потреб власника або користувача земельної ділянки для ефективного її використання. Одночасно суд має враховувати при встановлені безоплатного земельного сервітуту для проходу, проїзду та прокладання комунікацій через сусідню земельну ділянку допускається за сукупності таких умов: доведення неможливості нормального використання власної земельної ділянки без встановлення сервітуту; відсутність альтернативних шляхів доступу; вжиття заходів досудового врегулювання спору; наявність технічної можливості встановлення сервітуту; відсутність надмірного обтяження власника земельної ділянки, щодо якої встановлюється сервітут [21].

Важливою узагальнюючою практикою є позиція Касаційного цивільного суду у складі Верховного суду щодо земельного сервітуту, який «ускладнює або унеможливлює використання земельної ділянки, власник чи користувач має право вимагати вилучення (викупу) ділянки для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності». Якщо відбувається таке вилучення, то збитки будуть відшкодовані землевланикам (землекористувачам) відповідними органами виконавчої влади, чи органами місцевого самоврядування, якими було прийняте відповідно рішення про викупу земельних ділянок. У земельних спорах, де серед об'єктів позовних вимог є і гідротехнічна споруда, що розміщена на земельній ділянці, та «нерозривно пов'язана з водним об'єктом не може бути відокремлена без втрати цільового призначення, тому не підлягає державній реєстрації як окремий об'єкт нерухомого майна і не може перебувати у власності фізичних осіб, за винятком випадків, передбачених законом [21]. Доволі ускладненим є питання встановлення договірного сервітуту на земельній ділянці сільськогосподарського призначення (навить для суспільно важливих питань). Прикладом є справа № 6-403цс17, 658/5120/14-ц від 05.04.2017 р. [22], що розглядалась не один рік та завершилась відмовою у встановленні земельного сервітуту на земельну ділянку сільськогосподарського призначення, що належить сільській раді. Державне підприємство «Національна енергетична компанія «Укренерго» звернулось до суду з позовом до ОСОБА_1, де серед третіх осіб були: командитне товариство «Науково-впроваджувальна фірма «Нові технології», управління Держземагенства у Каховському районі Херсонської області та фермерське господарство «Едельвейс» про встановлення права земельного сервітуту. Позивач посилався на те, що за результатами відкритих торгів між ДП «НЕК «Укренерго» та командитним товариством укладено договір про надання послуг з оформлення права обмеженого безоплатного та строкового користування чужими земельними ділянками (їх частинами) на період прокладання (будівництва) та експлуатації повітряної лінії електропередачі 750 кВ Запорізька АЕС – Каховська. Оскільки маршрут траси повітряних ліній електропередач перетинає земельну ділянку ОСОБА_1, яка знаходиться та території Коробківської сільської ради Каховського району Херсонської області та належить відповідачу на підставі державного акта від 16 лютого 2006 року, та підпадає під охоронну зону ПЛ 750 кВ Запорізька АЕС – Каховська, ними направлена пропозиція про укладення договору на встановлення земельного сервітуту, відповідь на пропозицію не надійшла. Висновок Верховного суду України про відмову у скасуванні рішення апеляційного суду, що відмовив у встановленні земельного сервітуту, базувалась на тому, що укладення договору земельного сервітуту на таку земельну ділянку позбавить власника використовувати земельну ділянку сільськогосподарського призначення за цільовим призначенням. Водночас на період дії воєнного стану спрощено порядок встановлення та зміни цільового призначення земельної ділянки. Зокрема, «становлення та зміна цільового призначення ділянок для переміщення виробничих потужностей підприємств, евакуйованих із зони бойових дій, будівництва мереж електропостачання, газорозподільних, водопровідних, теплопровідних, каналізаційних мереж, електронних комунікаційних мереж, об'єктів магістральних газопроводів, дозволяється без дотримання правил співвідношення між видом цільового призначення земельної ділянки та видом функціонального призначення території, визначеним відповідною містобудівною документацією, за умови, що розміщення на земельній ділянці відповідних об'єктів не призведе до порушення обмежень у використанні земель, вимог нормативно-правових актів, будівельних норм та інших нормативних документів, обов'язковість застосування яких встановлена законодавством» [23]. Нагальна потреба для впровадження договірної форми земельного сервітуту на земельних ділянках сільськогосподарського призначення існує через повномасштабне вторгнення агресора на територію України. У Плані пріоритетних дій уряду на 2025-2026 роки є «розроблення та затвердження планів на 2026 рік з питань будівництва військових інженерно-технічних та фортифікаційних споруд та улаштування антидронового захисту на ділянках логістичних шляхів (маршрутів): 1) плану фортифікаційного обладнання оборонних рубежів в операційних зонах угруповань військ (сил); 2) плану улаштування інженерних загороджень на оборонних рубежах в операційних зонах угруповань військ (сил); 3) плану обладнання антидроновим захистом визначених ділянок логістичних шляхів (маршрутів)» [24], що потребує реалізації речових прав і землевласників та користувачів і структурних підрозділів Міністерства оборони України.

Висновки. Таким чином, сервітут як речове право на чуже майно є ефективним інструментом регулювання земельних відносин, особливо у сфері використання земель сільськогосподарського призначення. Договірний спосіб його встановлення забезпечує оптимальне поєднання автономії

волі сторін та публічних гарантій захисту речових прав, створюючи гнучкий, стабільний і юридично передбачуваний механізм упорядкування взаємовідносин щодо використання землі. Сучасні умови воєнного стану актуалізують проблему належного правового врегулювання реалізації речових прав власників земельних ділянок у випадках їх використання, зокрема, для потреб оборони, для розмінування територій, зведення фортифікаційних споруд та забезпечення діяльності структурних підрозділів Міністерства оборони України. Визначається необхідність формування спеціального правового режиму реалізації речових прав у публічних інтересах оборони держави та чіткі підстави встановлення тимчасових обтяжень або обмежених речових прав, визначення строків їх дії, порядку державної реєстрації, механізми припинення після досягнення оборонної мети, а також механізми компенсації завданих збитків, відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва та відновлення земель. Запровадження прозорих і передбачуваних правових механізмів дозволить забезпечити баланс публічних і приватних інтересів, підвищити ефективність використання земель та сприятиме формуванню сталої правозастосовної практики в умовах воєнного та післявоєнного періодів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Носік В.В. Речові права на землю: теорія і практика. Речове право: пріоритети та перспективи. Матеріали Київських правових читань. Київ, 22 березня 2019 / Р.А. Майданик, Я.М. Романюк та ін.; К.: Алерта, 2019. 266 с. URL: https://ssrn.com/abstract=3455842.
2. Харченко Г.Г. Перехід речових прав за договором (каузальна та абстрактна моделі). *Підприємництво, господарство і право*. №1. 2019. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/1/9.pdf.
3. Гудима М.М. Конструкція речового договору: модне віяння зарубіжної правової доктрини чи реалія вітчизняного правопорядку? *Правова Позиція,* №1 (30), 202. URL: https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2021/1/12.pdf.
4. Карюк А.М. Земельний сервітут: особливості та порядок встановлення. Просторове планування для майбутнього України: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., 25–26 трав. 2023 р. Полтава: Національний університет імені Юрія Кондратюка, 2023. С. 131–133. URL: https://reposit.nupp.edu.ua/handle/PoltNTU/12856.
5. Харитонова Т.Є. Встановлення земельних сервітутів для потреб енергетики: науково-практичні правові проблеми. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право, Том 2 № 88. 2025. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/330059.
6. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
7. Земельний кодекс України: Закон України від 01.07.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text.
8. Про електронні комунікації: Закон України від 16.12.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text.
9. Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику застосування судами законодавства під час розгляду цивільних справ про захист права власності та інших речових прав» від 28.01.2013 року № 24-150/0/4-13. URL: https://ips.ligazakon.net/document/VRR00095.
10. Луць В.В., Лапечук П.І., Попович Т.Г. Проблеми земельного сервітуту. *Юридична Україна*. 2010. № 2. С. 53–55.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин: Закон України від 28.04.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1423-20#Text.
12. Литвиненко І. Встановлення земельних сервітутів на землях територіальних громад при розробці комплексних планів просторового розвитку. *Просторовий розвиток*. № (8), 2024. С. 444–455. URL: https://doi.org/10.32347/2786-7269.2024.8.444-455.
13. Третяк Т.О. Добросусідство в земельному праві України: монографія. К.: Алерта, 2019. 368 с.
14. Мироненко І.В. Особливості укладання договору щодо встановлення земельного сервітуту. Договір як універсальна форма правового регулювання: Матеріали Всеукраїнської нау-

ково-практичної онлай-конференції (м. ІваноФранківськ, 26 березня 2021р.). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2021. 153 с. С. 139–141.
15. Цитульський В.І. Підстави виникнення права користування чужим майном (сервітуту)/ В.І. Цитульський. *Аналітичне-порівняльне правознавство*/ редкол.: Ю.М. Бисага (голов. ред.), Д.М. Бєлов, С.Б. Булеца та ін.; ДВНЗ «УжНУ». Ужгород, 2022. № 6. С. 111–116. Біблі-огр.: с. 115-116 (22 назв). URL http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/273541/268918.
16. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07. 2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text.
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель: Закон України від 19.10.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2698-20#Text.
18. Постанова Верховного суду України від 29 березня 2023 року справа № 563/376/22-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110083750.
19. Рішення № 122677631, 16.10.2024, Господарський суд Івано-Франківської області. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/122677631.
20. Бичкова С.С. Віндикація і зловживання правом власності. Рекодифікація речового права : збірник матеріалів XIV Міжнародного цивілістичного форуму (м. Київ, 16 травня 2025 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2025. 200 с. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/KRC_conf-_Rekodyfikatsiya-rechovogo-prava_2025.pdf.
21. Постанова ВС України від 25 червня 2025 року у справі № 463/10616/19 (провадження № 61-14004св23) URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128457003.
22. Огляд судової практики касаційного цивільного суду у складі верховного суду (актуальна практика). Рішення, внесені до ЄДРСР, за липень 2025 року. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Oglyad_KCS_07_2025.pdf.
23. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 12 травня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2247-20#Text.
24. Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2025 рік : розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 лютого 2025. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-priorytetnykh-dii-uriadu-na-2025-rik-180225-131r.

УДК [[347.23:347.65/.68]:340.5](477+4-6ЄС)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.60

СПАДКОВІ ПРАВА В УКРАЇНІ ТА ЄС: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ[1]

Кучерявенко О.В.,
студент 2 курсу факультету прокуратури,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0005-7702-2034
e-mail: o.v.kucheryavenko@nlu.edu.ua

Кучерявенко О.В. Спадкові права в Україні та ЄС: порівняльний аналіз.

У дослідженні здійснено систематизацію матеріально-правових норм, насамперед Книги VI Цивільного кодексу України, та процесуально-колізійних механізмів національного законодавства, зокрема Закону України «Про міжнародне приватне право», з урахуванням їх гармонізації з Регламентом (ЄС) № 650/2012 Європейського Парламенту та Ради від 4 липня 2012 року «Про юрисдикцію, застосовне право, визнання та виконання рішень, прийняття та виконання автентичних документів у справах спадкування та про створення європейського свідоцтва про спадщину». Виявлено існуючі прогалини в законодавстві, колізії норм та проблемні аспекти правозастосування, зумовлені як внутрішніми переміщеннями осіб, так і міграційними процесами. Сформульовано узгоджений комплекс дій щодо розробки процедурних алгоритмів в процесі транскордонного спадкування. Звернено увагу на процес оформлення документів, тому що українські нотаріальні свідоцтва про спадщину формально не є Європейським сертифікатом спадкоємця і не підпадають під автоматичне визнання, передбачене Регламентом (ЄС) № 650/2012. Обґрунтовано зближення українського та європейського підходів до визначення «звичайного місця проживання». Розглянуто питання визнання автентичних актів та впровадження електронної ідентифікації в Україні у сфері спадкування, зокрема транскордонного. Підготовлено методичні рекомендації для розв'язання транскордонних ситуацій щодо нерухомості чи корпоративних прав у різних державах, відновлення документів, апостилювання, легалізації та доказування «центру життєвих інтересів». Зазначено, що національна інституція спадкування потребує, по перше, визначення єдиних напрямів гармонізації колізійних, юрисдикційних та процедурних норм щодо механізмів визнання спадкових документів та їх виконання, зокрема, Європейського свідоцтва про спадкування. По-друге, мають бути враховані складні проблеми правової кваліфікації, зокрема, щодо розмежування спадкового права та майнового режиму подружжя, оскільки окремі норми, які можуть бути кваліфіковані як спадкові в Європейському Союзі, можуть мати іншу природу у національному праві. По-третє, необхідно встановити чіткі межі застосування іноземного права через застереження про публічний порядок та імперативні норми, що є правовими механізмами захисту національної правової системи, які дозволяють суду відмовити у застосуванні іноземного права.

Ключові слова: спадкові відносини, регламент ЄС, транскордонне спадкування, застосовуване право.

Kucheryavenko O.V. Inheritance Law in Ukraine and the EU: a comparative analysis.

The study systematically organized substantive legal norms, primarily those found in Book VI of the Civil Code of Ukraine, and the procedural and conflict-of-laws mechanisms of national legislation, particularly the Law of Ukraine 'On Private International Law.' This was done while considering their harmonization with Regulation (EU) No 650/2012 of the European Parliament and of the Council of

[1] Науковий керівник: Панченко В.В., кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри цивільного судочинства, арбітражу та міжнародного приватного права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого.

4 July 2012 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and acceptance and enforcement of authentic instruments in matters of succession and on the creation of a European Certificate of Succession.

Existing legislative gaps, conflicts of norms, and problematic aspects of law enforcement, caused by both internal displacement of persons and migration processes, have been identified. A coordinated set of actions has been formulated regarding the development of procedural algorithms in the process of cross-border succession. Attention is drawn to the process of document registration, given that Ukrainian notarial certificates of inheritance are formally not European Certificates of Succession and are not subject to the automatic recognition provided for by Regulation (EU) No 650/2012. The convergence of Ukrainian and European approaches to determining 'habitual residence' is substantiated. The issues of recognizing authentic instruments and implementing electronic identification in Ukraine in the field of succession, particularly cross-border succession, are examined. Methodological recommendations have been prepared for resolving cross-border situations concerning real estate or corporate rights in different states, document restoration, apostille, legalization, and proving the 'center of vital interests.

It is noted that the national institution of succession requires, firstly, the definition of unified directions for harmonizing conflict-of-laws, jurisdictional, and procedural norms regarding the mechanisms for the recognition and enforcement of inheritance documents, including the European Certificate of Succession. Secondly, complex issues of legal qualification must be taken into account, particularly concerning the distinction between inheritance law and the matrimonial property regime, as certain norms that might be classified as succession-related in the European Union may have a different nature in national law. Thirdly, it is necessary to establish clear limits on the application of foreign law through the public policy clause and mandatory rules, which are legal mechanisms for protecting the national legal system, allowing the court to refuse the application of foreign law.

Key words: Succession matters, EU Regulation, cross-border succession, applicable law.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна проти України дуже сильно змінила сучасні реалії, суттєво вплинувши на приватно-правові відносини, зокрема у сфері спадкування. Масова міграція українців до країн Європейського Союзу, постійна зміна місця проживання як спадкодавців, так і спадкоємців, а також знаходження спадкового майна у різних юрисдикціях поставили перед юристами та наукою багато гострих питань. До 2022 року питання гармонізації спадкового законодавства України з правом Європейського Союзу розглядалося здебільшого в контексті євроінтеграційного курсу. Основна увага приділялася уніфікації правил щодо юрисдикції, застосовуваного права, а також визнання та виконання рішень у спадкових справах. Однак, з початком повномасштабної війни, виникли нові, невідкладні виклики сьогодення, що ускладнює спадкування майна за кордоном, зокрема втрата документів на майно, можливе знаходження учасників спадкових відносин в різних державах, що є перешкодою вчасного відкриття спадщини, та інше.

Отже, в умовах воєнного стану, питання транскордонних спадкувань, ускладнені викликами сьогодення, що потребує додаткових правових механізмів процедури спадкування. Саме це створює передумови аналізу правового регулювання спадкування в різних державах та їх порівняльної характеристики, задля чіткої правової визначеності сфери спадкування, з урахуванням потреб не тільки в контексті євроінтеграційного розвитку, а й умов сучасних реалій.

Мета дослідження: аналіз змін, які відобразились в правовому регулюванні інституту спадкування в Україні під впливом факторів повномасштабної збройної агресії та євроінтеграційних процесів, з подальшою розробкою цілісної концепції регулювання транскордонних спадкових правовідносин, зокрема задля запровадження правової визначеності, спрощення процедур і посилення захисту суб'єктивних прав учасників спадкових відносин.

Стан опрацювання проблематики. Питання спадкового права, його гармонізації з Європейським законодавством та регулювання транснаціональних спадкових відносин в умовах зовнішніх викликів є об'єктом постійної уваги для вчених. Дослідження подібної проблематики здійснювали такі вчені як Бабкін В.В., Михайлів М.О., Цибульська О., проаналізувавши актуальні проблеми в сфері спадкування, як в Україні так і Європі. Михайлів М.О. [4] розглянув питання спадкування в Європі, а саме визначення застосовного законодавства щодо оформлення спадщини. Бабкін В.В. [1] комплексно дослідив питання спадкування за заповітом і можливі проблеми, які виникають у разі смерті спадкодавця до відкриття спадщини в Україні. Також було розглянуто окремі нагальні питання про проблеми нотаріального оформлення спадкових прав тощо.

Виклад основного матеріалу. Інститут спадкування в Україні – це не просто комплекс норм, а справжній правовий фундамент, який кодифікований і закріплений у Книзі шостій Цивільного кодексу. Саме цей розділ ЦК є основою спадкового права, де чітко прописано, з чого складається спадщина, хто і за якими правилами її приймає, і закріплено можливе коло спадкоємців за принципом черговості. Всі ці матеріально-правові аспекти є невід'ємним основою, а процедурні моменти, як-от сам порядок видачі свідоцтва про право на спадщину, повний перелік та алгоритм нотаріальних дій, детально регулюються окремим законодавством про нотаріат та відповідними підзаконними нормативно-правовими актами, що створює чітку та послідовну структуру. При цьому, коли в справі з'являється «іноземний елемент», наприклад, коли спадкодавець проживає за кордоном чи майно знаходяться за межами України, регламентація відбувається відповідно до положень Закону України «Про міжнародне приватне право». Він містить колізійні норми, які допомагають визначити, право якої держави необхідно застосовувати до вирішення питань щодо форми заповіту, дієздатності заповідача та інших за наявності іноземного елементу, що формує транскордонність характеру відносин.

У Європейському Союзі ситуація дещо відмінна, і тут варто зупинитися детальніше. Європейський Союз виявив прагматизм в тому, що вони не стали уніфікувати матеріальне спадкове право усіх держав-членів, залишивши це питання у віданні національних правових систем, інакше це був би надто складний, майже нездійсненний процес [4, с. 179]. Натомість, фокус був зроблений на уніфікації колізійних норм та правил міжнародної юрисдикції. Це стало можливим завдяки ключовому документу, а саме, Регламенту (ЄС) № 650/2012 Європейського Парламенту та Ради від 4 липня 2012 року «Про юрисдикцію, застосовне право, визнання та виконання рішень, прийняття та виконання автентичних документів у справах спадкування та про створення європейського свідоцтва про спадщину».

Регламент (ЄС) № 650/2012 Європейського Парламенту та Ради від 4 липня 2012 року «Про юрисдикцію, застосовне право, визнання та виконання рішень, прийняття та виконання автентичних документів у справах спадкування та про створення європейського свідоцтва про спадщину» встановив таке загальне правило застосовуваного права як звичайне місце проживання спадкодавця, що є гнучким критерієм, що дозволяє визначити фактичний «центр життєдіяльності» особи, а точніше спадкодавця. Крім того, Регламент (ЄС) № 650/2012 допускає professio iuris, тобто право спадкодавця самостійно обрати право держави свого громадянства для регулювання питань спадкування. Це дуже зручний інструментарій осіб, які перебувають за кордоном і мають певні проблеми щодо визначення права, яким мають намір регулюватись спадкові відносини [4, с. 295].

Регламент (ЄС) № 650/2012 Європейського Парламенту та Ради від 4 липня 2012 року «Про юрисдикцію, застосовне право, визнання та виконання рішень, прийняття та виконання автентичних документів у справах спадкування та про створення європейського свідоцтва про спадщину» не лише визначає правила юрисдикції та визнання рішень, але й вводить інноваційний інструмент – Європейське свідоцтво про спадщину, що визначається як Європейський сертифікат спадкоємця та діє як універсальний пропуск для зручного підтвердження статусу спадкоємця у всіх транскордонних справах в межах Європейського Союзу, значно спрощуючи як бюрократичні питання, так і процедурно-правові етапи прийняття спадщини. При цьому Європейське свідоцтво про спадщину не замінює внутрішніх національних спадкових свідоцтв і не є обов'язковим для використання на території держав-членів Європейського Союзу.

Тож, за відсутності Європейське свідоцтво про спадщину, компетентний орган будь-якої держави-члена Європейського Союзу, керуючись Регламентом (ЄС) № 650/2012, в першу чергу, застосує право тієї держави, де померлий мав звичайне місце проживання, якщо спадкодавець не скористався professio iuris і у заповіті не обрав застосовуване право держави свого громадянства, про що передбачено у статті 22 положеннями її частин. У такому випадку право держави громадянства спадкодавця регулюватиме спадкові відносини, що передбачить відповідно всі процедурні моменти в саме цієї держави щодо спадкування.

Для коректного вирішення транскордонних спадкових спорів першочергового значення набуває чітке розмежування категорій, які часто змішуються у національній правовій практиці, а саме, «звичайне місце проживання», «місце перебування» та «місцезнаходження особи чи майна». Саме ці поняття, визначені Регламентом (ЄС) № 650/2012, є ключовими для встановлення юрисдикції та застосовуваного права.

Традиційно українське законодавство оперує категорією місця проживання, яка здебільшого прив'язана до формальної реєстрації. Натомість, європейське право використовує більш динамічне поняття звичайного місця проживання. Це гнучкий, багатовимірний критерій, спрямований на визначення фактичного центру життєвих інтересів особи. Він охоплює місце, де особа проводить більшість часу і має стабільні соціальні, сімейні та економічні зв'язки. У практиці Європейського Союзу цей критерій розглядається як фактичний центр життєдіяльності, а не як місце формальної реєстрації.

Порівняно з цим, місце перебування має тимчасовий характер і не може бути визначальним для встановлення юрисдикції. Аналогічно, місцезнаходження майна відіграє лише допоміжну роль і враховується виключно у випадках, коли однозначне визначення звичайного місця проживання спадкодавця неможливе. Таким чином, саме категорія звичайного місця проживання фактично визначає, яке право буде застосовано у конкретній спадковій справі.

В умовах воєнних реалій та масового переміщення українців до ЄС, питання визначення звичайного місця проживання набуло особливої актуальності. Тривале перебування та зміна держави проживання призводять до зміщення центру життєвих інтересів багатьох осіб, що має прямий вплив на спадкові відносини.

У цьому контексті важливу роль відіграє Європейське свідоцтво про спадщину (*European Certificate of Succession, ECS*). Свідоцтво є універсальним документом, який визнається на всій території ЄС без необхідності легалізації чи апостилювання.

Цей документ, що видається уповноваженими органами (судами або нотаріусами), містить усі необхідні дані про спадкоємців та застосований правовий режим, значно спрощуючи доступ до закордонних активів. У той час як у країнах ЄС діє єдиний принцип прямої дії ECS, в українському праві відсутній аналогічний механізм. Українські спадкові свідоцтва не користуються автоматичним визнанням, що змушує громадян України проходити додаткові процедури підтвердження та легалізації.

Очевидною є необхідність переходу до категорії «звичайного місця проживання» з урахуванням критерію «центру життєвих інтересів», оскільки ці підходи краще відповідають сучасній мобільності населення. Такий підхід дозволяє уникнути правової невизначеності та робить механізм спадкування більш справедливим і прогнозованим.

Слід звернути увагу на процес оформлення документів, тому що українські нотаріальні свідоцтва про спадщину формально не є Європейським сертифікатом спадкоємця і не підпадають під автоматичне визнання, передбачене Регламентом (ЄС) № 650/2012 Європейського Парламенту та Ради від 4 липня 2012 року «Про юрисдикцію, застосовне право, визнання та виконання рішень, прийняття та виконання автентичних документів у справах спадкування та про створення європейського свідоцтва про спадщину». Їх визнання у державах-членах Європейського Союзу відбувається за національними правилами, зазвичай, у поєднанні з іншими міжнародними нормативно-правовими актами, і це означатиме, що необхідно робити автентичний переклад, що відтворює зміст та мету оригінального тексту, враховуючи культурні елементи з акцентом правових та стилістичних аспектів, що є важливим для юридичних документів.

Повномасштабна війна, на жаль, суттєво змінила практику спадкування, що було неминучим процесом як наслідок [2, с. 151]. На процедурному рівні наша держава запровадила спеціальні «воєнні» правила нотаріату, метою яких була максимальна гнучкість, по-перше, була розширена територіальна компетенція нотаріусів, щоб особи могли звернутися до нотаріуса там, де вони наразі знаходяться. По-друге, змінено правила обчислення процесуальних строків, наприклад, було враховано зупинення строку на час воєнного стану, з подальшими коригуваннями, що дозволило захистити права тих, хто фізично не міг подати заяви вчасно. Це було дуже необхідно через масове переміщення осіб як в середині держави, так і за її межами, обмеження доступу до реєстрів і архівів, а також через постійні труднощі в роботі інфраструктури на території України. Все це було підґрунтям відповідних негативних наслідків на практиці, по-перше, щодо втрати правовстановлюючих документів на нерухомість чи інше майно. По-друге, різне місцезнаходження членів родини в середині держави, або навіть їх знаходження в інших державах, що робить неймовірно складним процес подання заяв, легалізації іноземних документів та підтвердження родинних зв'язків. По-четверте, необхідність додаткових правових процедур, коли спадкове майно розташоване одразу в кількох юрисдикціях, що створює множинність юрисдикцій і вирішення колізійних питань вже щодо транскордонного спадкування.

Провівши аналіз національних норм та Регламента № 650/2012, можна зазначити, що національна інституція спадкування потребує, по перше, визначення єдиних напрямів гармонізації колізійних, юрисдикційних та процедурних норм щодо механізмів визнання спадкових документів та їх виконання, зокрема, Європейського свідоцтва про спадкування. По-друге, мають бути враховані складні проблеми правової кваліфікації, зокрема, щодо розмежування спадкового права та майнового режиму подружжя, оскільки окремі норми, які можуть бути кваліфіковані як спадкові в Європейському Союзі, можуть мати іншу природу у національному праві. По-третє, необхідно встановити чіткі межі застосування іноземного права через застереження про публічний порядок та імперативні норми, що є правовими механізмами захисту національної правової системи, які дозволяють суду відмовити у застосуванні іноземного права.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє зазначити, що відбувається трансформація правового інституту транскордонного спадкування, враховуючи зміни, що є наслідком одночасно як повномасштабної війни, так і євроінтеграційних процесів. Класична модель, що закріплена в книзі VI Цивільного кодексу України, доповнилась «воєнними» організаційно-правовими механізмами, які допомагають при вирішенні, право якої держави буде застосовуватись, щоб захистити в першу чергу, спадкові права осіб. Однак є проблемні аспекти. В першу чергу, це відсутність правового визначення категорії «звичайного місця проживання» у контексті масової міжнародної міграції. В другу чергу, можна зазначити те, що визнання судових рішень іноземних судів занадто ускладнене.

Отже, потрібно перетворити національна інституція спадкування на стабільну, чітку, структуровану, довгострокову систему, яку можна буде використовувати під час післявоєнної відбудови. Задля цього доцільно запропонувати створення цілісної концепції правового регулювання питань транскордонного спадкування, що базуватиметься на зближенні національного законодавства і Європейської моделі за прикладом Регламенту (ЄС) № 650/2012 Європейського Парламенту та Ради від 4 липня 2012 року «Про юрисдикцію, застосовне право, визнання та виконання рішень, прийняття та виконання автентичних документів у справах спадкування та про створення європейського свідоцтва про спадщину» з урахуванням, по-перше, критерію «центру життєвих інтересів» спадкодавців; по-друге, спрощення процедури визнання іноземних спадкових документів та їх виконання, що вимагатиме запровадження або визнання ефективних інструментаріїв, таких як Європейське свідоцтво про спадкування, з метою забезпечення узгодженості рішень та спрощення юридичних процедур для всіх зацікавлених сторін. Це забезпечить формування прозорого, передбачуваного та ефективного режиму транскордонного спадкування в Україні, інтегрованого у європейський правовий простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бабкін В.В. Особливості переходу прав на спадщину в Україні та країнах Європейського Союзу: master’s thesis. 2018. URL: http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/ 123456789/68541 (дата звернення: 18.11.2025).
2. Марченко О.В., Нєгіна В.Р. Проблематика вступу в спадщину під час воєнного стану особами, що виїхали за межі України. Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. 2023. № 3. С. 150–155. URL: https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2023.3.24 (дата звернення: 20.11.2025).
3. Kravchyk M.V. Modern Tendencies of Probate Law of Ukraine.*Law and Society*. 2022. No. 6. P. 92–96. URL: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.6.14 (date of access: 18.11.2025).
4. Mykhailiv M.O. Peculiarities of the Legal Regime of Inheritance in Private International Law. *Law and Society*. 2020. No. 4. P. 292–301. URL: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.4.42 (date of access: 20.11.2025).
5. Mykhailiv M. Уніфікація колізійних норм у сфері спадкових відносин. Law Review of Kyiv University of Law. 1970. № 2. С. 131–137. URL: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2019.23 (дата звернення: 18.11.2025).
6. Tsybulska O. Standards of the European Union (DCFR) in the sphere of regulation of non-contractual ob-ligations and problems of their harmonization in the inheritance law of Ukraine. Uzhhorod National University Herald. Series: Law. 2023. Vol. 2, no. 74. P. 177–180. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.63 (date of access: 17.11.2025).

УДК 347.63
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.61

ВИЗНАЧЕННЯ ПОХОДЖЕННЯ ДИТИНИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ: ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ

Лефтерова О.І.,
аспірантка укономіко-правового факультету
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
ORCID: 0009-0005-6784-4704
e-mail: olenalefterova18@gmail.com

Лефтерова О.І. Визначення походження дитини на тимчасово окупованих територіях України: вплив міжнародних стандартів захисту прав дитини.

Визначення походження дитини є ключовим елементом реалізації її особистих немайнових прав, серед яких право на ім'я, громадянство, право знати своїх батьків та на їх піклування. Питання набуває особливої актуальності у контексті вторгнення росії в України, в наслідок якого на тимчасово окупованих територіях відсутній доступ до органів державної влади України, а акти цивільного стану реєструються де-факто органами окупаційної адміністрації. У статті досліджено ключові міжнародні стандарти захисту прав дитини, народженої на тимчасово окупованих територіях, при визначенні її походження. Зокрема, проаналізовано положення Конвенції ООН про права дитини, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни та Протоколу до неї і Конвенції про захист осіб від насильницьких зникнень. Також проаналізовано звіти міжнародних організацій (ПАРЄ, ООН) щодо стану дотримання прав українських дітей на тимчасово окупованих територіях. Авторка досліджує вплив положень даних документів на зміни до законодавства України з метою адаптації міжнародних стандартів. Окрему увагу приділено законодавчим ініціативам щодо врегулювання порядку державної реєстрації народження дітей, народжених на тимчасово окупованих територіях, а також їх відповідності міжнародним стандартам.

У результаті дослідження положень міжнародних договорів, виділено три ключові функції, які виконують міжнародні стандарти захисту прав дитини у національному законодавстві – нормативну, промоційну та процедурну. Зроблено висновок, що деякі міжнародні стандарти, імплементовані в національне законодавство (спрощення процедури реєстрації народження і отримання свідоцтва, врахування документів, виданих окупаційною адміністрацією, як доказів факту народження), сприяють дотриманню прав дитини на невідкладну реєстрацію народження, на ім'я та набуття українського громадянства, права знати своїх батьків та на їх піклування і права на збереження ідентичності. Усі заходи, здійснені органами державної влади, мають на меті забезпечення найкращих інтересів дитини, як того вимагають норми міжнародного права.

Ключові слова: походження дитини, вторгнення росії в Україну, захист прав дитини, міжнародне приватне право, міжнародні стандарти.

Lefterova O.I. Determination of a child's origin in the temporarily occupied territories of Ukraine: the impact of international child rights standards.

The determination of a child's origin is a key element in the realization of the child's personal rights, including the right to a name, nationality, the right to know one's parents, and the right to receive their care. This issue has become particularly relevant in the context of Russia's invasion of Ukraine, as access to Ukrainian state authorities is absent in the temporarily occupied territories, and civil status acts are de facto registered by the bodies of the occupation administration. The article examines the key international standards for the protection of the rights of children born in the temporarily occupied territories in the process of determining their parentage. In particular, the provisions of the UN Convention on the Rights of the Child, the International Covenant on Civil and Political Rights, the Geneva Convention

relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War and its Additional Protocol, as well as the International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance, are analyzed. The reports of international organizations (PACE, the UN) on the state of compliance with the rights of Ukrainian children in the temporarily occupied territories are also analyzed. The author examines the impact of the provisions of these documents on amendments to Ukrainian legislation aimed at adapting international standards. Particular attention is paid to legislative initiatives regulating the procedure for the state registration of births in the temporarily occupied territories, as well as to their compliance with international standards.

As a result of the analysis of international treaties, three key functions performed by international standards for the protection of children's rights within national legislation are identified: normative, promotional, and procedural.It is concluded that certain international standards implemented in national legislation, such as the simplification of birth registration procedures and the issuance of birth certificates, as well as the consideration of documents issued by the occupation administration as evidence of the fact of birth, contribute to the observance of the child's rights to immediate birth registration, to a name and the acquisition of Ukrainian nationality, to know one's parents and receive their care, and to the preservation of identity. All measures taken by state authorities are aimed at ensuring the best interests of the child, as required by international law.

Key words: determination of a child's origin, Russia's invasion of Ukraine, protection of children's rights, private international law, international standards.

Постановка проблеми. Питання визначення походження дитини – реєстрація народження, визначення батьківства та материнства, набуття громадянства та документування ідентичності – на тимчасово окупованих територіях України набула критичної важливості з огляду на відсутність або фальсифікацію документів, примусове вивезення дітей з тимчасово окупованих територій до РФ, нав'язування російського громадянства з боку окупаційної влади, що має за собою довготривалі правові та соціальні наслідки для дитини, її сім'ї та держави. Перед українською владою та суспільством постає завдання відновлення даних щодо актів цивільного стану, підтвердження походження дітей, народжених на тимчасово окупованих територіях, та забезпечення їхніх основоположних прав: на ім'я та набуття громадянства, права знати своїх батьків та на їх піклування і права на збереження ідентичності. Це, без перебільшення, наразі є одним із найбільш болючих питань української соціально-правової дійсності, адже діти, народжені на тимчасово окупованих територіях, втрачаючи зв'язок з сім'єю, і водночас позбавляються можливості набути громадянство України і будувати своє майбутнє на цінностях демократії та свободи.

Мета дослідження. Очевидно, що проблематика визначення походження дитини в умовах тимчасової окупації виходить за межі внутрішньодержавного права, оскільки стосується виконання міжнародних зобов'язань України у сфері захисту прав дитини, визначених у численних актах міжнародного права. Тому *мета даної статті* полягає в аналізі впливу міжнародних стандартів захисту прав дитини на передбачені законодавством механізми визначення походження дітей, народжених або зареєстрованих на тимчасово окупованих територіях України.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти визначення походження дітей, захисту та забезпечення їхніх прав в умовах воєнного стану та окупації розглядаються у роботах О.В. Горбунової, В.О. Джуган, Н.С. Мороз, М.Г. Поліщук та інших правників. Зокрема, В.О. Джуган висвітлює проблемні питання обмеження прав дітей під час воєнних дій та їх захисту з боку національного та міжнародного права [1]. У свою чергу, М.Г. Поліщук досліджує питання реєстрації народження дитини на тимчасового окупованих територіях, яке, на думку авторки, набуло особливих рис і є однією з засад планування соціально-економічної стратегії розвитку держави, адже ідентифікація громадян безпосередньо впливає на демографічний облік населення [2; с. 113].

Більш широке коло питань щодо прав дитини на тимчасово окупованих територіях, у тому числі тих, що пов'язані з визначенням походження дітей, досліджено у колективних монографіях «Захист прав дитини в умовах воєнного стану» [3] і «Сімейні (родинні) цінності перед викликами гібридної війни: правові проблеми» [4]. Зокрема, висвітлені питання запобігання примусовому переміщенню дітей з тимчасово окупованих територій та кримінально-правові механізми забезпечення їх репатріації [3, с. 86-88], міжнародно-правових зобов'язань держав захистити права дитини, порушені в наслідок примусового переміщення дітей з тимчасово окупованих територій України до РФ [4, с. 185-186].

У останні роки також зросла кількість аналітичних публікацій, присвячених проблемам дітей в умовах окупації: питанням депортації, зміни громадянства, фальсифікації актів цивільного стану, та потенційним механізмам поновлення порушених прав. Зокрема, публікації правозахисних організацій досліджують різні способи та інструменти, котрі використовує російська влада задля зміни ідентичності дітей та підміни інформації про їх походження. У доповідях відзначається, що на практиці основними бар'єрами для відновлення юридичної ідентичності дитини є відсутність родинних або медичних документів, загроза кримінальних переслідувань осіб, які намагаються звернутися за українськими документами в умовах окупації, та активні дії окупаційної адміністрації з видачі російських документів [5; 6].

Зазначені проблеми також висвічуються у звітах Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, у яких в тому числі наголошено, що практична реалізація визначення походження дитини у воєнний час натрапляє на серйозні перешкоди: відсутність функціонування органів державної влади, закриття або знищення реєстрів, неможливість доступу цивільного населення до адміністративних послуг, а також політизація питань громадянства у зонах окупації – примусова зміна громадянства дітей на окупованих територіях України та паспортизація, влаштування українських дітей в сім'ї громадян РФ [7; 8].

Виклад основного матеріалу. Визначення походження дитини є ключовим елементом реалізації особистих немайнових прав дитини, серед яких права на невідкладну реєстрацію народження, отримання ім'я, набуття громадянства, право знати своїх батьків та на їх піклування. У даному контексті походження дитини має дуалістичний характер: з одного боку, походження дитини від батьків є підставою для встановлення батьківства та материнства, і відповідно, реалізації більшості прав дитини на підставі свідоцтва про народження. З іншого боку, свідоцтво про народження або інший документ, виданий у законному порядку із дотриманням національних та міжнародних стандартів, слугує доказом походження дитини задля реалізації її прав на отримання імені та набуття громадянства, права знати своїх батьків та на їх піклування.

Міжнародні нормативні акти закріплюють низку стандартів захисту прав дитини у питаннях визначення її походження. Стаття 7 Конвенції ООН про права дитини 1989 року закріплює, що дитина має бути зареєстрована одразу після народження і має право на ім'я та громадянство, а також право знати своїх батьків і на їх опіку, наскільки це можливо. Водночас, стаття 8 Конвенції захищає від незаконного втручання право дитини на збереження ідентичності, «включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки», і зобов'язує держави-учасниці Конвенції вживати заходи для якнайшвидшого відновлення порушеного права [9, ст. 7, 8]. Конвенція про права дитини наразі є найбільш поширеним міжнародним нормативним актом про права людини у світі[1], і має механізми нагляду та контролю за дотриманням її положень державами, що її підписали та ратифікували. Крім того, у статті 38 Конвенція про права дитини покладає на держави обов'язок надавати дітям, які зазнали впливу збройного конфлікту, підвищений захист та необхідну підтримку: держави мають забезпечити дотримання норм міжнародного гуманітарного права, що застосовуються у випадку збройного конфлікту та безпосередньо стосуються дітей, і «вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними» [9, ст. 38].

Положення Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року (надалі – МПГПП) розширюють зміст гарантій, закріплених у Конвенції про права дитини, формуючи ширшу міжнародно-правову рамку захисту прав дитини при визначенні її походження у обставинах збройного конфлікту або окупації. Зокрема, стаття 24 МПГПП закріплює право кожної дитини на негайну реєстрацію після народження, одержання ім'я та набуття громадянства «без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження, майнового стану або народження» [10, ст. 24]. Ця норма має ключове значення в умовах війни, оскільки факт перебування дитини або її батьків на окупованій території або території, охопленій збройним конфліктом, не знімає з держави зобов'язання здійснювати реєстрацію народжень, держава має забезпечувати неперервність цього процесу навіть за умов окупації, масового переміщення чи неможливості функціонування державних інституцій. Дана норма забороняє будь-які обмеження доступу до реєстрації народження дитини для встановлення її по-

[1] За офіційними даними, Конвенцію підписало 197 країн https://indicators.ohchr.org.

ходження, що має на меті запобігати виникненню випадків безгромадянства в умовах збройного конфлікту або окупації.

В умовах ведення бойових дій та окупації частини території однієї країни іншою застосовуються норми міжнародного гуманітарного права. Ключовими нормативними актами у цій ґалузі є Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року та Додаткові протоколи до неї 1977 року. У статті 50 Женевської конвенції закріплено, що окупаційна держава несе обов'язок вжиття всіх необхідних заходів для полегшення встановлення особи дітей та реєстрації їхніх сімейних зв'язків і «за будь-яких обставин не повинна змінювати їхнього громадянського статусу» [11, ст. 50]. Ця норма вимагає створення механізмів документування, які унеможливлюють втрату даних про батьків і родинні зв'язки, навіть за умови розпаду адміністративної системи чи переміщення населення. Заборона зміни громадянського статусу дитини за будь-яких обставин спрямована на недопущення практик, подібних до примусової натуралізації або усиновлення дітей державою-окупантом.

Додатковий протокол I до Женевських конвенцій 1977 року деталізує положення щодо захисту дітей у період міжнародних збройних конфліктів. У статті 78 передбачено обов'язок сторін конфлікту уникати евакуації дітей до країни, громадянами якої вони не є, окрім випадків, коли це необхідно для їхньої безпеки або з гуманітарних міркувань за умови тимчасової евакуації з подальшим поверненням дитини до країни її громадянства [12, ст. 78]. При цьому кожна дитина, яку евакуйовано, повинна мати ідентифікаційну картку із персональними даними, фотографією та відомостями про батьків чи опікунів. Такий документ передається до Міжнародного комітету Червоного Хреста та служить гарантією можливості повернення дитини до країни походження та її родини, возз'єднання сім'ї, а також запобігає її асиміляції у чужому середовищі [12, ст. 78]. Ця норма закріплює міжнародно-правовий механізм, який регулює визначення походження дитини у випадках розлуки з родиною або втрати документів в умовах збройного конфлікту або окупації.

Окрім цього, Конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень 2006 року відіграє значну роль у захисті прав дитини при визначенні її походження в умовах війни. У статті 25 цього документа визначено, що держави-учасниці мають вжити кримінально-правові заходи для недопущення або припинення незаконного вилучення, переміщення чи усиновлення дітей, які стали жертвами насильницьких зникнень або воєнних дій, а також зобов'язані не допустити фальсифікації чи знищення документів, що посвідчують їхню справжню особу [13, ст. 25]. Пункти 2 та 3 статті 25 накладають на держави-учасниці договору зобов'язання взаємної допомоги при вжитті «заходів для розшуку та встановлення особи дітей та для повернення їх до сім'ї їхнього походження відповідно до правових процедур і міжнародних угод» [13, ст. 25]. Цей припис встановлює подвійний обов'язок держав: з одного боку, не допускати втрати зв'язку дитини з батьками, а з іншого – забезпечити відновлення її особистих даних і громадянського статусу правовим шляхом за сприяння міжнародного співробітництва.

Варто зауважити, що важливу роль у ситуації визначення походження дитини, народженої на тимчасово окупованій території, відіграють «Намібійські винятки» – принцип міжнародного права, викладений у Консультативному висновку Суду ООН від 21 червня 1971 року, відповідно до якого документи, видані окупаційною адміністрацією, не є легітимними та не визнаються органами влади, окрім випадків, коли їх невизнання призведе до обмеження або порушення прав людини [14]. Тобто, видані за правилами окупаційної влади документи, що підтверджують факт народження дитини (медичний висновок, документ про народження), можуть враховуватись судами та органами реєстрації актів цивільного стану як докази, адже це сприяє дотриманню права дитини на реєстрацію народження, отримання ім'я, набуття громадянства та права знати своїх батьків та на їх піклування.

У системі міжнародного права ці норми формують узгоджену доктрину: походження дитини є підставою для набуття права на ім'я, громадянство, права знати своїх батьків та на їх піклування, що є елементами ідентичності дитини, а тому будь-які дії, спрямовані на приховування, зміну або спотворення походження дитини, розглядаються як порушення фундаментальних прав людини. Таким чином, міжнародно-правові стандарти не лише визначають обов'язок держав реєструвати народження та підтримувати офіційні дані, а й накладають позитивні зобов'язання відновлювати втрачені або спотворені відомості про походження дитини у обставинах збройного конфлікту або окупації.

Важливою для реалізації міжнародних стандартів захисту прав дітей у контексті збройного конфлікту або окупації є діяльність міжнародних організацій та установ. Так, Парламентська

Асамблея Ради Європи одностайно прийняла Резолюцію про ситуацію з українськими дітьми, у якій наголосила на необхідності міжнародної кооперації задля вжиття невідкладних заходів для повернення українських дітей, примусово переміщених з тимчасово окупованих територій до РФ. У резолюції підкреслено вразливе становище дітей, особливо тих, хто позбавлений батьківського піклування та дітей-сиріт, яких піддавали незаконному усиновленню, чиє громадянство та імена іноді змінювалися російською владою. ПАРЄ визнає, що такі діти «не мають жодних засобів зв'язку зі своєю країною чи сім'ями; усі вони зазнали певної форми індоктринації, їм нав'язали нову культуру та нову мову» [15, п. 18].

У звіті Офісу Верховного Комісара ООН від 21 березня 2025 року констатовано, що держава-окупант створила умови, за яких медичний персонал на тимчасово окупованій території України зобов'язаний видавати офіційні російські документи про народження, передавати дані про новонароджених до українських державних органів заборонено. Окупаційні органи реєстрації актів цивільного стану видають виключно свідоцтва про народження РФ, в яких як країна народження визначається Російська Федерація, а не Україна. У Звіті наголошується, що «обов'язкова видача російських свідоцтв про народження суперечить тимчасовому характеру окупації, обов'язкам окупаційної держави щодо ідентифікації дітей, а також недоторканності прав і статусу осіб, що перебувають під захистом, і порушує положення, спрямовані на збереження ідентичності дитини». Доступ до фундаментальних прав, у тому числі, права на охорону здоров'я, освіту та соціальну допомогу є неможливим без наявності російського свідоцтва про народження [16, с. 18].

Аналізуючи зміст наведених вище положень міжнародних договорів та звітів, пропонуємо виокремити три ключові функції, які виконують міжнародні стандарти захисту прав дитини при визначенні її походження:

Нормативну – наведені норми міжнародних договорів вказують на зобов'язання держав сприяти невідкладній реєстрації народження як юридичної підстави для визначення походження дитини. Це створює зобов'язання для кожної держави забезпечити безперервність процедури реєстрації народження дитини, в тому числі в обставинах збройного конфлікту або окупації.

Промоційну – звіти і рекомендації міжнародних організацій підвищують політичну увагу до проблеми, що стимулює законодавчі ініціативи та фінансову підтримку програм повернення дітей і відновлення їхніх документів.

Процедурну – міжнародні висновки рекомендують конкретні заходи: спрощення адміністративного порядку, можливість визнання альтернативних доказів, спеціальні програми для повернення і реінтеграції дітей. До прикладу, Заключні рекомендації Комітету ООН з прав дітей містять рекомендації «щодо сприяння реєстрації народження всіх дітей, народжених на території країни, і внесення змін до закону про громадянство, щоб сприяти набуттю громадянства дітьми, які в іншому випадку були б особами без громадянства» [17].

Міжнародні рекомендації вже лягли в основу частини національних ініціатив і змін у законодавстві України. Відповідно до статей 122–125 Сімейного кодексу України, походження дитини від матері визначається за фактом народження, а від батька – за актом спільної заяви батьків або рішенням суду [18]. Однак у ситуації, коли народження дитини відбулося на території, непідконтрольній Україні, виникає правова колізія – документи, видані окупаційними органами, не мають юридичної сили, але фактично вони є єдиним підтвердженням факту народження дитини. З метою забезпечити підтвердження походження дитини, народженої на тимчасово окупованих територіях, у Законі «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» законодавці закріпили визнання органами державної влади України документів окупаційних адміністрацій, що підтверджують факт народження, смерті, укладенні або розірвання шлюбу [19, ст. 6]. Такий підхід відповідає згаданим вище «Намібійським винятkам» і міжнародній судовій практиці, до прикладу, у рішенні ЄСПЛ 2001 року у справі Cyprus v. Turkey суд визнав, що документи де-факто органів (окупаційних адміністрацій або інших органів влади держави-окупанта) можуть бути враховані, якщо вони спрямовані на забезпечення прав людини, а не їх обмеження або порушення [20, п.85,86].

Дане положення додатково роз'яснено в Наказі Міністерства юстиції України від 30.09.2022 «Про впорядкування відносин з державної реєстрації народження та отримання документів про народження в умовах воєнного стану», згідно до положень якого особи, які перебувають на тимчасово окупованій території, на якій державна реєстрація народження дитини та її походження не проводиться, мають можливість зареєструвати народження дитини онлайн, подавши заяву із

сканованими копіями необхідних документів до визначеного міністерством органу реєстрації актів цивільного стану. Зауважимо, що після здійснення реєстрації народження онлайн, оригінал свідоцтва про народження дитини зберігається в органі реєстрації актів цивільного стану, заявники отримують електронну копію та інструкції щодо того, як отримати оригінал особисто [21]. Ця норма сприяє безпеці громадян України, що перебувають на тимчасово окупованих територіях, адже отримання українського свідоцтва про народження дитини може мати для них негативні наслідки з боку окупаційної влади.

У випадку, коли реєстрація народження не може бути здійснена органами реєстрації актів цивільного стану, застосовується судовий порядок встановлення факту народження дитини. Прийнятим 1 липня 2022 року Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи в умовах воєнного чи надзвичайного стану та на тимчасово окупованих територіях» було передбачено внесення змін до Цивільно-процесуального кодексу України щодо розгляду судами таких категорій заяв про встановлення факту народження дитини на тимчасово окупованій території і території, на який введено режим воєнного або надзвичайного стану. Зокрема, закон визначає широке коло осіб, які можуть подати таку заяву, до будь-якого суду, не залежно від місця проживання такої особи. Розгляд таких заяв відбувається невідкладно і відповідне рішення суду підлягає негайному виконанню [22, ст. 2]. Закріплені законодавцем зміни демонструють прагнення забезпечити можливість підтвердження актів цивільного стану шляхом судового встановлення факту з мінімальними формальностями, що відповідає принципу дотримання якнайкращих інтересів дитини, визначеному у статті 3 Конвенції про права дитини і імплементованому в українське законодавство.

Попри сприяння жителям тимчасово окупованих територій отримувати українські свідоцтва про реєстрацію народження дитини, тим самим підтверджуючи її походження і встановлюючи правовий зв'язок з державою Україна, досі лишаються відкритими низка проблемних питань. Перш за все, міжнародні організації фіксують систематичне переміщення українських дітей до території РФ із подальшим наданням їм російського громадянства, зміною або знищенням оригінальних документів про їх походження ускладнює встановлення істини і відновлення зв'язку депортованих дітей з біологічними родичами. Міжнародні органи кваліфікують частину таких дій як серйозні порушення прав дитини й можливі воєнні злочини [15; 16].

Українські правники наголошують на відсутності юридичного механізму повернення депортованих дітей в Україну, оскільки, хоча РФ є учасницею і Конвенції про права дитини, і Женевської конвенції, однак «нехтує будь-якими варіантами ведення діалогу з цього питання, активно ускладнює та затягує цей процес», а тому алгоритм повернення дітей в Україну має бути розроблений на основі принципів забезпечення найкращих інтересів та індивідуальних потреб дитини [23, с.12].

Висновки. Україна, як держава-учасниця Конвенції про права дитини та інших загаданих нами договорів, зобов'язана забезпечити ефективні механізми реалізації визначення походження дітей, народжених на тимчасово окупованих територіях. Адаптація національного законодавства з врахуванням міжнародних стандартів захисту прав дітей, народжених в зоні збройного конфлікту або окупації, поступово формує систему, яка дозволяє реалізувати права дитини на реєстрацію народження, отримання імені та набуття громадянства і права знати своїх батьків та на їх піклування. Подальше вдосконалення правового регулювання має базуватися на принципі «забезпечення якнайкращих інтересів дитини» і враховувати гнучкі міжнародні стандарти, що допускають визнання де-факто документів у виняткових умовах, коли від цього залежить реалізація базових прав дитини. Застосування положень Женевської конвенції та Конвенції про запобігання насильницьким зникненням повинно слугувати правовою основою для формування законодавчих механізмів поновлення актів цивільного стану, а також для міжнародного співробітництва у сфері пошуку, ідентифікації та повернення дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Джуган В.О Проблеми захисту прав дітей під час воєнних дій в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал* №8/2022. С. 63–68. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/12.

2. Поліщук М.Г. Особливості реєстрації народження та смерті осіб під час воєнного стану на території України. *Юридичний науковий електронний журнал* № 9/2023, с. 113–117. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/26.
3. Захист прав дитини в умовах воєнного стану: Колективна монографія. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2024. 228 с.
4. Сімейні (родинні) цінності перед викликами гібридної війни: правові проблеми: кол. монографія за заг. ред.: Є. Харитонова, О. Харитонової, І. Давидової, О. Сафончик; НУ «Одеська юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2025. 508 с.
5. ГЦП Альменда. Російська система знищення ідентичності українських дітей на ТОТ. Публікація від 6.04.2023. URL: https://almenda.org/rosijska-sistema-znishhennya-identichnosti-ukrainskix-ditej-na-tot-sxema.
6. Суляліна М., Шаповал О. «Кримський сценарій 2.0»: як Російська Федерація знищує українську ідентичність дітей на окупованих територіях. Аналітичний звіт. Київ: ЦГП «Альменда», 2025. 32 с.
7. «Нерозквітлі»: порушення прав українських дітей на тимчасово окупованих територіях України та у Росії: депортація, мілітаризація, індоктринація: спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. 2023. URL: https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/vstup.
8. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Спеціальна доповідь щодо ситуації на тимчасово окупованих Російською Федерацією територіях України (Березень 2025). URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/SpecialReport2025%20-%20ukr.pdf.
9. Про права дитини: Конвенція від 20.11.1989 № 995_021. Дата оновлення: 16.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
10. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
11. Конвенція про захист цивільного населення під час війни: Конвенція № 995_154, від 12 серпня 1949 року. Дата оновлення 23.03.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#top.
12. Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів: Протокол від 08.06.1977 № 995199. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
13. Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень: Конвенція № 995 l54 від 20.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l54#top.
14. Advisory Opinion on the Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia, International Court of Justice (ICJ), 21 June 1971. URL: https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icj/1971/en/15371.
15. Council of Europe. Situation of the children of Ukraine. Parliamentary Assembly Resolution № 2529, 25.01.2024. URL: https://pace.coe.int/en/files/33348.
16. United Nations Office of the High Commissioner. The impact of the armed conflict and occupation on children's rights in Ukraine (24 February 2022 – 31 December 2024). Country report of 21.03.2025. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/country-reports/impact-armed-conflict-and-occupation-childrens-rights-ukraine-24-february.
17. Committee on the Rights of the Child. Concluding observations on the combined fifth and sixthperiodic reports of Ukraine. URL: https://docs.un.org/en/CRC/C/UKR/CO/5-6.
18. Сімейний кодекс України: Закон України № 2947-14 від 10.01. 2002 у редакції від 12.09.2025. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14.
19. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України. Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18/conv#n29.
20. Cyprus v. Turkey, Рішення ЄСПЛ від 10 May 2001. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59454.
21. Про впорядкування відносин з державної реєстрації народження та отримання документів про народження в умовах воєнного стану. Наказ Міністерства Юстиції України від 03.09.2022 № 3734/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1009-22#Text.

22. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи в умовах воєнного чи надзвичайного стану та на тимчасово окупованих територіях. Закон України від 01.07.2022 № 2345-I. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2345-20#Text.
23. Захист прав дітей в умовах воєнного стану: зб. нормат.-прав. актів / уклад.: д.ю.н., проф., Засл. юрист України Л.Р. Наливайко; д.ю.н., проф. І О. Грицай; к.ю.н., доц. Ц.В. Оганісян. Дніпр: Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. 452 с.

УДК 378.147.091.33:004.8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.62

ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ДЛЯ ГЕНЕРАЦІЇ УНІКАЛЬНИХ ТВОРІВ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Литвиненко Є.В.,
асистент кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету, доктор філософії з галузі права
ORCID: 0000-0002-4735-3722
e-mail: e.lytvynenko@yur.sumdu.edu.ua

Голоха А.Р.,
студентка 1-го року навчання магістратури зі спеціальності «Право» Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету
ORCID: 0009-0003-1313-2459
e-mail: a.holokha@yur.sumdu.edu.ua

Литвиненко Є.В., Голоха А.Р. Використання штучного інтелекту для генерації унікальних творів: проблеми правового регулювання.

В наш час штучний інтелект може виконувати різноманітні складні задачі, якими займається людина, зокрема у сфері мистецтва. Дана тема є досить актуальною в сучасному світі, оскільки зростаюча роль штучного інтелекту веде до появи нових правових проблем і викликів.

У статті досліджено питання застосування штучного інтелекту (ШІ) у сфері створення оригінальних творів та проблематику авторського права на такі результати. Розкрито еволюцію поняття ШІ від механістичної реплікації інтелекту людини до сучасних концепцій інтелектуальних агентів і генеративних алгоритмів. Висвітлено доктринальні підходи та нормативні дефініції, зокрема визначення, закріплене у Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні 2020 р., а також позиції Європейського Союзу. Проаналізовано ключові сфери застосування ШІ – розваги, охорону здоров'я, безпеку, бізнес, освіту, транспорт, обробку даних і творчість. Особливу увагу приділено генеративним алгоритмам, що здатні створювати музику, тексти, графіку, фотографії, відео та інші об'єкти, які дедалі частіше сприймаються суспільством як результати інтелектуальної діяльності. Наведено приклади практичного використання ШІ: платформи для створення логотипів, програмне забезпечення для генерації музичних файлів на основі зображень, застосування нейромереж для створення та трансформації зображень (GPT-3, DALL-E), алгоритми генерації відео. Водночас окреслено проблему правового режиму таких об'єктів: чи підлягають вони охороні авторським правом і кому належать відповідні майнові та немайнові права – розробнику програми, користувачу чи самому алгоритму.

Розглянуто дискусію щодо можливості визнання ШІ суб'єктом права та запровадження концепції «електронної особи». Зроблено висновок, що попри значні досягнення у сфері застосування ШІ для творчості, ключовим чинником залишається роль людини, адже саме вона надає соціальну цінність результатам діяльності, визначає їх правову природу та механізми захисту.

Встановлено необхідність формування сучасного нормативного підходу до регулювання об'єктів, створених із використанням ШІ, оскільки це питання має суттєвий вплив на розвиток культури, економіки та права.

Ключові слова: штучний інтелект, генеративні моделі, творчість, авторське право, нейронні мережі, цифрове мистецтво.

Lytvynenko Ye.V., Holokha A.R. Using artificial intelligence to generate unique works: problems of legal regulation.

Nowadays, artificial intelligence can perform a variety of complex tasks that humans do, including in the field of art. This topic is quite relevant in today's world, as the growing role of artificial intelligence leads to new legal issues and challenges.

The article examines the application of artificial intelligence (AI) in the creation of original works and the issue of copyright for such results. It reveals the evolution of the concept of AI from the mechanistic replication of human intelligence to modern concepts of intelligent agents and generative algorithms. It highlights doctrinal approaches and normative definitions, in particular the definition enshrined in the Concept of Artificial Intelligence Development in Ukraine 2020, as well as the position of the European Union. It analyses the key areas of AI application – entertainment, healthcare, security, business, education, transport, data processing and creativity. Particular attention is paid to generative algorithms that are capable of creating music, texts, graphics, photographs, videos and other objects that are increasingly perceived by society as the results of intellectual activity. Examples of practical AI applications are provided: platforms for creating logos, software for generating music files based on images, the use of neural networks for creating and transforming images (GPT-3, DALL-E), and video generation algorithms. At the same time, the problem of the legal regime for such objects is outlined: are they subject to copyright protection and who owns the corresponding property and non-property rights – the programme developer, the user or the algorithm itself.

The article discusses the possibility of recognizing AI as a legal entity and introducing the concept of an 'electronic person.' It concludes that despite significant achievements in the application of AI for creativity, the role of humans remains a key factor, as it is humans who give social value to the results of activities, determine their legal nature and protection mechanisms.

The article emphasises the need to develop a modern regulatory approach to objects created using AI, as this issue has a significant impact on the development of culture, the economy and law.

Key words: artificial intelligence, generative models, creativity, copyright, neural networks, digital art.

Постановка проблеми. Штучний інтелект (ШІ) в останні роки перетворився з інструмента аналітики та автоматизації на повноцінного суб'єкта креативної діяльності, здатного створювати унікальні літературні, мистецькі, музичні та аудіовізуальні твори. Це викликає низку правових, етичних і культурних викликів. З одного боку, штучний інтелект відкриває нові горизонти для розвитку науки, мистецтва та бізнесу, а з іншого – ставить під сумнів класичне розуміння авторства, інтелектуальної власності та унікальності творчого продукту.

Метою статті є комплексний аналіз технологічних, творчих та соціально-правових аспектів використання штучного інтелекту для генерації унікальних творів.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням проблематики використання штучного інтелекту у сфері творчості займаються як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Зокрема, у працях Д. Гревала, М. Дрейфуса та Л. Тепліцера аналізуються виклики для авторського права в умовах використання ШІ. В Україні проблематику цифрових технологій та права інтелектуальної власності досліджують О. Орлюк, А. Довгер та ін. Водночас питання правового статусу творів, згенерованих штучним інтелектом, залишаються дискусійними.

Виклад основного матеріалу. Стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту у XXI столітті відкрив нові горизонти в галузі творчості та мистецтва. Те, що раніше вважалося виключною прерогативою людського інтелекту – здатність створювати оригінальні художні твори, музику, літературу – сьогодні успішно реалізується алгоритмічними системами. Генеративний ШІ перетворився з експериментальної технології на потужний інструмент, що революціонізує креативні індустрії.

Різноманітні форми використання штучного інтелекту почали обговорюватися науковцями ще в середині XX століття. Тоді ці ідеї виглядали радше теоретичними, і лише в останні десятиліття штучний інтелект став реально втілюватися. Визначення сутності штучного інтелекту є надзвичайно складним завданням. Нині немає загальноприйнятого визначення цього поняття ні в технічному, ні в юридичному вимірі. Вперше термін (artificial intelligence) був введений у науковий обіг у 1956 році професором Стенфордського університету Дж. Маккарті, який характеризував його як «науку і технологію створення розумних машин» [1, с. 1]. Аналізуючи розви-

ток поняття «штучний інтелект», індійський дослідник Д. Гревал виділяє кілька його етапів. У 50–60-х роках XX століття переважав підхід «механістичної реплікації», що ґрунтувався на ідеї можливості точного опису людського інтелекту та його відтворення машиною. Згодом, у 80–90-х роках, поширилася концепція «інтелектуальних агентів», тобто систем, здатних сприймати середовище та діяти найбільш ефективно в конкретних умовах. Відповідно до цієї теорії, штучний інтелект – це здатність технічних пристроїв виконувати функції, традиційно притаманні людському розуму, зокрема здійснювати міркування та оптимізувати дії на основі накопиченого досвіду [2, с. 10–11].

З початком XXI століття спектр думок щодо визначення штучного інтелекту набув великого різноманіття. Д. Гревал наводить низку дефініцій штучного інтелекту, зокрема, як «застосування штучних систем, які використовують наявний досвід для досягнення цілей», «науку про привнесення ідей у буття машин, які будуть реагувати на стимуляцію відповідно до традиційних реакцій людей, враховуючи людську здатність до спостереження, розсуду та формування намірів», «систем для обробки інформації шляхом імітації мозкових, нервових або когнітивних процесів», «сферу досліджень в рамках якої ставиться мета змусити комп'ютери робити те, що на даний момент люди роблять краще», «особливих комп'ютерних програм» тощо [2 с. 11-12]. Врешті, проаналізувавши низку підходів вчений пропонує визначати штучний інтелект як систему механічного моделювання збору знань і інформації, їх обробки шляхом зіставлення та інтерпретації, а також розповсюдження результатів серед тих, хто відповідає вимогам носія «дієвого інтелекту» [2, с. 13]. Під останніми Д. Гревал має на увазі як людей, так і машини, що здатні діяти на основі отриманого досвіду і приймати рішення в змінних обставинах.

Спільний дослідницький центр Європейської Комісії та Європарламенту розглядає штучний інтелект як будь-яку машину або алгоритм, який здатний спостерігати за навколишнім оточенням, навчатися і базуватися на знаннях та досвідах, які отримуються з дій та рішень людей, а також як системи, що демонструють розумку поведінку, роблячи аналіз навколишнього середовища, та вживають певні дії, задля досягнення поставлених цілей» [3, с. 2].

У 2020 році нормативне поняття штучного інтелекту з'явилося й в Україні (до цього існували лише визначення в окремих ДСТУ щодо інформаційних систем, нейронних мереж, розпізнавання та синтезування мовлення). Відповідно до схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 року Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні штучний інтелект – це організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань [4].

Не важко помітити, що, при всьому їхньому різноманітті, і доктринальні, і нормативні визначення намагаються пояснити принципи роботи систем штучного інтелекту. Спроби ж оцінити штучний інтелект під кутом зору права, поки доволі нечисленні у вітчизняній науці, зазвичай, ставлять окремі питання щодо можливостей «соціалізації роботів» [5], визнання їх суб'єктами права чи об'єктами прав [6], визначення тенденцій розвитку технологій і їхнього впливу на правове регулювання [7].

Сфери використання штучного інтелекту сьогодні практично необмежені. Наведемо кілька прикладів його застосування:

Таблиця 1. Сфера застосування ШІ:

№ з/п	Область застосування	Суть
1.	Сфера розваг	Найбільш знайома для широкої публіки. Сюди належать фільтри та маски в Instagram, популярний застосунок Reface, що «приклеює» обличчя користувача до відео, програми для зміни віку чи статі. Прикладами є й голосові помічники, які інтегровані у смартфони або доступні як «розумні колонки». Вони працюють завдяки технології перетворення мовлення на текст, як це робить Siri від Apple. Команди передаються на сервер, обробляються та повертаються у вигляді результатів у режимі реального часу чи з затримкою. Цей процес поєднує розпізнавання мовлення, машинне навчання та обробку природної мови. Ще одна популярна сфера – рекомендаційні системи, що активно використовуються стримінговими платформами, зокрема Netflix та Spotify [8].
2.	Охорона здоров'я	Пристрої з «оздоровчими» функціями вже стали буденністю: розумні браслети, годинники й смартфони. Американський стартап CarePredict створив систему для догляду за літніми людьми, що завдяки глибокому навчанню відстежує стан здоров'я та вчасно попереджає про потребу звернення до лікаря [9]. Український проєкт MAWI розробив носимі гаджети для моніторингу тиску, пульсу, температури, рівня кисню в крові та навіть проведення кардіограми [10].
3.	Безпека	ШІ використовується як у фізичній, так і в кібербезпеці. Наприклад, CompliAdvantage спеціалізується на виявленні ризиків фінансових злочинів, а Dtek Systems застосовує поведінкову аналітику для розпізнавання загроз кіберпростору, не порушуючи конфіденційності користувачів [11].
4.	Бізнес і фінанси	Штучний інтелект допомагає скорочувати витрати, збільшувати прибутки, аналізувати ринки та прогнозувати зміни. Компанії на кшталт Google, Netflix чи Amazon використовують рекомендаційні алгоритми для підвищення продажів. Нейронні мережі дозволяють замінити цілі відділи: наприклад, Google перевіряє додатки у Play Market, а банки за допомогою ШІ ухвалюють рішення щодо кредитів. Такі технології також дають змогу прогнозувати ринкові тенденції, створюючи конкурентні переваги [12].
5.	Освіта	Основна проблема навчальних програм – відсутність гнучкості. ШІ може персоналізувати навчальний процес. Наприклад, Memrise підлаштовується під індивідуальні потреби учня [13], а застосунок ELSA допомагає позбутися акценту за допомогою розпізнавання мовлення [14]. Стартап CENTURI підтримує вчителів, аналізуючи сильні й слабкі сторони студентів та пропонуючи адаптовані підходи [15].
6.	Транспорт	Алгоритми штучного інтелекту оптимізують маршрути, відслідковують затори, економлять пальне, контролюють стан техніки. У країнах ЄС, Великій Британії, Японії, Сінгапурі та Південній Кореї вже тестують технології «автопілота», здатні самостійно приймати рішення у складних дорожніх умовах [16, с. 4].
7.	Обробка даних	Хоча ШІ не здатний самостійно вигадувати нові ідеї, він може допомагати людям у творчості, виявляючи закономірності та надихаючи на нові гіпотези. Наприклад, машинне навчання використовується для пошуку перспективних хімічних комбінацій у виробництві акумуляторів. Алгоритми можуть писати тексти, створювати музику чи візуальний контент. Генеративний ШІ (DALL-E 2, ChatGPT) активно застосовується для створення зображень і текстів. Autodesk розробляє інструменти проєктування, здатні генерувати унікальні концепції, наприклад легший за аналоги міжпланетний модуль. Це змінює роль людини – від творця до куратора.

Джерело: створено авторами на основі проведеного дослідження.

Таким чином, штучний інтелект дедалі ширше використовується в різних сферах життя – від мистецтва й розваг до медицини та безпеки. Він відкриває нові горизонти для інновацій і творчості, але водночас підкреслює важливість збереження ролі людини у цих процесах.

Штучний інтелект уже сьогодні використовується для створення картин, музичних композицій, літературних текстів та навіть кіносценаріїв. Алгоритми, що базуються на глибокому навчанні, здатні аналізувати величезні обсяги даних та відтворювати стилі відомих митців або формувати абсолютно нові підходи. Одним із прикладів є використання генеративно-змагальних мереж (GAN), які створюють зображення, що візуально не відрізняються від реальних фотографій. У сфері літератури та журналістики нейромережі здатні продукувати тексти, що за структурою і змістом нагадують роботи професійних авторів.

Водночас постає питання авторства таких творів. Чинне законодавство більшості держав, у тому числі України, визначає автором фізичну особу, яка створила твір. Це породжує колізію: якщо твір створено алгоритмом, хто є його автором – розробник програми, користувач ШІ чи сам алгоритм? Відповідь на це питання має ключове значення для врегулювання прав інтелектуальної власності.

Окрім правових аспектів, важливими є етичні та культурні. Виникає загроза знецінення творчої діяльності людини та заміщення авторського контенту машинним. Разом з тим, ШІ може стати інструментом для розширення можливостей митців, забезпечення нових форм мистецької експресії та розвитку креативної економіки.

Висновки. Дослідження показало, що штучний інтелект, еволюціонуючи від механістичних систем до генеративних алгоритмів, став потужним інструментом для створення унікальних творів у сфері мистецтва, літератури, музики та аудіовізуального контенту. Аналіз доктринальних підходів, нормативних дефініцій (зокрема, в Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні 2020 р. та позиціях Європейського Союзу) та практичних прикладів застосування ШІ (GPT-3, DALL-E, GAN-мережі) свідчить про його широке впровадження в розвагах, охороні здоров'я, безпеці, бізнесі, освіті, транспорті, обробці даних та креативних індустріях.

Однак ключовою проблемою залишається правовий режим об'єктів, згенерованих ШІ: їх охорона авторським правом, визначення авторства та розподіл майнових і немайнових прав між розробником, користувачем чи самою системою. Дискусія щодо визнання ШІ суб'єктом права чи запровадження концепції «електронної особи» підкреслює необхідність балансу між технологічними інноваціями та збереженням ролі людини як джерела соціальної цінності та креативності. Попри значні досягнення, ШІ не замінює людський інтелект, а доповнює його, перетворюючи митця з творця на куратора.

Для розв'язання окреслених викликів необхідне формування сучасного нормативного підходу до регулювання творів, створених за допомогою ШІ, з урахуванням етичних, культурних та економічних аспектів. Це сприятиме розвитку креативної економіки, захисту інтелектуальної власності та гармонійному інтегруванню технологій у суспільство. Подальші дослідження мають фокусуватися на міжнародній гармонізації правових норм та етичних стандартів у сфері ШІ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Artificial Intelligence Definitions. *Home | Stanford HAI*. URL: https://hai.stanford.edu/sites/default/files/2020-09/AI-Definitions-HAI.pdf.
2. Grewal D. S. A Critical Conceptual Analysis of Definitions of Artificial Intelligence as Applicable to Computer Engineering. *IOSR Journal of Computer Engineering (IOSR-JCE).* 2014. Volume 16, Issue 2. Pp 09–13. URL:https://www.academia.edu/56858501/A_Critical_Conceptual_Analysis_of_Definitions_of_Artificial_Intelligence_as_Applicable_to_Computer_Engineering.
3. Niestadt M., Debyser A., Scordamaglia D., Pape M., Artificial intelligence in transport / European Parliamentary Research Service, 2019. URL https://www.europarl.europa.eu/ RegData/etudes/BRIE/2019/635609/EPRS_BRI(2019)635609_EN.pdf.
4. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р / База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text.
5. Карчевський М.В. Основні проблеми правового регулювання соціалізації штучного інтелекту. *ІТ право: проблеми і перспективи розвитку в Україні (Друга міжнародна щорічна*

конференція). Національний університет «Львівська політехніка», 17 листопада 2017 року. URL: http://aphd.ua/publication-369.
6. Марценко Н. Правовий режим штучного інтелекту у цивільному праві *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4 (20). С. 91–98. DOI: 10.35774/app2019.04.091.
7. Андрощук Г. Тенденції розвитку технологіїй штучного інтелекту: економіко-правовий аспект. *Теорія і практика інтелектуальної власності* 2019 № 4. С. 59–69. DOI: https://doi.org/10.33731/42019.175713.
8. Future of Life. AI Systems Are Learning to Communicate With Humans. *Futurism*. URL: https://futurism.com/70545-2.
9. Home. *CarePredict*. URL: https://www.carepredict.com.
10. Український стартап друкує девайс, що подвоює кількість пацієнтів на апараті ШВЛ. *AIN.UA*. URL: https://ain.ua/ru/2020/04/10/mawi-pipeline-dlya-ivl.
11. Home. *ComplyAdvantage*. URL: https://complyadvantage.com.
12. Частіше, ніж здається. Де та для чого використовують штучний інтелект. *Projector – Creative & Tech Online Institute*. URL: https://prjctr.com/mag/aicases.
13. Language Learning App Uses AI to Adapt Its Teaching methods | NVIDIA Technical Blog. *NVIDIA Technical Blog*. URL: https://developer.nvidia.com/blog/language-learning-app-uses-ai-to-adapt-its-teaching-methods.
14. The world's best way to improve your English pronunciation | elsaspeak. *The world's best way to improve your English pronunciation | elsaspeak*. URL: https://elsaspeak.com/en.
15. CENTURY | Online Learning | English, Maths and Science. *CENTURY*. URL: https://www.century.tech.
16. Niestadt M., Debyser A., Scordamaglia D., Pape M., Artificial intelligence in transport / European Parliamentary Research Service, 2019. URL https://www.europarl.europa.eu/ RegData/etudes/BRIE/2019/635609/EPRS_BRI(2019)635609_EN.pdf.

УДК 347.6:347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.63

ПРОБЛЕМИ ДОТРИМАННЯ РОЗУМНОСТІ СТРОКІВ У СПРАВАХ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ

Логінова М.В.
викладач кафедри цивільного права та процесу
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
ORCID:000-0001-5608-9911
e-mail: Marinaloginova.dduvs@gmail.com

Логінова М.В. Проблеми дотримання розумності строків у справах щодо визначення місця проживання дитини.

Стаття присвячена комплексному аналізу проблем дотримання розумності строків у справах щодо визначення місця проживання дитини. У роботі розкрито, що тривале провадження у таких спорах безпосередньо впливає на психологічний стан неповнолітньої особи, підсилює конфлікт між батьками та створює ризики порушення принципу найкращих інтересів дитини. З огляду на норми Конституції України, ЦПК України, практику ЄСПЛ та позиції національних судових інституцій визначено критерії оцінки «розумного строку» й чинники, які найчастіше зумовлюють затягування розгляду: складність справи, пасивність або зловживання процесуальними правами учасників, надмірне навантаження на суди, тривалі експертизи, неналежна координація з органами державної влади та органами опіки. Особливу увагу приділено впливу воєнного стану, що актуалізував додаткові труднощі – переміщення дітей та сімей, кадрові втрати, обмеження доступу до документів і суттєве збільшення навантаження на суди при зміні територіальної підсудності.

На основі аналізу судової практики, зокрема справи № 202/2883/22, показано системні організаційні та процедурні проблеми, які спричиняють затримки у відкритті провадження, направленні кореспонденції та призначенні засідань. Обґрунтовується, що відсутність спеціальних законодавчих гарантій прискореного розгляду сімейних справ призводить до нерівномірності строків і порушення принципу правової визначеності. Автором сформульовано пропозиції щодо вдосконалення процесуального регулювання, зокрема встановлення чітких строків виготовлення повного тексту рішення, запровадження механізмів контролю за їх дотриманням та розроблення прискорених процедур для спорів, пов'язаних із дітьми.

Наголошується на необхідності зміцнення міжвідомчої взаємодії, цифровізації комунікації між судом та учасниками процесу, а також запровадженні єдиних стандартів оцінки строків у сімейних спорах. Зроблено висновок про необхідність комплексного реформування процесуальних механізмів і підсилення інституційної спроможності судової системи для забезпечення оперативного та ефективного захисту прав дитини.

Ключові слова: розумний строк, місце проживання дитини, сімейний спір, воєнний стан.

Lohinova M.V. Problems of observing reasonable time limits in cases concerning the determination of a child's place of residence.

The article is devoted to a comprehensive analysis ofthe problems related to ensuring the reasonableness oftime limits in cases concerning the determination of a child's place of residence. The study demonstrates thatprolonged proceedings in such disputes directly affectthe psychological well-being of the child, intensifyparental conflict, and create risks of violating theprinciple of the child's best interests. Taking into accountthe provisions of the Constitution of Ukraine, the CivilProcedure Code of Ukraine, ECtHR practice, and thepositions of national judicial institutions, the articleidentifies the criteria for assessing a "reasonable time" and the factors that most frequently cause delays: thecomplexity of the case, passivity or abuse of proceduralrights by the parties, excessive workload of courts, lengthy expert examinations, and insufficientcoordination with state authorities and child-protectionbodies. Particular attention is

paid to the impact ofmartial law, which has introduced additional challengessuch as the displacement of children and families, staffshortages, limited access to documents, and a significantincrease in the workload of courts due to changes interritorial jurisdiction.

Based on an analysis of judicial practice, includingcase No. 202/2883/22, the study highlights systemicorganizational and procedural issues that cause delays inopening proceedings, sending correspondence, andscheduling hearings. It is argued that the absence ofspecial legislative guarantees for expedited considerationof family cases leads to inconsistency in time frames andviolations of the principle of legal certainty. The authorproposes improving procedural regulation, includingestablishing clear time limits for preparing the full text ofcourt decisions, introducing mechanisms for monitoringcompliance with these deadlines, and developingaccelerated procedures for disputes involving children.

Thearticleemphasizestheneedtostrengtheninteragencycooperation,digitalizecommunicationbetween the court and participants in the process, andimplement unified standards for assessing time limits infamily disputes. It concludes that comprehensive reformof procedural mechanisms and strengthening theinstitutional capacity of the judicial system are necessaryto ensure prompt and effective protection of the child'srights.

Key words: reasonable time, child's residence, family dispute, martial law.

Постановка проблеми. У справах, де вирішується подальша доля дитини, час стає не просто процесуальним параметром, а чинником, що впливає на психологічний стан, стабільність і розвиток самої дитини. Проте на практиці такі провадження нерідко затягуються через надмірну формалізованість процедур, завантаженість судів, необхідність додаткових висновків органів опіки чи повторних експертиз. У результаті дитина довго перебуває у невизначеному становищі, а батьки – у стані конфлікту, що лише поглиблює напругу між сторонами.

Дослідження цієї проблеми дає можливість зрозуміти, чому в окремих випадках строки фактично втрачають свою «розумність», які чинники найбільше впливають на затримки й чи існують дієві способи їх мінімізувати. Також важливо оцінити, як затягування процедури позначається на інтересах дитини та на здатності судової системи забезпечити швидке й справедливе вирішення спору. У цьому контексті питання дотримання строків постає не лише як технічна вимога, а як елемент реального захисту прав дитини та підтримання балансу між позиціями батьків.

Мета дослідження. Дослідити проблеми дотримання розумності строків у справах щодо визначення місця проживання дитини.

Стан опрацювання проблематики. Питання розгляду сімейних спорів, пов'язаних із участю дітей, висвітлювали у своїх працях такі українські науковці, як: В.В. Маляренко, Н.С. Кузнєцова, О.В. Кузьменко, Є.Л. Трегубов, В.В. Кузнєцов, В.В. Кузьменко, Р.О. Куйбіда, В.В. Маляренко, В.В. Мельник, В.В. Супрун, В.Є. Мармазов, М.В. Бломенський, та інші вчені.

Виклад основного матеріалу. Спори щодо визначення місця проживання дитини під час роздільного проживання батьків традиційно є невід'ємною частиною сімейно-правових відносин та нерідко супроводжують процедуру розірвання шлюбу або визнання його недійсним.

Спори щодо визначення місця проживання дитини належать до категорії сімейних правовідносин, у центрі яких перебуває забезпечення стабільних умов для життя, виховання та розвитку неповнолітньої особи. Їхня специфіка полягає в тому, що вони поєднують юридичну оцінку поведінки батьків, аналіз соціально-побутових умов та визначення психологічних потреб дитини. У таких справах суд зобов'язаний не лише встановити юридично значущі факти, а й оцінити комплекс нематеріальних чинників, які безпосередньо впливають на емоційний стан та подальший розвиток дитини.

Судове провадження має здійснюватися у розумний строк, а строки виконання процесуальних дій повинні визначатися з урахуванням принципу розумності (у п. 7 ч. 2 ст. 129 Конституції України [1], п. 10 ч. 3 ст. 2 ЦПК України [2]).

Відповідно до ч. 2 ст. 121 ЦПК України, строк є розумним, «якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню цивільного судочинства» [2]. ЦПК України у ст. 120 визначає два типи процесуальних строків: встановлені законом та встановлені судом [3, с. 57].

Розумність строку є оцінною категорією, при її оцінці беруться до уваги такі обставини як правова та фактична складність справи, поведінка учасників цивільного процесу, достатність та ефективність дій суду, які здійснюються з метою своєчасного розгляду справи, та загальна тривалість судочинства у справі.

В.О. Кучер та А.О. Дутко вказують, що під поняттям розумного строку можна розуміти «строк, який об'єктивно необхідний для виконання процесуальних дій, прийняття процесуальних рішень та розгляду і вирішення справи з метою забезпечення своєчасного судового захисту» [4, с. 63].

Право на судочинство у розумний термін у доктрині розглядається як елемент права на судовий захист. Затяжне судочинство визнається таким, що суперечить принципу доступності правосуддя.

Своєчасність захисту прав осіб, що беруть участь у справі, є одним із факторів, що визначають ефективність відновлення порушених прав, до того ж якщо справа розв'язується судом у розумний термін, правосуддя можна вважати відповідальним вимогам справедливості.

Питання визначення та дотримання розумних строків розгляду справ отримало нормативне закріплення й тлумачення з боку національних судових інституцій. У 2014 році Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у своїй постанові № 11 окреслив підходи до розуміння цього поняття та зазначив ключові чинники, що сприяють його порушенню. Серед найбільш значущих причин було визначено надмірне навантаження на суддів першої інстанції та недостатнє матеріально-технічне забезпечення судів, що у сукупності істотно впливає на своєчасність вирішення спорів [5].

У постанові також було враховано позиції та підходи Європейського суду з прав людини до тлумачення меж розумного строку. У цьому контексті визначено, що відлік строків у цивільних справах розпочинається з моменту надходження позовної заяви до суду. Завершення перебігу строку залежить від результату провадження: у випадку ухвалення рішення не на користь заявника строк закінчується датою постановлення остаточного судового акта (справа «Скопелліті проти Італії»), а якщо рішення є на користь особи – моментом його фактичного виконання (справа «Папахелас проти Греції»).

При цьому І. П. Віцінгловська та В. М. Никифорак зазначають, що поняття «розумний строк» не може бути однаковим для всіх справ, тому його слід оцінювати з урахуванням критеріїв, сформованих ЄСПЛ. До них належать складність справи, поведінка заявника, поведінка державних органів та значущість питання для особи. Науковці підкреслюють, що в цивільних справах саме складність провадження найчастіше визначає, чи є строк розумним. На неї впливають велика кількість учасників, потреба у допиті свідків, витребуванні доказів, залученні третіх осіб, проведенні експертизи або наявність іноземного елемента [6, с. 18-19].

Суддя ВС у КЦС Євген Синельников зауважив, що перевищення шеститижневого строку, передбаченого ст. 11 Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, за відсутності обставин, здатних звільнити національні суди від обов'язку суворо дотримуватися цього строку, не відповідає позитивному зобов'язанню діяти невідкладно у провадженнях стосовно повернення дитини [7].

Серед основних причин затягування розгляду цивільних справ Постна Д.А. та Святошнюк А.Л. виділяють:

– неявку учасників справи у судове засідання;
– зловживання сторонами своїми правами;
– безпідставне зупинення провадження;
– необґрунтовані значні перерви між судовими засіданнями;
– призначення довготривалих експертиз;
– перебування судді у нарадчій кімнаті по іншій справі [8, с. 52].

Суддя ВС у КЦС Євген Синельников виділяє наступні причини: нестача кадрів у суді, нові категорії правових проблем, спричинені війною, вимушене переміщення дітей, недостатнє залучення до розгляду відповідних справ спеціалістів у справах дітей, що також впливає на строки розгляду справ [7].

Як зазначають Кириченко В.М. та Резворович К.Р., «умови воєнного стану ставлять перед правами дітей серйозні виклики, особливо коли можливе їхнє відокремлення від одного з батьків, який, наприклад, може переїхати за кордон». На думку дослідниць, у таких ситуаціях закономірно постає питання, чи має дитина повертатися в Україну для вирішення спору щодо її місця проживання, а також які саме критерії повинен враховувати суд при оцінці найкращих інтересів дитини [9, с. 163].

Такі обставини стають однією з причин затягування розгляду справ, оскільки потребують додаткової перевірки фактичного місця проживання дитини, оцінки ризиків, міжнародної комунікації між органами влади та врахування безпекової ситуації, що динамічно змінюється під час воєнного стану.

Окремою проблемою є те, що чинне процесуальне законодавство не містить спеціальних гарантій прискореного розгляду сімейних спорів, пов'язаних із визначенням місця проживання дитини. На відміну від міжнародних механізмів, де щодо окремих категорій справ існують чіткі часові межі, українська практика обмежується загальним принципом «розумного строку», що дає широкий простір для різного тлумачення судами. Через це однакові за природою справи розглядаються нерівномірно, що створює ризики порушення найкращих інтересів дитини, проголошених у ст. 3 Конвенції ООН про права дитини та ч. 8 ст. 7 СК України.

Законодавець, орієнтуючись на європейські стандарти своєчасності судового розгляду, вилучив із процесуального кодексу низку фіксованих строків, надавши більше повноважень суду. Зокрема, чинний ЦПК не містить чітко визначених строків складання повного тексту судового рішення або усунення недоліків заяви у випадку її залишення без розгляду. Було це зроблено для того, аби механізм застосування принципу розумності був гнучкішим, проте його фактична реалізація виявилася проблематичною [10, с. 72]

Суттєві порушення виникають також на етапі складання та направлення сторонам повного тексту судового рішення. Незважаючи на вимоги статті 268 Цивільного процесуального кодексу, яка зобов'язує проголошувати рішення або його основні частини негайно після завершення засідання та повідомляти учасників про дату виготовлення повного тексту, на практиці судді нерідко затягують підготовку рішення, залишаючи сторони у стані тривалої невизначеності. Такі затримки суперечать принципу правової визначеності.

Сучасні обставини, пов'язані з воєнним станом, лише загострюють проблему. Переміщення дітей, зміна місця проживання сімей, обмежений доступ до документів, перевантаження органів опіки та зменшення кількості спеціалістів у судах призводять до того, що суди фактично не здатні забезпечити оперативний розгляд справ даної категорії. Це створює реальну загрозу тривалої невизначеності для дитини, яка тим часом продовжує жити у нестабільному або конфліктному середовищі.

Дослідження показують, що затягування у спорах про визначення місця проживання дитини має більш серйозні наслідки порівняно з іншими цивільними категоріями. Якщо у майнових спорах тривалість процесу переважно створює незручності або економічні втрати, то у сімейних спорах затримка безпосередньо впливає на психологічний добробут, емоційну безпеку й базові життєві умови неповнолітньої особи.

Порушення розумності строків у справах щодо визначення місця проживання дитини добре ілюструє справа № 202/2883/22. Затримки розгляду виникли насамперед через несвоєчасне отримання інформації про місце реєстрації відповідача. Запити, направлені судом відповідно до ч. 6 ст. 187 ЦПК України, були залишені органом реєстрації без розгляду, що відтермінувало відкриття провадження майже на місяць. Це свідчить про недостатню координацію між судом та державними органами, що негативно впливає на строки у справах, де визначається доля дитини [11].

Другою причиною стало припинення надсилання поштової кореспонденції через відсутність фінансування. Учасники справи не могли своєчасно отримати ухвали, що суперечить ч. 5 ст. 272 ЦПК України та створює процесуальну невизначеність.

Суттєвий вплив мав і надмірний обсяг справ, переданих до Індустріального районного суду внаслідок зміни територіальної підсудності судів Донецької області під час воєнного стану. Значне навантаження об'єктивно унеможливило призначення підготовчого засідання у коротший строк.

Затримки у справі зумовлені поєднанням організаційних, технічних і воєнних факторів, які не залежать від сторін, але істотно впливають на право дитини та батьків на оперативний розгляд спору. Це підтверджує системний характер проблеми дотримання розумних строків у справах цієї категорії.

Висновки. Отже, своєчасність розгляду сімейних спорів напряму визначає рівень захисту інтересів дитини. Тривалі провадження виникають через поєднання організаційних, процесуальних і зовнішніх чинників, а не лише через поведінку учасників. У межах таких справ ключове значення мають не стільки формальні процесуальні дії, скільки здатність суду забезпечити безперервність та оперативність розгляду.

Практика показує, що відсутність спеціальних прискорених процедур для цієї категорії спорів створює нерівномірність судочинства, що ставить під ризик принцип найкращих інтересів дитини. Воєнний стан додатково ускладнює дотримання строків через переміщення дітей, збільшення

навантаження на суди та органи опіки й брак технічних можливостей. Затримки у листуванні, експертизах чи отриманні інформації призводять до тривалої невизначеності, яка має для дитини значно серйозніші наслідки, оскільки безпосередньо впливає на її емоційну стабільність, почуття безпеки та умови подальшого розвитку.

Дослідження підтверджує необхідність удосконалення процесуальних механізмів, зокрема запровадження спеціальних прискорених процедур, а також встановлення фіксованих строків для виготовлення повного тексту рішення та дієвих інструментів контролю за їх дотриманням. Розширення можливостей електронного суду та чітке регулювання окремих етапів провадження сприятиме мінімізації затягування та підвищенню ефективності судового захисту в умовах сучасних викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.2024 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4761 (дата звернення: 14.11.2025).
2. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. Дата оновлення: 23.09.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#n6862 (дата звернення: 14.11.2025).
3. Демків Р.Я. Актуальні питання поновлення та продовження процесуальних строків у Цивільному процесуальному кодексі України. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2020. Вип. 1. С. 55–63. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1002/1/09.pdf (дата звернення: 14.11.2025).
4. Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник / кол. авторів; за ред. В.О. Кучера, А.О. Дутко. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 728 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/7479/1/CivilProcPravo-%d0%b4%d1%80%d1%83%d0%ba-1.pdf (дата звернення: 14.11.2025)
5. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17 жовт. 2014 р. № 11 «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративне правопорушення». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14#Text (дата звернення: 14.11.2025).
6. Віцінгловська І.П., Никифорак В.М. Категорія розумності у цивільному праві //Нове українське право. 2022. №. 2. С. 15–20. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/226/205 (дата звернення: 14.11.2025).
7. Суддя ВС у КЦС розповів про дотримання розумних строків розгляду сімейних спорів на міжнародній науково-практичній конференції. Верховний уд України. 07 квітня 2025. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1787758/ (дата звернення: 14.11.2025).
8. Постна Д.А. Щодо дотримання строків розгляду справи судом у цивільному процесі: огляд судової практики //Молодий вчений. 2024. URL: https://molodyivchenyi.ua/omp/index.php/conference/catalog/book/117 (дата звернення: 14.11.2025).
9. Кириченко В.М., Резворович К.Р. Позов про повернення дитини до місця її постійного проживання за межами України. Сучасні дослідження в глобалізаційному світі: наука для. 2024. С. 163-165. URL: https://www.er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/15681/1/%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%82_%D1%84%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%BC_2024.pdf#page=163 (дата звернення: 14.11.2025).
10. Повар П. «Розумні строки» – як необов'язковість дотримання процесуальних строків у цивільному судочинстві. Collection of scientific papers «SCIENTIA». 2023. №. December 22, 2023; Coventry, UK. 2023. С. 69–74. URL: https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/1498(датазвернення: 14.11.2025).
11. Ухвала Індустріального районного суду м. Дніпропетровська. Справа № 202/2883/22. Провадження № 2/202/1552/2022. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106072626 (дата звернення: 14.11.2025).

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.64

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ДОКТРИНИ ГЛАСНОСТІ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Лук'янченко Д.В.,
аспірант кафедри правосуддя та філософії
юридичного факультету
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0002-5012-0292
e-mail: gena29-78@ukr.net

Лук'янченко Д.В. Формування та розвиток доктрини гласності в європейському цивільному судочинстві: історико-правовий аналіз.

Ця наукова праця присвячена осмисленню складного історичного шляху становлення уявлень щодо гласності та відкритості правосуддя у цивільних справах. У рамках цього аналізу здійснюється звернення до цивільного процесуального права провідних зарубіжних держав, а саме Німеччини та Франції. У статті простежується хід модернізації європейських судових процедур, виявляючи основні етапи еволюції ідеї публічного судового розгляду. Дослідження охоплює шлях від архаїчних форм розгляду справ до нормативного затвердження принципу гласності. Аналізується вплив рецепції римського права.

З початку XIX століття, особливо після буржуазних революцій, які викликали необхідність кардинальної зміни системи відправлення правосуддя і впровадження в судовий процес змагальних засад, в Німеччині почалася низка перетворень з метою повсюдного впровадження принципів усності та гласності. Зміни в ЦПК Німеччини, що відбулися вже в XX столітті, стали, здебільшого, відповіддю на виявлені недоліки ліберальної моделі цивільного судочинства, що панувала в кінці XIX століття, основою його поступової соціалізації, пошуком такої концепції функціонування, яка, спираючись на конституційні принципи правосуддя, забезпечує справедливий судовий розгляд цивільних справ, дозволяючи пересічним громадянам і активній юридичній громадськості здійснювати контроль за діяльністю судової влади та судочинством.

Сучасний розвиток правосуддя у Франції характеризується пошуком оптимального співвідношення між ліберальними правовими традиціями (сприйняттям цивільного процесу як справи виключно сторін) і сучасними вимогами ефективності, що виражається у підвищенні активності суду (тенденція до соціалізації). Таким чином, автор порівнює та аналізує історико-правові аспекти становлення принципів відкритості та гласності в цивільному судочинстві Німеччини та Франції, підкреслюючи їх рух від таїнства та слідчих засад до сучасних змагальних та публічних моделей судового розгляду.

Ключові слова: принципи цивільного судочинства, гласність, усність, змагальність, рецепція римського права, канонічний процес, інквізиційний процес, активність суду, Кодекс Наполеона.

Lukyanchenko D.V. Formation and development of the doctrine of openness in European civil proceedings: historical and legal analysis.

This scientific work is dedicated to understanding the complex historical path of establishing publicity and openness of justice among the civil right. Within the framework of this analysis, there is a review of the civil procedural law of leading foreign powers, and Germany itself and France. The article outlines the progress of modernization of European judicial procedures, identifying the main stages in the evolution of the idea of public judicial review. The study covers the path from archaic forms of case consideration to the normative approval of the principle of publicity. The influence of the reception of Roman law is analyzed.

From the beginning of the 19th century, especially after the bourgeois revolutions, which called for a radical change in the justice system and the introduction of legal ambushes into the judicial process,

a low transformation began in Germany universal promotion of the principles of consistency and transparency. Changes in the Central Prosecutor's Office of the Nazi Party, which were made already in the 20th century, began, moreover, to reveal the inadequacy of the liberal model of civil justice, which was dying at the end of the 19th century, the basis of its step-by-step socialization, according to this concept of functioning, which, based on the constitutional principles of justice, will ensure a fair judicial review of civil cases, allowing cross-border citizens and active legal The community maintains control over the activities of ship authorities and judicial authorities.

The current development of justice in France is characterized by a search for optimal harmony between liberal legal traditions (the importance of the civil process, including the parties) and the current benefits of efficiency, which is reflected in increased activity in court (a trend before socialization). Thus, the author compares and analyzes the historical and legal aspects of the formation of the principles of transparency and openness in the civil justice system of Germany and France, strengthening their principles from the secrets and investigations ambushes to current and public models of the ship's examination.

Key words: principles of civil proceedings, publicity, oral proceedings, adversarial proceedings, reception of Roman law, canonical process, inquisitorial process, court activity, Napoleonic Code.

Постановка проблеми. З метою осмислення складного історичного шляху становлення уявлень щодо гласності та відкритості правосуддя у цивільних справах, видається правомірним звернення до цивільного процесуального права провідних зарубіжних держав. Зазначимо, що для наукового вивчення, в силу різних об'єктивних причин, були обрані такі країни як Німеччина та Франція, які, хоча і належать до однієї континентальної правової системи, проте уособлюють й сьогодні часто протилежні нормативні підходи до здійснення цивільного судочинства, в тому числі, і з позиції закріплення принципів судового процесу та інших особливостей судових проваджень. В юридичній літературі, напевно, небезпідставно Німеччина і Франція розглядаються як одні з найяскравіших прикладів процесуалізації права в епоху Середньовіччя [1, с. 29].

Мета дослідження – простежити за ходом модернізації європейських судових процедур і правил, виявляючи основні етапи еволюції ідеї публічного судового розгляду, зрештою, аналізуючи зарубіжний досвід розвитку цивільного правосуддя в широкому історичному контексті.

Стан опрацювання проблематики. До питань історичного розвитку цивільного судочинства провідних європейських країн зверталися в аспекті власних предметів досліджень такі вчені-процесуалісти як: І.О. Ізарова, Д.В. Слинько, О.В. Горецький, О.О. Красовський, В.В. Комаров, В.А. Кройтор, Ю.Д. Притика, К.В. Ткач та інші.

Виклад основного матеріалу. Не можна думати, що формування цивільного процесу в Німеччині та викристалізація його ключових принципів було швидким і одномоментним. Потрібен був дуже тривалий час, щоб пройти через періоди функціонування давньогерманського народного відкритого суду, рецепції римсько-канонічного права, верховенства таємного канцелярського діловодства і, нарешті, радикальних реформ XIX і XX століть, спрямованих на введення та послідовне утвердження змагального, усного та гласного цивільного судочинства.

Як всім відомо, місцем суду у стародавніх германців був мирський зхід (concio, mallus, ding). Судді часто були неосвічені, що змушувало їх звертатися до представників народу – рахімбургів або шеффенів (зазвичай 12 осіб), які більшістю голосів вирішували проблемні питання. У цей час суд розглядався скоріше як спір щодо «образи», а не як розгляд з приводу прав і обов'язків, і мир був присутній тут як свідок. У такій нерозвиненій системі правосуддя гласність була природною характеристикою судового процесу, що проводився публічно. Правильність дотримання форми доказування мала набагато більше значення, ніж усне пояснення фактичних обставин. Вирішення спору залежало від судів Божих (поєдинку або інших випробувань), оскільки вважалося, що боги вкажуть, на чиєму боці правда.

Як писав О.В. Горецький, давні народи вбачали у праві божественну природу. Божество постійно керує долею людей, охороняючи добрих і караючи злих. Мінлива думка людей не в змозі своїм розумом знайти право у спірному випадку, воно пізнається лише одкровенням божества. Тому намагаються дізнаватися, на чийому боці у спірній справі божество. Звідси суди Божі: поле, випробування залізом і водою, присяга [2, с. 15]. Одночасно з переважанням формальних доказів ці обставини є свідченням того, що архаїчний німецький цивільний процес був найтіснішим чином пов'язаний з безпосередньою народною правосвідомістю. На відміну від римлян, стародавні германці регулювали відносини на основі соціальних, морально-релігійних норм і звичаїв.

З завоюванням Римської імперії, германські народи неминуче зіткнулися з римським правом. З одного боку, воно зберігалося римським населенням і церквою (канонічний процес, який застосовувався у всіх судах, за винятком територій, де керувалися саксонським правом і характеризувався писемністю та закритістю судових розглядів. Брати участь у судовому процесі могли тільки заінтересовані особи). З іншого – відбувалася рецепція (запозичення, вивчення і використання) римського права, яка проходила в два етапи – теоретична (починаючи з XII століття, пов'язана з ідеєю наступності Імперій) і практична (через коментарі глосаторів, які заклали основи сучасного розуміння категорії суб'єктивного права); римське право стало вважатися чинним писаним законом імперії, що доповнює місцеві правові звичаї.

Прикметно, що окремі юридичні поняття, категорії та конструкції, взяті з римського права, в тому чи іншому вигляді, діють досі. Говорячи про причини рецепції, найчастіше згадується сфера приватної власності – римське право, яке найточніше відобразило у своїх поняттях природу правових явищ і приватновласницьких відносин, відповідало інтересам нового панівного соціального класу – буржуазії, що виникла в рамках феодального суспільства.

Римське право опосередковано вплинуло на розвиток цивільного судочинства в країнах Західної Європи. має рацію Д. В. Слинько, коли відзначає, що поступово, особливо в містах, почало застосовуватися офіційне (посадове) переслідування, що стало основою розшуково-інквізиційного процесу [4, с. 50, 51].

Джерелом рецепції римського права зазвичай прийнято називати Звід законів імператора Юстиніана (Corpus Juris Civilis). Вищі суди використовували систему юридичних понять, запозичених з римських і канонічних джерел. Через брак освічених юристів у суддівському середовищі виник звичай пересилати судові справи на обговорення вчених-правознавців університетів, висновки яких замінювали участь шеффенів.

У цей період стрімко розвивається письмове судочинство, що призвело до посилення ролі допоміжного судового персоналу, зародження такого негативного явища в суддівництві як канцелярська таємниця. Рух цивільних справ зосереджувався в судових колегіях та їх канцеляріях. Присутність сторонніх осіб була визнана незручною. Канцелярська таємниця була однією з причин повільного здійснення судового розгляду цивільних справ і дозволяла недобросовісним чиновникам, які мали доступ до таємниць діловодства, зловживати наданою їм владою.

Усність цивільного процесу була неможлива доти, доки судові справи пересилалися до університетів і проходили через довгий ряд судових інстанцій (як правило, не менше трьох). З метою прискорення судочинства вводився обов'язок сторін подати всі вимоги і необхідні докази в певний строк, але ці заходи, по суті, лише посилювали письмовий характер процесу і вплив бюрократичних канцелярій. Переважав слідчий принцип, згідно з яким суд був зобов'язаний встановити матеріальну істину всіма законними способами (ex officio), навіть якщо сторони не зуміли повно викласти всі обставини цивільної справи. На практиці це виявилося неспроможним, оскільки суд був мало здатний досліджувати спірні цивільні відносини безпосередньо. У доказовому праві головне місце все ще займала теорія формальних доказів.

Феодальна роздробленість, що зберігалася в Німеччині до середини XIX століття, зовсім не сприяла створенню єдиного цивільного судочинства. Як стверджує О.О. Красовський, у 1572 році на території Саксонії був прийнятий однойменний цивільний процес, оскільки населення цього регіону сповідувало лютеранство, і відповідно не сприймало цивільний процес, що містив католицькі канонічні норми [3, с. 299].

За свідченням дослідників, Пруссія, прагнучи підвищити ефективність судочинства, провела власну судово-правову реформу. Її метою було зменшення формальностей і письмової роботи, а також обмеження адвокатів (чия професія була навіть заборонена, і замість них сторонам допомагали судові чиновники). Суд зобов'язувався ex officio доповнювати аргументацію сторін. Однак на практиці мало що змінилося, оскільки сторони вважали, що мають мало впливу на процес, і не довіряли суду [4, с. 69].

З початку XIX століття, особливо після буржуазних революцій, які викликали необхідність кардинальної зміни системи відправлення правосуддя і впровадження в судовий процес змагальних засад, Кодифікацій Наполеона і введення французького Code de procedure civile в рейнських провінціях, в Німеччині почалася низка перетворень з метою повсюдного впровадження принципів усності та гласності.

Починаючи з другої чверті XIX століття, перебудови в Пруссії, Ганновері, Баварії та інших землях Німеччини були спрямовані на закріплення усності та гласності цивільного судочинства.

Проголошувалися ідеї усного змагання, щоб сторони не могли обмежитися поданням лише письмових документів. Відмова від теорії формальних доказів привела до вирішення справ за переконанням совісті на підставі вільної оцінки всієї сукупності доказів. Провадження в судах зазнало значної демократизації, був посилений принцип змагальності, хоча і зі збереженням вагомої ролі суддів (сприяння сторонам, зокрема, повноваження щодо роз'яснення справи). У 1850 році в Королівстві Ганноверському вперше в усій Німеччині отримали належний законодавчий розвиток основоположні принципи судової процедури – усність, безпосередність і гласність. Ганноверський процес згодом став базисом для ЦПК Німеччини 1877 року.

Гласність цивільного судочинства стала розглядатися як необхідне доповнення принципу усності, яке служить найліпшим засобом забезпечення правильності здійснення правосуддя. Передбачалося, що судді, які перебувають під постійним контролем присутньої в суді публіки, стають уважнішими до виступів сторін і ретельніше дотримуються зовнішніх форм судового процесу. Ба більше, гласність розвиває в суспільстві уявлення про справедливість, породжує довіру громадян до суду і позитивно впливає на оцінку діяльності судових органів. Наприклад, за Ганноверським статутом, якщо відповідач подав письмову відповідь, але не з'явився на усне змагання, факти, наведені в позовному проханні, вважалися визнаними, хоча б вони і були відкинуті у запереченнях на позов.

Отже, відкрите усне змагання учасників судового процесу ставало єдиною основою судового рішення, що є проявом принципу гласності в змагальному цивільному процесі. Незважаючи на встановлення публічності в ході судового розгляду, суд міг вводити і деякі її обмеження, скажімо, наради суддів при винесенні ними судових рішень повинні були проходити за закритими дверима. Це робилося для того, щоб розбіжності суддів і їхні окремі думки у справі залишилися невідомими, оскільки гласність могла б послабити авторитет судових постанов.

ЦПК Німеччини 1877 року продовжив, за прикладом Франції, тенденцію до посилення змагальних засад цивільного судочинства, зберігаючи вимоги щодо сприяння суду сторонам у використанні ними своїх процесуальних прав і виконанні процесуальних обов'язків. Це означало торжество ліберальних ідей, закріплюючи пасивне положення суддів і надаючи сторонам повну свободу у визначенні ходу цивільного процесу. Проте незважаючи на загалом ліберальну спрямованість та уявлення щодо сутності цивільного судочинства, правосуддя все ж залишалося, на думку правознавців, надмірно формальним і тривалим [4, с. 70].

До кінця XIX століття німецький цивільний процес остаточно набув рис, заснованих на фундаментальних принципах: усності – звичайною практикою стала усна форма ведення судочинства, якій передувала письмова підготовка у цивільній справі (обмін позовними документами). Це усне змагання мало обов'язковий характер для сторін. При цьому зберігалася можливість використання спрощеного провадження, якщо йшлося про негайне і безспірне стягнення без виклику до суду відповідача, у випадках документально підтвердженої вимоги; змагальності та диспозитивності – суворо виконувався римський постулат, згідно з яким суд не розглядає справи без прохання сторін, суд повинен був спиратися тільки на факти, повідомлені сторонами, рух справи залежав виключно від волі заінтересованих осіб.

Зміни в ЦПК Німеччини, що відбулися вже в XX столітті, стали, здебільшого, відповіддю на виявлені недоліки ліберальної моделі цивільного судочинства, що панувала в кінці XIX століття, основою його поступової соціалізації, пошуком такої концепції функціонування, яка, спираючись на конституційні принципи правосуддя, забезпечує справедливий судовий розгляд цивільних справ, дозволяючи пересічним громадянам і активній юридичній громадськості здійснювати контроль за діяльністю судової влади та судочинством.

Оцінюючи цивільне судочинство Німеччини в його непростому історичному розвитку, обґрунтованою видається теза про те, що в основі стародавнього германського процесу лежали релігійно-моральні уявлення щодо суду та справедливості, а судовий процес епохи Середньовіччя, що зазнав впливу римського права, характеризувався канцелярською, таємною і повільною юстицією. Рішучий перехід до усного, відкритого й змагального цивільного процесу став можливим лише в XIX столітті, яке ознаменувало собою кардинальні реформи сфери судоустрою і судочинства.

Не менш цікавим є шлях розвитку цивільного судочинства у Франції, який має як схожі з Німеччиною риси становлення, так і особливі, зумовлені правовою культурою та правовими традиціями на ниві судової юрисдикції. В цілому, еволюція французького цивільного процесу уособлює перехід від давніх, нерозвинених обрядових форм вирішення спірних справ до панування

римсько-канонічного права, посилення монархічної влади і, нарешті, до революційних перетворень XIX століття, які остаточно утвердили ідеї ліберального правосуддя та непорушність принципів гласності й усності судового розгляду.

Говорячи про Середньовічний і ранній період (до рецепції римського права), цивільне судочинство у франків спочатку перебувало на низькому рівні розвитку, де правові поняття та процедури були мало розробленими. Спори часто вирішувалися за допомогою суду Божого або присягою. Як вважають сучасні вчені, на ранніх етапах, в державі франків майже до кінця XII століття, основною формою цивільного судочинства залишався обвинувально-змагальний процес, ключові риси якого включали: позовний характер – процес у всіх справах починався за приватною ініціативою (скаргою або звинуваченням); суд спочатку проголошував звичаї (право), що мали відношення до справи, а потім виносив рішення; із затвердженням абсолютизму, особливо після XIII століття, обвинувально-змагальний процес поступово витіснявся розшуково-інквізиційною формою. Судочинство почало відбуватися в письмовій формі і набуло таємного характеру [1, с. 29].

З плином часу глибокий вплив на французький цивільний процес справило римське право, і щонайперше, через використання римських принципів судового захисту. Канонічний процес, заснований на римському цивільному процесі часів Імперії, набув досить широкого поширення в церковних судах Західної Європи. Через європейські університети, де викладалася італійська доктрина права, цей порядок судочинства став проникати й в інші суди.

Судова практика і королівські ордонанси (найбільше Ордонанс 1667 року), впроваджуючи в цивільне судочинство безліч римських понять, сприяли посиленню письмових засад і апеляційної форми розгляду цивільних справ. Протягом певного часу у судах, особливо колегіальних, гласність не була загальноприйнятим принципом. Однак, оскільки у Франції на сам суд (колегії) покладався обов'язок тільки вислуховувати словесні пояснення сторін або їх адвокатів, відбирати необхідні докази та постановляти судові рішення, можна припустити, що засади усності та гласності цивільного судочинства не були втрачені повністю.

Кінець XVIII століття, як відомо, характеризувався кардинальними перетвореннями державного і соціального устрою Франції, викликаними, крім усього іншого, і важливістю усунути канцелярську таємницю, прискорити рух цивільних справ і припинити змішання влад. Кожна Конституція Франції революційної епохи вважала за необхідне гарантувати публічність судових засідань.

Незважаючи на те, що Національний конвент Франції оголосив, що судові справи повинні проводитися без будь-якої процедури, судова практика зберігала попередні судові правила. У 1800 році дія колишніх ордонансів була відновлена, а в 1806 році Наполеон I затвердив Code de procédure civile, який остаточно закріпив принципи усності та гласності процесу – усні пояснення сторін та їх представників вислуховуються виключно в публічних засіданнях.

У французькому цивільному процесі проводилися змагальні засади. Звичайне судове провадження починалося позасудовим обміном паперів між адвокатами, щоб підготувати сторони до словесного змагання. Тільки після цього відбувається усне змагання. Для заочного провадження (у разі неявки відповідача) було введено правило, згідно з яким судове рішення могло бути скасоване простим відкликанням і явкою відповідача до розгляду.

Дарма що гласність була проголошена фундаментальним принципом цивільного судочинства, ідеї публічного судового розгляду ще не отримали належного розвитку в законодавстві. Зокрема, допит свідків відбувався за закритими дверима перед одним із членів суду; усному процесу, що проходить публічно, передує позасудовий обмін паперами між адвокатами (письмова підготовка); у французьких окружних судах не ведеться загальних протоколів у цивільних справах. Фактичні обставини викладаються самими адвокатами в особливих паперах (qualités), що замінює протокол справи і позбавляє суди від письмової роботи. Це також варто вважати відступом від повної гласності, оскільки фактичний матеріал справи формується не в публічному засіданні, а адвокатами.

Новий Цивільний процесуальний кодекс Франції був прийнятий 05.12.1975 року та вступив в силу з 01.01.1976 року (на деяких територіях – Ніжній Рейн, Верхній Рейн, Мозель) , вступив в силу з 01.01.1977 року, при цьому продовжували діяти деякі норми Старого ЦПК (Кодексу Наполеона), аж до прийняття Закону Франції № 2007–1787 від 20 грудня 2007 року «Про спрощення права» [3, с. 302].

Французьке цивільне судочинство традиційно продовжує належати до континентальної моделі розгляду та вирішення цивільних справ. Втім його сучасний розвиток відзначений досить

істотними змінами, що виразно проявляються в неодноразових спробах підвищення ролі суду. Що стосується принципу гласності, то він, поряд з іншими базовими принципами цивільного процесу, міститься в розділі ЦПК, присвяченому вступним положенням, який практично не зазнав змін з 1975 року. Згідно зі ст. 22 ЦПК Франції, судовий розгляд є відкритим. Водночас гласність не є абсолютною. Судовий розгляд може бути закритим у випадках, коли закон вимагає або дозволяє розглядати справу в закритому судовому засіданні.

Висновки. Складна та багатоетапна еволюція цивільного судочинства в Німеччині та Франції характеризується переходом від архаїчних, релігійно орієнтованих форм до сучасних ліберальних принципів, заснованих на змагальності, усності та гласності. Формування цивільного процесу в обох країнах було тривалим процесом, що не відбувався одномоментно. Раннє правосуддя (давньогерманське, франкське) було тісно пов'язане з народною правосвідомістю, соціальними, морально-релігійними нормами та звичаями. На ранніх етапах у Франції переважав публічний і обвинувально-змагальний процес. Вплив римсько-канонічного права призвів до посилення писемності, закритості судових розглядів та появи інквізиційної форми судочинства. Рішучий перехід до усного, відкритого й змагального цивільного процесу став можливим лише у XIX столітті, під впливом буржуазних революцій та Кодифікацій Наполеона, які вимагали кардинальної зміни системи відправлення правосуддя.

У Німеччині ЦПК 1877 року посилив змагальні засади, закріплюючи пасивне положення суддів (хоча і зберігаючи їхню вагому роль у сприянні сторонам). Суд зобов'язаний був спиратися тільки на факти, повідомлені сторонами, а рух справи залежав від волі заінтересованих осіб. Французький цивільний процес також проводив змагальні засади. Усність стала звичайною практикою, якій передувала письмова підготовка. У Франції Наполеон I затвердив Code de procédure civile (1806), який закріпив, що усні пояснення вислуховуються виключно в публічних засіданнях. Гласність розглядалася як необхідне доповнення до принципу усності, що служить для забезпечення правильності правосуддя, розвитку довіри громадян до суду та контролю публіки над суддями.

Зміни в ЦПК Німеччини в XX столітті були спрямовані на усунення недоліків ліберальної моделі та поступову соціалізацію судочинства. Сучасний французький процес продовжує належати до континентальної моделі, із спробами підвищення ролі суду. Гласність може бути обмежена, якщо це дозволено законом. В цілому, варто зазначити, що перехід від таємного, повільного судового розгляду та канцелярської бюрократії до відкритого, усного й змагального цивільного процесу був підсумком багатовікового розвитку судових процедур, який остаточно утвердився лише в XIX столітті

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Слинько Д.В. Процесуалізація права у Франції та Німеччині в епоху Середньовіччя. *Науковий юридичний журнал.* № 2. 2018. С. 28-31. URL:http://lsej.org.ua/2_2018/7.pdf
2. Горецький О.В. Процедури примирення в цивільному судочинстві: Дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2019. 201 с.
3. Красовський О.О. Історичний нарис розвитку принципу добросовісності у цивільному процесі Німеччини та Франції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2024. Серія Право. Вип. 84. С. 297-304. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.44
4. Слинько Д.В. Юридичний процес: історія, теорія, практика. Харків: Вид-во «НТМТ», 2017. 415 с.

УДК 347.65
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.65

ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ У СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Маковій В.П.,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-6847-2309
e-mail: makoviy09@i.ua

Маковій В.П. Особливості участі військовослужбовця у спадкових правовідносинах в умовах воєнного стану.

Статтю присвячено дослідженню особливостей участі військовослужбовця у спадкових правовідносинах в умовах воєнного стану. Здійснено аналіз правового положення військовослужбовця з позиції повноважень органу та підрозділу в структурі сектору безпеки і оборони, де така особа проходить службу. Визначено особливості правового регулювання спадкових відносин в умовах воєнного стану, серед яких специфіка детермінації строку прийняття спадщини, порядку вчинення нотаріальних дій, реалізації суб'єктивного права на прийняття спадщини, здійснення реєстраційних дій щодо спадкової справи та оформлення спадщини.

Відзначено характерні риси цивільно-правового захисту прав військовослужбовця, у тому числі й в межах норм спадкового права: ініційованість релевантних форм та способів захисту прав саме військовослужбовцем; припинення порушень; відновлення порушеного права; визнання оспореного права; застосування примусових заходів з метою усунення перешкод у здійсненні цивільних прав та ліквідація їх наслідків; формування сукупності засобів з упорядкування механізму захисту прав та інтересів таких осіб через врахування функціоналу повноважень відповідного органу та підрозділу сектору безпеки і оборони.

Висловлені пропозиції щодо удосконалення процедури квазінотаріального посвідчення заповітів військовослужбовців та порядку щодо їх реєстрації в Спадковому реєстрі з огляду на особливості правового положення наведеного спадкодавця.

Підтримано потребу формування додаткових правових засобів військовослужбовця в якості спадкоємця щодо інформування про факт відкриття спадщини, який започатковує перебіг темпоральних меж здійснення прав на спадкування, створення умов для реалізації таких повноважень шляхом написання відповідної заяви про прийняття (відмову) спадщини, вчинення дій щодо оформлення права на спадщину. Запропоновано унормувати питання покладення додаткових обов'язків в цій частині на нотаріуса та спадкоємців з відповідними правовими конструкціями. Релевантні пропозиції підтримані також у контексті захисту прав військовослужбовців в рамках процедури оформлення спадщини.

Ключові слова: військовослужбовець, спадкові відносини, захист прав фізичних осіб, заповіт, здійснення права на спадкування, посвідчення заповіту, строки прийняття спадщини, сектор безпеки і оборони, оформлення спадщини.

Makovii V.P. Features of military personnel participation in inheritance legal relations under martial law.

The article is devoted to the study of the peculiarities of military personnel participation in inheritance relations under martial law. An analysis of the legal status of military personnel is carried out from the perspective of the powers of the authority and unit within the security and defense sector where such persons serve. The peculiarities of the legal regulation of inheritance relations under martial law are identified, including the specifics of determining the term for

accepting inheritance, the procedure for performing notarial actions, the exercise of the subjective right to accept inheritance, the performance of registration actions regarding inheritance matters, and the formalization of inheritance.

The characteristic features of civil law protection of military personnel rights, including within the framework of inheritance law, are noted: initiation of relevant forms and methods of protection of rights by military personnel themselves; cessation of violations; restoration of violated rights; recognition of contested rights; application of coercive measures to remove obstacles to the exercise of civil rights and eliminate their consequences; formation of a set of measures to streamline the mechanism for protecting the rights and interests of such persons by taking into account the functional powers of the relevant authority and unit of the security and defense sector.

Proposals were made to improve the procedure for quasi-notarial certification of military personnel's wills and the procedure for their registration in the Inheritance Register, taking into account the specific legal status of the testator.

The need to establish additional legal means for military personnel as heirs to be informed of the opening of an inheritance, which initiates the temporal limits for exercising inheritance rights, and to create conditions for the exercise of such powers by writing a corresponding statement of acceptance (refusal) of inheritance and taking steps to formalize inheritance rights, has been supported. It was proposed to regulate the issue of imposing additional obligations in this regard on notaries and heirs with appropriate legal constructs. Relevant proposals were also supported in the context of protecting the rights of military personnel in the context of the inheritance registration procedure.

Key words: military personnel, inheritance relations, protection of the rights of individuals, will, exercise of inheritance rights, certification of wills, terms for accepting inheritance, security and defense sector, registration of inheritance.

Постановка проблеми. Фізичне та соціальне буття людини, на жаль, обмежене часовими рамками існування як біологічної істоти, що безпосередньо впливає на її здатність бути учасником різноманітних суспільних відносин, а отже має значення не тільки для визначення соціального та правового статусу самої людини, але й для широкого кола інших осіб, які мали взаємини з нею або виявили свій інтерес щодо цієї особи чи її майна. Тому проблеми вирішення правової долі прав та обов'язків особи за умови настання смерті входять в коло наукових досліджень правників, а релевантні суспільні відносини є предметом регулювання системи спадкового права у структурі приватно-правової складової національної системи права.

Екзистенціальні виклики, пов'язані з екстраординарними обставинами природного та антропогенного характеру мають значний вплив на розвиток будь-яких відносин, а особливо це стосується війни, збройного конфлікту, де вірогідність настання негативних наслідків для суб'єктів приватного права збільшується в геометричній прогресії. За таких умов значно підвищується вірогідність завдання шкоди життю, здоров'ю людини, а особам, які залучені до ведення безпосередніх заходів з відсічі збройної агресії, і поготів.

Оскільки військовослужбовці в силу свого спеціального правового статусу схильні до більшого ризику заподіяння шкоди їх життю внаслідок виконання обов'язків із захисту національних інтересів, то й питання визначення правової долі прав та обов'язків таких осіб у випадку настання смерті, оголошення померлими потребує додаткового врегулювання у порівнянні з загальними правилами.

З іншого боку, військовослужбовці, перебуваючи у екстраординарних умовах життєдіяльності, реалізують власну правосуб'єктність в якості спадкоємців, що відповідним чином вимагає додаткових заходів зі створення правових засад для здійснення релевантного кола прав.

Викладені міркування формують підґрунтя до вивчення особливостей участі військовослужбовців у спадкових правовідносинах в умовах воєнного стану з огляду на наявні наукові дослідження та положення чинного законодавства у даній сфері.

Стан опрацювання цієї проблематики з однієї сторони представлений широким колом наукових праць, які присвячені загальним засадам спадкування в умовах воєнного стану (Л.І. Горпинич, О.О. Вєтчінова), порядку отримання спадщини за вказаних обставин (І.І. Голубенко, О.Ю. Грачова, М.О. Маслова), здійсненню права на складання заповіту військовослужбовцем (О.В. Тарасюк, Я.А. Зєвакіна), прийняттю та оформленню спадщини (М.П. Юніна, І.О.Буякова), змісту спадкових правовідносин (В.В. Карелін, О.В. Брусакова, О.Ю. Паламеренко).

Вочевидь, зазначені напрацювання свідчать про актуальність вивчення спадкових правовідносин в умовах воєнного стану та потребу встановлення особливостей участі в них військовослужбовців, що й стане предметом даного дослідження.

Метою статті є вивчення особливостей участі військовослужбовців у спадкових правовідносинах в умовах воєнного стану з огляду на наявні наукові напрацювання та положення чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Національна безпека є соціально-економічним та юридичним станом, за якого забезпечена захищеність життєво важливих публічних та приватних інтересів, які є критичними для соціального та біологічного буття їх носія, що цілком корелює зі змістом понять «національна безпека», «національні інтереси України» у положеннях Закону України «Про Національну безпеку України». З огляду на критичність сфери забезпечення національної безпеки для будь-якої країни, яка через органи публічної адміністрації формує систему різноаспектних заходів у цій сфері життєдіяльності, варто відзначити специфічний правовий статус сектору безпеки і оборони, який у відповідності до зазначеного нормативно-правового акту включає перелік суб'єктів, уповноважених на здійснення заходів із захисту національних інтересів.

До числа суб'єктів сектора безпеки і оборони належить система органів державної влади, Збройні Сили України (надалі – ЗСУ), військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, сили цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем і відповідно до Конституції та законів України за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від загроз, а також громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України. Вочевидь, діяльність наведених суб'єктів сектору безпеки і оборони в умовах воєнного стану перш за все представлена категорією відповідних організації різного правового статусу, який охоплюється наведеним функціоналом. У зв'язку з цим виникає питання удосконалення правового механізму захисту прав та інтересів наведеної категорії осіб, особливо в умовах наявності екзистенціальних викликів, коли діяльність працівників (посадових та службових) осіб наведених органів та організацій має забезпечуватись релевантним соціальним та правовим захистом. У даному дослідженні в якості об'єкта дослідження обрано правове положення фізичних осіб, які наділені спеціальним правовим статусом військовослужбовців. Така термінологія цілком узгоджується з наявним у цивільному законодавстві підході, де спостерігається оперування терміном «військовослужовець» (ст.ст. 245, 1252 Цивільного кодексу України – надалі ЦК України), який охоплює працівників військових формувань. У площині предмету даного дослідження варто відзначити всіх працівників наведених формувань, які в умовах воєнного стану наділяються спеціальними повноваженнями у функціоналі забезпечення національної безпеки, що корелює зі змістом ст. 263 ЦК України.

Окреслення особливостей правового регулювання спадкових відносин в умовах воєнного стану вирізняється низкою специфічних рис, серед яких у наукових колах відзначено наступні. При реалізації механізму захисту прав та інтересів учасників спадкових відносин виникла потреба в окресленні специфічних рис правового режиму місця відкриття спадщини та диференціації строків прийняття спадщини з огляду обставин, за яких настала смерть спадкодавця та обставини здійснення права на спадкування безпосередньо спадкоємцями [1, с. 214–216].

За наслідками вивчення процедурних аспектів нотаріального процесу в межах легітимації спадкових відносин в умовах воєнного стану висловлені пропозиції в частині удосконалення порядку вчинення нотаріальних дій, зокрема шляхом дефініції правового статусу осіб, уповноважених на вчинення нотаріальних дій, ведення Спадкового реєстру, окреслення темпоральних меж прийняття та оформлення спадщини [2, с. 247-248].

У розрізі винайдення балансу між конструкцією меж здійснення суб'єктивних цивільних прав та обмеженнями здійснення суб'єктивних цивільних прав висловлені думки щодо винайдення механізму правового регулювання спадкових відносин в умовах воєнного стану, за якого має бути сформований юридично визначений підхід у детермінації строку прийняття спадщини, порядку вчинення нотаріальних дій, реалізації суб'єктивного права на прийняття спадщини, здійснення реєстраційних дій щодо спадкової справи та оформлення спадщини [3, с. 127-128].

За узагальненим підходом характеристики особливостей правового регулювання спадкових відносин в умовах війни виокремлено релевантні зміни спадкового права, які встановлюють пра-

вовий режим місця відкриття спадщини, терміну (часу) прийняття спадщини, відкриття спадкової справи, переліку осіб, уповноважених на вчинення квазінотаріальних дій та інше [4, с. 90-91].

Принагідною є точка зору щодо окреслення проблем у сфері правового регулювання спадкових відносин в умовах воєнного стану та визначення напрямів вирішення таких, де особливої уваги приділено: 1) сукупності та, за певних умов, суперечності юридичних джерел регулювання спадкових відносин; 2) визначенню правового режиму форми заповіту за вказаних обставин та специфіці легітимації цього правочину; 3) цифровізації нотаріального та цивільного процесів у контексті реалізації найбільш раціонального механізму правового регулювання спадкових відносин, як наслідок охорони та захисту спадкових прав учасників таких взаємин [6, с. 137–141].

Вартою уваги є наукова позиція, яка більш прискіпливо висвітлює спеціальний правовий режим реалізації права на прийняття спадщини в умовах воєнного стану окремими особами, серед яких особливої уваги приділено тим, які знаходяться поза межами України або ж виконують обов'язок із захисту національних інтересів України в лавах ЗСУ та інших військових формуваннях. При цьому у контексті предмету даного дослідження питання охорони інтересів останніх осіб проєктується на їх участь у спадкових правовідносинах як з боку спадкодавця, так і спадкоємця з відповідними наслідками [7, с. 146–148].

Сформованою та підтриманою різними вченими є думка стосовно змісту суб'єктивного права на прийняття спадщини [8, с. 14–18] та меж його реалізації в умовах воєнного стану [9, с. 104-106]. У розрізі висловлених міркувань викладені пропозиції щодо врахування поважності причин, які встановили об'єктивні, непереборні та істотні труднощі в здійсненні права на прийняття спадщини з огляду на екстраординарність вказаних обставин, місця таких у архітектоніці стадій спадкового процесу, надання додаткових елементів в механізмі правового регулювання релевантних суспільних відносин, у тому числі темпорального характеру.

За будь-яких обставин вартою уваги є проєкція розгляду особливостей участі військовослужбовця у спадкових правовідносинах саме з позиції цивільно-правового захисту прав цієї категорії осіб, що вбирає специфіку їх спеціального правового статусу, яка виходить із наділеної публічної функції відповідного підрозділу сектору безпеки і оборони у сфері захисту національних інтересів, пов'язаної з протидією збройній агресії. Окрім того, у порівнянні із захистом прав фізичної особи у наукових дослідженнях виділені такі риси цивільно-правового захисту прав військовослужбовця як: ініційованість релевантних форм та способів захисту прав саме військовослужбовцем; припинення порушень; відновлення порушеного права; визнання оспореного права; застосування примусових заходів з метою усунення перешкод у здійсненні цивільних прав та ліквідація їх наслідків [10, с. 30-31]. Необхідно підтримати такий підхід, де окремо вказати на виділення у правосуб'єктності фізичної особи особливостей прояву правового статусу військовослужбовця, якому притаманне виконання обов'язків, які є предметом діяльності органів та підрозділів сектору безпеки і оборони. Останнє накладає відповідний відбиток на формування сукупності засобів, які упорядковують механізм захисту прав та інтересів таких осіб. Наведений підхід варто розглядати також і у широкому розумінні сутності охорони цивільних прав та інтересів військовослужбовців, яка включає сукупність приписів позитивного права, покликаного забезпечити найбільш раціональне унормування суспільних відносин за участі цих осіб.

Вочевидь, норми спадкового права відіграють релевантну роль в охороні цивільних прав та інтересів військовослужбовців як учасників спадкових відносин. З позиції правового статусу військовослужбовця-спадкодавця особливості правового регулювання спадкових відносин відтворені перш за все у нормах, які регулюють реалізацію прав таких осіб на здійснення заповідального розпорядження. Так, Постановою Кабінету Міністрів України (надалі – КМУ) від 28 лютого 2022 року № 164 посвідчення заповітів військовослужбовців унормовано спеціальними приписами, які встановлюють спеціальний правовий режим публічного визнання правочину у порівнянні із положеннями, визначеними у Порядку посвідчення заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених, який затверджено Постановою КМУ від 15 червня 1994 року № 419.

Наведені зміни квазінотаріальної процедури у відношенні заповіту військовослужбовця фактично розширюють коло уповноважених на вчинення квазінотаріального посвідчення заповітів осіб, а також змінюють порядок реєстрації посвідчених у квазінотаріальному порядку заповітів.

Щодо першого, то необхідно відзначити той факт, за яким фактично маємо розширення кола осіб, уповноважених на легітимацію заповітів військовослужбовців у спрощеному за даних екстраординарних умов обставин. Дійсно, ст. 1252 ЦК України наділяє наведеними повноваженнями

лише командира (начальника) відповідного військового підрозділу. Постанова додає до наведених осіб також і уповноважених ними інших посадових (службових) осіб, що взагалі носить ознаки порушення всієї процедури нормотворчості, оскільки суперечить вимогам Основного Закону України та ЦК України. По-перше, Конституція України наголошує на можливості обмеження прав та свобод людини лише тим нормативним актом, який їх встановлює, тобто принцип ієрархії дії законодавчих актів має працювати. Оскільки межі здійснення цивільних прав та виконання цивільних обов'язків у спадкових правовідносинах визначаються саме книгою 6 ЦК України, тому саме й внесенням змін до останньої мають вводитись певні обмеження на здійснення таких прав. По-друге, абзац третій ч. 2 ст. 4 ЦК України чітко встановлює правило, за яким передбачено поведінку суб'єкта права законодавчої ініціативи, який подав до Верховної Ради України проєкт закону, що регулює цивільні відносини інакше, ніж ЦК України. Так, він зобов'язаний одночасно з поданням проєкту такого закону також і проєкт про внесення змін до ЦК України. Така процедура передбачає розгляд Верховною Радою України поданого законопроєкта одночасно з відповідним проєктом закону про внесення змін до ЦК України. Останнє отримало безпосередньої підтримки у формі доповнень абзацом четвертим ч. 2 цієї статті з релевантним змістом. Водночас, ч. 4 цієї ж статті містить положення, що відносять до актів цивільного законодавства постанови КМУ. Не відповідність постанови КМУ положенням ЦК України або іншому закону створює передумови застосовування відповідних положень останніх нормативно-правових актів.

Правильним вирішенням такої ситуації мало б стати доповнення норм ЦК України, де чітко визначити критерії допуску тієї чи іншої категорії осіб, які можуть вчиняти квазінотаріальні посвідчувальні дії. Альтернативою наведеному міг би стати регламентований у цивільному законодавстві інших країн заповіт за екстраординарних умов, який би допускав спрощену процедуру в частині уповноваженої особи й порядку посвідчення на першому етапі з подальшою легітимацією такого в межах другого етапу. При цьому в якості запобіжного механізму щодо легітимації наведеного екстраординарного заповіту може бути застосованою конструкція, передбачена ст. 984 Французького цивільного кодексу, яка передбачає визнання такого заповіту недійсним за умови не підтвердження його змісту за звичайної процедури здійснення останнього розпорядження спадкодавця за обставин, які не вирізняються певною екстраординарністю зі спливом визначеного строку.

Стосовно другої новелізації правового регулювання вчинення заповідальних розпоряджень військовослужбовцями в межах Постанови КМУ від 28 лютого 2022 року № 164 пропонується змінити порядок реєстрації заповітів таких осіб шляхом удосконалення процедури адміністрування такої діяльності. Зокрема, на відміну від загального порядку чітко відтворений ланцюжок передачі посвідченого заповіту для реєстрації за схемою: підрозділ проходження служби військовослужбовцем – Генеральний штаб ЗСУ – Міністерство оборони – Міністерство юстиції або його територіальний орган для забезпечення реєстрації заповіту нотаріусами в Спадковому реєстрі. Тільки протягом трьохмісячного строку після припинення або скасування воєнного стану нотаріус, який здійснив реєстрацію такого заповіту зобов'язаний передати його на зберігання відповідному державному нотаріальному архіву. Разом з тим, Порядок державної реєстрації заповітів, спадкових договорів і заведених спадкових справ у Спадковому реєстрі, затверджений Постановою КМУ від 11 травня 2011 року № 491, для заповітів, посвідчених за квазінотаріальною процедурою, передбачає реєстрацію державним нотаріальним архівом після прийняття на зберігання примірника заповіту, що корелює із положеннями п.23 Порядку посвідчення заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених. Співставлення екстраординарного та звичайного порядків реєстрації заповіту військовослужбовців свідчить про підвищення ролі адміністрування таких заповітів у порівнянні з іншими квазінотаріальними заповітами в умовах воєнного стану й доручення до цього центральних органів влади в особі Міністерства оборони та Міністерства юстиції, що підтверджує значимість додаткових заходів із забезпечення захисту прав та інтересів вказаної категорії спадкодавців.

Суміжними питаннями, пов'язаними із участю військовослужбовця у спадкових правовідносинах в якості спадкодавця є проблематика встановлення місця та дати відкриття спадщини щодо таких осіб, які загинули чи зникли безвісті за особливих обставин, якими є також обставини ведення воєнних дій та збройного конфлікту. Проведені дослідження надали можливість диференціювати та визнати юридичну значимість понять «оголошення особи померлою», «встановлення факту реєстрації смерті», «встановлення факту смерті особи в певний час». З огляду на

предмет даного дослідження в умовах дії воєнного стану більш витребуваними є саме перша та остання юридична конструкції. Причому на додаток до висловленого раніше необхідно вказати, що встановлення факту смерті особи в певний час є у порівнянні з оголошенням особи померлою більш динамічним та ефективним, оскільки не прив'язується до певного строку, а в якості обмежувального правового часу використовує термін, тобто момент, саме в який виникли обставини, що свідчать про смерть фізичної особи внаслідок впливу тієї чи іншої причини [11, с. 113-114].

Не менш нагальним та таким, що потребує окремого вирішення, є питання успадкування спадщини військовослужбовця різного правового режиму, пов'язаного саме з виконанням ним покладених в межах спеціального правового статусу обов'язків із захисту національних інтересів. У зв'язку з цим окремо має бути розглянуто питання успадкування соціальних виплат, грошового утримання, страхової виплати, житла, земельної ділянки тощо, стосовно яких формується спеціальний правовий режим з відповідними наслідками.

Участь військовослужбовця у спадкових правовідносинах на боці спадкоємця перш за все має бути розглянутою у площині реалізації права на прийняття спадщини та її оформлення. При цьому особливості правового статусу військовослужбовця у реалізації даної складової правосуб'єктності фізичної особи мають бути відтвореними у захисті її прав щодо інформування про факт відкриття спадщини, який започатковує перебіг темпоральних меж здійснення прав на спадкування, створення умов для реалізації таких повноважень шляхом написання відповідної заяви про прийняття (відмову) спадщини, вчинення дій щодо оформлення права на спадщину.

Так, при здійсненні права на спадкування військовослужбовцем необхідно відзначити декілька механізмів, покликаних захистити права такої фізичної особи, в числі яких наявний інститут «додаткового строку» згідно ч. 2 ст. 1272 ЦК України, який встановлюється судовим рішенням, відкладення моменту перебігу спеціального строку прийняття спадщини у випадку передбаченому ч. 2 ст. 1270 ЦК України. Так, у літературі та судовій практиці проаналізовано обставини, пов'язані з введенням воєнного стану та фактом ведення бойових дій, як наслідок, зроблено висновок про ототожнення правового положення осіб, які перебувають в зоні ведення бойових дій, та військовослужбовців в межах дії правового режиму воєнного стану саме в частині реалізації ними права на прийняття спадщини шляхом надання додаткового строку для його здійснення [2, с. 248]. З урахуванням викладеного вище стосовно правового статусу військовослужбовців в умовах воєнного стану не можна погодитись з таким підходом, але застосувати аналогію в певній мірі цілком доречно, оскільки наведені обставини схожі, але мають формувати юридичний склад для застосування додаткового строку прийняття спадщини цілком самостійно.

Наведені конструкції є загальними для всіх фізичних осіб за умови включення до юридичного складу, що передує застосуванню відповідного правового механізму, тих чи інших обставин. Що ж до військовослужбовця, то, вочевидь, вартим уваги є питання обтяження нотаріального процесу в межах відповідної спадкової справи саме даною обставиною. Як наслідок, у випадку, коли нотаріусом, який відкрив спадкову справу й здійснив її реєстрацію в Спадковому реєстрі, встановлено серед спадкоємців осіб-військовослужбовців, то виникає потреба вчинення ним додаткових заходів із їх повідомлення з приводу факту відкриття спадщини та реалізації права на прийняття спадщини. З цією ж метою, вочевидь, варто встановити обов'язок спадкоємців, які звернулись до нотаріуса з приводу відкриття спадкової справи, а також інших спадкоємців щодо повідомлення нотаріуса з приводу осіб з числа спадкоємців, які мають правовий статус військовослужбовця, як наслідок, потребують додаткових правових інструментів захисту цивільних прав та інтересів.

Серед заходів, які вимагаються від нотаріуса на захист прав військовослужбовця з числа спадкоємців необхідно відзначити: встановлення таких осіб, вчинення належних заходів щодо повідомлення цих осіб про відкриття спадщини, визначення обставин, які підтверджують волевиявлення такої особи щодо прийняття чи відмови від спадщини, визначення кола осіб, які можуть спадкувати у порядку спадкування за правом представлення після такої категорії осіб, особливо у випадку, коли є підстави до застосування правового режиму зниклих безвісті осіб за особливих обставин. На додаток до вказаного доречним є унормування питання наділення нотаріуса повноваженнями дискреційного характеру в частині зупинення нотаріального провадження по спадковій справі у випадку, коли серед спадкоємців є військовослужбовці й є підстави припускати наявність певних умов, які створюють можливість порушення інтересів таких осіб з огляду на незалежні від них обставини.

Вочевидь, викладені міркування цілком слушно можуть бути застосованими й до правового регулювання процедури оформлення спадщини у випадку, коли мова йде про звернення до нотаріуса спадкоємця-військовослужбовця. При цьому окремої уваги необхідно приділити питанню охорони спадкового майна й управління такою спадщиною задля формування комплексного підходу до цивільно-правового захисту прав та інтересів військовослужбовців, які виступають в якості спадкоємців в даних правовідносинах.

Висновки. Проведене дослідження надало можливість висвітлити особливості участі військовослужбовця у спадкових правовідносинах в умовах воєнного стану. Визначено спеціальні риси правового статусу військовослужбовців, які виконують обв'язки із захисту національних інтересів України на посадах в органах та підрозділах сектору безпеки і оборони, що отримує додаткової детермінації в умовах воєнного стану.

Узагальнено основні риси правового регулювання спадкових відносин в умовах воєнного стану, серед яких особливості детермінації строку прийняття спадщини, порядку вчинення нотаріальних дій, реалізації суб'єктивного права на прийняття спадщини, здійснення реєстраційних дій щодо спадкової справи та оформлення спадщини.

У порівнянні із захистом прав фізичної особи виділені такі риси цивільно-правового захисту прав військовослужбовця, у тому числі й в межах норм спадкового права: ініційованість релевантних форм та способів захисту прав саме військовослужбовцем; припинення порушень; відновлення порушеного права; визнання оспореного права; застосування примусових заходів з метою усунення перешкод у здійсненні цивільних прав та ліквідація їх наслідків; формування сукупності засобів з упорядкування механізму захисту прав та інтересів таких осіб через врахування функціоналу повноважень відповідного органу та підрозділу сектору безпеки і оборони.

Висвітлення особливостей участі військовослужбовців в якості учасників спадкових відносин здійснено з позиції наділення їх правами спадкодавця чи спадкоємця. У розрізі першого правового положення більше уваги приділено питанню реалізації права на особисте заповідальне розпорядження щодо прав та обов'язків, які входять до спадщини. Висловлені пропозиції щодо удосконалення процедури квазінотаріального посвідчення заповітів військовослужбовців та порядку щодо їх реєстрації в Спадковому реєстрі.

З позиції захисту права та інтересів військовослужбовців серед числа спадкоємців звернена увага на потребу формування додаткових правових засобів щодо інформування про факт відкриття спадщини, який започатковує перебіг темпоральних меж здійснення прав на спадкування, створення умов для реалізації таких повноважень шляхом написання відповідної заяви про прийняття (відмову) спадщини, вчинення дій щодо оформлення права на спадщину. При цьому окремо пропонується унормувати питання покладення додаткових обов'язків в цій частині на нотаріуса та спадкоємців з відповідними правовими конструкціями. Релевантні пропозиції підтримані також у контексті захисту прав військовослужбовців в рамках процедури оформлення спадщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Горпинич Л.І. Спадкові відносини в умовах воєнного стану: особливості правового регулювання. *Аналітико-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 212–216. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.32.
2. Вєтчінова О.О. Правове регулювання спадкування в період воєнного стану в Україні. *Науковий вісник Ужгородський національного університету*. *Серія Право.* 2025. Вип. 88, ч. 1. С. 245–249. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.35.
3. Голубенко І.І. Особливості порядку отримання спадщини в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. *2023.* № 2. С. 125–129. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/26.
4. Тарасюк О.В., Зєвакіна Я.А. Нововведення в спадковому законодавстві в умовах війни. *Шерешевські читання: спадкове право в умовах війни*: м*атеріали Всеукр. наук. конф., Одеса, 8 грудня, 2022 р.* Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 2022. С. 89–91. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/a4236e5a-74ed-4d76-b67a-459af08bfc1c.
5. Юніна М.П., Буякова І.О. Проблемні аспекти спадкування в умовах воєнного стану та можливі шляхи їх вирішення. *Аналітико-порівняльне правознавство*. 2025. № 3. Ч. 1. С. 351–355. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.53.

6. Кармаза О.О. Модифікація спадкових прав в умовах дії воєнного стану та євроінтеграційних тенденцій. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. Ч. 1. С. 136–141. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.1.22.
7. Тімуш І.С., Коваль І.В. Особливості спадкування в умовах воєнного стану в Україні. *Юридичний вісник*. 2023. № 4 (69). С. 144–150. URL: https://jrnl.nau.edu.ua/index.php/UV/article/view/18352/25612.
8. Карелін В.В., Брусакова О.В., Паламеренко О.Ю. Права та обов'язки спадкоємців у спадкових правовідносинах. *Журнал східноєвропейського права*. 2025. № 137. С. 7–16. DOI: https://doi.org/10.71404/2409-6415.137.01.
9. Маковій В.П., Якимець О.І., Книш З.І. Правове регулювання спадкових відносин під час воєнного стану. *Вісник ХНУВС*. 2022. № 4 (99). С. 93–107. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2022.4.08.
10. Оскілко О.О. Поняття цивільно-правового захисту прав військовослужбовців. *Шерешевські читання: спадкове право в умовах війни*: м*атеріали Всеукр. наук. конф., Одеса, 8 грудня, 2022 р.* Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 2022. С. 28–31. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/a4236e5a-74ed-4d76-b67a-459af08bfc1c.
11. Маковій В.П. Темпоральні обмеження права щодо визнання особи безвісно відсутньою та оголошення її померлою під час воєнного стану. *Морська безпека*. 2023. № 2. С. 109–114. DOI: https://doi.org/10.32782/msd/2023.2.16.

УДК 341.9:347.633
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.66

МІЖНАРОДНЕ УСИНОВЛЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ[1]

Мироненко В.С.,
студентка 2 курсу факультет прокуратури,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0009-9341-7481
e-mail: v.s.myronenko@nlu.edu.ua

Мироненко В.С. Міжнародне усиновлення в умовах воєнного стану в Україні.

У статті досліджено процедуру міжнародного усиновлення, що набула надзвичайної поширеності за останні декілька десятиліття у всьому світі. Визначено причини появи та надано статистику щодо даних інституту міжнародного усиновлення. Досліджено історичне становлення правового інституту усиновлення. Здійснено аналіз цивільного законодавства Франції щодо усиновлення, вказано види та особливості цих процесів.

Визначено поточний стан регулювання політики міжнародного усиновлення у світі. Проаналізовано нормативні-правові акти міжнародного та національного рівня, спрямовані на захист прав дітей та регламентацію процедури міжнародного усиновлення. Виокремлено основоположні принципи, визначені в Гаазькій конвенції про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення та Європейській конвенції про усиновлення дітей. Розглянуто Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» та положення Закону України «Про охорону дитинства», спрямовані на регулювання міжнародного усиновлення у разі неможливості здійснення національного усиновлення. Виявлено зростання кількості дітей-сиріт в Україні в період з 2014 року, що було зумовлено військовою агресією та нестабільною ситуацією в Україні. Визначено вплив запровадження воєнного стану в Україні на інститут міжнародного усиновлення.

Окреслено особливості проведення процедури міжнародного усиновлення в умовах воєнного стану. Зазначено причини обмеження міжнародного усиновлення в період воєнного стану, перелік іноземних осіб, які мають право на усиновлення та умови проведення процедури. Здійснено аналіз судової практики щодо міжнародного усиновлення, а саме, українських дітей іноземними суб'єктами після введення воєнного стану на території України. Наголошено на важливості розвитку національного законодавства, подальшого удосконалення та укріплення міждержавної співпраці у сфері міжнародного усиновлення з метою реалізації прав та інтересів дітей в усьому світі.

Ключові слова: міжнародне усиновлення, воєнний стан, іноземці, захист прав дитини.

Myronenko V.S. International adoption under martial law in Ukraine.

The article examined the procedure of international adoption, that has become extremely widespread over the last few decades around the world. The reasons of establishing procedure of international adoption have been identified and the statistic on the data of the institute have been provided. The historical development of the legal institution of adoption was analyzed. The analyzes of French civil legislation about adoption has been carried out, the types and specific of this proceed were indicated. The current situation of regulation of international adoption policy in the world was determined. The international and national legal acts aimed at protecting children rights and regulating the procedure of international adoption have been examined. The fundamental principal set out in the Hague Convention on Protection of Children and Co-operation in Respect of Intercountry Adoption and European

[1] Науковий керівник – Панченко В.В., кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри цивільного судочинства, арбітражу та міжнародного приватного права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого.

Convention on the Adoption of Children were highlighted. The Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Approval of the Procedure for Adoption and Supervision of the Rights of Adopted Children" has been analyzed and the regulations of the Law of Ukraine "On the Protection of Children" directed by regulating international adoption in cases where national adoption is not possible have been considered. The increasing of orphaned children in Ukraine since 2014 has been identify, caused by military aggression. The impact of the introduction of martial law on the institution of international adoption were determined. The specific of international adoption procedure during martial law was outlined. The reasons of restrictions international adoption during the martial law, the list of candidates, who able to take part in adoption and the conditions of conducting procedure of international adoption have been noted. The analyzes of national judicial practice about adoption Ukrainian children by foreigners after the introduction of martial law has been done. The importance of developing national legislation, further improving, and strengthening international cooperation in the field of intonational adoption to implement children`s rights and interests around the world was emphasized.

Key words: international adoption, martial law, foreigners, children rights protection.

Постановка проблеми. За останні роки збільшилася кількість дітей-сиріт у всьому світі, що зумовлено війнами, епідеміями, низьким рівням життям, внаслідок чого міжнародне усиновлення стає актуальною темою для дискусій і важливим інструментарієм, який дозволяє дітям-сиротам повноцінно використовувати свої права на сім'ю, турботу, піклування тощо. Конвенція про права дитини закріпила, що кожна дитина, у разі тимчасового або постійного позбавлення сімейного оточення, має право на особливий захист та допомогу держави. Відповідно до положень Конвенції затверджено принцип неухильного дотримання найкращих інтересів дитини в процесі усиновлення, зокрема вимогу, щоб усиновлення здійснювалось виключно компетентним органом на законних підставах. Конвенція передбачає можливість проведення міжнародного усиновлення з дотриманням таких самих вимог та норм, що й під час усиновлення всередині держави, із подальшим наглядом за влаштуванням дитини в іншій державі та обов'язком уповноважених державних органів, в разі потреби, укладати міжнародні угоди для забезпечення інтересів дитини [8]. Значна кількість держав надає інституту усиновлення пріоритетне значення, розглядаючи його як важливий інструмент забезпечення дитини правом на сім'ю, проте, зрештою, міжнародне усиновлення залишається складною процедурою. Гостро питання про міжнародне усиновлення в Україні постало після введення воєнного стану на території України, дійсно, через ризики для життя і здоров'я дітей внаслідок військової агресії в Україні здійснюється евакуація дітей в безпечні зони, в тому числі і за межі України, зокрема до країн Європейського Союзу. При цьому політика Управління Верховного комісара ООН у справах біженців щодо міжнародного усиновлення полягає в наступному, а саме, що евакуйовані внаслідок надзвичайної ситуації діти, в тому числі зі статусом біженця, не можуть усиновлюватись, оскільки більшість із них не визнані офіційно сиротами, бо немає достовірних підтверджень щодо їх батьків або опікунів. Тобто, евакуйованим дітям потрібен належний тимчасовий догляд для можливого у подальшому возз'єднання з їх сім'ями, а не міжнародне усиновлення, тому що, по-перше, залишається надія на успішний розшук сім'ї в інтересах дитини, а, по-друге, повинен пройти розумний період, протягом якого робиться все для розшуку членів сім'ї дитини. Отже, першочерговим завданням України та держав тимчасового перебування дітей повинні докласти усіх зусиль щодо розшуку членів сім'ї дітей.

Отже, сьогодні діти постають найуразливішою категорією населення, оскільки самостійно реалізувати свої права та законні інтереси неспроможні. Більше того, війна ще більше загострила проблему захисту життя, прав та свобод дітей. Хоча наявні державні та міжнародні акти, спрямовані на регуляцію міжнародного усиновлення, вони не містять необхідних норм, які б ефективно здійснювали регламентацію цієї процедури в надзвичайних воєнних умовах. Зрештою, усиновлення з іноземним суб'єктом потребує особливої уваги, щоб встановити гарантії, що будуть гарантувати всебічний захист прав дітей.

Мета дослідження: правовий аналіз національних законодавств, міжнародних документів та судової практики у сфері міжнародного усиновлення, що регулюють питання, спрямовані на визначення вимог та процедур усиновлення іноземними суб'єктами українських дітей в період воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Питання міжнародного усиновлення є актуальним для теоретичного та науково-практичного аналізу, роботу над цією проблематикою здійснювали ряд

науковців, серед яких Гнатів О., Зубарева А., Кобернюк В., Косенко Н., які проаналізували проблемні питання, що виникають в процесі міжнародного усиновлення. Кобернюк В. [6] та Зубарева А. [5] у своїх працях визначили пріоритет прав дитини під час міжнародного усиновлення, напрями їх захисту та наголосили на важливості співробітництва держав в процесі міжнародного усиновлення з метою запобігання посягань на життя та права дітей. Гнатів О. [3] та Косенко Н. [9] здійснили аналіз національного законодавства та міжнародних нормативно-правових актів, спрямовані на регулювання процесу міжнародного усиновлення, визначивши процес здійснення активного розвитку інституту міжнародного усиновлення Україною та міжнародною спільнотою.

Виклад основного матеріалу. Усиновлення надає можливість дітям, які залишилися без батьківської опіки, знайти родину та зростати в належних умовах. З метою надання дітям шансу на нову родину велика кількість сімей зі всього світу наважуються на усиновлення. Згідно зі статистикою, щорічно в світі усиновлюється понад 260 000 дітей. Станом на кінець 2024 року в Україні було усиновлено 1270 дітей – ця цифра є найбільшою порівняно з останніми десятьма роками. З огляду на це можна стверджувати, що усиновлення є поширеним юридичним процесом, який потребує детального правового регулювання.

Інститут усиновлення має довгу історію – свій початок він бере з часів Римської імперії та першої кодифікації. Мета усиновлення, порівняно з сучасністю була різною, по-перше, найчастіше в Римській імперії усиновлення здійснювалося з метою залучення нової робочої сили для сім'ї. По-друге, усиновлювачем міг бути лише правоздатний чоловік, голова родини, у якого з усиновленим була різниця у віці не менше 18 років [1, с. 53]. По-третє, в римському праві виділяли дві форми усиновлення: арогація (arrogatio) – усиновлення повнолітніх та осіб із повною правоздатністю; адопція (adoptio) – усиновлення неповнолітніх осіб.

Зважаючи на рецепцію римського права, подальший розвиток інституту усиновлення продовжився в різних держава світу. Найцікавішим прикладом прямої рецепції римського права є Французький цивільний кодекс [18]. По-перше, згідно з його нормами у Франції існує два типи усиновлення, а саме, першим типом є повне усиновлення (стаття 356 ФЦК) – тобто дитину відділяють від її біологічної родини, внаслідок чого створюється нова родина з усиновлювачами. Повне усиновлення є абсолютний, його неможливо скасувати. Згідно зі статтею 345 ФЦК повне усиновлення застосовується лише до дітей віком до п'ятнадцяти років. Другим типом є просте усиновлення (стаття 360 ФЦК) – дитина не втрачає зв'язків з біологічною родиною, продовжує належати до неї та зберігає свої права там. Просте усиновлення можна скасувати, коли усиновлена дитина досягла повноліття та застосовується до дитини будь-якого віку.

По-друге, відповідно до положень цивільного кодексу Франції, особи, які досягли віку двадцяти шести років, перебувають у подружніх стосунках або є партнерами, зокрема й одностатевими, та проживають разом, мають право усиновити дитину.

По-третє, у Франції усиновлювачі повинні бути старшими за усиновлену дитину щонайменше на п'ятнадцять років. Однак, суд може надати згоду на усиновлення людям, в яких різниця у віці є меншою за наявності поважних причин [18].

Щодо міжнародного усиновлення, то це відносно нове явище у світі. Свого розвитку воно набуло після ІІ світової війни, коли розпочалася активна міжнародна співпраця, створення міжнародних інститутів та було покладено початок укладанню низки договорів. Свого поширення міжнародне усиновлення досягло з 2004 по 2012 роки – науковці відзначають, що саме в цей період було здійснено найбільше міжнародних усиновлень. Зокрема найбільше усиновлених дітей походять з країн Африки та Азії, серед яких Південна Корея та Китай.

З огляду на розвиток такого нового явище, як міжнародне усиновлення, постало питання про його належне нормативне регулювання на міжнародному рівні. Основним міжнародно-правовим актом щодо регулювання цього питання є Гаазька конвенція про захист дітей та співпрацю з питань міжнародного усиновлення 1993 року, яка закріплює основні принципи та механізми міжнародного усиновлення [7], а саме міжнародне усиновлення: здійснюється виключно в інтересах дітей та з метою реалізації їх законних прав та свобод; можливо у випадках, коли для дитини не знайшлося належних усиновлювачів в країні її проживання; гарантує захист дітей від викрадання, продажу та іншого неправомірного тиску.

На основі Гаазької конвенції було затверджено Європейську конвенцію про усиновлення дітей, яка укладена пізніше, тому містить розширені положення щодо потреб сучасності [4] і передбачає, що усиновлення можуть здійснювати одностатеві пари, які перебувають у зареєстрованому

партнерстві; передбачає можливість скасування усиновлення; встановлює право дитини на доступ до інформації про її походження тощо.

Україна ратифікувала згадані нормативно-правові акти, зобов'язавшись виконувати встановлені ними норми та співпрацювати з державами-учасницями задля реалізації та забезпечення прав дітей. Норми Гаазької та Європейської конвенцій було імплементовано в низку нормативних актів України, зокрема у Сімейний кодекс, що визначає, яка особа може бути усиновлювачем, умови та процес здійснення цього права. Крім цього, важливим нормативно–правовим актом є Закон України «Про охорону дитинства», стаття 24 якого встановлює, що усиновлення дитини, яка є громадянином України, іноземцями провадиться, якщо були вичерпані всі можливості щодо передачі під опіку, піклування, на усиновлення чи виховання в сім'ї громадян України [11].

Для України усиновлення є одним із основних елементів забезпечення прав дитини. Потреба у вдосконаленні політики усиновлення зросла після 2014 року. За інформацією, наданим тогочасним Уповноваженого Верховної Ради з прав людини Валерією Лутковською, у 2014 році через терористичні дії на Сході збільшилась кількість сиріт та дітей із неповних сімей. Загострилася проблема в 2022 році після повномасштабного вторгнення, що спричинило збільшення кількості сиріт. Станом на кінець 2024 року унаслідок воєнних дій сиротами стали 1759 дітей [2].

Повномасштабне вторгнення спровокувало значні зміни у всіх сферах життя, зокрема й інституту усиновлення, тож, були внесені зміни до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» [10]. Зміни ґрунтувалися у відповідності до інтересів дітей, оскільки в умовах війни Національна соціальна сервісна служба не спроможна забезпечити якісну перевірку документів зацікавлених в усиновленні іноземців, забезпечити контакт кандидата з дитиною та з'ясувати думку дітей та зацікавлених осіб (органи піклування, заклади, в яких проживали діти тощо) про усиновлення. Зрештою, зміни передбачають, що усиновлення українцями, які тимчасово або постійно проживають за межами України та іноземцями не відбувається. Проте існують й виключення, якщо особа є родичем дитини; усиновлювачі воліють усиновити дитину, яка є братом/сестрою раніше усиновленої дитини та коли один із подружжя виявив бажання усиновити дитину другого з подружжя, такі особи мають право усиновити ту чи іншу дитину.

За наведеними вимогами в Україні було винесено декілька судових рішень, по-перше, судове рішення від 22 квітня 2025 року (справа № 320/58122/24) скасувало рішення Державної служби України у справах дітей про відмову громадянам США у взятті на облік у кандидати в усиновлювачі [12]. Зважаючи на те, що позивачі бажали усиновити двох дітей, які є рідними братами раніше усиновленої ними дитини, суд вирішив, що рішення Державної служби України у справах дітей не враховує інтересів неповнолітніх осіб, тому задовільнив позов.

По-друге, судове рішення 19 вересня 2025 року справа (№320/17737/25) скасовує рішення Державної служби України у справах дітей про відмову громадянину США у взятті на облік у кандидати в усиновлювачі [13]. Суд спирався на те, що позивач є двоюрідним дідом дитини, має українське походження, володіє українською мовою та маю низку інших позитивних якостей, що робить з нього належного усиновлювача, який спроможний виховувати та забезпечувати інтереси дитини.

По-третє, судовим рішенням від 16 травня 2025 року (№ 341/434/25) суд задовільним звернення громадянина Німеччини, який бажав усиновити сина своєї дружини [16]. Суд врахував, що між чоловіком та хлопчиком існують тісні родинні зв'язки та факт проживання чоловіка протягом довгого часу в Україні.

По-четверте, судове рішення від 16 травня 2022 року (№ 755/763/22) – в цій справі громадяни Італії бажали усиновити двох неповнолітніх громадян України, з якими вони встановили зв'язок ще в 2021 році після проходження необхідної перевірки та отримання дозволу з боку Національної соціальної сервісної служби України [17]. Більше того після 24 лютого 2022 року діти були евакуйовані до Польщі, де позивачі опікувались ними. З огляду на це врахувавши думку дітей суд вирішив, що усиновлення дітей позивачами. Подібна ситуація вирішувалась у справі від 18 серпня 2022 року (№ 495/4638/22). Позивачам, громадянам США, які налагодили зв'язок з дітьми та отримали згоду на усиновлення до повномасштабного вторгнення задовільнили позов [14].

Зважаючи на проаналізовану судову практику, можна зазначити, що позитивними є судові рішення щодо міжнародного усиновлення в умовах воєнного стану в Україні не лише справ, які

стосуються винятків, передбачених в постанові Кабінету Міністрів України міжнародні усиновлення, а також позови задовольнялися судами, якщо іноземні усиновлювачі розпочали процес усиновлення до 24 лютого 2022 року і не закінчили його, що вказує на позитивну динаміку при розгляді судових справ щодо захисту інтересів і прав дитини.

Висновки. Міжнародне усиновлення є важливим інструментом для реалізації основоположних прав дитини на опіку, сім'ю та турботу. Враховуючи поширеність в усьому світі дітей-сиріт та зацікавлених осіб на одержання права опіки над дітьми з різних частин світу, міжнародне усиновлення потребує детально та ефективного правового регулювання. Протягом багатьох років інститут міжнародного усиновлення пройшов велику кількість трансформацій, що характеризується розширенням принципів усиновлення, покращення співпраці між державами в цьому процесі, укладання нових міжнародних-правових актів та договорів тощо. Було сформовано якісну міжнародно-правову основу, до якої належить Конвенція про права дитини, Гаазька конвенція про захист дітей та співпрацю з питань міжнародного усиновлення та Європейську конвенцію про усиновлення дітей, спрямовані на регламентацію процедури міжнародного усиновлення, визначення її принципів, гарантій та вимог до держав-учасниць. Україна, з метою наближення національного законодавства до міжнародних стандартів імплементувала відповідні положення до низки внутрішніх нормативно-правових актів. Зокрема до Закону України «Про охоронну дитинства», відповідно до якого міжнародне усиновлення в Україні застосовується лише як альтернативний спосіб. Важливе значення має постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей». Отже, з огляду на це можна стверджувати, що сьогодні, сформована нормативно-правова основа у сфері міжнародного усиновлення, проте, у світі виникають нові виклики, і одним з них є війна, яка призвела до збільшення кількості дітей-сиріт та, одночасно, зміни правил усиновлення, що й ускладнило можливість процедур усиновлення. Введення воєнного стану спровокувало внесення зміни до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей», які встановили вичерпний перелік міжнародний суб'єктів, які мають право бути усиновлювачами українських дітей. Українська судова практика від 24 лютого 2022 року демонструє швидку адаптацію судової системи України до змін в міжнародному усиновленні, а також пріоритетність суду щодо безпеки, добробуту та найкращих інтересів дітей. Все це слугує підґрунтям та поштовхом для міжнародних організацій та держави продовжувати вдосконалення процедур міжнародного усиновлення, розвитку співпраці між державами з метою належної реалізації правового інституту міжнародного усиновлення з урахуванням інтересів дитини в сучасних реаліях сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баранова Л.М., Борисова В.І. Основи римського приватного права: навч. посіб. Харків: Право, 2008. 226 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/Rimskpravo.pdf (дата звернення 04.11.2025).
2. Без батьків під час війни: яка ситуація із сиротами в Україні. Голоси дітей: веб-сайт. URL: https://voices.org.ua/news/bez-batkiv-pid-chas-viyny-iaka-sytuatsiia-iz-syrotamy-v-ukraini (дата звернення 04.11.2025).
3. Гнатів О. Усиновлення іноземцями дітей-сиріт з України: нормативно-правовий аспект. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Випуск 2. С. 99–102. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/56/56 (дата звернення 04.11.2025).
4. Європейська конвенція про усиновлення дітей: Конвенція Ради Європи від 27.11.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17#o22 (дата звернення 04.11.2025).
5. Зубарева А. Захист прав дитини під час міждержавного усиновлення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. № 82. С. 214–219. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/305834/297358.
6. Кобернюк В. Захист прав дитини міжнародним та зарубіжним законодавством. Міжнар. наук.-практ. конф. до 110-р. Вінницьк. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського, Вінниця, 22 червня 2022 р. С. 248–254. URL: https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi69/ 0050612.pdf#page=249 (дата звернення 04.11.2025).

7. Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення: Конвенція ООН від 29.05.1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_365#Text (дата звернення 04.11.2025).
8. Конвенцію про права дитини. Конвенція ООН від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення 05.11.2025).
9. Косенко Н. Поняття та значення усиновлення в національному законодавстві України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 33–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknuvs_2013_4_7 (дата звернення 04.11.2025).
10. Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей: Постанова Кабінету міністрів України від 08.10.2008 р. № 905. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-%D0%BF#n2 (дата звернення 04.11.2025).
11. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001, № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення 04.11.2025).
12. Рішення Адміністративного суду м. Києва від 22 квітня 2025 року у справі № 320/58122/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126813854 (дата звернення: 04.11.2025).
13. Рішення Адміністративного суду м. Києва від 19 вересня 2025 року у справі № 320/17737/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130361180 (дата звернення: 04.11.2025).
14. Рішення Білгород-Дністровського міськрайонного суду Одеської області від 18 серпня 2022 року у справі № 495/4638/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105813855 (дата звернення 04.11.2025).
15. Рішення Галицький районний суд Івано-Франківської області від 16 травня 2025 року у справі № 341/434/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127383427 (дата звернення 04.11.2025).
16. Рішення Дніпровського районного суду м. Києва від 16 травня 2022 року у справі № 755/763/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104319979 (дата звернення 04.11.2025).
17. Code Civil des Français. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT00000607072 (дата звернення 04.11.2025).

УДК 341.96:347.77
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.67

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОХОРОНА АВТОРСЬКИХ ПРАВ: РЕГУЛЮВАННЯ І ПРАКТИКА[1]

Наумчук О.А.,
студентка 2 курсу
факультету прокуратури,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0002-2431-8593
e-mail: o.a.naumchuk@nlu.edu.ua

Наумчук О.А. Міжнародно-правова охорона авторських прав: регулювання і практика.
У дослідженні проведено комплексний аналіз еволюції системи міжнародно-правової охорони авторських прав. Визначено сучасні механізми міжнародно-правової охорони авторських прав. Виокремлено проблемні питання імплементації міжнародно-правових норм у національні правові системи. Розглянуто практичне застосування положень основних міжнародних угод у сфері інтелектуальної власності. Застосовано історичний, порівняльно-правовий та системний методи, що дало змогу прослідкувати становлення авторського права від перших середньовічних привілеїв до появи міжнародних конвенцій і сучасного регулювання у цифрову епоху. Основні результати дослідження полягають у з'ясуванні закономірностей формування міжнародної системи охорони авторського права, починаючи зі Статуту королеви Анни (1710 р.) і Бернської конвенції про охорону прав на літературні і художні твори (1886 р.), що заклала основні принципи національного режиму, автоматичної охорони та мінімальних стандартів, на яких будується міжнародно-правова охорона авторських прав. Розглянуто значення Всесвітньої організації інтелектуальної власності у розробленні сучасних міжнародних актів, зокрема WIPO Copyright Treaty та WIPO Performances and Phonograms Treaty. Окреслено значення Угоди ТРІПС у межах СОТ та її принципу «TRIPS-plus». Проаналізовано судову практику (справи United States – Omnibus Appropriation Act, United States – Measures affecting the protection and enforcement of intellectual property rights in China (DS362)), що підтверджує обов'язковість інкорпорованих норм міжнародних договорів. Висвітлено особливості правового регулювання авторського права в ЄС і судову практику Суду ЄС (Infopaq, Svensson, YouTube v. Cyando), яка визначає межі оригінальності, публічного сповіщення та відповідальності платформ у цифровому середовищі. У висновках підкреслено, що ефективність міжнародно-правової охорони авторських прав залежить від рівня імплементації міжнародних стандартів у національні системи. Україна, ратифікувавши Бернську конвенцію та Угоду ТРІПС, поступово формує власну модель гармонізованого правового поля, що відповідає вимогам цифрової епохи та сприяє інтеграції до європейського правового простору.

Ключові слова: авторське право, інтелектуальна власність, міжнародно-правове регулювання, Бернська конвенція, Всесвітня організація інтелектуальної власності, TRIPS, Європейський Союз, охорона прав автора, цифровізація, піратство.

Naumchuk O.A. International legal protection of copyright: regulation and practice.
The study provides a comprehensive analysis of the evolution of the system of international legal protection of copyright. Modern mechanisms of international copyright protection are identified. Problematic issues of implementing international legal norms into national legal systems are highlighted. The practical application of the provisions of key international agreements in the field of intellectual property is examined. Historical, comparative-legal, and systemic methods were applied, which made

[1] Науковий керівник: Панченко В.В., кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри цивільного судочинства, арбітражу та міжнародного приватного права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого.

it possible to trace the development of copyright from the earliest medieval privileges to the emergence of international conventions and modern regulation in the digital era. The main results of the study consist in clarifying the regularities of the formation of the international copyright protection system, beginning with the Statute of Queen Anne (1710) and the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (1886), which established the fundamental principles of national treatment, automatic protection, and minimum standards that form the basis of the international legal protection of copyright. The role of the World Intellectual Property Organization in developing modern international acts, particularly the WIPO Copyright Treaty and the WIPO Performances and Phonograms Treaty, is examined. The significance of the TRIPS Agreement within the WTO framework and its "TRIPS-plus" principle is outlined. Judicial practice is analyzed (the cases United States – Omnibus Appropriation Act, United States – Measures Affecting the Protection and Enforcement of Intellectual Property Rights in China (DS362)), which confirms the binding nature of incorporated norms of international treaties. The features of copyright regulation in the EU and the case law of the Court of Justice of the EU (Infopaq, Svensson, YouTube v. Cyando), which determine the boundaries of originality, communication to the public, and platform liability in the digital environment, are highlighted. The conclusions emphasize that the effectiveness of the international legal protection of copyright depends on the level of implementation of international standards into national systems. Having ratified the Berne Convention and the TRIPS Agreement, Ukraine is gradually forming its own model of a harmonized legal framework that meets the requirements of the digital age and promotes integration into the European legal space.

Key words: copyright; intellectual property; international legal regulation; Berne Convention; World Intellectual Property Organization; TRIPS; European Union; protection of authors' rights; digitalization; piracy.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми міжнародно-правової охорони авторських прав зумовлена зростанням масштабів цифровізації, глобалізації інформаційного простору та поширенням піратства, що ускладнює контроль за використанням результатів інтелектуальної творчості. Незважаючи на розвинену систему міжнародних угод, існують відмінності у рівні гармонізації національних законодавств і неоднозначність тлумачення норм у цифровому середовищі. Саме тому дослідження історичних витоків, етапів формування та сучасної практики міжнародно-правового регулювання авторських прав залишається актуальним для забезпечення ефективного захисту прав авторів у глобальному масштабі.

Мета дослідження: комплексний аналіз еволюції системи міжнародно-правової охорони авторських прав, визначення її сучасних механізмів, проблем імплементації міжнародних норм у національні правові системи та практичного застосування положень основних міжнародних угод у сфері інтелектуальної власності.

Стан опрацювання проблематики. Питання міжнародної охорони авторського і суміжних прав є надзвичайно актуальним. Роботу над цією проблематикою здійснювали такі науковці, як М.Л. Бєлкін, Л.М. Бєлкін, Ю.Л. Юринець, які проаналізували особливості міжнародного правового регулювання у сфері авторського права за дев'ятьма ключовими міжнародними актами та порівняли їх із положеннями українського законодавства [13]. Штефан А.С. у своїй монографії детально висвітлила питання правової охорони, здійснення та захисту авторського права [12]. Кирилюк А.В. та Соловей В.В. розглянули окремі аспекти захисту авторських прав у мережі Інтернет, що є особливо важливим у контексті цифровізації [8] і сприяє активному розвитку інституту міжнародної охорони авторських прав та підвищенню ефективності його застосування в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. З часів античності правового закріплення авторського права як поняття не існувало. Відповідно і охоронних механізмів тоді не було. Проте діяли моральні норми, які згодом стали основою для правового підґрунтя. Одним з основних факторів, чому право авторів не розвивалося, була незакономірність цього питання в ті часи. Проте з переходом з рукописання до друку – видавати книжки стало значно легше, і з цим зросла потреба у механізмах охорони інтелектуальної власності, зокрема авторського права. У Римі для видання творів вже умовно укладали угоду між видавцем та автором. В епоху Середньовіччя перед законодавством діяла так звана система привілеїв – індивідуальні акти, якими держава надавала автору, видавцеві або друкарю виключне право на друк і розповсюдження певного твору на визначений строк [9, с. 14]. Першим законодавчим положенням, що присвячене авторським правам, вважається «Ста-

тут королеви Анни», прийнятий в Англії в 1710 році. Він закріплював право на охорону опублікованого твору та заборону тиражування твору без згоди автора. Основні положення документа говорять про закріплення за автором права володіння над текстом, можливість передання цього права видавцеві на 14 років. По закінченню цього терміну автор має змогу перевидати твір, інакше від ставав суспільним надбанням. Саме цей акт заклав основу створенню механізмів охорони результатів творчості. Наступними масштабними кроком в сфері правового регулювання авторського права вже у міжнародній площині виступила Бернська Конвенція про охорону літературних та художніх творів, прийнята в Берні 9 вересня 1886 року. Згодом її переглядали та доповнювали Берлінський акт 1908 року, Римський акт 1928 року, Брюсельська редакція 1948 року і остання ключова редакція – Паризьким актом із внесеними поправками у 1979 році, а також Всесвітня конвенція про авторське право (первісна – Женевська редакція 1952 р., остання – Паризька редакція 1971 р.). Саме ці два документи стали основною складовою міжнародної системи охорони авторського права.

Бернська конвенція фактично стала актом, від якого почалось правове регулювання авторського права в міжнародних відносинах. Сьогодні вона продовжує посідати провідну позицію у цій сфері. Головна мета конвенції, закладена в преамбулі, а саме, охороняти настільки ефективно й однаково, наскільки це можливо, права авторів їх літературні і художні твори [1]. Приєднуючись до конвенції, держави стають повноправними учасниками Бернського союзу. Конвенція базується на трьох принципах, які згодом стали загальними: національний режим, автоматична охорона, незалежність охорони. Вона також передбачає мінімальний строк охорони після смерті автора – 50 років, а також охоплює моральні права автора, а саме, право на авторство, недоторканість твору. Сьогодні виконання конвенції адмініструє Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ) – спеціалізована установа ООН. ЇЇ діяльність включає розробку нових проектів щодо гармонізації національних законодавств, міжнародну реєстрацію об'єктів інтелектуальної власності, збір і поширення технічної, наукової інформації. Під адмініструванням ВОІВ також знаходяться такі значущі акти, як WIPO Copyright Treaty (1996) та WIPO Performances and Phonograms Treaty (1996). WCT (договір про авторське право) є додатком до Бернської конвенції та виступає регулятором цих відносин у цифрову епоху [18]. До охоронюваних об'єктів додаються комп'ютерні програми, бази даних. Вводяться нові майнові права, наприклад, право розповсюдження, прокату, доведення до загального відома. WPPT, або договір ВОІВ про виконання та фонограми, також приділяє багато положень саме питанню охорони творів у цифровому довкіллі [19]. Ним передбачається охорона моральних прав виконавців, економічних майнових прав виконавців щодо незафіксованих виконань, права на відтворення, поширення, оренду записів, забезпечення громадськості зафіксованими виступами.

Наступна не менш важлива організація – ЮНЕСКО. Вона займається розвитком національних культур, охороною пам'яток культури та природніх об'єктів. Уся її діяльність спрямована на формування культури поваги до інтелектуальної власності. Під їх адмініструванням залишається згадана вище Всесвітня конвенція про авторські права [2], яка сьогодні є не такою актуальною, адже є слабшою у захисті ніж базова для більшості розвинених держав світу- Бернська конвенція. У порівнянні, остання є більш повною, сучасною та суворою в захисті. Не вимагає формальностей для виникнення прав за принципом автоматичності захисту. Світова організація торгівлі єдина міжнародна організація, що опікується глобальними правилами торгівлі між державами та окремими митними територіями. Для приєднання в СОТ державам необхідно автоматично дотримуватись однієї з ключових угод організації – Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (ТРІПС, 1994) [11]. Особливість цієї угоди полягає у наявності механізмів вирішення спорів, включення авторського права до системи міжнародної торгівлі, надання йому не лише культурного, а й економічного значення. Право Європейського Союзу також має значний вплив, зокрема такі директиви як Директива 2001/29/ЄС про гармонізацію окремих аспектів авторського права і суміжних прав в інформаційному суспільстві [4], Директива 2004/48/ЄС про забезпечення прав інтелектуальної власності [5], Директива 2019/790 про авторські і суміжні права на Єдиному цифровому ринку [7], Директива 2009/24/ЄС про правову охорону комп'ютерних програм [6], Директива 96/9/ЄС про правовий захист баз даних [3]. ЄС створює єдиний цифровий ринок, особливістю є унікальність кожної країни, тому директиви у першу чергу гармонізують національні норми та забезпечують однаковий рівень захисту.

Приєднуючись до міжнародних конвенцій, держави зобов'язані гармонізувати власне національне законодавство відповідно до встановлених міжнародних стандартів. Саме від рівня такої

гармонізації залежить ефективність охорони авторського права у межах конкретної правової системи. Щодо України, то вона є учасницею Всесвітньої конвенції про авторське право, (як правонаступниця УРСР), а також Бернської конвенції про охорону літературних та художніх творів, норми якої імплементовано через Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 1993 року (у редакції 2022 року) [10]. Крім того, Україна ратифікувала низку ключових міжнародних угод, зокрема ТРІПС, WCT, WPPI, які діють у межах національної правової системи та застосовуються судами, тобто практика СОТ щодо порушення ТРІПС. Ця угода не передбачає конкретних процедур врегулювання спорів стосовно інтелектуальної власності, натомість інкорпорує норми Паризької, Бернської конвенції та інших міжнародних договорів. У зв'язку з цим можуть виникати труднощі із тлумаченням інкорпорованих норму разі їхніх змін, або можливого конфлікту з преамбулою ТРІПС. Наприклад, справа «United States – Omnibus Appropriation Act» [17], де питання полягало у можливості охорони фірмових найменувань, передбачених у ст. 8 Паризької конвенції, у межах ТРІПС, якщо вони безпосередньо не зазначені як об'єкти охорони. Панель ДСБ вирішила, що вони не можуть охоронятися, але Апеляційна палата СОТ скасувала це рішення, зазначивши, що інкорпоровані положення Паризької конвенції стають частиною Угоди ТРІПС і підлягають повному виконанню державами-членами. Практика підтвердила, що інконпоровані в ТРІПС положення інших міжнародних договорів, мають обов'язкову юридичну силу у системі врегулювання спорів СОТ. Водночас відсутність чітких механізмів узгодження норм у разі їхніх змін може створити правову невизначеність. Також в СОТ застосовується термін «TRIPS-плюс», що означає можливість держави встановити вищий рівень охорони інтелектуальної власності у національних нормах, ніж це вимагає сама Угода ТРІПС.

Натомість, недостатня імплементації ТРІПС у національне законодавство може призвести до спорів. Наприклад, справа «United States – Measures affecting the protection and enforcement of intellectual property rights in China» (DS362) [16], де сторони (США і Китай) спорились щодо того, чи забезпечує Китай захист авторських і суміжних прав відповідно до мінімальних стандартів Угоди ТРІПС. Панель СОТ встановила, що деякі положення національного законодавства Китаю та практика його застосування не відповідають вимогам ТРІПС, зокрема щодо ефективних механізмів боротьби з піратством і забезпечення прав авторів. Апеляційна палата підтвердила, що Китай зобов'язаний привести законодавство та практику у відповідність до ТРІПС і забезпечити ефективний захист авторських прав. Директиви ЄС встановлюють лише загальну мету гармонізації, залишаючи державам-членам свободу у виборі форм та методів її досягнення. Таким чином, вони діють не безпосередньо, а через національне законодавство, яке має бути приведене у відповідність до вимог директив. Якщо ж держава не забезпечує належного впровадження або застосування положень директиви, Європейська комісія може ініціювати справу проти такої держави в Суді ЄС.

Суд ЄС, у свою чергу, відіграє ключову роль у тлумаченні директив, забезпечені їх єдиного застосування в усіх державах-членах та розвитку права ЄС у сфері інтелектуальної власності. З практики, що мала значне значення варто навести такі справи, по-перше, справа «Infopaq International A/S v Danske Dagblades Forening» (2009) [14], яка полягала у тому, що Данська компанія Infopaq копіювала невеличкі витяги із газетних статей для своїх клієнтів. Видавці газет заявили, що це порушення авторських прав (Директива 2001/29/ЄС). Суд постановив, що навіть маленькі уривки в 11 слів можуть бути об'єктом авторського права, якщо вони відображають оригінальність автора. Тобто відбулось запровадження головного критерія для визнання твору об'єктом цього права.

По-друге, справа C-466/12 «Svensson and Others v Retriever Sverige AB» (2014) [15]. Журналісти подали позов проти Retriever Sverige AB компанії, що розміщувала їх гіперпосилання у себе на сторінці. Звинуватили у публічному сповіщенні за ст. 3 директиви 2001/29/ЄС. Проте суд постановив, що гіперпосилання на вільно доступний контент не є новим публічним сповіщенням. Проте якби у гіперпосиланні був контент без відкритого доступу, наприклад платні курси, це вже буде нове публічне сповіщення і для нього вже є необхідною згода автора.

По-третє, об'єднані справи C-682/18 «YouTube» та C-683/18 «Cyando» (2021) [20], де в обох випадках йдеться про публікування піратського контенту. Питання стояло у тому, чи будуть платформи нести безпосередню відповідальність за порушення авторських прав, коли користувачі завантажують контент без дозволу на те правовласників. Фактично ця справа була підґрунтям для директиви 2019/790 про авторське право на цифровому ринку. Отже, суд постановив, що платфор-

ма не здійснює публічного сповіщення, якщо не має активної ролі у поширенні контенту та швидко реагує на порушення. Однак, якщо ж платформа сприяє розповсюдженню такого контенту або отримує з цього вигоду, вона може нести відповідальність.

Висновки. Проведений правовий аналіз міжнародних документів та аналіз судової практики засвідчує, що ефективність міжнародно-правової охорони авторських прав значною мірою залежить від рівня гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами та практикою. Історичне формування системи, починаючи від Статуту королеви Анни (1710 р.) до Бернської конвенції (1886 р.) і сучасних міжнародних договорів WIPO Copyright Treaty, WIPO Performances and Phonograms Treaty та Угоди ТРІПС, визначило базові принципи захисту прав авторів. Судова практика, зокрема справи СОТ та Суду ЄС (Infopaq, Svensson, YouTube v. Cyando), підтверджує необхідність чіткого дотримання міжнародних стандартів у національних правових системах і визначає межі відповідальності за порушення у цифровому середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів від 9 вересня 1886 р. (у ред. 1979 р.). URL: https://www.wipo.int/treaties/en/ip/berne (дата звернення: 07.12.2025).
2. Всесвітня конвенція про авторське право від 6 вересня 1954 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_052.#Text (дата звернення: 07.12.2025).
3. Директива Європейського Парламенту і Ради № 96/9/ЄС від 11 березня 1996 р. «Про правову охорону баз даних» / Офіційний журнал Європейського Союзу, L 77, 27.03.1996, с. 20–28. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1996/9/oj (дата звернення: 07.12.2025).
4. Директива Європейського Парламенту і Ради № 2001/29/ЄС від 22 травня 2001 р. «Про гармонізацію деяких аспектів авторського права і суміжних прав у суспільстві, що базується на інформації» / Офіційний журнал L 167, 22.06.2001, с. 10–19. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2001/29/oj (дата звернення: 07.12.2025).
5. Директива Європейського Парламенту і Ради № 2004/48/ЄС від 29 квітня 2004 р. «Про забезпечення прав на інтелектуальну власність» / Офіційний журнал Європейського Союзу, L 157, 30.04.2004, с. 45–86. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2004/48/oj (дата звернення: 07.12.2025).
6. Директива Європейського Парламенту і Ради № 2009/24/ЄС від 23 квітня 2009 р. «Про правовий захист комп'ютерних програм» / Офіційний журнал Європейського Союзу, L 111, 5.05.2009, с. 16–22. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2009/24/oj (дата звернення: 07.12.2025).
7. Директива Європейського Парламенту і Ради № 2019/790/ЄС від 17 квітня 2019 р. «Про авторське право і суміжні права на єдиному цифровому ринку та внесення змін до Директив 96/9/ЄС і 2001/29/ЄС» / Офіційний журнал Європейського Союзу, L 130, 17.05.2019, с. 92–125. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/790/oj (дата звернення: 07.12.2025).
8. Кирилюк А.В., Соловей В. Окремі аспекти захисту авторського права в мережі інтернет. *Modern thoughts on the development of science: ideas, technologies and theories*. 2024. 26 берез. С. 95–99. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/ 18998/1/Bashavets%20Nataliia%20Andriivna.pdf#page=96 (дата звернення: 07.12.2025).
9. Кірін Р.С., Хоменко В., Коросташова І. Інтелектуальна власність. Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2012. 320 с. URL: http://biblio.umsf.dp.ua/xmlui/handle/123456789/5316 (дата звернення: 07.12.2025).
10. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022, № 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text (дата звернення: 10.12.2025).
11. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРІПС) від 15 квітня 1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#n41 (дата звернення: 07.12.2025).
12. Штефан А.С. Авторське право і суміжні права: особливості правової охорони, канд. юрид. наук / Науково- дослідницький інститут інтелектуальної власності НАПрНУ. Київ, 2017. 151 с. URL: https://www.researchgate.net/profile/Anna-Shtefan/publication/360893500_Avtorske_pravo_i_sumizni_prava_osoblivosti_pravovoi_ohoroni_zdijsnenna_ta_zahistu/links/6290c49d6886635d5ca742fd/Avtorske-pravo-i-sumizni-prava-osoblivosti-pravovoi-ohoroni-zdijsnenna-ta-zahistu.pdf (дата звернення: 07.12.2025).

13. Юринець Ю.Л., Бєлкін М.Л., Бєлкін Л.М. Правова охорона авторського права і суміжних прав в україні в контексті міжнародного права. *Видавничий дім «Академперіодика» НАН України*. 2019. Т. 15: № 6. С. 62–75. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/174113 (дата звернення: 07.12.2025).
14. Infopaq International A/S v Danske Dagblades Forening (C-5/08) // Court of Justice of the European Union. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=72682 (дата звернення: 03.12.2025).
15. Svensson and Others v Retriever Sverige AB (C-466/12) // Court of Justice of the European Union. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=147847 (дата звернення: 03.12.2025).
16. United States – Measures affecting the protection and enforcement of intellectual property rights in China (DS362) // World Trade Organization. URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds362_e.htm (дата звернення: 03.12.2025).
17. United States – Section 211 Omnibus Appropriations Act of 1998 (DS176) // World Trade Organization. URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds176_e.htm (дата звернення: 03.12.2025).
18. WIPO Copyright Treaty (WCT). 1996. URL: https://www.wipo.int/treaties/en/ip/wct (дата звернення: 07.12.2025).
19. WIPO Performances and Phonograms Treaty (WPPT). 1996. URL: https://www.wipo.int/treaties/en/ip/wppt (дата звернення: 07.12.2025).
20. YouTube (C-682/18) та Cyando (C-683/18) // Court of Justice of the European Union. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=242046 (дата звернення: 03.12.2025).

УДК 347.21
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.68

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЗБРОЇ ЯК ОБ'ЄКТА ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Нестеренко В.О.,
аспірант Інституту правотворчості
та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0009-0000-8208-5818

Нестеренко В.О. Правовий режим зброї як об'єкта цивільних прав.

У статті визначаються особливості правового режиму зброї як об'єкта цивільних прав. На підставі аналізу загальнотеоретичних положень про правові режими доведено, що правовий режим зброї можна визначити як порядок врегулювання суспільних відносин щодо зброї, її цивільно-правового обороту, що здійснюється за допомогою правових засобів, методів, способів, типів правового регулювання. Правовий режим зброї характеризується особливостями правового регулювання відносин щодо оборотоздатності зброї, набуття і припинення права власності на неї, здійснення правомочностей власника.

Аргументовано, що держава щодо зброї обмежує диспозитивність правового регулювання суспільних відносин через встановлення певних дозволів, заборон і зобов'язань, визначаючи порядок видачі дозволів на придбання, зберігання, перевезення і використання вогнепальної зброї, бойових припасів до неї, пневматичної зброї, зобов'язуючи власників зброї на вчинення певних дій, застосовуючи в цілому спеціально-дозволений тип правового регулювання.

Доведено, що в умовах воєнного стану в Україні правовий режим зброї має бути чітко внормованим і більш жорстким, ніж правовий режим інших об'єктів цивільних прав, що обумовлено тим, що зброя як об'єкт може завдати шкоди життю і здоров'ю людини, що визнаються найвищою соціальною цінністю, застосовуючи зброю, людина реалізує своє право на самозахист.

Обґрунтовано, що зброя не є тим об'єктом, що має вільну оборотоздатність, тому щодо неї не може бути встановлений загальний правовий режим, оскільки набуття її у власність обмежується необхідністю мати відповідний дозвіл, який видається органами Національної поліції України за наявності певних документів та з досягненням певного віку.

Правовий режим зброї як об'єкта цивільних прав є спеціальним правовим режимом, що забезпечується обмеженням диспозитивного методу цивільно-правового регулювання суспільних відносин щодо набуття та оборотоздатності зброї через встановлення певних дозволів, заборон, зобов'язань. Правовий режим зброї має визначатися виключно законом, що відповідатиме нормам Конституції України як нормам прямої дії.

Ключові слова: правовий режим, зброя, об'єкт цивільних прав, цивільний оборот, право власності, спеціальний правовий режим, дозволи, зобов'язання, цивільні правовідносини.

Nesterenko V.O. Legal regime of weapons as object of civil rights.

The author of the article has defined specific features of the legal regime of weapons as an object of civil rights. Based on the analysis of general theoretical provisions on legal regimes, it has been proved that the legal regime of weapons may be defined as the procedure for regulating social relations in regard to weapons, their civil turnover, which is carried out by using legal means, methods, techniques and types of legal regulation. The legal regime of weapons has been characterized by specific features of legal regulation of relations regarding the turnover of weapons, the acquisition and termination of their ownership, the exercise of the owner's powers.

It has been argued that the state limits the dispositiveness of legal regulation of social relations regarding weapons by establishing certain permits, prohibitions and obligations, by determining the procedure for issuing permits for the purchase, storage, transportation and usage of firearms, ammunition

for them, pneumatic weapons, by obliging weapons owners to commit certain actions, applying a specially permitted type of legal regulation in the whole.

It has been proved that the legal regime of weapons in terms of martial law in Ukraine should be clearly regulated and more stringent than the legal regime of other objects of civil rights, which is due to the fact that weapons as an object can harm human life and health that are recognized as the highest social value; a person exercises his right to self-defense by using weapons.

It has been substantiated that weapons cannot be an object having a free turnover, therefore, general legal regime should not be established in regard to weapons, since acquiring weapons into ownership is limited by the need to have an appropriate permit, which is issued by the National Police of Ukraine if there are certain documents and upon reaching a certain age.

The legal regime of weapons as an object of civil rights is a special legal regime, which is ensured by limiting the dispositive method of civil regulation of social relations regarding the acquisition and turnover of weapons by establishing certain permits, prohibitions and obligations. The legal regime of weapons should be exclusively determined by law, which should comply with the norms of the Constitution of Ukraine as norms of direct action.

Key words: legal regime, weapons, object of civil rights, civil turnover, right of ownership, special legal regime, permits, obligations, civil legal relations.

Постановка проблеми. Мас медіа повідомляють, що в Україні на обліку Національної поліції перебуває понад 1 мільйон 400 тисяч одиниць зброї [1]. Безперечно, що кількість незареєстрованої зброї сягає декілька мільйонів одиниць. Проте в Україні відсутній законодавчий акт, який би врегульовував відносини набуття зброї на праві власності, здійснення власником своїх повноважень власника тощо.

Свого часу в пояснювальній записці до проекту Закону про право на цивільну вогнепальну зброю (реєстр. № 5708 від 25.06.2021), назву якого в остаточній редакції запропоновано змінити на проект Закону України «Про цивільний оборот вогнепальної зброї», зазначається, що «вогнепальна зброя є найефективнішим засобом реалізації громадянами конституційного права на самозахист. Переважна більшість розвинених країн світу (усталених демократій) забезпечили таке право своїм громадянам, що сприяло зменшенню кількості насильницьких злочинів проти особи та корисливо-насильницьких злочинів проти власності. Світовими лідерами у володінні населенням вогнепальною зброєю є США, Швейцарія та Фінляндія з показником від 88 до 45 одиниць цивільної вогнепальної зброї на 100 осіб. В Україні цей показник становить лише 5,5 одиниць. Досвід країн пострадянського простору – Балтії, Грузії та Молдови доводить, що забезпечення громадянам права на самозахист за допомогою цивільної вогнепальної зброї протягом року з моменту ухвалення відповідних законів знижує абсолютну кількість зазначених злочинів на 40–60%, позитивно впливає на структуру та динаміку злочинності в країні. Водночас, введення жорстких правил і обмежень щодо володіння цивільною зброєю у Великій Британії, яке було здійснене свого часу, призвело до стрімкого зростання кількості злочинів проти особи та корисливо-насильницьких злочинів» [2].

В умовах введення в Україні правового режиму воєнного стану питання цивільно-правового обороту зброї набуває своєї гостроти та актуальності. При цьому правовий режим зброї як об'єкта цивільних прав не був досліджений в науці цивільного права, що й обумовлює актуальність проведення цього дослідження.

Мета дослідження полягає у визначенні правового режиму зброї як об'єкта цивільних прав.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового режиму досліджувалися з позиції теорії права такими правниками як Л. Вакарюк [3], О.В. Петришин [4], І.О. Соколова [5]. Натомість зброя в більшості своїй була предметом наукових досліджень у сфері публічного права, зокрема з позиції адміністративного права досліджували О.М. Бокій [6], С.В. Діденко [7], з позиції кримінального права – О.С. Клименко [8], О.М. Сарнавський [9], криміналістичне дослідження зброї проводила В.С. Шаповалова та ін.

У цивільно-правовій науці правовий режим та оборотоздатність зброї досліджувалися фрагментарно в контексті проблеми об'єктів цивільних прав ВЛ. Скрипником [10] або їх оборотоздатності – А.С. Сліпченком [11] та іншими правниками. Варто зазначити, що комплексно правовий режим зброї як об'єкта цивільних прав не було досліджено в доктрині приватного права, а саме правовий режим тієї чи іншої речі й обумовлює її оборотоздатність.

Виклад основного матеріалу. Із загальнотеоретичного погляду О.В. Петришин визначає правовий режим як «особливий порядок правового регулювання певної сфери суспільних відносин, який забезпечується шляхом специфічного поєднання та співвідношення його методів, способів і типів» [4, с. 530]. На його думку, «терміном «правовий режим» позначається цілісний комплекс юридичних засобів, сформований з елементів правового регулювання, що підлягають застосуванню, – методів (диспозитивного та імперативного), способів (дозволянь, заборон і зобов'язувань), типів регулювання (загальнодозволеного та спеціально-дозволеного). При застосуванні як загальнодозволеного, так і спеціально-дозволеного типів правового регулювання законодавець використовує своєрідний юридико-технічний прийом, який полягає в установленні загального правила (принципу) – дозволу або заборони з наступним установленням винятків із нього» [4, с. 530-531].

І.О. Соколова під правовим режимом розуміє «засновану на загальних засадах (типах) регулювання сукупність взаємопов'язаних між собою правових засобів, які забезпечують стійке нормативне впорядкування певної сфери суспільних відносин, виражають ступінь жорсткості юридичного регулювання, сприятливості чи несприятливості для задоволення інтересів суб'єктів права, припустимий рівень їх активності» [5, с. 145].

У контексті визначення поняття правового режиму зброї як об'єкта цивільних прав варто врахувати наведені загальнотеоретичні положення, що правовий режим, перш за все, означає порядок врегулювання суспільних відносин щодо зброї, її цивільно-правового обороту, який здійснюється за допомогою правових засобів, методів, способів, типів регулювання.

С.А. Сліпченко також визначає правовий режим як особливий порядок правової регламентації [12, с. 203]. Дійсно, в законодавсті неодноразово використовується термін «правовий режим» для правової регламентації певного порядку організації суспільних відносин, наприклад, «правовий режим воєнного стану», «правовий режим надзвичайного стану» тощо.

Для визначення правового режиму зброї як об'єкта цивільних прав доречно визначити сутність правового режиму і встановити особливості зброї як об'єкта цивільних прав. Варто зазначити, що нині відсутнє визначення поняття «зброя» на рівні закону, певні визначення терміну «зброя» містять підзаконні нормативно-правові акти.

Враховуючи специфіку зброї як об'єкта цивільних прав, можна зазначити, що держава щодо зброї, незважаючи на загальний диспозитивний метод правового регулювання цивільних відносин, обирає обмеження диспозитивності правового регулювання суспільних відносин через встановлення певних дозволів, заборон і зобов'язань, визначаючи порядок видачі дозволів на придбання, зберігання, перевезення і використання вогнепальної зброї, бойових припасів до неї, пневматичної зброї, зобов'язуючи власників зброї на вчинення певних дій (наприклад, особи, які мають нагородну вогнепальну зброю, зобов'язані в місячний строк зареєструвати таку зброю), застосовуючи в цілому спеціально-дозволений тип правового регулювання.

Визначаючи правовий режим зброї, важливо визначитися з особливостями правового регулювання відносин щодо оборотоздатності зброї, набуття і припинення права власності на неї, здійснення правомочностей власника.

Відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 92 Конституції України від 28 червня 1996 року виключно законами України визначається правовий режим власності [13].

Постановою Верховної Ради України від 17 червня 1992 року № 2471-XII «Про право власності на окремі види майна» затверджено додаток № 2 «Спеціальний порядок набуття права власності громадянами на окремі види майна», яким, зокрема передбачено, що «громадяни набувають права власності на такі види майна, придбаного ними з відповідного дозволу, що надається: на вогнепальну гладкоствольну мисливську зброю – органами внутрішніх справ за місцем проживання особам, які досягли 21-річного віку; на вогнепальну мисливську нарізну зброю (мисливські карабіни, гвинтівки, комбіновану зброю з нарізними стволами) – органами внутрішніх справ за місцем проживання особам, які досягли 25-річного віку» [14]. Отже, умовою набуття права власності на вогнепальну зброю, яка може перебувати у власності громадян за наявності відповідного дозволу, є також досягнення певного віку.

Конституційний Суд України в своєму рішенні у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 зазначив, що

«правовий режим власності означає врегулювання нормами закону земельних відносин, порядку та умов поділу земель на категорії, правове визначення форм власності на землю, порядку набуття і здійснення права власності, а також права постійного чи тимчасового землекористування щодо управління землями тощо, реалізацію та позбавлення цього права, функції, компетенцію органів державної влади і місцевого самоврядування» (абз. 2 п. 6 мотивувальної частини). Причому Конституційний Суд України наголосив, що «постанова Верховної Ради України є підзаконним актом, тому в ній не можуть закріплюватися положення, якими встановлюється правовий режим власності на землю» (абз. 4 п. 6 мотивувальної частини) [15].

Аналогічний підхід доцільно застосувати й щодо зброї як об'єкта цивільних прав і зауважити, що виключно законом має бути встановлено правовий режим зброї, що означає врегулювання нормами закону цивільних відносин щодо порядку та умов набуття права власності на зброю, здійснення права власності на зброю, спадкування тощо.

О.В. Петришин зауважує, що «правові режими запроваджуються, як правило, на законодавчому рівні з метою створення певного клімату, потрібного рівня інтенсивності, «напруженості» регулювання. Так, правовий режим використання земель з урахуванням особливої цінності, суспільної значущості та кількісної обмеженості цього природного ресурсу є більш жорстким, ніж режим використання іншого нерухомого майна, характеризується застосуванням імперативного методу регулювання, законодавчо встановлених процедур (державна реєстрація права власності, оренди та іпотеки, затвердження загальнообов'язкових типових, а не рекомендованих примірних форм договорів, обов'язковість їх нотаріального посвідчення), юридичних санкцій за їх недодержання тощо» [4, с. 532].

Щодо зброї також можна зазначити, що в умовах воєнного стану в Україні правовий режим зброї має бути чітко внормованим і більш жорстким, ніж правовий режим інших об'єктів цивільних прав, що обумовлено тим, що зброя як об'єкт може завдати шкоди життю і здоров'ю людини, що визнаються найвищою соціальною цінністю, застосовуючи зброю, людина реалізує своє право на самозахист.

І.О. Соколова наголошує, що «правові режими слід поділяти на загальні та спеціальні, які можуть бути преференційними (пільговими) та обмежувальними (дискримінаційними). Суть загального правового режиму полягає у тому, що встановлюваний ним порядок регулювання розповсюджується на всіх суб'єктів права, які знаходяться у сфері правового регулювання. Якщо ж нормою права буде встановлено інше, але в той же час, однакове коло суб'єктивних прав і юридичних обов'язків певних суб'єктів права відносно одного і того ж об'єкту правового регулювання, виникає новий вид правового режиму – спеціальний правовий режим» [5, с. 149].

О.М. Бокій характеризує адміністративно-правовий режим обігу зброї таким чином: «по-перше, даний режим є постійним – він діє незалежно від стану чи ситуації у країні; по-друге, він є звичайним, тобто не змінює конституційний статус громадян і організацій; по-третє, адміністративно-правовий режим обігу зброї можна віднести до обмежувального – держава встановлює особливі права та умови володіння предметами, які належать до категорії «зброя»»[6].

Враховуючи, що зброя не є тим об'єктом, що має вільну цивільну оборотоздатність, можна стверджувати, що щодо зброї не може бути встановлений загальний правовий режим, оскільки набуття її у власність обмежується необхідністю мати відповідний дозвіл, який видається органами Національної поліції України за наявності певних документів та з досягненням певного віку. Отже, щодо зброї може бути встановлений спеціальний правовий режим, обумовлений тим, що вона належить до об'єктів, які обмежені в цивільному обороті.

Висновки. Таким чином, правовий режим зброї можна визначити як порядок врегулювання суспільних відносин щодо зброї, її цивільно-правового обороту, що здійснюється за допомогою правових засобів, методів, способів, типів правового регулювання.

Правовий режим зброї як об'єкта цивільних прав є спеціальним правовим режимом, що забезпечується обмеженням диспозитивного методу цивільно-правового регулювання суспільних відносин щодо набуття та оборотоздатності зброї через встановлення певних дозволів, заборон, зобов'язань.

Правовий режим зброї має визначатися виключно законом, що відповідатиме нормам Конституції України як нормам прямої дії і означатиме врегулювання нормами закону цивільних відносин щодо порядку та умов набуття права власності на зброю, здійснення права власності на зброю, її спадкування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. В Україні зараз на обліку понад 1,4 мільйона одиниць зброї – МВС. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3921751-v-ukraini-zaraz-na-obliku-ponad-14-miljona-odinic-zbroi-mvs.html (дата звернення: 02.11.2025).
2. Пояснювальна записка до проекту Закону про право на цивільну вогнепальну зброю. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/27190 (дата звернення: 02.11.2025).
3. Вакарюк Л. Основні підходи до розуміння поняття «правовий режим». *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 196–201. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/12/37.pdf (дата звернення: 02.11.2025).
4. Петришин О.В. Правовий режим. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Х.: Право, 2017. С. 530–533.
5. Соколова І.О. Правовий режим: поняття, особливості, різновиди: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Харків, 2011. 180 с.
6. Бокій О.М. Адміністративно-правовий режим обігу зброї в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2010. 20 с. URL: https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0410U001367.
7. Діденко С.В. Адміністративно-правове забезпечення обігу та застосування зброї в Україні: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Київ, 2016. 443 с.
8. Клименко О.С. Запобігання незаконному поводженню з вогнепальною зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08) / НАВС. Київ, 2012. 19 с.
9. Сарнавський О.М. Кримінально-правова характеристика викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. акад. прокуратури України. Київ, 2009. 18 с.
10. Шаповалова В.С. Поняття, співвідношення і класифікація кримінальної зброї (криміналістичний аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Донец. юрид. ін-т МВС України. Кривий Ріг, 2015. 18 с.
11. Скрипник В.Л. Об'єкти цивільних прав: теоретичні і методологічні проблеми: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф.Г. Бурчака. Київ, 2021. 36 с.
12. Сліпченко А.С. Способи та форми цивільного обороту речей: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2018. 252 с.
13. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 21.11.2025).
14. Про право власності на окремі види майна : постанова Верховної Ради України від 17 червня 1992 року № 2471-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2471-12 (дата звернення: 21.11.2025).
15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text (дата звернення: 21.11.2025).

УДК 347.2:342.72
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.69

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПРИМУСОВОГО ВІДЧУЖЕННЯ МАЙНА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ВЛАСНОСТІ ТА МЕХАНІЗМИ КОМПЕНСАЦІЇ

Парасюк М.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-8600-5264

Парасюк М.В. Цивільно-правові наслідки примусового відчуження майна під час воєнного стану в Україні: обмеження прав власності та механізми компенсації.

Стаття присвячена дослідженню правового механізму примусового відчуження та вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. На основі аналізу Конституції України та положень Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» розкрито сутність процедур позбавлення фізичних і юридичних осіб права власності на індивідуально визначене майно для забезпечення оборонних потреб держави. Визначено відмінності між примусовим відчуженням, що може здійснюватися з компенсацією або без неї, та вилученням, яке стосується майна державного сектору економіки і здійснюється безвідплатно.

Окрему увагу приділено законодавчо встановленим підставам та об'єктам відчуження, порядку оформлення акта, процедурі оцінки майна та ролі суб'єктів оціночної діяльності. Проаналізовано порядок попередньої та наступної компенсації, проблемні аспекти її отримання, зокрема часові затримки, залежність від державного бюджету, необхідність звернення після скасування воєнного стану. Досліджено колізії, пов'язані з поверненням збереженого майна колишнім власникам, зокрема необхідність судового порядку, відсутність механізму оцінки зношеності та фінансові обтяження, що покладаються на особу.

Зроблено висновок про наявність дисбалансу між інтересами держави та правами власників, що особливо виявляється після завершення воєнного стану, коли особа стикається з ускладненими процедурами підтвердження права на майно або на отримання компенсації. Автором обґрунтовано необхідність удосконалення законодавства з метою забезпечення рівнозначного захисту прав власників при передачі, відчуженні чи вилученні майна та при його можливому поверненні або відшкодуванні.

Додатково наголошено, що ефективність механізму відчуження або вилучення майна значною мірою залежить від прозорості процедур, чіткості алгоритмів взаємодії між державними органами та власниками, а також від створення гарантій недопущення надмірного втручання у права громадян. У статті підкреслено важливість запровадження єдиних стандартів оцінки, фіксації стану майна та єдиного реєстру примусово відчужених об'єктів, що дозволить мінімізувати конфлікти та забезпечити реальний, а не формальний захист права власності в умовах воєнного стану.

Ключові слова: воєнний стан, право власності, примусове відчуження, вилучення майна, компенсація, оцінка майна, правовий режим.

Parasyuk M.V. Civil-legal consequences of forced alienation of property during martial law in Ukraine: restrictions on property rights and compensation mechanisms.

The article is devoted to the study of the legal mechanism of forced alienation and seizure of property under the legal regime of martial law in Ukraine. Based on the analysis of the Constitution of Ukraine and the provisions of the Law of Ukraine "On the Transfer, Forced Alienation or Seizure of Property

under the Legal Regime of Martial Law or a State of Emergency", the essence of the procedures for depriving individuals and legal entities of the right to ownership of individually defined property to ensure the defense needs of the state is revealed. The differences between forced alienation, which can be carried out with or without compensation, and seizure, which concerns the property of the state sector of the economy and is carried out free of charge, are determined.

Special attention is paid to the legally established grounds and objects of alienation, the procedure for drawing up the act, the procedure for assessing property and the role of subjects of valuation activity. The procedure for preliminary and subsequent compensation, problematic aspects of its receipt, in particular time delays, dependence on the state budget, the need to apply after the abolition of martial law, are analyzed. The conflicts associated with the return of preserved property to former owners are investigated, in particular the need for a judicial procedure, the absence of a mechanism for assessing depreciation, and the financial burdens placed on the individual.

The conclusion is made that there is an imbalance between the interests of the state and the rights of owners, which is especially evident after the end of martial law, when an individual is faced with complicated procedures for confirming the right to property or to receive compensation. The author substantiates the need to improve legislation in order to ensure equivalent protection of the rights of owners in the transfer, alienation or seizure of property and in its possible return or reimbursement.

Additionally, it is emphasized that the effectiveness of the mechanism of alienation or seizure of property largely depends on the transparency of procedures, the clarity of algorithms for interaction between state bodies and owners, as well as on the creation of guarantees to prevent excessive interference with the rights of citizens. The article emphasizes the importance of introducing unified standards for assessment, recording the condition of property and a unified register of forcibly alienated objects, which will minimize conflicts and ensure real, rather than formal, protection of property rights under martial law.

Key words: martial law, property rights, forcible alienation, seizure of property, compensation, property valuation, legal regime.

Постановка проблеми. Запровадження в Україні правового режиму воєнного стану зумовило необхідність оперативного забезпечення обороноздатності держави, що, серед іншого, включає примусове відчуження чи вилучення майна у приватних, комунальних або державних власників. Попри те, що Конституція України гарантує непорушність права приватної власності, Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» дозволяє тимчасове та виняткове втручання в це право задля задоволення державних потреб. Водночас аналіз правозастосовної практики засвідчує наявність низки колізій та прогалин, які створюють ризики порушення балансу між публічним інтересом і правами власників. Проблемними залишаються питання справедливості та своєчасності компенсації, визначення реальної вартості майна, процедурні гарантії власників, а також порядок повернення збереженого майна після припинення воєнного стану. Зазначені аспекти зумовлюють необхідність поглибленого наукового дослідження цивільно-правових наслідків примусового відчуження майна, з метою вдосконалення правового механізму та забезпечення належного захисту прав суб'єктів приватної власності.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз цивільно-правового механізму примусового відчуження та вилучення майна в умовах воєнного стану в Україні, виявлення правових наслідків такого втручання у право власності, а також визначення проблемних аспектів реалізації гарантій компенсації та повернення майна його колишнім власникам.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика примусового відчуження майна в умовах воєнного стану є предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців, зокрема І. Спасибо-Фатєєвої, В. Коссика, Р. Стефанчука, О. Кохановської, які аналізують теоретичні засади обмеження права власності та правової природи вилучення майна державою. У їхніх працях значна увага приділена співвідношенню конституційних гарантій непорушності права власності та виняткових підстав для його обмеження у публічних інтересах.

Окремі аспекти механізму примусового відчуження під час воєнного та надзвичайного стану, а також проблеми відшкодування вартості вилученого майна, досліджували такі автори, як О. Підопригора, В. Кравчук, М. Шульга, які наголошують на необхідності забезпечення балансу між потребами оборони держави та захистом приватних інтересів.

Проте, попри наявність ґрунтовних наукових розробок, комплексне дослідження **цивільно-правових наслідків** примусового відчуження майна у контексті сучасних викликів, зумовлених широкомасштабною збройною агресією, залишається недостатнім. Невирішеними залишаються питання належного обґрунтування пропорційності втручання у право власності, ефективності процедурної моделі вилучення, строків і способів компенсації, а також відповідності чинного законодавства міжнародним стандартам захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу. З початку повномасштабного військового вторгнення російської федерації в нашу країну було запроваджено воєнний стан. Цей правовий режим дозволяє обмежувати певні права громадян, зокрема право на власність, гарантоване законом, шляхом примусової експропріації та вилучення майна у його власників для державних потреб.

Механізм відчуження приватного майна має кілька варіантів проведення. Розкриємо головні особливості.

Майнові права громадян України є непорушними згідно з ст. 41 Конституції України [1].

Згідно зі ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права [2].

Однак, під час воєнного або надзвичайного стану держава може примусово передати майно – за умови попередньої та повної компенсації та лише як виняток, зумовлений суспільною необхідністю. Ця процедура керується Законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» (далі – Закон) [3]. Цей Закон прийнятий 17 травня 2012 року, пройшов 9 уточнень та змін, 8 з яких відбулися в період з 2014 по 2025 рік, тобто нормативний акт реалістично підходить до вказаної необхідності процедури відчуження чи примусового вилучення майна, що є у приватній власності громадян.

Закон встановлює три варіанти примусового позбавлення фізичної чи юридичної особи своєї власності на користь державних запитів:

«примусове відчуження майна – позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, що перебуває у приватній або комунальній власності та переходить у власність держави для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» (п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону) [3] з

а) компенсацією вартості;

б) без компенсації вартості;

«вилучення майна – позбавлення державних підприємств, державних некомерційних товариств, державних господарських об'єднань, інших суб'єктів господарювання державного сектору економіки права господарського відання, права оперативного управління індивідуально визначеним державним майном або права узуфрукта індивідуально визначеного державного майна з метою його передачі для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» (п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону) [3] – без компенсації.

В Законі чітко, окремою позицією не вказано причин відчуження чи вилучення майна. Знаходимо ґрунтовне пояснення в ч. 3 ст. 7 Закону «Вимоги до акта про примусове відчуження або вилучення майна», а саме: «використовується чи може використовуватися для забезпечення діяльності підприємств оборонно-промислового комплексу України і щодо якого існує ризик переривання його функціонування у зв'язку з перебуванням такого майна на території адміністративно-територіальної одиниці України, щодо якої існує загроза її тимчасової окупації та межі якої розташовані на відстані не більше 30 кілометрів від району ведення воєнних (бойових) дій або від тимчасово окупованої території» [3].

Об'єктами відчуження, про що теж чітко не вказано в законодавстві, ст. 9 Закону називає «будівлі, споруди, транспортні засоби та інше майно для потреб держави» [3].

І.В. Спасибо-Фатєєвої щодо примусового відчуження майна зазначає наступне: примусове відчуження майна в умовах правового режиму воєнного стану має своїм наслідком припинення права власності через примусове відчуження майна, яке відбувається без згоди власника, а тому становить один із випадків втручання в право власності особи [4, с. 250].

Позиція І. В. Спасибо-Фатєєвої є цілком обґрунтованою, оскільки примусове відчуження майна в умовах воєнного стану дійсно передбачає припинення права власності без волевиявлення власника, що відповідає ознакам прямого втручання держави у сферу приватної власності. Це

узгоджується як із конституційними положеннями, так і з цивільно-правовою природою таких правовідносин.

По-перше, примусове відчуження є одностороннім владним актом держави, який ґрунтується не на згоді сторін, а на необхідності забезпечення оборони та безпеки держави. Власник фактично позбавляється можливості реалізовувати повноваження володіння, користування та розпорядження майном, що є класичним юридичним наслідком припинення права власності.

По-друге, така модель вилучення прямо суперечить принципу добровільності розпорядження майном, закріпленому у ЦК України. У звичайних цивільних правовідносинах право власності може припинятися лише за волею власника або в чітко визначених законом виняткових випадках. Примусове відчуження якраз і є таким винятком, тому закономірно розглядається як форма втручання у гарантоване Конституцією право власності.

По-третє, згадане втручання відповідає критеріям, встановленим ЄСПЛ: воно є прямим позбавленням майна (deprivation of possessions), що передбачає не тимчасове обмеження, а саме остаточне припинення правового титулу. Те, що держава зобов'язана надати попереднє чи подальше відшкодування, не змінює юридичної сутності самого втручання.

По-четверте, примусове відчуження за своєю природою має публічно-правовий характер, однак його наслідки повністю проявляються у сфері приватного права: змінюється суб'єкт права власності, припиняється майновий статус особи, виникає право вимоги на компенсацію. Таким чином, кваліфікація цього явища як втручання у право власності забезпечує коректне розуміння його цивільно-правової природи та дає змогу оцінювати пропорційність такого втручання.

Далі, звернемося до огляду механізму компенсації за це майно.

Частина 4 ст. 7 Закону, яка була змінена востаннє 09 січня 2025 року, дає нам перший етап механізму – оцінку під час складання Акту про примусове відчуження чи вилучення майна: «У разі примусового відчуження майна, яке відповідно до цього Закону здійснюється з компенсацією, до акта додається документ, що містить висновок про вартість майна на дату його оцінки, яка проводилася у зв'язку з прийняттям рішення про його примусове відчуження» [3].

Оцінку майна, згідно ст. 8 згаданого Закону, проводять «суб'єкти оціночної діяльності – органи державної влади або органи місцевого самоврядування за погодженням із власником майна (ч. 2 ст. 8), або без згоди власника через відсутність та/чи його законно представника – самостійно.

Наступний етап механізму – доручення до Акту: «Примірник акта та документ, що містить висновок про вартість майна, вручаються під розписку особі, у якої відчужується або вилучається майно, або її уповноваженому представнику» (ч. 5 ст. 7 Закону) [3].

Примусова передача майна передбачає позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, незалежно від того, чи є воно приватним чи комунальним, яке передається у державну власність для використання під час воєнного або надзвичайного стану, за умови попередньої або наступної повної компенсації його вартості. Вилучення майна, на відміну від примусового відчуження, передбачає позбавлення державних підприємств та державних господарських об'єднань права господарського або оперативного управління індивідуально визначеним державним майном з метою передачі його на потреби держави під час воєнного або надзвичайного стану. Вилучення відбувається без компенсації його вартості [5].

Копія акта та документ, що містить заяву про визначення вартості майна, подаються на підпис особі, у якої продається або вилучається майно, або її законному представнику.

Як отримати компенсацію за примусово продане майно під час воєнного стану? Отже, особи чи комунальні підприємства, в яких було вилучене, відчужене на користь держави мають або право на компенсацію вартості, або без компенсації – лише право передачі майна, позбавляючись прав господарського або оперативного управління. Право на компенсацію вартості нерухомого майна у разі його примусового відчуження під час воєнного стану надається юридичним особам муніципальної та приватної власності, а також фізичним особам, у яких під час воєнного стану були продані будівлі, споруди, транспортні засоби та інше майно для державних потреб [5].

Стаття 11 Закону розкриває процедури попередньої (ч. 1) та наступної (ч. 2) компенсації відчуженого майна.

Компенсація за примусово відчужене нерухоме майно здійснюється військовим командуванням за рахунок державного бюджету. У таких випадках компенсація може бути виплачена як до, так і після продажу майна.

Попередня компенсація «здійснюються військовим командуванням, органом, що прийняв рішення про таке відчуження або вилучення, за рахунок коштів державного бюджету» (ч. 3 ст. 10 Закону) [3]. Враховуючи те, що видатки державного бюджету не передбачають під час його прийняття такі статті і суми, то дана компенсація може затягнутися на тривалий час.

Не кращою з позиції відчужуваного виглядає і наступна компенсація, так як, згідно ч. 2 ст. 11 Закону «…колишній власник або уповноважена ним особа після скасування правового режиму воєнного стану звертається до територіального центру комплектування та соціальної підтримки за місцем відчуження майна із заявою, до якої додаються акт і документ, що містить висновок про вартість майна» [3]. Тобто, тривалість отримання компенсації в цьому випадку може розтягнутися на невизначений час і у власника чи його спадкоємців можуть зникнути зв'язки з територіальним центром комплектування та соціальної підтримки за місцем відчуження майна.

Така конструкція механізму компенсації дійсно створює суттєві ризики для відчужуваного, адже відкладає момент фактичного отримання відшкодування на період після завершення воєнного стану, що за умов тривалих воєнних дій може становити роки. Відсутність чітких строків розгляду заяви та здійснення виплат фактично означає невизначеність у реалізації майнових прав, яка суперечить принципам правової визначеності та стабільності цивільного обороту.

Крім того, встановлення обов'язку звернення саме до територіального центру комплектування та соціальної підтримки за місцем відчуження майна може ускладнювати процес отримання компенсації. Власник або його спадкоємці можуть змінити місце проживання, виїхати за кордон чи втратити можливість контакту з відповідним органом. Це створює реальну загрозу порушення права на відшкодування, оскільки фактичний доступ до процедури компенсації стає залежним від зовнішніх факторів, які часто не залежать від особи.

Отже, така модель компенсації не забезпечує належного рівня захисту прав власника та не відповідає стандартам ефективного правового регулювання. Вона фактично перекладає тягар організації процедури на приватну особу та не гарантує своєчасного і повного відновлення майнових прав, що свідчить про потребу вдосконалення законодавчого підходу.

Двояко трактується і механізм повернення самого майна, якщо воно зберіглось протягом дії воєнного чи надзвичайного стану, і колишній власник вимагає його повернення. Ст. 12 визначає, що в цьому випадку «якщо після скасування правового режиму воєнного чи надзвичайного стану майно, яке було примусово відчужене, зберіглося, а колишній власник або уповноважена ним особа наполягає на поверненні майна, таке повернення здійснюється в судовому порядку» [3]. Тобто, виникає колізія: відчуження на користь держави відбувається без судового рішення, а повернення назад – лише через рішення суду. Також Закон ніде не вказує, що оцінка збереженого майна повинна бути і в випадку передачі його колишньому власнику. Але вказує, що колишній власник, у випадку повернення майна, повинен повернути кошти, яке за нього отримав від держави «особа зобов'язується повернути грошову суму, яка була нею одержана у зв'язку з відчуженням майна, з вирахуванням розумної плати за використання цього майна» (ч. 2 ст. 12 Закону) [3].

З статті бачиться, що в цьому випадку колишній власник повинен вирахувати розумну плату за користування. Але без оцінки зношеності майна розумна плата за користування не може бути визначена. Тому колишній власник повинен зробити оцінку майна власним коштом. Це створює колізію між визначенням вартості майна, яке повертається, зобов'язаннями держави щодо компенсації примусово відчуженого майна фізичним, юридичним особам та комунальним підприємствам, територіальним громадам в розмірі первинної вартості, стану зношеності і стану при поверненні. Тут, на наш погляд, бачимо гноблення державою прав власників, які відбуваються вже в період відміни воєнного чи надзвичайного стану і постановку їх в завідомо невигідному майновому становищі. Здається, що при вилученні майна з права господарського відання та обліку державних структур для потреб військово-промислового комплексу, подолання наслідків надзвичайного стану без компенсації правовий статус віддавача майна виглядає більш рівносильним.

У згаданому Законі передбачено також спеціальний правовий режим передачі, відчуження чи вилучення майна в Ужгородському районі Закарпатської області, що закріплений у статті 14-1, яка містить 23 окремі пункти, спрямовані на деталізацію процедур та умов здійснення таких дій [3]. Уведення цієї норми зумовлене необхідністю врегулювання особливого порядку поводження з майном на територіях, що мають стратегічне значення для обороноздатності держави та потребують підвищеного рівня організаційної взаємодії військових і цивільних органів.

Стаття 14-1 окреслює порядок передачі майна військовим формуванням, визначає коло суб'єктів, які мають право ініціювати відповідні рішення, умови оформлення актів відчуження, а також процедури залучення транспортних засобів, техніки, будівель, земельних ділянок та іншого майна для потреб оборони. Норма містить низку спеціальних механізмів документального оформлення, фіксації кількісних і якісних характеристик майна, а також регулює взаємодію між територіальними центрами комплектування, військовими адміністраціями та органами місцевого самоврядування.

Запровадження такого локального та деталізованого правового регулювання свідчить про прагнення законодавця забезпечити максимальну структурованість і прозорість процесів вилучення та використання майна в умовах воєнного стану, мінімізувати зловживання та врегулювати процедури там, де існує підвищена мобілізаційна або логістична потреба. Водночас, така фрагментарність правового регулювання підтверджує необхідність уніфікації законодавства, адже наявність окремих спеціальних режимів може ускладнювати правозастосування та створювати нерівномірність гарантій для власників у різних регіонах України.

Висновки. Примусове відчуження майна в умовах воєнного стану є винятковим правовим інструментом, спрямованим на забезпечення обороноздатності держави, однак його застосування неминуче пов'язане з інтенсивним втручанням у право приватної власності. Як слушно зазначає І.В. Спасибо-Фатєєва, така форма вилучення фактично означає припинення права власності без волевиявлення власника, що потребує особливої уваги до дотримання принципів пропорційності та правової визначеності.

Аналіз чинного законодавства свідчить, що, попри наявність основних гарантій компенсації, процедура її отримання залишається надмірно ускладненою та залежною від тривалості дії воєнного стану. Відсутність чітких строків виплати відшкодування, необхідність звернення до територіального центру комплектування за місцем відчуження майна та ризики втрати документів або зв'язку з уповноваженим органом істотно знижують ефективність захисту майнових прав. У цьому контексті чинна модель компенсації не забезпечує належного рівня реалізації прав власників і їхніх спадкоємців.

Додатково спеціальні режими, такі як передбачений ст. 14-1 Закону щодо Ужгородського району Закарпатської області, демонструють фрагментарність правового регулювання та потребу його уніфікації. Наявність різних процедур для окремих територій ускладнює правозастосування та створює нерівні умови для суб'єктів права власності.

Отже, для забезпечення балансу між публічними інтересами та приватними правами необхідним є вдосконалення механізмів відчуження майна та процедур компенсації шляхом встановлення чітких строків, єдиного алгоритму дій, прозорої системи оцінки та гарантування реальної доступності компенсаційних процедур. Лише за умови комплексного оновлення законодавства можливе ефективне поєднання інтересів національної безпеки та належного захисту права приватної власності в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04 листопада 1950 року, ратифікована Законом України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
3. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану: Закон України від 17 травня 2012 року. № 4765-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17.
4. Спасибо-Фатєєва І.В. Право власності: способи захисту крізь призму судової практики: монографія. Харків: ЕКУС, 2023. 616 с.
5. Примусове вилучення або відчуження майна в умовах воєнного стану: що варто знати. *Офіційний сайт Міністерства юстиції України*. 11 червня 2025 року. URL: https://minjust.gov.ua/news/ministry/primusove-vidchujennya-abo-viluchennya-mayna-v-umovah-voennogo-stanu-scho-varto-znati.

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.70

ОСОБЛИВОСТІ УМОВ ТА МЕЖ СТЯГНЕННЯ ДОХОДУ, ОТРИМАНОГО ПОРУШНИКОМ СУМІЖНИХ ПРАВ, СТЯГНЕННЯ КОМПЕНСАЦІЇ АБО ВИПЛАТИ СПРАВЕДЛИВОЇ ВИНАГОРОДИ У ЗВ'ЯЗКУ З ПОРУШЕННЯМ ДОГОВІРНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З РОЗПОРЯДЖАННЯ МАЙНОВИМИ ПРАВАМИ НА ОБ'ЄКТИ СУМІЖНИХ ПРАВ

Печерова Н.Г.,
кандидат юридичних наук, докторантка
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0001-9750-1693

Печерова Н.Г. Особливості умов та меж стягнення доходу, отриманого порушником суміжних прав, стягнення компенсації або виплати справедливої винагороди у зв'язку з порушенням договірного зобов'язання з розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав.

Автором статті досліджено, що умови та межі стягнення доходу, отриманого порушником суміжних прав, стягнення компенсації або виплата справедливої винагороди у зв'язку з порушенням договірного зобов'язання з розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав містить глибоку лакуну в діючому українському законодавстві. Встановлено, що такою прогалиною є відсутність творця того чи іншого об'єкту суміжних прав серед переліку суб'єктів суміжних прав. Доведено, що проблема даної прогалини полягає у тому, що вона тягне за собою невизнання особистих немайнових та майнових прав за фактичними творцями об'єктів суміжних прав, неможливості виступати сторонами договорів з розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, а відповідно неможливості і захисту своїх прав і в тому аспекті, що визначений у постановці теми роботи. В чому полягає гостра актуальність вирішення поставлених питань? Вона полягає у тому, що обіг, комерціалізація об'єктів суміжних прав відбувається фактично без безпосередньої участі творця, а тому розгляд вище зазначених нами питань у взаємозв'язку є особливо необхідним. В тесті даної роботи, автором проводиться детальний аналіз кожної з форм розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав із виділенням проблемних аспектів. Аналізуються як договори, що передбачають передання (відчуження) майнових прав на об'єкти суміжних прав, так і договори, що передбачають надання майнового права на об'єкт суміжних прав в користування, якщо умовно розподілити, передбачені чинним законодавством України існуючі форми розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав на дві групи. Автором у висновках до роботи пропонується шлях для вирішення поставленої проблематики. Він є досить простим і складним водночас. Цей шлях полягає у введенні творця до складу суб'єктів суміжних прав. Він дозволить закріпити за останніми на законодавчому рівні особисті немайнові та майнові права на об'єкти суміжних прав, мати можливість із розпоряджання шляхом укладення всіх передбачених чинним законодавством договорів і наостанок захистом своїх прав, в тому числі і шляхом стягнення доходу, отриманого порушником суміжних прав, стягнення компенсації або виплати справедливої винагороди.

Ключові слова: творець, право інтелектуальної власності, невизнання особистих немайнових та майнових прав на об'єкти суміжних прав за творцем, форми розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, суб'єкти суміжних прав, сторона договору з розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, захист особистих немайнових та майнових прав творця суміжних прав.

Pecherova N.H. Features of the conditions and limits of recovery of income received by the infringer of related rights, recovery of compensation or payment of fair remuneration in connection with the violation of the contractual obligation to dispose of property rights to objects of related rights.

The author of the article has investigated that the conditions and limits of recovery of income received by the violator of related rights, recovery of compensation or payment of fair remuneration in connection with the violation of the contractual obligation to dispose of property rights to objects of related rights contain a deep gap in the current Ukrainian legislation. It has been established that such a gap is the absence of the creator of a particular object of related rights among the list of subjects of related rights. It has been proven that the problem of this gap is that it entails the non-recognition of personal non-property and property rights of the actual creators of objects of related rights, the inability to act as parties to agreements on the disposal of property rights to objects of related rights, and accordingly the inability to protect one's rights in the aspect that is defined in the statement of the topic of the work. What is the acute relevance of resolving the issues raised? It consists in the fact that the circulation and commercialization of objects of related rights takes place virtually without the direct participation of the creator, and therefore, considering the issues mentioned above in their interrelation is particularly necessary. In the test of this work, the author conducts a detailed analysis of each of the forms of disposal of property rights to objects of related rights with the allocation of problematic aspects. Both contracts that provide for the transfer (alienation) of property rights to objects of related rights and contracts that provide for the provision of property rights to objects of related rights for use are analyzed, if we conditionally divide the existing forms of disposal of property rights to objects of related rights provided for by the current legislation of Ukraine into two groups. The author in the conclusions to the work suggests a way to solve the problems posed. It is quite simple and complex at the same time. This way consists in introducing the creator into the composition of subjects of related rights. It will allow the latter to establish at the legislative level personal non-property and property rights to objects of related rights, to have the opportunity to dispose of them by concluding all contracts provided for by current legislation and, finally, to protect their rights, including by collecting income received by the violator of related rights, collecting compensation or paying fair remuneration.

Key words: creator, intellectual property law, non-recognition of personal non-property and property rights to objects of related rights by the creator, forms of disposal of property rights to objects of related rights, subjects of related rights, party to an agreement on disposal of property rights to objects of related rights, protection of personal non-property and property rights of the creator of related rights.

Постановка проблеми. Згідно ст. 41 Конституції України «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі» [1].

Згідно ст. 54 Конституції України «Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожен громадян має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом. Держава сприяє розвиткові науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством. Культурна спадщини охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами» [1].

Згідно ст. 418 Цивільного кодексу України (далі – Кодекс) «1. Право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений цим Кодексом та іншим законом. 2. Право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності визначається цим Кодексом та іншим законом. 3. Право інтелектуальної власності є непорушним. Ніхто не може бути позбавлений права інтелектуальної власності чи обмежений у його здійсненні, крім випадків, передбачених законом» [2].

Проте, наразі, незважаючи на високі гарантії надані Конституцією України, Цивільним кодексом України у зв'язку з невіднесенням творців суміжних прав до суб'єктів суміжних прав згідно чинного законодавства, останні позбавлені можливості із захисту своїх прав, а відповідно і можливості звернення за стягненням доходу, отриманого порушником суміжних прав, стягненням компенсації або виплати справедливої винагороди у зв'язку з порушенням договірного зобов'язання з розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав. Окрім того, ще більш парадоксальною може бути ситуація з урахуванням змісту ч. 1 ст. 53 Закону України «Про авторське право і суміжні права» (далі – Закон) «1. Підставами для захисту особистих немайнових та/або майнових авторських і суміжних прав є будь-яке порушення, невизнання або оспорювання таких прав, а також створення загрози порушення таких прав» [3], що право на захист мають фактично тільки суб'єкти суміжних прав, визначені чинним законодавством, а творці при цьому позбавлені можливості захисту (виключення із загального переліку суб'єктів становить лише виконавець).

Чому ми вважаємо, що виробник фонограми, виробник відеограми, організація мовлення не можуть бути тільки первинними суб'єктами (при цьому нами не заперечується вагомий технічний внесок при створенні відповідних об'єктів і не ведеться мова про їх виключення з переліку суб'єктів суміжних прав)? Це обумовлено тими дефініціями, що надає нам законодавець стосовно відповідних первинних суб'єктів суміжних прав, а саме п. 11, 12, 34 ст. 1 Закону «11) виробник відеограми – фізична та/або юридична особа, яка бере на себе ініціативу та несе відповідальність за вироблення відеограми; 12) виробник фонограми – фізична та/або юридична особа, яка бере на себе ініціативу і несе відповідальність за вироблення фонограми; 34) організація мовлення – особа, яка здійснює добір радіо- або телевізійних програм та надає їх для одночасного масового та індивідуального приймання користувачами на основі створеного нею розкладу програм;» [3].

Вважаємо, що плутанину загалом у поставлене питання вносить не вірне розуміння правової природи відносин інтелектуальної власності при створенні службових об'єктів суміжних прав. На наш погляд не можна ототожнювати трудові відносини з відносинами у сфері права інтелектуальної власності. Передача майнових прав на створені службові об'єкти суміжних прав має відбуватися шляхом укладання договору про передачу (відчуження) майнових прав на службовий об'єкт, в тому числі і суміжних прав, а не за замовчуванням фактично автоматично шляхом переходу майнових прав до роботодавця та включенням авторської винагороди до складу заробітної плати. Вважаємо, що даного нашарування бути не може, знову ж таки, враховуючи високі гарантії надані Конституцією України, а тому виплата авторської винагороди має відбуватися окремо від виплати заробітної плати.

Наостанок зазначимо, що нами розглядається питання стягнення доходу, отриманого порушником суміжних прав, стягнення компенсації або виплати справедливої винагороди у зв'язку із порушенням договірного зобов'язання у зв'язку з розпоряджанням майновими правами на об'єкти суміжних прав. Чому? Тому, що творці, що є знеособленими не можуть бути стороною таких договорів, а обіг та комерціалізація таких об'єктів відбувається без їхньої участі. Далі у роботі розгляду кожної з форм розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав буде приділена окрема увага.

Метою даної роботи є дослідження лакуни щодо можливості творців об'єктів суміжних прав зі звернення за стягненням доходу, отриманого порушником суміжних прав, стягненням компенсації або виплатою справедливої винагороди у зв'язку з порушенням договірного зобов'язання з розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав.

Так, на сьогодні існуючий дисонанс полягає у тому, що згідно ч. 1 ст. 53 Закону України «Про авторське право і суміжні права» «1. Підставами для захисту особистих немайнових та/або майнових авторських і суміжних прав є будь-яке порушення, невизнання або оспорювання таких прав, а також створення загрози порушення таких прав» [3], але при цьому такі права не ви-

знаються за творцями об'єктів суміжних прав, оскільки вони законодавчо не віднесені до кола суб'єктів суміжних прав.

Стан опрацювання проблематики. Питаннями дотичними до поставленої у статті теми займалися такі відомі вчені як Шимон С.І., Штефан А.С., Якубівський І.Є. та інші. Проте, питання висвітлене у даній роботі з аспекту, що розглядається залишилося поза увагою вчених та раніше взагалі не розглядалося. Тому, представлене дослідження саме з аспекту, що підіймається у даній роботі є мабуть однією із перших робіт на теренах нашої держави.

Виклад основного матеріалу. Згідно п. 4, 6 ч. 2 ст. 55 Закону «2. Особи, зазначені в частині першій цієї статті, мають право звертатися за захистом авторського права та/або суміжних прав до суду з будь-якими вимогами, не забороненими законом, зокрема про: 4) стягнення винагороди, передбаченої законодавством про авторське права і суміжні права; 6) відшкодування збитків, завданих порушенням авторського права або суміжних прав, включаючи упущену вигоду, або стягнення доходу, отриманого порушником внаслідок порушення ним авторського права або суміжних прав, або стягнення компенсації;» [3].

Згідно п. 3, 4 ч. 3 ст. 55 Закону «3. Суд має право постановити рішення про: 3) стягнення з порушника авторського права та/або суміжних прав доходу, отриманого внаслідок порушення; 4) стягнення компенсації (разового грошового стягнення), що визначається судом замість відшкодування збитків або стягнення доходу на розсуд суб'єкта авторського права та/або суб'єкта суміжних прав у розмірі від 2 до 200 прожиткових мінімумів для працездатних осіб або як фіксована подвоєна, а в разі умисного порушення – потроєна сума винагороди, яка була б сплачена за надання дозволу на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав, з приводу якого виник спір; на вимогу осіб, передбачених у пунктах 2-5 частини першої цієї статті, – як фіксована подвоєна, а в разі умисного порушення – потроєна сума винагороди, яка була б сплачена за надання дозволу на використання відповідного об'єкта, з приводу якого виник спір. Розмір компенсації має бути ефективним, співрозмірним і стримуючим, спрямовуватися на відновлення порушених прав та застосовуватися таким чином, щоб уникнути створення перешкод законній діяльності користувача і водночас забезпечити захист від зловживань користувача. При визначенні розміру компенсації судом враховується тривалість та систематичність порушення, обсяг порушення (зокрема з урахуванням території його поширення), сфера господарювання та наміри порушника, вина та її форми, а також інші об'єктивні обставини;» [3].

Згідно ч. 1 ст. 48 профільного Закону визначається досить широкий перелік договорів за якими може здійснюватися розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав «1. Розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав може здійснюватися на підставі: 1) трудового договору (контракту) – в частині умов щодо розподілу майнових прав на службовий твір або службове виконання, службову фонограму, службову відеограму; 2) договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 3) договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав; 4) ліцензійного договору на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 5) публічної ліцензії на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 6) іншого правочину щодо розпоряджання майновими правами на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав. Умови правочинів щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав стосовно передання (відчуження) або надання дозволу на використання (ліцензії) щодо майнового права на справедливу винагороду, передбаченого відповідно частиною третьою статті 12, частиною третьою статті 38, частиною третьою статті 39, частиною третьою статті 40 цього Закону, є нікчемними» [3].

Чому нами розглядаються особливості умов та межі стягнення доходу, отриманого порушником суміжних прав, стягнення компенсації або виплати справедливої компенсації у зв'язку з порушенням договірного зобов'язання з розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав?

Це обумовлено перш за все тим, що згідно ч. 2 ст. 53 профільного Закону надається досить широкий перелік випадків, які вважаються порушенням, в тому числі і суміжних прав і розглянути особливості умов та меж стягнення доходу, отриманого порушником суміжних прав, стягнення компенсації або виплати справедливої винагороди в контексті всього переліку не представляється можливим в межах однієї роботи. Натомість, автором взятий саме аспект в контексті порушення договірного зобов'язання з розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав. Чому

взятий саме цей аспект? Це обумовлено тим, що згідно ч. 1 ст. 53 профільного Закону «1. Підставами для захисту особистих немайнових прав та/або майнових авторських і суміжних прав є будь-яке порушення, невизнання або оспорювання таких прав, а також створення загрози порушення таких прав» [3]. І, нажаль, таке невизнання має місце в контексті окремих форм розпоряджання майновими права на об'єкти суміжних прав через відсутність, в тому числі і чітко прописаного моменту переходу майнових прав. Для початку продемонструємо це на прикладі наведеної нами нижче форми розпоряджання (далі перейдемо до розгляду і інших форм розпоряджання). Так, згідно змісту ст. 14 «1. Особисті немайнові авторські права на службовий твір належать працівникові, творчою працею якого створено такий твір. 2. Майнові права на службовий твір переходять до роботодавця з моменту створення службового твору у повному складі, якщо інше не передбачено цим Законом, трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір, укладеним між працівником (автором) і роботодавцем. Якщо майнові права на твір переходять до роботодавця, працівник, який є автором службового твору, має право на винагороду. Якщо посадові обов'язки працівника прямо передбачають створення службових творів відповідних видів, авторська винагорода за створення і використання таких творів, а також за перехід прав на них може бути включена до заробітної плати працівника відповідно до договору між працівником і роботодавцем. 3. Роботодавець має право доручити іншій особі завершити незавершений службовий твір, вносити зміни у завершений службовий твір, супроводжувати службовий твір ілюстраціями, передмовами, післямовами тощо, якщо інше не передбачено трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір» [3]. Як можемо бачити з вище зазначеної норми профільного Закону при закріпленні особистих немайнових прав за працівником, момент переходу майнових прав від працівника до роботодавця відсутній за загальним правилом. Тобто, майнові права переходять до роботодавця в повному складі з моменту створення твору, за загальним правилом. Такий перехід, на нашу думку, унеможливлює можливість звернення працівника, що є творцем службового об'єкту суміжних прав за стягненням доходу, отриманого порушником суміжних прав, стягненням компенсації або виплати справедливої винагороди, оскільки не будучи первинним суб'єктом суміжних прав як творець він такої можливості позбавлений. Вважаємо, що на роздуми заслуговує і той аспект, що виплата заробітної плати може охоплювати виплату авторської винагороди. Задамо собі питання стосовно того, а якщо протягом місяця створюється не один об'єкт суміжних прав, а декілька окремих об'єктів? Або ж створення службового об'єкту суміжних прав є більшим за місячний період? Чи можуть трудові відносини накладатися на відносини у сфері інтелектуальної власності? На наш погляд, ні. Потрібно відмежовувати виплату заробітної плати і виплати авторської винагороди за створення, в тому числі і службового об'єкту суміжних прав. Виплата авторської винагороди не може охоплюватися виплатою заробітної плати, оскільки правова природа відносин різна.

Таким чином, вже торкнувшись для початку такої форми розпоряджання як трудовий договір (контракт) в частині розподілу майнових прав на службовий об'єкт суміжних прав зазначимо, що спочатку увага буде приділена невизнанню саме згідно таких форм розпоряджання, які передбачають передання (відчуження) майнового права. Чому? Тому, що першочергове невизнання відбувається саме шляхом укладання відповідних видів договорів. Форми розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав, що передбачають надання майнового права в користування при умові його фактичного невизнання є продовженням відповідного порушення по відношенню до творців.

Перейдемо до такої форми розпоряджання як договір про створення за замовленням і використання об'єкта суміжних прав.

Так, згідно ст. 1112 Кодексу «1. За договором про створення за замовленням і використанням об'єкта права інтелектуальної власності одна сторона (творець – письменник, художник тощо) зобов'язується створити об'єкт права інтелектуальної власності відповідно до вимог другої сторони (замовника) та в установлений строк. 2. Договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності повинен визначати способи та умови використання цього об'єкта замовником. 3. Оригінал твору образотворчого мистецтва, створеного за замовленням, переходить у власність замовника. При цьому майнові права інтелектуальної власності на такий твір залишаються за його автором, якщо інше не встановлено договором або законом. 4. Умови договору про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності, що обмежують право творця цього об'єкта на створення інших об'єктів, є нікчемними» [2].

Згідно ж ст. 15 профільного Закону «1. Особисті немайнові авторські права на твір, створений за замовленням, належать автору. 2. Майнові права на твір, створений за замовленням, переходять до замовника з моменту створення твору у повному складі, якщо інше не передбачено договором замовлення. Майнові права інтелектуальної власності на твір образотворчого мистецтва, створений за замовленням (крім твору, спеціально створеного як елемент комп'ютерної програми), належать його автору, якщо інше не встановлено договором або законом. 3. Якщо майнові права на твір переходять до замовника, автор має право на винагороду. 4. Замовник має право вносити зміни до твору, створеного за замовленням, супроводжувати його ілюстраціями, передмовами, післямовами тощо, якщо інше не передбачено договором замовлення» [3].

Аналізуючи вище зазначене положення в контексті заданого напрямку невизнання суміжних прав за творцями таких об'єктів зазначимо, що, незважаючи на визнання особистих немайнових прав за фактично творцями (далі поясними, чому «фактично»), майнові права, за загальним правилом, переходять до замовника відразу з моменту створення відповідного об'єкту, в тому числі і суміжних прав. Чи може так бути? І чи переходять такі права від творця до замовника? На наш погляд, так бути не може, оскільки має бути чітко прописаний момент переходу, а саме головне виходить парадоксальна ситуація, яка полягає у тому, що, творці, в тому числі і об'єктів суміжних прав, будучи не визначеними серед складу суб'єктів суміжних прав ніби взагалі не існують та є знеособленими, а відповідно майнові права, за загальним правилом, згідної даної форми розпоряджання переходять від інших суб'єктів, перелік яких нам надає ч. 2 ст. 35 профільного Закону (виключенням лише є виконавець). Так, згідно даної норми «2. Суб'єктами суміжних прав є: 1) виконавець (первинний суб'єкт суміжних прав на виконання), спадкоємці виконавця та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на виконання на підставі договору або закону; 2) виробник фонограми (первинний суб'єкт суміжних прав на фонограму), спадкоємці (правонаступники) виробника фонограми та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на фонограму на підставі договору або закону; 3) виробник відеограми (первинний суб'єкт суміжних прав на відеограму), спадкоємці (правонаступники) виробника відеограми та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на відеограму на підставі договору або закону; 4) організація мовлення (первинний суб'єкт суміжних прав на програму організації мовлення), правонаступники організації мовлення та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на програму організації мовлення на підставі договору або закону» [3]. Повертаючись до особистих немайнових прав, зазначимо, що вони за творцями суміжних прав є також не закріпленими, окрім особистих немайнових прав виконавця. Так, згідно ч. 1 ст. 35 Закону «1. Суміжні права становлять: 1) суміжні права виконавця – особисті немайнові права виконавця і майнові права на виконання; 2) суміжні права виробника фонограми – право на ім'я (найменування) виробника фонограми і майнові права на фонограму; 3) суміжні права виробника відеограми – право на ім'я (найменування) виробника відеограми і майнові права на відеограму; 4) суміжні права організації мовлення – право на найменування організації мовлення і майнові права на програму організації мовлення» [3]. Розглядаючи вище зазначену форму розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, підсумовуючи поставимо питання стосовно того, а від кого в результаті створення об'єкту суміжних прав переходять майнові права, за загальним правилом? Як переходять дані права від творців об'єктів суміжних прав до первинних суб'єктів суміжних прав?

Перейдемо до розгляду іншої форми розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав. Нею буде договір про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт суміжних прав. Так, згідно ст. 1113 Кодексу «1. За договором про передання майнових прав інтелектуальної власності одна сторона (особа, що є суб'єктом майнових прав на об'єкт права інтелектуальної власності) передає другій стороні частково або у повному складі ці права відповідно до закону та на визначених договором умовах. Предметом договору про передання майнових прав не можуть бути об'єкти і майнові права, яких не існувало на момент укладання договору. 2. Умови договору про передання майнових прав інтелектуальної власності на інший строк, ніж визначено законом, або що погіршують становище творця відповідного об'єкта або його спадкоємців порівняно із становищем, передбаченим цим Кодексом та іншим законом, чи обмежують право творця на створення інших об'єктів, є нікчемними. 3. Укладення договору про передання майнових прав інтелектуальної власності не впливає на ліцензійні договори, які було укладено раніше. 4. Майнові права інтелектуальної власності переходять до набувача за договором про передання майнових прав інтелектуальної власно-

сті з моменту його укладання, якщо інше не встановлено договором або законом. Майнові права інтелектуальної власності, набуття яких відповідно до положень цього Кодексу чи іншого закону пов'язується із їх державною реєстрацією, переходять до набувача за договором про передання майнових прав інтелектуальної власності з моменту такої державної реєстрації» [2]. Як можна бачити із вище зазначеного положення Кодексу, знеособлений творець позбавлений можливості бути стороною договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт суміжних прав, а відповідно розпоряджатися своїм майновим правом шляхом укладання відповідної форми договору.

Щодо профільного Закону, то дана форма розпоряджання згідно нього, а саме ст. 49 відображена наступним чином «1. Суб'єкт авторського або суміжних прав може передати (відчужити) свої майнові права на об'єкт авторського або об'єкт суміжних прав, передбачені відповідно частиною першою статті 12, частиною першою статті 38, частиною першою статті 39, частиною першою статті 40 цього Закону будь-якій іншій особі у повному складі на території всіх держав світу або частково на окремі способи використання на території окремих держав світу, або на всі способи використання на території окремих держав світу. У разі передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав частково майнові права в обсязі, не передбаченому у договорі, є такими, що не передані (не відчужені). Предметом договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкти авторського права і об'єкти суміжних прав не можуть бути об'єкти і майнові права, яких не існувало на момент укладання договору. 2. Особа, яка набуває майнові права на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав, стає суб'єктом майнових прав у межах набутих нею обсягу майнових прав на такий об'єкт протягом визначеного законом строку чинності відповідних майнових прав на такий об'єкт. Умова договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав на інший, ніж передбачено законом строк чинності набутих прав, є нікчемною. Особа, яка передає (відчужує) майнові права на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав, зобов'язана надати особі, яка набуває такі права, відомості про наявність ліцензійних, субліцензійних договорів та інших прав і зобов'язань щодо прав, які передаються. Укладення договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права і об'єкти суміжних прав не впливає на чинність ліцензійних, субліцензійних договорів, які було укладено раніше, якщо інше не передбачено відповідним ліцензійним договором» [3].

Виходячи із зазначеного вище положення та продовжуючи висловлену нами думку щодо неможливості творця об'єкта суміжних прав розпоряджатися своїми майновими правами згідно даної форми договору, оскільки творець, не будучи, визначений законодавцем суб'єктом суміжних прав не є стороною даного договору зазначимо, що особливість володіння майновим правом і розпорядження ним, якою фактично позбавлений творець полягає якраз у тому, що дане майнове право може передаватися не повністю, а частково. Тоді логічним питанням, яке постає є питання про те, чому та яким чином, при умові, що майнове право може бути фактично розщеплене, воно фактично в повному обсязі переходить від творця, який є чомусь знеособлений (мабуть, що окрім виконавця) до визначених законодавцем суб'єктів суміжних прав?

Перейдемо до розгляду інших форм розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, які передбачають надання майнового права в користування (підкреслимо, що на нашу думку, мова має йти про надання майнового права в користування, а не про надання в користування об'єкту суміжних прав). Такими формами розпоряджання є ліцензійний договір та публічна ліцензія. Розглянемо спочатку ліцензійний договір.

Згідно ч. 1 ст. 1108 Кодексу «1. Особа, яка має виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності (ліцензіар), може надати іншій особі (ліцензіату) дозвіл на використання цього об'єкта в певній обмеженій сфері (ліцензія на використання об'єкта права інтелектуальної власності). Ліцензіат не має права використовувати об'єкт права інтелектуальної власності в іншій сфері, ніж визначено ліцензією на використання об'єкта права інтелектуальної власності» [2]. Згідно ч. 1 ст. 1109 Кодексу «1. За ліцензійним договором одна сторона (ліцензіар) надає другій стороні (ліцензіату) дозвіл на використання об'єкту права інтелектуальної власності визначеним способом (способами) протягом певного строку на певній території, а ліцензіат зобов'язується вносити плату за використання об'єкта, якщо інше не встановлено договором» [2].

Виходячи з вище зазначених положень творець об'єкту суміжних прав так само як і в інших вище зазначених формах розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав позбавлений можливості бути стороною договору, ліцензіаром.

Згідно ч. 1 ст. 50 профільного Закону «1. За ліцензійним договором одна сторона (ліцензіар) надає другій стороні (ліцензіату) дозвіл на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав визначеним способом (способами) протягом певного строку на певній території, а ліцензіат зобов'язується вносити плату за використання об'єкта, якщо інше не встановлено договором. Ліцензіаром може бути суб'єкт майнових авторських або суміжних прав, а у випадках, передбачених договором або законом, – інша уповноважена особа. Ліцензіат не має права використовувати об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав способами, прямо не передбаченими ліцензійним договором» [3].

Виходячи із зазначеного вище положення профільного Закону можемо бачити, що згідно нього творець об'єкту суміжних прав позбавлений можливості бути ліцензіаром, так само як і згідно положень Кодексу.

Перейдемо до розгляду публічної ліцензії. Згідно ч. 1 ст. 51 Закону «1. Суб'єкт авторського права або суб'єкт суміжних прав може надати дозвіл на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав будь-якою особою на визначених ним умовах (публічна ліцензія). Публічна ліцензія видається шляхом оприлюднення її умов разом з наданням можливості дистанційного ознайомлення з відповідним об'єктом авторського права або об'єктом суміжних прав необмеженому колу осіб з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем» [3].

Згідно ж ч. 1 ст. 455 Кодексу «1. Суб'єкт суміжних прав може надати дозвіл на використання відповідного об'єкта будь-якою особою на визначених ним умовах (публічна ліцензія)» [2].

Беручи до уваги зазначене вище та повертаючись до зазначеної нами ч. 1 ст. 53 профільного Закону зазначимо, що вважається за доцільне якби серед переліку випадків порушень, зазначених у ч. 2 ст. 53 профільного Закону було б відображено, що порушенням є також невизнання особистих немайнових та майнових прав за такими суб'єктами як творці суміжних прав, оскільки наразі творці таких об'єктів позбавлені можливості зі звернення щодо стягнення доходу, отриманого порушником суміжних прав, стягнення компенсації або виплати справедливої винагороди.

Наразі, якщо вести мову про порушення, в тому числі суміжних прав у результаті порушення договірного зобов'язання з розпоряджання майновими правами, то воно відображено наступним чином згідно п. 3 ч. 2 ст. 53 Закону «3) використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав, якщо такі дії не підпадають під передбачені цим Законом випадки вільного використання об'єктів авторського права або об'єктів суміжних прав, з дозволу суб'єкта таких прав, але з порушенням умов, на яких такий дозвіл було надано (перевищення передбаченого договором тиражу, використання об'єкта способом, не передбаченим договором, порушення умов публічної ліцензії тощо);» [3].

Висновки. У зв'язку з зазначеним вище пропонується доповнити ч. 2 ст. 53 профільного Закону шляхом включення положення про те, що невизнання особистих немайнових та майнових прав за такими суб'єктами як творці авторських та/або суміжних прав є порушенням останніх. Вважаємо, що дане положення має бути відображено з самого початку переліку порушень щодо яких ведеться мова у відповідній частині ст. 53 профільного Закону перед плагіатом.

Ключовим питанням, яке потребує вирішення є питання про введення творців об'єктів суміжних прав до складу суб'єктів суміжних прав, наділення їх особистими немайновими та майновими правами, можливістю виступати стороною всіх форм розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, а відповідно наділення можливістю зі звернення за стягненням доходу, отриманого порушником суміжних прав, стягненням компенсації або виплати справедливої винагороди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Цивільний кодекс України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
3. Закон України «Про авторське право і суміжні права» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text.

УДК 347.12
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.71

ІНСТИТУТ ДІЛОВОЇ РЕПУТАЦІЇ ЯК ПРИВАТНО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Попова С.О.,
доктор філософії у галузі «Право»,
старший викладач кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту № 5
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3628-1513
e-mail: sophikpoter@ukr.net

Попова С.О. Інститут ділової репутації як приватно-правова категорія в умовах цифровізації.

Стаття присвячена актуальним питанням дослідження інституту ділової репутації як приватно-правової категорії в умовах цифровізації. Встановлено, що інститут репутації в Україні з'явився завдяки громадянському суспільству, яке реагувало та реагує на різні випадки, детально пояснюючи ситуацію та небезпеку, можливі наслідки для суспільства. Визначено, що репутацію можна розділити на ділова репутація; соціальна репутація; політична репутація; професійна репутація. Ділова репутація, у свою чергу, є приватно-правовою категорією, оскільки вона має особливості, що впливають на приватно-правову сферу суб'єкта цивільних правовідносин. Додатково досліджено поняття суб'єкта цивільних правовідносин, яке розкривається індивідуально визначена особа – суб'єкт права, яка реалізує свою правосуб'єктність, будучи при цьому юридично рівною іншій, виявляючи вільне бажання вступати в ті чи інші відносини, при прямій чи неопосередкованій незалежності виступати своїм майном без підпорядкування. Проаналізовано, що ділова репутація для суб'єктів цивільних правовідносин є важливою складовою їх діяльності. Вказано, що ділова репутація може через гудвіл трансформуватися у нематеріальний актив, який дозволяє особі «продати» себе. Визначено що інститут ділової репутації є впорядкованою сукупністю нормативних положень, які стосуються ділової репутації та пов'язаних з нею категорій. У статті досліджується питання публічних осіб та вказується, що ними є політичні діячі та посадові особи органів, які представляють функції держави. Заразом вказується, що публічні особи повинні усвідомлювати, що особливий статус, який вони мають у суспільстві, автоматично збільшує рівень тиску на приватність їхнього життя. Пропонується до публічних осіб віднести також тих осіб, які набули свою популярність та чинять вплив на суспільство, зокрема через цифрову сферу. Зазначено, що окрім безпосередньо ділової репутації, інститут ділової репутації також поєднує в собі і необхідність певного звітування перед аудиторією та культуру скасування «кенселінгу». Наведено відповідні приклади з втрати можливості співпраці особами, що через свою неправомірну діяльність піддалися культурі відмови. Зроблено висновок про те, що потрібно регламентувати значення впливу інфлюенсерів, визначити їх ділову репутацію, а також розширити перелік публічних осіб.

Ключові слова: цивільні правовідносини, приватне право, суб'єктивне право, ділова репутація, цифровий контент, цифрова сфера, права інтелектуальної власності, відповідальність, договір, правочин.

Popova S.O. The institute of business reputation as a private law category in the context of digitalisation.

The article is devoted to topical issues of researching the institution of business reputation as a private law category in the context of digitalisation. It has been established that the institution of reputation in Ukraine emerged thanks to civil society, which reacted and continues to react to various cases, explaining in detail the situation and the danger, as well as the possible consequences for society.

It has been determined that reputation can be divided into business reputation, social reputation, political reputation, and professional reputation. Business reputation, in turn, is a private law category, as it has features that affect the private law sphere of a subject of civil legal relations. Additionally, the concept of a subject of civil legal relations is examined, which is revealed by an individually defined person – a subject of law who realises their legal capacity, while being legally equal to others, expressing a free desire to enter into certain relations, with direct or indirect independence to act with their property without subordination. It has been analysed that business reputation is an important component of the activities of civil law entities. It has been noted that business reputation can be transformed into an intangible asset through goodwill, which allows a person to 'sell' themselves. It is determined that the institution of business reputation is an orderly set of normative provisions relating to business reputation and related categories. The article examines the issue of public figures and indicates that they are politicians and officials of bodies representing the functions of the state. At the same time, it is pointed out that public figures must be aware that their special status in society automatically increases the level of pressure on their private lives. It is proposed that public figures also include those who have gained popularity and influence on society, in particular through the digital sphere. It is noted that, in addition to business reputation itself, the institution of business reputation also combines the need for a certain level of accountability to the audience and a culture of cancelling. Relevant examples are given of individuals who have lost the opportunity to cooperate due to their unlawful activities and have been subjected to a culture of rejection. The conclusion is made that it is necessary to regulate the influence of influencers, determine their business reputation, and expand the list of public figures.

Key words: civil legal relations, private law, subjective right, business reputation, digital content, digital sphere, intellectual property rights, liability, contract, legal transaction.

Постановка проблеми. В умовах переходу на он-лайн режим співпраці через епідемію COVID-19, а пізніше через повномасштабне вторгнення росії на територію України, сучасний світовий порядок диктує нові правила ведення діяльності. Цифровізація усіх сфер життєдіяльності забезпечує швидкий та безперешкодний доступ до інформації, що сприяє миттєвій комунікації, обміну даними та контентом, але, разом з тим, негативно впливає на можливість приховання певних відомостей про особу.

Соціальні мережі, різноманітні месенджери або ж он-лайн платформи є місцем, де найбільш активні користувачі діляться своїми думками та подіями, а також відгуками через фото, відео чи аудіо – цифровий контент, що формує певне уявлення або про власника сторінки або про ту особу, щодо якої було зроблено допис. Під час використання пошукових систем, а також за допомогою штучного інтелекту можна віднайти безліч інформації про контрагента, з яким планується укладення договорів для подальшої співпраці. Таким чином, одна сторона може зробити певні висновки про другу і оцінити потенційні ризики для власного імені.

Зважаючи на свободу слова, думки у демократичному суспільстві, здавалося б, обговорення певного явища, коментарі щодо продуктів, робіт чи послуг є цілком допустимими, проте, з часом їх стає настільки багато без фільтрування якості, що сукупність таких правдивих чи неправдивих відомостей чинить певний вплив на ділову репутацію особи. Це відображається як на діяльності особи в цілому, на її сприйняті у суспільстві, так і на її майновому стані. Водночас, серед громадськості розвивається культура відміни (кенселінгу), яку неможливо контролювати.

Таким чином, у правовому полі виникає безліч запитань стосовно того до якої сфери можна віднести ділову репутацію, чи існує в Україні інститут ділової репутації та під ним мається на увазі, особливо, в епоху цифровізації.

Метою дослідження є вивчення сутності інституту ділової репутації як приватно-правової категорії в умовах цифровізації.

Стан опрацювання проблематики. Питання інституту репутації особи є доволі поширеним, зважаючи на діджиталізацію та доступ до інформації. Така категорія належить до багатьох галузей, тому Л.М Прокопишин-Рашкевич та Є.Т. Мороз, а також А. Шкромида досліджували інституту репутації в контексті його функціонування як соціально-економічної категорії. Ділову репутацію як приватно-правову категорію досліджувала С.О. Попова. Водночас, І.Ю. Лучка торкнувся важливих аспектів визначення ділової репутації суб'єктів господарювання. Разом з тим, В.А. Іващенко та О.О. Кузьмінський проаналізували європейську судову практику щодо визначення ділової репутації як майнової категорії.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняному чи зарубіжному законодавстві відсутнє поняття ділової репутації, оскільки воно постійно трансформується через появу нових сфер та правовідносин у цій сфері, зокрема, наприклад, цифрової сфери. Цифровий контент сьогодні є інструментом, завдяки якому у цифровому середовищі відбувається обмін інформацією, проводиться рекламна кампанія, а також надаються різноманітні освітні послуги, тощо. Проте, у зв'язку з цим, особа, що поширила або про яку поширили відповідний цифровий контент, залишає за собою відповідний цифровий слід та ланцюговий інформаційний потік, який пов'язує особу з певними подіями та створює уявлення про неї. Водночас, через політичне спрямування або страх розповіді про окремих осіб негативна інформація про них замовчується, що спричиняє формування хибної думки про цю особу, чим посягають на її ділову репутацію. Крім того, у цифровій сфері можливе неправомірне використання результатів інтелектуальної діяльності у цифровому середовищі, як-от використання торгової марки, позначення, логотипу, тощо, що призводить до неконкуретних дій через асоціювання однієї особи з іншої, що може погіршити ділову репутацію особи.

Таке поняття, як інститут репутації, в Україні з'явилося завдяки активній частинці населення – громадянському суспільству, яке реагувало та реагує на такі випадки, детально пояснюючи ситуацію та небезпеку, можливі наслідки для суспільства. Активне населення діє переважно у соціальних мережах, а також влаштовує акції та протести. Громадянське суспільство розглядає інститут репутації як одну із основ формування здорового активного суспільства, а отже, й сильної держави та української нації [1, с. 104]. І таким чином репутація проявляється як соціально-економічна категорія, яка йде поряд із категорією, так званої відміни – «кенселенгу», тобто, коли соціум відмовляється приймати особу через її негативну діяльність. Наприклад, Виконавці Jerry Heil та Yarmak видалили кліп на пісню «З якого ти поверху неба?», в якому знявся актор Костянтин Темляк**,** після того, як фотографка Анастасія Соловйова звинуватила його в домашньому насильстві [2].

Відтак, вітчизняні науковці під час дослідження категорії «інститут репутації» визначають безпосередньо репутацію як економічну складову, оскільки вона впливає на бізнес та їх фінансові показники, а також на суспільне ставлення до осіб, що, знову ж таки, відображається на їх залученні у різноманітні проекти та оплаті їх праці.

Можна зазначити, що у загальному розумінні, репутація – це громадська оцінка, поняття про якості, переваги та недоліки. Проте, репутація поділяється на такі різновиди: ділова репутація; соціальна репутація; політична репутація; професійна репутація [3, с. 136]. І коли йдеться про приватно-правову категорію, то мається на увазі ділову репутацію, оскільки вона має особливості, що впливають на приватно-правову сферу суб'єкта цивільних правовідносин.

Якщо вести мову від зворотнього, то суб'єкт правовідносин – це індивідуально визначений суб'єкт права, який реалізував свою правосуб'єктність у частині реалізації конкретних прав і свобод у конкретних правовідносинах, але не будь-який суб'єкт права є суб'єктом того чи іншого правовідношення [4, с. 52]. Заразом, згідно ст. 1 Цивільного кодексу України цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників [5]. Отже, суб'єкт цивільних правовідносин – це індивідуально визначена особа – суб'єкт права, яка реалізує свою правосуб'єктність, будучи при цьому юридично рівною іншій, виявляючи вільне бажання вступати в ті чи інші відносини, при прямій чи неопосередкованій незалежності виступати своїм майном без підпорядкування.

Ділова репутація, у свою чергу, це поняття, яке властиве як правовій, так і економічній сфері, адже розуміється як набута особою суспільна оцінка її ділових і професійних якостей при виконанні нею трудових, службових, громадських чи інших обов'язків. Але вона може набувати економічного змісту в частині ставлення суспільства до організації через її власну професійну діяльність або дії суб'єкта, що представляє цю особу, та завдяки наслідкам управління процесами виробництва, попиті продукції, діяльності в різних сферах, рекламі та формуванні суспільної думки через ЗМІ [6, с. 61]. Тому особа завдяки цьому може себе продавати.

Ділова репутація втілюється у гудвіл, який є її майновим вираженням і вважається нематеріальним активом. Цей нематеріальний актив зараховується на баланс підприємства, а також може бути списаний з нього, адже є «вартістю» оцінки внутрішньої (новітні технології, компетентність працівників тощо) та зовнішньої діяльності (попит, рекламна кампанія, конкурентоспроможність) компанії. Порушення права на недоторканність ділової репутації завжди впливає на гудвіл

і тягне за собою майнові збитки: зменшення майбутнього попиту товарів чи послуг, їхній продаж та втрату кваліфікованих працівників [7, с. 170]. Також погіршення ділової репутації впливає на можливість укладення вигідних договорів.

Важливо зазначити, що ЄСПЛ зазвичай розглядає «гудвіл» (ділову репутацію) як елемент вартості бізнесу або професійної практики, а не як окреме майно. Тому, коли компанія стверджує про втрату клієнтської бази через дії державу або інших осіб, Суд може оцінювати це в контексті загальної вартості бізнесу, але не обов'язково визнавати репутацію або клієнтську базу як окреме «майно», що підлягає захисту за статтею 1 Першого протоколу [8, с. 69].

Це означає, що ділова репутація для суб'єктів цивільних правовідносин є важливою складовою діяльності, завдяки якісь відбувається визначення їх надійності, економічної спроможності та відсутності правопорушень та можливості вчинення ймовірних порушень законодавства. Інститут ділової репутації, у свою чергу, є впорядкована сукупність нормативних положень, які стосуються ділової репутації та пов'язаних з нею категорій.

Водночас, категорія інституту ділової репутації з'являється сьогодні у засобах масової інформації (далі – ЗМІ) під час обговорення негативної сторони діяльності відомих осіб у тому числі як немайнове благо. У ЗМІ відомих осіб помилково називають публічними особами, Проте, варто зазначити, що визначення публічної особи сьогодні дещо відрізняється від побутового розуміння. Під час розгляду вітчизняними судами різноманітних спорів щодо захисту честі та гідності застосовується поняття публічних осіб, яке встановлюється у європейському законодавстві.

Зокрема, у положеннях Декларації про свободу політичних дебатів у засобах масової інформації, схваленої 12 лютого 2004 року на 827 засіданні Комітету Міністрів Ради Європи, а також рекомендаціях, що містяться у Резолюції 1165 Парламентської Асамблеї Ради Європи про право на недоторканність приватного життя вказується, якщо публічна особа є відкритою для суворої критики і пильного нагляду громадськості й межа допустимої критики щодо такої особи є значно ширшою. Щодо цього варто зазначити, що вказана вище Декларація застосовується до осіб, які є політичними діячами або посадовими особи, які обіймають публічні владу на місцевому, регіональному, національному чи міжнародному рівнях, а це не пов'язане із роботою у органах внутрішніх справ[9]. Разом з тим у Резолюції 1165 Парламентської Асамблеї Ради Європи зазначено, що публічні особи повинні усвідомлювати, що особливий статус, який вони мають у суспільстві, автоматично збільшує рівень тиску на приватність їхнього життя (пункт 6) [10]. Проте, це не означає, що до інших осіб, які діють у публічному просторі та мають вплив на суспільство буде діяти інший порядок. Наприклад, якщо вести мову про, так званих, інфлюенсерів з мільйонною аудиторією у соціальних мережах. Ба більше, під час укладення договору про створення цифрового контенту в рекламних цілях у договорі потрібно заздалегідь визначати умови щодо непорушення ділової репутації, а саме – про те, що амбасадор того чи іншого бренду зобов'язаний сповідувати погляди компанії, яку представляє. Це стосується й інших правочинів, коли представник за довіреністю повинен вчиняти лише ті дії, які відповідають інтересам довірителя і не суперечать його поглядам, оскільки це може мати свій вплив на ділову репутацію цієї особи.

Щодо цього І.Ю. Лучка вважає, що у цивільному законодавстві слід закріпити чітке визначення змісту (складу) ділової репутації юридичних осіб, включивши у цей склад торговельні марки, промислові зразки, винаходи, твори, комерційну таємницю, кращі управлінські якості, нові технології, а також позначення виробника, зовнішній вигляд виробу, оформлення упаковки товарів і періодичних видань, інші позначення суб'єкта господарювання, який раніше почав використовувати їх (за умови, що це призвело чи може призвести до змішування з діяльністю цього суб'єкта господарювання) [11, с. 237]. Науковець вважає, що таке рішення може запобігти антиконкурентним діям, що призводить до порушення права на недоторканність ділової репутації або посягання на майнові права інтелектуальної власності. Крім того, таке закріплення індивідуалізує особу, що допоможе виокремити її з-поміж інших на ринку та у публічному просторі, зокрема, у віртуальному середовищі.

Сьогодні саме інтернет-комунікація грає велику роль у діяльності кожної особи. Логічно, що ділова репутація особи так чи інакше відображається в соціальних мережах, де зосереджена громадськість, яка і диктує правила гри, тобто у певні моменти вирішує, з ким можна мати справу, а хто повинен заслужити прощення. Тому, окрім безпосередньо ділової репутації, інститут ділової репутації також поєднує в собі і необхідність певного звітування перед аудиторією та культуру скасування «кенселінгу», тобто особа, яка хоче відновити свою ділову репутацію, повинна вчинити певні дії і понести відповідальність, яка полягає у понесенні збитків, наприклад, відміні замов-

лень, тощо. До прикладу, можна згадати, коли у 2021 році відомий український блогер Олександр Заліско влаштував вечірку до свого Дня народження у День пам'яті жертв Голодомору. Після критики його дій у соцмережах, від співпраці з ним відмовилися чимало вітчизняних та зарубіжних брендів, таких як Pepsi Ukraine, Metro, Andreas Moskin, тощо[12]. Далі, ювелірна компанія «Золотий Вік» припинила співпрацю зі співачкою Настею Каменських, яка з 2021 року була обличчям бренду. Причиною стало те, що зірка співала російською на своєму концерті у США[13]. Ще одним прикладом можна вказати історію про те як художниця Соня Морозюк поплатилася своєю кар'єрою за корупційні оборудки свого нареченого Романа Гринкевича, якого разом з батьком звинувачують у розкраданні коштів Міноборони [14].

Таким чином, сьогодні публічними особами можна назвати не лише політичних діячів чи посадових осіб органів публічної влади, але й тих, хто шляхом цифровізації отримав велику популярність та тепер повинен зважати на ту риторику, яку він несе, оскільки йде мова не про фізичних чи юридичних осіб, а про бренд, що транслює певні цінності, але, разом з тим, набуває статусу та ділової репутації, яка під час укладення певних договорів трансформується у гудвіл як нематеріальний актив, яким можна розпоряджатися.

Висновки. Отже, на підставі вищезазначеного, можна зробити висновок про те, що в умовах цифровізації ділова репутація стає невід'ємним елементом індивідуалізації особи.

Інститутом ділової репутації є впорядкована сукупність нормативних положень, які стосуються ділової репутації та пов'язаних з нею категорій. Окрім загальних положень щодо оцінки суспільством професійних, ділових якостей чи діяльності особи, до інституту ділової репутації варто віднести можливість такої ділової репутації трансформуватися у нематеріальний актив і бути майном, а також положення щодо неконкуретних дій та культури відміни. Також на законодавчому рівні потрібно регламентувати значення впливу інфлюенсерів, визначити їх ділову репутацію, оскільки їх діяльність дозволяє отримувати чималі кошти за співпрацю, а також, так би мовити, продавати себе через високий рівень ділової репутації. Ба більше, варто розширити перелік публічних осіб, які мають бути терпимими до критики через співрозмірність свободи слова та захисту честі, гідності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Прокопишин-Рашкевич Л.М., Мороз Є.Т. Інститут репутації бізнесу в Україні: особливості формування та культура скасування. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Проблеми економіки та управління".* № 2 (10), 2022. С. 100–111. DOI https://doi.org/10.23939/semi2022.02.100.
2. Jerry Heil та Yarmak видалили кліп на пісню «З якого ти поверху неба?» за участю актора Костянтина Темляка. URL: https://kultura.rayon.in.ua/news/827454-jerry-heil-ta-yarmak-vidalili-klip-na-pisnyu-z-yakogo-ti-poverkhu-neba-za-uchastyu-aktora-kostyantina-temlyaka.
3. Шкромида В. Наукові підходи дослідження категорії «репутація». *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2018. Вип. 14. Т. 1. С. 136–142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprer_2018_14(1)__22.
4. Слома В.М. Розмежування понять «особа», «суб'єкт», «сторона» в зобов'язальних правовідносинах. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2019. Том 30 (69) № 6. С. 51–55. DOI https://doi.org/10.32838/2707-0581/2019.6/10.
5. Цивільний кодекс від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
6. Попова С.О. Особисті немайнові права юридичної особи: реалії сьогодення: монографія. Харків: Право, 2023. 358 с.
7. Попова С.О. Ділова репутація як вклад у підприємницьке товариство. *Європейські перспективи*. 2024. № 2. С. 166–172. DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.3.15.
8. Іващенко В.А., Кузьмінський О.О., Захист ділової репутації компанії та індивідуальної професійної діяльності у практиці Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, Серія ПРАВО. 2025. Випуск 88: частина 4. С. 66–70. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.9.
9. Декларація про свободу політичних дебатів у засобах масової інформації від 12 лютого 2004, прийнята на 827 засіданні Комітету Міністрів Ради Європи. Платформа Ліга: Закон. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU04357.

10. Право на приватність :Резолюцію 1165 Парламентської Асамблеї Ради Європи. Центр демократії та верховенства права. URL: https://cedem.org.ua/library/rezolyutsiya-1165-1998-pravo-na-pryvatnist.
11. Лучка І.Ю. Про поняття ділової репутації та включення в Господарський кодекс права на ділову репутацію суб'єктів господарювання як відповідного правового інституту. Форум права: електрон. наук. фахове вид. 2017. № 5. С. 236–240. f/FP_index.htm_2017_5_37.pdf DOI: http://doi.org/10.5281/zenodo.1203224.
12. «Голодна туса». Відомі бренди масово відмовляються від роботи з блогерами через вечірку у День пам'яті жертв Голодомору. URL: https://nv.ua/ukr/ukraine/events/golodna-tusa-skandalna-vechirka-blogeriv-u-den-pam-yati-zhertv-golodomoru-podrobici-skandalu-50198996.html.
13. Почуття більше не прикрашають: Золотий Вік розірвав співпрацю з Каменських через мовний скандал.URL: https://tabloid.pravda.com.ua/focus/zolotiy-vik-pripiniv-spivpracyu-z-nasteyu-kamenskih-yaka-prichina-2011747.
14. Від «Мазні» до скандалу: як Соня Морозюк завдяки Гринкевичу стала успішною та майже втратила все. URL: https://informator.ua/uk/vid-mazni-do-skandalu-yak-sonya-morozyuk-zavdyaki-grinkevichu-stala-uspishnoyu-ta-mayzhe-vtratila-vse.

УДК 347.27:631.115
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.72

ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТУ ДОВІРЧОЇ ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У ПРАВОВОМУ МЕХАНІЗМІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУБ'ЄКТІВ АГРОБІЗНЕСУ

Приз О.О.,
аспірант Національного університету біоресурсів та природокористування України
ORCID: 0009-0005-1477-5485

Приз О.О. Еволюція інституту довірчої забезпечувальної власності у правовому механізмі функціонування суб'єктів агробізнесу.

Стаття присвячена дослідженню особливостей еволюції та розвитку інституту довірчої власності в доктрині цивільного права країн англо-саксонської та романо-германської системи права. Визначено, що комплексне переосмислення і удосконалення чинного правового регулювання довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язання можливе за умов ґрунтовного науково-практичного вивчення витоків вказаної правової категорії через призму її еволюційного розвитку.

Зауважено, що інститут довірчої власності посів вагоме місце в законодавстві країн англо-саксонської та романо-германської системи права, в тому числі і в українському, в якому станом на сьогодні вказаний інститут представлений в різних формах. Встановлено, що римське приватне право здійснило вагомий вплив на розвиток речового права в цілому, включаючи і довірчу власність, оскільки формування основоположних категорій романо-германської системи права відбувалося через призму рецепції римського права. Автором зроблено висновок про те, що правова категорія фідуції з доктрини римського приватного права стала першоосновою формування як довірчої забезпечувальної власності, так і трасту, в межах якого здійснюється управління майном, основане на довірі суб'єктів трастових правовідносин. Встановлено, що довірча власність як спосіб забезпечення виконання зобов'язання має ознаки фідуції, а довірча власність, що виникає на підставі договору управління майном, співвідноситься з класичним трастом.

Автор зазначає, що незважаючи на фідуціарний характер, за своїм змістовним наповненням траст та довірча забезпечувальна власність є різними правовими категоріями.

Визначено, що запровадження незвичної для цивільного права України правової конструкції довірчої забезпечувальної власності зумовлено наявністю потреби у законодавчому закріпленні нового способу забезпечення виконання зобов'язання, у зв'язку з низьким рівнем кредитування підприємств, спричиненого незадовільним рівнем платоспроможності, високими ризиками неповернення коштів, а також недосконалістю та недостатністю чинної системи способів забезпечення виконання зобов'язання. Встановлено, що особливо гостро проблематика низького рівня кредитування постала для суб'єктів агробізнесу, ефективність діяльності яких значною мірою залежить від надходження зовнішніх фінансових ресурсів.

Автор дійшов висновку про те, що станом на сьогодні чинне цивільне законодавство характеризується непослідовністю та відсутністю цілісного логічного підходу в контексті правового регулювання інституту довірчої власності.

Ключові слова: довірча власність, траст, спосіб забезпечення виконання зобов'язання.

Pryz O.O. The evolution of the institution of fiduciary secured ownership in the legal mechanism of the functioning of agribusiness entities.

The article is devoted to examining the features of the evolution and development of the institution of fiduciary ownership in the doctrine of civil law in the countries of the Anglo-Saxon and Romano-Germanic legal systems. It is determined that a comprehensive rethinking and improvement of the current legal regulation of fiduciary ownership as a method of securing the performance of an obligation

is possible only under the conditions of thorough scientific and practical study of the origins of this legal category through the prism of its evolutionary development.

It is noted that the institution of fiduciary ownership has taken an important place in the legislation of both Anglo-Saxon and Romano-Germanic legal systems, including Ukrainian law, within which this institution is currently represented in various forms. It is established that Roman private law had a significant influence on the development of property law as a whole, including fiduciary ownership, since the formation of the fundamental categories of the Romano-Germanic legal system took place through the prism of the reception of Roman law. The author concludes that the legal category of fiducia from the doctrine of Roman private law became the foundation for the development of both fiduciary secured ownership and the trust, within which property management is carried out on the basis of confidence between the subjects of trust legal relations. It is established that fiduciary ownership as a method of securing the performance of an obligation bears the features of fiducia, whereas fiduciary ownership arising from a property management agreement correlates with the classical trust.

The author notes that despite their fiduciary nature, the trust and fiduciary secured ownership are distinct legal categories in terms of their substantive content.

It is determined that the introduction of the legal construct of fiduciary secured ownership – which is unusual for Ukrainian civil law – was caused by the need for legislative consolidation of a new method of securing the performance of an obligation, due to the low level of enterprise lending resulting from poor solvency, high risks of non-repayment, as well as deficiencies and insufficiency of the existing system of methods for securing obligations. It is established that the issue of low lending levels is particularly acute for agribusiness entities, whose operational efficiency largely depends on the inflow of external financial resources.

The author concludes that as of today, the current civil legislation is characterized by inconsistency and the absence of a holistic logical approach in the context of legal regulation of the institution of fiduciary ownership.

Key words: fiduciary ownership, trust, method of securing the performance of an obligation.

Постановка проблеми. Інститут довірчої власності пройшов великий шлях еволюції в ході становлення його сучасного правового регулювання. В контексті аналізу правового механізму функціонування інституту довірчої забезпечувальної власності в межах здійснення господарської діяльності суб'єктами агробізнесу важливу роль відіграє історико-правовий аспект розвитку довірчої власності. Саме глибинний аналіз особливостей еволюції зазначеного правового явища дає можливість краще зрозуміти його зміст, природу, правову сутність, враховуючи обставини, що стали підставою для виникнення такого правового інституту. Крім того, комплексне переосмислення і удосконалення чинного правового регулювання довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язання суб'єктами агробізнесу можливе за умов ґрунтовного науково-практичного вивчення витоків вказаної правової категорії через призму його еволюційного розвитку.

Метою дослідження є комплексний науково-теоретичний аналіз еволюції інституту довірчої забезпечувальної власності.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти дослідження особливостей розвитку та становлення інституту довірчої власності відображені у працях таких вчених як: Г.В. Буяджи, Н.М. Дихта, Р.А. Майданик, Ю.В. Плиска, А.В. Ходирєва. Водночас, недостатньо вивченими залишилися питання передумов формування довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язання суб'єктами агробізнесу.

Виклад основного матеріалу. Для більшості центральних правових категорій цивільного права фундаментальною основою для формування виступає римське приватне право. Не виключенням є і довірча власність, яка починає свій розвиток з доктрини римського приватного права. В подальшому, інститут довірчої власності посів вагоме місце в законодавстві країн англо-саксонської та романо-германської системи права, в тому числі і українському законодавстві, в якому станом на сьогодні інститут довірчої власності представлений в різних формах. Зауважимо, що чинне цивільне законодавство розглядає довірчу власність як комплексне поняття, що поєднує в собі елементи речового та зобов'язального права. Крім того, правова регулювання довірчої власності закріплюється також і в земельному законодавстві України, що відіграє важливу роль для забезпечення функціонування агробізнесу.

В науці цивільного права сформувалася позиція щодо англо-саксонських витоків довірчої власності. Однак, як слушно зазначає Р.А. Майданик, сучасне розуміння юридичної категорії «речові права» в світовій науці приватного права сформувалося в результаті тривалої еволюції системи прав на речі. Основи сучасної системи речових прав були започатковані в приватному праві Стародавнього Риму [1, с. 33]. Враховуючи вищезазначене, не варто виключати вплив римського права на розвиток речового права в цілому, включаючи і довірчу власність, оскільки формування основоположних категорій романо-германської системи права відбувалося через призму рецепції римського права. У зв'язку з цим, можна зробити висновок про те, що римське право значним чином повпливало на становлення вітчизняного цивільного права. Крім того, варто зазначити, що джерелом формування довірчої власності в її сучасному вигляді виступає така категорія права Стародавнього Риму як фідуція. Фідуцією називали похідне зобов'язання, обумовлене первинним, що безпосередньо встановлювалося для забезпечення виконання основного зобов'язання.

Н.М. Дихта слушно вказує, що договір fiducia – це найдревніша форма застави, що належить до реальних договорів (контрактів), яка в своєму розвитку пройшла декілька стадій. За цією формою застави предмет переходив до власності кредитора. В цьому випадку, якщо навіть боржник і виконував умови договору, тобто виплачував суму боргу з відсотками, то повернення чи неповернення предмету застави залежали лише від совісті кредитора. Слово совість – FIDES – є коренем слова FIDUCIA [2, с. 191].

Отже, аналізуючи сутність та зміст правової категорії фідуція, варто зауважити, що fiducia, яка бере витоки з римського приватного права, являється фундаментом довірчої забезпечувальної власності. Більше того, фідуція відіграла ключову роль у формуванні системи способів забезпечення виконання зобов'язання в цілому у романо-германській системі права. Також, опосередкований вплив фідуція здійснила і на формування довірчої власності у формі особливого речового титулу, відомого як траст в англо-американській правовій доктрині.

Правова конструкція фідуціарних правовідносин характеризувалась наявністю двох взаємопов'язаних зобов'язань: первинного зобов'язання (зазвичай, позики) та вторинного фідуціарного за своєю правовою природою. Таке вторинне зобов'язання базувалось на довірі між сторонами вказаного правовідношення. Об'єкт фідуціарного правовідношення передавався кредитору у власність та повертався боржнику після повного та належного виконання зобов'язання.

Сучасна довірча власність в різних правових системах виступає не тільки як спосіб забезпечення виконання зобов'язання, а й як специфічна правова конструкція, характерна для країн загального права та відома під назвою «траст». Водночас, фідуція і траст створили передумови для розвитку довірчої власності у різних формах. Таким чином, правова категорія фідуція походить з римського приватного права та є одним із перших правових інструментів забезпечення виконання зобов'язання. Як слушно зазначає Ю.Л. Плиска, «траст» і «фідуція» за своєю правовою природою є поняттями різними, відмінними насамперед історичними передумовами виникнення та формування, але здебільшого в тому, що коло фідуціарних правовідносин є ширшим, ніж коло трастових правовідносин. Необхідно звернути увагу й на те, що як для фідуції, так і для трасту характерним є саме довірчий характер правовідносин, так звана «особлива довіра» учасників, що дозволяє говорити про єдиний інститут довірчої власності [3, с. 205].

Таким чином, довірча власність в країнах загального права поширена у формі трасту, який, в свою чергу являється різновидом довірчої власності. Отже, правова категорія фідуції з доктрини римського приватного права стала першоосновою формування як довірчої забезпечувальної власності, так і трасту, в межах якого здійснюється управління майном, основане на довірі суб'єктів трастових правовідносин. У зв'язку з цим, можна зробити висновок про те, що довірча власність як спосіб забезпечення виконання зобов'язання має ознаки фідуції, а довірча власність, що виникає на підставі договору управління майном співвідноситься з класичним трастом.

В цьому контексті слушною є позиція А.В. Ходирєвої, яка зазначає, що фідуції належать до юридичних угод, подібних до трастів. Ці юридичні домовленості, як правило, базуються на схемі участі трьох сторін, за якою одна або більше осіб, які передають активи, передають активи фідуціарній особі на користь одного чи кількох визначених бенефіціарів. Така схема передбачає відокремлення активів від особистих активів передавача. Відповідно до цієї домовленості фідуціарій зобов'язаний управляти активами згідно з умовами угоди з особою, яка передає. Фідуції є досить поширеною правовою домовленістю в Європі [4, с. 170].

Таким чином, фідуціарна правова природа трасту свідчить про наявність впливу інституту фідуції на формування зазначеної правової конструкції. Водночас, незважаючи на фідуціарний характер за своїм змістовним наповненням траст та довірча забезпечувальна власність є різними правовими категоріями. Отже, інститут управління майном в українському цивільному законодавстві походить саме від трасту, поширеного в англо-саксонській системі права та відрізняється від класичної фідуції в римському приватному праві, що стосується забезпечувальних правовідносин.

Як зазначає А.В. Ходирєва, довірча власність виникла в середньовічній правовій системі Англії в XIV-XVI ст. у формі use, яка була правовим інститутом, що поєднував: (а) майнові права землевласників, пов'язані з феодальними земельними володіннями, та (б) процесуальні права цих землевласників у суді Канцлера, розроблені судом Канцлера на основі інквізиційної судової процедури. Довірча власність у зазначений період фактично сприяла впровадженню в англійське право таких універсальних юридичних принципів, як принцип приватної власності на землю та принцип свободи договорів [5, с. 536]. Зауважимо, що з самого початку довірча власність асоціювалася з питаннями земельного характеру. І сьогодні в умовах сучасності довірча забезпечувальна власність може бути використана як дієвий інструмент забезпечення виконання зобов'язання у сфері агробізнесу, що є надзвичайно важливим аспектом функціонування суб'єктів агробізнесу, враховуючи ризиковість їх господарської діяльності.

Обґрунтованою є наукова позиція Р.А. Майданика щодо того, що один із викликів для класичного розуміння речового права пов'язаний із впровадженням в українське право конструкцій довірчої власності, бенефіціарної власності, інших фідуціарних титулів, заснованих на ідеї «цільового майна» як одного із способів здійснення права власності. Правова природа цільового права власності полягає в самообмеженні абсолютного права власності на певний час із можливістю відновлення в повному обсязі повноважень після досягнення мети або з інших підстав, визначених законом або договором [1, с. 37].

Погоджуємося із зазначеною позицією, оскільки станом на сьогодні чинне цивільне законодавство характеризується непослідовністю та відсутністю цілісного логічного підходу в контексті правового регулювання інституту довірчої власності. Так, для українського цивільного права правова конструкція довірчої власності є відносно новою та недостатньо вивченою. Варто звернути увагу на той факт, що довірча власність не була закріплена у нормативних положеннях ЦК УРСР 1963. Вперше у вітчизняному цивільному законодавстві інститут довірчої забезпечувальної власності запроваджено у 2019 році.

Спочатку правова категорія довірчої власності була представлена цивільному праві України через призму правової конструкції управління майном. Так, задовго до запровадження в Цивільному кодексу України довірчої забезпечувальної власності, довірча власність була закріплена в цивільному законодавстві як окремий речовий титул, підставою виникнення якого є закон або договір управління майном. Таким чином, в українському цивільному праві інститут довірчої власності першочергово позиціонувався як особливий вид права власності.

Довірча забезпечувальна власність була запроваджена в цивільне законодавство України шляхом прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні» від 20 вересня 2019 р. № 132-IX [6] з метою ефективного виконання зобов'язань Україною в межах Угоди про асоціацію між Україною, з одного та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншого боку, зокрема щодо імплементації Директиви 2002/47 Європейського Парламенту і Ради Європейського Союзу [7], яка передбачає визначення механізмів фінансового забезпечення, що полягають на повній передачі титулу власності на фінансове забезпечення.

Запровадження такої незвичної для цивільного права України правової конструкції було зумовлено наявністю потреби у законодавчому закріпленні нового способу забезпечення виконання зобов'язання, у зв'язку з низьким рівнем кредитування підприємств, спричиненого незадовільним рівнем платоспроможності, високими ризиками неповернення коштів, а також недосконалістю та недостатністю чинної системи способів забезпечення виконання зобов'язання. Основоположною підставою віднесення довірчої власності до системи способів забезпечення виконання зобов'язання виступають положення Директиви 2002/47/ЄС Європейського Парламенту і Ради Європейського Союзу, які передбачають закріплення особливого правового механізму передачі права власності на майно в цілях забезпечення виконання зобов'язання.

Особливо гостро проблематика низького рівня кредитування постала для суб'єктів агробізнесу, ефективність діяльності яких значною мірою залежить від надходження зовнішніх фінансових ресурсів. Водночас, ризиковий та сезонний характер господарської діяльності в аграрній сфері зумовив недовіру кредиторів до вказаного сектору та, як результат, відсутність належного рівня кредитування, що призвело до значних труднощів у вказаній сфері. Враховуючи стратегічно важливий характер аграрної сфери для економічного розвитку держави, пошук надійного інструменту забезпечення виконання зобов'язання став нагальним питанням, який потребував вирішення. В цьому аспекті, європейський досвід застосування довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язання став одним із реальних векторів вирішення зазначених питань.

Таким чином, після внесення вищезазначених змін до цивільного законодавства України інститут довірчої власності був змістовно та функціонально розширений, доповнившись нормативними положеннями щодо довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язання. Довірча забезпечувальна власність поповнила перелік способів забезпечення виконання зобов'язання та структурно було розміщена в межах Загальної частини ЦК України в Главі, що стосується правової регламентації способів забезпечення виконання зобов'язання. Водночас, зазначена трансформація інституту довірчої власності не є повною та завершеною, оскільки чинне правове регулювання потребує подальшого удосконалення та переосмислення. Більше того, нормативні положення про довірчу власність були запроваджені також і у Земельний кодексу України. Однак, правове регулювання довірчої власності на землю також не відзначається завершеним та логічним характером. Так, станом на сьогодні, можна говорити про відсутність послідовної та цілісної правової регламентації довірчої власності, що призводить до труднощів в ході здійснення правозастосування.

Як слушно зазначає О.В. Кіріяк, на жаль, питання довірчої власності, незважаючи на законодавчі спроби унормувати цей інститут, не можна визначити таким, що досконало врегульований в Україні. Останнім часом законодавець всіляко намагається адаптувати традиційні положення класичної системи загального права («trust», «strict settlement», «use upon a use», «seisin», «equitable lien» та ін.) до вітчизняних реалій, що об'єктивно зумовлює численні приклади непослідовності та неузгодженості деяких правових положень, про які ми вже писали раніше [8].

Висновки. Інститут довірчої власності характеризується довготривалою еволюцією, історією розвитку та формування, що починається ще з часів Стародавнього Риму. Враховуючи той факт, що в сучасному законодавстві країн англо-саксонської та романо-германської системи права довірча власність проявляється у різних сутнісних та функціональних проявах, її першоджерелом є як правова категорія фідуції, характерна для римського приватного права, так і класичний англо-саксонський траст. Незважаючи на спільну фідуціарну правову природу, пов'язану з цільовим призначенням довірчої власності, вказані форми довірчої власності мають різне функціональне призначення. В країнах романо-германської правової системи шляхом рецепції римського права фідуція знайшла відображення у довірчій власності як способі забезпечення виконання зобов'язання. В свою чергу, для країн загальної системи права більш поширеним у правозастосуванні є класичний траст. В українському цивільному та земельному законодавстві часткового представлені дві вказані форми у вигляді довірчої забезпечувальної власності та довірчої власності, що встановлюється за договором управління майном.

Станом на сьогодні, інститут довірчої власності у вітчизняному цивільному та земельному законодавстві перебуває в процесі становлення та досі не може ефективно застосовуватися суб'єктами агробізнесу на практиці через прогалини у законодавстві, непослідовність та фрагментарність правового регулювання, що обумовлює наявність обґрунтованої науково-практичної потреби в ґрунтовному удосконаленні та упорядкуванні нормативних положень, які регламентують інститут довірчої власності в цілому та довірчу власність як спосіб забезпечення виконання зобов'язання, зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Майданик Р.А. Еволюція речового права України. Проблеми цивільного права та процесу. 2017. С. 33–38. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/19-20_05_2017/pdf/4.pdf (дата звернення: 11.12.2025).
2. Дихта Н.М. Категорія фідуції та її особливості у Стародавньому Римі. *Актуальні проблеми держави і права.* 2008. Вип. 38. С. 189–194. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2008_38_38 (дата звернення: 11.12.2025).

3. Плиска Ю.В. Траст, фідуція, довірча власність: поняття та взаємозв'язок. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* Вип. 85 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. Одеса: Гельветика, 2020. С. 202–207. URL: http://apdp.onua.edu.ua/index.php/apdp/article/view/1869/2208 (дата звернення: 11.12.2025).
4. Ходирєва А.В. Фідуціарні відносини в правових системах світу. *Держава та регіони.* Серія: Право. 2022. № 4 (78). С. 168-173. URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/4_2022/24.pdf (дата звернення: 11.12.2025).
5. Ходирєва А.В. Історичний нарис виникнення та розвитку фідуціарних (трастових) відносин в англійському праві. *Юридичний науковий електронний журнал.* С. 535–537. URL: http://lsej.org.ua/9_2023/131.pdf (дата звернення: 11.12.2025).
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні : Закон України від 20 вересня 2019 р. № 132-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-20#Text (дата звернення: 11.12.2025).
7. Директива 2002/47/ЄС Європейського Парламенту і Ради Європейського Союзу стосовно механізмів застосування фінансової застави від 6 червня 2002 р. № 2002/47/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_502 (дата звернення: 11.12.2025).
8. Кіріяк О.В. Актуальні проблеми правового регулювання довірчої власності. *Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання сучасного державотворення: проблеми та перспективи»*, присвячена 100-річчю від дня народження та річниці з дня смерті О.В. Коваля (Черкаси, 1 листопада 2019 р.). Черкаси, 2019. С. 22–24. URL: https://drive.google.com/file/d/1XVg_go5srMnd54mmGaQSuh19mnspggQF/view (дата звернення: 11.12.2025).

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.73

ІНСТИТУТ ТРЕТІХ ОСІБ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ТА ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Рішко Є.П.,
здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності D8 «Право»
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0000-4368-0227

Заборовський В.В.,
професор, доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-5845-7535

Рішко Є.П., Заборовський В.В. Інститут третіх осіб у цивільному процесі України: теоретико-правовий аналіз та проблеми правозастосування.

Вказується, дослідження інституту третіх осіб у цивільному процесі України є актуальним з огляду на їх значущу роль у забезпеченні всебічного, повного та об'єктивного розгляду справи, що є необхідною передумовою ухвалення законного й обґрунтованого судового рішення. Питання цивільного судочинства, зокрема визначення процесуального статусу його учасників, неодноразово ставали предметом наших наукових досліджень. Залучення третіх осіб до цивільного процесу забезпечує дотримання принципів змагальності, диспозитивності та гласності, гарантує врахування інтересів усіх учасників справи, а також унеможливлює повторний судовий розгляд у майбутньому. Саме тому, стаття спрямована на комплексне дослідження інституту третіх осіб у цивільному процесі України як важливого елемента забезпечення ефективності судочинства, процесуального балансу та реалізації принципу змагальності.

Особлива увага приділяється відмежуванню третіх осіб із самостійними вимогами від третіх осіб без таких вимог, обґрунтуванню підстав їхньої участі в справі, аналізу їхньої ролі як суб'єктів доказування та носіїв власного процесуального інтересу, а також виявленню проблемних аспектів залучення третіх осіб у різних видах проваджень. Крім того, розглядаються важливі аспекти правових позицій Верховного Суду з різноманітних питань, пов'язаних із інститутом третіх осіб.

У межах дослідження аргументується позиція про те, що інститут третіх осіб є специфічним процесуальним механізмом, який має чітко визначену сферу застосування – позовне провадження, і не може бути механічно перенесений на інші види цивільного судочинства чи стадії цивільного процесу, такі як наказне, окреме чи виконавче провадження. Обґрунтовується недоцільність розширеного трактування терміну «третя особа» поза межами позовної форми захисту прав, з огляду на нормативну логіку та системність цивільного процесуального права.

На основі проведеного аналізу чинного законодавства, судової практики Верховного Суду та доктринальних підходів, робиться висновок про необхідність збереження чіткого розмежування процесуальних ролей учасників справи та вдосконалення правового регулювання інституту третіх осіб із урахуванням сучасних викликів цивільного судочинства. Вбачається необхідність забезпечення балансу між стабільністю процесуальної форми й гнучкістю у відповідь на потреби практики та судової реальності.

Ключові слова: третя особа; цивільне судочинство; Цивільний процесуальний кодекс України; учасники справи; позовне провадження; самостійні вимоги; процесуальні права; процесуальний інтерес; судова практика; правова природа; змагальність; доктрина; суд; захист прав.

Rishko Y.P., Zaborovskyy V.V. The institute of third parties in civil procedure in Ukraine: theoretical and legal analysis and problems of law enforcement.

It is indicated that the study of the institution of third parties in the civil process of Ukraine is relevant in view of their significant role in ensuring a comprehensive, complete and objective consideration of the case, which is a necessary prerequisite for the adoption of a lawful and justified judicial decision. Issues of civil proceedings, in particular the determination of the procedural status of its participants, have repeatedly become the subject of our scientific research. The involvement of third parties in the civil process ensures compliance with the principles of adversarial, dispositive and publicity, guarantees consideration of the interests of all participants in the case, and also makes it impossible to re-trial in the future. That is why the article is aimed at a comprehensive study of the institution of third parties in the civil process of Ukraine as an important element of ensuring the efficiency of the judicial process, procedural balance and the implementation of the principle of adversarial.

Particular attention is given to distinguishing third parties with independent claims from those without such claims, substantiating the grounds for their participation in a case, analyzing their role as subjects of evidence and bearers of procedural interest, as well as identifying problematic aspects of involving third parties in different types of proceedings. Additionally, the article considers important aspects of the legal positions of the Supreme Court on various issues related to the institute of third parties.

Within the framework of the study, it is argued that the institute of third parties represents a specific procedural mechanism with a clearly defined scope of application – namely, adversarial proceedings – and cannot be mechanically transferred to other types or stages of civil proceedings, such as order-based, separate, or enforcement proceedings. The author substantiates the inadvisability of broadly interpreting the term “third party” beyond the limits of the adversarial form of rights protection, considering the normative logic and systematic nature of civil procedural law.

Based on the analysis of current legislation, the case law of the Supreme Court, and doctrinal approaches, the conclusion is drawn regarding the necessity to preserve a clear delineation of the procedural roles of case participants and to improve the legal regulation of the institute of third parties, taking into account the modern challenges of civil justice. There is a recognized need to ensure a balance between the stability of procedural form and flexibility in response to the needs of legal practice and judicial reality.

Key words: third party; civil proceedings; Civil Procedure Code of Ukraine; parties to the case; adversarial proceedings; independent claims; procedural rights; procedural interest; judicial practice; legal nature; adversarial principle; doctrine; court; protection of rights.

Актуальність теми. Актуальність дослідження інституту третіх осіб у цивільному процесі України зумовлена важливою роллю, яку вони відіграють у досягненні головної мети судочинства – всебічного, повного та об’єктивного розгляду справи з ухваленням законного й обґрунтованого судового рішення. Взагалі проблеми цивільного судочинства, зокрема, щодо визначення процесуального статусу учасників даного судочинства були неодноразово предметом нашої наукової розвідки [1-4]. Участь третіх осіб у цивільному процесі сприяє реалізації принципів змагальності, диспозитивності, гласності, а також забезпечує баланс інтересів усіх сторін та запобігає можливості повторного розгляду справ у майбутньому. За умов реформування судової системи та наближення вітчизняного процесуального законодавства до європейських стандартів особливої уваги потребують питання, пов’язані з правовим статусом третіх осіб, їхньою процесуальною самостійністю, межами участі в справі та впливом на хід і результати судового провадження.

Окрему актуальність становить дослідження процесуального статусу третіх осіб, який визначає обсяг їхніх прав та обов’язків, а також умови набуття ними такого статусу учасника процесу. Наявні прогалини й суперечності в законодавстві, зокрема щодо чіткого визначення підстав участі третіх осіб, зумовлюють труднощі в правозастосуванні. Крім того, відсутність усталеної судової практики та однозначного розуміння окремих положень Цивільного процесуального кодексу України призводять до неоднакового тлумачення та застосування норм, що ускладнює захист процесуальних прав учасників судочинства. Саме тому комплексне дослідження інституту третіх осіб є необхідним як у теоретичному, так і в практичному аспектах для вдосконалення процесуальних механізмів і забезпечення справедливого правосуддя.

Аналіз наукових публікацій. Окремі аспекти інституту третіх осіб у цивільному процесі України стали предметом наукового дослідження багатьох вчених. З-поміж інших вагомий внесок

в аналіз цього питання завдяки своїм напрацюванням зробили С.С. Бичкова, О.В. Бобровник, М.В. Божко, І.А. Коваленко, Р.Я. Лемик, В.А. Лисенко, Ю. Сульженко, В.В. Хміль, Ю.Ю. Цал-Цалко, Ю.С. Червоний, М.Й. Штефан де зазначені науковці розкрили важливі аспекти процесуального статусу третіх осіб та їхньої правової природи, а також проблемні питання, що виникають під час розгляду цивільних справ.

Мета статті полягає в усебічному дослідженні інституту третіх осіб у цивільному процесі України, зокрема в аналізі їхнього правового статусу, класифікації процесуальних прав і обов'язків, а також умов та підстав участі в справі, задля виявлення проблемних аспектів правозастосування та формулювання пропозицій щодо вдосконалення чинного цивільного процесуального законодавства.

Основними **завданнями** автори ставлять перед собою: охарактеризувати правову природу інституту третіх осіб у цивільному процесі України; визначити види третіх осіб та критерії їх класифікації; проаналізувати особливості процесуального статусу третіх осіб залежно від форми їхньої участі в справі; дослідити порядок та підстави залучення третіх осіб до цивільного процесу; виявити прогалини та колізії в чинному законодавстві; оцінити наявну судову практику щодо застосування положень про участь третіх осіб; сформулювати пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання інституту третіх осіб у цивільному процесі.

Виклад основного матеріалу. У цивільному процесі інститут третіх осіб існує протягом тривалого часу, однак чинний Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК України) не містить визначення, яке б розривало дефініцію поняття «треті особи». Теорія цивільного процесуального права розуміє третіх осіб як осіб, що беруть участь у справі та вступають (або залучаються) до вже відкритої в судовому процесі справи для захисту своїх прав або охоронюваних законом інтересів, які можуть збігатися або не збігатися з інтересами первинних сторін. Термін «треті» характеризує умовний характер, тобто передбачає, що «першою» стороною виступає сторона позивача, а «другою» – сторона відповідача [5, с. 44]. З таким обґрунтуванням погоджуються інші науковці та вказують, що словосполучення «третя особа» взято не тому, що така особа є зайвою в «чужому» спорі, але тому, що спір відбувається між двома сторонами, вона ж є додатковою або зовнішньою стороною, яка вступає в цей спір [6, с. 28]. Треті особи наділені власним інтересом, адже в іншому разі вони були б співучасниками однієї зі сторін [7, с. 75, 76].

Більшість науковців, досліджуючи сутність інституту третіх осіб, вважає, що вимоги третьої особи можуть бути спрямовані на той самий предмет спору, але повинні ґрунтуватися на власному праві третьої особи. Ідентичність вимог позивача та третьої особи не можна вважати співучастю, якщо третя особа заявляє вимогу на власний розсуд і не підтримує позов як такий. Відтак треті особи не є ініціаторами процесу, адже вони лише вступають у вже розпочату справу. Треті особи є активними учасниками доказової діяльності та суб'єктами доказування у справі. Разом із тим вони діють самостійно, незалежно від сторін. Треті особи є учасниками справи, тому вони мають юридичну зацікавленість у справі та наділені законом доволі широким колом прав, у тому числі правом оскарження судових рішень незалежно від сторін [5, с. 44].

ЦПК України розрізняє третіх осіб із самостійними вимогами та третіх осіб без самостійних вимог. Так, відповідно до ч.1 ст.52 ЦПК України треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, можуть вступити в справу до закінчення підготовчого провадження або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження. Для вступу в справу треті особи із самостійними вимогами повинні подати позов до однієї або декількох сторін. Ч.3 ст.52 ЦПК України вказує на основну особливість третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору: вони користуються всіма правами та несуть усі обов'язки позивача. Крім того, необхідно зауважити, що відповідно до ч. 4 ст. 52 ЦПК України після вступу в справу третьої особи, яка заявила самостійні вимоги щодо предмета спору, справа за клопотанням учасника справи розглядається спочатку [8]. В цьому контексті звертаємо увагу на позицію Ю.Ю. Цал-Цалка, яка вказує, що треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, вирізняються насамперед тим, що мають високий ступінь заінтересованості, особистий інтерес і є учасниками спірного матеріального права. Вони є імовірними суб'єктами спірного матеріального правовідношення, які вступають у вже виниклий між позивачем і відповідачем процес для захисту самостійних прав стосовно предмета спору. Відтак, якщо буде задоволено позов третьої особи з самостійними вимогами, це унеможливить задоволення вимог позивача щодо того самого предмета спору. Крім того, на ухвалу суду про залучення або відмову

в залученні третьої особи в процес не може бути подано апеляційної скарги. Проте третя особа з самостійними вимогами, яка не вступила в справу, не позбавляться права на пред'явлення самостійного позову окремо [9, с. 165].

Стосовно третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, то вони вступають у справу, якщо рішення може вплинути на їхні права чи обов'язки щодо однієї зі сторін. Також їх може бути залучено до участі в справі за заявою учасників справи. Ч. 3 ст. 53 ЦПК України вказує, що суд, установивши можливість впливу рішення на права та обов'язки осіб, які не є сторонами в справі, залучає таких осіб до участі в справі як третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору. Ч. 4 та ч. 5 ст. 53 ЦПК України наголошують, що в заявах про залучення та в заявах третіх осіб про вступ в обов'язковому порядку зазначається, на яких підставах третіх осіб належить залучити до участі в справі, а в ухвалі про залучення третіх осіб суд має зазначити, на які права чи обов'язки такої особи та яким чином може вплинути рішення суду [8]. Статус третіх осіб без самостійних вимог характеризується тим, що вони не є суб'єктами спірного правовідношення, а відтак між ними та сторонами не виникають матеріально-правові відносини. У такому разі підставою для участі в справі є лише певна юридична заінтересованість, яка полягає в тому, що рішення суду може вплинути на права та обов'язки такої третьої особи [9, с. 166].

За своєю правовою природою треті особи є учасниками справи лише в позовному провадженні. Інститут третіх осіб не притаманний для наказного та окремого проваджень. На противагу цьому в юридичній літературі третіми особами іноді вважають заінтересованих осіб у справах окремого провадження з огляду на вплив рішення суду на їхні права та обов'язки стосовно заявника. Деякі процесуалісти навіть зазначають про доцільність участі третіх осіб у наказному провадженні [10, с. 16]. До того ж, трапляється й твердження про захист прав та участь третіх осіб під час виконавчого провадження [11, с. 85]. Проте на думку більшості дослідників, такий підхід є неприйнятним, адже цивільне процесуальне законодавство встановлює чіткі законодавчі терміни щодо суб'єктів позовного, окремого і наказного проваджень, а також виконавчого провадження, визначає їхній процесуальний статус та доцільність участі кожного суб'єкта під час розгляду певної категорії цивільних справ у різних видах та на різних стадіях цивільного процесу [7, с. 76].

В контексті даного дослідження необхідно звернути увагу на те, що відповідно до ч. 4 ст. 294 ЦПК України справи окремого провадження суд розглядає за участю заявника і заінтересованих осіб [8]. Крім того, закон визначає можливість розгляду справи за участю представника особи. Таким чином, участь третіх осіб у розгляді справ цього виду цивільного судочинства процесуальним законом не передбачена. Проте, якщо серед заінтересованих осіб з'являється особа, яка має власний інтерес щодо предмета справи, тобто стає «потенційною третьою особою» в цій справі, і виникає спір про право, який має вирішуватися в порядку позовного провадження, суд повинен залишити заяву без розгляду і роз'яснити заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах (ч. 6 ст. 294 ЦПК України). Третіх осіб так само не можна розцінювати як суб'єктів наказного провадження у зв'язку з тим, що вони за своєю сутністю можуть заявляти або не заявляти самостійних вимог щодо предмета спору. Як випливає зі ст. 161 ЦПК України, наказне провадження ґрунтується на безспірних вимогах, тобто має місце виключно за відсутності спору між сторонами. Коли ж відсутній спір, то немає змісту заявляти чи не заявляти вимоги щодо нього. Тобто, участь третіх осіб у наказному провадженні є недоцільною.

Що ж стосується стадії виконання судових рішень, згідно зі ст. 14 Закону України «Про виконавче провадження», треті особи не є учасниками виконавчого провадження, також вони не є особами, які залучаються до проведення виконавчих дій [12]. Із точки зору науковців треті особи не можуть бути суб'єктами звернення судових рішень до виконання, адже, по-перше, треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, не належать до осіб, на користь яких може бути ухвалено рішення, а отже, не мають права вимагати видачі виконавчого листа. По-друге, треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, у випадку задоволення їхнього позову під час виконавчого провадження набувають процесуального статусу сторони, а точніше – стягувача, тому вже не можуть називатися третіми особами [7, с. 76]. Виходячи з цього, слід стверджувати, що застосування терміну «треті особи» для позначення ним суб'єктів інших видів цивільного судочинства та стадій цивільного процесу є неприйнятним.

У своїй практичній діяльності правові дослідники вбачають найбільш проблемним питання процесуального статусу третіх осіб із самостійними вимогами. Різні точки зору узгоджуються

в тому, що третя особа, як і позивач, повинна мати право на пред'явлення позову та дотримати встановленого законом порядку його реалізації для того, щоб вступити в справу. Разом із тим на думку певної частини науковців проблема статусу третіх осіб із самостійними вимогами виникає через те, що на практиці трапляються часті випадки, коли відбувається залучення цього виду третіх осіб на підставі їхнього клопотання чи заяви [13, с. 69]. Така ситуація вважається неприпустимою, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 52 ЦПК України треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, можуть вступити у справу до закінчення підготовчого провадження або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, подавши позов до однієї або декількох сторін. З припису закону логічно випливає, що з огляду на принцип диспозитивності вступ у справу третьої особи з самостійними вимогами «не може відбутися інакше, ніж згідно з її волею, за її власною ініціативою, а саме згідно з бажанням вплинути на зміст рішення суду і тим самим захистити свої права та інтереси» [13, с. 69].

Іншим проблемним моментом у правовій науці протягом тривалого часу було визначення підсудності позову третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору. Між дослідниками побутувала думка, що підсудність такого позову автоматично визначається місцем розгляду початкового спору, в який втручається третя особа, проте в такому разі простежувався значний недолік, адже відсутність чіткої норми закону створювала невизначеність та неодноразово призводила до так само логічного висновку про те, що необхідним є застосування загальних правил визначення підсудності [13, с. 70]. Така проблема існувала до того моменту, поки не було проведено реформування цивільного процесуального законодавства, в результаті чого в редакції ЦПК України від 15 грудня 2017 року в ч. 6 ст. 30 ЦПК України було визначено, що зустрічний позов та позов третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, незалежно від їхньої підсудності пред'являються в суді за місцем розгляду первісного позову. Це правило не застосовується, коли відповідно до інших визначених у цій статті правил виключної підсудності такий позов має розглядатися іншим судом, ніж тим, що розглядає первісний позов.

Досліджуючи сутність процесуального статусу третіх осіб, заслуговує на увагу дослідження І.А. Коваленко та В.В. Хміль, які акцентують увагу на тому, що закон не забороняє кільком третім особам заявляти самостійні вимоги щодо предмета спору. «У випадку, якщо третя особа вступає в процес, де вже є третя особа з самостійними вимогами, позов пред'являється лише до сторін і не може бути пред'явлений до третьої особи, яка вступила в процес раніше». Крім цього, якщо до справи приєднується третя особа, що подає самостійні вимоги на той самий предмет спору, розгляд справи має розпочинатися саме з її позову. Суд не має права відмовити у розгляді цього позову чи надати перевагу первісному, оскільки закон не дозволяє суду обирати, з якого саме позову починати. Це процесуальне правило є обов'язковим, тому суд зобов'язаний спершу відкрити провадження саме за позовом третьої особи з самостійними вимогами. Науковці також вважають, що з етичних міркувань участь такої третьої особи розширила предмет доказування та ускладнила судовий розгляд [14, с. 500].

Цікавою позицією, на якій науковці роблять акцент, є тлумачення припису ЦПК України про те, що після вступу в справу третьої особи, яка заявила самостійні вимоги щодо предмета спору, справа за клопотанням учасника справи розглядається спочатку (ч. 4 ст. 52). Вони вказують, що законодавець не надає тлумачення словосполученню «розгляд цивільної справи спочатку», а відтак це викликає складнощі у судовій практиці [15, с. 101]. Інша наукова позиція зазначає, що, зважаючи на те, що третя особа з самостійними вимогами може вступити в цивільну справу до постановлення судом ухвали за результатами підготовчого засідання або до початку першого судового засідання, якщо цивільна справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, термін «розгляд цивільної справи спочатку» необхідно тлумачити як повернення до початку стадії підготовчого провадження, якщо справа розглядається за правилами загального позовного провадження. Разом із тим, якщо справа розглядається за правилами спрощеного позовного провадження, варто вважати, що суду в контексті «розгляду справи спочатку» необхідно поновити процесуальні строки, передбачені ч. 3 ст. 278 ЦПК України, зокрема строк для подання третьою особою пояснень щодо позову, а також відзиву [16, с. 145, 146].

Слушним є і твердження науковців, що поряд із загальним цивільним процесуальним статусом третьої особи з самостійними вимогами вона також наділена спеціальним цивільним процесуальним статусом. Тут варто погодитися з позицією про те, що особливістю змісту спеціального

цивільного процесуального правового статусу третьої особи з самостійними вимогами є його визначення в ЦПК України відсильними правовими нормами [17, с. 246]. Як от, у ч. 3 ст. 52 ЦПК України визначено, що треті особи, що заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, користуються всіма правами і несуть усі обов'язки позивача. Проте цей законодавчий припис не може свідчити про те, що треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, мають у цивільному процесі процесуальний статус позивача. Наведену правову норму необхідно розуміти в тому змісті, що треті особи з самостійними вимогами наділяються спеціальними цивільними процесуальними правами та обов'язками, які мають певні особливості їхнього здійснення і виконання [18, с. 246].

Спеціальний процесуальний статус третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, формують наступні складові. По-перше, право відмовитися від позову (всіх або частини позовних вимог) на будь-якій стадії провадження у справі (п. 1 ч. 2 ст. 49 ЦПК України). Відмова від позову розуміється як одностороннє волевиявлення третьої особи, що тягне за собою припинення процесуальних відносин [19, с. 1169; 20, 114]. У цьому контексті деякі процесуалісти вважають, що «у випадку відмови третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, від позову, поряд із ухвалою про закриття провадження у справі, суд має постановити ще одну ухвалу – про роз'єднання у самостійні провадження, поєднаних в одному провадженні вимог позивача та третьої особи [16, с. 155]. Тобто, відмова третьої особи від позову не може слугувати підставою для закриття провадження у справі між позивачем і відповідачем, але провадження щодо третьої особи повинно бути закрите. Саме тому суду необхідно роз'єднати одне провадження в два самостійні. По-друге, право збільшити або зменшити розмір позовних вимог до закінчення підготовчого засідання або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження (п. 2 ч. 2 ст. 49 ЦПК України) [8]. Це означає, що третя особа має право «збільшити або зменшити кількісні показники за своєю позовною вимогою, яка має майновий характер» [16, с. 156]. По-третє, право змінити предмет або підстави позову до закінчення підготовчого засідання шляхом подання письмової заяви. У справі, що розглядається за правилами спрощеного позовного провадження, зміна предмета або підстав позову допускається не пізніше ніж за п'ять днів до початку першого судового засідання у справі (ч. 3 ст. 49 ЦПК України) [8]. Зміна предмета позову третьої особи з самостійними вимогами означає «зміну вимоги, з якою позивач звернувся до відповідача, а зміна підстав позову – це зміна обставин, на яких ґрунтується вимога третьої особи» [17, с. 149]. По-четверте, право примиритися, в тому числі шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу (ч. 7 ст. 49 ЦПК України) [8]. Знову ж таки, в разі укладення третьою особою з самостійними вимогами мирової угоди з однією або обома сторонами цивільної справи суду необхідно роз'єднати у самостійні провадження вимоги позивача та третьої особи. До того ж провадження за вимогами третьої особи слід закрити у зв'язку з укладенням мирової угоди, а провадження, відкрите за позовом первісного позивача, – продовжити [16, с. 157].

Задля того, щоб повною мірою розкрити поставлені завдання, вважаємо доцільним також звернути увагу на деякі правові позиції Верховного Суду в контексті особливостей інституту третіх осіб у цивільному процесі.

Перш за все, Верховний Суд, торкаючись процесуального статусу третіх осіб стверджує, що закрити провадження у справі щодо третьої особи, яка є лише учасником, а не стороною в цивільному процесі, неможливо з жодних підстав, визначених статтею 255 ЦПК України, в тому числі у зв'язку з ліквідацією юридичної особи, яку було залучено як третю особу (постанова КЦС від 18 серпня 2021 року в справі № 572/3632/15-ц) [21]. Це підкреслює, що участь третіх осіб у справі має виключно допоміжний характер, а їхній статус не передбачає наслідків, подібних до припинення провадження щодо сторін (позивача й відповідача).

Виходячи з вищерозглянутої позиції, логічним є той факт, що неправильне визначення процесуального статусу особи може призвести до порушення принципу змагальності та обмеження процесуальних прав. Наприклад, в одній із позицій Верховний Суд зазначає, що позовні вимоги батька малолітньої дитини про визнання протиправним і скасування розпорядження органу опіки та піклування щодо визначення часу для спілкування та участі у вихованні дитини стосуються спору між батьками щодо виховання дитини, тому мати дитини повинна брати участь у цій справі як відповідач, а не як третя особа (постанова КЦС від 14 вересня 2022 року в справі № 530/487/20) [24]. Інакше кажучи, у спорах між батьками щодо виховання дитини, особа, яка фактично є дру-

гою стороною спору (в наведеному випадку мати), не може брати участі в справі як третя особа. Її має бути залучено саме як відповідачку, адже спір стосується її прав та обов'язків. Це рішення акцентує увагу на необхідності чіткого розмежування статусів учасників справи залежно від суті спірних правовідносин.

Подібну логіку Верховний Суд застосував і у випадках, коли на особу можуть вплинути наслідки розгляду справи, однак вона не є стороною. Так, якщо службова особа поширює інформацію від імені юридичної особи в межах виконання посадових обов'язків, відповідачем у справі є юридична особа. Водночас, враховуючи можливий вплив рішення на особисті права службовця, її слід залучити до участі у справі як третю особу. Цей логічний зв'язок продемонстровано в Постанові ВП ВС від 03 квітня 2019 року в справі № 750/2052/16-ц, де Верховний Суд наголошує, що відповідачем у випадку поширення інформації, яку подає посадова чи службова особа при виконанні своїх посадових (службових) обов'язків, зокрема під час прес-конференції щодо діяльності окремої виробничої установи (її результатів) в якій вона працює, є саме ця юридична особа. Враховуючи, що розгляд справи може вплинути на права та обов'язки цієї фізичної особи, остання може бути залучена до участі у справі як третя особа [25].

Разом із тим третя особа не позбавлена активної процесуальної ролі у справі. Зокрема, Верховний Суд зауважив, що третя особа в справі має право оскаржити заочне рішення суду безпосередньо до апеляційного суду (постанова КЦС від 07 вересня 2022 року в справі № 294/1347/17) [26]. Це ще раз підтверджує важливість участі третьої особи в процесі та необхідність забезпечення процесуальних гарантій навіть для неосновних учасників.

Зрештою, в певних категоріях справ, до прикладу, пов'язаних із арештом майна та його реалізацією, Верховний Суд конкретизує, кого саме має бути залучено як третю особу, яка не заявляє самостійних вимог. Позицію викладено наступним чином: відповідачами у справі про зняття арешту з майна є боржник, особа, в інтересах якої накладено арешт на майно, а в окремих випадках – особа, якій передано майно, якщо воно було реалізоване. Як третю особу, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, має бути залучено відповідний орган державної виконавчої служби, а також відповідний орган доходів і зборів, банк та іншу фінансову установу, які у випадках, передбачених законом, виконують судові рішення (Постанова КЦС від 02 лютого 2022 року в справі № 607/3269/21) [27]. У такий спосіб суд забезпечує повноту розгляду справи і запобігає ухваленню рішень, які могли б порушити права осіб, котрі формально не є сторонами спору, але здійснюють функції, пов'язані з його виконанням.

Можна провести паралель між цивільним і господарським судочинством, посилаючись на позицію Касаційного господарського суду про те, що позовні вимоги третьої особи, яка подала позов відповідно до ст. 50 ГПК України, можуть бути допущені судом до розгляду в процесі, що вже розпочався, у випадку, коли таку самостійну вимогу заявлено саме щодо предмета спору, який уже виник між сторонами. Вимога, спрямована на те, що існує поза предметом спору, або ж спрямована до третіх осіб, не може бути розглянута судом як вимога третьої особи в розумінні положень зазначеної статті. Тобто, згідно з чинним ГПК України треті особи не наділені процесуальним правом самостійно ініціювати зустрічний позов (Постанова КГС від 15 лютого 2019 року в справі № 916/767/18) [26].

В одній із правових позицій Велика Палата Верховного Суду порівнює приписи ЦПК України і ГПК України та наголошує на правилах участі в процесі, зокрема й третіх осіб. Так, ВП вказує на пункт 3 частини першої статті 255 ЦПК України, згідно з яким суд своєю ухвалою закриває провадження у справі, якщо набрали законної сили рішення суду або ухвала суду про закриття провадження у справі, ухвалені або постановлені з приводу спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, або є судовий наказ, що набрав законної сили за тими самими вимогами. Аналогічним ВП визначає пункт 3 частини першої статті 231 ГПК України та вважає, що ця підстава для закриття провадження у справі спрямована на усунення випадків повторного вирішення судом тотожного спору, який уже розглянуто і остаточно вирішено по суті, оскільки після набрання рішенням суду законної сили сторони та треті особи із самостійними вимогами, а також їхні правонаступники не можуть знову заявляти в суді ту саму позовну вимогу з тих самих підстав. Неможливість повторного розгляду справи за наявності рішення суду, що набрало законної сили, постановленого між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, ґрунтується на правових наслідках дії законної сили судового рішення (постанова ВП ВС від 13 листопада 2024 року в справі № 186/871/14-ц) [27].

Зважаючи на розглянуті проблеми, які виникають щодо участі в процесі третіх осіб, вважаю доцільним запропонувати такі напрями вдосконалення правового регулювання інституту третіх осіб у цивільному процесі України:

– чітке нормативне розмежування видів третіх осіб (доцільно уточнити законодавчі критерії відмежування третіх осіб із самостійними вимогами від тих, що не заявляють таких вимог, щоб уникнути правової невизначеності та забезпечити однакову судову практику);

– уточнення процесуального статусу третіх осіб у різних видах провадження (на законодавчому рівні слід закріпити, що інститут третіх осіб застосовується виключно в позовному провадженні, з виключенням його механічного перенесення на наказне, окреме або виконавче провадження);

– посилення гарантій реалізації процесуальних прав третіх осіб (варто удосконалити положення ЦПК України щодо обсягу процесуальних прав третіх осіб, особливо в частині права на доказування, подання заяв і заперечень, участі в судових засіданнях та оскарження судових рішень);

– уніфікація судової практики (необхідно на рівні Верховного Суду сформулювати узагальнюючі правові позиції стосовно участі третіх осіб у цивільному процесі, що сприятиме однаковому застосуванню правових норм судами нижчих інстанцій);

– гнучке реагування на реальні потреби (законодавець повинен передбачити можливість адаптації процесуальних норм щодо третіх осіб відповідно до сучасних викликів судової практики, не порушуючи при цьому принципів процесуальної стабільності та змагальності).

Висновки. Підбиваючи підсумки, можна висловити наступне. Інститут третіх осіб у цивільному процесі України становить важливу складову забезпечення основоположних засад судочинства, зокрема принципів змагальності, процесуальної рівності учасників справи та ефективного захисту їхніх прав і законних інтересів. У вітчизняному законодавстві, попри відсутність нормативного визначення поняття «третя особа», це явище набуло сталого доктринального осмислення як участі у справі суб'єкта, що не є стороною, проте виявляє заінтересованість у результатах розгляду спору. Такий суб'єкт може реалізовувати свої інтереси як шляхом подання самостійних вимог, так і через сприяння стороні у представленні її позиції.

На рівні позитивного права ЦПК України проводить поділ третіх осіб на тих, що заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, та тих, що таких вимог не заявляють. Особливість перших полягає в тому, що вони фактично виступають у ролі позивача, який вступає в процес на пізнішому етапі, а відтак вимагають аналогічного процесуального режиму захисту. Дослідження засвідчило, що участь третіх осіб органічно вписується виключно в модель позовного провадження, оскільки саме ця форма судового розгляду передбачає диспозитивність, спірність правовідносин та наявність протилежних інтересів сторін. В інших видах проваджень – наказному, окремому, а також на стадії виконавчого провадження – участь третіх осіб суперечить власне логіці процедур та їхньому функціональному призначенню.

Практика Верховного Суду підтверджує важливість чіткого розмежування видів третіх осіб, визначення меж їхньої участі в процесі та необхідності забезпечення ефективної реалізації їхніх прав, що додатково підкреслює роль цього інституту у функціонуванні правосуддя в контексті верховенства права.

Водночас виявлені в процесі аналізу теоретичні та практичні проблеми свідчать про потребу вдосконалення нормативного регулювання інституту третіх осіб. Доцільним вбачається: законодавче визначення поняття «третя особа», що дозволить уніфікувати тлумачення й уникнути правової невизначеності; уточнення та систематизація критеріїв для розмежування видів третіх осіб з урахуванням їхнього процесуального інтересу, характеру правовідносин та впливу рішення на їхні права; уніфікація судової практики через видання роз'яснень і правових позицій із питань, пов'язаних із участю третіх осіб; оперативне реагування законодавця на нові виклики цивільного процесу, що виникають у результаті судової практики, європейських правових стандартів або соціальних трансформацій.

Таким чином, ефективне функціонування інституту третіх осіб можливе лише за умови доктринально та законодавчо обґрунтованого підходу до його регламентації, орієнтованого на баланс інтересів сторін, процесуальну справедливість і правову визначеність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний процес: підручник / За заг. ред. В.В. Заборовського, С.Б. Булеци, В.Г. Фазикоша, В.П. Феннича. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 932 с.

2. Бисага Ю.М., Заборовський В.В. Процесуальне становище експерта та спеціаліста як учасників цивільного процесу. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 1. С. 31–36. URL: http://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2021/02/8.pdf https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.01.
3. Заборовський В.В. Правова природа процесуальної та непроцесуальної форми діяльності адвоката щодо надання правової допомоги. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 1. С. 362–366. URL: http://pap.in.ua/1_2016/109.pdf.
4. Заборовський В.В. Правовий статус адвоката у цивільному судочинстві в контексті змін до процесуальних кодексів. *Порівняльно-аналітичне право.* 2017. № 6. С. 383–386. URL: http://pap.in.ua/6_2017/115.pdf.
5. Цивільний процес. Навчальний посібник / За загальною редакцією К.В. Гусарова. Харків: Оберіг, 2022. 229 с.
6. Заворотько П.П., Штефан М.Й. Особи, які беруть участь у справі позовного провадження. Київ: Видавництво Київського університету, 1967. 108 с.
7. Бичкова С. С. Треті особи у цивільному процесі України: поняття, ознаки і види. *Приватне право і підприємництво*. 2010. Вип. 9. С. 75–78. URL: http://www.ppp-journal.kiev.ua/archive/2010/9/23.pdf.
8. Цивільний процесуальний кодекс України: від 18.03.2004р. *Відомості Верховної Ради України* 2004. № 40-41, 42. Ст. 492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#n6427.
9. Цал-Цалко Ю.Ю. Особливості інституту третіх осіб у цивільному процесі. *Правова держава*. 2016. № 21. С. 163–169. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav_2016_21_29.
10. Бобровник О.В. Треті особи в цивільному процесі: автореф. дис. канд. юрид. наук. Київ, 2009. 21 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20100324002643.
11. Сульженко Ю. Захист прав та охоронюваних законом інтересів третіх осіб у цивільному процесі. *Право України*. 2005. № 3. С. 80–85.
12. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016р. *Відомості Верховної Ради України.* 2016. № 30. Ст. 542. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text.
13. Лисенко В.А. Вступ та участь у цивільному процесі третіх осіб, що заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору: практичні проблеми та шляхи їх розв'язання. *Право і суспільство*. 2017. № 5, Частина 2. С. 68–74. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ffc5cca2-1281-4dbc-a56f-5ac696f890c1/content.
14. Коваленко І.А., Хміль В.В. Види, ознаки та участь третіх осіб в цивільному процесі. *Results of modern scientific research and development*: proceedings of XI International scientific and practical conference, Madrid, Spain, 16–18 January 2022. Barca Academy Publishing, Madrid, Spain, 2022. P. 497–501. URL: https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/19435.
15. Червоний Ю.С., Волосатий Г.С., Єрмолаєва В.О. та ін. Цивільний процес України: підруч. / за ред. Ю.С. Червоного. Київ: Істина, 2007. 392 с.
16. Божко М.В. Треті особи в цивільному процесі України: дис. … д-ра філософії: 081 «Право». ДВНЗ «Національна академія внутрішніх справ». Київ, 2024. 211 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/items/3e8f9c93-9c0c-42d3-a844-893fab01933c.
17. Божко М. В. Щодо поняття третіх осіб як учасників цивільних справ позовного провадження у цивільному процесі України. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Право*. 2023. Т. 1. Вип. 78. С. 147–151. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.1.23.
18. Бичкова С.С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2011. 519 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/Bychkova_36.pdf.
19. Лемик Р. Я. Право третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, на відмову від позову в цивільному судочинстві. *Наукові перспективи*. 2024. № 2(44). С. 1166-1167. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-2(44)-1166-1176.
20. Лемик Р. Я. Підстави залучення третіх осіб, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмету спору, до участі у справі. *Наукові перспективи*. 2024. № 2 (30). С. 111–122. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-2(30)-111-122.
21. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 18 серпня 2021 року в справі № 572/3632/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99088324.

22. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 14 вересня 2022 року в справі № 530/487/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106390469.
23. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03 квітня 2019 року в справі № 750/2052/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81203012.
24. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 07 вересня 2022 року в справі № 294/1347/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106191098.
25. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 02 лютого 2022 року в справі № 607/3269/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103056491.
26. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 15 лютого 2019 року в справі № 916/767/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79972328.
27. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 листопада 2024 року в справі № 186/871/14-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123410904.

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.74

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ ПРАВОМ НА ПОДАННЯ ЗАЯВИ ПРО ВІДКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ

Рожнов О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-7217-8153
e-mail: olrozhnov74@gmail.com

Рожнов О.В. Зловживання процесуальним правом на подання заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність.

Статтю присвячено дослідженню особливостей правового регулювання стадії відкриття провадження у справі про неплатоспроможність. На підставі аналізу Кодексу з процедур банкрутства України та практики Верховного Суду обґрунтовується можливість кваліфікації недобросовісної поведінки боржника як зловживання процесуальними правами вже на стадії відкриття провадження у справі про неплатоспроможність.

Робиться висновок, що подання заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність не має бути направлено на уникнення або переслідування цілі унеможливлення задоволення кредиторських вимог до боржника. Наділяючи боржника виключним правом на подання заяви про відкриття провадження про неплатоспроможність Кодекс України з процедур банкротства висуває вимоги до його поведінки. Таке виключне право боржника покладає на нього підвищений стандарт добросовісної поведінки.

Висвітлюються особливості стадії відкриття провадження у справі про неплатоспроможність та повноваження надані господарському суду на цій стадії.

Вказується, відповідно до ч. 1 ст. 115 Кодексу України з процедур банкрутства провадження у справі про неплатоспроможність боржника - фізичної особи або фізичної особи - підприємця може бути відкрито лише за заявою боржника. Згідно з ч. 1 ст. 116 Кодексу України з процедур банкрутства заява про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність подається боржником за наявності підстав, передбачених цим Кодексом. Ч. 2 ст. 115 Кодексу України з процедур банкрутства передбачено, що боржник має право звернутися до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність у разі, якщо: боржник припинив погашення кредитів чи здійснення інших планових платежів у розмірі більше 50 відсотків місячних платежів за кожним з кредитних та інших зобов`язань упродовж двох місяців; у боржника відсутнє майно, на яке може бути звернено стягнення, а здійснені виконавцем відповідно до Закону України «Про виконавче провадження» заходи щодо розшуку такого майна виявилися безрезультатними; наявні ознаки загрози неплатоспроможності. При цьому право боржника звернутися із заявою про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність не стоїть у залежності від наявності у сукупності всіх підстав, передбачених ч. 2 ст. 115 Кодексу України з процедур банкрутства. Перевірка обґрунтованості вимог заявника, а також з`ясування наявності підстав для відкриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) здійснюються господарським судом у підготовчому засіданні. За наслідками підготовчого засідання господарський суд постановляє ухвалу про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність або про відмову у відкритті провадження у справі про неплатоспроможність.

Обґрунтовується, що стадія відкриття провадження у справі про неплатоспроможність є першим процесуальним фільтром добросовісності боржника, на якій може крім іншого надаватися оцінка поведінки боржника на предмет зловживання процесуальним правом на ініціювання відповідних судових процедур.

Робиться висновок, що ефективна протидія зловживанню процесуальним на подання заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність є необхідною умовою забезпечення балансу публічного та приватного інтересу і підвищення довіри до інституту неплатоспроможності цілому.

Ключові слова: зловживання процесуальними правами, добросовісність боржника, відкриття провадження у справі про неплатоспроможність.

Rozhnov O.V. Abuse of procedural rights in filing an application to open insolvency proceedings

The article is devoted to the study of the specific features of the legal regulation of the stage of opening proceedings in insolvency cases. Based on an analysis of the Bankruptcy Procedures Code of Ukraine and the case law of the Supreme Court, the author substantiates the possibility of qualifying a debtor's bad-faith conduct as an abuse of procedural rights already at the stage of opening insolvency proceedings.

It is concluded that the filing of an application to open insolvency proceedings should not be aimed at evading or pursuing the goal of preventing the satisfaction of creditors' claims against the debtor. By granting the debtor the exclusive right to file an application to open insolvency proceedings, the Bankruptcy Procedures Code of Ukraine imposes certain requirements on the debtor's conduct. Such an exclusive right places a heightened standard of good-faith behavior on the debtor.

The article highlights the specific features of the stage of opening insolvency proceedings and the powers granted to the commercial court at this stage.

Yes, pursuant to Part 1 of Article 115 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, proceedings in a case on the insolvency of a debtor – an individual or an individual entrepreneur – may be opened exclusively upon the debtor's application.

According to Part 1 of Article 116 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, an application for the opening of insolvency proceedings shall be filed by the debtor provided that the grounds stipulated by this Code exist.

Part 2 of Article 115 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures provides that the debtor has the right to apply to the commercial court with an application for the opening of insolvency proceedings if: the debtor has ceased repayment of loans or performance of other scheduled payments in an amount exceeding 50 percent of the monthly payments for each of the credit and other obligations for a period of two months; the debtor has no property against which enforcement may be levied, and the measures taken by the enforcement officer in accordance with the Law of Ukraine "On Enforcement Proceedings" to search for such property have proven unsuccessful; or there are indications of a threat of insolvency.

At the same time, the debtor's right to apply for the opening of insolvency proceedings does not depend on the simultaneous existence of all the grounds provided for in Part 2 of Article 115 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures.

The verification of the validity of the applicant's claims, as well as the determination of the existence of grounds for opening bankruptcy (insolvency) proceedings, is carried out by the commercial court at the preparatory hearing. Based on the results of the preparatory hearing, the commercial court issues a ruling either to open insolvency proceedings or to refuse to open insolvency proceedings.

It is substantiated that the stage of opening insolvency proceedings constitutes the first procedural filter for assessing the debtor's good faith, at which, inter alia, the debtor's conduct may be evaluated for abuse of the procedural right to initiate the relevant judicial procedures.

The conclusion is drawn that effective counteraction to the abuse of procedural rights in filing an application to open insolvency proceedings is a necessary condition for ensuring a balance between public and private interests and for increasing confidence in the institution of insolvency as a whole.

Key words: abuse of procedural rights, debtor's good faith, opening of insolvency proceedings.

Постановка проблеми. Статтею 1 Кодексу України з процедур банкрутства визначено, що неплатоспроможність - це неспроможність боржника виконати після настання встановленого строку грошові зобов`язання перед кредиторами не інакше, як через застосування процедур, передбачених цим Кодексом; грошове зобов`язання - зобов`язання боржника сплатити кредитору певну грошову суму відповідно до цивільно-правового правочину (договору) та на інших підставах, передбачених законодавством України. Процедура банкрутства щодо боржника переслідує публічний та приватний інтерес. Захист публічного інтересу, зокрема, знаходить свій вияв у недопу-

щенні фіктивного банкрутства, а також недопущення доведення боржника до банкрутства. Захист приватного інтересу, в свою чергу, полягає в максимальному задоволенні вимог кредиторів, відновленні платоспроможності боржника або його ліквідації та продажу його майна у ліквідаційній процедурі з метою погашення вимог кредиторів. Однією з основних функцій господарського суду під час провадження у справі про банкрутство є дотримання балансу захисту публічного та приватного інтересів. Як убачається з пояснювальної записки до проекту Кодексу України з процедур банкрутства метою запровадження інституту неплатоспроможності фізичних осіб було визначено врегулювання відносин щодо відновлення платоспроможності боржників, які опинилися в скрутній фінансовій ситуації не з їх вини та потребують допомоги з боку держави. Тому, призначенням цих норм законодавець визначив забезпечення допомоги чесним боржникам шляхом передусім реструктуризації їх боргів, а у разі неможливості у майбутньому погасити борги - заслужити їх списання. У преамбулі Кодексу України з процедур банкрутства закріплено, що цей Кодекс встановлює умови та порядок відновлення платоспроможності боржника - юридичної особи або визнання його банкрутом з метою задоволення вимог кредиторів, а також відновлення платоспроможності фізичної особи. За цим підходом, на відміну від банкрутства юридичних осіб, у назві та за змістом положень Книги п'ятої Кодексу України з процедур банкрутства - «Відновлення платоспроможності фізичних осіб» законодавець закцентував на пріоритеті реабілітаційної процедури щодо боржника, який залежно від власної волі та обставин справи може отримати звільнення від боргів за результатами обох судових процедур у справі про неплатоспроможність фізичних осіб. Отже, слід враховувати, що на відміну від банкрутства юридичних осіб, задоволення вимог кредиторів як основна мета провадження про неплатоспроможність фізичних осіб Кодексу України з процедур банкрутства не встановлена.

Відповідно до загального правила закріпленого в ч. 1 ст. 2 Кодексу України з процедур банкрутства провадження у справах про банкрутство регулюється цим Кодексом, ГПК України, іншими законами України. Застосування положень ГПК України та інших законодавчих актів України здійснюється з урахуванням особливостей, передбачених Кодексу України з процедур банкрутства. Особливості провадження у справі про неплатоспроможність фізичних осіб передбачені в ст. 113 Кодексу України з процедур банкрутства. Так, провадження у справах про неплатоспроможність боржника - фізичної особи, фізичної особи - підприємця здійснюється в порядку, визначеному Кодексом України з процедур банкрутства для юридичних осіб, з урахуванням особливостей, встановлених Книгою п'ятою. Відповідно до цього Кодексу щодо боржника - фізичної особи застосовуються такі судові процедури:реструктуризація боргів боржника; погашення боргів боржника. Процедура погашення боргів боржника вводиться у справі про неплатоспроможність разом з визнанням боржника банкрутом.

Стан опрацювання досліджуваної проблематики свідчить про те, що її актуальність тільки набирає обертів та водночас не втрачає своєї актуальності. Питання зловживання процесуальними правами боржником, у тому числі у процедурі банкрутства (неплатоспроможності), були предметом уваги таких вчених, як О. Беляневич,А. Бутирський, І. Бутирська, Б. Карнаух, Р. Поляков, В. Радзивілюк, В. Резнікова, О. Рогач, О. Кот та інші.

Метою статті є дослідження зловживання процесуальним правом на подання заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність.

Виклад основного матеріалу. За змістом статті 116 Кодекс України з процедур банкрутства лише боржник наділений правом ініціювати справу про його неплатоспроможність. Таким чином Кодексом з процедур банкротства України запроваджено «добровільне банкрутство» боржника фізичної особи, що не є обов`язком, а правом, яким боржник, у разі дотримання певних вимог, може скористатися задля реструктуризації його боргів, прощення (списання) вимог кредиторів та/або звільнення від боргів і відновлення його платоспроможності. За змістом приписів Книги п'ятої Кодексом з процедур банкротства України законодавцем презюмується, що фізична особа - боржник, ініціюючи стосовно себе справу про неплатоспроможність, прагне досягнути компромісу з кредиторами щодо зміни способу та порядку виконання його зобов`язань, а у разі недосягнення згоди стосовно плану реструктуризації боргів, такий боржник припускає визнання його банкрутом і задоволення кредиторських вимог за рахунок коштів від продажу його майна.

З огляду на мету та цілі визначені Кодексом України з процедур банкротства інститут неплатоспроможності фізичних осіб призначений для зняття з боржника - фізичної особи тягаря боргів,

які мають значний розмір та не можуть бути погашені за рахунок поточних доходів і належного цій особі майна. Правове регулювання відносин, що виникають між боржником та іншими учасниками справи про неплатоспроможність, має на меті поетапно створити для боржника – фізичної особи найбільш сприятливі умови для погашення боргів шляхом їх реструктуризації, а при нерезультативності таких заходів – забезпечити ефективний механізм продажу активів боржника. За такого підходу у судових процедурах неплатоспроможності фізичної особи скористатися правом на реабілітацію, зокрема у спосіб, що певною мірою утискає інтереси кредиторів, заслуговує лише добросовісний боржник, інше б суперечило принципу добросовісності, який ґрунтується на приписах статей 3 та 13 Цивільного кодексу України, відповідно до яких дії учасників правовідносин мають бути добросовісними, тобто відповідати певному стандарту поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення. При здійсненні своїх прав особа зобов`язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, а також завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах (частини друга, третя статті 13 ЦК України). Тому до боржника – фізичної особи Кодекс України з процедур банкрутства установлює спеціальні вимоги щодо його добросовісності, як запоруку досягнення компромісу між сторонами стосовно погашення боргів, що має ґрунтуватися на поступках кредиторів та сумлінній співпраці боржника з керуючим реструктуризацією і кредиторами, а також на його відкритій взаємодії з судом, яка полягає у добросовісному користуванні процесуальними правами та сумлінному виконанні процесуальних обов`язків. Зокрема, задля отримання бажаного результату - відновлення платоспроможності у судовій процедурі реструктуризації боргів Кодекс України з процедур банкрутства покладає на боржника обов`язки: подати суду конкретизований список кредиторів і боржників із зазначенням загальної суми грошових вимог кредиторів (боржників), а також щодо кожного кредитора (боржника) - його імені або найменування, його місцезнаходження або місця проживання, ідентифікаційного коду юридичної особи або реєстраційного номера облікової картки платника податків та номера паспорта (для фізичних осіб, які через свої релігійні переконання відмовляються від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків та офіційно повідомили про це відповідний контролюючий орган і мають відмітку в паспорті), суми грошових вимог (загальної суми заборгованості, заборгованості за основним зобов`язанням та суми неустойки (штрафу, пені) окремо), підстав виникнення зобов`язань, а також строку їх виконання згідно із законом або договором; повідомити про обставини, що стали підставою для звернення до суду (пункт 3 частини другої статті 116 КУзПБ), отже обґрунтувати природу і причини неплатоспроможності, надати інформацію щодо витрачання коштів, отриманих від кредитора (кредитодавця, позикодавця), та/або щодо руху основних активів з часу виникнення зобов`язань перед кредиторами тощо; надати повну і достовірну інформацію про власний майновий стан та членів його сім`ї, щодо розміру та джерел доходів (пункти 4 -11 частини третьої статті 116 КУзПБ), тому у разі необхідності і додаткові пояснення чи документи на підтвердження належного виконання цих вимог; подати проект плану реструктуризації боргів та співпрацювати з керуючим реструктуризацією і зборами кредиторів при погодженні його змісту (частина четверта статті 116, частина сьома статті 126 КУзПБ); повністю погасити окремі види заборгованості до затвердження судом плану реструктуризації боргів боржника (стаття 125 КУЗПБ); погашати вимоги кредиторів згідно з умовами плану реструктуризації боргів у разі його затвердження (частина перша статі 128 КУзПБ) [1].

Поляковим Б.М, також звертається увага на те, що в процедурі банкрутства (неплатоспроможності) всі дії, які вчинені боржником, підлягають оцінці на предмет можливої недобросовісної поведінки або зловживання правами [2, с. 435].

В цілому позитивно оцінюючи політику вітчизняного законодавця та судову практику щодо подолання зловживань процесуальними правами Панаід Я. зазначає, що пристосування зловживань до законодавчих «перепон» є об’єктивним явищем та потребує поглибленої оцінки з боку суду, що має місце в практиці не лише вітчизняних, але й зарубіжних судів, приміром, у Великій Британії [3, с. 2].

Крім того факт звільнення боржників від сплати судового збору за подання заяви про відкриття провадження у справі про банкрутство є не лише невиправданою розкішшю для нашої держави, але і тільки зловживанню правом на ініціювання справи про банкрутство недобросовісними боржниками [4, с. 251].

Статтею 113 Кодексу України з процедур банкрутства передбачено, що провадження у справах про неплатоспроможність боржника – фізичної особи, фізичної особи - підприємця здійснюється в порядку, визначеному цим Кодексом для юридичних осіб, з урахуванням особливостей, встановлених цією Книгою п'ятою. Відповідно до ч. 1 ст. 115 Кодексу України з процедур банкрутства провадження у справі про неплатоспроможність боржника - фізичної особи або фізичної особи – підприємця може бути відкрито лише за заявою боржника. Згідно з ч. 1 ст. 116 Кодексу України з процедур банкрутства заява про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність подається боржником за наявності підстав, передбачених цим Кодексом. Ч. 2 ст. 115 Кодексу України з процедур банкрутства передбачено, що боржник має право звернутися до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність у разі, якщо: боржник припинив погашення кредитів чи здійснення інших планових платежів у розмірі більше 50 відсотків місячних платежів за кожним з кредитних та інших зобов`язань упродовж двох місяців; у боржника відсутнє майно, на яке може бути звернено стягнення, а здійснені виконавцем відповідно до Закону України «Про виконавче провадження» заходи щодо розшуку такого майна виявилися безрезультатними; наявні ознаки загрози неплатоспроможності. При цьому право боржника звернутися із заявою про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність не стоїть у залежності від наявності у сукупності всіх підстав, передбачених ч. 2 ст. 115 Кодексу України з процедур банкрутства. Приписами ч. 2, 3 ст. 116 Кодексу України з процедур банкрутства визначено зміст заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність та перелік додатків, який має бути додано до заяви. Разом із заявою про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність боржник зобов'язаний подати пропозиції щодо реструктуризації боргів (проект плану реструктуризації боргів). Декларація про майновий стан подається боржником за три роки (за кожен рік окремо), що передували року подання до суду заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність. Боржник також подає декларацію про майновий стан за рік, в якому подається заява про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність, станом на перше число місяця, що передує місяцю подання заяви до суду (ч. 5 ст. 116 Кодексу України з процедур). При цьому саме на боржникові у справі про неплатоспроможність фізичної особи лежить процесуальний обов'язок як найповнішого розкриття суду та його кредиторам інформації про свій майновий стан та стан осіб, зазначений боржником у декларації.

Посилаючись у декларації про майновий стан на те, що член сім`ї не надав інформації про доходи, витрати, майно чи зобов`язання згідно з пунктом 9 Приміток до форми Декларації про майновий стан боржника у справі про неплатоспроможність, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 21.08.2019 № 2627/5, боржник має усвідомлювати, що ризики зазначення неповної інформації у декларації покладаються саме на боржника, позаяк спеціальним законом, яким є Кодекс України з процедур банкрутства, такої підстави ненадання інформації про майновий стан члена сім`ї не передбачено, натомість у частині п`ятій статті 116 Кодексу України з процедур банкрутства імперативно визначено, що декларація повинна містити інформацію щодо майна, доходів та витрат боржника і членів його сім`ї, що перевищують 30 розмірів мінімальної заробітної плати [8]. Тому надання повної і достовірної інформації у декларації про майновий стан є процесуальним обов'язком боржника у провадженнях про неплатоспроможність фізичної особи.

Таким чином, подання заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність не має бути направлено на уникнення або переслідування цілі унеможливлення задоволення кредиторських вимог до боржника. Наділяючи боржника виключним правом на подання заяви про відкриття провадження про неплатоспроможність Кодекс України з процедур банкротства висуває вимоги до його поведінки. Таке виключне право боржника покладає на нього підвищений стандарт добросовісної поведінки.

Стадія відкриття провадження у справі про неплатоспроможність є першим процесуальним фільтром добросовісності боржника, на якій може крім іншого надаватися оцінка поведінки боржника на предмет зловживання процесуальним правом на ініціювання відповідних судових процедур. Слід погодитися, що у процесуальному сенсі зловживання правами проявляється в різного роду маніпуляціях із документами чи з поведінкою з метою отримання певного правового результату в обхід встановленому процесуальному порядку або поза волею правозастосовного органу чи учасника судового процесу [2, с. 435]. В цьому аспекті слушною є позиція Панаід Я., яка зазначає, що при вирішенні питання про наявність зловживання процесуальними правами,

який видається доцільним застосувати у вітчизняній судовій практиці є встановлення достатності підстав для вчинення процесуальної дії [5, с. 45].

У разі відсутності підстав для відмови у прийнятті заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність або для повернення такої заяви господарський суд не пізніше п'яти днів з дня надходження заяви постановляє ухвалу про прийняття заяви до розгляду, в якій зазначаються: 1) дата підготовчого засідання, яке має відбутися не пізніше 15 робочих днів з дня постановлення ухвали; 2) прізвище, ім'я та по батькові арбітражних керуючих, визначених шляхом автоматизованого відбору із застосуванням Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи з числа осіб, внесених до Єдиного реєстру арбітражних керуючих України, для призначення керуючим реструктуризацією (ч. 1 ст. 117 Кодексу України з процедур банкрутства). Згідно з ч. 2 ст. 119 Кодексу України з процедур банкрутства підготовче засідання проводиться у порядку, передбаченому цим Кодексом. Зокрема, ч. 1 ст. 39 Кодексу України з процедур банкрутства передбачено, що перевірка обґрунтованості вимог заявника, а також з`ясування наявності підстав для відкриття провадження у справі про банкрутство здійснюються господарським судом у підготовчому засіданні. Відповідно до ч. 2 ст. 39 Кодексу України з процедур банкрутства у підготовчому засіданні господарський суд розглядає подані документи, заслуховує пояснення сторін, оцінює обґрунтованість заперечень боржника, вирішує інші питання, пов`язані з розглядом справи. При вирішенні питання про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи за результатами проведення підготовчого засідання, дослідивши матеріали відповідної заяви фізичної особи, суд повинен, серед іншого, визначитися з питанням наявності грошових вимог до боржника та розміру таких вимог за станом на час подання заяви до суду, несплати боржником на користь кредиторів належних ним коштів. Поряд із цим, при вирішенні питання про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи суд зобов`язаний дослідити не тільки надану заявником інформацію про кредитні договори, за якими у заявника, як стверджується за його заявою, наявні грошові зобов`язання (зокрема, прострочені) за кредитами (позиками) тощо, але й дослідити та встановити безпосередні докази укладання таких договорів, наявності та розміру заборгованості за такими договорами. Отже, обов`язком суду при вирішенні питання про наявність грошового зобов`язання та визначенні неплатоспроможності є встановлення прострочених грошових зобов`язань боржника перед кредиторами станом на час подання відповідної заяви до суду. Перевірка обґрунтованості вимог заявника, а також з`ясування наявності підстав для відкриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) здійснюються господарським судом у підготовчому засіданні. За наслідками підготовчого засідання господарський суд постановляє ухвалу про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність або про відмову у відкритті провадження у справі про неплатоспроможність. Господарський суд постановляє ухвалу про відмову у відкритті провадження у справі про неплатоспроможність, якщо: 1) відсутні підстави для відкриття провадження у справі про неплатоспроможність; 2) боржник виконав зобов`язання перед кредитором (кредиторами) у повному обсязі до підготовчого засідання суду; 3) боржника притягнуто до адміністративної або кримінальної відповідальності за неправомірні дії, пов`язані з неплатоспроможністю; 4) боржника визнано банкрутом протягом попередніх п`яти років. Відмова у відкритті провадження у справі про банкрутство не перешкоджає повторному зверненню до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство за наявності підстав, встановлених цим Кодексом (ч. 7 ст. 39 Кодексу України з процедур банкрутства).

Із наведеного можна дійти висновку, що процедура відкриття провадження у справі про банкрутство є «квазі-позовною» за своїми процедурними характеристиками та змістом [6, с. 91]. Крім того, Р.Б. Поляков звертає увагу на те, що «... підготовчому засіданню у процедурі банкрутства притаманні ті самі принципи господарського процесу, що застосовуються у позовному провадженні: змагальності, диспозитивності, пропорційності» [7, с. 142].

Висновки. Відкриття провадження у справі про неплатоспроможність є окремою, самостійною та обов'язковою стадією такого провадження. Метою зазначеної стадії є встановлення наявності обставин, які свідчать про неплатоспроможність чи загрозу неплатоспроможності боржника, що є основною підставою для ініціювання провадження про неплатоспроможність фізичної особи. Перевірка обґрунтованості вимог заявника, а також з`ясування наявності підстав для відкриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) здійснюються господарським судом у підготовчому засіданні. За наслідками підготовчого засідання господарський суд постановляє

ухвалу про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність або про відмову у відкритті провадження у справі про неплатоспроможність. Наділяючи боржника виключним правом на подання заяви про відкриття провадження про неплатоспроможність Кодекс України з процедур банкротства висуває вимоги до його поведінки. Таке виключне право боржника покладає на нього підвищений стандарт добросовісної поведінки. Стадія відкриття провадження у справі про неплатоспроможність є першим процесуальним фільтром добросовісності боржника, на якій може крім іншого надаватися оцінка поведінки боржника на предмет зловживання процесуальним правом на ініціювання відповідних судових процедур. Ефективна протидія зловживанню процесуальним на подання заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність є необхідною умовою забезпечення балансу публічного та приватного інтересу і підвищення довіри до інституту неплатоспроможності цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постанова Постанова Верховного суду у справі № 910/6639/20 від 22.09.2021. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100456026.
2. Поляков Б.М. Зловживання боржником своїми правами в процедурі неплатоспроможності фізичних осіб. Юридичний науковий електронний журнал. № 2/25. URL: http://lsej.org.ua/2_2025/104.pdf.
3. Панаід Я.І. Суперечлива поведінка як різновид зловживання процесуальними правами в контексті принципу добросовісності в цивільному судочинстві. Український та зарубіжний досвід. *Наукові перспективи*. № 5(59) 2025. URL: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-5(59)-1382-1397.
4. Дудка В.В. Зловживання правом на ініціювання провадження у справі про банкрутство. *Юридична наука.* № 1(103). 2020. С. 259–264. URL: https://journal-nam.com.ua/index.php/journal/article/view/33.
5. Панаід Я.І. Зловживання процесуальними правами в контексті принципу добросовісності в цивільному судочинстві: поняття та ознаки. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. Вип. 5 (58). С. 40–48. URL: http://pjv.nuoua.od.ua/v5_2024/9.pdf.
6. Колос Ю.В. Особливості відкриття провадження у справах про неплатоспроможність фізичних осіб. *Прикарпатський юридичний вісник.* Випуск 3 (56). 2024. С. 90–94. URL:https://mail.google.com/mail/u/0/?pli=1#inbox?projector=1.
7. Поляков Р.Б. Підготовче засідання у справі про банкрутство (неплатоспроможність). *Актуальні проблеми держави і права.* 2023. № 97. С. 137–152. URL: http://www.apdp.in.ua/v97/18.pdf.
8. Постанова Верховного Суду у справі № 909/1028/20 від 11.11.2025. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131882925.
9. Постанова Постанова Верховного суду у справі № 916/1482/21 від 08.12.2022. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108058802.

УДК 347.13
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.75

ПРИВАТНОПРАВОВІ ВІДНОСИНИ З УПРАВЛІННЯ АКТИВАМИ, НА ЯКІ НАКЛАДЕНО АРЕШТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЧИ У СПРАВІ ПРО ВИЗНАННЯ НЕОБҐРУНТОВАНИМИ АКТИВІВ

Савулій В.О.,
аспірант Інституту правотворчості
та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0009-0005-7956-2843

Савулій В.О. Приватноправові відносини з управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів.

У статті зазначається, що запровадження інституту визнання необґрунтованими активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та стягнення таких активів у дохід держави відповідає світовим практикам боротьби із корупцією.

Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (далі – АРМА) здійснює управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні, а також у позовному провадженні у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

Доведено, що в сфері управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів, можна виокремити комплекс різноманітних відносин, які складаються з публічно-правових відносин, комплексних правовідносин та приватноправових відносин.

До публічно-правових відносин, що передують приватноправовим відносинам з управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів, належать правові відносини, які виникають з приводу накладення арешту на майно в кримінальному провадженні.

Аргументовано, що комплексними правовідносинами є відносини, які виникають щодо реалізації повноважень Національного агентства з питань запобігання корупції щодо виявлення ознак необґрунтованості активів, реалізації повноважень Спеціалізованої антикорупційної прокуратури або у визначених законом випадках – Офісу Генерального прокурора щодо звернення до суду з позовом про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, вони включають як публічно-правові, так і приватноправові відносини, є такими, що передують приватноправовим відносинам з управління активами, на які накладається арешт у справах про визнання необґрунтованими активів та стягнення їх в дохід держави.

Приватноправовими відносинами з управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів, є цивільні правовідносини з моменту прийняття АРМА в управління таких активів.

Ключові слова: необґрунтовані активи, приватноправові відносини, цивільні правовідносини, управління активами, публічно-правові відносини, комплексні правовідносини, арешт на майно.

Savulii V.O. Private law relations on assets management seized within criminal proceedings or in cases on admitting assets as unfounded.

The author of the article has noted that introduction of the institution of admitting assets of persons authorized to perform state or local self-government functions as unfounded and vindication of such assets to the government revenues corresponds to global practices of combating corruption.

The National Agency of Ukraine for Finding, Tracing and Management of Assets Derived from Corruption and Other Crimes (hereinafter referred to as ARMA) manages seized assets within criminal proceedings, as well as within lawsuits on admitting assets as unfounded and their recovery to the government revenues.

It has been proved that a complex of various relations consisting of public law relations, comprehensive legal relations and private law relations can be singled out in the field of assets management seized within criminal proceedings or in cases on admitting assets as unfounded.

The public law relations that precede private law relations on assets management seized within criminal proceedings or in cases on admitting assets as unfounded, include legal relations arised in connection with the seizure within criminal proceedings.

It has been argued that comprehensive legal relations are those relations arised in regard to exercising the powers of the National Agency on Corruption Prevention on identifying features of assets' unfounded nature, exercising the powers of the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office or in cases specified by law – the Prosecutor General's Office in regard to filing a lawsuit to the court on admitting assets as unfounded and their vindication to the government revenues, they include both public law and private law relations, are those that precede private law relations on assets management seized within cases on admitting assets as unfounded and their vindication to the government revenues.

Private law relations on assets management seized within criminal proceedings or in cases on admitting assets as unfounded are civil legal relations from the moment ARMA takes over the management of such assets.

Key words: unfounded assets, private law relations, civil legal relations, assets management, public law relations, comprehensive legal relations, seizure.

Постановка проблеми. 28 листопада 2019 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» від 31 жовтня 2019 року № 263-IX (далі – Закон № 263-IX) [1], яким було внесено зміни, зокрема, до Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року № 435-IV [2], Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 року № 1618-IV [3].

У Пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» зазначається, що «запровадження інституту визнання необґрунтованими активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та стягнення таких активів у дохід держави буде відповідати кращим світовим практикам боротьби із корупцією» [4].

Уже шість років в Україні запроваджено правовий механізм визнання необґрунтованими активів та стягнення їх в дохід держави, який включає в себе комплекс різноманітних суспільних відносин різної галузевої належності. Для цілей цього дослідження важливим є визначення саме приватноправових відносин у сфері управління активами, на які було накладено арешт у справах про визнання необґрунтованими активів та стягнення їх в дохід держави.

Згідно з ч. 1 ст. 18^{-1} Закону України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» від 10 листопада 2015 року № 772-VIII (далі – Закон № 772-VIII про АРМА) Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (далі – АРМА, Національне агентство) «здійснює управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні, у тому числі як захід забезпечення позову, лише щодо позову, пред'явленого в інтересах держави, із встановленням заборони розпоряджатися та користуватися такими активами, а також у позовному провадженні у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави із встановленням заборони користуватися такими активами, сума або вартість яких перевищує поріг, встановлений частиною шостою статті 100 Кримінального процесуального кодексу України, та якщо це забезпечить можливість збереження їхньої економічної вартості» [5].

Метою цієї статті є виокремлення приватноправових відносин з управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів**.**

Стан опрацювання проблематики. Проблематика визнання активів необґрунтованими вже була предметом дослідження в науці цивільного права, зокрема міжнародний досвід визнання активів необґрунтованими за наявності фактів присвоєння державних активів і повернення необґрунтованих активів до державного бюджету досліджував А.В. Біцюк [6], процедура визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави була предметом дослідження Я.В. Вороніжського [7], стягнення необґрунтованих активів у дохід держави як різновид конфіскаційних санкцій в цивільному праві розглядала Н.М. Навальнєва [8]. Проте питання управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні, а також у позовному провадженні у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, з позиції приватноправового регулювання не були предметом окремих наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Частиною 2 ст. 328 ЦК України передбачено, що «право власності вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не випливає із закону або незаконність набуття права власності чи необґрунтованість активів, які перебувають у власності, не встановлені судом» [2]. Отже, цивільним законодавством України презюмується правомірність набуття активів у власність, якщо необґрунтованість активів, які перебувають у власності, не встановлено судом. Варто звернути увагу, що в назві Закону № 263-IX йдеться про «незаконні активи» осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, а в тексті законів, до яких внесено зміни, зокрема ЦК України, ЦПК України зазначається про «необґрунтовані активи». Вочевидь, незаконні активи та необґрунтовані акти не є тотожними поняттями.

Згідно з ч. 1 ст. 291 ЦПК України «суд визнає необґрунтованими активи, якщо судом на підставі поданих доказів не встановлено, що активи або грошові кошти, необхідні для придбання активів, щодо яких поданий позов про визнання їх необґрунтованими, були набуті за рахунок законних доходів» [3].

Аналіз цієї норми надає підстави для висновку, що в ЦПК України закладено презумпцію необґрунтованості активів, що суперечить положенням ч. 2 ст. 328 ЦК України щодо презумпції правомірності набуття права власності на майно.

А.В. Біцюк, аналізуючи чинне законодавство України, зазначає, що «в Україні, крім ратифікованої Конвенції ООН проти корупції, питання щодо повернення до держави необґрунтованих активів висвітлені у Законі України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку й управління активами, отриманими від корупційних та інших злочинів». У ЦПК України цим питанням присвячений розділ III, зокрема ст. 292. Вказані законодавчі акти України передбачають процедуру визнання активів необґрунтованими та їх витребування в разі недоведення відповідачем законності набуття майна (цивільну конфіскацію), що є новим для національного права та застосовується в межах цивільної юрисдикції» [6, с. 42].

Отже, на думку А.В. Біцюка, визнання активів необґрунтованими та їх витребування в разі недоведення відповідачем законності набуття майна є цивільною конфіскацією.

Н.М. Навальнєва звертає увагу на те, що «особливістю нормативного регулювання наведеної конфіскаційної санкції є те, що підстави для відповідного вилучення закладені у норми не матеріального, а процесуального права. У ЦК України стягнення необґрунтованих активів у дохід держави за рішенням суду не наведене як підстава припинення права власності[1], і таке стягнення не може ототожнюватися з конфіскацією, хоча достатньо поширеним є позначення цього інституту терміном «цивільна конфіскація», що є умовним терміном, вживаним з метою підкреслення відокремленості такої санкції від конфіскації як кримінального покарання. Визнання активів необґрунтованими і їх вилучення, на відміну від конфіскації, не пов'язується з вчиненням правопорушення, суд не повинен встановлювати у діях відповідача склад того чи іншого правопорушення під час набуття цього майна» [8, с. 176–177].

Б. Слободян зауважує, що «у міжнародно-правовій площині заведено розрізняти кілька моделей конфіскації, зокрема проти майна (in rem – буквально «проти речі») та проти особи (in personam). Позови проти майна є «класичними» для інституту цивільної конфіскації. Тобто буквально позов подається проти речі. Позов проти особи (in personam) передбачає пред'явлення позову проти власника певного активу, а сам процес доказування дещо спрощується, оскільки стягнення не ставиться в залежність від кримінального провадження, предикатного злочину та

[1] Таке положення існувало на час підготовки наукової статті авторкою.

особи власника майна, а тягар доказування законності походження коштів покладається на його власника» [9].

Підтримуючи позицію, що визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави не тотожно поняттю цивільної конфіскації, оскільки, зокрема, необґрунтовані активи не тотожні «протиправним» або «незаконним» активам, повернемося до виокремлення приватноправових відносин щодо управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів.

Накладення арешту на майно в кримінальному провадженні врегульовано ст. 170 Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI [10]. Відносини, які виникають з приводу накладення арешту на майно в кримінальному провадженні, є публічно-правовими, вони виникають щодо «позбавлення за ухвалою слідчого судді або суду права на відчуження, розпорядження та/або користування майном, щодо якого існує сукупність підстав чи розумних підозр вважати, що воно є доказом кримінального правопорушення, підлягає спеціальній конфіскації у підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб, конфіскації у юридичної особи, для забезпечення цивільного позову, стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди, можливої конфіскації майна» [10].

Відносини, які виникають з приводу накладення арешту на майно в кримінальному провадженні, передують приватноправовим відносинам, які складаються з управління цим майном, що здійснюватиме АРМА.

Відповідно до п. 5^{-7} ч. 1 ст. 12 Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) «з метою виконання покладених на нього повноважень має такі права: у разі встановлення ним доказів того, що особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, набула необґрунтовані активи або що такі активи набула інша особа за її дорученням чи в інших передбачених ст. 290 Цивільного процесуального кодексу України випадках, – порушувати перед Спеціалізованою антикорупційною прокуратурою або у визначених законом випадках – перед Офісом Генерального прокурора питання щодо звернення до суду з позовом про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави» [11].

Згідно з ч. 3 ст. 51^{-3} Закону України «Про запобігання корупції» «у разі виявлення за результатами повної перевірки декларації ознак необґрунтованості активів НАЗК надається можливість суб'єкту декларування протягом десяти робочих днів надати письмове пояснення за таким фактом із відповідними доказами. У разі ненадання суб'єктом декларування у зазначені строки письмових пояснень і доказів чи надання не в повному обсязі НАЗК інформує про це Національне антикорупційне бюро України та Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру» [11].

Активи, щодо яких судом на підставі поданих доказів не встановлено, що вони або грошові кошти, необхідні для їх придбання, були набуті за рахунок законних доходів, є необґрунтованими і підлягають стягненню в дохід держави за рішенням суду в установленому законом порядку (ч. 2 ст. 69 Закону України «Про запобігання корупції») [11].

Аналіз наведених вище положень ч. 2 ст. 69 Закону України «Про запобігання корупції» свідчить, що в антикорупційному законі закріплено правову презумпцію необґрунтованості активів, що є аналогічним до положень ч. 1 ст. 291 ЦПК України, проте суперечить положенням ч. 2 ст. 328 ЦК України, якими презюмується правомірність набуття активів у власність.

При цьому важливо враховувати, що «право власності припиняється у разі визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави» (п. 12 ч. 1 ст. 346 ЦК України) [2].

Згідно з ч. 1 ст. 290 ЦПК України «позов про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави подається та представництво держави в суді здійснюється прокурором Спеціалізованої антикорупційної прокуратури. У справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави щодо активів працівника Національного антикорупційного бюро України, прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури чи активів, набутих іншими особами в передбачених цією статтею випадках, звернення до суду та представництво держави в суді здійснюються прокурорами Генеральної прокуратури України за дорученням Генерального прокурора» [3].

Відповідно до п. 1^{-1} ст. 150 ЦПК України «позов забезпечується накладенням арешту на активи, які є предметом спору, чи інші активи відповідача, які відповідають їх вартості, у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави» [3].

З часів Стародавнього Риму відомо, що право публічне стосується інтересів держави і суспільства, а право приватне – інтересів окремих осіб.

Є.О. Харитонов наголошує, що «сфера публічно-правова враховує інтереси, перш за все, публічні, загальні, а отже такі, що з деякою мірою умовності можуть бути названі «державними». У цій сфері суб'єктивне право формується за нормативним, вольовим принципом. Тому, коли йдеться про публічне право, саме держава за допомогою законодавчих актів визначає публічний інтерес. Він домінує у цих відносинах. Тут виражається воля держави і за допомогою правових норм відбувається узгодження індивідуальних інтересів у синтезованому інтересі публічному. На цьому підґрунті вимальовуються специфічні властивості публічно-правових та приватноправових відносин як таких, що акцентують увагу, передусім, на обов'язках суб'єктів (публічно-правові відносини) або на правах уповноважених учасників (приватні правовідносини)» [12, с. 5].

Якщо йдеться про пред'явлення позову про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, то можна говорити про пріоритет публічного інтересу, з приводу правової охорони якого й складаються публічно-правові відносини. Натомість в аспекті правовідносин власності, коли у власника необґрунтовані активи стягуються в дохід держави, що є підставою припинення права власності, виникають приватноправові відносини, врегульовані нормами цивільного права.

У контексті аналізу правової природи відносин, які виникають щодо реалізації повноважень Національного агентства з питань запобігання корупції щодо виявлення ознак необґрунтованості активів, реалізації повноважень Спеціалізованої антикорупційної прокуратури або у визначених законом випадках – Офісу Генерального прокурора щодо звернення до суду з позовом про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, то, вбачається, що такі відносини за своєю правовою природою є комплексними, вони включають як публічно-правові, так і приватноправові відносини, причому є такими, що передують приватноправовим відносинам з управління активами, на які накладається арешт у справах про визнання необґрунтованими активів та стягнення їх в дохід держави.

Згідно з пунктами 1-3 ч. 1 ст. 19 Закону № 772-VIII про АРМА «активи приймаються Національним агентством в управління на підставі: 1) ухвали слідчого судді, суду про передачу активів Національному агентству для здійснення заходів з управління активами з метою забезпечення його збереження або збереження його економічної вартості; 2) ухвали слідчого судді, суду про передачу активів Національному агентству для реалізації; 3) згоди власника активів» [5].

Відповідно до ч. 5 ч. 1 ст. 19 Закону № 772-VIII про АРМА «з метою зберігання активів Національне агентство має право: 1) укладати цивільно-правові договори із суб'єктами господарювання, які мають необхідну матеріально-технічну базу, персонал з відповідними професійними навичками та досвід для забезпечення належного зберігання активів; 2) укладати цивільно-правові договори із спеціалізованими організаціями для забезпечення охорони активів, які потребують захисту від зовнішніх впливів або ризиків посягання; 3) проводити інвентаризацію активів з метою перевірки їхнього стану та відповідності умов зберігання; 4) замовляти експертні висновки або консультації щодо активів, наділених специфічними ознаками; 5) вживати інших заходів, необхідних для забезпечення належних умов зберігання активів» [5].

Аналіз наведених вище положень щодо прийняття АРМА активів в управління надає підстави для висновку, що з моменту прийняття АРМА в управління активів, на які накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів, виникають саме цивільні відносини з управління такими активами як приватноправові відносини.

Зважаючи на те, що Національне агентство є юридичною особою публічного права (ч. 7 ст. 2 Закону № 772-VIII про АРМА), відповідно, воно бере участь в приватноправових відносинах з урахуванням положень ст. 82 ЦК України: «на юридичних осіб публічного права у цивільних відносинах поширюються положення цього Кодексу, якщо інше не встановлено законом» [2].

Отже, АРМА здійснює управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів, як учасник цивільних правовідносин, реалізуючи свою цивільну правосуб'єктність в межах, визначених Законом № 772-VIII про АРМА.

Всі ці відносини (публічно-правові та приватноправові) разом створюють комплекс різногалузевих правових відносин, які виникають в сфері управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів.

Висновки. Таким чином, в сфері управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів, можна виокремити комплекс різноманітних відносин, які складаються з публічно-правових відносин, комплексних правовідносин та приватноправових відносин. До публічно-правових відносин, що передують приватноправовим відносинам з управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів, належать правові відносини, які виникають з приводу накладення арешту на майно в кримінальному провадженні. Комплексними правовідносинами є відносини, які виникають щодо реалізації повноважень Національного агентства з питань запобігання корупції щодо виявлення ознак необґрунтованості активів, реалізації повноважень Спеціалізованої антикорупційної прокуратури або у визначених законом випадках – Офісу Генерального прокурора щодо звернення до суду з позовом про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. Приватноправовими відносинами з управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів, є цивільні правовідносини з моменту прийняття АРМА в управління таких активів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів : Закон України від 31 жовтня 2019 року № 263-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/263-20#n42 (дата звернення: 15.11.2025).
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 15.11.2025).
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 15.11.2025).
4. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів». URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1031&skl=10 (дата звернення: 15.11.2025).
5. Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів : Закон України від 10 листопада 2015 року № 772-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-19#Text (дата звернення: 15.11.2025).
6. Біцюк А.В. Визнання активів необґрунтованими за наявності фактів присвоєння державних активів і повернення необґрунтованих активів до державного бюджету: міжнародний досвід. *Часопис цивілістики*. 2021. № 41. С. 40–44. URL: http://clj.nuoua.od.ua/archive/41/7.pdf (дата звернення: 18.11.2025).
7. Вороніжський Я.В. Ключові особливості процедури визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 92–99. URL: http://lsej.org.ua/8_2023/19.pdf (дата звернення: 18.11.2025).
8. Навальнєва Н.М. Конфіскаційні санкції у цивільному праві : дис. … доктора філософії: 081 «Право». Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2020. 251 с.
9. Слободян Б. Інститут стягнення необгрунтованих активів: перші результати і помилки. *Юридична газета*. 22.05.2023. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/institut-styagnennya-neobruntovanih-aktiviv-pershi-rezultati-i-pomilki.html (дата звернення: 20.11.2025).
10. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#n1662 (дата звернення: 20.11.2025).
11. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення: 20.11.2025).
12. Харитонов Є.О. Деякі питання «різнорівневої» класифікації цивільних правовідносин. *Часопис цивілістики*. 2008. Вип. 6. С. 5–10. URL: http://clj.nuoua.od.ua/archive/6/4.pdf (дата звернення: 20.11.2025).

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.76

ЗАОЧНИЙ РОЗГЛЯД СПРАВИ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЧАСУ

Серпак О.В.,
студент 1-го курсу магістратури
факультету юстиції
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0009-0347-3974

Серпак О.В. Заочний розгляд справи: теоретико-прикладні проблеми крізь призму часу.
Наукова стаття присвячена аналізу інституту заочного розгляду справи у цивільному судочинстві України.

У роботі звертається увага на питання історичного розвитку процедури заочного розгляду у законодавстві нашої держави за різних епох.

Ключовими визначено проблеми, які стосуються функціонування згаданого інституту і які мають як науково-теоретичний, так і практичний характер. Зокрема, автором було проаналізовано правові акти Комітету Міністрів Ради Європи, позиції вчених-правників, практику українських судів та Європейського суду з прав людини, а також положення Цивільного процесуального кодексу України 2004 р. як до його оновлення у 2017 р., так і після цього. За результатами проведеного дослідження автор виокремив низку проблем і запропонував їх вирішення. Також у ході написання роботи було:

– надано коментар щодо нових умов проведення заочного розгляду справи;

– висловлено власне бачення щодо деяких питань, які ставали предметом аналізу у наукових дослідженнях;

– здійснено порівняльно-правове дослідження шляхом:

1) аналізу положень Цивільного процесуального кодексу Азербайджанської Республіки, якими врегульовано процедуру заочного провадження;

2) вивчення релевантного законодавства Республіки Казахстан, а також позицій казахських правників щодо функціонування інституту заочного провадження;

– запропоновано вирішення суто філологічних питань, пов'язаних із досліджуваним інститутом;

– звернено увагу на проблему узгодженості скасування заочного рішення із принципом остаточності і незмінності судового рішення (лат. *res judicata pro veritate habetur*).

Для підвищення рівня ефективності сприйняття інформації наукова стаття містить такі інфографічні об'єкти, як таблицю («Порівняння умов проведення заочного розгляду справи») та схему («Алгоритм перегляду, скасування та оскарження заочного рішення»).

Загалом, робота покликана сприяти детальному вивченню процедури заочного розгляду справи у цивільному процесі України, а також вирішенню проблемних питань правозастосування, та стане у пригоді вченим-правникам, юристам-практикам і здобувачам вищої юридичної освіти.

Ключові слова: цивільне процесуальне право, цивільне процесуальне законодавство, заочний розгляд справи.

Serpak O.V. Default proceedings: theoretical and practical problems through the prism of time.
This scientific article is devoted to the analysis of the institution of default proceedings in civil proceedings in Ukraine.

The work draws attention to the historical development of default proceedings in the legislation of our state during different eras.

The key issues identified relate to the functioning of the aforementioned institution and are both scientific-theoretical and practical in nature. In particular, the author analysed the legal acts of the

Committee of Ministers of the Council of Europe, the positions of legal scholars, the practice of Ukrainian courts and the European Court of Human Rights, as well as the provisions of the Civil Procedure Code of Ukraine of 2004, both before and after its update in 2017. Based on the results of the study, the author identified a number of problems and proposed solutions to them. Also, during the writing of the work:

– comments were provided on the new conditions for conducting default proceedings;

– personal views were expressed on some issues that were the subject of analysis in scientific research;

– a comparative legal study was carried out by:

1) analysing the provisions of the Civil Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, which regulate the procedure for default proceedings;

2) studying the relevant legislation of the Republic of Kazakhstan, as well as the positions of Kazakh lawyers on the functioning of the institution of default proceedings;

– proposing solutions to purely philological issues related to the institution under study;

– drawing attention to the problem of the consistency of the annulment of a default judgment with the principle of finality and immutability of a court decision (Latin: *res judicata pro veritate habetur*).

To improve the effectiveness of information perception, the scientific article contains such infographic objects as a table ('Comparison of conditions for conducting default proceedings') and a diagram ('Algorithm for reviewing, cancelling and appealing an default proceedings decision').

In general, the work is intended to contribute to a detailed study of the procedure for default proceedings in civil proceedings in Ukraine, as well as to the resolution of problematic issues of law enforcement, and will be useful to legal scholars, practising lawyers and students of higher legal education.

Key words: civil procedural law, civil procedural legislation, default proceedings.

Постановка проблеми. Витоки інституту заочного розгляду справи сягають давнини. В своїх роботах К. В. Погорєлова та Г. В. Татаренко зазначають: «Він був відомий ще римському праву. В історії національного цивільного процесу перше згадування про наслідки відсутності сторони при розгляді справи містила у собі "Руська правда", згодом подібне згадування містила й Псковська судна грамота (XV–XVI ст.)» [1, с. 163]. При цьому у юридичній науковій літературі існує думка, згідно з якою: «для української національної системи права інститут заочного розгляду справ є достатньо новим» [1, с. 167]. Використання історичного методу наукового дослідження дає підстави стверджувати, що питання заочного розгляду справи регламентувалися Цивільно-процесуальним кодексом Української СРР 1924 р. (далі – ЦПК УСРР 1924 р.). Зокрема, ст. 98 ЦПК УСРР 1924 р. було передбачено, що: «нез'явлення сторін, про яких судові відомо, що їм повістку було вручено, не становить перешкод для розгляду та розв'язання справи. Суд вправі був вдатися до позавічного присуду» [2, с. 671]. Однак необхідно констатувати, що наступний цивільний процесуальний закон радянської України – Цивільний процесуальний кодекс Української РСР 1963 р. – не містив положень, які б регулювали порядок заочного розгляду справи. Отже, досліджуваний інститут було відновлено лише із прийняттям Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV (далі – ЦПК України) та збережено, незважаючи на суттєві зміни релевантного законодавства у 2017 р. При цьому у колах учених-процесуалістів досі тривають дискусії щодо місця заочного розгляду справи у цивільному судочинстві України.

Метою дослідження є характеристика процедури заочного розгляду справи та виділення проблем, які були виявлені нами шляхом опрацювання відповідних науково-теоретичних позицій правників і аналізу емпіричної бази, а також надання авторських пропозицій щодо їх вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Питання, пов'язані із заочним розглядом справи, порушувалися у роботах таких дослідників, як, зокрема, К.В. Погорєлова, Г.В. Татаренко, Л.О. Андрієвська, А.В. Крупіцька, Д.О. Скляр та деяких інших.

Виклад основного матеріалу. Сутність заочного розгляду справи. Заочне рішення. Комплексне дослідження міжнародних актів м'якого права (англ. *soft law*) доводить те, що заочний розгляд справи є прогресивною процедурою цивільного судочинства на сучасному етапі його розвитку. Відповідно до п. 9 Рекомендації № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя, ухваленої Комітетом Міністрів Ради Європи на 68 засіданні заступників міністрів 14 травня 1981 р.: «Слід розробити заходи відносно неопротестованих або незаперечних позовних вимог, задля винесення остаточного рішення швидко, без непотрібних формальностей, особистої явки в суд чи зайвих витрат» [3]. Згідно з п. 2 принципу 2 Додатку до Рекомендації № R (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо

принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя, ухваленої Комітетом Міністрів Ради Європи на 367 засіданні заступників міністрів 28 лютого 1984 р.: «Коли в ході судового провадження сторона поводиться недобросовісно і явно зловживає процедурою з очевидною метою затягти провадження, суд має бути наділений повноваженнями … невідкладно винести рішення по суті справи …» [4].

Аналіз положень ЦПК України дозволяє дійти висновку про те, що: «заочний розгляд справи не є окремим видом провадження, а є специфічною процедурою у рамках позовного провадження (як загального так і спрощеного)» [5, с. 199]. Це підтверджується:

– архітектонікою ЦПК України. Так, глава 11 «Заочний розгляд справи» розміщена у розділі ІІІ «Позовне провадження». Водночас, детальна регламентація цього інституту здійснена після викладення приписів, регулюючих правила загального та спрощеного позовного провадження;

– положеннями ч. 2 ст. 281 ЦПК України: «Розгляд справи і ухвалення рішення проводяться за правилами загального чи спрощеного позовного провадження з особливостями, встановленими цією главою» [6].

Переходячи безпосередньо до положень ЦПК України, якими встановлено порядок проведення заочного розгляду справи, необхідно зазначити, що згідно з ч. 1 ст. 280 ЦПК України: «Суд може ухвалити заочне рішення на підставі наявних у справі доказів за одночасного існування таких умов: 1) відповідач належним чином повідомлений про дату, час і місце судового засідання; 2) відповідач не з'явився в судове засідання без поважних причин або без повідомлення причин; 3) відповідач не подав відзив; 4) позивач не заперечує проти такого вирішення справи» [6]. Зі змісту наведеного припису випливає, що для проведення заочного розгляду потрібна наявність одразу всіх чотирьох умов.

Варто відзначити, що у порівнянні із положеннями ЦПК України про заочний розгляд справи, які існували до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII, нова регламентація досліджуваної процедури видається більш виваженою (***див. Таблицю 1***).

Таблиця 1

Порівняння умов проведення заочного розгляду справи	
ЦПК України у редакції до 15 грудня 2017 р. (ч. 1 ст. 224)	***ЦПК України у редакції з 15 грудня 2017 р. (ч. 1 ст. 280)***
«[Відповідач] належним чином повідомлений» [7]	«Відповідач належним чином повідомлений про дату, час і місце судового засідання» [6]
«Неявка в судове засідання відповідача … від якого не надійшло заяви про розгляд справи за його відсутності або якщо повідомлені ним причини неявки визнані неповажними» [7]	«Відповідач не з'явився в судове засідання без поважних причин або без повідомлення причин» [6]
–	«Відповідач не подав відзив» [6]
«Позивач не заперечує проти такого вирішення справи» [7]	«Позивач не заперечує проти такого вирішення справи» [6]

При цьому у судовій практиці, а також у юридичній науковій літературі досі залишається невизначеність із певних питань. Так, лист Верховного Суду України від 1 травня 2007 р. був виданий з метою узагальнення практики ухвалення та перегляду судами заочних рішень у цивільних спра-

вах. Згідно з положеннями цього листа: «Необхідною умовою для заочного провадження є неявка відповідача в судове засідання. Неявкою відповідача є його фактична відсутність у залі судового засідання при розгляді справи по суті. При цьому необхідно враховувати, що неявкою відповідача є його особиста відсутність, а також відсутність його представника … *Вбачається правильним, що неявка відповідача в судове засідання після оголошеної перерви, зупинення провадження у справі та поновлення її слухання не дає підстав для ухвалення заочного рішення* (курсив наш. – *О.С.*), оскільки відповідач брав участь у попередніх засіданнях, йому роз'яснювали його права та обов'язки, він висловлював свою думку і ставлення до позовних вимог» [8]. Водночас абз. 1 п. 30 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції» від 12 червня 2009 р. № 2 містить наступне положення: «Заочний розгляд судом цивільної справи … допускається лише у тому разі, коли відповідач або всі відповідачі у справі, якщо їх було кілька, повідомлені належним чином про час і місце судового розгляду, не з'явилися в судове засідання при відсутності в ньому їх представників … *або такі особи залишили залу судового засідання до його закінчення* (курсив наш. – *О.С.*)» [9]. На нашу думку, процедура заочного розгляду справи повинна застосовуватися виключно у випадку пасивності відповідача. Ситуація, за якої відповідач або його представник через певні обставини залишили залу судового засідання передчасно, все ж передбачає, що вони були присутні під час розгляду справи по суті, а тому проявили процесуальну активність.

Очевидною новелою серед умов проведення заочного розгляду справи є неподання відповідачем відзиву. Незважаючи на те, що деякі науковці відстоюють позицію, згідно з якою подання відзиву є обов'язком, а не правом відповідача (див.: [10, с. 390]), ми, спираючись на відсутність відповідних імперативних положень ЦПК України, виходимо з того, що подання відзиву є бажаною, але не обов'язковою дією. Тому, на перший погляд, може виникнути запитання, чи доцільно застосовувати по відношенню до відповідача таку процедуру, як заочний розгляд справи, якщо він, зокрема, вирішив не реалізовувати своє право. Вважаємо, що законодавець, увівши цю умову, прагнув не поставити відповідача у більш тісні рамки, а навпаки – зменшити кількість випадків, за яких досліджуваний інститут реалізовувався б на практиці, адже неподання відзиву, а також відповідність всім іншим умовам заочного розгляду, свідчить про абсолютну пасивність відповідача у процесі, що, безумовно, не може залишатися поза увагою суду.

Окрім того, у наукових колах існує позиція, згідно з якою: «Можна виділити ще одну умову, яка прямо не встановлена ч. 1 ст. 280 ЦПК, але є необхідною для прийняття рішення про проведення заочного розгляду – відсутність клопотання відповідача про розгляд справи за його відсутності. Ця умова передбачена ст. ст. 211, 223 ЦПК» [11, с. 508]. На нашу думку, така умова повністю охоплюється положеннями п. 2 ч. 1 ст. 280 ЦПК України щодо того, що відповідач не з'явився в судове засідання без повідомлення причин, адже клопотання відповідача про розгляд справи за його відсутності, як правило, містить причини неможливості його прибуття до суду.

Потрібно відмітити, що ч. 2 ст. 280 ЦПК України конкретизовано умову проведення заочного розгляду справи, передбачену п. 2 ч. 1 ст. 280 ЦПК України, за наявності процесуальної співучасті. Так, «у разі участі у справі кількох відповідачів заочний розгляд справи можливий у випадку неявки в судове засідання всіх відповідачів» [6]. Слід зауважити, що участь у справі кількох позивачів та/або відповідачів тягне за собою необхідність виконання всіх інших умов проведення заочного розгляду, встановлених ч. 1 ст. 280 ЦПК України, щодо кожного з них.

У науковій літературі зустрічається позиція, відповідно до якої «*особливістю заочного розгляду справи* (курсив наш. – *О. С.*)» [12, с. 134] є те, що: «*при заочному розгляді справи позивач обмежений у праві змінити предмет або підставу позову, збільшити розмір позовних вимог* (курсив наш. – *О. С.*), бо використання таких прав тягне порушення прав відповідача, тому у разі зміни позивачем предмета або підстави позову, зміни розміру позовних вимог суд відкладає судовий розгляд для повідомлення про це відповідача (ч. 3 ст. 280 ЦПК)» [12, с. 134]. На наш погляд, аналіз положень законодавства дає підстави поставити під сумнів це твердження. Згідно з п. 2 ч. 2 ст. 49 ЦПК України: «Крім прав та обов'язків, визначених у статті 43 цього Кодексу: позивач вправі збільшити або зменшити розмір позовних вимог до закінчення підготовчого засідання або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження» [6]. Відповідно до ч. 3 ст. 49 ЦПК України: «До закінчення підготовчого засідання позивач має право змінити предмет або підстави позову шляхом подання письмової заяви. У справі, що розглядається за правилами спрощеного позовного провадження, зміна предмета або

підстав позову допускається не пізніше ніж за п'ять днів до початку першого судового засідання у справі» [6]. Зі змісту цих приписів випливає, що збільшення або зменшення розміру позовних вимог, зміна предмета або підстав позову, а, отже, і повідомлення про це відповідача – відбуваються до постановлення судом ухвали про заочний розгляд справи. Під час заочного розгляду справи позивач не має таких процесуальних прав. Зважаючи на наведену аргументацію, у цій ситуації стверджувати про «особливість заочного розгляду справи» – неможливо.

Досліджуючи питання, пов'язані із заочним розглядом справи, доцільним є звернення і до зарубіжного досвіду. Аналіз законодавства держав на пострадянському просторі доводить – інститут заочного розгляду справи існує не тільки в Україні. Наприклад, згідно зі ст. 238.1. Цивільного процесуального кодексу Азербайджанської Республіки, затвердженого Законом Азербайджанської Республіки від 28 грудня 1999 р. № 780-IQ: «У разі неявки до судового засідання відповідача, належним чином повідомленого про час і місце судового засідання, та неповідомлення ним про причини неявки, у справі може бути винесено заочне рішення, якщо позивач проти цього не заперечує» [13]. Водночас, варто звернути увагу і на законодавство Республіки Казахстан. Так, у Цивільному процесуальному кодексі Республіки Казахстан від 31 жовтня 2015 р. № 377-V [14] було передбачено главу 21 «Заочне провадження і заочне рішення». Однак, відповідно до пп. 18 п. 2 ст. 1 Закону Республіки Казахстан «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Республіки Казахстан з питань вдосконалення цивільного процесуального законодавства та розвитку інститутів позасудового та досудового врегулювання спорів» від 20 грудня 2021 р. № 84-VII [15] зазначену главу було виключено. За оцінкою казахських юристів: «*Раніше багато хто користувався правилами заочного провадження для затягування процесу* (курсив наш. – *О. С.*), зараз із його скасуванням така можливість втратилася» [16].

Прагнучи до комплексного дослідження явища заочного розгляду справи, вважаємо за потрібне звернути увагу не тільки на юридичні, а й на філологічні аспекти цього питання. Згідно з Академічним тлумачним словником української мови: «Заочний – той, який відбувається за відсутності особи, якої що-небудь стосується» [17]. Зрозуміло, що по відношенню до відповідача, відсутнього у судовому засіданні, розгляд справи є заочним. Однак, чи можна це стверджувати по відношенню до позивача, який у засіданні присутній і якого розгляд справи, безумовно, стосується? Отже, з філологічної точки зору, під словосполученням «заочний розгляд справи» розуміється розгляд справи, що проводиться за відсутності учасників судового процесу. Проте, згідно з ч. 5 ст. 279 ЦПК України такий розгляд має назву «без повідомлення сторін за наявними у справі матеріалами» [6]. На нашу думку, варто замислитися над більш точною назвою для досліджуваної процедури (наприклад, «розгляд справи за процесуальної пасивності відповідача»).

За наслідками заочного розгляду справи суд ухвалює заочне рішення. За формою і змістом заочне рішення повинно відповідати вимогам, встановленим статтями 263 і 265 ЦПК України, і, крім цього, у ньому має бути зазначено строк і порядок подання заяви про його перегляд. Відповідачам, які не з'явилися в судове засідання, направляється копія заочного рішення в порядку, передбаченому статтею 272 ЦПК України (див. статті 282, 283 ЦПК України) [6].

Перегляд, скасування та оскарження заочного рішення. Законодавець надає право відповідачу, у справі якого було постановлено заочне рішення, подати заяву про його перегляд. Згідно з ч. 2 ст. 284 ЦПК України: «Заяву про перегляд заочного рішення може бути подано протягом тридцяти днів з дня його проголошення» [6]. При цьому така заява подається до суду, який ухвалив заочне рішення. Вимоги до форми і змісту заяви про перегляд заочного рішення встановлені ст. 285 ЦПК України. Алгоритм перегляду, скасування та оскарження заочного рішення подано нами у вигляді інфографіки для належного сприйняття (***див. Схему 1***).

Схема 1

«Щодо права відповідача оскаржувати заочне рішення в апеляційному порядку, то слід зазначити, що в деяких країнах взагалі існує заборона оскаржувати заочне рішення в апеляційному порядку. Поряд з цим є інші підходи – оскарження в апеляційному порядку відповідачем (пасивною стороною) взагалі можливе після використання спеціального порядку перегляду заочного рішення. Перший підхід використовується, як правило, в англосаксонській системі права, якій притаманна модель заочного рішення, що ухвалюється в самостійному заочному провадженні за формальної оцінки наявних доказів у справі, тобто у спрощеній процедурі цивільного. Другий – використовується, як правило, у континентальній системі права. Процедура ухвалення заочного рішення в такому випадку не є спрощеною, оскільки суд здійснює неформальну оцінку наявних доказів у справі за загальними правилами судового розгляду, як і при ухваленні звичайного рішення, що за своїми властивостями може бути об'єктом апеляційного оскарження» [2, с. 685–686].

З аналізу чинного законодавства України випливає, що для нашої держави характерним є саме другий підхід. Однак, тут ми б хотіли звернути увагу на проблему узгодженості скасування заочного рішення із принципом остаточності і незмінності судового рішення (лат. *res judicata pro veritate habetur*).

Згідно з п. 46 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Устименко проти України» (заява № 32053/13) від 29 жовтня 2015 р.: «Одним з основоположних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності, яка передбачає дотримання принципу res judicata, тобто принципу остаточності рішення, згідно з яким *жодна зі сторін не має права домагатися перегляду остаточного і обов'язкового рішення лише з метою повторного слухання справи і постановлення нового рішення. Відхід від цього принципу можливий лише тоді, коли він зумовлений особливими і непереборними обставинами* (курсив наш. – *О.С.*)» [18].

Відповідно до частин 2 та 3 ст. 83 ЦПК України: «Позивач, особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, повинні подати докази разом з поданням позовної заяви. Відповідач, третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, повинні подати суду докази разом з поданням відзиву або письмових пояснень третьої особи» [6]. Водночас, згідно з ч. 7 ст. 285 ЦПК України: «До заяви про перегляд заочного рішення додаються докази, на які посилається заявник» [6]. При цьому з дослідження приписів ч. 1 ст. 288 ЦПК України випливає, що для скасування заочного рішення потрібно, зокрема, щоб докази, на які посилається відповідач, мали істотне значення для правильного вирішення справи. Отже, виникає ситуація, за якої відповідач подає до суду докази на стадії розгляду справи по суті, що ставить його у більш вигідне становище порівняно з позивачем, який *de jure* вже не може подати додаткових доказів. Однак, припускаємо, що на практиці суд надаватиме позивачу додатковий строк для подання доказів, посилаючись на положення ч. 5 ст. 83 ЦПК України: «У випадку визнання поважними причин неподання учасником справи доказів у встановлений законом строк суд може встановити додатковий строк для подання вказаних доказів» [6].

Ключова проблема полягає у тому, що згідно з ч. 2 ст. 287 ЦПК України: «Головуючий відкриває судове засідання і з'ясовує, хто з учасників справи з'явився, встановлює їх особу, перевіряє повноваження представників, після чого повідомляє зміст заяви і з'ясовує думку сторін та інших учасників справи щодо вимог про перегляд заочного рішення» [6], а за наслідками розгляду заяви про перегляд заочного рішення суд може своєю ухвалою, зокрема, «скасувати заочне рішення і призначити справу до розгляду за правилами загального чи спрощеного позовного провадження» (п. 2 ч. 3 ст. 287 ЦПК України) [6]. Виникає запитання про те, чи дотримується принцип *res judicata pro veritate habetur*, якщо суд, лише дізнавшись про наявність нових (навіть суттєвих) обставин справи, *спершу скасовує своє рішення*, а потім – призначає справу до нового розгляду. На нашу думку, такий порядок має профанаційний характер по відношенню до рішення, яке є актом судової влади. Вважаємо, що більш виваженим було б, наприклад, внесення змін до ЦПК України, згідно з якими суд після розгляду заяви про перегляд заочного рішення призначав би новий розгляд за правилами загального чи спрощеного позовного провадження, а за його результатами міг би прийняти два рішення:

– скасувати заочне рішення у випадку, якщо він дійшов висновку про необхідність вирішення справи на користь іншої сторони;

– залишити заочне рішення, яким справу вирішено на користь певної сторони, без змін, але ухвалити додаткове рішення, в якому викласти позицію суду щодо нових доказів і аргументів сторін (при цьому правок повинна зазнати і ч. 1 ст. 270 ЦПК України щодо підстав ухвалення додаткового рішення суду).

Строки апеляційного оскарження починали б відраховуватися з моменту проголошення нового рішення у справі або постановлення додаткового рішення.

Висновки. Заочний розгляд справи – це процедура, яка функціонує у загальному та спрощеному позовному провадженні. З урахуванням судової практики України, позицій вчених-процесуалістів, а також зарубіжного досвіду, можна констатувати, що наразі наявні кардинально різні шляхи розвитку цього інституту: від його модифікації до припинення застосування. На нашу думку, доречнішим все ж є його модифікація та подальша апробація з метою визначення перспектив його функціонування в Україні**.**

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Погорєлова К.В., Татаренко Г.В. Заочний розгляд справ у цивільному процесі України. *Актуальні проблеми права: теорія і практика.* 2018. № 2 (36). С. 163–168. URL: https://journals.snu.edu.ua/index.php/app/article/view/378/359.

2. Курс цивільного процесу: підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.; за ред. В.В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.
3. Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 68 засіданні заступників міністрів 14 травня 1981 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_81_7_1981_05_14.pdf (дата звернення: 13.12.2025).
4. Додаток до Рекомендації № R (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя, ухваленої Комітетом Міністрів Ради Європи на 367 засіданні заступників міністрів 28 лютого 1984 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_84_5_1984_02_28.pdf (дата звернення: 13.12.2025).
5. Цивільний процес: навчальний посібник для підготовки до іспитів / М.В. Жушман, Т.А. Цувіна, О.І. Попов та ін. Харків : Право, 2024. 288 с.
6. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 40–41, 42. Ст. 492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text
7. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV (у редакції від 03.08.2017). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/ed20170803#Text (дата звернення: 13.12.2025).
8. Практика ухвалення та перегляду судами заочних рішень у цивільних справах: лист Верховного Суду України від 1 травня 2007 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/VS07379 (дата звернення: 13.12.2025).
9. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції: постанова Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 р. № 2. *Вісник Верховного Суду України.* 2009. № 8. Ст. 3. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-09#Text
10. Цивільний процесуальний кодекс України : Науково-практичний коментар / за заг. ред. д.ю.н., професора, академіка Академії наук вищої школи України М.М. Ясинка. Київ: Алерта, 2018. 604 с.
11. Науково-практичний коментар. Цивільний процесуальний кодекс України / за заг. ред. Н.Ю. Голубєвої. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 840 с.
12. Цивільний процес : навчальний посібник для підготовки студентів 3-го та 4-го курсів бакалаврату літо 2022 року / уклад. К.В. Гусаров, М.В. Жушман, С.О. Кравцов та ін.; за заг. ред. проф. К.В. Гусарова. Харків: ТОВ «Оберіг», 2020. 229 с.
13. Гражданский процессуальный кодекс Азербайджанской Республики (утвержден Законом Азербайджанской Республики от 28 декабря 1999 г. № 780-IQ) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.04.2025 г.). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420065 (дата звернення: 13.12.2025).
14. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 г. № 377-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 20.11.2025 г.). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34329053 (дата звернення: 13.12.2025).
15. Закон Республики Казахстан от 20 декабря 2021 г. № 84-VII «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования гражданского процессуального законодательства и развития институтов внесудебного и досудебного урегулирования споров». URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39218292&pos=3;-108#pos=3;-108 (дата звернення: 13.12.2025).
16. Процесс пошёл. В Казахстане отменили заочное судопроизводство по гражданским делам. URL: https://time.kz/articles/territory/2022/02/09/protsess-poshyol (дата звернення: 13.12.2025).
17. Академічний тлумачний словник української мови (онлайн-версія). URL: https://sum.in.ua/ (дата звернення: 13.12.2025).
18. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Устименко проти України» (заява № 32053/13) від 29 жовтня 2015 р. *Офіційний вісник України.* 2016. № 44. Ст. 102. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_b27#Text

УДК 347.94:949
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.77

ДОВЕДЕННЯ І ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВІ ЗА ПОЗОВОМ МОНАХИНІ НА ЇЇ ПРОЖИВАННЯ В МОНАСТИРІ ПІСЛЯ ПРИПИНЕННЯ ЧЕРНЕЧОГО СТАТУСУ (У КОНТЕКСТІ ЗВЕРНЕННЯ ВЕРХОВНОГО СУДУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЗА КОНСУЛЬТАТИВНИМ ВИСНОВКОМ)

Сокалюк В.П.,
аспірант кафедри міжнародного та приватного права
Київського університету права
Національної академії наук України,
член Ради адвокатів Одеської області
ORCID: 0009-0002-6858-8843
e-mail: vsevolodsokaluk@gmail.com

Сокалюк В.П. Доведення і доказування в справі за позовом монахині на її проживання в монастирі після припинення чернечого статусу (у контексті звернення Верховного Суду до Європейського суду з прав людини за консультативним висновком).

У статті аналізується судова справа, яка знаходиться на розгляді у Верховному Суді (далі – ВС). Йдеться про визнання права монахині, яка втратила чернечий статус, на проживання у келії монастиря. Відповідач вказує, що згідно норм канонічного права монахиня має залишити келію, оскільки втратила свій статус. Прямих норм, які б регулювали дані правовідносини у законодавстві України не має. Автор висловлює доводи, міркування, аргументи щодо запиту ВС до ЄСПЛ та тих питань, відповіді на які потребує ВС у консультативному висновку. При вирішенні справи має застосовуватися аналогія закону та аналогія права, а не канонічне право, оскільки позивачка посилається на природне право на житло, яке отримала законно від монастиря, тривалий час проживала у келії, а тепер вона не має де жити.

Автор посилається на визначальні норми законодавства України, зокрема, ст. 11 Конституції України, ч. 2 ст. 7 Цивільного кодексу України (далі-ЦК). Згідно ч. 3 ст. 35 Конституції України церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, тому вважає, що такий спір вийшов за межі канонічного спору і підлягає розгляду судами України згідно ч. 3 ст. 124 Конституції України. У даному випадку відносини слід кваліфікувати за Житловим кодексом України (далі-ЖКУ), який із зрозумілих причин не кваліфікує умови проживання в монастирях, оскільки церква відокремлена від держави, тому суд при розгляді цієї справи слід застосовувати аналогію закону. У контексті можливості застосування судом аналогії закону, тобто ст. 116 ЖКУ варто звернути увагу на положення цієї норми про правила «соціалістичного співжиття». Не зважаючи на всю парадоксальність такого порівняння, такі правила можуть бути сприйняті подібними до правил релігійного співжиття монахів, оскільки як перші, так і другі диктують моральні засади спільного проживання, правила поведінки, відношення до оточуючих тощо. Тому недотримання правил співжиття, які встановлюються правилами і канонічними нормами, можуть розцінюватися як достатня підстава для виселення монахині без надання іншого житлового приміщення. На прикладі даної справи продемонстрована відмінність між доказами та доводами, доказуванням та доведенням як інститутами цивільного процесу. Останній зводиться до розумової діяльності суду та учасників справи з висловлення доводів, думок, міркувань, аргументів щодо обставин справи та доказів, які подані на їх підтвердження.

Ключові слова: аналогія закону, аналогія справа, докази, доводи, доказування, доведення, суд, учасники справи, судочинство, цивільна справа, спірні відносини, судове рішення, Європейський суд з прав людини.

Sokaliuk V.P. Evidence and substantiation in the case of a nun's claim for her residence in a monastery after the termination of her monastic status (in the context of the Supreme Court's appeal to the European Court of Human Rights for an advisory opinion).

The article analyzes a court case pending in the Supreme Court. It concerns the recognition of the right of a nun who has lost her monastic status to live in a monastery cell. The defendant indicates that according to the norms of canon law, the nun must leave the cell, since she has lost her status. There are no direct norms regulating these legal relations in the legislation of Ukraine. The authors express arguments, considerations, and arguments regarding the Supreme Court's request to the ECHR and those questions to which the Supreme Court requires answers in an advisory opinion. When deciding the case, analogy of law or analogy of law should be applied, and not canon law, since the plaintiff refers to the natural right to housing, which she received legally and lived in the cell for a long time. The authors refer to the defining norms of Ukrainian legislation, in particular, in Art. 11 of the Constitution of Ukraine, Part 2 of Art. 7 of the Civil Code of Ukraine. According to Part 3 of Art. 35 of the Constitution of Ukraine, the church and religious organizations in Ukraine are separated from the state, therefore it is believed that such a dispute has gone beyond the boundaries of a canonical dispute and is subject to consideration by the courts of Ukraine in accordance with Part 3 of Article 124 of the Constitution of Ukraine. Therefore, in this case, the relationship should be qualified according to the Housing Code of Ukraine, which for obvious reasons does not qualify the conditions of living in monasteries, since the church is separated from the state, therefore, when considering this case, the court must apply the analogy of the law. In the context of the possibility of the court applying the analogy of the law, i.e. Article 116 of the Housing Code of Ukraine, it is worth paying attention to the provisions of this norm on the rules of "socialist cohabitation". Despite all the paradox of such a comparison, such rules can be perceived as similar to the rules of religious cohabitation of monks, since both the former and the latter dictate the moral principles of living together, rules of behavior, attitude towards others, etc. Therefore, failure to comply with the rules of cohabitation, which are established by the rules and canonical norms, can be regarded as a sufficient basis for evicting a nun without providing her with another living space. The example of this case demonstrates the difference between evidence and arguments, proof and substantiation as institutions of civil procedure. The latter is reduced to the mental activity of the court and the participants in the case to express arguments, opinions, considerations, arguments regarding the circumstances of the case and the evidence submitted to confirm them.

Key words: analogy of law, analogy of the case, evidence, arguments, substantiation, substantiation, court, participants in the case, legal proceedings, civil case,disputed relations, judicial decision, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми обумовлена необхідністю вдосконалення цивільного процесуального законодавства України, зокрема, таких основоположних його інститутів як "докази" та "доказування". Але як свідчить аналіз ст. 129 Конституції України [1] та статей 12, 43, 81, 372, 382, 402, 405 Цивільного процесуально кодексу України [2] (далі-ЦПК) у них застосовуються такі поняття як "доводи", "доведення", "аргументи", "міркування". Як показує аналіз судової практики та праць деяких вчених, які займаються дослідженнями доводів та доведення нині існує нагальна потреба у продовженні опрацювання цих інститутів, зокрема, крізь призму судової практики, формування сторонами доводів та здійснення доведення певних обставин при розгляді цивільних справ, а також обґрунтування судових рішень. Доцільність такої праці теоретиків є особливо актуальною при застосуванні судом аналогії закону чи аналогії права і такі наукові дослідження є орієнтирами для практиків.

Метою статті є демонстрація, на прикладі актуальної судової практики необхідності розкриття сутності понять "доводи", "доведення", які мають застосування у нормах ЦПК і відмежування їх від понять "докази" та "доказування" як у науці цивільного процесу, так і в цивільному судочинстві. Уявляється доцільним підтвердити, що належне вирішення судом цивільних справ залежить не тільки від наявних у справі доказів, а й висловлених сторонами доводів, міркувань, аргументів щодо обставин справи, на які вони посилаються як на підстави своїх вимог та заперечень і мають бути сприйняті та взяті судом до уваги при вирішенні ним справи .

Стан опрацювання. Доказам та доводам, доказуванню та доведенню, їх сутності зокрема, у порівняльному аспекті, присвячували свої праці такі вчені як Цюра Т.В. [3], Фурса С.Я., Фурса Є.І.[4], Кучер Т.М.[5]. У контексті тематики, якій присвячена дана стаття вчені Фурси С.Я., Фурси Є.І.

[6] досліджували саме зміст запиту Верховного Суду (далі – ВС) до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо надання консультативного висновку, який необхідний для розгляду касаційної скарги. Автор даної статті вважає доцільним розглянути наведену справу в контексті різних підходів до її вирішення, тобто оперувати такою складною матерією як аналогія закону чи праву і аналізувати доводи для вирішення спірної ситуації на користь однієї або іншої сторони. Тому вважаємо доцільним попередньо у статті висловити свої доводи, міркування, аргументи щодо поставлених ВС у запиті питань.

Виклад основного матеріалу. Не дивлячись на вказані вище наукові праці вчених щодо інститутів "доводів" та "доведення", вагомих аргументів на користь доцільності їх більш скрупульозної регламентації в ЦПК, інші науковці продовжують вважати терміни "докази" та "доказування" синонімами термінів, відповідно, "доводи" та "доведення». Але для кваліфікації дій учасників цивільної справи в усіх проявах їх специфіки, вважаємо доцільним проаналізувати відмінності доказів і доказування від доводів та доведення як елементів розумової діяльності суду, учасників справи. При дослідженні та аналізі сторонами доказів вони висловлюють щодо них аргументи, міркування, доводи, а суд за своїм внутрішнім переконанням надає остаточну оцінку доказам, наданим сторонами та висловленим ними аргументам, на яких грунтуватиметься його рішення.

Влучним для аналізу такої діяльності є приклад судової практики, де має місце звернення ВС до ЄСПЛ на предмет надання останнім консультативного висновку щодо застосування статей 6, 8, 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що передбачено Протоколом № 16 до Конвенції. Таке звернення ВС до ЄСПЛ цікаве тим, що в ньому докази і доказування відіграють не таку й вже важливу роль, оскільки основним проблемним питанням вважається тлумачення ЄСПЛ певної, не передбаченої законодавством України, ситуації.

Фабула справи зводиться до того, що монахиню позбавили її чернечого статусу і на цій підставі унеможливили її проживання в келії монастиря. При цьому, позбавлення статусу монахиня не оскаржує в суді, а вважає, що має право на користування келією у приміщенні монастиря, де вона була зареєстрована за згодою Релігійної організації як власника житлового приміщення, і тривалий час там проживала. Позивачка зазначила, що не може потрапити до приміщення через заміну замків і дій представників монастиря, тоді як іншого житла не має. Тобто позивачкою ці три перелічені обставини включені до предмету доведення.

Релігійна ж організація просила визнати, що позивачка втратила право користування вказаним приміщенням, посилаючись на припинення її чернечого статусу та канонічні норми. З позиції відповідача в даному випадку спір стосується застосування норм канонічного права, і згідно яких при втраті чернечого статусу остання має залишити територію монастиря і, відповідно, келію, оскільки вона втратила право на проживання.

Отже, прямих норм у законодавстві України, які б конкретно регулювали дані правовідносини не має. Тому автор вважає, що при вирішенні цієї справи має застосовуватися аналогія закону та/чи аналогія права (ч.9 ст. 10 ЦПК). Вважаємо, що канонічне право в даному випадку мало б застосовуватися, якщо б колишня монахиня оскаржувала дії щодо позбавлення її чернечого статусу, а не посилалася на природне право на житло як колишня монахиня і особа, яка тривалий час на законних підставах користувалася келією. На нашу думку, при вирішенні цієї справи, при застосуванні аналогії закону чи аналогії права, саме «доведення» має вирішальне значення.

Спробуємо підійти до вирішення цієї ситуації з визначальних норм українського законодавства. Так, у ст. 11 Конституції України встановлено, що держава сприяє розвиткові … традицій, а також розвиткові релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. З такого перфорованого цитування норми випливає, що держава має поважати релігійні традиції. Але з ч. 2 ст. 7 ЦК [7] випливає, що звичай, що суперечить договору або актам цивільного законодавства, у цивільних відносинах не застосовується.

В той же час, за ч. 3 ст. 35 Конституції України церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави. Проте такий спір вийшов за межі канонічного спору хоча б тому, що громадянка України звернулася до суду загальної юрисдикції. Такий спір, безумовно, підлягає розгляду судами України, оскільки до цього спонукає ч. 3 ст. 124 Конституції України, а саме: «Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір…». Тому, в даному випадку, відносини слід кваліфікувати за ЖКУ [8], який із зрозумілих причин не кваліфікує умови проживання в монастирях. Тому при вирішенні такого спору суд має застосовувати аналогію закону. Звернемо увагу на той аспект, що норми ЖКУ до цих пір мають присмак пострадянського сприйняття правовід-

носин, де домінуючу роль відігравали соціальні пріоритети і ті зобов'язання, які держава так і не виконала щодо певних категорій громадян. Так, після набуття Україною незалежності виявилося, що певні категорії працівників по двадцять і більше років жили у гуртожитках і за цей час їм не надали квартири, вони навіть втратили правові зв'язки з підприємствами, які надавали кімнати або ліжка у таких гуртожитках. Коли ж гуртожитки, які входили до структури певних підприємств та установ, почали приватизуватися, то виникла проблема з виселенням колишніх працівників або приватизацією цими працівниками кімнат в гуртожитках.

Дані відносини дуже наближені до сприйняття відносин у монастирях, оскільки так колишня монахиня як і значна частина жильців гуртожитків перестали перебувати у відносинах з тими особами, які виділили їм відповідні приміщення для проживання і де вони тривалий час працювали. Але *кардинальна відмінність* між такими відносинами полягає в тому, що держава мала зобов'язання перед працівниками, які тривалий час і на законних підставах користувалися житловою площею. Наближеність таких відносин зумовлена тим, що як і в монастирях кімнати гуртожитків мали спільні місця користування, а саме: кухні та сантехнічні кімнати тощо. У ст. 6 ЖКУ встановлено, що слід розмежовувати службові житлові приміщення і гуртожитки. Однак розмежування таких приміщень можна провести лише за актами, згідно яких такі приміщення кваліфікуються їх власниками. Іноді службове житло відрізнялося більшою комфортністю, оскільки працівникам виділялися відокремлені однокімнатні квартири, але весь будинок нагадував саме гуртожиток і доволі часто мав відповідну або подібну назву. В той же час, за правилами ст. 110 ЖКУ допускається виселення громадян з наданням їм іншого благоустроєного жилого приміщення, коли вони належать до державного і громадського житлового фонду. Але щодо житлових приміщень, які належать до сфери приватної власності у ЖКУ нічого не сказано. В той же час, ч. 1 ст. 114 ЖКУ передбачається, що виселення може відбуватися з наданням іншого жилого приміщення навіть у зв'язку із звільненням за власним бажанням без поважних причин, порушення трудової дисципліни або після вчинення злочину. Однак, це стосується підприємств, установ, організацій найважливіших галузей економіки України, які надали жилі приміщення. Релігійні ж організації до таких підприємств не можна прирівнювати і аналогія в цій ситуації не доречна через те, що такі підприємства були державними, тому держава й забезпечувала їх працівників житлом. Але варто звернути увагу на той аспект, що у ст. 116 ЖКУ перелічені випадки виселення *без надання громадянам іншого жилого приміщення*, у разі, якщо наймач, члени його сім'ї або інші особи, які проживають разом з ним, систематично руйнують чи псують жиле приміщення, або використовують його не за призначенням, або систематичним порушенням правил соціалістичного співжиття роблять неможливим для інших проживання з ними в одній квартирі чи в одному будинку, а заходи запобігання і громадського впливу виявились безрезультатними, виселення винних на вимогу наймодавця або інших заінтересованих осіб провадиться без надання іншого жилого приміщення.

У контексті можливості застосування судом аналогії закону варто звернути увагу на положення цієї норми про правила «соціалістичного співжиття». Не зважаючи на всю парадоксальність порівняння, такі правила можуть бути сприйняті подібними до правил релігійного співжиття монахів, оскільки як перші, так і другі диктують моральні засади спільного проживання, правила поведінки, відношення до оточуючих тощо. Тому недотримання правил співжиття, які встановлюються правилами і канонічними нормами, можуть розцінюватися як достатня підстава для виселення монахині без надання іншого житлового приміщення. Тобто у ЖКУ акцент зроблений на взаємовідносинах працівників та підприємств, які виділяли житло для проживання. Саме ця *об'єднуюча риса доводить* схожість порівнюваних норм і ситуації, яка аналізується у контексті можливості застосування судом аналогії закону.

Щодо можливості застосування судом аналогії права при вирішенні цієї справи звернемо увагу, що у зверненні ВС зроблене посилання на декілька норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [9], тому їх варто проаналізувати.

Так, у ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачається свобода змінювати релігію, сповідувати свою релігію під час богослужіння тощо. При цьому, у ч. 2 цієї ж норми зроблене істотне застереження, що відповідна свобода сповідувати свою релігію підлягає обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. На останню частину наведеної вище норми звернемо особливу увагу, оскільки в ній криється духовна складова монастирів – єдність віри і можливості спільно

виконувати духовні обряди, які мають відповідати традиціям, що встановлені століттями в монастирях та знайшли своє відбиття у канонічних нормах.

Наведене надає нам можливість говорити про спільне проживання монахів як одновірців в монастирях і за правилами, які встановлені в даному монастирі. Тому ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод слід сприймати як потенційну можливість будь-якої людини створювати власну релігію, створювати обряди, молитися за власними правилами, навіть створювати на законних підставах монастирі або інші утворення, але в такому разі така людина має знайти єдиновірців, які на добровільних засадах поділятимуть відповідні переконання і згодні будуть спільно проживати, вести господарську та іншу діяльність за встановленими такою особою правилами тощо. Тобто в даному випадку ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод надає певні релігійні права особі, але встановлює обмеження, що особа вправі діяти за власними релігійними та іншими переконаннями до тих пір, доки не будуть порушуватися права інших осіб. При цьому, ст. 35 Конституції України регламентує відповідні відносини і встановлює, що кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Більше того, саме у ч. 2 ст. 35 Конституції України підкреслюється, здійснення права на релігійну діяльність може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Тому посилання у зверненні ВС на ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, на нашу думку, некоректне через те, що Конституція України є основним законом України і, відповідно, вона є вищим актом в Україні ніж міжнародна конвенція. Тому правовідносини слід кваліфікувати за Конституцією України. Крім того, порівнювані норми дуже схожі, а це доводить високий рівень Конституції України і правильний шлях вирішення цієї ситуації шляхом звернення до Конституційного Суду України.

В той же час, в аналізованій правовій ситуації монахиня погодилася проживати в монастирі за встановленими в ньому правилами і саме тому вона отримала право на проживання у ньому, де й була зареєстрована. Загальновідомо, що реєстрація – це фіксування місця проживання особи за згодою власника. Але умови проживання в монастирі мають визначатися статутом релігійної організації, з якими вона погодилася при отриманні відповідного статусу і місця проживання в келії. Тобто, вона погодилася з регламентацією умов її проживання в келії канонічним правом. А при втраті чернечого статусу вона мусить звільнити келію. Проте вона не виконала такого обов'язку, тому їй були створені перешкоди у користуванні нею келією.

Дійсно, якщо підходити до розв'язання цієї ситуації з формальних підстав, то суд може вимагати від відповідача надати письмову згоду монахині на погодження із умовами перебування в монастирі, стверджену її підписом. Однак, той факт, що монахиня тривалий час перебувала в монастирі *доводить* ту обставину, що вона усвідомлювала умови проживання, виконувала свої обов'язки та користувалася відповідними правами. Тому згода на виконання умов проживання в келії випливає з наведених обставин. Тобто формальні вимоги до подання доказів можуть бути спростовані за допомогою певних аргументів і доводів, які властиві канонічному праву. Зокрема, обряд постригу в монахи не має формального характеру, оскільки домінує духовний.

Отже, вимоги до формалізації не властиві релігійним установам, оскільки в них домінують інші підходи. Зовсім інша річ, коли обставини проживання в монастирі певною мірою суперечать чинному законодавству, оскільки праця в монастирі ненормована і не підпорядкована Кодексу законів про працю України [10] (далі – КЗпрП), целібат є обов'язковим для монахів, а це суперечить й ст. 49 Сімейного кодексу України [11] (далі – СК), де гарантується право на репродуктивну функцію. Однак, остання норма спеціальна і розташована у главі 6 СК, яка має назву «Особисті немайнові права та обов'язки подружжя». Отже, ця норма стосується сімейних, а не «зовнішніх» відносин, тобто відносин не з членами сім'ї. Інша річ, що монахині погоджуються на це добровільно і ці правила для них стають обов'язковими, хоча багато хто з юристів може підіймати питання про те, що це незаконні вимоги і вони не повинні застосовуватися. З великою долею ймовірності можна припустити, що в монастирях передбачені й спеціальні види покарання за порушення встановлених для монахів та монахинь обов'язків, які не передбачені чинним законодавством. Але тут кардинально питання має стояти про те, а чи є скарги на порушення прав людини в таких відносинах? Так, монастирі існують століттями і там люди знаходять прихисток,

сенс життя, тому не потрібно світським людям втручатися в ту сферу правовідносин, в якій вони не мають ні досвіду, ні відповідних знань, ні поваги до віруючих людей.

Розглянемо вирішення цієї справи й під іншим кутом зору, а саме: як можливість застосовування судом аналогії закону чи аналогії праву. Ні для кого не секрет, що є випадки, коли окремі люди дарують релігійним організаціям квартири або інше дорогоцінне майно. Припустимо, що такий дарунок робиться перед тим, як особа отримає статус монаха або монахині. Отже, в такому випадку, відбувається, фактично, укладення сторонами договору міни квартири на пожиттєве проживання в монастирі, оскільки в особи не залишається іншого житла. Таку мету переслідуватиме особа, яка має намір набути чернечий статус, а монастир влаштовуватимуть такі умови.

Очевидно, що багато хто з правників таке припущення будуть критично аналізувати на предмет формальних вимог до договору довічного утримання (догляду), проживання, міни, включаючи нотаріальний порядок їх посвідчення тощо, оскільки такі види договорів стосуватимуться об'єкту нерухомості або вартості дарунку, що вимагає, як мінімум, письмової форми договору. Але підняте питання ми розглядаємо *гіпотетично*, щоб додатково перевірити потенційну позицію щодо обов'язку монастиря надати житло або компенсацію за тривалу працю у монастирі або за подароване майно тощо. Навіть такий підхід *доводить*, що договір дарування не можна розірвати через багато років після його укладання (п. 5 ч. 2 ст. 258 ЦК України). Аналогічний підхід має бути застосований і за ст. 233 КЗпрП України, оскільки особа вправі вимагати заробітну плату, як правило, не більше як за три місяці …. Тобто робота в монастирі входить до певного способу життя монаха і саме тому, вона не кваліфікується за нормами КЗпрП. Отже, на істотну компенсацію в таких відносинах розраховувати не можна.

Тому розглядаючи такі ситуації з позиції законодавця у відповідних цивільних і трудових правовідносинах можна дійти висновку, що добровільна згода людини на певні обмеження не може розцінюватися як підстава для відшкодування завданої їй шкоди. Абсолютно інше тлумачення ситуації наставатиме, якщо людина примусово утримувалася в монастирі, а до цього її позбавили майна і примушували до праці… На жаль, спроби окремих осіб повернутися до періоду рабовласництва існують, але до подібних ситуацій слід ставитися як до надзвичайних і покарання має бути суворим. Коли ж певна спільнота людей хоче жити по законах божих, за встановленими правилами, то не варто втручатися в ці відносини до тих пір, доки не буде заяви хоча б від однієї особи про порушення її прав шляхом застосування примусових заходів до праці без винагороди тощо.

При цьому, варто релігійні організації і відповідні релігійні споруди сприймати й з позицій права власності на них. Багато релігійних споруд було збудовано століття назад, тому вони мають сприйматися як такі що належать відповідним релігійним об'єднанням, а не релігійним громадам. В той же час, коли релігійна споруда збудована за період незалежності України, то вона має розцінюватися як така, що належить територіальній громаді або певному засновнику. Аналогічні, на нашу думку, підходи мають застосовуватися й до монастирів, які були засновані за певними правилами, які не можуть бути змінені світською владою, якщо не буде визнано порушення вимог законодавства при функціонуванні монастиря. Отже, якщо монах виступав співзасновником монастиря, вкладав в нього кошти, то він набуватиме подвійний статус, тому при його виключенні зі складу співзасновників і позбавленні чернечого статусу він вправі вимагати повернення вкладених коштів.

Дійсно, після тривалого перебування в монастирі людина опинилася в скрутній ситуації, коли їй не має де жити, в неї не має фінансових накопичень тощо. Але, апріорі, доволі багато людей втрачають житло, роботу та залишаються без фінансової підтримки не після перебування в монастирі, а в силу фінансових криз, під час війни внаслідок евакуації та/або руйнування належного їм майна, через власні правові помилки з вибором способу розпорядження належним майном або при виборі обдарованого тощо. Тому це соціальна проблема, яку має вирішувати держава. Припустимо, людина тривалий час проживала в готелі, а потім в неї закінчилися гроші, то чи можна наполягати на тому, щоб власник готелю визнав право на проживання такої людини в готелі? Тобто стан матеріальної безпорадності є характерним й для осіб, які звикли жити за чужий рахунок і при втраті годувальника вони опиняються у важкому матеріальному стані. Автору відомий випадок, коли жінка до 35 років ні де жодного дня не працювала, а «шукала себе» і утримувалася батьками. При втраті спочатку матері, потім батька вона опинилася у безпорадному стані. В такому випадку вона нічого кращого не знайшла, як продати квартиру, оскільки не було засобів для існування, а потім опинилася і без грошей, і без квартири на вулиці… Тому варто визначити, що

монастир – це один способів знайти себе в житті і вирішити, як жити надалі …, знайти дах над головою на певний час, але життя в монастирі в якості монахині диктує певні правила поведінки. Інший досвід підказує, що при помилці у виборі і в аналогічних ситуаціях люди стають на шлях злочинності або перетворюються на безхатьків…

Варто звернути увагу й деяку провокаційність вимоги позивачки – колишньої монахині до монастиря про надання їй права на проживання в келії. Така провокаційність вимоги обумовлюється тим, що: у проханні не встановлено терміну і умов такого проживання, тобто має місце необмежений строк такого проживання, виходить пожиттєвий і абсолютна свобода в поведінці як під час перебування в монастирі, так і поза ним.

Якщо ж судом буде визнане безумовне право на проживання колишньої монахині в монастирі, то неодмінно виникнуть побічні наслідки – проживання в келії її чоловіка та дітей. Отже, рано чи пізно монастир перетвориться на гуртожиток з відповідними наслідками, про що говорилося раніше. А це призведе до втрати духовного єднання всіх монахів і мети такого спільного проживання. Банально, але реальні відносини щодо проживання особи, яка немає чернечого статусу в монастирі будуть підпорядковані нормам ЖКУ. Отже, особа вправі запрошувати до себе гостей, слухати будь-яку музику до 23 години, вживати алкоголь, палити тощо. Тобто не можна на особу, яка не має чернечого статусу, покладати обов'язки властиві монахам і суд в такому разі не вправі переходити відповідну межу. Інакше, слід буде визнати, що на громадянку покладають обов'язки монахині, а це суперечитиме свободі її поведінки. Тому навіть з цієї позиції важко прийти до висновку, що суд вправі визнати право на проживання в монастирі колишньої монахині.

Це питання дуже складне і багаторівневе, оскільки в Україні існує не один монастир однієї релігійної організації, а в багатьох релігійних організаціях існують монастирі. Коли ж судом буде ухвалене рішення щодо однієї колишньої монахині і правильність цього рішення буде підтверджена ЄСПЛ, то наступні відносини будуть тлумачитися за «шаблоном» вирішеної справи. Тому небезпека стосується не окремо взятого монастиря, а всіх монастирів в Україні. На нашу думку, монастирі – це не благодійні організації, хоча доволі часто такі особи й надають матеріальну допомогу нужденним, але і не виховна установа, а це братство на основі сповідування певної релігії, хоча у цьому братстві й існує своя ієрархія. Тому варто усвідомлювати, що вхід і вихід з монастиря мають бути вільними, а перебування в монастирі – це певне випробування віри і обмеження власних бажань тощо. Отже, не всі здатні витримати такі обмеження власної волі і бажань, але це не привід для звинувачень в бік монастирів, якщо інше не буде доведено в суді…

Тому до розв'язання цієї ситуації можна знайти багато підходів. Авторська ж позиція зводиться до того, що втручання з боку держави і, зокрема, суду в релігійні питання має бути мінімальним і адекватним тій ситуації, яка склалася. Не можна, виходити лише з одного критерію, що людині не має де жити і в цьому випадку слід зобов'язати власника приміщення, у якому останнім часом проживала така особа, до надання їй житла пожиттєво.

Тому пропонується цю проблемну ситуацію широко і публічно обговорювати правникам, оскільки вирішення однієї справи на такому високому правовому рівні як ВС та ЄСПЛ призведе до найбільш стабільної практики і відповідне рішення застосовуватиметься при вирішення інших – подібних справ. Однак, нестандартні суспільні відносини потребують уважного ставлення з боку суспільства і органів влади. Наприклад, в Ізраїлі існують такі об'єднання громадян як кібуци, які можна порівняти з колгоспами, але ж ні хто не бореться з такими утвореннями, хоча закладені в їх діяльності принципи не відповідають інтересам більшості громадян Ізраїлю. Але ж ні хто не змушує людей йти працювати в кібуци…

Тому при розгляді даної справи мають застосовуватися різноманітні аналогії, включаючи, строк для пошуку колишньою монахинею житла та роботи, які здатні будуть забезпечити її всім необхідним. Багато провідних країн світу влаштовує для подібних соціально незахищених верств населення притулки, де особи можуть переночувати.

Звісно, в даній статті неможливо проаналізувати всі норми ЖКУ, які потенційно можуть бути застосовані до зазначених відносин, включаючи, ст. 125 ЖКУ. Але підходи до вирішення цієї ситуації залежатимуть від тих **доводів і** аргументів, які будуть озвучені сторонами в суді. Тому фахівцям варто обмінюватися аргументами, доводами на користь позиції однієї або іншої сторони і очікувати рішення суду.

Висновки. Розглядувана Верховним Судом справа, в якій він звернувся за консультативним висновком до ЄСПЛ, зводиться до визначення критеріїв, за якими слід вирішити таку справу,

оскільки конкретної регламентації такі відносини в українському законодавстві не мають. Тобто в такій справі слід провести величезну роботу з аналізу різноманітних доводів, а не доказів. Отже, акцент в цій справі слід ставити не на доказуванні як процесуальній діяльності суду щодо операцій з доказами, а на доведенні як розумовій діяльності суду та учасників справи. Саме тому ЄСПЛ, прийнявши такий запит до свого провадження зажадав почути остаточну позицію сторін – доводи, а не подання йому доказів перед наданням висновку.

В справах, де використовується аналогія закону чи аналогія права домінує процес доведення, має формуватися предмет доведення, а не доказування. Тобто процес доказування базується на відповідному предметі, але в деяких категоріях справ потрібно спочатку сформувати ті обставини, на підставі яких може бути вирішена справа за певною аналогією. При формуванні предмету доведення потрібно зважувати не стільки докази, скільки аргументи на користь:

– розв'язання ситуації в даний (конкретний) момент і щодо заявлених доводів сторін;

– простежувати наслідки дії відповідного рішення суду в часі і за колом осіб, щоб при вирішенні конкретної справи на підставі висловлених доводів не прийти до її неправильного вирішення.

Рішення по розглядуваній справі дуже важливе, оскільки воно торкається не стільки норм канонічного права, скільки правового устрою монастирів в Україні і може стосуватися значної кількості монахів та монахинь України. Варто визнати, що келія в монастирі – це спеціальний вид житлової площі, який може використовуватися монахами, а для значної кількості інших громадян «такий стиль мінімалізму» буде неприйнятний для тривалого постійного проживання, оскільки передбачає спеціальні умови проведення часу в молитвах, в роботі і замкненому колі співрозмовників та єдиновірців.

Підходів до вирішення цієї ситуації може бути багато. Але вважаємо доцільним їх обговорювати до ухвалення судом рішення, щоб певна некоректність правової позиції при захисті прав та інтересів осіб не могла вплинути на права інших осіб, які не є учасниками даної життєвої ситуації. Так, посилання на канонічне право при його значимості для віруючих, не може застосовуватися в широких межах щодо тих осіб, які втратили чернечий статус, зокрема, щодо права колишньої монахині на житло у монастирі. Тому правова позиція відповідача може призвести до програшу справи та вплинути на долю інших монастирів в Україні у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
3. Цюра Т.В.Понятійний апарат та аналіз джерельної бази інституту доказів у цивільному процесі. В кн. Фурса С.Я., Цюра Т.В. Докази і доказування у цивільному процесі:науково-практичний посібник. Київ, Видавець Фурса С.Я. КНТ, 2005. С. 7–22.
4. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Процес доказування та процес доведення,їх співвідношення. В кн. Цивільний процес.Академічний курс:підручник./за заг ред. доктора юридичних наук, професора С.Я. Фурси. Київ, Видавець Фурса С.Я.:КНТ, 2009. С. 361–365.
5. Кучер Т.М.Теорія доведення в цивілістичному процесі: автореф. дисер. доктор. юрид. наук (12.00.03). Київ, 2017. 40 с.
6. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Звернення Верховного Суду до Європейського суду з прав людини за наданням консультативного висновку: актуальні питання адвокатської діяльності. В кн. Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє. Матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції (14 листопада 2025р. м. Одеса). Одеса "Юридична література", 2025. С. 43–48.
7. Цивільний Кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
8. Житловий кодекс України від 30 червня 1983 р. № 5464-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#Text.
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

УДК 347.71
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.78

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН У ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД

Сорока І.О.,
доктор філософії,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-2122-7936
e-mail: copokaigor@gmail.com

Сорока І.О. Правове регулювання господарських відносин у перехідний період.

Статтю присвячено дослідженню проблем правового регулювання господарських відносин у перехідний період з урахуванням проведених наукових досліджень у цій сфері, а також наявного чинного та перспективного законодавства.

Підтримано дискусію з питань дуалізму приватного права, відображеному у співвідношенні предмету господарського та цивільного права. Встановлено, що визначальну роль у вирішенні наведеного спору стало прийняття та впровадження Концепції, яка визначила правову долю ГК України з усуненням наявних суперечностей.

Підтримано позицію, за якою питома вага господарських відносин має регулюватись саме положеннями ЦК України, де мова йде про формування механізму задоволення приватних інтересів, а також суб'єктів публічного права, які у господарських відносинах набувають квазіприватного статусу з відповідними наслідками, що відображено у змісті ре кодифікованого ЦК України.

Виокремлено кількісну, в межах Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», та якісну, яка корелює зі змістом законотворчої роботи з публічного обговорення, розгляду та прийняття рекодифікованого ЦК України, величину сутності терміну «перехідний період» для врегулювання господарських відносин.

Підтримано думку щодо можливої трансформації дуалізму приватного права у вітчизняному правовому полі зі співвідношення господарське право – цивільне право у комерційне право – цивільне право, де останнє нівелюється змістом рекодифікованого ЦК України.

Зроблено висновок щодо потреби збереження окремих правових конструкцій в якості позитивного досвіду унормування в межах ГК України. При цьому пропонується: 1) не можна допустити формування нових колізій у визначенні предмету правового регулювання у співставленні з ЦК України; 2) забезпечити простір для розвитку суто приватноправових конструкцій, на прикладі речових прав (узуфрукт – право повного господарського відання); 3) розширити приватноправові конструкції в рамках ЦК України, які б забезпечили рівність всіх суб'єктів господарювання з відповідними повноваженнями; 4) виокремити й визначити сферу публічно-правових норм серед положень ГК України, які мають бути унормовані в межах вітчизняного законодавства.

Ключові слова: предмет правового регулювання, господарські відносини, суб'єкти господарювання, цивільне право, господарське право, приватне право, комерційне право.

Soroka I.O. Legal regulation of economic relations during the transition period.

The article is devoted to the study of problems of legal regulation of economic relations in the transition period, taking into account scientific research in this area, as well as existing and prospective legislation.

It supports the discussion on the dualism of private law, reflected in the relationship between economic and civil law. It has been established that the adoption and implementation of the Concept, which determined the legal fate of the Civil Code of Ukraine with the elimination of existing contradictions, played a decisive role in resolving this dispute.

The position was supported that the specific share of economic relations should be regulated precisely by the provisions of the Civil Code of Ukraine, which refers to the formation of a mechanism for satisfying private interests, as well as public law entities that acquire quasi-private status in economic relations with the corresponding consequences, as reflected in the content of the codified Civil Code of Ukraine.

The quantitative and qualitative aspects of the term "transitional period" for the regulation of economic relations, which correlates with the content of legislative work on public discussion, consideration, and adoption of the recodified Civil Code of Ukraine, were highlighted within the framework of the Law of Ukraine "On the Peculiarities of Regulating the Activities of Legal Entities of Certain Organizational and Legal Forms in the Transition Period and Associations of Legal Entities." and qualitative, which correlates with the content of legislative work on public discussion, consideration, and adoption of the recodified Civil Code of Ukraine, the essence of the term "transitional period" for the regulation of economic relations.

The opinion on the possible transformation of dualism in private law in the domestic legal field from commercial law – civil law to commercial law – civil law, where the latter is neutralized by the content of the recodified Civil Code of Ukraine, was supported.

A conclusion was made regarding the need to preserve certain legal constructs as positive experience in standardization within the Civil Code of Ukraine. At the same time, it is proposed: 1) not to allow the formation of new conflicts in determining the subject of legal regulation in comparison with the Civil Code of Ukraine; 2) to provide space for the development of purely private law constructs, using the example of property rights (usufruct – the right of full economic management); 3) to expand private law constructs within the Civil Code of Ukraine, which would ensure the equality of all business entities with relevant powers; 4) to identify and define the scope of public law norms among the provisions of the Civil Code of Ukraine, which should be regulated within the framework of domestic legislation.

Key words: subject of legal regulation, economic relations, economic entities, civil law, commercial law, private law, commercial law.

Постановка проблеми. У сфері регулювання господарських відносин січень 2025 року ввійшов як час революційних змін. Саме тоді був прийнятий Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» (надалі – Закон), прикінцевими та перехідними положеннями якого передбачена втрата чинності Господарського кодексу України (надалі – ГК України) з серпня 2025 року. Такий законотворчий хід є відображенням підходу, який свого часу був закріплений у змісті Концепції оновлення Цивільного кодексу України (надалі – Концепція), а саме в частині беззастережної ліквідації ГК України як антиринкового акта, що позиціонується розробниками в якості однієї з передумов проведення подальших рекодифікаційних робіт нормативних приписів приватного права.

Закон оперує поняттям «перехідний період» як проміжком часу в три роки з моменту введення його в дію. Вочевидь, такий часовий проміжок говорить про певні проміжні варіанти врегулювання участі юридичних осіб окремих організаційно-правових форм та об'єднань юридичних осіб у релевантних суспільних відносинах, які відзначаються певними рисами, притаманними у колишньому правовому полі господарським відносинам.

Окрім того, Концепція серед основних засад проведення рекодифікації приватного права вимагає усунення перешкод в реформуванні вітчизняного законодавства у відповідності до вимог Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, що пояснюється потребою запобігання реальним загрозам стратегічним прагненням держави, а також визнанням істотних вад ГК України за наслідками вивчення сформованої судової практики з цього питання.

Всі ці події розвиваються в умовах, коли Україна перебуває у обставинах екзистенціальних викликів, спровокованих відкритою збройною агресією з боку рф, що вимагає додаткових механізмів врегулювання господарських відносин, які як за звичайних умов, так і за умов адміністративно-правового режиму воєнного стану фактично виступають в якості кровоносних судин соціально-економічного та правового буття держави.

Наведені міркування цілком ґрунтовно визначають актуальність та передумови проведення дослідження правового регулювання господарських відносин у перехідний період.

Стан опрацювання цієї проблематики має відгук серед вчених як приватно-правової, так і публічно-правової складової національної правової системи. Зокрема, серед наведених дослідників варто відзначити П.В. Коломієць (у площині податкової безпеки), В.С. Шевченко та Л.В. Фурсал (щодо юридичної відповідальності у господарській діяльності), Б.В. Шуба та В.О. Джунь (співставлення реальних законодавчих змін у цій сфері та їх наслідків), М.О. Тимошенко (стосовно змін правового регулювання діяльності юридичних осіб), М.М. Войнарівський (застосування адміністративно-господарських санкцій), В.С. Щербина (загальні риси правового регулювання діяльності суб'єктів господарювання у перехідний період), О.Ю. Волкович (в частині впливу скасування ГК України на забезпечення балансу інтересів суб'єктів господарювання).

Багатосторонній погляд на проблему правового регулювання господарських відносин у перехідний період тільки прибільшує значимість та актуальність вивчення цього питання, що й спроєктує відповідний науковий погляд в межах даної статті.

Метою статті є вивчення особливостей правового регулювання господарських відносин у перехідний період з позиції наявних наукових напрацювань та положень чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Серед вкрай необхідних до розгляду питань у розрізі предмету даного дослідження є сфера правового регулювання суспільних відносин за участі господарюючих суб'єктів.

Дане питання набуває визначального відтінку з огляду на форму та зміст господарського права як галузі права з позиції класичного та формального підходу до детермінації будь-якої галузі права, а саме з огляду на наявність специфічного предмету правового регулювання та відповідного методу чи наявності (відсутності) релевантного кодифікованого нормативного акту, який би зосередив нормативний матеріал, який формує механізм правового регулювання відповідних суспільних відносин. Саме це й обґрунтовує наявну суперечливість прихильників господарсько-правової та цивільно-правової доктрини приватного права в українській правовій системі. У зв'язку з цим виникає досить назріле питання: чи є на сьогодні підстави говорити про певну сукупність суспільних відносин у сфері господарювання, які є самостійним предметом окремої галузі права, уданому випадку – господарського.

Однією з передумов до виокремлення господарського права в якості окремої галузі права, на думку В.С. Щербини, є дефініція й систематизація основних начал (принципів) регулювання господарських відносин, які формують систему координат для побудови всієї галузі господарського права, що обґрунтовує самостійний її характер [1, с. 91]. В певній мірі такий підхід має рацію з огляду на таке. Суспільні відносини, які є предметом господарського права або предметом правового регулювання господарських відносин, відповідним чином мають відображення у проекції основних принципів, на яких ґрунтується релевантний нормативний матеріал, що забезпечує їх регулювання. Тому сутність цих принципів цілком слушно відображає й ознаки наведених суспільних відносин: раціональне поєднання ринкового саморегулювання та державного управління, розвиток форм державно-приватного партнерства, економічна багатоманітність у суб'єктному складі, об'єкті та змісті, поєднання всіх форм власності та їх рівність, урізноманітнення способів та форм захисту права власності, волюнтаризм у формах та змісті здійснення підприємницької діяльності, поєднання механізмів забезпечення добросовісної конкуренції та недопущення зловживання монопольним становищем на ринку, проєктування соціальної спрямованості економічних інструментів у змісті діяльності суб'єктів господарювання.

Поширена у вітчизняних наукових колах позиція щодо обґрунтування спору з приводу існування окремої галузі господарського права на межі відокремлення приватного та публічного права підтримана М.В. Григорчуком, який чітко аргументував своє бачення місця господарського права в системі права, тим самим виділивши в його предметі суспільні відносини, які виходять з приватного (цивільного) права, де приматом є задоволення приватних інтересів, та ті, які сягають корінням публічного (адміністративного) права, де превалюють публічні інтереси [2, с. 57-59].

За іншої позиції предмет господарського права – це сукупність майнових та немайнових відносин, яким притаманні такі ознаки: 1) виникають у сфері організації та здійснення господарської діяльності; 2) їх суб'єктами є суб'єкти господарювання, які є публічно визначеними (зареєстрованими) [3, с. 135-138]. Такий підхід створює передумови для виділення цілого ряду суспільних відносин з числа цивільно-правових й віднесення їх суто до господарсько-правових лише в силу означених особливостей, що має наслідком виділення цілого ряду майнових, речових, договірних та інших відносин, які за своєю природою завжди були в структурі предмету цивільно-правового регулювання.

У структурі предмету господарського права пропонуються до виділення суспільні відносини у наступних галузях господарювання: промисловості, сільського господарства, транспорту, капітального будівництва, приватизації, антимонопольного регулювання, зовнішньоекономічній діяльності, банківсько-фінансовій [4, с. 55].

Р.А. Майданик, досліджуючи природу та сутність предмету господарського права, ототожнював його з предметом цивільного права у концепті радянського періоду існування приватного права з огляду на виділення з нього сімейного права й охоплення релевантними суспільними відносинами взаємин в межах господарського обороту [5, с. 53]. Таке міркування цілком обґрунтоване з позиції формування господарських відносин в рамках планової економіки й превалювання публічного інтересу в структурі механізму правового регулювання приватноправових (цивільних) відносин.

У вагомій частині таким, який заслуговує на підтримку, є умовивід, за яким інтерпольовано у змісті предмету господарського права двосекторну модель, яка відображає елементи цивільних правовідносин, суб'єктами яких виступають приватні власники, а також господарсько-адміністративні відносини, які засновані на підпорядкованості й плановості [6, с. 81]. Зазначене сприйняття предмету господарського права цілком відповідає сутності господарських відносин того часу, які, перш за все, були покликані забезпечити (адмініструвати) супроводження планових відносин суб'єктів господарювання, а потім створити умови для реалізації приватних інтересів вказаних осіб, однак ні в якому разі не обмежуючи права держави.

С.І. Бевзом проведене дослідження предмету правового регулювання у розрізі широкого спектру господарських відносин, де розмежовано так звані організаційно-господарські відносини, як складові предмету господарського права, та відносини, які складаються при державному регулюванні господарської діяльності. При цьому останні беззастережно віднесено до адміністративно-правових, а тому мають бути предметом адміністративного права, що проявляється у наступних їх ознаках: спрямованість на виконання функцій держави, реалізація в межах змісту право- та дієздатності органом публічної адміністрації, участь суб'єктів державної влади або місцевого самоврядування, превалювання імперативного методу регулювання таких відносин, наявні дії виконавчо-розпорядчого характеру, відсутнє вільне волевиявлення учасника таких відносин [7, с. 135-136].

Дещо революційними свого часу стали міркування Є.В. Петрова, який, дотримуючись універсальності концепції предмета правового регулювання, окрему увагу приділив проєктуванню теорії поділу права на публічне та приватне на структурування предмету господарського права, де диференціював приватноправові та публічно-правові господарські відносини, які надали йому можливість запропонувати окремі галузі права – приватного господарського та публічного господарського права. При цьому він послідовно підтримав представників цивільного права в частині ототожнення предмету господарського та цивільного права, а також представників господарського права, які обґрунтовують наявність окремого предмету господарського права з огляду на наявність у структурі відповідних відносин певних особливостей суб'єктного складу та безпосередньо змісту, на відміну від цивільно-правових [8, с. 567]. Такий підхід, вочевидь, має право на існування у розрізі саме диференціації вітчизняного права на галузі за теорією виділення останніх за предметом та методом правового регулювання, на що звертає увагу й Євген Вікторович у вказаній роботі. Однак, дещо по іншому сприймається наведене з позиції виділення галузей права за сферою спрямованості правового регулювання – задоволення приватного чи публічного інтересу.

Вивчення предмету господарського права створило передумови до виділення таких відносин у сфері: впливу держави на суб'єктів господарювання, реалізації господарської компетенції органів публічної адміністрації, здійснення господарсько-правової політики та державно-приватного партнерства, інтелектуальної власності, речових прав, господарських зобов'язань договореного та недоговірного характеру, господарсько-торговельної діяльності, інноваційної та інвестиційної діяльності тощо [9, с. 59-61].

Наведені міркування та назва й зміст Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», а також положення Концепції, свідчать, з одного боку, про чітке виокремлення частини суспільних відносин за участю суб'єктів господарювання, спрямованих на задоволення приватного інтересу, але вже у змісті предмету цивільного права, а з другого боку про наявність

частини суспільних відносин у сфері господарювання, які носять змішаний характер у питомій вазі адміністративно-правової природи.

Перехідний період, окрім визначення, наданого у Законі, вочевидь, цілком доречно функціонально пов'язаний з періодом розробки та прийняття оновленого цивільного законодавства, що цілком узгоджується зі змістом проаналізованої вище Концепції. У зв'язку з цим виникає питання охоплення рекодифікованим Цивільним кодексом України (надалі – ЦК України) суспільних відносин, які були предметом регулювання ГК України. При цьому необхідно відмітити, що питома вага господарсько-правових норм, які відображали приватноправову сутність механізму правового регулювання ГК України, як було означено вище, створювали низку колізій й конструкцій подвійної природи, які мали відтворення також й у змісті ЦК України.

Разом з тим, у науковців стосовно проблем урегулювання низки суспільних відносин, які були предметом регулювання ГК України, були сформовані шляхи їх вирішення наступного характеру.

Так, у розрізі диференціації видів юридичної відповідальності за невиконання або неналежне виконання обов'язків суб'єктами господарських відносин звертається увага на залишенні поза увагою саме питання адміністративно-господарської відповідальності, де оперативно-господарська залишається на розгляд Закону, а цивільно-правова більш детальніше конкретизується в межах положень цивільного законодавства з урахуванням розширення кола суспільних відносин за рахунок предмету правового регулювання ГК України [10, с. 569-570]. Щодо цього вартою уваги є думка, за якою усунення нормативного регулювання підстав, наслідків та механізму реалізації адміністративно-господарської відповідальності фактично нівелює в цій частині дію принципу правової визначеності та розмиває межі заборон для бізнесу в структурі відповідної юридичної конструкції. Подібні міркування викладені у площині співставлення сутності використаних у законодавстві термінів «господарська діяльність» та «комерційна діяльність», де остання в змісті Закону суттєво звужує предмет правового регулювання останнього нормативно-правового акта, а іноді суттєво впливає на виконанні такими особами публічних зобов'язань, зокрема в частині сплати податків та обов'язкових зборів [11, 88-89].

Подовженням викладеного є праця П.В. Коломієць, в якій визначальними для забезпечення економічного порядку держави та регулювання господарських відносин є саме наявність комплексного кодифікованого нормативно-правового акта за аналогією з ГК України, який серед решти вагому частину норм має присвячувати врегулюванню комерційних відносин, а також суміжних взаємин на прикладі зобов'язань господарюючих суб'єктів перед державою в частині досягнення економічних показників, недотримання яких тягне загрози податковій та фінансовій системі держави [12, с. 448-450].

З іншого боку пропонується розглядати перехідний період у сфері правового регулювання господарських відносин саме як проміжок часу, в межах якого мають бути вжиті вичерпні заходи, спрямовані на доопрацювання вказаного питання з метою збереження ціннісного концепту господарського права [13, с. 465-466]. Тобто сприймається наведений законотворчий процес саме як сфера унормування негативних наслідків скасування ГК України й збереження цілісного підходу до виокремлення та релевантного врегулювання господарських відносин як окремого предмету.

Своєрідним є підхід до вивчення вказаного періоду у врегулюванні господарських відносин в межах вітчизняного правового поля, який цілком слушно встановлює взаємопов'язаність цих процесів з потребою в адаптації до правового регулювання європейських правових стандартів і практик у , господарській сфері. У контексті вказаного окрема увага має бути приділена саме визначенню правового статусу юридичних осіб в якості суб'єктів господарювання, що дещо спотворює деякі прояви такого у залежності від їх організаційно-правової форми, як наслідок нівелює універсальність правового регулювання таких взаємин саме в межах положень цивільного законодавства [14, с. 40-41].

На думку В.С. Щербини Закон характеризує перехідний період правового регулювання господарських відносин саме як проміжок часу, протягом якого має усувати наявні прогалини відповідного механізму правового регулювання саме розглянутий нормативно-правовий акт, а тому недоліки (колізії та прогалини), які він створює мають бути предметом унормування окремих спеціальних нормативно-правових актів господарсько-правової природи. Так, лише конструювання різноманітних речових прав та створення належного правового підґрунтя й соціально-економічного базису для їх реалізації вимагає низку додаткових ресурсів, у тому числі й фінансового та матеріального характеру, на що автори Закону у перехідних положеннях та у пояснювальні

записці до відповідного законопроєкту не звернули увагу [15, с. 22-23]. Наведені міркування мають певну раціональну зернину, однак за умови продовження згаданої дискусії предмету правового регулювання у розрізі положень колишнього ГК України та ЦК України. Однак, вочевидь, з огляду на оптимізацію вітчизняного правового підґрунтя в даній сфері суспільних відносин й активне впровадження всіх стадій законотворчого процесу в рамках громадського обговорення, розгляду та прийняття рекодифікованого ЦК України актуальність піднятих проблем в питомій вазі нівелюється.

Відзначити необхідно дослідження О.Ю. Волкович, в якому на додаток до висловленого робиться висновок про вагоме значення, яке відіграв ГК України у регулюванні господарських відносин, а також потребу врахування при подальшому удосконалення законодавства позитивного досвіду нормотворчості у цій сфері, врахування специфіки окремих речових права, визначення правового положення суб'єктів публічного права тощо. Висловлені думки ґрунтуються на визначальній потребі у існуванні, на думку автора, нормативного акту подібного предмету правового регулювання, який би забезпечив баланс інтересів суб'єктів господарювання з огляду на низку визначальних для них характерних рис [16, с. 86-87].

Висновки. Викладений аналіз нормативного підґрунтя та наукових підходів у розв'язанні проблеми правового регулювання господарських відносин у перехідний період надав змогу дійти таких висновків.

По-перше, правове регулювання господарських відносин завжди зазнавало впливу наявних наукових підходів щодо протиставлення та поєднання диференціації предмету господарсько-правової та цивільно-правової природи. Визначальну роль у вирішенні наведеного спору стало прийняття та впровадження Концепції, яка визначила правову долю ГК України з усуненням наявних суперечностей та дуалізму приватного права у вітчизняній інтерпретації.

По-друге, підтримано позицію, за якою питома вага господарських відносин має регулюватись саме положеннями ЦК України, де мова йде про формування механізму задоволення приватних інтересів, а також суб'єктів публічного права, які у господарських відносинах набувають квазіприватного статусу з відповідними наслідками, що відображено у змісті ре кодифікованого ЦК України.

По-третє, перехідний період для врегулювання господарських відносин має кількісну, в межах Закону, величину, а також якісну, яке цілком корелює зі змістом законотворчої роботи з публічного обговорення, розгляду та прийняття рекодифікованого ЦК України.

По-четверте, підтримано думку щодо можливої трансформації дуалізму приватного права у вітчизняному правовому полі зі співвідношення господарське право – цивільне право у комерційне право – цивільне право. Разом з тим, з огляду на зміст поданого на розгляд Верховної Ради України ре кодифікованого ЦК України така точка зору вже є суперечливою, оскільки в останньому мова йде про комплексний підхід до врегулювання приватних правовідносин.

По-п'яте, в певній частині підтримані міркування вчених у сфері господарського права щодо потреби збереження окремих правових конструкцій в якості позитивного досвіду унормування в межах ГК України. Разом з тим, при цьому: 1) не можна допустити формування нових колізій у визначенні предмету правового регулювання у співставленні з ЦК України; 2) забезпечити простір для розвитку суто приватно-правових конструкцій, на прикладі речових прав (узуфрукт – право повного господарського відання); 3) розширити приватноправові конструкції в рамках ЦК України, які б забезпечили рівність всіх суб'єктів господарювання з відповідними повноваженнями; 4) виокремити й визначити сферу публічно-правових норм серед положень ГК України, які мають бути унормовані в межах вітчизняного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Щербина В.С. До питання щодо принципів господарського права. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України.* 2014. № 1. С. 85–92. URL: https://prc.com.ua/wp-content/uploads/2021/01/vprc_2014_1_10.pdf.
2. Григорчук М.В. Господарське право в системі права України. *Економіка та право.* 2016. № 1(43). С. 53–60. DOI: https://doi.org/10.15407/econlaw.2016.01.053.
3. Прилуцький Р.Б. Щодо розмежування господарського та цивільного права. *Наукові праці МАУП.* 2007. № 1(15). С. 133–139. URL: https://surl.li/zirxbx.

4. Ямкова І.М. Актуальні проблеми господарського права. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2015. Вип. 2. С. 52–57. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2/12.pdf.
5. Майданик Р.А. Українська цивілістика: дореволюційний і радянський періоди. *Юридична Україна.* 2009. № 1. С. 49–55.
6. Апаров А.М., Котул В.О. До питання становлення господарського права в радянський період. *Правова держава.* 2018. Вип. 29. С. 80–84.. URL: https://surl.li/vojawo.
7. Бевз С.І. Співвідношення понять «організаційно-господарські відносини» та «державне регулювання господарської діяльності». *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2015. Вип. 3/4(27/28). С. 133–137. DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2015.3/4(27/28).119220.
8. Петров Є.В. Деякі нариси до дискусії про правову природу господарського права. *Форум права.* 2012. № 2. С. 563–568. URL: https://surli.cc/wrvzuh.
9. Чернега В. Господарсько-правові дослідження у посткодифікаційний період в Україні: стан та перспективи. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 9. С. 55–63. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/9/12.pdf.
10. Шевченко В.С., Фурсал Л.В. Юридична відповідальність у господарській діяльність. *Аналітико-порівняльне правознавство.* 2025. Вип. 06. Ч. 1. С. 566–571. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.86.
11. Войнарівський М.М. Про правовий режим адміністративно-господарських санкцій після втрати чинності Господарським кодексом України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2025. № 8. С. 86–89. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/17.
12. Коломієць П.В. Неврегульованість господарського законодавства в перехідний період: між реформою і загрозами для податкової безпеки. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.* 2025. Випуск 89. Ч. 2. С. 446–451. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.68.
13. Шуба Б.В., Джунь В.О. Господарське право в Україні в умовах трансформаційних змін законодавства: правові реалії та наслідки. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2025. № 5. С. 464–466. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/104.
14. Тимошенко М.О. Трансформація правового забезпечення господарської діяльності юридичних осіб в Україні в сучасних умовах. *Європейський правничий часопис.* 2025. Вип. 6, 7. С. 36–44. DOI: 10.36919/3041-1149(Print).6-7.2025.36-44.
15. Щербина В.С. Правове регулювання діяльності суб'єктів господарювання у перехідний період. *Економіка та право.* 2025. № 1. С. 18–24. DOI: https://doi.org/10.15407/econlaw.2025.01.018.
16. Волкович О.Ю. Історична роль Господарського кодексу України в забезпеченні балансу інтересів суб'єктів господарювання. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса.* 2025. № 1. С. 79–90. DOI: https://doi.org/10.31558/2786-5835.2025.1.8.

УДК 347.781
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.79

ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ ЗАХИСТУ АВТОРСЬКИХ ПРАВ: ЦИФРОВИЙ ВОДЯНИЙ ЗНАК ТА ЕЛЕКТРОННИЙ ЦИФРОВИЙ ПІДПИС

Корчовий В.А.,
аспірант кафедри теорії права та прав людини
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0009-0001-3933-5380
e-mail: v.korchovyi@chnu.edu.ua

Корчовий В.А. Технічні засоби захисту авторських прав: цифровий водяний знак та електронний цифровий підпис.

У статті досліджується трансформація системи охорони авторських прав у площині цифровізації, що безпосередньо корелює зі змістом сучасного розуміння права людини на вільне, але санкціоноване користування результатами інтелектуальної діяльності. Обґрунтовується теза, що зростання онлайн-комунікацій та обмеженість класичних правових засобів у протидії всім формам цифрового піратства суттєво підвищує ризики порушення права людини на авторство та справедливу винагороду. У цьому контексті актуальності набуває питання захисту прав людини у цифровому просторі як невід'ємної складової національної правової безпеки. Окреслюється роль технічних засобів захисту авторських прав як самостійного та водночас інтегрованого елементу різнорівневої моделі правової безпеки. Констатовано, що сучасне інформаційне середовище, сформоване в умовах мережевої дистрибуції контенту, змінює архітектоніку правового захисту результатів інтелектуальної діяльності. У цьому контексті обґрунтовано, що впровадження превентивних технічних механізмів постає важливою передумовою забезпечення правової безпеки та юридичної визначеності у вже сформованому інформаційному середовищі. Особлива увага приділяється цифровим водяним знакам як превентивному засобу, здатному забезпечити належний захист прав людини через ідентифікацію джерел несанкціонованого відтворення та поширення об'єктів інтелектуальної власності, а також фіксації авторства. Розкривається зміст цифрового маркування як технологічного механізму реалізації права людини на охорону результатів творчої власності, характеризується їх технологічна природа, принципи функціонування та критерії ефективності в умовах динаміки та змін цифрової дистрибуції. У дослідженні також приділяється увага електронному цифровому підпису як інструменту формування інформаційної довіри та юридичної визначеності , що сприяє автентичності, цілісності електронних правочинів та забезпеченню права людини на безпечний і достовірний електронний документообіг. Наголошується, що його нормативне регулювання створює додаткові гарантії захисту прав людини у сфері цифрових правових відносин. Зроблено умовивід, що нинішня вітчизняна модель охорони авторських прав набуває універсального синергетичного характеру, де технологічні засоби та право взаємодіють для реалізації інтелектуальної діяльності та ефективного захист прав людини на авторство в умовах цифровізації.

Ключові слова: права людини, захист прав, технічні засоби захисту авторських прав, механізм захисту авторських прав, авторське право, цифровий водяний знак, електронний цифровий підпис, інтелектуальна діяльність, інформаційне середовище, цифрові технології.

Korchovyi V.A. Technical means of copyright protection: digital watermark and electronic digital signature.

The article examines the transformation of the copyright protection system in the context of digitalisation, which directly correlates with the contemporary understanding of the human right to free, yet authorised, use of the results of intellectual activity. It substantiates the thesis that the intensification of online communications and the limited effectiveness of classical legal instruments in counteracting all forms of digital piracy significantly increase the risks of violations of the human right to authorship and fair remuneration. In this regard, the protection of human rights in the digital environment acquires particular relevance as an integral

component of national legal security. The study outlines the role of technical means of copyright protection as an autonomous yet integrated element of a multi-level legal security model. It has been established that the contemporary information environment, shaped under conditions of network-based content distribution, transforms the architecture of legal protection of the results of intellectual activity. In this context, it is substantiated that the implementation of preventive technical mechanisms constitutes an essential prerequisite for ensuring legal security and legal certainty within the already established information environment. Special attention is devoted to digital watermarks as a preventive instrument capable of ensuring proper protection of human rights through the identification of sources of unauthorised reproduction and distribution of intellectual property objects, as well as through the fixation of authorship. The content of digital marking is revealed as a technological mechanism for implementing the human right to the protection of creative works; its technological nature, operating principles, and effectiveness criteria are characterised in the context of the dynamic evolution of digital distribution. The research also focuses on the electronic digital signature as a tool for establishing information trust and legal certainty, contributing to the authenticity and integrity of electronic transactions and ensuring the human right to secure and reliable electronic document circulation. It is emphasised that its regulatory framework creates additional guarantees for the protection of human rights in the sphere of digital legal relations. The article concludes that the current national model of copyright protection is acquiring a universal synergistic character, in which technological instruments and law interact to enable intellectual activity and to ensure effective protection of the human right to authorship under conditions of digitalisation.

Key words: human rights, protection of rights, technical means of copyright protection, copyright protection mechanism, copyright, digital watermark, electronic digital signature, intellectual activity, information environment, digital technologies.

Проблематика захисту авторських прав набуває актуальності для тих суб'єктів, чия професійна діяльність безпосередньо пов'язана зі створенням, використанням та поширенням результатів інтелектуальної діяльності. В умовах інтенсивного розвитку цифрових технологій і безперервного розширення онлайн-платформ суттєво зростають ризики неправомірного копіювання, незаконного використання та неконтрольованого поширення об'єктів авторського права. Опублікувавши текст, зображення чи відеоматеріал, автор фактично позбавляється реальних механізмів впливу на те, як і з якою метою ці матеріали можуть бути надалі використані без його згоди.

У новітньому цифровому просторі права людини на результати інтелектуальної діяльності стають особливо вразливі, що зумовлює потребу переосмислення класичних підходів до захисту прав в інформаційному середовищі. Масштабне використання онлайн-платформ створює чимало ризиків порушення прав людини, яких не можливо запобігти за допомогою виключно традиційних механізмів та юридичних засобів захисту прав. Взаємодія правових та технологічних інструментів захисту прав – інноваційна модель гарантування прав людини, спрямована на превентивне запобігання порушення у цифровому середовищі. Стрімкий розвиток нанотехнологій, що відкриває власникам авторських прав нові можливості для створення, зберігання та поширення результатів творчої діяльності в цифровому форматі й забезпечує їх доступність для широких аудиторій, водночас формує якісно іншу архітектуру інформаційного середовища. Такі зміни та трансформації актуалізують потребу в адаптації механізмів захисту прав до інноваційних ризиків та викликів. Вищезазначене зумовлено тим, що суб'єкти авторських прав фактично позбавлені гарантій захисту від недобросовісних практик, пов'язаних із несанкціонованим використанням, копіюванням, модифікацією чи подальшим розповсюдженням цифрового контенту. У результаті цього виникає об'єктивна необхідність у подальшому вдосконаленні технічних засобів охорони авторських прав у сучасних мережах цифрових комунікацій, що мають забезпечувати дієві механізми контролю та запобігання порушенням у цифровому середовищі.

Запобігання несанкціонованому копіюванню мультимедійного контенту становить надзвичайно складне завдання, адже сучасні цифрові технології створюють умови для динаміки й непомітності тиражування творів [1, с. 101]. У цьому процесі надзвичайно проблематичним залишається ідентифікація конкретних порушників та встановлення джерел витоки у розгалуженому ланцюгу дистрибуції, де кожна ланка може бути точкою порушення. У такій ситуації слушними видаються зауваження К. Трошкіної та І. Мітькової, які наголошують, що поширені практики несанкціонованого використання та відтворення контенту вимагає застосування превентивних заходів (механізмів) для охорони авторського продукту та легітимного отримання правовласниками економічних дивідендів від його використання [7, с. 200]. Впровадження технічних засобів захисту авторських прав сприяє вдосконаленню

систем моніторингу й простежуваності, формуванню динамічних механізмів реагування на цифрове піратство. Суть відповідних технологій полягає в тому, що вони забезпечують блокування незаконного цифрового продукту, який завантажується користувачами в онлайн-середовище, тим самим доповнюючи правову охорону, встановлену законом та договором, ефективними технічними інструментами захисту. Їх призначення – створити технологічний бар'єр для протидії порушенням, протистояти превентивно та автоматизовано «технічним загрозам за допомогою самої техніки» [4, с. 89].

У такому ключі важливе практичне значення має доцільність проведення комплексного огляду технологій цифрового захисту, які покликані забезпечити баланс між доступністю інформації та непорушністю прав авторів у сучасному інформаційному середовищі.

Нині одним із найбільш поширених інструментів цифрового маркування творів стало використання технології цифрових водяних знаків. Їх впровадження постало превентивним механізмом захисту прав людини та значущим засобом охорони результатів творчої діяльності.

Цифрові водяні знаки становлять собою спеціальний комплекс технічних засобів охорони, що полягає у вбудовуванні в цифровий контент прихованих і візуально непомітних маркерів. Такі маркери широко застосовуються під час публікації унікальних зображень, відеоматеріалів та аудіо треків у електронному середовищі. Іншими словами, цифрові водяні знаки можуть бути інтегровані не лише у фотографії, графічні зображення або відсканові документи, а й у звукозаписи та відео файли, у структурі яких такі цифрові маркери функціонують як прихований ідентифікований код. Досліджуючи новітні розробки у сфері розробок 3 D моделей та перспективи їх подальшої динаміки у площині захисту прав інтелектуальної діяльності О. Галицька, Н. Бологова, Д. Кібірєв, О. Скиба зазначають, що технології цифрового водяного маркування інтегрують непомітні дані в мультимедійний контент, виконуючи ідентифікаційну, захисну та доказову функції. Такі вбудовані дані можуть охоплювати унікальні ідентифікатори користувача, криптографічні ключі, повідомлення про авторські права, умови використання та доступу до контенту, корпоративну символіку, графічні маркери, біометричні атрибути, метадані, змодельовані на основі змістових характеристик самого цифрового матеріалу. Процес вибудовування та подальше виявлення цифрових водяних знаків відбувається за допомогою застосування секретного ключа, який акумулює відомості про локалізацію та ступінь трансформації первинного цифрового матеріалу, необхідної для інтеграції маркувального елемента. Ключовою характеристикою технології цифрового маркування є її непомітність, адже водяний знак не повинен спотворювати оригінальний контент, погіршувати його інформаційну цінність, оригінальний вміст, обмежувати можливість його повноцінного функціонального використання [1, с. 102–103]. Іншими словами впровадження водяного знаку не повинно впливати на зовнішній вигляд або функціонування контенту для користувача. Такі маркування не обмежуючи доступ чи використання контенту мають радше діяти як «невидимий підпис» або слід, який залишається з файлом навіть після копіювання, перетворення в інший формат або легкого редагування файлу [8, с. 442]. Аналізуючи метод захисту авторського права на відео Д. Козак та О. Салієва серед найбільш актуальних методів вибудовування цифрових водяних знаків у файли згадують саме вимоги непомітності для користувачів, індивідуальності алгоритму нанесення, можливості для автора виявити несанкціоноване використання файлу, неможливість видалення не уповноваженими особами та стійкість до різних змін носія-контейнера [3].

Дослідження зображення, маркованого цифровим водяним знаком, з метою встановлення авторства – процедура, що вимагає мінімальних часових витрат. Для цього достатньо застосувати спеціальне програмне забезпечення та виявити у файлі унікальний ідентифікаційний код. Програмні інструменти миттєво підтверджують належність авторського зображення або навпаки інформують про відсутність ознак атрибутивності об'єкту визначеному автору. Безперечно, застосування вищезазначених та їм подібних механізмів превентивного захисту інтелектуальних прав потребує більш досконалих та технологічно розвинених рішень. Найбільша результативність таких заходів досягається у разі їх поєднання з депонуванням об'єктів інтелектуальної власності, що використовуються в межах впровадження зазначених технологій. Нині функціонує значна кількість сервісів, призначених для депонування творів науки, літератури та мистецтва. Зокрема, Всесвітньою організацією інтелектуальної власності створено платформи, які надають авторам можливість отримати юридично значущі докази існування їх творів на визначений момент часу, такі як: *Patentscope* (база даних патентних документів про міжнародні заявки на технічні рішення та винаходи), *Global brand database* (база даних торговельних марок зі світовим покриттям за пошуком за назвами, класами товарів і послуг), *Global design database* (реєстр промислових зразків та дизайнів) та ін. Згадані платформи утворюють інфраструктуру цифрових сервісів WIPO Proof, яка підтримує міжнародне управління правами ін-

телектуальної власності, доступ до даних, навчання та правову інформацію для користувачів. Крім того, інфраструктура цифрових сервісів WIPO Proof надає авторам можливість отримати юридично значущі докази існування їх творів на визначений момент часу. Реалізація такої функції ґрунтується на застосування односторонніх алгоритмів хешування, які здійснюють фіксацію та криптографічну незмінність відповідних цифрових даних.

Виробники сучасних фото- та відеотехнічних пристроїв нерідко закладають можливість автоматичного вбудовування у заголовкові блоки цифрових файлів інформації про серійний номер камери, дату, час і параметри зйомки. Ці дані, хоча й не сприймаються при звичайному перегляді, виконують важливу роль у встановленні походження контенту та підтвердженні його автентичності. Спеціалізоване програмне забезпечення, в якому поєднується технологія цифрового водяного маркування з функцією моніторингу користувачів у мережах файлообміну, автоматично попереджає користувача ще до завантаження файлу про те, що він має справу з нелегальною копією. Більше того, такі оптичні маркери, невидимі для глядача, дають змогу відстежувати маршрути незаконного розповсюдження контенту. Правоволодільці технічно мають можливість інтегрувати цифрові водяні знаки у різні версії одного й того ж об'єкта авторського права. Наприклад, у сфері кінематографічного прокату копія фільму, що демонструється в одному кінотеатрі, можуть містити унікальний набір цифрових маркерів, тоді як копія, передана іншому кінотеатру, матиме інший набір прихованих міток. Така диференціація дозволяє точно ідентифікувати джерело витоку у різні прояви піратських копій. Будь-які технічні маніпуляції з невидимими оптичними маркерами, зокрема фрагментація відеоряду, перекодування файлу зі зниженням фокусу якості або інші форми коректування контенту, не нівелюють ефективність таких засобів захисту авторських прав. Отже, головна перевага водяних знаків полягає у тому, що вони не створюють бар'єрів для легальних користувачів і не погіршують їхній досвід, а натомість фокусуються на відповідальності користувачів, які отримали доступ до контенту, адже у разі витоку їх можна ідентифікувати. Як з цього приводу зауважує О. Герасимчук, С. Онофрійчук, І. Фещак водяні знаки у сфері цифрової безпеки більш етична та ефективна альтернатива DRM, оскільки не порушують конфіденційність і не обмежують особисте використання, але при цьому допомагають боротися з нелегальним розповсюдженням на рівні джерел, а не загалом користувачів [8, с. 442]. Іншими словами, хоча цифрові водяні знаки залишаються непомітними для пересічного користувача та не впливають на зовнішній вигляд чи функціональне призначення твору, вони забезпечують можливість ідентифікувати джерело потенційного витоку й відтворення траєкторії його незаконного та несанкціонованого розповсюдження. Саме в цьому виявляється їх роль як важливого складового елементу системи превентивного та доказового захисту прав інтелектуальної власності в цифровому середовищі. Таким чином, цифрові водяні знаки виконують не лише охоронну, а й превентивну функцію, мінімізуючи ризики подальших порушень авторських прав і сприяючи формуванню вищого рівня правової культури у цифровому просторі.

Серед усталених і традиційно визнаних інструментів безпеки інформаційного середовища як для контролю цілісності документа, встановлення авторства та автентифікації користувачів особливе місце займає електронний цифровий підпис – універсальний та юридично значущий криптографічний механізм. Як зазначає Н. Глєбова, електронний документ, посвідчений електронним цифровим підписом, має юридичну силу, еквівалентну паперовому документу, скріпленого власноручним підписом уповноваженої особи та печаткою. Водночас особливість та специфіка цифрового підпису полягає у його інтегративності: він об'єднує всі реквізити електронного документа в єдину криптографічно захищену структуру, унеможливлюючи будь-яке внесення змін без порушення оригінальності, автентичності та цілісності підпису [2, с. 94–95]. Аналізуючи вищезазначені положення особливо переконливою видається аргументація щодо функціональної природи електронного цифрового підпису, яка демонструє його роль не тільки як засобу ідентифікації, а й як механізму криптографічного захисту всієї структури електронного документа. Будучи аналогами власноручних підписів, електронні цифрові підписи виконують насамперед ідентифікаційну роль у сфері електронного документообігу. Їх застосування – істотна умова гарантування належного рівня безпеки у діяльності суб'єктів господарювання, що надають електронні фінансові послуги, а також захисту прав та інтересів споживачів, які такі послуги отримують. Констатуючи значущість електронного цифрового підпису як інструменту гарантування та забезпечення безпеки на ринку електронних послуг, Н. Киреєва серед ключових його функцій виокремлює такі: по-перше, аутентифікацію – забезпечення надійного встановлення особи підписанта документа, тобто однозначна ідентифікація суб'єктів надавача та/ або споживача електронних фінансових послуг; по-друге, цілісність – гарантування незмінності інформаційних даних,

зафіксованих в електронному документів, унеможливлення внесення будь-яких коректив без відома та згоди автора; по-третє, неспростовність та невідворотність юридичної відповідальності за взяті на себе зобов'язання – можливість достовірного доведення факту участі певної особи у здійсненні електронних операцій (договору про надання електронних послуг чи іншого правочину) [5, с. 74–75]. Враховуючи вищесказане, можна констатувати, що електронний цифровий підпис постає не тільки технічним атрибутом електронного документообігу, а й важливим інструментом гарантування інформаційної довіри у глобальному цифровому середовищі. Його функціональна роль та призначення полягає в ідентифікації учасників цифрової комунікації, підтвердження часу створення та фіксації незмінності електронного документа. Узагальнення цих складових в єдину криптографічну структуру створює базис для правового визнання електронних форм документообігу. У такому вимірі цифровий підпис трансформує та уніфікує технічний акт передавання даних у юридично фіксовану правову взаємодію. Його впровадження сприяє мінімізації ризиків підробки, фальсифікації та несанкціонованого копіювання інформації. Відповідно електронний цифровий підпис виступає не тільки інституційним засобом зміцнення правової безпеки, а й гарантуванням правової визначеності та легітимності публічних процесів у цифровому середовищі.

Еволюція та революційний розвиток технічних засобів захисту авторських прав, інтегрованих у програмні продукту, привели до формування такого сегменту у сфері інтелектуальної діяльності, який спрямований на охорону технологічних рішень від незаконного використання або пошкодження. Беручи це до уваги, ключовим завданням вирішення проблеми захисту авторських прав стала необхідність правового реагування у випадках неефективності та вразливості самих технічних засобів, що використовуються авторами для реалізації їх прав та для обмеження дій щодо творів, які не дозволені правовласниками або прямо заборонені законодавством. Актуалізуючи проблему специфіки використання технічних засобів захисту авторських прав на прикладі комп'ютерного програмного забезпечення А. Колісник зауважує, що сфера застосування технологій досить широка, адже охоплює не тільки механізм захисту авторського права – право на відтворення, повідомлення або поширення, а й засоби контролю за доступом до творів. Власне самі технічні засоби захисту не є складовими прав авторів. Правова охорона технічних засобів постає третім рівнем охорони творів. Отже, за справедливим зауваженням автора твір охороняється як законом, так і технологією. При цьому сама технологічна система як така також охороняється законом. У результаті користувач, що виконує дію, на яку потрібен дозвіл правовласника стосовно твору, захищеного технічними засобами, фактично здійснює два правопорушення: одне – проти авторського права, а інше – проти встановленого режиму захисту технологічних засобів [4, с. 90].

У контексті змін та трансформацій, спричинених «цифровою революцією», постає потреба не тільки пізнання класичних підходів до охорони авторських прав, а й прийняття фахових рішень у напрямі модернізації правового регулювання у сфері права інтелектуальної діяльності. Технологічним засобам захисту авторських прав присвячені положення чинного вітчизняного законодавства, що формують автономну та концептуально цілісну правову модель превентивного забезпечення охорони інтелектуальної власності у цифровому середовищі. Так, зміст ст. 1 Закону України «Про авторське і суміжні права» розширює класичне уявлення про охорону авторських прав, інтегруючи у правову площину розуміння технічних механізмів як самостійних засобів юридичного контролю доступу та використання об'єктів авторського права [6]. Таким чином, український законодавець визнав технології нормативно значущою складовою правового режиму охорони інтелектуальної власності. Включення незаконного використання об'єктів, захищених технічними засобами до переліку правопорушень, згідно ст. 50 згаданого закону [6], а також встановлення відповідальності за обхід технологічних засобів захисту, згідно зі ст. 52-1 [6] стали підґрунтям закріплення ідеї недоторканності цифрових бар'єрів доступу та фактичної криміналізації посягань не лише на результати творчої діяльності, а й на цифрову «оболонку» його правової охорони. Стаття 52 вищезазначеного спеціального нормативно-правового акту [6] не тільки концептуального розвиває логіку превентивної моделі попередження правопорушенням ще до настання негативних наслідків, а й закріплює економічно відчутний стримувальний ефектний вплив на потенційні посягання на авторські права у цифровому просторі. Вона інституціоналізує механізм компенсаційної відповідальності за незаконний обхід технічних засобів захисту авторських прав та протиправні втручання і маніпуляції в електронні системи управління правами, формуючи додатковий рівень технологічно-правових гарантій охорони інтелектуальної власності. Такий підхід законодавця формує різнорівневу систему правової охорони, в якій технологічні засоби набувають статусу визначального юридично вагомого об'єкта охорони поряд власне із са-

мим авторським правом. Крім того, модель поєднання законодавчого закріплення та правової охорони технічних засобів захисту авторських прав сприяє підвищенню довіри до електронного обігу об'єктів авторського права, а також активізує легальні форми їх використання.

Таким чином, аналізуючи вищесказане, можна зробити такі **висновки**:

По-перше, цифровізація інформаційного середовища докорінно трансформувала механізми захисту авторських прав, зумовивши динамічний перехід від суто нормативної моделі охорони до інтегрованої комплексної технологічно-правової системи захисту.

По-друге, в умовах масштабного використання онлайн-платформ у комунікативних та комерційних практиках, що супроводжується суттєвим зростанням ризиків несанкціонованого копіювання та поширення об'єктів авторського права, використання спеціальних технічних інструментів захисту як невід'ємного елементу сучасної системи охорони інтелектуальної діяльності у цифровому просторі набуває актуальності та ключового значення. Впровадження таких технічних засобів захисту авторських прав як цифрові водяні підписи та електронні цифрові підписи спрямоване на формування превентивної моделі порушенням у сфері захисту авторських прав. Зокрема, непомітність та стійкість цифрових водяних підписів роблять їх ефективним доказовим засобом у системі фіксації авторства, а диференційоване маркування копій творів сприяє ідентифікації джерел витоку в умовах масштабної багаторівневої дистрибуції. Натомість електронний цифровий підпис відіграє ключове значення у забезпеченні юридичної визначеності цифрових правовідносин, виконуючи функцію не тільки розпізнання, а й криптографічного гарантування повноти та цілісності електронних документів.

По-третє, визнання технічних засобів захисту авторських прав самостійним об'єктом правової охорони стало підґрунтям формування багаторівневої системи юридичної відповідальності, ключовим чинником правової безпеки, сприяє підвищенню довіри до електронного обігу об'єктів інтелектуальної діяльності та стимулює легальні способи їх використання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Галицька О., Бологова Н., Кібірєв Д., Скиба О. Огляд підходів до захисту тривимірних моделей від несанкціонованого розповсюдження. Системи управління, навігації та зв'язку. 2024. № 3. С. 101–105.
2. Глєбова Н. Електронний цифровий підпис: обліковий та податковий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2018. Вип. 18. Ч. 1. С. 94–97.
3. Козак Д., Салієва О. Захист авторського права на відео файли з використанням цифрового водяного знака : матеріали L Науково-технічної конференції підрозділів ВНТУ (м. Вінниця, 10–12 березня 2021 р.). URL: file:///C:/Users/User/Downloads/12438-44338-1-PB%20(1).pdf (дата звернення: 03.12.2025 р.).
4. Колісник А. Технічні засоби захисту авторських прав на комп'ютерне програмне забезпечення. *Актуальні проблеми держави і права: збірник наук. праць.* О., 2008. Вип. 41. С. 89–93.
5. Киреєва Н. Електронний підпис як засіб забезпечення безпеки на ринку фінансових послуг. *Юридичний вісник*. 2018. Вип. 3. С. 73–78.
6. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01 грудня 2022 р. № 2811-IX. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2023. № 573. ст. 1166. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20/ed20230415#Text (дата звернення: 03.12.2025 р.).
7. Трошкіна К., Мітькова І. Технологічні засоби захисту авторських прав на електронні книги: США та Україна. *Наукові записки.* Серія Право. 2018. Вип. 5. С. 199–203.
8. Фещак І., Онофрійчук С., Гарасимчук О. Технічні засоби захисту авторських прав, як інструменти боротьби з піратством електронних книг. *Кібербезпека: освіта, наука, техніка.* 2025. № 4(28). С. 436–451.

УДК 347.45/.47
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.80

УМОВИ ЗАРАХУВАННЯ ЗУСТРІЧНИХ ОДНОРІДНИХ ВИМОГ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ДОГОВІРНОМУ ПРАВІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ[1]

Устименко О.А.,
кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
ORCID 0009-0004-9625-9347
e-mail: ustymenko@karazin.ua

Устименко О.А. Умови зарахування зустрічних однорідних вимог у європейському договірному праві: порівняльно-правовий аспект.

У статті проведено порівняльний аналіз умов зарахування зустрічних однорідних вимог у цивільному законодавстві європейських країн та основних нормативних актах європейського договірного права. Зроблено висновок про те, що зарахування зустрічних однорідних вимог є способом припинення зобов'язань, який знайшов своє закріплення фактично у всіх європейських правопорядках. Охарактеризовано такі умови зарахування зустрічних вимог як безспірність вимог, можливість вимог для судового захисту, настання строку виконання, однорідність вимог, приналежність вимог саме боржнику та кредитору, можливість зарахування у разі спливу позовної давності, зарахування за заявою сторони (за її волевиявленням) чи в силу самого факту виникнення зустрічних однорідних вимог. Окремо звернено увагу на відмінності правового регулювання умов зарахування зустрічних однорідних вимог у цивільному праві Німеччини, Франції, Австрії. Підкреслено, що у цивільному законодавстві таких європейських країн як Франція та Австрія, зарахування зустрічних однорідних вимог здійснюється в силу самого факту виникнення таких зустрічних вимог, які відповідають необхідним для зарахування умовам, тобто не вимагається обов'язкового вчинення правочину для припинення зобов'язання зарахуванням. Акцентовано, що у цивільному законодавстві Німеччини зарахування зустрічних однорідних вимог здійснюється у формі позасудової односторонньої заяви, яка, як правило, не має ретроспективної дії: зобов'язання припиняється з моменту заяви, а не з моменту виникнення права на зарахування. Зауважено, що у праві країн континентальної правової сім'ї зарахування зустрічних вимог є інститутом матеріального права й водночас акцентовано увагу на тому, що процесуальне зарахування зустрічних однорідних вимог властиве правопорядкам common law. Окремо в роботі вказано також на можливість як судового, так і позасудового зарахування зустрічних однорідних вимог у різних правопорядках. Здійснено огляд умов зарахування зустрічних однорідних вимог у таких основних нормативних актах європейського договірного права як Принципи європейського договірного права (PECL), Принципи міжнародних комерційних договорів (UNIDROIT), Проєкті загальної системи координат європейського приватного права (DCFR). Підсумовано, що положення вказаних норми європейського договірного права може стати в нагоді в процесі рекодифікації цивільного законодавства України.

Ключові слова: договір, європейське договірне право, зобов'язання, припинення зобов'язань, зарахування зустрічних вимог.

[1] Підготовлено в рамках виконання проєкту «Договірне право ЄС (EU-Contract)» за напрямком Дії Жан Моне (Модуль) Програми ЄС Еразмус+ (101127494 – EU-Contract –ERASMUS-JMO-2023-HEI-TCH-RSCH).

Ustymenko O.A. Conditions of set-off in European contract law: comparative law aspect.

The article provides a comparative analysis of the conditions for the set-off of counter-homogeneous claims in the civil legislation of European countries and the main regulatory acts of European contract law. It is concluded that the set-off of counter-homogeneous claims is a method of terminating obligations, which has found its consolidation in virtually all European legal systems. The following conditions for the set-off of counter-claims are characterized: the indisputability of claims, the possibility of claims for judicial protection, the onset of the performance deadline, the uniformity of claims, the belonging of claims to the debtor and the creditor, the possibility of set-off in the event of the expiration of the limitation period, set-off at the request of the party (at its will) or by virtue of the very fact of the emergence of counter-homogeneous claims. Separate attention is paid to the differences in the legal regulation of the conditions for the set-off of counter-homogeneous claims in the civil law of Germany, France, and Austria. It is emphasized that in the civil legislation of such European countries as France and Austria, the set-off of counter-homogeneous claims is carried out by virtue of the very fact of the emergence of such counter-claims that meet the conditions necessary for set-off, that is, it is not required to make a transaction to terminate the obligation by set-off. It is emphasized that in the civil legislation of Germany, the set-off of counter-homogeneous claims is carried out in the form of an extrajudicial unilateral statement, which, as a rule, does not have retrospective effect: the obligation is terminated from the moment of the statement, and not from the moment of the emergence of the right to set-off. It is noted that in the law of the countries of the continental legal family, the set-off of counter-claims is an institution of substantive law and at the same time, attention is focused on the fact that the procedural set-off of counter-homogeneous claims is inherent in common law legal systems. Separately, the paper also indicates the possibility of both judicial and extrajudicial set-off of counter-homogeneous claims in different legal systems. The conditions for the set-off of counter-homogeneous claims in such basic normative acts of European contract law as the Principles of European Contract Law (PECL), Principles of International Commercial Contracts (UNIDROIT), and the Draft Common Coordinate System of European Private Law (DCFR) were reviewed. It was concluded that the provisions of the above-mentioned norms of European contract law may be useful in the process of recodification of the civil legislation of Ukraine.

Key words: contract, European contract law, obligation, termination of obligations, set-off.

Постановка проблеми та стан опрацювання тематики. Зарахування зустрічних однорідних вимог є доволі сталим способом припинення зобов'язання у традиції приватного права, передбаченим фактично у всіх кодексах приватного права Європи. В унісон наведеному слід зазначити, що у Цивільному кодексі України також встановлено такий спосіб припинення зобов'язання як зарахування зустрічних однорідних вимог, застосування якого є доволі поширеним, особливо у правовідносинах між суб'єктами господарювання. Однак значна кількість важливих аспектів цього способу припинення зобов'язання залишились поза увагою законодавця, що створює певні проблеми у правозастосуванні, внаслідок чого вбачається доречним здійснення аналізу законодавства європейських країн та основних актів європейського договірного права задля уніфікації та гармонізації відповідних вітчизняних норм.

Специфіка та особливості зарахування зустрічних однорідних вимог у приватному праві окремих країн досліджувалась такими науковцями як Л.К. Жданкіна, Р. Циммерман, К. Фунтулакіс тощо, але комплексного порівняльного дослідження умов зарахування зустрічних вимог в зарубіжних правопорядках та у європейському договірному праві на сьогодні у вітчизняній цивілістиці немає.

Отже, **метою** статті є спроба проведення порівняльного аналізу положень зарубіжного та європейського договірного права в частині правового регулювання умов зарахування зустрічних однорідних вимог як способу припинення зобов'язання.

Виклад основного матеріалу. Основним напрямом нормативного врегулювання зарахування зустрічних вимог в цілому як способу припинення зобов'язання є визначення умов, які є необхідними для такого зарахування. Традиційного увага дослідників зосереджується на таких умовах зарахування зустрічних вимог як безспірність; можливість судового захисту; настання строку виконання; однорідність; приналежність саме боржнику та кредитору; можливість зарахування у разі спливу позовної давності; зарахування за заявою сторони (за її волевиявленням) чи в силу самого факту виникнення зустрічних вимог. В зарубіжних правопорядках європейських країн

законодавче врегулювання перерахованих умов різниться в залежності від локальних традицій приватного права.

Так, у § 387 Німецького цивільного уложення (далі по тексту – НЦУ) зазначено, що «…якщо дві особи винні одна одній виконання зобов'язань, які за своїм предметом є однорідними, то кожна з них може зарахувати свою вимогу проти вимоги іншої з моменту, коли виникла можливість самій здійснити виконання зобов'язання та вимагати виконання від іншої сторони» [1]. Тобто зарахування зустрічних вимог може здійснюватися за заявою однієї із сторін, що є за своєю природою фактично одностороннім правочином. Слушною є пропозиція Л.К. Жданкіної щодо імплементації у законодавство України норми § 392 НЦУ, відповідно до якої «…у разі накладення арешту на вимогу про зарахування вимоги боржника до кредитора виключається тільки у випадках, якщо боржник набув свою вимогу після накладення арешту, або якщо термін виконання його вимоги настав після накладення арешту, чи якщо вимога повинна бути виконана пізніше, ніж вимога, на яку було накладено арешт» [2, с. 28], оскільки відповідне зарахування на арештований рахунок може стати підставою для штучного створення зацікавленими особами несприятливих умов.

На відміну від положень німецького права, у цивільному праві Австрії та Франції не вимагається спеціального волевиявлення для можливості зарахування зустрічних вимог. Так, відповідно до ст. 1290 Цивільного кодексу Франції, зарахування зустрічних вимог відбувається в силу самого права, виключно лише в силу дії закону, навіть без відома боржників; обидва борги взаємно погашаються у межах їхніх частин в момент, коли вони існують одночасно [4, с. 406]. К. Фунтулакіс вважає, що вказана стаття передбачає зарахування зустрічних вимог в силу самого права: «Зарахування зустрічних вимог відбувається в силу самого права, навіть без повідомлення боржників …», тобто допускає зарахування зустрічних вимог автоматично у той момент, коли вони виникли. Втім, на практиці французькі суди вимагають, щоб намір про зарахування зустрічних вимог було заявлено й зарахування не має місця без волевиявлення – «manifestation de volonté» [5, с. 45]. Аналогічним чином у Австрійському цивільному уложенні не вимагається спеціального волевиявлення для зарахування зустрічних вимог у разі, якщо вимоги взаємно співпадають, є правомірними, однорідними та мають такі ж самі властивості, тому у випадку, коли вимоги одна щодо одної компенсуються, виникає взаємне припинення обов'язків (зарахування зустрічних вимог), яке саме по собі викликає взаємне виконання зобов'язань (§ 1438) [6].

Також доцільно звернути увагу на можливість судового та позасудового зарахування зустрічних вимог у різних правопорядках. Німецький дослідник Р. Циммерманн відмежовує зарахування зустрічних вимог від зустрічного позову, вважаючи його процесуальним засобом й за певних обставин дозволяє суду розглядати разом первісний позов та незалежний від нього зустрічний позов, поданий відповідачем у тому ж самому процесі [3, с. 21]. На думку дослідника, процесуальна природа зарахування зустрічних вимог притаманна правопорядкам common law, оскільки в англійському праві зарахування набуває чинності з моменту рішення суду, а континентальному праву – матеріально-правова природа [3, с. 21, 23].

Обов'язковою умовою для зарахування зустрічних вимог практично у всіх європейських правопорядках є однорідність вимог, яка означає, що предмет зустрічних зобов'язань повинен полягати у речах того ж самого роду (гроші, товар тощо). К. Фунтулакіс зауважує, що у французькому приватному праві грошовий борг не може бути зарахований із боргом про повернення товарів та зарахування не матиме місце у разі, якщо одне зобов'язання полягає у вчиненні певної дії, а інше – в утриманні від певної дії. Зміст зобов'язання повинен бути тотожним, тобто обидва зобов'язання повинні полягати у сплаті певної суми або наданні певних товарів одного роду [5, с. 51]. В свою чергу, німецьке приватне право обмежує можливість зарахування зустрічних вимог у різних валютах відповідно до § 244 (1) НЦУ, яким передбачено, що якщо грошові борги повинні бути сплачені в країні й обраховуються в інших, ніж євро, валютах, то вони повинні бути сплачені в євро, якщо сторони явно не домовились про інше. Тобто обмежується можливість зарахування боргів у різних валютах: первісний борг має обраховуватись у євро, та тільки боржник, який має борг в іноземні валюті, має право на зарахування, на відміну від кредитора [5, с. 71].

Відповідно до Австрійського цивільного уложення не можуть бути предметом зарахування зустрічних вимог речі, які самовільно отримані або отримані внаслідок обмани шляхом позики, передання на зберігання чи у найм (§ 1440), а також зарахування того, що боржник повинен сплатити третій особі, а третя особа – боржнику (§ 1441). Передбачені також правила щодо зарахування вимоги у разі послідовного відступлення права вимоги: якщо вимога послідовно передається

кільком особам, то хоча боржник й може зарахувати вимогу, яку він до моменту відступлення мав до її першого володільця, та вимогу до останнього володільця, однак він не може зарахувати вимогу до її проміжних володільців (§ 1442) [6, с. 250].

Ще одна умова, яка висувається у зарубіжних правопорядках для зарахування зустрічних вимог – це їх здатність до виконання у примусовому порядку, оскільки завжди існує ймовірність затягування відповідачем процесу шляхом звернення до зарахування зустрічних вимог, які або не можуть бути швидко підтверджені, або існування яких ще взагалі не підтверджено. Можна також припустити, що статус вимоги згодом здатен трансформуватись, наприклад, будуть втрачені документи на підтвердження такої вимоги. Слід зауважити, що німецьке приватне право не висуває означеної умови для зарахування зустрічних вимог [3, с. 52]. На думку К. Фунтулакіс, здатність до виконання у примусовому порядку розглядається як механізм захисту відповідача від затягування спірних вимог, які протиставляються вимогам безспірних. Вимога безспірності має особливе значення для вимог про відшкодування збитків, які виникають з моменту завдання збитків, але стають «ліквідними» лише тоді, коли суд або сторони визначать суму відшкодування. [5, с. 48]. Умова щодо здатності до виконання у примусовому порядку є обґрунтованою лише щодо судового зарахування зустрічних вимог й нормативна заборона застосування такої умови буде суперечити принципу свободи договору.

Зарахування зустрічних однорідних вимог регулюється також актами договірного права ЄС. Так, у Принципах європейського договірного права (далі по тексту – PECL) головною вимогою зарахування зустрічних вимог є саме зустрічність, сутність якої полягає в тому, що якщо обидві сторони мають щодо іншої зобов'язання одного роду, кожна сторона може зарахувати власне право на отримання виконання («вимогу) із відповідною вимогою другої сторони, за умови та в тій мірі, що на момент зарахування перша сторона: a) вправі здійснити виконання та b) може вимагати виконання з боку іншої сторони (ст. 13:101: Вимоги до зарахування). Другою вимогою до зарахування зустрічних однорідних вимог PECL визначає безспірність вимог: боржник не може здійснити зарахування вимоги, яка є невизначеною щодо її існування або вартості, за винятком, якщо зарахування не зашкодить інтересам другої сторони (ч. 1 ст. 13:102: Невизначені вимоги) [7]. Дискусійним вбачається застереження щодо можливості зарахування невизначених вимог за відсутності шкоди інтересам другої сторони, оскільки така умова є доволі суб'єктивною за відсутності суб'єкта, який має визначає наявність чи відсутність такої шкоди та сутність інтересу іншої сторони. Друга частина процитованої статті встановлює презумпцію відсутності шкоди інтересам другої сторони, якщо вимоги обох сторін походять з одного й того ж правовідношення (ч. 2 ст. 13:102 PECL). Виключається зарахування зустрічних вимог у випадках: a) якщо це виключається угодою; b) щодо вимоги в тій мірі, в якій ця вимога не може набути чинності; c) щодо вимоги, яка випливає з навмисної протиправної дії [7].

PECL також передбачають можливість зарахування зустрічних вимог у різних валютах у разі, якщо не обумовлено, що сторона, яка ініціює зарахування, повинна здійснювати платіж виключено у визначеній валюті (ст. 13:103 PECL). Чітко визначено також момент припинення зобов'язання шляхом зарахування: сумірні зобов'язання припиняються з моменту повідомлення (ст. 13:106 PECL), а отже, до моменту повідомлення про зарахування зустрічних вимог зобов'язання є чинними [7]. Наведене вбачається доволі дискусійним, оскільки до моменту повідомлення розмір боргу за рахунок неустойки, інфляції тощо може збільшуватись, й на момент виникнення вимоги стає невідповідним до моменту повідомлення про зарахування, а відтак зустрічні зобов'язання, які могли бути повністю припинені виконанням на момент виникнення, можуть не припинитися повністю шляхом зарахування.

Також зарахування однорідних зустрічних вимог врегульовується Принципами міжнародних комерційних договорів (далі по тексту – УНІДРУА). Можливість зарахування встановлена для грошових та інших однорідних зобов'язань за таких умов: a) перша сторона має право виконати своє зобов'язання; b) якщо зобов'язання другої сторони є визначеним щодо його існування та суми, і строк його виконання настав (ст. 8.1). Отже, однорідність та визначеність вимог є обов'язковими умовами зарахування, але водночас частиною 2 ст. 8.1 встановлюється можливість зарахування щодо невизначеного зобов'язання (щодо його існування чи щодо його суми), якщо обидва зобов'язання виникли з одного договору [8]. Аналогічно до вищенаведеного нормативного акту, вказана норма уявляється доволі полемічною, оскільки надає право у разі існування зобов'язань, що виникли із одного договору, зарахувати свою вимогу проти вимоги, щодо якої достовірно не-

відомо, чи є вона чинною та який розмір такої вимоги. Таке рішення може стати підставою для зловживань з боку боржників.

Як і PECL, УНІДРУА врегулювання зарахування зустрічних вимог здійснюється шляхом повідомлення, в якому повинні бути вказані зобов'язання щодо яких заявлено про зарахування. Якщо в повідомленні не вказується зобов'язання, щодо якого здійснюється зарахування, друга сторона може упродовж розумного строку заявити першій стороні, щодо якого зобов'язання стосується це зарахування. У разі, якщо означеної заяви не буде зроблено, зарахування буде стосуватися всіх зобов'язань пропорційно (ст. 8.4). Моментом набуття чинності зарахування зустрічних вимог УНІДРУА визначає момент повідомлення, з якого зустрічні зобов'язання припиняються (ст. 8.5) [8].

Проєкт загальної системи координат європейського приватного права (далі по тексту – DCFR) визначає зарахування зустрічних вимог як процес, за допомогою якого боржник може зменшити суму заборгованості кредитора на суму, яку кредитор заборгував боржнику (III.-6:101). Вказаним актом встановлюються такі вимоги для зарахування зустрічних вимог як взаємність, однорідність, зустрічність, наявність права на виконання у сторони, яка заявляє про зарахування: якщо дві сторони мають одна перед одною зобов'язання одного роду, будь-яка зі сторін може зарахувати право сторони проти права іншої сторони, якщо і в тій мірі, що на момент зарахування, перша сторона: (a) має право здійснювати виконання; і (b) може вимагати від іншої сторони виконання (III.-6:102) [9, с. 506]. Взаємність трактується як наявність прав між тими ж сторонами, виключення із правила про взаємність можливе лише у разі відступлення права вимоги і якщо право вимоги було відступлено, боржник може пред'явити правонаступнику кредитора певні права на зарахування, які були б у розпорядженні боржника проти первісного кредитора (III.-5:116). Зарахування зустрічних вимог є неможливим за DCFR у разі невизначеності вимог (щодо їх наявності або вартості) й те, що зустрічні зобов'язання повинні бути виконані в різних місцях, не заважає зарахуванню: наприклад, вимога щодо позики, яка підлягає поверненню за місцем діяльності позикодавця, може бути зарахована в рахунок вимоги купівельної ціни, яка повинна бути сплачена за місцем діяльності продавця; зарахування у такому разі не завдасть шкоди кредитору [9, с. 509].

Висновки. Зарахування зустрічних однорідних вимог є способом припинення зобов'язання, закріпленим фактично у всіх європейських правопорядках. У праві країн континентальної правової сім'ї зарахування зустрічних вимог є інститутом матеріального права. У цивільному законодавстві Франції та Австрії зарахування зустрічних вимог здійснюється в силу самого факту виникнення зустрічних вимог, які відповідають необхідним для зарахування умовам, тобто не вимагається обов'язкового вчинення правочину для припинення зобов'язання зарахуванням. У цивільному законодавстві Німеччини зарахування зустрічних вимог здійснюється у формі позасудової односторонньої заяви, яка, як правило, не має ретроспективної дії: зобов'язання припиняється з моменту заяви, а не з моменту виникнення права на зарахування. Умовами, що висуваються до вимог, які підлягають зарахуванню, є взаємність, зустрічність, однорідність, настання строку виконання та можливість виконання у примусовому порядку. Зарахування не застосовується до невизначених вимог, може бути заборонено домовленістю сторін та застосовуватись до вимог, виконання яких має здійснюватися у різних місцях, а також здійснюватись у разі наявності множинності зустрічних вимог. Положення вказаних норми європейського договірного права може стати в нагоді в процесі рекодифікації цивільного законодавства України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. German Civil Code. BGB. Federal Ministry of Justice. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/ (дата звернення: 09.12.2025).
2. Жданкіна Л.К. Аналіз досвіду цивільно-правового регулювання заліку зустрічних однорідних вимог як способу припинення цивільних зобов'язань на прикладі окремих країн ЄС. *Актуальні проблеми сучасної юриспруденції*. 2017. № 4. С. 24–28. URL: https://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fjur/program_5c4721b99c6ae.pdf#page=24 (дата звернення: 09.12.2025).
3. Zimmermann R. Comparative Foundations of a European Law of Set-Off and Prescription. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 182 p.
4. Code civil. Version en vigueur au 27 octobre 2024. Légifrance. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721#/ (дата звернення: 09.12.2025).

5. Fountoulakis Ch. Set-off Defences in International Commercial Arbitration. Oxford; Portkand: Hart Publishing, 2011. 257 p.
6. Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, Fassung vom 27.10.2024. Umsetzungshinweis für folgende Bestimmung. URL: https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001622 (дата звернення: 09.12.2025).
7. Принципи європейського договірного права. Коментарі та рекомендації. / пер. з англійської ТОВ «Асоціація експортерів і імпортерів «ЗЕД». Київ: Асоц. «ЗЕД», 2013. 304 с. URL: https://www.zed.ua/images/files/PECL_short.pdf (дата звернення: 09.12.2025).
8. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА / пер. з англ. О.С. Білоус. 2010. URL: https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukranian-bl.pdf (дата звернення: 09.12.2025).
9. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law Draft Common Frame of Reference (DCFR). Oxford : Oxford University Press, 2009. 6100 p.

УДК: 347.922
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.81

REQUIREMENTS FOR A STATEMENT OF CLAIM IN CIVIL PROCEDURE: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF FOREIGN LEGISLATION

Farziyeva N.M.,
Doctor of Philosophy in Law (PhD in Law)
Associate Professor
Department of Private International Law and European Law,
Baku State University
ORCID: 0009-0004-2668-6837

Farziyeva N.M. Requirements for a statement of claim in civil procedure: a comparative legal analysis of foreign legislation.

The article is devoted to an in-depth comparative analysis of the requirements imposed on a statement of claim in civil proceedings in France, Italy, Turkey, and Azerbaijan. The author has examined the legally established elements that must be included in a statement of claim, the prescribed procedure for its submission, as well as the legal consequences of non-compliance with the established procedural forms. Particular attention has been paid by the author to how each national legal system defines the structure and content of a statement of claim, determines the limits of formalization, and establishes the relationship between formal and substantive requirements.

The author has established that, despite the shared belonging of all four legal systems to the Romano-Germanic (continental) tradition, the regulation of this procedural category exhibits significant differences. It has been demonstrated by the author that these differences are determined both by the historical evolution of national civil procedure systems and by varying approaches to ensuring a balance between procedural efficiency, formal certainty, and the protection of parties' rights.

In particular, the author has examined the considerable variability in the level of detail required for mandatory requisites of a statement of claim, in the procedure for its registration, in the requirements for specifying evidence and legal grounds, as well as in the measures of liability for violating established requirements. The author has demonstrated that these differences have a direct impact on the procedural efficiency of judicial proceedings, the protection of parties' rights, and the timeliness of case consideration.

Thus, the author has established that the analysis allows for the identification of both common features of the formalization of a statement of claim in states belonging to the continental legal family and the individual characteristics of each national system that shape the national specificity of civil procedure. It has been demonstrated by the author that the conclusions obtained contribute to a deeper understanding of procedural regulation mechanisms and can be utilized both for further academic research and for the development of recommendations aimed at improving civil procedure in order to enhance its efficiency, legal certainty, and the protection of participants' rights.

Key words: statement of claim, procedural certainty, claim requisites, claim value, structure of the statement, factual circumstances, legal grounds, procedural consequences, procedural flexibility, digitalization of judicial proceedings, procedural discipline.

Фарзієва Н.М. Вимоги до позовної заяви у цивільному процесі: порівняльно-правовий аналіз законодавства зарубіжних країн.

Стаття присвячена глибокому порівняльному аналізу вимог, що пред'являються до позовної заяви у цивільному судочинстві у Франції, Італії, Туреччині та Азербайджані. Автором досліджено нормативно закріплені елементи, які мають бути включені до позовної заяви, встановлений порядок її подання, а також юридичні наслідки недотримання встановлених процесуальних форм. Особливу увагу автором приділено тому, як кожне національне законодавство визначає структуру та зміст позовної заяви, встановлює межі формалізації та співвідношення між формальними та матеріальними вимогами.

Автором встановлено, що, незважаючи на спільну належність усіх чотирьох правових систем до романо-германської (континентальної) традиції, регулювання даної процесуальної категорії демонструє суттєві відмінності. Автором доведено, що ці відмінності зумовлені як історичною еволюцією національних систем цивільного процесу, так і різними підходами до забезпечення балансу між процесуальною ефективністю, формальною визначеністю та захистом прав сторін.

Зокрема, автором досліджено значну варіативність у ступені деталізації обов'язкових реквізитів позовної заяви, у процедурі її реєстрації, у вимогах щодо зазначення доказів та правових підстав, а також у заходах відповідальності за порушення встановлених вимог. Автором доведено, що ці відмінності безпосередньо впливають на процесуальну ефективність судового розгляду, забезпечення прав сторін та оперативність розгляду справ.

Таким чином, автором встановлено, що аналіз дозволяє виявити як спільні риси формалізації позовної заяви для держав континентальної правової сім'ї, так і індивідуальні особливості кожної національної системи, що формують національну специфіку цивільного процесу. Автором доведено, що отримані висновки сприяють глибшому розумінню механізмів процесуального регулювання та можуть бути використані як для подальших наукових досліджень, так і при розробці рекомендацій щодо удосконалення цивільного судочинства з метою підвищення його ефективності, правової визначеності та захисту прав учасників процесу.

Ключові слова: позовна заява, процесуальна визначеність, реквізити позову, ціна позову, структура заяви, фактичні обставини, правове обґрунтування, процесуальні наслідки, процесуальна гнучкість, цифровізація судочинства, процесуальна дисципліна.

Problem Statement. In this article, the problem is framed through an analysis of the differences in the regulation of the requirements for a statement of claim in civil procedure across four countries—France, Italy, Turkey, and Azerbaijan—and an examination of their impact on the efficiency, predictability, and accessibility of justice. The core issue lies in the fact that, despite shared roots in the Romano-Germanic legal tradition, national legislations exhibit significant differences in the level of formalization, the detail of claim requisites, the legal consequences of procedural errors, and the degree of digitalization of procedures, all of which affect procedural efficiency, legal certainty, and practical access to courts.

From a scientific perspective, this study allows for the identification of the institutional and conceptual characteristics of the civil procedural systems of the countries under consideration, which is highly relevant for comparative legal analysis. Comparing approaches to the formalization and structuring of statements of claim enables the identification of patterns in the evolution of continental procedural models. Furthermore, the analysis of digitalization offers opportunities to study the impact of technology on the standardization of procedural acts and the reduction of errors committed by participants in the process.

From a practical standpoint, the comparative study contributes to the improvement of national procedural rules, enhancing the predictability and efficiency of judicial proceedings. Determining the level of formalization and the strictness of claim requirements provides lawyers and participants with tools to prepare documents correctly, taking into account the specifics of national law, thereby reducing the risk of claim rejection. Evaluating the role of digital platforms in the submission of claims generates arguments for optimizing e-justice, increasing the efficiency of administrative case management, and improving the accessibility of the judicial system for citizens.

Thus, the problem can be defined as the need for a comprehensive comparison of national approaches to the formation and regulation of the statement of claim as a central institution of civil procedure, aiming both at the scholarly understanding of the operational patterns of legal systems and the practical enhancement of the quality and predictability of judicial proceedings.

Research Objective. The objective of this study is a comparative legal analysis of the requirements for a statement of claim in France, Italy, Turkey, and the Republic of Azerbaijan, with a focus on identifying differences in formalization, structure, mandatory elements, and the legal consequences of errors. The study also aims to assess the impact of digitalization on the standardization of procedural documents and the enhancement of efficiency in civil proceedings. The practical goal is to identify opportunities for improving national procedural frameworks and implementing best practices to increase the predictability, accessibility, and quality of justice.

The study employs the method of comparative legal analysis, which allows for a systematic comparison of formal-legal structures, the historical foundations of their development, and the practical

implications of differences in regulation. The application of this method enables a deeper understanding of the conceptual underpinnings of civil procedure and supports the formulation of scientifically grounded conclusions regarding directions for the improvement of procedural legislation.

State of the Problem. This issue can be characterized as well-developed at the level of national legislation and judicial practice, where the norms thoroughly regulate the content and form of a statement of claim, as well as the procedural consequences of non-compliance. At the same time, a comparative analysis and synthesis are necessary, as significant differences between legal systems remain, particularly regarding the degree of formalization, the role of the court, the rectification of deficiencies, and digitalization. The problem remains relevant for further research aimed at identifying optimal approaches to the unification of requirements for a statement of claim and enhancing the efficiency of civil proceedings.

Main Section.

In the Republic of Azerbaijan, issues related to the submission, form, and content of a statement of claim are regulated by Articles 149–155 of the Civil Procedure Code of the Republic of Azerbaijan (hereinafter – CPC of Azerbaijan) [1]. These provisions establish a comprehensive and detailed system of requirements aimed at ensuring the completeness and legal certainty of the information presented by the plaintiff when initiating judicial proceedings. The specified list of mandatory elements reflects a model oriented toward the maximum specification of data necessary for the effective organization of court proceedings and the timely notification of all participants in the process.

According to Article 149 of the CPC of Azerbaijan, a statement of claim must be submitted to the court in written form and signed by the plaintiff or their representative, emphasizing the procedural responsibility of the party in initiating judicial protection. The legislation establishes an extensive list of mandatory information to be included in the statement. In particular, the plaintiff is required to indicate: 1) the name of the court to which the statement is addressed; 2) personal data of the parties – full names of the plaintiff, defendant, representatives, and other participants in the case; for legal entities – their official name; 3) a complete set of identification data, including registration and actual addresses, contact details (telephone, email), and identification numbers (identity card series and number, taxpayer identification number). The provisions also require the inclusion of data on foreign citizens and legal entities participating in the case; 4) the subject matter and value of the claim, as well as a reasoned statement of the plaintiff's demands, describing the factual circumstances relied upon. In cases of disagreement with any circumstances substantiated by the defendant's evidence, the plaintiff must explain the grounds for such disagreement; 5) information on compliance with a pre-claim procedure, if required for the category of disputes being considered; 6) information on participation in mediation procedures, if preliminary mediation is mandatory under the legislation, in particular the Law of the Republic of Azerbaijan "On Mediation"; 7) a list of all documents attached to the statement, including evidence, powers of attorney, and other materials relevant to the case [1].

The CPC of Azerbaijan also allows the plaintiff to combine several related claims in a single statement, which promotes procedural economy and enables the comprehensive consideration of related disputes. Furthermore, the plaintiff may include other information or motions in the statement if deemed necessary for the proper and comprehensive examination of the case by the court.

A distinctive feature of Azerbaijani legislation is the emphasis on the fullest possible specification of the identification data of the participants and their contact information, aimed at optimizing communication between the court and the parties and ensuring the timely protection of their rights. This legislative design aligns with the principles of procedural certainty and contributes to enhancing the overall efficiency of civil proceedings.

Requirements for a Statement of Claim under the Legislation of the Republic of Turkey. The requirements regarding the content and form of a statement of claim in Turkey are regulated by Articles 118–119 of the Code of Civil Procedure (Hukuk Muhakemeleri Kanunu, hereinafter – the Turkey Law) [4]. This legislative act establishes a detailed and formalized model for submitting claims, aimed at ensuring procedural certainty and creating the conditions for the efficient adjudication of cases. The legislator seeks to minimize the risks of legal uncertainty; therefore, the list of mandatory elements of a claim is formulated quite strictly, and the procedural consequences of their absence are clearly defined.

According to Article 118 of the Turkey Law, a statement of claim is considered filed from the moment it is registered with the court registry, emphasizing the formal nature of the institution of claim submission. The statement must be accompanied by a number of copies corresponding to the number

of defendants, and the procedures for registration and handling of documents are regulated in detail by subordinate regulations, ensuring uniformity in judicial practice.

Article 119 of the Turkey Law provides an exhaustive list of mandatory elements of a statement of claim. These include: a) the name of the court to which the statement is submitted; b) personal data of the parties – the name, surname, and address of the plaintiff and the defendant; c) the identification number of the plaintiff if they are a citizen of the Republic of Turkey; ç) information on the legal representatives and attorney of the plaintiff (if applicable); d) the subject matter of the claim, and in property disputes, the value of the claim; e) a concise, sequential, and logically structured presentation of the factual circumstances relied upon by the plaintiff; f) evidence supporting each of the stated circumstances; g) legal grounds and references to the applicable norms used by the plaintiff to substantiate the claim; ğ) clearly formulated claims; h) the signature of the plaintiff or their representative [4].

This structure highlights the orientation of Turkey civil procedure toward a formal-logical model of claim formulation, in which the coherence of factual and evidentiary material is a key element.

Since the adoption of the Turkey Law, numerous doctrinal studies have been conducted concerning Article 119, which regulates the content of the statement, the mandatory elements, and the procedure for their evaluation. There are also numerous decisions of the Court of Cassation on this matter. However, the 2024 decision of the Constitutional Court demonstrates that these doctrinal discussions and precedents are not always sufficiently reflected in practice [5, p. 755].

The legislation also provides a mechanism for correcting deficiencies. If a statement of claim lacks several elements, except for the strictly mandatory provisions listed under subsections (a), (d), (e), (f), and (g), the court grants the plaintiff a one-time period of one week to correct the omissions. Failure to make corrections within the prescribed period results in the claim being deemed not filed. In this way, the legislator balances formalization with the possibility of error correction, without allowing unjustified procedural delays.

The high degree of formalization of Turkey requirements for a statement of claim reflects the overall orientation of Turkey civil procedure toward normative rigor, clarity, and discipline in court proceedings. This model reduces the risk of uncertainty during case preparation, promotes procedural economy, and facilitates the administration of justice at the initial stage of proceedings.

Requirements for a Statement of Claim under the Legislation of the French Republic. In the French civil procedure system, the initiation of proceedings is carried out through either an *assignation* (a summons delivered to the defendant by a judicial officer) or a *requête* (an application submitted directly to the court). These procedural forms are established in Articles 54–57 of the French Code of Civil Procedure (Code de procédure civile, hereinafter – CPC) and reflect the dualistic approach of French law to the commencement of civil actions, allowing for distinctions depending on the nature of the dispute and the need for prior notification of the defendant [2].

According to Article 54 CPC France, the initial recourse to the court may be executed either via a summons or by submitting an application to the court registry, the latter being permissible either unilaterally or jointly by the parties. The law sets out an exhaustive list of information that must be included in the initial application under penalty of invalidity. The mandatory elements include: 1) designation of the specific court to which the application is addressed; 2) specification of the subject matter of the claim; 3) information concerning the parties: a) for natural persons – surname, given name, profession, address, nationality, date and place of birth; b) for legal entities – legal form, name, location, and the body authorized to represent them; 4) if necessary – information relating to real estate, required for cadastral registration; 5) data on any prior attempts at alternative dispute resolution (conciliation, mediation, or participatory procedure), if such procedures precede the court application, or justification for the absence of such attempts [2].

Article 57 CPC France regulates the *requête*, i.e., an application submitted without prior notification of the other party. Such an application may be filed individually by the plaintiff or jointly by the parties and must contain a statement of their claims, the issues in dispute, and the relevant arguments [2]. In addition to the elements listed in Article 54 CPC France, it must include: – information concerning the person against whom the application is filed (surname, given name, and address for an individual, or the name and legal address for a legal entity); – a list of documents on which the claimed demands are based.

Despite a comparatively high degree of flexibility in formulation and structure, French procedural law imposes strict requirements regarding the precision of the statement of the claim's substance and the

factual circumstances on which it is based. Failure to comply with the formal requirements may have serious procedural consequences, including the declaration of the act as null, the impossibility of its consideration, or the necessity of resubmission.

Thus, the French model demonstrates a combination of formal rigor concerning mandatory elements and procedural requirements with a certain degree of flexibility, aimed at ensuring access to justice and adapting procedural forms to various categories of disputes. This system serves as an example of the balance between legal certainty and procedural efficiency, making it an important object for comparative legal analysis.

Requirements for a Statement of Claim under the Legislation of the Italian Republic. In the Italian civil procedure system, proceedings may be initiated through either an *atto di citazione* or a *ricorso*, with the choice of form depending on the type of procedure, the nature of the claims, and the type of legal protection sought. This dualistic structure is reflected in the Italian Code of Civil Procedure (Codice di procedura civile, hereinafter – CPC Italy), which clearly distinguishes the circumstances for using each procedural instrument [3]. Articles 163–164 CPC Italy establish detailed requirements regarding the structure and content of a statement of claim, aimed at ensuring legal certainty and effective judicial oversight.

According to Article 163 CPC Italy, the *atto di citazione* constitutes a summons to appear, through which the plaintiff not only formulates their claims but also notifies the defendant of the date and place of the first court hearing [3]. This feature emphasizes the notificatory nature of the Italian procedural mechanism and highlights the importance of adhering to formal procedures to ensure proper adversarial proceedings. In accordance with the annual decree issued by the court president, approved by the first president of the appellate court, the days and times for hearings intended for the initial appearance of the parties are established in advance, thereby increasing the predictability of court workload and promoting procedural discipline.

Article 163 CPC Italy also specifies an exhaustive list of mandatory elements for the *atto di citazione*. Under penalty of nullity, the summons must include: 1) the designation of the court to which the application is addressed; 2) complete information regarding the plaintiff and the defendant, including their full name, place of residence, and tax identification code (*codice fiscale*). For legal entities, associations, or committees, the name, legal form, and authorized representative must be indicated; 3) a precise definition of the subject matter of the claim (*petitum*), allowing the court and the defendant to clearly determine the scope of the proceedings; 4) a statement of the factual circumstances and legal grounds (*causa petendi*), including a logically coherent justification of the claimed demands; 5) a specification of the evidence that the plaintiff intends to submit, including a list of documents to be attached to the case files; 6) information about the representative (lawyer), if a power of attorney has already been issued, including an indication of their powers [3].

Special importance in Italian law is attached to the logical coherence of the statement of claim, the sequential presentation of arguments, and the completeness of legal justification. Italian doctrine traditionally regards the *atto di citazione* not only as a procedural initiation document but also as a document that sets the framework for all subsequent judicial activity. Consequently, the law imposes high standards regarding the quality of legal argumentation, internal consistency, and completeness of factual material.

Formal deficiencies affecting essential elements of the document are classified as *nullità* and may result in the declaration of the document as invalid. This, in turn, obliges the plaintiff to submit a corrected application. Such a sanction underscores the strictness of the Italian procedural model, which prioritizes compliance with established forms to ensure legal certainty, effective adjudication, and protection of the parties' rights.

Thus, the Italian legal system demonstrates a high level of formalization in civil proceedings. The structured, detailed, and rigorous requirements for the *atto di citazione* reflect the deep traditions of continental legal culture, which places significant emphasis on formal-legal technique and clarity in expressing legal positions. This approach makes the Italian model an important reference point for comparative legal analysis of civil procedure systems in other states.

Comparative Legal Analysis of Legislation. Despite France, Italy, Turkey, and Azerbaijan belonging to the Romano-Germanic legal family, their approaches to regulating the content and significance of a statement of claim in civil proceedings demonstrate substantial differences. These differences are shaped both by historically established models of civil procedure and by contemporary legislative priorities,

particularly those balancing formalism and procedural flexibility. They are primarily manifested in the degree of formalization of claim requirements, the level of detail in the claim's structure, the legal consequences of procedural errors, and the understanding of the court's role in determining the facts of the case.

The French model is characterized by a low level of formalization. Articles 54–57 of the French Code of Civil Procedure (CPC France) establish mandatory elements, but considerable flexibility is maintained due to the active role of the court, which may remedy deficiencies in the submitted materials. As a result, formal gaps in a claim rarely entail severe sanctions. In this context, Italian legislation occupies an intermediate position. Articles 163–164 CPC Italy require a structured statement of claim (*petitum*, *causa petendi*, competent court, appointment of hearings), yet judicial practice allows for clarification of claims during proceedings while preserving the essential elements, thereby creating a model of moderate formalization.

The Turkey model is the strictest. Article 119 of the Turkish Code of Civil Procedure (HMK) establishes a closed list of mandatory elements, and the absence of any of them requires correction; otherwise, the claim is considered not filed. This approach emphasizes procedural discipline and predictability. As Professor Muhammet Ozekes notes, preparing a statement of claim constitutes one of the key procedural obligations of a party. The importance of this document necessitates its precise and structured preparation, which explains the legislator's effort to define in detail the information and elements that must be included. Clear regulatory guidance ensures legal certainty, facilitates the work of the court, and guarantees the proper exercise of the right to judicial protection [7, p. 267–268].

Azerbaijani legislation in this regard follows a model close to the Turkey one. Articles 149–155 of the CPC RA provide a detailed list of requisites for the statement of claim, including a wide range of identification and procedurally relevant information. Noncompliance with formal requirements results in the claim being left without action, incentivizing the parties to ensure the completeness and accuracy of their submission. This model is oriented toward formal procedural order and ensures high legal certainty at the stage of initiating proceedings.

Despite their shared Romano-Germanic legal tradition, France, Italy, Turkey, and Azerbaijan interpret the role of the statement of claim in civil proceedings differently. Differences are evident in the degree of formalization, the structure of the claim, the legal consequences of errors, and historically established approaches to the role of the court and the parties.

In the context of comparative legal analysis, noticeable differences also emerge in the choice of the form of claim submission provided by the legislation of France, Italy, Turkey, and Azerbaijan. These differences reflect the conceptual characteristics of the respective civil procedure systems and demonstrate diverse legislative strategies for initiating proceedings. French law employs a dualistic model of procedural documents – *assignation* and *requête* – allowing consideration of the nature of the dispute and the procedural situation: the former is used for most cases and presupposes prior notice to the defendant, whereas the latter is applied when notification is not required or joint submission by the parties is allowed. This construction ensures high procedural flexibility.

In Italy, a similar distinction is made between *atto di citazione* and *ricorso*: the former is used in ordinary proceedings, the latter in expedited or special procedures, reflecting a combination of classical adversarial principles and procedural optimization.

By contrast, Turkey and Azerbaijan operate a single form of statement of claim, codified in the Turkish Law and the CPC RA, respectively. This model ensures procedural standardization and predictability but significantly limits flexibility in adapting procedural documents to the specifics of particular categories of cases.

The issue of the claim's monetary value occupies a central place in civil proceedings and exhibits substantial differences between France, Italy, Turkey, and Azerbaijan, reflecting the peculiarities of national procedural models and the functions that the claim value serves in each system. In France, specifying the claim's value is not mandatory for all case categories and depends on the nature of the claim and jurisdiction, emphasizing the material-legal aspect of the dispute. In Italy, the claim value also has a functional character: it is considered for determining jurisdiction and procedural costs but is not a universal requisite, corresponding to a model of moderate formalization.

In contrast to Azerbaijani legislation, Turkish law treats the claim value as an imperative element of procedural documents. According to Article 120 HMK, its absence constitutes a substantial procedural defect preventing the claim from being accepted for consideration; in Turkey, the claim is left without

action [4]. This approach highlights the importance of accurately assessing the dispute's value to determine state fees and the subsequent procedural course.

A comparative analysis of the requirements for stating factual circumstances and legal grounds in the statement of claim in France, Italy, Turkey, and Azerbaijan reveals considerable variability in formalization and party responsibility. French legislation primarily emphasizes the factual narrative, whereas strict legal qualification is not obligatory. The court actively applies the principle of *iura novit curia*, determining the applicable law independently, which reduces formal requirements for the plaintiff and ensures flexible access to justice. In Italy, a more structured model operates: the plaintiff must sequentially present facts and legal grounds, clearly distinguishing between *causa petendi* and *petitum* (Articles 163–164 CPC Italy) [3]. While the court retains the right to legal qualification, the plaintiff's responsibility for completeness is higher than in the French system.

In Turkey, requirements are highly formalized. The plaintiff must detail the facts, substantiate them with evidence, and explicitly state the legal position (Article 119 HMK) [6, p. 139; 8, p. 505]. The system is based on the hierarchy "fact – evidence – legal basis – claim," and deficiencies in presentation are treated as obstacles to case progression.

Although procedural law formally separates the statement of facts and presentation of evidence as two independent structural elements, their analysis collectively is methodologically justified. Evidence does not exist autonomously – each item serves to establish or corroborate a specific fact, so the interrelation of facts and evidence forms a unified logical-legal complex, ensuring the reasonableness and internal consistency of the claim [7, p. 267–268]. A similar approach applies in Azerbaijan, where CPC RA norms require strict correlation of facts, evidence, and claimed demands (Articles 150–155 CPC RA) [1]. Unlike the French model, the court does not remedy gaps in reasoning, and the responsibility for completeness rests entirely with the plaintiff. Thus, French and Italian systems demonstrate greater flexibility, whereas Turkish and Azerbaijani systems exhibit a high degree of formalization and strictness regarding the logical-evidentiary structure of the claim.

The legislation of France, Italy, Turkey, and Azerbaijan demonstrates both common features of the continental legal tradition and significant differences in the consequences of errors in a statement of claim. These differences affect both the criteria for procedural admissibility and the procedures for remedying deficiencies. In France, defects in a statement of claim are evaluated flexibly: despite the possibility of invalidation, courts generally allow the plaintiff to correct deficiencies, relying on procedural economy and access to justice principles. In Italy, invalidation is also possible, but a clear distinction is made between material and immaterial violations, allowing the plaintiff to remedy certain deficiencies without procedural consequences, balancing formal certainty with effective judicial protection.

Turkish legislation follows a strict formalist model: the absence of any mandatory element leads to the claim being left without action, a deadline for correction, and return of the claim if deficiencies are not remedied (Articles 119–122 HMK) [4]. Compliance with form is considered a prerequisite for initiating proceedings. A similar approach is established in Azerbaijani law, where noncompliance with Articles 152–153 CPC RA may result in the return of the claim or refusal of acceptance. The formal structure of the claim is viewed as a key element in ensuring legal certainty and orderly proceedings [1].

The digitization of civil proceedings in France, Italy, Turkey, and Azerbaijan significantly affects the standardization of claim requirements and reduces procedural errors. However, the level of development of electronic platforms and their regulatory effects differ across these countries. In France and Italy, electronic justice systems are highly integrated and include automated mechanisms for verifying the correctness of submitted documents. These algorithms ensure uniformity of procedural acts, reduce formal violations, and increase transparency in judicial proceedings.

The Turkish *UYAP* system features the strictest digital regulation: the platform does not allow submission of a statement of claim if even a single mandatory element is missing. This approach substantially reduces the risk of defective claims and ensures a high level of procedural discipline. In Azerbaijan, the "e-court" (e-məhkəmə) system is developing but retains a lower level of automation, leaving room for procedural variability and errors.

Thus, differences in digital infrastructure determine the degree of standardization in claim structure: the most advanced platforms (France, Italy, Turkey) help minimize errors, whereas the Azerbaijani system requires further development to achieve a comparable level of standardization and efficiency.

Conclusion. The comparative legal study of the regulation of requirements for a statement of claim in the civil procedure of France, Italy, Turkey, and the Republic of Azerbaijan demonstrates the

existence of distinct models of procedural formalization, reflecting the characteristics of national legal systems and their institutional priorities. These differences manifest not only in the scope and nature of mandatory requisites but also in the conceptual understanding of the role of the statement of claim within the civil procedure framework.

The French legal system demonstrates a model of minimal formalization, relying on the expansive application of the principle *iura novit curia* and the active role of the court in establishing legally relevant circumstances. This structure reduces barriers to access to justice and allows a certain gradual development in the content of procedural documents. The Italian model, while more structured, maintains a degree of flexibility, combining a high level of normative regulation with the possibility of correcting individual elements of the statement of claim during the proceedings.

The legislation of the Republic of Turkey and the Republic of Azerbaijan represents a different approach, oriented toward strict formalization at the initial procedural stage. In these legal systems, the statement of claim is treated as a central act that not only defines the framework of judicial proceedings but also determines the admissibility of initiating the process. Failure to comply with established requirements results in procedural sanctions aimed at ensuring legal certainty and discipline among the parties.

Significant differences are also observed in the emphasis placed on factual presentation versus legal argumentation. The approaches of the French legislature, and to a certain extent the Italian legislature, prioritize the factual component with relatively flexible legal qualification, whereas the Turkish and Azerbaijani models require a strict structural unity of facts, evidence, and legal norms.

The digitization of civil proceedings further accentuates these differences. French and Italian electronic systems provide a high level of control and corrective mechanisms, whereas the Turkish *UYAP* platform represents the most rigid digital model, effectively preventing the submission of defective claims. The Azerbaijani "e-court" (e-məhkəmə) system is still in development, which limits its standardizing function compared to foreign counterparts.

Overall, the comparison of procedural models shows that the degree of formalization, normative strictness, and level of digital integration are key parameters determining the content and function of the statement of claim in different legal systems. France and Italy demonstrate a tendency toward flexible mechanisms ensuring access to justice, while Turkey and Azerbaijan focus on enhancing the predictability and discipline of judicial procedures. The findings highlight the need for further development of digital tools and the harmonization of standards for filing procedural documents to improve the efficiency of civil justice.

REFERENCES:

1. Civil Procedure Code of the Republic of Azerbaijan (adopted by the Law of the Republic of Azerbaijan No. 780-IQ of December 28, 1999) https://e-qanun.az/framework/46945.
2. Code of Civil Procedure France. https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006070716/LEGISCTA000006135864/#LEGISCTA000006135864.
3. Codice di Procedura Civile Italy. https://www.tuttocamere.it/ files/dirsoc1/Codice_Procedura_Civile_Altalex_08_2019.pdf.
4. Law of Civil Procedure Turkey. https://www.mevzuat.gov.tr/ MevzuatMetin/1.5.6100.pdf.
5. Hayran Merve Polat. "Procedural Consequences of Failing to Notify the Defendant's Address under Article 119/1-b of the Code of Civil Procedure and the Right of Access to Justice." *Necmettin Erbakan University Faculty of Law Journal*, vol. 8, no. 2, 2025, pp. 734–758. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/5159841.
6. İyilikli A.C. "A Study on the Cause of Action in Civil Proceedings." *TBBD* 2013/106.
7. Ozekes Muhammet. "Actions to Be Taken in Case of Deficiencies in the Statement of Claim under the Code of Civil Procedure." *Dokuz Eylul University Faculty of Law Journal*, vol. 16, July 2014, pp. 263–300. https://hukuk.deu.edu.tr/wp-content/uploads/2015/09/MUHAMMET-%C3%96ZEKES.pdf.
8. Pekcanıtez H., Atalay O., Özekes M. *Civil Procedure Law*, 14th ed., Ankara, 2013.

УДК 347.2:214.2 ;347.23; 347:25:26
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.82

НЕРУХОМІСТЬ – РІЧ ЧИ МАЙНО: ПРОБЛЕМИ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ ПРОЄКТУ ОНОВЛЕНОГО ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Фурса С.Я.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри міжнародного та приватного права
Київського університету права
Національної академії наук України,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-3023-5287
e-mail: fursa_2003@ukr.net

Фурса Є.І.,
кандидат юридичних наук,
професор кафедри міжнародного та приватного права
Київського університету права
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0001-9496-1256
e-mail: fursa_2003@ukr.net

Фурса С.Я., Фурса Є.І. Нерухомість – річ чи майно: проблеми понятійного апарату Проєкту оновленого Цивільного кодексу України.

У статті акцент зроблено на важливості формулювання понятійного апарату як у теорії цивільного права, так і у цивільному законодавстві при розробці Проєкту оновленого Цивільного кодексу України (далі- Проєкт ЦК). Неузгодженість певних термінів, а також правильність формулювання їх сутності мають істотний вплив на редакцію відповідних норм, їх застосування на практиці. Досить важливим є формування змісту та структури Проєкту ЦК, щоб фахівці могли цілісно сприймати цей базовий нормативний акт України, здатні системно осягнути всю новітню та існуючу термінологію. Ознайомлення фахівців з окремими книгами Проєкту ЦК не дає цілісної уяви про цей нормативний акт. Автори у Проєкті ЦК зіштовхнулися з істотними проблемами розуміння таких понять як "нерухоме майно" та "нерухома річ", "об'єкт нерухомого майна", "нерухомість", "правовий режим нерухомого майна", "будівля", "державна реєстрація речевих прав" і можуть прогнозувати, що подібні проблеми очікують й інших фахівців. При аналізі речового права автори помітили різний зміст відповідних норм, зокрема, у додатку до Книги першої Глави 23^1 (ст. 327^1 Проєкту) «Нерухомі та рухомі речі» та Книги третьої, яку пропонується назвати «**Речеве** право». Також різними є підходи до поняття "річ", "майно" (ст.177^2 Проєкту ЦК),сутність та співвідношення таких об'єктів як "гроші" та "фінансові інструменти". Встановлена непослідовність формулювання понять, які мають узгоджуватися між собою, зокрема, якщо "річ" – це предмет матеріального світу і з урахуванням ст. 187 чинного ЦК України складовою частиною речі є все те, що не може бути відокремлене від неї без її пошкодження або істотного знецінення, то "майно" як сукупність речей має відрізнятися лише кількісними, а не якісними параметрами. Суперечності, які були закладені в базисній термінології неодмінно відбиватимуться й на інших поняттях таких як "нерухомість", "нерухома річ" або "майно". Обгрунтовано, що головна властивість об'єктів нерухомості – зв'язок із землею, що спонукає сприймати таку річ як невіддільну від землі, а у Проєкті ЦК пропонується ввести поняття «кондомінімум», який пов'язує квартиру з тим майном, за допомогою якого обслуговується будинок, включаючи, насосні станції, тепломережу, відповідні земельні ділянки. Поняття «кондомінімум» має впливати й на реєстрацію права власності на квартиру.

Ключові слова: нерухоме майно, нерухома річ, об'єкт нерухомого майна, нерухомість, правовий режим нерухомого майна, державна реєстрація речових прав, будівля, земельна ділянка.

Fursa S.Ya., Fursa Ye.I. Real estate – a thing or property: problems of the conceptual apparatus of the draft of the updated Civil Code of Ukraine.

The article emphasizes the importance of formulating the conceptual apparatus both in the theory of civil law and in civil legislation when developing the Draft of the updated Civil Code of Ukraine (hereinafter referred to as the Draft Civil Code). The inconsistency of certain terms, as well as the correctness of the formulation of their essence, have a significant impact on the wording of the relevant norms and their application in practice. It is quite important to form the content and structure of the Draft Civil Code so that specialists can holistically perceive this basic regulatory act of Ukraine, are able to systematically comprehend all the latest and existing terminology. Familiarization of specialists with individual books of the Draft Civil Code does not give a holistic idea of

this regulatory act. The authors of the Draft Civil Code faced significant problems in understanding such concepts as "real estate" and "immovable thing", "object of real estate", "real estate", "legal regime of real estate", "building", "state registration of property rights" and can predict that similar problems await other specialists. When analyzing property law, the authors noticed different content of the relevant norms, in particular, in the appendix to Book One, Chapter 231 (Article 3271 of the Draft) "Immovable and movable things" and Book Three, which is proposed to be called "Property Law". There are also different approaches to the concepts of "thing", "property" (Article 1772 of the Draft Civil Code), the essence and relationship of such objects as "money" and "financial instruments". An inconsistency in the formulation of concepts that should be consistent with each other has been established, in particular, if "thing" is an object of the material world and, taking into account Article 187 of the current Civil Code of Ukraine, a component part of a thing is everything that cannot be separated from it without damaging it or significantly depreciating it, then "property" as a set of things should differ only in quantitative, not qualitative parameters. The contradictions that were embedded in the basic terminology will certainly be reflected in other concepts such as "real estate", "immovable thing" or "property". It is justified that the main property of real estate objects is the connection with the land, which prompts to perceive such a thing as inseparable from the land, and the Project proposes to introduce the concept of "condominium", which connects the apartment with the property with which the house is serviced, including pumping stations, heating networks, and relevant land plots. The concept of "condominium" should also affect the registration of ownership of an apartment.

Key words: real estate, immovable property, real estate object, real estate, legal regime of real estate, state registration of property rights, building, land plot.

Постановка проблеми. Нині активно здійснюється обговорення Проєкту оновленого Цивільного кодексу України. Тому вчені не повинні стояти осторонь такого процесу та мають прикладати максимум зусиль для ознайомлення із запропонованими розробниками Проєкту ЦК книгами та висловити свої думки, пропозиції щодо удосконалення як самої структури та змісту кодексу, так і його узгодженого понятійного апарату, системного підходу до послідовності розташування як самих норм, так і викладення їх змісту. Від остаточної редакції оновленого ЦК залежатиме, як будуть будуватися цивільно-правові відносини. Тому на стадії публічного обговорення Проєкту ЦК слід піднімати проблемні питання і висловлювати свої міркування щодо нього, щоб недоліки законодавства не проявилися при реалізації особами своїх прав. Зокрема, в Проєкті ЦК має місце ототожнення таких понять як "приватне" і "цивільне" право, що, по суті, суперечить не тільки їх сучасному сприйняттю , але й концепції самого Проєкту ЦК, згідно якої до оновленої редакції ЦК передбачається включити й положення Сімейного кодексу. Крім того, якщо завданням оновленої редакції ЦК є врегулювання приватного права, то має йтися й про мінімальні *природні приватні права людини*, а це змушує говорити не тільки про квартири, будинки, об'єкти нерухомості, правовий режим нерухомого майна, а й про ліжко в притулку, про забезпечення достатнім харчуванням (ст. 48 Конституції України). Тому правове регулювання приватного права в Проєкті ЦК не може ототожнюватися з нормами цивільного права, а запропоновані новели мають пройти шлях конструктивно-критичного обговорення, чому й присвячена ця стаття.

Мета статті: висловити обґрунтовані зауваження щодо понятійного апарату Проєкту ЦК з метою його вдосконалення та уніфікації не тільки в окремій книзі ЦК, а наскрізно у всьому нор-

мативному акті. При цьому вважається, що окремі терміни мають відповідати сутності понять і створюватися логічну та конкретну систему – понятійний апарат. Автори поставили собі за мету прослідкувати як за витоками певної термінології у нормах Проєкту ЦК, узгодити їх між собою, так і визначити їх місце в окремих інститутах цивільного права. При цьому, новітні положення Проєкту ЦК вже передбачають істотний вплив на такі поняття як "нерухоме майно" та "нерухома річ", "об'єкт нерухомого майна", "нерухомість", "правовий режим нерухомого майна", "будівля", "державна реєстрація речевих прав", але ці поняття слід сприймати як залежні від загальних понять «річ», «майно». Тому автори в цій статті намагаються надати конструктивну оцінку досконалості дефініції, критеріям застосування і відмінностям між ними.

Стан опрацювання. Питанням аналізу нерухомості, нерухомих речей присвячували свої роботи такі вчені М.М. Дякович [1], О.В Кіріяк [2], Фурса С.Я. [3] та ін. Але у зв'язку із обговоренням нині фахівцями Книг першої, третьої Проєкту ЦК перед вченими постало досить складне та відповідальне завдання висловити обґрунтуванні думки щодо новітніх положень законопроєкту оновленого ЦК та бути почутими його розробниками і іншими фахівцями. На даний час подібного системного аналізу понятійного апарату в юридичних джерелах помітити не вдалося, оскільки окремі книги Проєкту ЦК поступово надаються для аналізу фахівцями і їх увага концентрується лише на окремій книзі.

Виклад основного матеріалу. Після ознайомлення з частиною Проєкту оновленого ЦК [4] складається враження, що у фахівців не має реальної можливості серйозно та скрупульозно підійти до аналізу запропонованих новел. По-перше, для системного аналізу законопроєкту оновленого ЦК вченим, практикуючим фахівцям слід надати можливість ознайомлення не з окремими книгами ЦК, а спочатку слід запропонувати для ознайомлення загальний зміст та структуру кодексу, щоб у фахівців з'явилась можливість узгоджено аналізувати окремі норми Проєкту ЦК і прослідковувати їх зв'язок з іншими нормами, які розташовані в інших главах. По-друге, кардинальне оновлення ЦК потребує нової нумерації норм, оскільки можна було б припустити, що Глава 13 чинної редакції ЦК під назвою «Речі. Майно» залишається незмінною за змістом, але за задумом авторів законопроєкту, ця глава переміщується в Книгу ІІІ і чомусь вона була додана до проєкту Книги першої як Глава 23[1] *Класифікація речей* [4]. По-третє, мозок людини звикає до закладеної в ньому інформації, тому все нове сприймається з певним внутрішнім зусиллям, пересторогою і упередженістю про те, що нове буде гірше старого. Мабуть звідси виникає складність в сприйнятті нової термінології, коли пропонується в основу нової редакції ЦК закладати поняття «приватність» замість цивільного права і це при залишенні чинної назви цього кодексу, хоча ці поняття не тотожні. Тому виникає необхідність в тлумаченні і обговоренні прийнятої в оновленій редакції Проєкту ЦК загальній термінології для уточнення понятійного апарату, особливо, у порівнянні з чинною редакцією ЦК. Так, у ст. 177 глави 12 розділу ІІІ Книги першої Проєкту ЦК наведено перелік об'єктів приватних відносин. Але ж приватні відносини не слід плутати з цивільними і кодекс називається Цивільний, а не приватний. Якщо спробувати виміряти приватний підхід до відносин, то ми дійдемо до невтішного висновку, що приватний характер відносин можна побачити й у цивільному, господарському та адміністративному судочинстві, оскільки справи ініціюються приватними особами на захист власних прав та інтересів. Приватний характер можна помітити й у відносинах між юридичними особами тощо. Більше того, положення ЦК мають застосовуватися й до відносин, в яких однією із сторін є суб'єкт підприємницької діяльності, тому для останнього такі відносини матимуть публічний характер, а для фізичної особи – приватний. Саме з цих позицій в ЦК було розкрито поняття «публічний договір».

У загальній термінології, запропонованій розробниками Проєкту ЦК можна помітити й інші цікаві новели, але вони мають фрагментарний характер. Так, у назві статті 611 слово «Правові» пропонується замінити словом «Юридичні». Тобто повальне використання термінів «правник» призвело до того, що на слово «юрист» і його похідні терміни з незрозумілих причин було накладено табу, а нині знову зроблений крок до збагачення юридичної термінології. Отже, з'явилася якась невидима сила, яка популяризує нову термінологію на стільки, що в ній втрачається сенс, наприклад, ефект терміну «зловживання правом» сягає не тільки норм ЦК, ЦПК, а й у багатьох нормах Кримінального кодексу України з'явився такий термін. Як бачимо термін "правопорушення" також став популярним у використанні. Але у різних нормативних актах слід застосовувати спеціальні терміни, які нададуть можливість говорити про конкретну кваліфікацію дій особи. Тому термін "злочин" має застосовуватись у кримінальному законодавстві, а термін "пра-

вопорушення" – у цивільному. Тобто від конкретики загальної термінології залежить правильне сприйняття тієї чи іншої юридичної обставини. Тому при всій повазі до колег, які закликають до дискусії навколо норм Проєкту ЦК[5], на даний момент це зробити складно або навіть неможливо, оскільки такий великий за обсягом нормативний акт потребує глибокого і системного аналізу. Для цього весь нормативний акт має бути наданий для ознайомлення, а не окремі його частини. Наприклад, одна із проблем криється в тому, що у ст. 177 глави 12 розділу ІІІ Книги першої Проєкту ЦК має місце величезна кількість дуже подібних об'єктів, а ми відокремимо для аналізу з них лише такі:

2) речі та майно (ст. 177^2 проєкту ЦК);

3) гроші, цінні папери та інші фінансові *інструменти* (ст. 177^3 проєкту ЦК та ст. 192 і глава 14 ЦК);

5) цифрові речі (ст. 177^5 проєкту ЦК).

Так, перелічені об'єкти розкриваються в окремих статтях глави 12 розділу ІІІ Проєкту ЦК як самостійні, однак автори законопроєкту не враховують, що саме до глави 23^1. *Класифікація речей* Проєкту ЦК віднесені" гроші", а глава 23^2 Проєкту ЦК присвячена "цінним паперам", а такий об'єкт як "*фінансові інструменти*" не розкривається, на скільки можна з'ясувати з фрагментарного аналізу Проєкту ЦК. Виходить, що об'єднання різних об'єктів в одну категорію у ст. 177 Проєкту ЦК штучне і не відповідає їх характеру. Аналогічного відношення заслуговує й категорія "цифрові речі" (ст. 177^5 Проєкту ЦК), оскільки слово «річ» свідчить про належність цієї категорії об'єктів до речей і майна, а не про абсолютно їх самостійний характер.

Спроба проаналізувати положення щодо речового (речевого) права наштовхнулася на абсолютно різний зміст норм, а саме: у додатку до Книги першої наведено Главу 23^1. *Класифікація речей*, де розкривається зміст ст. 327^1 Проєкту ЦК «*Нерухомі та рухомі речі*» [4] так само як в чинній редакції, але при ознайомленні з іншою редакцією Книги третьої [6] можна довідатися, що тепер пропонується назвати книгу третю «**Речеве** право», а її розділ І присвятити Речам, другий – Володінню, третій – Загальним положення речевого права, де, зокрема, у ст. 315 – 68 встановлено, що об'єктами речевих прав є речі та майнові права, що певною мірою суперечить змісту Розділу 1, а четвертий розділ – Праву власності. Тобто право власності "відкотилося" аж на четверте місце і сприймається як елемент речевого право, але ж це суперечить Конституції України та преамбулі Проєкту ЦК, де встановлена *роль права власності* як основи економічної свободи та особистої незалежності. Слід також визнати, що право власності – це основа інтелектуальної власності та має інші виміри використання, зокрема, широке поняття «інформація» (ст. 177^4 Проєкту) так само має спиратися на відповідні права на неї тощо. Отже, право власності – це широке поняття, а не елемент речевого права.

Отже, питання постає в логіці викладання інформації і така авторська преамбула до розкриття змісту поняття «нерухомість» потрібна для того, щоб навести лад у загальному понятійному апараті перед розкриттям поняття «нерухомість» та пов'язаних з ним термінів, які базуються на ньому. Так, поняття "річ" стала епіцентром речевого права, але воно не завжди однозначно сформульоване у законодавстві і може використовуватися на практиці, зокрема, щодо конкретної ситуації. Всі фахівці звикли сприймати зміст поняття «річ» як предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки (ст. 179 чинного Цивільного кодексу України (далі-ЦК) [7] і це визначення пропонується залишити незмінним у ч. 1 ст. 177^2 Проєкту ЦК. Але поняття «майно» у ч. 4 ст. 177^2 Проєкту ЦК запропоновано сприймати дещо по іншому, а саме: «*Майном визнається сукупність речей, майнових прав та обов'язків*», тобто виходить, що не можна ототожнювати одну річ з майном, оскільки йдеться лише про сукупність речей. Натомість у ст. 190 чинного ЦК надається більш ширший зміст поняття «майно», хоча не з усіма аспектами цього визначення можна погодитися. В останній нормі пропонується майно сприймати як окрему річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки.

Як бачимо, дефект понятійного апарату полягає в тому, що в понятті «річ» закладено предмет матеріального світу, а права та обов'язки щодо цього предмету відокремлені від цього поняття. Якщо ж ми прирівнюємо поняття «річ» та «майно», то в однині вони не будуть узгоджуватися між собою через те, що в першому понятті права та обов'язки не входять до нього, а у другому-входять, хоча з раніше проаналізованого визначення окрема річ має бути змістовно тотожною до поняття «майно». Тобто і у в чинній редакції ЦК закладена неузгодженість в понятійному апараті. Перевіримо цю гіпотезу на прикладі множини речей, які мають у сукупності

складати майно. Тобто сукупність предметів матеріального світу складає майно і в такому випадку ми не можемо говорити про права та обов'язки щодо такого майна або мусимо сприймати їх на більш складному рівні як множину прав на окремі предмети. Так, вони можуть належати різним особам і на різних правових підставах, зокрема, на праві власності, речевого права тощо. Отже, в даному випадку вони не будуть складати поняття «майно» в звичному для сприйняття розумінні і застосуванні.

В юридичній практиці прийнято говорити про майно, яке належить конкретному суб'єкту правовідносин, а також про різний статус майна, наприклад, спадкове майно – це майно, яке належало спадкодавцю. Коли ж у ч. 2 ст. 190 чинного ЦК має місце така кваліфікація: «*Майнові права є неспоживною річчю*», то з такою дефініцією важко погодитися, оскільки права ототожнюються з річчю. Візьмемо для прикладу будинок як об'єкт нерухомості і відповідне право власності на нього, а з наведеного раніше положення випливає, що і будинок є річчю, і право власності на нього є річчю, виходить, що має місце існування двох речей. Дійсно, при відчуженні права власності на будинок іншій особі, передається і будинок, і права власності на нього. В той же час, слід усвідомлювати різницю в підходах до базової термінології, оскільки доволі часто використовують терміни "обмеження" або "обтяження" права власності на будинок як об'єкт нерухомості. Так, при отриманні кредиту власник будинку не втрачає права власності, але при передачі його в іпотеку право власності обмежується. Загальновідома тріада права власності: право розпорядження, володіння і користування, втрачає один із елементів – право розпорядження майном, оскільки нотаріусом накладатиметься заборона відчуження нерухомого майна. Отже, право власності на будинок – це не річ, а лише характерна ознака віднесення певної речі до належності конкретному суб'єкту цивільних відносин, яка матиме динамічну складову можливого обтяження права власності. Так, власник будинку залишається власником, але буквально розглядаючи погашення тіла кредиту та відсотків за користування ним у часі, ми прийдемо до висновку про динамічний фактор зменшення обтяження права власності борговими зобов'язаннями аж до звільнення права власності від обтяження боргом і повного відновлення права на розпорядження. Однак, як правило, заборона відчуження нерухомого майна зніматиметься після повного повернення кредиту та відсотків за користування ним, зняття зареєстрованої заборони відчуження об'єкту нерухомості і лише з цього моменту буде знято обмеження в праві розпорядження будинком або квартирою тощо. Це підкреслює особливість правового режиму прав на об'єкт нерухомості та змістовний і формальний характер сприйняття правового режиму нерухомості.

Чому важливо усвідомлювати різницю в статусі власника майна та осіб, які реально або потенційно на нього претендують? Важливість цього питання полягає в тому, що не проводиться різниця в правах на такі об'єкти як нерухомість, звідси й назва Книги третьої чинного ЦК «*Право власності та інші речові права*», з чого випливає, що право власності та речеві права є тотожними за характером. На підтвердження такої гіпотези достатньо навести положення ч. 2 ст. 190 чинного ЦК «*Майнові права визнаються речовими правами*». Звідси випливає, неважливо про яке право ми говоримо, воно все одно є речовим, але ж суб'єкти і зміст певних прав доволі часто є прямо протилежними. Так, встановлений сервітут і право довічного користування об'єктом нерухомості належить не власнику, а іншій особі і певним чином обмежує першого в праві володіння і користування, припустимо, однією кімнатою у квартирі тощо. В такому разі інтереси у таких суб'єктів будуть різними: позбутися відповідних обмежень, а у іншої сторони відстояти своє право на володіння і користування частиною приміщення. Звідси випливає, що право власності є альтернативним по відношенню до речового права і їх не можна ототожнювати. Так само, і емфітевзис, і суперфіцій є певними обмеженнями права власності і належать відповідні права не власнику, а іншим особам.

Тепер ми підійшли до розв'язання головного питання, а як сприймати нерухомість як "річ" чи "майно". Відповідь на це питання має узгоджуватися з раніше проаналізованими гіпотезами, оскільки річ – це предмет матеріального світу, але з урахуванням положення ст. 187 чинного ЦК складовою частиною речі є все те, що не може бути відокремлене від речі без її пошкодження або істотного знецінення. Розглянемо це питання на прикладі квартири, де є такі складові частини як двері, внутрішні і зовнішні, вікна, сантехніка тощо. Вони забезпечують можливість проживання у квартирі і не підлягають відокремленню, крім внутрішніх дверей, з приводу чого можна дискутувати. Тому квартира або будинок чи інший об'єкт нерухомості можна сприймати як складну річ (ст. 188 чинного ЦК).

З іншого боку, може виникнути дискусія з приводу того, що людина має спати на ліжку або іншій речі, одяг складати в шафу тощо. Отже, не можна розцінювати квартиру з голими стінами і підлогою як річ, оскільки в такому вигляді вона не може використовуватися за призначенням – для проживання людини. Але в такому разі "річ-квартира" при забезпеченні природних потреб людини при проживанні набуває ознак майна, хоча при визначенні цієї ситуації за іншим критерієм вийде, що майно однієї особи, як правило або доволі часто, при її відчуженні забирається з квартири, а новий власник облаштовує квартиру на свій смак. Отже, за ст. 187 чинного ЦК складові частини речі не мали б відокремлюватися, але це відбувається на практиці, якщо інше не обумовлено договором. Зокрема, при купівлі-продажу квартири іноді відбувається зняття кондиціонерів, оскільки покупець і продавець не домовилися про вартість квартири і ціну складових її частин, а це зумовлює виникнення дірок в стінах, які слугували для прокладання необхідних комунікацій тощо.

Але в основі договірного права лежить домовленість і не дуже важливе значення мають терміни «річ» та «майно», коли ж йдеться про накладання заборони відчуження об'єкту нерухомості або арешту, то доволі часто питання не стоїть про вартість квартири або будинку як речі або майна з усіма складовими їх елементами, а відбувається формальна реєстрація обмеження права власності на річ – квартиру або будинок за вказаною адресою. Це питання принципово важливе, оскільки в одній із справ одному з авторів довелося зустрітися з оцінкою вартості квартири, яку «експерт» визначив на підставі порівняння з аналогічними квартирами в цьому ж районі, відштовхуючись від вартості квадратного метра. Це принципово неправильно, оскільки таким методом можна визначати вартість метра в новобудові, де підлога, стеля і стіни не оздоблені, встановлена сантехніка і двері у всіх квартирах однакові. Але ні для кого не секрет, що в деяких квартирах робиться ремонт приблизно за такою самою вартістю, як коштує і сама квартира. Квартири можуть бути істотно пошкоджені як заливтям, неякісним ремонтом, а тепер ще й внаслідок вибухів дронів, ракет тощо. Отже, оцінка «шляхом порівняння» нівелює реальну вартість квартири і позбавляє її індивідуальних ознак, які доволі часто закладаються дизайнерами з урахуванням вимог до сучасного житла.

З цього порівняння випливає, що не зважаючи на певну подібність об'єкти нерухомості можуть містити інтелектуальну власність невіддільну від речі, зокрема, художні розписи на стінах, зроблені відомими художниками, двері вироблені з цінних порід деревини, підлога може бути створена з мармуру, що істотно впливатиме на вартість такого об'єкта. Очевидно, що окремі речі в силу їх особливої цінності можуть бути відділені від нерухомої речі. Зокрема, в Україні нещодавно було продемонстровано другий золотий унітаз, який, на думку авторів, при зверненні стягнення на нерухому річ може бути окремо оцінений і виставлений на продаж на аукціоні тощо.

Це питання дуже важливе в тому контексті, що варто чітко усвідомлювати специфіку різних видів нерухомості і кваліфікації певних об'єктів як "нерухомої речі" та "нерухомого майна". Так, у ст. 181 чинного ЦК ототожнено "нерухомі речі", "нерухоме майно", "нерухомість" і під ними пропонується розуміти земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення. Проблемність такого ототожнення полягає в тому, що земельна ділянка це річ матеріального світу, а не майно, якщо на такій земельній ділянці не розташовано будь-яких інших речей, що можуть бути вільно переміщені у просторі. Так, у разі знаходження трактору на земельній ділянці ці дві речі складатимуть майно, а у разі розташування на земельній ділянці будинку на фундаменті, вони мають сприйматися як одна неподільна річ. В цьому випадку варто все ж таки розрізняти різні типи будівель, зокрема, при відсутності у шалашу міцної прив'язки до землі, він може бути вільно переміщений на інше місце. Доволі часто такі споруди називають і сприймають як тимчасові, хоча при розвитку техніки та технологій можна помітити, що переміщаються в просторі навіть великі будинки, а не тільки кіоски, але це винятки із загального правила.

Інше питання полягає в тому, що в абз. 2 ч. 1 ст. 180 чинного ЦК передбачається абсолютно нівелюючий підхід до нерухомості, оскільки допускається режим нерухомої речі поширювати законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації. Можна припустити можливість швартування суден на постійну стоянку і перетворення їх на ресторани, оскільки такий досвід в м. Києві був, але при застосуванні владних повноважень такі судна були відбуксовані у інші місця. Тому спроби надання таким або подібним конструкціям режиму фактичної нерухомості навряд чи

раціональні. Так само, можна з повітряного судна зробити ресторан, але такий об'єкт знов таки не буде мати нерозривного зв'язку із землею, оскільки він буде штучно позбавлений основної своєї цілеспрямованості – літати. Тобто це буде символ літака, при цьому його основна сутність втрачатиметься… Фактично, не можна літаки та судна сприймати як нерухомість через те, що їх природна функція – переміщення у просторі.

Отже, головна властивість об'єктів нерухомості – зв'язок із землею, що спонукає сприймати таку річ як невіддільну від землі. Віддаючи належне українській землі, яка годує українців віками, а також має особливе правове становище у законодавстві, були впроваджені земельний кадастр і реєстрація права власності на об'єкти нерухомості. Ось це і є характерна риса таких об'єктів, яку варто визнати спеціальним обліком особливо цінних речей або майна. Щодо інших об'єктів, на які пропонується «поширювати режим нерухомості», то такі об'єкти доволі часто так само представляють з себе певну коштовність, наприклад, величезні яхти, ексклюзивні автомобілі вартістю мільйони доларів, але такі об'єкти можуть кваліфікуватися й як джерело підвищеної небезпеки і саме з цих підстав вони підлягають державній реєстрації. Тому, на нашу думку, у ст. 182 чинного ЦК мав бути наведений перелік видів речей, які підлягають державній реєстрації, щоб вони набули статусу оборотоздатності. Наприклад, доволі актуальним після війни може стати питання про те, а чи є конкретна зброя мисливською чи вона є військовою, оскільки багато хто в таких тонкощах не розбирається. А ці питання виникатимуть і при спадкуванні, і при купівлі-продажу тощо. Однозначну оцінку в такому випадку може надати державна реєстрація мисливської зброї, а також військова зброя, яка використовувалася при нагородженні, так само має бути зареєстрованою.

Чому це питання дуже важливе і ускладнене у чинному ЦК можна зрозуміти, якщо проаналізувати статті 376 і 377, де робиться спроба прив'язати нерухомість до земельної ділянки, а також, з одного боку, визнати безумовне право власника на забудову, але з іншого підпорядкувати дії власника земельної ділянки вимогам архітектурних, будівельних, санітарних, екологічних та інших норм і правил (ст. 375 чинного ЦК). Останнє положення породжує істотну корупцію, коли забудовнику доводиться «бігати» за відповідними дозволами, потім узгоджувати певні умови при державній реєстрації тощо. І до цього додається ще вимога щодо реєстрації права власності на об'єкт нерухомого майна (житловий будинок (крім багатоквартирного), іншу будівлю або споруду), об'єкт незавершеного будівництва (ч. 1 ст. 377 чинного ЦК), коли передбачається наділяти власника будівлі правом на земельну ділянку тощо. Іноді доходить до повного абсурду, коли власник частини будинку продає нерухомість без права покупця на землю, а нотаріуси відмовляються посвідчувати такі договори. Виходить, що покупця змушують купувати землю, яку він не бажає придбавати ні у власність, ні в оренду, ні на інших підставах і це реальність. Питання полягає в чому, а чи завжди потрібно штучно «прив'язувати» частину будівлі до землі, чи все ж таки варто виходити зі свободи договору і волі осіб. Комусь подобається поратися в землі, а комусь ні. Тому при купівлі третього поверху в триповерховому будинку як має розцінюватися така річ? За аналогією, у багатоквартирних будинках лише декларується право одного із власників квартири на частину землі під будинком, але реально конкретні межі прибудинкової території – це міф, а не правило. То чому у разі необхідності в грошах у власника приватного будинку він не має права продати поверх або частину будинку без права власності на землю, якщо на це погоджується покупець?

У цьому зв'язку цікавою є позиція авторів Проєкту ЦК, згідно якої запропоновано виділи одиницю кондомініуму (ст. 315-18 Проєкту ЦК), як базисну одиницю, навколо якої має рахуватися право на спільне майно, яким володітимуть співвласники квартир у багатоквартирному будинку, але без права виділення в натурі. Тобто це умовне поняття, яке скоріш за все, виділено для того, щоб співвласники усвідомлювали свої права і відповідальність за земельну ділянку і всі допоміжні технічні будівлі. Так само, єдині нерухомі майнові комплекси – це певне поняття, яке введено для упорядкування права власності на складні технологічні мережі тощо (ст. 319 Проєкту ЦК). Але ж ці поняття мають бути внесені в державну реєстрацію права власності на об'єкти нерухомості і визначати реальний режим певного об'єкту нерухомості…

Цікавими для аналізу є й інші новітні норми Проєкту ЦК, але такі норми не завжди однозначні в застосуванні. Наприклад, у ст. 378 – 78 Проєкту ЦК визначено право добросусідства і встановлено, що це право передбачатиме здійснення речевого права з дотриманням закону про право добросусідства. Важливим можна сприйняти й право власника домінуючої нерухомості (ст. 404-1 Проєкту ЦК).

Наведене та багато інших положень Проєкту мають викликати жвавий інтерес у науковців та фахівців, але не всі вони безспірні, тому потребується ґрунтовна робота, щоб застерегти прийняття Проєкту ЦК з певними суперечностями і навіть недосконалими нормами. Одне очевидне вже зараз, що такі поняття як "нерухоме майно" та "нерухома річ", "об'єкт нерухомого майна", "нерухомість", "правовий режим нерухомого майна", "будівля", "державна реєстрація речевих прав" мають зазнати істотних змін в сприйнятті і застосуванні.

Висновки. Автори законопроєкту оновленого Цивільного кодексу України вже провели колосальну роботу, яка триває й до останнього моменту, але поетапне впровадження окремих книг Проєкту ЦК унеможливлює комплексний аналіз взаємопов'язаних між собою норм.

Вже на даному етапі можна стверджувати, що новітні положення Проєкту ЦК цікаві для фахівців і значна частина наукових досліджень за державним замовленням має бути спрямована на те, щоб усунути з Проєкта ЦК недосконалі норми і взаємоузгодити окремі інститути та норми. При цьому, новітні положення Проєкту ЦК вже передбачають істотний вплив на такі поняття як "нерухоме майно" та "нерухома річ", "об'єкт нерухомого майна", "нерухомість", "правовий режим нерухомого майна", "будівля", "державна реєстрація речевих прав".

Важливість перелічених об'єктів для цивільного і приватного права важко переоцінити, оскільки вони забезпечують природні права та існування людини, мають істотну майнову цінність в цивільному обороті, тому варто чітко визначити сутність відповідних понять та їх характерні ознаки. В той же час, їх кваліфікація як "речі" або "майна" може відігравати вирішальну роль при їх ідентифікації і оцінці в нотаріальному провадженні, зверненні стягнення на такі об'єкти у виконавчому провадженні та розгляді справ в судах, що пов'язані з такими об'єктами. Тому викликає занепокоєння, що конституційне право власності на такі об'єкти у нормах Проєкту ЦК не знайшло свого достойного місця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дякович М.М. Державна реєстрація речових прав: деякі законодавчі суперечності та необхідність їх усунення. В кн. Нотаріальний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про нотаріат: монографія/за заг. ред. докторки, професорки, заслуженої юристки України Фурси С.Я. Київ, Алерта,2023. С. 220.
2. Кіріяк О.В. Особливості гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть спорудженні у майбутньому у контексті діяльності нотаріусів. В кн. Нотаріальний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про нотаріат: монографія/за заг. ред. докторки,професорки,заслуженої юристки України Фурси С.Я. Київ, Алерта, 2023. С. 265–288.
3. Фурса С.Я. Окремі аспекти нотаріального посвідчення договорів з землею та державна реєстрація права власності і речових прав: нотаріальна та судова практика. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 6. Частина 1. С. 434–440. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.67.
4. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356.
5. Публікація Ruslan Stefanchuk. URL: https://www.facebook.com/stefanchuk.official/posts/1172541088026061.
6. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень книги третьої» Проект для громадського обговорення. URL:https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/76376.pdf.
7. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003р № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

УДК 347.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.83

ВПЛИВ ВОЄННИХ ДІЙ НА ВИКОНАННЯ МІЖНАРОДНИХ КОМЕРЦІЙНИХ КОНТРАКТІВ (ФОРС-МАЖОР, ІСТОТНА ЗМІНА ОБСТАВИН)

Ходак С.М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького
ЗВО Університету Короля Данила
ORCID: 0000-0003-4761-4213
e-mail: svitlana.khodak@ukd.edu.ua

Ходак С.М. Вплив воєнних дій на виконання міжнародних комерційних контрактів (форс-мажор, істотна зміна обставин).

У статті розглянуто актуальну проблему правового врегулювання виконання міжнародних комерційних контрактів в умовах повномасштабної військової агресії Російської Федерації проти України. Встановлено, що спричинене війною масове порушення міжнародних економічних зв'язків та неможливість виконання тисяч зобов'язань зумовлюють нагальну потребу в науковій інтерпретації та виробленні єдиної судової практики щодо застосування концепцій звільнення від відповідальності.

Проаналізовано загальні положення чинного законодавства та міжнародних конвенцій (зокрема, Віденської конвенції 1980 року) стосовно форс-мажору та надмірної обтяжливості (hardship). Обґрунтовано необхідність чіткого розмежування абсолютної неможливості виконання (форс-мажор), що призводить до припинення зобов'язання та надмірної обтяжливості (hardship), яка робить виконання економічно недоцільним або надзвичайно складним і часто вимагає переговорів про зміну умов контракту.

Виявлено, що застосування цих концепцій в умовах повномасштабної війни вимагає детальної наукової інтерпретації та додаткових доказів (передбачуваності та неминучості наслідків) у міжнародних судах та арбітражах, попри чітке засвідчення факту війни українським законодавством.

Доведено, що війна в Україні створює унікальний прецедент, який вимагає переосмислення традиційних підходів міжнародного приватного права до поняття «обставини непереборної сили» та «істотної зміни обставин», сприяючи розвитку міжнародної комерційної правової доктрини.

Визначено, що формування сталої міжнародної арбітражної практики щодо кваліфікації військових дій як форс-мажору або hardship є ключовим елементом для забезпечення правової передбачуваності та зменшення ризиків для інвесторів, які планують участь у повоєнному відновленні України.

Запропоновано розробку рекомендацій для суб'єктів господарювання щодо правильного оформлення зовнішньоекономічних контрактів (форс-мажорні застереження, застосовне право) та ефективного захисту їхніх інтересів. Наголошено на критичній важливості чіткого правового розуміння цих механізмів для післявоєнного відновлення економіки, зниження правових ризиків та підвищення інвестиційної привабливості України.

Ключові слова: істотна зміна обставин, застереження про форс-мажор, відмова від виконання контракту, припинення контракту, контрактне право, юридичні наслідки, відповідальність за порушення.

Khodak S.M. The impact of military actions on the performance of international commercial contracts (force majeure, impossibility of performance).

The article examines the pressing issue of legal regulation of the performance of international commercial contracts in the context of full-scale military aggression by the Russian Federation against

Ukraine. It has been established that the massive disruption of international economic relations caused by the war and the impossibility of fulfilling thousands of obligations create an urgent need for scientific interpretation and the development of a uniform judicial practice regarding the application of concepts of exemption from liability.

The general provisions of current legislation and international conventions (in particular, the 1980 Vienna Convention) regarding force majeure and hardship are analyzed. The necessity of a clear distinction between absolute impossibility of performance (force majeure), which leads to the termination of the obligation, and hardship, which makes performance economically impracticable or extremely difficult and often requires negotiations to change the terms of the contract, is substantiated.

It has been found that the application of these concepts in the context of full-scale war requires detailed scientific interpretation and additional evidence (predictability and inevitability of consequences) in international courts and arbitration, despite the clear confirmation of the fact of war by Ukrainian legislation.

has been proven that the war in Ukraine creates a unique precedent that requires a rethinking of traditional approaches in private international law to the concepts of "force majeure" and "material change in circumstances," contributing to the development of international commercial legal doctrine.

It has been determined that the formation of consistent international arbitration practice regarding the classification of military actions as force majeure or hardship is a key element in ensuring legal predictability and reducing risks for investors planning to participate in the post-war reconstruction of Ukraine.

Recommendations are proposed for business entities on the proper drafting of foreign economic contracts (force majeure clauses, applicable law) and the effective protection of their interests. The critical importance of a clear legal understanding of these mechanisms for post-war economic recovery, reducing legal risks, and increasing Ukraine's investment attractiveness is emphasized.

Key words: Hardship, Change of circumstances, Force majeure clause, Termination of contract, Legal consequences, Liability for breach, Repudiation of contract, Hardship, Change of circumstances.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабного збройного конфлікту та воєнного стану, що триває в Україні, спостерігається кардинальне порушення звичних економічних зв'язків та логістичних ланцюгів. Це створює безпрецедентні виклики для суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, які є сторонами міжнародних контрактів. Виконання договірних зобов'язань, особливо у сфері постачання товарів та надання послуг, зіткнулося з факторами, які не були передбачені стандартними контрактними умовами.

Воєнні дії є класичною обставиною форс-мажору (force majeure), що виправдовує невиконання зобов'язання, якщо це доведено та оформлено відповідно до умов контракту та застосовного права.

Незважаючи на значну увагу до проблем форс-мажору, недостатньо дослідженими залишаються питання комплексного правового впливу саме воєнного стану на належний розподіл ризиків між сторонами міжнародного контракту, одна з яких перебуває у зоні воєнних дій.

Мета дослідження: здійснити комплексний теоретико-прикладний аналіз правового регулювання впливу воєнних дій на виконання міжнародних комерційних контрактів, розмежувати концепції форс-мажору та надмірної обтяжливості (hardship), а також розробити науково обґрунтовані рекомендації щодо застосування та вдосконалення правових механізмів звільнення від відповідальності в умовах збройного конфлікту.

Стан опрацювання проблематики. Вказана проблема активно досліджується в Україні, особливо після 2022 року, і вчені-юристи приділяють особливу увагу правовим наслідкам воєнного стану для договірної відповідальності, форс-мажору та міжнародного комерційного арбітражу. Серед них: Ковальчук Т.А., Остап'юк В.В., Харитонов Є.О., Погрібний Д.В., Гаврилюк Р.О., Кулаков Ю.А.

Виклад основного матеріалу. Для кращого розуміння зазначеної проблеми нам потрібно проаналізувати сутність та місце категорій «форс-мажор» та «істотна зміна обставин» (hardship) у системі міжнародного приватного права та комерційного договірного права на прикладі Принципів УНІДРУА, Віденської конвенції 1980 року, адже ці документи є основою для порівняльно-правового аналізу.

Особливостями зміни істотних обставин, які вказані в Принципах УНІДРУА в Статтях про Hardship є:

Суб'єктивність та об'єктивність: « a) події, що виникають чи стають відомими стороні, яка опинилась у невигідному становищі, після укладення договору; b) події, які до укладення договору не могли бути розумно враховані стороною, що опинилась у в невигідному становищі; c) події поза контролем сторони, що опинилась у невигідному становищі; та d) якщо ризик настання таких подій не припускався стороною, що опинилась у невигідному становищі».

Поновлення балансу: «У випадку ускладнення сторона, яка опинилась у невигідному становищі, має право звернутися з проханням про проведення переговорів щодо перегляду договору...»

Роль суду: « Якщо суд встановить наявність ускладнення, то він може, якщо вважатиме це за розумне: a) припинити дію договору від певної дати та на певних умовах, або b) змінити договір з метою встановлення рівноваги» [1].

Поняття істотної зміни обставин також визначено статтею 652 Цивільного Кодексу України. Згідно вказаної статті, у разі істотної зміни обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору, договір може бути змінений або розірваний за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або не випливає із суті зобов'язання. Законодавцем передбачено, що зміна обставин є істотною, якщо вони змінилися настільки, що , якби сторони могли це передбачити. Вони не уклали б договір або уклали б його на інших умовах[2].

В статті про Force Majeure, які зазначені в Принципах УНІДРУА зазначаються ключові аспекти трактування форс-мажору такі як :

Непередбачуваність: «Невиконання стороною договору має виправдання, якщо ця сторона доведе, що таке невиконання було викликане перешкодою, яка виникла з причин, що не залежали від її волі, і що нерозумно очікувати від неї прийняття до уваги перешкоди під час укладення договору або ж уникнення чи подолання цієї перешкоди або її наслідків».

Не звільняє від виконання, а від сплати неустойки: «Якщо перешкода є тимчасовою, сторона звільняється від відповідальності на період часу, який вважається розумним, беручи до уваги вплив перешкоди на виконання договір».

Обов'язок повідомлення : «Сторона, яка не може виконати договір, повинна повідомити іншу сторону про перешкоду та про її вплив на здатність першої сторони виконати договір...» [1].

Варто зазначити, що Принципи УНІДРУА не мають офіційного включення до національного законодавства, але мають значний вплив на українську судову та використовуються українськими судами для тлумачення та доповнення норм права, коли це передбачено договором або іншими міжнародними документами, що регулюють міжнародні арбітражі.

Ключова різниця міститься і суті понять як за національним так і відповідно до принципів УНІДРУА полягає в тому, що через форс-мажор виконання зобов'язання стає неможливим, тоді як Hardship означає, виконання хоч і можливе, але ускладнене через непередбачувані зміни. Відповідно, правові механізми різняться способами їх застосування, адже форс-мажор спрямований на звільнення від відповідальності за невиконання, а Hardship – на перегляд умов договору чи його припинення за згодою сторін чи за рішенням суду [3].

Що ж стосується поняття звільнення сторони від відповідальності, то в статті 79 Конвенціїя ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (Віденська конвенція 1980 р.) йдеться, що «Сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого із своїх зобов'язань, якщо доведе, що воно було викликане перешкодою поза її контролем і що від неї нерозумно було очікувати прийняття до уваги цієї перешкоди під час укладення договору або уникнення чи подолання цієї перешкоди чи її наслідків [4].

Щодо колізійних проблем та вплив імперативних норм (Lois de Police) в умовах війни на договірні відносини в міжнародному приватному праві, то варто дослідити колізійні аспекти застосування форс-мажорних застережень, включаючи питання вибору застосовного права (lex contractus) та застосування імперативних норм (lois de police) в умовах війни, оскільки застосування форс-мажору в міжнародних контрактах в умовах війни є класичною колізійною проблемою. Вирішальне значення має право, обране сторонами (lex contractus). Якщо контракт мовчить, застосовується колізійна норма, що визначає право, яке регулює форс-мажорне застереження.

Формулювання форс-мажорних застережень є одним із найважливіших етапів підготовки міжнародного контракту. У міжнародній практиці – це механізм захисту сторін та порядок визначення умов звільнення від відповідальності, що повинно виходити за рамки загальних формулювань і чітко перелічувати події, пов'язані з воєнними ризиками.

У більшості випадків колізійні норми, як в національному законодавстві так і в міжнародних договорах, надають сторонам право вільного вибору застосовного права (lex contractus). Таким чином застосовується фундаментальний принцип міжнародного приватного права – принцип автономії волі сторін, який надає можливість учасникам самостійно обирати право, що регулюватиме відносини. Зазначена свобода вибору закріплена в правилах провідних світових арбітражних установ, таких як Міжнародний торговий арбітражний суд та Лондонський міжнародний арбітражний суд, які дозволяють сторонам самим визначати, яке право буде застосовуватися до їхнього контракту. А також, дана колізійна норма закріплена у правових інструментах, таких як Регламент 593/2008/ЕС («Римський регламент») [5].

В умовах війни українські закони, можуть набувати статусу lois de police- це національні правові норми, які мають таку важливість для публічних інтересів держави (її політичної, соціальної, економічної організації), що повинні бути застосовані незалежно від права, обраного сторонами як lex contractus, тобто обходячи загальні колізійні правила.

Іноземні суди визнають імперативні норми українського права (наприклад, про заборону вивезення певних товарів) як підстави для припинення або призупинення виконання. Зокрема, український суд завжди застосує власні lois de police (наприклад, мораторій), навіть якщо контракт регулюється правом іншої держави. Іноземний суд, що розглядає спір, керується власними колізійними нормами, може застосувати lois de police іншої держави (наприклад, України), якщо ця держава є місцем виконання зобов'язання або має тісний зв'язок зі спором, і якщо застосування цих норм відповідає публічному порядку держави суду (т.зв. треті lois de police).

Саме тому, при укладанні міжнародного контракту та формуванні форс-мажорних застережень, варто включити положення, яке визнає, що навіть при виборі іноземного права, сторони зобов'язуються дотримуватись імперативних публічно-правових норм (lois de police) тієї держави, де відбувається виконання, якщо їхнє порушення веде до кримінальної чи адміністративної відповідальності (наприклад, українські мораторії чи заборони експорту). Також при укладення контракту можна використовувати арбітражне застереження з чітким визначенням місця арбітражу .

Для мінімізації колізійних ризиків, пов'язаних з Lois de Police. В контракті сторонами має бути здійснений вибір застосовного права та юрисдикції (Lex Contractus та Lois de Police). Сторонам слід обирати право, яке регулює концепції форс-мажору та hardship (наприклад, англійське, німецьке право або Принципи УНІДРУА) або є нейтральним до конфлікту.

В договорі варто включати окреме застереження про істотну зміну обставин, що дасть змогу чітко відмежувати її від від форс-мажору. Події, що викликають істотну зміну обставин, можуть включати істотне зростання логістичних витрат, падіння курсу національної валюти, гіперінфляція. Важливо щоб застереження містило покроковий алгоритм дій сторін у разі настання події, сторонам необхідно встановити короткі та чіткі терміни для письмового повідомлення про настання форс-мажору чи hardship. В контракті потрібно визначити коли тимчасовий форс-мажор перетворюється на підставу для розірвання контракту.

На жаль, наразі міжнародна арбітражна практика, яка допомогла б нам глибше дослідити тему щодо спорів, які безпосередньо виникли через повномасштабну війну в Україні, ще не є широко доступною, адже арбітражні провадження зазвичай тривають роками. Однак, є судова практика України, яка дає уявлення про ключові аргументи.

Якщо говорити про практику застосування форс-мажору в Україні та виклики міжнародного арбітражу, то варто зазначити, що Торгово-промислова палата України (ТПП) у своєму листі № 2024/02.0-7.1 від 28.02.2022 р офіційно засвідчила військову агресію Російської Федерації проти України як обставину непереборної сили для всіх суб'єктів господарської діяльності та фізичних осіб на всій території України. Для звільнення від відповідальності сторона, як правило, має отримати індивідуальний сертифікат ТПП або її регіонального відділення, який підтверджує, що саме ці обставини об'єктивно унеможливили виконання конкретного зобов'язання.

Слід відмітити, що ТПП видасть фаховий висновок за наявності підстав, що будуть відповідати нормам статті 652 ЦКУ. ТПП проаналізує всі докази, висновок готується юристами на підставі чинного законодавства та матеріалів наданих заявником. ТПП залишає за собою право відмовитись у видачі позитивного висновку.

Суди послідовно підкреслюють, що сам факт видачі довідки ТПП не є автоматичною підставою для звільнення від відповідальності. Рішення скоріше стосуватиметься зменшення розміру

неустойки (якщо вона надмірно велика, та звільнення від відповідальності за форс-мажорні обставини (непереборні), які треба довести, особливо в умовах війни та воєнного стану.

Висновки. Беручи до уваги вищенаведене, можна окреслити фундаментальне розмежування між Force Majeure (абсолютна неможливість виконання зобов'язання) та Hardship (надмірна обтяжливість виконання, що порушує економічний баланс). Це розмежування, закріплене у Принципах УНІДРУА та імплементоване у статті 652 ЦК України, є критично важливим для визначення правових наслідків: звільнення від відповідальності або перегляд умов договору.

В статті доведено, що повномасштабне вторгнення створює унікальний прецедент, який вимагає переосмислення традиційних підходів міжнародного приватного права, сприяючи розвитку доктрини щодо кваліфікації військових дій та їхніх довгострокових економічних наслідків.

Як зазначено в статті, вирішальне значення принципу автономії волі сторін (lex contractus) при виборі права, що регулює форс-мажорні застереження в міжнародних контрактах. Обґрунтовано високу ймовірність застосування українських законів, пов'язаних із війною (заборони, мораторії), як імперативних норм (lois de police). Ці норми можуть змінити або замінити обране сторонами право, особливо якщо Україна є місцем виконання зобов'язання. Це створює класичну колізійну проблему, що вимагає уважного врахування при укладенні контрактів.

Визначено, що офіційне засвідчення військової агресії Торгово-промисловою палатою України (ТПП) є важливою, але не автоматичною підставою для звільнення від відповідальності.

Наголошено, що судова практика послідовно вимагає від сторони індивідуального доведення причинно-наслідкового зв'язку між військовими діями та неможливістю/обтяжливістю виконання конкретного зобов'язання, що підтверджується позицією ТПП щодо видачі індивідуальних сертифікатів.

Констатовано, що формування сталої міжнародної арбітражної практики щодо спорів, які виникли безпосередньо через війну в Україні, є критичним елементом для забезпечення правової передбачуваності та зменшення інвестиційних ризиків.

Запропоновано подальшу розробку практичних рекомендацій для суб'єктів господарювання щодо формулювання ефективних форс-мажорних застережень (особливо з урахуванням hardship та lois de police), що є необхідною умовою для післявоєнного відновлення економіки та підвищення інвестиційної привабливості України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Принципи міжнародних комерційних договорів Унідруа 2010. URL: https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukranian-bl.pdf (дата звернення: 08.12.2025).
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Дата оновлення 18.11.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 08.12.2025).
3. Нестеренко А. Істотна зміна обставин або Hardship. Чим допоможе висновок ТПП? Lawyer-expert. URL: https://lawyer-expert.com/blog/istotna-zmina-obstavin-abo-hardship-chim-dopomozhe-visnovok-tpp (дата звернення: 08.12.2025).
4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text (дата звернення: 08.12.2025).
5. Марченко Д.В. Теоретичний аналіз колізійних норм у міжнародному приватному праві як механізм регулювання договору. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2025. Т. 36 (75), № 2. С. 185. DOI: https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.2/26.

УДК 347.191(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.84

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОЗДАТНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Черевко П.П.,
кандидат юридичних наук, професор,
доцент кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-5311-324X

Черевко П.П. Проблеми визначення правоздатності юридичної особи в цивільному праві України.

Вказується, юридична особа посідає важливе місце серед суб'єктів цивільних правовідносин. У сферах діяльності, що вимагають значних капіталовкладень, роль юридичної особи є більш вагомою порівняно з фізичною особою. У цивілістичній доктрині тривають наукові дискусії щодо правової природи юридичної особи, при цьому її сутність значною мірою розкривається через порівняння з правовою природою фізичної особи.

Стаття присвячена аналізу юридичної природи цивільної правоздатності юридичної особи, а також розкритті її обсягу на підставі сучасних доктринальних досліджень, чинного законодавства та практики його застосування.

Вказується, що формування ринкової економіки в Україні привело до зняття обмежень у підприємницькій діяльності юридичних осіб та розширення їх правоздатності. Проте, закріплення загальної правоздатності за юридичними особами згідно ЦК України не дає підстав робити однозначний висновок про відсутність спеціальної правоздатності юридичних осіб на сучасному етапі розвитку цивільного права України. Досліджуються окремі випадки прояву спеціальної правоздатності юридичних осіб на підставі чинного законодавства України. По-перше, спеціальна правоздатність проявляється у тому разі, коли діяльність юридичної особи обмежується певною метою, визначеної при її створенні та вказаної в установчих документах. По-друге, спеціальна правоздатність притаманна юридичним особам, які здійснюють виключний перелік видів діяльності та не вправі займатися іншими видами діяльності. Подібні обмеження загальної правоздатності юридичної особи містяться як в ЦК, так й інших законах, що регламентують діяльність окремих видів юридичних осіб (освітні установи, благодійні організації тощо). Це дає можливість говорити про існування нормативних підстав для виділення спеціальної цивільної правоздатності окремих видів юридичних осіб у цивільному праві України.

Вказується, що правоздатність є властивістю юридичних осіб, яка характеризує їх як учасників цивільних відносин. Ця властивість залежить від їх природи, що показує, які цивільна права та обов'язки будуть релевантні юридичній особі. Через це загальна цивільна правоздатність не може бути поширена на всі юридичні особи згідно ч. 1 ст. 91 ЦК України. Усвідомлення цього дає можливість чітко визначити місце та роль юридичних осіб у сучасних цивільних відносинах

Ключові слова: юридичні особи; теорія фікції; цивільні правовідносини; загальна правоздатність; спеціальна правоздатність; непідприємницькі товариства; установа; підприємницька діяльність.

Cherevko P.P. Problems of determining the legal capacity of a legal entity in the civil law of Ukraine.

It is indicated that a legal entity occupies an important place among the subjects of civil legal relations. In areas of activity that require significant capital investments, the role of a legal entity is more significant compared to an individual. In civil doctrine, scientific discussions continue regarding the legal nature of a legal entity, while its essence is largely revealed through comparison with the legal nature of an individual.

The article is devoted to the analysis of the legal nature of the civil legal capacity of a legal entity, as well as the disclosure of its scope on the basis of modern doctrinal research, current legislation and the practice of its application.

It is indicated that the formation of a market economy in Ukraine led to the removal of restrictions on the entrepreneurial activity of legal entities and the expansion of their legal capacity. However, the consolidation of general legal capacity for legal entities according to the Civil Code of Ukraine does not give grounds to draw an unambiguous conclusion about the absence of special legal capacity of legal entities at the current stage of development of the civil law of Ukraine. Individual cases of manifestation of special legal capacity of legal entities on the basis of the current legislation of Ukraine are studied. First, special legal capacity is manifested in the case when the activities of a legal entity are limited to a certain purpose, determined upon its creation and specified in the constituent documents. Secondly, special legal capacity is inherent in legal entities that carry out an exclusive list of activities and are not entitled to engage in other activities. Similar restrictions on the general legal capacity of a legal entity are contained in both the Civil Code and other laws regulating the activities of certain types of legal entities (educational institutions, charitable organizations, etc.). This makes it possible to speak of the existence of regulatory grounds for the allocation of special civil legal capacity of certain types of legal entities in the civil law of Ukraine.

It is indicated that legal capacity is a property of legal entities that characterizes them as participants in civil relations. This property depends on their nature, which shows what civil rights and obligations will be relevant to a legal entity. Because of this, general civil legal capacity cannot be extended to all legal entities in accordance with Part 1 of Article 91 of the Civil Code of Ukraine. Awareness of this makes it possible to clearly determine the place and role of legal entities in modern civil relations

Key words: legal entities; theory of fiction; civil legal relations; general legal capacity; special legal capacity; non-entrepreneurial partnerships; institution; entrepreneurial activity.

Постановка проблеми. Юридична особа є одним із важливих учасників цивільних правовідносин. У деяких сферах, що потребують великих капіталовкладень, юридична особа стає більш вагомішою за фізичну особу. Наука цивільного права досі веде жваві дискусії щодо природи юридичної особи, але багато в чому вона пізнається на протиставленні з природою фізичної особи. Зокрема, якщо фізична особа виступає природним учасником цивільних правовідносин [1, с. 39], то юридична – штучним. Невипадково вперше термін «юридична особа» пов'язують з терміном «фіктивна особа» (persona ficta), вжитим римським папою Інокентієм IV у 1245 році при відповіді на питання щодо можливості відлучення від церкви корпорацій (universitas) [2, с. 21].

Термін «юридична особа» законодавчо був закріплений в XIX ст., що дає підстави говорити про традиційність цього інституту. Незважаючи на це, одним із найбільш складних питань не тільки теорії, але і практики цивільного права, є питання визначення обсягу правоздатності юридичних осіб у цивільному праві України. Відповідь на це питання допоможе усвідомити правовий статус юридичних осіб в цивільних правовідносинах.

Стан опрацювання. Правоздатність юридичної особи в цивільному праві була предметом дослідження великої групи науковців у різноманітні історичні періоди. Серед вітчизняних науковців, які долучалися до дослідження категорії цивільної правоздатності юридичної особи можна віднести В.І. Борисову, Л.В. Винара, К.В. Кацюву, В.О. Кучеру, О.Ю. Літвінову, Д.С. Лещенко, М.В. Менджул, В.Ф. Піддубну, І.В. Спасибо-Фатєєву, В.Ю. Цьомра, І.І. Шпуганича, Г.Б. Яновицьку, В.Л. Яроцького тощо. Незважаючи на це, динаміка цієї категорії щодо юридичних осіб у доктринальних дискусіях, постійний розвиток законодавства та судової практики, відсутність узгодженості по багатьом аспектам цивільної правоздатності юридичної особи, робить дослідження даного питання вкрай актуальним.

Метою статті є визначення обсягу правоздатності юридичної особи в цивільному праві України як передумови реалізації цивільних прав та обов'язків у цивільних відносинах.

Виклад основного матеріалу. Згідно ч. 1 ст. 91 ЦК України «юридична особа здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині». Дане правило закріпило за всіма юридичними особами в цивільному праві України загальну цивільну правоздатність, тобто можливість мати такі самі цивільні права та виконувати такі самі цивільні обов'язки, як і фізична особа.

На практиці отримання юридичною особою загальної цивільної правоздатності означає, що при відсутності в статуті чи іншому установчому документі можливості вчинення певного виду

діяльності, це не дає підстави визнати недійсними правочини, укладені за межами статутної діяльності. Подібний висновок прямо зазначений в Постанові Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» (п. 3.8) [3]. Незважаючи на таке законодавче вирішення даного питання та судову практику, зробити однозначний висновок щодо виду цивільної правоздатності юридичної особи (загальної чи спеціальної) в сучасному цивільному праві України не можна.

Норми ЦК України, говорячи про деякі види юридичних осіб, прямо вказують, що їх діяльність спрямована на досягнення мети, визначеної при їх створенні. Якщо діяльність юридичної особи обмежується метою створення, це класичний приклад спеціальної правоздатності юридичної особи. Зокрема, за метою створення юридичні особи поділяються на підприємницькі та непідприємницькі товариства. Крім того, мета, яка детермінує діяльність юридичної особи, характерна для установ. Згідно ст. 86 ЦК непідприємницькі товариства та установи поряд з основною діяльністю можуть здійснювати підприємницьку, «якщо інше не встановлено законом і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони були створені, та сприяє її досягненню». Подібне законодавче застереження дає підстави науковцям (О.Ю. Літвіна, В.Ф. Піддубна, Д.С. Лещенко тощо) стверджувати про існування спеціальної правоздатності в непідприємницьких товариствах (зокрема, благодійних та релігійних організаціях) [4, с. 10; 5, с. 114] та установах [6, с. 13]. Вказується (В.І. Борисова, К.В. Кацюба) на обов'язковості спеціальної правоздатності в непідприємницьких товариствах, оскільки це узгоджується з цільовим характером їх діяльності [7, с. 28-29; 8, с. 305]. Надання непідприємницьким товариствам та установам загальної цивільної правоздатності розглядається невиваженим кроком законодавця, оскільки останні створюються виключно для досягнення певної мети, де необмежена правоздатність не узгоджується з їх діяльністю [9, с. 107]. О.В. Артикуленко зазначає, що законодавство України містить численні випадки звуження обсягу правоздатності окремих видів юридичних осіб, зводячи її до спеціальної правоздатності [10, с. 310]. Внаслідок чого М.В. Менджул пропонує доповнити ст. 91 ЦК новою частиною, де передбачити для непідприємницьких товариств можливість мати лише ті цивільні права та обов'язки, які відповідають меті, що визначена в установчих документах. Стверджується, що таке вирішення питання не призведе до зміни суті юридичної особи, зловживання та порушення норм законодавства [11, с. 103].

Мета, як визначальний критерій для розуміння суті правоздатності, вказана також і для юридичних осіб публічного права. Зокрема, юридична особа публічного права, створена державою, не може «мати право здійснювати будь-які види діяльності, оскільки зв'язана цільовою спрямованістю з самою державою» [12, с. 26-27]. Вищевказаний висновок підтверджується матеріалами судової практики. У лютому 2017 року перший заступник керівника Житомирської місцевої прокуратури звернувся до господарського суду Житомирської області з позовом в інтересах держави до Відділу освіти Житомирської районної державної адміністрації Житомирської області, ПАТ «Укртелеком» в особі Житомирської філії ПАТ «Укртелеком» про визнання недійсним договору оренди частини нежилого приміщення №4 від 01.01.2004. Договір оренди було укладено між Відділом освіти Житомирської районної державної адміністрації та ПАТ «Укртелеком» в особі Житомирської філії ПАТ «Укртелеком». Цим договором в оренду було передане нежитлове приміщення, яке розташоване в приміщенні Барашівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Житомирського району Житомирської області. Позов був задоволений першою інстанцією, а законність судового рішення підтвердила апеляція та касація. Зокрема, суд касаційної інстанції вказав наступне: «невикористання школою спірного приміщення для навчального процесу не надає права передачі цього приміщення в оренду з іншою метою, ніж пов'язаною з навчально-виховним процесом» [13].

На нашу думку, обмеження діяльності юридичної особи метою створення вказує на існування в неї спеціальної цивільної правоздатності. Вона щодо загальної носить винятковий характер, бо заперечує універсальність загальної правоздатності юридичної особи. Вищий господарський суд України, описуючи правоздатність непідприємницьких товариств, визначив три умови, за яких вони можуть здійснювати підприємницьку діяльність: а) відсутність законодавчих заборон на здійснення підприємницької діяльність; б) підприємницька діяльність має відповідати меті створення непідприємницького товариства; в) підприємницька діяльність сприяє досягненні мети створення юридичної особи. «Недодержання зазначених умов при вчиненні непідприємницьким товариством правочину є підставою для визнання останнього недійсним» (п. 3.8 Постанови Пле-

нуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними»). З одного боку, можливість визнання з цієї підстави недійсним правочину забезпечує регулюючий потенціал ст. 86 ЦК, а з іншого –доводить, що непідприємницькі товариства чи установи не виступають постійними учасниками цивільного обігу, а вступають у цивільні відносини задля забезпечення їх основної діяльності. Такий вступ у цивільні відносини носить винятковий характер, а не характер загального дозволу, як при загальній правоздатності (ч. 1 ст. 91 ЦК). Це дає можливість зробити ще один важливий висновок: для непідприємницьких товариств та установ спеціальна правоздатність має легалізувати отримання певного майна, яке потрібно їм для основної діяльності. Варто зауважити, що в 2020 році був істотно редагований Закон України «Про нотаріат» з метою приведення його норм у відповідність до положень ЦК України, але така підстава для відмови у вчиненні нотаріальної дії як суперечність правочину юридичної особи цілям, зазначеним у їх статуті чи положенні була збережена (п. 6 ч. 1 ст. 49).

Можливість непідприємницьким товариствам та установам, поряд з основною діяльністю, вчиняти підприємницьку діяльність, дає підстави окремим науковцям (І.І. Шпуганич) робити висновок про те, що обсяг правоздатності підприємницьких та непідприємницьких юридичних осіб однаковий, а тому не має підстави говорити про спеціальну правоздатність непідприємницьких юридичних осіб. Тим більше, що вона не узгоджується з принципом рівності учасників цивільних правовідносин [14, с. 93]. Але така позиція не відповідає усталеному розумінню спеціальної правоздатності юридичних осіб. Зокрема, стверджуючи, що непідприємницькі організації наділені загальною правоздатністю, вказаний автор відмічає їх особливість, яка виражається в неможливості розподілу прибутку між учасниками, засновниками такої організації, отриманого від підприємницької діяльності. Постає логічне запитання: куди тоді такий прибуток можна спрямувати? Відповідь на це запитання з очевидністю випливає зі змісту ст. 86 ЦК: прибуток має сприяти досягненні меті, для якої непідприємницька юридична особа була створена. Підтримуючи такі обмеження для непідприємницьких юридичних осіб (зокрема, щодо установ), І.П. Жигалкін додав, що закріплення загальної правоздатності за установами суперечитиме самій їх суті, оскільки вони не є професійними учасниками цивільного обороту [9, с. 108].

Підтвердження вищевказаної думки також можна здійснити з позиції фінансового права. Так, Міністерство фінансів України Листом від 06.02.2019 № 11210-09-5/3214, описуючи підприємницьку діяльність громадських об'єднань, вказує, що така діяльність вчиняється «виключно для фінансування видатків на утримання такої неприбуткової організації, реалізації мети (цілей, завдань) та напрямів діяльності, визначених її установчими документами» [15]. І не має значення, як здійснює підприємницьку діяльність непідприємницька юридична особа: безпосередньо або через створювані нею юридичні особи. Якщо неприбуткова організація буде використовувати прибуток не так як вище описано та за умови встановлення цього факту контролюючим органом, це є підставою «для виключення такої організації з Реєстру неприбуткових установ та організацій і нарахування податкового зобов'язання з податку на прибуток підприємств, штрафних санкцій і пені відповідно до норм цього Кодексу» (ст. 133.4.4 Податкового кодексу України) [16]. Подібний наслідок не дає можливості зловживати ситуацією, коли під «вивіскою» непідприємницької організації починають активно займатися підприємницькою діяльністю, переслідуючи не досягнення статутної цілі, а мету отримання прибутку. Ось чому не можемо погодитися з думкою І.П. Жигалкіна, який стверджує, що при створенні установою юридичної особи для зайняття підприємницької діяльності остання отримує загальну цивільну правоздатність, діяльність якої не може бути прив'язана до мети такої установи, інакше це слід розцінювати як обмеження правоздатності самостійного суб'єкта цивільних відносин [9, с. 113-114]. Підтвердження нашої позиції можемо проілюструвати також на прикладі непідприємницьких товариств. Зокрема, Закон України «Про громадські об'єднання», описуючи підприємницьку діяльність громадського об'єднання зі статусом юридичної особи (непідприємницьке товариство) вказує способи здійснення нею підприємницької діяльності (безпосередньо або через створювані нею юридичні особи) та чітко визначає умову її здійснення: «така діяльність відповідає меті (цілям) громадського об'єднання та сприяє її досягненню» (п. 2 ч. 2 ст. 21) [17].

Таким чином, як непідприємницька, так і підприємницька діяльність непідприємницьких юридичних осіб спрямовується на реалізацію статутної цілі та виконання статутних завдань, фінансування свого утримання та основної діяльності. Подібне обмеження свідчить про існування в такої юридичної особи спеціальної цивільної правоздатності. Вихід за її межі призводить до зміни

юридичної природи такої непідприємницької організації з поширенням на неї законодавства, що регулює підприємницьку діяльність, у тому числі й встановлення зобов'язання по сплаті податку на прибуток.

На етапі розробки та введення в дію ЦК та ГК України деякі вітчизняні цивілісти (Є.С. Янкова) звернули увагу, що наділення всіх юридичних осіб загальною цивільною правоздатністю не відповідає світовим тенденціям, які йдуть інакшим шляхом: загальна правоздатність залишається за підприємницькими юридичними особами, а спеціальна – за непідприємницькими [18, с. 65]. Саме тому З.Я. Ромовська в 2005 році вказала, що колись радянський ЦК вдарився в одну крайність, наділивши всі юридичні особи спеціальною правоздатністю, а український – в іншу, наділивши всі юридичні особи загальною правоздатністю [19, с. 304].

Деякі науковці, вказуючи на можливість непідприємницьких юридичних осіб здійснювати підприємницьку діяльність, стверджують, що в цьому випадку виникає «змішана правоздатність», «яка не тотожна спеціальній, бо юридична особа отримує додаткові спеціальні права та обов'язки, але її не можна характеризувати і як загальну, бо вона обмежена певними рамками» [20, с. 160]. О.Ю. Літвіна на прикладі благодійних організацій також стверджує про існування «змішаної правоздатності», якщо в їх установчих документах закріплено право на здійснення підприємницької діяльності для досягнення поставлених цілей [4, с. 6]. На нашу думку, з таким погодитися не можна, оскільки рамки діяльності непідприємницької юридичної особи, будучи розширені можливістю вступати в майнові відносини, однаково підпорядковуються меті, яка була визначена при її створенні. Крім того, спеціальна цивільна правоздатність протиставляється загальній цивільній правоздатності внаслідок дихотомічного поділу правоздатності юридичної особи в цивільному праві за критерієм обсягу цивільних прав та обов'язків, що можуть нею набуватися. З логічних міркувань третього у вигляді «змішаної правоздатності» тут не може бути.

На існування спеціальної правоздатності юридичної особи в цивільному праві вказують, коли закон передбачає виключний перелік видів діяльності, якими така особа може займатися. Зокрема, В.І. Борисова стверджує, що деякі підприємницькі товариства можуть займатися тільки певними видами підприємницької діяльності (банківська, туристична, страхова тощо) «і не можуть займатися ніякими іншими видами діяльності, тобто правоздатність у них залишається спеціальною» [20, с. 159-160]. Наприклад, згідно ст. 5 Закону України «Про туризм» туристичні оператори – це «юридичні особи, створені згідно із законодавством України, для яких виключною діяльністю є організація та забезпечення створення туристичного продукту, реалізація та надання туристичних послуг, а також посередницька діяльність із надання характерних та супутніх послуг і які в установленому порядку отримали ліцензію на туроператорську діяльність» [21]. Або, банки здійснюють виключний перелік видів діяльності, що передбачені в ст. 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність»: надання банківських та інших фінансових послуг. Крім того, банк може здійснювати іншу діяльність, «визначену в цій статті». Йдеться за діяльність, яка прямо чи опосередковано випливає з банківських та інших фінансових послуг: зберігання цінностей, надання в оренду індивідуальних банківських сейфів тощо [22]. Окрім того, що закон передбачає виключний перелік видів діяльності, якою може займатися банк, є перелік видів діяльності, якою банк в жодному разі не вправі займатися: «діяльність у сфері матеріального виробництва, торгівлі (за винятком реалізації пам'ятних, ювілейних і інвестиційних монет) та страхування, крім виконання функцій страхового посередника» (ч. 3 ст. 48 Закону України «Про банки і банківську діяльність»). В.Ю. Цьомра надає пояснення таким обмеженням: «в процесі своєї діяльності банк може накопичувати значно більші суми за рахунок залучення коштів фізичних та юридичних осіб – своїх клієнтів. Володіння таким значним «живим» капіталом могло б дати можливість банку «увірватись» на ринок будь-яких товарів чи послуг та заволодіти там якщо не монопольним, то знаним становищем. Проте, задля уникнення такого роду дій, закон передбачає обмежувальні механізми та спеціально урізає правосуб'єктність банку, чітко вказуючи на площину та рамки його діяльності» [23, с. 40]. Отже, подібні обмеження, що визначають виключну сферу діяльності юридичної особи, впливають на коло цивільних прав та обов'язків, які можуть набувати дані суб'єкти.

В сучасних умовах, виключний перелік видів діяльності, яким може займатися юридична особа може бути передбачений не тільки в законі. Зокрема, ч. 1 ст. 41 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» передбачає, що «поєднання професійної діяльності на ринках капіталу з іншими видами діяльності дозволяється виключно у випадках та порядку, встановле-

них Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку» [24]. Рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 01.11.2024 № 09/21/1356/К03 передбачено, що професійна діяльність на організованих товарних ринках може поєднуватися з професійною діяльністю на ринках капіталу, зокрема, діяльністю з організації торгівлі фінансовими інструментами та клірингової діяльністю з визначення зобов'язань, а також діяльністю адміністратора платформи інсайдерської інформації, діяльністю адміністратора передачі даних тощо [25].

Таким чином, якщо юридична особа згідно вимог закону вправі займатися тільки певними видами діяльності та їй недоступні інші сфери діяльності, також можемо говорити про наявність спеціальної правоздатності юридичної особи. Причому, існування законодавчих обмежень щодо правоздатності юридичних осіб, яким дозволено займатися тільки певними видами діяльності можна пов'язати з цільовою спрямованістю їх діяльності (наприклад, банки). Додатковим аргументом на існування спеціальної правоздатності в юридичної особи, що може займатися тільки певними видами діяльності є положення Закону України «Про нотаріат», який забороняє нотаріусу посвідчувати правочини, які укладаються від імені юридичної особи, якщо вони «виходять за межі їх діяльності» (п. 6 ч. 1 ст. 49).

Окремі науковці (О. Зозуляк), опираючись на здатності юридичної особи мати цивільні права та обов'язки, які відповідають обраному виду діяльності, стверджують про існування виключної правоздатності як виду цивільної правоздатності [26, с. 51]. На підставі цього, інші вчені (М.Б. Данилюк) починають обґрунтовувати існування виняткової правоздатності в окремих юридичних особах (наприклад, корпоративних інвестиційних фондах) [27, с. 40]. З таким погодитися не можливо з логічних міркувань, оскільки «виключна правоздатність» може протиставлятися лише загальній, що робить тотожними терміни «спеціальна» та «виключна» правоздатність юридичної особи в цьому контексті. Крім того, мета діяльності юридичної особи визначає межі та предмет її діяльності. Ось чому вище ми писали, що виключний перелік видів діяльності, якою може займатися юридична особа пов'язаний з цільовим характером їх діяльності, де детермінантою їх правоздатності буде мета, а не предмет діяльності юридичної особи. Виходить, що виокремлення «виключної правоздатності» юридичної особи є дещо надуманою категорією.

Актуальним є питанням щодо виникнення спеціальної правоздатності в юридичної особи, якщо обмеження щодо видів діяльності, у які вона не може вступати або виключний перелік діяльності, в які може вступати, визначено не законом, а установчими документами. У даному разі обмеження правоздатності юридичної особи зроблено не законодавцем, а засновником (засновниками). Науковці з цього приводу висловлюють суперечливі думки. Одні вважають, що подібні обмеження не перекреслюють загальну правоздатність юридичної особи, оскільки її обсяг визначається законом, а інші стверджують про існування спеціальної (цільової) правоздатності через засновницьке волевиявлення в установчих документах [6, с. 13]. На нашу думку, варто підтримати першу позицію, оскільки індивідуально-правовий акт не може перекреслювати дії нормативного акту. Тим більше, що правило про загальну правоздатність юридичних осіб міститься в імперативній, а не диспозитивній нормі. Раніше нами вже висловлювалася більш детально позиція, що правовий статус юридичної особи та обсяг її правосуб'єктності визначає перш за все закон, а не статут [28, с. 58].

Нерідко виникнення спеціальної правоздатності юридичної особи пояснюють з ліцензуванням її діяльності. Згідно Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» передбачається виключний перелік видів господарської діяльності, що підлягає ліцензуванні: банківська діяльність, перевезення пасажирів, виробництво лікарських засобів, медична практика тощо (ст. 7) [29]. З отриманням ліцензії, як вказує М. Старинський, юридична особа отримує спеціальну правосуб'єктність [30, с. 12]. З.Я. Ромовська зазначає, що підрядником щодо виготовлення проектно-кошторисної документації у всіх випадках є проектна організація, яка має відповідну ліцензію, що не дає підстави стверджувати про існування в неї загальної правоздатності [19, с. 305]. На нашу думку, погодитися з існуванням спеціальної правоздатності в юридичної особи після отримання нею ліцензії не можливо, оскільки ліцензування діяльності юридичної особи має відношення не до її правоздатності, а її дієздатності. Вчинення дій у сфері, яка підлягає ліцензуванні пов'язується з отриманням суб'єктом господарювання відповідної ліцензії, яка виступає умовою допуску юридичної особи до певного виду діяльності.

Цивільну правоздатність фізичної особи розглядають природною властивістю людини, яку вона отримує від природи. Це та здатність, якою кожна жива людська істота володіє тільки тому,

що є людиною [19, с. 237-238]. Невипадково перші спроби теоретичного обґрунтування правоздатності фізичної особи були здійснені представниками природно-правової школи (Гуго Гроцій, Томазо Кампанелла тощо), погляди яких трансформувалися в природно-правову доктрину правоздатності фізичної особи у XVII ст. [31, с. 46]. Для забезпечення свого існування та розвитку людина повинна мати певні правові можливості як біосоціальний індивід. Саме тому ЦК України виділяє цілу групу особистих немайнових прав, які «забезпечують природне існування фізичної особи» у главі 21: право на життя, право на охорону здоров'я, право на медичну допомогу, право на свободу, право на особисту недоторканість, право на сім'ю тощо. Будучи природною властивістю людини, цивільна правоздатність фізичної особи детермінується двома біологічними фактами: народженням та смертю людини, де перше приводить до виникнення цивільної правоздатності, а друге – до її припинення (ст. 25 ЦК). Так, цивільна правоздатність фізичної особи може бути втрачена внаслідок оголошення фізичної особи померлою за рішенням суду, оскільки таке оголошення в правових наслідках прирівнюється до природної смерті (ч. 1 ст. 46, ч. 1 ст. 47 ЦК). Проте, така доказова презумпція, будучи не біологічною, а юридично-процесуальною конструкцією, є винятком із загального правила.

Цивільну правоздатність юридичної особи, на відміну від цивільної правоздатності фізичної особи, розглядати природною властивістю не можна, інакше важко буде пояснити її виникнення. Якщо взяти численні теорії, які пояснюють природу юридичної особи (теорія фікції, теорія «персоніфікованої мети», органічна теорія, реалістична теорія, теорія колективу, теорія держави, теорія директора, теорія соціальної реальності, теорія соціальних зв'язків тощо), всі вони, як зазначає М.В. Парасюк, доводять, що юридична особа – це категорія штучна, яка позначає самостійний суб'єкт права із фікційною природою створення та функціонування [32, с. 78]. Саме тому ЦК України виникнення цивільної правоздатності юридичної особи пов'язує з її створенням, а припинення цивільної правоздатності – «з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення» (ч. 4 ст. 91). Як створення, так і припинення юридичної особи за своєю сутністю являють сукупність юридично-процедурних дій, що жодним чином не пов'язані з біологічними (природніми) процесами, а тому заперечують природній характер правоздатності юридичної особи. Вказані дії можуть бути поділені на певні етапи, що можуть вплинути на обсяг правоздатності юридичної особи. Так, на етапі створення юридичної особи може бути визначена її правоздатність, коли засновники будуть обирати, яку саме юридичну особу вони створюють: підприємницьку чи непідприємницьку. В останньому випадку потрібно буде чітко визначити цілі діяльності юридичної особи. Так, згідно ст. 14 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» у статуті благодійної організації треба вказати цілі та сфери благодійної діяльності, видовий перелік якої виключний (ст. 12) [33].

Отже, порядок виникнення та припинення цивільної правоздатності юридичної особи доводить залежність її правових можливостей від існуючого національного правопорядку. Невипадково представники теорії фікції прямо вказували, що правоздатність юридичної особи походить не від природи, а від норми права, яка може розширити чи звузити коло осіб, що володіють правоздатністю.

Висновки. Виходячи з вищенаведеного дослідження не можна зробити однозначні висновки щодо обсягу цивільної правоздатності юридичної особи в цивільному праві України. Незважаючи на законодавче закріплення за юридичними особами загальної цивільної правоздатності, щодо окремих видів юридичних осіб у законодавстві залишився в силі старий підхід, який вказує на збереження спеціальної правоздатності. По-перше, це проявляється у тому разі, коли діяльність юридичної особи обмежується певною метою, визначеної при її створенні та вказаної в установчих документах. По-друге, вона притаманна юридичним особам, які здійснюють виключний перелік видів діяльності та не вправі займатися іншими видами діяльності. Подібні обмеження загальної правоздатності юридичної особи містяться як в ЦК, так й інших законах, що регламентують діяльність окремих видів юридичних осіб (освітні установи, благодійні організації тощо). Це дає можливість говорити про існування нормативних підстав для виділення спеціальної цивільної правоздатності окремих видів юридичних осіб у цивільному праві України.

Говорячи про правоздатність юридичних осіб, не слід забувати, що вона є їх властивістю, яка характеризує такого суб'єкта як учасника цивільних відносин. Ця властивість залежить від його природи, що буде показувати, які цивільна права та обов'язки будуть релевантні юридичній особі. Через це загальна цивільна правоздатність не може бути поширена на всі юридичні особи згідно

ч. 1 ст. 91 ЦК України. Усвідомлення цього дає можливість чітко визначити місце та роль юридичних осіб у сучасних цивільних відносинах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заіка Ю.О. Українське цивільне право. Навч. посіб. Київ: Істина, 2005. 312 с.
2. Манько Д.Г. Особливості історичного розвитку інституту легалізації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2012. № 3. С. 18–23.
3. Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого господарського суду Україні від 29.05.2013 № 11. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13#Text (дата звернення: 14.01.2025).
4. Літвіна О.Ю. Правове положення благодійних організацій в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2003. 21 с.
5. Піддубна В.Ф. Щодо спеціальної правоздатності релігійних організацій. *Право України*. 2004. № 11. С. 112–115.
6. Лещенко Д.С. Правовий статус установ у цивільному праві України: автореф. дис. …канд. юрид. наук. Харків, 2005. 21 с.
7. Борисова В. І. Інститут юридичної особи у праві України. *Право України*. 2010. № 12. С. 25–31.
8. Кацюба К.В. До питання про цивільну правосуб'єктність непідприємницьких товариств. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 92-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова. Харків, 2014. С. 304–307.
9. Жигалкін І.П. Установи як юридичні особи: монографія. Харків: Право, 2010. 168 с.
10. Артикуленко О.В. Окремі питання правоздатності юридичних осіб в цивільному праві України. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О.А. Пушкіна, Харків, 25 трав. 2018 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обласний осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків: ХНУВС, 2018. С. 309–311.
11. Менджул М.В. Цивільно-правовий статус громадських організацій [Текст] : монографія. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2010. 200 с.
12. Винар Л.В. Правовий статус юридичних осіб, заснованих державою: дис. … канд. юрид. наук. Львів, 2006. 193 с.
13. Постанова Верховного Суду від 15 червня 2018 р. у господарській справі № 906/164/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74780968 (дата звернення: 21.01.2025).
14. Шпуганич І.І. Благодійні організації як суб'єкти цивільного права: дис. … канд. юрид. наук. Львів, 2018. 214 с.
15. Щодо можливості здійснення громадськими об'єднаннями підприємницької діяльності виключно для фінансування видатків на утримання такої неприбуткової організації: Лист Міністерства фінансів України від 06.02.2019 № 11210-09-5/3214. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v3214201-19#Text (дата звернення: 17.01.2025).
16. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст. 112.
17. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 1. Ст. 1.
18. Янкова Е.С. К вопросу о юридических лицах как субъектах права. *Нові Цивільний та Господарський кодекси України та проблеми їх застосування* : матеріали наук.-практ. семінару, Харків, 23 квіт. 2003 р. Харків, 2004. Ч. 1. С. 70–72.
19. Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник. Київ: Атіка, 2005. 560 с.
20. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2007. Т. 1. 480 с.
21. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 № 324/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 31. Ст. 241. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80.

22. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 5-6. Ст. 30. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text.
23. Цьомра В.Ю. Обмеження правосуб'єктності юридичних осіб (теоретико-прикладний аспект). *Право та державне управління.* 2023. № 2. С. 38–45. URL: http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2023/5.pdf.
24. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23.02.2006 № 3480-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 31. Ст. 268. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text.
25. Про поєднання професійної діяльності на ринках капіталу та організованих товарних ринках з іншими видами діяльності: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 01.11.2024 № 09/21/1356/K03. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1703-24#Text (дата звернення 6 21.01.2025).
26. Зозуляк О. Виключна правоздатність юридичних осіб як вид цивільної правоздатності. *Юридична Україна*. 2009. № 2. С. 49–51.
27. Данилюк М.Б. Цивільна правосуб'єктність корпоративних інвестиційних фондів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2015. №17. Том 2. С. 39–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2015_17%282%29__12.
28. Черевко П.П. Створення юридичних осіб приватного права: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2008. 225 с.
29. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 02.03.2015 № 222-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 23. Ст. 158. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text.
30. Старинський М. Деліктоздатність юридичної особи: поняття та види. *Юридична Україна*. 2006. № 6. С. 10–13.
31. Кісель В.Ю., Мамедов Р.Ю. Проблеми правової природи правоздатності фізичної особи. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 2. С. 45–49. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=REF&P21DBN=REF&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B9%20%D0%92$.
32. Парасюк М.В. Сутність і правова природа юридичної особи. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2020. Випуск 3. С. 76–80. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2020/3/16.pdf.
33. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 05.07.2012 № 5073-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 25. Ст. 252. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text.

УДК 347.948
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.85

ВИСНОВОК ЕКСПЕРТА ЯК ЗАСІБ ДОКАЗУВАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Чернявська О.С.,
аспірантка Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0009-0008-4619-5399

Чернявська О.С. Висновок експерта як засіб доказування у цивільному судочинстві України.

Стаття присвячена дослідженню юридичної природи висновку експерта та виробленню концептів удосконалення цивільного процесуального законодавства України у сфері експертизи.

У статті розглядаються доктринальні положення щодо визначення поняття висновку експерта як засобу доказування у цивільному судочинстві України. Констатована відсутність єдиних законодавчих підходів у контексті співвідношення категорій «докази» і «засоби доказування». Обґрунтовується позиція щодо доцільності їх розмежування та розуміння категорії «засоби доказування» як способу встановлення (процесуальної форми) доказів, які характеризуються законодавчо визначеними вимогами та є підставами для підтвердження наявності або відсутності обставин, які мають значення для вирішення справи та ухвалення судом обґрунтованого рішення. З'ясовано, що у деяких категоріях цивільних справ висновок експерта є обов'язковим засобом доказування, оскільки порівняно з іншими засобами доказування дозволяє з найбільшою ймовірністю встановити наявність або відсутність обставини (фактів), які входять в предмет доказування.

За результатами системного аналізу положень Цивільного процесуального кодексу України визначено, що висновок експерта як засіб доказування характеризується такими законодавчо визначеними ознаками: 1) висновок експерта має бути наданий до суду у письмовій формі та складатися у порядку, визначеному законом; 2) обставини, які встановлюються експертом повинні стосуватися предмета доказування, тобто підтверджувати заявлені вимоги чи заперечення або мати інше значення для розгляду справи і підлягати встановленню при ухваленні судового рішення; 3) для дослідження обставин, що є предметом висновку експерта, необхідні спеціальні знання, якими володіє експерт та які не належать до галузі знань «право»; 4) проведені експертом дослідження повинні оформлюватися у висновку експерта шляхом їх докладного опису; 5) у висновку експерта мають бути відображені відповіді на усі запитання, поставлені експертові; 6) результати експертних досліджень відображаються у загальному висновку.

У світлі досліджуваної проблеми, з метою узгодження положень ч. 4 ст. 104 ЦПК України, п. 1 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про судову експертизу» та ч. 6, 7 ст. 14 ЦПК України доцільно передбачити електронну форму висновку експерта, що слугуватиме оптимізації цивільного судочинства з урахуванням рекомендаційних положень актів «м'якого» права та вітчизняних програмних документів публічної політики, спрямованих на удосконалення моделі цивільного судочинства.

Ключові слова: цивільне судочинство, докази, доказування, експерт, судова експертиза, Європейська комісія з питань ефективності правосуддя, оптимізація цивільного судочинства, адаптація цивільного процесуального законодавства України, положення права Європейського Союзу.

Cherniavska O.S. Expert opinion as a mean of proving in civil proceeding of Ukraine.

The article is focused on studying the legal nature of an expert opinion and development of concepts for improving civil procedural legislation of Ukraine in the field of expertise.

The doctrinal provisions on determining the expert opinion's concept as a mean of proving in civil legal proceedings of Ukraine have been considered in the article. The lack of unified legislative approaches

within the correlation of the categories of "evidence" and "means of proving" has been stated. The author has substantiated the position on the expediency of their distinction and understanding the category of "means of proving" as method of establishing (procedural form) evidence characterized by legally defined requirements and being the basis for confirming the presence or absence of circumstances that are important for resolving the case and adopting a reasoned decision by the court. It has been clarified that an expert opinion in some categories of civil cases is a mandatory mean of proving, since compared to other means of proving, it allows establishing with the greatest probability the presence or absence of circumstances (facts) that are parts of the subject matter of proving.

According to the results of a systematic analysis of the provisions of the Civil Procedural Code of Ukraine, the author has determined that an expert opinion as a mean of proving is characterized by the following legally defined features: 1) an expert opinion must be submitted to the court in writing and exercised in accordance with the procedure established by law; 2) circumstances established by an expert must relate to the subject matter of proving, that is must confirm the stated claims or objections or have other significance for hearing the case and must be established while making a court decision; 3) to study the circumstances that are the subject matter of the expert opinion, necessary expertise possessed by an expert and not belonging to the "law" subject area; 4) examination conducted by an expert must be formalized in the expert opinion by means of the detailed description; 5) answers to all questions posed to an expert must be reflected in the expert opinion; 6) results of expert examination are reflected in the general conclusion.

It is expedient to provide for an electronic form of the expert opinion in light of the researched problem in order to harmonize the provisions of Part 4 of the Art. 104 of the Civil Procedural Code of Ukraine, paragraph 1, Part 1 of the Art. 12 of the Law of Ukraine "On Judicial Examination" and Parts 6, 7 of the Art. 14 of the Civil Procedural Code of Ukraine. It will serve for the optimization of civil legal proceedings, taking into account the recommendatory provisions of "soft" law acts and domestic program documents of public policy aimed at improving the model of civil legal proceedings.

Key words: civil legal proceedings, evidence, proving, an expert, forensic examination, European Commission for the Efficiency of Justice, optimization of civil legal proceedings, adaptation of civil procedural legislation of Ukraine, European Union's law provisions.

Постановка проблеми. Внаслідок реформування цивільного процесуального законодавства України, шляхом прийняття Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03 жовтня 2017 р. № 2147-VIII, суттєво змінено інститут доказів та доказування з метою впровадження єдиних європейських підходів до правового регулювання процесуальних правовідносин у сфері цивільного судочинства як запоруки євроінтеграційних процесів України відповідно до Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затвердженої Законом України від 18 березня 2004 р. № 1629-IV [1].

У відповідному контексті варто зауважити, що удосконаленню інституту експертизи у цивільному судочинстві країн Європейського Союзу відводитися значна роль, що висновується зі змісту вторинного законодавства *acquis communautaire*. Зокрема, у Керівних принципах щодо ролі призначених судом експертів, затверджених Європейською комісією з питань ефективності правосуддя (CEPEJ) від 12 грудня 2014 р. (документ CEPEJ (2014)14) (далі – Керівні принципи щодо ролі призначених судом експертів) зазначається, що «об'єктивне, правильне встановлення фактів є основою чесного та справедливого судового рішення. У деяких випадках завданням експерта є встановлення фактів. Робота експерта та його експертний висновок є дуже важливими під час судового процесу, завдяки його знанням спеціаліста у питанні, що розглядається, незалежно від різних рівнів беззаперечності експертного висновку» [2].

Указаний підхід Європейської комісії з питань ефективності правосуддя (CEPEJ) щодо висновку експерта в системі засобів доказування корелюється із положеннями цивільного процесуального законодавства України. Так, із системного аналізу ч. 1 ст. 105, ст. 298, ч. 4, 8 ст. 300 ЦПК України, можна дійти висновку, що у деяких категоріях справ висновок експерта є обов'язковим (допустимим) засобом доказування. Зокрема, за клопотанням хоча б однієї із сторін призначення експертизи судом є обов'язковим, якщо у справі необхідно встановити характер і ступінь ушкодження здоров'я, психічний стан особи, вік особи, якщо про це немає відповідних документів і

неможливо їх одержати (ч. 1 ст. 105 ЦПК України). У справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи для встановлення її психічного стану суд призначає судово-психіатричну експертизу (ст. 298, ч. 4, 8 ст. 300 ЦПК України). У свою чергу, відповідно до ч. 2 ст. 78 ЦПК України обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування [3].

Відповідні положення свідчать, що у деяких категоріях справ висновок експерта є необхідним (обов'язковим) засобом доказування, оскільки дозволяє з найбільшою ймовірністю встановити наявність або відсутність обставини (фактів), які входять в предмет доказування, та мають значення для ухвалення рішення. До прикладу, у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи суд для встановлення її психічного стану призначає судово-психіатричну експертизу, оскільки висновок за результатами проведеної експертизи надасть змогу установити ступінь психічного розладу і відповідно з'ясувати чи такий психічний розлад є хронічним, стійким, внаслідок чого фізична особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, чи істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, що є підставами для визнання фізичної особи недієздатною або обмеження цивільної дієздатності фізичної особи (ч. 1 ст. 36, ч. 1 ст. 39 ЦК України) [4].

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню висновку експерта як засобу доказування у цивільному судочинстві, а також окремим проблемним питанням застосування положень цивільного процесуального законодавства України у сфері експертизи були присвячені численні праці вітчизняних науковців, таких як С.С. Бичкова, В.І. Бобрик, О.В. Гетьманцев, О.О. Грабовська, К.В. Гусаров, І.О. Ізарова, В.А. Кройтор, Д.Д. Луспеник, О.С. Захарова, В.В. Комаров, В.М. Кравчук, В.І. Тертишніков, Ю.Д. Притика, М.Й. Штефан та ін. На монографічному рівні тематику, присвячену висновку експерта, висвітлювали у своїх дисертаційних дослідженнях Ж.В. Васильєва-Шаламова «Судова експертиза в цивільному процесі» (2009 р) [5]. О.Ф. Дорошенко «Судова експертиза як засіб доказування при розгляді цивільних справ щодо порушення права на об'єкти інтелектуальної власності» (2007 р.) [6], О.С. Кравченко «Цивільно-правове регулювання експертизи у сфері інтелектуальної власності» (2003 р.) [7], М.С. Вілінський «Висновок експерта в системі засобів доказування в цивільному судочинстві України» (2025 р.) [8].

Наукові доробки указаних учених є фундаментальним внеском у розвиток досліджуваного інституту. Разом з тим, відповідні наукові пошуки здебільшого спрямовувалися на розгляд проблемних питань призначення та проведення судової експертизи у окремих категоріях справ. У зв'язку з динамічним розвитком цивільного процесуального законодавства України, який обумовлений євроінтеграційними процесами та адаптацією законодавства України до положень права ЄС, дослідження відповідної тематики з метою вироблення концептів удосконалення правового регулювання інституту доказів та доказування набуває все більшої актуальності. Крім того, у доктрині права існують різні підходи щодо розуміння юридичної природи висновку експерта, а також його значення у доказуванні при оцінці доказів як такого, що надає більшу імовірність вважати юридичні факти встановленими, та у цій площині необхідності переосмислення і вироблення сучасних підходів до правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин у сфері експертизи.

Вищенаведене опосередковується **метою дослідження** – з'ясування юридичної природи висновку експерта як засобу доказування, а також вироблення пропозицій щодо удосконалення цивільного процесуального законодавства України у відповідній сфері правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Із аналізу юридичної конструкції ч. 1, п. 2 ч. 2 ст. 76 ЦПК України висновується, що висновок експерта є одним із засобів доказування, якими встановлюються будь-які дані (докази), на підставі яких суд з'ясовує наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи [3].

Разом з тим зі змісту юридичної конструкції ст. 76 ЦПК України, можна дійти висновку, що законодавець розмежовує поняття «докази», «засоби доказування» та «обставини (факти), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи», надаючи різний процесуальний зміст таким категоріям.

У площині дослідження юридичної природи доказів та засобів доказування ученими висловлюються різні позиції. Так, на думку С.Я. Фурси докази є елементами засобів доказування. У

контексті співвідношення правових категорій «докази» та «засоби доказування» учена стверджує, що докази можуть мати інформаційний, речовий або змішаний характер і повинні відповідати вимогам допустимості, що висуваються до засобів доказування та належності до цієї справи, а також мають бути отримані відповідно до вимог ЦПК та інших нормативних актів [9, с. 304]. О.М. Лазько розглядає засоби доказування, як «більш широке поняття, ніж докази, що являє собою умовно структуровану систему доказів ніж докази, що не має чітких меж …» [10, с. 7, 8].

В.І. Тертишніков та О.В. Рожнов вважають «докази» та «засоби доказування» тотожними категоріями, зазначаючи, що «процесуальні дії учасників справи мають головною метою переконати суд в істинності їхніх тверджень. Така діяльність є доказуванням, а ті засоби за допомогою яких здійснюється доказування, мають назву докази. З цього визначення виходить, що докази – це: 1) не факти, не обставини, а дані, тобто відомості про факти; 2) будь-які дані, тобто закон не наводить переліку доказів, і ніякі докази для суду не мають заздалегідь установленої сили; 3) такі дані, які вказують на наявність або відсутність: а) фактів підстави позову; б) фактів, що обґрунтовують заперечення проти позову; в) інші обставини, що мають значення для вирішення справи; 4) такі дані, які отримані у встановленій законом процесуальній формі» [11, с. 155, 156].

Водночас, виходячи із дефініції, закріпленої у частинах 1, 2 ст. 76 ЦПК України, варто розмежовувати досліджувані правові категорії та розглядати «засоби доказування» як спосіб встановлення (процесуальну форму) даних (доказів), які характеризуються законодавчо визначеними вимогами та є підставами для підтвердження наявності або відсутності обставин, які мають значення для вирішення справи та ухвалення судом обґрунтованого рішення.

Крім того, аналіз ч. 1 та 2 ст. 76 ЦПК України дає підстави стверджувати, що у законодавстві не встановлений вичерпний перелік доказів, що висновується зі змісту відповідної дефініції, яка містить словосполучення «будь-які дані», але такі «на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи». Водночас засоби доказування, якими можуть підтверджуватися такі дані мають вичерпний перелік, визначений у ч. 2 ст. 76 ЦПК України.

При цьому варто констатувати відсутність єдиних підходів щодо сутності і співвідношення категорій «засоби доказування» і «докази» не тільки у доктрині права, а й у цивільному процесуальному законодавстві.

У відповідному контексті звернемо увагу на зміст ч. 2 ст. 101 ЦПК України, згідно з якою висновок експерта для суду не має заздалегідь встановленої сили і оцінюється судом разом із іншими доказами за правилами, встановленими статтею 89 цього Кодексу [3].

Застосовуючи у відповідній юридичній конструкції словосполучення «разом з іншими доказами», законодавець фактично ототожнює відповідні категорії. Варто зауважити, що такий підхід характеризується вадами правового регулювання, оскільки цивільним процесуальним законодавством України розмежовуються (встановлюються різні) вимоги до доказів та засобів доказування, зокрема: для доказів – вимоги щодо належності, допустимості, достатності, достовірності (статті 77–80 ЦПК України); для засобів доказування – вимоги щодо порядку отримання, форми та змісту окремих засобів доказування (до прикладу, порядку допиту свідка у судовому засіданні (ст. 230 ЦПК України), форми показання свідків – письмової, яка передбачена у разі письмового опитування учасників справи як свідків (ст. 93 ЦПК України), усної – у разі допиту свідка у судовому засіданні (ст. 230 ЦПК України)).

Нарешті, у юридичній конструкцій ч. 2 ст. 76 ЦПК України, яка викладена у редакції «ці дані встановлюються такими засобами: 1) письмовими, речовими і електронними доказами; 2) висновками експертів; 3) показаннями свідків», фактично ототожнюються досліджувані категорії, адже відповідно до пункту 1 частини 2 цієї статті до засобів доказування відносяться «письмові, речові і електронні докази».

Разом з тим, у контексті визначення місця висновку експерта у системі засобів доказування деякі учені відстоюють наукову позицію, що у виняткових випадках висновку експерта судом може надаватися перевага в порівнянні з іншими доказами. До таких випадків відносяться, «зокрема: 1) коли певні обставини в силу закону не можуть бути підтверджені іншими засобами доказування, окрім висновку експерта; 2) коли висновок експерта є засобом доказування, за допомогою якого можливо з найвищою долею ймовірності підтвердити чи спростувати наявність певних обставин (фактів). У цьому випадку суд надає висновку експерта властивість бути єдиним (перева-

жаючим) засобом доказування, що зумовлено особливістю обставин навколишньої реальності, які необхідно за допомогою цього висновку підтвердити або спростувати» [8, с. 27].

Не оспорюючи значимість висновку експерта як засобу доказування, з урахуванням положень ч. 2 ст. 78, ч. 1 ст. 298 ЦПК України, не можна повною мірою погодитися із таким науковим твердженням. В обґрунтування зазначеного, варто звернути увагу на згадуване вище положення ч. 2 ст. 89 ЦПК України, згідно з якими жодні докази не мають для суду заздалегідь встановленої сили. Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності [3]. А отже, можна стверджувати про обов'язковість висновку експерта як засобу доказування у окремих категоріях справ, а не про переважне його значення для підтвердження обставин справи.

Крім того, аналогічний підхід щодо оцінки доказів, визначений у ч. 2 ст. 89 ЦПК України, наведений у згадуваних Керівних принципах щодо ролі призначених судом експертів, де зазначається, що «суддя не зобов'язаний слідувати рекомендації експертного висновку, проте суд має мотивувати висновок, який розходиться з рекомендацією експерта. Зазвичай переважає принцип вільної оцінки доказів» [2].

Таким чином, висновок експерта є одним із засобів доказування, яким встановлюються дані (докази), які містять інформацію про обставини, що входять в предмет доказування, та у окремих категоріях справ є обов'язковим законодавчо визначеним засобом доказування для підтвердження таких обставин.

Поняття висновку експерта міститься у ст. 102 ЦПК України. Згідно з положеннями частин 1, 2, 4 цієї статті висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені експертові, складений у порядку, визначеному законодавством. Предметом висновку експерта може бути дослідження обставин, які входять до предмета доказування та встановлення яких потребує наявних у експерта спеціальних знань. Предметом висновку експерта не можуть бути питання права. Висновок експерта викладається у письмовій формі і приєднується до справи [3].

Таким чином, із системного аналізу вищенаведених положень, можна дійти висновку, що законодавцем визначена сукупність ознак, якими має характеризуватися висновок експерта як засіб доказування, а саме: 1) висновок експерта має бути наданий до суду у письмовій формі та складатися у порядку, визначеному законодавством; 2) обставини, які встановлюються експертом повинні стосуватися предмета доказування, тобто підтверджувати заявлені вимоги чи заперечення або мати інше значення для розгляду справи і підлягати встановленню при ухваленні судового рішення; 3) для дослідження обставин, що є предметом висновку експерта, необхідні спеціальні знання, якими володіє експерт та які не належать до галузі знань «право»; 4) проведені експертом дослідження повинні оформлюватися шляхом їх докладного опису; 5) у висновку експерта мають бути відображені відповіді на усі запитання, поставлені експертові; 6) результати експертних досліджень відображаються у загальному висновку. Відповідно до п. 4.12 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1950/5), висновок експерта складається з обов'язковим зазначенням його реквізитів (найменування документа, дати та номера складання висновку, категорії експертизи (додаткова, повторна, комісійна, комплексна), виду експертизи (за галуззю знань) та трьох частин: вступної (Вступ), дослідницької (Дослідження) та заключної (Висновки) [12].

У контексті вимог до форми висновку експерта на увагу заслуговує питання усунення законодавчих колізій, уніфікації положень окремих нормативно-правових актів, а також урахування положень актів м'якого права, які містять рекомендації, спрямовані на удосконалення моделі цивільного судочинства в ЄС щодо електронної форми відповідного засобу доказування.

Так, згідно з приписами ч. 6 ст. 43 ЦПК України процесуальні документи в електронній формі мають подаватися учасниками справи до суду з використанням Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи в порядку, визначеному Положенням про Єдину судову інформаційно-комунікаційну систему та (або) положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів) [3].

Що стосується експертів як інших учасників судового процесу, у ч. 6 ст. 14 ЦПК України визначена імперативна вказівка на обов'язок реєстрації електронного кабінету судовими експертами. Особі, яка зареєструвала електронний кабінет в Єдиній судовій інформаційно-комунікаційній

системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами, суд вручає будь-які документи у справах, в яких така особа бере участь, *виключно в електронній формі* шляхом їх направлення до електронного кабінету такої особи, що не позбавляє її права отримати копію судового рішення у паперовій формі за окремою заявою (ч. 7 ст. 14 ЦПК України) [3].

Положення щодо електронної форми висновку експерта знайшли своє відображення також у підзаконних нормативно-правових актах, зокрема п. 4.23 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1950/5), відповідно до якого оформлення клопотання експерта, висновку експерта (експертів), додатків до нього та повідомлення про неможливість надання висновку в електронній формі здійснюється з накладанням кваліфікованого електронного підпису експерта із засвідченням його кваліфікованою електронною печаткою експертної установи (одноразово на кожному файлі) [12].

Проте поза увагою законодавця залишилися положення Закону України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 12 якого судовий експерт зобов'язаний провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний *письмовий* висновок. Подібна норма міститься також у ч. 4 ст. 104 ЦПК України, у якій передбачена лише письмова форма висновку експерта.

Таким чином з метою узгодження указаних приписів з положеннями ч. 6, 7 ст. 14 ЦПК України доцільно у ч. 4 ст. 104 ЦПК України, п. 1 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про судову експертизу» передбачити електронну форму висновку експерта, що у свою чергу слугуватиме оптимізації цивільного судочинства.

У цій площині варто звернути увагу на напрями удосконалення сфери правосуддя, передбачені у Дорожній карті з питань верховенства права, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р «Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС» (далі – Дорожня карта з питань верховенства права), яка є стратегічним документом, що визначає комплекс реформ у межах переговорного процесу щодо членства України в ЄС за переговорними Розділом 23 «Судова влада та основоположні права» та Розділом 24 «Юстиція, свобода і безпека». Так, одним із напрямів забезпечення якості та ефективності правосуддя є розроблення компонентів, що забезпечують базову функціональність підсистеми документообігу, а також створення єдиного персоналізованого простору для учасників судового процесу та забезпечення гнучкого керування доступом із налаштуванням прав користувачів (підпункт «б» пункту 1.3 Розділу I Дорожньої карти з питань верховенства права). Крім того у відповідному прогнозному документі серед переліку стратегічних заходів удосконалення судової експертизи передбачається цифровізація судово-експертної діяльності – створення єдиного цифрового простору здійснення судово-експертної діяльності, інтегрованого із Єдиною судовою інформаційно-телекомунікаційною системою та іншими державними реєстрами, інформація з яких необхідна для проведення експертиз (п. 4.3 Дорожньої карти з питань верховенства права) [13].

Висновки. У підсумку варто зазначити, що засоби доказування доцільно розглядати як процесуальну форму доказів, які характеризуються законодавчо визначеними вимогами та є підставами для встановлення судом наявності або відсутності обставин, які мають значення для вирішення справи та ухвалення обґрунтованого рішення. Висновок експерта у окремих категоріях справ є обов'язковим засобом доказування для підтвердження обставин справи, що становлять предмет доказування.

З метою усунення вад правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин у сфері експертизи, а також необхідність подальшої оптимізації моделі цивільного судочинства шляхом створення єдиного інформаційного середовища для суду і учасників судового процесу, потребують узгодження норми цивільного процесуального законодавства України щодо електронної форми висновку експерта. Урахування вторинного законодавства *acquis communautaire* у межах адаптації законодавства України до положень права ЄС сприятиме удосконаленню правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин у сфері експертизи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1629-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1496-99-п#Text (дата звернення: 30.11.2025).
2. Керівні принципи щодо ролі призначених судом експертів (CEPEJ), затверджені Європейською комісією з питань ефективності правосуддя (м. Страсбург, 11–12 грудня 2014 р.), документ CEPEJ (2014)14. https://drive.google.com/file/d/1G-T99uIjmMIFdmSatW4_Rn1AF-LD4Yvj/view (дата звернення: 30.11.2025).
3. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 30.11.2025).
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 березня 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 30.11.2025).
5. Васильєва-Шаламова Ж.В. Судова експертиза в цивільному процесі: дис. … канд. юрид. наук: спец.. 12.00.03. Київ, 2009. URL: https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0409U001418 (дата звернення: 30.11.2025).
6. Дорошенко О.Ф. Судова експертиза як засіб доказування при розгляді цивільних справ щодо порушення права на об'єкти інтелектуальної власності: дис. … канд. юрид. наук : спец.. 12.00.03. Київ, 2007. URL: https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0407U002274 (дата звернення: 30.11.2025).
7. Кравченко О.С. Цивільно-правове регулювання експертизи у сфері інтелектуальної власності: дис. … канд. юрид. наук: спец.. 12.00.03. Київ, 2003. URL: https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0403U001984 (дата звернення: 30.11.2025).
8. Вілінський М.С. Висновок експерта в системі засобів доказування в цивільному судочинстві України: дис. … д-ра філософії: 081 «Право». Київ, 2025. 332 с.
9. Фурса С.Я., Фурса Є.І., Щербак С.В. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. С.Я. Фурси. К.: Видавець: С.Я. Фурса: КНТ, 2010. Т. 1. 1044 с.
10. Лазько О.М. Засоби доказування у цивільному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2013. 18 с. URL: https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0413U004334/ (дата звернення: 30.11.2025).
11. Велика юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 10: Цивільний процес / редкол. В.В. Комаров та ін.; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2025. 872 с.
12. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1950/5). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (дата звернення: 30.11.2025).
13. Дорожня карта з питань верховенства права, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р «Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-р#Text (дата звернення: 30.11.2025).

УДК 347.4:346.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.86

РЕАЛІЗАЦІЯ СУДОВОЇ ДИСКРЕЦІЇ ЩОДО ЗМЕНШЕННЯ РОЗМІРУ НЕУСТОЙКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Шимко А.Р.,
адвокат,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного,
господарського і фінансового права,
Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-7153-4929
e-mail: advokat.shymko@gmail.com

Шимко А.Р. Реалізація судової дискреції щодо зменшення розміру неустойки в умовах воєнного стану.

У статті здійснено комплексне дослідження проблематики реалізації судової дискреції при вирішенні спорів щодо зменшення розміру неустойки (штрафу, пені) в умовах дії воєнного стану в Україні. Актуальність теми зумовлена необхідністю пошуку балансу між принципом обов'язковості договору (*pacta sunt servanda*) та принципом справедливості й пропорційності цивільно-правової відповідальності в умовах екстраординарних викликів для економіки. Робота враховує контекст реформування цивільного законодавства, зокрема прийняття Закону № 6013 та перехід до моноцентричної системи регулювання на базі Цивільного кодексу України.

Автором проаналізовано еволюцію судової практики Верховного Суду протягом 2023–2025 років. Визначено, що правозастосування пройшло шлях від формального підходу та хаотичного зменшення санкцій до формування стійкої доктрини, де ключову роль відіграє доведення причинно-наслідкового зв'язку між воєнними діями та неможливістю виконання зобов'язання. На основі аналізу постанов Верховного Суду (зокрема, Об'єднаної палати КГС ВС у справі № 911/2269/22 та Великої Палати ВС у справі № 910/14524/22) виокремлено критерії, якими керуються суди при реалізації дискреційних повноважень: фізична втрата активів, наявність мобілізаційних завдань, блокування логістики, а також майновий стан сторін. Доведено, що сам факт введення воєнного стану не є безумовною підставою для зменшення неустойки.

Особливу увагу приділено порівняльно-правовому аналізу інституту зменшення неустойки в законодавстві Франції та Німеччини, що дозволило виявити спільні тенденції щодо судового контролю за розміром штрафних санкцій та необхідності встановлення запобіжників проти зловживань. У статті аргументовано, що надмірна лібералізація судової практики та непередбачуваність рішень створюють ризики для інвестиційної привабливості України та знижують платіжну дисципліну.

З метою уніфікації судової практики та забезпечення правової визначеності автором розроблено та запропоновано до впровадження «трискладовий тест пропорційності», який включає перевірку на збитковість кредитора, оцінку надмірності тягаря для боржника та аналіз добросовісності поведінки сторін. Обґрунтовано необхідність внесення змін до статті 551 Цивільного кодексу України для закріплення чітких критеріїв зменшення неустойки, а також запровадження процесуального фільтра, який обмежував би право суду зменшувати неустойку з власної ініціативи у комерційних спорах без відповідного клопотання сторони. Висновки статті спрямовані на вдосконалення механізмів захисту прав учасників цивільного обороту та забезпечення стабільності договірних відносин у період воєнного стану та повоєнної відбудови.

Ключові слова: судова дискреція, зменшення неустойки, воєнний стан, цивільно-правова відповідальність, штрафні санкції, принцип пропорційності, договірна дисципліна.

Shymko A.R. Implementation of judicial discretion regarding the reduction of the penalty amount under martial law.

The article provides a comprehensive study on the implementation of judicial discretion in resolving disputes regarding the reduction of penalties (fines, forfeits) under martial law in Ukraine. The relevance of the topic is driven by the urgent need to find a balance between the principle of the binding nature of contracts (*pacta sunt servanda*) and the principles of fairness and proportionality of civil liability amidst extraordinary economic challenges. The work considers the context of the ongoing reform of civil legislation, specifically the adoption of Law No. 6013 and the transition to a monocentric system of private law regulation based on the Civil Code of Ukraine.

The author analyzes the evolution of the Supreme Court's case law during 2023–2025. It is determined that legal enforcement has progressed from a formalistic approach and chaotic reduction of sanctions to the formation of a stable doctrine, where proving the causal link between military actions and the impossibility of fulfilling obligations plays a key role. Based on the analysis of the Supreme Court resolutions (in particular, the Joint Chamber of the Cassation Commercial Court in case No. 911/2269/22 and the Grand Chamber of the Supreme Court in case No. 910/14524/22), the specific criteria used by courts when exercising discretionary powers are highlighted: physical loss of assets, existence of mobilization tasks, logistical blockades, and the financial state of the parties. It is proven that the introduction of martial law in itself does not constitute an unconditional ground for reducing the penalty.

Particular attention is paid to the comparative legal analysis of the institution of penalty reduction in the legislation of France and Germany, which revealed common trends regarding judicial control over the size of penalties and the necessity of establishing safeguards against abuse. The article argues that excessive liberalization of judicial practice and unpredictability of court decisions create risks for Ukraine's investment attractiveness and reduce payment discipline among market participants.

With the aim of unifying judicial practice and ensuring legal certainty, the author has developed and proposed the implementation of a «Three-Prong Proportionality Test,» which includes a test for the creditor's losses, an evaluation of the excessive burden on the debtor, and an analysis of the good faith of the parties' conduct. The necessity of amending Article 551 of the Civil Code of Ukraine to establish clear criteria for penalty reduction is substantiated, as well as the introduction of a procedural filter that would limit the court's right to reduce penalties *ex officio* in commercial disputes without a corresponding motion from a party. The conclusions of the article are aimed at improving the mechanisms for protecting the rights of participants in civil turnover and ensuring the stability of contractual relations during the period of martial law and post-war reconstruction.

Key words: judicial discretion, reduction of penalty, martial law, civil liability, contractual sanctions, proportionality principle, contractual discipline.

Постановка проблеми. В умовах затяжного воєнного стану та економічної нестабільності інститут неустойки набуває особливого значення як інструмент забезпечення договірної дисципліни. Водночас надмірний розмір штрафних санкцій може стати непосильним тягарем для добросовісного боржника, перетворюючись із засобу стимулювання на інструмент знищення бізнесу.

Актуальність дослідження зумовлена історичною подією в правовій системі України – ухваленням Закону № 6013, який передбачає скасування Господарського кодексу України та перехід до моноцентричної системи регулювання приватних відносин на базі Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). Ця реформа ставить перед юридичною спільнотою нові виклики: як уніфікувати судову практику, уникнути правового вакууму в перехідний період та забезпечити баланс інтересів сторін без звичних норм господарського законодавства.

Період воєнного стану став визначальним для трансформації інституту цивільно-правової відповідальності в Україні. В умовах тривалого воєнного стану та економічної нестабільності судова практика пройшла шлях від хаотичного застосування норм про зменшення неустойки до формування сталої, хоча й оціночної, доктрини. Ключовим вектором цих змін став відхід від формалізму на користь реалізації принципу пропорційності.

Зростання кількості господарських та цивільних спорів через невиконання зобов'язань в умовах війни є невідворотною реакцією на економічні труднощі та форс-мажорні обставини. В та-

ких умовах конфлікт між принципом обов'язковості договору (*pacta sunt servanda*) та принципом справедливості й пропорційності відповідальності потребує глибинного осмислення та правового аналізу у кожній справі.

Тема зменшення неустойки (пені, штрафу) є однією з найбільш динамічних в українському цивільному та господарському праві. Це пов'язано з тим, що суди намагаються знайти баланс між інтересами кредитора та реаліями воєнного стану, в яких опинилися боржники.

Відсутність у законодавстві чітких математичних критеріїв зменшення неустойки призводить до правової невизначеності та різної практики застосування ст. 551 ЦК України. Розмитість законодавчого забезпечення та неоднорідність судової практики зумовлює необхідність доктринального дослідження інституту зменшення розміру неустойки та розробку конкретних пропозицій задля формування зрозумілої та одноманітної судової практики у сфері зобов'язальних спорів.

Метою дослідження є висвітлення проблем законодавчого регулювання зменшення розміру неустойки судом, дослідження судової практики з окреслених питань та надання правових пропозицій задля формування одноманітної та юридично-визначеної правозастосовної практики.

Стан опрацювання проблематики. У науковій літературі тематика штрафних санкцій та їх зменшення судом висвітлювалася у роботах Карнауха Б.П. [1], Печеного О.П. [2] та ін. Однак детальне дослідження особливостей зменшення розміру неустойки судом під час дії воєнного стану залишається актуальним питанням правозастосування та потребує доктринального осмислення.

Виклад основного матеріалу. До початку 2024 року в судовій практиці господарських судів простежувалася певна неузгодженість підходів. Частина суддів сприймала факт введення воєнного стану як безумовну підставу для зменшення штрафних санкцій (часто застосовуючи шаблонне зменшення на 50% або 90%), тоді як інші вимагали суворих доказів неможливості виконання зобов'язання.

Поворотним моментом стала постанова Об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 19 січня 2024 року у справі № 911/2269/22. У цьому рішенні Суд сформулював фундаментальну позицію: зменшення розміру неустойки не є обов'язком суду, який виникає автоматично з факту порушення, а є правом суду, реалізація якого залежить від встановлення «винятковості» обставин.

Верховний Суд наголосив, що категорія «надмірно велика неустойка» (ст. 233 ГК України) є оціночною. Суди нижчих інстанцій більше не можуть обмежуватися загальними фразами про «складну економічну ситуацію в країні». Натомість, практика 2024–2025 років вимагає встановлення конкретного причинно-наслідкового зв'язку між зовнішніми обставинами та майновим станом боржника.

Центральним елементом сучасної доктрини стала концепція судової дискреції. Верховний Суд у низці постанов 2024–2025 років послідовно відстоює позицію, що законодавець не обмежує суд у праві визначити розмір, до якого підлягає зменшенню неустойка.

Аналіз судових рішень цього періоду дозволяє виділити такі характеристики цієї дискреції:

Відсутність лімітів. Закон не встановлює мінімальної межі зменшення розміру неустойки. Яскравим прикладом є постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.06.2024 у справі № 910/14524/22, де суд погодився зі зменшенням пені на 90% (з 3,4 млн грн до 342 тис. грн), визнавши це справедливим балансом. Водночас, у постанові КГС ВС від 08.01.2025 у справі № 921/299/24, суд підтвердив зменшення на 50%, зазначивши, що відсутність законодавчо врегульованого відсоткового співвідношення надає суду право самостійно визначати цей розмір за внутрішнім переконанням.

Баланс інтересів. При реалізації дискреційних повноважень суд виступає арбітром. Як зазначено у вищезгаданій справі № 910/14524/22, суд повинен враховувати не лише майновий стан боржника, а й майновий стан стягувача, щоб зменшення не призвело до нівелювання самої суті відповідальності.

Заборона втручання. Суд касаційної інстанції, як правило, не втручається у визначений судом першої чи апеляційної інстанції розмір зменшення, якщо суди навели мотиви такого рішення. Це підкреслює, що саме суд факту (перша та апеляційна інстанції) має найширшу дискрецію в цьому питанні.

Важливим аспектом еволюції практики стало питання: хто має бути ініціатором зменшення штрафних санкцій?

Чинне законодавство (ч. 3 ст. 551 ЦК України) формулює цю норму як право суду («розмір неустойки *може бути зменшений* за рішенням суду»), що теоретично дозволяє суду діяти *ex officio* (з власної ініціативи).

Проте практика 2023–2025 років демонструє зміщення акцентів у бік змагальності сторін. Суди все частіше займають позицію, що хоча суд і має право зменшити неустойку самостійно, пасивна поведінка відповідача значно знижує ймовірність такого рішення. Це підтверджується ухвалою КГС ВС від 04.02.2025 у справі № 909/567/24, де суд відмовив у перегляді рішення про повне стягнення санкцій саме через те, що скаржник не довів обставин критичного фінансового стану, на відміну від інших справ, де такі докази були надані.

Сформувався чіткий алгоритм розподілу тягаря доказування:

- **Кредитор** не зобов'язаний доводити розмір збитків для стягнення неустойки (презумпція вини боржника).
- **Боржник**, який прагне зменшення неустойки, повинен надати суду докази невідповідності заявленої суми наслідкам порушення або довести наявність виняткових обставин (наприклад, залучення активів до оборони країни, знищення майна внаслідок бойових дій тощо).

Найбільш динамічною категорією справ є спори, де боржники посилаються на воєнний стан як на підставу для зменшення відповідальності. Практика 2023–2025 років чітко розмежовує «посилання на війну» та «доведення впливу війни».

Верховний Суд сформував сталий підхід, згідно з яким саме по собі введення воєнного стану не є автоматичною підставою для зменшення неустойки. Для застосування ч. 3 ст. 551 ЦК України боржник зобов'язаний довести прямий причинно-наслідковий зв'язок між воєнними діями та неможливістю своєчасного виконання саме цього зобов'язання.

До таких обставин суди відносять:

- Фізичну втрату активів: знищення складів, виробничих потужностей або їх окупацію.
- Моблізаційні завдання: специфічний критерій, що став поширеним у 2024 році. Суди враховують стратегічне значення підприємства-боржника (наприклад, підприємств ВПК або АТ «Укрзалізниця»). Якщо стягнення повної суми штрафів може заблокувати роботу підприємства, критично важливого для оборони, суди віддають перевагу публічному інтересу та суттєво зменшують санкції.
- Блокування логістики: неможливість експорту/імпорту через закриття кордонів або портів, якщо це безпосередньо вплинуло на грошовий потік боржника.

Наступний блок критеріїв стосується суб'єктивної сторони правопорушення та дій учасників процесу.

По-перше, суди оцінюють ступінь виконання зобов'язання. Якщо боржник погасив основний борг до моменту подання позову або до винесення рішення, це свідчить про його добросовісність і є вагомим аргументом на користь зменшення штрафних санкцій.

По-друге, враховується майновий стан сторін. Перебування боржника у процедурі банкрутства або наявність значної кредиторської заборгованості перед іншими контрагентами (особливо перед бюджетом чи працівниками) розглядається як «виняткова обставина». Суди виходять з того, що стягнення надмірної неустойки з фінансово нестабільного підприємства може призвести до його повного краху, що не вигідно ані кредитору, ані державі.

Водночас, суди звертають увагу і на поведінку кредитора. Якщо позивач умисно зволікав з поданням позову, щоб штучно збільшити період нарахування пені, суд має право кваліфікувати такі дії як зловживання правом і зменшити суму стягнення.

Широка дискреція, яку реалізовують українські суди при вирішенні питань про зменшення неустойки, має зворотний бік. Відхід від формалізму, безумовно, сприяє справедливості в конкретних кейсах, проте на системному рівні породжує нові виклики для правової визначеності. За таких обставин виникають ризики, що пов'язані з відсутністю уніфікованої методики розрахунку зменшення, та вплив цього фактору на стабільність цивільного обороту.

Центральною проблемою сучасної судової практики залишається відсутність чітких меж втручання суду в договірні відносини сторін. Правова категорія «внутрішнє переконання судді» в умовах відсутності законодавчих алгоритмів створює підґрунтя для суб'єктивізму.

Аналіз рішень судів першої та апеляційної інстанцій демонструє строкатість підходів до ідентичних ситуацій. В одних справах суди зменшують неустойку на 90%, посилаючись на загальну ситуацію в країні, в інших – відмовляють у зменшенні навіть на 10% за аналогічних обставин, мотивуючи це «недоведеністю винятковості».

Така ситуація створює ризик порушення принципу рівності перед законом. Коли результат справи залежить не стільки від об'єктивних фактів, скільки від суб'єктивного сприйняття суддею поняття «справедливість», судова практика втрачає єдність, а рішення стають непрогнозованими. Надмірне захоплення судів ідеєю «соціальної справедливості» та зменшенням штрафів несе загрозу для фундаментального принципу цивільного права – обов'язковості договору (*pacta sunt servanda*).

Якщо учасники ринку усвідомлюють, що встановлена договором відповідальність є умовною і з високою ймовірністю буде зменшена судом у 5–10 разів, неустойка втрачає свою стимулюючу функцію. Це призводить до зниження платіжної дисципліни, оскільки боржнику економічно вигідніше «прокредитуватися» за рахунок контрагента і згодом домогтися зменшення штрафів у суді, аніж шукати ресурси для вчасного виконання зобов'язання.

Для іноземних інвесторів такий підхід є сигналом про нестабільність правового поля. Неможливість прорахувати реальні наслідки порушення контракту (legal uncertainty) підвищує вартість ведення бізнесу в Україні, оскільки кредитори змушені закладати ці ризики у ціну товарів та послуг.

Проблема судового контролю за розміром неустойки не є унікальною для України. Порівняльний аналіз демонструє, що європейські правопорядки також наділяють суди правом ревізії штрафних санкцій, проте з певними запобіжниками.

- **Франція:** Стаття 1231-5 Цивільного кодексу Франції дозволяє судді змінювати розмір неустойки, якщо вона є «вочевидь надмірною або мізерною» (*manifestement excessif ou dérisoire*). Ключовим тут є слово «вочевидь» – втручання допускається лише у кричущих випадках, а не як рутинна практика.
- **Німеччина:** Параграф 343 Німецького цивільного уложення (BGB) надає суду право зменшити непропорційно високу неустойку до «розумної суми». Однак німецька доктрина жорстко обмежує це право у комерційних відносинах між підприємцями (B2B), де презюмується професійність сторін та їх здатність оцінювати ризики при укладенні договору.

Українська практика наразі є більш «ліберальною» до боржника порівняно з німецькою моделлю, наближаючись до французької концепції, але без сформованого стандарту «очевидної надмірності».

Пропозиції щодо вдосконалення правозастосування. З метою уніфікації судової практики та мінімізації ризиків суддівського свавілля, пропонується запровадити наступні механізми:

А. Впровадження «Трискладового тесту пропорційності»

Верховному Суду доцільно узагальнити практику та рекомендувати судам нижчих інстанцій застосовувати стандартизований алгоритм (тест) при вирішенні питання про зменшення неустойки, який має включати обов'язкову оцінку трьох елементів:

Тест на збитковість: Чи зазнав кредитор реальних збитків (прямих втрат або упущеної вигоди), які не покриваються інфляційними нарахуваннями та 3% річних? Якщо ні – це презумпція на користь зменшення.

Тест на надмірність тягаря: Чи призведе стягнення повної суми неустойки до неплатоспроможності боржника або зупинки його господарської діяльності (особливо для стратегічних підприємств)?

Тест на добросовісність: Чи вживав боржник усіх залежних від нього заходів для мінімізації прострочення?

Зменшення неустойки має відбуватися лише за умови позитивного результату (на користь боржника) щонайменше за двома з трьох критеріїв.

Б. Законодавча уніфікація

Протягом тривалого часу в Україні існувала конкуренція норм щодо зменшення неустойки. Суди застосовували одночасно ст. 233 ГК України та ч. 3 ст. 551 ЦК України. Попри схожість, ці норми мали відмінності: господарська норма імперативно вимагала враховувати співвідношення неустойки зі збитками, тоді як цивільна норма надавала суду ширшу дискрецію через категорію «інші обставини, що мають істотне значення». Скасування ГК України ліквідує цей дуалізм. Встановлення єдиного регулятора (ЦК України) спрощує правозастосування, усуваючи необхідність доводити, яка норма є спеціальною.

Враховуючи вищезазначені аспекти, вважаємо за доцільне доповнити ст. 551 ЦК України частиною четвертою такого змісту: *«При зменшенні розміру неустойки суд враховує співвідно-*

шення розміру неустойки та збитків кредитора, майновий стан сторін, а також інші обставини, що мають істотне значення, зокрема об'єктивну неможливість виконання зобов'язання через дію обставин непереборної сили».

В. Процесуальний фільтр

Для господарських спорів слід закріпити підхід, за яким суд не має права зменшувати неустойку з власної ініціативи без вмотивованого клопотання відповідача (за винятком справ, де відповідачем є державне підприємство або орган влади). Це посилить принцип змагальності та змусить бізнес більш відповідально ставитися до укладення договорів та оцінки ризиків.

Висновки. Таким чином, у період воєнного стану судова практика еволюціонувала від ситуативного реагування на виклики війни до створення стійкої правової позиції. Її суть полягає в тому, що зменшення неустойки є виключною дискрецією суду, яка базується не на емоційному сприйнятті обставин війни, а на ретельному економіко-правовому аналізі співмірності санкції та порушення.

Після утвердження в судовій практиці тези про дискреційний характер зменшення неустойки, ключовим завданням правозастосування у період воєнного стану стало наповнення цієї дискреції конкретним змістом. Аналіз рішень Верховного Суду дозволяє виокремити три основні групи критеріїв, якими керуються суди при визначенні «справедливого» розміру санкцій: економічна співрозмірність, вплив воєнного стану та добросовісність поведінки сторін.

Отже, критерії зменшення неустойки трансформувалися в складну систему оціночних факторів. Суди відійшли від формального визнання форс-мажору і перейшли до економічного аналізу ситуації, де вирішальним стає не сам факт війни, а реальна спроможність боржника виконувати зобов'язання та відсутність надмірних втрат у кредитора.

Таким чином, головною проблемою застосування інституту зменшення неустойки в Україні є дисбаланс між метою захисту «слабкого» боржника та необхідністю підтримання договірної дисципліни. Широка дискреція суду без чітких методологічних орієнтирів перетворює судовий процес на лотерею, що потребує законодавчого або прецедентного коригування.

Проведене дослідження еволюції судової практики протягом 2023–2025 років дозволяє констатувати завершення певного етапу трансформації інституту цивільно-правової відповідальності в Україні. В умовах воєнного стану суди остаточно відійшли від формально-догматичного тлумачення норм про неустойку, закріпивши за собою широкі дискреційні повноваження щодо корегування розміру штрафних санкцій.

Подальший розвиток інституту неустойки в Україні залежатиме від здатності судової системи знайти «золоту середину» між захистом інтересів постраждалого від війни бізнесу та збереженням інвестиційної привабливості юрисдикції, яка неможлива без гарантій виконання контрактів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Карнаух Б.П. Причинний зв'язок у деліктному праві : монографія. Харків: Екус 2025. 464 с.
2. Печений О. П. Застосування неустойки у світлі кардинальних законодавчих змін. *Вісник ААУ*. 2025. 14 жовт. URL: https://unba.org.ua/publications/10854-zastosuvannya-neustojki-u-svitli-kardinal-nih-zakonodavchih-zmin.html (дата звернення: 27.11.2025).
3. Постанова Об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 19 січ. 2024 р. у справі № 911/2269/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116445536 (дата звернення: 29.11.2025).
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05 черв. 2024 р. у справі № 910/14524/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення: 29.11.2025).
5. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 08 січ. 2025 р. у справі № 921/299/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення: 29.11.2025).
6. Ухвала Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 04 лют. 2025 р. у справі № 909/567/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення: 29.11.2025).
7. Code civil. Version en vigueur au 29 novembre 2025. Article 1231-5. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000032041539 (дата звернення: 29.11.2025).
8. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). § 343 Herabsetzung der Strafe. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/__343.html (дата звернення: 29.11.2025).

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія ПРАВО

Випуск 92

Частина 1

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 31.12.2025. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 35,34. Формат 60х84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»